MARCI TULLII CICERONIS

OPERA PHILOSOPHICA.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICA POSTERIORA.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero omnem Academiae philosophiam duobus libris illustraverat, eosque, in quibus Catulo, Lucullo et Hortensio sermonem tribuerat, iam absolutos Attico describendos (ante mensem Sextilem anni DCCIX.) miserat, quum et nova prooemia scribenda sibi putavit (cf. ad Att. XIII, 32.) et, quas loquentes induxerat, personas non a litteris quidem, sed a philosophia tamen alienas esse intellexit. Quamobrem, Attici hortatu, Varronis personam disputationi inserere constituit, eique partes dedit Antiochi, quintae Academiae conditoris, veterem Academiam instaurare cupientis. Ipse vero partes sumpsit Philonis, qui quartum deinceps inter Academiae principes locum ita obtinuerat, ut novae Academiae placita tueretur. Sermonem autem, quem in Cumano coram Attico habitum esse fingit, composuit a. p. U. c. 709. cf. libr. XIII. ad Att. Ita nata est duplex Academicorum recensio. Nam quamquam Cicero Priora Academica evulgari noluerat, nihilo tamen minus ex illo exemplo, quod ad Atticum miserat, haec quoque in publicum emanarunt. Quo factum est, ut unum certe Luculli prooemium cum libro Academicorum priorum secundo etiam nunc exstet. Alterum Catuli prooemium cum ipso Acad. priorum libro I. intercidit. Academicorum autem posteriorum, quae quattuor libris comprehendisse dicitur, unius libri primi initium etiam hodie superest. Hanc igitur alteram Academicorum recensionem quum ad Atticum mitteret Cicero, ut hic, si videretur, ad M. Terentium Varronem transmitteret, ei adiunxit illam, quae et his libris praemitti solet, et in epistolis ad Div. IX, 8. legitur, epistolam, eidem Varroni inscriptam. Itaque quum alias, tum hanc ob caussam librorum istorum ordinem ab Ernestio Rathii et Goerenzii exemplo servatum deserere nolui, praesertim Nonii auctoritate probatum, alterum priorum Academicorum librum quartum numerantis. Cf. Fragmenta. Ceterum haec Opera esse Academica nominanda, Goerenzius evidenter docuit, Quaestiones Academicas dixit Nonius.

CICERO S. D. VARRONI.

Etsi munus flagitare, quamvis quis ostenderit, ne populus quidem solet, nisi concitatus: tamen ego exspectatione promissi tui moveor, ut admoneam te, non ut flagitem. Misi autem ad te quattuor admonitores non nimis verecundos. Nosti enim profecto os adolescentioris Academiae. Ex ea igitur media excitatos misi: qui, metuo, ne te forte flagitent: ego autem mandavi, ut rogarent. Exspectabam omnino iamdiu, meque sustinebam, ne ad te prius ipse quid scriberem, quam aliquid accepissem, ut possem te remunerari quam simillimo munere. Sed quum tu tardius faceres, id est, ut ego interpretor, diligentius, teneri non potui, quin coniunctionem studiorum amorisque nostri, quo possem litterarum genere, declararem. Feci igitur sermonem inter nos habitum in Cumano, quum esset una Pomponius. Tibi dedi partes Antiochinas, quas a te probari intellexisse mihi videbar, mihi sumpsi Philonis. Puto fore, ut, quum legeris, mirere id nos locutos esse inter nos, quod numquam locuti sumus. Sed nosti morem dialogorum. Posthaec autem, mi Varro, quam plurima, si videbitur, et de nobis, et inter nos: sero fortasse: sed superiorum temporum fortuna reipublicae caussam sustineat: haec ipsi praestare debemus. Atque utinam quietis temporibus, atque aliquo, si non bono, at saltem certo statu civitatis, haec inter nos studia exercere possemus! Quamquam tum quidem vel aliae quaepiam rationes honestas nobis et curas et actiones darent. Nunc autem quid est, sine his cur vivere velimus? Mihi vero cum his ipsis vix: his autem detractis, ne vix quidem. Sed haec coram et saepius. Migrationem et emptionem feliciter evenire volo, tuumque in ea re consilium probo. Cura, ut valeas.

M. TULLII CICERONIS

ACADEMICORUM POSTERIORUM

LIBER PRIMUS,

AD M. TERENTIUM VARRONEM.

ARG. In hoc Academicorum posteriorum fragmento post exordium, quo Cicero de instituto philosophiae Latinis litteris illustrandae agit et sermonis instituendi occasionem demonstrat, c. 1—3. Varro primum, inde a Socrate repetens usque ad Arcesitam, philosophiae rationem exponit, c. 4—13. deinde Cicero ab Arcesila incipit, et in Carneade desinit. Summa sermonis Varroniani haec est: Socratem primum coepisse de moribus magis, quam de rerum natura disputare, atque in omnibus sermonibus usum esse illa *εἰρωνείᾳ*, qua nihil se scire diceret, nisi nihil se scire. Platonis autem Socratici auctoritate unam et consentientem duobus vocabulis philosophiae formam institutam esse, Academicorum et Peripateticorum, qui certam et completam philosophiae formulam composuerint, sed Socraticam dubitationem et omnibus de rebus sine assensione disputandi consuetudinem reliquerint, atque ita artem philosophiae effecerint, c. 4. Triplicem autem fuisse philosophandi rationem, *unam, de vita et moribus*, quae a natura peteretur, cui parendum, in qua summum bonum quaerendum dicerent, c. 5. 6. *de natura alteram*, quae contineretur effectione et materia, quam fingeret et formaret effectio, c. 7. coll. c. 2. *tertiam*, quae *in ratione et disserendo versaretur*, a sensibus quidem ductam, sed ita, ut iudicium veritatis non nisi menti tribueretur, quae sola cerneret, quid semper esset simplex, et unius modi et tale, quale esset, quam *ideam* appellavisset Plato. Omnem a sensibus ductam cognitionem opinabilem tantum esse, scientiam tantum in motionibus animi et rationibus inesse, c. 8. Aristotelem deinde primum ideas labefactasse; Theophrastum vitam beatam in sola virtute esse positam negasse. Stratonem totum se ad naturae obscuritatem contulisse, c. 9. Zenonem autem, disciplinam corrigere conatum, plurima in triplici illa ratione novasse, c. 10. 11. Tum vero Zenoni se opposuisse Arcesilam, rerum obscuritate commotum, et revocasse veterum illam omnibus de rebus dubitandi consuetudinem, nihilque dixisse sciri posse, ne id ipsum quidem, quod Socrates excepisset. cf. L. II. c. 24. Hanc esse Academiam novam appellatam et ad Carneadem perductam, c. 12.

I. 1. In Cumano nuper quum mecum Atticus noster esset, nuntiatum est nobis a M. Varrone, venisse eum Roma pridie vesperi, et, nisi de via fessus esset, continuo ad nos venturum fuisse. Quod quum audissemus, nullam moram interponendam putavimus, quin videremus hominem, nobiscum et studiis eisdem et vetustate amicitiae coniunctum. Itaque confestim ad eum ire perreximus: paullumque quum eius villa abessemus, ipsum ad nos venientem vidimus: atque illum complexi, ut mos amicorum est, satis eum longo intervallo ad suam villam reduximus. 2. Hic pauca primo, atque ea, percontantibus nobis, ecquid forte Roma novi, Atticus, Omitte ista, quae nec percontari, nec audire sine molestia possumus, quaeso, inquit, et quaere potius, ecquid ipse novi. Silent enim diutius Musae Varronis, quam solebant: nec tamen istum cessare, sed celare, quae scribat, existimo. Minime vero, inquit ille. Intemperantis enim arbitror esse, scribere, quod occultari velit. Sed habeo opus magnum in manibus, quod iam pridem ad hunc ipsum (me autem dicebat) quaedam institui, quae et sunt magna sane, et limantur a me politius. 3. Et ego, Ista quidem, inquam, Varro, iam diu exspectans, non audeo tamen flagitare: audivi enim e Libone nostro, cuius nosti studium, (nihil enim eiusmodi celare possumus,) non te ea intermittere, sed accuratius tractare nec de manibus umquam deponere. Illud autem mihi ante hoc tempus numquam in mentem venit a te requirere: sed nunc, posteaquam sum ingressus, res eas, quas tecum simul didici, mandare monumentis, philosophiamque veterem illam, a Socrate ortam, Latinis litteris illustrare; quaero, quid sit, cur, quum multa scribas, genus hoc praetermittas, praesertim quum et ipse in eo excellas, et id studium totaque ea res longe ceteris et studiis et artibus antecedat.

II. 4. Tum ille, Rem a me saepe deliberatam et multum agitatam requiris. Itaque non haesitans respondebo: sed ea dicam, quae mihi sunt in promptu; quod ista ipsa de re multum, ut dixi, et diu cogitavi. Nam quum philosophiam viderem diligentissime Graecis litteris explicatam, existimavi, si qui de nostris eius studio tenerentur, si essent Graecis doctrinis eruditi, Graeca potius, quam nostra lecturos: sin a Graecorum artibus et disciplinis abhorrerent, ne haec quidem curaturos, quae sine eruditione Graeca intelligi non possunt: itaque ea nolui scribere, quae nec indocti intelligere possent, nec docti legere curarent. 5. Vides autem eadem ipse. Didicisti enim, non posse nos Amafinii aut Rabirii similes esse, qui, nulla arte adhibita, de rebus ante oculos positis vulgari sermone disputant: nihil definiunt, nihil partiuntur, nihil apta interrogatione concludunt, nullam denique artem esse nec dicendi, nec disserendi putant. Nos autem praeceptis Dialecticorum et oratorum etiam (quoniam utramque vim virtutem esse nostri putant,) sic parentes, ut legibus, verbis quoque * novis cogimur uti: quae docti (ut dixi) a Graecis petere malent, indocti a nobis ne accipient quidem: ut frustra omnis suscipiatur labor. 6. Iam vero physica, si Epicurum, id est, si Democritum probarem, possem scribere ita plane, ut Amafinius. Quid est enim magnum, quum caussas rerum efficientium sustuleris, de corpusculorum (ita enim appellat atomos) concursione fortuita

loqui? nostra tu physica nosti, quae contineantur ex effectione, et ex materia ea, quam fingit et format effectio. Adhibenda enim Geometria est: quoniam quibusnam quisquam enuntiare verbis, aut quem ad intelligendum poterit adducere haec ipsa de vita et moribus, de expetendis fugiendisque rebus? Illi enim simpliciter pecudis et hominis idem bonum esse censent. Apud nostros enim, non ignoras, quae sit et quanta subtilitas. 7. Sive enim Zenonem sequare: magnum est efficere, ut quis intelligat, quid sit illud verum et simplex bonum, quod non possit ab honestate seiungi: quod bonum quale sit, negat se omnino Epicurus sine voluptatibus sensum moventibus nec suspicari. Si vero Academiam veterem persequamur, quam nos, ut scis, probamus: quam erit illa acute explicanda nobis! quam argute, quam obscure etiam contra Stoicos disserendum! Totum igitur illud philosophiae studium mihi quidem ipse sumo, et ad vitae constantiam quantum possum, et ad delectationem animi: nec ullum arbitror, ut apud Platonem est, maius aut melius a diis datum munus homini: 8. sed meos amicos, in quibus est studium, in Graeciam mitto, id est, ad Graecos ire iubeo, ut ea a fontibus potius hauriant, quam rivulos consectentur. Quae autem nemo adhuc docuerat, nec erat, unde studiosi scire possent; ea, quantum potui, (nihil enim magno opere meorum miror) feci, ut essent nota nostris. A Graecis enim peti non poterant, ac, post L. Aelii nostri occasum, ne a Latinis quidem. Et tamen in illis veteribus nostris, quae, Menippum imitati, non interpretati, quadam hilaritate conspersimus, multa admixta ex intima philosophia, multa dicta dialectice: quae quo facilius minus docti intelligerent, iucunditate quadam ad legendum invitati, in laudationibus, in his ipsis antiquitatum prooemiis philosophiae, scribere voluimus, si modo consecuti sumus.

III. 9. Tum ego, Sunt, inquam, ista, Varro. Nam nos in nostra urbe peregrinantes, errantesque, tamquam hospites, tui libri quasi domum deduxerunt, ut possemus aliquando, qui et ubi essemus, agnoscere. Tu aetatem patriae, tu descriptiones temporum, tu sacrorum iura, tu sacerdotum; tu domesticam, tu bellicam disciplinam; tu sed[i]um, regionum, locorum, tu omnium divinarum humanarumque rerum nomina, genera, officia, caussas aperuisti: plurimumque poetis nostris, omninoque Latinis et litteris luminis attulisti et verbis: atque ipse varium et elegans omni fere numero poema fecisti, philosophiamque multis locis inchoasti, ad impellendum satis, ad edocendum parum. 10. Caussam autem probabilem tu quidem affers. Aut enim Graeca legere malent, qui erunt eruditi, aut ne haec quidem, qui illa nesciunt. Sed da mihi nunc: satisne probas? Immo vero et haec, qui illa non poterunt, et qui Graeca poterunt, non contemnent sua. Quid enim caussae est, cur poetas Latinos Graecis litteris eruditi legant, philosophos non legant? An quia delectat Ennius, Pacuvius, Accius, multi alii, qui non verba, sed vim Graecorum expresserunt poetarum? Quanto magis philosophi delectabunt, si, ut illi Aeschylum, Sophoclem, Euripidem, sic hi Platonem imitentur, Aristotelem, Theophrastum? 11. Oratores quidem laudari video, si qui e nostris Hyperidem sint aut Demosthenem imitati. Ego autem, (dicam enim, ut res est,) dum me ambitio, dum honores, dum caussae, dum reipublicae non solum cura, sed quaedam etiam procuratio multis officiis implicatum et constrictum tenebat, haec inclusa habebam; et, ne obsolescerent, renovabam, quum licebat, legendo. Nunc vero, et fortunae gravissimo percussus vulnere, et administratione reipublicae liberatus, doloris medicinam a philosophia peto, et otii oblectationem hanc honestissimam iudico. Aut enim huic aetati hoc maxime aptum est: aut iis rebus, si quas dignas laude gessimus, hoc in primis consentaneum: aut etiam ad nostros cives erudiendos nihil utilius: aut, si haec ita non sunt, nihil aliud video, quod agere possimus. 12. Brutus quidem noster, excellens omni genere laudis, sic philosophiam Latinis litteris persequitur, nihil ut iisdem de rebus Graecia desideret: et eamdem quidem sententiam sequitur, quam tu. Nam Aristum Athenis audivit aliquamdiu, cuius tu fratrem Antiochum. Quamobrem da, quaeso, te huic etiam generi litterarum.

IV. 13. Tum ille, Istuc quidem considerabo, nec vero sine te. Sed de te ipso quid est, inquit, quod audio? Quanam, inquam, de re? Relictam a te veterem iam, inquit: tractari autem novam. Quid? ergo, inquam, Antiocho id magis licuerit, nostro familiari, remigrare in domum veterem e nova, quam nobis in novam e vetere? Certe enim recentissima quaeque sunt correcta et emendata maxime. Quamquam Antiochi magister Philo, magnus vir, ut tu existimas ipse, negat * in libris, (quod coram etiam ex ipso audiebamus) duas Academias esse; erroremque eorum, qui ita putarunt, coarguit. Est, inquit, ut dicis: sed ignorare te non arbitror, quae contra Philonem Antiochus scripserit. 14. Immo vero et ista, et totam veterem Academiam, a qua absum iam diu, renovari a te, nisi molestum est, velim: et simul, assidamus, inquam, si videtur. Sane istud quidem, inquit: sum enim admodum infirmus. Sed videamus, idemne Attico placeat fieri a me, quod te velle video. Mihi vero, ille: quid est enim, quod malim, quam ex Antiocho iam pridem audita recordari? et simul videre, satisne ea commode dici possint Latine?

Quae quum dicta, in conspectu consedimus omnes.

15. Tum Varro ita exorsus est. Socrates mihi videtur, id quod constat inter omnes, primus a rebus occultis et ab ipsa natura involutis, in quibus omnes ante eum philosophi occupati fuerunt, avocavisse philosophiam, et ad vitam communem adduxisse; ut de virtutibus et vitiis omninoque de bonis rebus et malis quaereret, caelestia autem vel procul esse a nostra cognitione censeret, vel, si maxime cognita essent, nihil tamen ad bene vivendum. 16. Hic in omnibus fere sermonibus, qui ab his, qui illum audierunt, perscripti varie, copiose sunt, ita disputat, ut nihil affirmet ipse, refellat alios: nihil se scire dicat, nisi id ipsum: eoque praestare ceteris, quod illi, quae nesciant, scire se putent, ipse, se nihil scire, id unum sciat; ob eamque rem se arbitrari ab Apolline omnium sapientissimum esse dictum, quod haec esset una omnis sapientia, non arbitrari sese scire, quod nesciat. Quae quum diceret constanter, et in ea sententia permaneret, omnis eius oratio tum in virtute laudanda, et in omnibus hominibus ad virtutis studium cohortandis consumebatur, ut e Socraticorum libris, maximeque Platonis, intelligi potest. 17. Platonis autem auctoritate, qui varius et multiplex et copiosus fuit, una et consentiens duobus vocabulis philosophiae forma instituta est, Academicorum et Peripateticorum: qui, rebus congruentes, nominibus differebant. Nam, quum Speusippum, sororis filium, Plato philosophiae quasi heredem reliquisset; duos autem

praestantissimos studio atque doctrina, Xenocratem Chalcedonium et Aristotelem Stagiritem: qui erant cum Aristotele, Peripatetici dicti sunt, quia disputabant inambulantes in Lycio: illi autem, qui Platonis instituto in Academia, quod est alterum gymnasium, coetus erant et sermones habere soliti, e loci vocabulo nomen habuerunt. Sed utrique Platonis ubertate completi, certam quamdam disciplinae formulam composuerunt, et eam quidem plenam ac refertam; illam autem Socraticam dubitationem de omnibus rebus, et nulla affirmatione adhibita consuetudinem disserendi reliquerunt. 18. Ita facta est [disserendi,] quod minime Socrates probabat, ars quaedam philosophiae, et rerum ordo, et descriptio disciplinae. Quae quidem erat primo duobus, ut dixi, nominibus una. Nihil enim inter Peripateticos et illam veterem Academiam differebat. Abundantia quadam ingenii praestabat, ut mihi videtur, Aristoteles quidem: sed idem fons erat utrisque, et eadem rerum expetendarum fugiendarumque partitio.

Sed quid ago? inquit: aut sumne sanus, qui haec vos doceo? Nam etsi non sus Minervam, ut aiunt: tamen inepte, quisquis Minervam docet. V. Tum Atticus, Tu vero, inquit, perge, Varro. Valde enim amo nostra atque nostros: neque ista delectant, quum Latine dicuntur, et isto modo. Quid me, inquam, putas, qui philosophiam iam professus sim, populo nostro exhibiturum? Pergamus igitur, inquit, quoniam placet. 19. Fuit ergo iam accepta a Platone philosophandi ratio triplex: una, de vita et moribus; altera, de natura et rebus occultis; tertia, de disserendo et, quid verum, [et] quid falsum, quid rectum in oratione pravumve, quid consentiens, quid repugnet, iudicando. Ac primam illam partem, bene vivendi, a natura petebant, eique parendum esse dicebant; neque ulla alia in re, nisi in natura, quaerendum esse illud summum bonum, quo omnia referrentur: constituebantque, extremum esse rerum expetendarum et finem bonorum, adeptum esse omnia e natura et animo et corpore et vita. Corporis autem alia ponebant esse in toto, alia in partibus: valetudinem, vires, pulchritudinem in toto: in partibus autem sensus integros, et praestantiam aliquam partium singularum: ut in pedibus celeritatem, vim in manibus, claritatem in voce, in lingua etiam explanatam vocum expressionem. 20. Animi autem, quae essent ad comprehendendam ingeniis virtutem idonea, [eaque ab iis] in naturam et mores dividebantur. Naturae celeritatem ad discendum, et memoriam dabant: quorum utrumque mentis esset proprium, et ingenii. Morum autem putabant studia esse, et quasi consuetudinem: quam partim exercitationis assiduitate, partim ratione formabant; in quibus erat philosophia ipsa. In qua quod inchoatum est, neque absolutum, progressio quaedam ad virtutem appellatur: 21. quod autem absolutum, id est virtus, quasi perfectio naturae, omniumque rerum, quas in animis ponunt, una res optima. Ergo haec animorum. Vitae autem (id enim erat tertium) adiuncta esse dicebant, quae ad virtutis usum valerent. Iam virtus [animi bonis et corporis] cernitur in quibusdam, quae non tam naturae, quam beatae vitae adiuncta sunt. Hominem esse censebant quasi partem quamdam civitatis et universi generis humani, eumque esse coniunctum cum hominibus humana quadam societate. Ac de summo quidem atque naturali bono sic agunt. Cetera autem pertinere ad id putant aut adaugendum, aut tuendum, ut divitias, ut opes, ut gloriam, ut gratiam. Ita tripartita ab iis inducitur ratio bonorum. VI. 22. Atque haec illa sunt tria genera, quae putant plerique Peripateticos dicere. Id quidem non falso: est enim haec partitio illorum: illud imprudenter, si alios esse Academicos, qui tum appellarentur, alios Peripateticos arbitrantur. Communis haec ratio, et utrisque hic bonorum finis videbatur, adipisci, quae essent prima [in] natura, quaeque ipsa per sese expetenda, aut omnia, aut maxima. Ea sunt autem maxima, quae in ipso animo atque in ipsa virtute versantur. Itaque omnis illa antiqua philosophia sensit in una virtute esse positam beatam vitam: nec tamen beatissimam, nisi adiungerentur et corporis, et cetera, quae supra dicta sunt, ad virtutis usum idonea. 23. Ex hac descriptione, agendi quoque aliquid in vita, et officii ipsius initium reperiebatur: quod erat in conservatione earum rerum, quas natura praescriberet. Hinc gignebatur fuga desidiae voluptatumque contemptio: ex quo laborum dolorumque susceptio multorum magnorumque, recti honestique caussa; et earum rerum, quae erant congruentes cum descriptione naturae. Unde et amicitia exsistebat, et iustitia, atque aequitas. Haeque et voluptatibus, et multis vitae commodis anteponebantur. Haec quidem fuit apud eos morum institutio, et eius partis, quam primam posui, forma atque descriptio.

24. De natura autem (id enim sequebatur) ita dicebant, ut eam dividerent in res duas: ut altera esset efficiens, altera autem quasi huic se praebens, eaque efficeretur aliquid. In eo, quod efficeret, vim esse censebant: in eo autem, quod efficeretur, materiam quamdam: in utroque tamen utrumque. Neque enim materiam ipsam cohaerere potuisse, si nulla vi contineretur, neque vim sine aliqua materia. Nihil est enim, quod non alicubi esse cogatur: sed quod ex utroque, id iam corpus et quasi qualitatem quamdam nominabant. Dabitis enim profecto, ut in rebus inusitatis, quod Graeci ipsi faciunt, a quibus haec iam diu tractantur, utamur verbis interdum inauditis. VII. 25. Nos vero, inquit Atticus. Quin etiam Graecis licebit utare, quum voles, si te Latina forte deficient. Bene sane facis: sed enitar, ut Latine loquar, nisi in huiuscemodi verbis, ut philosophiam, aut rhetoricam, aut physicam, aut dialecticam appellem, quibus, ut aliis multis, consuetudo iam utitur pro Latinis. Qualitates igitur appellavi, quas *ποιότητας* Graeci vocant: quod ipsum apud Graecos non est vulgi verbum, sed philosophorum, atque id in multis. Dialecticorum vero verba nulla sunt publica: suis utuntur. Et id quidem commune omnium fere [est] artium. Aut enim nova sunt rerum novarum facienda nomina, aut ex aliis transferenda. Quod si Graeci faciunt, qui in his rebus tot iam saecula versantur, quanto id magis nobis concedendum est, qui haec nunc primum tractare conamur? 26. Tu vero, inquam, Varro, bene etiam meriturus mihi videris de tuis civibus, si eos non modo copia rerum auxeris, ut effecisti, sed etiam verborum. Audebimus ergo, inquit, novis verbis uti, te auctore, si necesse erit. — Earum igitur qualitatum sunt aliae principes, aliae ex iis ortae. Principes sunt uniusmodi et simplices. Ex iis autem ortae variae sunt, et quasi multiformes. Itaque aer (utimur enim pro Latino) et ignis et aqua et terra prima sunt. Ex iis autem ortae animantium formae earumque rerum, quae gignuntur e terra. Ergo illa initia et, ut e Graeco vertam, elementa dicuntur: e quibus aer et ignis movendi vim habent et efficiendi;

reliquae partes accipiendi et quasi patiendi; aquam dico et terram. Quintum genus, e quo essent astra mentesque, singulare, eorumque quattuor, quae supra dixi, dissimile Aristoteles quoddam esse rebatur. 27. Sed subiectam putant omnibus sine ulla specie, atque carentem omni illa qualitate (faciamus enim tractando usitatius hoc verbum et tritius) materiam quamdam, ex qua omnia expressa atque efficta sint: quae tota omnia accipere possint, omnibusque modis mutari, atque ex omni parte; eoque etiam interire, non in nihilum, sed in suas partes, quae infinite secari ac dividi possint, quum sit nihil omnino in rerum natura minimum, quod dividi nequeat: quae autem moveantur, omnia intervallis moveri; quae intervalla item infinite dividi possint. 28. Et quum ita moveatur illa vis, quam qualitatem esse diximus, et quum sic ultro citroque versetur: et materiam ipsam totam penitus commutari putant, et illa effici, quae appellant qualia, e quibus [in] omni natura cohaerente et continuata cum omnibus suis partibus effectum esse mundum: extra quem nulla pars materiae sit, nullumque corpus; partes autem mundi esse omnia, quae insint in eo, quae natura sentiente teneantur: in qua ratio perfecta insit, quae sit eadem sempiterna. 29. Nihil enim valentius esse, a quo intereat: quam vim animum esse dicunt mundi, eamdemque esse mentem sapientiamque perfectam; quem deum appellant, omniumque rerum, quae sunt ei subiectae, quasi prudentiam quamdam, procurantem caelestia maxime; deinde in terris ea, quae pertinent ad homines: quam interdum eamdem necessitatem appellant; quia nihil aliter possit, atque ab ea constitutum sit, inter quasi fatalem et immutabilem continuationem ordinis sempiterni: nonnumquam quidem eamdem fortunam, quod efficiat multa improvisa haec, nec opinata nobis, propter obscuritatem ignorationemque caussarum.

VIII. 30. Tertia deinde philosophiae pars, quae erat in ratione et in disserendo, sic tractabatur ab utrisque: quamquam oriretur a sensibus, tamen non esse iudicium veritatis in sensibus. Mentem volebant rerum esse iudicem: solam censebant idoneam, cui crederetur, quia sola cerneret id, quod semper esset simplex et uniusmodi, et tale, quale esset. Hanc illi *ideam* appellabant, iam a Platone ita nominatam, nos recte speciem possumus dicere. 31. Sensus autem omnes hebetes et tardos esse arbitrabantur, nec percipere ullo modo res eas, quae subiectae sensibus viderentur; quae essent aut ita parvae, ut sub sensum cadere non possent; aut ita mobiles et concitatae, ut nihil umquam unum esset constans; ne idem quidem, quia continenter laberentur et fluerent omnia. Itaque hanc omnem partem rerum opinabilem appellabant. 32. Scientiam autem nusquam esse censebant, nisi in animi notionibus atque rationibus: qua de caussa definitiones rerum probabant, et has ad omnia, de quibus disceptabatur, adhibebant. Verborum etiam explicatio probabatur, id est, qua de caussa quaeque essent ita nominata; quam ἐτυμολογίαν appellabant: post argumentis et quasi rerum notis ducibus utebantur ad probandum et ad concludendum id, quod explanari volebant: in qua tradebatur omnis dialecticae disciplina, id est orationis ratione conclusae. Huic quasi ex altera parte oratoria vis dicendi adhibebatur, explicatrix orationis perpetuae ad persuadendum accommodatae. 33. Haec erat illis prima a Platone tradita: cuius quas acceperim disputationes, si vultis, exponam. Nos vero volumus, inquam, ut pro Attico etiam respondeam. IX. Et recte, inquit, respondes. Praeclare enim explicatur Peripateticorum et Academiae veteris auctoritas.— Aristoteles primus species, quas paullo ante dixi, labefactavit: quas mirifice Plato erat amplexatus; ut in his quiddam divinum esse diceret. Theophrastus autem, vir et oratione suavis, et ita moratus, ut prae se probitatem quamdam et ingenuitatem ferret, vehementius etiam fregit quodam modo auctoritatem veteris disciplinae. Spoliavit enim virtutem suo decore imbecillamque reddidit, quod negavit in ea sola positum esse — beate vivere. 34. Nam Strato, eius auditor, quamquam fuit acri ingenio, tamen ab ea disciplina omnino semovendus est: qui quum maxime necessariam partem philosophiae, quae posita est in virtute et in moribus, reliquisset, totumque se ad investigationem naturae contulisset, in ea ipsa plurimum dissedit a suis. Speusippus autem et Xenocrates, qui primi Platonis rationem auctoritatemque susceperant, et post hos Polemo et Crates unaque Crantor, in Academia congregati, diligenter ea, quae a superioribus acceperant, tuebantur. Iam Polemonem audiverant assidue Zeno et Arcesilas. 35. Sed Zeno quum Arcesilam anteiret aetate, valdeque subtiliter dissereret et peracute moveretur: corrigere conatus est disciplinam. Eam quoque, si videtur, correctionem explicabo, sicut solebat Antiochus. Mihi vero, inquam, videtur; quod vides idem significare Pomponium.

X. Zeno igitur nullo modo is erat, qui, ut Theophrastus, nervos virtutis incideret: sed contra, qui omnia, quae ad beatam vitam pertinerent, in una virtute poneret: nec quidquam aliud numeraret in bonis, idque appellaret honestum, quod esset simplex quoddam, et solum et unum bonum. 36. Cetera autem etsi nec bona nec mala essent, tamen alia secundum naturam dicebat, alia naturae esse contraria. His ipsis alia interiecta et media numerabat. Quae autem secundum naturam essent, ea sumenda et quadam aestimatione dignanda docebat; contraque contraria: neutra autem in mediis relinquebat; in quibus ponebat nihil omnino esse momenti. 37. Sed quae essent sumenda, ex iis alia pluris esse aestimanda, alia minoris. Quae pluris, ea praeposita appellabat; reiecta autem, quae minoris. Atque ut haec non tam rebus, quam vocabulis commutaverat; sic inter recte factum atque peccatum, officium et contra officium, media locabat quaedam: recte facta sola in bonis actionibus ponens, prave, id est peccata, in malis; officia autem et servata praetermissaque media putabat, ut dixi. 38. Quumque superiores non omnem virtutem in ratione esse dicerent, sed quasdam virtutes natura aut more perfectas: hic omnes in ratione ponebat; quumque illi ea genera virtutum, quae supra dixi, seiungi posse arbitrarentur, hic nec id ullo modo fieri posse disserebat, nec virtutis usum modo, ut superiores, sed ipsum habitum per se esse praeclarum, nec tamen virtutem cuiquam adesse, quin ea semper uteretur. Quumque perturbationem animi illi ex homine non tollerent, naturaque et condolescere et concupiscere et extimescere et efferri laetitia dicerent, sed eam contraherent in angustumque deducerent: hic omnibus his quasi morbis voluit carere sapientem. 39. Quumque eas perturbationes antiqui naturales esse dicerent, et rationis expertes, aliaque in parte animi cupiditatem, alia rationem collocarent, ne his quidem assentiebatur. Nam et perturbationes voluntarias es-

se putabat, opinionisque iudicio suscipi, et omnium perturbationum arbitrabatur matrem esse immoderatam quamdam intemperantiam. Haec fere de moribus.

XI. De naturis autem sic sentiebat, primum, ut quattuor initiis rerum illis quintam hanc naturam, ex qua superiores sensus et mentem effici rebantur, non adhiberet. Statuebat enim ignem esse ipsam naturam, quae quidque gigneret, et mentem atque sensus. Discrepabat etiam ab iisdem, quod nullo modo arbitrabatur quidquam effici posse ab ea, quae expers esset corporis, (cuius generis Xenocrates et superiores etiam animum esse dixerant,) nec vero, aut quod efficeret aliquid, aut quod efficeretur, posse esse non corpus. 40. Plurima autem in illa tertia philosophiae parte mutavit. In qua primum de sensibus ipsis quaedam dixit nova; quos cunctos* esse censuit a quadam quasi impulsione oblata extrinsecus: quam ille φαντασίαν, nos visum appellemus licet; et teneamus hoc verbum quidem: erit enim utendum in reliquo sermone saepius. Sed ad haec, quae visa sunt et quasi accepta sensibus, assensionem adiungit animorum: quam esse vult in nobis positam et voluntariam. 41. Visis non omnibus adiungebat fidem, sed iis solum, quae propriam quamdam haberent declarationem earum rerum, quae viderentur: id autem visum, quum ipsum per se cerneretur, comprehensibile. Feretis haec? Nos vero, inquit. Quonam enim modo καταληπτόν diceres?—Sed, quum acceptum iam et approbatum esset, comprehensionem appellabat, similem iis rebus, quae manu prenderentur: ex quo etiam nomen hoc duxerat, quum eo verbo ante nemo tali in re usus esset: plurimisque idem novis verbis (nova enim dicebat) usus est. Quod autem erat sensu comprehensum, id ipsum sensum appellabat, et si ita erat comprehensum, ut convelli ratione non posset, scientiam: sin aliter, inscientiam nominabat: ex qua exsisteret etiam opinio, quae esset imbecilla, et cum falso incognitoque communis. 42. Sed inter scientiam et inscientiam comprehensionem illam, quam dixi, collocabat, eamque neque in rectis, neque in pravis numerabat, sed soli credendum esse dicebat. E quo sensibus etiam fidem tribuebat, quod, ut supra dixi, comprehensio facta sensibus et vera esse illi, et fidelis videbatur: non quod omnia, quae essent in re, comprehenderet: sed quia nihil, quod cadere in eam posset, relinqueret, quodque natura quasi normam scientiae et principium sui dedisset, unde postea notiones rerum in animis imprimerentur: — e quibus non principia solum, sed latiores quaedam ad rationem inveniendam viae reperiuntur —. Errorem autem et temeritatem et ignorantiam et opinationem, et suspicionem, et uno nomine omnia, quae essent aliena firmae et constantis assensionis, a virtute sapientiaque removebat. Atque in his fere commutatio consistit omnis dissensioque Zenonis a superioribus.

XII. 43. Quae quum dixisset: Et breviter sane minimeque obscure exposita est, inquam, a te, Varro, et veteris Academiae ratio et Stoicorum. Verum esse autem arbitror, ut Antiocho, nostro familiari, placebat, correctionem veteris Academiae potius, quam aliquam novam disciplinam putandam. Tum Varro, Tuae sunt nunc partes, inquit, qui ab antiquorum ratione nunc desciscis et ea, quae ab Arcesila novata sunt, probas, docere, quod, et qua de caussa discidium factum sit: ut videamus, satisne ista sit iusta defectio. 44. Tum ego, Cum Zenone, inquam, ut accepimus, Arcesilas sibi omne certamen instituit, non pertinacia aut studio vincendi, ut mihi quidem videtur, sed earum rerum obscuritate, quae ad confessionem ignorationis adduxerant Socratem, et iam ante * Socratem Democritum, Anaxagoram, Empedoclem, omnes paene veteres: qui nihil cognosci, nihil percipi, nihil sciri posse [dixerunt]: angustos sensus, imbecillos animos, brevia curricula vitae, et (ut Democritus) in profundo veritatem esse demersam: opinionibus et institutis omnia teneri: nihil veritati relinqui: deinceps omnia tenebris circumfusa esse dixerunt. 45. Itaque Arcesilas negabat esse quidquam, quod sciri posset, ne illud quidem ipsum, quod Socrates sibi reliquisset. Sic omnia latere censebat * in occulto: neque esse quidquam, quod cerni aut intelligi posset: quibus de caussis nihil oportere neque profiteri, neque affirmare quemquam, neque assensione approbare: cohibereque semper, et ab omni lapsu continere temeritatem; quae tum esset insignis, quum aut falsa aut incognita res approbaretur: neque hoc quidquam esse turpius, quam cognitioni et perceptioni assensionem approbationemque praecurrere. Huic rationi quod erat consentaneum, faciebat, ut contra omnium sententias dies iam plerosque deduceret: ut, quum in eadem re paria contrariis in partibus momenta rationum invenirentur, facilius ab utraque parte assensio sustineretur. 46. Hanc Academiam novam appellant; quae mihi vetus videtur: si quidem Platonem ex illa vetere numeramus; cuius in libris nihil affirmatur, et in utramque partem multa disseruntur, de omnibus quaeritur, nihil certi dicitur. Sed tamen illa, quam exposui, vetus, haec nova nominetur: quae usque ad Carneadem perducta, qui quartus ab Arcesila fuit, in eadem Arcesilae ratione permansit. Carneades autem nullius philosophiae partis ignarus et, ut cognovi ex iis, qui illum audierant, maximeque ex Epicureo Zenone, qui, quum ab eo plurimum dissentiret, unum tamen praeter ceteros mirabatur, incredibili quadam fuit facultate. * * * *

(Multa deinceps desiderantur.)

FRAGMENTA LIBRI I.

1) Qui cum similitudine verbi concinere maxime sibi videretur. (*Non. v. Concinnare p.* 43.)

2) Quid autem stomachetur Mnesarchus, quid Antipater digladietur cum Carneade tot voluminibus? *(Id. v. Digladiari p.* 65.)

110.

M. TULLII CICERONIS
ACADEMICORUM PRIORUM
LIBER SECUNDUS
(NONIO QUARTUS),
QUI INSCRIBITUR
LUCULLUS.

ARG. Hoc in libro, ubi Cicero de laudibus Luculli, de instituto suo et occasione ineundae disputationis praefatus est, eam Lucullus c. 4. sq. ingreditur contra Academicos et Philonem, ex ore Antiochi, quocum saepe fuerat, acceptam. Eius summa haec est, Esse *καταληπτά*, quae comprehendi possint, hoc est, e definitione Zenonis, quam redarguit Philo, talia visa (*φαντασίας*) impressa et efficta ex eo, unde sint, qualia esse non possint ex eo, unde non sint, c. 6. extr. qua in re tota controversia agitur. Initio facto a sensibus, ostendit, vera esse et certa iudicia sensuum, quippe nullis valetudinis aliarumve rerum impedimentis laborantium, praesertim si ars adhibeatur et exercitatio. Ex his igitur visis oriri *ἐννοίας*, notitias: quae si falsae aut incertae sint, omnem rerum et cognitionem et memoriam tolli. Maxime vero virtutum cognitionem documento esse, multa et comprehendi posse et percipi. Ergo si qui comprehendi quidquam posse negent, eos ipsam virtutem tollere, immo vitam evertere funditus et animal animo orbare c. 7-10. Deinde quum horum reiicit sententiam, qui certum esse quidquam negant, verisimile concedunt, quod sublata veri et falsi notione, et constituta communitate veri cum falso, similitudo veri iudicari non possit; tum eorum rationem, qui percepta quum negent, perspicua largiuntur: neque enim perspicuum esse quidquam posse, v. c. avem albam esse, quando accidere possit, ut eadem sit nigra c. 10. 11. Quoniam autem perceptio cum assensione coniuncta sit, hanc docet esse certissimam c. 12. His disputatis et expositis c. 13. totius Academicorum rationis fundamentis, ostendit, aut eorum ratiocinationes, quibus nihil comprehendi contendant, incertas esse, aut falsum id, quod disputent, c. 14. Sed ut pares esse Academicis possimus, neque a veritate desciscamus, opus esse primo, ut, quae pro perspicuitate responderi possint, teneamus, deinde captiosis eorum interrogationibus occurrere possimus, c. 15. Itaque explicatis c. 15. tribus Academicorum argumentis, (quorum primum et ultimum est genus illud interrogandi, quod Soriten veteres vocabant) quibus contendunt, nihil inter visa falsa et vera interesse, iis c. 16. 17. 18. respondet, et totum illud genus interrogandi tamquam vitiosum reiicit. His singulis deinde respondet Cicero, posteaquam primo se Lucullo excusaverat de philosophiae academicae studio, magnum se opinatorem esse confessus, c. 20. 21.: deinde vero de Antiochi in deserenda Philonis disciplina levitate pauca dixerat c. 22. Commemoratis ergo summorum hominum auctoritatibus, qui nihil certi esse contenderint, c. 23. 24. sensuum veritatem impugnat. Aut cum Epicuro dicendum esse, sensus numquam fallere hominem, et, si semel mentiti sint, numquam iis credendum; aut cum Lucullo, alia sensuum visa esse vera, alia falsa: quo sumpto, nullam verorum a falsis discernendorum notam relinqui, c. 25. 26. Male autem obiici, artificiis adhibitis et cogitatione effici posse, ut intelligamus, aliter res esse, ac videantur, somnia, ubi evigilaverimus, falsa putari, et visa vinolentorum et furiosorum, ubi se receperint. Nam de hoc non disputari, sed, qualia haec videantur, quum videantur, id quaeri. Non enim esse dubium, quin, quum videantur, probentur; ex quo efficiatur, inter visa vera et falsa ad animi assensum nihil interesse, c. 27-28. Neque rationem magis quidquam ac sensus percipere. Nam quod dialecticae multum Stoici tribuant, primo dialecticum non posse de rebus v. c. geometricis iudicare, nisi geometriam didicerit, deinde non posse solvere soritas, propterea quod natura nobis eam cognitionem negarit, ut ullius rei fines statuere possimus; idque magno argumento esse, falsam esse illam definitionem, effatum esse id, quod aut verum aut falsum sit, c. 28-30. Quod sublata perceptione, quamvis relicta probabilitate, vitam omnem, sensum, memoriam, artem etc. tolli putet, in eo valde errare. Nam in plerisque actionibus, vel Stoicis consentientibus, tamquam in navigando, probabilitate homines duci, eamque ad actiones sufficere; eadem sentire Academicum, quae Stoicum, nihil mutari, iudicio tantum utrumque discrepare, quod ad ipsos sensus nullam vim habeat: memoria etiam errores, non tantum comprehensa, teneri, in artibus autem plerisque nos probabilitate duci, nihil dialectica opus esse, c. 30-34. Neque vero ex Antiochi mente eum repugnantia dicere, qui visa concedat aut vera esse aut falsa, nihil tamen inter se differre contendat. Neque enim verum ab Academicis omnino tolli, sed tantum percipiendi signum, c. 34. A cap. 35. deinceps usque ad 47. copiosam addit disputationem de summorum philosophorum dissensionibus in omnibus philosophiae partibus: ex quo pateat nihil exploratum esse, sed in omnibus probabilitatem esse sequendam, atque etiam, quod omnes praeter Stoicos concedant, sapientem posse opinari.

I. 1. Magnum ingenium L. Luculli, magnumque optimarum artium studium, tum omnis liberalis et digna homine nobili ab eo percepta doctrina, quibus temporibus florere in foro maxime potuit, caruit omnino rebus urbanis. Ut enim, admodum adolescens, cum fratre, pari pietate et industria praedito, paternas inimicitias magna cum gloria est persecutus: in Asiam quaestor profectus, ibi permultos annos admirabili quadam laude provinciae praefuit: deinde absens factus aedilis, continuo praetor: (licebat enim celerius legis praemio) post in Africam: inde ad consulatum: quem ita gessit, ut diligentiam admirarentur omnes, ingenium cognoscerent. Post ad Mithridaticum bellum missus a senatu, non modo

opinionem vicit omnium, quae de virtute eius erat, sed etiam gloriam superiorum. 2. Idque eo fuit mirabilius, quod ab eo laus imperatoria non admodum exspectabatur, qui adolescentiam in forensi opera, quaesturae diuturnum tempus, Murena bellum in Ponto gerente, in Asiae pace consumpserat. Sed incredibilis quaedam ingenii magnitudo non desideravit indocilem usus disciplinam. Itaque quum totum iter et navigationem consumpsisset partim in percontando a peritis, partim in rebus gestis legendis: in Asiam factus imperator venit, quum esset Roma profectus rei militaris rudis. Habuit enim divinam quamdam memoriam rerum, verborum maiorem Hortensius. Sed, quo plus in negotiis gerendis res, quam verba prosunt, hoc erat memoria illa praestantior: quam fuisse in Themistocle, quem facile Graeciae principem ponimus, singularem ferunt. Qui quidem etiam pollicenti cuidam se artem ei memoriae, quae tum primum proferebatur, traditurum, respondisse dicitur, *oblivisci se malle discere:* credo, quod haerebant in memoria, quaecumque audierat vel viderat. Tali ingenio praeditus Lucullus adiunxerat etiam illam, quam Themistocles spreverat, disciplinam. Itaque, ut litteris consignamus, quae monumentis mandare volumus: sic ille in animo res insculptas habebat. 3. Tantus ergo imperator in omni genere belli fuit, praeliis, oppugnationibus, navalibus pugnis, totiusque belli instrumento et apparatu, ut ille rex post Alexandrum maximus hunc a se maiorem ducem cognitum, quam quemquam eorum, quos legisset, fateretur. In eodem tanta prudentia fuit in constituendis temperandisque civitatibus, tanta aequitas, ut hodie stet Asia Luculli institutis servandis et quasi vestigiis persequendis. Sed, etsi magna cum utilitate reipublicae, tamen diutius, quam vellem, tanta vis virtutis atque ingenii peregrinata abfuit ab oculis et fori et curiae. Quin etiam, quum victor a Mithridatico bello revertisset, inimicorum calumnia triennio tardius, quam debuerat, triumphavit. Nos enim consules introduximus paene in Urbem currum clarissimi viri: cuius mihi consilium et auctoritas quid tum in maximis rebus profuisset, dicerem, nisi de me ipso dicendum esset: quod hoc tempore non est necesse. Itaque privabo illum potius debito testimonio, quam id cum mea laude communicem.

II. 4. Sed, quae populari gloria decorari in Lucullo debuerunt, ea fere sunt et Graecis litteris celebrata et Latinis. Nos autem illa externa cum multis, haec interiora cum paucis ex ipso saepe cognovimus. Maiore enim studio Lucullus quum omni litterarum generi, tum philosophiae deditus fuit, quam, qui illum ignorabant, arbitrabantur. Nec vero ineunte aetate solum, sed et pro quaestore aliquot annos, et in ipso bello: in quo ita magna rei militaris esse occupatio solet, ut non multum imperatori sub ipsis pellibus otii relinquatur. Quum autem e philosophis ingenio scientiaque putaretur Antiochus, Philonis auditor, excellere, eum secum et quaestor habuit et, post aliquot annos, imperator: quumque esset ea memoria, quam ante dixi, ea saepe audiendo facile cognovit, quae vel semel audita meminisse potuisset. Delectabatur autem mirifice lectione librorum, de quibus audiebat.

5. Ac vereor interdum, ne talium personarum, quum amplificare velim, minuam etiam gloriam. Sunt enim multi, qui omnino Graecas non ament litteras: plures, qui philosophiam: reliqui, etiamsi haec non improbent, tamen earum rerum disputationem principibus civitatis non ita decoram putant. Ego autem, quum Graecas litteras M. Catonem in senectute didicisse acceperim, P. autem Africani, historiae loquantur, in legatione illa nobili, quam ante censuram obiit, Panaetium unum omnino comitem fuisse: nec litterarum Graecarum, nec philosophiae iam ullum auctorem requiro. 6. Restat, ut iis respondeam, qui sermonibus eiusmodi nolint personas tam graves illigari. Quasi vero clarorum virorum aut tacitos congressus esse oporteat, aut ludicros sermones, aut rerum colloquia leviorum. Etenim, si quodam in libro vere est a nobis philosophia laudata, profecto eius tractatio optimo atque amplissimo quoque dignissima est: nec quidquam aliud videndum est nobis, quos populus Romanus hoc in gradu collocavit, nisi ne quid privatis studiis de opera publica detrahamus. Quod si, quum fungi munere debeamus, non modo operam nostram numquam a populari coetu removemus, sed ne litteram quidem ullam facimus, nisi forensem: quis reprehendet nostrum otium, qui in eo non modo nosmetipsos hebescere et languere nolumus, sed, ut plurimis prosimus, enitimur? Gloriam vero non modo non minui, sed etiam augeri arbitramur eorum, quorum ad populares illustresque laudes, has etiam minus notas minusque pervulgatas adiungimus. 7. Sunt etiam, qui negent, in his, qui in nostris libris disputent, fuisse earum rerum, de quibus disputatur, scientiam. Qui mihi videntur non solum vivis, sed etiam mortuis invidere. III. Restat unum genus reprehensorum, quibus Academiae ratio non probatur. Quod gravius ferremus, si quisquam ullam disciplinam philosophiae probaret, praeter eam, quam ipse sequeretur. Nos autem, quoniam contra omnes dicere, qui scire sibi videntur, solemus, non possumus, quin alii a nobis dissentiant, recusare. Quamquam nostra quidem caussa facilior est, qui verum invenire sine ulla contentione volumus; idque summa cura studioque conquirimus. Etsi enim omnis cognitio multis est obstructa difficultatibus, eaque est et in ipsis rebus obscuritas et in iudiciis nostris infirmitas, ut non sine caussa et antiquissimi et doctissimi invenire se posse, quod cuperent, diffisi sint: tamen nec illi defecerunt, neque nos studium exquirendi defatigati relinquimus: neque nostrae disputationes quidquam aliud agunt, nisi ut, in utramque partem dicendo, eliciant et tamquam exprimant aliquid, quod aut verum sit, aut ad id quam proxime accedat. 8. Neque inter nos et eos, qui se scire arbitrantur, quidquam interest, nisi quod illi non dubitant, quin ea vera sint, quae defendunt: nos probabilia multa habemus, quae sequi facile, affirmare vix possumus. Hoc autem liberiores et solutiores sumus, quod integra nobis est iudicandi potestas: nec, ut omnia, quae praescripta et quasi imperata sint, defendamus, necessitate ulla cogimur. Nam ceteri primum ante tenentur astricti, quam, quid esset optimum, iudicare potuerunt: deinde infirmissimo tempore aetatis aut obsecuti amico cuipiam, aut una alicuius, quem primum audierunt, oratione capti, de rebus incognitis iudicant, et, ad quamcumque sunt disciplinam quasi tempestate delati, ad eam, tamquam ad saxum, adhaerescunt. 9. Nam, quod dicunt omnia se credere ei, quem iudicent fuisse sapientem: probarem, si id ipsum rudes et indocti iudicare potuissent: (statuere enim, qui sit sapiens, vel maxime videtur esse sapientis) sed aut, ut potuerunt, omnibus

rebus auditis, cognitis etiam reliquorum sententiis iudicaverunt; aut re semel audita atque ad unius se auctoritatem contulerunt. Sed, nescio quo modo, plerique errare malunt, eamque sententiam, quam adamaverunt, pugnacissime defendere, quam sine pertinacia, quid constantissime dicatur, exquirere.

Quibus de rebus et alias saepe multa quaesita et disputata sunt, et quondam in Hortensii villa, quae est ad Baulos, quum eo Catulus et Lucullus, nosque ipsi postridie venissemus, quam apud Catulum fuissemus. Quo quidem etiam maturius venimus, quod erat constitutum, si ventus esset, Lucullo in Neapolitanum, mihi in Pompeianum navigare. Quum igitur pauca in xysto locuti essemus, tum eodem in spatio consedimus. IV. 10. Hic Catulus, Etsi heri, inquit, id, quod quaerebatur, paene explicatum est, ut tota fere quaestio tractata videatur; tamen exspecto ea, quae te pollicitus es, Luculle, ab Antiocho audita, dicturum. Equidem, inquit Hortensius, feci plus, quam vellem. Totam enim rem Lucullo integram servatam oportuit. Et tamen fortasse servata est. A me enim ea, quae in promptu erant, dicta sunt: a Lucullo autem reconditiora desidero. Tum ille, Non sane, inquit, Hortensi, conturbat me exspectatio tua; etsi nihil est iis, qui placere volunt, tam adversarium: sed quia non laboro, quam valde ea, quae dico, probaturus sim, eo minus conturbor. Dicam enim, nec mea, nec ea, in quibus, si vera non fuerint, non vinci me malim, quam vincere. Sed mehercule, ut quidem nunc se caussa habet, etsi hesterno sermone labefacta est, mihi tamen videtur esse verissima. Agam igitur, sicut Antiochus agebat. Nota enim mihi res est. Nam et vacuo animo illum audiebam, et magno studio; eadem de re etiam saepius: ut etiam maiorem exspectationem mei faciam, quam modo fecit Hortensius. 11. Quum ita esset exorsus, ad audiendum animos ereximus. At ille, Quum Alexandriae pro quaestore, inquit, essem, fuit Antiochus mecum, et erat iam antea Alexandriae familiaris Antiochi Heraclitus Tyrius, qui et Clitomachum multos annos et Philonem audierat; homo sane in ista philosophia, quae nunc prope dimissa revocatur, probatus, et nobilis: cum quo Antiochum saepe disputantem audiebam: sed utrumque leniter. Et quidem isti libri duo Philonis, de quibus heri dictum a Catulo est, tum erant allati Alexandriam, tumque primum in Antiochi manus venerant: et homo natura lenissimus (nihil enim poterat fieri illo mitius) stomachari tamen coepit. Mirabar. Neque enim umquam antea videram. At ille, Heracliti memoriam implorans, quaerere ex eo, viderenturne illa Philonis, aut ea num vel e Philone, vel ex ullo Academico audivisset aliquando. Negabat: Philonis tamen scriptum agnoscebat. Nec id quidem dubitari poterat: nam aderant mei familiares, docti homines, P. et C. Selii, et Tetrilius Rogus, qui se illa audisse Romae de Philone, et ab eo ipso duos illos libros dicerent descripsisse. Tum et illa dixit Antiochus, quae heri Catulus commemoravit a patre suo dicta Philoni, et alia plura: nec se tenuit, quin contra suum doctorem librum etiam ederet, qui Sosus inscribitur. 12. Tum igitur, et quum Heraclitum studiose audirem contra Antiochum disserentem, et item Antiochum contra Academicos, dedi Antiocho operam diligentius, ut caussam ex eo totam cognoscerem. Itaque complures dies, adhibito Heraclito, doctisque compluribus, et in his Antiochi fratre Aristo, et praeterea Aristone et Dione, quibus ille secundum fratrem plurimum tribuebat, multum temporis in ista una disputatione consumpsimus. Sed ea pars, quae contra Philonem erat, praetermittenda est. Minus enim acer est adversarius is, qui ista, quae sunt heri defensa, negat Academicos omnino dicere. Etsi enim mentitur, tamen est adversarius lenior. Ad Arcesilam Carneademque veniamus.

V. 13. Quae quum dixisset, sic rursus exorsus est: Primum mihi videmini (me autem nomine appellabat), quum veteres physicos nominatis, facere idem, quod seditiosi cives solent, quum aliquos ex antiquis claros viros proferunt, quos dicant fuisse populares, ut eorum ipsi similes esse videantur. Repetunt a P. Valerio, qui, exactis regibus, primo anno consul fuit: commemorant reliquos; qui leges populares de provocationibus tulerint, quum consules essent: tum ad hos notiores, C. Flaminium, qui legem agrariam aliquot annis ante secundum Punicum bellum tribunus plebis tulerit, invito senatu, et postea bis consul factus sit. L. Cassium, Q. Pompeium illi quidem, etiam P. Africanum referre in eumdem numerum solent. Duos vero sapientissimos et clarissimos fratres, P. Crassum et P. Scaevolam, aiunt Ti. Graccho auctores legum fuisse, alterum quidem, ut videmus, palam; alterum, ut suspicantur, obscurius. Addunt etiam C. Marium: et de hoc quidem nihil mentiuntur. Horum nominibus tot virorum atque tantorum expositis, eorum se institutum sequi dicunt. 14. Similiter vos quum perturbare, ut illi rempublicam, sic vos philosophiam bene iam constitutam velitis, Empedoclem, Anaxagoram, Democritum, Parmenidem, Xenophanem, Platonem etiam et Socratem profertis. Sed neque Saturnius (ut nostrum inimicum potissimum nominem) simile quidquam habuit veterum illorum, nec Arcesilae calumnia conferenda est cum Democriti verecundia. Et tamen isti physici raro admodum, quum haerent aliquo loco, exclamant, quasi mente incitati: Empedocles quidem, ut interdum mihi furere videatur: abstrusa esse omnia, nihil nos sentire, nihil cernere, nihil omnino, quale sit, posse reperire: maiorem autem partem mihi quidem omnes isti videntur nimis etiam quaedam affirmare, plusque profiteri se scire, quam sciant. 15. Quod si illi tum in novis rebus, quasi modo nascentes, haesitaverunt, nihilne tot saeculis, summis ingeniis, maximis studiis, explicatum putamus? nonne, quum iam philosophorum disciplinae gravissimae constitissent, tum exortus est, ut in optima republica Ti. Gracchus, qui otium perturbaret, sic Arcesilas, qui constitutam philosophiam everteret, et in eorum auctoritate delitesceret, qui negavissent quidquam sciri aut percipi posse? Quorum e numero tollendus est et Plato et Socrates: alter, quia reliquit perfectissimam disciplinam, Peripateticos et Academicos, nominibus differentes, re congruentes: a quibus Stoici ipsi verbis magis, quam sententiis dissenserunt: Socrates autem, de se ipse detrahens in disputatione, plus tribuebat iis, quos volebat refellere. Ita quum aliud diceret atque sentiret, libenter uti solitus est ea dissimulatione, quam Graeci εἰρωνείαν vocant: quam ait etiam in Africano fuisse Fannius: idque propterea vitiosum in illo non putandum, quod idem fuerit in Socrate. VI. 16. Sed fuerint illa veteribus*, si vultis, incognita. Nihilne est igitur actum, quod investigata sunt, posteaquam Arcesilas, Zenoni, ut putatur, obtrectans, nihil novi

reperienti, sed emendanti superiores, immutatione verborum, dum huius definitiones labefactare vult, conatus est clarissimis rebus tenebras obducere? Cuius primo non admodum probata ratio, quamquam floruit quum acumine ingenii, tum admirabili quodam lepore dicendi, proxime a Lacyde solo retenta est: post autem confecta a Carneade, qui est quartus ab Arcesila; audivit enim Hegesinum, qui Evandrum audierat, Lacydi discipulum, quum Arcesilae Lacydes fuisset. Sed ipse Carneades diu tenuit. Nam nonaginta vixit annos: et, qui illum audierant, admodum floruerunt; e quibus industriae plurimum in Clitomacho fuit: declarat multitudo librorum: ingenii non minus in hoc, quam in Charmada eloquentiae, in Melanthio Rhodio suavitatis. Bene autem nosse Carneadem Stratoniceus Metrodorus putabatur. 17. Iam Clitomacho Philo vester operam multos annos dedit. Philone autem vivo patrocinium Academiae non defuit. Sed, quod nos facere nunc ingredimur, ut contra Academicos disseramus, id quidam e philosophis, et ii quidem non mediocres, faciendum omnino non putabant; nec enim esse ullam rationem disputare cum his, qui nihil probarent; Antipatrumque Stoicum, qui multus in eo fuisset, reprehendebant; nec definiri aiebant necesse esse, quid esset cognitio aut perceptio aut, si verbum e verbo volumus, comprehensio, quam κατάληψιν illi vocant; eosque, qui persuadere vellent, esse aliquid, quod comprehendi et percipi posset, inscienter facere dicebant, propterea quod nihil esset clarius ἐναργείᾳ, ut Graeci; perspicuitatem, aut evidentiam nos, si placet, nominemus, fabricemurque, si opus erit, verba; ne hic sibi (me appellabat iocans) hoc licere putet soli. Sed tamen orationem nullam putabant illustriorem ipsa evidentia reperiri posse, nec ea, quae tam clara essent, definienda censebant. Alii autem negabant se pro hac evidentia quidquam priores fuisse dicturos: sed ad ea, quae contra dicerentur, dici oportere putabant, ne qui fallerentur. 18. Plerique tamen et definitiones ipsarum etiam evidentium rerum non improbant: et rem idoneam, de qua quaeratur, et homines dignos, quibuscum disseratur, putant. Philo autem, dum nova quaedam commovet, quod ea sustinere vix poterat, quae contra Academicorum pertinaciam dicebantur, et aperte mentitur, ut est reprehensus a patre Catulo, et, ut docuit Antiochus, in id ipsum se induit, quod timebat. Quum enim ita negaret quidquam esse, quod comprehendi posset (id enim volumus esse καταληπτόν *), si illud esset, sicut Zeno definiret, tale visum (iam enim hoc pro φαντασίᾳ verbum satis hesterno sermone trivimus) visum igitur impressum effictumque ex eo, unde esset, quale esse non posset, ex eo, unde non esset; id nos a Zenone definitum rectissime dicimus. Qui enim potest quidquam comprehendi, ut plane confidas, id perceptum cognitumque esse, quod est tale, quale vel falsum esse possit? Hoc quum infirmat tollitque Philo, iudicium tollit incogniti et cogniti: ex quo efficitur, nihil posse comprehendi. Ita imprudens eo, quo minime vult, revolvitur. Quare omnis oratio contra Academiam suscipitur a nobis, ut retineamus eam definitionem, quam Philo voluit evertere. Quam nisi obtinemus, percipi nihil posse concedimus.

VII. 19. Ordiamur igitur a sensibus. Quorum ita clara iudicia et certa sunt, ut, si optio naturae nostrae detur, et ab ea deus aliqui requirat, contentane sit suis integris incorruptisque sensibus, an postulet melius aliquid; non videam, quid quaerat amplius. Nec vero hoc loco exspectandum est, dum de remo inflexo aut de collo columbae respondeam. Non enim is sum, qui, quidquid videtur, tale dicam esse, quale videatur. Epicurus hoc viderit et alia multa. Meo autem iudicio ita est maxima in sensibus veritas, si et sani sunt ac valentes, et omnia removentur, quae obstant et impediunt. Itaque et lumen mutari saepe volumus, et situs earum rerum, quas intuemur, et intervalla aut contrahimus aut diducimus; multaque facimus usque eo, dum aspectus ipse fidem faciat sui iudicii. Quod idem fit in vocibus, in odore, in sapore: ut nemo sit nostrum, qui in sensibus sui cuiusque generis iudicium requirat acrius. 20. Adhibita vero exercitatione et arte, ut oculi pictura teneantur, aures cantibus, quis est, quin cernat, quanta vis sit in sensibus? Quam multa vident pictores in umbris et in eminentia, quae nos non videmus! quam multa, quae nos fugiunt in cantu, exaudiunt in eo genere exercitati! qui primo inflatu tibicinis Antiopam esse aiunt, aut Andromacham, quum id nos ne suspicemur quidem. Nihil necesse est de gustatu et odoratu loqui; in quibus intelligentia, etsi vitiosa, est quaedam tamen. Quid de tactu, et eo quidem, quem philosophi interiorem vocant, aut doloris aut voluptatis? (in quo Cyrenaici solo putant veri esse iudicium, quia sentiatur.) 21. Potestne igitur quisquam dicere, inter eum, qui doleat, et inter eum, qui in voluptate sit, nihil interesse? aut, ita qui sentiat, non apertissime insaniat? Atqui qualia sunt haec, quae sensibus percipi dicimus, talia sequuntur ea, quae non sensibus ipsis percipi dicuntur, sed quodam modo sensibus: ut haec: illud est album, hoc dulce, canorum illud, hoc bene olens, hoc asperum. Animo iam haec tenemus comprehensa, non sensibus. Ille deinceps equus est, ille canis. Cetera series deinde sequitur, maiora nectens, ut haec, quae quasi expletam rerum comprehensionem amplectuntur, Si homo est, animal est mortale, rationis particeps. Quo e genere nobis notitiae rerum imprimuntur; sine quibus nec intelligi quidquam, nec quaeri aut disputari potest. 22. Quod si essent falsae notitiae (ἐννοίας enim notitias appellare tu videbare), si igitur essent hae falsae aut eiusmodi visis impressae, qualia visa a falsis discerni non possent; quo tandem his modo uteremur? quo modo autem, quid cuique rei consentaneum esset, quid repugnaret, videremus? Memoriae quidem certe, quae non modo philosophiam, sed omnis vitae usus * omnesque artes una maxime continet, nihil omnino loci relinquitur. Quae potest enim esse memoria falsorum? aut quid quisquam meminit, quod non animo comprehendit et tenet? Ars vero quae potest esse, nisi quae non ex una aut duabus, sed ex multis animi perceptionibus constat? Quam si subtraxeris, qui distingues artificem ab inscio? Non enim fortuito hunc artificem dicemus esse, illum negabimus: sed, quum alterum percepta et comprehensa tenere videmus, alterum non item. Quumque artium aliud eiusmodi genus sit, ut tantummodo animo rem cernat: aliud, ut moliatur aliquid et faciat: quomodo aut geometres cernere ea potest, quae aut nulla sunt aut internosci a falsis non possunt: aut is, qui fidibus utitur, explere numeros et conficere versus? Quod idem in similibus quoque artibus continget; quarum omne opus est in faciendo atque agendo. Quid enim est, quod arte effici possit, nisi is, qui artem tractabit, multa perceperit?

VIII. 23. Maxime vero virtutum cognitio confir-

mat, percipi et comprehendi multa posse. In quibus solis inesse etiam scientiam dicimus: quam nos non comprehensionem modo rerum, sed eam stabilem quoque atque immutabilem esse censemus: itemque sapientiam, artem vivendi, quae ipsa ex sese habeat constantiam. Ea autem constantia si nihil habeat percepti et cogniti, quaero, unde nata sit, aut quomodo? Quaero etiam, ille vir bonus, qui statuit omnem cruciatum perferre, intolerabili dolore lacerari potius, quam ut officium prodat aut fidem, cur has sibi tam graves leges imposuerit, quum, quamobrem ita oporteret, nihil haberet comprehensi, percepti, cogniti, constituti? Nullo igitur modo fieri potest, ut quisquam tanti aestimet aequitatem et fidem, ut eius conservandae caussa nullum supplicium recuset, nisi iis rebus assensus sit, quae falsae esse non possunt. 24. Ipsa vero sapientia, si se ignorabit, sapientia sit, necne; quo modo primum obtinebit nomen sapientiae? deinde quo modo suscipere aliquam rem aut agere fidenter audebit, quum certi nihil erit, quod sequatur? quum vero dubitabit, quid sit extremum et ultimum bonorum, ignorans, quo omnia referantur, qui poterit esse sapientia? Atque etiam illud perspicuum est, constitui necesse esse initium, quod sapientia, quum quid agere incipiat, sequatur; idque initium esse naturae accommodatum. Nam aliter appetitio, (eam enim esse volumus ὁρμὴν) qua ad agendum impellimur et id appetimus, quod est visum, moveri non potest. 25. Illud autem, quod movet, prius oportet videri eique credi: quod fieri non potest, si id, quod visum erit, discerni non poterit a falso. Quo modo autem moveri animus ad appetendum potest, si id, quod videtur, non percipitur, accommodatumne naturae sit, an alienum? itemque, si, quid officii sui sit, non occurrit animo, nihil umquam omnino aget, ad nullam rem umquam impelletur, numquam movebitur. Quod si aliquid aliquando acturus est, necesse est id ei verum, quod occurrit, videri. 26. Quid quod, si ista vera sunt, ratio omnis tollitur, quasi quaedam lux lumenque vitae? Tamenne in ista pravitate perstabitis? Nam quaerendi initium ratio attulit: quae perfecit virtutem, quum esset ipsa ratio confirmata quaerendo. Quaestio autem est appetitio cognitionis, quaestionisque finis inventio. At nemo invenit falsa; nec ea, quae incerta permanent, inventa esse possunt: sed, quum ea, quae quasi involuta fuerunt, aperta sunt, tum inventa dicuntur. Sic et initium quaerendi, et exitus percipiendi et comprehendendi tenetur *. Itaque argumenti conclusio, quae est Graece ἀπόδειξις, ita definitur: Ratio, quae ex rebus perceptis ad id, quod non percipiebatur, adducit.

IX. 27. Quod si omnia visa eiusmodi essent, qualia isti dicunt, ut ea vel falsa esse possent, neque ea posset ulla notio discernere: quo modo quempiam aut conclusisse aliquid, aut invenisse diceremus? aut quae esset conclusi argumenti fides? Ipsa autem philosophia, quae rationibus progredi debet, quem habebit exitum? Sapientiae vero quid futurum est? quae neque de se ipsa dubitare debet, neque de suis decretis, quae philosophi vocant δόγματα: quorum nullum sine scelere prodi poterit. Quum enim decretum proditur, lex veri rectique proditur; quo e vitio et amicitiarum proditiones, et rerum publicarum nasci solent. Non potest igitur dubitari, quin decretum nullum falsum possit esse, sapientique satis non sit, non esse falsum, sed etiam stabile, fixum, ratum esse debeat: quod movere nulla ratio queat. Talia autem neque esse, neque videri possunt eorum ratione, qui illa visa, e quibus omnia decreta sunt nata, negant quidquam a falsis interesse. 28. Ex hoc illud est natum, quod postulabat Hortensius, ut id ipsum saltem perceptum a sapiente diceretis, nihil posse percipi. Sed Antipatro hoc idem postulanti, quum diceret, ei, qui affirmaret nihil posse percipi, consentaneum esse, unum tamen illud dicere percipi posse, ut alia non possent, Carneades acutius resistebat. Nam tantum abesse dicebat, ut id consentaneum esset, ut maxime etiam repugnaret. Qui enim negaret quidquam esse, quod perciperetur, eum nihil excipere. Ita necesse esse, ne id ipsum quidem, quod exceptum non esset, comprehendi et percipi ullo modo posse. 29. Antiochus ad istum locum pressius videbatur accedere. Quoniam enim id haberent Academici decretum, (sentitis enim iam hoc me δόγμα dicere,) nihil posse percipi, non debere eos in suo decreto, sicut in ceteris rebus, fluctuare, praesertim quum in eo summa consisteret. Hanc enim esse regulam totius philosophiae, constitutionem veri, falsi, cogniti, incogniti: quam rationem quoniam susciperent docereque vellent, quae a quovis accipi oporteret, et quae repudiari, certe hoc ipsum, ex quo omne veri falsique iudicium esset, percipere eos debuisse. Etenim duo esse haec maxima in philosophia, iudicium veri et finem bonorum; nec sapientem posse esse, qui aut cognoscendi esse initium ignoret, aut extremum expetendi, ut, aut unde proficiscatur, aut quo perveniendum sit, nesciat. Haec autem habere dubia, neque his ita confidere, ut moveri non possint, abhorrere a sapientia plurimum. Hoc igitur modo potius erat ab his postulandum, ut hoc unum saltem, percipi nihil posse, perceptum esse dicerent. Sed de inconstantia totius illorum sententiae, si ulla sententia cuiusquam esse potest nihil approbantis, est, ut opinor, dictum satis. X. 30. Sequitur disputatio copiosa illa quidem, sed paullo abstrusior. Habet enim aliquantum a physicis: ut verear, ne maiorem largiar ei, qui contra dicturus est, libertatem et licentiam. Nam quid eum facturum putem de abditis rebus et obscuris, qui lucem eripere conetur? Sed disputari poterat subtiliter, quanto quasi artificio natura fabricata esset primum animal omne, deinde hominem maxime; quae vis esset in sensibus; quemadmodum primo visa nos pellerent, deinde appetitio ab his pulsa sequeretur; tum ut sensus ad res percipiendas intenderemus. Mens enim ipsa, quae sensuum fons est, atque etiam ipsa sensus est, naturalem vim habet, quam intendit ad ea, quibus movetur. Itaque alia visa sic arripit, ut his statim utatur: aliqua recondit; e quibus memoria oritur. Cetera autem similitudinibus constituit, ex quibus efficiuntur notitiae rerum; quas Graeci tum ἐννοίας, tum προλήψεις vocant. Eo quum accessit ratio argumentique conclusio rerumque innumerabilium multitudo, tum et perceptio eorum omnium apparet, et eadem ratio, perfecta his gradibus, ad sapientiam pervenit. 31. Ad rerum igitur scientiam vitaeque constantiam aptissima quum sit mens hominis, amplectitur maxime cognitionem, et istam κατάληψιν, quam, ut dixi, verbum e verbo exprimentes, comprehensionem dicemus, quum ipsam per se amat (nihil est enim ei veritatis luce dulcius) tum etiam propter usum. Quocirca et sensibus utitur, et artes efficit, quasi sensus alteros: et usque eo philosophiam ipsam corroborat, ut virtutem efficiat, ex qua re una vita omnis apta sit. Ergo hi, qui negant quidquam posse comprehendi, haec

ipsa eripiunt vel instrumenta, vel ornamenta vitae: vel potius etiam totam vitam evertunt funditus, ipsumque animal orbant animo: ut difficile sit de temeritate eorum, perinde ut caussa postulat, dicere.

32. Nec vero satis constituere possum, quod sit eorum consilium, aut quid velint. Interdum enim quum adhibemus ad eos orationem huiusmodi: Si ea, quae disputentur, vera sint, tum omnia fore incerta: respondent: Quid ergo istud ad nos? num nostra culpa est? naturam accusa, quae in profundo veritatem, ut ait Democritus, penitus abstruserit. Alii autem elegantius, qui etiam queruntur, quod eos insimulemus omnia incerta dicere; quantumque intersit inter incertum et id, quod percipi non possit, docere conantur, eaque distinguere. Cum his igitur agamus, qui haec distinguunt: illos, qui omnia sic incerta dicunt, ut, stellarum numerus par, an impar sit, quasi desperatos aliquos relinquamus. Volunt enim, (et hoc quidem vel maxime animadvertebam vos moveri,) probabile aliquid esse et quasi verisimile, eaque se uti regula et in agenda vita et in quaerendo ac disserendo. XI. 33. Quae ista regula est veri et falsi, si notionem veri et falsi, propterea quod ea non possunt internosci, nullam habemus? Nam, si habemus, interesse oportet, ut inter rectum et pravum, sic inter verum et falsum. Si nihil interest, nulla regula est: nec potest is, cui est visio veri falsique communis, ullum habere iudicium aut ullam omnino veritatis notam. Nam, quum dicunt, hoc se unum tollere, ut quidquam possit ita videri, ut non eodem modo falsum etiam possit videri, cetera autem concedere, faciunt pueriliter. Quo enim omnia iudicantur, sublato, reliqua se negant tollere. Ut, si quis quem oculis privaverit, dicat, ea, quae cerni possent, non se ei ademisse. Ut enim illa oculis modo cognoscuntur, sic reliqua visis; sed propria veri, non communi veri et falsi nota. Quamobrem, sive tu probabilem visionem, sive probabilem et quae non impediatur, ut Carneades volebat, sive aliud quid proferes, quod sequare: ad visum illud, de quo agimus, tibi erit revertendum. 34. In eo autem, si erit communitas cum falso, nullum erit iudicium, quia proprium in communi signo notari non potest. Sin autem commune nihil erit; habeo, quod volo: id enim quaero, quod ita mihi videatur verum, ut non possit idem falsum videri. Simili in errore versantur, quum convicio * veritatis coacti, perspicua a perceptis volunt distinguere, et conantur ostendere, esse aliquid perspicui; verum illud quidem impressum in animo atque mente, neque tamen id percipi ac comprehendi posse. Quo enim modo perspicue dixeris album esse aliquid, quum possit accidere, ut id, quod nigrum sit, album esse videatur? aut quo modo ista aut perspicua dicemus, aut menti impressa subtiliter, quum sit incertum, vere inaniterve moveatur? Ita neque color, neque corpus, nec veritas, nec argumentum, nec sensus, neque perspicuum ullum relinquitur. 35. Ex hoc illud his usu venire solet, ut, quidquid dixerint, a quibusdam interrogentur: Ergo istuc quidem percipis? Sed qui ita interrogant, ab his irridentur. Non enim urgent, ut coarguant, neminem ulla de re posse contendere, neque asseverare, sine aliqua eius rei, quam sibi quisque placere dicit, certa et propria nota. Quod est igitur istuc vestrum probabile? Nam si, quod cuique occurrit et primo quasi aspectu probabile videtur, id confirmatur, quid eo levius? Sin ex circumspectione aliqua et accurata consideratione, quod visum sit, id se dicent sequi; tamen exitum non habebunt. 36. Primum quia his visis, inter quae nihil interest, aequaliter omnibus abrogatur fides: deinde, quum dicant posse accidere sapienti, ut, quum omnia fecerit diligentissimeque circumspexerit, exsistat aliquid, quod et verisimile videatur, et absit longissime a vero: ne si * magnam partem quidem (ut solent dicere) ad verum ipsum, aut quam proxime accedant, confidere sibi poterunt? Ut enim confidant, notum iis esse debebit insigne veri: quo obscurato et oppresso, quod tandem verum sibi videbuntur attingere? Quid autem tam absurde dici potest, quam quum ita loquuntur? »Est hoc quidem illius rei signum aut argumentum, et ea re id sequor, sed fieri potest, ut id, quod significatur, aut falsum sit, aut nihil sit omnino.« Sed de perceptione hactenus. Si quis enim ea, quae dicta sunt, labefactare volet, facile, etiam absentibus nobis, veritas se ipsa defendet.

XII. 37. His satis cognitis, quae iam explicata sunt, nunc de assensione atque approbatione, quam Graeci *συγκατάθεσιν* vocant, pauca dicemus: non quo non latus locus sit; sed paullo ante iacta sunt fundamenta. Nam quum vim, quae esset in sensibus, explicabamus, simul illud aperiebatur, comprehendi multa, et percipi sensibus; quod fieri sine assensione non potest. Deinde quum inter inanimum et animal hoc maxime intersit, quod [inanimum nihil agit,] animal agit aliquid, (nihil enim agens ne cogitari quidem potest quale sit) aut ei sensus adimendus est, aut ea, quae est in nostra potestate sita, reddenda assensio. 38. At vero animus quodam modo eripitur his, quos neque sentire, neque assentiri volunt. Ut enim necesse est, lancem in libra, ponderibus impositis, deprimi; sic animum perspicuis cedere. Nam, quomodo non potest animal ullum non appetere id, quod accommodatum ad naturam appareat (Graeci id *οἰκεῖον* appellant): sic non potest obiectam rem perspicuam non approbare. Quamquam, si illa, de quibus disputatum est, vera sunt, nihil attinet de assensione omnino loqui. Qui enim quid percipit, assentitur statim. Sed haec etiam sequuntur, nec memoriam sine assensione posse constare, nec notitias rerum, nec artes: idque, quod maximum est, ut sit aliquid in nostra potestate, in eo, qui rei nulli assentietur, non erit. 39. Ubi igitur virtus, si nihil situm est in ipsis nobis? Maxime autem absurdum, vitia in ipsorum esse potestate, neque peccare quemquam, nisi assensione: hoc idem in virtute non esse: cuius omnis constantia et firmitas ex iis rebus constat, quibus assensa est, et quas approbavit: omninoque ante videri aliquid, quam agamus, necesse est, eique, quod visum sit, assentiamur. Quare qui aut visum aut assensum tollit, is omnem actionem tollit e vita.

XIII. 40. Nunc ea videamus, quae contra ab his disputari solent. Sed prius potestis totius eorum rationis quasi fundamenta cognoscere. Componunt igitur primum artem quamdam de iis, quae visa dicimus, eorumque et vim et genera definiunt; in his, quale sit id, quod percipi et comprehendi possit totidem verbis, quot Stoici. Deinde illa exponunt duo, quae quasi contineant omnem hanc quaestionem: quae ita videantur, ut etiam alia eodem modo videri possint, nec in his quidquam intersit, non posse eorum alia percipi, alia non percipi: nihil interesse autem, non modo si omni ex parte eiusdem modi sint, sed etiam si discerni non possint. Quibus positis, unius argumenti conclusione tota ab his caussa comprehenditur. Composita ea conclusio sic est: »Eorum, quae viden-

tur, alia vera sunt, alia falsa: et quod falsum est, id percipi non potest: quod autem verum visum est, id omne tale est, ut eiusdem modi falsum etiam possit videri. Et, quae visa sint eiusmodi, ut in iis nihil intersit, non posse accidere, ut eorum alia percipi possint, alia non possint. Nullum igitur est visum, quod percipi possit.« 41. Quae autem sumunt, ut concludant id, quod volunt: ex his duo sibi putant concedi: neque enim quisquam repugnat. Ea sunt haec: »Quae visa falsa sint, ea percipi non posse:« et alterum: »Inter quae visa nihil intersit, ex iis non posse alia talia esse, ut percipi possint, alia ut non possint:« reliqua vero multa et varia ratione defendunt. Quae sunt item duo: unum, »Quae videantur, eorum alia vera esse, alia falsa;« alterum: »Omne visum, quod sit a vero, tale esse, quale etiam a falso possit esse.« 42. Haec duo proposita non praetervolant, sed ita dilatant, ut non mediocrem curam adhibeant et diligentiam. Dividunt enim in partes, et eas quidem magnas: primum in sensus: deinde in ea, quae ducuntur a sensibus, et ab omni consuetudine, quam obscurari volunt. Tum perveniunt ad eam partem, ut ne ratione quidem et coniectura ulla res percipi possit. Haec autem universa concidunt etiam minutius. Ut enim de sensibus hesterno sermone vidistis, item faciunt de reliquis: in singulisque rebus, quas in minima dispertiunt, volunt efficere, iis omnibus, quae visa sint, veris adiuncta esse falsa, quae a veris nihil differant; ea quum talia sint, nihil posse comprehendi.

XIV. 43. Hanc ego subtilitatem philosophia quidem dignissimam iudico, sed ab eorum caussa, qui ita disserunt, remotissimam. Definitiones enim, et partitiones, et horum luminibus utens oratio; tum similitudines dissimilitudinesque, et earum tenuis et acuta distinctio, fidentium est hominum, illa vera et firma et certa esse, quae tutentur: non eorum, qui clament, nihilo magis vera illa esse, quam falsa. Quid enim agant, si, quum aliquid definierint, roget eos quispiam, num illa definitio possit in aliam rem transferri quamlibet: si posse dixerint; quid dicere habeant, cur illa vera definitio sit? si negaverint; fatendum sit, quoniam vel illa definitio transferri non possit in falsum; quod ea definitione explicetur, id percipi posse: quod minime illi volunt. Eadem dici poterunt in omnibus [partibus]. 44. Si enim dicent, ea, de quibus disserent, se dilucide perspicere, nec ulla communione visorum impediri, comprehendere ea se fatebuntur. Sin autem negabunt vera visa a falsis posse distingui, qui poterunt longius progredi? Occurretur enim, sicut occursum est. Nam concludi argumentum non potest, nisi iis, quae ad concludendum sumpta erunt, ita probatis, ut falsa eiusdem modi nulla possint esse. Ergo si, rebus comprehensis et perceptis, nisa et progressa ratio hoc efficiet, nihil posse comprehendi; quid potest reperiri, quod ipsum sibi repugnet magis? Quumque ipsa natura accuratae orationis hoc profiteatur, se aliquid patefacturam, quod non appareat, et, quo id facilius assequatur, adhibituram et sensus, et ea, quae perspicua sint; qualis est istorum oratio, qui omnia non tam esse, quam videri volunt? Maxime autem convincuntur, quum haec duo pro congruentibus sumunt, tam vehementer repugnantia: primum esse quaedam falsa visa: quod quum volunt, declarant quaedam esse vera: deinde ibidem, inter falsa visa et vetera nihil interesse. At primum sumpseras, tamquam interesset: ita priori posterius, posteriori superius non iungitur.

45. Sed progrediamur longius, et ita agamus, ut nihil nobis assentati esse videamur; quaeque ab his dicuntur, sic persequamur, ut nihil in praeteritis relinquamus. Primum igitur perspicuitas illa, quam diximus, satis magnam habet vim, ut ipsa per sese ea, quae sint, nobis, ita ut sint, indicet. Sed tamen, ut maneamus in perspicuis firmius et constantius, maiore quadam opus est vel arte vel diligentia, ne ab iis, quae clara sint ipsa per sese, quasi praestigiis quibusdam et captionibus depellamur. XV. Nam, qui voluit subvenire erroribus Epicurus iis, qui videntur conturbare veri cognitionem, dixitque sapientis esse, opinionem a perspicuitate seiungere: nihil profecit. Ipsius enim opinionis errorem nullo modo sustulit. 46. Quamobrem quum duae caussae perspicuis et evidentibus rebus adversentur: auxilia totidem sunt contra comparanda. Adversatur enim primum, quod parum defigunt animos et intendunt in ea, quae perspicua sunt, ut, quanta luce ea circumfusa sint*, possint agnoscere: alterum est, quod fallacibus et captiosis interrogationibus circumscripti atque decepti quidam, quum eas dissolvere non possunt, desciscunt a veritate. Oportet igitur et ea, quae pro perspicuitate responderi possunt, in promptu habere, de quibus iam diximus, et esse armatos, ut occurrere possimus interrogationibus eorum, captionesque discutere: quod deinceps facere constitui. 47. Exponam igitur generatim argumenta eorum, quoniam ipsi etiam illi solent non confuse loqui. Primum conantur ostendere, multa posse videri esse, quae omnino nulla sint, quum animi inaniter moveantur eodem modo rebus iis, quae nullae sint, ut iis, quae sint. Nam quum dicatis, inquiunt, visa quaedam mitti a deo, velut ea, quae in somnis videantur, quaeque oraculis, auspiciis, extis declarentur: (haec enim aiunt probari Stoicis, quos contra disputant) quaerunt, quonam modo, falsa visa quae sint, ea deus efficere possit probabilia: quae autem plane proxime ad verum accedant, efficere non possit? aut, si ea quoque possit; cur illa non possit, quae perdifficiliter, internoscantur tamen? et, si haec, cur non, inter quae nihil intersit omnino? 48. Deinde, quum mens moveatur ipsa per sese, ut et ea declarant, quae cogitatione depingimus, et ea, quae vel dormientibus, vel furiosis videntur, nonne, inquiunt, verisimile sit, sic etiam mentem moveri, ut non modo non internoscat, visa vera illa sint, anne falsa, sed ut in his nihil intersit omnino? ut si qui tremerent et exalbescerent vel ipsi per se, motu mentis aliquo, vel obiecta terribili re extrinsecus, nihil ut esset, qui distingueretur tremor ille et pallor, neque ut quidquam interesset inter intestinum et oblatum. Postremo si nulla visa sunt probabilia, quae falsa sint, alia ratio est. Sin autem sunt: cur non etiam, quae non facile internoscantur? cur non ut plane nihil intersit? praesertim quum ipsi dicatis, sapientem in furore sustinere se ab omni assensu, quia nulla in visis distinctio appareat.

XVI. 49. Ad has omnes visiones inanes Antiochus quidem permulta dicebat, et erat de hac una re unius diei disputatio. Mihi autem non idem faciundum puto, sed ipsa capita dicenda: et primum quidem hoc reprehendendum, quod captiosissimo genere interrogationis utuntur; quod genus minime in philosophia probari solet, quum aliquid minutatim et gradatim additur aut demitur. *Soritas* hos vocant; qui acervum efficiunt uno addito grano: vitiosum sane et captiosum genus: sic enim ascenditis: Si tale visum ob-

iectum est a deo dormienti, ut probabile sit; cur non etiam, ut valde verisimile? cur deinde non, ut difficiliter a vero internoscatur? deinde, ut ne internoscatur quidem? postremo, ut nihil inter hoc et illud intersit? Huc si perveneris, me tibi primum quidque concedente: meum vitium fuerit: sin ipse tua sponte processeris: tuum. 50. Quis enim tibi dederit, aut omnia deum posse, aut ita facturum esse, si possit? Quomodo autem sumis, ut, si quid cui simile esse possit, sequatur, ut etiam internosci difficiliter possit? deinde, ut ne internosci quidem? postremo, ut eadem sint? ut, si lupi canibus similes, eosdem dices ad extremum. Et quidem honestis similia sunt quaedam non honesta, et bonis non bona, et artificiosis minime artificiosa. Quid dubitamus igitur affirmare, nihil inter haec interesse? Ne repugnantia quidem videmus? Nihil est enim, quod de suo genere in aliud genus transferri possit. At si efficeretur, ut inter visa differentium generum nihil interesset, reperirentur, quae et in suo genere essent et in alieno. Quod fieri qui potest? 51. Omnium deinde inanium visorum una depulsio est, sive illa cogitatione informantur, quod fieri solere concedimus, sive in quiete, sive per vinum, sive per insaniam. Nam ab omnibus eiusdem modi visis perspicuitatem, quam mordicus tenere debemus, abesse dicemus. Quis enim, quum sibi fingit aliquid et cogitatione depingit, non, simul ac se ipse commovit atque ad se revocavit, sentit, quid intersit inter perspicua et inania? Eadem ratio est somniorum. Num censes Ennium, quum in hortis cum Ser. Galba, vicino suo, ambulavisset, dixisse, visus sum mihi cum Galba ambulare? At, quum somniavit, ita narra[vi]t:

--- *visus Homerus adesse poëta.*

Idemque in Epicharmo:

Nám videbar sómniare mémet esse mórtuum.

Itaque, simul ut experrecti sumus, visa illa contemnimus: neque ita habemus, ut ea, quae in foro gessimus. XVII. 52. At enim dum videntur, eadem est in somnis species et eorum, quae vigilantes videmus. Plurimum interest. Sed id omittamus. Illud enim dicimus, non eamdem esse vim neque integritatem dormientium et vigilantium, nec mente nec sensu. Ne vinolenti quidem quae faciunt, eadem approbatione faciunt, qua sobrii: dubitant, haesitant, revocant se interdum, iisque, quae videntur, imbecillius assentiuntur; quumque edormiverunt, illa visa quam levia fuerint, intelligunt. Quod idem contingit insanis; ut et, incipientes furere, sentiant et dicant, aliquid, quod non sit, id videri sibi: et, quum relaxentur, sentiant, atque illa dicant Alcmaeonis:

-- *Sed mihi neútiquam*
cór consentit cum óculorum aspectu. ——

53. At enim ipse sapiens sustinet se in furore, ne approbet falsa pro veris. — Et alias quidem saepe, si aut in sensibus ipsius est aliqua forte gravitas aut tarditas, aut obscuriora sunt, quae videntur, aut a perspiciendo temporis brevitate excluditur. Quamquam totum hoc, sapientem aliquando sustinere assensionem, contra vos est. Si enim inter visa nihil interesset, aut semper sustineret aut numquam. Sed ex hoc genere toto perspici potest levitas orationis eorum, qui omnia cupiunt confundere. Quaerimus gravitatis, constantiae, firmitatis, sapientiae iudicium: utimur exemplis somniantium, furiosorum, ebriosorum. Num * illud attendimus in hoc omni genere, quam inconstanter loquamur? Non enim proferremus vino aut somno oppressos, aut mente captos, tam absurde, ut tum diceremus, interesse inter vigilantium visa et sobriorum, et sanorum et eorum, qui essent aliter affecti: tum nihil interesse. 54. Ne hoc quidem cernunt, omnia se reddere incerta; quod nolunt; ea dico incerta, quae ἄδηλα Graeci. Si enim res se ita habeat *, ut nihil intersit, utrum ita cui videatur, [ut] insano, an sano; cui possit exploratum esse de sua sanitate? quod velle efficere, non mediocris insaniae est. Similitudines vero aut geminorum aut signorum annulis impressorum pueriliter consectantur. Quis enim nostrum similitudines negat esse, quum eae plurimis in rebus appareant? Sed, si satis est ad tollendam cognitionem, similia esse multa multorum; cur eo non estis contenti, praesertim concedentibus nobis? et cur id potius contenditis, quod rerum natura non patitur, ut non suo quidque genere sit tale, quale est? nec sit in duobus aut pluribus ulla re differens ulla communitas? ut [sibi] sint et ova ovorum, et apes apium simillimae. Quid pugnas igitur? aut quid tibi vis in geminis? Conceditur enim similes esse, quo contentus esse potueras: 55. tu autem vis eosdem plane esse, non similes: quod fieri nullo modo potest. Dein confugis ad physicos eos, qui maxime in Academia irridentur; a quibus ne tu quidem iam te abstinebis: et ais Democritum dicere, innumerabiles esse mundos, et quidem sic quosdam inter se non solum similes, sed undique perfecte et absolute ita pares, ut inter eos nihil prorsus intersit, et eos quoque innumerabiles: itemque homines. Deinde postulas, ut, si mundus ita sit par alteri mundo, ut inter eos ne minimum quidem intersit, concedatur tibi, ut in hoc quoque nostro mundo aliquid alicui sic sit par, ut nihil differat, nihil intersit. Cur enim, inquies, quum ex illis individuis, unde omnia Democritus gigni affirmat, in reliquis mundis et in his quidem innumerabilibus innumerabiles Q. Lutatii Catuli non modo possint esse, sed etiam sint; in hoc tanto mundo Catulus alter non possit effici? XVIII. 56. Primum quidem me ad Democritum vocas, cui non assentior: potiusque refello, propter id, quod dilucide docetur a politioribus physicis, singularum rerum singulas proprietates esse. Fac enim antiquos illos Servilios, qui gemini fuerunt, tam similes, quam dicuntur; num censes etiam eosdem fuisse? Non cognoscebantur foris: at domi. Non ab alienis: at a suis. An non videmus, hoc usuvenire, ut, quos numquam putassemus a nobis internosci posse, eos, consuetudine adhibita, tam facile internosceremus, uti ne minimum quidem similes viderentur? 57. Hic, pugnes licet, non repugnabo: quin etiam concedam, illum ipsum sapientem, de quo omnis hic sermo est, quum ei res similes occurrant, quas non habeat denotatas, retenturum assensum, nec umquam ulli viso assensurum, nisi quod tale fuerit, quale falsum esse non possit. Sed et ad ceteras res habet quamdam artem, qua vera a falsis possit distinguere, et ad similitudines istas usus adhibendus est. Ut mater geminos internoscit consuetudine oculorum: sic tu internosces, si assueveris. Videsne, ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo? Tamen hoc accepimus, Deli fuisse complures (salvis rebus illis), qui gallinas alere permultas quaestus caussa solerent. Ii quum ovum inspexerant, quae id gallina peperisset, dicere solebant. Neque id est contra nos. 58. Nam nobis satis est, ova illa internoscere. Nihil enim magis assentiri potest, hoc illud esse, quam si inter illa omnino nihil interesset. Ha-

beo enim regulam, ut talia visa vera iudicem, qualia falsa esse non possint. Ab hac mihi non licet transversum, ut aiunt, digitum discedere, ne confundam omnia. Veri enim et falsi non modo cognitio, sed etiam natura tolletur, si nihil erit, quod intersit: ut etiam illud absurdum sit, quod interdum soletis dicere, quum visa in animis imprimantur, non vos id dicere, inter ipsas impressiones nihil interesse, sed inter species et quasdam formas eorum. Quasi vero non specie visa iudicentur: quae fidem nullam habebunt, sublata veri et falsi nota. 59. Illud vero perabsurdum, quod dicitis, probabilia vos sequi, si re nulla impediamini. Primum qui potestis non impediri, quum a veris falsa non distent? deinde quod iudicium est veri, quum sit commune falsi? Ex his illa necessario nata est ἐποχή, id est assensionis retentio: in qua melius sibi constitit Arcesilas, si vera sunt, quae de Carneade nonnulli existimant. Si enim percipi nihil potest, quod utrique visum est: tollendus assensus est. Quid enim est tam futile, quam quidquam approbare non cognitum? Carneadem autem etiam heri audiebamus solitum esse eo * delabi interdum, ut diceret, opinaturum, id est, peccaturum esse sapientem. Mihi porro non tam certum est, esse aliquid, quod comprehendi possit, de quo iam nimium etiam diu disputo, quam sapientem nihil opinari, id est, numquam assentiri rei vel falsae vel incognitae. 60. Restat illud, quod dicunt, veri inveniendi caussa contra omnia dici oportere, et pro omnibus. Volo igitur videre, quid invenerint. Non solemus, inquit, ostendere. Quae sunt tandem ista mysteria? aut cur celatis, quasi turpe aliquid, sententiam vestram? Ut, qui audient, inquit, ratione potius, quam auctoritate ducantur. Quid, si utroque? num peius est? Unum tamen illud non celant, nihil esse, quod percipi possit. An in eo auctoritas nihil obest? Mihi quidem videtur vel plurimum. Quis enim ista tam aperte perspicueque et perversa et falsa secutus esset, nisi tanta in Arcesila, multo etiam maior in Carneade et copia rerum et dicendi vis fuisset?

XIX. Haec Antiochus fere et Alexandriae tum, et multis annis post, multo etiam asseverantius in Syria, quum esset mecum paullo ante quam est mortuus. 61. Sed iam confirmata caussa, te, hominem amicissimum (me autem appellabat) et aliquot annis minorem natu, non dubitabo monere. Tune, quum tantis laudibus philosophiam extuleris, Hortensiumque nostrum dissentientem commoveris, eam philosophiam sequere, quae confundit vera cum falsis, spoliat nos iudicio, privat approbatione, omnibus orbat sensibus? Et Cimmeriis quidem, quibus aspectum solis sive deus aliquis sive natura ademerat, sive eius loci, quem incolebant, situs, ignes tamen aderant, quorum illis uti lumine licebat; isti autem, quos tu probas, tantis offusis tenebris, ne scintillam quidem ullam nobis ad dispiciendum reliquerunt: quos si sequamur, iis vinculis simus astricti, ut nos commovere nequeamus. 62. Sublata enim assensione, omnem et motum animorum et actionem rerum sustulerunt. Quod non modo recte fieri, sed omnino fieri non potest. Provide etiam, ne uni tibi istam sententiam minime liceat defendere. An tu, quum res occultissimas aperueris in lucemque protuleris, iuratusque dixeris, ea te comperisse: quod mihi quoque licebat, qui ex te illa cognoveram, negabis esse rem ullam, quae cognosci, comprehendi, percipi possit? Vide, quaeso, etiam atque etiam, ne illarum quoque rerum pulcherrimarum a te ipso minuatur auctoritas. Quae quum dixisset ille, finem fecit. 63. Hortensius autem vehementer admirans, (quod quidem perpetuo Lucullo loquente fecerat, ut etiam manus saepe tolleret; nec mirum: nam numquam arbitror contra Academiam dictum esse subtilius) me quoque, iocansne, an ita sentiens, (non enim satis intelligebam) coepit hortari, ut sententia desisterem. Tum mihi Catulus, Si te, inquit, Luculli oratio flexit, quae est habita memoriter, accurate, copiose; taceo, neque te, quo minus, si tibi ita videatur, sententiam mutes, deterrendum puto. Illud vero non censuerim, ut eius auctoritate moveare. Tantum enim non te monuit, inquit arridens, ut caveres, ne quis improbus tribunus plebis, quorum vides quanta copia semper futura sit, arriperet te et in concione quaereret, qui tibi constares, quum idem negares quidquam certi posse reperiri, idem te comperisse dixisses. Hoc, quaeso, cave ne te terreat. De caussa autem ipsa malim quidem te ab hoc dissentire. Sin cesseris, non magno opere mirabor. Memini enim Antiochum ipsum, quum annos multos talia sensisset, simul ac visum sit, sententia destitisse. Haec quum dixisset Catulus: me omnes intueri.

XX. 64. Tum ego non minus commotus, quam soleo in caussis maioribus, huiusmodi quamdam orationem sum exorsus: Me, Catule, oratio Luculli de ipsa re ita movit, ut docti hominis et copiosi et parati et nihil praetereuntis eorum, quae pro illa caussa dici possent; non tamen ut ei respondere posse diffiderem. Auctoritas autem tanta plane me movebat, nisi tu opposuisses non minorem tuam. Aggrediar igitur, si pauca ante quasi de fama mea dixero. 65. Ego enim si aut ostentatione aliqua adductus, aut studio certandi ad hanc potissimum philosophiam me applicavi, non modo stultitiam meam, sed etiam mores et naturam condemnandam puto. Nam, si in minimis rebus pertinacia reprehenditur, calumnia etiam coercetur, ego de omni statu consilioque totius vitae aut certare cum aliis pugnaciter, aut frustrari quum alios tum etiam me ipsum velim? Itaque, nisi ineptum putarem, in tali disputatione id facere, quod, quum de republica disceptatur, fieri interdum solet, iurarem per Iovem deosque penates, me et ardere studio veri reperiendi, et ea sentire, quae dicerem. 66. Qui enim possum non cupere verum invenire, quum gaudeam, si simile veri quid invenerim? Sed, ut hoc pulcherrimum esse iudicem, vera videre: [sic] pro veris probare falsa, turpissimum est. Nec tamen ego is sum, qui nihil umquam falsi approbem, qui numquam assentiar, qui nihil opiner: sed quaerimus de sapiente. Ego vero ipse et magnus quidem sum opinator (non enim sum sapiens) et meas cogitationes sic dirigo, non ad illam parvulam Cynosuram,

qua fidunt duce nocturna Phoenices in alto,

ut ait Aratus, eoque directius gubernant, quod eam tenent,

quae cursu interiore, brevi convertitur orbe:

sed ad Helicen et clarissimos Septemtriones, id est rationes has, latiore specie, non ad tenue elimatas; eo fit, ut errem et vager latius. Sed non de me, ut dixi, sed de sapiente quaeritur. Visa enim ista quum acriter mentem sensumve pepulerunt, accipio, hisque interdum etiam assentior, nec percipio tamen. Nihil enim arbitror posse percipi. Non sum sapiens. Itaque visis cedo, neque possum resistere. Sapientis autem hanc censet Arcesilas vim esse maximam, Zenoni assentiens, cavere, ne capiatur; ne fallatur, vi-

dere. Nihil est enim ab ea cogitatione, quam habemus de gravitate sapientis, errore, levitate, temeritate disiunctius. 67. Quid igitur loquar de firmitate sapientis? quem quidem nihil opinari tu quoque, Luculle, concedis. Quod quoniam a te probatur, (ut praepostere tecum agam, mox referam me ad ordinem,) haec primum conclusio quam habeat vim, considera. XXI. Si ulli rei sapiens assentietur umquam, aliquando etiam opinabitur. Numquam autem opinabitur; nulli igitur rei assentietur. Hanc conclusionem Arcesilas probabat: confirmabat enim et primum et secundum. Carneades nonnumquam secundum illud dabat, assentiri aliquando. Ita sequebatur etiam opinari: quod tu non vis, et recte, ut mihi videris. Sed illud primum, sapientem, si assensurus esset, etiam opinaturum, falsum esse et Stoici dicunt, et eorum astipulator Antiochus. Posse enim eum falsa a veris et, quae non possint percipi, ab iis, quae possint, distinguere. 68. Nobis autem primum, etiamsi quid percipi possit, tamen ipsa consuetudo assentiendi periculosa esse videtur et lubrica. Quamobrem quum tam vitiosum esse constet, assentiri quidquam aut falsum aut incognitum: sustinenda est potius omnis assensio, ne praecipitet, si temere processerit. Ita enim finitima sunt falsa veris, eaque, quae percipi non possunt, iis, quae possunt, (si modo ea sunt quaedam: iam enim videbimus) ut tam praecipitem in locum non debeat se sapiens committere. Sin autem, omnino nihil esse, quod percipi possit, a me sumpsero et, quod tu mihi das, accepero, sapientem nihil opinari; effectum illud erit, sapientem assensus omnes cohibiturum: ut videndum tibi sit, idne malis, an, aliquid opinaturum esse sapientem. Neutrum, inquies, illorum. Nitamur igitur, nihil posse percipi. Etenim de eo omnis est controversia.

XXII. 69. Sed prius pauca cum Antiocho: qui haec ipsa, quae a me defenduntur, et didicit apud Philonem tam diu, ut constaret, diutius didicisse neminem, et scripsit de his rebus acutissime, et idem haec non acrius accusavit in senectute, quam antea defensitaverat. Quamvis igitur fuerit acutus, ut fuit: tamen inconstantia levatur auctoritas. Quis enim iste dies illuxerit, quaero, qui illi ostenderit eam, quam multos annos esse negitavisset, veri et falsi notam. »Excogitavit aliquid:« eadem dicit, quae Stoici: »poenituit eum illa sensisse.« Cur non se transtulit ad alios, et maxime ad Stoicos? Eorum enim erat propria ista dissensio. Quid? eum Mnesarchi poenitebat? Quid? Dardani? qui erant Athenis tum principes Stoicorum. Numquam a Philone discessit, nisi posteaquam ipse coepit, qui se audirent, habere. 70. Unde autem subito vetus Academia revocata est? Nominis dignitatem videtur, quum a re ipsa descisceret, retinere voluisse; quod erant, qui illum gloriae caussa facerent sperare, etiam fore, ut ii, qui se sequerentur, Antiochii vocarentur. Mihi autem magis videtur non potuisse sustinere concursum omnium philosophorum. Etenim de ceteris sunt inter illos nonnulla communia: haec Academicorum est una sententia, quam reliquorum philosophorum nemo probet. Itaque cessit. Et ut ii, qui sub Novis * solem non ferunt: item ille, quum aestuaret, veterum, ut Maenianorum, sic Academicorum umbram secutus est. 71. Quoque solebat uti argumento tum, quum ei placebat, nihil posse percipi, quum quaereret, Dionysius ille Heracleotes utrum comprehendisset certa illa nota, qua assentiri dicitis oportere, illudne, quod multos annos tenuisset, Zenonique magistro credidisset, honestum quod esset, id bonum solum esse; an quod postea defensitavisset, honesti inane nomen esse, voluptatem esse summum bonum: qui ex illius commutata sententia docere vellet, nihil ita signari in animis nostris a vero posse, quod non eodem modo possit a falso: is curavit, quod argumentum ex Dionysio ipse sumpsisset, ex eo ceteri sumerent. Sed cum hoc alio loco plura: nunc ad ea, quae a te, Luculle, dicta sunt.

XXIII. 72. Et primum, quod initio dixisti, videamus, quale sit: similiter a nobis de antiquis philosophis commemorari, atque seditiosi solerent claros viros, sed tamen populares aliquos nominare. Illi quum res non bonas tractent, similes bonorum videri volunt. Nos autem ea dicimus nobis videri, quae vosmetipsi nobilissimis philosophis placuisse conceditis. Anaxagoras nivem nigram dixit esse. Ferres me, si ego idem dicerem? Tu, ne si dubitarem quidem. At quis est hic? num sophistes? sic enim appellabantur ii, qui ostentationis aut quaestus caussa philosophabantur: maxima fuit et gravitatis et ingenii gloria. 73. Quid loquar de Democrito? quem cum eo conferre possumus non modo ingenii magnitudine, sed etiam animi? qui ita sit ausus ordiri, Haec loquor de universis. Nihil excipit, de quo non profiteatur. Quid enim esse potest extra universa? quis hunc philosophum non anteponit Cleanthi, Chrysippo reliquisque inferioris aetatis? qui mihi cum illo collati, quintae classis videntur. Atque is non hoc dicit, quod nos, qui veri esse aliquid non negamus, percipi posse negamus: ille verum plane negat esse: sensus quidem non obscuros dicit, sed * tenebricosos: (sic enim appellat eos is, qui hunc maxime est admiratus, Chius Metrodorus initio libri, qui est de natura:) *Nego*, inquit, *scire nos, sciamusne aliquid, an nihil sciamus: ne id ipsum quidem nescire, aut scire: nec omnino, sitne aliquid, an nihil sit.* 74. Furere tibi Empedocles videtur: at mihi dignissimum rebus iis, de quibus loquitur, sonum fundere. Num ergo is excaecat nos aut orbat sensibus, si parum magnam vim censet in iis esse ad ea, quae sub eos subiecta sunt, iudicanda? Parmenides, Xenophanes, minus bonis quamquam versibus, sed tamen illis versibus increpant eorum arrogantiam, quasi irati, qui, quum sciri nihil possit, audeant se scire dicere. Et ab his aiebas removendum Socratem et Platonem. Cur? An de ullis certius possum dicere? Vixisse cum his equidem videor: ita multi sermones perscripti sunt, e quibus dubitari non possit, quin Socrati nihil sit visum sciri posse. Excepit unum tantum, scire se, nihil se scire: nihil amplius. Quid dicam de Platone? qui certe tam multis libris hoc persecutus non esset, nisi probavisset. Ironiam enim alterius, perpetuam praesertim, nulla fuit ratio persequi. XXIV. 75. Videorne tibi, non ut Saturninus, nominare modo illustres homines, sed etiam imitari numquam, nisi clarum, nisi nobilem? Atqui habebam molestos vobis, sed minutos, Stilponem, Diodorum, Alexinum; quorum sunt contorta et aculeata quaedam sophismata. Sic enim appellantur fallaces conclusiunculae. Sed quid eos colligam, quum habeam Chrysippum, qui fulcire putatur porticum Stoicorum? Quam multa ille contra sensus, quam multa contra omnia, quae in consuetudine probantur. At dissolvit idem. Mihi quidem non videtur. Sed dissolverit sane: certe tam multa non collegisset, quae nos fallerent probabilitate magna, nisi videret, his resisti non facile posse. 76. Quid? Cyrenaei videntur

minime contempti philosophi, qui negant esse quidquam, quod percipi possit extrinsecus: ea se sola percipere, quae tactu intimo sentiant, ut dolorem, ut voluptatem: neque se, quo quid colore aut quo sono sit, scire, sed tantum sentire, affici se quodammodo.

Satis multa de auctoribus: quamquam ex me quaesieras, nonne putarem post illos veteres tot saeculis inveniri verum potuisse, tot ingeniis, tantisque studiis, quaerentibus. Quid inventum sit, paullo post videro, te ipso quidem iudice. Arcesilam vero non obtrectandi caussa cum Zenone pugnavisse, sed verum invenire voluisse, sic intelligitur. 77. Nemo, inquam, superiorum non modo expresserat, sed ne dixerat quidem, posse hominem nihil opinari: nec solum posse, sed ita necesse esse sapienti. Visa est Arcesilae quum vera sententia, tum honesta et digna sapiente. Quaesivit de Zenone fortasse, quid futurum esset, si nec percipere quidquam posset sapiens, nec opinari sapientis esset. Ille, credo, nihil opinaturum; quoniam esset, quod percipi posset. Quid ergo id esset? Visum, credo. Quale igitur visum? Tum illum ita definivisse, ex eo, quod esset, sicut esset impressum et signatum et effictum. Post requisitum, etiamne, si eiusmodi esset visum verum, quale vel falsum. Hic Zenonem vidisse acute, nullum esse visum, quod percipi posset, si id tale esset ab eo, quod est, ut eiusdem modi ab eo, quod non est, posset esse. Recte consensit Arcesilas; ad definitionem additum, Neque enim falsum percipi posse, neque verum, si esset tale, quale vel falsum. Incubuit autem in eas disputationes, ut doceret, nullum tale esse visum a vero, ut non eiusdem modi etiam a falso posset esse. 78. Haec autem est una contentio, quae adhuc permanserit. Nam illud, nulli rei assensurum esse sapientem, nihil ad hanc controversiam pertinebat. Licebat enim nihil percipere, et tamen opinari; quod a Carneade dicitur probatum: equidem Clitomacho plus, quam Philoni aut Metrodoro, credens, hoc magis ab eo disputatum, quam probatum puto. Sed id omittamus. Illud certe, opinatione et perceptione sublata, sequitur omnium assensionum retentio: ut, si ostendero, nihil posse percipi, tu concedas numquam assensurum esse.

XXV. 79. Quid ergo est, quod percipi possit, si ne sensus quidem vera nuntiant? Quos tu, Luculle, communi loco defendis. Quod ne id facere posses, idcirco heri non necessario loco contra sensus tam multa dixeram: tu autem te negas infracto remo neque columbae collo commoveri. Primum cur? Nam et in remo sentio non esse id, quod videatur: et in columba plures videri colores, nec esse plus uno. Deinde nihilne praeterea diximus? — Maneant illa omnia: laborat* ista caussa: veraces suos esse sensus dicit. — Igitur semper auctorem habes eum, qui magno suo periculo caussam agat! Eo enim rem demittit Epicurus, si unus sensus *semel* in vita mentitus sit, nulli umquam esse credendum. 80. Hoc est verum esse, confidere suis testibus et importune insistere! Itaque Timagoras Epicureus negat sibi umquam, quum oculum torsisset, duas ex lucerna flammulas esse visas. Opinionis enim esse mendacium, non oculorum. Quasi quaeratur, quid sit, non quid videatur. Sed hic quidem maiorum similis. Tu vero, qui visa sensibus alia vera dicas esse, alia falsa: qui ea distinguis? Desine, quaeso, communibus locis. Domi nobis ista nascuntur. Si, inquis, deus te interroget, sanis modo et integris sensibus, num amplius quid desideras? quid respondeas? — Utinam quidem roget! audias, quam nobiscum male egerit. Ut enim vera videamus, quam longe videmus? Ego Catuli Cumanum ex hoc loco video, Pompeianum non cerno; neque quidquam interiectum est, quod obstet: sed intendi longius acies non potest. O praeclarum prospectum! Puteolos videmus: at familiarem nostrum C. Avianum, fortasse in porticu Neptuni ambulantem, non videmus. 81. At ille nescio qui, qui in scholis nominari solet, mille et octoginta stadia quod abesset, videbat: quaedam volucres longius. Responderem igitur audacter isti vestro deo, me plane his oculis non esse contentum. Dicet me acrius videre, quam ullos pisces fortasse; qui neque videntur a nobis, et nunc quidem sub oculis sunt: neque ipsi nos suspicere possunt. Ergo ut illis aqua, sic nobis aër crassus offunditur. At amplius non desideramus. Quid? talpam num desiderare lumen putas? Neque tam quereretur cum deo, quod parum longe, quam quod falsum videret. Videsne navem illam? stare nobis videtur: at iis, qui in navi sunt, moveri haec villa. Quaere rationem, cur ita videatur: quam ut maxime inveneris, quod haud scio, an non possis; non tu verum testem habere, sed eum non sine caussa falsum testimonium dicere ostenderis. XXVI. 82. Quid ego de navi? vidi enim a te remum contemni. Maiora fortasse quaeris. Quid potest esse sole maius? quem mathematici amplius duodeviginti partibus confirmant maiorem esse, quam terram: quantulus nobis videtur! Mihi quidem quasi pedalis. Epicurus autem posse putat etiam minorem esse eum, quam videatur, sed non multo: ne maiorem quidem multo putat esse, vel tantum esse, quantus videatur: ut oculi aut non multum mentiantur aut nihil. Ubi igitur illud est *semel?* Sed ab hoc credulo, qui numquam sensus mentiri putat, discedamus: qui ne nunc quidem, quum ille sol, qui tanta incitatione fertur, ut, celeritas eius quanta sit, ne cogitari quidem possit, tamen nobis stare videatur. 83. Sed, ut minuam controversiam: videte, quaeso, quam in parvo lis sit*. Quattuor sunt capita, quae concludant, nihil esse, quod nosci, percipi, comprehendi possit; de quo haec tota quaestio est. E quibus primum est, esse aliquod visum falsum: secundum, non posse id percipi: tertium, inter quae visa nihil intersit, fieri non posse, ut eorum alia percipi possint, alia non possint: quartum, nullum esse visum verum a sensu profectum, cui non appositum sit visum aliud, quod ab eo nihil intersit, quodque percipi non possit. Horum quattuor capitum secundum et tertium omnes concedunt. Primum Epicurus non dat. Vos, quibuscum res est, id quoque conceditis. Omnis pugna de quarto est. 84. Qui igitur P. Servilium Geminum videbat, sed Quintum se videre putabat, incidebat in eiusmodi visum, quod percipi non posset: quia nulla nota verum distinguebatur a falso: qua distinctione sublata, quam haberet in C. Cotta, qui bis cum P. Gemino consul fuit, agnoscendo eiusmodi notam, quae falsa esse non posset? Negas tantam similitudinem in rerum natura esse. Pugnas omnino, sed cum adversario facili. Ne sit sane: videri certe potest. Fallet igitur sensum: et si una fefellerit similitudo, dubia omnia reddiderit. Sublato enim iudicio illo, quo oportet agnosci: etiam si ipse erit, quem videris, qui tibi videbitur, tamen non ea nota iudicabis, qua dicis oportere, ut non possit esse eiusdem modi falsa. 85. Quando igitur potest tibi P. Geminus — Quintus videri, quid habes explorati, cur non possit tibi Cotta videri, qui

non sit, quoniam aliquid videtur esse, quod non est? Omnia dicis sui generis esse; nihil esse idem, quod sit aliud. Stoicum est quidem, nec admodum credibile; nullum esse pilum omnibus rebus talem, qualis sit pilus alius, nullum granum. Haec refelli possunt: sed pugnare nolo. Ad id enim, quod agitur, nihil interest, omnibusne partibus visa res nihil differat, an internosci non possit, etiam si differat. Sed, si hominum similitudo tanta esse non potest, ne signorum quidem? Dic mihi, Lysippus eodem aere, eadem temperatione, eodem caelo, aqua, ceteris omnibus, centum Alexandros eiusdem modi facere non posset? Qua igitur notione discerneres? 86. Quid si in eiusdemmodi cera centum sigilla hoc annulo impressero? ecquae poterit in agnoscendo esse distinctio? An tibi erit quaerendus annularius aliqui, quoniam gallinarium invenisti Deliacum illum, qui ova cognosceret? XXVII. Sed adhibes artem advocatam etiam sensibus. Pictor videt, quae nos non videmus: et, simul inflavit tibicen, a perito carmen agnoscitur. Quid? hoc nonne videtur contra te valere, si sine magnis artificiis, ad quae pauci accedunt, nostri quidem generis, admodum nec videre nec audire possumus? Iam illa praeclara, quanto artificio esset sensus nostros, mentemque et totam constructionem hominis fabricata natura! cur non extimescam opinandi temeritatem? 87. Etiamne hoc affirmare potes, Luculle, esse aliquam vim, cum prudentia et consilio scilicet, quae finxerit, vel, ut tuo verbo utar, quae fabricata sit hominem? Qualis ista fabrica est? ubi adhibita? quando? cur? quo modo? Tractantur ista ingeniose: disputantur etiam eleganter. Denique videantur sane, ne affirmentur modo. Sed de physicis mox, et quidem ob eam caussam, ne tu, qui idem me facturum paullo ante dixeris, videare mentitus. Sed ut ad ea, quae clariora sunt, veniam: res iam universas profundam; de quibus volumina impleta sunt non a nostris solum, sed etiam a Chrysippo. — De quo queri solent Stoici, dum studiose omnia conquisierit contra sensus, et perspicuitatem, contraque omnem consuetudinem contraque rationem, ipsum sibi respondentem, inferiorem fuisse: itaque ab eo armatum esse Carneadem. — 88. Ea sunt eiusmodi, quae a te diligentissime tractata sunt. Dormientium et vinolentorum et furiosorum visa imbecilliora esse dicebas, quam vigilantium, siccorum, sanorum. Quo modo? Quia, quum experrectus esset Ennius, non diceret, se vidisse Homerum, sed visum esse: Alcmaeo autem:

— — *Sed mihi neútiquam*
cór consentit. — —

Similia de vinolentis. Quasi quisquam neget, et qui experrectus sit, eum somnia, et, cuius furor consederit, putare non fuisse ea vera, quae essent sibi visa in furore. Sed non id agitur: tum, quum videntur, quo modo videbantur*, id quaeritur. Nisi vero Ennium non putamus ita totum illud audivisse,

O pietas animi,

si modo id somniavit, ut si vigilans audiret. Experrectus enim potuit illa visa putare, ut erant, somnia: dormienti vero aeque ac vigilanti probabantur. Quid? Iliona somno illo,

Máter, te appelló: —

nonne ita credit filium locutum, ut experrecta etiam crederet? Unde enim illa: —

Age [ad]stá: mane: audi! iterádum eadem met ista mi!

num videtur minorem habere visis, quam vigilantes, fidem? XXVIII. 89. Quid loquar de insanis? Qualis tandem fuit affinis tuus, Catule, Tuditanus? Quisquam sanissimus tam certa putat, quae videt, quam is putabat, quae videbantur? Quid ille, qui,

Videó, video te. Víve, Ulixes, dúm licet:

nonne etiam bis se exclamavit videre, quum omnino non videret? Quid? apud Euripidem Hercules, quum, ut Eurysthei filios, ita suos configebat sagittis: quum uxorem interimebat, quum conabatur etiam patrem: non perinde movebatur falsis, ut veris moveretur? Quid? ipse Alcmaeo tuus, qui negat *cor sibi cum oculis consentire,* nonne ibidem incitato furore:

— *Unde haec flámma oritur?*

et illa deinceps,

Incéde, incede: adsúnt, adsunt: me, me éxpetunt.

Quid, quum virginis fidem implorat?

Fer mi aúxilium: pestem ábige a me:
flammiferam hanc vim, quae me éxcruciat!
Caerúlea incinctae angui íncedunt:
circúmstant cum ardentíbu' taedis. —

Num dubitas, quin sibi haec videre videatur? Itemque cetera:

Inténdit crinitús Apollo
arcom aúratom luna ínnixus:
Diána facem iacit á laeva.

90. Qui magis haec crederet, si essent, quam credebat, quia videbantur? Apparet enim iam *cor cum oculis consentire.* Omnia autem haec proferuntur, ut illud efficiatur, quo certius nihil potest esse: inter visa vera et falsa ad animi assensum nihil interesse. Vos autem nihil agitis, quum illa falsa vel furiosorum, vel somniantium recordatione ipsorum refellitis. Non enim id quaeritur, qualis recordatio fieri soleat eorum, qui experrecti sint, aut eorum, qui furere destiterint: sed qualis visio fuerit aut furentium aut somniantium tum, quum commovebantur. Sed abeo a sensibus.

91. Quid est, quod ratione percipi possit? Dialecticam inventam esse dicitis, veri et falsi quasi disceptatricem et iudicem. Cuius veri et falsi? et in qua re? In geometriane, quid sit verum aut falsum, dialecticus iudicabit, an in litteris, an in musicis? At ea non novit. In philosophia igitur. Sol quantus sit, quid ad illum? Quod sit summum bonum, quid habet, ut queat iudicare? Quid igitur iudicabit? quae coniunctio, quae disiunctio vera sit, quid ambigue dictum sit, quid sequatur quamque rem, quid repugnet? Si haec et horum similia iudicat, de se ipsa iudicat. Plus autem pollicebatur. Nam haec quidem iudicare ad ceteras res, quae sunt in philosophia multae atque magnae, non est satis. 92. Sed quoniam tantum in ea arte ponitis, videte, ne contra vos tota nata sit: quae primo progressu festive tradit elementa loquendi et ambiguorum intelligentiam concludendique rationem, tum, paucis additis, venit ad soritas, lubricum sane et periculosum locum; quod tu modo dicebas esse vitiosum interrogandi genus. XXIX. Quid ergo? istius vitii num nostra culpa est? Rerum natura nullam nobis dedit cognitionem finium, ut ulla in re statuere possimus, quatenus. Nec hoc in acervo tritici solum, unde nomen est, sed nulla omnino in re minutatim interrogati: dives, pauper; clarus, obscurus sit; multa, pauca; magna, parva; longa, brevia; lata, angusta: quanto aut addito aut dempto certum respondeamus, non habemus. — 93. At vitiosi sunt soritae. — Frangite igitur eos, si potestis, ne molesti sint. Erunt enim, nisi cavetis. Cautum est, inquit. Placet enim Chrysippo, quum gra-

datim interrogetur, verbi caussa, tria pauca sint, anne multa; aliquanto prius, quam ad multa perveniat, quiescere, id est, quod ab iis dicitur, ἡσυχάζειν. Per me vel stertas licet, inquit Carneades, non modo quiescas. Sed quid proficit? Sequitur enim, qui te ex somno excitet, et eodem modo interroget. Quo in numero conticuisti, si ad eum numerum unum addidero, multane erunt? Progrediere rursus, quoad videbitur. — Quid plura? hoc enim fateris, neque ultimum te paucorum, neque primum multorum respondere posse. Cuius generis error ita manat, ut non videam, quo non possit accedere. 94. Nihil me laedit, inquit: ego enim, ut agitator callidus, prius quam ad finem veniam, equos sustinebo; eoque magis, si locus is, quo ferentur equi, praeceps erit. Sic me, inquit, ante sustineo, nec diutius captiose interroganti respondeo. Si habes, quod liqueat, neque respondes, superbis: si non habes, ne tu quidem percipis. Si, quia obscura; concedo. Sed negas te usque ad obscura progredi. Illustribus igitur rebus insistis. Si id tantummodo, ut taceas, nihil assequeris. Quid enim ad illum, qui te captare vult, utrum tacentem irretiat te, an loquentem? Sin autem usque ad novem, verbi gratia, sine dubitatione respondes pauca esse, in decimo insistis: etiam a certis et illustrioribus cohibes assensum. Hoc idem me in obscuris facere non sinis. Nihil igitur te contra soritas ars ista adiuvat; quae nec augenti nec minuenti, quid aut primum sit aut postremum, docet. 95. Quid? quod eadem illa ars, quasi Penelope telam retexens, tollit ad extremum superiora. Utrum ea vestra, an nostra culpa est? Nempe fundamentum dialecticae est, quidquid enuntietur, (id autem appellant ἀξίωμα; quod est quasi effatum,) aut verum esse aut falsum. Quid igitur? haec vera an falsa sunt? Si te mentiri dicis, idque verum dicis, mentiris. Haec scilicet inexplicabilia esse dicitis. Quod est odiosius, quam illa, quae nos incomprehensa et non percepta dicimus. XXX. Sed haec omitto. Illud quaero, si ista explicari non possunt, nec eorum ullum iudicium invenitur, ut respondere possitis, verane, an falsa sint: ubi est illa definitio, *Effatum esse id, quod aut verum, aut falsum sit?* Rebus sumptis, adiungam, ex his sequendas esse alias, alias improbandas, quae sint in genere contrario. Quo modo igitur hoc conclusum esse iudicas? 96. *Si dicis nunc lucere, et verum dicis: lucet igitur.* Probatis certe genus et rectissime conclusum dicitis. Itaque in docendo eum primum concludendi modum traditis. [Aut,] quidquid igitur eodem modo concluditur, probabitis, aut ars ista nulla est. Vide ergo, hanc conclusionem probaturusne sis: *si dicis te mentiri, verumque dicis, mentiris: dicis autem te mentiri, verumque dicis: mentiris igitur.* Qui potes hanc non probare, quum probaveris eiusdem generis superiorem? Haec Chrysippea sunt, ne ab ipso quidem dissoluta. Quid enim faceret huic conclusioni? *si lucet, lucet: lucet autem: lucet igitur.* Cederet scilicet. Ipsa enim ratio connexi, quum concesseris superius, cogit inferius concedere. Quid ergo haec ab illa conclusione differt? *Si mentiris, mentiris; mentiris autem: mentiris igitur.* Hoc negas te posse nec approbare nec improbare. 97. Qui igitur magis illud? Si ars, si ratio, si via, si vis denique conclusionis valet; eadem est in utroque. Sed hoc extremum eorum est: postulant, ut excipiantur haec inexplicabilia. Tribunum aliquem censeo adeant: a me istam exceptionem numquam impetrabunt. Etenim quum ab Epicuro, qui totam dialecticam et contemnit et irridet, non impetrent, ut verum esse concedat, quod ita effabimur, *aut vivet cras Hermachus, aut non vivet:* quum dialectici sic statuant, omne, quod ita disiunctum sit, quasi, *aut etiam, aut non,* non modo verum esse, sed etiam necessarium: vide, quam sit cautus is, quem isti tardum putant. Si enim, inquit, alterutrum concessero: necessarium esse necesse erit, cras Hermachum aut vivere, aut non vivere. Nulla autem est in natura rerum talis necessitas. Cum hoc igitur dialectici pugnent, id est, Antiochus et Stoici; totam enim evertit dialecticam. Nam si e contrariis disiunctio (contraria autem ea dico, quum alterum ait, alterum negat) si talis disiunctio falsa potest esse, nulla vera est. 98. Mecum vero quid habent litium, qui ipsorum disciplinam sequor? Quum aliquid huiusmodi inciderat, sic ludere Carneades solebat: *Si recte conclusi, teneo: sin vitiose, minam Diogenes reddet.* Ab eo enim Stoico dialecticam didicerat: haec autem merces erat dialecticorum. Sequor igitur eas vias, quas didici ab Antiocho: nec reperio, quomodo iudicem, *Si lucet, lucet*, verum esse, ob eam caussam, quod ita didici, omne, quod ipsum ex se connexum sit, verum esse: non iudicem, *Si mentiris, mentiris*, eodem modo esse connexum. Aut igitur hoc, et illud: aut, nisi hoc, ne illud quidem iudicabo.

XXXI. Sed, ut omnes istos aculeos et totum tortuosum genus disputandi relinquamus, ostendamusque, qui simus: iam, explicata tota Carneadis sententia, Antiochia ista corruent universa. Nec vero quidquam ita dicam, ut quisquam id fingi suspicetur: a Clitomacho sumam, qui usque ad senectutem cum Carneade fuit, homo et acutus, ut Poenus, et valde studiosus ac diligens. Et quattuor eius libri sunt de sustinendis assensionibus. Haec autem, quae iam dicam, sunt sumpta de primo. 99. Duo placet esse Carneadi genera visorum: in uno hanc divisionem, *Alia visa esse, quae percipi possint: alia, quae non possint:* in altero autem, *Alia visa esse probabilia, alia non probabilia.* Itaque, quae contra sensus contraque perspicuitatem dicantur, ea pertinere ad superiorem divisionem: contra posteriorem nihil dici oportere: quare ita placere; tale visum nullum esse, ut perceptio consequeretur; ut autem probatio, multa. — Etenim contra naturam esset, si probabile nihil esset. Et sequitur omnis vitae ea, quam tu, Luculle, commemorabas, eversio. — Itaque et sensibus probanda multa sunt; teneatur modo illud, non inesse in his quidquam tale, quale non etiam falsum nihil ab eo differens esse possit. Sic, quidquid acciderit specie probabile, si nihil se offeret, quod sit probabilitati illi contrarium, utetur eo sapiens; ac sic omnis ratio vitae gubernabitur. Etenim is quoque, qui a vobis sapiens inducitur, multa sequitur probabilia, non comprehensa neque percepta neque assensa, sed similia veri: quae nisi probet, omnis vita tollatur. 100. Quid enim? conscendens navem sapiens, num comprehensum animo habet atque perceptum, se ex sententia navigaturum? Qui potest? Sed si iam ex hoc loco proficiscatur Puteolos stadia triginta, probo navigio, bono gubernatore, hac tranquillitate; probabile videatur, se illuc venturum esse salvum. Huiusmodi igitur visis consilia capiet et agendi et non agendi: faciliorque erit, ut albam esse nivem probet, quam erat Anaxagoras; qui id non modo ita esse negabat, sed sibi, quia sciret aquam nigram esse, unde illa concreta esset, albam ipsam esse, ne videri quidem. Et

quaecumque res eum sic attinget, ut sit visum illud probabile, neque ulla re impeditum, movebitur. Non enim est e saxo sculptus, aut e robore dolatus; habet corpus; habet animum; movetur mente; movetur sensibus, ut ei vera multa videantur; 101. neque tamen habere insignem illam et propriam percipiendi notam: eoque sapientem non assentiri, quia possit eiusdem modi exsistere falsum aliquod, cuiusmodi hoc verum. Neque nos contra sensus aliter dicimus, ac Stoici, qui multa falsa esse dicunt, longeque aliter se habere, ac sensibus videantur. XXXII. Hoc autem si ita sit, ut unum modo sensibus falsum videatur: praesto est, qui neget, rem ullam percipi posse sensibus. Ita, nobis tacentibus, ex uno Epicuri capite, altero vestro, perceptio et comprehensio tollitur. Quod est caput Epicuri? *Si ullum sensus visum falsum est: nihil percipi potest.* Quod vestrum? *Sunt falsa sensus visa.* Quid sequitur? Ut taceam; conclusio ipsa loquitur, *nihil posse percipi.* Non concedo, inquit, Epicuro. Certa igitur cum illo, qui a te totus diversus est: noli mecum, qui hoc quidem certe, falsi esse aliquid in sensibus, tibi assentior. 102. Quamquam nihil mihi tam mirum videtur, quam ista dici, ab Antiocho quidem maxime, cui erant, quae paullo ante dixi, notissima. Licet enim haec quivis arbitratu suo reprehendat, quod negemus rem ullam percipi posse; certe levior reprehensio est. Quod tamen dicimus esse quaedam probabilia, non videtur hoc satis esse vobis. Ne sit. Illa certe debemus effugere, quae a te vel maxime agitata sunt: »nihil igitur cernis? nihil audis? nihil tibi est perspicuum?« Explicavi paullo ante, Clitomacho auctore, quo modo ista Carneades diceret. Accipe, quemadmodum eadem dicantur a Clitomacho in eo libro, quem ad C. Lucilium scripsit poetam, quum scripsisset iisdem de rebus ad L. Censorinum, eum, qui consul cum M' Manilio fuit. Scripsit igitur his fere verbis; — sunt enim mihi nota, propterea quod earum ipsarum rerum, de quibus agimus, prima institutio et quasi disciplina illo libro continetur; — sed scriptum est ita: 103. Academicis placere, esse rerum eiusmodi dissimilitudines, ut aliae probabiles videantur, aliae contra: id autem non esse satis, cur alia posse percipi dicas, alia non posse; propterea quod multa falsa probabilia sint, nihil autem falsi perceptum et cognitum possit esse. Itaque ait vehementer errare eos, qui dicant, ab Academia sensus eripi, a quibus numquam dictum sit, aut colorem aut saporem aut sonum nullum esse; illud sit disputatum, non inesse in his propriam, quae nusquam alibi esset, veri et certi notam. 104. Quae quum exposuisset, adiungit, dupliciter dici assensus sustinere sapientem: uno modo, quum hoc intelligatur, omnino eum rei nulli assentiri: altero, quum se a respondendo[, ut aut approbet quid, aut improbet,] sustineat, ut neque neget aliquid neque aiat. Id quum ita sit: alterum placere, ut numquam assentiatur; alterum tenere, ut sequens probabilitatem, ubicumque haec aut occurrat aut deficiat; aut *etiam* aut *non* respondere possit: nec, ut placeat, eum, qui de omnibus rebus contineat se ab assentiendo, moveri tamen et agere aliquid, reliquit eiusmodi visa, quibus ad actionem excitemur: item ea, quae interrogati in utramque partem respondere possimus, sequentes tantummodo, quod ita visum sit, dum sine assensu: neque tamen omnia eiusmodi visa approbari, sed ea, quae nulla re impedirentur. 105. Haec si vobis non probamus, sint falsa sane: invidiosa certe non sunt. Non enim lucem eripimus: sed ea, quae vos percipi comprehendique, eadem nos, si modo probabilia sint, videri dicimus.

XXXIII. Sic igitur inducto et constituto probabili, et eo quidem expedito, soluto, libero, nulla re implicato, vides profecto, Luculle, iacere iam illud tuum perspicuitatis patrocinium. Iisdem enim hic sapiens, de quo loquor, oculis, quibus iste vester, caelum, terram, mare intuebitur: iisdem sensibus reliqua, quae sub quemque sensum cadunt, sentiet. Mare illud, quod nunc, Favonio nascente, purpureum videtur, idem huic nostro videbitur, nec tamen assentietur; quia nobismetipsis modo caeruleum videbatur, mane ravum; quodque nunc, qua a sole collucet, albescit et vibrat, dissimileque est proximo ei continenti: ut, etiam si possis rationem reddere, cur id eveniat, tamen non possis, id verum esse, quod videbatur oculis, defendere. 106. Unde memoria, si nihil percipimus? (sic enim quaerebas.) Quid? meminisse visa, nisi comprehensa, non possumus? Quid? Polyaenus, qui magnus mathematicus fuisse dicitur, is posteaquam, Epicuro assentiens, totam geometriam falsam esse credidit, num illa etiam, quae sciebat, oblitus est? Atqui, falsum quod est, id percipi non potest, ut vobismetipsis placet. Si igitur memoria perceptarum comprehensarumque rerum est: omnia, quae quisque meminit, habet ea comprehensa atque percepta. Falsi autem comprehendi nihil potest; et omnia meminit Scyron Epicuri dogmata. Vera igitur illa sunt nunc omnia. Hoc per me licet. Sed tibi aut concedendum est ita esse, quod minime vis: aut memoriam mihi remittas oportet, et facile esse ei locum, etiam si comprehensio perceptioque nulla sit. 107. Quid fiet artibus? Quibus? Iisne, quae ipsae fatentur coniectura se plus uti, quam scientia: an his, quae tantum id, quod videtur, sequuntur, nec habent istam artem vestram, qua vera et falsa diiudicent?

Sed illa sunt lumina duo, quae maxime caussam istam continent. Primum enim negatis fieri posse, ut quisquam nulli rei assentiatur. At id quidem perspicuum est: quum Panaetius, princeps prope, meo quidem iudicio, Stoicorum, ea de re dubitare se dicat quam omnes, praeter eum, Stoici certissimam putant, vera esse haruspicinam,* auspicia, oracula, somnia, vaticinationes, seque ab assensu sustineat. Quod si is potest facere vel * de his rebus, quas illi, a quibus ipse didicit, certas habuerint; cur id sapiens de reliquis rebus facere non possit? an est aliquid, quod positum vel improbare vel approbare possit, dubitare non possit. An tu in soritis poteris hoc, quum voles: ille in reliquis rebus non poterit eodem modo insistere, praesertim quum possit sine assensione ipsam verisimilitudinem non impeditam sequi? 108. Alterum est, quod negatis actionem ullius rei posse in eo esse, qui nullam rem assensu suo comprobet. Primum enim videri oportet, in quo sit etiam assensus. Dicunt enim Stoici, sensus ipsos assensus esse: quos quoniam appetitio consequatur, actionem sequi: tolli autem omnia, si visa tollantur. XXXIV. Hac de re in utramque partem et dicta sunt et scripta multa; sed brevi res potest tota confici. Ego enim etsi maximam actionem puto, repugnare visis, obsistere opinionibus, assensus lubricos sustinere, credoque Clitomacho ita scribenti, Herculi quemdam laborem exantlatum a Carneade, quod, ut feram et immanem belluam, sic ex animis nostris assensionem, id est, opinationem et temeritatem, extraxisset: tamen, ut

ea pars defensionis relinquatur, quid impediet actionem eius, qui probabilia sequitur, nulla re impediente? 109. Hoc, inquit, ipsum impediet, quod statuet, ne id quidem, quod probet, posse percipi. Iam istuc te quoque impediet in navigando, in conserendo, in uxore ducenda, in liberis procreandis, plurimisque in rebus, in quibus nihil sequere, praeter probabile.

Et tamen illud usitatum et saepe repudiatum refers, non ut Antipater, sed, ut ais, pressius. Nam Antipatrum reprehensum, quod diceret, consentaneum esse ei, qui affirmaret, nihil posse comprehendi, id ipsum saltem dicere posse comprehendi; quod ipsi Antiocho pingue videbatur, et sibi ipsum contrarium. Non enim potest convenienter dici, nihil comprehendi posse, si quidquam comprehendi posse dicatur. Illo modo potius putat urgendum fuisse Carneadem: quum sapientis nullum decretum esse possit, nisi comprehensum, perceptum, cognitum; ut hoc ipsum decretum, quod sapientis esset, nihil posse percipi, fateretur esse perceptum: proinde quasi sapiens nullum aliud decretum habeat, et sine decretis vitam agere possit! 110. Sed ut illa habet probabilia, non percepta: sic hoc ipsum, nihil posse percipi. Nam si in hoc haberet cognitionis notam, eadem uteretur in ceteris. Quam quoniam non habet, utitur probabilibus. Itaque non metuit, ne confundere omnia videatur et incerta reddere. Non enim, quemadmodum, si quaesitum ex eo sit, stellarum numerus par, an impar sit: item, si de officio multisque aliis de rebus, in quibus versatus exercitatusque sit, nescire se dicat. In incertis enim nihil est probabile: in quibus autem est, in his non deerit sapienti, nec quid faciat, nec quid respondeat.

111. Ne illam quidem praetermisisti, Luculle, reprehensionem Antiochi, (nec mirum: in primis enim est nobilis,) qua solebat dicere Antiochus, Philonem maxime perturbatum. Quum enim sumeretur unum, esse quaedam falsa visa: alterum, nihil ea differre a veris; non attendere, superius illud ea re a se esse concessum, quod videretur esse quaedam in visis differentia, eam tolli altero, quo neget visa a falsis vera differre: nihil tam repugnare. Id ita esset, si nos verum omnino tolleremus. Non facimus. Nam tam vera, quam falsa cernimus. Sed probandi species est: percipiendi signum nullum habemus.

XXXV. 112. Ac mihi videor nimis etiam nunc agere ieiune. Quum sit enim campus, in quo possit exsultare oratio: cur eam tantas in angustias, et in Stoicorum dumeta compellimus? Si enim mihi cum Peripatetico res esset, qui id percipi posse diceret, *quod impressum esset e vero*, neque adhiberet illam magnam accessionem, *quo modo imprimi non posset a falso*; cum simplici homine simpliciter agerem, nec magno opere contenderem, atque etiam, si, quum ego nihil dicerem posse comprehendi, diceret ille, sapientem interdum opinari, non repugnarem: praesertim ne Carneade quidem huic loco valde repugnante. Nunc quid facere possum? 113. Quaero enim, quid sit, quod comprehendi possit. Respondet mihi non Aristoteles aut Theophrastus, ne Xenocrates quidem aut Polemo; sed qui minor etiam: *tale verum, quale falsum esse non possit.* Nihil eiusmodi invenio. Itaque incognito nimirum assentiar, id est, opinabor. Hoc mihi et Peripatetici. et vetus Academia concedit: vos negatis, Antiochus in primis, qui me valde movet, vel quod amavi hominem, sicut ille me, vel quod ita iudico, politissimum et acutissimum omnium nostrae memoriae philosophorum. A quo primum quaero, quo tandem modo sit eius Academiae, cuius esse se profiteatur? Ut omittam alia: haec duo, de quibus agitur, quis umquam dixit aut veteris Academiae aut Peripateticorum? vel id solum percipi posse, quod esset verum tale, quale falsum esse non posset; vel sapientem nihil opinari? Certe nemo. Horum neutrum ante Zenonem magno opere defensum est. Ego tamen utrumque verum puto: nec dico temporis caussa; sed ita plane probo. XXXVI. 114. Illud ferre non possum. Tu, quum me incognito assentiri vetes, idque turpissimum esse dicas et plenissimum temeritatis, tantum tibi arroges, ut exponas disciplinam sapientiae, naturam rerum omnium evolvas, mores fingas, fines bonorum malorumque constituas, officia describas, quam vitam ingrediar, definias: idemque etiam disputandi et intelligendi iudicium dicas te et artificium traditurum: perficies, ut ego, ista innumerabilia complectens, nusquam labar? nihil opiner? Quae tandem ea est disciplina, ad quam me deducas, si ab hac abstraxeris? Vereor, ne subarroganter facias, si dixeris tuam. Atqui ita dicas necesse est. Neque vero tu solus, sed ad suam quisque rapiet. 115. Age, restitero Peripateticis, qui sibi cum oratoribus cognationem esse, qui claros viros, a se instructos, dicant rempublicam saepe rexisse: sustinuero Epicureos, tot meos familiares, tam bonos, tam inter se amantes viros: Diodoto quid faciam Stoico, quem a puero audivi? qui mecum vivit tot annos? qui habitat apud me? quem et admiror et diligo? qui ista Antiochia contemnit? Nostra, inquies, sola vera sunt. Certe sola, si vera. Plura enim vera discrepantia esse non possunt. Utrum igitur nos impudentes, qui labi nolumus; an illi arrogantes, qui sibi persuaserint, scire se solos omnia? Non me quidem, inquit, sed sapientem dico scire. Optime: nempe ista scire, quae sunt in tua disciplina. Hoc primum quale est, a non sapiente explicari sapientiam? Sed discedamus a nobismetipsis: de sapiente loquamur: de quo (ut saepe iam dixi) omnis haec quaestio est.

116. In tres igitur partes et a plerisque et a nobismetipsis distributa sapientia est. Primum ergo, si placet, quae de natura rerum sunt quaesita, videamus: velut illud ante. Estne quisquam tanto inflatus errore, ut sibi se illa scire persuaserit? Non quaero rationes eas, quae ex coniectura pendent, quae disputationibus huc et illuc trahuntur, nullam adhibent persuadendi necessitatem. Geometrae provideant, qui se profitentur non persuadere, sed cogere, et qui omnia vobis, quae describunt, probant. Non quaero ex his illa initia mathematicorum; quibus non concessis, digitum progredi non possunt. *Punctum* esse, quod magnitudinem nullam habeat, *extremitatem*, et quasi libramentum, in quo nulla omnino crassitudo sit: *lineamentum*, longitudinem latitudine carentem. Haec quum vera esse concessero: si adiiciam iusiurandum, sapientemne prius, quam Archimedes eo inspectante rationes omnes descripserit eas, quibus efficitur, multis partibus solem maiorem esse, quam terram, iuraturum putas? Si fecerit, solem ipsum, quem deum censet esse, contempserit. 117. Quod si geometricis rationibus non est crediturus, quae vim afferunt in docendo, vos ipsi ut dicitis: nae ille longe aberit, ut argumentis credat philosophorum: aut, si est crediturus, quorum potissimum? Omnia physicorum licet explicare. Sed longum est. Quaero tamen, quem sequatur. Finge aliquem nunc

fieri sapientem, nondum esse: quam potissimum sententiam eliget et disciplinam? etsi, quamcumque eliget, insipiens eliget. Sed sit ingenio divino: quem unum e physicis potissimum probabit? Nec plus uno poterit. Non persequor quaestiones infinitas: tantum de principiis rerum, e quibus omnia constant, videamus quem probet: est enim inter magnos homines summa dissensio. XXXVII. 118. Princeps Thales, unus e septem, cui sex reliquos concessisse primas ferunt, ex aqua dixit constare omnia. At hoc Anaximandro, populari et sodali suo, non persuasit: is enim infinitatem naturae dixit esse, e qua omnia gignerentur. Post eius auditor Anaximenes, infinitum aëra: sed ea, quae ex eo orirentur, definita: gigni autem terram, aquam, ignem, tum ex his omnia: Anaxagoras, materiam infinitam: sed ex ea particulas, similes inter se, minutas; eas primum confusas, postea in ordinem adductas a mente divina: Xenophanes paullo etiam antiquior, unum esse omnia, neque id esse mutabile, et id esse deum, neque natum umquam, et sempiternum, conglobata figura: Parmenides, ignem, qui moveat terram, quae ab eo formetur: Leucippus, plenum, et inane; Democritus huic in hoc similis, uberior in ceteris: Empedocles, haec pervulgata et nota quattuor: Heraclitus, ignem: Melissus, hoc, quod esset infinitum et immutabile, et fuisse semper et fore. Plato ex materia in se omnia recipiente mundum esse factum censet a deo sempiternum. Pythagorei ex numeris et mathematicorum initiis proficisci volunt omnia. Ex his eliget vester sapiens unum aliquem, credo, quem sequatur: ceteri, tot viri et tanti, repudiati ab eo condemnatique discedent. 119. Quamcumque vero sententiam probaverit, eam sic animo comprehensam habebit, ut ea, quae sensibus; nec magis approbabit nunc lucere, quam, quoniam Stoicus est, hunc mundum esse sapientem, habere mentem, quae et se et ipsum fabricata sit, et omnia moderetur, moveat, regat. Erit ei persuasum etiam, solem, lunam, stellas omnes, terram, mare deos esse, quod quaedam animalis intelligentia per omnia ea permanet et transeat: fore tamen aliquando, ut omnis hic mundus ardore deflagret. XXXVIII. Sint ista vera: (vides enim iam me fateri aliquid esse veri:) comprehendi ea tamen et percipi nego. Quum enim tuus iste Stoicus sapiens syllabatim tibi ista dixerit; veniet flumen orationis aureum fundens Aristoteles, qui illum desipere dicat: neque enim ortum esse umquam mundum, quod nulla fuerit, novo consilio inito, tam praeclari operis inceptio, et ita esse eum undique aptum, ut nulla vis tantos queat motus mutationemque moliri, nulla senectus diuturnitate temporum exsistere, ut hic ornatus umquam dilapsus occidat. Tibi hoc repudiare, illud autem superius, sicut caput et famam tuam, defendere necesse erit: mihi, ne ut dubitem quidem, relinquatur? 120. Ut omittam levitatem temere assentientium, quanti libertas ipsa aestimanda est, non mihi necesse esse, quod tibi est? Cur deus, omnia nostri caussa quum faceret, (sic enim vultis,) tantam vim natricum viperarumque fecerit? cur tam multa pestifera terra marique disperserit? Negatis haec tam polite, tamque subtiliter effici potuisse sine divina aliqua sollertia. Cuius quidem vos maiestatem deducitis usque ad apium formicarumque perfectionem: ut etiam inter deos Myrmecides aliquis, minutorum opusculorum fabricator, fuisse videatur. 121. Negas sine deo posse quidquam. Ecce tibi e transverso Lampsacenus Strato, qui det isti deo immunitatem magni quidem muneris. Sed quum sacerdotes deorum vacationem habeant, quanto est aequius habere ipsos deos! Negat opera deorum se uti ad fabricandum mundum. Quaecumque sint, docet, omnia effecta esse natura: nec, ut ille, qui asperis et levibus et hamatis uncinatisque corporibus concreta haec esse dicat, interiecto inani. Somnia censet haec esse Democriti, non docentis, sed optantis. Ipse autem singulas mundi partes persequens, quidquid aut sit aut fiat, naturalibus fieri aut factum esse docet ponderibus et motibus. Nae ille et deum opere magno liberat, et me timore. Quis enim potest, quum existimet se curari a deo, non et dies et noctes divinum numen horrere? et, si quid adversi acciderit, (quod cui non accidit?) extimescere, ne id iure evenerit? Nec Stratoni tamen assentior, nec vero tibi. Modo hoc, modo illud probabilius videtur.

XXXIX. 122. — — *Latent ista omnia,* — — Lucülle,

crassis occultata et circumfusa tenebris,

ut nulla acies humani ingenii tanta sit, quae penetrare in caelum, terram intrare possit. Corpora nostra non novimus: qui sint situs partium, quam vim quaeque pars habeat, ignoramus. Itaque medici ipsi, quorum intererat ea nosse, aperuerunt, ut viderentur. Nec eo tamen aiunt empirici notiora esse illa; quia possit fieri, ut patefacta et detecta mutentur. Sed ecquid nos eodem modo rerum naturas persecare, aperire, dividere possumus, ut videamus, terra penitusne defixa sit, et quasi radicibus suis haereat; an media pendeat? 123. Habitari ait Xenophanes in luna, eamque esse terram multarum urbium et montium. Portenta videntur; sed tamen neque ille, qui dixit, iurare posset, ita se rem habere, neque ego non ita. Dicitis etiam, esse e regione nobis, e contraria parte terrae, qui adversis vestigiis stent contra nostra vestigia, quos antipodas vocatis: cur mihi magis succensetis, qui ista non aspernor, quam eis, qui, quum audiunt, desipere vos arbitrantur? Hicetas Syracusius, ut ait Theophrastus, caelum, solem, lunam, stellas, supera denique omnia stare censet, neque praeter terram rem ullam in mundo moveri: quae quum circum axem se summa celeritate convertat et torqueat, eadem effici omnia, quae, si stante terra caelum moveretur. Atque hoc etiam Platonem in Timaeo dicere quidam arbitrantur, sed paullo obscurius. Quid tu, Epicure? Loquere. Putas solem esse tantulum? Egone? vos quidem tantum! Sed et vos ab illo irridemini, et ipsi illum vicissim eluditis. Liber igitur a tali irrisione Socrates, liber Aristo Chius, qui nihil istorum sciri putat posse. Sed redeo ad animum et corpus. 124. Satisne tandem ea nota sunt nobis, quae nervorum natura sit, quae venarum? Tenemusne, quid animus sit? ubi sit? denique, sitne, an *, ut Dicaearcho visum est, ne sit quidem ullus? Si est: tresne partes habeat, ut Platoni placuit, rationis, irae, cupiditatis; an simplex unusque sit? Si unus et simplex, utrum sit ignis, an anima, an sanguis? an, ut Xenocrates, numerus * nullo corpore? (Quod intelligi, quale sit, vix potest:) et, quidquid est, mortale sit, an aeternum? Nam utramque in partem multa dicuntur. Horum aliquid vestro sapienti certum videtur: nostro, ne quid maxime quidem probabile sit, occurrit; ita sunt in plerisque contrariarum rationum paria momenta. XL. 125. Sin agis verecundius, et me accusas, non quod tuis rationibus non assentiar, sed quod nullis; vincam animum, cuique assentiar, deligam. Quem potissimum?

quem? Democritum? Semper enim (ut scitis) studiosus nobilitatis fui. Urgebor iam omnium vestrum convicio. Tunc aut inane quidquam putes esse, quum ita completa et conferta sint omnia, ut et quod movebitur corporum cedat, et qua quodque cesserit, aliud illico subsequatur? aut atomos ullas, e quibus quidquid efficiatur, illarum sit dissimillimum? aut sine aliqua mente rem ullam effici posse praeclaram? et, quum in uno mundo ornatus hic tam sit mirabilis, innumerabiles supra, infra, dextra, sinistra, ante, post, alios dissimiles, alios eiusdem modi mundos esse? et, ut nos nunc simus ad Baulos, Puteolosque videamus, sic innumerabiles paribus in locis esse, eisdem nominibus, honoribus, rebus gestis, ingeniis, formis, aetatibus, eisdem de rebus disputantes? et, si nunc, aut si etiam dormientes aliquid animo videre videamur, imagines extrinsecus in animos nostros per corpus irrumpere? 126. Tu vero ista ne asciveris, neve fueris commentitiis rebus assensus. Nihil sentire est melius, quam tam prava sentire. Non ergo id agitur, ut aliquid assensu meo comprobem. Quae tu vide, ne impudenter etiam postules, non solum arroganter; praesertim quum ista tua mihi ne probabilia quidem videantur. Nec enim divinationem, quam probatis, ullam esse arbitror: fatumque illud etiam, quo omnia contineri dicitis, contemno. Ne exaedificatum quidem hunc mundum divino consilio existimo; atque haud scio, an ita sit. XLI. Sed cur rapior in invidiam? Licetne per vos nescire, quod nescio? an Stoicis ipsis inter se disceptare, mihi cum his non licebit? Zenoni et reliquis fere Stoicis aether videtur summus deus, mente praeditus, qua omnia regantur. Cleanthes, qui quasi maiorum est gentium Stoicus, Zenonis auditor, Solem dominari et rerum potiri putat. Ita cogimur dissensione sapientum dominum nostrum ignorare: quippe qui nesciamus, Soli, an Aetheri serviamus. Solis autem magnitudo (ipse enim hic radiatus me intueri videtur) admonet, ut crebro faciam mentionem sui. Vos ergo huius magnitudinem quasi decempeda (hinc enim me quasi malis architectis mensurae vestrae nego hoc) permensi refertis. — Ergo credere dubium est, uter nostrum sit, leniter ut dicam, verecundior! — 127. Neque tamen istas quaestiones physicorum exterminandas puto. Est enim animorum ingeniorumque naturale quoddam quasi pabulum consideratio contemplatioque naturae: erigimur; elatiores fieri videmur; humana despicimus; cogitantesque supera atque caelestia, haec nostra, ut exigua et minima, contemnimus. Indagatio ipsa rerum tum maximarum, tum etiam occultissimarum, habet oblectationem. Si vero aliquid occurret, quod verisimile videatur; humanissima completur animus voluptate. 128. Quaeret igitur haec et vester sapiens et hic noster: sed vester, ut assentiatur, credat, affirmet: noster, ut vereatur temere opinari, praeclareque agi secum putet, si in eiusmodi rebus, verisimile quod sit, invenerit. Veniamus nunc ad bonorum malorumque notionem. Sed paullum ante dicendum est. Non mihi videntur considerare, quum physica ista valde affirmant, earum etiam rerum auctoritatem, si quae illustriores videantur, amittere. Non enim magis assentiuntur neque approbant, lucere nunc, quam, quum cornix cecinerit, tum aliquid eam aut iubere, aut vetare: nec magis affirmabunt, signum illud, si erunt mensi, sex pedum esse, quam solem, quem metiri non possunt, plus quam duodeviginti partibus maiorem esse, quam terram. Ex quo illa conclusio nascitur: si, sol quantus sit, percipi non potest, qui ceteras res eodem modo, quo magnitudinem solis, approbat, is eas res non percipit. Magnitudo autem solis percipi non potest. Qui igitur id approbat, quasi percipiat, nullam rem percipit. Responderint, posse percipi, quantus sol sit. Non repugnabo, dummodo eodem pacto cetera percipi comprehendique dicant. Nec enim possunt dicere, aliud alio magis minusve comprehendi; quoniam omnium rerum una est definitio comprehendendi.

XLII. 129. Sed, quod coeperam: Quid habemus in rebus bonis et malis explorati? Nempe fines constituendi sunt, ad quos et bonorum et malorum summa referatur. Qua de re est igitur inter summos viros maior dissensio? Et omitto illa, quae relicta iam videntur, et Herillum, qui in cognitione et scientia summum bonum ponit: qui quum Zenonis auditor esset, vides, quantum ab eo dissenserit, et quam non multum a Platone. Megaricorum fuit nobilis disciplina, cuius, ut scriptum video, princeps Xenophanes, quem modo nominavi; deinde eum secuti Parmenides et Zeno; itaque ab his Eleatici philosophi nominabantur: post Euclides, Socratis discipulus, Megareus: a quo iidem illi Megarici dicti: qui id bonum solum esse dicebant, quod esset unum et simile et idem semper. Hi quoque multa a Platone. A Menedemo autem, quod is Eretria fuit, Eretriaci appellati: quorum omne bonum in mente positum et mentis acie, qua verum cerneretur: Herilli * similia, sed, opinor, explicata uberius et ornatius. 130. Hos si contemnimus et iam abiectos putamus; illos certe minus despicere debemus, Aristonem, qui, quum Zenonis fuisset auditor, re probavit ea, quae ille verbis, Nihil esse bonum, nisi virtutem; neque malum, nisi quod virtuti esset contrarium: in mediis ea momenta, quae Zeno voluit, nulla esse censuit. Huic summum bonum est, in his rebus neutram in partem moveri: quae ἀδιαφορία ab ipso dicitur. Pyrrho autem, ea ne sentire quidem sapientem; quae ἀπάθεια nominatur. Has igitur tot sententias ut omittamus; haec nunc videamus, quae diu multumque defensa sunt. 131. Alii voluptatem finem esse voluerunt: quorum princeps Aristippus, qui Socratem audierat; unde Cyrenaici; post Epicurus; cuius est disciplina nunc notior; neque tamen cum Cyrenaicis de ipsa voluptate consentiens. Voluptatem autem et honestatem finem esse Callipho censuit: vacare omni molestia, Hieronymus: hoc idem cum honestate, Diodorus. Ambo hi Peripatetici. Honeste autem vivere, fruentem rebus iis, quas primas homini natura conciliet, et vetus Academia censuit, (ut indicant scripta Polemonis, quem Antiochus probat maxime,) et Aristoteles: eiusque amici nunc proxime videntur accedere. Introducebat etiam Carneades, non quo probaret, sed ut opponeret Stoicis, summum bonum esse, frui iis rebus, quas primas natura conciliavisset. Honestum autem, quod ducatur a conciliatione naturae, Zeno statuit finem esse bonorum; qui inventor et princeps Stoicorum fuit.

XLIII. 132. Iam illud perspicuum est, omnibus iis finibus bonorum, quos exposui, malorum fines esse contrarios. Ad vos nunc refero, quem sequar: modo ne quis illud tam ineruditum absurdumque respondeat: Quemlibet, modo aliquem. Nihil potest dici inconsideratius. Cupio sequi Stoicos. Licetne (omitto per Aristotelem, meo iudicio in philosophia prope singularem:) per ipsum Antiochum? qui appellabatur Academicus; erat quidem, si perpauca mutavis-

set, germanissimus Stoicus. Erit igitur res iam in discrimine. Nam aut Stoicus constituatur sapiens, aut veteris Academiae. Utrumque non potest. Est enim inter eos non de terminis, sed de tota possessione contentio. Nam omnis ratio vitae definitione summi boni continetur; de qua qui dissident, de omni vitae ratione dissident. Non potest igitur uterque esse sapiens, quoniam tanto opere dissentiunt, sed alter. Si Polemoneus peccat Stoicus, rei falsae assentiens; vos quidem nihil dicitis a sapiente tam alienum esse: sin vera sunt Zenonis, eadem in veteres Academicos Peripateticosque dicenda. Hic igitur neutri assentiens si numquam, uter est prudentior? 133. Quid? quum ipse Antiochus dissentit quibusdam in rebus ab his, quos amat, Stoicis, nonne indicat, non posse illa probanda esse sapienti? Placet Stoicis, omnia peccata esse paria. At hoc Antiocho vehementissime displicet. Liceat tandem mihi considerare, utram sententiam sequar. Praecide, inquit: statue aliquando quidlibet. Quid? quae dicuntur quidem et acuta mihi videntur in utramque partem et paria; nonne caveam, ne scelus faciam? Scelus enim dicebas esse, Luculle, dogma prodere. Contineo igitur me, ne incognito assentiar: quod mihi tecum est dogma commune. 134. Ecce multo maior etiam dissensio. Zeno in una virtute positam beatam vitam putat. Quid Antiochus? Etiam, inquit, beatam, sed non beatissimam. Deus ille, qui nihil censuit deesse virtuti; homuncio hic, qui multa putat praeter virtutem homini partim cara esse, partim etiam necessaria. Sed ille vereor ne virtuti plus tribuat, quam natura patiatur, praesertim Theophrasto multa diserte copioseque dicente. Et hic metuo ne vix sibi constet; qui quum dicat esse quaedam et corporis et fortunae mala, tamen eum, qui in his omnibus sit, beatum fore censet, si sapiens sit. Distrahor: quum hoc mihi probabilius, tum illud videtur; et tamen, nisi alterutrum sit, virtutem iacere plane puto. Verum in his discrepant.

XLIV. 135. Quid? illa, in quibus consentiunt, num pro veris probare possumus? sapientis animum numquam nec cupiditate moveri, nec laetitia efferri? Age, haec probabilia sane sint: num etiam illa, numquam timere, numquam dolere? Sapiensne non timeat? nec, si patria deleatur, non doleat? nec, si deleta sit? Satis durum! sed Zenoni necessarium, cui praeter honestum nihil est in bonis: tibi vero, Antioche, minime: cui praeter honestatem multa bona, praeter turpitudinem multa mala videntur: quae et venientia metuat sapiens necesse est, et venisse doleat. Sed quaero, quando ista fuerint ab Academia vetere decreta, ut animum sapientis commoveri et conturbari negarent? Mediocritates illi probabant, et in omni permotione naturalem volebant esse quemdam modum. Legimus omnes Crantoris, veteris Academici, de luctu. Est enim non magnus, verum aureolus et, ut Tuberoni Panaetius praecipit, ad verbum ediscendus libellus. Atque illi quidem etiam utiliter a natura dicebant permotiones istas animis nostris datas: metum cavendi caussa; misericordiam aegritudinemque clementiae; ipsam iracundiam fortitudinis quasi cotem esse dicebant; recte secusne, alias viderimus. Atrocitas quidem ista tua quo modo in veterem Academiam irruperit, nescio. 136. Illa vero ferre non possum, non quo mihi displiceant: sunt enim Socratica pleraque mirabilia Stoicorum, quae *παράδοξα* nominantur: sed ubi Xenocrates, ubi Aristoteles ista tetigit? hos enim quasi eosdem esse vultis. Illi umquam dicerent, sapientes solos reges? solos divites? solos formosos? omnia, quae ubique essent, sapientis esse? neminem consulem, praetorem, imperatorem, nescio an ne quinquevirum quidem quemquam, nisi sapientem: postremo, solum civem, solum liberum? insipientes omnes peregrinos, exsules, servos, furiosos? Denique scripta Lycurgi, Solonis, duodecim tabulas nostras non esse leges? ne urbes denique aut civitates, nisi quae essent sapientium? 137. Haec tibi, Luculle, si es assensus Antiocho, familiari tuo, tam sunt defendenda, quam moenia: mihi autem, bono modo: tantum, quantum videbitur. XLV. Legi apud Clitomachum, quum Carneades et Stoicus Diogenes ad senatum in Capitolio starent, A. Albinum, qui tum P. Scipione et M. Marcello coss. praetor esset, eum, qui cum avo tuo, Luculle, consul fuit, doctum sane hominem, ut indicat ipsius historia, scripta Graece, iocantem dixisse Carneadi: *ego tibi, Carneade, praetor esse non videor, quia sapiens non sum: nec haec urbs, nec in ea civitas.* Tum ille, *huic Stoico non videris.* Aristoteles aut Xenocrates, quos Antiochus sequi volebat, non dubitavisset, quin et praetor ille esset, et Roma urbs, et eam civitas incoleret. Sed ille noster est plane, ut supra dixi, Stoicus, perpauca balbutiens. 138. Vos autem mihi veremini, ne labar ad opinionem et aliquid asciscam et comprobem incognitum; quod minime vultis. Quid consilii datis? Testatur saepe Chrysippus, tres solas esse sententias, quae defendi possint, de finibus bonorum: circumcidit et amputat multitudinem: aut enim honestatem esse finem aut voluptatem aut utrumque: nam qui summum bonum dicant id esse, si vacemus omni molestia, eos invidiosum nomen voluptatis fugere, sed in vicinitate versari: quod facere eos etiam, qui illud idem cum honestate coniungerent; nec multo secus eos, qui ad honestatem prima naturae commoda adiungerent: ita tres relinqui sententias, quas putet probabiliter posse defendi. 139. Sit sane ita; (quamquam a Polemonis et Peripateticorum et Antiochi finibus non facile divellor; neque quidquam habeo adhuc probabilius:) verumtamen video, quam suaviter voluptas sensibus nostris blandiatur. Labor eo, ut assentiar Epicuro aut Aristippo. Revocat virtus, vel potius reprehendit manu: pecudum illos motus esse dicit, hominem iungit deo. Possum esse medius: ut, quoniam Aristippus, quasi animum nullum habeamus, corpus solum tuetur; Zeno, quasi corporis simus expertes, animum solum complectitur; ut Calliphontem sequar; cuius quidem sententiam Carneades ita studiose defensitabat, ut eam probare etiam videretur. Quamquam Clitomachus affirmabat, numquam se intelligere potuisse, quid Carneadi probaretur. Sed, si ipsum velim sequi; nonne ipsa veritas et gravis et recta ratio mihi obversetur? Tu, quum honestas in voluptate contemnenda consistat, honestatem cum voluptate, tamquam hominem cum bellua, copulabis? XLVI. 140. Unum igitur par, quod depugnet, reliquum est, voluptas cum honestate. De quo Chrysippo fuit, quantum ego sentio, non magna contentio. Alterum si sequare, multa ruunt, et maxime communitas cum hominum genere, caritas, amicitia, iustitia, reliquae virtutes: quarum esse nulla potest, nisi erit gratuita. Nam quae voluptate, quasi mercede aliqua, ad officium impellitur, ea non est virtus, sed fallax imitatio simulatioque virtutis. Audi contra illos, qui nomen honestatis a se ne intelligi quidem dicant, nisi forte, quod gloriosum sit in vulgus,

id honestum velimus dicere: fontem omnium bonorum in corpore esse; hanc normam, hanc regulam, hanc praescriptionem esse naturae; a qua qui aberravisset, eum numquam, quid in vita sequeretur, habiturum. 141. Nihil igitur me putatis, haec et alia innumerabilia quum audiam, moveri? Tam moveor, quam tu, Luculle: neque me minus hominem, quam te putaveris. Tantum interest, quod tu, quum es commotus, acquiescis, assentiris, approbas; verum illud, certum, comprehensum, perceptum, ratum, firmum, fixum vis; deque eo nulla ratione neque pelli, neque moveri potes: ego nihil eiusmodi esse arbitror, cui si assensus sim, non assentiar saepe falso, quoniam vera a falsis nullo discrimine separantur, praesertim quum iudicia ista dialecticae nulla sint.

142. Venio enim iam ad tertiam partem philosophiae. Aliud iudicium Protagorae est, qui putet id cuique verum esse, quod cuique videatur: aliud Cyrenaicorum, qui praeter permotiones intimas nihil putant esse iudicii: aliud Epicuri, qui omne iudicium in sensibus et in rerum notitiis et in voluptate constituit. Plato autem omne iudicium veritatis veritatemque ipsam abductam ab opinionibus et a sensibus cogitationis ipsius et mentis esse voluit. 143. Numquid horum probat noster Antiochus? Ille vero ne maiorum quidem suorum. Ubi enim aut Xenocratem sequitur, cuius libri sunt de ratione loquendi multi et multum probati: aut ipsum Aristotelem, quo profecto nihil est acutius, nihil politius? A Chrysippo pedem numquam. XLVII. Qui ergo Academici appellamur? an abutimur gloria nominis? aut cur cogimur eos sequi, qui inter se dissident? In hoc ipso, quod in elementis dialectici docent, quo modo iudicare oporteat, verum falsumne sit, si quid ita connexum est, ut hoc: Si dies est, lucet; quanta contentio est! Aliter Diodoro, aliter Philoni, Chrysippo aliter placet. Quid? cum Cleanthe, doctore suo, quam multis rebus Chrysippus dissidet? Quid? duo vel principes Dialecticorum, Antipater et Archidemus, opiniosissimi homines, nonne multis in rebus dissentiunt? 144. Quid me igitur, Luculle, in invidiam et tamquam in concionem vocas? Et quidem, ut seditiosi tribuni solent, occludi tabernas iubes? Quo enim spectat illud, quum artificia tolli quereris a nobis, nisi ut opifices concitentur? Qui si undique omnes convenerint, facile contra vos incitabuntur. Expromam primum illa invidiosa, quod eos omnes, qui in concione stabunt, exsules, servos, insanos esse dicatis: deinde ad illa veniam, quae iam non ad multitudinem, sed ad vosmetipsos, qui adestis, pertinent. Negat enim vos Zeno, negat Antiochus scire quidquam. Quo modo? inquies: nos enim defendimus, etiam insipientem multa comprehendere. — 145. At scire negatis quemquam rem ullam, nisi sapientem. Et hoc quidem Zeno gestu conficiebat. Nam, quum extensis digitis adversam manum ostenderat, »*visum*, inquiebat, huiusmodi est.« Deinde, quum paullum digitos constrinxerat, »*assensus* huiusmodi.« Tum quum plane compresserat pugnumque fecerat; *comprehensionem* illam esse dicebat: quae ex similitudine etiam nomen ei rei, quod ante non fuerat, κατάληψιν imposuit. Quum autem laevam manum admoverat, et illum pugnum arcte vehementerque compresserat: *scientiam* talem esse dicebat; cuius compotem, nisi sapientem, esse neminem. Sed, qui sapientes aut sint aut fuerint, ne ipsi quidem solent dicere. Ita tu nunc, Catule, lucere nescis; nec tu, Hortensi, in tua villa nos esse. 146. Num minus haec invidiose dicuntur? nec tamen nimis eleganter: illa subtilius. Sed, quo modo tu, si nihil comprehendi posset, artificia concidere dicebas, neque mihi dabas, id quod probabile esset, satis magnam vim habere ad artes; sic ego nunc tibi refero, artem sine scientia esse non posse. An pateretur hoc Zeuxis, aut Phidias, aut Polycletus, nihil se scire, quum in his esset tanta sollertia? Quod si eos docuisset aliquis, quam vim habere diceretur scientia, desinerent irasci: ne nobis quidem succenserent, quum didicissent id tollere nos, quod nusquam esset; quod autem satis esset ipsis, relinquere. Quam rationem maiorum etiam comprobat diligentia: qui primum iurare *ex sui animi sententia* quemque voluerunt; deinde ita teneri, *si sciens falleret*, quod inscientia multa versaretur in vita: tum, qui testimonium diceret, ut *arbitrari* se diceret, etiam quod ipse vidisset: quaeque iurati iudices cognovissent, ea, non ut, esse facta, sed ut *videri* pronuntiarent.

XLVIII. 147. Verum, quoniam non solum nauta significat, sed etiam Favonius ipse insusurrat, navigandi nobis, Luculle, tempus esse, et quoniam satis multa dixi, est mihi perorandum. Posthac tamen, quum haec quaeremus, potius de dissensionibus tantis summorum virorum disseramus. De obscuritate naturae, deque errore tot philosophorum, qui de bonis contrariisque rebus tanto opere discrepant, ut, quum plus uno verum esse non possit, iacere necesse sit tot tam nobiles disciplinas; quam de oculorum sensuumque reliquorum mendaciis, et de sorite aut pseudomeno: quas plagas ipsi contra se Stoici texuerunt. 148. Tum Lucullus, Non moleste, inquit, fero, nos haec contulisse. Saepius enim congredientes nos, et maxime in Tusculanis nostris, si quae videbuntur, requiremus. Optime, inquam. Sed quid Catulus sentit? quid Hortensius? Tum Catulus, Egone? inquit. Ad patris revolvor sententiam: quam quidem ille Carneadeam esse dicebat, ut percipi nihil putem posse, assensurum autem non percepto, id est, opinaturum sapientem existimem: sed ita, ut intelligat se opinari, sciatque nihil esse, quod comprehendi et percipi possit; per ἐποχὴν illam omnium rerum comprobans, illi alteri sententiae, nihil esse, quod percipi possit, vehementer assentior. Habeo, inquam, sententiam tuam, nec eam admodum aspernor. Sed tibi quid tandem videtur, Hortensi? Tum ille ridens, Tollendum. Teneo te, inquam. Nam ista Academiae est propria sententia. Ita sermone confecto, Catulus remansit. nos ad naviculas nostras descendimus.

111.

M. TULLII CICERONIS

DE

FINIBUS BONORUM ET MALORUM

AD BRUTUM

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero trium illarum, quas his quinque libris, ad M. Brutum scriptis, dicit habitas esse, de Finibus disputationum unam in Cumano suo exeunte anno p. U. c. 704. Epicureorum decreta explicante L. Manlio Torquato coram C. Valerio Triario, semet ipso autem partes agente adversarii (librr. I. et II.), — alteram eodem fere tempore sive post L. Luculli obitum (de quo vid. Plutarch. Lucull. c. ult.), Catone in Luculli pueri, cuius tum tutor erat, Tusculano Stoicorum, Cicerone autem Peripateticorum veterisque Academiae rationes tuente (librr. III. et IV.); — tertiam Athenis in Academiae spatiis anno fere p. U. c. 675. M. Pupio Pisone coram Attico, Q. et L. Ciceronibus, suo ipsius rogatu, Peripateticorum et veteris Academiae placita copiose explanante (lib. V.) institutam esse fingit. Scripti sunt autem hi libri anno U. 709.

ARG. Cicero hoc opere veterum philosophorum περὶ τέλους i. e. de Finibus sive de summo et bono et malo sententias exponit. Ac primo quidem libro, post prooemium de philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae et de omni philosophandi studio c. 1-4. Torquatus, suscepta defendendae philosophiae Epicureae provincia c. 5., Ciceroni hoc philosophiae genus omnino reprehendenti c. 6. 7. respondet hoc modo: Epicurum summum bonum posuisse in voluptate, summum malum in dolore; exemplum enim animalium recens natorum, quae appetant voluptatem, dolorem fugiant, satis ostendere, voluptatem pro summo bono habendam esse c. 9. Quare si qui accusent voluptatem doloremque laudent, non ipsam voluptatem, sed eos potius accusare, qui blanditiis praesentium voluptatum corrupti, futuros dolores non provideant, aut perferendis doloribus parvis maiores non repellant c. 10. Neque vero voluptatem intelligi eam solam, quae suavitate aliqua naturam ipsam moveat, sed eam potissimum, quae percipiatur, omni dolore detracto c. 11. Voluptatem autem esse summum bonum, dolorem summum malum, ex eo intelligi, quod nihil beatius esse possit eo, qui perpetuis fruatur animi et corporis voluptatibus, nullo dolore nec impediente nec impendente, nihil contra miserius eo, qui maximis confectus sit animi corporisque doloribus, nec ulla spe ducatur, fore aliquando melius c. 12. Qui in una virtute, nominis splendore capti, summum bonum ponant, non videre, eam ne expetendam quidem videri, nisi voluptatem efficiat c. 13-16. Nullum igitur esse errorem in ipsis finibus, sed in his rebus, e quibus efficiantur. Fateri autem se, animi voluptatem et dolorem e corpore nasci, sed esse tamen maiorem voluptate et dolore corporis, quo non item atque animo praeterita et futura, sed praesentia tantum sentiamus; unde tanto plus quisque voluptatis percipiat, quanto sit sapientior. Itaque Epicurum etiam nemini nisi sapienti voluptatem illam, nemini nisi stulto dolorem tribuere. c. 17. sqq. Neque tandem amicitiam, isto summo bono constituto, tolli, quod omnium rerum, quas ad suaviter vivendum sapientia comparaverit, nihil maius amicitia, nil iucundius sit.

I. 1. Non eram nescius, Brute, quum, quae summis ingeniis exquisitaque doctrina philosophi Graeco sermone tractavissent, ea Latinis litteris mandaremus, fore, ut hic noster labor in varias reprehensiones incurreret. Nam quibusdam, et iis quidem non admodum indoctis, totum hoc displicet philosophari. Quidam autem non id tam reprehendunt, si remissius agatur: sed tantum studium tamque multam operam ponendam in eo non arbitrantur. Erunt etiam, et hi quidem eruditi Graecis litteris, contemnentes Latinas, qui se dicant in Graecis legendis operam malle consumere. Postremo aliquos futuros suspicor, qui me ad alias litteras vocent; genus hoc scribendi, etsi sit elegans, personae tamen et dignitatis esse negent. 2. Contra quos omnes dicendum breviter existimo. Quamquam philosophiae quidem vituperatoribus satis responsum est eo libro, quo a nobis philosophia defensa et collaudata est, quum esset accusata et vituperata ab Hortensio. Qui liber quum et tibi probatus videretur et iis, quos ego posse iudicare arbitrarer, plura suscepi, veritus, ne movere hominum studia viderer, retinere non posse. Qui autem, si maxime hoc placeat, moderatius tamen id volunt fieri, difficilem quamdam temperantiam postulant in eo, quod semel admissum coerceri reprimique non potest: ut propemodum iustioribus utamur illis, qui omnino avocent a philosophia, quam his, qui rebus infinitis modum constituant, in reque eo meliore, quo maior sit, mediocritatem desiderent. 3. Sive enim ad sapientiam perveniri potest: non paranda nobis solum ea, sed fruenda etiam est. Sive hoc difficile est: tamen nec modus est ullus investigandi veri, nisi inveneris: et quaerendi defatigatio turpis est, quum id, quod quaeritur, sit pulcherrimum. Etenim si delectamur, quum scribimus: quis est tam invidus, qui ab eo nos abducat? Sin laboramus: quis est, qui alienae modum statuat industriae? Nam, ut Terentianus Chremes non inhumanus, qui novum vicinum non vult

fodere, aut arare, aut aliquid ferre denique:

non enim illum ab industria, sed ab illiberali labore

deterret: sic isti curiosi, quos offendit noster minime nobis iniucundus labor. II. 4. His igitur est difficilius satisfacere, qui se Latina scripta dicunt contemnere: in quibus hoc primum est, in quo admirer, cur in gravissimis rebus non delectet eos patrius sermo, quum iidem fabellas Latinas, ad verbum de Graecis expressas, non inviti legant. Quis enim tam inimicus paene nomini Romano est, qui Ennii Medeam aut Antiopam Pacuvii spernat aut reiiciat? qui se iisdem Euripidis fabulis delectari dicat [,Latinas litteras oderit]? Synephebos ego, inquit, potius Caecilii, aut Andriam Terentii, quam utramque Menandri legam? 5. A quibus tantum dissentio, ut, quum Sophocles vel optime scripserit Electram, tamen male conversam Attilii mihi legendam putem; de quo Licinius:

Férreum scriptórem: verum, opínor, scriptorém tamen,
út legendus sít.

Rudem enim esse omnino in nostris poetis, aut inertissimae segnitiae est, aut fastidii delicatissimi. Mihi quidem nulli satis eruditi videntur, quibus nostra ignota sunt. An,

Utinám ne in nemore, - - -

nihilominus legimus, quam hoc idem Graecum? Quae autem de bene beateque vivendo a Platone disputata sunt, haec explicari non placebit Latine? 6. Quod si nos non interpretum fungimur munere, sed tuemur ea, quae dicta sunt ab iis, quos probamus, eisque nostrum iudicium et nostrum scribendi ordinem adiungimus: quid habent, cur Graeca anteponant iis, quae et splendide dicta sint, neque sint conversa de Graecis? Nam si dicent, ab illis has res esse tractatas: ne ipsos quidem Graecos est cur tam multos legant, quam legendi sunt. Quid enim est a Chrysippo praetermissum in Stoicis? Legimus tamen Diogenem, Antipatrum, Mnesarchum, Panaetium, multos alios, in primisque familiarem nostrum Posidonium. Quid? Theophrastus mediocriterne delectat, quum tractat locos ab Aristotele ante tractatos? Quid? Epicurei num desistunt de iisdem, de quibus et ab Epicuro scriptum est et ab antiquis, ad arbitrium suum scribere? 7. Quod si Graeci leguntur a Graecis, iisdem de rebus alia ratione compositis: quid est, cur nostri a nostris non legantur? III. Quamquam si plane sic verterem Platonem aut Aristotelem, ut verterunt nostri poetae fabulas: male, credo, mererer de meis civibus, si ad eorum cognitionem divina illa ingenia transferrem! Sed id neque feci adhuc, nec mihi tamen, ne faciam, interdictum puto. Locos quidem quosdam, si videbitur, transferam, et maxime ab iis, quos modo nominavi, quum inciderit, ut id apte fieri possit: ut ab Homero Ennius, Afranius a Menandro solet. Nec vero, ut noster Lucilius, recusabo, quo minus omnes mea legant. Utinam esset ille Persius! Scipio vero et Rutilius multo etiam magis: quorum ille iudicium reformidans, Tarentinis ait se et Consentinis et Siculis scribere. Facete is quidem, sicut alias: sed neque tam docti tunc erant, ad quorum iudicium elaboraret, et sunt illius scripta leviora, ut urbanitas summa appareat, doctrina mediocris. 8. Ego autem quem timeam lectorem, quum ad te, ne Graecis quidem cedentem in philosophia, audeam scribere? Quamquam a te ipso id quidem facio provocatus gratissimo mihi libro, quem ad me *de virtute* misisti. Sed ex eo credo quibusdam usu venire, ut abhorreant a Latinis, quod inciderint in inculta quaedam et horrida, de male Graecis Latine scripta deterius. Quibus ego assentior, dummodo de iisdem rebus ne Graecos quidem legendos putent. Res vero bonas verbis electis graviter ornateque dictas quis non legat? nisi qui se plane Graecum dici velit: ut a Scaevola est praetore salutatus Athenis Albucius. 9. Quem quidem [locum] cum multa venustate et omni sale idem Lucilius: apud quem praeclare Scaevola,

Graecum te, Albuci, quam Romanum atque Sabinum,
municipem Ponti, Tritanni, centurionum,
praeclarorum hominum ac primorum, signiferumque,
maluîsti dici. Graece ergo praetor Athenis,
Id quod maluîsti, te, quum ad me accedi', saluto:
χαῖρ', inquam, Tite: lictores, turma omni', cohorsque,
χαῖρε, Tite, hinc hostis mî Albucius, hinc inimicus.

10. Sed iure Mucius. Ego autem satis mirari non queo, unde hoc sit tam insolens domesticarum rerum fastidium. Non est omnino hic docendi locus: sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo putarent, sed locupletiorem etiam esse, quam Graecam. Quando enim, vel nobis dicam, aut oratoribus bonis aut poetis postea quidem quam fuit quem imitarentur, ullus orationis vel copiosae vel elegantis ornatus defuit? IV. Ego vero, quum forensibus operis, laboribus, periculis non deseruisse mihi videor praesidium, in quo a populo Romano locatus sum: debeo profecto, quantumcumque possim, in eo quoque elaborare, ut sint opera, studio, labore meo doctiores cives mei, nec cum istis tanto opere pugnare, qui Graeca legere malint; modo legant illa ipsa, nec simulent: et iis servire, qui vel utrisque litteris uti velint vel, si suas habent, illas non magno opere desiderent. 11. Qui autem alia malunt scribi a nobis, aequi esse debent, quod et scripta multa sunt, sic ut plura nemini e nostris, et scribentur fortasse plura, si vita suppetet: et tamen, qui diligenter haec, quae de philosophia litteris mandamus, legere assueverit, iudicabit nulla ad legendum his esse potiora. Quid est enim in vita tanto opere quaerendum, quam quum omnia in philosophia, tum id, quod his libris quaeritur, quid sit finis, quid extremum, quid ultimum, quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda? quid sequatur natura, ut summum ex rebus expetendis? quid fugiat, ut extremum malorum? Qua de re quum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis, quam mihi quisque tribuit, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit, exquirere? 12. An, partus ancillae sitne in fructu habendus, disseretur inter principes civitatis, P. Scaevolam, M'. Manilium? ab hisque M. Brutus dissentiet, quod et acutum genus est, et ad usus civium non inutile: nosque ea scripta, reliquaque eiusdem generis et legimus libenter et legemus: haec, quae vitam continent omnem, negligentur? Nam, ut sint illa vendibiliora, haec uberiora certe sunt. Quamquam id quidem licebit iis existimare, qui legerint. Nos autem hanc omnem quaestionem de finibus bonorum et malorum fere a nobis explicatam esse his litteris arbitramur, in quibus, quantum potuimus, non modo quid nobis probaretur, sed etiam quid a singulis philosophiae disciplinis diceretur, persecuti sumus.

V. 13. Ut autem a facillimis ordiamur, prima veniat in medium Epicuri ratio, quae plerisque notissi-

ma est: quam a nobis sic intelliges expositam, ut ab ipsis, qui eam disciplinam probant, non soleat accuratius explicari. Verum enim invenire volumus, non tamquam adversarium aliquem convincere. Accurate autem quondam a L. Torquato, homine omni doctrina erudito, defensa est Epicuri sententia de voluptate; a meque ei responsum, quum C. Triarius, in primis gravis et doctus adolescens, ei disputationi interesset. 14. Nam quum ad me in Cumanum salutandi caussa uterque venisset, pauca primo inter nos de litteris, quarum summum erat in utroque studium; deinde Torquatus: Quoniam nacti te, inquit, sumus aliquando otiosum, certe audiam, quid sit, quod Epicurum nostrum non tu quidem oderis, ut fere faciunt, qui ab eo dissentiunt, sed certe non probes, eum, quem ego arbitror unum vidisse verum, maximisque erroribus animos hominum liberavisse, et omnia tradidisse, quae pertinerent ad bene beateque vivendum: sed existimo, te, sicut nostrum Triarium, minus ab eo delectari, quod ista Platonis, Aristotelis, Theophrasti orationis ornamenta neglexerit. Nam illuc quidem adduci vix possum, ut ea, quae senserit ille, tibi non vera videantur. 15. Vide, quantum, inquam, fallare, Torquate. Oratio me istius philosophi non offendit: nam et complectitur verbis, quod vult, et dicit plane, quod intelligam: et tamen a philosopho, si afferat eloquentiam, non asperner: si non habeat, non admodum flagitem. Re mihi non aeque satisfacit, et quidem locis pluribus. Sed quot homines, tot sententiae. Falli igitur possumus. Quamobrem tandem, inquit, non satisfacit? Te enim iudicem aequum puto: modo, quae dicat ille, bene noris. 16. Nisi mihi Phaedrum, inquam, mentitum, aut Zenonem putas, (quorum utrumque audivi, quum mihi nihil sane praeter sedulitatem probarent,) omnes mihi Epicuri sententiae satis notae sunt. Atque eos, quos nominavi, cum Attico nostro frequenter audivi; quum miraretur ille quidem utrumque, Phaedrum autem etiam amaret: quotidieque inter nos ea, quae audiebamus, conferebamus: neque erat umquam controversia, quid ego intelligerem, sed quid probarem. VI. Quid igitur est, inquit? Audire enim cupio, quid non probes.

17. Principio, inquam, in physicis, quibus maxime gloriatur, primum totus est alienus. Democrito adiicit, perpauca mutans, sed ita, ut ea, quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur. Ille *ἀτόμους,* quas appellat, id est corpora individua, propter soliditatem censet in infinito inani, in quo nihil nec summum nec infimum nec medium nec ultimum nec citimum sit, ita ferri, ut concursionibus inter se cohaerescant: ex quo efficiantur ea, quae sint, quaeque cernantur, omnia: eumque motum atomorum nullo a principio, sed ex aeterno tempore intelligi convenire. 18. Epicurus autem, in quibus sequitur Democritum, non fere labitur. Quamquam utriusque quum multa non probo, tum illud in primis, quod, quum in rerum natura duo quaerenda sint, unum, quae materia sit, ex qua quaeque res efficiatur; alterum, quae vis sit, quae quidque efficiat: de materia disseruerunt, vim et caussam efficiendi reliquerunt. Sed hoc commune vitium: illae Epicuri propriae ruinae. Censet enim, eadem illa individua et solida corpora ferri suo deorsum pondere ad lineam: hunc naturalem esse omnium corporum motum. 19. Deinde ibidem homo acutus, quum illud occurreret, si omnia deorsum e regione ferrentur et, ut dixi, ad lineam, numquam fore, ut atomus altera alteram posset attingere: itaque attulit rem commentitiam: declinare dixit atomum perpaullum: quo nihil posset fieri minus. Ita effici complexiones et copulationes et adhaesitationes atomorum inter se: ex quo efficeretur mundus omnesque partes mundi, quaeque in eo essent. Quae quum res tota ficta sit pueriliter, tum ne efficit quidem, quod vult. Nam et ipsa declinatio ad libidinem fingitur, (ait enim declinare atomum sine caussa: quo nihil turpius Physico, quam fieri sine caussa quidquam dicere:) et illum motum naturalem omnium ponderum, ut ipse constituit, e regione inferiorem locum petentium, sine caussa eripuit atomis: nec tamen id, cuius caussa haec finxerat, assecutus est. 20. Nam si omnes atomi declinabunt, nullae umquam cohaerescent: sin aliae declinabunt, aliae suo nutu recte ferentur, primum erit hoc quasi provincias atomis dare, quae recte, quae oblique ferantur: deinde eadem illa atomorum, in quo etiam Democritus haeret, turbulenta concursio hunc mundi ornatum efficere non poterit. Ne illud quidem Physici, credere, aliquid esse minimum. Quod profecto numquam putavisset, si a Polyaeno, familiari suo, geometriam discere maluisset, quam illam etiam ipsum dedocere. Sol Democrito magnus videtur, quippe homini erudito in geometriaque perfecto; huic bipedalis fortasse: tantum enim esse censet, quantus videtur, vel paullo aut maiorem, aut minorem. 21. Ita, quae mutat, ea corrumpit: quae sequitur, sunt tota Democriti. Atomi, inane, imagines, quae *εἴδωλα* nominant, quorum incursione non solum videamus, sed etiam cogitemus: infinitio ipsa, quam *ἀπειρίαν* vocant, tota ab illo est: tum innumerabiles mundi, qui et oriantur, et intereant quotidie. Quae etsi mihi nullo modo probantur, tamen Democritum, laudatum a ceteris, ab hoc, qui eum unum secutus est, nollem vituperatum. VII. 22. Iam in altera philosophiae parte, quae est quaerendi ac disserendi, quae *λογική* dicitur, iste vester plane, ut mihi quidem videtur, inermis ac nudus est. Tollit definitiones: nihil de dividendo ac partiendo docet: non, quo modo efficiatur concludaturque ratio, tradit: non, qua via captiosa solvantur, ambigua distinguantur, ostendit. Iudicia rerum in sensibus ponit: quibus si semel aliquid falsi pro vero probatum sit, sublatum esse omne iudicium veri et falsi putat. 23. [In tertia vero parte, quae est de vita et moribus, in constitutione finis, nil generosum sapit atque magnificum.] Confirmat illud vel maxime, quod ipsa natura, ut ait ille, asciscat et reprobet, id est voluptatem et dolorem. Ad haec, et quae sequamur et quae fugiamus, refert omnia. Quod quamquam Aristippi est, a Cyrenaicisque melius liberiusque defenditur: tamen eiusmodi esse iudico, ut nihil homine videatur indignius. Ad maiora enim quaedam nos natura genuit et conformavit, ut mihi quidem videtur. Ac fieri potest, ut errem: sed ita prorsus existimo, neque eum Torquatum, qui hoc primus cognomen invenerit, aut torquem illum hosti detraxisse, ut aliquam ex eo perciperet voluptatem corpore, aut cum Latinis tertio consulatu conflixisse apud Veserim propter voluptatem. Quod vero securi percusserit filium, privavisse se etiam videtur multis voluptatibus, quum ipsi naturae patrioque amori praetulerit ius maiestatis atque imperii. 24. Quid? T. Torquatus, is, qui consul cum Cn. Octavio fuit, quum illam severitatem in eo filio adhibuit, quem in adoptionem D. Silano emancipaverat, ut eum, Macedonum legatis accusantibus, quod pecunias praetorem in provincia cepisse arguerent, caussam apud se di-

cere iuberet, reque ex utraque parte audita, pronuntiaret, eum non talem videri fuisse in imperio, quales eius maiores fuissent, et in conspectum suum venire vetuit: numquid videtur tibi de voluptatibus suis cogitavisse? Sed ut omittam pericula, labores, dolorem etiam, quem optimus quisque pro patria et pro suis suscipit, ut non modo nullam captet, sed etiam praetereat omnes voluptates, dolores denique quosvis suscipere malit, quam deserere ullam officii partem: ad ea, quae hoc non minus declarant, sed videntur leviora, veniamus. 25. Quid tibi, Torquate, quid huic Triario litterae, quid historiae cognitio[que] rerum, quid poetarum evolutio, quid tanta tot versuum memoria voluptatis affert? Nec mihi illud dixeris: »Haec enim ipsa mihi sunt voluptati; et erant illa Torquatis.« Numquam hoc ita defendit Epicurus: neque vero tu, aut quisquam eorum, qui aut saperet aliquid, aut ista didicisset. Et, quod quaeritur saepe, cur tam multi sint Epicurei: sunt aliae quoque caussae, sed multitudinem hoc maxime allicit, quod ita putat dici ab illo, recta et honesta quae sint, ea facere ipsa per se laetitiam, id est voluptatem. Homines optimi non intelligunt, totam rationem everti, si ita se res habeat. Nam si concederetur, etiam si ad corpus nihil referatur, ista sua sponte et per se esse iucunda, per se esset et virtus et cognitio rerum, quod minime ille vult, expetenda. 26. Haec igitur Epicuri non probo, inquam. De cetero vellem equidem aut ipse doctrinis fuisset instructior, (est enim, quod ita tibi videri necesse est, non satis politus iis artibus, quas qui tenent, eruditi appellantur,) aut ne deterruisset alios a studiis. Quamquam te quidem video minime esse deterritum.

VIII. Quae quum dixissem, magis ut illum provocarem, quam ut ipse loquerer: tum Triarius leniter arridens, Tu quidem, inquit, totum Epicurum paene e philosophorum choro sustulisti. Quid ei reliquisti, nisi te, quoquo modo loqueretur, intelligere, quid diceret? Aliena dixit in physicis, nec ea ipsa, quae tibi probarentur. Si quae in his corrigere voluit, deteriora fecit. Disserendi artem nullam habuit. Voluptatem quum summum bonum diceret, primum in eo ipso parum vidit: deinde hoc quoque alienum. Nam ante Aristippus, et ille melius. Addidisti ad extremum, etiam indoctum fuisse. 27. Fieri, inquam, o Triari, nullo pacto potest, ut non dicas, quid non probes eius, a quo dissentias. Quid enim me prohiberet Epicureum esse, si probarem, quae ille diceret? quum praesertim, illa perdiscere, ludus esset.

Quamobrem dissentientium inter se reprehensiones non sunt vituperandae. Maledicta, contumeliae, tum iracundiae, contentiones concertationesque in disputando pertinaces indignae mihi philosophia videri solent. 28. Tunc Torquatus, Prorsus, inquit, assentior. Neque enim disputari sine reprehensione, nec cum iracundia aut pertinacia recte disputari potest. Sed ad haec, nisi molestum est, habeo quae velim. At me, inquam, nisi te audire vellem, censes haec dicturum fuisse? Utrum igitur percurri omnem Epicuri disciplinam placet: an de una voluptate quaeri, de qua omne certamen est? Tuo vero id quidem, inquam, arbitratu. Sic faciam igitur, inquit: unam rem explicabo, eamque maximam. De physicis alias, et quidem tibi et declinationem istam atomorum et magnitudinem solis probabo et Democriti errata, ab Epicuro reprehensa et correcta permulta. Nunc dicam de voluptate; nihil scilicet novi, ea tamen, quae te ipsum probaturum esse confidam. Certe, inquam, pertinax non ero: tibique, si mihi probabis ea, quae dices, libenter assentiar. 29. Probabo, inquit: modo ista sis aequitate, quam ostendis. Sed uti oratione perpetua malo, quam interrogare aut interrogari. Ut placet, inquam. Tunc dicere exorsus est.

IX. Primum igitur, inquit, sic agam, ut ipsi auctori huius disciplinae placet: constituam, quid et quale sit id, de quo quaerimus; non quo ignorare vos arbitrer: sed ut ratione et via procedat oratio. Quaerimus igitur, quid sit extremum, quid ultimum bonorum. Quod, omnium philosophorum sententia, tale debet esse, ut ad id omnia referri oporteat: ipsum autem nusquam. Hoc Epicurus in voluptate ponit, quod summum bonum esse vult, summumque malum dolorem; idque instituit docere sic: 30. Omne animal, simulatque natum sit, voluptatem appetere, eaque gaudere, ut summo bono; dolorem aspernari, ut summum malum, et, quantum possit, a se repellere: idque facere nondum depravatum, ipsa natura incorrupte atque integre iudicante. Itaque negat opus esse ratione, neque disputatione, quam ob rem voluptas expetenda, fugiendus dolor sit. Sentiri hoc putat, ut, calere ignem, nivem esse albam, dulce mel: quorum nihil oportere exquisitis rationibus confirmare: tantum satis esse admonere. Interesse enim inter argumentum conclusionemque rationis, et inter mediocrem animadversionem atque admonitionem: alterâ, occulta quaedam et quasi involuta aperiri: alterâ, prompta et aperta iudicari. Etenim quoniam, detractis de homine sensibus, reliqui nihil est: necesse est, quid aut ad naturam aut contra sit, a natura ipsa iudicari. Ea quid percipit, et quid iudicat, quo aut petat, aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? 31. Sunt autem quidam e nostris, qui haec subtilius velint tradere et negent, satis esse, quid bonum sit aut quid malum, sensu iudicari: sed animo etiam ac ratione intelligi posse, et voluptatem ipsam per se esse expetendam, et dolorem ipsum per se esse fugiendum. Itaque aiunt hanc quasi naturalem atque insitam in animis nostris inesse notionem, ut alterum esse appetendum, alterum aspernandum sentiamus. Alii autem, (quibus ego assentior), quum a philosophis compluribus permulta dicantur, cur nec voluptas in bonis sit numeranda, nec in malis dolor, non existimant oportere nimium nos caussae confidere, sed et argumentandum et accurate disserendum, et rationibus conquisitis de voluptate et dolore disputandum putant. X. 32. Sed ut perspiciatis, unde omnis iste natus sit error voluptatem accusantium doloremque laudantium, totam rem aperiam: eaque ipsa, quae ab illo inventore veritatis et quasi architecto beatae vitae dicta sunt, explicabo. Nemo enim ipsam voluptatem, quia voluptas sit, aspernatur aut odit aut fugit, sed quia consequuntur magni dolores eos, qui ratione voluptatem sequi nesciunt. Neque porro quisquam est, qui dolorem ipsum, quia dolor sit, amet, consectetur, adipisci velit: sed quia nonnumquam eiusmodi tempora incidunt, ut labore et dolore magnam aliquam quaerat voluptatem. Ut enim ad minima veniam, quis nostrum exercitationem ullam corporis suscipit laboriosam, nisi ut aliquid ex ea commodi consequatur? quis autem vel eum iure reprehenderit, qui in ea voluptate velit esse, quam nihil molestiae consequatur, vel illum, qui dolorem eum fugiat, quo voluptas nulla pariatur? 33. At vero eos et accusamus et iusto odio dignissimos ducimus, qui blanditiis praesentium voluptatum deleniti atque corrupti,

quos dolores et quas molestias excepturi sint, occaecati cupiditate non provident, similique sunt in culpa, qui officia deserunt mollitia animi, id est, laborum et dolorum fuga. Et harum quidem rerum facilis est et expedita distinctio. Nam libero tempore, quum soluta nobis est eligendi optio, quumque nihil impedit, quo minus id, quod maxime placeat, facere possimus, omnis voluptas assumenda est, omnis dolor repellendus. Temporibus autem quibusdam et aut officiis debitis aut rerum necessitatibus saepe eveniet, ut et voluptates repudiandae sint, et molestiae non recusandae. Itaque earum rerum hic tenetur a sapiente delectus, ut aut reiiciendis voluptatibus maiores alias consequatur, aut perferendis doloribus asperiores repellat.

34. Hanc ego quum teneam sententiam, quid est, cur verear, ne ad eam non possim accommodare Torquatos nostros? quos tu paullo ante quum memoriter, tum etiam erga nos amice et benevole collegisti: nec me tamen laudandis maioribus meis corrupisti, nec segniorem ad respondendum reddidisti. Quorum facta quemadmodum, quaeso, interpretaris? Siccine eos censes aut in armatum hostem impetum fecisse, aut in liberos atque in sanguinem suum tam crudeles fuisse, nihil ut de utilitatibus, nihil ut de commodis suis cogitarent? At id ne ferae quidem faciunt, ut ita ruant atque turbentur, ut, earum motus et impetus quo pertineant, non intelligamus: 35. tu tam egregios viros censes tantas res gessisse sine caussa? Quae fuerit caussa, mox videro: interea hoc tenebo: si ob aliquam caussam ista, quae sine dubio praeclara sunt, fecerint, virtutem his ipsam per se caussam non fuisse. Torquem detraxit hosti: et quidem se texit, ne interiret. At magnum periculum adiit: in oculis quidem exercitus. Quid ex eo est consecutus? Laudem et caritatem: quae sunt vitae sine metu degendae praesidia firmissima. Filium morte mulctavit: si sine caussa, nollem me ab eo ortum, tam importuno, tamque crudeli. Sin, ut dolore suo sanciret militaris imperii disciplinam, exercitumque in gravissimo bello animadversionis metu contineret; saluti prospexit civium, qua intelligebat contineri suam. 36. Atque haec ratio late patet. In quo enim maxime consuevit iactare vestra se oratio, tua praesertim, qui studiose antiqua persequeris, claris et fortibus viris commemorandis, eorumque factis non emolumento aliquo, sed ipsius honestatis decore, laudandis, id totum evertitur eo delectu rerum, quem modo dixi, constituto, ut aut voluptates omittantur, maiorum voluptatum adipiscendarum caussa, aut dolores suscipiantur, maiorum dolorum effugiendorum gratia. XI. 37. Sed de clarorum hominum factis illustribus et gloriosis satis hoc loco dictum sit. Erit enim iam de omnium virtutum cursu ad voluptatem proprius disserendi locus.

Nunc autem explicabo, voluptas ipsa quae qualisque sit, ut tollatur error omnis imperitorum, intelligaturque, ea quae voluptaria, delicata, mollis habeatur disciplina, quam gravis, quam continens, quam severa sit. Non enim hanc solam sequimur, quae suavitate aliqua naturam ipsam movet, et cum iucunditate quadam percipitur sensibus, sed maximam illam voluptatem habemus, quae percipitur, omni dolore detracto. Nam quoniam, quum privamur dolore, ipsa liberatione et vacuitate omnis molestiae gaudemus: omne autem id, quo gaudemus, voluptas est, ut omne id, quo offendimur, dolor: doloris omnis privatio recte nominata est voluptas. Ut enim, quum cibo et potione fames sitisque depulsa est, ipsa detractio molestiae consecutionem affert voluptatis: sic in omni re doloris amotio successionem efficit voluptatis. 38. Itaque non placuit Epicuro, medium esse quoddam inter dolorem et voluptatem. Illud enim ipsum, (quod quibusdam medium videtur,) quum omni dolore careret, non modo voluptatem esse, verum etiam summam voluptatem. Quisquis enim sentit, quemadmodum sit affectus, eum necesse est aut in voluptate esse, aut in dolore. Omnis autem privatione doloris putat Epicurus terminari summam voluptatem: ut postea variari voluptas distinguique possit, augeri amplificarique non possit. 39. At etiam Athenis, ut a patre audiebam, facete et urbane Stoicos irridente, statua est in Ceramico, Chrysippi sedentis, porrecta manu: quae manus significet illum in hac esse rogatiuncula delectatum. »Num quidnam manus tua sic affecta, quemadmodum affecta nunc est, desiderat?« Nihil sane. »At, si voluptas esset bonum, desideraret.« Ita credo. »Non est igitur voluptas bonum.« Hoc ne statuam quidem dicturam pater aiebat, si loqui posset. Conclusum est enim contra Cyrenaicos satis acute: nihil ad Epicurum. Nam si ea sola voluptas esset, quae quasi titillaret sensus, ut ita dicam, et ad eos cum suavitate afflueret et illaberetur: nec manus esse contenta posset ulla vacuitate doloris sine iucundo motu voluptatis. Sin autem summa voluptas est, ut Epicuro placet, nihil dolere: primum tibi recte, Chrysippe, concessum est, nihil desiderare manum, quum ita esset affecta: secundum non recte, si voluptas esset bonum, fuisse desideraturam. Idcirco enim non desideraret, quia, quod dolore caret, id in voluptate est.

XII. 40. Extremum autem esse bonorum voluptatem, ex hoc facillime perspici potest. Constituamus aliquem magnis, multis, perpetuis fruentem et animo et corpore voluptatibus, nullo dolore nec impediente nec impendente: quem tandem hoc statu praestabiliorem aut magis expetendum possumus dicere? Inesse enim necesse est in eo, qui ita sit affectus, et firmitatem animi, nec mortem nec dolorem timentis, quod mors sensu careat, dolor in longinquitate levis, in gravitate brevis soleat esse; ut eius magnitudinem celeritas, diuturnitatem allevatio consoletur. 41. Ad ea quum accedit, ut neque divinum numen horreat, nec praeteritas voluptates effluere patiatur, earumque assidua recordatione laetetur: quid est, quod huc possit, quod melius sit, accedere? Statue contra aliquem confectum tantis animi corporisque doloribus, quanti in hominem maximi cadere possunt, nulla spe proposita, fore levius aliquando, nulla praeterea nec praesenti nec exspectata voluptate: quid eo miserius dici aut fingi potest? Quod si vita doloribus referta maxime fugienda est: summum profecto malum est, vivere cum dolore. Cui sententiae consentaneum est, ultimum esse bonorum, cum voluptate vivere. Nec enim habet nostra mens quidquam, ubi consistat, tamquam in extremo: omnesque et metus et aegritudines ad dolorem referuntur: nec praeterea est res ulla, quae sua natura aut sollicitare possit aut angere. 42. Praeterea et appetendi et refugiendi et omnino rerum gerendarum initia proficiscuntur aut a voluptate aut a dolore. Quod quum ita sit, perspicuum est omnes rectas res atque laudabiles eo referri, ut cum voluptate vivatur. Quo-

niam autem id est vel summum bonorum vel ultimum vel extremum, quod Graeci τέλος nominant, quod ipsum nullam ad aliam rem, ad id autem res referuntur omnes: fatendum est, summum esse bonum, iucunde vivere.

XIII. Id qui in una virtute ponunt, et splendore nominis capti, quid natura postulet, non intelligunt: errore maximo, si Epicurum audire voluerint, liberabuntur. Istae enim vestrae eximiae pulchraeque virtutes nisi voluptatem efficerent, quis eas aut laudabiles aut expetendas arbitraretur? Ut enim medicorum scientiam non ipsius artis, sed bonae valetudinis caussa probamus; et gubernatoris ars, quia bene navigandi rationem habet, utilitate, non arte laudatur: sic sapientia, quae ars vivendi putanda est, non expeteretur, si nihil efficeret; nunc expetitur, quod est tamquam artifex conquirendae et comparandae voluptatis. 43. Quam autem dicam voluptatem, iam videtis, ne invidia verbi labefactetur oratio mea. Nam quum ignoratione rerum bonarum et malarum maxime hominum vita vexetur, ob eumque errorem et voluptatibus maximis saepe priventur et gravissimis animi doloribus torqueantur: sapientia est adhibenda, quae et terroribus cupiditatibusque detractis, et omnium falsarum opinionum temeritate dempta, certissimam se nobis ducem praebeat ad voluptatem. Sapientia enim est una, quae maestitiam pellat ex animis, quae nos exhorrescere metu non sinat: qua praeceptrice in tranquillitate vivi potest, omnium cupiditatum ardore restincto. Cupiditates enim sunt insatiabiles: quae non modo singulos homines, sed universas familias evertunt, totam etiam labefactant saepe rempublicam. 44. Ex cupiditatibus odia, dissidia, discordiae, seditiones, bella nascuntur. Nec hae sese foris solum iactant, nec tantum in alios caeco impetu incurrunt, sed intus etiam in animis inclusae inter se dissident atque discordant: ex quo vitam amarissimam necesse est effici: ut sapiens solum, amputata circumcisaque inanitate omni et errore, naturae finibus contentus, sine aegritudine possit et sine metu vivere. 45. Quae est enim aut utilior aut ad bene vivendum aptior partitio, quam illa, qua est usus Epicurus? qui unum genus posuit earum cupiditatum, quae essent et naturales et necessariae: alterum, quae naturales essent, nec tamen necessariae: tertium, quae nec naturales, nec necessariae. Quarum ea ratio est, ut necessariae nec opera multa nec impensa expleantur. 46. Ne naturales quidem multa desiderant, propterea quod ipsa natura divitias, quibus contenta sit, et parabiles et terminatas habet. Inanium autem cupiditatum nec modus ullus nec finis inveniri potest. XIV. Quod si vitam omnem perturbari videmus errore et inscientia: sapientiamque esse solam, quae nos a libidinum impetu et a formidinum terrore vindicet, et ipsius fortunae modice ferre doceat iniurias, et omnes monstret vias, quae ad quietem et tranquillitatem ferant: quid est, cur dubitemus dicere, et sapientiam propter voluptatem expetendam, et insipientiam propter molestias esse fugiendam? 47. Eademque ratione ne temperantiam quidem propter se expetendam esse dicemus, sed quia pacem animis afferat, et eos quasi concordia quadam placet ac leniat. Temperantia est enim, quae in rebus aut expetendis aut fugiendis, rationem ut sequamur, monet. Nec enim satis est iudicare, quid faciendum non faciendumve sit: sed stare etiam oportet in eo, quod sit iudicatum. Plerique autem, quod tenere atque servare id, quod statuerunt, non possunt, victi et debilitati, obiecta specie voluptatis, tradunt se libidinibus constringendos, nec, quid eventurum sit, provident, ob eamque caussam propter voluptatem et parvam et non necessariam, et quae vel aliter pararetur, et qua etiam carere possent sine dolore, tum in morbos graves, tum in damna, tum in dedecora incurrunt: saepe etiam legum iudiciorumque poenis obligantur. 48. Qui autem ita frui volunt voluptatibus, ut nulli propter eas dolores consequantur; et qui suum iudicium retinent, ne voluptate victi faciant id, quod sentiunt non esse faciendum: hi voluptatem maximam adipiscuntur, praetermittenda voluptate. Iidem etiam dolorem saepe perpetiuntur, ne, si id non faciant, incidant in maiorem. Ex quo intelligitur, nec intemperantiam propter se fugiendam esse: temperantiamque expetendam, non quia voluptates fugiat, sed quia maiores consequatur. XV. 49. Eadem fortitudinis ratio reperietur. Nam neque laborum perfunctio, neque perpessio dolorum, per se ipsa allicit: nec patientia, nec assiduitas, nec vigiliae, nec ea ipsa, quae laudatur, industria; ne fortitudo quidem: sed ista sequimur, ut sine cura metuque vivamus, animumque et corpus, quantum efficere possimus, molestia liberemus. Ut enim mortis metu omnis quietae vitae status perturbatur; et ut, succumbere doloribus eosque humili animo imbecilloque ferre miserum est, ob eamque debilitatem animi multi parentes, multi amicos, nonnulli patriam, plerique autem se ipsos penitus perdiderunt: sic robustus animus et excelsus omni est liber cura et angore, quum et mortem contemnit, qua qui affecti sunt, in eadem caussa sunt, qua antequam nati: et ad dolores ita paratus est, ut meminerit, maximos morte finiri, parvos multa habere intervalla requietis, mediocrium nos esse dominos: ut, si tolerabiles sint, feramus: sin minus, aequo animo e vita, quum ea non placeat, tamquam e theatro, exeamus. Quibus rebus intelligitur, nec timiditatem ignaviamque vituperari, nec fortitudinem patientiamque laudari suo nomine: sed illas reiici, quia dolorem pariant; has optari, quia voluptatem. XVI. 50. Iustitia restat, ut de omni virtute sit dictum; sed similia fere dici possunt. Ut enim sapientiam, temperantiam, fortitudinem, copulatas esse docui cum voluptate, ut ab ea nullo modo nec divelli, nec distrahi possint: sic de iustitia iudicandum est: quae non modo numquam nocet cuiquam, sed contra semper allicit* quum vi sua atque natura, quod tranquillet animos: tum spe, nihil earum rerum defuturum, quas natura non depravata desideret. Et quemadmodum temeritas et libido et ignavia semper animum excruciant et semper sollicitant turbulentaeque sunt: sic iniustitia cuius in mente consedit, hoc ipso, quod adest, turbulenta non potest non * fieri: si vero molita quippiam est, quamvis occulte fecerit, numquam tamen id confidet fore semper occultum. Plerumque improborum facta primo suspicio insequitur; deinde sermo atque fama; tum accusator, tum iudex: multi etiam, ut te consule, ipsi se indicaverunt. 51. Quod si qui satis sibi contra hominum conscientiam septi esse et muniti videntur, deorum tamen horrent, easque ipsas sollicitudines, quibus eorum animi noctes atque dies exeduntur, a diis immortalibus supplicii caussa importari putant. Quae autem tanta ex improbis factis ad minuendas vitae molestias accessio fieri potest, quanta ad augendas,

quum conscientia factorum, tum poena legum odioque civium? Et tamen in quibusdam neque pecuniae modus est, neque honoris neque imperii, nec libidinum, nec epularum nec reliquarum cupiditatum: quas nulla praeda umquam improbe parta minuit, sed auget potius atque inflammat, ut coercendi magis, quam dedocendi esse videantur. 52. Invitat igitur vera ratio bene sanos ad iustitiam, aequitatem, fidem: neque homini infanti aut impotenti iniuste facta conducunt; qui nec facile efficere possit, quod conetur, nec obtinere, si effecerit: et opes vel fortunae vel ingenii, liberalitati magis conveniunt; qua qui utuntur, benevolentiam sibi conciliant, et, quod aptissimum est ad quiete vivendum, caritatem; praesertim quum omnino nulla sit caussa peccandi. 53. Quae enim cupiditates a natura proficiscuntur, facile explentur sine ulla iniuria: quae autem inanes sunt, his parendum non est. Nihil enim desiderabile concupiscunt, plusque in ipsa iniuria detrimenti est, quam in iis rebus emolumenti, quae pariuntur iniuria. Itaque ne iustitiam quidem recte quis dixerit per se ipsam optabilem, sed quia iucunditatis vel plurimum afferat. Nam diligi et carum esse iucundum est, propterea, quia tutiorem vitam, et voluptatem efficit pleniorem. Itaque non ob ea solum incommoda, quae eveniunt improbis, fugiendam improbitatem putamus, sed multo etiam magis, quod, cuius in animo versatur, numquam sinit eum respirare, numquam acquiescere. 54. Quod si ne ipsarum quidem virtutum laus, in qua maxime ceterorum philosophorum exsultat oratio, reperire potest exitum, nisi dirigatur ad voluptatem, voluptas autem est sola, quae nos vocet ad se et alliciat suapte natura: non potest esse dubium, quin id sit summum atque extremum bonorum omnium, beateque vivere nihil aliud sit, nisi cum voluptate vivere.

XVII. 55. Huic certae stabilique sententiae quae sint coniuncta, explicabo brevi. Nullus in ipsis error est finibus bonorum et malorum, id est, in voluptate aut in dolore: sed in his rebus peccant, quum, e quibus haec efficiantur, ignorant. Animi autem voluptates et dolores nasci fatemur e corporis voluptatibus et doloribus. Itaque concedo, quod modo dicebas, cadere caussa, si qui e nostris aliter existimant; quos quidem video esse multos, sed imperitos. Quamquam autem et laetitiam nobis voluptas animi, et molestiam nobis dolor afferat: eorum tamen utrumque et ortum esse e corpore, et ad corpus referri: nec ob eam caussam non multo maiores esse et voluptates et dolores animi, quam corporis. Nam corpore nihil, nisi praesens et quod adest, sentire possumus: animo autem et praeterita et futura. Ut enim aeque doleamus animo, quum corpore dolemus: fieri tamen permagna accessio potest, si aliquod aeternum et infinitum impendere malum nobis opinemur. Quod idem licet transferre in voluptatem; ut ea maior sit, si nihil tale metuamus. 56. Iam illud quidem perspicuum est, maximam animi aut voluptatem aut molestiam plus aut ad beatam aut ad miseram vitam afferre momenti, quam eorum utrumvis, si aeque diu sit in corpore. Non placet autem, detracta voluptate aegritudinem statim consequi, nisi in voluptatis locum dolor forte successerit: at contra, gaudere nosmet omittendis doloribus, etiam si voluptas ea, quae sensum moveat, nulla successerit: eoque intelligi potest, quanta voluptas sit non dolere. 57. Sed ut iis bonis erigimur, quae exspectamus: sic laetamur iis, quae recordamur. Stulti autem malorum memoria torquentur, sapientes bona praeterita, grata recordatione renovata, delectant. Est autem situm in nobis, ut et adversa quasi perpetua oblivione obruamus, et secunda iucunde ac suaviter meminerimus. Sed quum ea, quae praeterierunt, acri animo et attento intuemur, tum fit, ut aegritudo sequatur, si illa mala sint; laetitia, si bona. XVIII. O praeclaram beate vivendi, et apertam, et simplicem et directam viam! Quum enim certe nihil homini possit melius esse, quam vacare omni dolore et molestia, perfruique maximis et animi et corporis voluptatibus: videtisne, quam nihil praetermittatur, quod vitam adiuvet, quo facilius id, quod propositum est, summum bonum consequamur? Clamat Epicurus, is, quem vos nimis voluptatibus esse deditum dicitis, non posse iucunde vivi, nisi sapienter, honeste iusteque vivatur; nec sapienter, honeste, iuste, nisi iucunde. 58. Neque enim civitas in seditione beata esse potest, nec in discordia dominorum domus: quo minus animus a se ipse dissidens secumque discordans gustare partem ullam liquidae voluptatis et liberae potest: atque pugnantibus et contrariis studiis consiliisque semper utens, nihil quieti videre, nihil tranquilli potest. 59. Quod si corporis gravioribus morbis vitae iucunditas impeditur: quanto magis animi morbis impediri necesse est! Animi autem morbi sunt cupiditates immensae et inanes, divitiarum, gloriae, dominationis, libidinosarum etiam voluptatum. Accedunt aegritudines, molestiae, maerores, qui animos exedunt conficiuntque curis hominum non intelligentium, nihil dolendum esse animo, quod sit a dolore corporis praesenti futurove seiunctum. Nec vero quisquam stultus non horum morborum aliquo laborat: nemo igitur eorum non miser. 60. Accedit etiam mors, quae, quasi saxum Tantalo, semper impendet: tum superstitio, qua qui est imbutus, quietus esse numquam potest. Praeterea bona praeterita non meminerunt, praesentibus non fruuntur, futura modo exspectant, quae quia certa esse non possunt, conficiuntur et angore et metu: maxime cruciantur, quum sero sentiunt, frustra se aut pecuniae studuisse, aut imperiis, aut opibus aut gloriae. Nullas enim consequuntur voluptates, quarum potiendi spe inflammati, multos labores magnosque susceperant. 61. Ecce autem alii minuti et angusti, aut omnia semper desperantes, aut malevoli, invidi, difficiles, lucifugi, maledici, mo[nst]rosi: alii autem etiam amatoriis levitatibus dediti, alii petulantes, alii audaces, protervi, iidem intemperantes et ignavi, numquam in sententia permanentes: quas ob caussas in eorum vita nulla est intercapedo molestiae. Igitur neque stultorum quisquam beatus, neque sapientium non beatus. Multoque hoc melius nos veriusque, quam Stoici. Illi enim negant bonum quidquam esse, nisi nescio quam illam umbram, quod appellant honestum, non tam solido, quam splendido nomine: virtutem autem, nixam hoc honesto, nullam requirere voluptatem atque ad beate vivendum seipsa esse contentam. XIX. 62. Sed possunt haec quadam ratione dici, non modo non repugnantibus, verum etiam approbantibus nobis. Sic enim ab Epicuro sapiens semper beatus inducitur. Finitas habet cupiditates; negligit mortem; de diis immortalibus sine ullo metu vera sentit; non dubitat, si ita melius sit, migrare de vita. His rebus instructus semper est in voluptate. Neque enim tempus est ullum, quo non plus habeat voluptatum, quam dolorum. Nam et praeterita grate

meminit, et praesentibus ita potitur, ut animadvertat, quanta sint ea quamque iucunda: neque pendet ex futuris, sed exspectat illa, fruitur praesentibus: ab iisque vitiis, quae paullo ante collegi, abest plurimum: et, quum stultorum vitam cum sua comparat, magna afficitur voluptate. Dolores autem, si qui incurrunt, numquam vim tantam habent, ut non plus habeat sapiens, quod gaudeat, quam quod angatur. 63. Optime vero Epicurus, quod exiguam dicit fortunam intervenire sapienti, maximasque ab eo et gravissimas res consilio ipsius et ratione administrari: neque maiorem voluptatem ex infinito tempore aetatis percipi posse, quam ex hoc percipiatur, quod videamus esse finitum. In dialectica autem vestra nullam vim existimavit esse nec ad melius vivendum, nec ad commodius disserendum. In physicis plurimum posuit. Eâ scientiâ et verborum vis et natura orationis, et consequentium repugnantiumve ratio potest perspici: omnium autem rerum natura cognita, levamur superstitione, liberamur mortis metu, non conturbamur ignoratione rerum, e qua ipsa horribiles exsistunt saepe formidines. Denique etiam morati melius erimus, quum didicerimus, quae natura desideret. Tum vero, si stabilem scientiam rerum tenebimus, servata illa (quae quasi delapsa de caelo est ad cognitionem omnium) regula, ad quam omnia iudicia rerum dirigentur, numquam ullius oratione victi sententia desistemus. 64. Nisi autem rerum natura perspecta erit, nullo modo poterimus sensuum iudicia defendere. Quidquid porro animo cernimus, id omne oritur a sensibus. Qui si omnes veri erunt, ut Epicuri ratio docet: tum denique poterit aliquid cognosci et percipi. Quos qui tollunt et nihil posse percipi dicunt, ii, remotis sensibus, ne id ipsum quidem expedire possunt, quod disserunt. Praeterea, sublata cognitione et scientia, tollitur omnis ratio et vitae degendae et rerum gerendarum. Sic e physicis et fortitudo sumitur contra mortis timorem, et constantia contra metum religionis, et sedatio animi, omnium rerum occultarum ignoratione sublata; et moderatio, natura cupiditatum generibusque earum explicatis; et (ut modo docui) cognitionis regula et iudicio ab eadem illa constituto, veri a falso distinctio traditur.

XX. 65. Restat locus huic disputationi vel maxime necessarius, de amicitia, quam, si voluptas summum sit bonum, affirmatis nullam omnino fore: de qua Epicurus quidem ita dicit: *omnium rerum, quas ad beate vivendum sapientia comparaverit, nihil esse maius amicitia, nihil uberius, nihil iucundius.* Neque vero hoc oratione solum, sed multo magis vita et factis et moribus comprobavit. Quod quam magnum sit, fictae veterum fabulae declarant: in quibus tam multis tamque variis, ab ultima antiquitate repetitis, tria vix amicorum paria reperiuntur, ut ad Orestem pervenias, profectus a Theseo. At vero Epicurus una in domo, et ea quidem angusta, quam magnos, quantaque amoris conspiratione consentientes tenuit amicorum greges! Quod fit etiam nunc ab Epicureis. 66. Sed ad rem redeamus. De hominibus dici non necesse est. Tribus igitur modis video esse a nostris de amicitia disputatum. Alii, quum eas voluptates, quae ad amicos pertinerent, negarent esse per se ipsas tam expetendas, quam nostras expeteremus: quo loco videtur quibusdam stabilitas amicitiae vacillare: tuentur tamen eum locum, seque facile, ut mihi videtur, expediunt. Ut enim virtutes, de quibus ante dictum est, sic amicitiam negant posse a voluptate discedere. Nam quum solitudo et vita sine amicis insidiarum et metus plena sit, ratio ipsa monet, amicitias comparare: quibus partis confirmatur animus et a spe pariendarum voluptatum seiungi non potest. 67. Atque ut odia, invidiae, despicationes, adversantur voluptatibus: sic amicitiae non modo fautrices fidelissimae, sed etiam effectrices sunt voluptatum tam amicis, quam sibi. Quibus non solum praesentibus fruuntur, sed etiam spe eriguntur consequentis ac posteri temporis. Quod quia nullo modo sine amicitia firmam et perpetuam iucunditatem vitae tenere possumus; neque vero ipsam amicitiam tueri, nisi aeque amicos, ac nosmet ipsos diligamus; idcirco et hoc ipsum efficitur in amicitia, et amicitia cum voluptate connectitur. Nam et laetamur amicorum laetitia aeque atque nostra, et pariter dolemus angoribus.

68. Quocirca eodem modo sapiens erit affectus erga amicum, quo in seipsum: quosque labores propter suam voluptatem susceperit, eosdem recipiet propter amici voluptatem: quaeque de virtutibus dicta sunt, quemadmodum hae semper voluptatibus inhaererent, eadem de amicitia dicenda sunt. Praeclare enim Epicurus his paene verbis: *Eadem*, inquit, *sententia confirmavit animum, ne quod aut sempiternum aut diuturnum timeret malum; quae perspexit, in hoc ipso vitae spatio amicitiae praesidium esse firmissimum.* 69. Sunt autem quidam Epicurei timidiores paullo contra vestra convicia, sed tamen satis acuti, qui verentur, ne, si amicitiam propter nostram voluptatem expetendam putemus, tota amicitia quasi claudicare videatur. Itaque primos congressus copulationesque et consuetudinum instituendarum voluntates fieri propter voluptatem: quum autem usus progrediens familiaritatem effecerit, tum amorem efflorescere tantum, ut, etiam si nulla sit utilitas ex amicitia, tamen ipsi amici propter se ipsos amentur. Etenim si loca, si fana, si urbes, si gymnasia, si campum, si canes, si equos, si ludicras exercendi aut venandi consuetudines adamare solemus: quanto id in hominum consuetudine facilius fieri potuerit et iustius? 70. Sunt autem, qui dicant, foedus quoddam esse sapientum, ut ne minus amicos, quam se ipsos diligant. Quod et posse fieri intelligimus, et saepe id videmus, et perspicuum est, nihil ad iucunde vivendum reperiri posse, quod coniunctione tali sit aptius. Quibus ex omnibus iudicari potest, non modo non impediri rationem amicitiae, si summum bonum in voluptate ponatur, sed sine hoc institutionem amicitiae omnino non posse reperiri.

XXI. 71. Quapropter si ea, quae dixi, sole ipso illustriora et clariora sunt: si omnia dixi hausta e fonte naturae; si tota oratio nostra omnem sibi fidem sensibus confirmat, id est incorruptis atque integris testibus: si infantes pueri, mutae etiam bestiae paene loquuntur magistra ac duce natura, nihil esse prosperum, nisi voluptatem, nihil asperum, nisi dolorem; de quibus neque depravate iudicant neque corrupte: nonne ei maximam gratiam habere debemus, qui, hac exaudita quasi voce naturae, sic eam firme graviterque comprehenderit, ut omnes bene sanos in viam placatae, tranquillae, quietae, beatae vitae deduceret? Qui quod tibi parum videtur eruditus, ea caussa est, quod nullam eruditionem esse duxit, nisi quae beatae vitae disciplinam iuvaret. 72. An ille tempus aut in poetis evolvendis, ut ego et Triarius, te hortatore, facimus, consumeret? in quibus nulla solida utilitas, omnisque puerilis est delectatio: aut se, ut Plato, in musicis, geometria, numeris, astris contereret? quae

et, a falsis initiis profecta, vera esse non possunt: et, si essent vera, nihil afferrent, quo iucundius, id est, quo melius viveremus. Eas ergo artes persequeretur: vivendi artem tantam tamque operosam et perinde fructuosam relinqueret? Non ergo Epicurus ineruditus, sed ii indocti, qui, quae pueros non didicisse turpe est, ea putant usque ad senectutem esse discenda. Quae quum dixisset, Explicavi, inquit, sententiam meam, et eo quidem consilio, tuum iudicium ut cognoscerem. Quae mihi facultas, ut id meo arbitratu facerem, ante hoc tempus numquam est data.

112.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hic liber in refutanda quum universa Epicuri ratione tum Torquati disputatione versatur. Ac primum quidem Cicero ipsum vocabulum ἡδονῆς s. voluptatis falso ab Epicuro definiri atque etiam ad significandam indolentiam adhiberi monet c. 1-10. Deinde ad evertenda ipsius opinionis Epicureae fundamenta accedit, et negat,nec, quod infantes appetant voluptatem, dolorem aspernentur, voluptatem esse pro summo bono habendam; quum non tam ad voluptatem appetendam moveantur a natura infantes, quam quod se diligant, et integros se salvosque velint; nec repetendam esse originem summi boni et mali a sensibus, quibus nullum de iis iudicium competat, sed de coloribus et eiusmodi rebus. c. 10-12. Unam ergo rationem audiendam esse, quae nihil voluptati doceat esse loci, non modo, ut sola in summi boni sede ponatur, sed ne ita quidem, ut ad honestatem applicetur, nec ullam esse de summo bono sententiam probandam, nisi quae aut solam probet honestatem, aut initiis naturae eam et totius perfectione vitae locupletet. Totam autem sententiam Epicuream hoc uno everti posse, si honestum esse aliquid ostendatur, quod ipsum propter se sit expetendum, h. e. quod, detracta omni utilitate, sine ullis praemiis fructibusque per se ipsum possit laudari, idque quattuor virtutibus illis Stoicis contineri. Eo constituto c. 14. sq. Torquati disputationem pro Epicuri sententia ita refellit, ut inprimis, neque virtutibus neque amicitiae usquam locum esse, ostendat, si ad voluptatem omnia referantur, c. 15-27. deinde vero etiam reliqua persequatur.

I. 1. Hic quum uterque me intueretur, seseque ad audiendum significarent paratos: primum, inquam, deprecor, ne me, tamquam philosophum, putetis scholam vobis aliquam explicaturum: quod ne in ipsis quidem philosophis magno opere umquam probavi. Quando enim Socrates, qui parens philosophiae iure dici potest, quidquam tale fecit? Eorum erat iste mos, qui tum sophistae nominabantur: quorum e numero primus est ausus Leontinus Gorgias in conventu poscere quaestionem, id est iubere dicere, qua de re quis vellet audire. Audax negotium! dicerem impudens, nisi hoc institutum postea tralatum ad philosophos nostros esset. 2. Sed et illum, quem nominavi, et ceteros sophistas, ut e Platone intelligi potest, lusos videmus a Socrate. Is enim percontando atque interrogando elicere solebat eorum opiniones, quibuscum disserebat, ut ad ea, quae ii respondissent, si quid videretur, diceret. Qui mos quum a posterioribus non esset retentus, Arcesilas eum revocavit: instituitque, ut ii, qui se audire vellent, non de se quaererent, sed ipsi dicerent, quid sentirent. Quod quum dixissent, ille contra. Sed qui audiebant, quoad poterant, defendebant sententiam suam. Apud ceteros autem philosophos, qui quaesivit aliquid, tacet. Quod quidem iam fit etiam in Academia. Ubi enim is, qui audire vult, ita dixit: Voluptas mihi videtur esse summum bonum; perpetua oratione contra disputatur: ut facile intelligi possit, eos, qui aliquid sibi videri dicant, non ipsos in ea sententia esse, sed audire velle contraria. 3. Nos commodius agimus. Non enim solum Torquatus dixit, quid sentiret, sed etiam, cur; ego autem arbitror, quamquam admodum delectatus sum eius oratione perpetua, tamen commodius, quum in rebus singulis insistas, et intelligas, quid quisque concedat, quid abnuat, ex rebus concessis concludi, quod velis, et ad exitum perveniri. Quum enim fertur, quasi torrens, oratio, quamvis multa cuiusquemodi rapiat: nihil tamen teneas, nihil apprehendas, nusquam orationem rapidam coerceas.

Omnis autem in quaerendo, quae via quadam et ratione habetur, oratio praescribere primum debet: (ut quibusdam in formulis ea res agatur,) ut, inter quos disseritur, conveniat, quid sit id, de quo disseratur. II. 4. Hoc positum in Phaedro a Platone probavit Epicurus; sensitque, in omni disputatione id fieri oportere. Sed quod proximum fuit, non vidit. Negat enim definiri rem placere: sine quo fieri interdum non potest, ut inter eos, qui ambigunt, conveniat, quid sit id, de quo agatur: velut in hoc ipso, de quo nunc disputamus. Quaerimus enim finem bonorum: possumusne scire, hoc quale sit, nisi contulerimus inter nos, quum finem bonorum dixerimus, quid finis, quid etiam sit ipsum bonum? 5. Atqui haec patefactio quasi rerum opertarum, quum, quid quidque sit, aperitur, definitio est: qua tu etiam imprudens utebare nonnumquam. Nam hunc ipsum sive finem sive extremum sive ultimum definiebas id esse, quo omnia, quae recte fierent, referrentur, neque id ipsum usquam referretur. Praeclare hoc quidem. Bonum ipsum etiam quid esset, fortasse, si opus fuisset, definisses: aut, quod esset natura appetendum; aut, quod prodesset; aut, quod iuvaret; aut, quod liberet modo. Nunc idem, nisi molestum est, quoniam tibi non omnino displicet definire, et id facis, quum vis; velim definias, quid sit voluptas: de quo omnis haec quaestio est. 6. Quis quaeso, inquit, est, qui, quid sit voluptas, nesciat: aut qui, quo magis id intelligat, definitionem aliquam desideret? Me ipsum esse dicerem, inquam, nisi mihi viderer habere bene cognitam voluptatem et satis firme conceptam animo atque comprehensam. Nunc autem dico, ipsum Epicurum nescire et in eo nutare: eumque, qui crebro dicat, diligenter oportere exprimi, quae vis subiecta sit vocibus, non intelligere interdum, quid sonet haec vox voluptatis, id est, quae res huic voci subiiciatur. III. Tunc ille ridens, Hoc vero, inquit, optimum, ut is, qui finem rerum expetendarum voluptatem esse dicat, id extremum, id ultimum bonorum; id ipsum quidem, quale sit, nesciat! Atqui, inquam, aut Epicurus, quid sit voluptas, aut omnes mortales, qui ubique sunt, nesciunt. Quonam, inquit, modo? Quia voluptatem hanc sentiunt omnes, quam sensus accipiens movetur et iucunditate quadam perfunditur. 7. Quid ergo, istam voluptatem, inquit, Epicurus ignorat? Non semper, inquam. Nam interdum nimis etiam novit, quippe qui testificetur, ne intelligere quidem se pos-

se, ubi sit, aut quid sit ullum bonum, praeter illud, quod cibo aut potione et aurium delectatione et obscena voluptate capiatur. An haec ab eo non dicuntur? Quasi vero me pudeat, inquit, istorum, aut non possim, quemadmodum ea dicantur, ostendere! Ego vero non dubito, inquam, quin facile possis: nec est, quod te pudeat sapienti assentiri: qui se unus, quod sciam, sapientem profiteri sit ausus. Nam Metrodorum non puto ipsum professum: sed, quum appellaretur ab Epicuro, repudiare tantum beneficium noluisse. Septem autem illi non suo, sed populorum suffragio omnium nominati sunt. 8. Verum hoc loco sumo, verbis his eamdem certe vim voluptatis Epicurum notasse, quam ceteros. Omnes enim iucundum motum, quo sensus hilaretur, Graece ἡδονήν, Latine voluptatem vocant. Quid est igitur, inquit, quod requiras? Dicam, inquam, et quidem discendi caussa magis, quam quo te aut Epicurum reprehensum velim. Ego quoque, inquit, didicerim libentius, si quid attuleris, quam te reprehenderim. Tenesne igitur, inquam, Hieronymus Rhodius quod dicat esse summum bonum, quo putet omnia referri oportere? Teneo, inquit, finem illi videri, nihil dolere. Quid? idem iste de voluptate quid sentit? 9. Negat esse eam, inquit, propter seipsam expetendam. Aliud igitur esse censet gaudere, aliud non dolere. Et quidem, inquit, vehementer errat. Nam, ut paullo ante docui, augendae voluptatis finis est doloris omnis amotio. Non dolere, inquam, istud quam vim habeat, postea videro: aliam vero vim voluptatis esse, aliam nihil dolendi, nisi valde pertinax fueris, concedas necesse est. Atqui reperies, inquit, in hoc quidem pertinacem. Dici enim nihil potest verius. Estne quaeso, inquam, sitienti in bibendo voluptas? Quis ista, inquit, possit negare? Eademne, inquam, quae restincta siti? Immo alio genere. Restincta enim sitis stabilitatem voluptatis habet, inquit: illa autem voluptas ipsius restinctionis in motu est. Cur igitur, inquam, res tam dissimiles eodem nomine appellas? 10. Quid paullo ante, inquit, dixerim, nonne meministi, quum omnis dolor detractus esset, variari, non augeri voluptatem? Memini vero, inquam. Sed tu istuc dixti bene Latine, parum plane. *Varietas* enim Latinum verbum est, idque proprie quidem in disparibus coloribus dicitur: sed transfertur in multa disparia. *Varium* poema, *varia* oratio, *varii* mores, *varia* fortuna. Voluptas etiam *varia* dici solet, quum percipitur e multis dissimilibus rebus, dissimiliter efficientibus voluptates. Eam si varietatem diceres, intelligerem, ut, etiam non dicente te, intelligo. Ista varietas quae sit, non satis perspicio, quod ais, quum dolore careamus, tum in summa voluptate nos esse: quum autem vescamur iis rebus, quae dulcem motum afferant sensibus, tum esse in motu voluptatem, qui faciat varietatem voluptatum: sed non augeri illam non dolendi voluptatem. Quam cur voluptatem appelles, nescio. IV. 11. An potest, inquit ille, quidquam esse suavius, quam nihil dolere? Immo sit sane nihil melius, inquam, (nondum enim id quaero): num propterea idem voluptas est, quod, ut ita dicam, indolentia? Plane idem, inquit, et maxima quidem, qua fieri nulla maior potest. Quid dubitas igitur, inquam, summo bono a te ita constituto, ut id totum in non dolendo sit, id tenere unum, id tueri, id defendere? 12. Quid enim necesse est, tamquam meretricem in matronarum coetum, sic voluptatem in virtutum concilium adducere? Invidiosum nomen est, infame, suspectum. Itaque hoc frequenter dici solet a vobis, non intelligere nos, quam dicat Epicurus voluptatem. Quod quidem mihi si quando dictum est: est autem dictum non parum saepe: etsi satis clemens sum in disputando, tamen interdum soleo subirasci. Egone non intelligo, quid sit ἡδονή Graece, Latine *voluptas?* Utram tandem linguam nescio? Deinde, qui fit, ut ego nesciam, sciant omnes, quicumque Epicurei esse voluerunt? Quod vestri quidem vel optime disputant, nihil opus esse, eum, qui philosophus futurus sit, scire litteras. Itaque, ut maiores nostri ab aratro abduxerunt Cincinnatum illum, ut dictator esset: sic vos de pagis omnibus colligitis bonos illos quidem viros, sed certe non pereruditos. 13. Ergo illi intelligunt, quid Epicurus dicat, ego non intelligo? Ut scias me intelligere, primum idem esse dico *voluptatem,* quod ille ἡδονήν. Et quidem saepe quaerimus verbum Latinum par Graeco, et quod idem valeat: hic nihil fuit, quod quaereremus. Nullum inveniri potest, quod magis idem declaret Latine, quod Graece ἡδονή, quam declarat *voluptas.* Huic verbo omnes, qui ubique sunt, qui Latine sciunt, duas res subiiciunt, laetitiam in animo, commotionem suavem iucunditatis in corpore. Nam et ille apud Trabeam *voluptatem animi nimiam* laetitiam dicit, eamdem, quam ille Caecilianus, qui *omnibus laetitiis laetum* esse se narrat. Sed hoc interest, quod voluptas dicitur etiam in animo [vitiosa res, ut Stoici putant; qui eam sic definiunt: Sublationem animi sine ratione, opinantis se magno bono frui:] non dicitur laetitia nec gaudium in corpore. 14. In eo autem voluptas omnium Latine loquentium more ponitur, quum percipitur ea, quae sensum aliquem moveat, iucunditas. Hanc quoque iucunditatem, si vis, transfer in animum: iuvare enim in utroque dicitur, ex eoque iucundum: modo intelligas, inter illum, qui dicat,

— — tánta laetitia aúctu' sum,
út nihil constet:

et eum, qui,

Núnc — demum mihi ánimus ardet:

quorum alter laetitia gestiat, alter dolore crucietur: esse illum medium,

Quamquam haéc inter nos núper notitia ádmodum est,

qui nec laetetur, nec angatur: itemque inter eum, qui potiatur expetitis corporis voluptatibus, et eum, qui excrucietur summis doloribus, esse eum, qui utroque careat. V. 15. Satisne igitur videor vim verborum tenere: an sum etiam nunc vel Graece loqui vel Latine docendus? Et tamen vide, ne, si ego non intelligam, quid Epicurus loquatur, quum Graece, ut videor, luculenter sciam, sit aliqua culpa eius, qui ita loquatur, ut non intelligatur. Quod duobus modis sine reprehensione fit: si aut de industria facias, ut Heraclitus, cognomento qui σκοτεινός perhibetur, quia de natura nimis obscure memoravit: aut quum rerum obscuritas, non verborum, facit, ut non intelligatur oratio: qualis est in Timaeo Platonis. Epicurus autem, ut opinor, nec non vult, si possit, plane et aperte loqui: nec de re obscura, ut physici, aut artificiosa, ut mathematici, sed de illustri et facili et iam in vulgus pervulgata loquitur. Quamquam non negatis nos intelligere, quid sit voluptas, sed quid ille dicat; ex quo efficitur, non ut nos non intelligamus, quae vis sit istius verbi, sed ut ille suo more loquatur, nostrum negligat. 16. Si enim idem dicit, quod Hieronymus, qui censet summum bonum esse, sine ulla molestia vivere; cur mavult dicere voluptatem, quam vacuita-

tem doloris, ut ille facit, qui, quid dicat, intelligit? Sin autem voluptatem putat adiungendam eam, quae sit in motu: (sic enim appellat hanc dulcem,in motu, illam nihil dolentis,in stabilitate:) quid tendit; quum efficere non possit, ut cuiquam, qui ipse notus sibi sit, hoc est, qui suam naturam sensumque perspexerit, vacuitas doloris et voluptas idem esse videatur? Hoc est vim afferre, Torquate, sensibus: extorquere ex animis cognitiones verborum, quibus imbuti sumus. Quis est enim, qui non videat, haec esse in natura rerum tria? unum, quum in voluptate sumus: alterum, quum in dolore: tertium hoc, in quo nunc quidem sumus, (credo idem vos) nec in dolore nec in voluptate esse: ut in voluptate sit, qui epuletur, in dolore, qui torqueatur. Tu autem inter haec tantam multitudinem hominum interiectam non vides, nec laetantium nec dolentium? 17. Non, prorsus, inquit: omnesque, qui sine dolore sint, in voluptate, et ea quidem summa, esse dico. Ergo in eadem voluptate eum, qui alteri misceat mulsum, ipse non sitiens, et eum, qui illud sitiens bibat?

VI. Tum ille, Finem, inquit, interrogandi, si videtur: quod quidem ego a principio ita me malle dixeram, hoc ipsum providens, dialecticas captiones. Rhetorice igitur, inquam, nos mavis, quam dialectice disputare? Quasi vero, inquit, perpetua oratio rhetorum solum, non etiam philosophorum sit. Zenonis est, inquam, hoc Stoici, omnem vim loquendi, ut iam ante Aristoteles, in duas tributam esse partes. Rhetoricam palmae, dialecticam pugni similem esse dicebat, quod latius loquerentur rhetores, dialectici autem compressius. Obsequar igitur voluntati tuae: dicamque, si potero, rhetorice, sed hac rhetorica philosophorum, non nostra illa forensi; quam necesse est, quum populariter loquatur, esse interdum paullo hebetiorem. 18. Sed dum dialecticam, Torquate, contemnit Epicurus, quae una continet omnem et perspiciendi, quid in quaque re sit, scientiam et iudicandi, quale quidque sit, et ratione ac via disputandi: ruit in dicendo, ut mihi quidem videtur, nec ea, quae docere vult, ulla arte distinguit: ut haec ipsa, quae modo loquebamur. Summum a vobis bonum voluptas dicitur. Aperiendum est igitur, quid sit voluptas: aliter enim explicari, quod quaeritur, non potest. Quam si explicavisset, non tam haesitaret. Aut enim eam voluptatem tueretur, quam Aristippus, id est, qua sensus dulciter ac iucunde movetur; quam etiam pecudes, si loqui possent, appellarent voluptatem: aut, si magis placeret suo more loqui, quam ut

omnes Danaï atque Mycenenses,
Attica pubes,

reliquique Graeci, qui hoc anapaesto citantur: hoc *non dolere* solum voluptatis nomine appellaret, illud Aristippeum contemneret: aut, si utrumque probaret, ut probat, coniungeret doloris vacuitatem cum voluptate et duobus ultimis uteretur. 19. Multi enim et magni philosophi haec ultima bonorum iuncta fecerunt, ut Aristoteles, qui virtutis usum cum vitae perfectae prosperitate coniunxit. Callipho adiunxit ad honestatem voluptatem: Diodorus ad eamdem honestatem addidit vacuitatem doloris. Idem fecisset Epicurus, si sententiam hanc, quae nunc Hieronymi est, coniunxisset cum Aristippi vetere sententia. Illi enim inter se dissentiunt; propterea singulis finibus utuntur: et quum uterque Graece egregie loquatur; nec Aristippus, qui voluptatem summum bonum dicit, in voluptate ponit non dolere, neque Hieronymus, qui summum bonum statuit non dolere, voluptatis nomine umquam utitur pro illa indolentia: quippe qui ne in expetendis quidem rebus numeret voluptatem. VII. 20. Duae sunt enim res quoque, ne tu verba solum putes. Unum est sine dolore esse: alterum cum voluptate. Vos ex his tam dissimilibus rebus non modo nomen unum, (nam id facilius paterer,) sed etiam rem unam ex duabus facere conamini: quod fieri nullo modo potest. Hic, qui utramque probat, ambobus debuit uti, sicut facit re, neque tamen dividit verbis. Quum enim eam ipsam voluptatem, quam eodem nomine omnes appellamus, laudat locis plurimis, audet dicere, ne suspicari quidem se ullum bonum seiunctum ab illo Aristippeo genere voluptatis: atque ibi hoc dicit, ubi omnis eius est oratio de summo bono. In alio vero libro, in quo breviter comprehensis gravissimis sententiis quasi oracula edidisse sapientiae dicitur, scribit his verbis: quae nota tibi profecto, Torquate, sunt; quis enim vestrum non edidicit Epicuri κυρίας δόξας, id est quasi maxime ratas, quia gravissimae sint ad beate vivendum breviter enuntiatae sententiae? Animadverte igitur, rectene hanc sententiam interpreter. 21. »Si ea, quae sunt luxuriosis »efficientia voluptatum, liberarent eos deorum et mor»tis et doloris metu, docerentque, qui essent fines cu»piditatum: nihil haberemus, quod reprehendere»mus, quum undique complerentur voluptatibus, nec »haberent ulla ex parte aliquid aut dolens aut aegrum, »id est autem malum.«

Hoc loco tenere se Triarius non potuit. Obsecro, inquit, Torquate: haec dicit Epicurus? Quod mihi quidem visus est, quum sciret, velle tamen confitentem audire Torquatum. At ille non pertimuit; saneque fidenter, Istis quidem ipsis verbis, inquit: sed quid sentiat, non videtis. Si alia sentit, inquam, alia loquitur, numquam intelligam, quid sentiat: sed plane dicit, quod intelligam. Idque si ita dicit, non esse reprehendendos luxuriosos, si sapientes sint, dicit absurde: similiter et si dicat, non reprehendendos parricidas, si nec cupidi sint, nec deos metuant, nec mortem nec dolorem. Et tamen, quid attinet luxuriosis ullam exceptionem dare, aut fingere aliquos, qui, quum luxuriose viverent, a summo philosopho non reprehenderentur eo nomine, dumtaxat cetera caverent? 22. Sed tamen nonne reprehenderes, Epicure, luxuriosos ob eam ipsam caussam, quod ita viverent, ut persequerentur cuiusque modi voluptates; quum esset praesertim, ut ais tu, summa voluptas nihil dolere? Atqui reperiemus asotos primum ita non religiosos, ut edant de patella: deinde ita mortem non timentes, ut illud in ore habeant ex Hymnide,

Mihi sex menses sátis sunt vitae; séptimum Orco spóndeo.

Iam doloris medicamenta illa Epicurea tamquam de narthecio promant: *si gravis, brevis: si longus, levis.* Unum nescio, quo modo possit, si luxuriosus sit, finitas cupiditates habere. VIII. 23. Quid ergo attinet dicere, *nihil haberem, quod reprehenderem, si finitas cupiditates haberent?* Hoc est dicere, *non reprehenderem asotos, si non essent asoti.* Isto modo ne improbos quidem, si essent boni viri. Hic homo severus luxuriam ipsam per se reprehendendam non putat! et hercule, Torquate, ut verum loquamur, si summum bonum voluptas est, rectissime non putat. Nolim enim mihi fingere asotos, ut soletis, qui in mensam vomant, et qui de conviviis auferantur crudique postridie se rursus ingurgitent: qui solem, ut aiunt, nec occiden-

tem umquam viderint, nec orientem: qui, consumptis patrimoniis, egeant. Nemo nostrum istius generis asotos iucunde putat vivere. Mundos, elegantes, optimis coquis, pistoribus, piscatu, aucupio, venatione, his omnibus exquisitis, vitantes cruditatem;

— quibu' vinum
defusum e pleno siet, hir siphone (ut ait Lucilius)
cui nil
dempsit, vis aut sacculus abstulerit, adhibentis
ludos —

et quae sequuntur illa: quibus detractis, clamat Epicurus se nescire, quid sit bonum: adsint etiam formosi pueri, qui ministrent: respondeat his vestis, argentum, Corinthium, locus ipse, aedificium. Hos ego asotos bene quidem vivere aut beate numquam dixerim. 24. Ex quo efficitur, non ut voluptas ne sit voluptas, sed ut voluptas non sit summum bonum. Nec ille, qui Diogenem Stoicum adolescens, post autem Panaetium audierat, Laelius eo dictus est sapiens, quod non intelligeret, quid suavissimum esset: (nec enim sequitur, ut, cui cor sapiat, ei non sapiat palatus:) sed quia parvi id duceret.

O lapathe, ut iactare necesse est, cognitu' cui sis.
In quo Laeliu' clamores σοφός ille solebat
edere, compellans gumias ex ordine nostros.

Praeclare Laelius, et recte σοφός; illudque vere:

O Publi, o gurges, Galloni: es homo miser, inquit:
caenasti in vita numquam bene, quum omnia in ista
consumis squilla atque acipensere cum decumano.

Is haec loquitur, qui, in voluptate nihil ponens, negat eum bene caenare, qui omnia ponat in voluptate: et tamen non negat libenter umquam caenasse Gallonium; mentiretur enim; sed bene. Ita graviter et severe voluptatem secernit a bono. Ex quo illud efficitur, qui bene caenent, omnes libenter caenare: qui libenter, non continuo bene. Semper Laelius bene. 25. Quid bene? Dicet Lucilius:

— — cocto,
condito,
— sed cedo caput caenae: —
sermone bono,
Quid ex eo?
si quaeri', libenter.

Veniebat enim ad caenam, ut animo quieto satiaret desideria naturae. Recte ergo is negat, umquam bene caenasse Gallonium; recte, miserum: quum praesertim in eo omne studium consumeret. Quem libenter caenasse nemo negat. Cur igitur non bene? Quia, quod bene, id recte, frugaliter, honeste: ille porro male, prave, nequiter, turpiter caenabat. Non igitur nec lapathi suavitatem acipenseri Gallonii Laelius anteponebat, sed suavitatem ipsam negligebat. Quod non faceret, si in voluptate summum bonum poneret. IX. Semovenda est igitur voluptas, non solum ut recta sequamini, sed etiam ut loqui deceat frugaliter. 26. Possumusne igitur in vita summum bonum dicere, quum id ne in caena quidem posse videamur?

Quo modo autem philosophus loquitur? tria genera cupiditatum: naturales et necessarias: naturales non necessarias: nec naturales nec necessarias. Primum divisit ineleganter; duo enim genera quae erant, fecit tria. Hoc est non dividere, sed frangere. Qui si diceret, cupiditatum esse duo genera, naturales et inanes: naturalium quoque item duo, necessarias et non necessarias: confecta res esset. Qui haec didicerunt, quae ille contemnit, sic solent. Vitiosum est enim in dividendo, partem in genere numerare. 27. Sed hoc sane concedamus. Contemnit enim disserendi elegantiam; confuse loquitur. Gerendus est mos, modo recte sentiat. Equidem illud ipsum non nimium probo, et tantum patior, philosophum loqui de cupiditatibus finiendis. An potest cupiditas finiri? Tollenda est atque extrahenda radicitus. Quis est enim, in quo sit cupiditas, quin recte cupidus dici possit? Ergo et avarus erit, sed finite: et adulter, verum habebit modum: et luxuriosus, eodem modo. Qualis ista philosophia est, quae non interitum afferat pravitatis, sed sit contenta mediocritate vitiorum? Quamquam in hac divisione rem ipsam prorsus probo: elegantiam desidero. Appellet haec desideria naturae: cupiditatis nomen servet alio, ut eam, quum de avaritia, quum de intemperantia, quum de maximis vitiis loquetur, tamquam capitis accuset. 28. Sed haec quidem liberius ab eo dicuntur et saepius. Quod equidem non reprehendo: est enim tanti philosophi tamque nobilis, audacter sua decreta defendere.

Sed tamen ex eo, quod eam voluptatem, quam omnes gentes hoc nomine appellant, videtur amplexari saepe vehementius, in magnis interdum versatur angustiis, ut, hominum conscientia remota, nihil tam turpe sit, quod voluptatis caussa non videatur esse facturus. Deinde, ubi erubuit, (vis enim est permagna naturae), confugit illuc, ut neget accedere quidquam posse ad voluptatem nihil dolentis. At iste non dolendi status non vocatur voluptas. »Non laboro, inquit, de nomine.« Quid, quod res alia tota est? »Reperiam multos vel innumerabiles potius, non tam curiosos, nec tam molestos, quam vos estis: quibus, quidquid velim, facile persuadeam.« Quid ergo dubitamus, quin, si non dolere voluptas sit summa, non esse in voluptate, dolor sit maximus? Cur id non ita fit? »Quia dolori non voluptas contraria est, sed doloris privatio.« X. 29. Hoc vero non videre, maximo argumento, esse voluptatem illam, qua sublata, neget se intelligere omnino, quid sit bonum[, eam autem ita persequitur, quae palato percipiatur, quae auribus: cetera addit, quae si appelles, honos praefandus sit]. Hoc igitur, quod solum bonum severus et gravis philosophus novit, idem non videt ne expetendum quidem esse, quod eam voluptatem hoc eodem auctore non desideremus, quum dolore careamus. Quam haec sunt contraria! 30. Hic si definire, si dividere didicisset, si loquendi vim, si denique consuetudinem verborum teneret, numquam in tantas salebras incidisset. Nunc vides, quid faciat. Quam nemo umquam voluptatem appellavit, appellat, et quae duo sunt, unum facit, hanc in motu voluptatem: sic enim has suaves et quasi dulces voluptates appellat. Interdum ita extenuat, ut M'. Curium putes loqui: interdum ita laudat, ut, quid praeterea sit bonum, neget se posse ne suspicari quidem. Quae iam oratio non a philosopho aliquo, sed a censore opprimenda est. Non est enim vitium in oratione solum, sed etiam in moribus. Luxuriam non reprehendit, modo sit vacua infinita cupiditate et timore. Hoc loco discipulos quaerere videtur, ut, qui asoti esse velint, philosophi ante fiant.

31. A primo, ut opinor, animantium ortu petitur origo summi boni. Simul atque natum animal est, gaudet voluptate et eam appetit, ut bonum: aspernatur dolorem, ut malum. De malis autem et bonis ab iis animalibus, quae nondum depravata sint, ait optime iudicari. Haec et tu ita posuisti, et verba vestra sunt. Quam multa vitiosa! Summum enim bonum

et malum vagiens puer utra voluptate diiudicabit? stante, an movente? quoniam, si diis placet, ab Epicuro loqui discimus. Si stante, hoc natura videlicet vult, salvam esse se, quod concedimus: si movente, quod tamen dicitis, nulla turpis voluptas erit, quae praetermittenda sit. Et simul non proficiscitur animal illud modo natum a summa voluptate: quae est a te posita in non dolendo. 32. Nec tamen argumentum hoc Epicurus a parvis petivit, aut etiam a bestiis: quae putat esse specula naturae: ut diceret, ab his, duce natura, hanc voluptatem expeti nihil dolendi. Neque enim haec movere potest appetitum animi: nec ullum habet ictum, quo pellat animum status hic non dolendi. Itaque in hoc eodem peccat Hieronymus. At ille pellit, qui permulcet sensum voluptate. Itaque Epicurus semper hoc utitur, ut probet, voluptatem natura expeti: quod ea voluptas, quae in motu sit, et parvos ad se alliciat et bestias, non illa stabilis, in qua tantum inest nihil dolere. 33. Qui igitur convenit, ab alia voluptate dicere naturam proficisci, in alia summum bonum ponere? XI. Bestiarum vero nullum iudicium puto. Quamvis enim depravatae non sint, pravae tamen esse possunt. Ut bacillum aliud est inflexum et incurvatum de industria, aliud ita natum: sic ferarum natura, non est illa quidem depravata mala disciplina, sed natura sua. Nec vero, ut voluptatem expetat, natura movet infantem: sed tantum, ut se ipse diligat, ut integrum se salvumque velit. Omne enim animal, simul ut ortum est, et seipsum et omnes partes suas diligit: duasque, quae maximae sunt, in primis amplectitur, animum et corpus: deinde utriusque partes. Nam sunt et in animo praecipua quaedam, et in corpore: quae quum leviter agnovit, tum discernere incipit, ut ea, quae prima data sunt natura, appetat, asperneturque contraria. 34. In his primis naturalibus voluptas insit, necne, magna quaestio est. Nihil vero putare esse, praeter voluptatem, non membra, non sensus, non ingenii motum, non integritatem corporis, non valetudinem, summae mihi videtur inscitiae. Atque ab isto capite fluere necesse est omnem rationem bonorum et malorum. Polemoni et iam ante Aristoteli ea prima visa sunt, quae paullo ante dixi. Ergo nata est sententia veterum Academicorum et Peripateticorum, ut finem bonorum dicerent secundum naturam vivere, id est, virtute adhibita, frui primis a natura datis. Callipho ad virtutem nihil adiunxit, nisi voluptatem, Diodorus vacuitatem doloris. His omnibus, quos dixi, consequentes sunt fines bonorum. Aristippo simplex voluptas: Stoicis consentire naturae; quod esse volunt e virtute, id est, honeste vivere: quod ita interpretantur, vivere cum intelligentia earum rerum, quae natura evenirent, eligentem ea, quae essent secundum naturam, reiicientemque contraria. 35. Ita tres sunt fines expertes honestatis, unus Aristippi vel Epicuri: alter Hieronymi: Carneadis tertius: tres, in quibus honestas cum aliqua accessione, Polemonis, Calliphontis, Diodori. Una simplex, cuius Zeno auctor, posita in decore tota, id est, honestate. Nam Pyrrho, Aristo, Herillus, iam diu abiecti. Reliqui sibi constiterunt, ut extrema cum initiis convenirent, ut Aristippo voluptas, Hieronymo doloris vacuitas, Carneadi frui principiis naturalibus esset extremum. XII. Epicurus autem quum in prima commendatione voluptatem dixisset: si eam, quam Aristippus, idem tenere debuit ultimum bonorum, quod ille: sin eam, quam Hieronymus, fecisset idem, ut voluptatem illam, non Aristippi, in prima commendatione poneret.

36. Nam, quod ait, sensibus ipsis iudicari, voluptatem bonum esse, dolorem malum: plus tribuit sensibus, quam nobis leges permittunt, privatarum litium quum iudices sumus. (Nihil enim possumus iudicare, nisi quod est nostri iudicii. In quo frustra iudices solent, quum sententiam pronuntiant, addere, si quid mei iudicii est. Si enim non fuit eorum iudicii, nihilo magis, hoc non addito, illud est iudicatum.) Quid iudicant sensus? dulce, amarum: lene, asperum; prope, longe; stare, movere; quadratum, rotundum.

37. Quam igitur pronuntiabit sententiam ratio? Adhibita primum divinarum humanarumque rerum scientia, quae potest appellari rite sapientia: deinde adiunctis virtutibus, quas ratio rerum omnium dominas, tu voluptatum satellites et ministras esse voluisti: quarum adeo omnium sententia pronuntiabit, primum de voluptate, nihil esse ei loci, non modo ut sola ponatur in summi boni sede, quam quaerimus, sed ne illo quidem modo, ut ad honestatem applicetur. De vacuitate doloris eadem sententia erit. 38. Reiicietur etiam Carneades: nec ulla de summo bono ratio aut voluptatis non dolendive particeps, aut honestatis expers, probabitur. Ita relinquet duas, de quibus etiam atque etiam consideret. Aut enim statuet, nihil esse bonum, nisi honestum; nihil malum, nisi turpe: cetera aut omnino nihil habere momenti, aut tantum, ut nec expetenda nec fugienda, sed eligenda modo aut reiicienda sint: aut anteponet eam, quam quum honestate ornatissimam, tum etiam ipsis initiis naturae et totius perfectione vitae locupletatam videbit. Quod eo liquidius faciet, si perspexerit, rerum inter eas, verborumne sit controversia.

XIII. 39. Huius ego nunc auctoritatem sequens, idem faciam. Quantum enim potero, minuam contentiones; omnesque simplices sententias eorum, in quibus nulla inest virtutis adiunctio, omnino a philosophia semovendas putabo: primum Aristippi Cyrenaicorumque omnium: quos non est veritum, in ea voluptate, quae maxime dulcedine sensum moveret, summum bonum ponere, contemnentes istam vacuitatem doloris. 40. Hi non viderunt, ut ad cursum equum, ad arandum bovem, ad indagandum canem; sic hominem ad duas res, ut ait Aristoteles, ad intelligendum et ad agendum, esse natum, quasi mortalem deum: contraque, ut tardam aliquam et languidam pecudem, ad pastum et ad procreandi voluptatem, hoc divinum animal ortum esse voluerunt. Quo nihil mihi videtur absurdius. 41. Atque haec contra Aristippum, qui eam voluptatem non modo summam, sed solam etiam ducit: quam omnes unam appellamus voluptatem. Aliter autem vobis placet. Sed ille, ut dixi, vitiose. Nec enim figura corporis, nec ratio excellens ingenii humani significat, ad hanc unam rem natum hominem, ut frueretur voluptatibus. Nec vero audiendus Hieronymus: cui summum bonum est idem, quod vos interdum vel potius nimium saepe dicitis nihil dolere. Non enim, si malum dolor est, carere eo malo satis est ad bene vivendum. Hoc dixerit potius Ennius,

— — —*Nimiúm boni est,*

cuí nihil est mali. — —

Nos beatam vitam non depulsione mali, sed adeptio-

ne boni iudicemus: nec eam cessando; sive gaudentem, ut Aristippus, sive non dolentem, ut hic: sed agendo aliquid considerandove quaeramus. 42. Quae possunt eadem contra Carneadeum illud summum bonum dici: quod is non tam, ut probaret, protulit, quam ut Stoicis, quibuscum bellum gerebat, opponeret. Id autem eiusmodi est, ut, additum ad virtutem, auctoritatem videatur habiturum, et expleturum cumulate vitam beatam: de quo omnis haec quaestio est. Nam qui ad virtutem adiungunt vel voluptatem, quam unam virtus minimi facit, vel vacuitatem doloris, quae etiam si malo caret, tamen non est summum bonum: accessione utuntur non ita probabili, nec tamen, cur id tam parce tamque restricte faciant, intelligo. Quasi enim emendum eis sit, quod addant ad virtutem, primum vilissimas res addunt: deinde singulas potius, quam omnia, quae prima natura approbavisset. 43. Quae quum Aristoni et Pyrrhoni omnino visa sunt pro nihilo, ut inter optime valere et gravissime aegrotare nihil prorsus dicerent interesse, recte iam pridem contra eos desitum est disputari. Dum enim in una virtute sic omnia esse voluerunt, ut eam rerum selectione exspoliarent: nec ei quidquam, aut unde oriretur, darent, aut ubi niteretur: virtutem ipsam, quam amplexabantur, sustulerunt. Herillus autem, ad scientiam omnia revocans, unum quoddam bonum vidit: sed nec optimum, nec quo vita gubernari possit. Itaque hic ipse iam pridem est reiectus. Post enim Chrysippum non sane est disputatum. XIV. Restatis igitur vos. Nam cum Academicis incerta luctatio est: qui nihil affirmant, et, quasi desperata cognitione certi, id sequi volunt, quodcumque verisimile videatur. 44. Cum Epicuro autem hoc est plus negotii, quod e duplici genere voluptatis coniunctus est: quodque et ipse, et amici eius, et multi postea, defensores eius sententiae fuerunt: et nescio quomodo is, qui auctoritatem minimam habet, maximam vim, populus, cum illis facit. Quos nisi redarguimus, omnis virtus, omne decus, omnis vera laus deserenda est. Ita ceterorum sententiis semotis, relinquitur non mihi cum Torquato, sed virtuti cum voluptate certatio. Quam quidem certationem homo et acutus et diligens, Chrysippus, non contemnit totumque discrimen summi boni in eadem comparatione positum putat. Ego autem existimo, si honestum aliquid esse ostendero, quod sit ipsum vi sua propter seque expetendum, iacere vestra omnia. Itaque eo, quale sit, breviter, ut tempus postulat, constituto, accedam ad omnia via, Torquate; nisi memoria forte defecerit.

45. Honestum igitur id intelligimus, quod tale est, ut, detracta omni utilitate, sine ullis praemiis fructibusque, per se ipsum possit iure laudari. Quod quale sit, non tam definitione, qua sum usus, intelligi potest, (quamquam aliquantum potest;) quam communi omnium iudicio et optimi cuiusque studiis atque factis: qui permulta ob eam caussam unam faciunt, quia decet, quia rectum, quia honestum est; etsi nullum consecuturum emolumentum vident. Homines enim, etsi aliis multis, tamen hoc uno a bestiis plurimum differunt, quod rationem habent a natura datam mentemque et acrem et vigentem celerrimeque multa simul agitantem, et, ut ita dicam, sagacem, quae et caussas rerum et consecutiones videat, et similitudines transferat, et disiuncta coniungat, et cum praesentibus futura copulet omnemque complectatur vitae consequentis statum. Eademque ratio fecit hominem hominum appetentem, cumque his natura et sermone et usu congruentem, ut profectus a caritate domesticorum ac suorum serpat longius, et se implicet primum civium, deinde omnium mortalium societate: atque, ut ad Archytam scripsit Plato, non sibi se soli natum meminerit, sed patriae, sed suis, ut perexigua pars ipsi relinquatur. 46. Et quoniam eadem natura cupiditatem ingenuit homini veri videndi, quod facillime apparet, quum vacui curis, etiam quid in caelo fiat, scire avemus: his initiis inducti omnia vera diligimus, id est fidelia, simplicia, constantia: tum vana, falsa, fallentia odimus, ut fraudem, periurium, malitiam, iniuriam. Eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificum, ad imperandum magis, quam ad parendum accommodatum; omnia humana non tolerabilia solum, sed etiam levia ducens: altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum. 47. Atque his tribus generibus honestorum notatis, quartum sequitur, et in eadem pulchritudine, et aptum ex illis tribus: in quo inest ordo et moderatio. Cuius similitudine perspecta in formarum specie ac dignitate, transitum est ad honestatem dictorum atque factorum. Nam ex his tribus laudibus, quas ante dixi, et temeritatem reformidat, et non audet cuiquam aut dicto protervo aut facto nocere: vereturque quidquam aut facere aut loqui, quod parum virile videatur.

XV. 48. Habes undique expletam et perfectam, Torquate, formam honestatis: quae tota his quattuor virtutibus, quae a te quoque commemoratae sunt, continetur. Hanc se tuus Epicurus omnino ignorare dicit, quam aut qualem esse velint, qui honestate summum bonum metiantur. Si enim ad honestatem omnia referantur, neque in ea voluptatem dicant inesse; ait eos inani voce sonare, (his enim ipsis verbis utitur,) neque intelligere, neque videre, sub hac voce honestatis quae sit subiicienda sententia. Ut enim consuetudo loquitur, id solum dicitur honestum, quod est populari fama gloriosum. Quod, inquit, quamquam voluptatibus quibusdam est saepe iucundius, tamen expetitur propter voluptatem. 49. Videsne, quam sit magna dissensio? Philosophus nobilis, a quo non solum Graecia et Italia, sed etiam omnis barbaria commota est, honestum quid sit, si id non est in voluptate, negat se intelligere: nisi forte illud, quod multitudinis rumore laudatur. Ego autem hoc etiam turpe esse saepe iudico: et, si quando turpe non sit, tum non esse non turpe, quum id a multitudine laudetur. Quod si sit ipsum per se rectum atque laudabile, non ob eam caussam tamen illud dici honestum esse, quia laudetur a multis, sed quia tale sit, ut, vel si ignorarent id homines, vel si obmutuissent, sua tamen pulchritudine esset specieque laudabile. Itaque idem natura victus, cui obsisti non potest, dicit alio loco id, quod a te etiam paullo ante dictum est, non posse iucunde vivi, nisi etiam honeste. 50. Quid nunc *honeste* dicitur? idemne, quod *iucunde?* Ergo ita, non posse honeste vivi, nisi honeste vivatur. An nisi populari fama? Sine ea igitur iucunde negat posse vivi? Quid turpius, quam sapientis vitam ex insipientium sermone pendere? Quid ergo hoc loco intelligit honestum? Certe nihil, nisi quod possit ipsum propter se iure laudari. Nam si propter voluptatem: quae est ista laus, quae possit e macello peti? Non is vir est, ut, quum honestatem eo loco habeat, ut sine ea iucunde neget posse vivi, illud

honestum, quod populare sit, sentiat, et sine eo iucunde neget vivi posse: aut quidquam aliud honestum intelligat, nisi quod sit rectum ipsumque per se, sua vi, sua natura, sua sponte laudabile. XVI. 51. Itaque, Torquate, quum diceres, clamare Epicurum, non posse iucunde vivi, nisi honeste et sapienter et iuste viveretur, tu ipse mihi gloriari videbare. Tanta vis inerat in verbis, propter earum rerum, quae significabantur his verbis, dignitatem, ut altior fieres, ut interdum insisteres, ut nos intuens, quasi testificarere, laudari honestatem et iustitiam aliquando ab Epicuro. Quam te decebat iis verbis uti, quibus si philosophi non uterentur, philosophia omnino non egeremus; istorum enim verborum amore, quae perraro appellantur ab Epicuro, sapientiae, fortitudinis, iustitiae, temperantiae, praestantissimis ingeniis homines se ad philosophiae studium contulerunt.

52. Oculorum, inquit Plato, est in nobis sensus acerrimus: quibus sapientiam non cernimus. »*Quam illa ardentes amores excitaret sui, si videretur!*« Cur tandem? an quod ita callida est, ut optime possit architectari voluptates? Cur iustitia laudatur? aut unde est hoc contritum vetustate proverbium? *quicum in tenebris.* Hoc dictum in una re, latissime patet: ut in omnibus factis re, non teste moveamur.

53. Sunt enim levia et perinfirma, quae dicebantur a te, quum animi conscientia improbos excruciari, tum etiam poenae timore; qua aut afficiantur, aut semper sint in metu, ne afficiantur aliquando. Non oportet timidum, aut imbecillo animo fingi; non bonum illum virum, qui, quidquid fecerit, ipse se cruciet omniaque formidet: sed omnia callide referentem ad utilitatem, acutum, versutum, veteratorem, facile ut excogitet, quo occulte, sine teste, sine ullo conscio fallat. 54. An tu me de L. Tubulo putas dicere? qui, quum praetor quaestionem inter sicarios exercuisset, ita aperte cepit pecunias ob rem iudicandam, ut anno proximo P. Scaevola, tribunus plebis, ferret ad plebem, vellentne de ea re quaeri. Quo plebisscito decreta a senatu est consuli quaestio Cn. Caepioni. Profectus in exsilium Tubulus statim, nec respondere ausus. Erat enim res aperta. XVII. Non igitur de improbo, sed de callide improbo quaerimus, qualis Q. Pompeius in foedere Numantino infitiando fuit, nec vero omnia timente: sed primum qui animi conscientiam non curet; quam scilicet comprimere nihil est negotii. Is enim, qui occultus et tectus dicitur, tantum abest, ut se indicet, perficiet etiam, ut dolere alterius improbe facto videatur: quid est enim aliud, esse versutum? 55. Memini me adesse P. Sextilio Rufo, quum is ad amicos rem ita deferret, se esse heredem Q. Fadio Gallo: cuius in testamento scriptum esset, se ab eo rogatum, ut omnis hereditas ad filiam perveniret. Id Sextilius factum negabat. Poterat autem impune. Quis enim redargueret? Nemo nostrum credebat: eratque veri similius, hunc mentiri, cuius interesset, quam illum, qui id se rogasse scripsisset, quod debuisset rogare. Addebat etiam, se in legem Voconiam iuratum contra eam facere non audere, nisi aliter amicis videretur. Aderamus nos quidem adolescentes, sed etiam multi amplissimi viri: quorum nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eam lege Voconia pervenire. Tenuit permagnam Sextilius hereditatem; unde, si secutus esset eorum sententiam, qui honesta et recta emolumentis omnibus et commodis anteponerent, ne nummum quidem unum attigisset. Num igitur eum postea censes anxio animo aut sollicito fuisse? Nihil minus, contraque illa hereditate dives ob eamque rem laetus. Magni enim aestimabat pecuniam, non modo non contra leges, sed etiam legibus partam: quae quidem vel cum periculo est quaerenda vobis. Est enim effectrix multarum et magnarum voluptatum. 56. Ut igitur illis, qui, recta et honesta quae sunt, ea statuunt per se expetenda, adeunda sunt quaevis pericula decoris honestatisque caussa: sic vestris, qui omnia voluptate metiuntur, pericula adeunda sunt, ut adipiscantur magnas voluptates; si magna res, magna hereditas agetur, quum pecunia voluptates pariantur plurimae. Idemque erit Epicuro vestro faciendum, si suum finem bonorum sequi volet, quod Scipioni, magna gloria proposita, si Hannibalem in Africam retraxisset. Itaque quantum adiit periculum! Ad honestatem enim ille omnem conatum suum referebat, non ad voluptatem. Sic vester sapiens. magno aliquo emolumento commotus, animi caussa, si opus fuerit, dimicabit. 57. Occultum facinus esse potuerit: gaudebit. Deprehensus, omnem poenam contemnet. Erit enim instructus ad mortem contemnendam, ad exsilium, ad ipsum etiam dolorem. Quem quidem vos, quum improbis poenam proponitis, impatibilem facitis: quum sapientem semper boni plus habere vultis, tolerabilem. XVIII. Sed finge non solum callidum eum, qui aliquid improbe faciat, verum etiam praepotentem: ut M. Crassus fuit; qui tamen solebat uti suo bono: ut hodie est noster Pompeius, cui recte facienti gratia est habenda: esse enim quam vellet iniquus, poterat impune. Quam multa vero iniuste fieri possunt, quae nemo possit reprehendere? 58. Si te amicus tuus moriens rogaverit, ut hereditatem reddas suae filiae, nec usquam id scripserit, ut scripsit Fadius, nec cuiquam dixerit: quid facies? Tu quidem reddes: ipse Epicurus fortasse redderet: ut Sex. Peducaeus, Sex. F., is, qui hunc nostrum reliquit, effigiem et humanitatis et probitatis suae filium, tum doctus, tum omnium vir optimus et iustissimus, quum sciret nemo, eum rogatum a C. Plotio, equite Romano splendido, Nursino, ultro ad mulierem venit, eique nihil opinanti viri mandatum exposuit hereditatemque reddidit. Sed ego ex te quaero, (quoniam idem tu certe fecisses,) nonne intelligis, eo maiorem vim esse naturae, quod ipsi vos, quia omnia ad vestrum commodum et, ut ipsi dicitis, ad voluptatem referatis, tamen ea faciatis, e quibus appareat, non voluptatem vos, sed officium sequi? plusque rectam naturam, quam rationem pravam valere? 59. Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit: improbe feceris, nisi monueris, ne assideat, sed impune tamen: »scisse enim te quis coarguere possit?« Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura, et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris *de Republica* libris sunt dicta a Laelio. XIX. 60. Transfer idem ad modestiam vel temperantiam, quae est moderatio cupiditatum, rationi obediens. Satisne ergo pudori consulat, si quis sine teste libidini pareat? an est aliquid per se ipsum flagitiosum, etiam si nulla comitetur infamia? Quid? fortes viri voluptatumne calculis subductis praelium ineunt, sanguinem pro patria profundunt: an quodam animi ardore atque impetu concitati? Utrum tandem censes, Torquate, Imperiosum illum, si nostra verba

audiret, tuamne de se orationem libentius auditurum fuisse, an meam; quum ego dicerem, nihil eum fecisse sua caussa, omniaque reipublicae, tu contra nihil, nisi sua? Si vero id etiam explanare velles, apertiusque diceres, nihil eum fecisse, nisi voluptatis caussa, quo modo eum tandem laturum fuisse existimes? 61. Esto: fecerit, si ita vis, Torquatus propter suas utilitates: malo enim dicere, quam voluptates, in tanto praesertim viro: num etiam eius collega P. Decius, princeps in ea familia consulatus, quum se devoveret et equo admisso in mediam aciem Latinorum irrueret, aliquid de voluptatibus suis cogitabat? Nam ubi eam caperet, aut quando, quum sciret confestim esse moriendum, eamque mortem ardentiore studio peteret, quam Epicurus voluptatem petendam putat? Quod quidem eius factum nisi esset iure laudatum, non esset imitatus quarto consulatu suo filius: neque porro ex eo natus, cum Pyrrho bellum gerens, consul cecidisset in praelio, seque e continenti genere tertiam victimam reipublicae praebuisset. Contineo me ab exemplis. 62. Graecis hoc modicum est: Leonidas, Epaminondas, tres aliqui aut quattuor. Ego, si nostros colligere coepero, perficiam illud quidem, ut se virtuti tradat constringendam voluptas. Sed dies me deficiet: et, ut A. Varius, qui est habitus iudex durior, dicere consessori solebat, quum, datis testibus, alii tamen citarentur: aut hoc testium satis est, aut nescio, quid satis sit; sic a me satis datum est testium. Quid enim? te ipsum, dignissimum maioribus tuis, voluptasne induxit, ut adolescentulus eriperes P. Sullae consulatum? Quem quum ad patrem tuum retulisses, fortissimum virum, qualis ille vel consul, vel civis quum semper, tum post consulatum fuit! quo quidem auctore nos ipsi ea gessimus, ut omnibus potius, quam ipsis nobis consuluerimus.

63. At quam pulchre dicere videbare, quum ex altera parte ponebas cumulatum aliquem plurimis et maximis voluptatibus, nullo nec praesenti, nec futuro dolore: ex altera autem, cruciatibus maximis toto corpore, nulla nec adiuncta nec sperata voluptate: et quaerebas, quis aut hoc miserior, aut superiore illo beatior foret? deinde concludebas, summum malum esse dolorem, summum bonum voluptatem? XX. L. Thorius Balbus fuit, Lanuvinus; quem meminisse tu non potes. Is ita vivebat, ut nulla tam exquisita posset inveniri voluptas, qua non abundaret. Erat et cupidus voluptatum, et cuiusvis generis eius intelligens et copiosus: ita non superstitiosus, ut illa plurima in sua patria sacrificia et fana contemneret: ita non timidus ad mortem, ut in acie sit ob rempublicam interfectus. 64. Cupiditates non Epicuri divisione finiebat, sed sua satietate. Habebat tamen rationem valetudinis: utebatur his exercitationibus, ut ad caenam et esuriens et sitiens veniret: eo cibo, qui et suavissimus esset et idem facillimus ad concoquendum: vino, et ad voluptatem, et ne noceret. Cetera illa adhibebat, quibus demptis negat se Epicurus intelligere, quid sit bonum. Aberat omnis dolor: qui si adesset, nec molliter ferret, et tamen medicis plus, quam philosophis uteretur. Color egregius, integra valetudo, summa gratia, vita denique conferta voluptatum omnium varietate. 65. Hunc vos beatum: ratio quidem vestra sic cogit. At ego, huic quem anteponam, non audeo dicere: dicet pro me ipsa virtus, nec dubitabit isti vestro beato M. Regulum anteponere. Quem quidem, quum sua voluntate, nulla vi coactus praeter fidem, quam dederat hosti, ex patria Carthaginem revertisset, tum ipsum, quum vigiliis et fame cruciaretur, clamat virtus beatiorem fuisse, quam potantem in rosa Thorium. Bella magna gesserat; bis consul fuerat: triumpharat: nec tamen sua superiora illa tam magna neque tam praeclara ducebat, quam illum ultimum casum, quem propter fidem constantiamque susceperat: qui nobis miserabilis videtur audientibus, illi perpetienti erat voluptarius. Non enim hilaritate, nec lascivia, nec risu aut ioco, comite levitatis, sed saepe etiam tristes firmitate et constantia sunt beati. 66. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor populi Romani, duce et auctore Bruto, caussa civitati libertatis fuit: ob eiusque mulieris memoriam primo anno et vir et pater eius consul est factus. Tenuis L. Virginius unusque de multis, sexagesimo anno post libertatem receptam, virginem filiam sua manu occidit potius, quam ea App. Claudii libidini, qui tum erat summo in imperio, dederetur. XXI. 67. Aut haec tibi, Torquate, sunt vituperanda, aut patrocinium voluptatis repudiandum. Quod autem patrocinium, aut quae ista caussa est voluptatis, quae nec testes ullos e claris viris, nec laudatores poterit adhibere? Ut enim nos ex annalium monumentis testes excitamus eos, quorum omnis vita consumpta est in laboribus gloriosis, qui voluptatis nomen audire non possent: sic in vestris disputationibus historia muta est. Numquam audivi in Epicuri schola Lycurgum, Solonem, Miltiadem, Themistoclem, Epaminondam nominari: qui in ore sunt ceterorum omnium philosophorum. Nunc vero, quoniam haec nos etiam tractare coepimus, suppeditabit nobis Atticus noster de thesauris suis quos et quantos viros! 68. Nonne melius est de his aliquid, quam tantis voluminibus de Themista loqui? Sint ista Graecorum: quamquam ab his philosophiam et omnes ingenuas disciplinas habemus. Sed tamen est aliquid, quod nobis non liceat, liceat illis. Pugnant Stoici cum Peripateticis. Alteri negant quidquam esse bonum, nisi quod honestum sit. Alteri, plurimum se, et longe longeque plurimum tribuere honestati; sed tamen et in corpore et extra esse quaedam bona. Et certamen honestum, et disputatio splendida! Omnis est enim de virtutis dignitate contentio. At cum tuis quum disseras, multa sunt audienda etiam de obscenis voluptatibus, de quibus ab Epicuro saepissime dicitur. 69. Non potes ergo ista tueri, Torquate, mihi crede, si te ipse et tuas cogitationes et studia perspexeris. Pudebit te, inquam, illius tabulae, quam Cleanthes, sane commode, verbis depingere solebat. Iubebat eos, qui audiebant, secum ipsos cogitare pictam in tabula Voluptatem; pulcherrimo vestitu et ornatu regali in solio sedentem; praesto esse Virtutes, ut ancillulas, quae nihil aliud agerent, nullum suum officium ducerent, nisi ut Voluptati ministrarent, et eam tantum ad aurem admonerent, (si modo id pictura intelligi posset,) ut caveret, nequid faceret imprudens, quod offenderet animos hominum, aut quidquam, e quo oriretur aliquis dolor. »Nos quidem Virtutes sic natae sumus, ut tibi serviremus; aliud negotii nihil habemus.«

XXII. 70. At negat Epicurus, (hoc enim vestrum lumen est,) quemquam, qui honeste non vivat, iucunde posse vivere. Quasi ego id curem, quid ille aiat aut neget. Illud quaero, quid ei, qui in voluptate summum bonum putat, consentaneum sit dicere. Quid affers, cur Thorius, cur C. Hirrius Postumius, cur omnium horum magister, Orata, non iucundissime

vixerit? Ipse negat, ut ante dixi, luxuriosorum vitam reprehendendam, nisi plane fatui sint, id est, nisi aut cupiant aut metuant. Quarum ambarum rerum quum medicinam pollicetur, luxuriae licentiam pollicetur. His enim rebus detractis, negat se reperire in asotorum vita, quod reprehendat. 71. Non igitur potestis, voluptate omnia dirigentes, aut tueri aut retinere virtutem. Nam nec vir bonus ac iustus haberi debet, qui, ne malum habeat, abstinet se ab iniuria. Nosti credo illud:

Némo pius est, quí pietatem — — —

Cave quidquam putes esse verius. Nec enim, dum metuit, iustus est: et certe, si metuere destiterit, non erit. Non metuet autem, sive celare potuerit, sive opibus magnis, quidquid fecerit, obtinere; certeque malet existimari bonus vir, ut non sit, quam esse, ut non putetur. Ita (quod certissimum est) pro vera certaque iustitia simulationem nobis iustitiae traditis; praecipitisque quodam modo, ut nostram stabilem conscientiam contemnamus, aliorum errantem opinionem aucupemur. 72. Quae dici eadem de ceteris virtutibus possunt: quarum omnium fundamenta vos in voluptate, tamquam in aqua, ponitis. Quid enim? Fortemne possumus dicere eumdem illum Torquatum? Delector enim, (quamquam te non possum, ut ais, corrumpere:) delector, inquam, et familia vestra et nomine. Et hercule mihi vir optimus nostrique amantissimus, A. Torquatus, versatur ante oculos: cuius quantum studium fuerit, et quam insigne erga me temporibus illis, quae nota sunt omnibus, scire necesse est utrumque vestrum. Quae mihi ipsi, qui volo et esse et haberi gratus, grata non essent, nisi eum perspicerem mea caussa mihi amicum fuisse, non sua: nisi hoc dicis, *sua*, quod interest omnium recte facere. Si id dicis, vicimus. Id enim volumus, id contendimus, ut officii fructus sit ipsum officium. 73. Hoc ille tuus non vult, omnibusque ex rebus voluptatem, quasi mercedem, exigit. Sed ad illum redeo. Si voluptatis caussa cum Gallo apud Anienem depugnavit provocatus, et ex eius spoliis sibi et torquem et cognomen induit, ullam aliam ob caussam, nisi quod ei talia facta digna viro videbantur; fortem non puto. Iam si pudor, si modestia, si pudicitia, si, uno verbo, temperantia poenae aut infamiae metu coercebuntur, non sanctitate sua se tuebuntur: quo adulterium, quo stuprum, quo libido non se proripiet ac proiiciet, aut occultatione proposita, aut impunitate aut licentia!

74. Quid? illud, Torquate quale tandem videtur? te isto nomine, ingenio, gloria, quae facis, quae cogitas, quae contendis, quo referas, cuius rei caussa perficere, quae conaris, velis, quid optimum denique in vita iudices, non audere in conventu dicere? Quid enim mereri velis iam, quum magistratum inieris et in concionem ascenderis, (est enim tibi edicendum, quae sis observaturus in iure dicendo: et fortasse etiam, si tibi erit visum, aliquid de maioribus tuis et de te ipso dices, more maiorum:) quid merearis igitur, ut te dicas in eo magistratu omnia voluptatis caussa facturum esse? teque nihil fecisse in vita nisi voluptatis caussa? An me, inquis, tam amentem putas, ut apud imperitos isto modo loquar? At tu eadem ista dic in iudicio, aut, si coronam times, dic in senatu. Numquam facies. Cur, nisi quod turpis est oratio? Mene ergo et Triarium dignos existimas, apud quos turpiter loquare? XXIII. 75. Verum esto. Verbum ipsum voluptatis non habet dignitatem; nec nos fortasse intelligimus: hoc enim identidem dicitis, non intelligere nos, quam dicatis voluptatem. Rem vides difficilem et obscuram. Individua quum dicitis, et intermundia, quae nec sunt ulla nec possunt esse, intelligimus: voluptas, quae passeribus nota est omnibus, a nobis intelligi non potest? Quid, si efficio, ut fateare, me non modo, quid sit voluptas, scire, (est enim iucundus motus in sensu,) sed etiam, quid eam tu velis esse? Tum enim eam ipsam vis, quam modo ego dixi; et nomen imponis, in motu ut sit, et faciat aliquam varietatem: tum aliam quamdam summam voluptatem, cui addi nihil possit: eam tum adesse, quum dolor omnis absit, eamque stabilem appellas. 76. Sit sane ista voluptas. Dic in quovis conventu, te omnia facere, ne doleas. Si ne hoc quidem satis ample, satis honeste dici putas; dic, te omnia et in isto magistratu et in omni vita utilitatis tuae caussa facturum, nihil nisi quod expediat, nihil denique nisi tua caussa: quem clamorem concionis, aut quam spem consulatus eius, qui tibi paratissimus est, futuram putes? Eamne rationem igitur sequare, qua tecum ipse et cum tuis utare, profiteri autem et in medium proferre non audeas? At vero illa, quae Peripatetici, quae Stoici dicunt, semper tibi in ore sunt: in iudiciis, in senatu: *officium, aequitatem, dignitatem, fidem, recta, honesta, digna imperio, digna populo Romano, omnia pericula pro republica, mori pro patria.* 77. Haec quum loqueris, nos barones stupemus: tu videlicet tecum ipse rides. Nam inter ista tam magnifica verba tamque praeclara non habet ullum voluptas locum, non modo illa, quam in motu esse dicitis, quam omnes urbani, rustici, omnes, inquam, qui Latine loquuntur, voluptatem vocant: sed ne haec quidem stabilis, quam praeter vos nemo appellat voluptatem. XXIV. Vide igitur, ne non debeas verbis nostris uti, sententiis tuis. Quod si vultum tibi, si incessum fingeres, quo gravior viderere, non esses tui similis: verba tu fingas, et ea dicas, quae non sentias, aut etiam, ut vestitum, sic sententiam habeas aliam domesticam, aliam forensem, ut in fronte ostentatio sit, intus veritas occultetur? Vide, quaeso, rectumne sit. Mihi quidem eae verae videntur opiniones, quae honestae, quae laudabiles, quae gloriosae, quae in senatu, quae apud populum, quae in omni coetu concilioque proferendae sint: ne id non pudeat sentire, quod pudeat dicere.

78. Amicitiae vero locus ubi esse potest, aut quis amicus esse cuiquam, quem non ipsum amet propter ipsum? Quid autem est amare, e quo nomen ductum amicitiae est, nisi velle bonis aliquem affici quam maximis, etiam si ad se nihil ex iis redeat? Et quidem prodest, inquis, mihi eo esse animo. Immo videri fortasse: esse enim, nisi eris, non potes. Qui autem esse poteris, nisi te amor ipse ceperit? quod non subducta utilitatis ratione effici solet, sed ipsum a se oritur et sua sponte nascitur. At enim sequor utilitatem. Manebit ergo amicitia tam diu, quam diu sequetur utilitas: et, si utilitas amicitiam constituet, tollet eadem. 79. Sed quid ages tandem, si utilitas ab amicitia (ut fit saepe) defecerit? Relinquesne? Quae ista amicitia est? Retinebis? Qui convenit? Quid enim de amicitia statueris, utilitatis caussa expetenda, vides. »Ne in odium veniam, si amicum destitero tueri.« Primum cur ista res digna odio est, nisi quod est turpis? Quod si, ne quo incommodo afficiare, non relinques amicum: tamen, ne sine fructu alligatus sis, ut moriatur, optabis. Quid? si non modo utilitatem tibi nullam afferet, sed iacturae rei familiaris erunt faciun-

dae, labores suscipiendi, adeundum vitae periculum: ne tum quidem te respicies et cogitabis sibi quemque natum esse et suis voluptatibus? Vadem te ad mortem tyranno dabis pro amico, ut Pythagoreus ille Siculo fecit tyranno? aut Pylades quum sis, dices te esse Orestem, ut moriare pro amico? aut, si esses Orestes, Pyladem refelleres, te indicares? et, si id non probares, quo minus ambo una necaremini, non deprecarere?

XXV. 80. Faceres tu quidem, Torquate, haec omnia. Nihil enim arbitror magna laude dignum, quod te praetermissurum credam aut mortis aut doloris metu. Non quaeritur autem, quid naturae tuae consentaneum sit, sed quid disciplinae. Ratio ista, quam defendis, praecepta, quae didicisti, quae probas, funditus evertunt amicitiam; quamvis eam Epicurus, ut facit, in caelum efferat laudibus. »At coluit ipse amicitias.« Quis, quaeso, illum negat et bonum virum et comem et humanum fuisse? De ingenio eius in his disputationibus, non de moribus quaeritur. Sit ista in Graecorum levitate perversitas, qui maledictis insectantur eos, a quibus de veritate dissentiunt. Sed quamvis comis in amicitiis tuendis fuerit, tamen, si haec vera sunt, (nihil enim affirmo,) non satis acutus fuit. »At multis se probavit.« 81. Et quidem iure fortasse; sed tamen non gravissimum est testimonium multitudinis. In omni enim arte vel studio vel quavis scientia, vel in ipsa virtute, optimum quidque rarissimum. Ac mihi quidem, quod et ipse bonus vir fuit, et multi Epicurei fuerunt et hodie sunt et in amicitiis fideles, et in omni vita constantes et graves, nec voluptate, sed officio consilia moderantes, hoc videtur maior vis honestatis, et minor voluptatis. Ita enim vivunt quidam, ut eorum vita refellatur oratio. Atque ut ceteri dicere existimantur melius, quam facere; sic hi mihi videntur facere melius, quam dicere. XXVI. 82. Sed haec nihil sane ad rem. Illa videamus, quae a te de amicitia dicta sunt. E quibus unum mihi videbar ab ipso Epicuro dictum cognoscere: amicitiam a voluptate non posse divelli, ob eamque rem colendam esse, quod sine ea tuto et sine metu vivi non posset, nec iucunde quidem posset. Satis est ad hoc responsum. Attulisti aliud humanius horum recentiorum, numquam dictum ab ipso illo, quod sciam: primo utilitatis caussa amicum expeti: quum autem usus accessisset, tum ipsum amari per se, etiam omissa spe voluptatis. Hoc etsi multis modis reprehendi potest, tamen accipio, quod dant. Mihi enim satis est, ipsis non satis. Nam aliquando posse recte fieri dicunt, nulla exspectata nec quaesita voluptate. 83. Posuisti etiam, dicere alios, foedus quoddam inter se facere sapientes, ut, quemadmodum sint in se ipsos animati, eodem modo sint erga amicos: id et fieri posse, et saepe esse factum, et ad voluptates percipiendas maxime pertinere. Hoc foedus facere si potuerunt, faciant etiam illud, ut aequitatem, modestiam, virtutes omnes per se ipsas gratis diligant. At vero si fructibus et emolumentis et utilitatibus amicitias colemus; si nulla caritas erit, quae faciat amicitiam ipsam sua sponte, vi sua, ex se et propter se expetendam: dubium est, quin fundos et insulas amicis anteponamus? 84. Licet hic rursus ea commemores, quae optimis verbis ab Epicuro de laudibus amicitiae dicta sunt. Non quaero, quid dicat, sed quid convenienter possit rationi et sententiae suae dicere. Utilitatis caussa amicitia est quaesita. Num igitur utiliorem tibi hunc Triarium putas esse posse, quam tua sint Puteolis granaria? Collige omnia, quae soletis: *praesidium* amicorum —. Satis est tibi in te, satis in legibus, satis in mediocribus amicitiis praesidii: iam contemni non poteris. *Odium* autem et *invidiam* facile vitabis. Ad eas enim res ab Epicuro praecepta dantur. Et tamen, tantis vectigalibus ad liberalitatem utens, eis sine hac Pyladea amicitia multorum te benevolentia praeclare et tuebere et munies. 85. At quicum ioca, seria, ut dicitur, quicum arcana, quicum occulta omnia? Tecum optime: deinde etiam cum mediocri amico. Sed fac ista esse non inopportuna: quid ad utilitatem tantae pecuniae? Vides igitur, si amicitiam sua caritate metiare, nihil esse praestantius; sin emolumento, summas familiaritates praediorum fructuosorum mercede superari. Me ipsum igitur ames oportet, non mea, si veri amici futuri sumus. XXVII. Sed in rebus apertissimis nimium longi sumus. Perfecto enim et concluso, neque virtutibus neque amicitiis usquam locum esse, si ad voluptatem omnia referantur, nihil praeterea est magno opere dicendum. Attamen, ne cui loco non videatur esse responsum, pauca etiam nunc dicam ad reliquam orationem tuam.

86. Quoniam igitur omnis summa philosophiae ad beate vivendum refertur, idque unum expetentes homines se ad hoc studium contulerunt: beate autem vivere alii in alio, vos in voluptate ponitis, item contra infelicitatem omnem in dolore: id primum videamus, beate vivere vestrum quale sit. Atque hoc dabitis, ut opinor, si modo sit aliquid, esse beatum, id oportere totum poni in potestate sapientis. Nam si amitti vita beata potest, beata esse non potest. Quis enim confidit sibi semper id stabile et firmum permansurum, quod fragile et caducum sit? Qui autem diffidet perpetuitati bonorum suorum, timeat necesse est, ne aliquando, amissis illis, sit miser. Beatus autem esse in maximarum rerum timore nemo potest.

87. Nemo igitur esse beatus potest. Neque enim in aliqua parte, sed in perpetuitate temporis vita beata dici solet: neque appellatur omnino vita beata, nisi confecta atque absoluta: nec potest quisquam alias beatus esse, alias miser: qui enim existimabit posse se miserum esse, beatus non erit. Nam quum suscepta semel est beata vita, tam permanet, quam ipsa illa effectrix beatae vitae sapientia: neque exspectat ultimum tempus aetatis; quod Croeso scribit Herodotus praeceptum a Solone. At enim, quemadmodum tute dicebas, negat Epicurus nec diuturnitatem quidem temporis ad beate vivendum aliquid afferre, nec minorem voluptatem percipi in brevitate temporis, quam, si illa sit sempiterna. 88. Haec dicuntur inconstantissime. Quum enim summum bonum in voluptate ponat, negat infinito tempore aetatis voluptatem fieri maiorem, quam finito atque modico. Qui bonum omne in virtute ponit, is potest dicere perfici beatam vitam perfectione virtutis: negat enim summo bono afferre incrementum diem. Qui autem voluptate vitam effici beatam putabit, qui sibi is conveniet, si negabit voluptatem crescere longinquitate? Igitur ne dolorem quidem. An dolor longissimus quisque miserrimus; voluptatem non optabiliorem diuturnitas facit? Quid est igitur, cur ita semper deum beatum Epicurus appellet et aeternum? Dempta enim aeternitate nihilo beatior Iuppiter, quam Epicurus. Uterque enim summo bono fruitur, id est voluptate. At enim hic etiam dolore. At eum nihili facit. Ait enim se, si uratur, »quam hoc suave!« dicturum. 89. Qua igitur re a deo vincitur, si aeternitate non vincitur? In

quo quid est boni praeter summam voluptatem, et eam sempiternam? Quid ergo attinet gloriose loqui, nisi constanter loquare? In voluptate corporis (addam, si vis, animi, dum ea ipsa, ut vultis, sit e corpore,) situm est vivere beate. Quid? istam voluptatem perpetuam quis potest praestare sapienti? Nam quibus rebus efficiuntur voluptates, hae non sunt in potestate sapientis. Non enim in ipsa sapientia positum est beatum esse, sed in iis rebus, quas sapientia comparat ad voluptatem. Totum autem id externum: et, quod externum, id in casu est. Ita fit beatae vitae domina fortuna; quam Epicurus ait *exiguam intervenire sapienti.*

XXVIII. 90. »Age, inquies: ista parva sunt. *Sapientem locupletat ipsa natura:* cuius divitias Epicurus parabiles esse docuit.« Haec bene dicuntur: nec ego repugno: sed inter sese ipsa pugnant. Negat enim, tenuissimo victu, id est contemptissimis escis et potionibus, minorem voluptatem percipi, quam rebus exquisitissimis ad epulandum. Huic ego, si negaret quidquam interesse ad beate vivendum, quali uteretur victu, concederem: laudarem etiam: verum enim diceret: idque Socratem, qui voluptatem nullo loco numerat, audio dicentem, cibi condimentum esse famem, potionis sitim. Sed qui, ad voluptatem omnia referens, vivit ut Gallonius, loquitur ut Frugi ille Piso, non audio. Nec [enim] eum, quod sentiat, dicere existimo. 91. Naturales divitias dixit parabiles esse, quod parvo esset natura contenta. Certe, nisi voluptatem tanti aestimaretis. *Non minor*, inquit, *voluptas percipitur ex vilissimis rebus*, *quam ex pretiosissimis.* Hoc est non modo cor non habere, sed ne palatum quidem. Qui enim voluptatem ipsam contemnunt, iis licet dicere, se acipenserem menae non anteponere. Cui vero in voluptate summum bonum est, huic omnia sensu, non ratione sunt iudicanda: eaque dicenda optima, quae sunt suavissima.

92. Verum esto: consequatur summas voluptates, non modo parvo, sed per me nihilo, si potest: sit voluptas non minor in nasturtio illo, quo vesci Persas esse solitos scribit Xenophon, quam in Syracusanis mensis, quae a Platone graviter vituperantur: sit, inquam, tam facilis, quam vultis, comparatio voluptatis: quid de dolore dicemus? cuius tanta tormenta sunt, ut in his beata vita, si modo dolor summum malum est, esse non possit. Ipse enim Metrodorus, paene alter Epicurus, beatum esse describit his fere verbis: *quum corpus bene constitutum sit, et sit exploratum, ita futurum.* An id exploratum cuiquam potest esse, quo modo sese habiturum sit corpus, non dico ad annum, sed ad vesperum? Dolor igitur, id est summum malum, metuetur semper, etiam si non aderit. Iam enim adesse poterit. Qui potest igitur habitare in beata vita summi mali metus? Traditur, inquit, ab Epicuro ratio negligendi doloris. 93. Iam ipsum absurdum, maximum malum negligi. Sed quae tandem ista ratio est? Maximus dolor, inquit, brevis est. Primum quid tu dicis breve? deinde dolorem quem maximum? Quid enim? summus dolor plures dies manere non potest? Vide ne etiam menses. Nisi forte eum dicis, qui, simulatque arripuit, interficit. Quis istum dolorem timet? Illum mallem levares, quo optimum atque humanissimum virum, Cn. Octavium, M. F., familiarem meum, confici vidi: nec vero semel, nec ad breve tempus, sed et saepe plane, et diu. Quos ille, dii immortales! quum omnes artus ardere viderentur, cruciatus perferebat! Nec tamen miser esse, quia summum id malum non erat, — tantummodo laboriosus videbatur. At miser, si in vitiosa et flagitiosa vita afflueret voluptatibus. XXIX. 94. Quod autem magnum dolorem brevem, longinquum levem dicitis: id non intelligo, quale sit. Video enim et magnos, et eosdem bene longinquos dolores: quorum alia toleratio est verior; qua uti vos non potestis, qui honestatem ipsam per se non amatis. Fortitudinis quaedam praecepta sunt, ac paene leges, quae effeminari virum vetant in dolore. Quamobrem turpe putandum est, non dico dolere, (nam id quidem est interdum necesse,) sed saxum illud Lemnium clamore Philoctetaeo funestare:

> *quod éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus*
> *resonándo mutum, flébiles vocés refert.*

Huic Epicurus comparet se, si potest:

> *cui víperino mórsu venae víscerum*
> *venéno imbutae taétros cruciatús cient.*

Sit Epicurus Philocteta: *si gravis dolor*, *brevis.* At iam decimum annum in spelunca iacet! *Si longus, levis: dat enim intervalla, et relaxat.* 95. Primum non saepe; deinde quae est ista relaxatio, quum et praeteriti doloris memoria recens est, et futuri atque impendentis torquet timor? *Moriatur,* inquit. Fortasse id optimum, sed ubi illud, *Plus semper voluptatis?* Si enim ita est; vide ne facinus facias, quum mori suadeas. Potius ergo illa dicantur, turpe esse viro debilitari, dolore frangi, succumbere. Nam ista vestra, *Si gravis, brevis: si longus, levis,* dictata sunt. Virtutis, magnitudinis animi, patientiae, fortitudinis fomentis dolor mitigari solet. XXX. 96. Audi, ne longe abeam, moriens quid dicat Epicurus: et intellige, facta eius cum dictis discrepare. *Epicurus Hermarcho S. Quum ageremus,* inquit, *vitae beatum, et eumdem supremum diem, scribebamus haec. Tanti autem morbi aderant vesicae et viscerum, ut nihil ad eorum magnitudinem posset accedere.* Miserum hominem! si dolor summum malum est, dici aliter non potest. Sed audiamus ipsum: *Compensabatur,* inquit, *tamen cum his omnibus animi laetitia, quam capiebam memoria rationum inventorumque nostrorum. Sed tu, ut dignum est tua erga me et erga philosophiam voluntate ab adolescentulo suscepta, fac ut Metrodori tueare liberos.* 97. Non ego iam Epaminondae, non Leonidae mortem huius morti antepono! quorum alter quum vicisset Lacedaemonios apud Mantineam, atque ipse gravi vulnere exanimari se videret; ut primum dispexit, quaesivit, salvusne esset clypeus? Quum salvum esse flentes sui respondissent: rogavit, essentne fusi hostes? Quumque id quoque, ut cupiebat, audivisset, evelli iussit eam, qua erat transfixus, hastam. Ita multo sanguine profuso, in laetitia et in victoria est mortuus. Leonidas autem, rex Lacedaemoniorum, se in Thermopylis trecentosque eos, quos eduxerat Sparta, quum esset proposita aut fuga turpis aut gloriosa mors, opposuit hostibus. Praeclarae mortes sunt imperatoriae. Philosophi autem in suis lectulis plerumque moriuntur. Refert tamen, quod sibi videtur esse morienti magna laus. *Compensabatur,* inquit, *cum summis doloribus laetitia.* 98. Audio equidem philosophi vocem, Epicure. Sed quid tibi dicendum sit, oblitus es. Primum enim, si vera sunt ea, quorum recordatione te gaudere dicis, hoc est, si vera sunt tua scripta et inventa; gaudere non potes. Nihil enim iam habes, quod ad corpus referas. Est autem a te semper dictum, nec gaudere quemquam, nisi propter corpus, nec dolere. *Praeteritis,* inquit, *gaudeo.* Quibusnam praeteritis? Si ad corpus pertinentibus, rationes

tuas te video compensare cum istis doloribus, non memoriam corpore perceptarum voluptatum: sin autem ad animum, falsum est; quod negas animi ullum esse gaudium, quod non referatur ad corpus. Cur deinde Metrodori liberos commendas? Quid ex isto tuo egregio officio et tanta fide (sic enim existimo) ad corpus refers?

XXXI. 99. Huc et illuc, Torquate, vos versetis licet: nihil in hac praeclara epistola scriptum ab Epicuro congruens et conveniens decretis eius reperietis. Ita redarguitur ipse a sese, vincunturque scripta eius probitate ipsius ac moribus. Nam ista commendatio puerorum, memoria et caritas amicitiae, summorum officiorum in extremo spiritu conservatio indicat, innatam esse homini probitatem gratuitam, non invitatam voluptatibus, nec praemiorum mercedibus evocatam. Quod enim testimonium maius quaerimus, quae honesta et recta sint, ipsa esse optabilia per sese, quum videamus tanta esse officia morientis? 100. Sed, ut epistolam laudandam arbitror eam, quam modo totidem fere verbis interpretatus sum; (quamquam ea cum summa eius philosophia nullo modo congruebat:) sic eiusdem testamentum non solum a philosophi gravitate, sed etiam ab ipsius sententia iudico discrepare. Scripsit enim, et multis saepe verbis, et breviter apteque, in eo libro, quem modo nominavi, *mortem nihil ad nos pertinere: quod enim dissolutum sit, id esse sine sensu; quod autem sine sensu sit, id nihil omnino ad nos pertinere.* Hoc ipsum elegantius poni meliusque potuit. Nam quod ita positum est, »Quod dissolutum sit, id esse sine sensu,« id eiusmodi est, ut non satis plane dicat, quid sit dissolutum. 101. Sed tamen intelligo, quid velit. Quaero autem, quid sit, quod, quum dissolutione, id est morte, sensus omnis exstinguatur, et quum reliqui nihil sit omnino, quod pertineat ad nos, tam accurate tamque diligenter caveat et sanciat, *ut Amynomachus et Timocrates, heredes sui, de Hermarchi sententia dent, quod satis sit ad diem agendum natalem suum quotannis, mense Gamelione: itemque omnibus mensibus vicesimo die lunae dent ad eorum epulas, qui una secum philosophati sint, ut et sui et Metrodori memoria colatur.* 102. Haec ego non possum dicere non esse hominis quamvis et belli et humani; sapientis vero nullo modo, physici praesertim, quem se ille esse vult, putare ullum esse cuiusquam diem natalem. Quid? verene potest esse dies saepius, qui semel fuit? Certe non potest. An eiusdem modi? Ne id quidem, nisi quum multa annorum intercesserint millia, ut omnium siderum eodem, unde profecta sint, fiat ad unum tempus reversio: nullus est igitur cuiusquam dies natalis. At habetur! Et ego scilicet id nesciebam! Sed, ut sit, etiamne post mortem coletur? idque testamento cavebit is, qui vobis quasi oraculum ediderit, nihil post mortem ad nos pertinere? Haec non erant eius, qui innumerabiles mundos infinitasque regiones, quarum nulla esset ora, nulla extremitas, mente peragravisset. Numquid tale Democritus? Ut alios omittam, hunc appello, quem ille unum secutus est. 103. Quod si dies notandus fuit, eumne potius, quo natus, an eum, quo sapiens factus est? Non potuit, inquies, fieri sapiens, nisi natus esset. Et isto modo ne si avia quidem eius nata non esset. Res tota, Torquate, non doctorum hominum, velle post mortem epulis celebrari memoriam sui nominis. Quos quidem dies quemadmodum agatis, et in quantam hominum facetorum urbanitatem incurratis, non dico. Nihil opus est litibus. Tantum dico, magis fuisse vestrum agere Epicuri diem natalem, quam illius, testamento cavere, ut ageretur.

XXXII. 104. Sed, ut ad propositum revertamur, (de dolore enim quum diceremus, ad istam epistolam delati sumus:) nunc totum illud concludi sic licet. Qui in summo malo est, is tum, quum in eo est, non est beatus. Sapiens autem semper beatus est, et est aliquando in dolore. Non est igitur summum malum dolor. Iam illud quale tandem est? *Bona praeterita non effluere sapienti; mala meminisse non oportere.* Primum in nostrane potestate est, quid meminerimus? Themistocles quidem, quum ei Simonides an quis alius artem memoriae polliceretur, oblivionis, inquit, mallem: nam memini etiam, quae nolo: oblivisci non possum, quae volo. 105. Magno hic ingenio. Sed res se tamen sic habet, ut nimis imperiosi philosophi sit, vetare meminisse. Vide, ne ista sint Manliana vestra aut maiora etiam, si imperes, quod facere non possim. Quid, si etiam iucunda memoria est praeteritorum malorum? ut proverbia nonnulla veriora sint, quam vestra dogmata. Vulgo enim dicitur, *Iucundi acti labores:* nec male Euripides: concludam, si potero, Latine: Graecum enim hunc versum nostis omnes:

Suavis laborum est praeteritorum memoria.

Sed ad bona praeterita redeamus. Quae si a vobis talia dicerentur, qualibus C. Marius uti poterat, ut expulsus, egens, in palude demersus, tropaeorum recordatione levaret dolorem suum: audirem et plane probarem. Nec enim absolvi beata vita sapientis, neque ad exitum perduci poterit, si prima quaeque bene ab eo consulta atque facta ipsius oblivione obruentur. 106. Sed vobis voluptatum perceptarum recordatio vitam beatam facit, et quidem corpore perceptarum. Nam si quae sunt aliae, falsum est, omnes animi voluptates esse e corporis societate. Corporis autem voluptas si etiam praeterita delectat, non intelligo, cur Aristoteles Sardanapali epigramma tanto opere derideat: in quo ille rex Assyriae glorietur, se omnes secum libidinum voluptates abstulisse. Quod enim ne vivus quidem, inquit, diutius sentire poterat, quam dum fruebatur, quo modo id potuit mortuo permanere? Fluit igitur voluptas corporis, et prima quaeque avolat, saepiusque relinquit caussas poenitendi, quam recordandi; itaque beatior Africanus cum patria illo modo loquens,

Desine Roma tuos hostes - - -

reliquaque praeclare:

Namque tibi monumenta mei peperere labores.

Laboribus hic praeteritis gaudet: tu iubes voluptatibus. Hic se ad ea revocat, e quibus nihil umquam retulerat ad corpus: tu totus haeres in corpore.

XXXIII. 107. Illud autem ipsum qui obtineri potest, quod dicitis, omnes animi et voluptates et dolores ad corporis voluptates ac dolores pertinere? Nihilne te delectat umquam? (Video, quicum loquar.) Te igitur, Torquate, ipsum per se nihil delectat? Omitto dignitatem, honestatem, speciem ipsam virtutum, de quibus ante dictum est: haec leviora ponam: poema, orationem, quum aut scribis, aut legis; quum omnium factorum, quum regionum conquiris historiam; signum, tabula, locus amoenus, ludi, venatio, villa Luculli, (nam si tuam dicerem, latebram haberes; ad corpus diceres pertinere:) sed ea, quae dixi, ad corpusne refers? an est aliquid, quod te sua sponte delectet? Aut pertinacissimus fueris, si in eo perstiteris, ad corpus ea, quae dixi, referre, aut deserueris totam Epicuri voluptatem, si negaveris. 108. Quod vero a te

disputatum est, maiores esse voluptates et dolores animi, quam corporis; quia trium temporum particeps animus sit, corpore autem praesentia solum sentiantur: qui probari potest, ut is, qui propter me aliquid gaudet, plus, quam ego ipse, gaudeat? [Animi voluptas oritur propter voluptatem corporis, et maior est animi voluptas, quam corporis. Ita fit, ut gratulator laetior sit, quam is, cui gratuletur.] Sed, dum efficere vultis beatum sapientem, quum maximas animo voluptates percipiat, omnibusque partibus maiores, quam corpore: quid occurrat, non videtis. Animi enim quoque dolores percipiet omnibus partibus maiores, quam corporis. Ita miser sit aliquando necesse est is, quem vos beatum semper vultis esse. Nec vero id, dum omnia ad voluptatem doloremque referetis, efficietis umquam.

109. Quare aliud aliquid, Torquate, hominis summum bonum reperiendum est. Voluptatem bestiis concedamus: quibus vos de summo bono testibus uti soletis. Quid? si etiam bestiae multa faciunt, duce sua quaeque natura, partim indulgenter vel cum labore; ut in gignendo, in educando perfacile appareat, aliud quiddam iis propositum, non voluptatem: partim cursu et peregrinatione laetantur; congregatione aliae coetum quodam modo civitatis imitantur. 110. Videmus in quodam volucrium genere nonnulla indicia pietatis, cognitionem, memoriam: in multis etiam disciplinam videmus. Ergo in bestiis erunt secreta a voluptate humanarum quaedam simulacra virtutum; in ipsis hominibus virtus, nisi voluptatis caussa, nulla erit? et homini, qui ceteris animantibus plurimum praestat, praecipui a natura nihil datum esse dicemus? XXXIV. 111. Nos vero, si quidem in voluptate sunt omnia, longe multumque superamur a bestiis: quibus ipsa terra fundit ex sese pastus varios atque abundantes nihil laborantibus: nobis autem aut vix, aut ne vix quidem suppetunt multo labore quaerentibus. Nec tamen ullo modo summum pecudis bonum et hominis idem mihi videri potest. Quid enim tanto opus est instrumento in optimis artibus comparandis, quid tanto concursu honestissimorum studiorum, tanto virtutum comitatu, si ea nullam ad aliam rem, nisi ad voluptatem conquiruntur? 112. Ut, si Xerxes, quum tantis classibus tantisque equestribus et pedestribus copiis, Hellesponto iuncto, Athone perfosso, maria ambulavisset terramque navigasset, si, quum tanto impetu in Graeciam venisset, caussam quis ex eo quaereret tantarum copiarum tantique belli, mel se auferre ex Hymetto voluisse diceret, certe sine caussa videretur tanta conatus: sic nos sapientem, plurimis et gravissimis artibus atque virtutibus instructum et ornatum, non, ut illum, maria pedibus peragrantem, classibus montes, sed omne caelum totamque cum universo mari terram mente complexum, voluptatem petere si dicemus, mellis caussa dicemus tanta molitum. 113. Ad altiora quaedam et magnificentiora, mihi crede, Torquate, nati sumus: nec id ex animi solum partibus, in quibus inest memoria rerum innumerabilium, et ea quidem infinita, inest coniectura consequentium, non multum a divinatione differens; inest moderator cupiditatis pudor; inest ad humanam societatem iustitiae fida custodia; inest in perpetiendis laboribus adeundisque periculis firma et stabilis doloris mortisque contemptio: ergo haec in animis: tu autem etiam membra ipsa sensusque considera: qui tibi, ut reliquae corporis partes, non comites solum virtutum, sed ministri etiam videbuntur: 114. quid? si in ipso corpore multa voluptati praeponenda sunt, ut vires, valetudo, velocitas, pulchritudo? quid tandem in animis censes? in quibus doctissimi illi veteres inesse quiddam caeleste et divinum putaverunt. Quod si esset in voluptate summum bonum, ut dicitis, optabile esset, in voluptate maxima, nullo intervallo interiecto, dies noctesque versari, quum omnes sensus dulcedine omni quasi perfusi moverentur. Quis est autem dignus nomine hominis, qui unum diem totum velit esse in isto genere voluptatis? 115. Cyrenaici quidem non recusant: vestri haec verecundius; illi fortasse constantius.

Sed lustremus animo non has maximas artes, quibus qui carebant, inertes a maioribus nominabantur: sed quaero, num existimes, non dico Homerum, Archilochum, Pindarum, sed Phidiam, Polycletum, Zeuxin ad voluptatem artes suas direxisse? Ergo opifex plus sibi proponet ad formarum, quam civis excellens ad factorum pulchritudinem? Quae est autem alia caussa erroris tanti, tam longe lateque diffusi, nisi quod is, qui voluptatem summum bonum esse decernit, non cum ea parte animi, in qua inest ratio atque consilium, sed cum cupiditate, id est cum animi levissima parte, deliberat? Quaero enim de te: si sunt dii, ut vos etiam putatis, qui possunt esse beati, quum voluptates corpore percipere non possint? aut si sine eo genere voluptatis beati sunt, cur similem animi usum in sapiente esse nolitis? XXXV. 116. Lege laudationes, Torquate, non eorum, qui sunt ab Homero laudati, non Cyri, non Agesilai, non Aristidi aut Themistocli, non Philippi aut Alexandri: lege nostrorum hominum, lege vestrae familiae: neminem videbis ita laudatum, ut artifex callidus comparandarum voluptatum diceretur. Non elogia monumentorum id significant, velut hoc ad portam: Unum hunc plurimae consentiunt gentes populi primarium fuisse virum. 117. Idne consensisse de Calatino plurimas gentes arbitramur, primarium populi fuisse, quod praestantissimus fuisset in conficiendis voluptatibus? Ergo in iis adolescentibus bonam spem esse dicemus et magnam indolem, quos suis commodis inservituros et, quidquid ipsis expediat, facturos arbitrabimur? Nonne videmus, quanta perturbatio rerum omnium consequatur? quanta confusio? Tollitur beneficium, tollitur gratia; quae sunt vincula concordiae. Nec enim, si tuam ob caussam cuiquam commodes, beneficium illud habendum est, sed feneratio: nec gratia deberi videtur ei, qui suam ob caussam commodaverit. Maximas vero virtutes iacere omnes necesse est, voluptate dominante. Sunt etiam turpitudines plurimae, quae, nisi honestas natura plurimum valeat, cur non cadant in sapientem, non est facile defendere. 118. Ac, ne plura complectar, (sunt enim innumerabilia,) bene laudata virtus voluptatis aditus intercludat necesse est. Quod iam a me exspectare noli. Tute introspice in mentem tuam ipse: eamque omni cogitatione pertractans, percontare ipse te, perpetuisne malis voluptatibus perfruens in ea, quam saepe usurpabas, tranquillitate degere omnem aetatem sine dolore, assumpto etiam illo, quod vos quidem adiungere soletis, sed fieri non potest, sine doloris metu: an, quum de omnibus gentibus optime mererere, quum opem indigentibus salutemque ferres, vel Herculis perpeti aerumnas. Sic enim maiores nostri labores non fugiendos, tristissimo tamen verbo aerumnas, etiam in deo, nominaverunt. 119. Exigerem ex te, cogeremque, ut responderes, nisi vere-

rer, ne Herculem ipsum ea, quae pro salute gentium summo labore gessisset, voluptatis caussa gessisse diceres.

Quae quum dixissem, Habeo, inquit Torquatus, ad quos ista referam: et, quamquam aliquid ipse poteram, tamen invenire malo paratiores familiares nostros. Credo Syronem dicis et Philodemum, quum optimos viros, tum doctissimos homines. Recte, inquit, intelligis. Age sane, inquam. Sed erat aequius, Triarium aliquid de nostra dissensione iudicare. Eiuro*, inquit arridens, iniquum, hac quidem de re. Tu enim ista lenius: hic Stoicorum more nos vexat. Tum Triarius, Posthac quidem, inquit, audacius. Nam haec ipsa mihi erunt in promptu, quae modo audivi: nec ante aggrediar, quam te ab istis, quos dicis, instructum videro. Quae quum essent dicta, finem fecimus et ambulandi et disputandi.

113.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc in libro M. Porcius Cato Ciceroni Stoicorum et Academicorum de malis et bonis sententias non re, sed verbis discrepare contendenti repugnat (c. 1–4.) et rationem Stoicam ita ferme explicat: Simul ac natum sit animal, ipsum sibi commendari et conciliari a natura ad se conservandum, et ab interitu rebusque, quae interitum afferant, alienari. Huic *primae appetitioni* ubi, quod quaerat, consequatur, accedere voluptatem, quae non sit cum Epicuro in naturae ponenda initiis. Notiones vero communes (καταλήψεις) et *artes* propter se ipsas appetendas esse atque assumendas. c. 5. Sequitur prima divisio: aliud esse *aestimabile*, quod secundum naturam sit, aut efficiat aliquid per se selectione dignum; aliud *inaestimabile*, quod sit illi contrarium. Hoc constituto, ut, quae secundum naturam sint, propter se sumantur, primum esse *officium* (καθῆκον), ut homo statum naturae suum conservet, deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria. Simulatque autem ceperit *intelligentiam*, vel *notionem* potius (ἔννοιαν), et rerum agendarum ordinem viderit, plus eum diligere, quam ipsa illa initia atque colligere, in eo esse *summum bonum*, quod in *convenientia* (ὁμολογίᾳ) versetur, quod per se *expetatur*, quum nihil ex initiis naturae propter se appetatur, sed tantum *seligatur*. c. 6. Quum autem omnia officia a primis naturae oriantur, ab iisdem necessario proficisci sapientiam. Hac vero et animi magnitudinem contineri et iustitiam, quas virtutes nemo tenere possit, nisi qui statuerit, nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia. c. 6. 7. Ac quum extremum sit, naturae congruenter vivere, omnes *sapientes necessario et semper feliciter vivere*, et, *quod honestum, id solum bonum* iudicare. c. 7. 8. *Bonum* esse, quod sit natura absolutum; *utile* autem (ὠφέλημα) motum aut statum e natura absoluta. Atque id bonum non nisi propria vi sua sentiri, nec magnitudine, sed genere esse aestimandum. Nec vero perturbationes (πάθη) vi aliqua naturali moveri, sed esse opiniones levitatis, easque a sapiente alienas. c. 10. Solum autem honestum esse propter se expetendum, a multis praeter Stoicos philosophis concedi et defendi; quod omnes malint sine scelere, quae velint, consequi, et ad res dignas cognitione cognoscendas etiam sine voluptate aut utilitate aliqua ferri, gaudeant praeterea commemoratione praeclare factorum, et vel sine teste ipsius turpitudinis caussa scelere abstineant. c. 11. Iam in hoc discrepare re, non verbis Peripateticos et Stoicos, quod illi, bona quae dicant, omnia ad beate vivendum pertinere putent, hi, quod aestimatione aliqua dignum sit, eo compleri vitam beatam negent: quod illi dolorem in malis ponant, et cum multitudine bonorum augeri beatitatem aliamque actionem magis alia expetendam existiment, dissentientibus Stoicis. c. 13. 14. Qui quamquam negent nec virtutes nec vitia crescere, eosdem tamen tum concedere, utrumque genus fundi quodammodo et quasi dilatari, tum inter ea, quae ad beate misereve vivendum, nihil valeant, nullam statuere differentiam, ut alia sint *aestimabilia*, alia contra, alia neutrum. Aestimabilium alia satis iusta de caussa aliis anteponi, alia non item, et sic etiam non aestimabilia. Hinc orta Zenonis προηγμένα i. e. *producta, praeposita, praecipua, promota*, et ἀποπροηγμένα *reiecta, remota*. c. 15. 16. Bona porro ita dividi, ut alia sint τελικά, *pertinentia*, alia ποιητικά, *efficientia*, alia *utrumque*. Officium autem i. e. quod ita factum sit, ut eius probabilis ratio reddi possit, medium quoddam esse, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis. c. 17. Sapientis autem esse, videre, quid sit officii, quid non. c. 18. Facile autem intelligi, naturam esse ducem hominibus ad amorem mutuum, ad amicitiam, ad societatis communisque utilitatis studium. c. 19–21. His autem virtutibus Stoicos addere dialecticam et physicam. c. 22. Patere autem, quae a Stoicis sapienti tribuantur, ea vere tribui.

I. 1. Voluptatem quidem, Brute, si ipsa pro se loquatur, nec tam pertinaces habeat patronos, concessuram arbitror, convictam superiore libro, dignitati. Etenim sit impudens, si virtuti diutius repugnet, aut si honestis iucunda anteponat, aut pluris esse contendat dulcedinem corporis et titillationem ex eave natam laetitiam, quam gravitatem animi atque constantiam. Quare illam quidem dimittamus et suis se finibus tenere iubeamus, ne blanditiis eius illecebrisque impediatur disputandi severitas. 2. Quaerendum est enim, ubi sit illud summum bonum, quod reperire volumus, quoniam et voluptas ab eo remota est, et eadem fere contra eos dici possunt, qui vacuitatem doloris finem bonorum esse voluerunt; nec vero ita ullum probetur summum bonum, ut virtute careat: qua nihil potest esse praestantius. Itaque quamquam in eo sermone, qui cum Torquato est habitus, non remissi fuimus: tamen haec acrior est cum Stoicis parata contentio. Quae enim de voluptate dicuntur, ea nec acutissime, nec abscondite disseruntur. Neque enim qui defendunt eam, versuti in disserendo sunt, nec qui contra dicunt, caussam difficilem repellunt. 3. Ipse etiam dicit Epicurus, ne argumentandum quidem esse de voluptate, quod sit positum eius iudicium in sensibus, ut commoneri nos satis sit, nihil attineat doceri. Quare illa nobis simplex fuit in utramque partem disputatio. Nec enim in Torquati sermone quidquam implicatum aut tortuosum fuit; nostraque, ut mihi videtur, dilucida oratio. Stoicorum autem non ignoras quam sit subtile vel spinosum potius disserendi genus: idque quum Graecis, tum magis nobis, quibus etiam verba parienda sunt, imponendaque nova novis rebus nomina. Quod quidem nemo mediocriter doctus mirabitur, cogitans, in omni arte, cuius usus vulgaris communisque non sit, multam novitatem nominum esse, quum constituantur earum rerum vocabula, quae in quaque arte versentur. 4. Itaque et dialectici et physici verbis utuntur iis, quae ipsi Graeciae nota non sunt. Geometrae vero et musici, grammatici etiam more quodam loquuntur suo. Item ipsae rhetorum artes, quae sunt totae forenses atque populares, verbis tantum in docendo quasi privatis utuntur ac suis. II. Atque, ut omittam has artes elegantes et ingenuas, ne opifices quidem tueri sua artificia pos-

sent, nisi vocabulis uterentur nobis incognitis, usitatis sibi. Quin etiam agricultura, quae abhorret ab omni politiore elegantia, tamen eas res, in quibus versatur, nominibus notavit novis. Quo magis hoc philosopho faciendum est. Ars est enim philosophia vitae: de qua disserens arripere verba de foro non potest. 5. Quamquam ex omnibus philosophis Stoici plurima novaverunt. Zeno quoque eorum princeps non tam rerum inventor fuit, quam verborum novorum. Quod si in ea lingua, quam plerique uberiorem putant, concessum [a Graecia] est, ut doctissimi homines de rebus non pervagatis inusitatis verbis uterentur: quanto id nobis magis est concedendum, qui ea nunc primum audemus attingere? Etsi (quod saepe diximus, et quidem cum aliqua querela non Graecorum modo, sed etiam eorum, qui se Graecos magis, quam nostros haberi volunt, nos non modo non vinci a Graecis verborum copia, sed esse in ea etiam superiores:) elaborandum est, ut hoc non in nostris solum artibus, sed etiam in illorum ipsorum consequamur. Quamquam ea verba, quibus, instituto veterum, utimur pro Latinis, ut ipsa philosophia, ut rhetorica, dialectica, grammatica, geometria, musica, quamquam Latine ea dici poterant, tamen, quoniam usu percepta sunt, nostra ducamus. Atque haec quidem de rerum nominibus. 6. De ipsis rebus autem saepenumero, Brute, vereor, ne reprehendar, quum haec ad te scribam, qui quum in philosophia, tum in optimo genere philosophiae tantum processeris. Quod si facerem, quasi te erudiens, iure reprehenderer. Sed ab eo plurimum absum: neque, ut ea cognoscas, quae tibi notissima sunt, ad te mitto, sed quia facillime in nomine tuo acquiesco, et quia te habeo aequissimum eorum studiorum, quae mihi communia tecum sunt, existimatorem et iudicem. Attendes igitur, ut soles, diligenter, eamque controversiam diiudicabis, quae mihi fuit cum avunculo tuo, divino ac singulari viro.

7. Nam, in Tusculano quum essem, vellemque e bibliotheca pueri Luculli quibusdam libris uti, veni in eius villam, ut eos ipse (ut solebam) inde promerem. Quo quum venissem, M. Catonem, quem ibi esse nescieram, vidi in bibliotheca sedentem, multis circumfusum Stoicorum libris. Erat enim, ut scis, in eo inexhausta aviditas legendi, nec satiari poterat: quippequi, ne reprehensionem quidem vulgi inanem reformidans, in ipsa curia soleret legere saepe, dum senatus cogeretur, nihil operae reipublicae detrahens: quo magis tum in summo otio maximaque copia quasi helluari libris, si hoc verbo in tam clara re utendum est, videbatur. 8. Quod quum accidisset, ut alter alterum necopinato videremus, surrexit statim. Deinde prima illa, quae in congressu solemus: Quid tu, inquit, huc? a villa enim, credo: et, si ibi te esse scissem, ad te ipse venissem. Heri, inquam, ludis commissis, ex Urbe profectus veni ad vesperum. Caussa autem fuit huc veniendi, ut quosdam hinc libros promerem: et quidem, Cato, totam hanc copiam iam Lucullo nostro notam esse oportebit. Nam his libris eum malo, quam reliquo ornatu villae delectari. Est enim mihi magnae curae, (quamquam hoc quidem proprium tuum munus est,) ut ita erudiatur, ut et patri et Caepioni nostro et tibi tam propinquo respondeat. Laboro autem non sine caussa. Nam et avi eius memoria moveor (nec enim ignoras, quanti fecerim Caepionem: qui, ut opinio mea fert, in principibus iam esset, si viveret:) et Lucullus mihi versatur ante oculos, vir quum omnibus excellens, tum mecum et amicitia et omni voluntate sententiaque coniunctus. 9. Praeclare, inquit, facis, quum et eorum memoriam tenes, quorum uterque tibi testamento liberos suos commendavit, et puerum diligis. Quod autem meum munus dicis, non equidem recuso: sed te adiungo socium. Addo etiam illud, multa iam mihi dare signa puerum et pudoris et ingenii. Sed aetatem vides. Video equidem, inquam: sed tamen iam infici debet iis artibus, quas si, dum est tener, combiberit, ad maiora veniet paratior. Sic: et quidem diligentius saepiusque ista loquemur inter nos, agemusque communiter. Sed resideamus, inquit, si placet. Itaque fecimus.

III. 10. Tum ille: Tu autem, quum ipse tantum librorum habeas, quos hic tandem requiris? Commentarios quosdam, inquam, Aristotelios, quos hic sciebam esse, veni ut auferrem, quos legerem, dum essem otiosus: quod quidem nobis, ut scis, non saepe contingit. Quam vellem, inquit, te ad Stoicos inclinavisses! Erat enim, si cuiusquam, certe tuum, nihil praeter virtutem in bonis ducere. Vide, ne magis, inquam, tuum fuerit, quum re idem tibi, quod mihi videretur, non nova te rebus nomina imponere. Ratio enim nostra consentit, pugnat oratio. Minime vero, inquit ille, consentit. Quidquid enim praeter id, quod honestum sit, expetendum esse dixeris in bonisque numeraveris: et honestum ipsum, quasi virtutis lumen, exstinxeris, et virtutem penitus everteris. 11. Dicuntur ista, Cato, magnifice, inquam: sed videsne, verborum gloriam tibi cum Pyrrhone et cum Aristone, qui omnia exaequent, esse communem? de quibus cupio scire quid sentias. Egone? [quaeris,] inquit, [scire, quid sentiam?] Quos bonos viros, fortes, iustos, moderatos aut audivimus in republica fuisse, aut ipsi vidimus; qui sine ulla doctrina, naturam ipsam secuti, multa laudabilia fecerunt; eos melius a natura institutos fuisse, quam institui potuissent a philosophia, si ullam aliam probavissent, praeter eam, quae nihil aliud in bonis habet, nisi honestum: nihil, nisi turpe, in malis: ceterae philosophorum disciplinae, omnino alia magis alia; sed tamen omnes, quae rem ullam virtutis expertem aut in bonis aut in malis numerent, eas non modo nihil adiuvare arbitror, neque affirmare, quo meliores simus, sed ipsam depravare naturam. Nam si hoc non obtineatur, id solum bonum esse, quod honestum sit: nullo modo probari possit, beatam vitam virtute effici. Quod si ita sit; cur opera philosophiae sit danda, nescio. Si enim sapiens aliquis miser esse possit, nae ego istam gloriosam memorabilemque virtutem non magno aestimandam putem. IV. 12. Quae adhuc, Cato, a te dicta sunt, eadem, inquam, dicere posses, si sequerere Pyrrhonem aut Aristonem. Nec enim ignoras, [similiter] his istud honestum non summum modo, sed etiam, ut tu vis, solum bonum videri. Quod si ita est, sequitur id ipsum, quod te velle video, omnes semper beatos esse sapientes. Hosne igitur laudas, et hanc eorum, inquam, sententiam sequi nos censes oportere? Minime vero istorum quidem, inquit. Quum enim virtutis hoc proprium sit, earum rerum, quae secundum naturam sint, habere delectum: qui omnia sic exaequaverunt, ut in utramque partem ita paria redderent, uti nulla selectione uterentur, virtutem ipsam sustulerunt. 13. Istud quidem, inquam, optime dicis: sed quaero, nonne tibi faciendum idem sit, nihil dicenti bonum, quod

non rectum honestumque sit, reliquarum rerum discrimen omne tollenti? Si quidem, inquit, tollerem: sed relinquo. 14. Quonam modo, inquam, si una virtus, unum istud, quod honestum appellas, rectum, laudabile, decorum — erit enim notius quale sit, pluribus notatum vocabulis idem declarantibus — id ergo, inquam, si solum est bonum, quid habebis praeterea, quod sequare? aut, si nihil malum, nisi quod turpe, inhonestum, indecorum, pravum, flagitiosum, foedum, (ut hoc quoque pluribus nominibus insigne faciamus:) quid praeterea dices esse fugiendum? Non ignoranti, inquit, tibi, quid sim dicturus, sed aliquid, ut ego suspicor, ex mea brevi responsione arripere cupienti, non respondebo ad singula: explicabo potius, quoniam otiosi sumus, nisi alienum putas, totam Zenonis Stoicorumque sententiam. Minime id quidem, inquam, alienum: multumque ad ea, quae quaerimus explicatio tua ista profecerit. 15. Experiamur igitur, inquit, etsi habet haec Stoicorum ratio difficilius quiddam et obscurius. Nam quum in Graeco sermone haec ipsa quondam rerum nomina novabantur, quae nunc consuetudo diuturna trivit: quid censes in Latino fore? Faciendum id quidem est, inquam. Si enim Zenoni licuit, quum rem aliquam invenisset inusitatam, inauditum quoque ei rei nomen imponere, cur non liceat Catoni? Nec tamen exprimi verbum e verbo necesse erit, ut interpretes indiserti solent, quum sit verbum, quod idem declaret, magis usitatum. Equidem soleo etiam, quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere: et tamen puto concedi nobis oportere, ut Graeco verbo utamur, si quando minus occurret Latinum, ne hoc *ephippiis* et *acratophoris* potius, quam *προηγμένοις* et *ἀποπροηγμένοις* concedatur: quamquam haec quidem *praeposita* recte et *reiecta* dicere licebit. 16. Bene facis, inquit, quod me adiuvas: et istis quidem, quae modo dixisti, utar potius Latinis; in ceteris subvenies, si me haerentem videbis. Sedulo, inquam, faciam. Sed fortuna fortes: quare conare, quaeso. Quid enim hoc possumus agere divinius?

V. Placet his, inquit, quorum ratio mihi probatur, simulatque natum sit animal, (hinc enim est ordiendum,) ipsum sibi conciliari et commendari ad se conservandum, et ad suum statum eaque, quae conservantia sunt eius status, diligenda: alienari autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre. Id ita esse sic probant, quod ante quam voluptas aut dolor attigerit, salutaria appetant parvi, aspernenturque contraria. Quod non fieret, nisi statum suum diligerent, interitum timerent. Fieri autem non posset, ut appeterent aliquid, nisi sensum haberent sui, eoque se et sua diligerent. Ex quo intelligi debet, principium ductum esse a se diligendo. 17. In principiis autem naturalibus plerique Stoici non putant voluptatem esse ponendam. Quibus ego vehementer assentior: ne, si voluptatem natura posuisse in iis rebus videatur, quae primae appetuntur, multa turpia sequantur. Satis esse autem argumenti videtur, quamobrem illa, quae prima sunt ascita natura, diligamus; quod est nemo, quin, quum utrumvis liceat, aptas malit et integras omnes partes corporis, quam eodem usu imminutas aut detortas habere. Rerum autem cognitiones, (quas vel comprehensiones vel perceptiones vel, si haec verba aut minus placent aut minus intelliguntur, *καταλήψεις* appellemus licet:) has igitur ipsas propter se asciscendas arbitramur, quod habeant quiddam in se quasi complexum et continens veritatem. Id autem in parvis intelligi potest; quos delectari videamus, etiam si eorum nihil intersit, si quid ratione per se ipsi invenerunt. 18. Artes etiam ipsas propter se assumendas putamus; tum quia sit in his aliquid dignum assumptione, tum quod constent ex cognitionibus, et contineant quiddam in se ratione constitutum et via. A falsa autem assensione magis nos alienatos esse, quam a ceteris rebus, quae sunt contra naturam, arbitrantur. Iam membrorum, id est, partium corporis, alia videntur propter eorum usum a natura esse donata, ut manus, crura, pedes, ut ea, quae sunt intus in corpore, quorum utilitas quanta sit, a medicis etiam disputatur: alia autem nullam ob utilitatem, quasi ad quemdam ornatum, ut cauda pavoni, plumae versicolores columbis, viris mammae atque barba. 19. Haec dicuntur fortasse ieiunius: sunt enim quasi prima elementa naturae; quibus ubertas orationis adhiberi vix potest, nec equidem eam cogito consectari: verumtamen quum de rebus grandioribus dicas, ipsae res verba rapiunt. Ita fit quum gravior, tum etiam splendidior oratio. Est, ut dicis, inquam. Sed tamen omne, quod de re bona dilucide dicitur, mihi praeclare dici videtur. Istiusmodi autem res dicere ornate velle puerile est: plane autem et perspicue expedire posse, docti et intelligentis viri.

VI. 20. Progrediamur igitur, quoniam, inquit, ab his principiis naturae discessimus: quibus congruere debent, quae sequuntur. Sequitur autem prima divisio haec. *Aestimabile* esse dicitur: sic enim, ut opinor, appellemus id, quod aut ipsum secundum naturam sit, aut tale quid efficiat, ut selectione dignum propterea sit, quod aliquod pondus habeat dignum aestimatione, quam ille *ἀξίαν* vocat: contraque *inaestimabile*, quod sit superiori contrarium. Initiis igitur ita constitutis, ut ea, quae secundum naturam sunt, ipsa propter se sumenda sint, contrariaque item reiicienda: primum est officium (id enim appello *καθῆκον*), ut se conservet in naturae statu: deinceps ut ea teneat, quae secundum naturam sint, pellatque contraria, quae inventa selectione et item reiectione sequitur deinceps cum officio selectio. Deinde ea perpetua, tum ad extremum constans consentaneaque naturae: in qua primum inesse incipit, et intelligit, quid sit, quod vere bonum possit dici. 21. Prima est enim conciliatio hominis ad ea, quae sunt secundum naturam. Simul autem cepit *intelligentiam*, vel *notionem* potius, quam appellant *ἔννοιαν* illi, viditque rerum agendarum ordinem, et, ut ita dicam, concordiam: multo eam pluris aestimavit, quam omnia illa, quae prima dilexerat; atque ita cognitione et ratione collegit, ut statueret, in eo collocatum summum illud hominis per se laudandum et expetendum bonum; quod quum positum sit in eo, quod *ὁμολογίαν* Stoici, nos appellemus convenientiam, si placet: quum igitur in eo sit id bonum, quo referenda sunt omnia ipsumque honestum, quod solum in bonis ducitur: quamquam post oritur, tamen id solum vi sua et dignitate expetendum est: eorum autem, quae sunt prima naturae, propter se nihil expetendum. 22. Quum vero illa, quae officia esse dixi, proficiscantur ab initiis naturae; ea necesse est ad haec referri: ut recte dici possit, omnia officia eo referri, ut adipiscamur principia naturae: nec tamen ut hoc sit bonorum ultimum, propterea quod non inest in primis naturae conciliationibus honesta

actio. Consequens est enim et post oritur, ut dixi. Est tamen ea secundum naturam, multoque nos ad se expetendam magis hortatur, quam superiora omnia. Sed ex hoc primum error tollendus est, ne quis sequi existimet, ut duo sint ultima bonorum. Ut enim, si cui propositum sit, collineare hastam aliquo, aut sagittam, sicut nos ultimum in bonis dicimus: sic illi facere omnia, quae possit, ut collineet. Huic in eius similitudine omnia sint facienda, ut collineet; et tamen ut omnia faciat, quo propositum assequatur, sit hoc, quasi ultimum, quale nos summum in vita bonum dicimus: illud autem, ut feriat, quasi seligendum, non expetendum. VII. 23. Quum autem omnia officia a principiis naturae proficiscantur, ab iisdem necesse est proficisci ipsam sapientiam. Sed quemadmodum saepe fit, ut is, qui commendatus sit alicui, pluris eum faciat, cui commendatus sit, quam illum, a quo sit; sic minime mirum est, primo nos sapientiae commendari ab initiis naturae, post autem ipsam sapientiam nobis cariorem fieri, quam illa sint, a quibus ad hanc venerimus. Atque ut membra nobis ita data sunt, ut ad quamdam rationem vivendi data esse apparea[n]t: sic appetitio animi, quae ὁρμή Graece vocatur, non ad quodvis genus vitae, sed ad quamdam formam vivendi videtur data: itemque et ratio et perfecta ratio. 24. Ut enim histrioni actio, saltatori motus, non quivis, sed certus quidam est datus: sic vita agenda est certo genere quodam, non quolibet: quod genus conveniens consentaneumque dicimus. Nec enim gubernationi aut medicinae similem sapientiam esse arbitramur, sed actioni illi potius, quam modo dixi, et saltationi, ut in ipsa insit, non foris petatur extremum, id est, artis effectio. Et tamen est etiam alia cum his ipsis artibus sapientiae dissimilitudo: propterea quod in illis, quae recte facta sunt, non continentur tamen omnes partes, e quibus constant. Quae autem nos aut recta aut recte facta dicamus, si placet, (illi autem appellant κατορθώματα) omnes numeros virtutis continent. Sola enim sapientia in se tota conversa est: quod idem in ceteris artibus non fit. 25. Inscite autem medicinae et gubernationis ultimum cum ultimo sapientiae comparatur. Sapientia enim et animi magnitudinem complectitur, et iustitiam, [et] ut omnia, quae homini accidant, infra se esse iudicet: quod idem in ceteris artibus non contingit. Tenere autem virtutes eas ipsas, quarum modo feci mentionem, nemo poterit, nisi statuerit, nihil esse, quod intersit, aut differat aliud ab alio praeter honesta et turpia.

26. Videamus nunc, quam sint praeclare illa his, quae iam posui, consequentia. Quum enim hoc sit extremum, (sentis enim, credo, me iam diu, quod τέλος Graeci dicant, id dicere tum extremum, tum ultimum, tum summum: licebit etiam finem pro extremo aut ultimo dicere:) quum igitur hoc sit extremum, congruenter naturae convenienterque vivere; necessario sequitur, omnes sapientes semper feliciter, absolute, fortunate vivere: nulla re impediri, nulla prohiberi, nulla egere. Quod autem continet non magis eam disciplinam, de qua loquor, quam vitam fortunasque nostras, id est, ut, quod honestum sit, id solum bonum iudicemus: potest id quidem fuse et copiose et omnibus electissimis verbis gravissimisque sententiis [rhetorice] et augeri et ornari: sed consectaria me Stoicorum brevia et acuta delectant. VIII. 27. Concluduntur igitur eorum argumenta sic: Quod est bonum, omne laudabile est: quod autem laudabile est, omne est honestum. Bonum igitur quod est, honestum est. Satisne hoc conclusum videtur? Certe. Quod enim efficiebatur ex his duobus, quae erant sumpta, in eo vides esse conclusum. Duorum autem, e quibus effecta conclusio est, contra superius dici solet, non omne bonum esse laudabile. Nam quod laudabile sit, honestum esse conceditur. Illud autem perabsurdum, bonum esse aliquid, quod non expetendum sit: aut expetendum, quod non placens: aut, si id, non etiam diligendum. Ergo et probandum. Ita etiam laudabile. Id autem honestum. Ita fit, ut, quod bonum sit, id etiam honestum sit. 28. Deinde quaero, quis aut de misera vita possit gloriari, aut non de beata? De sola igitur beata. Ex quo efficitur, gloriatione, ut ita dicam, dignam esse beatam vitam, quod non possit quidem, nisi honestae vitae, iure contingere. Ita fit, ut honesta vita beata vita sit. Et quoniam is, cui contigit, ut iure laudetur, habet insigne quiddam ad decus et ad gloriam, ut ob ea, quae tanta sint, beatus dici iure possit: idem de vita talis viri rectissime dicitur. Ita, si beata vita honestate cernitur: quod honestum est, id bonum solum habendum est. 29. Qui vero negari ullo modo possit, quemquam stabili et firmo et magno animo, quem fortem virum dicimus, effici posse, nisi constitutum sit, non esse malum dolorem? Ut enim, qui mortem in malis ponit, non potest eam non timere: sic nemo ulla in re potest id, quod malum esse decreverit, non curare, idque contemnere: quo posito et omnium assensu approbato, illud assumitur, eum, qui magno sit animo atque forti, omnia, quae cadere in hominem possint, despicere et pro nihilo putare. Quae quum ita sint, effectum est, nihil esse malum, quod turpe non sit. Atque iste vir altus et excellens, magno animo, vere fortis, infra se omnia humana ducens, is, inquam, quem efficere volumus, quem quaerimus certe, et confidere sibi debet, et suae vitae et actae et consequenti, et bene de se iudicare, statuens, nihil posse mali incidere sapienti. Ex quo intelligitur idem illud, solum bonum esse, quod honestum sit; idque esse beate vivere, honeste, id est, cum virtute, vivere.

IX. 30. Nec vero ignoro, varias philosophorum fuisse sententias, eorum dico, qui summum bonum, quod ultimum appello, in animo ponerent. Quos quamquam vitiose quidam secuti sunt, tamen non modo his tribus, qui virtutem a summo bono segregaverunt, quum aut voluptatem aut vacuitatem doloris, aut prima naturae in summis bonis ponerent, sed etiam alteris tribus, qui mancam fore putaverunt sine aliqua accessione virtutem, ob eamque rem trium earum rerum, quas supra dixi, singuli singulas addiderunt: his tamen omnibus eos antepono, cuicuimodi sunt, qui summum bonum in animo atque in virtute posuerunt. 31. Sed sunt tamen perabsurdi et ii, qui, cum scientia vivere, ultimum bonorum, et qui nullam rerum differentiam esse dixerunt, atque ita sapientem beatum fore, nihil aliud alii momento ullo anteponentem: aut, ut quidam Academici constituisse dicuntur, extremum bonorum et summum munus esse sapientis, obsistere visis, assensusque suos firme sustinere. His singulis copiose responderi solet. Sed quae perspicua sunt, longa esse non debent. Quid autem apertius, quam, si selectio nulla sit ab iis rebus, quae contra naturam sint, *fore, ut* * earum rerum, quae sint secundum naturam, tollatur omnis ea, quae quaera-

tur laudeturque, prudentia? Circumscriptis igitur iis sententiis, quas posui, et iis, quae similes earum sunt, relinquitur, ut summum bonum sit, vivere, scientiam adhibentem earum rerum, quae natura eveniant, seligentem, quae secundum naturam, et, si quae contra naturam sunt, reiicientem, id est, convenienter congruenterque naturae vivere. 32. Sed in ceteris artibus quum dicitur *artificiose*, posterum quodam modo et consequens putandum est: quod illi ἐπιγεννηματικόν appellant. Quod autem in quo *sapienter* dicimus, id a primo rectissime dicitur. Quidquid enim a sapiente proficiscitur, id continuo debet expletum esse omnibus suis partibus. In eo enim positum est id, quod dicimus esse expetendum. Nam ut peccatum est, patriam prodere, parentes violare, fana depeculari, quae sunt in effectu: sic timere, sic maerere, sic in libidine esse, peccatum est, etiam sine effectu. Verum ut haec non in posteris et in consequentibus, sed in primis continuo peccata sunt: sic ea, quae proficiscuntur a virtute, susceptione prima, non perfectione recta sunt iudicanda.

X. 33. Bonum autem, quod in hoc sermone toties usurpatum est, id etiam definitione explicatur. Sed eorum definitiones paullum oppido inter se differunt, et tamen eodem spectant. Ego assentior Diogeni, qui bonum definierit, id, quod esset natura absolutum. Id autem sequens, illud etiam, quod prodesset, (ὠφέλημα enim sic appellemus,) motum aut statum esse dixit, e natura absoluto. Quumque rerum notiones in animis fiant, si aut usu aliquid cognitum sit, aut coniunctione aut similitudine aut collatione rationis: hoc quarto, quod extremum posui, boni notio facta est. Quum enim ab iis rebus, quae sunt secundum naturam, ascendit animus collatione rationis, tum ad notionem boni pervenit. 34. Hoc autem ipsum bonum non accessione, neque crescendo, aut cum ceteris comparando, sed propria vi sua et sentimus et appellamus bonum. Ut enim mel, etsi dulcissimum est, suo tamen proprio genere saporis, non comparatione cum aliis, dulce esse sentitur: sic bonum hoc, de quo agimus, est illud quidem plurimi aestimandum, sed ea aestimatio genere valet, non magnitudine. Nam quum aestimatio, quae ἀξία dicitur, neque in bonis numerata sit, neque rursus in malis: quantumcumque eo addideris, in suo genere manebit. Alia est igitur propria aestimatio virtutis: quae genere, non crescendo, valet. 35. Nec vero perturbationes animorum, quae vitam insipientium miseram acerbamque reddunt: (quas Graeci πάθη appellant, poteram ego, verbum ipsum interpretans, morbos appellare: sed non conveniret ad omnia: quis enim misericordiam, aut ipsam iracundiam, morbum solet dicere? at illi dicunt πάθος: sit igitur perturbatio, quae nomine ipso vitiosa declarari videtur:) nec hae perturbationes vi aliqua naturali moventur: omnesque sunt genere quattuor, partibus plures, aegritudo, formido, libido, quamque Stoici communi nomine corporis et animi ἡδονήν appellant, ego malo laetitiam appellare, quasi gestientis animi elationem voluptariam. Perturbationes autem nulla naturae vi commoventur, omniaque ea sunt opiniones ac iudicia levitatis. Itaque his sapiens semper vacabit.

XI. 36. Omne autem, quod honestum sit, id esse propter se expetendum, commune nobis est cum multorum aliorum philosophorum sententiis. Praeter enim tres disciplinas, quae virtutem a summo bono excludunt, ceteris omnibus philosophis haec est tuenda sententia, maxime tamen his [Stoicis], qui nihil aliud in bonorum numero, nisi honestum, esse voluerunt. Sed haec quidem est perfacilis et perexpedita defensio. Quis est enim, aut quis umquam fuit aut avaritia tam ardenti, aut tam effrenatis cupiditatibus, ut eamdem illam rem, quam adipisci scelere quovis velit, non multis partibus malit ad sese, etiam omni impunitate proposita, sine facinore, quam illo modo pervenire? 37. Quam vero utilitatem, aut quem fructum petentes, scire cupimus, illa, quae occulta nobis sunt, quo modo moveantur, quibusque de caussis ea versentur in caelo? Quis autem tam agrestibus institutis vivit, aut quis contra studia naturae tam vehementer obduruit, ut a rebus cognitione dignis abhorreat, easque sine voluptate aut utilitate aliqua non requirat et pro nihilo putet? aut quis est, qui, maiorum, aut Africanorum aut eius, quem tu in ore semper habes, proavi mei, ceterorumque virorum fortium atque omni virtute praestantium, facta, dicta, consilia cognoscens, nulla animo afficiatur voluptate? 38. Quis autem honesta in familia institutus, et educatus ingenue, non ipsa turpitudine, etiam si eum laesura non sit, offenditur? quis animo aequo videt eum, quem impure ac flagitiose putet vivere? quis non odit sordidos, vanos, leves, futiles? Quid autem dici poterit, si turpitudinem non ipsam per se fugiendam esse statuemus, quo minus homines, tenebras et solitudinem nacti, nullo dedecore se abstineant, nisi eos per se foeditate sua turpitudo ipsa deterreat? Innumerabilia dici possunt in hanc sententiam: sed non necesse est. Nihil est enim, de quo minus dubitari possit, quam et honesta expetenda per se, et eodem modo turpia per se esse fugienda. 39. Constituto autem illo, de quo ante diximus, quod honestum esset, id esse solum bonum: intelligi necesse est, pluris id, quod honestum sit, aestimandum esse, quam illa media, quae ex eo comparentur. Stultitiam autem et temeritatem et iniustitiam et intemperantiam quum dicimus esse fugienda propter eas res, quae ex ipsis eveniant; non ita dicimus, ut cum illo, quod positum est, solum id esse malum, quod turpe sit, haec pugnare videatur oratio: propterea quod ea non ad corporis incommodum referuntur, sed ad turpes actiones, quae oriuntur e vitiis. Quas enim Graeci κακίας appellant, vitia malo, quam malitias nominare.

XII. 40. Nae tu, inquam, Cato, verbis illustribus et id, quod vis, declarantibus. Itaque mihi videris Latine docere philosophiam, et ei quasi civitatem dare: quae quidem adhuc peregrinari Romae videbatur, nec offerre sese nostris sermonibus: et ista maxime propter limatam quamdam et rerum et verborum tenuitatem. Scio enim esse quosdam, qui quavis lingua philosophari possint: nullis enim partitionibus, nullis definitionibus utuntur, ipsique dicunt, ea se modo probare, quibus natura tacita assentiatur. Itaque in rebus minime obscuris non multus est apud eos disserendi labor. Quare attendo te studiose, et, quaecumque rebus iis, de quibus hic sermo est, nomina imponis, memoriae mando. Mihi enim erit iisdem istis fortasse iam utendum. Virtutibus igitur rectissime mihi videris, et ad consuetudinem nostrae orationis, vitia posuisse contraria. Quod enim vituperabile est per se ipsum, id eo ipso vitium nominatum puto, vel etiam a vitio dictum vituperari. Sin κακίαν malitiam dixisses, ad aliud nos unum certum vitium consuetudo Latina traduceret. Nunc omni virtuti vitium contrario nomine opponitur.

41. Tum ille: His igitur ita positis, inquit, sequitur magna contentio: quam tractatam a Peripateticis mollius (est enim eorum consuetudo dicendi non satis acuta propter ignorationem dialecticae) Carneades tuus egregia quadam exercitatione in dialecticis summaque eloquentia rem in summum discrimen adduxit: propterea quod pugnare non destitit, in omni hac quaestione, quae de bonis et malis appelletur, non esse rerum Stoicis cum Peripateticis controversiam, sed nominum. Mihi autem nihil tam perspicuum videtur, quam has sententias eorum philosophorum re inter se magis, quam verbis dissidere: maiorem multo inter Stoicos et Peripateticos rerum esse aio discrepantiam, quam verborum: quippe quum Peripatetici omnia, quae ipsi bona appellant, pertinere dicant ad beate vivendum: nostri vero, quod aestimatione omnino aliqua dignum sit, compleri vitam beatam non putent. XIII. 42. An vero certius quidquam potest esse, quam illorum ratione, qui dolorem in malis ponunt, non posse sapientem beatum esse, quum equuleo torqueatur? Eorum autem, qui dolorem in malis non habent, ratio certe cogit, uti in omnibus tormentis conservetur beata vita sapienti. Etenim si dolores eosdem tolerabilius patiuntur, qui excipiunt eos pro patria, quam qui leviore de caussa: opinio facit, non natura, vim doloris aut maiorem aut minorem. 43. Ne illud quidem est consentaneum, ut, si, quum tria genera bonorum sint, quae sententia est Peripateticorum, eo beatior quisque sit, quo sit corporis aut externis bonis plenior, ut hoc idem approbandum sit nobis, ut, qui plura habeat ea, quae in corpore magni aestimantur, sit beatior. Illi enim corporis commodis compleri vitam beatam putant: nostri nihil minus. Nam quum ita placeat, ne eorum quidem bonorum, quae nos bona naturae appellemus, frequentia beatiorem vitam fieri, aut magis expetendam aut pluris aestimandam: certe minus ad beatam vitam pertinet multitudo corporis commodorum. 44. Etenim si et sapere expetendum sit et valere: coniunctum utrumque magis expetendum sit, quam sapere solum, neque tamen, si utrumque aestimatione dignum, pluris sit coniunctum, quam sapere ipsum separatum. Nam qui valetudinem aestimatione aliqua dignam iudicamus, neque eam tamen in bonis ponimus, iidem censemus nullam esse tantam aestimationem, ut ea virtuti anteponatur. Quod idem Peripatetici non tenent: quibus dicendum est, quae et honesta actio sit, et sine dolore, eam magis esse expetendam, quam si esset eadem actio cum dolore. Nobis aliter videtur: recte secusne, postea: sed potestne rerum maior esse dissensio? XIV. 45. Ut enim obscuratur et offunditur luce solis lumen lucernae; et ut interit magnitudine maris Aegaei stilla muriae; et ut in divitiis Croesi teruncii accessio; et gradus unus in ea via, quae est hinc in Indiam: sic, quum sit is bonorum finis, quem Stoici dicunt, omnis ista rerum in corpore sitarum aestimatio splendore virtutis et magnitudine obscuretur et obruatur atque intereat necesse est. Et quemadmodum opportunitas (sic enim appellemus εὐκαιρίαν) non fit maior productione temporis, (habent enim suum modum quaecumque opportuna dicuntur:) sic recta effectio (κατόρθωσιν enim ita appello, quoniam rectum factum κατόρθωμα) recta igitur effectio, item convenientia, denique ipsum bonum, quod in eo positum est, ut naturae consentiat, crescendi accessionem nullam habet. 46. Ut enim opportunitas illa, sic haec, de quibus dixi, non fiunt temporis productione maiora: ob eamque caussam Stoicis non videtur optabilior, nec magis expetenda beata vita, si sit longa, quam si brevis: utunturque simili. Ut, si cothurni laus illa esset, ad pedem apte convenire, neque multi cothurni paucis anteponerentur, nec maiores minoribus: sic, quorum omne bonum convenientia atque opportunitate finitur, nec plura paucioribus, nec longinquiora brevioribus anteponentur. 47. Nec vero satis acute dicunt: Si bona valetudo pluris aestimanda sit longa, quam brevis, sapientiae quoque usus longissimus quisque sit plurimi. Non intelligunt, valetudinis aestimationem spatio iudicari: virtutis opportunitate: ut videantur, qui illud dicant, iidem hoc esse dicturi, bonam mortem et bonum partum meliorem longum esse, quam brevem. Non vident, alia brevitate pluris aestimari, alia diuturnitate. 48. Itaque consentaneum est his, quae dicta sunt, ratione illorum, qui illum bonorum finem, quod appellamus extremum, quod ultimum, crescere putent posse, iisdem placere, esse alium alio [etiam] sapientiorem, itemque alium magis alio vel peccare vel recte facere. Quod nobis non licet dicere: qui crescere bonorum finem non putamus. Ut enim, qui demersi sunt in aqua, nihilo magis respirare possunt, si non longe absunt a summo, ut iam iamque possint emergere, quam si etiam tum essent in profundo: nec catulus ille, qui iam appropinquat, ut videat, plus cernit, quam is qui modo est natus: item, qui processit aliquantum ad virtutis aditum, nihilominus in miseria est, quam ille, qui nihil processit. XV. Haec mirabilia videri intelligo. Sed quum certe superiora firma ac vera sint, his autem ea consentanea et consequentia; ne de eorum quidem veritate est dubitandum. Sed quamquam negant nec virtutes nec vitia crescere: attamen utrumque eorum fundi quodam modo, et quasi dilatari putant. 49. Divitias autem Diogenes censet non eam modo vim habere, ut quasi duces sint ad voluptatem et ad valetudinem bonam, sed etiam, ut ea contineant: non idem facere eas in virtute neque in ceteris artibus, ad quas esse dux pecunia potest, continere autem non potest. Itaque si voluptas aut si bona valetudo sit in bonis, divitias quoque in bonis esse ponendas: at, si sapientia bonum sit, non sequi, ut etiam divitias bonum esse dicamus; nec ab ulla re, quae non sit in bonis, id, quod sit in bonis, contineri potest; ob eamque caussam, quia cognitiones comprehensionesque rerum, e quibus efficiuntur artes, appetitiones movent: quum divitiae non sint in bonis, nulla ars divitiis contineri potest. 50. Quod si de artibus concedamus, virtutis tamen non sit eadem ratio, propterea quod haec plurimae commentationis et exercitationis indigeat; quod idem in artibus non sit: et quod virtus stabilitatem, firmitatem, constantiam totius vitae complectatur, nec haec eadem in artibus esse videamus.

Deinceps explicatur differentia rerum: quam si non ullam esse diceremus et confunderetur omnis vita, ut ab Aristone: neque ullum sapientiae munus aut opus inveniretur, quum inter res eas, quae ad vitam degendam pertinerent, nihil omnino interesset, neque ullum delectum adhiberi oporteret. Itaque quum esset satis constitutum, id solum esse bonum, quod esset honestum, et id malum solum, quod turpe: tum inter illa, quae nihil valerent ad beate misereve vivendum, aliquid tamen, quo differrent, esse voluerunt, ut essent eorum alia aestimabilia, alia contra, alia neutrum. 51. Quaeque autem aestimanda es-

sent, eorum in aliis satis esse caussae, quamobrem quibusdam anteponerentur, ut in valetudine, ut in integritate sensuum, ut in doloris vacuitate, ut gloriae, divitiarum, similium rerum: alia autem non esse eiusmodi; itemque eorum, quae nulla aestimatione digna essent, partim satis habere caussae, quamobrem reiicerentur, ut dolorem, morbum, sensuum amissionem, paupertatem, ignominiam, similia horum: partim non. Itemque hinc esse illud exortum: quod Zeno *προηγμένον*, contraque, quod *ἀποπροηγμένον* nominavit, quum uteretur in lingua copiosa factis tamen nominibus ac novis; quod nobis in hac inopi lingua non conceditur. Quamquam tu hanc copiosiorem etiam soles dicere. Sed non alienum est, quo facilius vis verbi intelligatur, rationem huius verbi faciendi Zenonis exponere. XVI. 52. Ut enim, inquit, nemo dicit, in regia regem ipsum quasi productum esse ad dignitatem, (id enim est *προηγμένον*,) sed eos, qui in aliquo honore sint, quorum ordo proxime accedit, ut secundus sit, ad regium principatum: sic in vita non ea, quae primario loco sunt, sed ea, quae secundum locum obtinent, *προηγμένα*, id est producta, nominentur. Quae vel ita appellemus (id erit verbum e verbo) vel promota et remota vel, ut dudum diximus, praeposita vel praecipua, et illa reiecta. Re enim intellecta, in verborum usu faciles esse debemus. 53. Quoniam autem omne, quod est bonum, primum locum tenere dicimus, necesse est, nec bonum esse, nec malum hoc, quod praepositum vel praecipuum nominamus. Itaque id definimus, quod sit indifferens cum aestimatione mediocri. Quod enim illi *ἀδιάφορον* dicunt, id mihi ita occurrit, ut indifferens dicerem. Neque enim illud fieri poterat ullo modo, ut nihil relinqueretur in mediis, quod aut secundum naturam esset aut contra: nec, quum id relinqueretur, nihil in his poni, quod satis aestimabile esset: nec hoc posito, non aliqua esse praeposita. 54. Recte igitur haec facta distinctio est, atque etiam ab iis, quo facilius res perspici possit, hoc simile ponitur. Ut enim, inquiunt, si hoc fingamus esse quasi finem et ultimum, ita iacere talum, ut rectus assistat: qui ita talus erit iactus, ut cadat rectus, praepositum quiddam habebit ad finem: qui aliter, contra: neque tamen illa praepositio tali ad eum, quem dixi, finem pertinebit: sic ea, quae sunt praeposita, referuntur illa quidem ad finem; sed ad eius vim naturamque nihil pertinent.

55. Sequitur illa divisio, ut bonorum alia sint ad illud ultimum pertinentia, (sic enim appello, quae *τελικά* dicuntur: nam hoc ipsum instituamus, ut placuit, pluribus verbis dicere, quod uno non poterimus, ut res intelligatur:) alia autem efficientia, quae Graeci *ποιητικά*, alia utrumque. De pertinentibus nihil est bonum praeter actiones honestas: de efficientibus nihil praeter amicum. Sed et pertinentem et efficientem sapientiam volunt esse. Nam quia sapientia est conveniens actio, est illo pertinenti genere, quod dixi. Quod autem honestas actiones affert et efficit, id efficiens dici potest.

XVII. 56. Haec, quae praeposita dicimus, partim sunt per se ipsa praeposita, partim quod aliquid efficiunt, partim utrumque: per se, ut quidam habitus oris et vultus, ut status, ut motus: in quibus sunt et praeponenda quaedam et reiicienda: alia ob eam rem praeposita dicentur, quod ex se aliquid efficiant, ut pecunia: alia autem ob utramque rem, ut integri sensus, ut bona valetudo. 57. De bona autem fama (quam enim appellant *εὐδοξίαν*, aptius est hoc loco bonam famam appellare, quam gloriam) Chrysippus quidem et Diogenes, detracta utilitate, ne digitum quidem eius caussa porrigendum esse dicebant; quibus ego vehementer assentior. Qui autem post eos fuerunt, quum Carneadem sustinere non possent, hanc, quam dixi, bonam famam ipsam propter se praepositam et sumendam esse dixerunt, esseque hominis ingenui et liberaliter educati, velle bene audire a parentibus, a propinquis, a bonis etiam viris, idque propter rem ipsam, non propter usum: dicuntque, ut liberis consultum velimus, etiam si postumi futuri sint, propter ipsos, sic futurae post mortem famae tamen esse propter rem, etiam detracto usu, consulendum.

58. Sed, quum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicamus: consentaneum tamen est, fungi officio, quum id officium nec in bonis ponamus, nec in malis. Est enim aliquid in his rebus probabile, et quidem ita, ut eius ratio reddi possit: ergo ut etiam probabiliter acti ratio reddi possit. Est autem officium, quod ita factum est, ut eius facti probabilis ratio reddi possit. Ex quo intelligitur, officium medium quoddam esse, quod neque in bonis ponatur, neque in contrariis. Quoniamque in iis rebus, quae neque in virtutibus sunt, neque in vitiis, est tamen quiddam, quod usui possit esse: tollendum id non est. Est autem eius generis actio quoque quaedam, et quidem talis, ut ratio postulet agere aliquid et facere eorum. Quod autem ratione actum sit, id officium appellamus. Est igitur officium eius generis, quod nec in bonis ponatur nec in contrariis. XVIII. 59. Atqui perspicuum etiam illud est, in istis rebus mediis aliquid agere sapientem. Iudicat igitur, quum agit, officium illud esse. Quod quoniam numquam fallitur in iudicando, erit in mediis rebus officium: quod efficitur hac etiam conclusione rationis. Quoniam enim videmus esse quiddam, quod recte factum appellemus, id autem est perfectum officium: erit autem etiam inchoatum: ut, si iuste depositum reddere in recte factis sit, in officiis ponatur, depositum reddere: illo enim addito, *iuste*, fit recte factum: per se autem hoc ipsum reddere, in officio ponitur. Quoniamque non dubium est, quin in iis, quae media dicimus, sit aliud sumendum, aliud reiiciendum: quidquid ita fit aut dicitur, communi officio continetur. Ex quo intelligitur, quoniam se ipsi omnes natura diligant, tam insipientem quam sapientem sumpturum, quae secundum naturam sint, reiecturumque contraria. Ita est quoddam commune officium sapientis et insipientis: ex quo efficitur, versari in iis, quae media dicamus. 60. Sed quum ab his omnia proficiscantur officia, non sine caussa dicitur, ad ea referri omnes nostras cogitationes: in his et excessum e vita, et in vita mansionem. In quo enim plura sunt, quae secundum naturam sunt, huius officium est in vita manere: in quo autem aut sunt plura contraria, aut fore videntur, huius officium est, e vita excedere. E quo apparet, et sapientis esse aliquando officium, excedere e vita, quum beatus sit: et stulti, manere in vita, quum sit miser. 61. Nam bonum illud et malum, quod saepe iam dictum est, postea consequitur. Prima autem illa naturae, sive secunda, sive contraria, sub iudicium sapientis et delectum cadunt: estque illa subiecta quasi materia sapientiae. Itaque et manendi in vita et migrandi ratio omnibus iis rebus, quas supra dixi, metienda. Nam neque iis, qui virtute retinentur in vita, neque iis, qui sine virtute sunt, mors est oppetenda. At saepe officium est sapientis, desciscere a vita, quum sit bea-

tissimus, si id opportune facere possit; quod est convenienter naturae vivere. Sic enim censent, opportunitatis esse, beate vivere. Itaque a sapientia praecipitur, se ipsam, si usus sit, sapiens ut relinquat. Quamobrem quum vitiorum ista vis non sit, ut caussam afferant mortis voluntariae: perspicuum est, etiam stultorum, qui iidem miseri sint, officium esse, manere in vita, si sint in maiore parte earum rerum, quas secundum naturam esse dicimus. Et quoniam excedens e vita et manens aeque miser est; nec diuturnitas ei magis vitam fugiendam facit: non sine caussa dicitur, iis, qui pluribus naturalibus frui possint, esse in vita manendum.

XIX. 62. Pertinere autem ad rem arbitrantur, intelligi, natura fieri, ut liberi a parentibus amentur: a quo initio profectam communem humani generis societatem persequimur. Quod primum intelligi debet figura membrisque corporum; quae ipsa declarant procreandi a natura habitam esse rationem. Neque vero haec inter se congruere possent, ut natura et procreari vellet, et diligi procreatos non curaret. Atque etiam in bestiis vis naturae perspici potest: quarum in fetu et in educatione laborem quum cernimus, naturae ipsius vocem videmur audire. Quare ut perspicuum est, natura nos a dolore abhorrere: sic apparet, a natura ipsa, ut eos, quos genuerimus, amemus, impelli. 63. Ex hoc nascitur etiam, ut communis hominum inter homines naturalis sit commendatio, ut oporteat hominem ab homine ob id ipsum, quod homo sit, non alienum videri. Ut enim in membris alia sunt tamquam sibi nata, ut oculi, ut aures; aliqua etiam ceterorum membrorum usum adiuvant, ut crura, ut manus: sic immanes quaedam bestiae sibi solum natae sunt: at illa, quae in concha patula pinna dicitur; isque, qui enat e concha, qui, quod eam custodit, pinnoteres vocatur, in eamque quum se recipit, includitur: ut videatur monuisse, ut caveret: itemque formicae, apes, ciconiae aliorum etiam caussa quaedam faciunt. Multo magis haec coniunctio est hominis. Itaque natura sumus apti ad coetus, concilia, civitates. 64. Mundum autem censent regi numine deorum, eumque esse quasi communem urbem et civitatem hominum et deorum, et unum quemque nostrum eius mundi esse partem. Ex quo illud natura consequi, ut communem utilitatem nostrae anteponamus. Ut enim leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt: sic vir bonus et sapiens et legibus parens et civilis officii non ignarus utilitati omnium plus, quam unius alicuius aut suae consulit. Nec magis vituperandus est proditor patriae, quam communis utilitatis aut salutis desertor propter suam utilitatem aut salutem. Ex quo fit, ut laudandus sit is, qui mortem oppetat pro republica, quod deceat, cariorem esse patriam nobis, quam nosmetipsos. Quoniamque illa vox inhumana et scelerata ducitur eorum, qui negant se recusare, quo minus, ipsis mortuis, terrarum omnium deflagratio consequatur: (quod vulgari quodam versu Graeco pronuntiari solet:) certe verum est, etiam iis, qui aliquando futuri sint, esse propter ipsos consulendum.

XX. 65. Ex hac animorum affectione testamenta commendationesque morientium natae sunt. Quodque nemo in solitudine vitam agere velit, ne cum infinita quidem voluptatum abundantia; facile intelligitur, nos ad coniunctionem congregationemque hominum et ad naturalem communitatem esse natos. Impellimur autem natura, ut prodesse velimus quam plurimis, in primisque docendo rationibusque prudentiae tradendis. 66. Itaque non facile est invenire, qui, quod sciat ipse, non tradat alteri. Ita non solum ad discendum propensi sumus, verum etiam ad docendum. Atque ut tauris natura datum est, ut pro vitulis contra leones summa vi impetuque contendant: sic ii, qui valent opibus atque id facere possunt, ut de Hercule et de Libero accepimus, ad servandum genus hominum natura incitantur. Atque etiam, Iovem quum Optimum et Maximum dicimus, quumque eumdem Salutarem, Hospitalem, Statorem; hoc intelligi volumus, salutem hominum in eius esse tutela. Minime autem convenit, quum ipsi inter nos abiecti neglectique simus, postulare, ut diis immortalibus cari simus et ab his diligamur. Quemadmodum igitur membris utimur prius, quam didicimus, cuius ea utilitatis caussa habeamus: sic inter nos natura ad civilem communitatem coniuncti et consociati sumus. Quod ni ita se haberet, nec iustitiae ullus esset nec bonitati locus. 67. Et quo modo hominum inter homines iuris esse vincula putant, sic homini nihil iuris esse cum bestiis. Praeclare enim Chrysippus, cetera nata esse hominum caussa et deorum, eos autem communitatis et societatis suae; ut bestiis homines uti ad utilitatem suam possint sine iniuria. Quoniamque ea natura esset hominis, utei cum genere humano quasi civile ius intercederet: qui id conservaret, eum iustum, qui migraret, iniustum fore. Sed quemadmodum, theatrum ut commune sit, recte tamen dici potest, eius esse eum locum, quem quisque occuparit: sic in urbe mundove communi non adversatur ius, quo minus suum quidque cuiusque sit. 68. Quum autem ad tuendos conservandosque homines hominem natum esse videamus: consentaneum est huic naturae, ut sapiens velit gerere et administrare rempublicam, atque, ut e natura vivat, uxorem adiungere et velle ex ea liberos procreare. Ne amores quidem sanctos a sapiente alienos esse arbitrantur. Cynicorum autem rationem atque vitam alii cadere in sapientem dicunt, si quis eiusmodi forte casus inciderit, ut id faciendum sit: alii nullo modo. XXI. 69. Ut vero conservetur omnis homini erga hominem societas, coniunctio, caritas: et emolumenta et detrimenta, quae ὠφελήματα et βλάμματα appellant, communia esse voluerunt: quorum altera prosunt, nocent altera. Neque solum ea communia, verum etiam paria esse dixerunt. Incommoda autem et commoda (ita εὐχρηστήματα et δυσχρηστήματα appello) communia esse voluerunt, paria noluerunt. Illa enim, quae prosunt aut quae nocent, aut bona sunt aut mala: quae sint paria necesse est. Commoda autem aut incommoda in eo genere sunt, quae praeposita et reiecta dicimus. Ea possunt paria non esse. Sed emolumenta communia esse dicuntur. Recte autem facta et peccata non habentur communia. 70. Amicitiam autem adhibendam esse censent, quia sit ex eo genere, quae prosunt. Quamquam autem in amicitia alii dicant, aeque caram esse sapienti rationem amici, ac suam; alii autem, sibi cuique cariorem suam: tamen hi quoque posteriores fatentur, alienum esse ab iustitia, ad quam nati esse videamur, detrahere quid de aliquo, quod sibi assumat. Minime vero probatur huic disciplinae, de qua loquor, aut amicitiam aut iustitiam propter utilitates asciscí aut probari. Eaedem enim utilitates poterunt eas labefactare atque pervertere. Etenim nec iustitiae nec amicitiae esse omnino poterunt, nisi ipsae per se ex-

petantur. 71. Ius autem, quod ita dici appellarique possit, id esse natura: alienumque esse a sapiente non modo iniuriam cui facere, verum etiam nocere. Nec vero rectum est, cum amicis aut bene meritis consociare aut coniungere iniuriam: gravissimeque et verissime defenditur, numquam aequitatem ab utilitate posse seiungi: et, quidquid aequum iustumque esset, id etiam honestum: vicissimque, quidquid esset honestum, id iustum etiam atque aequum fore.

72. Ad easque virtutes, de quibus disputatum est, dialecticam etiam adiungunt et physicam: easque ambas virtutum nomine appellant: alteram, quod habeat rationem, ne cui falso assentiamur, neve umquam captiosa probabilitate fallamur, eaque, quae de bonis et malis didicerimus, ut tenere tuerique possimus. Nam sine hac arte quemvis arbitrantur a vero abduci fallique posse. Recte igitur, si omnibus in rebus temeritas ignoratioque vitiosa est, ars ab his ea, quae tollit haec, virtus nominata est. XXII. 73. Physicae quoque non sine caussa tributus idem est honos: propterea quod, qui convenienter naturae victurus sit, ei proficiscendum est ab omni mundo atque ab eius procuratione. Nec vero potest quisquam de bonis et malis vere iudicare, nisi omni cognita ratione naturae, et vitae etiam deorum, et utrum conveniat, necne, natura hominis cum universa: quaeque sunt vetera praecepta sapientium, qui iubent *tempori parere*, et *sequi deum*, et *se noscere*, et *nihil nimis*. Haec sine physicis quam vim habeant, (et habent maximam,) videre nemo potest. Atque etiam ad iustitiam colendam, ad tuendas amicitias et reliquas caritates quid natura valeat, haec una cognitio potest tradere. Nec vero pietas adversus deos, nec, quanta his gratia debeatur, sine explicatione naturae intelligi potest.

74. Sed iam sentio, me esse longius provectum, quam proposita ratio postularet. Verum admirabilis compositio disciplinae incredibilisque rerum traxit ordo: quem, per deos immortales! nonne miraris? Quid enim aut in natura, qua nihil est aptius, nihil descriptius, aut in operibus manu factis tam compositum tamque compactum et coagmentatum inveniri potest? Quid posterius priori non convenit? Quid sequitur, quod non respondeat superiori? Quid non sic aliud ex alio nectitur, ut non, si unam litteram moveris, labent omnia? Nec tamen quidquam est, quod moveri possit.

75. Quam gravis vero, quam magnifica, quam constans conficitur persona sapientis! qui, quum ratio docuerit, quod honestum esset, id esse solum bonum, semper sit necesse est beatus, vereque omnia ista nomina possideat, quae irrideri ab imperitis solent. Rectius enim appellabitur rex, quam Tarquinius, qui nec se nec suos regere potuit: rectius magister populi, (is enim est dictator,) quam Sulla, qui trium pestiferorum vitiorum, luxuriae, avaritiae, crudelitatis, magister fuit: rectius dives, quam Crassus, qui, nisi eguisset, numquam Euphratem nulla belli caussa transire voluisset. Recte eius omnia dicentur, qui scit uti solus omnibus: recte etiam pulcher appellabitur; animi enim lineamenta sunt pulchriora, quam corporis: recte solus liber, nec dominationi cuiusquam parens neque obediens cupiditati: 76. recte invictus, cuius etiam si corpus constringatur, animo tamen vincula iniici nulla possint. Neque exspectet ultimum tempus aetatis, ut tum denique iudicetur beatusne fuerit, quum extremum vitae diem morte confecerit: quod ille unus e septem sapientibus non sapienter Croesum monuit. Nam si beatus umquam fuisset, beatam vitam usque ad illum a Cyro exstructum rogum pertulisset. Quod si ita est, ut neque quisquam, nisi bonus vir, et omnes boni beati sint: quid philosophia magis colendum, aut quid est virtute divinius?

114.

LIBER QUARTUS.

ARG. In introitu Cicero philosophiam Stoicam in universum reprehendit, maxime vero auctorem eius Zenonem, qui, Socraticorum Aristotelisque disciplina temere relicta, novam sit ausus condere, non nisi novis quibusdam verbis et scribendi disserendique ratione discrepantem. c. 1-5. Item illam Stoicorum summo de bono et malo verborum potius, quam rerum, esse controversiam. Nam constitutionem illam primam naturae, a qua et Cato de Stoicorum more exorsus sit, utriusque partis esse communem, ut nulla de rebus sit dissensio. Valetudinem corporis, sensuum integritatem, non esse bona, sed praeposita; quae in corpore excellant, non esse per se expetenda, sed sumenda; omnia vitia esse paria; qui virtutem non plene consecuti sint, summe esse miseros: ea vero non esse eiusmodi, ut vetus illa disciplina deserenda fuisse videatur, praesertim quum novae significationi verborum, in quibus disputationis cardo versetur, linguae consuetudo refragetur. c. 6-9. Sequitur deinde pressior disputatio de his, quae a Catone dicta erant, eaque conferuntur cum his, quae Cicero anteposuit Catonianis. Quod ab iisdem initiis naturae, animo et corpore, et utriusque conservandi studio proficiscantur Stoici et Peripatetici: male Stoicos paullo post corporis plane oblivisci, et in exquirendo summo bono et malo unum animum intueri: nam etsi corporis bona virtuti longe sint postponenda, his tamen partes vitae beatae contineri. 10-12. Deinde quum omnium naturalium simile sit id, ad quod omnia referantur, et quod sit ultimum rerum appetendarum; omnis autem natura nullam sui partem deserat, neque aliam alia potiorem ducat, non esse, cur summum bonum non toto in homine ponatur. c. 13. 14. Quod autem Stoici negent, posse constitui virtutem, si, quae extra eam sint, ad beatam vitam pertineant; id totum contra esse. Neque enim virtutem posse introduci, nisi, quae legat et reiiciat, omnia unam ad summam referantur. c. 15. 16. Iam ad reliqua pergit Cicero. Ac primum quidem minime probandum esse dicit, quod Stoici, quum, quod sit honestum, solum esse bonum doceant, rursus dicant, initia proponenda esse accommodata naturae, quorum e selectione virtus possit exsistere. Non enim esse aequum, aliunde finem beate vivendi, i. e. ab honesto, aliunde vero, i. e. a natura, principium agendi petere, sed una ratione utrumque contineri oportere: ex quo ipso Stoicae rationis, de fine bonorum, vitium intelligi, quo, qui in voluptate summum bonum ponant, liberi sint, quorum de sententia et appetitio et actio simul commoveantur. c. 17. Iam in illis consectariis: *omne bonum laudabile, laudabile omne honestum, igitur omne bonum honestum*; item in illo sorite: *quod bonum sit, id esse optabile, quod optabile, expetendum* etc. sumi ea, quae a nemine concedantur, nisi a quo sola virtute finis bonorum contineri censeatur. Reliqua autem: omnes, qui non sint sapientes, aeque miseros esse, omnia recte facta et peccata aequalia, et his similia, ita repugnare sensibus ac rerum naturae, ut iis ipsis tollantur ea, ex quibus colligantur. c. 18. 19. Atque hac ipsa re factum esse, ut caussam non obtinens Zeno,

repugnante quippe natura, et ad angustias redactus, versare verba inciperet. Nam quae bona nollet dici, eum concessisse, ut apta, accommodata, praeposita dicerentur, et quae mala negaret esse, reiecta appellarentur; Platonem non sapientem quidem dixisse, Dionysio tamen tyranno praetulisse; peccata alia tolerabilia censuisse, alia nullo modo: in his, ut et in reliquis, loqui eum aliter atque omnes, sed idem sentire ac ceteros. c. 20. sq. Harum angustiarum unam caussam esse gloriosam illam in constituendo summo bono ostentationem. Nam quum, quod honestum sit, id solum bonum esse dicat, omnia officia vitae tolli; ex quibus angustiis dum expedire se velit, nova quaedam dicere cogi, sed ea cum Aristoteleis re consentientia, verbis discrepantia; e re igitur fuisse, usitate loqui. c. 25. 26. Hinc orta esse illa παράδοξα, ut: omnia peccata esse paria, quae, si res verbis subiectae spectentur, nihil habeant controversiae. c. 27. 28.

I. 1. Quae quum dixisset, finem ille. Ego autem, Nae tu, inquam, Cato, ista exposuisti tam multa memoriter, tam obscura dilucide. Itaque aut omittamus contra omnino velle aliquid, aut spatium sumamus ad cogitandum. Tam enim diligenter, etsi minus vere, (nam nondum id quidem audeo dicere,) sed tamen accurate non modo fundatam, verum etiam exstructam disciplinam non est facile perdiscere. Tum ille, Ain tandem, inquit, quum ego te hac nova lege videam eodem die accusatori respondere, et tribus horis perorare, in hac me caussa tempus dilaturum putas? quae tamen a te agetur non melior, quam illae sunt, quas interdum obtines. Quare istam quoque aggredere, tractatam praesertim et ab aliis, et a te ipso saepe, ut tibi deesse non possit oratio. 2. Tum ego, Non mehercule, inquam, soleo temere contra Stoicos: non quo illis admodum assentiar: sed pudore impedior; ita multa dicunt, quae vix intelligam. Obscura, inquit, quaedam esse confiteor: nec tamen ab illis ita dicuntur de industria: sed inest in rebus ipsis obscuritas. Cur igitur, easdem res, inquam, Peripateticis dicentibus, verbum nullum est, quod non intelligatur? Easdemne res, inquit? an parum disserui, non verbis Stoicos a Peripateticis, sed universa re et tota sententia dissidere? Atqui, inquam, Cato, si istud obtinueris, traducas me ad te totum licebit. Putabam equidem, satis, inquit, me dixisse. Quare ad ea primum, si videtur. Sin aliud quid voles, postea. Immo isto quidem, inquam, loco, nisi iniquum postulo, responde arbitratu meo. Ut placet, inquit. Etsi enim illud erat aptius, aequum, cuique concedere.

II. 3. Existimo igitur, inquam, Cato, veteres illos Platonis auditores, Speusippum, Aristotelem, Xenocratem, deinde eorum, Polemonem, Theophrastum, satis et copiose et eleganter habuisse constitutam disciplinam, ut non esset caussa Zenoni, quum Polemonem audisset, cur et ab eo ipso et a superioribus dissideret: quorum fuit haec institutio; in qua animadvertas velim, quid putes mutandum; nec exspectes, dum ad omnia dicam, quae a te dicta sunt: universa enim illorum ratione cum tota vestra confligendum puto. 4. Qui quum viderent, ita nos esse natos, ut et communiter ad eas virtutes apti essemus, quae notae illustresque sunt, iustitiam dico, temperantiam, ceteras generis eiusdem; (quae omnes, similes artium reliquarum, materia tantum ad meliorem partem, et tractatione differunt:) easque ipsas virtutes viderent nos magnificentius appetere et ardentius; habere etiam insitam quamdam, vel potius innatam, cupiditatem scientiae, natosque esse ad congregationem hominum et ad societatem communitatemque generis humani, eaque in maximis ingeniis maxime elucere: —totam philosophiam tres in partes diviserunt; quam partitionem a Zenone retentam esse videmus. 5. Quarum quum una sit, qua mores conformari putantur; differo eam partem, quae quasi stirps est huius quaestionis: qui sit enim finis bonorum, mox: hoc loco tantum dico, a veteribus Peripateticis Academicisque, qui re consentientes vocabulis differebant, eum locum, quem civilem recte appellaturi videmur, Graeci *πολιτικόν*, graviter et copiose esse tractatum. III. Quam multa illi de republica scripserunt! quam multa de legibus! quam multa non solum praecepta in artibus, sed etiam exempla in orationibus bene dicendi reliquerunt! Primum enim ipsa illa, quae subtiliter disserenda erant, polite apteque dixerunt, tum definientes, tum partientes: ut vestri etiam: sed vos squalidius; illorum, vides, quam niteat oratio. 6. Deinde ea, quae requirebant orationem ornatam et gravem, quam magnifice sunt dicta ab illis! quam splendide! de iustitia, de fortitudine, de amicitia, de aetate degenda, de philosophia, de capessenda republica, de temperantia, de consuetudine hominum acu * spinas vellentium, ut Stoici, nec ossa nudantium, sed eorum, qui grandia ornate vellent, enucleate minora dicere. Itaque quae sunt eorum consolationes! quae cohortationes! quae etiam monita et consilia, scripta ad summos viros! Erat enim apud eos, ut est rerum ipsarum natura, sic dicendi exercitatio, duplex. Nam quidquid quaeritur, id habet aut generis ipsius sine personis temporibusque, aut, his adiunctis, facti aut iuris aut nominis controversiam. Ergo in utroque exercebantur: eaque disciplina effecit tantam illorum utroque in genere dicendi copiam. 7. Totum genus hoc et Zeno, et ab eo qui sunt, aut non potuerunt, aut noluerunt, certe reliquerunt. Quamquam scripsit artem rhetoricam Cleanthes; Chrysippus etiam; sed sic, ut, si quis obmutescere concupierit, nihil aliud legere debeat. Itaque vides, quo modo loquantur. Nova verba fingunt: deserunt usitata. At quanta conatur! Mundum hunc omnem oppidum esse nostrum. [Incendit igitur eos, qui audiunt.] Vides, quantam rem agat: ut, Circeiis qui habitet, totum hunc mundum suum municipium esse existimet. * * Quid? ille incendat? Restinguet citius, si ardentem acceperit. Ista ipsa, quae tu breviter, regem, dictatorem, divitem solum esse sapientem, a te quidem apte ac rotunde: quippe; habes enim a rhetoribus. Illorum vero ista ipsa quam exilia de virtutis vi! quam tantam volunt esse, ut beatum per se efficere possit. Pungunt, quasi aculeis, interrogatiunculis angustis: quibus etiam qui assentiuntur, nihil commutantur animo, et iidem abeunt, qui venerant: res enim fortasse verae, certe graves, non ita tractantur, ut debent, sed aliquanto minutius.

IV. 8. Sequitur disserendi ratio cognitioque naturae. Nam de summo bono mox, ut dixi, videbimus, et ad id explicandum disputationem omnem conferemus. In iis igitur partibus duabus nihil erat, quod Zeno commutare gestiret. Res enim praeclare se habent, et quidem in utraque parte. Quid enim ab antiquis ex eo genere, quod ad disserendum valet, praetermissum est? qui et definierunt plurima, et definiendi artes reliquerunt: quodque est definitioni adiunctum, ut res in partes dividatur, id et fit ab illis, et, quemadmodum fieri oporteat, traditur; item de contrariis; a quibus ad genera formasque generum venerunt. Iam argumenti, ratione conclusi, caput esse faciunt ea, quae perspicua dicunt: deinde ordi-

nem sequuntur: tum, quid verum sit in singulis, extrema conclusio est. 9. Quanta autem ab illis varietas argumentorum ratione concludentium eorumque cum captiosis interrogationibus dissimilitudo! Quid? quod pluribus locis quasi denuntiant, ut neque sensuum fidem sine ratione, nec rationes sine sensibus exquiramus, atque eorum alterum ab altero separemus? Quid? ea, quae dialectici nunc tradunt et docent, nonne ab illis instituta sunt et inventa? De quibus etsi a Chrysippo maxime est elaboratum, tamen a Zenone minus multo, quam ab antiquis. Ab hoc autem quaedam non melius, quam veteres: quaedam omnino relicta. 10. Quumque duae sint artes, quibus perfecte ratio et oratio compleatur, una inveniendi, altera disserendi: hanc posteriorem et Stoici et Peripatetici, priorem autem illi egregie tradiderunt; hi omnino ne attigerunt quidem. Nam e quibus locis, quasi thesauris, argumenta depromerentur, vestri ne suspicati quidem sunt, superiores autem artificio et via tradiderunt. Quae quidem res efficit, ne necesse sit, iisdem de rebus semper quasi dictata decantare, neque a commentariolis suis discedere. Nam qui sciet, ubi quidque positum sit, quaque eo veniat, is, etiam si quid obrutum erit, poterit eruere, semperque esse in disputando suus. Quod etsi ingeniis magnis praediti quidam dicendi copiam sine ratione consequuntur: ars tamen est dux certior, quam natura. Aliud est enim, poetarum more verba fundere, aliud, ea, quae dicas, ratione et arte distinguere.

V. 11. Similia dici possunt de explicatione naturae, qua hi utuntur et vestri: neque vero ob duas modo caussas, quod Epicuro videtur, ut pellatur mortis et religionis metus: sed etiam modestiam quamdam cognitio rerum caelestium affert iis, qui videant, quanta sit etiam apud deos moderatio, quantus ordo: et magnitudinem animi, deorum opera et facta cernentibus: iustitiam etiam, quum cognitum habeas, quod sit summi rectoris ac domini numen, quod consilium, quae voluntas: cuius ad naturam apta ratio vera illa et summa lex a philosophis dicitur. 12. Inest in eadem explicatione naturae insatiabilis quaedam e cognoscendis rebus voluptas: in qua una, confectis rebus necessariis, vacui negotiis, honeste ac liberaliter possumus vivere. Ergo in hac ratione tota de maximis fere rebus Stoici illos secuti sunt, ut et deos esse, et quattuor ex rebus omnia constare dicerent. Quum autem quaereretur res admodum difficilis. num quinta quaedam natura videretur esse, ex qua ratio et intelligentia oriretur, in quo etiam de animis, cuius generis essent, quaereretur: Zeno id dixit esse ignem: nonnulla deinde aliter; sed ea pauca. De maxima autem re, eodem modo, divina mente atque natura mundum universum atque eius maximas partes administrari: materiam vero rerum et copiam apud hos exilem, apud illos uberrimam reperiemus. 13. Quam multa ab his conquisita et collecta sunt de omnium animantium genere, ortu, membris, aetatibus! quam multa de rebus iis, quae gignuntur e terra! quam multae, quamque de rebus variis, et caussae, cur quidque fiat, et demonstrationes, quemadmodum quaeque fiant! Qua ex omni copia plurima et certissima argumenta sumuntur ad cuiusque rei naturam explicandam. Ergo adhuc, quantum equidem intelligo, caussa non videtur fuisse mutandi nominis. Non enim, si omnia non sequebatur, idcirco non erat ortus illinc. Equidem etiam Epicurum, in physicis quidem, Democritum puto: pauca mutat, vel plura sane. At quum e plurimis eadem dicit, tum certe de maximis. Quod idem quum vestri faciant, non satis magnam tribuunt inventoribus gratiam. Sed haec hactenus.

VI. 14. Nunc videamus, quaeso, de summo bono, quod continet philosophiam, ecquid tandem attulerit, quamobrem ab inventoribus, tamquam a parentibus, dissentiret. Hoc igitur loco, quamquam a te, Cato, diligenter est explicatum, finis hic bonorum et quis a Stoicis et quemadmodum diceretur: tamen ego quoque exponam, ut perspiciamus, si potuerimus, quidnam a Zenone novi sit allatum. Quum enim superiores, e quibus planissime Polemo, secundum naturam vivere, summum bonum esse dixissent, his verbis tria significari Stoici dicunt: unum eiusmodi, vivere adhibentem scientiam earum rerum, quae natura evenirent. (Hunc ipsum Zenonis aiunt finem esse, declarantem illud, quod a te dictum est, convenienter naturae vivere:) 15. alterum significare idem, ut si diceretur, officia omnia media aut pleraque servantem, vivere. Hoc sic expositum dissimile est superiori. Illud enim rectum, quod κατόρθωμα dicebas, contingit sapienti soli: hoc autem inchoati cuiusdam officii est, non perfecti; quod cadere in nonnullos insipientes potest. Tertium autem, omnibus aut maximis rebus iis, quae secundum naturam sunt, fruentem vivere, hoc non est positum in nostra actione. Completur enim et ex eo genere vitae, quod virtute finitur, et ex iis rebus, quae secundum naturam sunt, neque sunt in nostra potestate. Sed hoc summum bonum, quod tertia significatione intelligitur, eaque vita, quae ex summo bono degitur, quia coniuncta ei virtus est, in sapientem solum cadit: isque finis bonorum, ut ab ipsis Stoicis scriptum videmus, a Xenocrate atque ab Aristotele constitutus est. Itaque ab his constitutio illa prima naturae, a qua tu quoque ordiebare, his prope verbis exponitur. VII. 16. Omnis natura vult esse conservatrix sui, ut et salva sit, et in genere conservetur suo. Ad hanc rem aiunt artes quoque requisitas, quae naturam adiuvarent: in quibus ea numeretur in primis, quae est vivendi ars, ut tueatur, quod a natura datum sit, quod desit, acquirat: iidemque diviserunt naturam hominis in animum et corpus. Quumque eorum unum quodque per se expetendum esse dixissent, virtutes quoque utriusque eorum per se expetendas esse dicebant: quum animum quadam infinita laude anteponerent corpori, virtutes quoque animi bonis corporis anteponebant. 17. Sed quum sapientiam totius hominis custodem et procuratricem esse vellent, quae esset naturae comes et adiutrix: hoc sapientiae munus esse dicebant, ut eum tueretur, qui constaret ex animo et corpore; in utroque iuvaret eum, atque contineret. Atque ita re primo simpliciter collocata, reliqua subtilius persequentes, corporis bona facilem quamdam rationem habere censebant. De animi bonis accuratius exquirebant: in primisque reperiebant, inesse in his iustitiae semina: primique ex omnibus philosophis a natura tributum esse docuerunt, ut ii, qui procreati essent, a procreatoribus amarentur, et id, quod temporum ordine antiquius est, ut coniugia virorum et uxorum, natura coniuncta esse dicerent: qua ex stirpe orirentur amicitiae cognationum. Atque ab his initiis profecti, omnium virtutum et originem et progressionem persecuti sunt. Ex quo magnitudo quoque animi exsistebat, qua facile posset repugnari obsistique fortunae, quod maximae res essent in potestate sapientis. Varietates autem iniu-

riasque fortunae facile veterum philosophorum praeceptis instituta vita superabat. 18. Principiis autem a natura datis, amplitudines quaedam bonorum excitabantur, partim profectae a contemplatione rerum occultiorum, quod erat insitus menti cognitionis amor, ex quo etiam rationis explicandae disserendique cupiditas consequebatur: quodque hoc solum animal natum est pudoris ac verecundiae particeps, appetensque coniunctionem hominum ac societatem, animadvertensque in omnibus rebus, quas ageret aut diceret, ut nequid ab eo fieret, nisi honeste et decore; his initiis, ut ante dixi, tamquam seminibus, a natura datis, temperantia, modestia, iustitia et omnis honestas perfecte absoluta est.

VIII. 19. Habes, inquam, Cato, formam illorum omnium, de quibus loquor, philosophorum. Qua exposita, scire cupio, quae caussa sit, cur Zeno ab hac antiqua institutione desciverit: quidnam horum ab eo non sit probatum. Quodne omnem naturam conservatricem sui dixerint? an quod omne animal ipsum sibi commendatum, ut se et salvum in suo genere incolumeque vellet? an, quum omnium artium finis is esset, quid natura maxime quaereret, idem statui debere de totius arte vitae? an quod, quum animo constaremus et corpore, et haec ipsa et eorum virtutes per se esse sumendas? An vero displicuit ea, quae tributa est animi virtutibus tanta praestantia? an, quae de prudentia, de cognitione rerum, de coniunctione generis humani, quaeque ab eisdem de temperantia, de modestia, de magnitudine animi, de omni honestate dicuntur? Fatebuntur Stoici, haec omnia dicta esse praeclare, neque eam caussam Zenoni desciscendi fuisse.

20. Alia quaedam dicent, credo, magna antiquorum esse peccata, quae ille, veri investigandi cupidus, nullo modo ferre potuerit. Quid enim perversius, quid intolerabilius, quid stultius, quam bonam valetudinem, quam dolorum omnium vacuitatem, quam integritatem oculorum reliquorumque sensuum ponere in bonis potius, quam dicere, nihil omnino inter eas res hisque contrarias interesse? Ea enim omnia, quae illi bona dicerent, praeposita esse, non bona: itemque illa, quae in corpore excellerent, stulte antiquos dixisse per se esse expetenda; sumenda potius, quam expetenda; eademque omni vita, quae in una virtute consisteret: illam vitam, quae etiam ceteris rebus, quae essent secundum naturam, abundaret, magis expetendam non esse, sed magis sumendam: quumque ipsa virtus efficiat ita beatam vitam, ut beatior esse non possit, tamen quaedam deesse sapientibus tum, quum sint beatissimi: itaque eos id agere, ut a se dolores, morbos, debilitates repellant.

IX. 21. O magnam vim ingenii, caussamque iustam, cur nova exsisteret disciplina! Perge porro. Sequentur enim, quae tu scientissime complexus es, omnem insipientiam, iniustitiam, alia vitia similia esse, omniaque peccata esse paria; eosque, qui natura doctrinaque longe ad virtutem processissent, nisi eam plene consecuti essent, summe esse miseros, neque inter eorum vitam et improbissimorum quidquam omnino interesse, ut Plato, tantus ille vir, si sapiens non fuerit, nihilo melius, quam quivis improbissimus, nec beatius vixerit. Haec videlicet est correctio philosophiae veteris et emendatio. Quae omnino aditum habere nullum potest in Urbem, in forum, in curiam. Quis enim ferre posset ita loquentem eum, qui se auctorem vitae graviter et sapienter agendae profiteretur, nomina rerum commutantem: quumque idem sentiret, quod omnes, quibus rebus eamdem vim tribueret, alia nomina imponentem, verba modo mutantem, de opinionibus nihil detrahentem? 22. Patronusne caussae, in epilogo pro reo dicens, negaret esse malum exsilium, publicationem bonorum? haec reiicienda esse, non fugienda? nec misericordem iudicem esse oportere? in concione autem si loqueretur, si Hannibal ad portas venisset murumque iaculo traiecisset, negaret esse in malis, capi, venire, interfici, patriam amittere? An senatus, quum triumphum Africano decerneret; QUOD EIUS VIRTUTE AUT FELICITATE, posset dicere, si neque virtus in ullo, nisi in sapiente, nec felicitas vere dici potest? Quae est igitur ista philosophia, quae communi more in foro loquitur, in libello suo? praesertim quum, quod illi suis verbis significent, in eo nihil novetur, [de ipsis rebus nihil mutetur,] eaedem res maneant alio modo. 23. Quid enim interest, divitias, opes, valetudinem bona dicas, anne praeposita, quum ille, qui ista bona dicit, nihilo plus his tribuat, quam tu, qui eadem illa praeposita nominas? Itaque homo in primis ingenuus et gravis, dignus illa familiaritate Scipionis et Laelii, Panaetius, quum ad Q. Tuberonem de dolore patiendo scriberet; quod esse caput debebat, si probari posset, nusquam posuit, non esse malum dolorem: sed quid esset, et quale quantumque in eo inesset alieni, deinde, quae ratio esset perferendi: cuius quidem, quoniam Stoicus fuit, sententia condemnata mihi videtur esse immanitas ista verborum.

X. 24. Sed, ut propius ad ea, Cato, accedam, quae a te dicta sunt, pressius agamus, eaque, quae modo dixisti, cum his conferamus, quae tuis antepono. Quae sunt igitur communia vobis cum antiquis, his sic utamur, quasi concessis: quae in controversiam veniunt, de iis, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet agi subtilius et, ut ipse dixisti, pressius. Quae enim adhuc protulisti, popularia sunt: ego autem a te elegantiora desidero. A mene tu, inquam? Sed tamen enitar et, si minus mihi multa occurrent, non fugiam ista popularia. 25. Sed positum sit primum, nosmetipsos commendatos esse nobis, primamque ex natura hanc habere appetitionem, ut conservemus nosmet ipsos. Hoc convenit. Sequitur illud, ut animadvertamus, qui simus ipsi, ut nos, quales oportet esse, servemus. Sumus igitur homines: ex animo constamus et corpore; quae sunt cuiusdam modi; nosque oportet, ut prima appetitio naturalis postulat, haec diligere, constituereque ex his finem illum summi boni atque ultimi. Quem, si prima vera sunt, ita constitui necesse est, earum rerum, quae sint secundum naturam, quam plurima et quam maxima adipisci. 26. Hunc igitur finem illi tenuerunt; quodque ego pluribus verbis, illi brevius, secundum naturam vivere, hoc his bonorum videtur extremum. XI. Age nunc isti doceant, vel tu potius, (quis enim ista melius?) quonam modo, ab iisdem principiis profecti, efficiatis, ut honeste vivere (id est enim vel ex virtute, vel naturae congruenter vivere) summum bonum sit, et quonam modo, aut quo loco corpus subito deserueritis, omniaque ea, quae, secundum naturam quum sint, absint a nostra potestate; ipsum denique officium. Quaero igitur, quo modo hae tantae commendationes, a natura profectae, subito a sapientia relictae sint. 27. Quod si non hominis summum bonum quaereremus, sed cuiusdam animantis: is autem esset nihil, nisi animus: (liceat enim fingere aliquid

eiusmodi, quo verum facilius reperiamus:) tamen illi animo non esset hic vester finis. Desideraret enim valetudinem, vacuitatem doloris: appeteret etiam conservationem sui, earumque rerum custodiam: finemque sibi constitueret, secundum naturam vivere: quod est, ut dixi, habere ea, quae secundum naturam sint, vel omnia, vel plurima et maxima. 28. Cuiuscumque enim modi animal constitueris: necesse est, etiam si id sine corpore sit, ut fingimus, tamen esse in animo quaedam similia eorum, quae sunt in corpore: ut nullo modo, nisi ut exposui, constitui possit finis bonorum. Chrysippus autem exponens differentias animantium, ait alias earum corpore excellere, alias autem animo, nonnullas valere utraque re: deinde disputat, quod cuiusque generis animantis statui deceat extremum. Quum autem hominem in eo genere posuisset, ut ei tribueret animi excellentiam: summum bonum id constituit, non ut excellere animo, sed uti nihil esse praeter animum videretur. XII. Uno autem modo in virtute sola summum bonum recte poneretur, si quod esset animal, quod totum ex mente constaret: id ipsum tamen sic, ut ea mens nihil haberet in se, quod esset secundum naturam: ut valetudo est. 29. Sed id ne cogitari quidem potest, quale sit, ut non repugnet ipsum sibi. Sin dicit obscurari quaedam, nec apparere, quia valde parva sint, nos quoque concedimus. Quod dicit Epicurus de voluptate, quae minimae sint voluptates, eas obscurari saepe et obrui. Sed non sunt in eo genere tantae commoditates corporis, tamque productae temporibus, tamque multae. Itaque, in quibus, propter earum exiguitatem, obscuratio consequitur; saepe accidit, ut nihil interesse nostra fateamur, sint illa necne sint: ut in sole, quod a te dicebatur, lucernam adhibere nihil interest, aut teruncium adiicere Croesi pecuniae. 30. Quibus autem in rebus tanta obscuratio non sit, fieri tamen potest, ut id ipsum, quod interest, non sit magnum. Ut ei, qui iucunde vixerit annos decem, si aeque vita iucunda menstrua addatur; quia momentum aliquod habeat ad iucundum accessio, bonum sit: sin autem id non concedatur, non continuo vita beata tollitur. Bona autem corporis huic sunt, quod posterius posui, similiora. Habent enim accessionem dignam, in qua elaboretur: ut mihi in hoc Stoici iocari videantur interdum, quum ita dicant, si ad illam vitam, quae cum virtute degatur, ampulla aut strigilis accedat, sumpturum sapientem eam vitam potius, cui haec adiecta sint, nec beatiorem tamen ob eam caussam fore. 31. Hoc simile tandem est non risu potius, quam oratione eiiciendum? Ampulla enim sit, necne sit, quis non iure optimo irrideatur, si laboret? At vero gravitate membrorum et cruciatu dolorum si quis quem levet, magnam ineat gratiam: nec, si ille sapiens ad tortoris equuleum a tyranno ire cogatur, similem habeat vultum, ac si ampullam perdidisset: sed, ut magnum et difficile certamen iniens, quum sibi cum capitali adversario, dolore, depugnandum videret, excitaret omnes rationes fortitudinis ac patientiae, quarum praesidio iniret illud difficile, ut dixi, magnumque praelium. Deinde non quaeremus, quid obscuretur aut intereat, quia sit admodum parvum: sed quid tale sit, ut expleat summam. Una voluptas e multis obscuratur in illa vita voluptaria: sed tamen ea, quamvis parva sit, pars est eius vitae, quae posita est in voluptate. Nummus in Croesi divitiis obscuratur: pars est tamen divitiarum. Quare obscurentur etiam haec, quae secundum naturam esse dicimus, in vita beata: sint modo partes vitae beatae. XIII. 32. Atqui, si, ut convenire debet inter nos, est quaedam appetitio naturalis ea, quae secundum naturam sunt, appetens: eorum omnium est aliqua summa facienda. Quo constituto, tum licebit otiose ista quaerere, de magnitudine rerum, de excellentia, quanta in quoque sit ad beate vivendum, de istis ipsis obscurationibus, quae propter exiguitatem vix aut ne vix quidem appareant.

Quid? de quo nulla dissensio est? Nemo enim est, qui aliter dixerit, quin omnium naturalium simile esset id, ad quod omnia referuntur: quod est ultimum rerum appetendarum. Omnis enim est natura diligens sui. Quae est enim, quae se umquam deserat, aut partem aliquam sui, aut eius partis habitum, aut vim, aut ullius earum rerum, quae secundum naturam sunt, aut motum, aut statum? Quae autem natura suae primae institutionis oblita est? Nulla profecto, quin suam vim retineat a primo ad extremum. 33. Quomodo igitur evenit, ut hominis natura sola esset, quae hominem relinqueret, quae oblivisceretur corporis, quae summum bonum non in toto homine, sed in parte hominis poneret? Quo modo autem, quod ipsi etiam fatentur constatque inter omnes, conservabitur, ut simile sit omnium naturale illud ultimum, de quo quaeritur? Tum enim esset simile, si in ceteris quoque naturis id cuique esset ultimum, quod in quaque excelleret. Tale enim visum esset ultimum Stoicorum. 34. Quid dubitas igitur mutare principia naturae? Quid enim dicis, omne animal, simul atque sit ortum, applicatum esse ad se diligendum; esseque in se conservando occupatum? Quin potius ita dicis, omne animal applicatum esse ad id, quod in eo sit optimum, et in eius unius occupatum esse custodia, reliquasque naturas nihil aliud agere, nisi ut id conservent, quod in quaque optimum sit? Quo modo autem optimum, si bonum praeterea nullum est? Sin autem reliqua appetenda sunt, cur, quod est ultimum rerum appetendarum, id non aut ex omnium earum, aut ex plurimarum et maximarum appetitione concluditur? ut Phidias potest a primo instituere signum idque perficere: potest ab alio inchoatum accipere et absolvere. Huic sapientia similis. Non enim ipsa genuit hominem, sed accepit a natura inchoatum. Hanc ergo intuens, debet institutum illud, quasi signum, absolvere. 35. Qualem igitur natura hominem inchoavit? et quod est munus, quod opus sapientiae? quid est, quod ab ea absolvi et perfici debeat? Si nihil in eo, quod perficiendum est, praeter motum ingenii quemdam, id est rationem: necesse est, huic ultimum esse, ex virtute vitam fingere. Rationis enim perfectio est virtus. Sin nihil, nisi corpus: summa erunt illa, valetudo, vacuitas doloris, pulchritudo, cetera. Nunc de hominis summo bono quaeritur. XIV. 36. Quid ergo dubitamus in tota eius natura quaerere, quid sit effectum? Quum enim constet inter omnes, omne officium munusque sapientiae in hominis cultu esse occupatum: alii (ne me existimes contra Stoicos solum dicere) eas sententias afferunt, ut summum bonum in eo genere ponant, quod sit extra nostram potestatem, tamquam de animali aliquo loquantur: alii contra, quasi nullum corpus sit hominis, ita praeter animum nihil curant: quum praesertim ipse quoque animus non inane nescio quid sit, (neque enim id possum intelligere,) sed in quodam genere corporis: ut ne is quidem virtute una contentus sit, sed appetat vacuitatem doloris. Quamobrem utrique idem

faciunt, ut si laevam partem negligerent, dexteram tuerentur: aut ipsius animi, ut fecit Herillus, cognitionem amplexarentur, actionem relinquerent. Eorum enim omnium, multa praetermittentium, dum eligant aliquid, quod sequantur, quasi curta sententia. At vero illa perfecta atque plena, eorum, qui quum de hominis summo bono quaererent, nullam in eo neque animi neque corporis partem vacuam tutela reliquerunt. 37. Vos autem, Cato, quia virtus, ut omnes fatemur, altissimum locum in homine et maxime excellentem tenet, et quod eos, qui sapientes sunt, absolutos et perfectos putamus, aciem animorum nostrorum virtutis splendore praestringitis. In omni enim animante est summum aliquid atque optimum, ut in equis, in canibus; quibus tamen et dolore vacare opus est et valere. Sic igitur in homine perfectio ista, in eo potissimum, quod est optimum, id est in virtute, laudatur. Itaque mihi non satis videmini considerare, quod iter sit naturae, quaeque progressio. Non enim, quod facit in frugibus, ut, quum ad spicam perduxerit ab herba, relinquat et pro nihilo habeat herbam, idem facit in homine, quum eum ad rationis habitum perduxerit. Semper enim ita assumit aliquid, ut ea, quae prima dederit, ne deserat. 38. Itaque sensibus rationem adiunxit, et, ratione effecta, sensus non relinquit. Ut si cultura vitium, cuius hoc munus est, ut efficiat, ut vitis cum partibus suis omnibus quam optime se habeat: (sed sic intelligamus: licet enim, ut vos quoque soletis fingere aliquid docendi caussa:) si igitur illa cultura vitium in vite insit, ipsa cetera, credo, velit, quae ad colendam vitem attinebunt, sicut antea: se autem omnibus vitis partibus praeferat, statuatque nihil esse melius in vite, quam se: similiter sensus, quum accessit ad naturam, tuetur illam quidem, sed etiam tuetur se: quum autem assumpta ratio est, tanto in dominatu locatur, ut omnia illa prima naturae huius tutelae subiiciantur. 39. Itaque non discedit ab eorum curatione, quibus praeposita vitam omnem debet gubernare: ut mirari satis eorum inconstantiam non possimus. Naturalem enim appetitionem, quam vocant ὁρμήν, itemque officium, ipsam etiam virtutem esse volunt earum rerum, quae secundum naturam sunt: quum autem ad summum bonum volunt pervenire, transiliunt omnia, et duo nobis opera pro uno relinquunt, ut alia sumamus, alia appetamus potius, quam uno fine utrumque concludant.

XV. 40. At enim natura dicitis virtutem non posse constitui, si ea, quae extra virtutem sint, ad beate vivendum pertineant. Quod totum contra est. Introduci enim virtus nullo modo potest, nisi omnia, quae leget quaeque reiiciet, unam referantur ad summam. Nam si omnino ea negligemus, in Aristonea vitia et peccata incidemus, obliviscemurque, quae virtuti ipsi principia dederimus. Sin ea non negligemus, neque tamen ad finem summi boni referemus, non multum ab Herilli levitate aberrabimus. Duarum enim vitarum nobis erunt instituta capienda. Facit enim ille duo seiuncta ultima bonorum: quae, ut essent vera, coniungi debuerunt. Nunc ista separantur, ut disiuncta sint. Quo nihil potest esse perversius. 41. Itaque contra est, ac dicitis; nam constitui virtus nullo modo potest, nisi ea, quae sint prima naturae, ut ad summam pertinentia, tenebit. Quaesita enim virtus est, non quae relinqueret naturam, sed quae tueretur. At illa, ut vobis placet, partem quamdam tuetur, reliquam deserit. Atque ipsa institutio hominis si loqueretur, haec diceret: Primos suos quasi coeptus appetendi fuisse, ut se conservaret in ea natura, in qua ortus esset. Nondum autem explanatum satis erat, quid maxime natura vellet. Explanetur igitur. Quid ergo aliud intelligetur, nisi ut ne quae pars naturae negligatur? In qua si nihil est praeter rationem, sit in una virtute finis bonorum. Sin est etiam corpus, ista explanatio naturae nempe hoc effecerit, ut ea, quae ante explanationem tenebamus, relinquamus. Ergo id est convenienter naturae vivere, a natura discedere. 42. Ut quidam philosophi, quum, a sensibus profecti, maiora quaedam ac diviniora vidissent, sensus reliquerunt: sic isti, quum ex appetitione rerum virtutis pulchritudinem aspexissent, omnia, propter quae praeter virtutem ipsam viderant, abiecerunt, obliti, naturam omnem appetendarum rerum ita late patere, ut a principiis permanaret ad fines: neque intelligunt, se rerum illarum pulchrarum atque admirabilium fundamenta subducere. XVI. 43. Itaque mihi videntur omnes quidem illi errasse, qui finem bonorum esse dixerunt *honeste vivere*. Sed alius alio magis: Pyrrho scilicet maxime, qui, virtute constituta, nihil omnino, quod appetendum sit, relinquat: deinde Aristo, qui nihil relinquere non est ausus: introduxit autem, quibus commotus sapiens appeteret aliquid, quodcumque in mentem incideret, et quodcumque tamquam occurreret. Is hoc melior, quam Pyrrho, quod vel aliquod genus appetendi dedit: deterior, quam ceteri, quod penitus a natura recessit. Stoici autem, quod finem bonorum in una virtute ponunt, similes sunt illorum: quod autem principium officii quaerunt, melius, quam Pyrrho: quod ea non occurrentia fingunt, vincunt Aristonem: quod autem ea, quae ad naturam accommodata et per se assumenda esse dicunt, non adiungunt ad finem bonorum, desciscunt a natura et quodam modo sunt non dissimiles Aristonis. Ille enim occurrentia nescio quae comminiscebatur: hi autem ponunt illi quidem prima naturae, sed ea seiungunt a finibus et a summa bonorum: quae quum praeponunt, ut sit aliqua rerum selectio; naturam videntur sequi: quum autem negant, ea quidquam ad beatam vitam pertinere; rursus naturam relinquunt.

44. Atque adhuc ea dixi, caussa cur Zenoni non fuisset, quamobrem a superiorum auctoritate discederet. Nunc reliqua videamus: nisi aut ad haec, Cato, dicere aliquid vis, aut nos iam longiores sumus. Neutrum vero, inquit ille. Nam et a te perfici istam disputationem volo, nec tua mihi oratio longa videri potest. Optime, inquam. Quid enim mihi potest esse optatius, quam cum Catone, omnium virtutum auctore, de virtutibus disputare? 45. Sed primum illud vide, gravissimam illam vestram sententiam, quae familiam ducit, honestum quod sit, id esse solum bonum, honesteque vivere bonorum finem, communem fore vobis cum omnibus, qui in una virtute constituunt finem bonorum: quodque dicitis, informari non posse virtutem, si quippiam, nisi quod honestum sit, numeretur, idem dicetur ab illis, quos modo nominavi. Mihi autem aequius videbatur, Zenonem cum Polemone disceptantem, a quo, quae essent principia naturae, acceperat, a communibus initiis progredientem videre, ubi primum insisteret, et unde caussa controversiae nasceretur; non stantem cum iis, qui ne dicerent quidem sua summa bona esse a natura profecta, ut iisdem argumentis, quibus illi, uterentur iisdemque sententiis. XVII. 46. Minime

vero illud probo, quod, quum docuistis, ut vobis videmini, solum bonum esse, quod honestum sit, tum rursum dicitis, initia proponi necesse esse apta et accommodata naturae, quorum ex selectione virtus possit exsistere. Non enim in selectione virtus ponenda erat, ut id ipsum, quod erat bonorum ultimum, aliud aliquid acquireret. Nam omnia, quae sumenda quaeque legenda aut optanda sunt, inesse debent in summa bonorum, ut is, qui eam adeptus sit, nihil praeterea desideret. Videsne, ut, quibus summa est in voluptate, perspicuum sit, quid iis faciendum sit aut non faciendum? ut nemo dubitet, eorum omnia officia quo spectare, quid sequi, quid fugere debeant. Sit hoc ultimum bonorum, quod nunc a me defenditur. Apparet statim, quae sint officia, quae actiones. Vobis autem, quibus nihil est aliud propositum, nisi rectum atque honestum, unde officii, unde agendi principium nascatur, non reperietis. 47. Hoc igitur quaerentes omnes, et ii, qui, quodcumque in mentem veniat, aut quodcumque occurrat, se sequi dicent: et vos ad naturam revertimini. Quibus natura iure responderit, non esse verum, aliunde finem beate vivendi, a se principia rei gerendae peti: esse enim unam rationem, qua et principia rerum agendarum, et ultima bonorum continerentur: atque, ut Aristonis esset explosa sententia, dicentis, nihil differre aliud ab alio, nec esse res ullas praeter virtutes et vitia, inter quas quidquam omnino interesset, sic errare Zenonem, qui nulla in re, nisi in virtute, [aut vitio,] propensionem, ne minimi quidem momenti, ad summum bonum adipiscendum esse diceret: et, quum ad beatam vitam nullum momentum ea res haberet, ad appetitionem autem rerum, esse in his momenta diceret: quasi vero haec appetitio non ad summi boni adeptionem pertineret! 48. Quid autem minus consentaneum est, quam, quod aiunt, cognito summo bono, reverti se ad naturam, ut ab ea petant agendi principium, id est officii? Non enim actionis aut officii ratio impellit ad ea, quae secundum naturam sunt, appetenda: sed ab his et appetitio et actio commovetur.

XVIII. Nunc venio ad illa tua brevia, quae consectaria esse dicebas, et primum illud, quo nihil potest esse brevius: Bonum omne laudabile; laudabile autem omne honestum: igitur omne bonum honestum. O plumbeum pugionem! Quis enim tibi illud primum concesserit? quo quidem concesso, nihil opus est secundo. Si enim omne bonum laudabile est, omne honestum est. 49. Quis tibi ergo istud dabit praeter Pyrrhonem, Aristonem eorumve similes? quos tu non probas. Aristoteles, Xenocrates, tota illa familia non dabit; quippe qui valetudinem, vires, divitias, gloriam, multa alia bona esse dicant, laudabilia non dicant. Et hi quidem ita non sola virtute finem bonorum contineri putant, ut rebus tamen omnibus virtutem anteponant. Quid censes eos facturos, qui omnino virtutem a bonorum fine segregaverunt, Epicurum, Hieronymum, illos etiam, si qui Carneadeum finem tueri volunt? 50. Iam aut Calliphon, aut Diodorus quomodo poterunt tibi istud concedere, qui ad honestatem aliud adiungant, quod ex eodem genere non sit? Placet igitur tibi, Cato, quum res sumpseris non concessas, ex illis efficere, quod velis? Iam ille sorites, quo nihil putatis esse vitiosius, Quod bonum sit, id esse optabile: quod optabile, id esse expetendum: quod expetendum, laudabile: deinde reliqui gradus. Sed ego in hoc resisto. Eodem enim modo tibi nemo dabit, quod expetendum sit, id esse laudabile. Illud vero minime consectarium, sed in primis hebes illorum, gloriatione dignam esse beatam vitam, quod non possit sine honestate contingere, ut iure quisquam glorietur. 51. Dabit hoc Zenoni Polemo: etiam magister eius, et tota illa gens et reliqui, qui, virtutem omnibus rebus multo anteponentes, adiungunt ei tamen aliquid summo in bono finiendo. Si enim virtus digna est gloriatione, ut est, tantumque praestat ceteris rebus, ut dici vix possit: et beatus esse poterit virtute una praeditus, carens ceteris, nec tamen illud tibi concedet praeter virtutem nihil in bonis esse ducendum. Illi autem, quibus summum bonum sine virtute est, non dabunt fortasse, vitam beatam habere, in quo iure possit gloriari: etsi illi quidem etiam voluptates faciunt interdum gloriosas.

XIX. 52. Vides igitur te aut ea sumere, quae non concedantur, aut ea, quae etiam concessa te nihil iuvent. Equidem in omnibus istis conclusionibus hoc putarem philosophia nobisque dignum, et maxime, quum summum bonum quaereremus, vitam nostram, consilia, voluntates, non verba corrigi. Quis enim potest istis, quae te, ut ais, delectant, brevibus et acutis auditis de sententia decedere? Nam, quum exspectant * et avent audire, cur dolor malum non sit: dicunt illi, asperum esse dolere, molestum, odiosum, contra naturam, difficile toleratu: sed, quia nulla sit in dolore nec fraus, nec improbitas, nec malitia, nec culpa, nec turpitudo, non esse illud malum. Haec qui audierit, ut ridere non curet, discedet tamen nihilo firmior ad dolorem ferendum, quam venerat. Tu autem negas fortem esse quemquam posse, qui dolorem malum putet. 53. Cur fortior sit, si illud, quod tute concedis, asperum et vix ferendum putabit? Ex rebus enim timiditas, non ex vocabulis nascitur. Et ais, si una littera commota sit, fore, tota ut labet disciplina. Utrum igitur tibi litteram videor, an totas paginas commovere? Ut enim sit apud illos, id quod est a te laudatum, ordo rerum conservatus, et omnia inter se apta et connexa, (sic enim aiebas,) tamen persequi non debemus, si a falsis principiis profecta congruunt * ipsa sibi et a proposito non aberrant. 54. In prima igitur constitutione Zeno tuus a natura recessit; quumque summum bonum posuisset in ingenii praestantia, quam virtutem vocamus, nec quidquam aliud bonum esse dixisset, nisi quod esset honestum, nec virtutem posse constare, si in ceteris rebus esset quidquam, quod aliud alio melius esset aut peius: his propositis, tenuit prorsus consequentia. Recte dicis: negare enim non possum. Sed ita falsa sunt ea, quae consequuntur, ut illa, e quibus haec nata sunt, vera esse non possint. 55. Docent enim nos (ut scis) dialectici, si ea, quae rem aliquam sequantur, falsa sint, falsam illam ipsam esse, quam sequantur. Ita fit illa conclusio non solum vera, sed ita perspicua, ut dialectici ne rationem quidem reddi putent oportere: Si illud, hoc; non autem hoc; igitur ne illud quidem. Sic, consequentibus vestris sublatis, prima tolluntur. Quae sequuntur igitur: omnes, qui non sunt sapientes, aeque miseros esse; sapientes omnes summe beatos esse; recte facta omnia aequalia; omnia peccata paria: quae quum magnifice primo dici viderentur, considerata minus probantur. Sensus enim cuiusque et natura rerum atque ipsa veritas clamat quodam modo, non posse adduci, ut inter eas res, quas Zeno exaequaret, nihil interesset.

XX. 56. Postea tuus ille Poenulus, (scis enim Citieos, clientes tuos, e Phoenicia profectos) homo igitur

acutus, caussam non obtinens, repugnante natura, verba versare coepit: et primum rebus iis, quas nos bonas ducimus, concessit, ut haberentur aptae, habiles et ad naturam accommodatae: faterique coepit, sapienti, hoc est summe beato, commodius tamen esse, si ea quoque habeat, quae bona non audet appellare; naturâ ipsâ accommodata esse concedit: negatque, Platonem, si sapiens non sit, eadem esse in caussa, qua tyrannum Dionysium. Huic mori optimum esse propter desperationem sapientiae: illi propter spem vivere: peccata autem partim esse tolerabilia, partim nullo modo, propterea quod alia peccata plures, alia pauciores quasi numeros officii praeterirent: iam insipientes alios ita esse, ut nullo modo ad sapientiam possent pervenire: alios, qui possent, si id egissent, sapientiam consequi. 57. Hic loquebatur aliter, atque omnes: sentiebat idem, quod ceteri. Nec vero minoris aestimanda ducebat ea, quae ipse bona negaret esse, quam illi, qui ea bona esse dicebant. Quid igitur voluit sibi, qui illa mutaverit? Saltem aliquid de pondere detraxisset, et paullo minoris aestimavisset ea, quam Peripatetici, ut sentire quoque aliud, non solum dicere videretur. Quid? de ipsa beata vita, ad quam omnia referuntur, quae dicitis? Negatis eam esse, quae expleta sit omnibus iis rebus, quas natura desideret: totamque eam in una virtute ponitis: quumque omnis controversia aut de re soleat aut de nomine esse; utraque earum nascitur, si aut res ignoratur aut erratur in nomine. Quorum si neutrum est, opera danda est, ut verbis utamur quam usitatissimis et quam maxime aptis, id est rem declarantibus. Num igitur dubium est, quin, si in re ipsa nihil peccatur a superioribus, verbis illi commodius utantur? Videamus igitur sententias eorum: tum ad verba redeamus.

XXI. 58. Dicunt appetitionem animi moveri, quum aliquid ei secundum naturam esse videatur: omniaque, quae secundum naturam sint, aestimatione aliqua digna: eaque pro eo, quantum in quoque sit ponderis, esse aestimanda: quaeque secundum naturam sint, partim nihil habere in sese eius appetitionis, de qua saepe iam diximus, quae nec honesta, nec laudabilia dicantur: partim, quae voluptatem habeant in omni animante, sed in homine rationem etiam; ex iis quae sint apta, ea honesta, ea pulchra, ea laudabilia, illa autem superiora naturalia nominantur: quae coniuncta cum honestis vitam beatam perficiunt et absolvunt. 59. Omnium autem eorum commodorum, quibus non illi plus tribuunt, qui illa bona esse dicunt, quam Zeno, qui negat, longe praestantissimum esse, quod honestum esset atque laudabile: sed, si duo honesta proposita sint, alterum cum valetudine, alterum cum morbo: non esse dubium, ad utrum eorum natura nos ipsa deductura sit. Sed tamen tantam vim esse honestatis, tantumque eam rebus omnibus praestare et excellere, ut nullis nec suppliciis nec praemiis demoveri possit ex eo, quod rectum esse decreverit: omniaque, quae dura, difficilia, adversa videantur, ea virtutibus iis, quibus a natura essemus ornati, obteri posse. Non faciles illas quidem, nec contemnendas, (quid enim esset in virtute tantum?) sed ut hoc iudicaremus, non esse in his partem maximam positam beate aut secus vivendi. 60. Ad summam, ea, quae Zeno aestimanda et sumenda et apta naturae esse dixit, eadem illi bona appellant, vitam autem beatam illi eam, quae constaret ex iis rebus, quas dixi, aut plurimis aut gravissimis. Zeno autem, quod suam, quod propriam speciem habeat, cur appetendum sit, id solum bonum appellat: beatam autem vitam eam solam, quae cum virtute degatur. XXII. Si de re disceptari oportet, nulla mihi tecum, Cato, potest esse dissensio. Nihil est enim, de quo aliter tu sentias, atque ego: modo commutatis verbis ipsas res conferamus. Nec hoc ille non vidit: sed verborum magnificentia est et gloria delectatus: qui si ea, quae dicit, ita sentiret, ut verba significant, quid inter eum et vel Pyrrhonem vel Aristonem interesset? Sin autem eos non probabat: quid attinuit cum iis, quibuscum re concinebat, verbis discrepare? 61. Quid si reviviscant Platonici illi, et deinceps qui eorum auditores fuerunt, et tecum ita loquantur? »Nos quum te, M. Cato, studiosissimum philosophiae, iustissimum virum, optimum iudicem, religiosissimum testem audiremus, admirati sumus, quid esset, cur nobis Stoicos anteferres, qui de rebus bonis et malis sentirent ea, quae ab hoc Polemone Zeno cognoverat: nominibus uterentur iis, quae prima specie admirationem, re explicata risum moverent. Tu autem, si tibi illa probabantur, cur non propriis verbis illa tenebas? Sin te auctoritas commovebat: nobisne omnibus, et Platoni ipsi, nescio quem illum anteponebas, praesertim quum in republica princeps esse velles, ad eamque tuendam cum summa tua dignitate maxime a nobis ornari atque instrui posses? Nobis enim ista quaesita, a nobis descripta, notata, praecepta sunt: omniumque rerum publicarum rectiones, genera, status, mutationes, leges etiam et instituta ac mores civitatum perscripsimus. Eloquentiae vero, quae et principibus maximo ornamento est, et qua te audivimus valere plurimum, quantum tibi ex monumentis nostris addidisses!« Ea quum dixissent, quid tandem talibus viris responderes? 62. Rogarem te, inquit, ut diceres pro me tu idem, qui illis orationem dictavisses, vel potius paullum loci mihi, ut his responderem, dares, nisi et te audire nunc mallem, et istis tamen alio tempore responsurus essem, tum scilicet, quum tibi. XXIII. Atqui, si verum respondere velles, Cato, haec erant dicenda: Non eos tibi non probatos, tantis ingeniis homines tantaque auctoritate, sed te animadvertisse, quas res illi propter antiquitatem parum vidissent, eas a Stoicis esse perspectas, eisdemque de rebus hos tum acutius disseruisse, tum sensisse gravius et fortius, quippe qui primum valetudinem bonam expetendam negent esse, eligendam dicant; non quia bonum sit valere, sed quia sit non nihilo aestimandum: neque tamen pluris, quam illis videtur, qui illud non dubitant bonum dicere. Hoc vero te ferre non potuisse, quod antiqui illi, quasi barbati, ut nos de nostris solemus dicere, crediderint, eius, qui honeste viveret, si idem etiam bene valeret, bene audiret, copiosus esset, optabiliorem fore vitam melioremque et magis expetendam, quam illius, qui, aeque vir bonus, *multis modis* esset, ut Ennii Alcmaeo,

circumventus morbo, exsilio atque inopia.

63. Illi igitur antiqui non tam acute optabiliorem illam vitam putant praestantiorem, beatiorem: Stoici autem tantummodo praeponendam in seligendo, non quo beatior haec vita sit, sed quod ad naturam accommodatior, et, qui sapientes non sint, omnes aeque miseros esse. Stoici haec videlicet viderunt. Illos autem id fugerat superiores: [qui arbitrabantur,] homines sceleribus et parricidiis inquinatos nihilo miseriores esse, quam eos, qui, quum caste et integre

viverent, nondum perfectam illam sapientiam essent consecuti.

64. Atque hoc loco similitudines eas, quibus illi uti solent, dissimillimas proferebas. Quis enim ignorat, si plures ex alto emergere velint, propius fore eos quidem ad respirandum, qui ad summam iam aquam appropinquant, sed nihilo magis respirare posse, quam eos, qui sunt in profundo? Nihil ergo adiuvat procedere et progredi in virtute, quo minus miserrimus sit, antequam ad eam perveniret, quoniam in aqua nihil adiuvat: et quoniam catuli, qui iam dispecturi sunt, caeci aeque, et hi, qui modo nati; Platonem quoque necesse est, quoniam nondum videbat sapientiam, aeque caecum animo, ac Phalarim fuisse. XXIV. 65. Ista similia non sunt, Cato: in quibus quamvis multum processeris, tamen illud in eadem caussa est, a quo abesse velis, donec evaseris. Nec enim ille respirat, ante quam emersit, et catuli aeque caeci, priusquam dispexerunt, ac si ita futuri semper essent. Illa sunt similia: hebes acies est cuipiam oculorum; corpore alius languescit: hi curatione adhibita levantur in dies: valet alter plus quotidie: alter videt. His similes sunt omnes, qui virtuti student; levantur vitiis, levantur erroribus. Nisi forte censes Ti. Gracchum patrem non beatiorem fuisse, quam filium, quum alter stabilire rempublicam studuerit, alter evertere. Nec tamen ille erat sapiens: quis enim hoc? aut quando? aut ubi? aut unde? sed quia studebat laudi et dignitati, multum in virtute processerat. 66. Conferam autem avum tuum, Drusum, cum C. Graccho, eius fere aequali. Quae hic reipublicae vulnera imponebat, eadem ille sanabat. Si nihil est, quod tam miseros faciat, quam impietas et scelus; ut iam omnes insipientes sint miseri, quod profecto sunt: non est tamen aeque miser, qui patriae consulit, et is, qui illam exstinctam cupit. Levatio igitur vitiorum magna fit iis, qui habent ad virtutem progressionis aliquantum. 67. Vestri autem progressionem ad virtutem fieri aiunt, levationem vitiorum fieri negant. At, quo nitantur homines acuti argumento ad probandum, operae pretium est considerare. Quarum, inquit, artium summa crescere potest, earum etiam contrariarum summa poterit augeri: ad virtutis autem summam accedere nihil potest: ne vitia quidem igitur crescere poterunt, quae sunt virtutum contraria. Utrum igitur tandem, perspicuisne dubia aperiuntur, an dubiis perspicua tolluntur? Atqui hoc perspicuum est, vitia alia in aliis esse maiora: illud dubium, ad id, quod summum bonum dicitis, ecquaenam fieri possit accessio. Vos autem quum perspicuis dubia debeatis illustrare, dubiis perspicua conamini tollere. 68. Itaque usque eadem ratione, qua sum paullo ante usus, haerebitis. Si enim propterea vitia alia aliis maiora non sunt, quia ne ad finem quidem bonorum eum, quem vos facitis, quidquam potest accedere: quoniam perspicuum est, vitia non esse omnium paria, finis bonorum vobis mutandus est. Teneamus enim illud necesse est, quum consequens aliquod falsum sit, illud, cuius id consequens sit, non posse esse verum.

XXV. Quae est igitur caussa istarum angustiarum? Gloriosa ostentatio in constituendo summo bono. Quum enim, quod honestum sit, id solum bonum esse confirmatur, tollitur cura valetudinis, diligentia rei familiaris, administratio reipublicae, ordo gerendorum negotiorum, officia vitae. Ipsum denique illud honestum, in quo uno vultis esse omnia, deserendum est. Quae diligentissime contra Aristonem dicuntur a Chrysippo. Ex ea difficultate illae fallaciloquae, (ut ait Attius) malitiae natae sunt. 69. Quod enim sapientia, ubi pedem poneret, non habebat, sublatis officiis omnibus: officia autem tollebantur, delectu omni et discrimine remoto; (quae enim esse poterant, rebus omnibus sic exaequatis, ut inter eas nihil interesset?) ex his angustiis ista evaserunt deteriora, quam Aristonis. Illa tamen simplicia, vestra versuta. Roges enim Aristonem, bonane ei videantur haec, vacuitas doloris, divitiae, valetudo? Neget. Quid, quae contraria sunt his, malane? Nihilo magis. Zenonem roges: respondeat totidem verbis. Admirantes quaeramus ab utroque, quonam modo vitam agere possimus, si nihil interesse nostra putemus, valeamus aegrine simus; vacemus, an cruciemur dolore: frigus, famem propulsare possimus, necne possimus. Vives, inquit Aristo, magnifice atque praeclare: quod erit cumque visum agens, numquam angere, numquam cupies, numquam timebis. 70. Quid Zeno? Portenta haec esse dicit, nec ea ratione ullo modo posse vivi; sed differre inter honestum et turpe nimium quantum, nescio quid immensum: inter ceteras res nihil omnino interesse. 71. Idem adhuc: (audi reliqua, et risum contine, si potes:) Media illa, inquit, inter quae nihil interest, tamen eiusmodi sunt, ut eorum alia eligenda sint, alia reiicienda, alia omnino negligenda, hoc est, ut eorum alia velis, alia nolis, alia non cures. At modo dixeras, nihil in his rebus esse, quod interesset. Et nunc idem dico, inquiet, sed ad virtutes et ad vitia nihil interesse. XXVI. 72. Quis istuc, quaeso, nesciebat? Verum audiamus. Ista, inquit, quae dixisti valere, locupletem esse, non dolere, bona non dico, sed dicam Graece *προηγμένα*, Latine autem *producta*: sed *praeposita* aut *praecipua* malo: sic tolerabilius et mollius. Illa autem, egestatem, morbum, dolorem, non appello mala, sed, si libet, *reiectanea*. Itaque illa non dico me expetere, sed legere; nec optare, sed sumere: contraria autem non fugere, sed quasi secernere. Quid ait Aristoteles reliquique Platonis alumni? Se omnia, quae secundum naturam sint, bona appellare; quae autem contra, mala. Videsne igitur, Zenonem tuum cum Aristone verbis consistere, re dissidere: cum Aristotele et illis re consentire, verbis discrepare? Cur igitur, quum de re conveniat, non malimus usitate loqui? Aut doceat, paratiorem me ad contemnendam pecuniam fore, si illam in rebus praepositis, quam si in bonis duxero! fortioremque in patiendo dolore, si eum asperum et difficilem perpessu et contra naturam esse, quam si malum, dixero. 73. Facete M. Piso, familiaris noster, et alia multa, et hoc loco Stoicos irridebat. Quid enim aiebat? Bonum negas esse divitias; praepositum esse dicis. Quid adiuvas? Avaritiamne minuis? Quod si verbum sequimur, primum longius verbum, praepositum, quam bonum. Nihil ad rem! Ne sit sane: at certe gravius. Nam bonum ex quo appellatum sit, nescio; praepositum ex eo credo, quod praeponatur aliis. Id mihi magnum videtur. Itaque dicebat, plus tribui divitiis a Zenone, qui eas in praepositis poneret, quam ab Aristotele, qui bonum esse divitias fateretur. Sed neque magnum bonum et prae rectis honestisque contemnendum ac despiciendum, nec magno opere expetendum: omninoque de omnibus istis verbis a Zenone mutatis ita disputabat,

et quae bona negarentur esse ab eo, et quae mala, illa laetioribus nominibus ab eo appellari, quam a nobis, haec tristioribus. Piso igitur hoc modo, vir optimus, tuique, ut scis, amantissimus. Nos paucis ad haec additis finem faciamus aliquando. Longum est enim ad omnia respondere, quae a te dicta sunt.

XXVII. 74. Nam ex iisdem verborum praestigiis et regna nata vobis sunt, et imperia, et divitiae, et tantae quidem, ut omnia, quae ubique sint, sapientis esse dicatis. Solum praeterea formosum, solum liberum, solum civem: stultorum omnia contraria; quos etiam insanos esse vultis. Haec παράδοξα illi, nos admirabilia dicamus. Quid autem habent admirationis, quum prope accesseris? Conferam tecum, quam cuique verbo rem subiicias: nulla erit controversia. Omnia peccata paria dicitis. Non ego tecum iam ita loquar, ut iisdem his de rebus, quum L. Murenam, te accusante, defenderem. Apud imperitos tum illa dicta sunt: aliquid etiam coronae datum: nunc agendum est subtilius. 75. Peccata paria quonam modo? Quia nec honesto quidquam honestius, nec turpi turpius. Perge porro: nam de isto magna dissensio est: illa argumenta propria videamus, cur omnia peccata sint paria. Ut, inquit, in fidibus pluribus, si nulla earum ita contenta numeris sit, ut concentum servare possit, omnes aeque incontentae sint: sic peccata, quia discrepant, aeque discrepant: paria sunt igitur. Hic ambiguo ludimur. Aeque enim contingit omnibus fidibus, ut incontentae sint, illud non continuo, ut aeque incontentae. Collatio igitur ista te nihil iuvat. Nec enim omnes avaritias si aeque avaritias esse dixerimus, sequetur etiam, ut aequas esse dicamus. 76. Ecce aliud simile dissimile. Ut enim, inquit, gubernator aeque peccat, si palearum navem evertit, et si auri: item aeque peccat, qui parentem et qui servum iniuria verberat. Hoc non videre, cuius generis onus navis vehat, id ad gubernatoris artem nihil pertinere? itaque, aurum paleamve portet, ad bene aut ad male gubernandum nihil interesse. At quid inter parentem et servulum intersit, intelligi et potest et debet. Ergo in gubernando nihil, in officio plurimum interest, quo in genere peccetur. Et si in ipsa gubernatione negligentia est navis eversa, maius est peccatum in auro, quam in palea. Omnibus enim artibus volumus attributam esse eam, quae communis appellatur prudentia; quam omnes, qui cuique artificio praesunt, debent habere. XXVIII. 77. Ita ne hoc modo paria quidem peccata sunt. Urgent tamen et nihil remittunt. Quoniam, inquiunt, omne peccatum imbecillitatis et inconstantiae est; haec autem vitia in omnibus stultis aeque magna sunt: necesse est paria esse peccata. Quasi vero aut concedatur, in omnibus stultis aeque magna esse vitia, et eadem imbecillitate et inconstantia L. Tubulum fuisse, qua illum, cuius is condemnatus est rogatione, P. Scaevolam; et quasi nihil inter res quoque ipsas, in quibus peccatur, intersit, ut, quo hae maiores minoresve sint, eo, quae peccentur in his rebus, aut maiora sint aut minora! 78. Itaque (iam enim concludatur oratio) hoc uno vitio maxime mihi premi videntur tui Stoici, quod se posse putant duas contrarias sententias obtinere. Quid enim tam repugnans, quam eumdem dicere, quod honestum sit, solum id bonum esse, qui dicat, appetitionem rerum ad vivendum accommodatarum a natura profectam? Ita quum ea volunt retinere, quae superiori sententiae conveniunt, in Aristonem incidunt: quum id fugiunt, re eadem defendunt, quae Peripatetici; verba tenent mordicus, quae rursus dum sibi evelli ex ordine nolunt, horridiores evadunt, asperiores, duriores et oratione et moribus. 79. Quam illorum tristitiam atque asperitatem fugiens Panaetius, nec acerbitatem sententiarum, nec disserendi spinas probavit; fuitque in altero genere mitior, in altero illustrior: semperque habuit in ore Platonem, Aristotelem, Xenocratem, Theophrastum, Dicaearchum, ut ipsius scripta declarant: quos quidem tibi studiose et diligenter tractandos magno opere censeo. 80. Sed quoniam et advesperascit et mihi ad villam revertendum est: nunc quidem hactenus: verum hoc idem saepe faciamus. Nos vero, inquit ille; nam quid possumus facere melius? Et hanc quidem primam exigam a te operam, ut audias me, quae a te dicta sunt, refellentem. Sed memento, te, quae nos sentiamus, omnia probare, ni quod verbis aliter utamur: mihi autem vestrorum nihil probari. Scrupulum, inquam, abeunti; sed videbimus. Quae quum essent dicta, discessimus.

115.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro M. Pupius Piso a M. et Q. Ciceronibus itemque ab Attico rogatus L. Ciceroni, illorum patrueli, commendatis veteris Academiae philosophis et Peripateticis et commemoratis omnibus de summo bono sententiis, illam veteris Academiae rationem exponendam suscipit, quam et Aristoteles et Nicomachus, eius filius, atque etiam Theophrastus sequuntur. c. 1-8. Facto igitur ex veterum instituto a primis naturae exponendis initio, hunc finem bonorum ex iis exsistere dicit: *Secundum naturam vivere, eamque humanam et plane perfectam* c. 9. Cuius rei primum argumentum omne ducitur a prima commendatione naturae, quod omne animal se ipsum diligat; id quod in ipsa natura ita infixum sit, ut non possit intelligi aut cogitari, non modo esse aliquod animal, quod se oderit, sed quod, quomodo se habeat, nihil sua censeat interesse, quod, eo sumpto, omnis appetitus animi tollatur; quemadmodum in iis rebus, inter quas nihil intersit, in neutram partem propensiores simus. Eam etiam esse corporis et animi atque omnium partium facultatumque naturam, ut salvas eas perfectasque velimus, per se caras habeamus, in iisque maxima ad bene vivendum momenta posita iudicemus: quod, cui conservatio sui proposita sit, necesse esse huic partes quoque sui caras esse, eoque cariores, quo sint perfectiores: ex quo intelligi, ut quaeque ex nostris plurimum habeant dignitatis et praestantiae, ita maxime esse expetenda, atque adeo virtutem animi, quae ex ratione gignatur, qua nihil sit divinius in homine, omnium maxime appetendam esse. c. 10-14. Quod si se quisque et naturam suam, simul ac natus est, cognoscat et naturae suae singularumque partium vim, continuo homo videre hoc, quod quaeritur, ultimum. Atqui in infirma aetate ea quasi per caliginem cerni et sensim cognosci; ut neque finis ille statim animadvertatur. c. 15. 16. Alterum argumentum ratio inde ducitur, quod cuiusque partis naturae et in corpore et in animo sua vis sit, ideoque in diverso harum rerum usu et actionibus sponte moveamur. c. 17-20. Actionum autem alias aliis esse maiores excellentioresque: maximas vero cognitionem rerum caelestium et a natura occultarum, quas indagare ratio pos-

sit; administrationem reipublicae, aut administrandi scientiam, tum prudentem, temperatam, fortem et iustam rationem, ceterasque virtutes et actiones virtutibus congruentes: quae omnia honesta dicamus, et ad quorum cognitionem a natura ipsa ducamur. c. 21. 22. In honestis autem nil esse illustrius, quam desideratissimam illam hominum societatem, eiusque conservatricem iustitiam eique adiunctas pietatem, bonitatem, liberalitatem, comitatem, aliaque eius generis, quae virtutum reliquarum sint communia. Ita fieri, ut illa societas etiam per se appetenda sit: quamquam neque in fine bonorum, quia extrinsecus accedat, neque in animo neque in corpore sit posita. Duo igitur esse genera per se expetendorum: unum eorum, quibus expleatur illud extremum sive summum bonum, quae sint aut animi aut corporis; alterum, in quo sint res extrinsecus positae; quae quamquam non contineantur summo bono, tamen ad hoc referantur, quod illas his officiis tueamur, quae a suo cuiusque genere virtutis oriantur. c. 23. 24. Hanc esse Peripateticae rationis summam, ex qua ceteri omnes particulam aliquam detraxerint, quum suam quisque afferre videri velit sententiam. c. 25. Reliqua disputatio versatur in diluendis iis, quae Cicero de inconstantia rationis Peripateticae disseruerat, c. 26. sq. qua ostenditur, tantam esse virtutis excellentiam, ut, si qua desint bona externa, ea facile suppleat, nihiloque minus beatus sapiens dici possit, etsi in molestia quadam sit; accessione autem illorum bonorum aut decessione fieri alium alio beatiorem.

I. 1. Quum audivissem Antiochum, Brute, ut solebat, cum M. Pisone, in eo gymnasio, quod Ptolemaeium vocatur, unaque nobiscum Q. frater et T. Pomponius et L. Cicero, frater noster, cognatione patruelis, amore germanus: constituimus inter nos, ut ambulationem postmeridianam conficeremus in Academia, maxime quod is locus ab omni turba id temporis vacuus esset. Itaque ad tempus ad Pisonem omnes. Inde vario sermone sex illa ab Dipylo stadia confecimus. Quum autem venissemus in Academiae non sine caussa nobilitata spatia, solitudo erat ea, quam volueramus. 2. Tum Piso, Naturane nobis hoc, inquit, datum dicam, an errore quodam, ut, quum ea loca videamus, in quibus memoria dignos viros acceperimus multum esse versatos, magis moveamur, quam si quando eorum ipsorum aut facta audiamus, aut scriptum aliquod legamus? Velut ego nunc moveor. Venit enim mihi Platonis in mentem: quem accepimus primum hic disputare solitum: cuius etiam illi hortuli propinqui non memoriam solum mihi afferunt, sed ipsum videntur in conspectu meo ponere. Hic Speusippus, hic Xenocrates, hic eius auditor Polemo, cuius ipsa illa sessio fuit, quam videmus. Equidem etiam curiam nostram (Hostiliam dico, non hanc novam, quae mihi minor esse videtur, posteaquam est maior:) solebam intuens Scipionem, Catonem, Laelium, nostrum vero in primis avum cogitare: tanta vis admonitionis inest in locis; ut non sine caussa ex his memoriae ducta sit disciplina. 3. Tum Quintus, Est plane, Piso, ut dicis, inquit. Nam me ipsum huc modo venientem convertebat ad sese Coloneus ille locus, cuius incola Sophocles ob oculos versabatur: quem scis quam admirer, quamque eo delecter. Me quidem ad altiorem memoriam Oedipodis huc venientis et illo mollissimo carmine, quaenam essent ipsa haec loca, requirentis species quaedam commovit, inanis scilicet, sed commovit tamen. Tum Pomponius: At ego, quem vos, ut deditum Epicuro, insectari soletis, sum multum equidem cum Phaedro, quem unice diligo, ut scitis, in Epicuri hortis, quos modo praeteribamus: sed, veteris proverbii admonitu, vivorum memini: nec tamen Epicuri licet oblivisci, si cupiam: cuius imaginem non modo in tabulis nostri familiares, sed etiam in poculis et in annulis habent. II. 4. Hic ego, Pomponius quidem, inquam, noster iocari videtur, et fortasse suo iure. Ita enim Athenis se collocavit, ut sit paene unus ex Atticis, ut id etiam cognomen videatur habiturus. Ego autem tibi, Piso, assentior, usu hoc evenire, ut acrius aliquanto et attentius de claris viris, locorum admonitu, cogitemus. Scis enim me quodam tempore Metapontum venisse tecum, neque ad hospitem ante devertisse, quam Pythagorae ipsum illum locum, ubi vitam ediderat, sedemque viderim. Hoc autem tempore, etsi multa in omni parte Athenarum sunt in ipsis locis indicia summorum virorum: tamen ego illa moveor exedra. Modo enim fuit Charmadas *: quem videre videor, (est enim nota imago,) a sedeque ipsa, tanti ingenii magnitudine orbata, desiderari illam vocem puto. 5. Tum Piso, Quoniam igitur aliquid omnes, quid Lucius noster, inquit? an eum locum libenter invisit, ubi Demosthenes et Aeschines inter se decertare soliti sunt? Suo enim quisque studio maxime ducitur. Et ille, quum erubuisset, Noli, inquit, ex me quaerere, qui in Phalericum etiam descenderim: quo in loco ad fluctum aiunt declamare solitum Demosthenem, ut fremitum assuesceret voce vincere. Modo etiam paullum ad dextram de via declinavi, ut ad Periclis sepulcrum accederem. Quamquam id quidem infinitum est in hac urbe: quacumque enim ingredimur, in aliquam historiam vestigium ponimus.

6. Tum Piso, Atqui, Cicero, inquit, ista studia, si ad imitandos summos viros spectant, ingeniosorum sunt; sin tantummodo ad indicia veteris memoriae cognoscenda, curiosorum. Te autem hortamur omnes, currentem quidem, ut spero, ut eos, quos novisse vis, etiam imitari velis. Hic ego, Etsi facit hic quidem, inquam, Piso, (ut vides) ea, quae praecipis: tamen mihi grata est hortatio tua. Tum ille amicissime, ut solebat, Nos vero, inquit, omnes omnia ad huius adolescentiam conferamus, in primisque ut aliquid suorum studiorum philosophiae quoque impertiat, vel ut te imitetur, quem amat, vel ut illud ipsum, quod studet, facere possit ornatius. Sed utrum hortandus es nobis, Luci, inquit, an etiam tua sponte propensus es? Mihi quidem Antiochum, quem audis, satis belle videris attendere. Tum ille timide, vel potius verecunde, Facio, inquit, equidem: sed audistine modo de Charmada *? Rapior illuc. Revocat autem Antiochus: nec est praeterea, quem audiamus. III. 7. Tum Piso, Etsi hoc, inquit, fortasse non poterit sic abire, quum hic adsit, (me autem dicebat,) tamen audebo te ab hac Academia nova ad veterem illam vocare: in qua, ut dicere Antiochum audiebas, non ii soli numerantur, qui Academici vocantur, Speusippus, Xenocrates, Polemo, Crantor ceterique, sed etiam Peripatetici veteres, quorum princeps Aristoteles, quem, excepto Platone, haud scio an recte dixerim principem philosophorum. Ad eos igitur converte te, quaeso. Ex eorum enim scriptis et institutis quum omnis doctrina liberalis, omnis historia, omnis sermo elegans sumi potest, tum varietas est tanta artium, ut nemo sine eo instrumento ad ullam rem illustriorem satis ornatus possit accedere. Ab his oratores, ab his imperatores ac rerum publicarum principes exstiterunt. Ut ad minora veniam, mathematici, poetae, musici, medici denique ex hac, tamquam ex omnium artium officina, profecti sunt. 8. Atque ego, Scis me, inquam, istud idem sentire, Piso: sed a te opportune facta mentio est. Studet enim meus audire Cicero,

quaenam sit istius veteris, quam commemoras, Academiae de finibus bonorum Peripateticorumque sententia. Censemus te autem facillime id explanare posse, quod et Staseam Neapolitanum multos annos habueris apud te, et complures iam menses Athenis haec ipsa te ex Antiocho videmus exquirere. Et ille ridens, Age, age, inquit, (satis enim scite me nostri sermonis principium esse voluisti,) exponamus adolescenti, si quae forte possumus. Dat enim id nobis solitudo. Quod si quis deus diceret, numquam putarem me in Academia, tamquam philosophum, disputaturum! Sed ne, dum huic obsequor, vobis molestus sim. Mihi, inquam, qui te id ipsum rogavi? Tum, Quintus et Pomponius quum idem se velle dixissent, Piso exorsus est. Cuius oratio, attende quaeso, Brute, satisne videatur Antiochi complexa esse sententiam: quam tibi, qui fratrem eius Aristum frequenter audieris, maxime probatam existimo. Sic est igitur locutus.

IV. 9. Quantus ornatus in Peripateticorum disciplina sit, satis est a me, ut brevissime potuit, paullo ante dictum. Sed est forma eius disciplinae, sicut fere ceterarum, triplex. Una pars est naturae: disserendi altera: vivendi tertia. Natura sic ab iis investigata est, ut nulla pars caelo, mari, terra (ut poetice loquar) praetermissa sit. Quin etiam, quum de rerum initiis omnique mundo locuti essent, ut multa non modo probabili argumentatione, sed etiam necessaria mathematicorum ratione concluderent: maximam materiam ex rebus per se investigatis ad rerum occultarum cognitionem attulerunt. 10. Persecutus est Aristoteles animantium omnium ortus, victus, figuras: Theophrastus autem stirpium naturas, omniumque fere rerum, quae e terra gignerentur, caussas atque rationes; qua ex cognitione facilior facta est investigatio rerum occultissimarum. Disserendique ab eisdem non dialectice solum, sed etiam oratorie praecepta sunt tradita: ab Aristoteleque principe de singulis rebus in utramque partem dicendi exercitatio est instituta, ut non contra omnia semper, sicut Arcesilas, diceret, et tamen, ut in omnibus rebus, quidquid ex utraque parte dici posset, exprimeret. 11. Quum autem tertia pars bene vivendi praecepta quaereret, ea quoque est ab iisdem non solum ad privatae vitae rationem, sed etiam ad rerum publicarum rectionem relata. Omnium fere civitatum, non Graeciae solum, sed etiam Barbariae, ab Aristotele mores, instituta, disciplinas, a Theophrasto leges etiam cognovimus: quumque uterque eorum docuisset, qualem in republica principem esse conveniret, pluribus praeterea conscripsisset, qui esset optimus reipublicae status: hoc amplius Theophrastus, quae essent in republica inclinationes rerum et momenta temporum, quibus esset moderandum, utcumque res postularet. Vitae autem degendae ratio maxime quidem illis placuit quieta, in contemplatione et cognitione posita rerum: quae quia deorum erat vitae simillima, sapiente visa est dignissima, atque his de rebus et splendida est eorum et illustris oratio. V. 12. De summo autem bono, quia duo genera librorum sunt, unum populariter scriptum, quod ἐξωτερικόν appellabant; alterum limatius, quod in commentariis reliquerunt: non semper idem dicere videntur: nec in summa tamen ipsa aut varietas est ulla, apud hos quidem, quos nominavi, aut inter ipsos dissensio. Sed quum beata vita quaeratur, idque sit unum, quod philosophia spectare et sequi debeat: sitne ea tota sita in potestate sapientis, an possit aut labefactari aut eripi rebus adversis, in eo nonnumquam variari inter eos et dubitari videtur. Quod maxime efficit Theophrasti de beata vita liber: in quo multum admodum fortunae datur. Quod si ita se habeat, non possit beatam praestare vitam sapientia. Haec mihi videtur delicatior, ut ita dicam, molliorque ratio, quam virtutis vis gravitasque postulat. Quare teneamus Aristotelem et eius filium Nicomachum; cuius accurate scripti de moribus libri dicuntur illi quidem esse Aristotelis: sed non video, cur non potuerit patri similis esse filius. Theophrastum tamen adhibeamus ad pleraque, dummodo plus in virtute teneamus, quam ille tenuit, firmitatis et roboris. 13. Simus igitur contenti his. Namque horum posteri, meliores illi quidem, mea sententia, quam reliquarum philosophi disciplinarum: sed ita degenerant, ut ipsi ex se nati esse videantur. Primum Theophrasti Strato physicum se voluit. In quo etsi est magnus, tamen nova pleraque, et perpauca de moribus. Huius Lyco et oratione locuples, rebus ipsis ieiunior. Concinnus deinde et elegans huius Aristo: sed ea, quae desideratur a magno philosopho, gravitas in eo non fuit. Scripta sane et multa et polita: sed nescio quo pacto auctoritatem oratio non habet. 14. Praetereo multos, in his doctum hominem et suavem, Hieronymum: quem iam cur Peripateticum appellem, nescio. Summum enim bonum exposuit vacuitatem doloris. Qui autem de summo bono dissentit, de tota philosophiae ratione dissentit. Critolaus imitari antiquos voluit: et quidem est gravitate proximus, et redundat oratio. Attamen is quidem in patriis institutis manet. Diodorus, eius auditor, adiungit ad honestatem vacuitatem doloris. Hic quoque suus est: de summoque bono dissentiens, dici vere Peripateticus non potest. Antiquorum autem sententiam Antiochus noster mihi videtur persequi diligentissime: quam eamdem Aristotelis fuisse et Polemonis docet. VI. 15. Facit igitur Lucius noster prudenter, qui audire de summo bono potissimum velit. Hoc enim constituto in philosophia, constituta sunt omnia. Nam ceteris in rebus sive praetermissum, sive ignoratum est quippiam, non plus incommodi est, quam quanti quaeque earum rerum est, in quibus neglectum est aliquid. Summum autem bonum si ignoretur, vivendi rationem ignorari necesse est. Ex quo tantus error consequitur, ut, quem in portum se recipiant, scire non possint. Cognitis autem rerum finibus, quum intelligitur, quid sit et bonorum extremum et malorum, inventa et vitae via est conformatioque omnium officiorum.

16. Est igitur, quo quodque referatur: ex quo, id quod omnes expetunt, beate vivendi ratio inveniri et comparari potest. Quod quoniam in quo sit, magna dissensio est; Carneadia nobis adhibenda divisio est, qua noster Antiochus libenter uti solet. Ille igitur vidit, non modo quot fuissent adhuc philosophorum de summo bono, sed quot omnino esse possent sententiae. Negabat igitur ullam esse artem, quae ipsa a se proficisceretur. Etenim semper illud extra est, quod arte comprehenditur. Nihil opus est exemplis hoc facere longius. Est enim perspicuum, nullam artem ipsam in se versari, sed esse aliud artem ipsam, aliud, quod propositum sit arti. Quoniam igitur, ut medicina valetudinis, navigationis gubernatio, sic vivendi ars est prudentia: necesse est eam quoque ab aliqua re esse constitutam et profectam. 17. Constitit autem fere inter omnes, id, in quo prudentia versaretur, et

quod assequi vellet, aptum et accommodatum naturae esse oportere et tale, ut ipsum per se invitaret et alliceret appetitum animi, quem ὁρμὴν Graeci vocant. Quid autem sit, quod ita moveat itaque a natura in primo ortu appetatur, non constat, deque eo est inter philosophos, quum summum bonum exquiritur, omnis dissensio. Totius enim quaestionis eius, quae habetur de finibus bonorum et malorum, (quum quaeritur, in his quid sit extremum, quid ultimum,) fons reperiendus est, in quo sint prima invitamenta naturae. Quo invento, omnis ab eo, quasi capite, de summo bono et malo disputatio ducitur. VII. Voluptatis alii primum appetitum putant et primam depulsionem doloris: alii censent primum ascitum non dolere, et primum declinatum dolorem. 18. Ab his alii, quae prima secundum naturam nominant, proficiscuntur: in quibus numerant incolumitatem conservationemque omnium partium, valetudinem, sensus integros, doloris vacuitatem, vires, pulchritudinem ceteraque generis eiusdem: quorum similia sunt prima in animis, quasi virtutum igniculi et semina. Ex his tribus quum unum aliquod sit, quo primum natura moveatur vel ad appetendum, vel ad repellendum, nec quidquam omnino praeter haec tria possit esse: necesse est omnino officium aut fugiendi aut sequendi ad eorum aliquid referri; ut illa prudentia, quam artem vitae esse diximus, in earum trium rerum aliqua versetur, a qua totius vitae ducat exordium. 19. Ex eo autem, quod statuerit esse, quo primum natura moveatur, exsistet etiam recti ratio atque honesti, quae cum uno aliquo ex tribus illis congruere possit, ut honestum sit, facere omnia aut voluptatis caussa, etiam si eam non consequare, aut non dolendi, etiam si id assequi nequeas, aut eorum, quae secundum naturam sunt, adipiscendi, etiam si non adipiscare. Ita fit, ut, quanta differentia est in principiis naturalibus, tanta sit in finibus bonorum malorumque dissimilitudo. Alii rursus iisdem a principiis omne officium referunt aut ad voluptatem aut ad non dolendum aut ad prima illa secundum naturam obtinenda. 20. Expositis iam igitur sex de summo bono sententiis, trium proximarum hi principes: voluptatis, Aristippus; non dolendi, Hieronymus; fruendi rebus iis, quas primas secundum naturam esse diximus, Carneades, non ille quidem auctor, sed defensor, disserendi caussa fuit. Superiores tres erant, quae esse possent: quarum est una sola defensa, eaque vehementer. Nam voluptatis caussa facere omnia, quum, etiam si nihil consequamur, tamen ipsum illud consilium ita faciendi per se expetendum et honestum et solum bonum sit, nemo dicit. Ne vitationem quidem doloris ipsam per se quisquam in rebus expetendis putavit, ne si etiam evitare posset. At vero facere omnia, ut adipiscamur, quae secundum naturam sunt, etiam si ea non assequamur, id esse et honestum et solum per se expetendum et solum bonum Stoici dicunt. VIII. 21. Sex igitur hae sunt simplices de summa bonorum malorumque sententiae: duae sine patrono, quattuor defensae. Iunctae autem et duplices expositiones summi boni tres omnino fuerunt: nec vero plures, si penitus rerum naturam videas, esse potuerunt. Nam aut voluptas adiungi potest ad honestatem, ut Calliphoni Dinomachoque placuit: aut doloris vacuitas, ut Diodoro: aut prima naturae, ut antiquis: quos eosdem Academicos et Peripateticos nominamus. Sed quoniam non possunt omnia simul dici, haec in praesentia nota esse debebunt, voluptatem semovendam esse: quando ad maiora quaedam, ut iam apparebit, nati sumus. De vacuitate doloris eadem fere dici solent, quae de voluptate. [Quoniam igitur et de voluptate cum Torquato et de honestate, in qua una omne bonum poneretur, cum Catone est disputatum: primum, quae contra voluptatem dicta sunt, eadem fere cadunt contra vacuitatem doloris.] 22. Nec vero alia sunt quaerenda contra Carneadiam illam sententiam. Quocumque enim modo summum bonum sic exponitur, ut id vacet honestate: nec officia, nec virtutes in ea ratione, nec amicitiae constare possunt. Coniunctio autem cum honestate vel voluptatis, vel non dolendi id ipsum honestum, quod amplecti vult, efficit turpe. Ad eas enim res referre quae agas: quarum una, si quis malo careat, in summo eum bono dicas esse; altera versetur in levissima parte naturae: obscurantis est omnem splendorem honestatis, ne dicam inquinantis. Restant Stoici, qui quum a Peripateticis et Academicis omnia tratulissent, nominibus aliis easdem res secuti sunt. Hos contra singulos dici est melius. Sed nunc, quod agimus: de illis, quum volemus. 23. Democriti autem securitas, quae est animi tamquam tranquillitas, quam appellavit εὐθυμίαν, eo separanda fuit ab hac disputatione, quia ista animi tranquillitas ipsa est beata vita. Quaerimus autem, non quae sit, sed unde sit. Iam explosae eiectaeque sententiae Pyrrhonis, Aristonis, Herilli, quod in hunc orbem, quem circumscripsimus, incidere non possunt, adhibendae omnino non fuerunt. Nam quum omnis haec quaestio de finibus et quasi de extremis bonorum et malorum ab eo proficiscatur, quod dicimus naturae esse aptum et accommodatum, quodque ipsum per se primum appetatur: hoc totum et ii tollunt, qui in rebus iis, in quibus nihil [quod] aut honestum aut turpe sit, negant esse ullam caussam, cur aliud alii anteponatur, nec inter eas res quidquam omnino putant interesse: et Herillus, si ita sensit, nihil esse bonum praeter scientiam, omnem consilii capiendi caussam inventionemque officii sustulit. Sic exclusis sententiis reliquorum, quum praeterea nulla esse possit, haec antiquorum valeat necesse est. Ergo instituto veterum, quo etiam Stoici utuntur, hinc capiamus exordium.

IX. 24. Omne animal se ipsum diligit ac, simul ut ortum est, id agit, ut se conservet, (quod hic ei primus ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datur, se ut conservet,) atque ita sit affectum, ut optime secundum naturam affectum esse possit. Hanc initio constitutionem confusam habet et incertam, ut tantummodo se tueatur, qualecumque sit. Sed nec quid sit, nec quid possit, nec quid ipsius natura sit, intelligit. Quum autem processit paullum et, quatenus quidquid se attingat ad seque pertineat, perspicere coepit, tum sensim incipit progredi seseque agnoscere, et intelligere, quam ob caussam habeat eum, quem diximus, animi appetitum: coeptatque et ea, quae naturae apta sentit, appetere et propulsare contraria. Ergo omni animali illud, quod appetit, positum est in eo, quod naturae est accommodatum. Ita finis bonorum exsistit secundum naturam vivere sic affectum, ut optime affici possit ad naturamque accommodatissime. 25. Quoniam autem sua cuiusque animantis natura est, necesse est finem quoque omnium hunc esse, ut natura expleatur. Nihil enim prohibet, quaedam esse et inter se animalibus reliquis, et cum bestiis homini communia, quoniam omnium est natura communis.* Sed extrema illa et summa, quae quae-

rimus, inter animalium genera distincta et dispertita sunt, et sua cuique propria et ad id apta, quod cuiusque natura desiderat. 26. Quare quum dicimus, omnibus animalibus extremum esse secundum naturam vivere; non ita accipiendum est, quasi dicamus unum esse omnium extremum: sed, ut omnium artium recte dici potest commune esse, ut in aliqua scientia versetur, scientiam autem suam cuiusque artis esse: sic commune animalium omnium secundum naturam vivere, sed naturas esse diversas, ut aliud equo sit natura, aliud bovi, aliud homini, et tamen in omnibus summa communis, et quidem non solum in animalibus, sed etiam in rebus omnibus iis, quas natura alit, auget, tuetur: in quibus videmus ea, quae gignuntur e terra, multa quodam modo efficere ipsa sibi per se, quae ad vivendum crescendumque valeant, et suo genere perveniant ad extremum: ut iam liceat una comprehensione omnia complecti, non dubitemque dicere, omnem naturam esse conservatricem sui, idque habere propositum, quasi finem et extremum, se ut custodiat in quam optimo sui generis statu: ut necesse sit omnium rerum, quae natura vigeant, similem esse finem, non eumdem. Ex quo intelligi debet, homini id esse in bonis ultimum, secundum naturam vivere: quod ita interpretemur, vivere ex hominis natura undique perfecta et nihil requirente. 27. Haec igitur nobis explicanda sunt: sed si enodatius, vos ignoscetis. Huius enim aetati et huic, nunc hoc primum fortasse audienti, servire debemus. Ita prorsus, inquam. Etsi ea quidem, quae adhuc dixisti, quamvis ad aetatem recte isto modo dicerentur.

X. Exposita igitur, inquit, terminatione rerum expetendarum, cur ista se res ita habeat, ut dixi, deinceps demonstrandum est. Quamobrem ordiamur ab eo, quod primum posui. Quod idem reapse primum est, ut intelligamus, omne animal se ipsum diligere. Quod quamquam dubitationem non habet, (est enim infixum in ipsa natura, comprehenditurque suis cuiusque sensibus, sic, ut, contra si quis dicere velit, non audiatur,) tamen, ne quid praetermittamus, rationes quoque, cur hoc ita sit, afferendas puto. 28. Etsi qui potest intelligi aut cogitari, esse aliquod animal, quod se oderit? Res enim concurrent contrariae. Nam quum appetitus ille animi aliquid ad se trahere coeperit consulto, quod sibi obsit, quia sit sibi inimicus: quum id sua caussa faciet, et oderit se, et simul diliget; quod fieri non potest. Necesse est quidem, si quis ipsi sibi inimicus est, eum, quae bona sunt, mala putare; bona contra, quae mala: et quae appetenda, fugere; et quae fugienda, appetere; quae sine dubio vitae sunt eversio. Neque enim, si nonnulli reperiuntur, qui aut laqueos, aut alia exitia quaerant, aut, ut ille apud Terentium, qui *decrevit tantisper se minus iniuriae suo gnato facere,* (ut ait ipse) *dum fiat miser*, inimicus ipse sibi putandus est. 29. Sed alii dolore moventur, alii cupiditate; iracundia etiam multi efferuntur: et quum in mala scientes irruunt, tum se optime sibi consulere arbitrantur: itaque dicunt, nec dubitant,

mihí sic usus'st: tíbi ut opus'st factó, face:

velut, qui ipsi sibi bellum indixissent, cruciari dies, noctes torqueri vellent, nec vero sese ipsi accusarent ob eam caussam, quod sese male suis rebus consuluisse dicerent. Eorum enim haec est querela, qui sibi cari sunt seseque diligunt. Quare, quotiescumque dicetur male de se quis mereri sibique esse inimicus atque hostis, vitam denique fugere: intelligatur aliquam subesse eiusmodi caussam, ut ex eo ipso intelligi possit, sibi quemque esse carum. 30. Nec vero id satis est, neminem esse, qui ipse se oderit: sed illud quoque intelligendum est, neminem esse, qui, quo modo se habeat, nihil sua censeat interesse. Tolletur enim appetitus animi, si, ut in iis rebus, inter quas nihil interest, neutram in partem propensiores simus, item in nobismetipsis, quemadmodum affecti simus, nihil nostra arbitrabimur interesse. XI. Atque etiam illud si quis dicere velit, perabsurdum sit: ita diligi a sese quemque, ut ea vis diligendi ad aliam rem quampiam referatur, non ad eum ipsum, qui sese diligat. Hoc quum in amicitiis, quum in officiis, quum in virtutibus dicitur, quomodocumque dicitur, intelligi tamen, quid dicatur, potest: in nobismet autem ipsis ne intelligi quidem, ut propter aliam quampiam rem, verbi gratia propter voluptatem, nos amemus. Propter nos enim illam, non propter eam nosmetipsos diligimus. 31. Quamquam quid est, quod magis perspicuum sit, non modo carum sibi quemque, verum etiam vehementer carum esse? Quis est enim aut quotus quisque, cui, mors quum appropinquet,

nón *refugiat tímido sanguen, átque exalbescát metu?*

etsi hoc quidem est in vitio, dissolutionem naturae tam valde perhorrescere: (quod item est reprehendendum in dolore.) Sed quia fere sic afficiuntur omnes, satis argumenti est, ab interitu naturam abhorrere: idque quo magis quidam ita faciunt, ut iure etiam reprehendantur, hoc magis intelligendum est, haec ipsa nimia in quibusdam futura non fuisse, nisi quaedam essent modica natura. Nec vero dico eorum metum mortis, qui, quia privari se vitae bonis arbitrentur, aut quia quasdam post mortem formidines extimescant, aut si metuant, ne cum dolore moriantur, idcirco mortem fugiant: in parvis enim saepe, qui nihil eorum cogitant, si quando his ludentes minamur praecipitaturos alicunde, extimescunt. Quin etiam ferae, [inquit Pacuvius,]

quíbus abest ad praécavendum intélligendi astútia,

[sibi] iniecto terrore mortis, horrescunt. 32. Quis autem de ipso sapiente aliter existimat? quin etiam quum decreverit esse moriendum, tamen discessu a suis atque ipsa relinquenda luce moveatur. Maxime autem in hoc quidem genere vis est perspicua naturae, quum et mendicitatem multi perpetiantur, ut vivant, et angantur appropinquatione mortis confecti homines senectute, et ea perferant, quae Philoctetam videmus in fabulis: qui quum cruciaretur non ferendis doloribus, propagabat tamen vitam aucupio sagittarum, configebat *tardus celeres, stans volantes*, ut apud Accium est, pinnarumque contextu corpori tegumenta faciebat. 33. De hominum genere, aut omnino de animalium loquor; quum arborum et stirpium eadem paene natura sit: sive enim, ut doctissimis viris visum est, maior aliqua caussa atque divinior hanc vim ingenuit, sive hoc ita fit fortuitu: videmus ea, quae terra gignit, corticibus et radicibus valida servari; quod contingit animalibus sensuum distributione et quadam compactione membrorum. Qua quidem de re quamquam assentior iis, qui haec omnia regi natura putant; quae si natura negligat, ipsa esse non possint: tamen concedo, ut, qui de hoc dissentiunt, existiment quod velint, ac vel hoc intelligant, si quando naturam hominis dicam, hominem dicere me: nihil enim differt. Nam prius poterit a se quisque discedere, quam appetitum earum rerum, quae

sibi conducant, amittere. Iure igitur gravissimi philosophi initium summi boni a natura petiverunt, et illum appetitum rerum ad naturam accommodatarum ingeneratum putaverunt omnibus, qui continentur ea commendatione naturae, qua se ipsi diligunt.

XII. 34. Deinceps videndum est, quoniam satis apertum est, sibi quemque natura esse carum, quae sit hominis natura. Id est enim, de quo quaerimus. Atqui perspicuum est hominem e corpore animoque constare, quum primae sint animi partes, secundae corporis. Deinde id quoque videmus, et ita figuratum corpus, ut excellat aliis, animumque ita constitutum, ut et sensibus instructus sit et habeat praestantiam mentis, cui tota hominis natura pareat, in qua sit mirabilis quaedam vis rationis et cognitionis et scientiae virtutumque omnium. Nam quae corporis sunt, ea nec auctoritatem cum animi partibus comparandam, et cognitionem habent faciliorem. Itaque ab his ordiamur. 35. Corporis igitur nostri partes, totaque figura, et forma, et statura, quam apta ad naturam sit, apparet: neque est dubium, quin frons, oculi, aures et reliquae partes, quales propriae sunt hominis, intelligatur. Sed certe opus est ea valere et vigere et naturales motus ususque habere, ut nec absit quid eorum, nec aegrum debilitatumve sit. Id enim natura desiderat. Est etiam actio quaedam corporis, quae motus et status naturae congruentes tenet: in quibus si peccetur distortione et depravatione quadam ac motu statuve deformi, ut, si aut manibus ingrediatur quis, aut non ante, sed retro; fugere plane se ipse, et, hominem ex homine exuens, naturam odisse videatur. Quamobrem etiam sessiones quaedam et flexi fractique motus, quales protervorum hominum aut mollium esse solent, contra naturam sunt: ut, etiam si animi vitio id eveniat, tamen in corpore immutari hominis natura videatur. 36. Itaque e contrario moderati aequabilesque habitus, affectiones ususque corporis apti esse ad naturam videntur. Iam vero animus non esse solum, sed etiam cuiusdam modi debet esse, ut et omnes partes habeat incolumes et de virtutibus nulla desit. Atqui in sensibus est sua cuiusque virtus, ut ne quid impediat, quo minus suo sensus quisque munere fungatur in iis rebus celeriter expediteque percipiendis, quae subiectae sunt sensibus.

XIII. Animi autem, et eius animi partis, quae princeps est, quaeque mens nominatur, plures sunt virtutes, sed duo prima genera: unum earum, quae ingenerantur suapte natura appellanturque non voluntariae: alterum earum, quae in voluntate positae magis proprio nomine appellari solent: quarum est excellens in animorum laude praestantia. Prioris generis est docilitas, memoria: quae fere omnia appellantur uno ingenii nomine: easque virtutes qui habent, ingeniosi vocantur. Alterum autem genus est magnarum verarumque virtutum, quas appellamus voluntarias, ut prudentiam, temperantiam, fortitudinem, iustitiam et reliquas eiusdem generis. Et summatim quidem haec erant de corpore animoque dicenda: quibus quasi informatum est, quod hominis natura postulet. 37. Ex quo perspicuum est, quoniam ipsi a nobis diligamur, omniaque et in animo et in corpore perfecta velimus esse, ea nobis ipsa cara esse propter se, et in his esse ad bene vivendum momenta maxima. Nam cui proposita sit conservatio sui, necesse est huic partes quoque sui caras esse, cariores-que, quo perfectiores sint, et magis in suo genere laudabiles. Ea enim vita expetitur, quae sit animi corporisque expleta virtutibus: in eoque summum bonum poni necesse est, quandoquidem id tale esse debet, ut rerum expetendarum sit extremum. Quo cognito, dubitari non potest, quin, quum ipsi homines sibi sint per se et sua sponte cari, partes quoque et corporis et animi et earum rerum, quae sunt in utriusque motu et statu, sua caritate colantur, et per se ipsae appetantur. 38. Quibus expositis, facilis est coniectura, ea maxime esse expetenda ex nostris, quae plurimum habent dignitatis: ut optimae cuiusque partis, quae per se expetatur, virtus sit expetenda maxime. Ita fiet, ut animi virtus corporis virtuti anteponatur, animique virtutes non voluntarias vincant virtutes voluntariae: quae quidem proprie virtutes appellantur, multumque excellunt, propterea quod ex ratione gignuntur, qua nihil est in homine divinius. Etenim omnium rerum, quas et creat natura, et tuetur, quae aut sine animo sint, aut non multo secus, earum summum bonum in corpore est: ut non inscite illud dictum videatur in sue, animam illi pecudi datam pro sale, ne putisceret.

XIV. Sunt autem bestiae quaedam, in quibus inest aliquid simile virtutis, ut in leonibus, in canibus, in equis: in quibus non corporum solum, ut in suibus, sed etiam animorum aliqua ex parte motus quosdam videmus. In homine autem summa omnis animi est, et in animo rationis: ex qua virtus est, quae rationis absolutio definitur: quam etiam atque etiam explicandam putant. 39. Earum etiam rerum, quas terra gignit, educatio quaedam et perfectio est non dissimilis animantium. Itaque et vivere vitem, et mori dicimus; arboremque et novellam et vetulam, et vigere et senescere. Ex quo non est alienum, ut animantibus, sic illis et apta quaedam ad naturam putare et aliena; earumque augendarum et alendarum quamdam cultricem esse, quae sit scientia atque ars agricolarum, quae circumcidat, amputet, erigat, extollat, adminiculetur, ut, quo natura ferat, eo possint ire: ut ipsae vites, si loqui possint, ita se tractandas tuendasque esse fateantur. Et nunc quidem, quod eam tuetur, ut de vite potissimum loquar, est id extrinsecus. In ipsa enim parum magna vis est, ut quam optime se habere possit, si nulla cultura adhibeatur. 40. At vero si ad vitem sensus accesserit, ut appetitum quemdam habeat, et per se ipsam moveatur, quid facturam putas? An ea, quae per vinitorem antea consequebatur, per se ipsam curabit? Sed videsne accessuram ei curam, ut sensus quoque suos, eorumque omnium appetitum, et, si qua sint ei membra adiuncta, tueatur? Sic ad illa, quae semper habuit, iunget ea, quae postea accesserint: nec eumdem finem habebit, quem cultor eius habebat: sed volet secundum eam naturam, quae postea ei adiuncta sit, vivere. Ita similis erit et finis boni, atque antea fuerat, neque idem tamen. Non enim iam stirpis bonum quaeret, sed animalis. Quod si non sensus modo ei sit datus, verum etiam animus, et animus hominis: non necesse est, et illa pristina manere, ut tuenda sint: et inter haec multo esse cariora, quae accesserint: animique optimam quamque partem carissimam: in eaque expletione naturae summi boni finem consistere, quum longe multumque praestet mens atque ratio? Sic et extremum omnium appetendorum, atque ductum a prima commendatione naturae, multis gradibus ascendit, ut ad summum perveniret: quod cumulatur ex integritate corporis et ex mentis ratione perfecta.

XV. 41. Quum igitur ea sit, quam exposui, forma naturae; si, ut initio dixi, simul atque ortus esset, se quisque cognosceret iudicareque posset, quae vis et totius esset naturae et partium singularum, continuo videret, quid esset hoc, quod quaerimus, omnium rerum, quas expetimus, summum et ultimum: nec ulla in re peccare posset. Nunc vero a primo quidem mirabiliter occulta natura est, nec perspici nec cognosci potest. Progredientibus autem aetatibus, sensim, tardeve potius, quasi nosmetipsos cognoscimus. Itaque illa prima commendatio, quae a natura nostri facta est nobis, incerta et obscura est: primusque appetitus ille animi tantum agit, ut salvi atque integri esse possimus. Quum autem dispicere coepimus, et sentire, quid simus, et quid animantibus ceteris differamus, tum ea sequi incipimus, ad quae nati sumus. 42. Quam similitudinem videmus in bestiis: quae primo, in quo loco natae sunt, ex eo se non commovent: deinde suo quaeque appetitu movetur: serpere anguiculos, nare anaticulas, evolare merulas, cornibus uti videmus boves, nepas aculeis, suam denique cuique naturam esse ad vivendum ducem. Quae similitudo in genere etiam humano apparet. Parvi enim primo ortu sic iacent, tamquam omnino sine animo sint. Quum autem paullum firmitatis accesserit, et animo utuntur et sensibus; conituntur que, ut sese erigant, et manibus utuntur; et eos agnoscunt, a quibus educantur; deinde aequalibus delectantur, libenterque se cum his congregant, dantque se ad ludendum; fabellarumque auditione ducuntur; deque eo, quod ipsis superat, aliis gratificari volunt; animadvertuntque ea, quae domi fiunt, curiosius, incipiuntque commentari aliquid et discere; et eorum, quos vident, volunt non ignorare nomina; quibusque rebus cum aequalibus decertant, si vicerint, efferunt se laetitia, victi debilitantur animosque demittunt: quorum sine caussa fieri nihil putandum est. 43. Est enim natura sic generata vis hominis, ut ad omnem virtutem percipiendam facta videatur: ob eamque caussam parvi virtutum simulacris, quarum in se habent semina, sine doctrina moventur. Sunt enim prima elementa naturae: quibus auctis virtutis quasi carmen efficitur. Nam quum ita nati factique simus, ut et agendi aliquid, et diligendi aliquos, et liberalitatis, et referendae gratiae principia in nobis contineremus, atque ad scientiam, prudentiam, fortitudinem, aptos animos haberemus, a contrariisque rebus alienos: non sine caussa eas, quas dixi, in pueris virtutum quasi scintillulas videmus, e quibus accendi philosophi ratio debet, ut eam, quasi deum, ducem subsequens, ad naturae perveniat extremum. Nam, ut saepe iam dixi, infirma aetate imbecillaque mente vis naturae quasi per caliginem cernitur. Quum autem progrediens confirmatur animus, agnoscit ille quidem naturae vim, sed ita, ut progredi possit longius, per se sit tamen inchoata. XVI. 44. Intrandum est igitur in rerum naturam, et penitus, quid ea postulet, pervidendum. Aliter enim nosmetipsos nosse non possumus. Quod praeceptum quia maius erat, quam ut ab homine videretur, idcirco assignatum est deo. Iubet igitur nos Pythius Apollo noscere nosmetipsos. Cognitio autem haec est una, ut vim nostri corporis animique norimus, sequamurque eam vitam, quae rebus ipsis perfruatur. Quoniam autem is animi appetitus a principio fuit, ut ea, quae dixi, quam perfectissima natura haberemus: confitendum est, quum id adepti simus, quod appetitum sit, in eo quasi ultimo consistere naturam, atque id esse summum bonum: quod certe universum sua sponte ipsum expeti et propter se necesse est, quoniam ante demonstratum est, etiam singulas eius partes esse per se expetendas. 45. In enumerandis autem corporis commodis si quis praetermissam a nobis voluptatem putabit, in aliud tempus quaestio differatur. Utrum enim sit voluptas in iis rebus, quas primas secundum naturam esse diximus, necne sit, ad id, quod agimus, nihil interest. Si enim (ut mihi quidem videtur) non explet bona naturae voluptas, iure praetermissa est. Sin est in ea, quod quidam volunt, nihil impedit nostram hanc comprehensionem summi boni. Quae enim constituta sunt prima naturae, ad ea si voluptas accesserit, unum aliquod accesserit commodum corporis, neque eam constitutionem summi boni, quae est proposita, mutaverit.

XVII. 46. Et adhuc quidem ita nobis progressa ratio est, ut ea duceretur omnis a prima commendatione naturae. Nunc autem aliud iam argumentandi sequamur genus, ut non solum, quia nos diligamus, sed quia cuiusque partis naturae et in corpore, et in animo sua quaeque vis sit, idcirco in his rebus summa nostra sponte moveamur. Atque ut a corpore ordiar, videsne, ut, si qua in membris prava aut debilitata aut imminuta sint, occultent homines? ut etiam contendant et elaborent, si efficere possint, ut aut non appareat corporis vitium, aut quam minimum appareat? multosque etiam dolores curationis caussa perferant? ut, si ipse usus membrorum non modo non maior, verum etiam minor futurus sit, eorum tamen species ad naturam revertatur? Etenim quum omnes natura totos se expetendos putent, nec id ob aliam rem, sed propter ipsos: necesse est eius etiam partes propter se expeti, quod universum propter se expetatur. 47. Quid? in motu et in statu corporis nihil inest, quod animadvertendum esse ipsa natura iudicet? Quemadmodum quis ambulet, sedeat, qui ductus oris, qui vultus in quoque sit? nihilne est in his rebus, quod dignum libero aut indignum esse ducamus? Nonne odio dignos multos putamus, qui quodam motu aut statu videntur naturae legem et modum contempsisse? Et, quoniam haec deducuntur de corpore, quid est, cur non recte pulchritudo etiam ipsa propter se expetenda ducatur? Nam si pravitatem imminutionemque corporis propter se fugiendam putamus: cur non etiam ac fortasse magis propter se formae dignitatem sequamur? et, si turpitudinem fugimus in statu et motu corporis, quid est, cur pulchritudinem non sequamur? Atque etiam valetudinem, vires, vacuitatem doloris non propter utilitatem solum, sed etiam ipsas propter se expetemus. Quoniam enim natura suis omnibus expleri partibus vult, hunc statum corporis per se ipsum expetit, qui est maxime e natura: quae tota perturbatur, si aut aegrum corpus est, aut dolet aut caret viribus. XVIII. 48. Videamus animi partes; quarum est aspectus illustrior: quae quo sunt excelsiores, eo dant clariora indicia naturae. Tantus est igitur innatus in nobis cognitionis amor et scientiae, ut nemo dubitare possit, quin ad eas res hominum natura nullo emolumento invitata rapiatur. Videmusne, ut pueri ne verberibus quidem a contemplandis rebus perquirendisque deterreantur? ut pulsi recurrant, ut aliquid scire se gaudeant? ut aliis narrare gestiant? ut pompa, ludis atque eiusmodi spectaculis teneantur, ob eamque rem vel famem et sitim perferant?

Quid vero? Qui ingenuis studiis atque artibus delectantur, nonne videmus eos nec valetudinis, nec rei familiaris habere rationem, omniaque perpeti, ipsa cognitione et scientia captos, et cum maximis curis et laboribus compensare eam, quam ex discendo capiant, voluptatem? 49. Mihi quidem Homerus huiusmodi quiddam vidisse videtur in iis, quae de Sirenum cantibus finxerit. Neque enim vocum suavitate videntur, aut novitate quadam et varietate cantandi revocare eos solitae, qui praetervehebantur, sed quia multa se scire profitebantur; ut homines ad earum saxa discendi cupiditate adhaerescerent. Ita enim invitant Ulixem: (nam verti, ut quaedam Homeri, sic istum ipsum locum):

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixe,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus?
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
quin prius astiterit, vocum dulcedine captus,
post, variis avido satiatus pectore musis,
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli clademque tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit,
omniaque e latis rerum vestigia terris.

Vidit Homerus, probari fabulam non posse, si cantiunculis tantus vir irretitus teneretur. Scientiam pollicentur: quam non erat mirum sapientiae cupido patria esse cariorem. Atque omnia quidem scire, cuiuscumque modi sint, cupere curiosorum: duci vero maiorum rerum contemplatione ad cupiditatem scientiae, summorum virorum est putandum. XIX. 50. Quem enim ardorem studii censetis fuisse in Archimede, qui, dum in pulvere quaedam describit attentius, ne patriam quidem captam esse senserit? Quantum Aristoxeni ingenium consumptum videmus in musicis? Quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse? Quid de Pythagora? quid de Platone aut de Democrito loquar? a quibus propter discendi cupiditatem videmus ultimas terras esse peragratas. Quae qui non vident, nihil umquam magna cognitione dignum amaverunt. Atque hoc loco, qui propter animi voluptates coli dicunt ea studia, quae dixi, non intelligunt, idcirco esse propter se expetenda, quod, nulla utilitate obiecta, delectentur animi, atque ipsa scientia, etiam si incommodatura sit, gaudeant. 51. Sed quid attinet de rebus tam apertis plura requirere? Ipsi enim quaeramus a nobis, stellarum motus contemplationesque rerum caelestium, eorumque omnium, quae naturae obscuritate occultantur, cognitiones quemadmodum nos moveant: et quid historia delectet, quam solemus persequi usque ad extremum: praetermissa repetimus, inchoata persequimur. Nec vero sum inscius, esse utilitatem in historia, non modo voluptatem. Quid? quum fictas fabulas, e quibus utilitas nulla elici potest, cum voluptate legimus? 52. Quid? quum volumus nomina eorum, qui quid gesserint, nota nobis esse, parentes, patriam, multa praeterea minime necessaria? quid? quod homines infima fortuna, nulla spe rerum gerendarum, opifices denique, delectantur historia? maximeque eos videre possumus res gestas audire et legere velle, qui a spe gerendi absunt, confecti senectute. Quocirca intelligi necesse est, in ipsis rebus, quae discuntur et cognoscuntur, invitamenta inesse, quibus ad discendum cognoscendumque moveamur. 53. Ac veteres quidem philosophi, in beatorum insulis, fingunt, qualis futura sit vita sapientium, quos cura omni liberatos, nullum necessarium vitae cultum aut paratum requirentes, nihil aliud esse acturos putant, nisi ut omne tempus inquirendo ac discendo in naturae cognitione consumant. Nos autem non solum beatae vitae istam esse oblectationem videmus, sed etiam levamentum miseriarum. Itaque multi, quum in potestate essent hostium aut tyrannorum, multi in custodia, multi in exsilio, dolorem suum doctrinae studiis levaverunt. 54. Princeps huius civitatis Phalereus Demetrius quum patria pulsus esset iniuria, ad Ptolemaeum se regem Alexandriam contulit. Qui quum in hac ipsa philosophia, ad quam te hortamur, excelleret, Theophrastique esset auditor; multa praeclara in illo calamitoso otio scripsit, non ad usum aliquem suum, quo erat orbatus: sed animi cultus ille erat ei quasi quidam humanitatis cibus. Equidem e Cn. Aufidio, praetorio, erudito homine, oculis capto, saepe audiebam, quum se lucis magis, quam utilitatis desiderio moveri diceret. Somnum denique nobis, nisi requietem corporibus et medicinam quamdam laboris afferret, contra naturam putaremus datum. Aufert enim sensus, actionemque tollit omnem. Itaque, si aut requietem natura non quaereret, aut eam posset alia quadam ratione consequi, facile pateremur; qui etiam nunc agendi aliquid discendique caussa prope contra naturam vigilias suscipere soleamus. XX. 55. Sunt autem etiam clariora, vel plane perspicua, nec dubitanda indicia naturae, maxime scilicet in homine, sed in omni animali, ut appetat animus aliquid agere semper, neque ulla conditione quietem sempiternam possit pati. Facile est haec cernere in primis puerorum aetatulis. Quamquam enim vereor, ne nimius in hoc genere videar: tamen omnes veteres philosophi, maxime nostri, ad incunabula accedunt, quod in pueritia facillime se arbitrentur naturae voluntatem posse cognoscere. Videmus igitur, ut conquiescere ne infantes quidem possint. Quum vero paullum processerint, lusionibus vel laboriosis delectantur, ut ne verberibus quidem deterreri possint; eaque cupiditas agendi aliquid adolescit una cum aetatibus. Itaque, ne si iucundissimis quidem nos somniis usuros putemus, Endymionis somnum nobis velimus dari: idque si accidat, mortis instar putemus. 56. Quin etiam inertissimos homines, nescio qua singulari nequitia praeditos, videmus tamen et corpore et animo moveri semper, et, quum re nulla impediantur necessaria, aut alveolum poscere, aut quaerere quempiam ludum, aut sermonem aliquem requirere: quumque non habeant ingenuas ex doctrina oblectationes, circulos aliquos et sessiunculas consectari. Ne bestiae quidem, quas delectationis caussa concludimus, quum copiosius alantur, quam si essent liberae, facile patiuntur sese contineri; motusque solutos et vagos, a natura sibi tributos, requirunt. 57. Itaque, ut quisque optime natus institutusque est, esse omnino nolit in vita, si, gerendis negotiis orbatus, possit paratissimis vesci voluptatibus. Nam aut privatim aliquid gerere malunt; aut, qui altiore animo sunt, capessunt rempublicam honoribus imperiisque adipiscendis, aut totos se ad studia doctrinae conferunt. Qua in vita, tantum abest, ut voluptates consectentur: etiam curas, sollicitudines, vigilias perferunt: optimaque parte hominis, quae in nobis divina ducenda est, ingenii et mentis acie fruuntur, nec voluptatem requirentes, nec fugientes laborem. Nec vero intermittunt aut admi-

rationem earum rerum, quae sunt ab antiquis repertae, aut investigationem novarum: quo studio quum satiari non possint, omnium ceterarum rerum obliti, nihil abiectum, nihil humile cogitant: tantaque est vis talibus in studiis, ut eos etiam, qui sibi alios proposuerunt fines bonorum, quos utilitate aut voluptate dirigunt, tamen in rebus quaerendis, explicandisque naturis aetates conterere videamus. XXI. 58. Ergo hoc quidem apparet, nos ad agendum esse natos. Actionum autem genera plura, ut obscurentur etiam minora maioribus. Maximae autem sunt, primum, ut mihi quidem videtur et his, quorum nunc in ratione versamur, consideratio cognitioque rerum caelestium et earum, quas a natura occultatas et latentes indagare ratio potest: deinde rerum publicarum administratio, aut administrandi scientia: tum prudens, temperata, fortis et iusta ratio, reliquaeque virtutes, et actiones virtutibus congruentes; quae, uno verbo complexi omnia, honesta dicimus: ad quorum et cognitionem et usum iam corroborati, natura ipsa praeeunte, deducimur. Omnium enim rerum principia parva sunt, sed suis progressionibus usa augentur: nec sine caussa. In primo enim ortu inest teneritas et mollities quaedam, ut nec res videre optimas, nec agere possint. Virtutis enim beataeque vitae, quae duo maxime expetenda sunt, serius lumen apparet: multo etiam serius, ut plane, qualia sint, intelligantur. Praeclare enim Plato: Beatum, cui etiam in senectute contigerit, ut sapientiam verasque opiniones assequi possit! 59. Quare, quoniam de primis naturae commodis satis dictum est, nunc de maioribus consequentibusque videamus.

Natura igitur corpus quidem hominis sic et genuit et formavit, ut alia in primo ortu perficeret, alia progrediente aetate fingeret, neque sane multum adiumentis externis et adventitiis uteretur. Animum autem reliquis rebus ita perfecit, ut corpus. Sensibus enim ornavit ad res percipiendas idoneis, ut nihil, aut non multum adiumento ullo ad suam conformationem indigeret. Quod autem in homine praestantissimum atque optimum est, id deseruit. Etsi dedit talem mentem, quae omnem virtutem accipere posset, ingenuitque sine doctrina notitias parvas rerum maximarum, et quasi instituit docere, et induxit in ea, quae inerant, tamquam elementa virtutis. Sed virtutem ipsam inchoavit: nihil amplius. 60. Itaque nostrum est, (quod nostrum dico, artis est,) ad ea principia, quae accepimus, consequentia exquirere, quoad sit id, quod volumus, effectum: quod quidem pluris sit haud paullo, magisque ipsum propter se expetendum, quam aut sensus, aut corporis ea, quae diximus: quibus tantum praestat mentis excellens perfectio, ut vix cogitari possit, quid intersit. Itaque omnis honos, omnis admiratio, omne studium, ad virtutem et ad eas actiones, quae virtuti sunt consentaneae, refertur: eaque omnia, quae aut ita in animis sunt, aut ita geruntur, uno nomine honesta dicuntur. Quorum omnium quaeque sint notitiae, quaeque significentur rerum vocabulis, quaeque cuiusque vis et natura sit, mox videbimus. XXII. 61. Hoc autem loco tantum explicemus, haec, honesta quae dico, praeterquam quod nosmetipsos diligamus, praeterea suapte natura per se esse expetenda. Indicant pueri: in quibus, ut in speculis, natura cernitur. Quanta studia decertantium sunt! quanta ipsa certamina! ut illi efferuntur laetitia, quum vicerint! ut pudet victos! ut se accusari nolunt! quam cupiunt laudari! quos illi labores non perferunt, ut aequalium principes sint! quae memoria est in his bene merentium! quae referendae gratiae cupiditas! Atque ea in optima quaque indole maxime apparent; in qua haec honesta, quae intelligimus, a natura tamquam adumbrantur. 62. Sed haec in pueris. In iis vero aetatibus, quae iam confirmatae sunt, quis est tam dissimilis homini, qui non moveatur et offensione turpitudinis, et comprobatione honestatis? quis est, qui non oderit libidinosam, protervam adolescentiam? quis contra in illa aetate pudorem, constantiam, etiam si sua nihil intersit, non tamen diligat? Quis Pullum Numitorium, Fregellanum, proditorem, quamquam reipublicae nostrae profuit, non odit? quis urbis conservatorem Codrum, quis Erechthei filias non maxime laudat? Cui Tubuli nomen odio non est? quis Aristidem non mortuum diligit? An obliviscimur, quanto opere in audiendo in legendoque moveamur, quum pie, quum amice, quum magno animo aliquid factum cognoscimus? 63. Quid loquar de nobis, qui ad laudem et ad decus nati, suscepti, instituti sumus? Qui clamores vulgi atque imperitorum excitantur in theatris, quum illa dicuntur:

Ego sum Orestes.

contraque ab altero,

— *immo enimvero égo sum, inquam, Oréstes.*

Quum autem etiam exitus ab utroque datur conturbato errantique regi: *ambo ergo una vivere precamur:* quoties hoc agitur, quandove, nisi admirationibus maximis? Nemo est igitur, quin hanc affectionem animi probet atque laudet; qua non modo utilitas nulla quaeritur, sed contra utilitatem etiam conservatur fides. 64. Talibus exemplis non fictae solum fabulae, verum etiam historiae refertae sunt, et quidem maxime nostrae. Nos enim ad sacra Idaea accipienda optimum virum delegimus: nos tutores misimus regibus: nostri imperatores pro salute patriae sua capita voverunt: nostri consules regem inimicissimum, moenibus iam appropinquantem, monuerunt, a veneno ut caveret: nostra in republica, et, quae per vim oblatum stuprum voluntaria morte lueret, inventa est, et, qui interficeret filiam, ne stupraretur: quae quidem omnia et innumerabilia praeterea, quis est, qui non intelligat, et eos, qui fecerint, dignitatis splendore ductos, immemores fuisse utilitatum suarum, nosque, quum ea laudemus, nulla alia re, nisi honestate duci?

XXIII. Quibus rebus expositis breviter (nec enim sum copiam, quam potui, quia dubitatio in re nulla erat, persecutus), sed his rebus concluditur profecto, et virtutes omnes, et honestum illud, quod ex his virtutibus exoritur et in his haeret, per se esse expetendum. 65. In omni autem honesto, de quo loquimur, nihil est tam illustre, nec quod latius pateat, quam coniunctio inter homines hominum et quasi quaedam societas et communicatio utilitatum et ipsa caritas generis humani: quae nata a primo satu, quo a procreatoribus nati diliguntur, et tota domus coniugio et stirpe coniungitur, serpit sensim foras, cognationibus primum, tum affinitatibus, deinde amicitiis, post vicinitatibus; tum civibus, et iis, qui publice socii atque amici sunt: deinde totius complexu gentis humanae: quae animi affectio, suum cuique tribuens atque hanc, quam dico, societatem coniunctionis humanae munifice et aeque tuens, iustitia dicitur; cui sunt adiunctae pietas, bonitas, liberalitas, benignitas, comitas, quaeque sunt generis eiusdem. Atque haec ita

iustitiae propria sunt, ut sint virtutum reliquarum communia. 66. Nam quum sic hominis natura generata sit, ut habeat quiddam innatum quasi civile atque populare, quod Graeci *πολιτικόν* vocant: quidquid aget quaeque virtus, id a communitate et ea, quam exposui, caritate atque societate humana non abhorrebit: vicissimque iustitia, ut ipsa se fundet usu in ceteras virtutes, sic illas expetet. Servari enim iustitia, nisi a forti viro, nisi a sapiente, non potest. Qualis est igitur omnis haec, quam dico, conspiratio consensusque virtutum, tale est illud ipsum honestum: quandoquidem honestum aut ipsa virtus est aut res gesta virtute. Quibus in rebus vita consentiens virtutibusque respondens recta et honesta et constans et naturae congruens existimari potest. 67. Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. Nam quum ita copulatae connexaeque sint, ut omnes omnium participes sint, nec alia ab alia possit separari: tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in delectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, exsistit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique (quando unam societatem hominum esse volumus) propter se expetendi sint. Atque eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo bonorum. 68. Ita fit, ut duo genera propter se expetendorum reperiantur: unum, quod est in iis, quibus completur illud extremum; quae sunt aut animi aut corporis. Haec autem, quae sunt extrinsecus, id est, quae neque in animo insunt neque in corpore, ut amici, ut parentes, ut liberi, ut propinqui, ut ipsa patria, sunt illa quidem sua sponte cara, sed eodem in genere, quo illa, non sunt. Nec vero quisquam summum bonum assequi umquam posset, si omnia illa, quae sunt extra, quamquam expetenda, summo bono continerentur. XXIV. 69. Quo modo igitur, inquies, verum esse poterit, omnia referri ad summum bonum, si amicitiae, si propinquitates, si reliqua externa summo bono non continentur? Hac videlicet ratione: quod ea, quae externa sunt, iis tuemur officiis, quae oriuntur a suo cuiusque genere virtutis. Nam et amici cultus, et parentis, et qui officio fungitur, in eo ipso prodest, quod, ita fungi officio, in recte factis est: quae sunt orta virtutibus. Quae quidem sapientes sequuntur, utentes tamquam duce natura.

Non perfecti autem homines, et tamen ingeniis excellentibus praediti, excitantur saepe gloria: quae habet formam honestatis et similitudinem. Quod si ipsam honestatem, undique perfectam atque absolutam, rem unam praeclarissimam omnium maximeque laudandam penitus viderent; quonam gaudio complerentur, quum tanto opere eius adumbrata opinione laetentur? 70. Quem enim deditum voluptatibus, quem cupiditatum incendiis inflammatum in iis potiendis, quae acerrime concupivisset, tanta laetitia perfundi arbitramur, quanta aut superiorem Africanum Hannibale victo, aut posteriorem Karthagine eversa? Quem Tiberina decursio, festo illo die, tanto gaudio affecit, quanto L. Paullum, quum regem Persen captum adduceret, eodem flumine invectio? 71. Age nunc, Luci noster, exstrue animo altitudinem excellentiamque virtutum: iam non dubitabis, quin earum compotes homines, magno animo erectoque viventes, semper sint beati: qui omnes motus fortunae mutationesque rerum et temporum leves et imbecillos fore intelligant, si in virtutis certamen venerint. Illa enim, quae sunt a nobis bona corporis numerata, complent ea quidem beatissimam vitam, sed ita, ut sine illis possit beata vita exsistere. Ita enim parvae et exiguae sunt istae accessiones bonorum, ut, quemadmodum stellae in radiis solis, sic istae in virtutum splendore ne cernantur quidem. 72. Atque hoc ut vere dicitur, parva esse ad beate vivendum momenta ista corporis commodorum, sic nimis violentum est, nulla esse dicere. Qui enim sic disputant, obliti mihi videntur, quae ipsi egerint principia naturae. Tribuendum est igitur his aliquid, dummodo, quantum tribuendum sit, intelligas. Est tamen philosophi, non tam gloriosa, quam vera quaerentis, nec pro nihilo putare ea, quae secundum naturam illi ipsi gloriosi esse fatebantur, et videre, tantam vim virtutis, tantamque, ut ita dicam, auctoritatem honestatis, ut reliqua non illa quidem nulla, sed ita parva sint, ut nulla esse videantur. Haec est nec omnia spernentis praeter virtutem et virtutem ipsam suis laudibus amplificantis oratio. Denique haec est undique completa et perfecta explicatio summi boni. Hinc ceteri particulas arripere conati, suam quisque videri voluit afferre sententiam. XXV. 73. Saepe ab Aristotele, a Theophrasto mirabiliter est laudata per se ipsa rerum scientia. Hoc uno captus Herillus scientiam summum bonum esse defendit, nec rem ullam aliam per se expetendam. Multa sunt dicta ab antiquis de contemnendis ac despiciendis rebus humanis. Hoc unum Aristo tenuit: praeter vitia atque virtutes negavit rem esse ullam aut fugiendam aut expetendam. Positum est a nostris in iis rebus, quae secundum naturam essent, non dolere. Hoc Hieronymus summum bonum esse dixit. At vero Calliphon, et post eum Diodorus, quum alter voluptatem adamavisset, alter vacuitatem doloris, neuter honestate carere potuit, quae est a nostris laudata maxime. 74. Quin etiam ipsi voluptarii deverticula quaerunt *, et virtutes habent in ore totos dies, voluptatemque primo dumtaxat expeti dicunt, deinde consuetudine quasi alteram naturam quamdam effici, qua impulsi multa faciunt nullam quaerentes voluptatem. Stoici restant. Hi quidem non unam aliquam aut alteram [rem *] a nobis, sed totam ad se nostram philosophiam tratulerunt. Atque, ut reliqui fures, earum rerum, quas ceperunt, signa commutant: sic illi, ut sententiis nostris pro suis uterentur, nomina, tamquam rerum notas, mutaverunt. Ita relinquitur sola haec disciplina digna studiosis ingenuarum artium, digna eruditis, digna claris viris, digna principibus, digna regibus.

75. Quae quum dixisset paullumque institisset: Quid est? inquit: satisne vobis videor pro meo iure in vestris auribus commentatus? Et ego, Tu vero, inquam, Piso, ut saepe alias, sic hodie ita nosse ista visus es, ut, si tui copia nobis semper fieret, non multum Graecis supplicandum putarem. Quod quidem eo probavi magis, quia memini, Staseam Neapolitanum, doctorem illum tuum, nobilem sane Peripateticum, aliquanto ista secus dicere solitum, assentientem iis, qui multum in fortuna secunda aut adversa, multum in bonis aut malis corporis ponerent. Est, ut dicis, inquit: sed haec ab Antiocho, nostro familiari, dicuntur multo melius et fortius, quam a Stasea dicebantur. Quamquam ego non quaero, quid tibi a me probatum sit, sed huic Ciceroni nostro, quem disci-

pulum cupio a te abducere. XXVI. 76. Tum Lucius: Mihi vero ista valde probata sunt; quod item fratri puto. Tum mihi Piso, Quid ergo? inquit, dasne adolescenti veniam? an eum discere ea mavis, quae quum praeclare didicerit, nihil sciat? Ego vero isti, inquam, permitto; sed nonne meministi, mihi licere probare ista, quae sunt a te dicta? Quis enim potest ea, quae probabilia videantur ei, non probare? An vero, inquit, quisquam potest probare, quod perceptum, quod comprehensum, quod cognitum non habet? Non est ista, inquam, Piso, magna dissensio. Nihil est enim aliud, quamobrem mihi nihil percipi posse videatur, nisi quod percipiendi vis ita definitur a Stoicis, ut negent quidquam posse percipi, nisi tale verum, quale falsum esse non possit. Itaque haec cum illis est dissensio, cum Peripateticis nulla sane. Sed haec omittamus; habent enim et bene longam et satis litigiosam disputationem.

77. Illud mihi a te nimium festinanter dictum videtur, sapientes omnes esse semper beatos. Nescio quo modo praetervolavit oratio. Quod nisi ita efficitur; quae Theophrastus de fortuna, de dolore, de cruciatu corporis dixit, cum quibus coniungi beatam vitam nullo modo posse putavit, vereor ne vera sint. Nam illud vehementer repugnat, eumdem et beatum esse, et multis malis oppressum. Haec quo modo conveniant, non sane intelligo. Utrum igitur tibi non placet, inquit, virtutis tantam vim esse, ut ad beate vivendum se ipsa contenta sit? an, si id probas, ita fieri posse negas, ut ii, qui virtutis compotes sint, etiam malis quibusdam affecti beati sint? Ego vero volo in virtute vim esse quam maximam: sed, quanta sit, alias; nunc tantum, possitne esse tanta, si quidquam extra virtutem habeatur in bonis. 78. Atqui, inquit, si Stoicis concedis, ut virtus sola, si adsit, vitam efficiat beatam, concedis etiam Peripateticis. Quae enim mala illi non audent appellare, aspera autem et incommoda et reiicienda et aliena naturae esse concedunt, ea nos mala dicimus, sed exigua et porro minima. Quare si potest esse beatus is, qui est in asperis reiiciendisque rebus, potest is quoque esse, qui est in parvis malis. Et ego, Piso, inquam, si est quisquam, qui acute in caussis videre soleat, quae res agatur, is es profecto tu. Quare attende, quaeso. Nam adhuc, meo fortasse vitio, quid ego quaeram, non perspicis. Istic sum, inquit, exspectoque, quid ad id, quod quaeram, respondeas. XXVII. 79. Respondebo, me non quaerere, inquam, hoc tempore, quid virtus possit efficere, sed quid constanter dicatur, quid ipsum a se dissentiat. Quo igitur, inquit, modo? Quia, quum a Zenone, inquam, hoc magnifice, tamquam ex oraculo, editur, Virtus ad beate vivendum se ipsa contenta est: — quare? inquit: — respondet: Quia, nisi quod honestum est, nullum est aliud bonum. Non quaero iam, verumne sit: illud dico, ea, quae dicat, praeclare inter se cohaerere. 80. Dixerit hoc idem Epicurus, Semper beatum esse sapientem: quod quidem solet ebullire nonnumquam. Quem quidem, quum summis doloribus conficiatur, ait dicturum, Quam suave est! quam nihil curo! Non pugnem cum homine, cur tantum habeat in natura boni: illud urgeam, non intelligere eum, quid sibi dicendum sit, quum dolorem summum malum esse dixerit. Eadem nunc mea adversum te oratio est. Dicis eadem omnia et bona et mala, quae quidem dicunt, qui numquam philosophum pictum, ut dicitur, viderunt, valetudinem, vires, staturam, formam, integritatem unguiculorum omnium bona *: deformitatem, morbum, debilitatem mala. 81. Iam illa externa parce tu quidem: sed haec, quum corporis bona sint eorum conficientia, certe in bonis numerabis, amicos, liberos, propinquos, divitias, honores, opes. Contra haec attende me nihil dicere: si ista mala sunt, in quae potest incidere sapiens, sapientem esse, non esse ad beate vivendum satis. Immo vero, inquit, ad beatissime vivendum parum est: ad beate vero satis. Animadverti, inquam, te isto modo paullo ante ponere: et scio, ab Antiocho nostro dici sic solere. Sed quid minus probandum, quam esse aliquem beatum, nec satis beatum? Quod autem satis est, eo quidquid accesserit, nimium est, et nemo nimium beatus est et nemo beato beatior. 82. Ergo, inquit, tibi Q. Metellus, qui tres filios consules vidit, e quibus unum etiam et censorem et triumphantem, quartum autem praetorem, eosque salvos reliquit, et tres filias nuptas, quum ipse consul, censor, augur fuisset, et triumphasset: ut sapiens fuerit, nonne beatior, quam, ut item sapiens fuerit, qui in potestate hostium vigiliis et inedia necatus est, Regulus? XXVIII. 83. Quid me istud rogas, inquam? Stoicos roga. Quid igitur, inquit, eos responsuros putas? Nihilo beatiorem esse Metellum, quam Regulum. Inde igitur, inquit, audiendum est. Tamen a proposito, inquam, aberramus. Non enim, inquam, quaero, quid verum, sed quid cuique dicendum sit. Utinam quidem dicerent alium alio beatiorem! iam ruinas videres. In virtute enim sola et in ipso honesto quum sit bonum positum, quumque nec virtus, ut placet illis, nec honestum crescat, idque bonum solum sit, quo qui potiatur, necesse est beatus sit, quum augeri id non possit, in quo uno positum est beatum esse: qui potest esse quisquam alius alio beatior? Videsne, ut haec concinant? Et hercule (fatendum est enim, quod sentio,) mirabilis est apud illos contextus rerum. Respondent extrema primis, media utrisque, omnia omnibus: quid sequatur, quid repugnet, vident. In geometria prima si dederis, danda sunt omnia. Concede, nihil esse bonum, nisi quod honestum sit: concedendum est, in virtute sola positam esse beatam vitam. Vide rursus retro. Dato hoc, dandum erit illud. Quod vestri non item: 84. »Tria genera bonorum.« Proclivi currit oratio: venit ad extremum: haeret in salebra: cupit enim dicere, Nihil posse ad beatam vitam deesse sapienti. Honesta oratio, Socratica, Platonis etiam. Audeo dicere, inquit. Non potest, nisi retexueris illa: paupertas si malum est, mendicus beatus esse nemo potest, quamvis sit sapiens. At Zeno eum non beatum modo, sed etiam divitem dicere ausus est. Dolere malum: in crucem qui agitur, beatus esse non potest. Bonum liberi; miserum orbitas: bonum patria; miserum exsilium: bonum valetudo; miserum morbus: bonum integritas corporis; miserum debilitas: bonum incolumis acies; miserum caecitas. Quae si potest singula consolando levare, universa quo modo sustinebit? Sit enim idem caecus, debilis, morbo gravissimo affectus, exsul, orbus, egens, torqueatur equuleo; quem hunc appellas, Zeno? Beatum, inquit. Etiam beatissimum? Quippe, inquiet, quum tam docuerim, gradus istam rem non habere, quam virtutem, in qua sit ipsum etiam beatum. 85. Tibi hoc incredibile, quia beatissimum. Quid? tuum credibile? Si enim ad populum me vocas: eum, qui ita sit affectus, beatum numquam probabis: si ad prudentes: alterum fortasse dubitabunt, sitne tantum in virtute, ut ea prae-

diti vel in Phalaridis tauro beati sint: alterum non dubitabunt, quin et Stoici convenientia sibi dicant, et vos repugnantia. Theophrasti igitur, inquit, tibi liber ille placet de beata vita? Tamen aberramus a proposito: et, ne longius, prorsus, inquam, Piso, si ista mala sunt, placet. 86. Nonne igitur tibi videntur, inquit, mala? Id quaeris? inquam: in quo, utrum respondero, verses te huc atque illuc necesse est. Quo tandem modo, inquit? Quia, si mala sunt, is, qui erit in his, beatus non erit: si mala non sunt, iacet omnis ratio Peripateticorum. Et ille ridens, Video, inquit, quid agas. Ne discipulum abducam, times. Tu vero, inquam, ducas licet, si sequatur. Erit enim mecum, si tecum erit.

XXIX. Audi igitur, inquit, Luci. Tecum enim, ut ait Theophrastus, mihi instituenda oratio est. Omnis auctoritas philosophiae consistit in beata vita comparanda. Beate enim vivendi cupiditate incensi omnes sumus. 87. Hoc mihi cum tuo fratre convenit. Quare hoc videndum est, possitne nobis hoc ratio philosophorum dare. Pollicetur certe. Nisi enim id faceret, cur Plato Aegyptum peragravit, ut a sacerdotibus barbaris numeros et caelestia acciperet? Cur post Tarentum ad Archytam? cur ad ceteros Pythagoreos, Echecratem, Timaeum, Acrionem Locros, ut, quum Socratem expressisset, adiungeret Pythagoreorum disciplinam, eaque, quae Socrates repudiabat, addisceret? Cur ipse Pythagoras et Aegyptum lustravit et Persarum magos adiit? cur tantas regiones barbarorum pedibus obiit? tot maria transmisit? cur haec eadem Democritus? qui (vere falsone, quaereremus) dicitur oculis se privasse. Certe, ut quam minime animus a cogitationibus abduceretur, patrimonium neglexit: agros deseruit incultos; quid quaerens aliud, nisi beatam vitam? quam si etiam in rerum cognitione ponebat, tamen ex illa investigatione naturae consequi volebat, bono ut esset animo. Ideo enim ille summum bonum εὐθυμίαν et saepe ἀθαμβίαν appellat, id est animum terrore liberum. 88. Sed haec etsi praeclare, nondum tamen et perpolita. Pauca enim neque ea ipsa enucleate ab hoc de virtute quidem dicta. Post enim haec in hac urbe primum a Socrate quaeri coepta, deinde in hunc locum delata sunt. Nec dubitatum, quin in virtute omnis, ut bene, sic etiam beate vivendi spes poneretur. Quae quum Zeno didicisset a nostris: ut in actionibus praescribi solet, de re eadem fecit alio modo. Hoc tu nunc in illo probas. Scilicet vocabulis rerum mutatis, inconstantiae crimen ille effugit, nos effugere non possumus! Ille Metelli vitam negat beatiorem, quam Reguli, praeponendam tamen, nec magis expetendam, sed magis sumendam, et, si optio esset, eligendam Metelli, Reguli reiiciendam. Ego, quam ille praeponendam et magis eligendam, beatiorem hanc appello: nec ullo minimo momento plus ei vitae tribuo, quam Stoici. 89. Quid interest, nisi quod ego res notas notis verbis appello: illi nomina nova quaerunt, quibus idem dicant? Ita quemadmodum in senatu semper est aliquis, qui interpretem postulet: sic isti nobis cum interprete audiendi sunt. Bonum appello, quidquid secundum naturam est; quod contra, malum: nec ego solus, sed tu etiam, Chrysippe, in foro, domi: in schola desinis. Quid ergo? aliter homines, aliter philosophos loqui putas oportere, [quanti quidque sit] aliter doctos, et indoctos? Sed quum constiterit inter doctos, quanti res quaeque sit: (si homines essent, usitate loquerentur,) dum res maneant, verba fingant arbitratu suo. XXX. 90. Sed venio ad inconstantiae crimen, ne saepius dicas, me aberrare: quam tu ponis in verbis, ego positam in re putabam. Si satis erit hoc perceptum, in quo adiutores Stoicos optimos habemus, tantam vim esse virtutis, ut omnia, si ex altera parte ponantur, ne appareant quidem: quum omnia, quae illi commoda certe dicunt esse et sumenda et eligenda et praeposita, quae ita definiunt, ut satis magno aestimanda sint: haec igitur quum ego, tot nominibus a Stoicis appellata, partim novis et commentitiis, ut ista producta et reducta, partim idem significantibus: (quid enim interest, expetas an eligas? mihi quidem etiam lautius videtur, quod eligitur, et ad quod delectus adhibetur:) sed, quum ego ista omnia bona dixero, tantum refert, quam magna dicam: quum expetenda, quam valde. Sin autem nec expetenda ego magis, quam tu eligenda, nec illa pluris aestimanda ego, qui bona, quam tu, qui producta appellas: omnia ista necesse est obscurari nec apparere et in virtutis, tamquam in solis, radios incurrere. 91. At enim, qua in vita est aliquid mali, ea beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam uspiam videris: nec mercatura quaestuosa, si in maximis lucris parum aliquid damni contraxerit. An hoc usquequaque aliter in vita, et non ex maxima parte de tota iudicabis? an dubium est, quin virtus ita maximam partem obtineat in rebus humanis, ut reliquas obruat? Audebo igitur, quae secundum naturam sint, bona appellare, nec fraudare suo veteri nomine, quam aliquid potius novum exquirere, virtutis autem amplitudinem quasi in altera librae lance ponere. 92. Terram, mihi crede, ea lanx et maria deprimet. Semper enim ex eo, quod maximas partes continet latissimeque funditur, tota res appellatur. Dicimus aliquem hilare vivere. Igitur, si semel tristior effectus est, hilara vita amissa est? At hoc in eo M. Crasso, quem semel ait in vita risisse Lucilius, non contigit, ut ea re minus ἀγέλαστος, ut ait idem, vocaretur. Polycratem Samium felicem appellabant. Nihil acciderat ei, quod nollet, nisi quod annulum, quo delectabatur, in mari abiecerat. Ergo infelix una molestia: felix rursus, quum is ipse annulus in praecordiis piscis inventus est. Ille vero, si insipiens, (quod certe, quoniam tyrannus:) numquam beatus: si sapiens, ne tum quidem miser, quum ab Oroete praetore Darei in crucem actus est. At multis malis affectus. Quis negat? sed ea mala virtutis magnitudine obruebantur.

XXXI. 93. An ne hoc quidem Peripateticis concedis, ut dicant, omnium virorum bonorum, id est sapientium omnibusque virtutibus ornatorum, vitam omnibus partibus plus habere semper boni, quam mali? Quis hoc dicit? Stoicis licet? Minime. Sed isti ipsi, qui voluptate et dolore omnia metiuntur, nonne clamant sapienti plus semper adesse, quod velit, quam quod nolit? Quum tantum igitur in virtute ponant hi, qui se fatentur virtutis caussa, nisi ea voluptatem acciret, ne manum quidem versuros fuisse: quid facere nos oportet, qui quamvis minimam animi praestantiam omnibus bonis corporis anteire dicamus, ut ea ne in conspectu quidem relinquantur? Quis est enim, qui hoc cadere in sapientem dicere audeat, ut, si fieri possit, virtutem in perpetuum abiiciat, ut dolore omni liberetur? Quis nostrum dixerit, quos non pudet, ea, quae Stoici aspera dicunt, mala dicere, melius esse, turpiter aliquid facere cum voluptate, quam honeste cum dolore? 94. Nobis Heracleotes ille Dionysius flagitiose descivisse videtur a Stoicis propter oculorum

dolorem. Quasi vero hoc didicisset a Zenone, non dolere, quum doleret! Illud audierat nec tamen didicerat,malum illud non esse, quia turpe non esset, et esset ferendum viro. Hic si Peripateticus fuisset, permansisset, credo, in sententia, quoniam dolorem dicunt malum esse. De asperitate autem eius fortiter ferenda praecipiunt eadem, quae Stoici. Et quidem Arcesilas tuus, etsi fuit in disserendo pertinacior, tamen noster fuit. Erat enim Polemonis. Is quum arderet podagrae doloribus, visitassetque hominem Corniades *, Epicuri perfamiliaris, et tristis exiret: mane, quaeso, inquit, Corniade * noster: nihil illinc huc pervenit. Ostendit pedes et pectus. Ac tamen hic mallet non dolere. XXXII. 95. Haec igitur est nostra ratio, quae tibi videtur inconstans: quum propter virtutis caelestem quamdam et divinam tantamque praestantiam, ut, ubi virtus sit resque magnae et summe laudabiles virtute gestae, ibi esse miseria et aerumna non possit, tamen labor possit, possit molestia: non dubitem dicere, omnes sapientes semper beatos esse, sed tamen fieri posse, ut sit alius alio beatior.

Atqui iste locus est, Piso, tibi etiam atque etiam confirmandus, inquam. Quem si tenueris, non modo meum Ciceronem, sed etiam me ipsum abducas licebit. 96. Tum Quintus, Mihi quidem, inquit, satis hoc confirmatum videtur. Laetor quidem, philosophiam, cuius antea supellectilem pluris aestimabam, quam possessiones reliquorum; ita mihi dives videbatur, ut ab ea petere possem, quidquid in studiis nostris concupissem: hanc igitur laetor etiam acutiorem repertam, quam ceteras; quod quidem ei deesse dicebant. Non quam nostram quidem! inquit Pomponius iocans. Sed mehercule pergrata mihi oratio tua. Quae enim dici Latine posse non arbitrabar, ea dicta sunt a te, nec minus plane, quam dicuntur a Graecis, verbis aptis. Sed tempus est, si videtur: et recta quidem ad me. Quod quum ille dixisset, et satis disputatum videretur, in oppidum ad Pomponium perreximus omnes.

116.

M. TULLII CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

AD M. BRUTUM

LIBER PRIMUS

DE

CONTEMNENDA MORTE.

NOTITIA LITTERARIA.

Has quinque disputationes Tusculanas, quas Cicero in Tusculano suo post Bruti discessum in Galliam anno U. c. DCCVIII. cum aliquot, qui tum forte praesto erant, familiaribus habitas esse fingit, instituit mortua demum Tullia sua a. DCCIX. scribere: nam libr. IV. c. 1. *librum* de Consolatione *suum memorat. Totum autem opus iam absolutum erat, quum Caesar occisus est a. DCCX. Huius enim anni mense Maio illud Attico perlectum fuisse, ex epp. ad Att. XV.* 2. *et* 4. *manifestum est. Cf. etiam de Fat.* 2. *Hos autem dialogos, quas pervulgato nomine* Quaestiones Tusculanas *solent dicere,* Disputationum Tusculanarum *titulo ornandos esse, nunc quidem satis constat. Testes sunt enim non modo complures melioris notae codices, ut Palatt. Vatic. Med. alii, sed etiam, quum aliorum quorumdam scriptorum veterum, tum maxime ipsius Ciceronis loci, ubi horum librorum mentionem fieri videmus, de Div. II,* 1. *Tusc. IV,* 4. *V,* 1. *de Fat.* 2. *ad Att. XV,* 2. 4. *Sunt etiam, qui simpliciter* Tusculanas *eas nominant, ut Nonius, Charisius, Priscianus, alii. Ceterum siglae illae M. et A., quibus in diverbiis personae inter se colloquentes designantur, Marcum et Atticum aliis, aliis Magistrum et Auditorem, aliis videntur Marcum et Auditorem significare.*

I. ARG. Cicero praefatus de instituto philosophiae Graecae Latinis litteris illustrandae, ut, quo uno in genere a Graecis vincerentur Romani, id ad hos quoque transferretur, c. 1-4. ponit id, de quo tota est primi libri disputatio: *An mors malum sit*; quod deinceps multis refellit. Primum ostendit, mortem non posse malum esse mortuis, quod et falsa sint omnia, quae de inferis apud poetas narrentur, et, si nusquam sint mortui, ii, quod nihil sentiant, non possint esse miseri. c. 5-7. Deinde morituris mortem non esse malum c. 8. demonstrare suscipit. Mors quid sit, non constare inter philosophos, qui de animi natura valde dissentiant: c. 9. 10. qua non cognita, ne mors quidem qualis sit, posse intelligi. Qui animum confundant cum-

corpore, iis una cum hoc illum interire videri, reliquos spem immortalitatis afferre. Quidquid sit, mortem non esse malum. Nam si intereat animus, non esse miserum: sin superstes sit corpori, beatum esse. c. 11. Immortalitatem autem animi confirmari primum communi omnis antiquitatis auctoritate, c. 12. 13. deinde nativa illa omnium hominum cura rerum post mortem futurarum, c. 14. sq. tum consensu nationum omnium, c. 16. porro natura animorum vel animali, h. e. spirabili, vel ignea, qua, quum corpore excesserint, propter agilitatem in sublime ferantur, c. 17. divinis denique rebus, quae animo insint, quae nec a corpore oriri, nec in terra natae esse possint, c. 24–27. Quod autem primo propterea quidam animum a corpore discretum negent, quod, ubi sit, aut qualis sit, non intelligant, id esse leve; quod nec oculus se videat, et animus, quamquam non suam formam, tamen sagacitatem, memoriam, ingenium videat. c. 28. 29. Deinde, quod negent animum vacantem corpore esse posse, quod, qualis eiusmodi animus sit, et quomodo possit vacare corpore, non intelligant; ne in corpore quidem, qualis sit, intelligi, difficiliusque esse cognitu, quomodo in alieno et diversae naturae corpore esse, quam quomodo vacare corpore possit. c. 22. Stoicos autem esse perabsurdos, qui animos manere dicant, quum e corpore excesserint, sed non semper; quod dent id, quod difficillimum in caussa sit, posse animum manere corpore vacantem, tollant id, quod facile sit, semper eum manere. c. 32. Neque Panaetii rationem duplicem valere, qui animos mortales velit, primo, quod, quidquid nascatur, intereat; deinde, quod animus saepe aeger sit: quod autem aegrum esse possit, id ab interitu non sit liberum. Nam quum de immortalitate disputetur, de mente dici, quae omni turbido motu vacet, non iis de partibus, quae obnoxiae sint aegritudini. c. 32. 33. Quod si animus intereat, non esse tamen, quare mortem timeamus, tum propter eam rationem, quam supra c. 11. attulerit, tum propter multas alias. Nec enim propter se timeri mortem, quae plerumque sine sensu fiat, nonnumquam etiam cum voluptate, sed propter discessum ab omnibus vitae bonis: ea vero esse aut opinata tantum, aut tam pauca et parva, ut malorum et magnitudine et multitudine obruantur; atque morte omnia mala et pericula effugi. c. 34–36. Nullis bonis rebus carere mortuos, quod carere is demum dicatur, cui desit, quod desideret: c. 36. sine sensu autem esse nihil habere odii tum, quum sensus ablatus sit. c. 37. Ac propterea omnem metum mortis pellendum esse, neque miserum putandum mature mori, et, ut aiunt, ante tempus, quod nullum certum vivendi spatium natura dederit, sed incertam vitae usuram. c. 39–41. De humatione autem et sepultura non esse laborandum, quod nihil ad mortuum pertineat: c. 42–45. operam potius dandam esse, ut laudabilem vitam gloriosa ratione finiamus: eam esse optimam aequo animo oppetendae mortis rationem. c. 46. 47. Epilogi loco afferuntur ipsorum deorum de morte testimonia et hominum de morte pro patria oppetita sententiae.

I. 1. Quum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino, aut magna ex parte essem aliquando liberatus, retuli me, Brute, te hortante maxime, ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo intervallo intermissa revocavi: et, quum omnium artium, quae ad rectam vivendi viam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur; hoc mihi Latinis litteris illustrandum putavi. Non, quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset: sed meum semper iudicium fuit, omnia nostros aut invenisse per se sapientius, quam Graecos, aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. 2. Nam mores et instituta vitae resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius: rem vero publicam nostri maiores certe melioribus temperaverunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari? in qua quum virtute nostri multum valuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris assecuti sunt, neque cum Graecia, neque ulla cum gente sunt conferenda. Quae enim tanta gravitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere virtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? 3. Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat: in quo erat facile vincere non repugnantes. Nam quum apud Graecos antiquissimum sit e doctis genus poetarum, si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo; serius poeticam nos accepimus: annis enim fere DX post Romam conditam Livius fabulam dedit, (C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium: qui fuit maior natu, quam Plautus,) et Naevius. II. Sero igitur a nostris poetae vel cogniti vel recepti. Quamquam est in Originibus, solitos esse in epulis canere convivas ad tibicinem de clarorum hominum virtutibus: honorem tamen huic generi non fuisse, declarat oratio Catonis, in qua obiecit, ut probrum, M. Nobiliori, quod is in provinciam poetas duxisset. Duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poetis, eo minora studia fuerunt. Nec tamen, si qui magnis ingeniis in eo genere exstiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. 4. An censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polycletos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria; iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in nervorum vocumque cantibus. Igitur et Epaminondas, princeps, meo iudicio, Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur: Themistoclesque aliquot ante annis, quum in epulis recusaret lyram, habitus est indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes; nec, qui nesciebat, satis excultus doctrina putabatur. 5. In summo apud illos honore geometria fuit: itaque nihil mathematicis illustrius. At nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminavimus modum. III. At contra oratorem celeriter complexi sumus: nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum; post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est: studiosum autem eum, qui his aetate anteibat, Catonem: post vero Lepidum, Carbonem, Gracchos: inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem, nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid civibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. 6. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse Latini libri dicuntur scripti inconsiderate, ab optimis illis quidem viris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat, et id, quod sentit, polite eloqui non possit: sed mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere, nec illustrare possit, nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eamdem licentiam scribendi sibi permitti volunt. Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e

quibus etiam illa manabant. IV. 7. Sed, ut Aristoteles, vir summo ingenio, scientiae copia, quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentes docere, et prudentiam cum eloquentia iungere: sic nobis placet, nec pristinum dicendi studium deponere, et in hac maiore et uberiore arte versari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicavi, quae de maximis quaestionibus copiose posset ornateque dicere: in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus: ut nuper tuum post discessum in Tusculano, quum essent complures mecum familiares, tentavi, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam caussas, quod nemo me diutius fecit: sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire vellet: ad id aut sedens aut ambulans disputabam. 8. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, quum is, qui audire vellet, dixisset, quid sibi videretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim, ut scis, vetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi. Nam ita facillime, quid veri simillimum esset, inveniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

V. 9. A. Malum mihi videtur esse mors. M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est? A. Utrisque. M. Est miserum igitur, quoniam malum. A. Certe. M. Ergo et ii, quibus evenit iam, ut morerentur, et ii, quibus eventurum est, miseri. A. Mihi ita videtur. M. Nemo ergo non miser. A. Prorsus nemo. M. Et quidem, si tibi constare vis, omnes, quicumque nati sunt eruntve, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset: neminem tu quidem eorum, qui viverent, exciperes: moriendum est enim omnibus: esset tamen miseriae finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim, miseros esse eos, qui centum millibus annorum ante occiderunt, vel potius omnes, quicumque nati sunt. 10. A. Ita prorsus existimo. M. Dic, quaeso: num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, transvectio Acherontis,

*ménto summam aquam áttingens siti énecatus **
Tántalus?

num illud, quod

Sisyphu' versat
saxum, sudans nitendo, neque proficit hilum?

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus. Apud quos nec te L. Crassus defendet, nec M. Antonius, nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem: tibi ipsi pro te erit maxima corona caussa dicenda. Haec fortasse metuis, et idcirco mortem censes esse sempiternum malum. VI. A. Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? M. An tu haec non credis? A. Minime vero. M. Male hercule narras. A. Cur? quaeso. M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem. 11. A. Quis enim non in eiusmodi caussa? aut quid negotii est, haec poetarum et pictorum portenta convincere? M. Atqui pleni sunt libri philosophorum contra ista ipsa disserentium. A. Inepte sane. Quis est enim tam excors, quem ista moveant? M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. A. Ita prorsus existimo. M. Ubi ergo sunt ii, quos miseros dicis? aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt. A. Ego vero nusquam esse illos puto. M. Igitur ne esse quidem. A. Prorsus isto modo: et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sunt. 12. M. Iam mallem Cerberum metueres, quam ista tam inconsiderate diceres. A. Qui tandem? M. Quem esse negas, eumdem esse dicis. Ubi est acumen tuum? Quum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse. A. Non sum ita hebes, ut istud dicam. M. Quid dicis igitur? A. Miserum esse verbi caussa M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit: miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus: omnes denique miseros, qui hac luce careant. M. Revolveris eodem. Sint enim oportet, si miseri sunt. Tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse: ita ne miseri quidem sunt. A. Non dico fortasse etiam, quod sentio. Nam istud ipsum, non esse, quum fueris, miserrimum puto. 13. M. Quid? miserius, quam omnino numquam fuisse? Ita, qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt: et nos ipsi, si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus, antequam nati. Ego autem non commemini, antequam sum natus, me miserum. Tu si meliore memoria es, velim scire, ecquid de te recordere. VII. A. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sunt, et non eos, qui mortui sunt. M. Esse ergo eos dicis. A. Immo, quia non sunt, quum fuerint, eo miseros esse. M. Pugnantia te loqui non vides? Quid enim tam pugnat, quam non modo miserum, sed omnino quidquam esse, qui non sit? An tu, egressus porta Capena quum Calatini, Scipionum, Serviliorum, Metellorum sepulcra vides, miseros putas illos? A. Quoniam me verbo premis, posthac non ita dicam, *miseros esse*, sed tantum, *miseros*, ob id ipsum, quia non sunt. M. Non dicis igitur, *miser est M. Crassus*, sed tantum, *miser M. Crassus*. A. Ita plane. 14. M. Quasi non necesse sit, quidquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse. An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit ut appellarem ἀξίωμα; utar post alio, si invenero melius:) — id ergo est pronuntiatum, quod est verum aut falsum. Quum dicis igitur, *miser M. Crassus*: aut hoc dicis, *miser est M. Crassus*, ut possit iudicari, verum id falsumne sit: aut nihil dicis omnino. A. Age, iam concedo, non esse miseros, qui mortui sunt, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. Quid? qui vivimus, quum moriendum sit, nonne miseri sumus? Quae enim potest in vita esse iucunditas, quum dies et noctes cogitandum sit, iam iamque esse moriendum?

VIII. 15. M. Ecqui ergo intelligis, quantum mali de humana conditione deieceris? A. Quonam modo? M. Quia, si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in vita. Nunc video calcem: ad quam quum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. Sed tu mihi videris Epicharmi, acuti, nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi. A. Quam? Non enim novi. M. Dicam, si potero, Latine. Scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere, quam in Graeco Latine. A. Et recte quidem. Sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? M.

émori noló: sed me esse mórtuum nihil aéstimo.

A. Iam agnosco Graecum. Sed quoniam coegisti, ut

concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum putem. 16. M. Iam istud quidem nihil negotii est: sed etiam maiora molior. A. Quo modo hoc nihil negotii est? aut quae sunt tandem ista maiora? M. Quia, quoniam post mortem nihil est mali, ne mors quidem est malum: cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis: ita ne moriendum quidem esse malum est. Id est enim, perveniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. A. Uberius ista, quaeso. Haec enim spinosiora prius, ut confitear, me cogunt, quam ut assentiar. Sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. A. Non postulo id quidem; aveo tamen audire. Ut enim non efficias, quod vis; tamen, mors ut malum non sit, efficies. Sed nihil te interpellabo. Continentem orationem audire malo. 17. M. Quid? si te rogavero aliquid, nonne respondebis? A. Superbum id quidem esset. Sed, nisi quid necesse erit, malo ne roges. IX. M. Geram tibi morem, et ea, quae vis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero, sed ut homunculus unus e multis, probabilia coniectura sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut veri videam similia, non habeo. Certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt, et se sapientes esse profitentur. A. Tu, ut videtur: nos ad audiendum parati sumus.

18. M. Mors igitur ipsa, quae videtur notissima res esse, quid sit, primum est videndum. Sunt enim, qui discessum animi a corpore putent esse mortem. Sunt, qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere, animumque in corpore exstingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus, aut ubi, aut unde, magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus videtur: ex quo *excordes, vecordes concordesque* dicuntur: et Nasica ille prudens, bis consul, *Corculum,* et

egregie cordatus homo catus Aeliu' Sextus.

19. Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quaedam cerebri visa est animi principatum tenere. Aliis nec cor ipsum placet, nec cerebri quamdam partem esse animum: sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum. Animum autem alii animam, ut fere nostri declarant nomen. Nam et agere animam, et efflare dicimus, et animosos, et bene animatos, et ex animi sententia: ipse autem animus ab anima dictus est. Zenoni Stoico animus ignis videtur. X. Sed haec quidem, quae dixi, cor, sanguinem, cerebrum, animam, ignem vulgo: reliqua fere singuli, ut multi ante veteres. 20. Proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quamdam, vel, ut in cantu et fidibus, quae harmonia dicitur, sic ex corporis totius natura et figura varios motus cieri, tamquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit, et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset, erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negavit esse, verum numerum dixit esse, cuius vis, ut iam ante Pythagorae visum erat, in natura maxima esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum: cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit: et duas partes parere voluit, iram et cupiditatem: quas locis disclusit; iram in pectore, cupiditatem subter praecordia locavit. 21. Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium, primo libro multos loquentes facit: duobus Pherecratem quemdam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit, nihil esse omnino animum, et hoc esse nomen totum inane, frustraque et animalia et animantes appellari; neque in homine inesse animum vel animam, nec in bestia: vimque omnem eam, qua vel agamus quid vel sentiamus, in omnibus corporibus vivis aequabiliter esse fusam, nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit, nec sit quidquam, nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae vigeat et sentiat. 22. Aristoteles longe omnibus (Platonem semper excipio) praestans et ingenio et diligentia, quum quattuor illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orirentur, quintam quamdam naturam censet esse, e qua sit mens. Cogitare enim et providere et discere et docere et invenire aliquid, et tam multa alia meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari: haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat. Quintum genus adhibet, vacans nomine: et sic ipsum animum ἐντελέχειαν appellat, novo nomine, quasi quamdam continuatam motionem et peremnem. XI. Nisi quae me forte fugiunt, hae sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum quidem illum virum, sed levibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus. Nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat. 23. Harum sententiarum quae vera sit, deus aliqui viderit: quae veri simillima, magna quaestio est. Utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus, an ad propositum redire? A. Cuperem equidem utrumque, si posset: sed est difficile confundere. Quare si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus: sin id non potest, nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si videtur, hoc; illud alias. M. Quod malle te intelligo, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut, quaecumque vera sit earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit, aut sit bonum potius. 24. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus; certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore. Si anima est, fortasse dissipabitur: si ignis, exstinguetur: si est Aristoxeni harmonia, dissolvetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quemquam potest: pariter enim cum vita sensus amittitur: non sentientis autem, nihil est, ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiae spem afferunt, si te forte hoc delectat, posse animos, quum e corporibus excesserint, in caelum, quasi in domicilium suum, pervenire. A. Me vero delectat: idque primum ita esse velim; deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen velim. M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? Num eloquentia Platonem superare possumus? Evolve diligenter eius eum librum, qui est de animo: amplius quod desideres, nihil erit. A. Feci mehercule, et quidem saepius, sed nescio quo modo, dum lego, assentior; quum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, assensio omnis illa elabitur. 25. M. Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem, aut morte ipsa interire? A. Do vero. M. Quid, si maneant? A. Beatos esse concedo. M. Si intereant? A. Non esse miseros, quoniam ne sint

quidem, nam istud, coacti a te, paullo ante concessimus. M. Quo modo igitur, aut cur mortem malum tibi videri dicis, quae aut beatos nos efficiet, animis manentibus, aut non miseros, sensu carentes?

XII. 26. A. Expone igitur, nisi molestum est, primum, animos, si potes, remanere post mortem: tum, si minus id obtinebis, (est enim arduum,) docebis, carere omni malo mortem. Ego enim istud ipsum vereor, ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam vis obtineri, uti optimis possumus; quod in omnibus caussis et debet et solet valere plurimum: et primum quidem omni antiquitate; quae quo propius aberat ab ortu et divina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant vera, cernebat.

27. Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos Cascos appellat Ennius, esse in morte sensum, neque excessu vitae sic deleri hominem, ut funditus interiret: idque quum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et caerimoniis sepulcrorum intelligi licet; quas maximis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent, nec violatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus, mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quamdam quasi migrationem commutationemque vitae, quae in claris viris et feminis dux in caelum soleret esse, in ceteris humi retineretur, et permaneret tamen. 28. Ex hoc et nostrorum opinione

Romulus in caelo cum diis - - agit *aevom*,

ut, famae assentiens, dixit Ennius: et apud Graecos, indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum, Hercules tantus et tam praesens habetur deus: hinc Liber, Semele natus, eademque famae celebritate Tyndaridae fratres: qui non modo adiutores in praeliis victoriae populi Romani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. Quid? Ino, Cadmi filia, nonne *Λευκοθέα* nominata a Graecis, Matuta habetur a nostris? Quid? totum prope caelum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? XIII. 29. Si vero scrutari vetera et ex his ea, quae scriptores Graeci prodiderunt, eruere coner: ipsi illi maiorum gentium dii qui habentur, hinc a nobis profecti in caelum reperientur. Quaere, quorum demonstrantur sepulcra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae traduntur mysteriis: tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractari coepissent, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant: rationes et caussas rerum non tenebant; visis quibusdam saepe movebantur, hisque maxime nocturnis, ut viderentur ii, qui vita excesserant, vivere. 30. Ut porro firmissimum hoc afferri videtur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam sit immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio: — multi de diis prava sentiunt: (id enim vitioso more effici solet:) omnes tamen esse vim et naturam divinam arbitrantur: nec vero id collocutio hominum aut consensus effecit: non institutis opinio est confirmata, non legibus. Omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est. — Quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitae commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem; luctum sustuleris. Nemo enim maeret suo incommodo. Dolent fortasse et anguntur: sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, vitae commodis privatum arbitramur, idque sentire. Atque hoc ita sentimus natura duce, nulla ratione, nullaque doctrina.

XIV. 31. Maximum vero argumentum est, naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt, et maximae quidem, quae post mortem futura sint.

Serit
árbores, quae álteri saéculo prósint,

ut ait ille in Synephebis: quid spectans, nisi etiam postera saecula ad se pertinere? Ergo arbores serit diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse numquam: vir magnus leges, instituta, rempublicam non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptiones filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum monumenta, quid elogia significant, nisi nos futura etiam cogitare? 32. Quid illud? num dubitas, quin specimen naturae capi debeat ex optima quaque natura? Quae est igitur melior in hominum genere natura, quam eorum, qui se natos ad homines iuvandos, tutandos, conservandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules. Numquam abiisset, nisi, quum inter homines esset, eam sibi viam munivisset. Vetera iam ista et religione omnium consecrata. XV. Quid in hac republica tot tantosque viros ob rempublicam interfectos cogitasse arbitramur? iisdemne ut finibus nomen suum, quibus vita terminaretur? Nemo umquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem. 33. Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, licuit, ne et vetera et externa quaeram, mihi: sed nescio quomodo inhaeret in mentibus quasi saeculorum quoddam augurium futurorum: idque in maximis ingeniis altissimisque animis et exsistit maxime et apparet facillime. Quo quidem dempto, quis tam esset amens, qui semper in laboribus et periculis viveret? 34. Loquor de principibus: quid poetae? Nonne post mortem nobilitari volunt? Unde ergo illud?

Aspicite, o cives, senis Ennii imaginí' formam.
Hic vestrûm pinxit maxuma facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres affecerat gloria: idemque,

Nemo me lacrimis decoret, nec funera fletu
faxit. Cur? Volito vivú' per ora virûm.

Sed quid poetas? Opifices post mortem nobilitari volunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clypeo Minervae, quum inscribere non liceret? Quid? nostri philosophi — nonne in his ipsis libris, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? 35. Quod si omnium consensus naturae vox est, omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat, qui vita cesserunt: nobis quoque idem existimandum est: et si, quorum aut ingenio aut virtute animus excellit, eos arbitramur, quia natura optima sunt, cernere naturae vim maxime: veri simile est, quum optimus quisque maxime posteritati serviat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

XVI. 36. Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint, ratione cognoscimus; sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium; qua in sede maneant, qualesque sint, ratione discendum est. Cuius ignoratio finxit inferos, easque formidines, quas tu contemnere non sine caussa videbare. In terram enim cadentibus corporibus, hisque *humo* tectis, e quo dictum est *humari*, sub terra censebant reliquam vitam agi mortuorum. Quam eorum opinio-

nem magni errores consecuti sunt: quos auxerunt poetae. 37. Frequens enim consessus theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, movetur audiens tam grande carmen:

Adsum, atque advenió Acherunte, víx, via alta atque árdua,
pér speluncas sáxis structas ásperis, pendéntibus,
máximis; ubi rígida constat crássa caligo ínferum.

Tantumque valuit error, qui mihi quidem iam sublatus videtur, ut, corpora cremata quum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent, nec intelligi. Animos enim per se ipsos viventes non poterant mente complecti: formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota νεκυία: inde ea, quae meus amicus Appius νεκρομαντεῖα faciebat: inde in vicinia nostra Averni lacus,

únde animae excitántur obscura úmbra, aperto óstio
álti Acheruntis, sálso sanguine, mórtuorum imágines.

Has tamen imagines loqui volunt: quod fieri nec sine lingua, nec sine palato, nec sine faucium, laterum, pulmonum vi et figura potest. Nihil enim animo videre poterant: ad oculos omnia referebant. 38. Magni autem est ingenii, sevocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot saeculis: sed, quod litteris exstet proditum *, Pherecydes Syrus primum dixit, animos hominum esse sempiternos: antiquus sane: fuit enim meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmavit: qui quum Superbo regnante in Italiam venisset, tenuit magnam illam Graeciam quum honore disciplinae, tum etiam auctoritate: multaque saecula postea sic viguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti viderentur.

XVII. Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descriptionibus explicandum. 39. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam venisse et didicisse Pythagorea omnia, primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus et hanc totam spem immortalitatis relinquamus. A. Ain tu? quum me in summam exspectationem adduxeris, deseris? Errare mehercule malo cum Platone, quem tu quanti facias, scio, et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis vera sentire. 40. M. Macte virtute! Ego enim ipse cum eodem ipso non invitus erraverim. Num igitur dubitamus, [an], sicut pleraque, sic et hoc? (quamquam hoc quidem minime: persuadent enim mathematici,) terram in medio mundo sitam ad universi caeli complexum quasi puncti instar obtinere, quod κέντρον illi vocant: eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut quasi partita habeant inter se ac divisa momenta; terrena et humida suopte nutu et suo pondere ad pares angulos in terram et in mare ferantur; reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi gravitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in caelestem locum subvolent, sive ipsa natura superiora appetente, sive quod a gravioribus leviora natura repellantur. Quae quum constent, perspicuum debet esse, animos, quum e corpore excesserint, sive illi sint animales, id est spirabiles, sive ignei, in sublime ferri. 41. Si vero aut numerus quidam sit animus, quod subtiliter magis, quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis, quam non intellecta natura: multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se efferant. Horum igitur aliquid animus est, nec tam vegeta mens aut in corde cerebrove aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

XVIII. Dicaearchum vero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus: quorum alter ne condoluisse quidem umquam videtur, qui animum se habere non sentiat: alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmoniam autem ex intervallis sonorum nosse possumus, quorum varia compositio etiam harmonias efficit plures: membrorum vero situs et figura corporis, vacans animo, quam possit harmoniam efficere, non video: sed hic quidem, quamvis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli; canere ipse doceat. Bene enim illo proverbio Graecorum praecipitur,

Quam quísque norit ártem, in hac se exérceat!

42. Illam vero funditus eiiciamus individuorum corporum levium et rotundorum concursionem fortuitam: quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse voluit. Is autem animus, qui, si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum videri video Panaetio, superiora capessat necesse est. Nihil enim habent haec duo genera proni, et supera semper petunt. Ita, sive dissipantur, procul a terris id evenit: sive permanent et conservant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad caelum et ab his perrumpatur et dividatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus. Calidior est enim vel potius ardentior animus, quam est hic aer, quem modo dixi crassum atque concretum. Quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra, terreno principiorum genere confecta, ardore animi concalescunt. XIX. 43. Accedit, ut eo facilius animus evadat ex hoc aëre, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo velocius, nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus suique similis: necesse est ita feratur, ut penetret et dividat omne caelum hoc, in quo nubes, imbres ventique coguntur: quod et humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem quum superavit animus naturamque sui similem contigit et agnovit; iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se efferendi facit. Tum * enim sui similem et levitatem et calorem adeptus, tamquam paribus examinatus ponderibus, nullam in partem movetur, eaque ei demum naturalis est sedes, quum ad sui simile penetravit, in quo, nulla re egens, aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur. 44. Quumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnes fere cupiditates, eoque magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere cupiamus: profecto beati erimus, quum, corporibus relictis, et cupiditatum et aemulationum erimus expertes: quodque nunc facimus, quum laxati curis sumus, ut spectare aliquid velimus et visere, id multo tum faciemus liberius, totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus; propterea, quod et natura inest mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas veri videndi, et orae ipsae locorum illorum, quo pervenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum caelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. 45. Haec enim pulchritudo etiam in terris patriam illam et avi-

tam (ut ait Theophrastus) philosophiam, cognitionis cupiditate incensam, excitavit. Praecipue vero fruentur ea, qui tum etiam, quum has terras incolentes, circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant. XX. Etenim si nunc aliquid assequi se putant, qui ostium Ponti viderunt et eas angustias, per quas penetravit ea, quae est nominata

Argó, quia Argivi in ea, *delectí viri,*
vectí, petebant péllem inauratam árietis;

aut ii, qui Oceani freta illa viderunt,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda:

quod tandem spectaculum fore putamus, quum totam terram contueri licebit, eiusque quum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursum omni cultu propter vim frigoris aut caloris vacantes? 46. Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae videmus: neque est enim ullus sensus in corpore; sed, ut non solum physici docent, verum etiam medici, qui ista aperta et patefacta viderunt, viae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad nares a sede animi perforatae. Itaque saepe aut cogitatione, aut aliqua vi morbi impediti, apertis atque integris et oculis et auribus, nec videmus nec audimus: ut facile intelligi possit, animum et videre et audire, non eas partes, quae quasi fenestrae sunt animi: quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid, quod eadem mente res dissimillimas comprehendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum? quae numquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur, ut idem omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, quum, quo natura fert, liber animus pervenerit. 47. Nam nunc quidem, quamquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersepta quodammodo. Quum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet, quo minus percipiat, quale quidque sit. XXI. Quamvis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam varia, quanta spectacula animus in locis caelestibus esset habiturus. 48. Quae quidem cogitans, soleo saepe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur, eiusque inventori et principi gratias exsultantes agunt, eumque venerantur, ut deum: liberatos enim se per eum dicunt gravissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu? Quae est anus tam delira, quae timeat ista, quae vos videlicet, si physica non didicissetis, timeretis?

Acherúsia templa alta Orci . .
— — pallida Leti —
nubila ténebris loca!

Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognoverit? Ex quo intelligi potest, quam acuti natura sint, qui haec sine doctrina credituri fuerint! 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, quum tempus mortis venisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit, (nihil enim pugno), quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quidquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis vera sententia. Ut enim rationem Plato nullam afferret, (vide, quid homini tribuam:) ipsa auctoritate me frangeret. Tot autem rationes attulit, ut velle ceteris, sibi certe persuasisse videatur.

XXII. 50. Sed plurimi contra nituntur, animosque, quasi capite damnatos, morte mulctant: neque aliud est quidquam, cur incredibilis his animorum videatur aeternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit vacans corpore, intelligere et cogitatione comprehendere. Quasi vero intelligant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus: ut, si iam possent in homine vivo * cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum videatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem. 51. Haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se intelligere posse. Videbunt, quem in ipso corpore intelligant. Mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio multoque obscurior, qualis animus in corpore sit, tamquam alienae domi, quam qualis, quum exierit et in liberum caelum, quasi domum suam, venerit. Nisi enim, quod numquam vidimus, id quale sit, intelligere non possumus; certe et deum ipsum et divinum animum, corpore liberatum, cogitatione complecti possumus. Dicaearchus quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intelligentia, nullum omnino animum esse dixerunt. 52. Est illud quidem vel maximum, animo ipso animum videre: et nimirum hanc habet vim praeceptum Apollinis, quo monet, ut se quisque noscat. Non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramve noscamus. Neque nos corpora sumus: neque ego, tibi haec dicens, corpori tuo dico. Quum igitur, *nosce te,* dicit, hoc dicit, nosce animum tuum: nam corpus quidem quasi vas est aut aliquod animi receptaculum: ab animo tuo quidquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nosse nisi divinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum, sic ut tributum deo sit.

53. Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciat: dic, quaeso, ne esse quidem se sciet? ne moveri quidem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de republica. XXIII. »*Quod semper movetur, aeternum est: quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur, quod se ipsum movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit; quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi: principii autem nulla est origo.* 54. *Nam e principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest. Nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec a se aliud creabit, siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur. Id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum, omnisque terra consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua primo impulsa moveatur. Quum pateat igitur, aeternum id esse, quod se ipsum moveat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo. Quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo. Nam haec est propria natura animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae se ipsa semper moveat, neque nata certe est et aeterna est.*« 55. Licet concurrant plebeii omnes philosophi, (sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi videntur,) non modo nihil umquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum, quam subtiliter conclusum sit, intelligent. Sentit igi-

tur animus se moveri: quod quum sentit, illud una sentit, se vi sua, non aliena moveri: nec accidere posse, ut ipse umquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas: nisi quid habes ad haec. A. Ego vero facile sum passus, ne in mentem quidem mihi aliquid contra venire: ita isti faveo sententiae.

XXIV. 56. M. Quid illa tandem? num leviora censes? quae declarant inesse in animis hominum divina quaedam? quae, si cernerem, quemadmodum nasci possent, etiam, quemadmodum interirent, viderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, nervos, venas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram videor posse dicere, unde concreta et quo modo facta sint: animum ipsum, si nihil esset in eo, nisi id, ut per eum viveremus, tam natura putarem hominis vitam sustentari, quam vitis, quam arboris. Haec enim etiam dicimus vivere. Item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut refugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis. 57. Habet primum memoriam, et eam infinitam rerum innumerabilium. Quam quidem Plato recordationem esse vult superioris vitae. Nam in illo libro, qui inscribitur Menon, pusionem quemdam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea sic ille respondet, ut puer: et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perveniat, quo, si geometrica didicisset. Ex quo effici vult Socrates, ut discere nihil aliud sit, nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e vita: docet enim, quemvis, qui omnium rerum rudis esse videatur, bene interroganti respondentem, declarare, se non tum illa discere, sed reminiscendo recognoscere: nec vero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas ἐννοίας vocant, haberemus, nisi animus, antequam in corpus intravisset, in rerum cognitione viguisset. 58. Quumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur, (nihil enim ille putat esse, quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale ἰδέαν appellat ille, nos *speciem*:) non potuit animus haec in corpore inclusus agnoscere: cognita attulit. Ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane videt animus, quum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigravit, sed, quum se collegit atque recreavit, tum agnoscit illa reminiscendo. 59. Ita nihil aliud est discere, nisi recordari. Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid est enim illud, quo meminimus? aut quam habet vim? aut unde natam? Non quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cyneas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius: de communi hominum memoria loquor, et eorum maxime, qui in aliquo maiore studio et arte versantur: quorum quanta mens sit, difficile est existimare: ita multa meminerunt. XXV. 60. Quorsus igitur haec spectat oratio? Quae sit illa vis et unde sit, intelligendum puto. Non est certe nec cordis, nec sanguinis, nec cerebri nec atomorum. Anima sit animus ignisne, nescio: nec me pudet, ut istos, fateri nescire, quod nesciam. Illud, si ulla alia de re obscura affirmare possem, sive anima sive ignis sit animus, eum iurarem esse divinum. Quid enim? obsecro te, terrane tibi aut hoc nebuloso et caliginoso caelo aut sata aut concreta videtur tanta vis memoriae? Si, quid sit hoc, non vides: at, quale sit, vides. Si ne id quidem: at, quantum sit, profecto vides. 61. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo, tamquam in aliquod vas ea, quae meminimus, infundantur? Absurdum id quidem. Qui enim fundus aut quae talis animi figura intelligi potest? aut quae tanta omnino capacitas? An imprimi, quasi ceram, animum putamus, et memoriam esse signatarum rerum in mente vestigia? Quae possunt verborum, quae rerum ipsarum esse vestigia? quae porro tam immensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere? Quid? illa vis quae tandem est, quae investigat occulta, quae inventio atque excogitatio dicitur? Ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea videtur? 62. Aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae visum est, omnibus rebus imposuit nomina? aut qui dissipatos homines congregavit et ad societatem vitae convocavit? aut qui sonos vocis, qui infiniti videbantur, paucis litterarum notis terminavit? aut qui errantium stellarum cursus, regressiones*, institiones* notavit? omnes magni; etiam superiores, qui fruges, qui vestitum, qui tecta, qui cultum vitae, qui praesidia contra feras invenerunt: a quibus mansuefacti et exculti, a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est, inventa et temperata varietate et natura sonorum; et astra suspeximus, tum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed vocabulo errantia. Quorum conversiones omnesque motus qui animo vidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in caelo. 63. Nam quum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigavit, effecit idem, quod ille, qui in Timaeo mundum aedificavit, Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conversio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine divino ingenio potuisset imitari. XXVI. 64. Mihi vero ne haec quidem notiora et illustriora carere vi divina videntur, ut ego aut poetam grave plenumque carmen sine caelesti aliquo mentis instinctu putem fundere, aut eloquentiam sine vi maiore quadam fluere, abundantem sonantibus verbis uberibusque sententiis. Philosophia vero, omnium mater artium, quid est aliud, nisi, ut Plato ait, donum; ut ego, inventum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudivit; eademque ab animo, tamquam ab oculis, caliginem dispulit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media videremus. 65. Prorsus haec divina mihi videtur vis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et verborum? quid porro inventio? Profecto id, quo nec in deo quidquam maius intelligi potest. Non enim ambrosia deos, aut nectare, aut Iuventate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymedem a diis raptum ait propter formam, ut Iovi bibere ministraret: non iusta caussa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. Fingebat haec Homerus, et humana ad deos transferebat: divina mallem ad nos. Quae autem divina? Vigere, sapere, invenire, meminisse. Ergo animus, ut ego dico, divinus est; ut Euripides audet dicere, deus: et quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus hominis. Nam ut illa natura caelestis et terra vacat et humore, sic utriusque

harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quaedam natura, ab Aristotele inducta primum: haec et deorum est et animorum. XXVII. 66. Hanc nos sententiam secuti, his ipsis verbis in consolatione haec expressimus. »*Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur: nihil ne aut humidum quidem, aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura provideat et complecti possit praesentia: quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita, quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum, ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omniaque sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno.*« 67. Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens.

Ubi igitur, aut qualis est ista mens? Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intelligendum non habeo, quae habere vellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? Non valet tantum animus, ut sese ipse videat. At, ut oculus, sic animus, se non videns, alia cernit. Non videt autem, quod minimum est, formam suam. Fortasse! quamquam id quoque: sed relinquamus: vim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem videt. Haec magna, haec divina, haec sempiterna sunt. Qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

XXVIII. Ut, quum videmus speciem primum candoremque caeli: 68. deinde conversionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus; tum vicissitudines dierum atque noctium, commutationesque temporum quadripartitas, ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas, eorumque omnium moderatorem et ducem solem; lunamque accretione et deminutione luminis, quasi fastorum notis, signantem dies; tum in eodem orbe, in XII partes distributo, quinque stellas ferri, eosdem cursus constantissime servantes, disparibus inter se motibus, nocturnamque caeli formam undique sideribus ornatam; tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi universi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum: quarum altera, quam nos incolimus,

sub áxe posita ad stéllas septem, unde horrifer
aquilónis stridor gélidas molitúr nives;

altera australis, ignota nobis, quam vocant Graeci ἀντίχθονα: 69. ceteras partes incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore: hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

caelúm nitescere, árbores frondéscere,
vités laetificae pámpinis pubéscere,
rami baccarum ubértate incurvéscere,
segetés largiri frúges, florere ómnia,
fontés scatere, herbis práta convestirier:

tum multitudinem pecudum, partim ad vescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad vehendum, partim ad corpora vestienda; hominemque ipsum quasi contemplatorem caeli ac deorum ipsorumque cultorem; atque hominis utilitati agros omnes et maria parentia: — 70. haec igitur et alia innumerabilia quum cernimus, possumusne dubitare, quin his praesit aliquis vel effector, si haec nata sunt, ut Platoni videtur; vel, si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris? Sic mentem hominis, quamvis eam non videas, ut deum non vides: tamen, ut deum agnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum et inventione, et celeritate motus, omnique pulchritudine virtutis vim divinam mentis agnoscito. XXIX. In quo igitur loco est? Credo equidem in capite, et, cur credam, afferre possum. Sed alias: nunc ubiubi sit animus, certe quidem in te est. Quae est ei natura? Propria, puto, et sua. Sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad id, de quo agimus. Illud modo videto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et formam. 71. In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod quum ita sit, certe nec secerni, nec dividi, nec discerpi, nec distrahi potest: nec interire igitur. Est enim interitus quasi discessus, et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus, Socrates nec patronum quaesivit ad iudicium capitis, nec iudicibus supplex fuit: adhibuitque liberam contumaciam, a magnitudine animi ductam, non a superbia: et supremo vitae die de hoc ipso multa disseruit, et paucis ante diebus, quum facile posset educi e custodia, noluit; et quum paene in manu iam mortiferum illud teneret poculum, locutus ita est, ut non ad mortem trudi, verum in caelum videretur escendere. XXX. 72. Ita enim censebat, itaque disseruit: duas esse vias, duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam qui se humanis vitiis contaminavissent, et se totos libidinibus dedidissent, quibus caecati vel domesticis vitiis atque flagitiis se inquinavissent, vel republica violanda fraudes inexpiabiles concepissent, iis devium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum: qui autem se integros castosque servavissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio, seseque ab his semper sevocassent, essentque in corporibus humanis vitam imitati deorum; his ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. 73. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine caussa Apollini dicati sint, sed quod ab eo divinationem habere videantur, qua providentes, quid in morte boni sit, cum cantu et voluptate moriantur: sic omnibus et bonis et doctis esse faciendum. Nec vero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret, diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu venit, qui [quum] acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent: sic mentis acies, seipsa intuens, nonnumquam hebescit; ob eamque caussam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa adversa reverens, tamquam in rate, in mari immenso nostra vehitur oratio. 74. Sed haec et vetera et a Graecis. Cato autem sic abiit e vita, ut caussam moriendi nactum se esse gauderet. Vetat enim dominans ille in nobis deus, iniussu hinc nos suo demigrare: quum vero caussam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis: nae ille, medius fidius, vir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit. Nec tamen illa vincla carceris ruperit: leges enim vetant; sed tamquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo evocatus atque

emissus exierit. Tota enim philosophorum vita, ut ait idem, commentatio mortis est. XXXI. 75. Nam quid aliud agimus, quum a voluptate, id est a corpore, quum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, quum a republica, quum a negotio omni sevocamus animum? Quid, inquam, tum agimus, nisi animum ad seipsum advocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum nec quidquam aliud est, quam emori discere. Quare hoc commentemur, mihi crede; disiungamusque nos a corporibus, id est, consuescamus mori. Hoc et, dum erimus in terris, erit illi caelesti vitae simile: et, quum illuc ex his vinculis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam quum soluti sunt, tardius ingrediuntur; ut ii, qui ferro vincti multos annos fuerunt. Quo quum venerimus, tum denique vivemus. Nam haec quidem vita mors est: quam lamentari possem, si liberet.

76. A. Satis tu quidem in consolatione es lamentatus: quam quum lego, nihil malo, quam has res relinquere; his vero modo auditis, multo magis. M. Veniet tempus, et quidem celeriter, et sive retractabis sive properabis: volat enim aetas. Tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum videbatur, ut verear, ne homini nihil sit, non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius: si quidem vel dii ipsi, vel cum diis futuri sumus. A. Quid refert? Adsunt enim, qui haec non probent. M. Ego autem numquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla ut ratione mors tibi videri malum possit. 77. A. Quî potest, quum ista cognoverim? M. Quî possit, rogas? Catervae veniunt contra dicentium, non solum Epicureorum, quos equidem non despicio: sed nescio quo modo doctissimus quisque, acerrime autem deliciae meae, Dicaearchus, contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tres libros scripsit, qui Lesbiaci vocantur, quod Mytilenis sermo habetur: in quibus vult efficere, animos esse mortales. Stoici autem usuram nobis largiuntur, tamquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos: semper, negant. XXXII. Numne vis igitur audire, cur, etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? A. Ut videtur: sed me nemo de immortalitate depellet. 78. M. Laudo id quidem: etsi nihil nimis oportet confidere. Movemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus. In his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati. A. Sane quidem: sed, ne accidat, providebo.

M. Numquid igitur est caussae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt animos manere, e corpore quum excesserint, sed non semper. A. Istos vero: qui, quod tota in hac caussa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore vacantem: illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod volunt, consequens, id certe non dant, ut, quum diu permanserit, ne intereat. M. Bene reprehendis: et se isto modo res habet. 79. Credamus igitur Panaetio, a Platone suo dissentienti? Quem enim omnibus locis divinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. Vult enim, quod nemo negat, quidquid natum sit, interire: nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur: quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus, appareat. Alteram autem affert rationem: nihil esse, quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit: quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum; dolere autem animos; ergo etiam interire. XXXIII. 80. Haec refelli possunt. Sunt enim ignorantis, quum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper vacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines, irae, libidinesque versentur: quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis apparet in bestiis: quarum animi sunt rationis expertes. Hominum autem similitudo in corporum figura magis exstat: et ipsi animi, magni refert, quali in corpore locati sint. Multa enim e corpore exsistunt, quae acuant mentem; multa, quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnes ingeniosos melancholicos esse: ut ego me tardiorem esse non moleste feram. Enumerat multos: idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, affert. Quodsi tanta vis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore: (ea sunt autem, quaecumque sunt, quae similitudinem faciunt:) nihil necessitatis affert, cur nascatur animi similitudo. 81. Omitto dissimilitudines *. Vellem adesse posset Panaetius: (vixit cum Africano:) quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie vel patris, vita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus. Cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos multorumque aliorum virorum clarorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? Oblitine sumus, hoc nunc nobis esse propositum, quum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quidquam mali esse in morte? A. Ego vero memineram: sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

XXXIV. 82. M. Video te alte spectare et velle in caelum migrare. A. Spero fore, ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti volunt, animos non remanere post mortem: vides nos, si ita sit, privari spe beatioris vitae. M. Mali vero quid affert ista sententia? Fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? Nemo id quidem dicit: etsi Democritum insimulat Epicurus; Democritici negant. Ne in animo quidem igitur sensus remanet. Ipse enim nusquam est. Ubi igitur malum est; quoniam nihil tertium est? An, quoniam ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! Et falsum esse arbitror: et fit plerumque sine sensu; nonnumquam etiam cum voluptate: totumque hoc leve est, qualecumque est; fit enim ad punctum temporis. 83. Illud angit, vel potius excruciat, discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in vita. Vide, ne a malis dici verius possit. Quid ego nunc lugeam vitam hominum? Vere et iure possum. Sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam vitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmetipsos, quantum potuimus, consolati sumus. A malis igitur mors abducit, non a bonis; verum si quaerimus. Hoc quidem a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi, his auditis, mortem sibi ipsi consciscerent. 84. Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est: quem ait, quum nihil ei accidisset adversi, e muro se in mare abiecisse, lecto Platonis libro. Eius autem, quem dixi, Hegesiae li-

ber est, ἀποκαρτερῶν, quod a vita quidam per inediam discedens revocatur ab amicis: quibus respondens, vitae humanae enumerat incommoda. Possem idem facere; etsi minus, quam ille, qui omnino vivere expedire nemini putat. Mitto alios: etiamne nobis expedit? qui et domesticis et forensibus solatiis ornamentisque privati, certe, si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset. XXXV. 85. Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna vulnus acceperit: Metellus ille, honoratis quattuor filiis; at quinquaginta Priamus; e quibus septem et decem iusta uxore nati. In utroque eamdem habuit fortuna potestatem; sed usa in altero est. Metellum enim multi filii, filiae, nepotes, neptes in rogum imposuerunt: Priamum tanta progenie orbatum, quum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si vivis filiis, incolumi regno occidisset;

— — *astante ope bárbarica,*
tectis caelatis, láqueatis:

utrum tandem a bonis, an a malis discessisset? Tum profecto videretur a bonis. At certe ei melius evenisset, nec tam flebiliter illa canerentur,

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evitari,
Iovis áram sanguine túrpari.

Quasi vero ista vi * quidquam tum potuerit ei melius accidere. Quodsi ante occidisset, tum eventum omnino amisisset: hoc autem tempore sensum amisit malorum. 86. Pompeio nostro familiari, quum graviter aegrotasset Neapoli, melius est factum. Coronati Neapolitani fuerunt; nimirum etiam Puteolani; vulgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium et Graeculum; sed tamen fortunatum. Utrum igitur, si tum esset exstinctus, a bonis rebus, an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset; non imparatus arma sumpsisset; non domum reliquisset; non ex Italia fugisset; non, exercitu amisso, nudus in servorum ferrum et manus incidisset; non liberi defleti; non fortunae omnes a victoribus possiderentur. Qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset: is propagatione vitae quot, quantas, quam incredibiles hausit calamitates! XXXVI. Haec morte effugiuntur, etiam si non evenerint, tamen quia possunt evenire: sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Metelli sperat sibi quisque fortunam: perinde quasi aut plures fortunati sint, quam infelices; aut certi quidquam sit in rebus humanis; aut sperare sit prudentius, quam timere.

87. Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte privari. Ergo etiam carere mortuos vitae commodis, idque esse miserum? Certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla *carere?* Triste enim est nomen ipsum *carendi,* quia subiicitur haec vis: habuit, non habet: desiderat, requirit, indiget. Haec, opinor, incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas. Valet hoc in vivis: mortuorum autem non modo vitae commodis, sed ne vita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt. Nos, qui sumus, num, etsi cornibus caremus aut pennis, sit, qui id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, quum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. 88. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum, confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur. Hoc igitur probe stabilito et fixo, illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit *carere,* ne relinquatur aliquid erroris in verbo. *Carere* igitur hoc significat, egere eo, quod habere velis. Inest enim velle in carendo, nisi quum sic, tamquam in febri, dicitur, alia quadam notione verbi. Dicitur enim alio modo etiam *carere,* quum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. *Carere* in malo non dicitur: nec enim esset dolendum. Dicitur illud, bono *carere,* quod est malum. Sed ne vivus quidem bono caret, si eo non indiget: sed in vivo intelligi tamen potest, regno te carere: dici autem hoc in te satis subtiliter non potest; posset in Tarquinio, quum regno esset expulsus: at in mortuo ne intelligi quidem [potest]. Carere enim, sentientis est: nec sensus in mortuo: ne *carere* quidem igitur in mortuo est. XXXVII. 89. Quamquam quid opus est in hoc philosophari, quum rem non magno opere philosophia egere videamus? Quoties non modo ductores nostri, sed universi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! Quae quidem si timeretur, non L. Brutus, arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in praelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania vidisset, Paullum et Geminum Cannae, Venusia Marcellum, Latini Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum: nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. 90. At id ipsum odiosum est sine sensu esse. — Odiosum, si id esset carere. Quum vero perspicuum sit, nihil posse in eo esse, qui ipse non sit: quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat, nec sentiat? Quamquam hoc quidem nimis saepe: sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis viderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto, et facto interitu universo, illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet, inter Hippocentaurum, qui numquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse nec pluris nunc facere M. Camillum hoc civile bellum, quam ego, illo vivo, fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos eventura putaret? et ego doleam, si ad decem millia annorum gentem aliquam urbe[m] nostra[m] potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur. XXXVIII. 91. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus quotidie imminet, propter brevitatem vitae numquam longe potest abesse, quo minus in omne tempus reipublicae suisque consulat et posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet etiam mortalem esse animum, iudicantem aeterna moliri, non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed virtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. Natura vero sic se habet, ut, quo modo initium nobis rerum omnium ortus noster afferat, sic exitum mors; ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, quum mors nec ad vivos pertineat, nec ad mortuos? Alteri nulli sunt, alteros non attingit. 92. Quam qui leviorem faciunt, somni simillimam volunt esse: quasi vero quisquam ita nonaginta annos velit vivere, ut, quum sexaginta confecerit, reliquos dormiat. Ne sues quidem id velint, non modo ipse.

Endymion vero, si fabulas audire volumus, ut, nescio quando, in Latmo obdormivit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, quum Luna laboret, a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis, eamque quotidie induis. Et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, quum in eius simulacro videas esse nullum sensum?

XXXIX. 93. Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? Naturaene? At ea quidem dedit usuram vitae, tamquam pecuniae, nulla praestituta die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, quum vult? Ea enim conditione acceperas. Iidem, si puer parvus occidit, aequo animo ferendum putant: si vero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit natura, quod dederat. Nondum gustaverat, inquiunt, vitae suavitatem: hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem ipsum in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem, quam nullam, attingere: cur in vita secus? Quamquam non male ait Callimachus, *multo saepius lacrimasse Priamum, quam Troilum.* Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. 94. Cur? nam, reor, non ullis, si vita longior daretur, posset esse iucundior. Nihil est enim profecto homini prudentia dulcius; quam, ut cetera auferat, affert certe senectus. Quae vero aetas longa est? aut quid omnino homini longum? Nonne

módo pueros, modo ádolescentes, ín cursu, a tergo insequens,
néc opinantes ássecuta est

senectus? Sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista, perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita longa aut brevia dicuntur. Apud Hypanim fluvium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem vivant. Ex his igitur, hora octava quae mortua est, provecta aetate mortua est: quae vero occidente sole, decrepita; eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate; in eadem propemodum brevitate, qua illae bestiolae, reperiemur. XL. 95. Contemnamus igitur omnes ineptias: (quod enim lenius * huic levitati nomen imponam?) totamque vim bene vivendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia, et in omni virtute ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors adventet, quam Chaldaeorum promissa consecuti simus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi destitutique videamur. 96. Quod si exspectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur: pro dii immortales! quam iter illud iucundum esse debet, quo confecto, nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes! quam elato animo est! Etsi enim flemus, quum legimus, tamen non miserabiliter vir clarus emoritur. Qui quum, coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum, venenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret; quo sonitu reddito, arridens, *Propino,* inquit, *hoc pulcro Critiae,* qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim in conviviis solent nominare, cui poculum tradituri sint. Lusit vir egregius extremo spiritu, quum iam praecordiis conceptam mortem contineret: vereque ei, cui venenum praebiberat, mortem est eam auguratus, quae brevi consecuta est. 97. Quis hanc animi maximi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? Vadit in eumdem carcerem atque in eumdem paucis post annis scyphum Socrates, eodem scelere iudicum, quo tyrannorum Theramenes. Quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices, iam morte mulctatum? XLI. »*Magna me,* inquit, *spes tenet, iudices, bene mihi evenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim, sit alterum de duobus; ut aut sensus omnino omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. Quamobrem, sive sensus exstinguitur morsque ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem affert: dii boni! quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur; cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior?* 98. *Sin vera sunt, quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e vita excesserunt, incolunt: id multo iam beatius est, te, quum ab iis, qui se iudicum numero haberi volunt, evaseris, ad eos venire, qui vere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum: convenireque eos, qui iuste et cum fide vixerint. Haec peregrinatio mediocris vobis videri potest? Ut vero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, vellem, ut ea, quae dico. mihi liceret invenire. Quanta delectatione autem afficerer, quum Palamedem, quum Aiacem, quum alios, iudicio iniquo * circumventos, convenirem? Tentarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam: nec ob eam rem, quum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne vos quidem iudices, ii, qui me absolvistis, mortem timueritis.* 99. *Nec enim cuiquam bono mali quidquam evenire potest, nec vivo nec mortuo: nec umquam eius res a diis immortalibus negligentur. Nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec vero ego iis, a quibus accusatus sum aut a quibus condemnatus, habeo quod succenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt.*« Et haec quidem hoc modo. Nihil autem melius extremo: *Sed tempus est,* inquit, *iam hinc abire me, ut moriar; vos, ut vitam agatis. Utrum autem sit melius, dii immortales sciunt: hominem quidem scire arbitror neminem.* XLII. Nae ego haud paullo hunc animum malim, quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicaverunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quemquam, id scit ipse, utrum melius sit. Nam dixit ante. Sed suum illud, nihil ut affirmet, tenet ad extremum. 100. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus: intelligamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. Nam vitae miserae mors finis esse videtur; mors si est misera, miseriae finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, praestantes viros virtutis et sapientiae gloria, commemoro, quum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, quum ad eam duceretur damnatus ab Ephoris, et esset vultu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus, Contemnisne leges Lycurgi? responderit: Ego vero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena mulctaverit, quam sine mutuatione et sine versura possem dissolvere. O virum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse videatur. 101. Tales innumerabiles nostra civitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, quum legiones scri-

bat Cato saepe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

Dic hospes Spartae, nos te hic vidisse iacentes,
dum sanctis patriae legibus obsequimur.

Quid ille dux Leonidas dicit? *Pergite animo forti, Lacedaemonii: hodie apud inferos fortasse caenabimus.* Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges vigebant. E quibus unus, quum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: *Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non videbitis: In umbra igitur*, inquit, *pugnabimus.* 102. Viros commemoro. Qualis tandem Lacaena? quae quum filium in praelium misisset, et interfectum audisset, *Idcirco*, inquit, *genueram, ut esset, qui pro patria mortem non dubitaret occumbere.* XLIII. Esto: fortes et duri Spartiatae: magnam habet vim reipublicae disciplina. Quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur? cui quum Lysimachus rex crucem minaretur, *Istis quaeso*, inquit, *ista horribilia minitare purpuratis tuis: Theodori quidem nihil interest, humine, an sublime putrescat.*

Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid etiam de humatione et sepultura dicendum existimem: rem non difficilem, iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paullo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur: de quo iam tam multa diximus. 103. Quum enim de immortalitate animorum disputavisset, et iam moriendi tempus urgeret, rogatus a Critone, quemadmodum sepeliri vellet, *Multam vero*, inquit, *operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi, me hinc avolaturum, neque quidquam mei relicturum. Verumtamen, Crito, si me assequi potueris aut sicubi nactus eris, ut tibi videbitur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me vestrum, quum hinc excessero, consequetur.* Praeclare id quidem, qui et amico permiserit, et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. 104. Durior Diogenes, et is quidem idem sentiens, sed, ut Cynicus, asperius, proiici se iussit inhumatum. Tum amici, Volucribusne et feris? Minime vero, inquit: sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote. Qui poteris? illi: non enim senties. — Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit, nihil sentienti? Praeclare Anaxagoras: qui, quum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, velletne Clazomenas in patriam, si quid ei accidisset, auferri: nihil necesse est, inquit: undique enim ad inferos tantumdem viae est. Totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, sive occiderit animus, sive vigeat. In corpore autem perspicuum est, vel exstincto animo vel elapso, nullum residere sensum. XLIV. 105. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem ad currum religatum Achilles: lacerari eum et sentire, credo, putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi videtur. At illa, sicut acerbissimam rem, maeret:

Vidí, videre quód me passa aegérrime,
Hectórem quadriiugo curru raptárier.

Quem Hectorem? aut quamdiu ille erit Hector? Melius Accius, et aliquando sapiens Achilles:

'Immo enimvero córpus Priamo réddidi, Hectorem ábstuli.

Non igitur Hectorem traxisti, sed corpus, quod fuerat Hectoris. 106. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

Máter, te appelló, quae curam sómno suspensám levas,
néque mei te miseret, surge et sépeli natúm:

(Haec quum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur; difficile est, non eos, qui inhumati sunt, miseros iudicare.)

— — — — prius,
quám ferae volucrésque, . . .

(metuit, ne laceratis membris minus bene utatur: ne combustis, non extimescit.)

*Neú relliquias sic meas siris *, dénudatis óssibus,*
*taétra * sanie délibutas foéde divexárier.*

107. (Non intelligo, quid metuat, quum tam bonos septenarios fundat ad tibiam.) Tenendum est igitur, nihil curandum esse post mortem, quum multi inimicos etiam mortuos poeniantur. Exsecratur luculentis sane versibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus: durum hoc sane: talis enim interitus non est sine gravi sensu. Illa inania,

ípse summis sáxis fixus ásperis, evisceratus,
látere pendens, sáxa spargens tábo, sanie et sánguine atro,

Non ipsa saxa magis sensu omni vacabant, quam ille, latere pendens, cui se hic cruciatum censet optare. Quae essent dura, si sentiret: nulla sine sensu sunt. Illud vero perquam inane:

néque sepulcrum, quó recipiat, hábeat, portum córporis:
úbi, remissa humána vita, córpus requiescát malis.

Vides, quanto haec in errore versentur: portum esse corporis, et requiescere in sepulcro putat mortuum. Magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, quatenus esset quidque curandum.

XLV. 108. Sed quid singulorum opiniones animadvertam, nationum varios errores perspicere quum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos, et eos servant domi: Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes, optimates domesticos; nobile autem genus canum illud scimus esse: sed pro sua quisque facultate parat, a quibus lanietur; eamque optimam illi esse censent sepulturam. Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus: sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris: ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire vivi sentiamus. 109. Quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent vivi; sed ita, ut intelligant, nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, quum suis se laudibus vita occidens consolari potest. Nemo parum diu vixit, qui virtutis perfectae perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiva fuerunt: quam * utinam potuissem obire! Nihil enim iam acquirebatur: cumulata erant officia vitae: cum fortuna bella restabant. Quare, si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem negligere possimus: at vita acta perficiat, ut satis superque vixisse videamur. Quamquam enim sensus abierit, tamen suis et propriis bonis et laudis et gloriae, quamvis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen virtutem tamquam umbra sequitur. XLVI. 110. Verum multitudinis iudicium de bonis, si quando est, magis laudandum est, quam illi ob eam rem beati. Non pos-

sum autem dicere, quoquo modo hoc accipiatur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria: Themistoclem, Epaminondam bellicae virtutis. Ante enim Salamina[m] ipsam Neptunus obruet, quam Salaminii tropaei memoriam: priusque Boeotia Leuctra tollentur, quam pugnae Leuctricae gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paullum, Catonem, Laelium, innumerabiles alios. Quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed vera bonorum laude metiens, fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem. In qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognovimus: secundis vero suis rebus volet etiam mori. Non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest, quam molesta decessio. 111. Hanc sententiam significare videtur Laconis illa vox, qui, quum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios victores Olympiae vidisset, accessit ad senem, et gratulatus, Morere, Diagora, inquit: non enim in caelum ascensurus es. Magna haec, et nimium fortasse Graeci putant, vel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans, tres Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in vita, fortunae obiectum, inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem quod satis esset, paucis verbis, ut mihi videbar, responderam. Concesseras enim nullo in malo mortuos esse; sed ob eam caussam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. Nostrum enim et nostra caussa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmetipsos amare videamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis, quibus vulgo opinantur. Hanc excutere opinionem mihimet volui radicitus; eoque fui fortasse longior. XLVII. 112. A. Tu longior? Non mihi quidem. Prior enim pars orationis tuae faciebat, ut mori cuperem; posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem. Omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus? an hanc iam artem plane relinquimus? A. Tu vero istam ne reliqueris, quam semper ornasti, et quidem iure. Illa enim te, verum si loqui volumus, ornaverat. Sed quinam est iste epilogus? aveo enim audire, quidquid est. 113. M. Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte, nec vero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore, aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. Nota fabula est. Quum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru vehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta: tunc iuvenes ii, quos modo nominavi, veste posita, corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos advecta in fanum, quum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut illis praemium daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo: post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse: mane inventos esse mortuos. 114. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur: qui, quum Apollini Delphis templum exaedificavissent, venerantes deum, petierunt mercedem non parvam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optimum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium: qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Iudicavisse deum dicunt, et eum quidem deum, cui reliqui dii concessissent, ut praeter ceteros divinaret. XLVIII. Affertur etiam de Sileno fabella quaedam: qui quum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur; docuisse regem, non nasci homini longe optimum esse; proximum autem, quam primum mori. 115. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

Nam nós decebat, coétus celebrantís, domum
lugére, ubi esset áliquis in lucem éditus,
humánae vitae vária reputantís mala:
at, quí labores mórte finissét gravis,
*hunc ómni * amicos laúde et laetitia éxsequi.*

Simile quiddam est in consolatione Crantoris. Ait enim, Terinaeum quemdam Elisium, quum graviter filii mortem maereret, venisse in Psychomantium, quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis caussa. Huic in tabellis tris huiusmodi versiculos datos:

Ignaris homines in vita mentibus errant.
Euthynous potitur, fatorum numine, leto.
Sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

116. His et talibus auctoribus usi, confirmant, caussam rebus a diis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidam, rhetor antiquus, in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum. Cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt; ubertas orationis non defuit. Clarae vero mortes, pro patria oppetitae, non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae videri solent. Repetunt ab Erechtheo: cuius etiam filiae cupide mortem expetiverunt pro vita civium: Codrum, qui se in medios immisit hostes, veste famulari, ne posset agnosci, si esset ornatu regio: quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, victrices Athenas fore. Menoeceus non praetermittitur: qui oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, ut hostium sanguis eliciatur suo.

XLIX. Veniunt inde ad propiora. Harmodius in ore et Aristogiton; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas vigent. Nostros non norunt; quos enumerare magnum est: ita sunt multi, quibus videmus optabiles mortes fuisse cum gloria.

117. Quae quum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum, atque ita velut superiore e loco concionandum, ut homines mortem vel optare incipiant, vel certe timere desistant. Nam si supremus ille dies non exstinctionem, sed commutationem affert loci; quid optabilius? Sin autem perimit ac delet omnino; quid melius, quam in mediis vitae laboribus obdormiscere, et ita conniventem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Ennii, quam Solonis oratio. Hic enim noster,

Nemo me lacrumis decoret, inquit, *nec funera fletu*
faxit.

At vero sapiens ille,

Mors mea ne careat lacrumis: linquamus amicis
maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

118. Nos vero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum videatur, ut exeamus e vita, laeti et agentes gratias pareamus, emittique nos e custodia et levari vinculis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus, aut omni sensu molestiaque careamus: sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem illum diem aliis, nobis faustum putemus; nihilque in malis ducamus, quod sit vel a diis immortalibus vel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito

sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam vis, quae generi consuleret humano, nec id gigneret aut aleret, quod, quum exantlavisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum: portum potius paratum nobis et perfugium putemus. 119. Quo utinam velis passis pervehi liceat! Sin reflantibus ventis reiiciemur, tamen eodem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? — Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes. A. Ego vero: et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. M. Optime, inquam. Sed nunc quidem valetudini tribuamus aliquid: cras autem, et quot dies erimus in Tusculano, agamus haec, et ea potissimum, quae levationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum: qui omni e philosophia est fructus uberrimus.

117.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Post cohortationem ad philosophiam diligenter colendam et Latinis maxime illustrandam litteris, c. 1-3. sermo in Tusculano *de dolore* institutus exponitur. Is inducitur ab exordio de philosophiae laudibus, et auditoris sententia de malorum finibus in dolore ponendis hoc maxime argumento refellitur, quod dedecus dolore maius sit malum. c. 5. Deinde docetur, omnino ne malum quidem esse dolorem. In quo primum multorum philosophorum imbecillitatem docet. Aristippum enim Socraticum non dubitasse dolorem summum malum dicere, quem Epicurus secutus sit: Hieronymum autem Rhodium summum bonum posuisse in vacuitate a dolore. Ceteros excepto Zenone, Aristonem et Pyrrhonem, malum putasse. Poetas quoque ab hac opinione non abesse, quod inducant summos homines in acutis doloribus non viriliter lamentantes. c. 6-12. Contortas vero esse eas rationes, quibus in frangendis his opinionibus utantur Stoici, eosque definire aliis verbis dolorem, non tollere. Verum igitur hoc esse, dolorem opprimendum esse patientia et fortitudine, idque partim exercitatione fieri et consuetudine, c. 13-17. partim ratione et sapientia; in quo nihil profici docet ratione Epicuri, longum dolorem levem, gravem autem brevem esse censentis. c. 18. 19. Itaque primum oportere hoc sibi quemque persuadere, nihil honestius esse ac laudabilius, et ne optabilius quidem, quam ferre dolorem: deinde sibi ipsum imperare. Nam quoniam animus sit in partes tributus duas, alteram rationis participem, alteram expertem, illam huic imperare, tamquam dominum servo, h. e. ratione coerceri temeritatem oportere. Si se turpiter gerat, et gemitibus ac fletibus dedat, amicorum propinquorumque custodiis constringendam esse; sin autem firmior sit, tamquam bonum militem admonitu revocandam esse ad dignitatem. c. 20. 21. Intentionem etiam adhibendam esse, cuius, ut in corpore, sic in animo magna vis sit. c. 22. 23. Contemnendo etiam levari omnem laborem doloremque. c. 24. Illud denique proponendum animo, amplitudinem animi, quae maxime emineat contemnendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam. c. 25. 26. Nitendum vero esse, ut aequabilis sit in omni dolore ferendo patientia.

I. 1. Neoptolemus quidem apud Ennium *philosophari sibi* ait *necesse esse, sed paucis: nam omnino haud placere.* Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari: nam quid possum, praesertim nihil agens, agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. Nam nec pauca, nisi e multis, eligi possunt, nec, qui pauca perceperit, non idem reliqua eodem studio persequetur. 2. Sed in vita tamen occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt, et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex universa philosophia percipi possunt; tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur: velut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna videbatur mortis effecta contemptio; quae non minimum valet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod vitari non potest, metuit, is vivere animo quieto nullo modo potest: sed qui, non modo quia necesse est mori, verum etiam quia nihil habet mors, quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam vitam comparat. 3. Quamquam non sumus ignari, multos studiose contra esse dicturos; quod vitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari volebamus, (popularis est enim illa facultas, et effectus eloquentiae est audientium approbatio); sed si reperiebantur nonnulli, qui nihil laudarent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eumdem bene dicendi finem proponerent, et, quum obruerentur copia sententiarum atque verborum, ieiunitatem et famem se malle, quam ubertatem et copiam dicerent; unde erat exortum genus Atticorum, iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum; qui iam conticuere, paene ab ipso foro irrisi: quid futurum putamus, quum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse videamus? 4. Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens, eique ipsi et suspecta et invisa: ut vel, si quis universam velit vituperare, secundo id populo facere possit; vel, si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur invadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis. II. Nos autem universae philosophiae vituperatoribus respondimus in Hortensio; pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur: sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore numquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque viguisset.

5. Quamobrem hortor omnes, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et perferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri tratulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili venit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus fere rebus, senescat brevique tempore ad nihilum ventura videatur: philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus, eamque nos adiuvemus; nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt, eaque necessitate constricti, ut, etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae caussa defendere: nos, qui sequimur probabilia, nec ultra quam id, quod verisimile occurrerit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

6. Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus: in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis; ex quo libris omnia referserunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi, adhibita etiam disserendi elegantia, ratione et via philosophantur. III. 7. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari volunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri: quos non contemno equidem, quippe quos numquam legerim: sed quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte, neque distribute, neque eleganter, neque ornate scribere; lectionem sine ulla delectatione negligo. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo mediocriter quidem doctus ignorat. Quamobrem, quoniam, quemadmodum dicant, ipsi non laborant: cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intelligo. 8. Nam, ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consectantur; Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit: sic hos Latinos ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem videtur, quidquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. Nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus. 9. Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam caussam solum placuit, quod aliter non posset, quid in una quaque re verisimile esset, inveniri; sed etiam, quod esset ea maxima dicendi exercitatio: qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audivimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum. Ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti, in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque quum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus: post meridiem in Academiam descendimus. In qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere verbis, ut actum disputatumque est.

IV. 10. Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus, et a tali quodam inductus exordio. A. Dici non potest, quam sim hesterna disputatione tua delectatus vel potius adiutus. Etsi enim mihi sum conscius, numquam me nimis cupidum fuisse vitae: tamen obiiciebatur interdum animo metus quidam et dolor, cogitanti, fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium vitae commodorum. Hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem. 11. M. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia: medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius vis non idem potest apud omnes: tamen valet multum, quum est idoneam complexa naturam. Fortes enim non modo fortuna adiuvat, ut est in vetere proverbio, sed multo magis ratio, quae quibusdam quasi praeceptis confirmat vim fortitudinis. Te natura excelsum quemdam videlicet, et altum, et humana despicientem genuit. Itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos valere, nisi admodum paucos, a quibus inventa, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum invenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac vita constitutus, ut ratio postulat? qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem vitae putet? qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? 12. Videre licet alios tanta levitate et iactatione, iis ut fuerit non didicisse melius: alios pecuniae cupidos, gloriae nonnullos, multos libidinum servos: ut cum eorum vita mirabiliter pugnet oratio: quod quidem mihi videtur esse turpissimum. Ut enim, si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur, aut si absurde canat is, qui se haberi velit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipso peccet, cuius profitetur scientiam: sic philosophus in ratione vitae peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse vult, labitur, artemque vitae professus, delinquit in vita.

V. A. Nonne verendum igitur, si est ita, ut dicis, ne philosophiam falsa gloria exornes? Quod est enim maius argumentum, nihil eam prodesse, quam quosdam perfectos philosophos turpiter vivere? 13. M. Nullum vero id quidem argumentum est. Nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Attii:

Probae étsi in segetem súnt deteriorém datae*
frugés, tamen ipsae suápte natura énitent:

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque, ut in eodem simili verser, ut ager, quamvis fertilis, sine cultura fructuosus esse non potest: sic sine doctrina animus. Ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est: haec extrahit vitia radicitus, et praeparat animos ad satus accipiendos, eaque mandat his, et, ut ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si vis, de quo disputari velis.

14. A. Dolorem existimo maximum malorum omnium. M. Etiamne maius, quam dedecus? A. Non audeo id dicere quidem, et me pudet tam cito de sententia esse deiectum. M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. Quid enim minus est dignum, quam tibi peius quidquam videri dedecore, flagitio, turpitudine? Quae ut effugias, quis est non modo non recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor? A. Ita prorsus existimo. Quare ne sit sane summum malum dolor: malum certe est. M. Videsne igitur, quantum, breviter admonitus, de doloris terrore deieceris? 15. A. Video plane: sed plus desidero. M. Experiar equidem: sed magna res est; animoque mihi opus est non repugnante. A. Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ea me cumque ducet, sequar.

VI. M. Primum igitur de imbecillitate multorum et de variis disciplinis philosophorum loquar: quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitavit summum malum dolorem dicere. Deinde ad hanc enervatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus, dolore vacare, summum bonum dixit: tantum in dolore duxit mali. Ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere, quod modo tu: malum illud quidem, sed alia peiora. 16. Ergo, id quod natura ipsa et quaedam generosa virtus statim respuit, ne dolorem summum malum diceres, oppositoque dedecore sententia depellerere, — in eo magistra vitae philosophia tot saecula permanet. Quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti,

quod adipisci cum dolore corporis velit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? Quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreverit? Quis autem non miser, non modo tunc, quum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam quum sciet id sibi posse evenire? et quis est, cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus. 17. Metrodorus quidem eum perfecte putat beatum, cui corpus bene constitutum sit, et exploratum, ita semper fore. Quis autem est iste, cui id exploratum possit esse? VII. Epicurus vero ea dicit, ut mihi quidem risus captare videatur. Affirmat enim quodam loco, *si uratur sapiens, si crucietur:* exspectas fortasse, dum dicat, *patietur*, *perferet*, *non succumbet:* magna mehercule laus et eo ipso, per quem iuravi, Hercule digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis: *in Phalaridis tauro si erit, dicet: Quam suave est hoc! quam hoc non curo!* Suave etiam? An parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suave esse cruciari: asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt, nec tamen malum. Hic, qui non solum hoc malum dicit, sed malorum omnium extremum, sapientem censet id suave dicturum. 18. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem verbis afficias, quibus Epicurus voluptatem, homo, ut scis, voluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo. Ego tantam vim non tribuo sapienti contra dolorem. Sit fortis in perferendo: officio satis est: ut laetetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis. 19. Aspice Philoctetam: cui concedendum est gementi. Ipsum enim Herculem viderat in Oeta magnitudine dolorum eiulantem. Nihil igitur hunc virum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, quum

e víperino mórsu venae víscerum
venéno imbutae taétros cruciatús cient.

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

Heu! quis salsis fluctíbu' mandet
me ex súblimo vertíce saxi?
Iamiam ábsumor; confícit animam
vis vólneris, ulceris aéstus.

Difficile dictu videtur, eum non in malo esse, et magno quidem, qui ita clamare cogatur. VIII. 20. Sed videamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, quum immortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic voces apud Sophoclem in Trachiniis edit! Cui quum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset, inhaesissetque ea visceribus, ait ille:

O múlta dictu grávia, perpessu áspera,
quae córpore exanclávi, atque animo pértuli.
Nec mihi Iunonis térror implacábilis,
nec tántum invexit trístis Eurystheús mali,
quantum úna vecórs Oénei partu édita.
Haec me írretivit véste furiali ínscium,
quae láteri inhaerens mórsu lacerat víscera,
urgénsque graviter púlmonum haurit spíritus.
Iam décolorem sánguinem omnem exsórbuit.
Sic córpus clade horríbili absumptum extábuit:
ipse ílligatus péste interimor téxtili.
Hos nón hostilis déxtra, non terra édita
molés Gigantum, nón biformato ímpetu
Centaúrus ictus córpori inflixít meo;
non Gráia vis, non bárbara ulla immánitas,
non saéva terris géns relegata últimis,
quas péragrans, undíque ómnem hinc feritatem éxpuli:
sed féminea vir, féminea interimór manu.

IX. *O náte, vere hoc nómen usurpá patri,*
ne me óccidentem mátris superet cáritas.
Huc árripe ad me mánibus abstractám piis.
Iam cérnam, mene, an íllam potiorém putes.

21. *Perge, aúde, nate, illácrima patris péstibus:*
miserére! Gentes nóstras flebunt míserias.
Heu! vírginalem me óre ploratum édere,
quem vídit nemo ulli íngemiscentém malo!
Sic féminata vírtus afflicta óccidit.
Accede, nate, assíste, miserandum áspice
evíscerati córpus laceratúm patris.
Vidéte, cuncti; túque caelestúm sator,
iace, óbsecro, in me vím coruscam fúlminis!
Nunc, núnc dolorum anxíferi torquent vértices:
nunc sérpit ardor. O ánte victricés manus,

22. *o péctora, o terga, ó lacertorúm tori!*
Vestróne pressu quóndam Nemeaeús leo
frendéns efflavit gráviter extremum hálitum?
Haec déxtra Lernam taétram, mactata éxcetra,
placávit: haec bicórporem afflixít manum:
Erymánthiam haec vastíficam abiecit béluam:
haec é Tartarea ténebrica abstractúm plaga
tricípitem eduxit Hýdra generatúm canem;
haec interemit tórtu multiplicábili
dracónem, auriferam obtútu observantem árborem;
multa ália victrix nóstra lustravít manus,
nec quisquam e nostris spólia cepit laúdibus.

Possumusne nos contemnere dolorem, quum ipsum Herculem tam intoleranter dolere videamus? X. 23. Veniat Aeschylus, non poeta solum, sed etiam Pythagoreus. Sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium,

unde ígnis cluet mortálibus clam
divísus; eum doctú' Prometheus
clepsísse dolo, poenásque Iovi
fato éxpendisse suprémo.

Has igitur poenas pendens, affixus ad Caucasum, haec dicit:

Titánum suboles, sócia nostri sánguinis,
generáta caelo, aspícite religatum ásperis
vinctúmque saxis, návem ut horrisonó freto
noctém paventes tímidi adnectunt návitae.
Satúrnius me sic infíxit Iúppiter,
Iovísque numen Múlcibri ascivít manus.
Hos ílle cuneos fábrica crudeli ínserens,
perrúpit artus: quá miser sollértia
transvérberatus, cástrum hoc furiarum íncolo.

24. *Iam tértio me quóque funestó die,*
tristi ádvolatu, adúncis lacerans únguibus
Iovis satelles pástu dilaniát fero.
Tum, iécore opimo fárta et satiata áffatim,
clangórem fundit vástum et, sublime ávolans,
pinnáta cauda nóstrum adulat sánguinem.
Quum véro adesum inflátu renovatum ést iecur,
tum rúrsus taetros ávida se ad pastús refert.
Sic hánc custodem maésti cruciatús alo,*
quae mé peremni vívum foedat míseria.
Namque, út videtis, vínclis constrictús Iovis,
arcére nequeo díram volucrem a pectore.

25. *Sic me ípse viduus péstes excipio ánxias,*
amóre mortis términum anquiréns mali.

Sed lónge a leto númine aspellór Iovis:
atque haéc vetusta, saéclis glomerata hórridis,
luctífica clades nóstro infixa est córpori:
e quó liquatae sólis ardore éxcidunt
guttaé, quae saxa assídue instillant Caúcasi.

XI. Vix igitur posse videmur ita affectum non miserum dicere: et si hunc miserum, certe dolorem malum. 26. A. Tu quidem adhuc meam caussam agis. Sed hoc mox videro. Interea unde isti versus? Non enim agnosco. M. Dicam hercle. Etenim recte requiris. Videsne abundare me otio? A. Quid tum? M. Fuisti saepe, credo, quum Athenis esses, in scholis philosophorum. A. Vero, ac libenter quidem. M. Animadvertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, verumtamen versus ab his admisceri orationi. A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico. M. Probe dicis. Sed is quasi dictata, nullo delectu, nulla elegantia. Philo noster et proprium numerum et lecta poemata et loco adiungebat. Itaque postquam adamavi hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poetis. Sed, sicubi illi defecerunt, verti ipse multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio. 27. Sed videsne, poetae quid mali afferant? Lamentantes inducunt fortissimos viros: molliunt animos nostros: ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic ad malam domesticam disciplinam vitamque umbratilem et delicatam quum accesserunt etiam poetae, nervos omnis virtutis elidunt. Recte igitur a Platone educuntur ex ea civitate, quam finxit ille, quum mores optimos et optimum reipublicae statum exquireret. At vero nos, docti scilicet a Graecia, haec et a pueritia legimus et discimus: hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

XII. 28. Sed quid poetis irascimur? Virtutis magistri philosophi inventi sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu adolescens, quum id tibi paullo ante dixisses videri, rogatus a me, etiamne maius, quam dedecus, verbo de sententia destitisti. Rogo hoc idem Epicurum; maius dicet esse malum mediocrem dolorem, quam maximum dedecus: in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, quum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem, quo dedecus maius a philosopho nullum exspecto? Quare satis mihi dedisti, quum respondisti, maius tibi videri malum dedecus, quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelliges, quam sit obsistendum dolori: nec tam quaerendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum. 29. Concludunt ratiunculas Stoici, cur non sit malum: quasi de verbo, non de re laboretur. — Quid me decipis, Zeno? Nam quum id, quod mihi horribile videtur, tu omnino malum esse negas, capior; et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. — Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe atque vitiosum est. — Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam: desine id me docere: hoc doce, doleam necne doleam, nihil interesse. — Numquam quidquam, inquit, ad beate quidem vivendum, quod est in una virtute positum: sed est tamen reiiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum. XIII. 30. Haec est copia verborum, quod omnes uno verbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis dolorem, quum dicis asperum, contra naturam, vix quod ferri tolerarique possit: nec mentiris: sed re succumbere non oportebat, verbis gloriantem, dum nihil bonum, nisi quod honestum: nihil malum, nisi quod turpe. Optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et verius: omnia, quae natura aspernetur, in malis esse: quae asciscat, in bonis. Hoc posito, et verborum concertatione sublata, tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum virtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta videantur: ne malum quidem ullum, nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. 31. Quare, si, ut initio concessisti, turpitudo peius est, quam dolor: nihil est plane dolor. Nam dum tibi turpe nec dignum viro videbitur, gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore, tum honestas, tum dignitas, tum decus aderit: tuque in ea intuens, te continebis: cedet profecto virtuti dolor et animi inductione languescet. Aut enim nulla virtus est aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne vis esse, sine qua ne intelligi quidem ulla virtus potest? Quid ergo? ea patieturne te quidquam facere nihil proficientem et laborantem? an temperantia sinet te immoderate facere quidquam? An coli iustitia poterit ab homine propter vim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? 32. Quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, gravitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae, quo modo respondebis? Afflictusne et iacens et lamentabili voce deplorans, audies, O virum fortem? Te vero, ita affectum, ne virum quidem dixerit quisquam. Aut mittenda igitur fortitudo est aut sepeliendus dolor. XIV. Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem salvam: virtutem autem si unam amiseris: etsi amitti non potest virtus; sed si unam confessus fueris te non habere, nullam te esse habiturum? 33. Num igitur fortem virum, num magno animo, num patientem, num gravem, num humana contemnentem potes dicere? aut Philoctetam illum? A te enim malo discedere; — sed ille certe non fortis,

quí iacet in lecto húmido,
quod, éiulatu, quéstu, gemitu, frémitibus
resonándo, mutum flébiles vocés refert.

Non ego dolorem dolorem esse nego. Cur enim fortitudo desideraretur? Sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia: si nulla est, quid exornamus philosophiam? aut quid eius nomine gloriosi sumus? Pungit dolor. — Vel fodiat sane. Si nudus es, da iugulum. Sin tectus Vulcaniis armis, id est fortitudine, resiste. Haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et deseret. 34. Cretum quidem leges, quas sive Iuppiter sive Minos sanxit, de Iovis quidem sententia, ut poetae ferunt, itemque Lycurgi, laboribus erudiunt iuventutem, venando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, aestuando. Spartae vero pueri ad aram sic verberibus accipiuntur, ut multus e visceribus sanguis exeat; nonnumquam etiam, ut, quum ibi essem, audiebam, ad necem: quorum non modo nemo exclamavit umquam, sed ne ingemuit quidem. Quid? ergo hoc pueri possunt, viri non poterunt? et mos valet, ratio non valebit? XV. 35. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino, sed tamen differunt aliquid. Labor est functio quaedam vel animi vel corporis gravioris operis et muneris: dolor autem motus

asper in corpore, alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua, quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi studiosos vel potius amantes doloris appellant: nos commodius laboriosos. Aliud est enim laborare, aliud dolere. O verborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Quum varices secabantur C. Mario, dolebat: cum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec tamen quaedam similitudo. Consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. 36. Itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuvenum firmari labore voluerunt. Quod Spartiatae etiam in feminas tratulerunt: quae ceteris in urbibus mollissimo cultu, parietum umbris occuluntur. Illi autem voluerunt

nihil hórum simile esse *ápud Lacaenas vírgines;*
quibu' mágí' palaestra, Eurótas, sol, pulvís, labor,
milítia studio est, quám fertílitas bárbara.

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit nonnumquam: impelluntur, feriuntur, abiiciuntur, cadunt: et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori. XVI. 37. Militiam vero — (nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit mora ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio) nostri exercitus primum unde nomen habeant, vides: deinde qui labor, quantus agminis! ferre plus dimidiati mensis cibaria: ferre, si quid ad usum velint: ferre vallum. Nam scutum, gladium, galeam, in onere nostri milites non plus numerant, quam humeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt. Quae quidem ita gerunt apte, ut, si usus ferat, abiectis oneribus, expeditis armis, ut membris, pugnare possint. Quid? exercitatio legionum; quid? ille cursus, concursus, clamor, quanti laboris est! Ex hoc ille animus in praeliis paratus ad vulnera. Adduc pari animo inexercitatum militem: mulier videbitur. 38. Cur? Tantum interest inter novum et veterem exercitum, quantum experti sumus. Aetas tironum plerumque melior: sed ferre laborem, contemnere vulnus consuetudo docet. Quin etiam videmus, ex acie efferri saepe saucios; et quidem rudem illum et inexercitatum, quamvis levi ictu, ploratus turpissimos edere: at vero ille exercitatus et vetus ob eamque rem fortior, medicum modo requirens, a quo obligetur,

O Pátrocles, (inquit) *ad vós adveniens, aúxilium et vestrás manus*
petó, priusquam oppetám malam pestém, datam hostilí manu:
neque sánguis ullo pótis est pacto prófluens consístere:
si quí sapientiá magí' vestra dévitari mórs potest.
Namque Aésculapí liberorum saúcii opplent pórticus:
non pótest accedi. P. Cérte Eurypylus híc quidem est. Hominem exércitum!

ubi tantum luctus continuatur. XVII. 39. Vide, quam non flebiliter respondeat: rationem etiam afferat, cur aequo animo sibi ferendum sit:

— E. Qui álteri exitiúm parat,
eum scíre oportet síbi paratam péstem, ut participét parem.

Abducet Patrocles, credo, ut collocet in cubili, ut vulnus obliget: si quidem homo est. Sed nihil vidi minus. Quaerit enim, quid actum sit.

— P. Eloquere: rés Argivúm praélio ut se sústinet.
E. Non pótis ecfari tántum dictis, quántum factis súppetit
labórí'. P. Quiesce igitúr — et vulnus álliga.

(Etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus.)

E. — ubi fortuna Héctoris
nostram ácrem aciem inclinátam —

et cetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti viro gloria. Ergo haec veteranus miles facere poterit: doctus vir sapiensque non poterit? Ille vero melius, ac non paullo quidem. 40. Sed de consuetudine adhuc exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Aniculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt. Subduc cibum unum diem athletae: Iovem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit: ferre non posse se * clamabit. Consuetudinis magna vis est. Pernoctant venatores in nive. in montibus uri se patiuntur. Inde pugiles caestibus contusi ne ingemiscunt quidem. 41. Sed quid hos, quibus Olympiorum victoria consulatus ille antiquus videtur? gladiatores aut perditi homines aut barbari quas plagas perferunt? quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt, quam turpiter vitare? quam saepe apparet, nihil eos malle, quam vel domino satisfacere vel populo? mittunt etiam vulneribus confecti ad dominos, qui quaerant, quid velint: si satis his factum non sit, se velle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit? quis vultum mutavit umquam? quis non modo stetit, verum etiam decubuit turpiter? quis, quum decubuisset, ferrum recipere iussus, collum contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo valet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, vita illa dignu' locoque:

vir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum nonnullis videri solet: et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Quum vero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

XVIII. 42. De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi. Age sis, nunc de ratione videamus: nisi quid vis ad haec. A. Egone ut te interpellem? Ne hoc quidem vellem: ita me ad credendum tua ducit oratio. M. Sitne igitur malum dolor necne, Stoici viderint, qui contortulis quibusdam ac minutis conclusiunculis, nec ad sensus permanantibus, effici volunt, non esse malum dolorem. Ego illud, quidquid sit, tantum esse, quantum videatur, non puto, falsaque eius visione et specie moveri homines dico vehementius, doloremque eius omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar? an eadem breviter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius? 43. Inter omnes igitur hoc constat, nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, virorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana vincentium toleranter dolorem pati: nec vero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus, et laudatur, quum fit, id aut extimescere veniens, aut non ferre praesens, nonne turpe est? Atqui vide, ne, quum omnes rectae animi affectiones virtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excellebat, omnes nominatae sint. Appellata est enim ex viro virtus: viri autem propria maxime est fortitudo. Cuius munera duo sunt maxima mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si virtutis compotes, vel potius si viri volumus esse, quoniam a viris virtus nomen est mutuata.

Quaeres fortasse, quo modo: et recte. Talem enim medicinam philosophia profitetur. XIX. 44. Venit Epicurus, homo minime malus, vel potius vir optimus: tantum monet, quantum intelligit: »Neglige, inquit, dolorem.« Quis hoc dicit? Idem, qui dolorem summum malum. Vix satis constanter audiamus. Si summus dolor est, inquit, necesse est brevem esse.

Iteradum eadem ista mi!

non enim satis intelligo, quid summum dicas esse, quid breve. »Summum, quo nihil sit superius: breve, quo nihil brevius.« Contemno magnitudinem doloris, a qua me brevitas temporis vindicabit ante paene, quam venerit. »Sed, si est tantus dolor, quantus Philoctetae?« Bene. Plane magnus mihi quidem videtur, sed tamen non summus: nihil enim dolet, nisi pes. Possunt oculi: potest caput, latera, pulmones: possunt omnia. Longe igitur abest a summo dolore. »Ergo, inquit, dolor diuturnus habet laetitiae plus, quam molestiae.« 45. Nunc ego non possum, tantum hominem nihil sapere, dicere: sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem (summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius) non continuo dico esse brevem: multosque possum bonos viros nominare, qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis. Sed homo catus numquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam, quid summum dicat in dolore, quid breve in tempore. Omittamus hunc igitur, nihil prorsus dicentem: cogamusque confiteri, non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maximum dixerit: quamvis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. Aliunde igitur est quaerenda medicina, et maxime quidem (si, quid maxime consentaneum sit, quaerimus) ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum videtur malum. His tu praesentibus gemere et te iactare non audebis profecto. Loquetur enim eorum voce virtus ipsa tecum: XX. 46. Tune, quum pueros Lacedaemone, adolescentes Olympiae, barbaros in arena videris excipientes gravissimas plagas et ferentes silentio, si te forte dolor aliquis pervellerit, exclamabis, ut mulier? non constanter et sedate feres? — Ferri non potest: natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt, gloria ducti: ferunt pudore alii, multi metu: et tamen veremur, ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa vero non modo patitur, verum etiam postulat. Nihil enim habet praestantius, nihil, quod magis expetat, quam honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari volo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Volo autem dicere, illud homini longe optimum esse, quod ipsum sit optandum per se, a virtute profectum, vel in ipsa virtute situm, sua sponte laudabile: quod quidem citius dixerim solum, quam non summum bonum. Atque, ut haec de honesto, sic de turpi contraria: nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius.

47. Quod si tibi persuasum est: (principio enim dixisti, plus in dedecore mali tibi videri, quam in dolore:) reliquum est, ut tute tibi imperes. Quamquam hoc nescio, quo modo dicatur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat: non inscite tamen dicitur. XXI. Est enim animus in partes tributus duas: quarum altera rationis est particeps, altera expers. Quum igitur praecipitur, ut nobismetipsi imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coerceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, enervatum quodammodo et languidum. Si nihil esset aliud: nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae, connixa per se et progressa longius, fit perfecta virtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id videndum est viro. 48. Quonam modo? inquies. — Vel ut dominus servo, vel ut imperator militi, vel ut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, vinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. Saepe enim vidimus fractos pudore, qui ratione nulla vincerentur. Ergo hos quidem, ut famulos, vinclis prope ac custodia [coerceamus]: qui autem erunt firmiores, nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit, ut bonos milites, revocatos, dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Graeciae saucius lamentatur vel modice potius:

— *pedeténtim* (inquit) *et sedató nisu,*
ne súccussu arripiát maior
dolor.

49. (Pacuvius hoc melius, quam Sophocles. Apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in vulnere:) tamen huic leviter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae gravitatem intuentes, non dubitant dicere:

Tu quóque, Ulixes, quamquám graviter
cernimus ictum, nimi' paéne animo es
mollí, qui consuetús in armis
aevom ágere.

Intelligit poeta prudens, ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. 50. Atque ille non immoderate magno in dolore,

retinéte, tenete, opprímite, ulcus
nudáte. Heu miserum me! éxcrucior.

Incipit labi: deinde illico desinit,

— *óperite, abscedíte, iamiam*
mittíte: nam attrectatu ét quassu
saevum ámplificatí' dolórem.

Videsne, ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat, idque moriens,

Cónqueri fortúnam advorsam, nón lamentarí decet.
Id viri est offícium: fletus múliebri ingenio ádditus.

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut severo imperatori miles pudens. XXII. 51. In quo viro erit perfecta sapientia: (quem adhuc nos quidem vidimus neminem: sed philosophorum sententiis, qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur:) is igitur, si ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu, quod volet, conficiet, nullo labore, nulla molestia: eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut, tamquam hosti, sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? Contentio, confirmatio, sermoque intimus, quum ipse secum, Cave turpe quidquam, languidum, non virile. 52. Obversentur species honestae animo: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendae tyrannidis indicaret. De Anaxarcho Democritio cogitetur, qui quum Cypri in manus Nicocreontis regis incidisset, nullum genus supplicii deprecatus est neque recusavit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua voluntate vivus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens, si tactum

dolore corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac levis, nec in dolore magis, quam [eadem] in voluptate: qua quum liquescimus, fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus. 53. At vero C. Marius, rusticanus vir, sed plane vir, quum secaretur, ut supra dixi, principio vetuit se alligari: nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. Cur ergo postea alii? Valuit auctoritas. Videsne igitur opinionis esse, non naturae malum? Et tamen fuisse acrem morsum doloris, idem Marius ostendit: crus enim alterum non praebuit. Ita et tulit dolorem, ut vir, et, ut homo, maiorem ferre sine caussa necessaria noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes. Ostendi autem, quod esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem, nescio quo pacto, mitiorem facit. XXIII. 54. Ut enim fit in praelio, ut ignavus miles ac timidus, simul ac viderit hostem, abiecto scuto fugiat, quantum possit, ob eamque caussam pereat nonnumquam, etiam integro corpore, quum ei, qui steterit, nihil tale evenerit: sic, qui doloris speciem ferre non possunt, abiiciunt se, atque ita afflicti et exanimati iacent: qui autem restiterunt, discedunt saepissime superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines cum corpore: ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt, simillime animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. 55. Et, si verum quaerimus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda contentio. Ea est sola officii tamquam custodia. Sed hoc quidem in dolore maxime est providendum, ne quid abiecte, ne quid timide, ne quid ignave, ne quid serviliter muliebriterve faciamus: in primisque refutetur ac reiiciatur Philoctetaeus ille clamor. Ingemiscere nonnumquam viro concessum est, idque raro: eiulatus ne mulieri quidem. Et hic nimirum est lessus, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi vetuerunt. 56. Nec vero umquam ne ingemiscit quidem vir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendat ad firmitatem: ut in stadio cursores exclamant, quam maxime possunt. Faciunt idem, quum exercentur, athletae: pugiles vero, etiam quum feriunt adversarium, in iactandis caestibus ingemiscunt; non, quod doleant animove succumbant, sed quia profundenda voce omne corpus intenditur, venitque plaga vehementior. XXIV. Quid? qui volunt exclamare maius, num satis habent latera, fauces, linguam intendere, e quibus eiici vocem et fundi videmus? Toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni vocis asserviunt. 57. Genu mehercule M. Antonium vidi, quum contente pro se ipse lege Varia diceret, terram tangere. Ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum eo graviores emissiones habent, quo sunt contenta atque adducta vehementius: sic vox, sic cursus, sic plaga hoc gravior, quo est missa contentius. Cuius contentionis quum tanta vis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum valebit, utemur. Sin erit ille gemitus elamentabilis, si imbecillus, si abiectus, si flebilis: ei qui se dederit, vix eum virum dixerim. Qui quidem gemitus si levationis aliquid afferret, tamen videremus, quid esset fortis et animosi viri. Quum vero nihil imminuat doloris, cur frustra turpes esse volumus? Quid est enim fletu muliebri viro turpius? 58. Atque hoc praeceptum, quod de dolore datur, patet latius. Omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. Ira exardescit: libido concitatur. In eamdem arcem confugiendum est: eadem sunt arma sumenda. Sed quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. Ad ferendum igitur dolorem placide et sedate plurimum proficit, toto pectore, ut dicitur, cogitare, quam id honestum sit. Sumus enim natura, ut ante dixi, (dicendum est enim saepius), studiosissimi appetentissimique honestatis. Cuius si quasi lumen aliquod aspexerimus, nihil est, quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad veram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in praeliis; non sentiunt viri fortes in acie vulnera vel, si sentiunt, se mori malunt, quam tantillum modo de dignitatis gradu demoveri. 59. Fulgentes gladios hostium videbant Decii, quum in aciem eorum irruebant. His levabat omnem vulnerum metum nobilitas mortis et gloria. Num tu ingemuisse Epaminondam putas, quum una cum sanguine vitam effluere sentiret? Imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat servientem. Haec sunt solatia, haec fomenta summorum dolorum.

XXV. 60. Dices, quid in pace? quid domi? quid in lectulo? Ad philosophos me revocas, qui in aciem non saepe prodeunt. E quibus homo sane levis Heracleotes Dionysius, quum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore deductus est. Nam quum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat, falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. Quem quum Cleanthes condiscipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit, Quia, quum tantum operae philosophiae dedissem, dolorem tamen ferre non possem, satis esset argumenti, malum esse dolorem. Plurimos autem annos in philosophia consumpsi, nec ferre possum: malum est igitur dolor. Tum Cleanthem, quum pede terram percussisset, versum ex Epigonis ferunt dixisse:

Audísne haec, Amphiaráe, sub terram ábdite?

61. Zenonem significabat: a quo illum degenerare dolebat. At non noster Posidonius: quem et ipse saepe vidi, et id dicam, quod solebat narrare Pompeius: se, quum Rhodum venisset decedens ex Syria, audire voluisse Posidonium: sed quum audivisset, eum graviter esse aegrum, quod vehementer eius artus laborarent, voluisse tamen nobilissimum philosophum visere: quem ut vidisset et salutavisset honorificisque verbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire; at ille, Tu vero, inquit, potes: nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus vir ad me venerit. Itaque narrabat, eum graviter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum, nisi quod honestum esset, cubantem disputavisse: quumque quasi faces ei doloris admoverentur, saepe dixisse, »Nihil agis, dolor: quamvis sis molestus, numquam te esse confitebor malum.« Omninoque omnes clari et nobilitati labores contemnendo fiunt etiam tolerabiles. XXVI. 62. Videmusne, apud quos magistros eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, devitari dolorem? Apud quos autem venandi et equitandi laus viget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate bonorum loquar? Quae flamma est, per quam non cucurrerint ii, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat: cuius

in primis laudabat illud, quod diceret, eosdem labores non esse aeque graves imperatori et militi, quod ipse honos laborem leviorem faceret imperatorium. 63. Sed tamen hoc evenit, ut in vulgus insipientium opinio valeat honestatis, quum ipsam videre non possint. Itaque fama et multitudinis iudicio moventur, ut id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim, nec, quod illa putet, idem putare pulcherrimum. Tuo tibi iudicio est utendum. Tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete viceris, quod paullo ante praecipiebam, sed omnes et omnia. 64. Hoc igitur tibi propone: amplitudinem et quasi quamdam exaggerationem quam altissimam animi, quae maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam, eoque pulchriorem, si vacet populo, neque, plausum captans, se tantum ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora videntur omnia, quae sine venditatione et sine populo teste fiunt: non quo fugiendus sit, (omnia enim benefacta in luce se collocari volunt,) sed tamen nullum theatrum virtuti conscientia maius est.

XXVII. 65. Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. Saepe enim multi, qui aut propter victoriae cupiditatem, aut propter gloriae, aut etiam ut ius suum et libertatem tenerent, vulnera exceperunt fortiter et tulerunt; iidem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt. Neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrime possunt, aegrotare viriliter non queunt. Graeci autem homines, non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt, iidem morbos toleranter atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in praeliis exsultant, lamentantur in morbo: nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur. 66. Sed quum videas, eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore non frangi; debeas existimare aut non esse malum dolorem, aut, etiamsi, quidquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a virtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctes. Latius enim manabit haec ratio, et aliquanto maiorem locum, quam de uno dolore, occupabit. Nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis caussa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit, praesertim quum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. 67. Ut enim si cui naviganti, quem praedones insequantur, deus quis dixerit: »Eiice te navi: praesto est, qui excipiat, vel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, vel equi Pelopis illi Neptunii, qui per undas currus suspensos rapuisse dicuntur, excipient te et, quo velis, perferent«; omnem omittat timorem: sic urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum, vides.

Haec fere hoc tempore putavi esse dicenda. Sed tu fortasse in sententia permanes. A. Minime vero: meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu. M. Cras ergo ad clepsydram. Sic enim dicimus. Et tibi hoc video non posse deberi. A. Ita prorsus. Et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. M. Sic faciemus, tuisque optimis studiis obsequemur.

118.

LIBER TERTIUS.

ARG. Praefatio huius libri in laudibus philosophiae versatur, quae quum animi medicina sit, huic praeferri queritur medicinam corporis c. 1-3. Deinceps id agitur, ut *aegritudinem non cadere in sapientem* demonstretur. Praemittuntur c. 4. 5. argumenta leviora, ut a verbis Latinorum ducta, qui omnem animi affectionem, rationis lumine carentem, insaniam, amentiam, dementiam appellent, adeoque a sapiente removeant. Sequuntur deinde argumenta Stoicorum breviter astricta c. 6-9. Quibus expositis. fusius ista edisseruntur. Probantur philosophorum praecepta fortes quasdam sententias sequentium, Peripateticorum non item, perturbationum mediocritates probantium c. 10. Clarum autem esse dicitur, non solum omnis aegritudinis, verum ceterarum etiam perturbationum caussam esse ab opinione repetendam, et aegritudinis quidem ab opinione magni mali, cuius definitio subiicitur huiuscemodi: esse opinionem magni mali praesentis, et recentem quidem opinionem talis mali, ut in eo rectum videatur esse, angi c. 11. Ex hac definitione in tres partes abit disputatio, quarum prima docet aegritudinem esse ex opinione mali, c. 12. 13. in qua Epicurum refellit, qui ipsam opinionem esse aegritudinem contendat, et Cyrenaicos, qui non nisi inopinatum malum ad aegritudinem valere putent, quod, quamquam insperata sint graviora, et ipsa praemeditatio aegritudinem minuat c. 13. med. 14. 15. ut merito reprehendantur Epicurei, qui istam reprehendant c. 16. et cogitationes potius ad voluptates traducant corporis, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur c. 17-21. tamen in isto non sint omnia, quum et necopinatorum natura considerata intelligatur, propterea tantum magna videri, quod, quanta sint, considerandi spatium non detur, et quasi culpa contractum omne non provisum malum videatur, c. 22. Altera pars, dolorem voluntarium esse, non in natura rerum ipsa situm, ex eo demonstrat, quod, quum accessit ad opinionem magni mali altera illa opinio, ad officium pertinere, aegre ferre, quod acciderit, vehementer augeatur aegritudinis perturbatio c. 23-26. sq. Tertia denique hoc argumento a natura rerum aegritudinem removet, quod aegritudo fere non sit nisi e recenti mali opinione, quaeque habeat quamdam viriditatem; unde fiat, ut ipse dies vel maximae aegritudini medeatur c. 31. Reliqua disputatio c. 32. 33. versatur in remediis aegritudinis tradendis.

I. 1. Quidnam esse, Brute, caussae putem, cur, quum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique caussa quaesita sit ars, eiusque utilitas deorum immortalium inventioni consecrata: animi autem medicina nec tam desiderata sit, antequam inventa, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et invisa? An quod corporis gravitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? Ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, quum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. 2. Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere, eademque optima duce cursum vitae conficere possemus: haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc parvulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque depravati sic

restinguimus, ut nusquam naturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata virtutum; quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam vitam natura perduceret. Nunc autem, simul atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo pravitate et in summa opinionum perversitate versamur: ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse videamur. Quum vero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita variis imbuimur erroribus, ut vanitati veritas, et opinioni confirmatae natura ipsa cedat.

II. 3. Accedunt etiam poetae: qui quum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur, et inhaerescunt penitus in mentibus: quum vero accedit eodem quasi maximus quidam magister populus, atque omnis undique ad vitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum pravitate a naturaque desciscimus: ut nobis optimam magistram * invidisse videantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicaverunt. Ad quam fertur optimus quisque; veramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime inquirit, in summa inanitate versatur, consectaturque nullam eminentem effigiem [virtutis], sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata: ea est consentiens laus bonorum, incorrupta vox bene iudicantium de excellente virtute: ea virtuti resonat tamquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis viris repudianda. 4. Illa autem, quae se eius imitatricem esse vult, temeraria atque inconsiderata, et plerumque peccatorum vitiorumque laudatrix, fama popularis simulatione honestatis formam eius pulchritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quum quaedam etiam praeclara cuperent, eaque nescirent nec ubi, nec qualia essent, funditus alii everterunt suas civitates, alii ipsi occiderunt. Atque hi quidem, optima petentes, non tam voluntate, quam cursus errore falluntur. Quid? qui pecuniae cupiditate, qui voluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus; his nullane est adhibenda curatio? Utrum, quod minus noceant animi aegrotationes, quam corporis? an, quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit? III. 5. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi, quam corporis. Hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant:

*ánimus*que *aeger*, ut ait Ennius, *sémper errat, néque pati, neque perpeti potest:*

cupere numquam desinit. Quibus duobus morbis (ut omittam alios), aegritudine et cupiditate, quî tandem possunt in corpore esse graviores? quî vero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, quum ipsam medicinam corporis animus invenerit, quumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura valeant, nec omnes, qui curari se passi sunt, continuo etiam convalescant: animi autem, qui se sanari voluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? 6. Est profecto animi medicina philosophia: cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris; omnibusque opibus et viribus, ut nosmetipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quamquam de universa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. De maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium volumen efficiet. 7. Ut enim in Academiam nostram descendimus, inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, caussam disserendi. Tum res acta sic est.

IV. A. Videtur mihi cadere in sapientem aegritudo. M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? Haec enim fere sunt eiusmodi, quae Graeci πάθη appellant: ego poteram morbos; et id verbum esset e verbo; sed in consuetudinem nostram non caderet. Nam misereri, invidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantes: nos autem hos eosdem motus concitati animi, recte, ut opinor, perturbationes dixerimus; morbos autem non satis usitate: nisi quid aliud tibi videtur. 8. A. Mihi vero isto modo. M. Haeccine igitur cadere in sapientem putas? A. Prorsus existimo. M. Nae ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, siquidem non multum differt ab insania. A. Quid? tibi omnisne animi commotio videtur insania? M. Non mihi quidem soli: sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita visum intelligo multis saeculis ante Socratem: a quo haec omnis, quae est de vita et de moribus, philosophia manavit. A. Quonam tandem modo? M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et morbum, id est insanitatem et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam. 9. Omnes autem perturbationes animi morbos philosophi appellant; negantque, stultum quemquam his morbis vacare. Qui autem in morbo sunt, sani non sunt: et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant: his rebus mentem vacuam appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo, sicut in corpore, sanitas esse non posset. V. 10. Nec minus illud acute, quod animi affectionem, lumine mentis carentem, nominaverunt amentiam eamdemque dementiam. Ex quo intelligendum est, eos, qui haec rebus nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. Qui enim animus est in aliquo morbo, (morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant) non magis est sanus, quam id corpus, quod in morbo est. Ita fit, ut sapientia sanitas sit animi: insipientia autem quasi insanitas quaedam[, quae est insania eademque dementia]: multoque melius haec notata sunt verbis Latinis, quam Graecis: quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias: nunc, quod instat. 11. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit, verbi vis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu, quasi morbo, perturbata nullo sit: qui contra affecti sunt, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius, quam quod est in consuetudine sermonis Latini, quum exisse ex potestate dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine aut iracundia. Quamquam ipsa iracundia libidinis est pars. Sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sunt in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci

autem μανίαν unde appellent, non facile dixerim. Eam tamen ipsam distinguimus nos melius, quam illi. Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitiae patet latius, a furore disiungimus. Graeci volunt illi quidem, sed parum valent verbo: quem nos furorem, μελαγχολίαν illi vocant. Quasi vero atra bili solum mens, ac non saepe vel iracundia graviore vel timore vel dolore moveatur: quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus: qui ita sit affectus, eum dominum esse rerum suarum vetant duodecim tabulae. Itaque non est scriptum, SI INSANUS, sed SI FURIOSUS ESCIT*. Stultitiam enim censuerunt, constantia id est sanitate vacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum et vitae communem cultum atque usitatum. Furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. Quod quum maius esse videatur, quam insania, tamen eiusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. Sed haec alia quaestio est. Nos ad propositum revertamur.

VI. 12. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti videri. A. Et vero ita existimo. M. Humanum id quidem, quod ita existimas. Non enim silice nati sumus: sed est naturâ fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia vel in primis fuit nobilis, Minime, inquit, assentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant: quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim, inquit: sin, is, qui fuerat, sensus adsit, sive secetur quid, sive avellatur a corpore. Nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit, immanitatis in animo, stuporis in corpore. 13. Sed videamus, nec haec oratio sit hominum assentantium nostrae imbecillitati et indulgentium mollitudini: nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicum fibras evellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse: ita sunt altae stirpes stultitiae; sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. Quamobrem, quoniam coepimus, tradamus nos ei curandos: sanabimur, si volemus. Et progrediar quidem longius: non enim de aegritudine solum, quamquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, (morbo, ut Graeci volunt,) explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breviter astringere solent argumenta: deinde nostro instituto vagabimur.

VII. 14. Qui fortis est, idem est fidens: quoniam confidens, mala consuetudine loquendi, in vitio ponitur, ductum verbum a *confidendo*, quod laudis est. Qui autem est fidens, is profecto non extimescit. Discrepat enim a timendo *confidere*. Atque in quem cadit aegritudo, in eumdem timor. Quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentes et venientes timemus. Ita fit, ut fortitudini aegritudo repugnet. Verisimile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eumdem timorem et infractionem quamdam animi et demissionem. Quae in quem cadunt, in eumdem cadit, ut serviat, ut victum se quandoque esse fateatur. Quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignaviam. Non cadunt autem haec in virum fortem: igitur ne aegritudo quidem. At nemo sapiens, nisi fortis. Non cadit ergo in sapientem aegritudo. 15. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eumdem esse magni animi; qui magni animi sit, invictum: qui invictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari. Despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine affici potest. Ex quo efficitur, fortem virum aegritudine numquam affici. Omnes autem sapientes fortes. Non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quemadmodum oculus conturbatus non est probe affectus ad suum munus fungendum: et reliquae partes totumve corpus statu quum est motum, deest officio suo et muneri: sic conturbatus animus non est aptus ad exsequendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti: et sapientis animus ita semper affectus est, ut ratione optime utatur. Numquam igitur est perturbatus. At aegritudo perturbatio est animi. Semper igitur ea sapiens vacabit.

VIII. 16. Veri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Graeci σώφρονα appellant eamque virtutem σωφροσύνην vocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnumquam etiam modestiam: sed haud scio, an recte ea virtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos valet, qui frugi homines χρησίμους appellant, id est tantummodo utiles; at illud est latius: est enim omnis abstinentia, omnis innocentia (quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest ἀβλάβειαν: nam est innocentia affectio talis animi, quae noceat nemini) — reliquas etiam virtutes frugalitas continet. Quae nisi tanta esset, et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, numquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. 17. Sed quia nec, qui propter metum praesidium reliquit, (quod est ignaviae,) nec, qui propter avaritiam clam depositum non reddidit, (quod est iniustitiae,) nec, qui propter temeritatem male rem gessit, (quod est stultitiae,) *frugi* appellari solet; eo tres virtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa est: (etsi hoc quidem commune est virtutum: omnes enim inter se nexae et iugatae sunt:) reliquum igitur est, quarta virtus ut sit ipsa frugalitas. Eius enim videtur esse proprium, motus animi appetentis regere et sedare, semperque adversantem libidini, moderatam in omni re servare constantiam. Cui contrarium vitium *nequitia* dicitur. 18. *Frugalitas*, ut opinor, a *fruge*: qua nihil melius e terra. *Nequitia* ab eo (etsi hoc erit fortasse durius: sed tentemus: lusisse putemur, si nil sit) ab eo, quod *nequidquam* est in tali homine: ex quo idem *nihili* dicitur. Qui sit frugi igitur, vel, si mavis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni vacuum: ergo etiam aegritudine. Et sunt illa sapientis: aberit igitur a sapiente aegritudo. IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur, hoc, ut opinor, modo:

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
quum decore atque omni me orbatum laude recordor.

19. Num manus affecta recte est, quum in tumore est? aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non vitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in vitio est. Sapientis autem animus semper vacat vitio, numquam turgescit, numquam tumet. At irati animus eiusmodi est: numquam igitur sapiens irascitur. Nam si irascitur, etiam concupiscit. Proprium est enim irati cupere, a quo laesus videatur, ei quam maximum dolorem inurere. Qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecu-

tus sit, magno opere laetari. Ex quo fit, ut alieno malo gaudeat. Quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. Sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia. Qua quoniam vacat, aegritudine etiam vacabit. 20. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset; posset etiam in misericordiam, posset in invidentiam. Non dixi invidiam, quae tum est, quum invidetur: ab invidendo autem invidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen invidiae; quod verbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippa,

— — *Quísnam florem líberûm invidít meûm?*

Male Latine videtur, sed praeclare Accius; ut enim videre, sic invidere florem rectius, quam flori. Nos consuetudine prohibemur: poeta ius suum tenuit, et dixit audacius. X. 21. Cadit igitur in eumdem et misereri et invidere. Nam qui dolet rebus alicuius adversis, idem alicuius etiam secundis dolet: ut Theophrastus, interitum deplorans Callistheni sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur: itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum, quemadmodum rebus secundis uti conveniret. Atqui quemadmodum misericordia aegritudo est ex alterius rebus adversis: sic invidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eumdem etiam invidere. Non cadit autem invidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. Quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente aegritudo.

22. Haec sic dicuntur a Stoicis concluduntur que contortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius: sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, virili utuntur ratione atque sententia. Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil gravius, mediocritates vel perturbationum vel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, magnum est. Nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est: sic in animo ista mediocritas caret sanitate. Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem, propter similitudinem corporum aegrorum, aegritudinem nominaverunt. 23. Hoc propemodum verbo Graeci omnem animi perturbationem appellant. Vocant enim *πάθος*, id est morbum, quicumque est motus in animo turbidus. Nos melius: aegris enim corporibus simillima est animi aegritudo. At non similis aegrotationis est libido, non immoderata laetitia, quae est voluptas animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quamquam aegritudini est finitimus: sed proprie, ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. Doloris igitur huius origo nobis explicanda est, id est caussa efficiens aegritudinem in animo, tamquam aegrotationem in corpore. Nam, ut medici, caussa morbi inventa, curationem esse inventam putant: sic nos, caussa aegritudinis reperta, medendi facultatem reperiemus.

XI. 24. Est igitur caussa omnis in opinione, nec vero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum: quae sunt genere quattuor, partibus plures. Nam quum omnis perturbatio sit animi motus vel rationis expers, vel rationem aspernans, vel rationi non obediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur: bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. Nam duae sunt ex opinione boni: quarum altera voluptas gestiens, id est praeter modum elata laetitia, opinione praesentis magni alicuius boni; altera, quae est immoderata appetitio opinati magni boni, rationi non obtemperans, vel cupiditas recte vel libido dici potest. 25. Ergo haec duo genera, voluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur; ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. Nam et metus opinio magni mali impendentis, et aegritudo est opinio magni mali praesentis, et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum videatur esse angi; id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in vitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus viribus atque opibus repugnandum est, si volumus hoc, quod datum est vitae, tranquille placideque traducere. Sed ceteras alias: nunc aegritudinem si possumus, depellamus. Id enim sit propositum, quandoquidem eam tu videri tibi in sapientem cadere dixisti: quod ego nullo modo existimo: taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, velis, ut ita dicam, remisque fugienda. XII. 26. Qualis enim tibi ille videtur

Tántalo prognátus, Pelope nátus, qui quondam á socru
Oénomao rege Híppodamiam ráptis nactus'st núptiis?

Iovis iste quidem pronepos: tamne ergo abiectus, tamque fractus?

Nolíte (inquit) *hospités ad me adíre. Illico ístim!*
ne cóntagió mea bonis, umbrave óbsit:
- - tanta vís sceleris ín corpore haeret.

Tu te, Thyesta, damnabis, orbabisque luce propter vim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refúgêre oculi: córpus macie extábuit:
lacrumaé peredêre húmore exsanguís genas,
sitú liventes: bárba paedore hórrida atque
intónsa infuscat péctus illuvié scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti. Non inerant in his, quae tibi casus invexerat: et quidem inveterato malo, quum tumor animi resedisset: — est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis — sed maeres videlicet regni desiderio, non filiae. Illam enim oderas, et iure fortasse: regno non aequo animo carebas. Est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. 27. Dionysius quidem tyrannus, Syracusis expulsus, Corinthi pueros docebat: usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio vero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant superbiam? Is, quum restitui in regnum nec Veientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas se contulisse dicitur, inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus. XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est miseria? Nam quum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. Habet ardorem libido, levitatem laetitia gestiens, humilitatem metus; sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictationem, foeditatem;

lacérat, exest animúm, planeque cónficit.

Hanc nisi exuimus sic, ut abiiciamus, miseria carere non possumus.

28. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem exsistere, quum quid ita visum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere videatur. Epicuro autem placet, opinionem mali aegritudinem

esse natura, ut, quicumque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et nec opinato malo. Est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam: videntur enim omnia repentina graviora. Ex hoc et illa iure laudantur:

Ego quum genui, túm moriturum scívi, et ei rei sústuli.
Praéterea ad Troiám quum misi ob défendendam Graéciam,
scíbam me in mortíferum bellum, nón in epulas míttere.

XIV. 29. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum adventum, quae venientia longe ante videris. Itaque apud Euripidem a Theseo dicta laudantur. Licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere.

Nam qui haéc audita a dócto meminissém viro,
futúras mecum cómmentabar míserias:
aut mórtem acerbam, aut éxsilii maestám fugam,
aut sémper aliquam mólem meditabár mali:
ut, sí qua invecta díritas casú foret,
ne me ímparatum cúra laceraret repens.

30. Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. Fuerat enim auditor Anaxagorae: quem ferunt, nuntiata morte filii, dixisse, Sciebam me genuisse mortalem. Quae vox declarat, iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improvisa graviora. Itaque quamquam non haec una res efficit maximam aegritudinem: tamen, quoniam multum potest provisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum haec est illa praestans et divina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas humanas res habere; nihil admirari, quum acciderit; nihil, antequam evenerit, non evenire posse arbitrari.

Quam ob rem ómnes, quum secúndae res sunt máxume, tum máxume
meditári secum opórtet, quo pacto ádvorsam aerumnám ferant:
perícla, damna, péregre rediens sémper secum cógitet,
aut fílii peccatum, aút uxoris mórtem, aut morbum filiae:
commúnia esse haec, né quid horum umquam áccidat animó novom:
quidquíd praeter spem evéniat, omne id députare esse ín lucro.

XV. 31. Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum quum tam commode dixerit: nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius, et constantius sentiemus? Hic est enim ille vultus semper idem; quem dicitur Xanthippe praedicare solita in viro suo fuisse Socrate, eodem semper se vidisse exeuntem illum domo, et revertentem. Nec vero ea frons erat, quae M. Crassi illius veteris, quem semel ait in omni vita risisse Lucilius; sed tranquilla et serena: sic enim accepimus. Iure autem erat semper idem vultus, quum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus et eventus, quibus eorum advenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur: simulque iudico malum illud opinionis esse, non naturae.

32. Si enim in re esset, cur fierent provisa leviora? Sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam viderimus: qui censet, necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur; sive illa ante provisa et exspectata sint sive inveteraverint. Nam neque vetustate minui mala, nec fieri praemeditata leviora: stultamque etiam esse meditationem futuri mali, aut fortasse ne futuri quidem: satis esse odiosum malum omne, quum venisset: qui autem semper cogitavisset, accidere posse aliquid adversi, ei fieri illud sempiternum malum: si vero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam voluntariam: ita semper angi, aut accipiendo aut cogitando malo. 33. Levationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, avocatione a cogitanda molestia et revocatione ad contemplandas voluptates. Parere enim censet animum rationi posse et, quo illa ducat, sequi. Vetat igitur ratio intueri molestias: abstrahit ab acerbis cogitationibus hebetem aciem ad miserias contemplandas: a quibus quum cecinit receptui, impellit rursum et incitat ad conspiciendas totaque mente contrectandas varias voluptates, quibus ille, et praeteritarum memoria et spe consequentium, sapientis vitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus: Epicurei dicunt suo. Sed, quae dicant, videamus, quo modo negligamus.

XVI. 34. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat elevetque aegritudinem, quam perpetua in omni vita cogitatio, nihil esse, quod accidere non possit: quam meditatio conditionis humanae: quam vitae lex commentatioque parendi: quae non hoc affert, ut semper maereamus, sed ut numquam. Neque enim, qui rerum naturam, qui vitae varietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret quum haec cogitat, sed tum vel maxime sapientiae fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fungatur officio, et adversis casibus triplici consolatione sanetur: primum, quod posse accidere diu cogitavit; quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit: deinde, quod humana ferenda intelligit: postremo, quod videt malum nullum esse, nisi culpam; culpam autem nullam esse, quum id, quod ab homine non potuerit praestari, evenerit. 35. Nam revocatio illa, quam affert, quum a contuendis nos malis avocat, nulla est. Non est enim in nostra potestate, fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio vel oblivio. Lacerant, vexant, stimulos admovent, ignes adhibent, respirare non sinunt. Et tu oblivisci iubes, quod contra naturam est: quod a natura datum est auxilium extorqueas inveterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, oblivisci malorum. Diceres aliquid, et magno quidem philosopho dignum, si ea bona sentires esse, quae essent homine dignissima. XVII. 36. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: »Quid iaces? aut quid maeres? aut cur succumbis cedisque fortunae? quae pervellere te forsitan potuerit et pungere: non potuit certe vires frangere. Magna vis est in virtutibus: eas excita, si forte dormiunt. Iam tibi aderit princeps Fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini evenire, contemnas et pro nihilo putes. Aderit Temperantia, quae est eadem moderatio; a me quidem paullo ante appellata frugalitas; quae te turpiter et nequiter facere nihil pa-

tietur. Quid est autem nequius aut turpius effeminato viro? Ne Iustitia quidem sinet te ista facere: cui minimum esse videtur in hac caussa loci; quae tamen ita dicet, dupliciter esse te iniustum, quum et alienum appetas, qui mortalis natus conditionem postules immortalium, et graviter feras te, quod utendum acceperis, reddidisse. 37. Prudentiae vero quid respondebis, docenti, virtutem sese esse contentam, quo modo ad bene vivendum, sic etiam ad beate? Quae si extrinsecus religata pendeat, et non et oriatur a se, et rursus ad se revertatur, et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde: non intelligo, cur aut verbis tam vehementer ornanda, aut re tanto opere expetenda videatur.« Ad haec bona me si revocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliviscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad voluptates. Quas? Corporis, credo, aut quae propter corpus vel recordatione vel spe cogitentur. Numquid est aliud? Rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. 38. Hoc dicit, et hoc ille acriculus, me audiente, Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere et magna voce dicere solebat: eum esse beatum, qui praesentibus voluptatibus frueretur, confideretque se fruiturum aut in omni, aut in magna parte vitae, dolore non interveniente; aut si interveniret, si summus foret, futurum brevem; sin productior, plus habiturum iucundi, quam mali: haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset, nec mortem, nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri vitae beatae, verbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari. XVIII. 39. Quid ergo? huiusne vitae propositio et cogitatio aut Thyesten levare poterit, aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem, pulsum patria, exsulantem atque egentem? in quo haec admiratio fiebat:

Hiccine est Telamo ille, modo quem glória ad caelum éxtulit?
quem áspectabant? cúius ob os Graii óra obvertebánt sua?

40. Quod si cui, ut ait idem,

simul ánimus cum re cóncidit,

a gravibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his voluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum, non dolere. Quamquam id non vocatur voluptas. Sed non necesse est nunc omnia. Idne est, quo traducti luctum levemus? Sit sane summum malum dolere. In eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? 41. Quid tergiversamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere voluptatem, quam tu idem, quum os perfricuisti, soles dicere? Sunt haec tua verba, necne? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere) dicis haec: *Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas voluptates, quae sapore percipiuntur; detrahens eas, quae auditu et cantibus; detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suaves motiones, sive quae aliae voluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec vero ita dici potest, mentis laetitiam solam esse in bonis. Laetantem enim mentem ita novi, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore ut natura, iis potiens, dolore careat.* 42. Atque haec quidem his verbis, quivis ut intelligat, quam voluptatem norit Epicurus. Deinde paullo infra, *Saepe quaesivi*, inquit, *ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinquerent, si illa detraxissent, nisi si vellent voces inanes fundere. Nihil ab his potui cognoscere: qui si virtutes ebullire volent et sapientias; nihil aliud dicent, nisi eam viam, qua efficiantur eae voluptates, quas supra dixi.* Quae sequuntur, in eadem sententia sunt: totusque liber, qui est de summo bono, refertus et verbis et sententiis talibus. 43. Ad hanceine igitur vitam Telamonem illum revocabis, ut leves aegritudinem? et si quem tuorum afflictum maerore videris, huic acipenserem potius, quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat voces potius, quam Platonis? expones, quae spectet florida et varia? fasciculum ad nares admovebis? incendes odores? [et] sertis redimiri iubebis et rosa? Si vero aliquid etiam —: tum plane luctum omnem absterseris? XIX. 44. Haec Epicuro confitenda sunt: aut ea, quae modo expressa ad verbum dixi, tollenda de libro; vel totus liber potius abiiciundus: est enim confertus voluptatibus. Quaerendum igitur, quemadmodum aegritudine privemus eum, qui ita dicat:

— pol mihi fortuna mágis nunc defit, quám genus.
Námque regnum súppetebat mi: út scias quanto é loco,
quántis opibus, quíbu' de rebus lápsa fortuna óccidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eiusmodi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poeta:

Ex ópibus summis ópis egens, Hectór, tuae.

Huic subvenire debemus: quaerit enim auxilium:

Quid petam praésidi, aut éxsequar? quóve nunc
aúxilio éxsili aút fugae fréta sim?
Arce et urbe órba sum. Quo áccidam? quo ápplicem?
cuí nec arae pátriae domi stant: fráctae et disiectae iacent:
fána flamma déflagrata: tósti alti stant párietes,
déformati, atque ábiete crispa.

Scitis, quae sequantur; et illud in primis:

O páter, o patria, o Príami domus,
(septum áltisono cardíne templum:)
vidi égo te, astante ope bárbarica,
tectis caelatis, láqueatis,
auro, ébore instructam régifice.

45. O poetam egregium! quamquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit omnia repentina et nec opinata esse graviora. Exaggeratis igitur regis opibus, quae videbantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam evítari,
Iovis áram sanguine túrpari.

46. Praeclarum carmen! est enim et rebus et verbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. Quo modo? Collocemus in culcita plumea; psaltriam adducamus: hedychrum incendamus: demus scutellam dulciculae potionis; aliquid videamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines gravissimae detrahantur? Tu enim paullo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. Revocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum. Conveniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conveniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? Tu Epicurum existimas ista voluisse, aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego vero minime. Video enim ab eo dici multa severe, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus; quamvis

spernat voluptates eas, quas modo laudavit: ego tamen meminero, quod videatur ei summum bonum. Non enim verbo solum posuit voluptatem, sed explanavit, quid diceret. *Saporem*, inquit, *et corporum complexum, et ludos atque cantus, et formas eas, quibus oculi iucunde moveantur.* Num fingo? num mentior? Cupio refelli. Quid enim laboro, nisi ut veritas in omni quaestione explicetur? At idem ait, non crescere voluptatem dolore detracto; summamque voluptatem nihil dolere. 47. Paucis verbis tria magna peccata: unum, quod secum ipse pugnat. Modo enim, ne suspicari quidem se quidquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur voluptate: nunc autem, summam voluptatem esse, dolore carere. Potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, quum in natura tria sint: unum gaudere; alterum dolere; tertium nec gaudere nec dolere: hic primum et tertium putat idem esse, nec distinguit a non dolendo voluptatem. Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, quum virtus maxime expetatur, eiusque adipiscendae caussa philosophia quaesita sit, ille a virtute summum bonum separavit. 48. At laudat, et saepe, virtutem. Et quidem C. Gracchus, quum largitiones maximas fecisset, et effudisset aerarium, verbis tamen defendebat aerarium. Quid verba audiam, quum facta videam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is, lege lata, consularis ad frumentum accipiendum venerat. Animadvertit Gracchus in concione Pisonem stantem. Quaerit audiente populo Romano, quî sibi constet, quum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. Nolim, inquit, mea bona, Gracche, tibi viritim dividere libeat: sed si facias, partem petam. Parumne declaravit vir gravis et sapiens, lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi: patronum aerarii esse dices. 49. Negat Epicurus iucunde posse vivi, nisi cum virtute vivatur: negat ullam in sapientem vim esse fortunae: tenuem victum antefert copioso: negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit. Omnia philosopho digna, sed cum voluptate pugnantia. »Non istam dicit voluptatem.« Dicat quamlibet. Nempe eam dicit, in qua virtutis nulla pars insit. Age, si voluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? Nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere virtutis.

XXI. 50. Et queruntur quidam Epicurei, viri optimi, (nam nullum genus est minus malitiosum,) me studiose dicere contra Epicurum. Ita credo, de honore aut de dignitate contendimus. Mihi summum in animo bonum videtur, illi autem in corpore: mihi in virtute, illi in voluptate. Et illi pugnant; et quidem vicinorum fidem implorant: multi autem sunt, qui statim convolent. Ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum quod egerint. 51. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso quum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo videretur, nulla inter eos concertatio umquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, praesertim quum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in concione, non apud exercitum, neque apud censores dicere audeant. Sed cum istis alias, et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam: verum dicentibus facile cedam. Tantum admonebo: si maxime verum sit, ad corpus omnia referre sapientem, sive, ut honestius dicam, nihil facere, nisi quod expediat, sive omnia referre ad utilitatem suam: quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. 52. Cyrenaicorum restat sententia: qui tum aegritudinem censent exsistere, si necopinato quid evenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi. Etiam Chrysippo ita videri scio, quod provisum ante non sit, id ferire vehementius. Sed non sunt in hoc omnia: quamquam hostium repens adventus magis aliquanto conturbat, quam exspectatus: et maris subita tempestas, quam ante provisa, terret navigantes vehementius: et eiusmodi sunt pleraque. Sed quum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias, nisi omnia videri subita maiora: et quidem ob duas caussas: primum, quod, quanta sint quae accidunt, considerandi spatium non datur: deinde quum videtur praecaveri potuisse, si provisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. 53. Quod ita esse dies declarat: quae procedens ita mitigat, ut, iisdem malis manentibus, non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae servierunt, Macedones rege Perse capto: vidi etiam in Peloponneso, quum essem adolescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare,

Haec ómnia vidi —.

Sed iam decantaverant fortasse. Eo enim erant vultu, oratione, omni reliquo motu et statu, et eos Argivos aut Sicyonios diceres: magisque me moverant Corinthi subito aspectae parietinae, quam ipsos Corinthios: quorum animis diuturna cogitatio callum vetustatis obduxerat. 54. Legimus librum Clitomachi, quem ille eversa Karthagine misit consolandi caussa ad captivos cives suos. In eo est disputatio scripta Carneadis: quam se ait in commentarium retulisse. Quum ita positum esset, videri fore in aegritudine sapientem, patria capta: quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inveterata ne desideratur quidem. Nec si aliquot annis post idem ille liber captivis missus esset, vulneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetentim progrediens extenuatur dolor: non quo ipsa res immutari soleat aut possit: sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint visa maiora.

XXIII. 55. Quid ergo opus est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione illa, qua solemus uti quum levare dolorem maerentium volumus? Hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum videri. Aut quî tolerabilius feret incommodum, qui cognoverit, necesse esse homini tale aliquid accidere? Haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit: tantum modo affert, nihil evenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non valet: sed id haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam vim, ut aegritudo ex his omnis oriatur: feriunt enim fortasse gravius: non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora videantur; quia recentia sunt, videntur, non quia repentina. 56. Duplex est igitur ratio veri reperiendi non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona videntur. Nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit, quaerimus, ut de paupertate nonnumquam, cuius onus disputando levamus, docentes, quam parva et quam pauca sint, quae natura desideret: aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud,

Saépe est etiam súb palliolo sórdido sapiéntia.

Quum enim paupertatis una eademque sit vis: quidnam dici potest, quamobrem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? 57. Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. Non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem afferat generis humani: sed significat tolerabilia esse, quae et tulerint et ferant ceteri. XXIV. De paupertate agitur; multi patientes pauperes commemorantur: de contemnendo honore; multi inhonorati proferuntur, et quidem propter id ipsum beatiores: eorumque, qui privatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim vita laudatur: nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat senem, et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem perventurus. 58. Similiter, commemorandis exemplis, orbitates quoque liberorum praedicantur, eorumque, qui gravius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur. Sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, videantur. Ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat. Atque hoc idem et Telamo ille declarat,

égo quum genui, [tum moriturum scivi]

et Theseus,

futúras mecum cómmentabar míserias:

et Anaxagoras, *Sciebam me genuisse mortalem.* Hi enim omnes, diu cogitantes de rebus humanis, intelligebant, eas nequaquam pro opinione vulgi esse extimescendas. Et mihi quidem videtur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies: nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura, intellecto eo, quod rem[edium illud] continet, malum, quod opinatum sit esse maximum, nequaquam esse tantum, ut vitam beatam possit evertere. 59. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga maior sit, non ut illi putant, ut, quum duobus pares casus evenerint, is modo aegritudine afficiatur, cui ille necopinato casus evenerit. Itaque dicuntur nonnulli in maerore, quum de hac communi hominum conditione audivissent, ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, gravius etiam tulisse. XXV. Quocirca Carneades, ut video nostrum scribere Antiochum, reprehendere Chrysippum solebat, laudantem Euripideum carmen illud,

Mortális nemo est, quém non attingít dolor,
morbúsque; multis súnt humandi líberi,*
rursúm creandi: mórsque est finita ómnibus;
quae géneri humano angórem nequidquam áfferunt.
Reddénda est terrae térra: tum vita ómnibus
meténda, ut fruges. Sic iubet Necéssitas.

60. Negabat genus hoc orationis quidquam omnino ad levandam aegritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus. Nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad malevolos consolandos esse accommodatam. Mihi vero longe videtur secus. Nam et necessitas ferendae conditionis humanae quasi cum deo pugnare prohibet, admonetque esse hominem: quae cogitatio magno opere luctum levat: et enumeratio exemplorum, non ut animum malevolorum oblectet, affertur, sed ut ille, qui maeret, ferendum sibi id censeat, quod videat multos moderate et tranquille tulisse. 61. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt, nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. Ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus, quasi λύσιν, id est solutionem totius hominis, appellatam putat. Quae tota poterit evelli, explicata, ut principio dixi, caussa aegritudinis. Est enim nulla alia, nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni; et acta aetas honeste ac splendide, tantam affert consolationem, ut eos, qui ita vixerint, aut non attingat aegritudo aut perleviter pungat animi dolor.

XXVI. Sed ad hanc opinionem magni mali quum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium pertinere, ferre illud aegre, quod acciderit: tum denique efficitur illa gravis aegritudinis perturbatio. 62. Ex hac opinione sunt illa varia et detestabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

scindéns dolore idémtidem intonsám comam.

In quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi evellere, quasi calvitio maeror levaretur. 63. Sed haec omnia faciunt, opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem invehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolavisset. At quam rhetorice! quam copiose! quas sententias colligit! quae verba contorquet! ut licere quidvis rhetori intelligas. Quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam gravissime maerere oportere. Ex hoc evenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

qui miser in campis maerens errabat Aleis,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans:

et Nioba fingitur lapidea, propter aeternum, credo, in luctu silentium. Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quamdam et rabiem fingi in canem esse conversam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupído cepit míseram nunc me, próloqui
caelo átque terrae Médeai miserias.

XXVII. 64. Haec omnia recta, vera, debita putantes, faciunt in dolore: maximeque declarat, hoc quasi officii iudicio fieri. Quod si qui forte, quum se in luctu esse vellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, revocant se rursus ad maestitiam, peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros vero matres et magistri castigare etiam solent, nec verbis solum, sed etiam verberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum: plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus quum est consecuta, intellectumque nihil profici maerendo, nonne res declarat, fuisse totum illud voluntarium? 65. Quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est ἑαυτὸν τιμωρούμενος?

Decrévi, tantispér me minus iniúriae,
Chremé, meo gnato fácere, dum fiám miser.

Hic decernit, ut miser sit. Num quis igitur quidquam decernit invitus?

Maló quidem me quóris dignum députem.

Malo se dignum deputat, nisi miser sit? Vides ergo opinionis esse, non naturae, malum. Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi afferunt: apud quem ita dicitur:

Namque nimis multos, atque omni luce cadentes
cernimus; ut nemo possit maerore vacare.
Quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
firmo animo, et luctum lacrumis finire diurnis.

66. Ergo in potestate est abiicere dolorem, quum velis, tempori servientem. An est ullum tempus, (quoniam quidem res in nostra potestate est,) cui non ponendae curae et aegritudinis caussa serviamus? Constabat, eos, qui concidentem vulneribus Cn. Pompeium vidissent, quum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos viderent, nihil tum aliud egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fuga: posteaquam Tyrum venissent, tum afflictari lamentarique coepisse. Timor igitur ab iis aegritudinem potuit repellere, ratio ac sapientia vera non poterit? XXVIII. Quid est autem, quod plus valeat ad ponendum dolorem, quam quum est intellectum, nihil profici, et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Voluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem confitendum est. 67. Idque indicatur eorum patientia, qui, quum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt, quidquid accidit: obduruisseque sese contra fortunam arbitrantur: ut ille apud Euripidem,

Si mihi nunc tristis prímum illuxissét dies,
nec tam aérumnoso návigavissém salo:
essét dolendi caússa; ut iniecto équulei
frenó repente táctu exagitantúr novo.
Sed iám subactus míseriis obtórpui.

Defatigatio igitur miseriarum aegritudines quum faciat leniores, intelligi necesse est, non rem ipsam caussam atque fontem esse maeroris. 68. Philosophi summi, nequedum tamen sapientiam consecuti, nonne intelligunt, in summo se malo esse? Sunt enim insipientes: neque insipientia ullum maius malum est: neque tamen lugent. Quid ita? quia huic generi malorum non affingitur illa opinio, Rectum esse et aequum et ad officium pertinere, aegre ferre, quod sapiens non sis. Quod idem affingimus huic aegritudini, in qua luctus inest; quae omnium maxima est. 69. Itaque Aristoteles, veteres philosophos accusans, qui existimavissent, philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse: sed se videre, quod paucis annis magna accessio facta esset, brevi tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens accusasse naturam dicitur, quod cervis et cornicibus vitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam vitam dedisset: quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut, omnibus perfectis artibus, omni doctrina hominum vita erudiretur. Querebatur igitur, se tum, quum illa videre coepisset, exstingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optimus et gravissimus quisque confitetur multa se ignorare, et multa sibi etiam atque etiam esse discenda? 70. Neque tamen, quum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intelligant, aegritudine premuntur. Nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus, efferens filium consularem: qualis L. Paullus, duobus paucis diebus amissis filiis: qualis M. Cato, praetore designato mortuo filio: quales reliqui, quos in *Consolatione* collegimus. 71. Quid hos aliud placavit, nisi quod luctum et maerorem esse non putabant viri? Ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem repulerunt. Ex quo intelligitur, non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

XXIX. Contra dicuntur haec. Quis tam demens, ut sua voluntate maereat? Natura affert dolorem. Cui quidem Crantor, inquiunt, vester cedendum putat. Premit enim atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is, quum audisset de sua, fractus est. De cuius commutata mente sic dicitur:

Nec véro tanta praéditus sapiéntia
quisquam ést, qui, aliorum aerúmnam dictis állevans,
non ídem cum fortúna mutata ímpetum
convértat, clade ut súbita frangatúr sua,
ut ílla ad alios dícta et praecepta éxcidant.

Haec quum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse: ii tamen fatentur graviores aegritudines suscipi, quam natura cogat. Quae est igitur amentia? ut nos quoque idem ab illis requiramus. 72. Sed plures sunt caussae suscipiendi doloris. Primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario: deinde etiam gratum mortuis se facere, si graviter eos lugeant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quaedam: existimant enim, diis immortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi afflictos se et stratos esse fateantur. Sed haec inter se quam repugnent, plerique non vident. Laudant enim eos, qui aequo animo moriantur: qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant vituperandos. Quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat, quam se. 73. Praeclarum illud est, et, si quaeris, rectum quoque et verum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque, ac nosmetipsos, amemus: ut vero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus, quam se, ego illum plus, quam me. Perturbatio vitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur. XXX. Sed de hoc alias: nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi velint, si sentiant; plus certe, quam nosmetipsos, diligamus. Nam quod aiunt, plerosque consolationibus nihil levari, adiunguntque, consolatores ipsos confiteri se miseros, quum ad eos impetum suum fortuna converterit, utrumque dissolvitur: sunt enim ista non naturae vitia, sed culpae. Stultitiam autem accusare quamvis copiose licet. Nam et qui non levantur, ipsi ad se miseriam invitant: et qui suos casus aliter ferunt, atque auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt vitiosiores, quam fere plerique, qui avari avaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt. Est enim proprium stultitiae, aliorum vitia cernere, oblivisci suorum. 74. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, quum constet aegritudinem vetustate tolli, hanc vim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. Nam si et eadem res est, et idem est homo: qui potest quidquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quidquam est mutatum, neque de eo, qui dolet? Cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali, dolori medetur, non ipsa diuturnitas. XXXI. Hic mihi afferunt mediocritates. Quae si naturales sunt, quid opus est consolatione? Natura enim ipsa terminabit modum: sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis dictum esse arbitror, aegritudinem esse opinionem

mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat.

75. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. Hoc autem verbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse velint, quod paullo ante acciderit; sed, quam diu in illo opinato malo vis quaedam insit et vigeat et habeat quamdam viriditatem, tam diu appelletur recens: ut Artemisia illa, Mausoli, Cariae regis, uxor, quae nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum, quamdiu vixit, vixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio quotidie recens: quae tum denique non appellatur recens, quum vetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus, aut sedare, aut detrahere quam plurimum, aut supprimere, nec pati manare longius, aut ad alia mentem traducere. 76. Sunt, qui unum officium consolantis putent, malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet. Sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici. Sunt, qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus. Sunt, qui satis putent, ostendere, nihil inopinati accidisse, nihil mali. Chrysippus autem caput esse censet in consolando, detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. Sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant. Alius enim alio modo movetur*, ut fere nos omnia in consolationem unam coniecimus: erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur curatio. Sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis, quam in corporum: ut Prometheus ille Aeschyli: cui quum dictum esset,

Atquí, Prometheu, te hóc tenere exístimo,
medéri posse rátionem iracúndiae;

respondet:

Si quidém, qui tempestívam medicinam ádmovens,
non ád gravescens vúlnus illidát manus.

XXXII. 77. Erit igitur in consolationibus prima medicina, docere aut nullum malum esse, aut admodum parvum: altera et de communi conditione vitae, et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum: tertia, summam esse stultitiam frustra confici maerore, quum intelligas, nihil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur: qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris; non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris: alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi videtur vidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. Quid enim dicemus, quum Socrates Alcibiadi persuasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse, nec quidquam inter Alcibiadem, summo loco natum, et quemvis baiulum interesse; quum se Alcibiades afflictaret, lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi virtutem traderet turpitudinemque depelleret; quid dicemus, Cleanthe? num, in illa re, quae aegritudine Alcibiadem afficiebat, mali nihil fuisse? 78. Quid? illa Lyconis qualia sunt? qui, aegritudinem extenuans, parvis ait eam rebus moveri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis vitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

XXXIII. 79. Ne illa quidem consolatio firmissima est, quamquam et usitata est et saepe prodest: Non tibi hoc soli. Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus. Sunt enim, qui respuant: sed refert, quo modo adhibeatur. Ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo affectus sit, praedicandum est. Chrysippi — ad veritatem firmissima est; ad tempus aegritudinis — difficilis. Magnum opus est, probare maerenti, illum suo iudicio, et quod se ita putet oportere facere, maerere. Nimirum igitur, ut in caussis non semper utimur eodem statu, (sic enim appellamus controversiarum genera;) sed ad tempus, ad controversiae naturam, ad personam accommodamus: sic in aegritudine lenienda, quam quisque curationem recipere possit, videndum est.

80. Sed nescio quo pacto ab eo, quod erat a te propositum, aberravit oratio. Tu enim de sapiente quaesieras: cui aut malum videri nullum potest, quod vacet turpitudine; aut ita parvum malum, ut id obruatur sapientia vixque appareat; qui nihil opinione affingat assumatque ad aegritudinem; nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici; quo pravius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi quidem videtur, quum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset: tamen ut videremus, quidquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed voluntario iudicio et opinionis errore contractum. 81. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maximum, ut, eo sublato, reliquorum remedia ne magno opere quaerenda arbitraremur. XXXIV. Sunt enim certa, quae de paupertate, certa, quae de vita inhonorata et ingloria dici soleant. Separatim certae scholae sunt de exsilio, de interitu patriae, de servitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu: in quo nomen poni solet calamitatis. Haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt. Opus enim quaerunt: quamquam plenae disputationes delectationis sunt. 82. Et tamen, ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur: sic philosophia, quum universam aegritudinem sustulit, tamen, si quis error aliunde exstitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum obfudit exsilium, aut eorum, quae modo dixi, si quid exstitit: [et si] singularum rerum sunt propriae consolationes: de quibus audies tu quidem, quum voles: sed ad eumdem fontem revertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam invitatione ad dolendum, quum id decreverimus ita fieri oportere. 83. Hoc detracto, quod totum est voluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens: morsus tamen et contractiuncula quaedam animi relinquetur. Hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit, grave, taetrum, funestum: quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo possit. At quae* stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! Quae, ipso trunco everso, omnes elidendae sunt, et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. Nam et invidere aegritudinis est, et aemulari, et obtrectare, et misereri, angi, lugere, maerere, aerumna affici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, afflictari, desperare. 84. Haec omnia definiunt Stoici: eaque verba, quae dixi, singularum rerum sunt; non, ut videntur, easdem res significant, sed aliquid differunt: quod alio loco fortasse tractabimus. Hae sunt illae fibrae stirpium,

quas initio dixi, persequendae et omnes elidendae, ne ulla umquam possit exsistere. Magnum opus et difficile! quis negat? Quid autem praeclarum non idem arduum? Sed tamen id se effecturam philosophia profitetur: nos modo curationem eius recipiamus. Verum quidem haec hactenus. Cetera, quotiescumque voletis, et hoc loco et aliis parata vobis erunt.

119.

LIBER QUARTUS

ARG. Cicero, de severa vitae disciplina apud priscos Romanos usitata praefatus, auditoris sententiam refellere aggreditur, *omni perturbatione posse sapientem vacare*, negantis. Primo affert perturbationis definitionem Stoicam, et quattuor eius genera. Perturbationem Zeno Stoicorum princeps dixerat aversam a recta ratione naturaeque incongruam animi commotionem (Diog. Laert. VII, 63.). Partes autem perturbationum duae ex bonis opinatis memorantur, laetitia et libido; duae ex malorum errore, aegritudo et metus: hisque singulis perturbationibus suae partes subiiciuntur. c. 4-9. Deinde quomodo ipsa perturbatio ab aegrotatione seu morbo differat, et quae sit in hoc genere animi et corporis similitudo, ostenditur. c. 10-14. Tum secundum institutam quaestionem brevis subiicitur demonstratio, perturbationem cum sapientia consistere non posse, longa autem disputatio contra Peripateticos, qui perturbationes necessarias esse, naturales utilesque contendunt, nec tollendas sapienti et exstirpandas, sed coercendas et moderandas statuunt. c. 15-26. Hanc excipit expositio de perturbationum curatione, eaque diversa pro diversa perturbationum natura. In quattuor autem perturbationibus illis sedandis est ea distincta ratio: Primum, utrum ad universam perturbationem, tamquam aegritudinem, laetitiam, an ad singulas, h. e. formas generibus subiectas adhibeatur; deinde, utrum mali bonive opinio, an ipsa omnino perturbatio tollatur. Sed certam et propriam sanationem esse, si doceas, ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale, aut necessarium. Alteram autem rationem, quae simul opinionem boni aut mali tollat, esse eam quidem utiliorem, sed raro proficere, neque esse ad vulgus adhibendam. Esse etiam, ubi adhiberi plane non possit, quod res, quae perturbet animum, vere sit bona aut mala, tamquam, si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis. c. 27. 28. Reliqua disputatio, quomodo quattuor ista genera tollenda sint, docet.

I. 1. Quum multis locis nostrorum hominum ingenia virtutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime his in studiis, quae sero admodum expetita in hanc civitatem e Graecia transtulerunt. Nam quum a primo Urbis ortu, regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, provocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris divinitus esset constituta; tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est, dominatu regio republica liberata. Nec vero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione civitatis loquamur; aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt, maximeque in iis sex libris, quos *de Republica* scripsimus. 2. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde, neque solum expetita, sed etiam conservata et culta videantur. Erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pythagoras, qui fuit in Italia temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberavit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina, quum longe lateque flueret, permanavisse mihi videtur in hanc civitatem: idque quum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam vestigiis indicatur. Quis enim est, qui putet, quum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus, ea, quae magna dicta est, in hisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas voces aures clausas fuisse? 3. Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum. Nam quum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent, regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter vetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem fuisse crediderunt. II. Et de coniectura quidem hactenus. Vestigia autem Pythagoreorum, quamquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Nam quum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere, et mentes suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere, gravissimus auctor in Originibus dixit Cato, morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum virorum laudes atque virtutes. Ex quo perspicuum est, et cantus tum fuisse rescriptos vocum sonis, et carmina. 4. Quamquam id quidem etiam XII tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen: quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. Nec vero illud non eruditorum temporum argumentum est, quod et deorum pulvinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt: quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. Mihi quidem etiam Appii Caeci carmen, quod valde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum videtur. Multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis: quae praetereo, ne ea, quae peperisse ipsi putamur, aliunde didicisse videamur. 5. Sed, ut ad propositum redeat oratio; quam brevi tempore quot et quanti poetae, qui autem oratores exstiterunt! facile ut appareat, nostros omnia consequi potuisse, simul ut velle coepissent. III. Sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus. Sapientiae studium vetus id quidem in nostris: sed tamen ante Laelii aetatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim. Quibus adolescentibus, Stoicum Diogenem et Academicum Carneadem video ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui quum reipublicae nullam umquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, numquam profecto scholis essent excitati, neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. Qui quum cetera litteris mandarent, alii ius civile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum: hanc amplissimam omnium artium bene vivendi disciplinam vita magis, quam litteris persecuti sunt. 6. Itaque illius verae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit, et idem alio modo dicentibus Stoicis, quum Academici eorum controver-

sias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta, sive propter magnitudinem rerum occupationemque hominum, sive etiam, quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur; quum interim, illis silentibus, C. Amafanius exstitit dicens: cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eamdem potissimum disciplinam, sive quod erat cognitu perfacilis, sive quod invitabantur illecebris blandae voluptatis, sive etiam, quia nihil prolatum erat melius, illud, quod erat, tenebant. 7. Post Amafanium autem multi eiusdem aemuli rationis multa quum scripsissent, Italiam totam occupaverunt: quodque maximum argumentum est, non dici illa subtiliter, quod et facile ediscantur, et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant. IV. Sed defendat quod quisque sentit: sunt enim iudicia libera: nos institutum tenebimus, nulliusque unius disciplinae legibus astricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile, semper requiremus. Quod quum saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus, quartus dies hoc libro concluditur. Ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8. M. Dicat, si quis vult, qua de re disputari velit. A. Non mihi videtur omni animi perturbatione posse sapiens vacare. M. Aegritudine quidem hesterna disputatione videbatur: nisi forte temporis caussa nobis assentiebare. A. Minime vero. Nam mihi egregie probata est oratio tua. M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem? A. Prorsus non arbitror. M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo. Sublata igitur aegritudine, sublatus est metus. Restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido: quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis. 9. A. Sic prorsus intelligo. M. Utrum igitur mavis? statimne nos vela facere, an quasi e portu egredientes paullulum remigare? A. Quidnam est istuc? Non enim intelligo. V. M. Quia Chrysippus et Stoici, quum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in iis partiendis et definiendis occupati sunt: illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis, nec eos turbulentos esse patiantur: Peripatetici autem ad placandos animos multa afferunt: spinas partiendi et definiendi praetermittunt. Quaerebam igitur, utrum panderem vela orationis statim, an eam ante paullulum Dialecticorum remis propellerem. A. Isto modo vero. Erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius. 10. M. Est id quidem rectius; sed post requires, si quid fuerit obscurius. A. Faciam equidem. Tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis. M. Enitar equidem: sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquod effugerit. Quoniam, quae Graeci πάθη vocant, nobis perturbationes appellari magis placet, quam morbos: in his explicandis veterem illam equidem Pythagorae primum, deinde Platonis descriptionem sequar: qui animum in duas partes dividunt: alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam: in illa altera motus turbidos tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. 11. Sit igitur hic fons. Utamur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus; qui mihi videntur in hac quaestione versari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit, quod πάθος ille dicit, aversa a recta ratione, contra naturam, animi commotio. Quidam brevius, perturbationem esse appetitum vehementiorem: sed vehementiorem eum volunt esse, qui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationum volunt ex duobus opinatis bonis nasci, et ex duobus opinatis malis; ita esse quattuor: ex bonis *libidinem* et *laetitiam*, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum; ex malis *metum* et *aegritudinem* nasci censent: metum futuris, aegritudinem praesentibus. Quae enim venientia metuuntur, eadem afficiunt aegritudine instantia. 12. *Laetitia* autem et *libido* in bonorum opinione versantur, quum libido ad id, quod videtur bonum, illecta et inflammata rapiatur, laetitia, ut adepta iam aliquid concupitum, efferatur et gestiat. Natura enim omnes ea, quae bona videntur, sequuntur, fugiuntque contraria. Quamobrem simul obiecta species cuiuspiam est, quod bonum videatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id quum constanter prudenterque fit, eiusmodi appetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellamus *voluntatem*. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: Voluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae autem, ratione adversa, incitata est vehementius, ea libido est vel cupiditas effrenata: quae in omnibus stultis invenitur. 13. Itemque, quum ita movemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam quum ratione animus movetur placide atque constanter, tum illud *gaudium* dicitur: quum autem inaniter et effuse animus exsultat, tum illa *laetitia gestiens* vel *nimia* dici potest; quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. Quoniamque, ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus: quae declinatio, si cum ratione fiet, cautio appelletur, eaque intelligatur in solo esse sapiente: quae autem sine ratione, et cum exanimatione humili atque fracta, nominetur metus: est igitur metus, ratione adversa, cautio. Praesentis autem mali sapientis affectio nulla est. 14. Stulti autem aegritudo est ea, qua afficiuntur in malis opinatis, animosque demittunt et contrahunt, rationi non obtemperantes. Itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi, adversante ratione, contractio. Sic quattuor *perturbationes* sunt, tres *constantiae*, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur, non modo quam vitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. Est igitur *aegritudo* opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse videatur; *laetitia* opinio recens boni praesentis, in quo efferri rectum esse videatur; *metus* opinio impendentis mali, quod intolerabile esse videatur; *libido* opinio venturi boni, quod sit ex usu, iam praesens esse atque adesse. 15. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, verum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus: ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quemdam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, libido effrenatam appetentiam. Opina-

tionem autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, volunt esse imbecillam assensionem.

16. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiiciuntur: ut *aegritudini* invidentia, (utendum est enim, docendi caussa, verbo minus usitato: quoniam invidia non in eo, qui invidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui invidetur,) aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictatio, desperatio, et si quae sunt de genere eodem. Sub *metum* autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pavor, exanimatio, conturbatio, formido; *voluptati* malevolentia, [laetans malo alieno,] delectatio, iactatio, et similia; *libidini* ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium, et cetera eiusmodi. VIII. 17. Haec autem definiunt hoc modo. *Invidentiam* esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant invidenti. Nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur invidere; ut si Hectori Agamemno: qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat his frui, is invidet profecto. *Aemulatio* autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in vitio nomen hoc sit. Nam et imitatio virtutis aemulatio dicitur: (sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis:) et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. 18. *Obtrectatio* autem est ea, quam intelligi zelotypiam volo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiverit. *Misericordia* est aegritudo ex miseria alterius, iniuria laborantis. Nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commovetur. *Angor* aegritudo premens. *Luctus* aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo. *Maeror* aegritudo flebilis. *Aerumna* aegritudo laboriosa. *Dolor* aegritudo crucians. *Lamentatio* aegritudo cum eiulatu. *Sollicitudo* aegritudo cum cogitatione. *Molestia* aegritudo permanens. *Afflictatio* aegritudo cum vexatione corporis. *Desperatio* aegritudo sine ulla rerum exspectatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub metum, ea sic definiunt: *Pigritiam* metum consequentis laboris: 19. *Pudorem*** et *terrorem* metum concutientem, ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus consequatur: *timorem* metum mali appropinquantis: *pavorem* metum mentem loco moventem, ex quo illud Ennii,

Túm pavor sapiéntiam omnem mi éxanimato expéctorat:

Exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pavoris: *Conturbationem* metum excutientem cogitata: *Formidinem* metum permanentem. IX. 20. Voluptatis autem partes hoc modo describunt, ut *Malevolentia* sit voluptas ex malo alterius sine emolumento suo: *Delectatio* voluptas suavitate auditus animum deleniens: et, qualis est haec aurium, tales sunt oculorum et tactionum et odorationum et saporum: quae sunt omnes unius generis, ad perfundendum animum tamquam illiquefactae voluptates. *Iactatio* est voluptas gestiens et se efferens insolentius. 21. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiunt, ut *Ira* sit libido poeniendi eius, qui videatur laesisse iniuria: *Excandescentia* autem sit ira nascens et modo exsistens, quae θύμωσις Graece dicitur: *Odium* ira inveterata: *Inimicitia* ira ulciscendi tempus observans: *Discordia* ira acerbior, intimo odio et corde concepta: *Indigentia* libido inexplebilis: *Desiderium* libido eius, qui nondum adsit, videndi. Distinguunt illud etiam, ut sit libido earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam: quae κατηγορήματα Dialectici appellant; ut habere divitias, capere honores. Indigentia rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae. 22. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt *Intemperantiam:* quae est a tota mente et a recta ratione defectio, sic aversa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones, et efficit, ut eae rectae rationi pareant, conservatque considerata iudicia mentis: sic huic inimica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat. Itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea. X. 23. Quemadmodum, quum sanguis corruptus est aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic pravarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae vocant illi νοσήματα, eaque, quae sunt eis morbis contraria. Quae habent ad res certas vitiosam offensionem atque fastidium: deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis ἀῤῥωστήματα, hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Qua oratione praetermissa minime necessaria, ea, quae rem continent, pertractemus. 24. Intelligatur igitur, perturbationem, iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide, in motu esse semper: quum autem hic fervor concitatioque animi inveteraverit et tamquam in venis medullisque insederit, tum exsistit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae. XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et laetitia. Nam quum est concupita pecunia, nec adhibita continuo ratio, quasi quaedam Socratica medicina, quae sanet eam cupiditatem: permanat in venas, et inhaeret in visceribus illud malum, exsistitque morbus et aegrotatio, quae evelli inveterata non possunt: eique morbo nomen est *avaritia*. 25. Similiterque ceteri morbi, ut *gloriae cupiditas*, ut *mulierositas*, ut ita appellem eam, quae Graece φιλογύνεια dicitur, ceterique similiter morbi aegrotationesque nascuntur. Quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu: ut *odium mulierum*, quale in μισογύνῳ Attilii est; ut *in hominum universum genus*, quod accepimus de Timone, qui μισάνθρωπος appellatur; ut *inhospitalitas* est. Quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt. 26. Definiunt autem animi *aegrotationem* opinationem vehementem de re non expetenda, tamquam valde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, opinionem vehementem de re non fugienda, inhaerentem, et penitus insitam, tamquam fugienda. Haec autem opinatio est iudicatio, se scire, quod nesciat. Aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt, *avaritia*, *ambitio*, *mulierositas*, *pervicacia*, *ligurritio*, *vinolentia*, *cupedia*, et si qua similia. Est autem avaritia opinatio vehemens de pecunia, quasi valde expetenda sit, inhaerens et penitus insita: similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. 27. *Offensionum* autem definitiones sunt eiusmodi, ut *inhospitalitas* sit opinio vehemens,

valde fugiendum esse hospitem, eaque inhaerens et penitus insita: similiterque definitur et *mulierum odium*, ut Hippolyti, et, ut Timonis, *generis humani*.

XII. Atque ut ad valetudinis similitudinem veniamus, eaque collatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici: ut sunt alii ad alios morbos procliviores, (itaque dicimus gravedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe sint); sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem. Ex quo in aliis *anxietas*, unde anxii, in aliis *iracundia* dicitur, quae ab *ira* differt: estque aliud iracundum esse, aliud iratum; ut differt *anxietas* ab *angore*. Neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec qui anxii, semper anguntur: ut inter ebrietatem et ebriositatem interest: aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque haec aliorum ad alios morbos proclivitas late patet. Nam pertinet ad omnes perturbationes. 28. In multis etiam vitiis apparet: sed nomen res non habet. Ergo et invidi et malevoli et lividi et timidi et misericordes, quia proclives ad eas perturbationes, non quia semper feruntur. Haec igitur proclivitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad aegrotandum proclivitas. Sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, *facilitas* nominetur, in malis *proclivitas*, ut significet lapsionem: in neutris habeat superius nomen. XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est vitium; sic in animo. *Morbum* appellant totius corporis corruptionem: 29. *aegrotationem* morbum cum imbecillitate: *vitium*, quum partes corporis inter se dissident: ex quo pravitas membrorum, distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur: vitium autem. integra valetudine, ipsum ex se cernitur. Sed in animo tantummodo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere. Vitiositas autem est habitus aut affectio in tota vita inconstans et a se ipsa dissentiens. Ita fit, ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia. Non enim omne vitium partes habet dissentientes, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, affectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta nec prava. Morbi autem et aegrotationes partes sunt vitiositatis: sed perturbationes sintne eiusdem partes, quaestio est. 30. Vitia enim affectiones sunt manentes, perturbationes autem moventes, ut non possint affectionum manentium partes esse. Atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. Sunt enim in corpore praecipua pulchritudo, vires, valetudo, firmitas, velocitas; sunt item in animo. Ut enim corporis temperatio, quum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas: sic animi dicitur, quum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est virtus: quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis, et eam subsequentem, nec habentem ullam speciem suam: sed sive hoc, sive illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, quum curatione medicorum turbatio mentis aufertur. 31. Et, ut corporis est quaedam apta figura membrorum cum coloris quadam suavitate, ea quae dicitur pulchritudo: sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate virtutem subsequens aut virtutis vim ipsam continens pulchritudo vocatur. Itemque viribus corporis et nervis et efficacitati similes similibus quoque verbis animi vires nominantur. Velocitas autem corporis celeritas appellatur: quae eadem ingenii etiam laus habetur propter animi multarum rerum brevi tempore percursionem. XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi valentes morbo tentari non possunt, corpora possunt; sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item: quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eveniunt. Itaque in hominibus solum exsistunt: nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non incidunt. 32. Inter acutos autem et hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius; hebetes non item. Nec vero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit. Non enim in ulla* efferata et immania: quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius evelli posse putantur, quam summa illa vitia, quae virtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus, vitia sublata esse possunt, quia hi non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur. 33. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici: quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam tamquam e scruposis cotibus enavigavit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus: modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate. A. Prorsus satis: sed si qua diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias: nunc vela, quae modo dicebas, exspectamus et cursum. XV. 34. M. Quando et aliis locis de virtute diximus, et saepe dicendum erit, (pleraeque enim quaestiones, quae ad vitam moresque pertinent, a virtutis fonte ducuntur,) quando igitur virtus est affectio animi constans conveniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se sua sponte, separata etiam utilitate, laudabilis: ex ea proficiscuntur honestae voluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio: quamquam ipsa virtus brevissime recta ratio dici potest. Huius igitur virtutis contraria est vitiositas. Sic enim malo, quam malitiam appellare eam, quam Graeci κακίαν appellant. Nam malitia certi cuiusdam vitii nomen est, vitiositas omnium. Ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paullo ante diximus, turbidi animorum concitatique motus, aversi a ratione, et inimicissimi mentis vitaeque tranquillae. Important enim aegritudines anxias atque acerbas, animosque affligunt et debilitant metu. Iidem inflammant appetitione nimia: quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quamdam animi, a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. 35. Quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum effertur* alacritate, ut nihil ipsi constet, quod agat: ut ille, qui *voluptatem animi nimiam summum esse errorem* arbitratur. Eorum igitur malorum in una virtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam et deformius, quam aegritudine quis afflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proximus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. Quam vim mali significantes poetae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

ób scelera animique impoténtiam ét superbiloquéntiam,

ea communis poena stultitiae est. Omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror impendet. 36. Atque ut hae tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum: sic hilariores illae, cupiditas avide semper aliquid expetens, et inanis alacritas, id est laetitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intelligitur, qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum et temperantem, alias constantem continentemque dicimus. Nonnumquam haec eadem vocabula ad frugalitatis nomen, tamquam ad caput, referre volumus. Quod nisi eo nomine virtutes continerentur, numquam ita pervulgatum illud esset, ut iam proverbii locum obtineret, *hominem frugi omnia recte facere.* Quod idem quum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere videntur.

XVII. 37. Ergo is, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis, nec frangatur timore, nec sitienter quid expetens ardeat desiderio, nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus: cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad efferendum videri potest. Quid enim videatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid aut in studiis humanis aut in tam exigua brevitate vitae magnum sapienti videri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improvisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino novum? 38. Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper videat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore vivendi, ut, quemcumque casum fortuna invexerit, hunc apte et quiete ferat: quod qui faciet, non aegritudine solum vacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. His autem vacuus animus, perfecte atque absolute beatos efficit: idemque, concitatus, et abstractus ab integra certaque ratione, non constantiam solum amittit, verum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et enervata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse esse dicunt, sed adhibent modum quemdam, quem ultra progredi non oporteat. 39. Modum tu adhibes vitio? an vitium nullum est, non parere rationi? an ratio parum praecipit, nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter? nec porro malum, quo aut oppressus iaceas aut, ne opprimare, mente vix constes? eaque omnia aut nimis tristia, aut nimis laeta errore fieri? Qui si error stultis extenuetur die, ut, quum res eadem maneat, aliter ferant inveterata, aliter recentia: sapientes ne attingat quidem omnino. 40. Etenim quis erit tandem modus iste? Quaeramus enim modum aegritudinis, in quo operae plurimum ponitur. Aegre tulisse P. Rutilium fratris repulsam consulatus, scriptum apud Fannium est. Sed tamen transisse videtur modum, quippe qui ob eam caussam a vita recesserit: moderatius igitur ferre debuit. Quid? si, quum id ferret modice, mors liberorum accessisset? Nata esset aegritudo nova, sed ea modica: magna tamen facta esset accessio. Quid? si deinde dolores graves corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exsilium, si pro singulis malis aegritudines accederent, summa ea fieret? Quae non sustineretur. XVIII. 41. Qui modum igitur vitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitaverit, sustinere se, quum velit. Ut enim id non potest: sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest, nec, quo loco vult, insistere: omninoque, quae crescentia perniciosa sunt, eadem sunt vitiosa nascentia. 42. Aegritudo autem ceteraeque perturbationes amplificatae certe pestiferae sunt. Igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte versantur. Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est: ipsaque sibi imbecillitas indulget, in altumque provehitur imprudens, nec reperit locum consistendi. Quamobrem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent, an moderatam iniustitiam, moderatam ignaviam, moderatam intemperantiam. Qui enim vitiis modum apponit, is partem suscipit vitiorum. Quod quum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico, incitataque semel proclive labuntur sustinerique nullo modo possunt. XIX. 43. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos exstirpandas putamus, non modo naturales esse dicunt, sed etiam utiliter a natura datas? Quorum est talis oratio. Primum multis verbis iracundiam laudant: cotem fortitudinis esse dicunt; multoque et in hostem et in improbum civem vehementiores iratorum impetus esse: leves autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent; praelium rectum est hoc fieri; convenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria. Haec nullam habent vim, nisi ira excanduit fortitudo. Nec vero de bellatoribus solum disputant. Imperia severiora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae: oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae. Quae etiam si non adsit, tamen verbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. Virum denique videri negant, qui irasci nesciat: eamque, quam lenitatem nos dicimus, vitioso lentitudinis nomine appellant. 44. Nec vero solum hanc libidinem laudant, (est enim ira, ut modo definivi, ulciscendi libido,) sed ipsum illud genus vel libidinis vel cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum: nihil enim quemquam, nisi quod libeat, praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset, quaerentibusque respondebat, Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. Cui non sunt auditae Demosthenis vigiliae? qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana victus esset industria. Philosophiae denique ipsius principes numquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus. Ubi enim quid esset, quod disci posset, eo veniendum iudicaverunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse? XX. 45. Ipsam aegritudinem, quam nos, ut taetram et immanem belluam, fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis affici se in delicto dolerent. Impunitas enim peccatorum data videtur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore: morderi est melius conscientia. Ex quo est illud e vita ductum ab Afranio. Nam quum dissolutus filius,

Heú me miserum!

tum severus pater,

Dúmmodo doleat áliquid, doleat quídlubet.

46. Reliquas quoque partes aegritudinis utiles esse dicunt; misericordiam ad opem ferendam et calamitates hominum indignorum sublevandas: ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, quum aut

se non idem videat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se: metum vero si quis sustulisset, omnem vitae diligentiam sublatam fore; quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, evelli penitus dicant nec posse nec opus esse: ut in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. Quae quum exponunt, nihilne tibi videntur, an aliquid dicere? A. Mihi vero dicere aliquid; itaque exspecto, quid ad ista.

XXI. 47. M. Reperiam fortasse: sed illud ante. Videsne, quanta fuerit apud Academicos verecundia? Plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. Digladientur illi per me licet: cui nihil est necesse, nisi, ubi sit illud, quod veri simillimum videatur, anquirere. Quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid verisimile, quo longius mens humana progredi non potest? Definitio perturbationis: qua recte Zenonem usum puto. Ita enim definit, ut perturbatio sit aversa a ratione contra naturam animi commotio, vel brevius, ut perturbatio sit appetitus vehementior; vehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturae constantia. 48. Quid ad has definitiones possim dicere? Atqui haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium. Illa quidem ex rhetorum pompa, *ardores animorum cotesque virtutum.* An vero vir fortis, nisi stomachari coeperit, non potest fortis esse? Gladiatorum id quidem. Quamquam in eis ipsis videmus saepe constantiam. Colloquuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati, quam irati esse videantur. Sed in illo genere sit sane Pacideianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius,

Occidam illum equidem et vincam, si id quaeritis, inquit.
Verum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
quam gladium in stomacho, sura, ac pulmonibu' sisto.
Odi hominem: iratus pugno: nec longiu' quidquam
nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter:
usque adeo studio atque odio illius ecferor ira.

XXII. 49. At sine hac gladiatoria iracundia videmus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, quum depugnaturus esset cum Hectore: cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus: ut ipsum Hectorem, quemadmodum est apud Homerum, toto pectore trementem provocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi, collocuti inter se, priusquam manum consererent, leniter et quiete, nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseve fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen invenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse: nec Marcellum apud Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. 50. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, vel iurare possum, non illum iracundia tum inflammatum fuisse, quum in acie M. Allienum Pelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. De L. Bruto fortasse dubitarim, an propter infinitum odium tyranni effrenatius in Aruntem invaserit. Video enim utrumque cominus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? An fortitudo, nisi insanire coeperit, impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in caelum ista ipsa, quam vos iracundiam esse vultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? An etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? Vide, ne fortitudo minime sit rabiosa, sitque iracundia tota levitatis. Neque enim est illa fortitudo, quae rationis est expers.

XXIII. 51. Contemnendae res sunt humanae: negligenda mors est: patibiles et dolores et labores putandi. Haec quum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo: nisi forte, quae vehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille, pontifex maximus, qui hoc Stoicorum verum esse declaravit, numquam privatum esse sapientem, iratus videtur fuisse Ti. Graccho, tum, quum consulem languentem reliquit atque ipse privatus, ut si consul esset, qui rempublicam salvam esse vellet, se sequi iussit. 52. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in republica fecerimus. Si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quidquam similius insaniae, quam ira? quam bene Ennius *initium* dixit *insaniae*. Color, vox, oculi, spiritus, impotentia dictorum atque factorum quam partem habent sanitatis? Quid Achille Homerico foedius? quid Agamemnone in iurgio? Nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo advocatam iracundiam. Satis est instructa, parata, armata per sese. Nam isto modo quidem licet dicere, utilem vinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe vehementius. Semper Aiax fortis, fortissimus tamen in furore:

Nam fácinus fecit máximum, cum, Dánais inclinántibus,
summám rem perfecít manus, rem réstituit insániens.

XXIV. 53. Dicamus igitur utilem insaniam. Tracta definitionem fortitudinis: intelliges, eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur affectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans; vel conservatio stabilis iudicii in eis rebus, quae formidolosae videntur, subeundis et repellendis; vel scientia rerum formidolosarum contrariarumque perferendarum aut omnino negligendarum, conservans earum rerum stabile iudicium; vel brevius, ut Chrysippus. Nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici: sunt enim omnino omnes fere similes; sed declarant communes notiones, alia magis alia. Quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum, vel affectio animi in patiendo ac perferendo, summae legi parens sine timore. Quamvis licet insectemur istos, ut Carneades solebat: metuo, ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine, tectam atque involutam? qua aperta, quis est, qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid, neque eos existimet sine rabie quidquam fortiter facere posse? 54. Quid? Stoici, qui omnes insipientes insanos esse dicunt, nonne ista colligunt? Remove perturbationes, maximeque iracundiam: iam videbuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere, omnes stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commove: senties. Sic iracundus non semper iratus est: lacesse: iam videbis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia, quum domum rediit, qualis est cum uxore? cum liberis? cum familia? An tum quoque est utilis? Est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere, quam constans? An quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, quum

omnia essent in moribus vitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominaverunt. XXV. 55. Oratorem vero irasci minime decet: simulare non dedecet. An tibi irasci tum videmur, quum quid in caussis acrius et vehementius dicimus? quid? quum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus?

Écquis hoc animadvértit? Víncite!

num aut egisse umquam iratum Aesopum, aut scripsisse existimamus iratum Accium? Aguntur ista praeclare; et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione: sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem vero laudare cuius est libidinis! Themistoclem mihi et Demosthenem profertis: additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? vos studia libidinem vocatis? quae, vel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius,

Dúmmodo doleat áliquid, doleat quídlubet.

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto: nos autem de constanti viro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer, vel ceteri, de quibus dici non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim, uti motu animi, qui uti ratione non potest: nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus. XXVI. 56. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius, quam feras opem, si id facere possis? An sine misericordia liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, levare aegritudine. Obtrectare vero alteri, aut illa vitiosa aemulatione, quae rivalitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, quum sit aemulantis, angi alieno bono, quod ipse non habeat: obtrectantis autem, angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? Quî id approbari possit, [te] aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere velis? Nam solum habere velle summa dementia est. 57. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? Quis enim potest, in quo libido cupiditasve sit, non libidinosus et cupidus esse? in quo ira, non iracundus? in quo angor, non anxius? in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur [et cupidum] et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem? De cuius excellentia multa quidem dici quamvis fuse lateque possunt; sed brevissime illo modo, sapientiam esse rerum divinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei caussa sit. Ex quo efficitur, ut divina imitetur, humana omnia inferiora virtute ducat. In hanc tu igitur, tamquam in mare, quod est ventis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti videri? Quid est, quod tantam gravitatem constantiamque perturbet? An improvisum aliquid aut repentinum? Quid potest accidere tale, cui nihil, quod homini evenire possit? Nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia relinqui: quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus: quae evellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

XXVII. 58. Sed quoniam suspicor, te non tam de sapiente, quam de te ipso quaerere: (illum enim putas omni perturbatione esse liberum, te vis:) videamus, quanta sint, quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe: nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutares, animis nullam invenerit. De quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in his ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et divinior, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optimum sit: neglecta multis implicatur erroribus. 59. Ad te igitur mihi iam convertenda omnis oratio est. Simulas enim quaerere te de sapiente: quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, variae sunt curationes. Nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur. Alia est enim lugenti, alia miseranti aut invidenti adhibenda medicina. Est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio: Utrum ad universam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut appetitus vehementior, an ad singulas, ut ad metum, libidinem reliquasque, melius adhibeatur oratio: et, utrum illudne non videatur aegre ferendum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo: ut, si quis aegre ferat, se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse: an, hominem aegre ferre nihil oportere. Nimirum hoc melius: ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum: aegritudine autem sublata, propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur. XXVIII. 60. Sed omnis eiusmodi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, quum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo. Verumtamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse vitiosas, nec habere quidquam aut naturale aut necessarium: ut ipsam aegritudinem leniri videmus, quum obiicimus maerentibus imbecillitatem animi effeminati, quumque eorum gravitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. Quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. Putat aliquis, esse voluptatem bonum, alius autem pecuniam: tamen et ille ab intemperantia, et hic ab avaritia avocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem subtilior, sed raro proficit, neque est ad vulgus adhibenda. 61. Quaedam autem sunt aegritudines, quas levare illa medicina nullo modo possit: ut, si quis aegre ferat, nihil in se esse virtutis, nihil animi, nihil officii, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admovenda curatio, et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum. Inter omnes enim convenire oportet, commotiones animorum, a recta ratione aversas, esse vitiosas, ut, etiam si et mala sint illa, quae metum aegritudinemve, et bona, quae cupiditatem laetitiamve moveant, tamen sit vitiosa ipsa commotio. Constantem enim quemdam volumus, sedatum, gravem, humana omnia prementem illum esse, quem magnanimum et fortem virum dicimus. Talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. Eorum enim haec sunt, qui eventus humanos superiores, quam suos animos esse ducunt. XXIX. 62. Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione

dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, quum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod libidinem moveat: sed libido ipsa tollenda est: ut, sive, quod honestum est, id sit summum bonum, sive voluptas, sive horum utrumque coniunctum, sive tria illa genera bonorum, tamen, etiam si virtutis ipsius vehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura: quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis conditio lexque vitae. 63. Itaque non sine caussa, quum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tris versus revocasse dicitur Socrates:

Neque tám terribilis úlla fando orátio est,
nec sórs, nec irâ caélitum invectám malum,
quod nón natura humána patiendo écferat.

Est autem utilis ad persuadendum, ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere, enumeratio eorum, qui tulerunt. Etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est, et in *Consolationis libro*, quem in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus: quodque vetat Chrysippus, ad recentes quasi tumores animi remedium adhibere, id nos fecimus, naturaeque vim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

XXX. 64. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus. De quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. Itaque nonnulli aegritudinis partem quamdam metum esse dicebant: alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. Nam videndum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, effeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quamquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, levitate dicendum est, tamen multum prodest, ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque, sive casu accidit sive consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proximo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. XXXI. 65. Ac de malorum opinione hactenus. Videamus nunc de bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationes, una res videtur caussam continere, omnes eas esse in nostra potestate, omnes iudicio susceptas, omnes voluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio: atque, ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia dicuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum: ut, si iam difficile sit persuadere, nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda, aliaque ratione malevolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. 66. Atque erat facile, sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare umquam laetitia affici posse insipientem, quod nihil umquam haberet boni. Sed loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, divitiae, voluptates, cetera: tamen in eis ipsis potiundis exsultans gestiensque laetitia turpis est: ut, si ridere concessum sit, vituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim vitio est effusio animi in laetitia, quo in dolore contractio: eademque levitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia in fruendo: et, ut nimis afflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leves. Et quum invidere aegritudinis sit; malis autem alienis voluptatem capere, laetitiae: utrumque, immanitate et feritate quadam proponenda, castigari solet. Atque ut confidere decet, timere non decet: sic gaudere decet, laetari non decet: quoniam docendi caussa a gaudio laetitiam distinguimus. 67. Illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri numquam posse, elationem posse: aliter enim Naevianus ille gaudet Hector,

Laétus sum, laudári me abs te, páter, a laudató viro:

aliter ille apud Trabeam,

Laéna, delenita argento, nútum observabít meum,
quid velim, quid stúdeam. Adveniens dígito impellam iánuam,
fóres patebunt: de improviso Chrýsis ubi me aspéxerit,
álacris obviám mihi veniet, cómplexum exoptáns meum;
míhi se dedet.

Quam haec pulchra putet, ipse iam dicet,

Fórtunam ipsam anteíbo fortunís meis.

XXXII. 68. Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus videre. Et ut turpes sunt, qui efferunt se laetitia tum, quum fruuntur Venereis voluptatibus: sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus vero iste, qui vulgo appellatur amor, (nec, hercule, invenio, quo nomine alio possit appellari) tantae levitatis est, ut nihil videam, quod putem conferendum. Quem, Caecilius,

— déum qui non summám putet,
aut stúltum, aut rerum esse ímperitum exístumat:
cui ín manu sit, quem ésse dementém velit,
quem sápere, quem sanári, quem in morbum íniici,
quem cóntra amari, quem éxpeti, quem arcéssier.

69. O praeclaram emendatricem vitae poeticam! quae amorem, flagitii et levitatis auctorem, in concilio deorum collocandum putet. De comoedia loquor: quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tú me amoris mágis, quam honoris sérvavisti grátia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitavit incendia! Atque ea tamen apud alium poetam patri dicere audet, se coniugem habuisse

íllum, amor quem déderat, qui plus póllet potiorque ést patre.

XXXIII. 70. Sed poetas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio versari ipsum videmus Iovem. Ad magistros virtutis, philosophos, veniamus: qui amorem negant stupri esse, et in eo litigant cum Epicuro, non multum, ut opinio mea fert, mentiente. Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo videtur: in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius,

Flágitii princípium est, nudare ínter civis córpora.

Qui, ut sint, quod fieri posse video, pudici, solliciti tamen et anxii sunt: eoque magis, quod seipsi continent et coercent. 71. Atque, ut muliebres amores omittam, quibus maiorem licentiam natura concessit: quis aut de Ganymedi raptu dubitat, quid poetae velint: aut non intelligit, quid apud Euripidem et loqua-

tur et cupiat Laius? quid denique homines doctissimi et summi poetae de se ipsi et carminibus edant et cantibus? Fortis vir in sua republica cognitus, quae de iuvenum amore scribit Alcaeus! Nam Anacreontis quidem tota poesis est amatoria. Maxime vero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum, apparet ex scriptis. XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores videmus. Philosophi sumus exorti, et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus. 72. Stoici vero et sapientem amaturum esse dicunt: et amorem ipsum conatum amicitiae faciundae ex pulchritudinis specie definiunt. Qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio: sit sane. Vacat enim omni libidine: haec autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

— sí quidem sit quisquám deus,
cui égo sim curae.

73. At id erat deis omnibus curandum, quemadmodum hic frueretur voluptate amatoria!

Heu me ínfelicem!

Nihil verius. Probe et ille,

— Sánusne es, qui témere lamentáre?

Sic insanus videtur etiam suis. At quas tragoedias efficit!

Te, Apóllo sancte, fér opem, teque, omnípotens Neptune, ínvoco;
vosque ádeo, venti.

Mundum totum se ad amorem suum sublevandum conversurum putat: Venerem unam excludit, ut iniquam:

— Nam quíd ego te appellém, Venus?

Eam prae libidine negat curare quidquam. Quasi vero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat et dicat. XXXV. 74. Sic igitur affecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat, quam leve, quam contemnendum, quam nihil sit omnino, quam facile vel aliunde, vel alio modo perfici, vel omnino negligi possit. Abducendus est etiam nonnumquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tamquam aegroti non convalescentes, saepe curandus est. 75. Etiam novo quidam amore veterem amorem, tamquam clavo clavum, eiiciundum putant. Maxime autem admonendus, quantus sit furor amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla vehementior: ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo; sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore foeda per se est. 76. Nam ut illa praeteream, quae sunt furoris: haec ipsa per sese quam habent levitatem, quae videntur esse mediocria!

— iniúriae,
suspíciones, ínimicitiae, indúciae,
bellúm, pax rursum: incérta haec si tu póstules
ratióne certa fácere, nihilo plús agas,
quam sí des operam, ut cúm ratione insánias.

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa pravitate deterreat? Est enim illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi voluntariam. Etenim si naturalis amor esset: et amarent omnes, et semper amarent, et idem amarent, neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

XXXVI. 77. Ira vero, quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet: cuius impulsu exsistit etiam inter fratres tale iurgium:

A. Quís homo te exsuperávit usquam géntium impudéntia?
M. Quís autem malítia te?

Nosti, quae sequuntur. Alternis enim versibus intorquentur inter fratres gravissimae contumeliae: ut facile appareat Atrei filios esse eius, qui meditatur poenam in fratrem novam.

Maiór mihi moles, máius miscendúm 'st malum,
quí illíus acerbum cór contundam et cómprimam.

Quae igitur haec erit moles? Audi Thyestem ipsum:

'Impius hortatúr me frater, út meos malís miser
mánderem natós; eorum víscera apponít. — —

Quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente: horum enim potestas in totum animum esse debet. 78. His aut subtrahendi sunt ii, in quos impetum conantur facere, dum se ipsi colligant: (quid est autem se ipsum colligere, nisi dissipatas animi partes rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi vim, differant in tempus aliud, dum defervescat ira. Defervescere autem certe significat ardorem animi invita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae: qui quum villico factus esset iratior, *Quo te modo*, inquit, *accepissem, nisi iratus essem!* XXXVII. 79. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt? potest utilis esse insania? aut naturalem? an quidquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta ulciscendi libido? aut quemquam poeniteret, quod fecisset per iram? ut Alexandrum regem videmus, qui quum interemisset Clitum, familiarem suum, vix a se manus abstinuit: tanta vis fuit poenitendi. Quibus cognitis, quis est, qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac voluntarius? Quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est avaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestimetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? Unde intelligi debet, perturbationem quoque omnem esse in opinione. 80. Et, si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio gravis non temere assentientis: diffidentia quoque est metus exspectati et impendentis mali. Et, si spes est exspectatio boni: mali exspectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut invidi aut tale quid, iis sunt constituti quasi mala valetudine animi, sanabiles tamen: ut Socratis dicitur. Quum multa in conventu vitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate vitia non agnoscerent: ab ipso autem Socrate sublevatus, quum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. 81. Ergo ut optima quisque valetudine affectus potest videri, at natura ad aliquem morbum proclivior: sic animus alius ad alia vitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa vitiosi esse dicuntur, eorum vitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum ac malarum, ut sit alius ad alios motus

perturbationesque proclivior. Inveteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur, quam perturbatio; citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. 82. Sed cognita iam caussa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et voluntatibus, sit iam huius disputationis modus. Scire autem nos oportet, cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus; nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari, quam haec, quae a nobis hoc quatriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patiendum levato, adiunximus sedationem aegritudinis: qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio gravis est nec multum differt ab amentia, tamen [ita] ceteros, quum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus: at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. 83. Itaque non fortuito factum videtur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus: in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnes opinabiles esse et voluntarios, ea reque suscipi, quod ita rectum esse videatur. Hunc errorem, quasi radicem malorum omnium, stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. 84. Demus igitur nos huic excolendos, patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus, non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quidquam ratione confici, quum contra nihil sine ratione recte fieri possit: aut, quum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni et beati volumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque vivendi.

120.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro quinti diei disputatio continetur, qua *virtutem ad beate vivendum se ipsa contentam esse* demonstratur. Ac primo quidem Mathematicorum more Cicero ex iis, quae ante disputata erant, breviter conficit id, quod quaeritur; deinde vero ad philosophorum modum ita de hac quaestione disputat, tamquam superioribus diebus nil esset disputando confectum. Nam primo ostendit, si sapiens omnibus perturbationibus liber sit, non posse non beatum sapientem esse, quod, qui in iis sint, miseri sint necessario. Quare, quum virtus a perturbationibus sola liberet, virtutem necessario solam beatum hominem efficere. c. 1-6. In quo reprehendit veterem Academicorum et Peripateticorum inconstantiam, qui quum tria genera bonorum faciant, solam tamen virtutem dicant sufficere, etsi non ad beatissimam, tamen ad beatam vitam. c. 7-13. Deinde multis tum argumentis, tum exemplis hominum et vitiosorum et virtutis laude illustrium demonstrat, virtutem efficere hominem non solum beatum, quod sit Stoicis cum Academiae veteris philosophis et Peripateticis commune, sed etiam vel in cruciatu et tormentis beatissimum; quod contra dicant Platonici et Peripatetici, qui virtute quidem beatam vitam esse contendant, sed accessione bonorum corporis et fortunae fieri beatissimam. c. 14-28. Postremo subiicitur longa disputatio, qua, initio a Platonicis et Peripateticis facto, ostenditur, quomodo, ut ceterorum omnium, ita in primis Epicureorum de fine bonorum sententiae consentaneum putet, sapientes semper beatissimos dicere.

I. 1. Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum: quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. 2. Placere enim tibi admodum sensi, et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis, virtutem ad beate vivendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu, propter tam varia et tam multa tormenta fortunae: tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur. Nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod gravius magnificentiusque dicatur. Nam, quum ea caussa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut, omnibus rebus posthabitis, totos se in optimo vitae statu exquirendo collocarent; profecto spe beate vivendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inventa et perfecta virtus est, et si praesidii ad beate vivendum in virtute satis est: quis est, qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? Sin autem virtus, subiecta sub varios incertosque casus, famula fortunae est, nec tantarum virium est, ut se ipsa tueatur: vereor, ne non tam virtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate vivendi, quam vota facienda videantur. 3. Equidem, eos casus, in quibus me fortuna vehementer exercuit, mecum ipse considerans, huic incipio sententiae diffidere interdum, et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Vereor enim, ne natura, quum corpora nobis infirma dedisset, iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes, et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. 4. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa virtute de virtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla virtus, (quam dubitationem avunculus tuus, Brute, sustulit;) omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet: eaque despiciens casus contemnit humanos: culpaque omni carens, praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia adversa tum venientia metu augentes, tum maerore praesentia, rerum naturam, quam errorem nostrum damnare malumus. II. 5. Sed et huius culpae et ceterorum vitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. Cuius in sinum quum a primis temporibus aetatis nostra voluntas studiumque nos compulisset, his gravissimis casibus in eumdem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. O vitae philosophia dux, o virtutis indagatrix, expultrixque vitiorum! quid non modo nos, sed omnino vita hominum sine te esse potuisset! Tu urbes peperisti: tu dissipatos homines in societatem vitae convocasti: tu eos inter se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et vocum communione iunxisti: tu inventrix legum, tu magistra morum et disciplinae fuisti. Ad te confugimus; a te opem petimus; tibi nos, ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies, bene et ex praeceptis tuis actus, peccanti immortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur, quam tuis, quae et vitae tranquillitatem

largita nobis es, et terrorem mortis sustulisti? 6. Ac philosophia quidem, tantum abest, ut proinde, ac de hominum est vita merita, laudetur; ut, a plerisque neglecta, a multis etiam vituperetur. Vituperare quisquam vitae parentem, et hoc parricidio se inquinare audet? et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam vereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt, nec eos, a quibus vita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur. III. 7. Quam rem antiquissimam quum videamus, nomen tamen confitemur esse recens. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, verum etiam nomine? quae divinarum humanarumque rerum, tum initiorum caussarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos assequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis *σοφοί*, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, etiam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus et fuisse et habitos esse sapientes. 8. Nec vero Atlas sustinere caelum, nec Prometheus affixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi caelestium divina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant, sapientes et habebantur et nominabantur: idque eorum nomen usque ad Pythagorae manavit aetatem: quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, vir doctus in primis, Phliuntem ferunt venisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam. Cuius ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quaesivisse ex eo, qua maxime arte confideret. At illum, artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. Admiratum Leontem novitatem nominis, quaesisse, Quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset? 9. Pythagoram autem respondisse: similem sibi videri vitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maximo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate. Nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent; alii emendi aut vendendi quaestu et lucro ducerentur; esset autem quoddam genus eorum, idque vel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed visendi caussa venirent, studioseque perspicerent, quid ageretur, et quo modo: ita nos, quasi in mercatus quamdam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc vitam ex alia vita et natura profectos, alios gloriae servire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui, ceteris omnibus pro nihilo habitis, rerum naturam studiose intuerentur: hos se appellare sapientiae studiosos, id est enim philosophos: et ut illic liberalissimum esset, spectare, nihil sibi acquirentem, sic in vita longe omnibus studiis contemplationem rerum cognitionemque praestare. IV. 10. Nec vero Pythagoras nominis solum inventor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui quum post hunc Phliasium sermonem in Italiam venisset, exornavit eam Graeciam, quae magna dicta est, et privatim et publice praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orirentur, quove reciderent: studioseque ab his siderum magnitudines, intervalla, cursus anquirebantur et cuncta caelestia. Socrates autem primus philosophiam devocavit e caelo, et in urbibus collocavit, et in domos etiam introduxit, et coegit de vita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. 11. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque varietas et ingenii magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum. E quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios levaremus et in omni disputatione, quid esset simillimum veri, quaereremus. Quem morem quum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe, et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quatridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus: quinto autem die, quum eodem loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

V. 12. A. Non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem. M. At hercule Bruto meo videtur: cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. A. Non dubito. Nec id nunc agitur, tu illum quantum ames: sed hoc, quod mihi dixi videri, quale sit: de eo a te disputari volo. M. Nempe negas ad beate vivendum satis posse virtutem? A. Prorsus nego. M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene vivendum satisne est praesidii in virtute? A. Certe satis. M. Potes igitur, aut qui male vivat, non eum miserum dicere, aut, quem bene fateare, eum negare beate vivere? A. Quidni possim? Nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene vivi potest, dummodo intelligas, quid nunc dicam bene. Dico enim, constanter, graviter, sapienter, fortiter. 13. Haec etiam in equuleum coniiciuntur, quo vita non aspirat beata. M. Quid igitur? solane beata vita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, quum constantia, gravitas, fortitudo, sapientia reliquaeque virtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? A. Tu, si quid es facturus, nova aliqua conquiras oportet. Ista me minime movent, non solum quia pervulgata sunt, sed multo magis, quia, tamquam levia quaedam vina nihil valent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata, quam potata delectant. Velut iste chorus virtutum, in equuleum impositus, imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura beata vita, nec eas a se desertas passura videatur. 14. Quum autem animum ab ista pictura imaginibusque virtutum ad rem veritatemque traduxeris, hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quamdiu torqueatur. Quamobrem hoc nunc quaeramus: virtutes autem, noli vereri, ne expostulent et querantur se a beata vita esse relictas. Si enim nulla virtus prudentia vacat, prudentia ipsa hoc videt, non omnes bonos esse etiam beatos: multaque de M. Attilio, Q. Caepione, M'. Aquillio recordatur: beatamque vitam, (si imaginibus potius uti, quam rebus ipsis placet,) conantem ire in equuleum, retinet ipsa prudentia negatque ei cum dolore et cruciatu quidquam esse commune. VI. 15. M. Facile patior, te isto modo agere: etsi iniquum est praescribere mihi te, quemadmodum a me disputari velis. Sed quaero, utrum aliquid actum superioribus diebus, an nihil arbitremur? A. Actum vero, et aliquantum quidem. M. Atqui, si ita est, profligata iam haec et paene ad exitum

adducta quaestio est. A. Quo tandem modo? M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae, rationem omnem repellentes, vitae beatae nullam partem relinquunt. Quis enim potest, mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendet, esse non miser? Quid? si idem (quod plerumque fit) paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique, quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit, servitutem: potest ea timens esse quisquam beatus? 16. Quid? qui non modo ea futura timet, verum etiam fert sustinetque praesentia? adde eodem exsilia, luctus, orbitates: qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? Quid vero? illum, quem libidinibus inflammatum et furentem videmus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius voluptates undique hauriat, eo gravius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille levitate inanique laetitia exsultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi videtur beatior? Ergo, ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futiles laetitiae exsultantes languidis liquefaciunt voluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intelligitur, nulla ne minima quidem aura fluctus commovente: sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est, qua moveri queat. 17. Quod si est, qui vim fortunae, qui omnia humana, quae cuique accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat: idemque, si nihil concupiscat, nulla efferatur animi inani voluptate: quid est, cur is non beatus sit? et si haec virtute efficiuntur, quid est, cur virtus ipsa per se non efficiat beatos? VII. A. Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia efferantur, beati sint: itaque id tibi concedo: alterum autem iam integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est, vacare omni animi perturbatione sapientem. 18. M. Nimirum igitur confecta res est. Videtur enim ad exitum venisse quaestio. A. Propemodum id quidem. M. Verumtamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae quum aliquid docere volunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato: illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi, quamcumque rem habent in manibus, in eam, quae conveniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate vivendum virtus posset, multa diceret? Cui satis esset, respondere, se ante docuisse, nihil bonum esse, nisi quod honestum esset: hoc probato, consequens esse, beatam vitam virtute esse contentam: et, quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata vita virtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. 19. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt: et quum ex eo efficiatur, satis magnam in virtute ad beate vivendum esse vim, nihilo minus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. Cave enim putes, ullam a philosophia vocem emissam clariorem, ullumve esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid profitetur? o dii boni! Perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beateque vivendi, ut esset semper denique beatus. 20. Sed videro, quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non navium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit ei, qui invenisset novam voluptatem. Qua ipsa non fuisset contentus: neque enim umquam finem inveniet libido. Nos vellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

VIII. 21. A. Vellem id quidem: sed habeo paullulum, quod requiram. Ego enim assentior, eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut, quemadmodum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur, vitam beatam virtute confici, sic, si vita beata in virtute sit, nihil esse, nisi virtutem, bonum. Sed Brutus tuus, auctore Aristo et Antiocho, non sentit hoc: putat enim, etiam, si sit bonum aliquod praeter virtutem. M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? A. Tu vero, ut videtur: nam praefinire non est meum. 22. M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe, et cum Aristo nuper, quum Athenis imperator apud eum deversarer, dissensio fuit. Mihi enim non videbatur quisquam esse beatus posse, quum in malis esset: in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus: virtutem ipsam per se beatam vitam efficere posse, neque tamen beatissimam: deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset, ut vires, ut valetudinem, ut divitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur: item beatam vitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. 23. Haec nunc enucleare non ita necesse est: quamquam non constantissime dici mihi videntur. Nam et qui beatus est, non intelligo, quid requirat, ut sit beatior: (si est enim, quod desit, ne beatus quidem est) et, quod ex maiore parte unam quamque rem appellari spectarique dicunt, est, ubi id isto modo valeat. Quum vero tria genera malorum esse dicant: qui duorum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia adversa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paullumne ad beatam vitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam? IX. 24. Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam quum statuisset, verbera, tormenta, cruciatus, patriae eversiones, exsilia, orbitates magnam vim habere ad male misereque vivendum, non est ausus elate et ample loqui, quum humiliter demisseque sentiret. Quam bene, non quaeritur: constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet, consequentia reprehendere, quum prima concesseris. Hic autem, elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus, non magno opere reprehenditur, quum tria genera dicit bonorum: vexatur autem ab omnibus, primum in eo libro, quem scripsit de vita beata, in quo multa disputat, quamobrem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere, in rotam beatam vitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino: sed, quae dicit, idem valent. 25. Possum igitur, cui concesserim, in malis esse dolores corporis,

in malis naufragia fortunae, huic succensere dicenti, non omnes bonos esse beatos, quum in omnes bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Vexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam,

Vitám regit fortúna, non sapiéntia.

Negant ab ullo philosopho quidquam dictum esse languidius. Recte id quidem: sed nihil intelligo dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna: nonne consentaneum est, plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium, quam consilium, valere? 26. An malumus Epicurum imitari? qui multa praeclare saepe dicit: quam enim sibi constanter convenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem victum. Philosophi id quidem: sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum voluptatem esse dixerit. Negat, quemquam iucunde posse vivere, nisi idem honeste, sapienter iusteque vivat. Nihil gravius, nihil philosophia dignius; nisi idem hoc ipsum, honeste, sapienter, iuste, ad voluptatem referret. Quid melius, quam fortunam exiguam intervenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, quum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, quum maxime contra fortunam glorietur? 27. Quod idem melioribus etiam verbis Metrodorus. *Occupavi*, inquit, *te, fortuna, atque cepi; omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses.* Praeclare, si Aristo Chius, aut si Stoicus Zeno diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu vero, Metrodore, qui omne bonum in visceribus medullisque condideris, et definieris, summum bonum firma corporis affectione exploratatque spe contineri, fortunae aditus interclusisti? Quo modo? Isto enim bono iam exspoliari potes. X. 28. Atqui his capiuntur imperiti; et propter huiusmodi sententias istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non, quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, videre. Velut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper beatos volumus esse. Quid dicam bonos, perspicuum est. Omnibus enim virtutibus instructos et ornatos tum sapientes tum viros bonos dicimus. Videamus, qui dicendi sint beati. Equidem hos existimo, qui sint in bonis, nullo adiuncto malo. 29. Neque ulla alia huic verbo, quum beatum dicimus, subiecta notio est, nisi, secretis malis omnibus, cumulata bonorum complexio. Hanc assequi virtus, si quidquam praeter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum. si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graves dolores corporis, perdita valetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exsilium, servitus denique. In his tot et tantis (atque etiam plura possunt accidere) potest esse sapiens. Nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest praestare, sapientem semper beatum fore, quum vel in omnibus his uno tempore esse possit? 30. Non igitur facile concedo neque Bruto meo, neque communibus magistris, nec veteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, quum ea, quae supra enumeravi, in malis numerent, iidem dicant semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum, illa, quorum splendore capiuntur, vires, valetudinem, pulchritudinem, divitias, honores, opes contemnere, eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere: tum poterunt clarissima voce profiteri, se neque fortunae impetu, nec multitudinis opinione, nec dolore, nec paupertate terreri, omniaque sibi in sese esse posita, nec esse quidquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis. 31. Namque et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti viri, et eadem, quae vulgus, in malis et bonis numerare, concedi nullo modo potest. Qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si diis placet, videtur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur: sed numquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim, quod minus conveniat, quam ut is, qui vel summum, vel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat, *Quam hoc suave est!* tum, quum dolore crucietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis vocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

XI. 32. A. Adducis me, ut tibi assentiar. Sed tua quoque, vide, ne desideretur constantia. M. Quonam modo? A. Quia legi tuum nuper quartum *de Finibus.* In eo mihi videbare, contra Catonem disserens, hoc velle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter verborum novitatem interesse. Quod si ita est, quid est caussae, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit, satis magnam vim in virtute esse ad beate vivendum, liceat idem Peripateticis dicere? Rem enim opinor spectari oportere, non verba. 33. M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum, et testificaris, quid dixerim aliquando, aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant. Nos in diem vivimus; quodcumque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi. Verumtamen, quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, verumne sit, quod Zenoni placuerit, quodque eius auditori, Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset: sed, ni ita esset, utrum hoc totum, beate vivere, in una virtute poneretur. 34. Quare demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens. Quam sibi conveniat, ipse viderit. Gloria quidem huius sententiae quis est illo viro dignior? Nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus. XII. Etsi Zeno Citieus, advena quidam et ignobilis verborum opifex, insinuasse [se] in antiquam philosophiam videtur. Huius sententiae gravitas a Platonis auctoritate repetatur; apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter virtutem diceretur bonum: velut in Gorgia Socrates, quum esset ex eo quaesitum, Archelaum, Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret? 35. Haud scio, inquit: numquam enim cum eo collocutus sum. — Ain tu? An tu aliter id scire non potes? — Nullo modo. — Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? — An ego possim, quum ignorem, quam sit doctus, quam vir bonus? — Quid? tu in eo sitam vitam beatam putas? — Ita prorsus existimo; bonos beatos, improbos miseros. — Miser ergo Archelaus? — Certe, si iniustus. — Videturne omnem hic beatam vitam in una virtute ponere? 36. Quid vero in epitaphio? quo modo idem? Nam cui viro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate vivendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius eventis et errare coguntur: huic optime vivendi

ratio comparata est. Hic est ille moderatus, hic fortis, hic sapiens, hic, et nascentibus et cadentibus quum reliquis commodis tum maxime liberis, parebit et obediet praecepto illi veteri:

Neque enim laetabitur úmquam néc maerebit nimis,
quod sémper in se ipso ómnem spém reponét sui.

Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio.

XIII. 37. Unde igitur rectius ordiri possumus, quam a communi parente natura? quae, quidquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita ortum esset e terra, ut stirpibus suis niteretur, in suo quidque genere perfectum esse voluit. Itaque et arbores et vites et ea, quae sunt humiliora, neque se tollere a terra altius possunt; alia semper virent, alia, hieme nudata, verno tempore tepefacta frondescunt: neque est ullum, quod non ita vigeat interiore quodam motu, et suis in quoque seminibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla vi impediente, perfecta sint. 38. Facilius vero etiam in bestiis, quod his sensus a natura est datus, vis ipsius naturae perspici potest. Namque alias bestias nantes aquarum incolas esse voluit; alias volucres caelo frui libero; serpentes quasdam, quasdam esse gradientes; earum ipsarum partim solivagas, partim congregatas; immanes alias, quasdam autem cicures; nonnullas abditas terraque tectas. Atque earum quaeque suum tenens munus, quum in disparis animantis vitam transire non possit, manet in lege naturae. Et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet, nec discedit ab eo: sic homini multo quiddam praestantius: etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem: humanus autem animus, decerptus ex mente divina, cum alio nullo, nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. 39. Hic igitur, si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne caecetur erroribus; fit perfecta mens, id est absoluta ratio; quod est idem virtus. Et, si omne beatum est, cui nihil deest et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque virtutis est proprium: certe omnes virtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto convenit, id est cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. XIV. 40. Sed mihi videntur etiam beatissimi. Quid enim deest ad beate vivendum ei, qui confidit suis bonis? aut, qui diffidit, beatus esse quî potest? At diffidat necesse est, qui bona dividit tripartito. Quî enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? Atqui, nisi stabili et fixo et permanente bono, beatus esse nemo potest. Quid ergo eiusmodi istorum est? Ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere videatur: qui glorianti cuidam mercatori, quod multas naves in omnem oram maritimam dimisisset, *non sane optabilis quidem ista,* inquit, *rudentibus apta fortuna.* An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo vita beata compleatur, si id possit amitti? Nihil enim interarescere, nihil exstingui, nihil cadere debet eorum, in quibus vita beata consistit. Nam qui timebit, ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit. 41. Volumus enim, eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, septum atque munitum; non ut parvo metu praeditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leviter nocet, sed qui nihil nocet: sic sine metu is habendus est, non qui parum metuit, sed qui omnino metu vacat. Quae est enim alia fortitudo, nisi animi affectio quum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu? 42. Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Quî autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello vacuitatem aegritudinis, in qua vita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Quî autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parva ducens, qualem sapientem esse volumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii, Philippo minitanti per litteras, se omnia, quae conarentur, prohibiturum, quaesiverunt, num se esset etiam mori prohibiturus: vir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur, quam civitas universa? Quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate vivendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu vindicet; temperantia tum a libidine avocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere virtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata. XV. 43. Atque quum perturbationes animi miseriam, sedationes autem vitam efficiant beatam: duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque versetur: quum haec omnia cum consilio et ratione pugnent; his tu tam gravibus concitationibus, tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem vacuum, solutum, liberum videris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita affectus est. Semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est: quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum: quod tale autem, id etiam gloriosum: si vero gloriosum, certe laudabile: quod laudabile autem, profecto etiam honestum: quod bonum igitur, id honestum. 44. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt: solum igitur bonum, quod honestum: ex quo efficitur honestate una vitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. 45. An dubitas, quin praestans valetudine, viribus, forma, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem et velocitatem, da divitias, honores, imperia, opes, gloriam: si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo: dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrimus esse possit? Videamus, ne, ut acervus ex sui generis granis, sic beata vita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est; ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum. Ea mixta ex dissimilibus si erunt; honestum ex his effici nihil poterit: quo detracto, quid poterit beatum intelligi? Etenim quidquid est, quod bonum sit, id expetendum est: quod autem expetendum, id certe approbandum: quod vero approbaris, id gratum acceptumque habendum: ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est: bonum igitur omne laudabile. Ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum. XVI. 46. Quod ni ita tenebimus, multa erunt, quae nobis bona dicenda sint: omitto divitias; quas, quum quivis, quamvis indignus, habere possit, in bonis non numero: quod enim est bonum, id non quivis habere potest: omitto nobilitatem famamque popularem, stultorum improborumque consensu excitatam. Haec, quae sunt mi-

nima, tamen bona dicantur necesse est; candiduli dentes, venusti oculi, color suavis, et ea, quae Euryclea laudat Ulixi pedes abluens,

lénitudo orátionis. móllitudo córporis.

Ea si bona dicemus, quid erit in philosophi gravitate, quam in vulgi opinione stultorumque turba, quod dicatur aut gravius aut grandius? 47. At enim eadem Stoici praecipua vel producta dicunt, quae bona isti. Dicunt illi quidem: sed his vitam beatam compleri negant: hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem volumus beatissimam: idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserebat. *Qualis cuiusque animi affectus esset, talem esse hominem: qualis autem ipse homo esset, talem eius esse orationem: orationi autem facta similia, factis vitam. Affectus autem animi in bono viro laudabilis; et vita igitur laudabilis boni viri, et honesta ergo, quoniam laudabilis. Ex quibus, bonorum beatam vitam esse, concluditur.* 48. Etenim, pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et otii consumendi caussa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem voco, semper vacare? semper in animo eius esse placidissimam pacem? Vir igitur temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? At semper sapiens talis: semper igitur beatus. Iam vero quî potest vir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit, quaeque sentit? Refert autem omnia ad beate vivendum. Beata igitur vita laudabilis. Nec quidquam sine virtute laudabile. Beata igitur vita virtute conficitur.

XVII. 49. Atque hoc sic etiam concluditur. Nec in misera vita quidquam est praedicabile aut gloriandum: nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua vita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum: ut Epaminondas,

Consiliis nostris laus est attonsa Laeonum:

ut Africanus,

A sole exoriente, supra Maeotï paludes,
nemo est qui factis me aequiperare queat.

50. Quod si beata vita, glorianda et praedicanda et prae se ferenda est. Nihil est enim aliud, quod praedicandum et prae se ferendum sit. Quibus positis, intelligis, quid sequatur: et quidem, nisi ea vita beata est, quae est eadem honesta: sit aliud necesse est melius vita beata. Quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius. Ita erit beata vita melius aliquid. Quo quid potest dici perversius? Quid? quum fatentur satis magnam vim esse in vitiis ad miseram vitam, nonne fatendum est, eamdem vim in virtute esse ad beatam vitam? Contrariorum enim contraria sunt consequentia. 51. Quo loco quaero, quam vim habeat libra illa Critolai: qui quum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam [bonorum animi] lancem putet, ut terram et maria deprimat. XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum gravissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere virtutem, extenuantem cetera et abiicientem, in virtute non beatam modo vitam, sed etiam beatissimam ponere? Quod quidem nisi fit, virtutum interitus consequetur. 52. Nam in quem cadit aegritudo, in eumdem metum cadere necesse est: est enim metus futurae aegritudinis sollicita exspectatio. In quem autem metus, in eumdem formido, timiditas, pavor, ignavia. Ergo ut idem vincatur interdum, nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere,

Proinde ita parent se in vita, ut vinci nésciant.

Hic autem vincetur, ut dixi: nec modo vincetur, sed etiam serviet. At nos virtutem semper liberam volumus, semper invictam. Quae nisi sunt, sublata virtus est. 53. Atqui si in virtute satis est praesidii ad bene vivendum, satis est etiam ad beate. Satis est enim certe in virtute, ut fortiter vivamus. Si fortiter, etiam ut magno animo; et quidem ut nulla re umquam terreamur semperque simus invicti. Sequitur, ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstet: ergo omnia profluenter, absolute, prospere: igitur beate. Satis autem ad fortiter vivendum virtus potest: satis ergo etiam ad beate. 54. Etenim ut stultitia, etsi adepta est, quod concupivit, numquam se tamen satis consecutam putat: sic sapientia semper eo contenta est, quod adest, neque eam umquam sui poenitet.

XIX. Similemne putas C. Laelii unum consulatum fuisse, et eum quidem cum repulsa, — si, quum sapiens et bonus vir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a vano populo repulsam fert — sed tamen utrum malles, te, si potestas esset, semel, ut Laelium, consulem, an, ut Cinnam, quater? 55. Non dubito, tu quid responsurus sis. Itaque video, cui committam. Non quemvis hoc idem interrogarem: responderet enim alius fortasse, se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum virorum totis aetatibus. Laelius, si digito quem attigisset, poenas dedisset. At Cinna collegae sui, consulis Cn. Octavii, praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris, nobilissimorum hominum, quorum virtus fuerat domi militiaeque cognita, M. Antonii, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi videtur specimen fuisse humanitatis, salis, suavitatis, leporis. Beatusne igitur, quia hos interfecit? Mihi contra non solum eo videtur miser, quod ea fecit, sed etiam, quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi peccare nemini licet: sed sermonis errore labimur. Id enim licere dicimus, quod cui conceditur. 56. Utrum tandem beatior C. Marius tum, quum Cimbricae victoriae gloriam cum collega Catulo communicavit, paene altero Laelio, (nam hunc illi duco simillimum,) an quum civili bello victor, iratus, necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe, Moriatur? In quo beatior ille, qui huic nefariae voci paruit, quam is, qui tam scelerate imperavit. Nam quum accipere, quam facere, praestat iniuriam, tum morti iam ipsi adventanti paullum procedere obviam, quod fecit Catulus, quam, quod Marius, talis viri interitu sex suos obruere consulatus, et contaminare extremum tempus aetatis.

XX. 57. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, quum v et xx natus annos dominatum occupavisset. Qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam, servitute oppressam tenuit civitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in victu temperantiam, in rebusque gerendis virum acrem et industrium, eumdem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus, bene veritatem intuentibus, videri necesse est miserrimum. Ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, quum omnia se posse censebat, consequebatur. 58. Qui quum esset bonis parentibus atque honesto loco natus (etsi id quidem alius alio modo tradidit) abundaretque aequa-

lium familiaritatibus, et consuetudine propinquorum; haberet etiam, more Graeciae, quosdam adolescentes amore coniunctos: credebat se eorum nemini; sed iis, quos ex familiis locupletum servos delegerat, quibus nomen servitutis ipse detraxerat, et quibusdam convenis et feris barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodammodo ipse se incluserat. Quin etiam, ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae virgines, ut tonstriculae, tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, quum iam essent adultae, ferrum removit instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. 59. Quumque duas uxores haberet, Aristomachen, civem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas ventitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et, quum fossam latam cubiculari lecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipsum, quum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque, quum in communibus suggestis consistere non auderet, concionari ex turri alta solebat. 60. Atque is quum pila ludere vellet (studiose enim id factitabat) tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic quum quidam familiaris iocans dixisset: *Huic quidem certe vitam tuam committis*, arrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici: alterum, quia viam demonstravisset interimendi sui; alterum, quia dictum id risu approbavisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit gravius in vita. Quem enim vehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Quum huic obsecutus sis, illi est repugnandum. Quamquam hic quidem tyrannus ipse indicavit, quam esset beatus. XXI. 61. Nam quum quidam ex eius assentatoribus Damocles commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque umquam beatiorem quemquam fuisse: *Visne igitur*, inquit, *Damocle, quoniam haec te vita delectat, ipse eamdem degustare et fortunam experiri meam?* Quum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrime textili stragulo, magnificis operibus picto, abacosque complures ornavit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere, eosque nutum illius intuentes diligenter ministrare. 62. Aderant unguenta, coronae: incendebantur odores: mensae conquisitissimis epulis exstruebantur. Fortunatus sibi Damocles videbatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium, e lacunari seta equina aptum, demitti iussit, ut impenderet illius beati cervicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum; nec manum porrigebat in mensam; iam ipsae defluebant coronae: denique exoravit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne videtur declarasse Dionysius, nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, civibus libertatem et iura redderet: iis enim se adolescens improvida aetate irretierat erratis, eaque commiserat, ut salvus esse non posset, si sanus esse coepisset. XXII. 63. Quanto opere vero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declaravit in Pythagoreis duobus illis: quorum quum alterum vadem mortis accepisset, alter, ut vadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam mortis destinatam: *Utinam ego*, inquit, *tertius vobis amicus ascriberer!* Quam huic erat miserum, carere consuetudine amicorum, societate victus, sermone omnino familiari! homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! Musicorum vero perstudiosum accepimus, poetam etiam tragicum: quam bonum, nihil ad rem. In hoc enim genere nescio quo pacto magis, quam in aliis, suum cuique pulchrum est; adhuc neminem cognovi poetam, (et mihi fuit cum Aquinio amicitia,) qui sibi non optimus videretur; sic se res habet: te tua, me delectant mea. Sed, ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et victu humano carebat: vivebat cum fugitivis, cum facinorosis, cum barbaris: neminem, qui aut libertate dignus esset aut vellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

XXIII. 64. Non ego iam cum huius vita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae vitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium: ex eadem urbe humilem homunculum a pulvere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, quum esse omnino negarent, septum undique et vestitum vepribus et dumetis, indagavi sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam: qui declarabant, in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. 65. Ego autem, quum omnia collustrarem oculis, (est enim ad portas Achradinas magna frequentia sepulcrorum,) animadverti columellam non multum e dumis eminentem: in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi, me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcibus multi purgarunt et aperuerunt locum. 66. Quo quum patefactus esset aditus, ad adversam basim accessimus. Apparebat epigramma, exesis posterioribus partibus versiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae civitas, quondam vero etiam doctissima, sui civis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. — Sed redeat, unde aberravit, oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina, habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit, quam illum tyrannum? Si vitae modum actionemque quaerimus: alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur, cum oblectatione sollertiae; qui est unus suavissimus pastus animorum: alterius in caede et iniuriis, cum et diurno et nocturno metu. Age, confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram. Quae regna, quas opes studiis eorum et delectationibus antepones? 67. Etenim quae pars optima est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optimum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? Eius bono fruendum est igitur, si beati esse volumus. Bonum autem mentis est virtus. Ergo hac beatam vitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulchra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi: sed dicendum idem illud paullo uberius videtur: plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis quum perspicuum sit vitam beatam exsistere, sequitur, ut ea exsistat ex honestate.

XXIV. 68. Sed, ne verbis solum attingamus ea, quae volumus ostendere, proponenda quaedam quasi moventia sunt, quae nos magis ad cognitionem intel-

ligentiamque convertant. Sumatur enim nobis quidam praestans vir optimis artibus, isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus virtus non facile comitatur: deinde ad investigandam veritatem studio incitato. Ex quo triplex ille animi fetus exsistet: unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae: alter in descriptione expetendarum fugiendarumve rerum: tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans; in quo inest omnis tum subtilitas disserendi, tum veritas iudicandi. 69. Quo tandem igitur gaudio affici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis! ut, quum totius mundi motus conversionesque perspexerit, sideraque viderit innumerabilia caelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus; septem alia suos quaeque tenere cursus, multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum vagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant: horum nimirum aspectus impulit illos veteres et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum et tamquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta; quaeque cuiusque generis vel inanimi vel animantis, vel muti vel loquentis origo, quae vita, qui interitus, quaeque ex alio in aliud vicissitudo atque mutatio; unde terra, et quibus librata ponderibus, quibus cavernis maria sustineat; in qua omnia, delata gravitate, medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo. XXV. 70. Haec tractanti animo et noctes et dies cogitanti exsistit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum divina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio compleatur. Ipsa enim cogitatio de vi et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandae, neque se in brevitate vitae collocatam putat, quum rerum caussas alias ex aliis aptas et necessitate nexas videt; quibus ab aeterno tempore fluentibus in aeternum, ratio tamen mensque moderatur. 71. Haec ille intuens atque suspiciens, vel potius omnes partes orasque circumspiciens, quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio virtutis exsistit: efflorescunt genera partesque virtutum: invenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quod in malis ultimum; quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis, hoc vel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut virtus ad beate vivendum sit se ipsa contenta. 72. Sequitur tertia, quae per omnes partes sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, vera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua quum summa utilitas exsistit ad res ponderandas, tum maxime ingenua delectatio et digna sapientiâ. Sed haec otii. Transeat idem iste sapiens ad rempublicam tuendam. Quid eo possit esse praestantius, quum contineri prudentia utilitatem civium cernat, iustitia nihil in suam domum inde derivet, reliquis utatur tot tam variisque virtutibus? Adiunge fructum amicitiarum: in quo doctis positum est quum consilium omnis vitae consentiens et paene conspirans, tum summa iucunditas e quotidiano cultu atque victu. Quid haec tandem vita desiderat, quo sit beatior? Cui [rei], refertae tot tantisque gaudiis, fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est virtutibus, beatum est, omnesque sapientes his gaudiis perfruuntur: omnes eos confiteri beatos esse necesse est.

XXVI. 73. A. Etiamne in cruciatu atque tormentis? M. An tu me in viola putabas, aut in rosa dicere: an Epicuro, qui tantummodo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit: (quod quidem, ut habet se res, me tamen plaudente dicit:) »Nullum sapienti esse tempus, etsi uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare, *Quam pro nihilo puto!*« quum praesertim omne malum dolore definiat, bonum voluptate; haec nostra honesta, turpia irrideat, dicatque nos, in vocibus occupatos, inanes sonos fundere; neque quidquam ad nos pertinere, nisi quod aut leve aut asperum in corpore sentiatur: — huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum, oblivisci licebit sui? et tum fortunam contemnere, quum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, quum constituerit, non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? 74. Nec vero illa sibi remedia comparavit ad tolerandum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis verecundiam, exercitationem consuetudinemque patiendi, praecepta fortitudinis, duritiam virilem, sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum voluptatum: ut, si quis aestuans, quum vim caloris non facile patiatur, recordari velit, se aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim video, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae voluptates. 75. Sed quum is dicat semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare vellet, non liceret: quidnam faciendum est his, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? Me quidem auctore etiam Peripatetici veteresque Academici balbutire desinant aliquando, aperteque et clara voce audeant dicere, beatam vitam in Phalaridis taurum descensuram. XXVII. 76. Sint enim tria genera bonorum, (ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus, quam soleo, intelligo, recedamus:) sint sane illa genera bonorum, dum corporis et externa iaceant humi, et tantummodo, quia sumenda sint, appellentur bona; alia autem illa divina longe lateque se pandant caelumque contingant: [ut,] ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo, et non beatissimum etiam dixerim? Dolorem vero sapiens extimescet. Is enim huic maxime sententiae repugnat: nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse videmur superiorum dierum disputationibus armati et parati: dolor esse videtur acerrimus virtuti adversarius; is ardentes faces intentat; is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur: 77. huic igitur succumbet virtus: huic beata sapientis et constantis viri vita cedet. Quam turpe! o dii boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt verberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedaemone vidimus ipsi incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, quum exanimarentur prius, quam se victos faterentur. Quae barbaria India vastior aut agrestior? In ea tamen gente primum ii, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi nives hiemalemque vim perferunt sine dolore: quumque ad flammam se applicaverunt, sine gemitu aduruntur. 78. Mulieres vero in India, quum est cuius earum vir mortuus, in certamen iudiciumque veniunt, quam plurimum ille dilexerit: plures enim

singulis solent esse nuptae: quae est victrix, ea laeta, prosequentibus suis, una cum viro in rogum imponitur: illa victa maesta discedit. Numquam naturam mos vinceret. Est enim ea semper invicta. Sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delenitum mollivimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes pravitatis erroribus quamvis carnificinam prius subierint, quam ibim aut aspidem aut felem aut canem aut crocodilum violent: quorum etiam si imprudentes quippiam fecerint, poenam nullam recusent. 79. De hominibus loquor. Quid bestiae? Non frigus, non famem, non montivagos atque silvestres cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut vulnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto, quae perferant, quaeque patiantur ambitiosi, honoris caussa; laudis studiosi, gloriae gratia; amore incensi, cupiditatis. Plena vita exemplorum est. XXVIII. 80. Sed adhibeat oratio modum, et redeat illuc, unde deflexit. Dabit, dabit, inquam, se in tormenta vita beata: nec iustitiam, temperantiam, in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, quum tortoris os viderit, consistet; virtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores (ut ante dixi) limenque carceris. Quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, comitatu pulcherrimo segregata? Quod tamen fieri nullo pacto potest. Nec enim virtutes sine beata vita cohaerere possunt, nec illa sine virtutibus. 81. Itaque eam tergiversari non sinent, secumque rapient, ad quemcumque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium, nihil, quod poenitere possit, facere, nihil invitum; splendide, constanter, graviter, honeste omnia; nihil ita exspectare, quasi certo futurum; nihil, quum acciderit, admirari, ut inopinatum ac novum accidisse videatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem venire non potest. 82. Stoicorum quidem facilis conclusio est: qui quum finem bonorum esse senserint, congruere naturae cumque ea convenienter vivere: quum id sit in sapientis* situm non officio solum, verum etiam potestate: sequatur necesse est, ut, cuius in potestate summum bonum, in eiusdem vita beata sit. Ita fit semper vita beata sapientis. — Habes, quae fortissime de beata vita dici putem, et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam verissime.

XXIX. A. Melius equidem afferre nihil possum: sed a te impetrarim libenter, ut, nisi molestum sit, (quoniam te nulla vincula impediunt ullius certae disciplinae, libasque ex omnibus, quodcumque te maxime specie veritatis movet:) quod paullo ante Peripateticos veteremque Academiam hortari videbare, ut sine retractatione libere dicere auderent, sapientes esse semper beatissimos, id velim audire, quemadmodum his putes consentaneum esse id dicere. Multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa. 83. M. Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti; quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese, nullius auctoritate adiuncta, iudicari. Et quoniam videris hoc velle, ut, quaecumque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen virtus satis habeat ad vitam beatam praesidii: quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus; sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos illud quidem cum pace agemus. Si enim Stoici fines bonorum recte posuerunt; confecta res est: necesse est semper beatum esse sapientem. 84. Sed quaeramus unam quamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae vitae possit omnium sententiis et disciplinis convenire. XXX. Sunt autem hae de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae. Primum simplices quattuor: Nihil bonum, nisi honestum, ut Stoici: Nihil bonum, nisi voluptatem, ut Epicurus: Nihil bonum, nisi vacuitatem doloris, ut Hieronymus: Nihil bonum, nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur simplicia: illa mixta. 85. Tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici, nec multo veteres Academici secus: voluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulavit: indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant: nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli nonnullorumque aliorum evanuerunt. Hi quid possint obtinere, videamus, omissis Stoicis: quorum satis videor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata caussa est: praeter Theophrastum, et si qui, illum secuti, imbecillius horrent dolorem et reformidant; reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut gravitatem dignitatemque virtutis exaggerent. Quam quum ad caelum extulerint, quod facere eloquentes homines copiose solent; reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quamquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet. XXXI. 86. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur: non, si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper vacat; sed si multo maiore ex parte exstat in utraque felicitas: sic vita, non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et graviore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. 87. Sequetur igitur horum ratione vel ad supplicium beata vita virtutem, cumque ea descendet in taurum, Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus, nec eam minis aut blandimentis corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia: quorum uterque honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se videntur angustius, enatant tamen: Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. Nemo est enim eorum, quin bonorum animum putet esse iudicem, eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malave videantur, possit contemnere. 88. Nam quae tibi Epicuri videtur, eadem erit Hieronymi et Carneadis caussa, et hercle omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem voluptarium dicimus.

Quid? is tibi mortemne videtur an dolorem timere? qui eum diem, quo moritur, beatum appellat, maximisque doloribus affectus eos ipsos inventorum suorum memoria et recordatione confutat; nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire videatur. De morte enim ita sentit, ut, dissoluto animante, sensum exstinctum putet; quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item de dolore certa habet, quae

sequatur; cuius magnitudinem brevitate consolatur, longinquitatem levitate. 89. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent, quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati videntur? Quis non paupertatem extimescit? Neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic vero ipse quam parvo est contentus! Nemo de tenui victu plura dixit. Etenim quae res pecuniae cupiditatem afferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumptibus copiae suppetant: quum procul ab his omnibus rebus absit, cur pecuniam magno opere desideret, vel potius curet omnino? 90. An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere: nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistola fertur his verbis: *Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegmen: calciamentum solorum callum: cubile terra: pulpamentum fames: lacte, caseo, carne vescor. Quare ut ad quietum me licet venias. Munera autem ista, quibus es delectatus, vel civibus tuis vel diis immortalibus dona.* Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura vitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. 91. Socrates, in pompa quum magna vis auri argentique ferretur, *Quam multa non desidero!* inquit. Xenocrates, quum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima: abduxit legatos ad caenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Quum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: *Quid? vos hesterna*, inquit, *caenula non intellexistis, me pecunia non egere?* Quos quum tristiores vidisset, xxx minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem videretur. 92. At vero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset, *Nunc quidem paullulum,* inquit, *a sole*: offecerat videlicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum vita fortunaque superaret: sibi nihil deesse: illi nihil satis umquam fore: se eius voluptates non desiderare, quibus numquam satiari ille posset: suas eum consequi nullo modo posse. XXXIII. 93. Vides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diviserit, non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen: partim esse naturales et necessarias, partim naturales et non necessarias, partim neutrum: necessarias satiari posse paene nihilo; divitias enim naturae esse parabiles: secundum autem genus cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet, nec vero ad carendum: tertias, quod essent plane inanes, neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiiciendas putavit. 94. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur, eaeque voluptates singillatim extenuantur: quarum genera non contemnunt, quaerunt tamen copiam. Nam et obscenas voluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, faciles, communes, in medio sitas esse dicunt: easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant: ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut valetudo aut officium aut fama postulet: omninoque genus hoc voluptatum optabile esse, si non obsit; prodesse numquam. 95. Totumque hoc de voluptate sic ille praecipit, ut voluptatem ipsam per se, quia voluptas sit, semper optandam expetendamque putet: eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum: itaque hac usurum compensatione sapientem, ut voluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat, maiorem efficientem voluptatem; omniaque iucunda, quamquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen; 96. quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiat voluptatem; animum et praesentem percipere pariter cum corpore, et prospicere venientem, nec praeteritam praeterfluere sinere. Ita perpetuas et contextas voluptates in sapiente fore semper, quum exspectatio speratarum voluptatum perceptarum memoria iungeretur. Atque his similia ad victum etiam transferuntur, extenuanturque magnificentia et sumptus epularum, quod parvo cultu natura contenta sit. XXXIV. 97. Etenim quis hoc non videt, desideriis ista condiri omnia? Darius in fuga, quum aquam turbidam et cadaveribus inquinatam bibisset, negavit umquam se bibisse iucundius. Numquam videlicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat: cui quum peragranti Aegyptum, comitibus non consecutis, cibarius in casa panis datus esset, nihil visum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, quum usque ad vesperum contentius ambularet, quaesitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse, se, quo melius caenaret, opsonare ambulando famem. 98. Quid? victum Lacedaemoniorum in philitiis nonne videmus? Ubi quum tyrannus caenavisset Dionysius, negavit se iure illo nigro, quod caenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: minime mirum, condimenta enim defuerunt. Quae tandem, inquit ille? Labor in venatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis. His enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur: atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intelligi potest, quae, ut quidquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. 99. Civitates quaedam universae, more doctae, parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte victus exponitur; quos negat ad panem adhibere quidquam, praeter nasturtium. Quamquam, si quaedam etiam suaviora natura desideret; quam multa ex terra arboribusque gignuntur, quum copia facili, tum suavitate praestantia! Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in victu, adde integritatem valetudinis. 100. Confer sudantes, ructantes, refertos epulis, tamquam opimos boves: tum intelliges, qui voluptatem maxime sequantur, eos minime consequi; iucunditatemque victus esse in desiderio, non in satietate. XXXV. Timotheum, clarum hominem Athenis et principem civitatis ferunt, quum caenavisset apud Platonem, eoque convivio admodum delectatus esset, vidissetque eum postridie, dixisse: »Vestrae quidem caenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt.« Quid, quod ne mente quidem recte uti possumus, multo cibo et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos; in qua scriptum est his fere verbis: *Quo quum venissem, vita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit: bis in die saturum fieri, nec umquam pernoctare solum; ceteraque, quae comitantur huic vitae, in qua sapiens nemo efficietur umquam, moderatus vero multo minus.* 101. *Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest?* Quo modo igitur iucunda vita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapali, opulentissimi Syriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto:

Haec habeo, quae edi, quaeque exsaturata libido
hausit: at illa iacent multa et praeclara relicta.

(*Quid aliud*, inquit Aristoteles, *in bovis, non in regis sepulcro inscriberes?*) Haec habere se mortuum dicit, quae ne vivus quidem diutius habebat, quam fruebatur. 102. Cur igitur divitiae desiderentur? aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, tabulis, ludis. Si quis est, qui his delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur, quam illi, qui his abundant? Est enim earum omnium rerum nostra in urbe summa in publico copia. Quae qui privatim habent, nec tam multa et raro vident, quum in sua rura venerunt. Quos tamen pungit aliquid, quum, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiat, si velim paupertatis caussam defendere. Aperta enim res est, et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam parvis rebus egeat, quam vilibus.

XXXVI. 103. Num igitur ignobilitas aut humilitas aut etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? Vide, ne plus commendatio in vulgus et haec, quae expetitur, gloria molestiae habeat, quam voluptatis. Leviculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri, *Hic est ille Demosthenes*. Quid hoc levius? At quantus orator! Sed apud alios loqui videlicet didicerat, non multum ipse secum. 104. Intelligendum est igitur, nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam, nec ignobilitatem extimescendam. *Veni Athenas,* inquit Democritus: *neque me quisquam* [*ibi*] *agnovit*. Constantem hominem et gravem! qui glorietur, a gloria se abfuisse. An tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio cantus numerosque moderantur: vir sapiens, multo arte maiore praeditus, non quid verissimum sit, sed quid velit vulgus, exquiret? An quidquam stultius, quam, quos singulos, sicut operarios barbarosque, contemnas, eos aliquid putare esse universos? Ille vero nostras ambitiones levitatesque contemnet, honoresque populi, etiam ultro delatos, repudiabit: nos autem eos nescimus, antequam poenitere coepit, contemnere. 105. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro: *universos* ait *Ephesios esse morte mulctandos, quod, quum civitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: Nemo de nobis unus excellat: sin quis exstiterit, alio in loco et apud alios sit.* An hoc non ita fit omni in populo? Nonne omnem exsuperantiam virtutis oderunt? Quid? Aristides (malo enim Graecorum, quam nostra proferre) nonne ob eam caussam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis vacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae, et in hoc ipso mundo caelum, terras, maria cognoscimus.

XXXVII. 106. Contempto igitur honore, contempta etiam pecunia, quid relinquitur, quod extimescendum sit? Exsilium, credo, quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi voluntatem malum est: quam sit ea contemnenda, paullo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum provinciae sunt; ex quibus admodum pauci in patriam revertuntur. At mulctantur bonis exsules. 107. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam vero exsilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum demum a perpetua peregrinatione differt? in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii: qui, semel egressi, numquam domum reverterunt. At enim sine, ignominia * * afficere sapientem? de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit: nam iure exsulantem consolari non oportet. 108. Postremo ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad voluptatem ea referunt, quae sequuntur in vita, ut, quocumque haec loco suppeditent, ibi beate queant vivere. Itaque ad omnem rationem Teucri vox accommodari potest,

— *Pátria est, ubicumque ést bene.*

Socrates quidem quum rogaretur, cuiatem se esse diceret, *Mundanum*, inquit. Totius enim mundi se incolam et civem arbitrabatur. Quid T. Albucius? nonne animo aequissimo Athenis exsul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si, in republica quiescens, Epicuri legibus paruisset. 109. Quî enim beatior Epicurus, quod in patria vivebat, quam quod Athenis Metrodorus? aut Plato Xenocratem vincebat, aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti vero ista civitas aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Demaratus quidem, Tarquinii, regis nostri, pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho, et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreavit. Num stulte anteposuit exsilii libertatem domesticae servituti? XXXVIII. 110. Iam vero motus animi, sollicitudines aegritudinesque oblivione leniuntur, traductis animis ad voluptatem. Non sine caussa igitur Epicurus ausus est dicere, semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in voluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. 111. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam: nam ista ipsa contemnit. Primum enim, horribilis ista caecitas quibus tandem caret voluptatibus? quum quidam etiam disputent, ceteras voluptates in ipsis habitare sensibus: quae autem aspectu percipiantur, ea non versari in oculorum ulla iucunditate: ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte versentur; in oculis tale nihil fit; animus accipit, quae videmus. Animo autem multis modis variisque delectari licet, etiam si non adhibeatur aspectus. Loquor enim de docto homine et erudito, cui vivere est cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad investigandum adhibet oculos advocatos. 112. Etenim si nox non adimit vitam beatam, cur dies nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscenius, sed non absurda sententia est: cuius caecitatem quum mulierculae lamentarentur, *Quid agitis?* inquit: *an vobis nulla videtur voluptas esse nocturna?* Appium quidem veterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intelligimus, in illo suo casu nec privato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri consultoribus solitam accepimus: quum, quorum res esset, sua ipsi non videbant, caecum adhibebant ducem. Pueris nobis, Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat, nec amicis deliberantibus deerat, et Graecam scribebat historiam et videbat in litteris. XXXIX. 113. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae domi vixit. Is vero, quod credibile vix esset, quum in philosophia multo etiam magis as-

sidue, quam antea, versaretur, et quum fidibus Pythagoreorum more uteretur, quumque ei libri noctes et dies legerentur; quibus in studiis oculis non egebat: tum, quod sine oculis fieri posse vix videtur, geometriae munus tuebatur, verbis praecipiens discentibus, unde, quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, quum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Ut enim vel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis quotidie: sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia valetudinum. 114. Democritus, luminibus amissis, alba scilicet et atra discernere non poterat. At vero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parva poterat: et sine varietate colorum licebat vivere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic vir impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur: et, quum alii saepe, quod ante pedes esset, non viderent, ille infinitatem omnem peragrabat, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poesin, videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut, quae ipse non viderit, nos ut videremus, effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac voluptatem, aut cuiquam docto defuisse umquam arbitramur? 115. Aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique divinae delectationi toto se animo dedidissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poetae, numquam inducunt deplorantem caecitatem suam. At vero Polyphemum Homerus, quum immanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod, qua vellet, ingredi posset et, quae vellet, attingere. Recte hic quidem. Nihilo enim erat ipse Cyclops, quam aries ille, prudentior. XL. 116. In surditate vero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus: sed aliud molestius, quod male audiebat: etiam si, ut mihi videbatur, iniuria. [Epicurei] nostri Graece fere nesciunt, nec Graeci Latine. Ergo hi in illorum, et illi in horum sermone surdi: omnesque nos in iis linguis, quas non intelligimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At vocem citharoedi non audiunt: ne stridorem quidem serrae tum, quum acuitur: aut grunnitum, quum iugulatur, suis: nec, quum quiescere volunt, fremitum murmurantis maris. Et, si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, antequam hi sint inventi, multos beate vixisse sapientes: deinde multo maiorem percipi posse legendis his, quam audiendis, voluptatem; 117. tum, ut paullo ante caecos ad aurium traducebamus voluptatem, sic licet surdos ad oculorum. Etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit; prematur etiam doloribus acerrimis corporis. Qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem: sin forte longinquitate producti vehementius tamen torquent, quam ut caussa sit, cur ferantur: quid est tandem, dii boni! quod laboremus? Portus enim praesto est, quoniam mors [ibidem] est aeternum nihil sentienti receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: *Magnum vero,* inquit, *effecisti, si cantharidis vim consecutus es.* 118. Paullus Persae deprecanti, ne in triumpho duceretur: *In tua id quidem potestate est.* Multa primo die, quum de ipsa morte quaereremus; non pauca etiam postero, quum ageretur de dolore, sunt dicta de morte: quae qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam, aut certe non timendam putet. XLI. Mihi quidem in vita servanda videtur illa lex, quae in Graecorum conviviis obtinetur: *aut bibat,* inquit, *aut abeat.* Et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis voluptate potandi: aut, ne sobrius in violentiam vinolentorum incidat, ante discedat: sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, totidem verbis dicit Hieronymus.

119. Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut virtus per se ipsa nihil valeat; omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani vocis sono decoratum esse dicant: [et] tamen semper beatum censent esse sapientem: quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putes? Quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab his corporis et externa obscurentur: 120. alii autem haec ne bona quidem ducunt; in animo reponunt omnia. Quorum controversiam solebat, tamquam honorarius arbiter, iudicare Carneades. Nam quum, quaecumque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda viderentur: neque tamen Peripatetici plus tribuerent divitiis, bonae valetudini, ceteris rebus generis eiusdem, quam Stoici: quum ea re, non verbis ponderarentur, caussam esse dissidendi negabat. Quare hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quemadmodum obtinere possint, ipsi viderint. Mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene vivendi facultate dignum quiddam philosophorum voce profitentur.

121. Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror, (ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio?) ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus: a quo non modo impulsi sumus ad philosophas scriptiones, verum etiam lacessiti. In quo quantum ceteris profuturi simus, non facile dixerimus: nostris quidem acerbissimis doloribus variisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inveniri levatio.

M. TULLII CICERONIS DE NATURA DEORUM AD BRUTUM LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

In his libris C. Velleius (trib. pl. a. 664. U. c.), Q. Lucilius Balbus L. ICti frater et C. Aurelius Cotta (679. cos. et pontifex, cf. N. D. II, 1. et 67.) inducuntur disputantes de natura deorum, audiente Cicerone. Velleius Epicuream rationem explicat, Balbus Stoicam, et contra utramque disserit Academicus Cotta, sub cuius persona, quamquam dissimulat et Stoici se rationem probare simulat, tamen latet Cicero. Hic vero sermonem istum, quem a. 677. aut 678. habitum esse fingit, Caesare V. Antonio coss. 710. scripsisse dicitur.

ARG. Explicatis in prooemio difficultate quaestionis et academico philosophandi genere, 1-7. primo Velleius, qui cum Cotta disputat, rationes reprehendit Platonicam ac Stoicam; quarum illa mundum a deo tanquam opifice atque aedificatore profectum pugnabat, altera πρόνοιαν, providentiam, inducebat, a qua mundus effectus esset et administraretur, utraque autem mundum animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem ardentemque faciebat. c. 8-10. Reliquorum deinde philosophorum inde a Thalete sententiis de deo reiectis, c. 10-15. Epicuream probare aggreditur. Solum Epicurum vidisse, primum, esse deos, quod quum in omnium animis notionem eorum impresserit natura, et sine doctrina anticipationem quamdam deorum (πρόληψιν), tum mira sit hominum consensio. Homines vero etiam eam anticipationem habere sive praenotionem deorum, ut beatos, immortales putent. Ita effici, ut nihil negotii nec ipsi habeant, nec aliis exhibeant, neque ira neque gratia teneantur, quod, quae talia sint, imbecilla sint omnia. Id si ita sit, pie colendos esse deos, nullo autem modo timendos; hac una re omnem superstitionem everti. c. 16 17. Sed ad hanc opinionem confirmandam requiri formam, vitam et actionem mentis atque agitationem in deo. Ac formam quidem non posse nisi humanam esse: primum, quod natura speciem aliam deorum non habeat; deinde, quod humana forma sit pulcherrima; tertio, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. Neque tamen eam speciem corpus esse, sed quasi corpus; eamque mente tantum cerni, nec soliditate quadam, nec ad numerum, sed imaginibus, similitudine ac transitione perceptis. Vitam autem deorum esse beatissimam. Nihil enim agere, sua virtute et sapientia gaudentes et scientes, semper se fore maximis in voluptatibus. c. 18-20. Contra haec disputat Cotta Academicus; non ut aliquid ipse decernat, sed ut Epicurea dissolvat; neque quod neget, esse deos, sed quod rationem, quae adferatur, firmam non putet. Nam argumentum, quod ab omnium hominum consensu petatur, quum leve per se, tum etiam falsum esse. c. 23. Sed, esse deos, concedi posse. Illud doceri se velle, unde sint, ubi sint, quales sint: ad quae omnia atomis abutantur Epicurei; quae primo nullae sint, quod nullus sit corporibus vacuus locus; deinde, si sint, effici, ut aeterni dii non sint, et interire possint; quo constituto, beatitudinem deorum tolli. Ad hanc reprehensionem effugiendam quasi corpus et quasi sanguinem excogitatum esse, quod quid sit, intelligere posse neminem. c. 24-26. Nihil etiam valere eas rationes, quibus humana forma diis asseratur. Nam quam omnes fere homines, praeter Aegyptios paucasque alias gentes, diis cogitatione affingant, eam non a natura esse, sed consilio humano, aut superstitioni a pictoribus, poetis, artificibus confirmatae deberi. Neque ex eo, quod hominibus nihil homine pulchrius videatur, consequi, nihil esse eo pulchrius. Denique incertum illud esse, quod usquam, nisi in figura humana, ratio, virtus, atque adeo beatitudo, locum habere videatur. Neque enim rationem, quod ea in nulla alia forma esse videatur, propterea in nulla esse posse. Nam, si nullum diis sit negotium, quod membra corporis humani requirat, nil membris opus esse. c. 27-37. Iam in ceteris etiam quaestionibus, de domicilio, de vita et beatitudine deorum, laborare Epicuream rationem. Nullam in diis soliditatem esse, nec ad numerum eos permanere dici; sed imaginum similitudine ac transitione percipi. Iam si nulla deorum sit soliditas et eminentia, nihil interesse, utrum de deo, an de hippocentauro disputetur, meritoque deos ad inanes animi conformationes referri. Quod si imaginibus deorum pulsentur animi; quamquam tota res nugatoria sit: tamen speciem dumtaxat obiici animis, non vero, cur eae beatae sint aut aeternae, etsi vel maxime continenter ferantur. Nam illam ἰσονομίαν, h. e. aequilibritatem, Epicuri, qua, quia natura mortalis sit, ut etiam immortalis sit, effici putat, per se absurdam esse. Beatus autem quum sine virtute nemo esse possit, nulla autem sine actione virtus; nec otiosos illos deos posse beatos esse. Neque vero voluptate corporea uti eos posse, in qua summum bonum Epicurus ponat; neque unam doloris vacuitatem aut assiduam felicitatis suae cogitationem beatos eos efficere posse. Et quum semper pulsentur incursione atomorum, et imagines ex ipsis semper effluant, non posse eos non interitum timere, quod beatitudini plane repugnet. c. 37-41. Quoniam vero otiosos deos introducant Epicurei, nullam rerum humanarum curam habentes, nihil homines iuvantes; omnem sanctitatem et adversus deos pietatem, quamquam verbo ponatur, tamen re tolli. c. 42. sqq.

I. 1. Quum multae res in philosophia nequaquam satis adhuc explicatae sint, tum perdifficilis, Brute, (quod tu minime ignoras,) et perobscura quaestio est de natura deorum: quae et ad agnitionem animi pulcherrima est et ad moderandam religionem necessaria. De qua tam variae sunt doctissimorum hominum tamque discrepantes sententiae, ut magno argumento esse debeat, caussam, id est principium, philosophiae, esse inscientiam, prudenterque Academicos a rebus incertis assensionem cohibuisse. Quid est enim temeritate turpius? aut quid tam temerarium tamque indignum sapientis gravitate atque constantia, quam aut falsum sentire, aut, quod non satis explorate perceptum sit et cognitum, sine ulla dubitatione defendere? 2. Velut in hac quaestione plerique (quod maxime verisimile est et quo omnes duce natura vehimur,) deos esse dixerunt: dubitare se Protagoras: nullos esse omnino Diagoras Melius et Theodorus Cyrenaicus putaverunt. Qui vero deos esse dixerunt, tanta sunt in varietate ac dissensione, ut eorum molestum sit dinumerare sententias. Nam et de figuris deorum, et de locis atque sedibus et actione vitae multa dicuntur; deque his summa philosophorum dissensione certatur: quod vero maxime rem caussamque continet, utrum nihil agant, nihil moliantur, omni curatione et administratione rerum vacent, an contra ab iis et a principio omnia facta et constituta sint, et ad infinitum tempus regantur atque moveantur, in primis magna dissensio est: eaque nisi diiudicetur, in summo errore necesse est homines atque in maximarum rerum ignoratione versari. II. 3. Sunt enim philosophi et fuerunt, qui omnino nullam habere censerent humanarum rerum procurationem deos. Quorum si vera sententia est, quae potest esse pietas? quae sanctitas? quae religio? Haec enim omnia pure ac caste tribuenda deorum numini ita sunt, si animadvertuntur ab iis, et si est aliquid a diis immortalibus hominum generi tributum. Sin autem dii neque possunt nos iuvare neque volunt, nec omnino curant, nec, quid agamus, animadvertunt, nec est, quod ab iis ad hominum vitam permanare possit: quid est, quod ullos diis immortalibus cultus, honores, preces adhibeamus? In specie autem fictae simulationis, sicut reliquae virtutes, ita pietas inesse non potest, cum qua simul et sanctitatem et religionem tolli necesse est; quibus sublatis, perturbatio vitae sequitur et magna confusio. 4. Atque haud scio, an, pietate adversus deos sublata, fides etiam et societas generis humani et una excellentissima virtus, iustitia, tollatur. Sunt autem alii philosophi, et hi quidem magni atque nobiles, qui deorum mente atque ratione omnem mundum administrari et regi censeant: neque vero id solum, sed etiam ab iisdem vitae hominum consuli et provideri: nam et fruges, et reliqua, quae terra pariat, et tempestates ac temporum varietates caelique mutationes, quibus omnia, quae terra gignat, maturata pubescant, a diis immortalibus tribui generi humano putant: multaque, quae dicentur in his libris, colligunt: quae talia sunt, ut ea ipsa dii immortales ad usum hominum fabricati paene videantur. Contra quos Carneades ita multa disseruit, ut excitaret homines non socordes ad veri investigandi cupiditatem. 5. Res enim nulla est, de qua tanto opere non solum indocti, sed etiam docti dissentiant. Quorum opiniones quum tam variae sint tamque inter se dissidentes: alterum fieri profecto potest, ut earum nulla, alterum certe non potest, ut plus una vera sit. III. Qua quidem in caussa et benevolos obiurgatores placare et invidos vituperatores confutare possumus, ut alteros reprehendisse poeniteat, alteri didicisse se gaudeant. Nam qui admonent amice, docendi sunt; qui inimice insectantur, repellendi. 6. Multum autem fluxisse video de libris nostris, quos complures brevi tempore edidimus, variumque sermonem partim admirantium, unde hoc philosophandi nobis subito studium exstitisset, partim, quid quaque de re certi haberemus, scire cupientium. Multis etiam sensi mirabile videri, eam nobis potissimum probatam esse philosophiam, quae lucem eriperet et quasi noctem quamdam rebus offunderet, desertaeque disciplinae, et iam pridem relictae, patrocinium nec opinatum a nobis esse susceptum. Nos autem nec subito coepimus philosophari, nec mediocrem a primo tempore aetatis in eo studio operam curamque consumpsimus, et, quum minime videbamur, tum maxime philosophabamur; quod et orationes declarant, refertae philosophorum sententiis, et doctissimorum hominum familiaritates, quibus semper domus nostra floruit, et principes illi, Diodotus, Philo, Antiochus, Posidonius, a quibus instituti sumus. 7. Et, si omnia philosophiae praecepta referuntur ad vitam, arbitramur nos et publicis et privatis in rebus ea praestitisse, quae ratio et doctrina praescripserit. IV. Sin autem quis requirit, quae caussa nos impulerit, ut haec tam sero litteris mandaremus, nihil est, quod expedire tam facile possimus. Nam quum otio langueremus, et is esset reipublicae status, ut eam unius consilio atque cura gubernari necesse esset: primum ipsius reipublicae caussa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existimans interesse ad decus et ad laudem civitatis, res tam graves tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri. 8. Eoque me minus instituti mei poenitet, quod facile sentio, quam multorum non modo discendi, sed etiam scribendi studia commoverim: complures enim Graecis institutionibus eruditi ea, quae didicerant, cum civibus suis communicare non poterant, quod illa, quae a Graecis accepissent, Latine dici posse diffiderent. Quo in genere tantum profecisse videmur, ut a Graecis ne verborum quidem copia vinceremur. 9. Hortata est etiam, ut me ad haec conferrem, animi aegritudo, fortunae magna et gravi commota iniuria; cuius si maiorem aliquam levationem reperire potuissem, non ad hanc potissimum confugissem. Ea vero ipsa nulla ratione melius frui potui, quam si me non modo ad legendos libros, sed etiam ad totam philosophiam pertractandam dedissem. Omnes autem eius partes atque omnia membra tum facillime noscuntur, quum totae quaestiones scribendo explicantur. Est enim admirabilis quaedam continuatio seriesque rerum, ut alia ex alia nexa, et omnes inter se aptae colligataeque videantur. V. 10. Qui autem requirunt, quid quaque de re ipsi sentiamus, curiosius id faciunt, quam necesse est. Non enim tam auctoritatis in disputando, quam rationis momenta quaerenda sunt. Quin etiam obest plerumque iis, qui discere volunt, auctoritas eorum, qui se docere profitentur: desinunt enim suum iudicium adhibere: id habent ratum, quod ab eo, quem probant, iudicatum vident. Nec vero probare soleo id, quod de Pythagoreis accepimus, quos ferunt, si quid affirmarent in disputando, quum ex iis quaereretur, quare ita esset, respondere solitos, *Ipse dixit: ipse* autem erat Pythagoras. Tantum opinio praeiudicata poterat, ut etiam sine ratione valeret auctoritas. 11. Qui autem

mirantur nos hanc potissimum disciplinam secutos, his quattuor Academicis libris satis responsum videtur. Nec vero desertarum derelictarumque rerum patrocinium suscepimus. Non enim hominum interitu sententiae quoque occidunt, sed lucem auctoris fortasse desiderant: ut haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi, profecta a Socrate, repetita ab Arcesila, confirmata a Carneade, usque ad nostram viguit aetatem; quam nunc propemodum orbam esse in ipsa Graecia intelligo. Quod non Academiae vitio, sed tarditate hominum arbitror contigisse. Nam si singulas disciplinas percipere magnum est, quanto maius omnes? quod facere iis necesse est, quibus propositum est veri reperiendi caussa et contra omnes philosophos et pro omnibus dicere. 12. Cuius rei tantae tamque difficilis facultatem consecutum esse me non profiteor: secutum esse prae me fero. Nec tamen fieri potest, ut, qui hac ratione philosophentur, ii nihil habeant, quod sequantur. Dictum est omnino hac de re alio loco diligentius: sed, quia nimis indociles quidam tardique sunt, admonendi videntur saepius. Non enim sumus ii, quibus nihil verum esse videatur, sed ii, qui omnibus veris falsa quaedam adiuncta esse dicamus, tanta similitudine, ut in iis nulla insit certa iudicandi et assentiendi nota. Ex quo exsistit illud, multa esse probabilia, quae quamquam non perciperentur, tamen, quia visum haberent quemdam insignem et illustrem, iis sapientis vita regeretur.

VI. 13. Sed iam, ut omni me invidia liberem, ponam in medio sententias philosophorum de natura deorum. Quo quidem loco convocandi omnes videntur, qui, quae sit earum vera, iudicent. Tum demum mihi procax Academia videbitur, si aut consenserint omnes, aut erit inventus aliquis, qui, quid verum sit, invenerit. Itaque mihi libet exclamare, ut ille in Synephebis:

Pró! deûm, populárium omnium, ómnium adolescentium
clámo, postulo, óbsecro, oro, plóro, atque imploró fidem:

non levissima de re, ut queritur ille, fieri

— — — *in cívitate fácinora capitália.*
— *Ab amico amánte argentum áccipere meretrix nevolt;*

14. sed, ut adsint, cognoscant, animadvertant, quid de religione, pietate, sanctitate, caerimoniis, fide, iureiurando, quid de templis, delubris sacrificiisque sollemnibus, quid de ipsis auspiciis, quibus nos praesumus, existimandum sit. Haec enim omnia ad hanc de diis immortalibus quaestionem referenda sunt. Profecto eos ipsos, qui se aliquid certi habere arbitrantur, addubitare coget doctissimorum hominum de maxima re tanta dissensio. 15. Quod quum saepe alias, tum maxime animadverti, quum apud C. Cottam, familiarem meum, accurate sane et diligenter de diis immortalibus disputatum est. Nam, quum feriis Latinis ad eum ipsius rogatu arcessituque venissem, offendi eum sedentem in exedra et cum C. Velleio senatore disputantem, ad quem tum Epicurei primas ex nostris hominibus deferebant. Aderat etiam Q. Lucilius Balbus; qui tantos progressus habebat in Stoicis, ut cum excellentibus in eo genere Graecis compararetur. Tum, ut me Cotta vidit, Peropportune, inquit, venis: oritur enim mihi magna de re altercatio cum Velleio: cui, pro tuo studio, non est alienum te interesse. VII. 16. Atqui mihi quoque videor, inquam, venisse, ut dicis, opportune. Tres enim trium disciplinarum principes convenistis. M. enim Piso si adesset, nullius philosophiae, earum quidem, quae in honore sunt, vacaret locus. Tum Cotta, Si, inquit, liber Antiochi nostri, qui ab eo nuper ad hunc Balbum missus est, vera loquitur, nihil est, quod Pisonem, familiarem tuum, desideres. Antiocho enim Stoici cum Peripateticis re concinere videntur, verbis discrepare: quo de libro velim scire, Balbe, quid sentias. Egone? inquit ille. Miror Antiochum, hominem in primis acutum, non vidisse, interesse plurimum inter Stoicos, qui honesta a commodis non nomine, sed genere toto disiungerent, et Peripateticos, qui honesta commiscerent cum commodis, ut ea inter se magnitudine et quasi gradibus, non genere differrent. Haec enim est non verborum parva, sed rerum permagna dissensio. 17. Verum haec alias: nunc quod coepimus, si videtur. Mihi vero, inquit Cotta, videtur. Sed, ut hic, qui intervenit, me intuens, ne ignoret, quae res agatur: de natura agebamus deorum; quae quum mihi videretur perobscura, ut semper videri solet, Epicuri ex Velleio sciscitabar sententiam. Quamobrem, inquit, Vellei, nisi molestum est, repete, quae coeperas. — Repetam vero, quamquam non mihi, sed tibi hic venit adiutor. Ambo enim, inquit arridens, ab eodem Philone nihil scire didicistis. Tum ego, Quid didicerimus, Cotta viderit: tu autem nolo existimes, me adiutorem huic venisse, sed auditorem, et quidem aequum, libero iudicio, nulla eiusmodi astrictum necessitate, ut mihi, velim nolim, sit certa quaedam tuenda sententia.

VIII. 18. Tum Velleius fidenter sane, ut solent isti, nihil tam verens, quam ne dubitare aliqua de re videretur, tamquam modo ex deorum concilio et ex Epicuri intermundiis descendisset, Audite, inquit, non futiles commentitiasque sententias, non opificem aedificatoremque mundi, Platonis de Timaeo deum: nec anum fatidicam, Stoicorum πρόνοιαν, quam Latine licet providentiam dicere: neque vero mundum ipsum, animo et sensibus praeditum, rotundum, volubilem, ardentem deum, portenta et miracula non disserentium philosophorum, sed somniantium. 19. Quibus enim oculis [animi] intueri potuit vester Plato fabricam illam tanti operis, qua construi a deo atque aedificari mundum facit? Quae molitio? quae ferramenta? qui vectes? quae machinae? qui ministri tanti muneris fuerunt? Quemadmodum autem obedire et parere voluntati architecti aër, ignis, aqua, terra potuerunt? Unde vero ortae illae quinque formae, ex quibus reliqua formantur, apte cadentes ad animum efficiendum pariendosque sensus? Longum est, ad omnia; quae talia sunt, ut optata magis, quam inventa videantur. 20. Sed illa palmaris quidem, quod, qui non modo natum mundum introduxerit, sed etiam manu paene factum, is eum dixerit fore sempiternum. Hunc censes primis, ut dicitur, labris gustasse physiologiam, id est naturae rationem, qui quidquam, quod ortum sit, putet aeternum esse posse? Quae est enim coagmentatio non dissolubilis? aut quid est, cuius principium aliquod sit, nihil sit extremum? Pronoea vero si vestra est, Lucili, eadem; requiro, quae paullo ante, ministros, machinas, omnem totius operis designationem atque apparatum: sin alia est, cur mortalem fecerit mundum, non, quemadmodum Platonicus deus, sempiternum. IX. 21. Ab utroque autem sciscitor, cur mundi aedificatores repente exstiterint, in-

numerabilia saecula dormierint. Non enim, si mundus nullus erat, saecula non erant. Saecula nunc dico non ea, quae dierum noctiumque numero annuis cursibus conficiuntur. Nam fateor, ea sine mundi conversione effici non potuisse. Sed fuit quaedam ab infinito tempore aeternitas, quam nulla temporum circumscriptio metiebatur, spatio tamen, qualis ea fuerit, intelligi non potest: quod ne in cogitationem quidem cadit, ut fuerit tempus aliquod, nullum quum tempus esset. 22. Isto igitur tam immenso spatio, quaero, Balbe, cur Pronoea vestra cessaverit. Laboremne fugiebat? At iste nec attingit deum, nec erat ullus, quum omnes naturae numini divino, caelum, ignes, terrae, maria, parerent. Quid autem erat, quod concupisceret deus mundum signis et luminibus, tamquam aedilis, ornare? Si, ut deus ipse melius habitaret; antea videlicet tempore infinito in tenebris, tamquam in gurgustio, habitaverat. Post autem varietatene eum delectari putamus, qua caelum et terras exornatas videmus? Quae ista potest esse oblectatio deo? Quae si esset, non ea tamdiu carere potuisset. 23. An haec, ut fere dicitis, hominum caussa a deo constituta sunt? Sapientumne? propter paucos igitur tanta est facta rerum molitio. An stultorum? at primum caussa non fuit, cur de improbis bene mereretur. Deinde quid est assecutus? quum omnes stulti sint sine dubio miserrimi; maxime quod stulti sunt: miserius enim stultitia quid possumus dicere? deinde, quod ita multa sunt incommoda in vita, ut ea sapientes commodorum compensatione leniant, stulti nec vitare venientia possint, nec ferre praesentia. X. Qui vero mundum ipsum animantem sapientemque esse dixerunt, nullo modo viderunt animi naturam ** intelligentes, in quam figuram cadere posset: de quo dicam equidem paullo post. 24. Nunc autem hactenus admirabor eorum tarditatem, qui animantem, immortalem, et eumdem beatum, rotundum esse velint, quod ea forma ullam neget esse pulchriorem Plato. At mihi vel cylindri, vel quadrati, vel coni, vel pyramidis videtur esse formosior. Quae vero vita tribuitur isti rotundo deo? Nempe, ut ea celeritate contorqueatur, cui par nulla ne cogitari quidem possit; in qua, non video, ubinam mens constans et vita beata possit insistere: quodque in nostro corpore, si minima ex parte significetur, molestum sit, cur hoc idem non habeatur molestum in deo? Terra enim profecto, quoniam mundi pars est, pars est etiam dei. Atqui terrae maximas regiones inhabitabiles atque incultas videmus, quod pars earum appulsu solis exarserit, pars obriguerit nive pruinaque, longinquo solis abscessu; quae, si mundus est deus, quoniam partes mundi sunt, dei membra partim ardentia, partim refrigerata dicenda sunt.

25. Atque haec quidem vestra, Lucili. Qualia vero sint, ab ultimo repetam superiorum. Thales enim Milesius, qui primus de talibus rebus quaesivit, aquam dixit esse initium rerum, deum autem eam mentem, quae ex aqua cuncta fingeret. Si dii possunt esse sine sensu, cur aquae mentem * adiunxit, si ipsa mens constare potest vacans corpore? Anaximandri autem opinio est, nativos esse deos, longis intervallis orientes occidentesque, eosque innumerabiles esse mundos. Sed nos deum, nisi sempiternum, intelligere quî possumus? 26. Post Anaximenes aëra deum statuit, eumque gigni esseque immensum et infinitum et semper in motu: quasi aut aër sine ulla forma deus esse possit, quum praesertim deum non modo aliqua, sed pulcherrima specie esse deceat; aut non omne, quod ortum sit, mortalitas consequatur. XI. Inde Anaxagoras, qui accepit ab Anaximene disciplinam, primus omnium rerum descriptionem et modum mentis infinitae vi ac ratione designari et confici voluit: in quo non vidit, neque motum sensui iunctum et continentem in infinito ullum esse posse, neque sensum omnino, quo non ipsa natura pulsa sentiret. Deinde si mentem istam quasi animal aliquod esse voluit, erit aliquid interius, ex quo illud animal nominetur. Quid autem interius mente? Cingatur igitur corpore externo. 27. Quod quoniam non placet, aperta simplexque mens, nulla re adiuncta, qua sentire possit, fugere intelligentiae nostrae vim et notionem videtur. Crotoniates autem Alcmaeo, qui soli et lunae reliquisque sideribus, animoque praeterea divinitatem dedit, non sensit, sese mortalibus rebus immortalitatem dare. Nam Pythagoras, qui censuit, animum esse per naturam rerum omnem intentum et commeantem, ex quo nostri animi carperentur, non vidit, distractione humanorum animorum discerpi et lacerari deum, et, quum miseri animi essent, quod plerisque contingeret, tum dei partem esse miseram: quod fieri non potest. 28. Cur autem quidquam ignoraret animus hominis, si esset deus? Quomodo porro deus iste, si nihil esset nisi animus, aut infixus aut infusus esset in mundo? Tum Xenophanes, qui mente adiuncta omne praeterea, quod esset infinitum, deum voluit esse, de ipsa mente item reprehenditur, ut ceteri; de infinitate autem vehementius, in qua nihil neque sentiens neque coniunctum potest esse. Nam Parmenides quidem commentitium quiddam coronae similitudine efficit: Stephanen appellat continente ardore * lucis orbem, qui cingit caelum; quem appellat deum: in quo neque figuram divinam, neque sensum quisquam suspicari potest: multaque eiusdem monstra; quippe qui bellum, qui discordiam, qui cupiditatem ceteraque generis eiusdem ad deum revocat: quae vel morbo, vel somno, vel oblivione, vel vetustate delentur: eademque de sideribus: quae, reprehensa iam in alio, in hoc omittantur. XII. 29. Empedocles autem, multa alia peccans, in deorum opinione turpissime labitur. Quattuor enim naturas, ex quibus omnia constare vult, divinas esse censet, quas et nasci et exstingui perspicuum est, et sensu omni carere. Nec vero Protagoras, qui sese negat omnino de diis habere, quod liqueat, sint, non sint, qualesve sint, quidquam videtur de natura deorum suspicari. Quid? Democritus, qui tum imagines earumque circuitus in deorum numero refert, tum illam naturam, quae imagines fundat ac mittat, tum scientiam intelligentiamque nostram, nonne in maximo errore versatur? Quum idem omnino, quia nihil semper suo statu maneat, neget esse quidquam sempiternum: nonne deum omnino ita tollit, ut nullam opinionem eius reliquam faciat? Quid? aër, quo Diogenes Apolloniates utitur deo, quem sensum habere potest, aut quam formam dei? 30. Iam de Platonis inconstantia longum est dicere: qui in Timaeo patrem huius mundi nominari neget posse: in legum autem libris, quid sit omnino deus, anquiri oportere non censeat. Quod vero sine corpore ullo deum vult esse, ut Graeci dicunt, ἀσώματον; id quale esse possit, intelligi non potest: careat enim sensu necesse est, careat etiam prudentia, careat voluptate: quae omnia una cum deorum notione comprehendimus. Idem et in Timaeo dicit et in legibus, et mundum deum esse, et caelum, et astra, et terram, et animos, et eos, quos

maiorum institutis accepimus; quae et per se sunt falsa perspicue et inter sese vehementer repugnantia. 31. Atque etiam Xenophon paucioribus verbis eadem fere peccat: facit enim in iis, quae a Socrate dicta retulit, Socratem disputantem, formam dei quaeri non oportere: eundemque et solem et animum deum dicere: et modo unum, tum autem plures deos; quae sunt iisdem in erratis fere, quibus ea, quae de Platone diximus. XIII. 32. Atque etiam Antisthenes in eo libro, qui physicus inscribitur, populares deos multos, naturalem unum esse dicens, tollit vim et naturam deorum. Nec multo secus Speusippus, Platonem avunculum subsequens et vim quamdam dicens, qua omnia regantur, eamque animalem, evellere ex animis conatur cognitionem deorum. 33. Aristoteles quoque in tertio de philosophia libro multa turbat, a magistro Platone non dissentiens. Modo enim menti tribuit omnem divinitatem: modo mundum ipsum deum dicit esse: modo quemdam alium praeficit mundo, eique eas partes tribuit, ut replicatione quadam mundi motum regat atque tueatur; tum caeli ardorem deum dicit esse, non intelligens, caelum mundi esse partem, quem alio loco ipse designarit deum. Quomodo autem caeli divinus ille sensus in celeritate tanta conservari potest? ubi deinde illi tot dii, si numeramus etiam caelum deum? Quum autem sine corpore idem vult esse deum, omni illum sensu privat et prudentia. Quo porro modo mundum movere, carens corpore, aut quomodo, semper se movens, esse quietus et beatus potest? 34. Nec vero eius condiscipulus Xenocrates in hoc genere prudentior; in cuius libris, qui sunt de natura deorum, nulla species divina describitur. Deos enim octo esse dicit: quinque eos, qui in stellis vagis nominantur; unum, qui ex omnibus sideribus, quae infixa caelo sunt, ex dispersis quasi membris simplex sit putandus deus: septimum Solem adiungit: octavamque Lunam: qui quo sensu beati esse possint, intelligi non potest. Ex eadem Platonis schola Ponticus Heraclides puerilibus fabulis refersit libros, et tum mundum, tum mentem divinam esse putat: errantibus etiam stellis divinitatem tribuit sensuque deum privat et eius formam mutabilem esse vult: eodemque in libro rursus terram et caelum refert in deos. 35. Nec vero Theophrasti inconstantia ferenda est: modo enim menti divinum tribuit principatum, modo caelo, tum autem signis sideribusque caelestibus. Nec audiendus eius auditor Strato, is qui physicus appellatur: qui omnem vim divinam in natura sitam esse censet, quae caussas gignendi, augendi, minuendi habeat, sed careat omni sensu et figura. XIV. 36. Zeno autem (ut iam ad vestros, Balbe, veniam) naturalem legem divinam esse censet eamque vim obtinere recta imperantem prohibentemque contraria. Quam legem quomodo efficiat animantem, intelligere non possumus. Deum autem animantem certe volumus esse. Atque hic idem alio loco aethera deum dicit, si intelligi potest nihil sentiens deus, qui numquam nobis occurrit neque in precibus, neque in optatis neque in votis. Aliis autem libris rationem quamdam, per omnem naturam rerum pertinentem, vi divina esse affectam putat. Idem astris hoc idem tribuit, tum annis, mensibus, annorumque mutationibus. Quum vero Hesiodi theogoniam interpretatur, tollit omnino insitas praeceptasque cognitiones deorum. Neque enim Iovem, neque Iunonem, neque Vestam neque quemquam, qui ita appellatur, in deorum habet numero: sed rebus inanimis atque mutis per quamdam significationem haec docet tributa nomina. 37. Cuius discipuli Aristonis non minus magno in errore sententia est: qui neque formam dei intelligi posse censeat, neque in diis sensum esse dicat dubitetque omnino, deus animans necne sit. Cleanthes autem, qui Zenonem audivit una cum eo, quem proxime nominavi, tum ipsum mundum deum dicit esse, tum totius naturae menti atque animo tribuit hoc nomen, tum ultimum et altissimum atque undique circumfusum et extremum omnia cingentem atque complexum ardorem, qui aether nominetur, certissimum deum iudicat. Idemque, quasi delirans, in iis libris, quos scripsit contra voluptatem, tum fingit formam quamdam et speciem deorum, tum divinitatem omnem tribuit astris, tum nihil ratione censet esse divinius. Ita fit, ut deus ille, quem mente noscimus atque in animi notione tamquam in vestigio volumus reponere, nusquam prorsus appareat.

XV. 38. At Persaeus, eiusdem Zenonis auditor, eos dicit esse habitos deos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa: ipsasque res utiles et salutares deorum esse vocabulis nuncupatas; ut ne hoc quidem diceret, illa inventa esse deorum, sed ipsa divina. Quo quid absurdius, quam aut res sordidas atque deformes deorum honore afficere, aut homines iam morte deletos reponere in deos, quorum omnis cultus esset futurus in luctu? 39. Iam vero Chrysippus, qui Stoicorum somniorum vaferrimus habetur interpres, magnam turbam congregat ignotorum deorum, atque ita ignotorum, ut eos ne coniectura quidem informare possimus, quum mens nostra quidvis videatur cogitatione posse depingere. Ait enim, vim divinam in ratione esse positam et in universae naturae animo atque mente; ipsumque mundum deum dicit esse, et eius animi fusionem universam; tum eius ipsius principatum, qui in mente et ratione versetur, communemque rerum naturam universam atque omnia continentem; tum fatalem vim et necessitatem rerum futurarum; ignem praeterea et eum, quem antea dixi, aethera; tum ea, quae natura fluerent atque manarent, ut [et] aquam et terram et aëra; solem, lunam, sidera, universitatemque rerum, qua omnia continerentur, atque homines etiam eos, qui immortalitatem essent consecuti. 40. Idemque disputat aethera esse eum, quem homines Iovem appellarent; quique aër per maria manaret, eum esse Neptunum; terramque eam esse, quae Ceres diceretur; similique ratione persequitur vocabula reliquorum deorum. Idemque etiam legis perpetuae et aeternae vim, quae quasi dux vitae et magistra officiorum sit, Iovem dicit esse, eamdemque fatalem necessitatem appellat, sempiternam rerum futurarum veritatem; quorum nihil tale est, ut in eo vis divina inesse videatur. 41. Et haec quidem in primo libro de natura deorum: in secundo autem vult Orphei, Musaei, Hesiodi Homerique fabellas accommodare ad ea, quae ipse primo libro de diis immortalibus dixerit: ut etiam veterrimi poetae, qui haec ne suspicati quidem sint, Stoici fuisse videantur. Quem Diogenes Babylonius consequens in eo libro, qui inscribitur de Minerva, partum Iovis ortumque virginis ad physiologiam traducens, disiungit a fabula.

XVI. 42. Exposui fere, non philosophorum iudicia, sed delirantium somnia. Nec enim multo absurdiora sunt ea, quae, poetarum vocibus fusa, ipsa suavitate nocuerunt; qui et ira inflammatos et libidine furentes induxerunt deos, feceruntque, ut eorum bella, pugnas, praelia, vulnera videremus; odia praeter-

ea, dissidia, discordias, ortus, interitus, querelas, lamentationes, effusas in omni intemperantia libidines, adulteria, vincula, cum humano genere concubitus, mortalesque ex immortalibus procreatos. 43. Cum poetarum autem errore coniungere licet portenta magorum Aegyptiorumque in eodem genere dementiam, tum etiam vulgi opiniones, quae in maxima inconstantia, veritatis ignoratione, versantur. Ea qui consideret quam inconsulte ac temere dicantur, venerari Epicurum et in eorum ipsorum numero, de quibus haec quaestio est, habere debeat. Solus enim vidit, primum esse deos, quod in omnium animis eorum notionem impressisset ipsa natura. Quae est enim gens, aut quod genus hominum, quod non habeat sine doctrina anticipationem quamdam deorum? quam appellat πρόληψιν Epicurus, id est anteceptam animo rei quamdam informationem, sine qua nec intelligi quidquam, nec quaeri, nec disputari potest. Cuius rationis vim atque utilitatem ex illo caelesti Epicuri de regula et iudicio volumine accepimus. XVII. 44. Quod igitur fundamentum huius quaestionis est, id praeclare iactum videtis. Quum enim non instituto aliquo aut more aut lege sit opinio constituta maneatque ad unum omnium firma consensio: intelligi necesse est, esse deos, quoniam insitas eorum, vel potius innatas cognitiones habemus. De quo autem omnium natura consentit, id verum esse necesse est. Esse igitur deos confitendum est. Quod quoniam fere constat inter omnes non philosophos solum, sed etiam indoctos: fateamur, constare illud etiam, hanc nos habere sive anticipationem, ut ante dixi, sive praenotionem deorum. (Sunt enim rebus novis nova ponenda nomina, ut Epicurus ipse πρόληψιν appellavit, quam antea nemo eo verbo nominarat.) 45. Hanc igitur habemus, ut deos beatos et immortales putemus. Quae enim nobis natura informationem deorum ipsorum dedit, eadem insculpsit in mentibus, ut eos aeternos et beatos haberemus. Quod si ita est, vere exposita illa sententia est ab Epicuro: *Quod beatum aeternumque sit, id nec habere ipsum negotii quidquam, nec exhibere alteri: itaque neque ira, neque gratia teneri, quod, quae talia essent, imbecilla essent omnia.* Si nihil aliud quaereremus, nisi ut deos pie coleremus, et ut superstitione liberaremur, satis erat dictum; nam et praestans deorum natura hominum pietate coleretur, quum et aeterna esset et beatissima; habet enim venerationem iustam, quidquid excellit: et metus omnis a vi atque ira deorum pulsus esset; intelligitur enim, a beata immortalique natura et iram et gratiam segregari; quibus remotis, nullos a superis impendere metus. Sed ad hanc confirmandam opinionem anquirit animus et formam et vitam et actionem mentis atque agitationem in deo.

XVIII. 46. Ac de forma quidem partim natura nos admonet, partim ratio docet. Nam a natura habemus omnes omnium gentium speciem nullam aliam nisi humanam deorum. Quae enim alia forma occurrit umquam aut vigilanti cuiquam aut dormienti? Sed, ne omnia revocentur ad primas notiones, ratio hoc idem ipsa declarat. 47. Nam quum praestantissimam naturam, vel quia beata est, vel quia sempiterna, convenire videatur eamdem esse pulcherrimam, quae compositio membrorum, quae conformatio lineamentorum, quae figura, quae species humanâ potest esse pulchrior? Vos quidem, Lucili, soletis, (nam Cotta meus modo hoc, modo illud,) quum artificium effingitis fabricamque divinam, quam sint omnia in hominis figura non modo ad usum, verum etiam ad venustatem apta, describere. 48. Quod si omnium animantium formam vincit hominis figura, deus autem animans est: ea figura profecto est, quae pulcherrima sit omnium; quoniamque deos beatissimos esse constat, beatus autem esse sine virtute nemo potest, nec virtus sine ratione constare nec ratio usquam inesse, nisi in hominis figura: hominis esse specie deos confitendum est. 49. Nec tamen ea species corpus est, sed quasi corpus, nec habet sanguinem, sed quasi sanguinem. XIX. Haec quamquam et inventa sunt acutius et dicta subtilius ab Epicuro, quam ut quivis ea possit agnoscere: tamen fretus intelligentia vestra dissero brevius, quam caussa desiderat. Epicurus autem, qui res occultas et penitus abditas non modo viderit animo, sed etiam sic tractet, ut manu nos ducat, docet eam esse vim et naturam deorum, ut primum non sensu, sed mente cernatur: nec soliditate quadam, nec ad numerum, ut ea, quae ille propter firmitatem στερέμνια appellat, sed imaginibus, similitudine et transitione perceptis: quum infinita simillimarum imaginum species ex innumerabilibus individuis exsistat et ad deos affluat, cum maximis voluptatibus in eas imagines mentem intentam infixamque nostram intelligentiam capere, quae sit et beata natura et aeterna. 50. Summa vero vis infinitatis et magna ac diligenti contemplatione dignissima est; in qua intelligi necesse est eam esse naturam, ut omnia omnibus paribus paria respondeant. Hanc ἰσονομίαν appellat Epicurus, id est aequabilem tributionem. Ex hac igitur illud efficitur, si mortalium tanta multitudo sit, esse immortalium non minorem, et, si, quae interimant, innumerabilia sint, etiam ea, quae conservent, infinita esse debere. Et quaerere a nobis, Balbe, soletis, quae vita deorum sit, quaeque ab iis degatur aetas. 51. Ea videlicet, qua nihil beatius, nihil omnibus bonis affluentius cogitari potest. Nihil enim agit: nullis occupationibus est implicatus, nulla opera molitur, sua sapientia et virtute gaudet; habet exploratum, fore se semper tum in maximis, tum in aeternis voluptatibus. XX. 52. Hunc deum rite beatum dixerimus, vestrum vero laboriosissimum. Sive enim ipse mundus deus est, quid potest esse minus quietum, quam nullo puncto temporis intermisso versari circum axem caeli admirabili celeritate? Nisi quietum autem, nihil beatum est: sive in ipso mundo deus inest aliquis, qui regat, qui gubernet, qui cursus astrorum, mutationes temporum, rerum vicissitudines ordinesque conservet, terras et maria contemplans hominum commoda vitasque tueatur: nae ille est implicatus molestis negotiis et operosis! 53. Nos autem beatam vitam in animi securitate et in omnium vacatione munerum ponimus. Docuit enim nos idem, qui cetera, natura effectum esse mundum: nihil opus fuisse fabrica, tamque eam rem esse facilem, quam vos effici negatis sine divina posse sollertia, ut innumerabiles natura mundos effectura sit, efficiat, effecerit. Quod quia, quemadmodum natura efficere sine aliqua mente possit, non videtis: ut tragici poetae, quum explicare argumenti exitum non potestis, confugitis ad deum; 54. cuius operam profecto non desideraretis, si immensam et interminatam in omnes partes magnitudinem regionum videretis, in quam se iniiciens animus et intendens ita late longeque peregrinatur, ut nullam tamen oram ultimi videat, in qua possit insistere. In hac igitur immensitate latitudinum, longitudinum, altitudinum infinita vis innume-

rabilium volitat atomorum, quae, interiecto inani, cohaerescunt tamen inter se et aliae alias apprehendentes continuantur: ex quo efficiuntur eae rerum formae atque figurae, quas vos effici posse sine follibus et incudibus non putatis. Itaque imposuistis in cervicibus nostris sempiternum dominum, quem dies et noctes timeremus. Quis enim non timeat omnia providentem et cogitantem et animadvertentem et omnia ad se pertinere putantem, curiosum et plenum negotii deum? 55. Hinc vobis exstitit primum illa fatalis necessitas, quam εἱμαρμένην dicitis, ut, quidquid accidat, id ex aeterna veritate caussarumque continuatione fluxisse dicatis. Quanti autem haec philosophia aestimanda est, cui, tamquam aniculis, et iis quidem indoctis, fato fieri videantur omnia? Sequitur μαντική vestra, quae Latine divinatio dicitur, qua tanta imbueremur superstitione, si vos audire vellemus, ut haruspices, augures, harioli, vates et coniectores nobis essent colendi. 56. His terroribus ab Epicuro soluti et in libertatem vindicati, nec metuimus eos, quos intelligimus nec sibi fingere ullam molestiam, nec alteri quaerere: et pie sancteque colimus naturam excellentem atque praestantem. Sed elatus studio, vereor, ne longior fuerim. Erat autem difficile, rem tantam tamque praeclaram inchoatam relinquere. Quamquam non tam dicendi ratio mihi quidem habenda fuit, quam audiendi.

XXI. 57. Tum Cotta comiter, ut solebat, Atqui, inquit, Vellei, nisi tu aliquid dixisses, nihil sane ex me quidem audire potuisses. Mihi enim non tam facile in mentem venire solet, quare verum sit aliquid, quam quare falsum. Idque quum saepe, tum, quum te audirem paullo ante, contigit. Roges me, qualem deorum naturam esse ducam: nihil fortasse respondeam. Quaeras, putemne talem esse, qualis modo a te sit exposita: nihil dicam mihi videri minus. Sed antequam aggrediar ad ea, quae a te disputata sunt, de te ipso dicam quid sentiam. 58. Saepe enim de L. Crasso, familiari illo tuo, videor audisse, quum te togatis omnibus sine dubio anteferret, et paucos tecum Epicureos e Graecia compararet; sed, quod ab eo te mirifice diligi intelligebam, arbitrabar illum propter benevolentiam id uberius dicere. Ego autem, etsi vereor laudare praesentem, iudico tamen, de re obscura atque difficillima a te dictum esse dilucide; neque sententiis solum copiose, sed verbis etiam ornatius, quam solent vestri. 59. Zenonem, quem Philo noster coryphaeum appellare Epicureorum solebat, quum Athenis essem, audiebam frequenter, et quidem ipso auctore Philone: credo, ut facilius iudicarem, quam illa bene refellerentur, quum a principe Epicureorum accepissem, quemadmodum dicerentur. Non igitur ille, ut plerique, sed isto modo, ut tu, distincte, graviter, ornate. Sed quod in illo mihi usu saepe venit, idem modo, quum te audirem, accidebat, ut moleste ferrem, tantum ingenium (bona venia me audies) in tam leves, ne dicam in tam ineptas, sententias incidisse. 60. Nec ego nunc ipse aliquid afferam melius. Ut enim modo dixi, omnibus fere in rebus, et maxime in physicis, quid non sit, citius, quam quid sit, dixerim. XXII. Roges me, quid aut quale sit deus: auctore utar Simonide, de quo quum quaesivisset hoc idem tyrannus Hiero, deliberandi sibi unum diem postulavit. Quum idem ex eo postridie quaereret, biduum petivit. Quum saepius duplicaret numerum dierum, admiransque Hiero requireret, cur ita faceret: quia, quanto, inquit, diutius considero, tanto mihi res videtur obscurior. Sed Simonidem arbitror, (non enim poeta solum suavis, verum etiam ceteroqui doctus sapiensque traditur,) quia multa venirent in mentem acuta atque subtilia, dubitantem, quid eorum esset verissimum, desperasse omnem veritatem. 61. Epicurus vero tuus (nam cum illo malo disserere, quam tecum) quid dicit, quod non modo philosophia dignum esset, sed mediocri prudentia?

Quaeritur primum in ea quaestione, quae est de natura deorum, sintne dii necne sint. Difficile est negare. Credo, si in concione quaeratur; sed in huiusmodi sermone et in consessu facillimum. Itaque ego ipse pontifex, qui caerimonias religionesque publicas sanctissime tuendas arbitror, is hoc, quod primum est, esse deos, persuaderi mihi non opinione solum, sed etiam ad veritatem plane velim. Multa enim occurrunt, quae conturbent, ut interdum nulli esse videantur. 62. Sed vide, quam tecum agam liberaliter: quae communia sunt vobis cum ceteris philosophis, non attingam, ut hoc ipsum: placet enim omnibus fere, mihique ipsi in primis, deos esse. Itaque non pugno. Rationem tamen eam, quae a te affertur, non satis firmam puto. XXIII. Quod enim omnium gentium generumque hominibus ita videretur, id satis magnum esse argumentum dixisti, cur esse deos confiteremur. Quod quum leve per se, tum etiam falsum est. Primum enim unde notae tibi sunt opiniones nationum? Equidem arbitror, multas esse gentes sic immanitate efferatas, ut apud eas nulla suspicio deorum sit. 63. Quid? Diagoras, ἄθεος qui dictus est, posteaque Theodorus, nonne aperte deorum naturam sustulerunt? Nam Abderites quidem Protagoras, cuius a te modo mentio facta est, sophistes temporibus illis vel maximus, quum in principio libri sui sic posuisset, *De diis, neque ut sint, neque ut non sint, habeo dicere;* Atheniensium iussu urbe atque agro est exterminatus, librique eius in concione combusti. Ex quo equidem existimo, tardiores ad hanc sententiam profitendam multos esse factos, quippe quum poenam ne dubitatio quidem effugere potuisset. Quid de sacrilegis, quid de impiis periurisque dicemus?

— Tubulus si Lucius umquam,
si Lupus, aut Carbo, [aut] Neptuni filius, —

ut ait Lucilius, putasset esse deos; tam periurus aut tam impurus fuisset? 64. Non est igitur tam explorata ista ratio ad id, quod vultis, confirmandum, quam videtur. Sed quia commune est hoc argumentum aliorum etiam philosophorum, omittam hoc tempore: ad vestra propria venire malo.

65. Concedo esse deos: doce me igitur, unde sint, ubi sint, quales sint corpore, animo, vita. Haec enim scire desidero. Abuteris ad omnia atomorum regno et licentia. Hinc, quodcumque in solum venit, ut dicitur, effingis atque efficis. Quae primum nullae sunt. Nihil est enim, quod vacet corpore; corporibus autem omnis obsidetur locus; ita nullum inane, nihil esse individuum potest. XXIV. 66. Haec ego nunc Physicorum oracula fundo: vera an falsa, nescio: sed veri tamen similiora, quam vestra. Ista enim flagitia Democriti, sive etiam ante Leucippi, esse corpuscula quaedam levia, alia aspera, rotunda alia, partim autem angulata, curvata quaedam et quasi adunca; ex his effectum esse caelum atque terram, nulla cogente natura, sed concursu quodam fortuito. Hanc tu opinionem, C. Vellei, usque ad hanc aetatem perduxisti, priusque te quis de omni vitae statu, quam de ista auctoritate deiecerit. Ante enim iudicasti, Epicureum

te esse oportere, quam ista cognovisti. Ita necesse fuit, aut haec flagitia concipere animo aut susceptae philosophiae nomen amittere. 67. Quid enim mereas, ut Epicureus esse desinas? Nihil equidem, inquis, ut rationem vitae beatae veritatemque deseram. Ista igitur est veritas? Nam de vita beata nihil repugno: quam tu ne in deo quidem esse censes, nisi plane otio langueat. Sed ubi est veritas? In mundis, credo, innumerabilibus, omnibus minimis temporum punctis, aliis nascentibus, aliis cadentibus. An in individuis corpusculis, tam praeclara opera, nulla moderante natura, nulla ratione, fingentibus? Sed oblitus liberalitatis meae, qua tecum paullo ante uti coeperam, plura complector. Concedam igitur ex individuis constare omnia. Quid ad rem? deorum enim natura quaeritur. 68. Sint sane ex atomis: non igitur aeterni. Quod enim ex atomis sit, id natum aliquando. Si natum, nulli dii ante, quam nati. Et si ortus est deorum, interitus sit necesse est, ut tu paullo ante de Platonis mundo disputabas. Ubi igitur illud vestrum beatum et aeternum, quibus duobus verbis significatis deum? quod quum efficere vultis, in dumeta correpitis. Ita enim dicebas, non corpus esse in deo, sed quasi corpus, nec sanguinem, sed quasi sanguinem.

XXV. 69. Hoc persaepe facitis, ut, quum aliquid non verisimile dicatis et effugere reprehensionem velitis, afferatis aliquid, quod omnino ne fieri quidem possit; ut satius fuerit illud ipsum, de quo ambigebatur, concedere, quam tam impudenter resistere. Velut Epicurus, quum videret, si atomi ferrentur in locum inferiorem suopte pondere, nihil fore in nostra potestate, quod esset earum motus certus et necessarius; invenit, quo modo necessitatem effugeret, quod videlicet Democritum fugerat. Ait atomum, quum pondere et gravitate directo deorsus feratur, declinare paullulum. 70. Hoc dicere turpius est, quam illud, quod vult, non posse defendere. Idem facit contra Dialecticos: a quibus quum traditum sit, in omnibus disiunctionibus, in quibus, *aut etiam, aut non*, poneretur, alterutrum verum esse: pertimuit, ne, si concessum esset huiusmodi aliquid, Aut vivet cras aut non vivet Epicurus, alterutrum fieret necessarium: totum hoc, *aut etiam, aut non*, negavit esse necessarium. Quo quid dici potest obtusius? Urgebat Arcesilas Zenonem, quum ipse falsa omnia diceret, quae sensibus viderentur: Zeno autem, nonnulla visa esse falsa, non omnia. Timuit Epicurus, ne, si unum visum esset falsum, nullum esset verum; omnes sensus veri nuntios dixit esse. Nihil horum, nisi callide. Graviorem enim plagam accipiebat, ut leviorem repelleret. 71. Idem facit in natura deorum. Dum individuorum corporum concretionem fugit, ne interitus et dissipatio consequatur, negat esse corpus deorum, sed tamquam corpus, nec sanguinem, sed tamquam sanguinem. XXVI. Mirabile videtur, quod non rideat haruspex, quum haruspicem viderit: hoc mirabilius, quod vos inter vos risum tenere possitis. Non est corpus, sed quasi corpus. Hoc intelligerem, quale esset, si id in ceris fingeretur, aut fictilibus figuris. In deo quid sit quasi corpus aut quasi sanguis, intelligere non possum. Ne tu quidem, Vellei, sed non vis fateri. 72. Ista enim a vobis quasi dictata redduntur, quae Epicurus oscitans hallucinatus est, quum quidem gloriaretur, ut videmus in scriptis, se magistrum habuisse nullum. Quod et non praedicanti tamen facile equidem crederem, sicut mali aedificii domino glorianti se architectum non habuisse. Nihil enim olet ex Academia, nihil ex Lyceo, nihil ne e puerilibus quidem disciplinis. Xenocratem audire potuit: quem virum, dii immortales! et sunt, qui putent audivisse: ipse non vult: credo plus nemini. Pamphilum quemdam, Platonis auditorem, ait a se Sami auditum: ibi enim adolescens habitabat cum patre et fratribus, quod in eam pater eius Neocles agripeta venerat. Sed. quum agellus eum non satis aleret, ut opinor, ludi magister fuit. 73. Sed hunc Platonicum mirifice contemnit Epicurus: ita metuit, ne quid umquam didicisse videatur. In Nausiphane Democriteo tenetur, quem quum a se non neget auditum, vexat tamen omnibus contumeliis. Atqui si haec Democritea non audisset, quid audierat? quid enim in physicis Epicuri non a Democrito? Nam etsi quaedam commutavit, ut, quod paullo ante de inclinatione atomorum dixi: tamen pleraque dicit eadem, atomos, inane, imagines, infinitatem locorum innumerabilitatemque mundorum, eorum ortus, interitus, omnia fere, quibus naturae ratio continetur. Nunc istud quasi corpus et quasi sanguinem, quid sit, intelligis? 74. Ego enim te scire ista melius, quam me, non fateor solum, sed etiam facile patior; quum quidem semel dicta sunt, quid est, quod Velleius intelligere possit, Cotta non possit? Itaque corpus quid sit, sanguis quid sit, intelligo: quasi corpus et quasi sanguis quid sit, nullo prorsus modo intelligo. Neque tu me celas, ut Pythagoras solebat alienos, nec consulto dicis occulte, tamquam Heraclitus, sed, quod inter nos liceat, ne tu quidem intelligis. XXVII. 75. Illud video pugnare te, species ut quaedam sit deorum, quae nihil concreti habeat, nihil solidi, nihil expressi, nihil eminentis, sitque pura, levis, perlucida. Dicemus ergo idem, quod in Venere Coa: corpus illud non est, sed simile corpori: nec ille fusus et candore mixtus rubor sanguis est, sed quaedam sanguinis similitudo: sic in Epicureo deo non res, sed similitudines rerum esse. Fac id, quod ne intelligi quidem potest, mihi esse persuasum: cedo mihi istorum adumbratorum deorum lineamenta atque formas. 76. Non deest hoc loco copia rationum, quibus docere velitis, humanas esse formas deorum: primum, quod ita sit informatum anticipatumque mentibus nostris, ut homini, quum de deo cogitet, forma occurrat humana: deinde, quod, quoniam rebus omnibus excellat natura divina, forma quoque esse pulcherrima debeat: nec esse humana ullam pulchriorem. Tertiam rationem affertis, quod nulla in alia figura domicilium mentis esse possit. 77. Primum igitur quidque consideremus, quale sit. Arripere enim mihi videmini, quasi vestro iure, rem nullo modo probabilem. Etenim quis tam caecus in contemplandis rebus umquam fuit, ut non videret, species istas hominum collatas in deos, aut consilio quodam sapientum, quo facilius animos imperitorum ad deorum cultum a vitae pravitate converterent, aut superstitione, ut essent simulacra, quae venerantes deos ipsos se adire crederent? Auxerunt autem haec eadem poetae, pictores, opifices. Erat enim non facile, agentes aliquid et molientes deos in aliarum formarum imitatione servare. Accessit etiam ista opinio fortasse, quod homini homine nihil pulchrius videatur. Sed tu hoc, physice, non vides, quam blanda conciliatrix et quasi sui sit lena natura? An putas ullam esse terra marique belluam, quae non sui generis bellua maxime delectetur? Quod ni ita esset, cur non gestiret taurus equae contrectatione, equus vaccae? An tu aquilam aut leonem aut delphinum ullam ante-

ferre censes figuram suae? Quid igitur mirum, si hoc eodem modo homini natura praescripsit, ut nihil pulchrius, quam hominem putaret, eam esse caussam, cur deos hominum similes putaremus?

XXVIII. 78. Quid censes, si ratio esset in belluis? non suo quasque generi plurimum tributuras fuisse? At mehercule ego, (dicam enim, ut sentio,) quamvis amem ipse me, tamen non audeo dicere, pulchriorem esse me, quam ille fuerit taurus, qui vexit Europam. Non enim hoc loco de ingeniis aut de orationibus nostris, sed de specie figuraque quaeritur. Quod si fingere nobis et iungere formas velimus: qualis ille maritimus Triton pingitur, natantibus invehens belluis, adiunctis humano corpori, nolis esse. Difficili in loco versor. Est enim vis tanta naturae, ut homo nemo velit nisi hominis similis esse. 79. Et quidem formica formicae. Sed tamen cuius hominis? Quotus enim quisque formosus est? Athenis quum essem, e gregibus epheborum vix singuli reperiebantur. Video, quid arriseris; sed tamen ita res se habet. Deinde nobis, qui, concedentibus philosophis antiquis, adolescentulis delectamur, etiam vitia saepe iucunda sunt. Naevus in articulo pueri delectat Alcaeum. At est corporis macula naevus. Illi tamen hoc lumen videbatur. Q. Catulus, huius collegae et familiaris nostri pater, dilexit municipem tuum Roscium: in quem etiam illud est eius:

Constiteram, exorientem Auroram forte salutans,
quum subito a laeva Roscius exoritur.
Pace mihi liceat, caelestes, dicere vestra,
mortalis visus pulchrior esse deo.

Huic ille deo pulchrior; at erat, sicut hodie est, perversissimis oculis. Quid refert, si hoc ipsum salsum illi et venustum videbatur?— Redeo ad deos.

XXIX. 80. Ecquos, si non tam strabones, at paetulos esse arbitramur? ecquos naevum habere? ecquos silos, flaccos, frontones, capitones, quae sunt in nobis? An omnia emendata in illis? Detur id vobis. Num etiam est una omnium facies? Nam si plures: aliam esse alia pulchriorem necesse est. Igitur aliquis non pulcherrimus deus. Si una omnium facies est, florere in caelo Academiam necesse est. Si enim nihil inter deum et deum differt: nulla est apud deos cognitio, nulla perceptio. 81. Quid? si etiam, Vellei, falsum illud omnino est, nullam aliam nobis de deo cogitantibus speciem, nisi hominis occurrere; tamenne ista tam absurda defendes? Nobis fortasse sic occurrit, ut dicis: Iovem, Iunonem, Minervam, Neptunum, Vulcanum, Apollinem, reliquos deos ea facie novimus, qua pictores fictoresque voluerunt, neque solum facie, sed etiam ornatu, aetate, vestitu: at non Aegyptii, nec Syri, nec fere cuncta barbaria; firmiores enim videas apud eos opiniones esse de bestiis quibusdam, quam apud nos de sanctissimis templis et simulacris deorum. 82. Etenim fana multa exspoliata et simulacra deorum de locis sanctissimis ablata videmus a nostris; at vero ne fando quidem auditum est, crocodilum aut ibim aut felem violatum ab Aegyptio. Quid igitur censes? Apim illum, sanctum Aegyptiorum bovem, nonne deum videri Aegyptiis? Tam hercle, quam tibi illam nostram Sospitam, quam tu numquam ne in somnis quidem vides, nisi cum pelle caprina, cum hasta, cum scutulo, cum calceolis repandis. At non est talis Argiva, nec Romana Iuno. Ergo alia species Iunonis Argivis, alia Lanuvinis, alia nobis. Et quidem alia nobis Capitolini, alia Afris Ammonis Iovis. XXX. 83. Non pudet igitur physicum, id est speculatorem venatoremque naturae, ab animis consuetudine imbutis petere testimonium veritatis? Isto enim modo dicere licebit, Iovem semper barbatum, Apollinem semper imberbem, caesios oculos Minervae, caeruleos esse Neptuni. Et quidem Athenis laudamus Vulcanum eum, quem fecit Alcamenes: in quo stante atque vestito leviter apparet claudicatio non deformis. Claudum igitur habebimus deum, quoniam de Vulcano sic accepimus. Age, et his vocabulis deos esse faciamus, quibus a nobis nominantur. 84. At primum, quot hominum linguae, tot nomina deorum. Non enim, ut tu Velleius, quocumque veneris, sic idem in Italia Vulcanus, idem in Africa, idem in Hispania. Deinde nominum non magnus numerus, ne in pontificiis quidem nostris, deorum autem innumerabilis. An sine nominibus sunt? Istud quidem ita vobis dicere necesse est. Quid enim attinet, quum una facies sit, plura esse nomina? Quam bellum erat, Vellei, confiteri potius, nescire, quod nescires, quam ista effutientem nauseare, atque ipsum sibi* displicere? An tu mei similem putas esse aut tui deum? Profecto non putas. Quid? ergo solem dicam, aut lunam, aut caelum deum? Ergo etiam beatum? quibus fruentem voluptatibus? Et sapientem? quî potest esse in eiusmodi trunco sapientia? Haec vestra sunt. 85. Si igitur nec humano visu, quod docui; nec alio aliquo, quod tibi persuasum est: quid dubitas negare, deos esse? Non audes. Sapienter id quidem. Etsi hoc loco non populum metuis, sed ipsos deos. Novi ego Epicureos omnia sigilla venerantes: quamquam video nonnullis videri, Epicurum, ne in offensionem Atheniensium caderet, verbis reliquisse deos, re sustulisse. Itaque in illis selectis eius brevibusque sententiis, quas appellatis κυρίας δόξας, haec, ut opinor, prima sententia est: *Quod beatum et immortale est, id nec habet, nec exhibet cuiquam negotium.* XXXI. In hac ita exposita sententia, sunt qui existiment, quod ille inscitia plane loquendi fecerit, fecisse consulto: de homine minime vafro male existimant. 86. Dubium est enim, utrum aliquid dicat esse beatum et immortale, an, si quod sit, id esse [immor]tale. Non animadvertunt, hic eum ambigue locutum esse, sed multis aliis locis et illum et Metrodorum tam aperte, quam paullo ante te. Ille vero deos esse putat, nec quemquam vidi, qui magis ea, quae timenda esse negaret, timeret, mortem dico et deos. Quibus mediocres homines non ita valde moventur, his ille clamat omnium mortalium mentes esse perterritas. Tot millia latrocinantur morte proposita. Alii omnia, quae possunt, fana compilant. Credo, aut illos mortis timor terret, aut hos religionis.

87. Sed, quoniam non audes (iam enim cum ipso Epicuro loquar) negare esse deos: quid est, quod te impediat aut solem aut lunam aut mundum aut mentem aliquam sempiternam in deorum natura ponere? Numquam vidi, inquis, animam rationis consiliique participem in ulla alia, nisi humana figura. Quid? solis numquidnam aut lunae aut quinque errantium siderum simile vidisti? Sol duabus unius orbis ultimis partibus definiens motum cursus annuos conficit. Huius hanc lustrationem eiusdem incensa radiis menstruo spatio luna complet. Quinque autem stellae eumdem orbem tenentes, aliae propius a terris, aliae remotius, ab eisdem principiis disparibus temporibus eadem spatia conficiunt. Numquid tale, Epicure, vidisti? 88. Ne sit igitur sol, ne luna, ne stellae: quoniam nihil esse potest, nisi quod attigimus aut vidi-

mus. Quid? deum ipsum numne vidisti? Cur igitur credis esse? Tollamus ergo omnia, quae aut historia nobis aut ratio nova affert. Ita fit, ut mediterranei mare esse non credant. Quae sunt tantae animi angustiae, ut, si Seriphi natus esses, nec umquam egressus ex insula, in qua lepusculos vulpeculasque saepe vidisses, non crederes leones et pantheras esse, quum tibi, quales essent, diceretur, si vero de elephanto quis diceret, etiam rideri te putares? Et tu quidem, Vellei, non vestro more, sed Dialecticorum, (quae funditus gens vestra non novit,) argumenti sententiam conclusisti: beatos esse deos sumpsisti. Concedimus. Beatum autem sine virtute neminem esse posse.

XXXII. 89. Id quoque damus, et libenter quidem. Virtutem autem sine ratione constare non posse. Conveniat id quoque necesse est. Adiungis, Nec rationem esse, nisi in hominis figura. Quem tibi hoc daturum putas? Si enim ita esset, quid opus erat te gradatim istuc pervenire? sumpsisses tuo iure. Quid autem est istud gradatim? Nam a beatis ad virtutem, a virtute ad rationem video te venisse gradibus. A ratione ad humanam figuram quomodo accedis? Praecipitare istuc quidem est, non descendere. 90. Nec vero intelligo, cur maluerit Epicurus deos hominum similes dicere, quam homines deorum. Quaeres, quid intersit. Si enim hoc illi simile sit, esse illud huic. Video; sed hoc dico, non ab hominibus formae figuram venisse ad deos: dii enim semper fuerunt; nati numquam sunt, si quidem aeterni sunt futuri: at homines nati: ante igitur humana forma, quam homines, ea, qua erant forma dii immortales. Non ergo illorum humana forma, sed nostra divina dicenda est. Verum hoc quidem, ut voletis: illud quaero, quae fuerit tanta fortuna (nihil enim in rerum natura ratione factum esse vultis) — sed tamen quis iste tantus casus? 91. unde tam felix concursus atomorum, ut repente homines deorum forma nascerentur? Semina deorum decidisse de caelo in terras putamus, et sic homines patrum similes exstitisse? Vellem diceretis; deorum cognationem agnoscerem non invitus. Nihil tale dicitis, sed casu esse factum, ut deorum similes essemus. Et nunc argumenta quaerenda sunt, quibus hoc refellatur? Utinam tam facile vera invenire possem, quam falsa convincere. XXXIII. Etenim enumerasti memoriter et copiose (ut mihi quidem admirari liberet, in homine esse Romano tantam scientiam,) usque a Thale Milesio de natura deorum philosophorum sententias. 92. Omnesne tibi illi delirare visi sunt, qui sine manibus et pedibus constare deum posse decreverunt? Ne hoc quidem vos movet, considerantes, quae sit utilitas, quaeque opportunitas in homine membrorum, ut iudicetis, membris humanis deos non egere? Quid enim pedibus opus est sine ingressu? quid manibus, si nihil comprehendendum? quid reliqua descriptione omnium corporis partium, in qua nihil inane, nihil sine caussa, nihil supervacaneum est? Itaque nulla ars imitari sollertiam naturae potest. Habebit igitur linguam deus, et non loquetur; dentes, palatum, fauces nullum ad usum: quaeque procreationis caussa natura corpori affinxit, ea frustra habebit deus; nec externa magis, quam interiora, cor, pulmones, iecur, cetera; quae, detracta utilitate, quid habent venustatis? quandoquidem haec esse in deo propter pulchritudinem vultis. 93. Istisne fidentes somniis non modo Epicurus et Metrodorus et Hermarchus contra Pythagoram, Platonem Empedoclemque dixerunt, sed meretricula etiam Leontium contra Theophrastum scribere ausa est? scito illa quidem sermone et Attico, sed tamen. — Tantum Epicuri hortus habuit licentiae. Et soletis queri? Zeno quidem etiam litigabat. Quid dicam Albutium? Nam Phaedro nihil elegantius, nihil humanius. Sed stomachabatur senex, si quid asperius dixeram; quum Epicurus contumeliosissime Aristotelem vexaverit, Phaedoni Socratico turpissime maledixerit, Metrodori, sodalis sui, fratrem, Timocratem, quia nescio quid in philosophia dissentiret, totis voluminibus conciderit, in Democritum ipsum, quem secutus est, fuerit ingratus, Nausiphanem, magistrum suum, a quo non nihil didicerat, tam male acceperit. XXXIV. Zeno quidem non eos solum, qui tum erant, Apollodorum, Syllum, ceteros, figebat maledictis, sed Socratem ipsum, parentem philosophiae, Latino verbo utens, scurram Atticum fuisse dicebat, Chrysippum numquam nisi Chesippum vocabat. 94. Tu ipse paullo ante, quum tamquam senatum philosophorum recitares, summos viros desipere, delirare, dementes esse dicebas. Quorum si nemo verum vidit de natura deorum, verendum est, ne nulla sit omnino. Nam ista, quae vos dicitis, sunt tota commentitia, vix digna lucubratione anicularum. Non enim sentitis, quam multa vobis suscipienda sint, si impetraritis, ut concedamus eamdem esse hominum et deorum figuram. Omnis cultus et curatio corporis erit eadem adhibenda deo, quae adhibetur homini: ingressus, cursus, accubitio, inclinatio, sessio, comprehensio, ad extremum etiam sermo et oratio. 95. Nam quod et mares deos et feminas esse dicitis, quid sequatur, videtis. Equidem mirari satis non possum, unde ad istas opiniones vester ille princeps venerit. Sed clamare non desinitis, retinendum hoc esse, deus ut beatus immortalisque sit. Quid autem obstat, quo minus sit beatus, si non sit bipes? aut ista, sive beatitas sive beatitudo dicenda est, (utrumque omnino durum, sed usu mollienda nobis verba sunt) verum ea, quaecumque, est cur aut in solem illum aut in hunc mundum aut in aliquam mentem aeternam, figura membrisque corporis vacuam, cadere non potest? 96. Nihil aliud dicis, nisi, numquam vidi solem aut mundum beatum. Quid? mundum praeter hunc umquamne vidisti? Negabis. Cur igitur non sexcenta millia esse mundorum, sed innumerabilia ausus es dicere? Ratio, inquis, docuit. Ergo hoc te ratio non docebit, quum praestantissima natura quaeratur, eaque beata et aeterna, quae sola divina natura sunt, ut immortalitate vincamur ab ea natura, sic animi praestantia vinci, atque ut animi, item corporis? Cur igitur, quum ceteris rebus inferiores simus, forma pares sumus? Ad similitudinem enim deo propius accedebat humana virtus, quam figura. XXXV. 97. An quidquam tam puerile dici potest, (ut eumdem locum diutius urgeam,) quam si ea genera belluarum, quae in rubro mari Indiave gignantur, nulla esse dicamus? Atqui ne curiosissimi quidem homines exquirendo audire tam multa possunt, quam sunt multa, quae terra, mari, paludibus, fluminibus exsistunt! quae negemus esse, quia numquam vidimus! Ipsa vero quam nihil ad rem pertinet, quae vos delectat maxime, similitudo! Quid? canis nonne similis lupo? Atque, ut Ennius,

simia quam similis turpissima bestia nobis!

At mores in utroque dispares. Elephanto belluarum nulla prudentior. At figura quae vastior? 98. De bestiis loquor. Quid? inter ipsos homines nonne et simillimis formis dispares mores, et moribus simillimis

figura dissimilis? Etenim si semel, Vellei, suscipimus genus hoc argumenti; attende, quo serpat. Tu enim sumebas, nisi in hominis figura, rationem inesse non posse: sumet alius, nisi in terrestri: nisi in eo, qui natus sit: nisi in eo, qui adoleverit: nisi in eo, qui didicerit: nisi in eo, qui ex animo constet et corpore caduco et infirmo: postremo nisi in homine atque mortali. Quod si in omnibus his rebus obsistis; quid est, quod te una forma non* turbet? His enim omnibus, quae proposui, adiunctis, in homine rationem esse et mentem videbas. Quibus detractis, deum tamen nosse te dicis, modo lineamenta maneant. Hoc est non considerare, sed quasi sortiri, quid loquare. 99. Nisi forte ne hoc quidem attendis, non modo in homine, sed etiam in arbore, quidquid supervacaneum sit aut usum non habeat, obstare. Quam molestum est, uno digito plus habere! Quid ita? Quia nec ad speciem, nec ad usum alium quinque desiderant. Tuus autem deus non digito uno redundat, sed capite, collo, cervicibus, lateribus, alvo, tergo, poplitibus, manibus, pedibus, feminibus, cruribus. Si, ut immortalis sit, quid haec ad vitam membra pertinent? quid ipsa facies? Magis illa, cerebrum, cor, pulmones, iecur. Haec enim sunt domicilia vitae. Oris quidem habitus ad vitae firmitatem nihil pertinet. XXXVI. 100. Et eos tu vituperabas, qui ex operibus magnificis atque praeclaris, quum ipsum mundum, quum eius membra, caelum, terras, maria, quumque horum insignia, solem, lunam stellasque vidissent, quumque temporum maturitates, mutationes vicissitudinesque cognovissent, suspicati essent aliquam excellentem esse praestantemque naturam, quae haec fecisset, moveret, regeret, gubernaret. Qui etiam si aberrant coniectura, video tamen, quid sequantur. Tu quod opus tandem magnum et egregium habes, quod effectum divina mente videatur, ex quo esse deos suspicere? Habebam, inquis, in animo insitam informationem quamdam dei: et barbati quidem Iovis et galeatae Minervae. Num igitur esse tales putas? 101. Quanto melius haec vulgus imperitorum, qui non membra solum hominis deo tribuant, sed usum etiam membrorum. Dant enim arcum, sagittas, hastam, clypeum, fuscinam, fulmen, et si, actiones quae sint deorum, non vident, nihil agentem tamen deum non queunt cogitare. Ipsi, qui irridentur, Aegyptii nullam belluam, nisi ob aliquam utilitatem, quam ex ea caperent, consecraverunt; velut ibes maximam vim serpentium conficiunt, quum sint aves excelsae, cruribus rigidis, corneo proceroque rostro: avertunt pestem ab Aegypto, quum volucres angues ex vastitate Libyae vento Africo invectas interficiunt atque consumunt; ex quo fit, ut illae nec morsu vivae noceant nec odore mortuae. Possum de ichneumonum utilitate, de crocodilorum, de felium dicere; sed nolo esse longus. Ita concludam, tamen belluas a barbaris propter beneficium consecratas; vestrorum deorum non modo beneficium nullum exstare, sed ne factum quidem omnino. 102. Nihil habet, inquit, negotii. Profecto Epicurus, quasi pueri delicati, nihil cessatione melius existimat. XXXVII. At ipsi tamen pueri, etiam quum cessant, exercitatione aliqua ludicra delectantur: deum sic feriatum volumus cessatione torpere, ut, si se commoverit, vereamur ne beatus esse non possit. Haec oratio non modo deos spoliat motu et actione divina, sed etiam homines inertes efficit; si quidem agens aliquid ne deus quidem esse beatus potest.

103. Verum sit sane, ut vultis, deus effigies hominis et imago: quod eius est domicilium? quae sedes? qui locus? quae deinde actio vitae? quibus rebus, id quod vultis, beatus est? Utatur enim suis bonis oportet et fruatur, qui beatus futurus est. Nam locus quidem iis etiam naturis, quae sine animis sunt, suus est cuique proprius, ut terra infimum teneat, hanc inundet aqua; superior aëri*, ignibus altissima ora reddatur. Bestiarum autem terrenae sunt aliae, partim aquatiles, aliae quasi ancipites, in utraque sede viventes, sunt quaedam etiam, quae igni nasci putentur, appareantque in ardentibus fornacibus saepe volitantes. 104. Quaero igitur, vester deus primum ubi habitet: deinde quae caussa eum loco moveat: si modo movetur aliquando: post[remo], quum hoc proprium sit animantium, ut aliquid appetant, quod sit naturae accommodatum: deus quid appetat: ad quam denique rem motu mentis ac ratione utatur: postremo, quo modo beatus sit, quo modo aeternus. Quidquid enim horum attigeris, ulcus est. Ita male instituta ratio exitum reperire non potest. 105. Sic enim dicebas, speciem dei percipi cogitatione, non sensu, nec esse in ea ullam soliditatem, neque eamdem ad numerum permanere, eamque esse eius visionem, ut similitudine et transitione cernatur, neque deficiat umquam ex infinitis corporibus similium accessio, ex eoque fieri, ut in haec intenta mens nostra beatam illam naturam et sempiternam putet. XXXVIII. Hoc, per ipsos deos, de quibus loquimur! quale tandem est? Nam si tantummodo ad cogitationem valent, nec ullam habent soliditatem nec eminentiam: quid interest, utrum de hippocentauro, an de deo cogitemus? omnem enim talem conformationem animi ceteri philosophi motum inanem vocant: vos autem adventum in animos et introitum imaginum dicitis. 106. Ut igitur, Ti. Gracchum quum videor concionantem in Capitolio videre, de M. Octavio deferentem sitellam, tum eum motum animi dico esse inanem; tu autem, et Gracchi et Octavii imagines remanere, quae, in Capitolium quum pervenerint, tum ad animum meum referantur: hoc idem fieri in deo, cuius crebra facie pellantur animi; ex quo esse beati atque aeterni intelligantur. 107. Fac imagines esse, quibus pulsentur animi: species dumtaxat obiicitur quaedam; num etiam cur ea beata sit? cur aeterna? Quae autem istae imagines vestrae, aut unde? A Democrito omnino haec licentia. Sed et ille reprehensus a multis est, nec vos exitum reperitis, totaque res vacillat et claudicat. Nam quid est, quod minus probari possit, quam hominum in me incidere imagines, Homeri, Archilochi, Romuli, Numae, Pythagorae, Platonis, nec ea forma, qua illi fuerunt? Quae ergo illae? et quorum imagines? Orpheum poetam docet Aristoteles numquam fuisse, et hoc Orphicum carmen Pythagorei ferunt cuiusdam fuisse Cercopis. At Orpheus, id est imago eius, ut vos vultis, in animum meum saepe incurrit. 108. Quid, quod eiusdem hominis in meum aliae, aliae in tuum? quid, quod earum rerum, quae numquam omnino fuerunt neque esse potuerunt, ut Scyllae, ut Chimaerae? quid, quod hominum, locorum, urbium earum, quas numquam vidimus? quid, quod, simulac mihi collibitum est, praesto est imago? quid, quod etiam ad dormientem veniunt invocatae? Tota res, Vellei, nugatoria est: vos autem non modo oculis imagines, sed etiam animis inculcatis: tanta est impunitas garriendi. XXXIX. 109. At quam licenter! Fluentium frequenter transitio fit visionum, ut e mul-

tis una videatur. Puderet me dicere non intelligere, si vos ipsi intelligeretis, qui ista defenditis. Quo modo enim probas, continenter imagines ferri? aut, si continenter, quo modo aeternae? Innumerabilitas, inquis, suppeditat atomorum. Num eadem ergo ista faciet, ut sint omnia sempiterna? Confugis ad aequilibritatem: (sic enim ἰσονομίαν, si placet, appellemus:) et ais, quoniam sit natura mortalis, immortalem etiam esse oportere. Isto modo, quoniam homines mortales sunt, sint aliqui immortales: et quoniam nascuntur in terra, nascantur et in aqua: »et quia sunt, quae interimant, sunt, quae conservent.« Sint sane: sed ea quae conservent, quae sunt? 110. Deos istos esse non sentio. Omnis tamen ista rerum effigies ex individuis quo modo corporibus oritur? quae etiam si essent, quae nulla sunt; pellere se ipsa et agitari inter se concursu fortasse possent: formare, figurare, colorare, animare non possent. Nullo igitur modo immortalem deum efficitis. XL. Videamus nunc de beato. Sine virtute certe nullo modo: virtus autem actuosa: et deus vester nihil agens: expers virtutis igitur: ita ne beatus quidem. 111. Quae ergo vita? Suppeditatio, inquis, bonorum, nullo malorum interventu. Quorum tandem bonorum? Voluptatum, credo; nempe ad corpus pertinentium. Nullam enim novistis, nisi profectam a corpore et redeuntem ad corpus animi voluptatem. Non arbitror te, Vellei, similem esse Epicureorum reliquorum, quos non* pudeat earum Epicuri vocum, quibus ille testatur, se ne intelligere quidem ullum bonum, quod sit seiunctum a delicatis et obscenis voluptatibus: quas quidem non erubescens persequitur omnes nominatim. 112. Quem cibum igitur, aut quas potiones, aut quas vocum aut colorum varietates, aut quos tactus, quos odores adhibebis ad deos, ut eos perfundas voluptatibus? Ac poetae quidem nectar ambrosiamque epulis comparant, et aut Iuventatem aut Ganymedem pocula ministrantem: tu autem, Epicure, quid facies? Neque enim, unde habeat ista deus tuus, video, nec, quomodo utatur. Locupletior igitur hominum natura ad beate vivendum est, quam deorum, quod pluribus generibus fruitur voluptatum. 113. At has leviores dicis voluptates, quibus quasi titillatio (Epicuri enim hoc verbum est) sensibus adhibetur. Quousque ludis? Nam Philo etiam noster ferre non poterat, aspernari Epicureos molles et delicatas voluptates; summa enim memoria pronuntiabat plurimas Epicuri sententias, his ipsis verbis, quibus erant scriptae. Metrodori vero, qui est Epicuri collega sapientiae, multa impudentiora recitabat. Accusat enim Timocratem, fratrem suum, Metrodorus, quod dubitet omnia, quae ad beatam vitam pertineant, ventre metiri: neque id semel dicit: sed saepius. Annuere te video. Nota enim tibi sunt. Proferrem libros, si negares. Neque nunc reprehendo, quod ad voluptatem omnia referantur: alia est ea quaestio: sed doceo, deos vestros esse voluptatis expertes; ita vestro iudicio ne beatos quidem. XLI. At dolore vacant. Satin' est id ad illam abundantem bonis vitam beatissimam? 114. Cogitat, inquiunt, assidue beatum esse se: habet enim nihil aliud, quod agitet in mente. Comprehende igitur animo et propone ante oculos, deum nihil aliud in omni aeternitate, nisi, *Mihi pulchre est*, et, *Ego beatus sum*, cogitantem. Nec tamen video, quo modo non vereatur iste deus beatus, ne intereat, quum sine ulla intermissione pulsetur agiteturque incursione atomorum sempiterna, quumque ex ipso imagines semper effluant. Ita nec beatus est vester deus nec aeternus.

115. At etiam de sanctitate, de pietate adversus deos libros scripsit Epicurus. At quo modo in his loquitur? Ut Coruncanium aut Scaevolam, pontifices maximos, te audire dicas, non eum, qui sustulerit omnem funditus religionem, nec manibus, ut Xerxes, sed rationibus deorum immortalium templa et aras everterit. Quid est enim, cur deos ab hominibus colendos dicas, quum dii non modo homines non colant, sed omnino nihil curent, nihil agant? 116. At est eorum eximia quaedam praestansque natura, ut ea debeat ipsa per se ad se colendam allicere sapientem. An quidquam eximium potest esse in ea natura, quae, sua voluptate laetans, nihil nec actura sit umquam, neque agat, neque egerit? Quae porro pietas ei debetur, a quo nihil acceperis? aut quid omnino, cuius nullum meritum sit, ei deberi potest? Est enim pietas iustitia adversum deos: cum quibus quid potest nobis esse iuris, quum homini nulla cum deo sit communitas? Sanctitas autem est scientia colendorum deorum: qui quamobrem colendi sint, non intelligo, nullo nec accepto ab iis nec sperato bono.

XLII. 117. Quid est autem, quod deos veneremur propter admirationem eius naturae, in qua egregium nihil videmus? Nam superstitione, quod gloriari soletis, facile est liberari, quum sustuleris omnem vim deorum. Nisi forte Diagoram aut Theodorum, qui omnino deos esse negabant, censes superstitiosos esse potuisse. Ego ne Protagoram quidem: cui neutrum licuerit, nec esse deos nec non esse. Horum enim sententiae omnium non modo superstitionem tollunt, in qua inest timor inanis deorum; sed etiam religionem, quae deorum cultu pio continetur. 118. Quid? ii, qui dixerunt, totam de diis immortalibus opinionem fictam esse ab hominibus sapientibus reipublicae caussa, ut, quos ratio non posset, eos ad officium religio duceret, nonne omnem religionem funditus sustulerunt? Quid? Prodicus Ceus, qui ea, quae prodessent hominum vitae, deorum in numero habita esse dixit, quam tandem religionem reliquit? 119. Quid? qui aut fortes aut claros aut potentes viros tradunt post mortem ad deos pervenisse, eosque esse ipsos, quos nos colere, precari venerarique soleamus, nonne expertes sunt religionum omnium? quae ratio maxime tractata ab Euhemero est: quem noster et interpretatus et secutus est praeter ceteros Ennius. Ab Euhemero autem et mortes et sepulturae demonstrantur deorum. Utrum igitur hic confirmasse religionem videtur, an penitus totam sustulisse? Omitto Eleusina, sanctam illam et augustam,

— *ubi initiantur gentes orarum últimae:*

praetereo Samothraciam, eaque,

— *quaĕ Lemni,*
noctúrno aditu occultá, coluntur,
silvéstribu' saepibu' dénsa.

Quibus explicatis ad rationemque revocatis, rerum magis natura cognoscitur, quam deorum.

XLIII. 120. Mihi quidem etiam Democritus, vir magnus in primis, cuius fontibus Epicurus hortulos suos irrigavit, nutare videtur in natura deorum. Tum enim censet imagines divinitate praeditas inesse in universitate rerum; tum principia mentis, quae sunt in eodem universo, deos esse dicit; tum animantes imagines, quae vel prodesse nobis solent, vel nocere; tum ingentes quasdam imagines, tantasque, ut universum mundum complectantur extrinsecus. Quae

quidem omnia sunt patriâ Democriti, quam Democrito digniora. 121. Quis enim istas imagines comprehendere animo potest? quis admirari? quis aut cultu aut religione dignas indicare? Epicurus vero ex animis hominum extraxit radicitus religionem, quum diis immortalibus et opem et gratiam sustulit. Quum enim optimam et praestantissimam naturam dei dicat esse, negat idem esse in deo gratiam. Tollit id, quod maxime proprium est optimae praestantissimaeque naturae. Quid enim est melius, aut quid praestantius bonitate et beneficentia? Qua quum carere deum vultis, neminem deo nec deum nec hominem carum, neminem ab eo amari, neminem diligi vultis. Ita fit, ut non modo homines a diis, sed ipsi dii inter se ab aliis alii negligantur. XLIV. Quanto Stoici melius, qui a vobis reprehenduntur? Censent autem sapientes sapientibus etiam ignotis esse amicos. Nihil est enim virtute amabilius. Quam qui adeptus erit, ubicumque erit gentium, a nobis diligetur. 122. Vos autem quid mali datis, quum in imbecillitate gratificationem et benevolentiam ponitis! Ut enim omittam vim et naturam deorum: ne homines quidem censetis, nisi imbecilli essent, futuros beneficos et benignos fuisse? Nulla est caritas naturalis inter bonos? *Carum* ipsum verbum est amoris, ex quo amicitiae nomen est ductum; quam si ad fructum nostrum referemus, non ad illius commoda, quem diligimus, non erit ista amicitia, sed mercatura quaedam utilitatum suarum. Prata et arva et pecudum greges diliguntur isto modo, quod fructus ex eis capiuntur: hominum caritas et amicitia gratuita est. Quanto igitur magis deorum, qui nulla re egentes et inter se diligunt et hominibus consulunt. Quod ni ita sit; quid veneramur, quid precamur deos? cur sacris pontifices, cur auspiciis augures praesunt? quid optamus a diis immortalibus? quid vovemus? At etiam liber est Epicuri de sanctitate. 123. Ludimur ab homine non tam faceto, quam ad scribendi licentiam libero. Quae enim potest esse sanctitas, si dii humana non curant? quae autem animans natura, nihil curans? Verius est igitur nimirum illud, quod familiaris omnium nostrûm Posidonius disseruit in libro quinto de natura deorum, nullos esse deos Epicuro videri, quaeque is de diis immortalibus dixerit, invidiae detestandae gratia dixisse: neque enim tam desipiens fuisset, ut homunculi similem deum fingeret, lineamentis dumtaxat extremis, non habitu solido, membris hominis praeditum omnibus, usu membrorum ne minimo quidem, exilem quemdam atque perlucidum, nihil cuiquam tribuentem, nihil gratificantem, omnino nihil curantem, nihil agentem. Quae natura primum nulla esse potest: idque videns Epicurus re tollit, oratione relinquit deos. 124. Deinde, si maxime talis est deus, ut nulla gratia, nulla hominum caritate teneatur; valeat: quid enim dicam, propitius sit? Esse enim propitius potest nemini, quoniam, ut dicitis, omnis in imbecillitate est et gratia et caritas.

122.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hic liber continet Balbi de natura deorum disputationem ex mente Stoicorum, totum locum in partes quattuor dividentium. Primum enim docebant esse deos: deinde, quales essent: tum, mundum ab his administrari: postremo, consulere eos rebus humanis. His igitur quattuor tamquam capitibus tota Balbi disputatio continetur. Et prima quidem pars his argumentis confirmatur. Primo, quod omnium consentiens sit de diis opinio. natura evidens sit necesse esse: deinde, eos ipsos praesentia sua et adventu eam rem confirmasse; praedictiones item et praesensiones rerum futurarum, esse deos, clamare; omnium maxime autem miram totius mundi varietatem, pulchritudinem, ordinem rerumque utilitatem omnium. Quin ex ipsa hominum sollertia colligi posse, esse aliquam mentem divinam. Nam si cetera, quae in corpore sint, aliunde sumantur, aliud a terra, aliud ab humore, aliud ab aëre, aliud ab igni; rationem etiam aliunde originem ducere: nec esse caussam, cur ille, quod omnium sit optimum, non habeat. Omnes porro concedere, nihil non modo esse mundo melius, sed ne cogitari quidem posse: quare, quum ratione nihil sit melius, ea quoque mundo insit necesse esse; qui non posset ita omnibus partibus consentire, nisi uno divino et continuato spiritu contineretur. c. 2-8. His rationibus subiiciuntur demonstrationes physicae. Prima huiusmodi est: Omnia, quae alantur et crescant, ea temperatione caloris oriri et augescere, omnesque partes mundi calore fultas sustineri; itaque et mundum simili parique natura servari. Esse igitur naturam, quae omnem mundum contineat eumque tueatur; quae quoniam mundi principatum, (τὸ ἡγεμονικόν,) ut in homine mens, obtineat et sit omnium optima, in hac sensus quoque et ratio insint necesse esse, et multo quidem acriores atque maiores; ex quo concludi mundum esse deum. Esse praeterea animantem mundum; quod motu suo cieatur, qui, vel Platone auctore, tantum in animos cadat. c. 9-12. Altera ratio est huiuscemodi: In omni rerum institutione esse aliquid extremum atque perfectum, nisi quae vis obsistat. In omni igitur natura s. universo, ac multo etiam magis necesse esse absolvi aliquid ac perfici; quod nihil, ut in ceteris naturis, obsistere possit. Ergo quum in his, quae gignantur ex terra, nihil sit nisi nutritio; bestiae praeterea sensum et motum habeant et appetitum. homini additam etiam rationem esse, qua appetitus regantur. Ex quo effici, esse etiam quartum et altissimum gradum eorum, qui natura boni sapientesque gignantur, quibus ab initio insit recta constansque ratio, quae deo tribuenda sit, hoc est mundo. Eodem fere modo effici, esse in mundo summam virtutem et sapientiam. c. 12-14. Sed mundi divinitate perspecta, astris etiam divinitatem esse tribuendam. Gigni enim ista ex mobilissima et purissima aetheris parte, nulla alia admixta natura, totaque esse calida et pellucida. Absurdum autem esse, si res aëre ortae rationem haberent, quae in multo puriore aethere nascantur, sensu eas aut ratione carere, immo necesse esse iisdem vigeant multo istic acrioribus; idque vel ordine eorum et constantia motuque voluntario declarari c. 15. sq. Sed maxime astrorum sensum et intelligentiam divinitatemque demonstrari mirabili ordine eorum et constantia. Mirum vero in modum errare Epicurum, qui humanam figuram diis attribuat negetque rotundum et volubilem deum cogitari posse. c. 16. sq. Sed multas alias naturas deorum magnis eorum beneficiis constitutas esse. Nam primo, quod sit a deo natum, id nomine ipsius dei nuncupari; deinde rem ipsam, in qua sit vis maior aliqua, sic appellari; beneficiis porro excellentes viros in caelum fama ac voluntate sublatos esse. Denique ex physica ratione multos fluxisse poëtarum deos. c. 23. sq. Ubi haec duo constituta sunt, deos esse, et qualis eorum natura sit; sequitur disputatio de providentia deorum. Ea tribus argumentis asseritur. Primum ab eo ipso, quod dii sint, ducitur; c. 30. 31. sq. alterum inde, quod omnes res subiectae sint naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime gerantur; c. 32. tertium autem ex admiratione rerum caelestium et terrestrium arcessitur. Tertiae huic disputationis parti subiicitur tandem ea, quae istam tantam rerum molitionem hominis caussa factam esse demonstrat, hominumque commodis mirifice esse a deo provisum: idque quattuor argumentis, eorumque primo ducto a corporis humani structura altero a perfectionibus animi; tertio ab utilitate, quam res quum caelestes tum terrestres hominibus adferant; quarto denique ab illustrium, quibus dii consuluerint, hominum exemplis.

I. 1. Quae quum Cotta dixisset, tum Velleius, Nae ego, inquit, incautus, qui cum Academico et eodem rhetore congredi conatus sim! Nam neque indisertum Academicum pertimuissem, nec sine ista philosophia rhetorem, quamvis eloquentem: neque enim flumine conturbor inanium verborum nec subtilitate sententiarum, si orationis est siccitas. Tu autem, Cotta, utraque re valuisti: corona tibi et iudices defuerunt. Sed ad ista alias: nunc Lucilium, si ipsi commodum est, audiamus. 2. Tum Balbus, Eumdem equidem mallem audire Cottam, dum, qua eloquentia falsos deos sustulit, eadem veros inducat. Est enim et philosophi et pontificis et Cottae de diis immortalibus habere non errantem et vagam, ut Academici, sed, ut nostri, stabilem certamque sententiam. Nam contra Epicurum satis superque dictum est. Sed aveo audire, tu ipse, Cotta, quid sentias. An, inquit, oblitus es, quid initio dixerim, facilius me, talibus praesertim de rebus, quid non sentirem, quam quid sentirem, posse dicere? 3. Quod si haberem aliquid, quod liqueret, tamen te vicissim audire vellem, quum ipse tam multa dixissem. Tum Balbus, Geram igitur tibi morem, et agam quam brevissime potero; etenim, convictis Epicuri erroribus, longa de mea disputatione detracta oratio est. Omnino dividunt nostri totam istam de diis immortalibus quaestionem in partes quattuor. Primum docent esse deos; deinde, quales sint; tum, mundum ab iis administrari; postremo, consulere eos rebus humanis. Nos autem hoc sermone, quae priora duo sunt, sumamus: tertium et quartum, quia maiora sunt, puto esse in aliud tempus differenda. Minime vero, inquit Cotta: nam et otiosi sumus, et iis de rebus agimus, quae sunt etiam negotiis anteponendae.

II. 4. Tum Lucilius, Ne egere quidem videtur, inquit, oratione prima pars. Quid enim potest esse tam apertum tamque perspicuum, quum caelum suspeximus, caelestiaque contemplati sumus, quam esse aliquod numen praestantissimae mentis, quo haec regantur? Quod ni ita esset, quî potuisset assensu omnium dicere Ennius:

'Aspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnês Iovem;

illum vero et Iovem, et dominatorem rerum, et omnia nutu regentem, et, ut idem Ennius,

— patrem divômque hominumque,

et praesentem ac praepotentem deum? Quod qui dubitet, haud sane intelligo, cur non idem, sol sit an nullus sit, dubitare possit. 5. Quid enim est hoc illo evidentius? Quod nisi cognitum comprehensumque animis haberemus, non tam stabilis opinio permaneret, nec confirmaretur diuturnitate temporis, nec una cum saeculis aetatibusque hominum inveterari potuisset. Etenim videmus, ceteras opiniones fictas atque vanas diuturnitate extabuisse. Quis enim hippocentaurum fuisse aut chimaeram putat? quaeve anus tam excors inveniri potest, quae illa, quae quondam credebantur apud inferos portenta, extimescat? Opinionum enim commenta delet dies, naturae iudicia confirmat. Itaque et in nostro populo et in ceteris deorum cultus religionumque sanctitates exsistunt in dies maiores atque meliores. 6. Idque evenit non temere nec casu, sed quod praesentiam saepe divi suam declarant: ut et apud Regillum bello Latinorum, quum A. Postumius dictator cum Octavio Mamilio Tusculano praelio dimicaret, in nostra acie Castor et Pollux ex equis pugnare visi sunt, et recentiore memoria iidem Tyndaridae Persen victum nuntiaverunt. P. enim Vatinius, avus huius adolescentis, quum e praefectura Reatina Romam venienti noctu duo iuvenes cum equis albis dixissent, regem Persen illo die captum, senatuique nuntiavisset: primo, quasi temere de republica locutus, in carcerem coniectus est; post, a Paullo litteris allatis, quum idem dies constitisset, et agro a senatu et vacatione donatus est. Atque etiam quum ad fluvium Sagram Crotoniatas Locri maximo praelio devicissent, eo ipso die auditam esse eam pugnam ludis Olympiae, memoriae proditum est. Saepe Faunorum voces exauditae, saepe visae formae deorum quemvis non aut hebetem aut impium deos praesentes esse confiteri coegerunt. III. 7. Praedictiones vero et praesensiones rerum futurarum quid aliud declarant, nisi hominibus ea, quae futura sunt, ostendi, monstrari, portendi, praedici? ex quo illa ostenta, monstra, portenta, prodigia dicuntur. Quod si ea ficta credimus licentia fabularum, Mopsum, Tiresiam, Amphiaraum, Calchantem, Helenum, quos tamen augures ne ipsae quidem fabulae ascivissent, si res omnino repudiaret: ne domesticis quidem exemplis docti numen deorum comprobabimus? Nihil nos P. Claudii bello Punico primo temeritas movebit, qui etiam per iocum deos irridens, quum cavea liberati pulli non pascerentur, mergi eos in aquam iussit, ut biberent, quoniam esse nollent? Qui risus, classe devicta, multas ipsi lacrimas, magnam populo Romano cladem attulit. 8. Quid? collega eius Iunius eodem bello nonne tempestate classem amisit, quum auspiciis non paruisset? Itaque Claudius a populo condemnatus est, Iunius necem sibi ipse conscivit. C. Flaminium Caelius religione neglecta cecidisse apud Thrasimenum scribit cum magno reipublicae vulnere. Quorum exitio intelligi potest, eorum imperiis rempublicam amplificatam, qui religionibus paruissent. Et, si conferre volumus nostra cum externis; ceteris rebus aut pares aut etiam inferiores reperiemur, religione, id est cultu deorum, multo superiores. 9. An Attii Navii lituus ille, quo ad investigandum suem regiones vineae terminavit, contemnendus est? Crederem, nisi eius augurio rex Hostilius maxima bella gessisset. Sed negligentia nobilitatis augurii disciplina omissa, veritas auspiciorum spreta est, species tantum retenta. Itaque maximae reipublicae partes, in his bella, quibus reipublicae salus continetur, nullis auspiciis administrantur; nulla peremnia servantur, nulla ex acuminibus; nulli viri vocantur, ex quo in procinctu testamenta perierunt. Tum enim bella gerere nostri duces incipiunt, quum auspicia posuerunt. 10. At vero apud maiores tanta religionis vis fuit, ut quidam imperatores etiam seipsos diis immortalibus capite velato verbis certis pro republica devoverent. Multa ex Sibyllinis vaticinationibus, multa ex haruspicum responsis commemorare possum, quibus ea confirmentur, quae dubia nemini debent esse. IV. Atqui et nostrorum augurum et Etruscorum haruspicum disciplinam P. Scipione, C. Figulo consulibus res ipsa probavit: quos quum Ti. Gracchus, consul iterum, crearet, primus rogatorum, ut eos retulit, ibidem est repente mortuus. Gracchus quum comitia nihilominus peregisset, remque illam in religionem populo venisse sentiret, ad senatum retulit. Senatus, quos ad soleret, referendum censuit. Haruspices introducti responderunt non fuisse iustum comitiorum rogatorem. 11. Tum Gracchus, ut e patre audiebam, incensus ira, Itane vero? ego non iustus, qui

et consul rogavi et augur et auspicato? an vos, Tusci ac barbari, auspiciorum populi Romani ius tenetis et interpretes esse comitiorum potestis? Itaque tum illos exire iussit. Post autem ex provincia litteras ad collegium misit, se, quum legeret libros, recordatum esse, vitio sibi tabernaculum captum fuisse, hortos Scipionis, quod, quum pomoerium postea intrasset habendi senatus caussa, in redeundo, quum idem pomoerium transiret, auspicari esset oblitus: itaque vitio creatos consules esse. Augures rem ad senatum: senatus, ut abdicarent consules: abdicaverunt. Quae quaerimus exempla maiora? Vir sapientissimus atque haud scio an omnium praestantissimus peccatum suum, quod celari posset, confiteri maluit, quam haerere in republica religionem: consules summum imperium statim deponere, quam id tenere punctum temporis contra religionem. 12. Magna augurum auctoritas. Quid? Haruspicum ars nonne divina? Haec et innumerabilia ex eodem genere qui videat, nonne cogatur confiteri deos esse? Quorum enim interpretes sunt, eos ipsos esse certe necesse est: deorum autem interpretes sunt: deos igitur esse fateamur. At fortasse non omnia eveniunt, quae praedicta sunt. Ne aegri quidem quia non omnes convalescunt, idcirco ars nulla medicina est. Signa ostenduntur a diis rerum futurarum. In his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit. Itaque inter omnes omnium gentium sententia constat. Omnibus enim innatum est et in animo quasi insculptum, esse deos. V. 13. Quales sint, varium est: esse, nemo negat. Cleanthes quidem noster quattuor de caussis dixit in animis hominum informatas deorum esse notiones. Primam posuit eam, de qua modo dixi, quae orta esset ex praesensione rerum futurarum: alteram, quam ceperimus ex magnitudine commodorum, quae percipiuntur caeli temperatione, fecunditate terrarum aliarumque commoditatum complurium copia: 14. tertiam, quae terreret animos fulminibus, tempestatibus, nimbis, nivibus, grandinibus, vastitate, pestilentia, terrae motibus et saepe fremitibus lapideisque imbribus et guttis imbrium quasi cruentis; tum labibus* aut repentinis terrarum hiatibus; tum praeter naturam hominum pecudumque portentis; tum facibus visis caelestibus; tum stellis iis, quas Graeci cometas, nostri crinitas vocant, quae nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenuntiae; tum sole geminato, quod, ut e patre audivi, Tuditano et Aquillio consulibus evenerat, quo quidem anno P. Africanus sol alter exstinctus est; quibus exterriti homines vim quamdam esse caelestem et divinam suspicati sunt. 15. Quartam caussam esse, eamque vel maximam, aequabilitatem motus, conversionem caeli; solis, lunae siderumque omnium distinctionem, varietatem, pulchritudinem, ordinem; quarum rerum aspectus ipse satis indicaret, non esse ea fortuita. Ut, si quis in domum aliquam aut in gymnasium aut in forum venerit, quum videat omnium rerum rationem, modum, disciplinam, non possit ea sine caussa fieri iudicare, sed esse aliquem intelligat, qui praesit et cui pareatur: multo magis in tantis motionibus tantisque vicissitudinibus, tam multarum rerum atque tantarum ordinibus, in quibus nihil umquam immensa et infinita vetustas mentita sit, statuat necesse est, ab aliqua mente tantos naturae motus gubernari. VI. 16. Chrysippus quidem, quamquam est acerrimo ingenio, tamen ea dicit, ut ab ipsa natura didicisse, non ut ipse reperisse videatur. *Si enim*, inquit, *est aliquid in rerum natura, quod hominis mens, quod ratio, quod vis, quod potestas humana efficere non possit: est certe id, quod illud efficit, homine melius. Atqui res caelestes omnesque eae, quarum est ordo sempiternus, ab homine confici non possunt. Est igitur id, quo illa conficiuntur, homine melius. Id autem quid potius dixeris, quam deum? Etenim si dii non sunt, quid esse potest in rerum natura homine melius? In eo enim solo ratio est, qua nihil potest esse praestantius. Esse autem hominem, qui nihil in omni mundo melius esse quam se putet, desipientis arrogantiae est. Ergo est aliquid melius. Est igitur profecto deus.* 17. An vero, si domum magnam pulchramque videris, non possis adduci, ut, etiam si dominum non videas, muribus illam et mustelis aedificatam putes: tantum vero ornatum mundi, tantam varietatem pulchritudinemque rerum caelestium, tantam vim et magnitudinem maris atque terrarum si tuum, ac non deorum immortalium domicilium putes, nonne plane desipere videare? An ne hoc quidem intelligimus, omnia supera esse meliora, terram autem esse infimam, quam crassissimus circumfundat aer? ut ob eam ipsam caussam (quod etiam quibusdam regionibus atque urbibus contingere videmus, hebetiora ut sint hominum ingenia propter caeli pleniorem naturam,) hoc idem generi humano evenerit, quod in terra, hoc est in crassissima regione mundi, collocati sint. 18. Et tamen ex ipsa hominum sollertia, esse aliquam mentem, et eam quidem acriorem et divinam, existimare debemus. *Unde enim hanc homo arripuit?* ut ait apud Xenophontem Socrates. Quin et humorem et calorem, qui est fusus in corpore, et terrenam ipsam viscerum soliditatem, animum denique illum spirabilem, si quis quaerat, unde habeamus, apparet: quod aliud a terra sumpsimus, aliud ab humore, aliud ab igne, aliud ab aere eo, quem spiritu ducimus. VII. Illud autem, quod vincit haec omnia, rationem dico et, si placet pluribus verbis, mentem, consilium, cogitationem, prudentiam, ubi invenimus? unde sustulimus? An cetera mundus habebit omnia, hoc unum, quod plurimi est, non habebit? Atqui certe nihil omnium rerum melius est mundo, nihil praestabilius, nihil pulchrius, nec solum nihil est, sed ne cogitari quidem quidquam melius potest. Et, si ratione et sapientia nihil est melius, necesse est haec inesse in eo, quod optimum esse concedimus. 19. Quid vero? tanta rerum consentiens, conspirans, continuata cognatio quem non coget ea, quae dicuntur a me, comprobare? Possetne uno tempore florere, deinde vicissim horrere terra? aut, tot rebus ipsis se immutantibus, solis accessus discessusque solstitiis brumisque cognosci? aut aestus maritimi fretorumque angustiae ortu aut obitu lunae commoveri? aut una totius caeli conversione cursus astrorum dispares conservari? Haec ita fieri omnibus inter se concinentibus mundi partibus profecto non possent, nisi ea uno divino et continuato spiritu continerentur. 20. Atque haec quum uberius disputantur et fusius, ut mihi est in animo facere, facilius effugiunt Academicorum calumniam. Quum autem, ut Zeno solebat, brevius angustiusque concluduntur, tum apertiora sunt ad reprehendendum. Nam ut profluens amnis aut vix aut nullo modo, conclusa autem aqua facile corrumpitur: sic orationis flumine reprehensoris convicia* diluuntur; angustia autem conclusae orationis non facile sepsa tutatur. Haec enim, quae dilatantur a nobis, Zeno sic premebat:

VIII. 21. *Quod ratione utitur, id melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius. Ratione igitur mundus utitur.* Similiter effici potest, sapientem esse mundum: similiter, beatum: similiter, aeternum. Omnia enim haec meliora sunt, quam ea, quae sunt his carentia: nec mundo quidquam melius: ex quo efficitur, esse mundum deum. 22. Idemque hoc modo: *Nullius sensu carentis pars aliqua potest esse sentiens. Mundi autem partes sentientes sunt. Non igitur caret sensu mundus.* Pergit idem, et urget angustius: *Nihil,* inquit, *quod animi, quodque rationis est expers, id generare ex se potest animantem compotemque rationis. Mundus autem generat animantes compotesque rationis. Animans est igitur mundus composque rationis.* Idemque similitudine, ut saepe solet, rationem conclusit hoc modo: *Si ex oliva modulate canentes tibiae nascerentur: num dubitares, quin inesset in oliva tibicinii quaedam scientia? Quid, si platani fidiculas ferrent numerose sonantes? idem scilicet censeres, in platanis inesse musicam. Cur igitur mundus non animans sapiensque iudicetur, quum ex se procreet animantes atque sapientes?*

IX. 23. Sed quoniam coepi secus agere, atque initio dixeram: (negaram enim hanc primam partem egere oratione, quod esset omnibus perspicuum, deos esse:) tamen id ipsum rationibus physicis confirmare volo. Sic enim res se habet, ut omnia, quae alantur et crescant, contineant in se vim caloris: sine qua neque ali possent neque crescere. Nam omne, quod est calidum et igneum, cietur et agitur motu suo; quod autem alitur et crescit, motu quodam utitur certo et aequabili, qui quamdiu remanet in nobis, tamdiu sensus et vita remanet; refrigerato autem et exstincto calore, occidimus ipsi et exstinguimur. 24. Quod quidem Cleanthes his etiam argumentis docet, quanta vis insit caloris in omni corpore: negat enim ullum esse cibum tam gravem, quin is die et nocte concoquatur; cuius etiam in reliquiis inest calor iis, quas natura respuerit. Iam vero venae et arteriae micare non desinunt, quasi quodam igneo motu, animadversumque saepe est, quum cor animantis alicuius evulsum ita mobiliter palpitaret, ut imitaretur igneam celeritatem. Omne igitur, quod vivit, sive animal sive terra editum, id vivit propter inclusum in eo calorem. Ex quo intelligi debet, eam caloris naturam vim habere in se vitalem per omnem mundum pertinentem. 25. Atque id facilius cernemus, toto genere hoc igneo, quod tranat omnia, subtilius explicato. Omnes igitur partes mundi (tangam autem maximas) calore fultae sustinentur; quod primum in terrena natura perspici potest. Nam et lapidum conflictu atque tritu elici ignem videmus, et recenti fossione *terram fumare calentem,* atque etiam ex puteis iugibus aquam calidam trahi, et id maxime hibernis fieri temporibus, quod magna vis caloris terrae cavernis contineatur, eaque hieme sit densior, ob eamque caussam calorem insitum in terris contineat arctius. X. 26. Longa est oratio, multaeque rationes, quibus doceri possit, omnia, quae terra concipiat, semina, quaeque ipsa ex se generata stirpibus infixa contineat, ea temperatione caloris et oriri et augescere. Atque aquae etiam admixtum esse calorem, primum ipse liquor aquae declarat et effusio, quae neque conglaciaret frigoribus neque nive pruinaque concresceret, nisi eadem se admixto calore liquefacta et dilapsa diffunderet. Itaque et aquilonibus reliquisque frigoribus adiectis durescit humor, et idem vicissim mollitur tepefactus et tabescit calore. Atque etiam maria agitata ventis ita tepescunt, ut intelligi facile possit, in tantis illis humoribus inclusum esse calorem. Nec enim ille externus et adventitius habendus est tepor, sed ex intimis maris partibus agitatione excitatus, quod nostris quoque corporibus contingit, quum motu atque exercitatione recalescunt. Ipse vero aer, qui natura est maxime frigidus, minime est expers caloris. 27. Ille vero et multo quidem calore admixtus est. Ipse enim oritur ex respiratione aquarum: earum enim quasi vapor quidam aer habendus est. Is autem exsistit motu eius caloris, qui aquis continetur. Quam similitudinem cernere possumus in iis aquis, quae effervescunt subditis ignibus. Iam vero reliqua quarta pars mundi ea et ipsa tota natura fervida est et ceteris naturis omnibus salutarem impertit et vitalem calorem. 28. Ex quo concluditur, quum omnes mundi partes sustineantur calore, mundum etiam ipsum simili parique natura in tanta diuturnitate servari: eoque magis, quod intelligi debet, calidum illud atque igneum ita in omni fusum esse natura, ut in eo insit procreandi vis et caussa gignendi, a quo et animantia omnia et ea, quorum stirpes terra continentur, et nasci sit necesse et augescere. XI. 29. Natura est igitur, quae contineat mundum omnem eumque tueatur, et ea quidem non sine sensu atque ratione: omnem enim naturam necesse est, quae non solitaria sit neque simplex, sed cum alio iuncta atque connexa, habere aliquem in se principatum, ut in homine mentem, in bellua quiddam simile mentis, unde oriantur rerum appetitus. In arborum autem et earum rerum, quae gignuntur e terra, radicibus inesse principatus putatur. Principatum autem id dico, quod Graeci ἡγεμονικόν vocant, quo nihil in quoque genere nec potest nec debet esse praestantius. Itaque necesse est illud etiam, in quo sit totius naturae principatus, esse omnium optimum omniumque rerum potestate dominatuque dignissimum.

30. Videmus autem, in partibus mundi (nihil est enim in omni mundo, quod non pars universi sit,) inesse sensum et rationem. In ea parte igitur, in qua mundi inest principatus, haec inesse necesse est, et acriora quidem atque maiora. Quocirca sapientem esse mundum necesse est, naturamque eam, quae res omnes complexa teneat, perfectione rationis excellere, eoque deum esse mundum omnemque vim mundi natura divina contineri. Atque est etiam mundi ille fervor purior, perlucidior mobiliorque multo, ob easque caussas aptior ad sensus commovendos, quam hic noster calor, quo haec, quae nota nobis sunt, retinentur et vigent. 31. Absurdum est igitur dicere, quum homines bestiaeque hoc calore teneantur, et propterea moveantur ac sentiant, mundum esse sine sensu, qui integro et puro et libero, eodemque acerrimo et mobilissimo ardore teneatur; praesertim quum is ardor, qui est mundi, non agitatus ab alio, neque externo pulsu, sed per se ipse ac sua sponte moveatur. Nam quid potest esse mundo valentius, quod pellat atque moveat calorem eum, quo ille teneatur? XII. 32. Audiamus enim Platonem, quasi quemdam deum philosophorum: cui duo placet esse motus, unum suum, alterum externum: esse autem divinius, quod ipsum ex se sua sponte moveatur, quam quod pulsu agitetur alieno. Hunc autem motum in solis animis esse ponit, ab hisque principium motus esse ductum putat. Quapropter, quoniam ex mundi ardore motus omnis oritur, is autem ardor non alieno impulsu, sed sua sponte mo-

vetur, animus sit necesse est. Ex quo efficitur animantem esse mundum. Atque ex hoc quoque intelligi poterit, in eo inesse intelligentiam, quod certe est mundus melior, quam ulla natura. Ut enim nulla pars est corporis nostri, quae non sit minoris, quam nosmetipsi sumus: sic mundum universum pluris esse necesse est, quam partem aliquam universi. Quod si ita est, sapiens sit mundus necesse est. Nam ni ita esset, hominem, qui est mundi pars, quoniam rationis est particeps, pluris esse quam mundum omnem oporteret.

33. Atque etiam si a primis inchoatisque naturis ad ultimas perfectasque volumus procedere, ad deorum naturam perveniamus necesse est. Primo enim animadvertimus, a natura sustineri ea, quae gignantur e terra, quibus natura nihil tribuit amplius, quam ut ea alendo atque augendo tueretur. 34. Bestiis autem et sensum et motum dedit, et cum quodam appetitu accessum ad res salutares, a pestiferis recessum: homini hoc amplius, quod addidit rationem, qua regerentur animi appetitus, qui tum remitterentur, tum continerentur. XIII. Quartus autem gradus et altissimus est eorum, qui natura boni sapientesque gignuntur; quibus a principio innascitur ratio recta constansque, quae supra hominem putanda est deoque tribuenda, id est mundo; in quo necesse est perfectam illam atque absolutam inesse rationem. 35. Neque enim dici potest in ulla rerum institutione non esse aliquid extremum atque perfectum. Ut enim in vite, ut in pecude, nisi quae vis obstitit, videmus naturam suo quodam itinere ad ultimum pervenire, atque ut pictura et fabrica ceteraeque artes habent quemdam absoluti operis effectum: sic in omni natura ac multo etiam magis necesse est absolvi aliquid ac perfici. Etenim ceteris naturis multa externa, quo minus perficiantur, possunt obsistere: universam autem naturam nulla res potest impedire, propterea quod omnes naturas ipsa cohibet et continet. Quocirca necesse est esse quartum illum et altissimum gradum, quo nulla vis possit accedere. 36. Is autem est gradus, in quo rerum omnium natura ponitur; quae quoniam talis est, ut et praesit omnibus, et eam nulla res possit impedire, necesse est intelligentem esse mundum et quidem etiam sapientem. Quid autem est inscitius, quam eam naturam, quae omnes res sit complexa, non optimam dici, aut, quum sit optima, non primum animantem esse, deinde rationis et consilii compotem, postremo sapientem? Qui enim aliter potest esse optima? Neque enim, si stirpium similis sit, aut etiam bestiarum, optima putanda sit potius, quam deterrima: nec vero, si rationis particeps sit, nec sit tamen a principio sapiens, non sit deterior mundi potius, quam humana conditio: homo enim sapiens fieri potest, mundus autem, si in aeterno praeteriti temporis spatio fuit insipiens, numquam profecto sapientiam consequetur: ita erit homine deterior. Quod quoniam absurdum est, et sapiens a principio mundus et deus habendus est. 37. Neque enim est quidquam aliud praeter mundum, cui nihil absit, quodque undique aptum atque perfectum expletumque sit omnibus suis numeris et partibus. XIV. Scite enim Chrysippus, ut clypei caussa involucrum, vaginam autem gladii: sic praeter mundum cetera omnia aliorum caussa esse generata; ut eas fruges atque fructus, quos terra gignat, animantium caussa; animantes autem hominum; ut equum vehendi caussa; arandi bovem; venandi et custodiendi canem. Ipse autem homo ortus est ad mundum contemplandum et imitandum, nullo modo perfectus, sed est quaedam particula perfecti. 38. Sed mundus, quoniam omnia complexus est, (neque enim est quidquam, quod non insit in eo,) perfectus undique est. Quid igitur? potest ei deesse, quod est optimum? Nihil est autem mente et ratione melius. Ergo haec mundo deesse non possunt. Bene igitur idem Chrysippus, qui similitudines adiungens omnia in perfectis et maturis docet esse meliora: ut in equo, quam in equulo; in cane, quam in catulo; in viro, quam in puero: item, quod in omni mundo optimum sit, id in perfecto aliquo atque absoluto esse debere. 39. Est autem mundo nihil perfectius, nihil virtute melius: igitur mundi est propria virtus. Nec vero hominis natura perfecta est: et efficitur tamen in homine virtus. Quanto igitur in mundo facilius? Est ergo in eo virtus. Sapiens est igitur, et propterea deus.

XV. Atque hac mundi divinitate perspecta, tribuenda est sideribus eadem divinitas, quae ex mobilissima purissimaque aetheris parte gignuntur, neque ulla praeterea sunt admixta natura, totaque sunt calida atque perlucida; ut ea quoque rectissime et animantia esse, et sentire atque intelligere dicantur. 40. Atque ea quidem tota esse ignea, duorum sensuum testimonio confirmari Cleanthes putat, tactus et oculorum. Nam solis candor illustrior est, quam ullius ignis, quippe qui in immenso mundo tam longe lateque colluceat; et is eius tactus est, non ut tepefaciat solum, sed etiam saepe comburat. Quorum neutrum faceret, nisi esset igneus. »Ergo, inquit, quum sol igneus sit Oceanique alatur humoribus, quia nullus ignis sine pastu aliquo possit permanere: necesse est aut ei similis sit igni, quem adhibemus ad usum atque ad victum, aut ei, qui corporibus animantium continetur. 41. Atqui hic noster ignis, quem usus vitae requirit, confector est et consumptor omnium, idemque, quocumque invasit, cuncta disturbat ac dissipat. Contra ille corporeus, vitalis et salutaris omnia conservat, alit, auget, sustinet sensuque afficit.« Negat ergo esse dubium, horum ignium sol utri similis sit, quum is quoque efficiat, ut omnia floreant et in suo quaeque genere pubescant. Quare quum solis ignis similis eorum ignium sit, qui sunt in corporibus animantium, solem quoque animantem esse oportet, et quidem reliqua astra, quae oriantur in ardore caelesti, qui aether vel caelum nominatur. 42. Quum enim aliorum animantium ortus in terra sit, aliorum in aqua, in aëre aliorum: absurdum esse Aristoteli videtur, in ea parte, quae sit ad gignenda animalia aptissima, animal gigni nullum putare. Sidera autem aethereum locum obtinent; qui quoniam tenuissimus est et semper agitatur et viget, necesse est, quod animal in eo gignatur, id et sensu acerrimo et mobilitate celerrima esse. Quare quum in aethere astra gignantur, consentaneum est in iis sensum inesse et intelligentiam: ex quo efficitur, in deorum numero astra esse ducenda. XVI. Etenim licet videre acutiora ingenia et ad intelligendum aptiora eorum, qui terras incolant eas, in quibus aer sit purus ac tenuis, quam illorum, qui utantur crasso caelo atque concreto. 43. Quin etiam, cibo quo utare, interesse aliquid ad mentis aciem putant. Probabile est igitur, praestantem intelligentiam in sideribus esse, quae et aetheream mundi partem incolant, et marinis terrenisque humoribus longo intervallo extenuatis alantur. Sensum autem astrorum atque intelligentiam maxime declarat

ordo eorum atque constantia, (nihil est enim, quod ratione et numero moveri possit sine consilio:) in quo nihil est temerarium, nihil varium, nihil fortuitum. Ordo autem siderum et in omni aeternitate constantia neque naturam significat, (est enim plena rationis:) neque fortunam, quae amica varietati constantiam respuit. Sequitur ergo, ut ipsa sua sponte suo sensu ac divinitate moveantur. 44. Nec vero Aristoteles non laudandus in eo, quod omnia, quae moventur, aut natura moveri censuit aut vi aut voluntate: moveri autem solem et lunam et sidera omnia: quae autem natura moverentur, haec aut pondere deorsum aut levitate in sublime ferri, quorum neutrum astris contingeret, propterea quod eorum motus in orbem circumque ferretur. Nec vero dici potest vi quadam maiore fieri, ut contra naturam astra moveantur. Quae enim potest esse maior? Restat igitur, ut motus astrorum sit voluntarius. Quae qui videat, non indocte solum, verum etiam impie faciat, si deos esse neget. Nec sane multum interest, utrum id neget, an eos omni procuratione atque actione privet: mihi enim, qui nihil agit, esse omnino non videtur. Esse igitur deos ita perspicuum est, ut, id qui neget, vix eum sanae esse mentis existimem. XVII. 45. Restat, ut, qualis eorum natura sit, consideremus. In quo nihil est difficilius, quam a consuetudine oculorum aciem mentis abducere. Ea difficultas induxit et vulgo imperitos et similes philosophos imperitorum, ut, nisi figuris hominum constitutis, nihil possent de diis immortalibus cogitare. Cuius opinionis levitas confutata a Cotta non desiderat orationem meam. Sed quum talem esse deum certa notione animi praesentiamus, primum, ut sit animans, deinde, ut in omni natura nihil eo sit praestantius: ad hanc praesensionem notionemque nostram nihil video quod potius accommodem, quam ut primum hunc ipsum mundum, quo nihil fieri excellentius potest, animantem esse et deum iudicem. 46. Hic quam volet Epicurus iocetur, homo non aptissimus ad iocandum minimeque resipiens patriam, et dicat se non posse intelligere, qualis sit volubilis et rotundus deus: tamen ex hoc, quod etiam ipse probat, numquam me movebit. Placet enim illi esse deos, quia necesse sit praestantem esse aliquam naturam, qua nihil sit melius. Mundo autem certe nihil est melius. 47. Nec dubium, quin, quod animans sit habeatque sensum et rationem et mentem, id sit melius, quam id, quod his careat. Ita efficitur animantem, sensus, mentis, rationis compotem esse mundum. Qua ratione, deum esse mundum, concluditur. Sed haec paullo post facilius cognoscentur ex iis rebus ipsis, quas mundus efficit. XVIII. Interea, Vellei, noli, quaeso, prae te ferre, vos plane expertes esse doctrinae. Conum tibi ais et cylindrum et pyramidem pulchriorem, quam sphaeram videri. Novum etiam oculorum iudicium habetis. Sed sint ista pulchriora dumtaxat aspectu: quod mihi tamen ipsum non videtur: quid enim pulchrius ea figura, quae sola omnes alias figuras complexa continet, quaeque nihil asperitatis habere, nihil offensionis potest, nihil incisum angulis, nihil anfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum? quumque duae formae praestantes sint, ex solidis globus, (sic enim σφαῖραν interpretari placet;) ex planis autem circulus aut orbis, qui κύκλος Graece dicitur: his duabus formis contingit solis, ut omnes earum partes sint inter se simillimae, a medioque tantum absit extremum, quantum medium* a summo: quo nihil fieri potest aptius. 48. Sed si haec non videtis, quia numquam eruditum illum pulverem attigistis: an ne hoc quidem physici intelligere potuistis, hanc aequabilitatem motus constantiamque ordinum in alia figura non potuisse servari? Itaque nihil potest esse indoctius, quam quod a vobis affirmari solet. Nec enim hunc ipsum mundum pro certo rotundum esse dicitis; nam posse fieri, ut alia sit figura: innumerabilesque mundos alios aliarum esse formarum. 49. Quae, si, bis bina quot essent, didicisset Epicurus, certe non diceret. Sed dum, palato quid sit optimum, iudicat, caeli palatum (ut ait Ennius) non suspexit. XIX. Nam, quum duo sint genera siderum: quorum alterum, spatiis immutabilibus ab ortu ad occasum commeans, nullum umquam cursus sui vestigium inflectat, alterum autem continuas conversiones duas iisdem spatiis cursibusque conficiat: ex utraque re et mundi volubilitas, quae nisi in globosa forma esse non posset, et stellarum rotundi ambitus cognoscuntur. Primusque sol, qui astrorum obtinet principatum, ita movetur, ut, quum terras larga luce compleverit, easdem modo his, modo illis ex partibus opacet. Ipsa enim umbra terrae soli officiens noctem efficit. Nocturnorum autem spatiorum eadem est aequabilitas, quae diurnorum; eiusdemque solis tum accessus modici tum recessus et frigoris et caloris modum temperant: circuitus enim solis orbium v et LX et CCC, quarta fere diei parte addita, conversionem conficiunt annuam: inflectens autem sol cursum tum ad septem triones, tum ad meridiem aestates et hiemes efficit, et ea duo tempora, quorum alterum hiemi senescenti adiunctum est, alterum aestati. Ita ex quattuor temporum mutationibus omnium, quae terra marique gignuntur, initia caussaeque ducuntur. 50. Iam solis annuos cursus spatiis menstruis luna consequitur: cuius tenuissimum lumen facit proximus accessus ad solem, digressus autem longissimus quisque plenissimum. Neque solum eius species ac forma mutatur tum crescendo, tum defectibus in initia recurrendo, sed etiam regio, quae tum est aquilonaris, tum australis. In lunae quoque cursu est et brumae quaedam et solstitii similitudo, multaque ab ea manant et fluunt, quibus et animantes alantur augescantque, et pubescant maturitatemque assequantur, quae oriuntur e terra. XX. 51. Maxime vero sunt admirabiles motus earum quinque stellarum, quae falso vocantur errantes. Nihil enim errat, quod in omni aeternitate conservat progressus et regressus reliquosque motus constantes et ratos. Quod eo est admirabilius in his stellis, quas dicimus, quia tum occultantur, tum rursus aperiuntur, tum adeunt, tum recedunt, tum antecedunt, tum subsequuntur, tum celerius moventur, tum tardius, tum omnino ne moventur quidem, sed ad quoddam tempus insistunt. Quarum ex disparibus motionibus magnum annum mathematici nominaverunt, qui tum efficitur, quum solis et lunae et quinque errantium ad eamdem inter se comparationem confectis omnium spatiis est facta conversio. 52. Quae quam longa sit, magna quaestio est: esse vero certam et definitam necesse est. Nam ea, quae Saturni stella dicitur Φαίνωνque a Graecis nominatur, quae a terra abest plurimum, XXX fere annis cursum suum conficit: in quo cursu multa mirabiliter efficiens, tum antecedendo, tum retardando, tum vespertinis temporibus delitescendo, tum matutinis rursum se aperiendo, nihil immutat sempiternis saeculorum aetatibus, quin eadem iisdem temporibus efficiat. Infra autem hanc propius a terra Iovis stella fertur, quae Φαέθων dici-

tur, eaque eumdem XII signorum orbem annis XII conficit, easdemque, quas Saturni stella, efficit in cursu varietates. 53. Huic autem proximum inferiorem orbem tenet *Πυρόεις*, quae stella Martis appellatur, eaque IV et XX mensibus, VI, ut opinor, diebus minus, eumdem lustrat orbem, quem duae superiores. Infra autem hanc stella Mercurii est: ea *Στίλβων* appellatur a Graecis; quae anno fere vertente signiferum lustrat orbem neque a sole longius umquam unius signi intervallo discedit tum antevertens tum subsequens. Infima est quinque errantium terraeque proxima stella Veneris, quae *Φωσφόρος* Graece, Latine dicitur Lucifer, quum antegreditur solem, quum subsequitur autem, *Ἕσπερος*. Ea cursum anno conficit et latitudinem lustrans signiferi orbis et longitudinem: quod idem faciunt stellae superiores: neque umquam ab sole duorum signorum intervallo longius discedit tum antecedens tum subsequens. XXI. 54. Hanc igitur in stellis constantiam, hanc tantam tam variis cursibus in omni aeternitate convenientiam temporum non possumus intelligere sine mente, ratione, consilio. Quae quum in sideribus inesse videamus, non possumus ea ipsa non in deorum numero reponere. Nec vero stellae eae, quae inerrantes vocantur, non significant eamdem mentem atque prudentiam, quarum est quotidiana, conveniens constansque conversio, nec habent aethereos cursus neque caelo inhaerentes, ut plerique dicunt physicae rationis ignari. Non est enim aetheris ea natura, ut vi sua stellas complexa contorqueat. Nam tenuis ac perlucens et aequabili calore suffusus aether non satis aptus ad stellas continendas videtur. 55. Habent igitur suam sphaeram stellae inerrantes, ab aetherea coniunctione secretam et liberam. Earum autem perennes cursus atque perpetui cum admirabili incredibilique constantia declarant in his vim et mentem esse divinam: ut, haec ipsa qui non sentiat deorum vim habere, is nihil omnino sensurus esse videatur. 56. Nulla igitur in caelo nec fortuna nec temeritas nec erratio nec vanitas inest, contraque omnis ordo, veritas, ratio, constantia. Quaeque his vacant, ementita et falsa plenaque erroris, ea circum terras infra lunam, quae omnium ultima est, in terrisque versantur. Caelestium ergo admirabilem ordinem incredibilemque constantiam, ex qua conservatio et salus omnium omnis oritur, qui vacare mente putat, is ipse mentis expers habendus est. 57. Haud ergo, ut opinor, erravero, si a principe investigandae veritatis huius disputationis principium duxero. XXII. Zeno igitur naturam ita definit, ut eam dicat ignem esse artificiosum, ad gignendum progredientem via. Censet enim artis maxime proprium esse creare et gignere; quodque in operibus nostrarum artium manus efficiat, id multo artificiosius naturam efficere, id est, ut dixi, ignem artificiosum, magistrum artium reliquarum. Atque hac quidem ratione omnis natura artificiosa est, quod habet quasi viam quamdam et sectam, quam sequatur. 58. Ipsius vero mundi, qui omnia complexu suo coercet et continet, natura non artificiosa solum, sed plane artifex ab eodem Zenone dicitur, consultrix et provida utilitatum opportunitatumque omnium. Atque ut ceterae naturae suis seminibus quaeque gignuntur, augescunt, continentur: sic natura mundi omnes motus habet voluntarios conatusque et appetitiones, quas *ὁρμάς* Graeci vocant, et his consentaneas actiones sic adhibet, ut nosmetipsi, qui animis movemur et sensibus. Talis igitur mens mundi quum sit, ob eamque caussam vel prudentia vel providentia appellari recte possit, (Graece enim *πρόνοια* dicitur:) haec potissimum providet, et in his maxime est occupata, primum ut mundus quam aptissimus sit ad permanendum, deinde ut nulla re egeat, maxime autem ut in eo eximia pulchritudo sit atque omnis ornatus. XXIII. 59. Dictum est de universo mundo, dictum est etiam de sideribus, ut iam propemodum appareat multitudo nec cessantium deorum, nec ea, quae agant, molientium cum labore operoso ac molesto. Non enim venis et nervis et ossibus continentur, nec iis escis aut potionibus vescuntur, ut aut nimis acres aut nimis concretos humores colligant: nec iis corporibus sunt, ut aut casus aut ictus extimescant, aut morbos metuant ex defatigatione membrorum. Quae verens Epicurus monogrammos deos et nihil agentes commentus est. 60. Illi autem pulcherrima forma praediti purissimaque in regione caeli collocati ita feruntur, moderanturque cursus, ut ad omnia conservanda et tuenda consensisse videantur.

Multae autem aliae naturae deorum ex magnis beneficiis eorum non sine caussa et a Graeciae sapientissimis et a maioribus nostris constitutae nominataeque sunt. Quidquid enim magnam utilitatem generi afferret humano, id non sine divina bonitate erga homines fieri arbitrabantur. Itaque tum illud, quod erat a deo donatum, nomine ipsius dei nuncupabant: ut quum fruges Cererem appellamus, vinum autem Liberum; ex quo illud Terentii,

— sine Cerere et Libero friget Venus:

61. tum autem res ipsa, in qua vis inest maior aliqua, sic appellatur, ut ea ipsa nominetur deus, ut Fides, ut Mens: quas in Capitolio dedicatas videmus proxime a M. Aemilio Scauro; ante autem ab Attilio Calatino erat Spes* consecrata. Vides Virtutis templum, vides Honoris a M. Marcello renovatum: quod multis ante annis erat bello Ligustico a Q. Maximo dedicatum. Quid Opis? quid Salutis? quid Concordiae? Libertatis? Victoriae? quarum omnium rerum quia vis erat tanta, ut sine deo regi non posset, ipsa res deorum nomen obtinuit. Quo ex genere Cupidinis et Voluptatis et Lubentinae Veneris vocabula consecrata sunt; vitiosarum rerum neque naturalium, quamquam Velleius aliter existimat, sed tamen ea ipsa vitia naturam vehementius saepe pulsant. 62. Utilitatum igitur magnitudine constituti sunt ii dii, qui utilitates quasque gignebant. Atque his quidem nominibus, quae paullo ante dicta sunt, quae vis sit, in quoque declaratur deo. XXIV. Suscepit autem vita hominum consuetudoque communis, ut beneficiis excellentes viros in caelum fama ac voluntate tollerent. Hinc Hercules, hinc Castor et Pollux, hinc Aesculapius, hinc Liber etiam; hunc dico Liberum Semele natum, non eum, quem nostri maiores auguste sancteque cum Cerere et Libera consecraverunt: quod quale sit, ex mysteriis intelligi potest. Sed quod ex nobis natos liberos appellamus, idcirco Cerere nati nominati sunt Liber et Libera: quod in Libera servant, in Libero non item. Hinc etiam Romulus, quem quidem eumdem esse Quirinum putant: quorum quum remanerent animi atque aeternitate fruerentur, dii rite sunt habiti; quum et optimi essent et aeterni.

63. Alia quoque ex ratione et quidem physica magna fluxit multitudo deorum, qui induti specie humana fabulas poetis suppeditaverunt, hominum autem vitam superstitione omni referserunt. Atque hic locus a Zenone tractatus, post a Cleanthe et Chrysippo

pluribus verbis explicatus est. Nam vetus haec opinio Graeciam opplevit, exsectum Caelum a filio Saturno, vinctum autem Saturnum ipsum a filio Iove. 64. Physica ratio non inelegans inclusa est in impias fabulas; caelestem enim, altissimam aetheream que naturam, id est igneam, quae per sese omnia gigneret, vacare voluerunt ea parte corporis, quae coniunctione alterius egeret ad procreandum. XXV. Saturnum autem eum esse voluerunt, qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret, qui deus Graece id ipsum nomen habet; *Κρόνος* enim dicitur, qui est idem *χρόνος*, id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus, quod saturaretur annis: ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur: vinctus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet atque ut eum siderum vinculis alligaret. Sed ipse Iuppiter, id est *iuvans pater*, quem conversis casibus appellamus a *iuvando* Iovem, a poetis *pater divômque hominumque* dicitur: a maioribus autem nostris *optimus maximus;* et quidem ante *optimus*, id est beneficentissimus, quam *maximus*, quia maius est, certeque gratius, prodesse omnibus, quam opes magnas habere. 65. Hunc igitur Ennius, ut supra dixi, nuncupat ita dicens,

Áspice hoc sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem:

planius, quam alio loco idem,

cuí, quod in me est, éxsecrabor hóc, quod lucet, quídquid est:

hunc etiam augures nostri, quum dicunt, *Iove fulgente, tonante*: dicunt enim, *caelo fulgente, tonante.* Euripides autem, ut multa praeclare, sic hoc breviter:

Vidés sublime fúsum, immoderatum aéthera,
qui ténero terram círcumiectu ampléctitur?
Hunc súmmum habeto divôm: hunc perhibetó Iovem.

XXVI. 66. Aer autem, ut Stoici disputant, interiectus inter mare et caelum, Iunonis nomine consecratur; quae est soror et coniux Iovis, quod ei similitudo est aetheris et cum eo summa coniunctio. Effeminarunt autem eum Iunonique tribuerunt, quod nihil est eo mollius. Sed Iunonem a *iuvando* credo nominatam. Aqua restabat et terra, ut essent ex fabulis tria regna divisa. Datum est igitur Neptuno, altero Iovis, ut volunt, fratri, maritimum omne regnum, nomenque productum, ut Portunus a *portu*, sic Neptunus a *nando*, paullum primis litteris immutatis. Terrena autem vis omnis atque natura Diti patri dedicata est, qui *dives*, ut apud Graecos *Πλούτων*, quia et recidant omnia in terras et oriantur e terris. Is rapuit Proserpinam, quod Graecorum nomen est; ea enim est, quae *Περσεφόνη* Graece nominatur; quam frugum semen esse volunt absconditamque quaeri a matre fingunt. 67. Mater autem est a *gerendis* frugibus Ceres, tamquam *Geres:* casuque prima littera itidem immutata, ut a Graecis: nam ab illis quoque *Δημήτηρ* quasi *Γημήτηρ* nominata est. Iam qui *magna verteret*, Mavors, Minerva autem, quae vel *minueret* vel *minaretur*.

XXVII. Quumque in omnibus rebus vim haberent maximam prima et extrema, principem in sacrificando Ianum esse voluerunt: quod ab *eundo* nomen est ductum: ex quo transitiones perviae *Iani*, foresque in liminibus profanarum aedium *ianuae* nominantur. Nam Vestae nomen a Graecis est: ea est enim, quae ab illis *Ἑστία* dicitur. Vis autem eius ad aras et focos pertinet. Itaque in ea dea, quae est rerum custos intimarum, omnis et precatio et sacrificatio extrema est. 68. Nec longe absunt ab hac vi dii Penates, sive a *penu* ducto nomine, (est enim omne, quo vescuntur homines, penus:) sive ab eo, quod *penitus* insident: ex quo etiam penetrales a poetis vocantur. Iam Apollinis nomen est Graecum, quem Solem esse volunt, Dianam autem et Lunam eamdem esse putant: quum Sol dictus sit, vel quia *solus* ex omnibus sideribus est tantus, vel quia, quum est exortus, obscuratis omnibus *solus* apparet: Luna a *lucendo* nominata sit: eadem est enim Lucina. Itaque, ut apud Graecos Dianam eamque Luciferam, sic apud nostros Iunonem Lucinam in pariendo invocant: quae eadem Diana *omnivaga* dicitur, non a *venando*, sed quod in septem numeratur tamquam *vagantibus*. 69. Diana dicta, quia noctu quasi diem efficeret. Adhibetur autem ad partus, quod ii maturescunt aut septem nonnumquam, aut, ut plerumque, novem lunae cursibus, qui, quia mensa spatia conficiunt, *menses* nominantur. Concinneque, ut multa, Timaeus; qui, quum in historia dixisset, qua nocte natus esset Alexander, eadem Dianae Ephesiae templum deflagravisse, adiunxit minime id esse mirandum, quod Diana, quum in partu Olympiadis adesse voluisset, abfuisset domo. Quae autem dea ad res omnes *veniret*, Venerem nostri nominaverunt, atque ex ea potius venustas, quam Venus ex venustate. XXVIII. 70. Videtisne igitur, ut a physicis rebus bene atque utiliter inventis tracta ratio sit ad commentitios et fictos deos? quae res genuit falsas opiniones erroresque turbulentos et superstitiones paene aniles: et formae enim nobis deorum et aetates et vestitus ornatusque noti sunt, genera praeterea, coniugia, cognationes omniaque traducta ad similitudinem imbecillitatis humanae: nam et perturbatis animis inducuntur: accepimus enim deorum cupiditates, aegritudines, iracundias: nec vero, ut fabulae ferunt, bellis praeliisque caruerunt; nec solum, ut apud Homerum, quum duo exercitus contrarios alii dii ex alia parte defenderent, sed etiam, ut cum Titanis, ut cum Gigantibus, sua propria bella gesserunt. Haec et dicuntur et creduntur stultissime, et plena sunt futilitatis summaeque levitatis. 71. Sed tamen, his fabulis spretis ac repudiatis, deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras Ceres, per maria Neptunus, alii per alia poterunt intelligi, qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. Cultus autem deorum est optimus idemque castissimus atque sanctissimus plenissimusque pietatis, ut eos semper pura, integra, incorrupta et mente et voce veneremur. Non enim philosophi solum, verum etiam maiores nostri superstitionem a religione separaverunt. 72. Nam qui totos dies precabantur et immolabant, ut sui sibi liberi superstites essent, superstitiosi sunt appellati: quod nomen patuit postea latius. Qui autem omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex *relegendo*, ut elegantes ex *eligendo*, itemque ex *diligendo* diligentes, ex *intelligendo* intelligentes. His enim in verbis omnibus inest vis legendi eadem, quae in religioso. Ita factum est in superstitioso et religioso alterum vitii nomen, alterum laudis. Ac mihi videor satis, et esse deos et quales essent, ostendisse.

XXIX. 73. Proximum est, ut doceam deorum providentia mundum administrari. Magnus sane locus et a vestris, Cotta, vexatus; ac nimirum vobiscum omne certamen est. Nam vobis, Vellei, minus notum est, quemadmodum quidque dicatur. Vestra enim

solum legitis, vestra amatis; ceteros caussa incognita condemnatis. Velut a te ipso hesterno die dictum est anum fatidicam πρόνοιαν a Stoicis induci, id est providentiam. Quod eo errore dixisti, quia existimas ab his providentiam fingi quasi quamdam deam singularem, quae mundum omnem gubernet et regat: sed id praecise dicitur. 74. Ut, si quis dicat, Atheniensium rempublicam consilio regi, desit illud *Areopagi:* sic, quum dicimus providentia mundum administrari, deesse arbitrator *deorum*. Plene autem et perfecte sic dici existimato, providentia deorum mundum administrari. Ita salem istum, quo caret vestra natio, in irridendis nobis nolitote consumere, et mehercle, si me audiatis, ne experiamini quidem. Non decet, non datum est, non potestis. Nec vero hoc in te unum convenit, moribus domesticis ac nostrorum hominum urbanitate limatum: sed quum in reliquos vestros, tum in eum maxime, qui ista peperit, hominem sine arte, sine litteris, insultantem in omnes, sine acumine ullo, sine auctoritate, sine lepore. XXX. 75. Dico igitur providentia deorum mundum et omnes mundi partes et initio constitutas esse et omni tempore administrari; eamque disputationem tres in partes nostri fere dividunt: quarum pars prima est, quae ducitur ab ea ratione, quae docet esse deos; quo concesso, confitendum est eorum consilio mundum administrari. Secunda est autem, quae docet, omnes res subiectas esse naturae sentienti, ab eaque omnia pulcherrime geri. Quo constituto, sequitur, ab animantibus principiis esse omnia generata. Tertius est locus, qui ducitur ex admiratione rerum caelestium atque terrestrium.

76. Primum igitur aut negandum est esse deos, quod et Democritus simulacra et Epicurus imagines inducens quodam pacto negat; aut, qui deos esse concedant, iis fatendum est eos aliquid agere, idque praeclarum. Nihil est autem praeclarius mundi administratione: deorum igitur consilio administratur. Quod si aliter est, aliquid profecto necesse est esse melius et maiore vi praeditum, quam deos, quale id cumque est, sive inanima natura, sive necessitas vi magna incitata, haec pulcherrima opera efficiens, quae videmus. 77. Non est igitur natura deorum praepotens neque excellens, siquidem ea subiecta est ei vel necessitati vel naturae, qua caelum, terrae, maria regantur. Nihil est autem praestantius deo. Ab eo igitur necesse est mundum regi. Nulli est igitur naturae obediens aut subiectus deus. Omnem ergo regit ipse naturam. Etenim si concedimus intelligentes esse deos, concedimus etiam providentes, et rerum quidem maximarum. Ergo utrum ignorant, quae res maximae sint, quoque hae modo tractandae et tuendae, an vim non habent, qua tantas res sustineant et gerant? At et ignoratio rerum aliena naturae deorum est, et sustinendi muneris propter imbecillitatem difficultas minime cadit in maiestatem deorum. Ex quo efficitur id, quod volumus, deorum providentia mundum administrari. XXXI. 78. Atqui necesse est, quum sint dii, si modo sunt, ut profecto sunt, animantes esse, nec solum animantes, sed etiam rationis compotes, inter seque quasi civili conciliatione et societate coniunctos, unum mundum, ut communem rempublicam atque urbem aliquam, regentes. 79. Sequitur, ut eadem sit in iis, quae humano in genere, ratio, eadem veritas utrobique sit eademque lex: quae est recti praeceptio pravique depulsio. Ex quo intelligitur, prudentiam quoque et mentem a diis ad homines pervenisse; ob eamque caussam maiorum institutis mens, fides, virtus, concordia consecratae et publice dedicatae sunt. Quae quî convenit penes deos esse negare, quum eorum augusta et sancta simulacra veneremur? Quod si inest in hominum genere mens, fides, virtus, concordia; unde haec in terras, nisi a superis, defluere potuerunt? Quumque sint in nobis consilium, ratio, prudentia; necesse est, deos haec ipsa habere maiora, nec habere solum, sed etiam his uti in maximis et optimis rebus. 80. Nihil est autem nec maius nec melius mundo: necesse est ergo deorum consilio et providentia eum administrari. Postremo quum satis docuerimus hos esse deos, quorum insignem vim et illustrem faciem videremus, solem dico et lunam et vagas stellas et inerrantes et caelum et mundum ipsum et earum rerum vim, quae inessent in omni mundo, cum magno usu et commoditate generis humani: efficitur, omnia regi divina mente atque prudentia. Ac de prima quidem parte satis dictum est.

XXXII. 81. Sequitur, ut doceam omnia subiecta esse naturae, eaque ab ea pulcherrime regi. Sed quid sit ipsa natura, explicandum est ante breviter, quo facilius id, quod docere volumus, intelligi possit. Namque alii naturam esse censent vim quamdam sine ratione, cientem motus in corporibus necessarios; alii autem vim participem rationis atque ordinis, tamquam via progredientem declarantemque, quid cuiusque rei caussa efficiat, quid sequatur, cuius sollertiam nulla ars, nulla manus, nemo opifex consequi possit imitando: seminis enim vim esse tantam, ut id, quamquam sit perexiguum, tamen, si inciderit in concipientem comprehendentemque naturam nactumque sit materiam, qua ali augerique possit, ita effingat et efficiat in suo quidque genere, partim ut tantummodo per stirpes alantur suas, partim ut moveri etiam et sentire et appetere possint et ex sese sui similia gignere. 82. Sunt autem, qui omnia naturae nomine appellent, ut Epicurus, qui ita dividit, omnium, quae sint, naturam esse corpora et inane, quaeque his accidant. Sed nos quum dicimus, natura constare administrarique mundum, non ita dicimus, ut glebam aut fragmentum lapidis aut aliquid eiusmodi, nulla cohaerendi natura; sed ut arborem, ut animal, in quibus nulla temeritas, sed ordo apparet et artis quaedam similitudo.

XXXIII. 83. Quod si ea, quae a terra stirpibus continentur, arte naturae vivunt et vigent, profecto ipsa terra eadem vi continetur et arte naturae, quippe quae gravidata seminibus omnia pariat et fundat ex sese, stirpes amplexa alat et augeat ipsaque alatur vicissim a superis externisque naturis. Eiusdemque exspirationibus et aer alitur et aether et omnia supera. Ita, si terra natura tenetur et viget, eadem ratio in reliquo mundo est: stirpes enim terrae inhaerent; animantes autem aspiratione aëris sustinentur, ipseque aer nobiscum videt, nobiscum audit, nobiscum sonat; nihil enim eorum sine eo fieri potest. Quin etiam movetur nobiscum: quacumque enim imus, quacumque movemur, videtur quasi locum dare et cedere. 84. Quaeque in medium locum mundi, qui est infimus, et quae a medio in superum, quaeque conversione rotunda circum medium feruntur, ea continentem mundi efficiunt unamque naturam. Et quum quattuor sint genera corporum, vicissitudine eorum mundi continuata natura est. Nam ex terra aqua, ex aqua oritur aer, ex aere aether; deinde retrorsum vicissim ex aethere aer, ex aere aqua, ex aqua terra infima. Sic naturis his, ex quibus omnia constant,

sursum deorsum, ultro citro commeantibus, mundi partium coniunctio continetur. 85. Quae aut sempiterna sit necesse est, hoc eodem ornatu, quem videmus, aut certe perdiuturna, permanens ad longinquum et immensum paene tempus. Quorum utrumvis ut sit, sequitur natura mundum administrari. Quae enim classium navigatio, aut quae instructio exercitus, aut (rursus ut ea, quae natura efficit, conferamus) quae procreatio vitis aut arboris, quae porro animantis figura conformatioque membrorum tantam naturae sollertiam significat, quantam ipse mundus? Aut nihil igitur est, quod sentiente natura regatur, aut mundum regi confitendum est. 86. Etenim, qui reliquas naturas omnes earumque semina contineat, qui potest ipse non natura administrari? ut, si qui dentes et pubertatem natura dicat exsistere, ipsum autem hominem, cui ea exsistant, non constare natura, non intelligat ea, quae efferant aliquid ex sese, perfectiores habere naturas, quam ea, quae ex iis efferantur.

XXXIV. Omnium autem rerum, quae natura administrantur, seminator et sator et parens, ut ita dicam, atque educator et altor est mundus, omniaque, sicut membra et partes suas, nutricatur et continet. Quod si mundi partes natura administrantur, necesse est mundum ipsum natura administrari: cuius quidem administratio nihil habet in se, quod reprehendi possit: ex iis enim naturis, quae erant, quod effici optimum potuit, effectum est. 87. Doceat ergo aliquis potuisse melius. Sed nemo umquam docebit, et, si quis corrigere aliquid volet, aut deterius faciet, aut id, quod fieri non potuerit, desiderabit. Quod si omnes mundi partes ita constitutae sunt, ut neque ad usum meliores potuerint esse, neque ad speciem pulchriores: videamus, utrum ea fortuitane sint, an eo statu, quo cohaerere nullo modo potuerint, nisi sensu moderante divinaque providentia. Si ergo meliora sunt ea, quae natura, quam illa, quae arte perfecta sunt, nec ars efficit quidquam sine ratione: ne natura quidem rationis expers est habenda. Qui igitur convenit, signum aut tabulam pictam quum aspexeris, scire adhibitam esse artem, quumque procul cursum navigii videris, non dubitare, quin id ratione atque arte moveatur; aut *, quum solarium aut descriptum aut ex aqua contemplere, intelligere declarari horas arte, non casu: mundum autem, qui et has ipsas artes et earum artifices et cuncta complectatur, consilii et rationis esse expertem putare? 88. Quod si in Scythiam aut in Britanniam sphaeram aliquis tulerit hanc, quam nuper familiaris noster effecit Posidonius, cuius singulae conversiones idem efficiunt in sole et in luna et in quinque stellis errantibus, quod efficitur in caelo singulis diebus et noctibus: quis in illa barbaria dubitet, quin ea sphaera sit perfecta ratione? XXXV. Hi autem dubitant de mundo, ex quo et oriuntur et fiunt omnia, casune ipse sit effectus aut necessitate aliqua, an ratione ac mente divina, et Archimedem arbitrantur plus valuisse in imitandis sphaerae conversionibus, quam naturam in efficiendis, praesertim quum multis partibus sint illa perfecta, quam haec simulata, sollertius. 89. Atqui ille apud Attium pastor, qui navem numquam ante vidisset, ut procul divinum et novum vehiculum Argonautarum e monte conspexit, primo admirans et perterritus, hoc modo loquitur:

— tánta moles lábitur,
fremebúnda ex alto, ingénti sonitu et spíritu:
prae se úndas volvit, vórtices vi súscitat;
ruit prolapsa; pélagus respergit; reflat.
Ita dum ínterruptum crédas nimbum vólvier,
dum quód sublime véntis expulsúm rapi
saxum, aút procellis vél globosos túrbines
exsístere ictos úndis concursántibus:
nisi quás terrestres Póntus strages cónciet:
aut fórte Triton, fúscina evertèns specus,
subtér radices pénitus undante ín freto
molem éx profundo sáxeam ad caelum éruit?

Dubitat primo, quae sit ea natura, quam cernit ignotam: idemque, iuvenibus visis, auditoque nautico cantu,

sic íncitati et álacres róstris pérfremunt
delphíni. —

Item alia multa.

- - Silvaní melo
consímilem ad aures cántum et auditúm refert.

90. Ergo ut hic primo aspectu inanimum quiddam sensuque vacuum se putat cernere; post autem signis certioribus, quale sit id, de quo dubitaverat, incipit suspicari: sic philosophi debuerunt, si forte eos primus aspectus mundi conturbaverat, postea, quum vidissent motus eius finitos et aequabiles, omniaque ratis ordinibus moderata immutabilique constantia, intelligere inesse aliquem non solum habitatorem in hac caelesti ac divina domo, sed etiam rectorem et moderatorem et tamquam architectum tanti operis tantique muneris. XXXVI. Nunc autem mihi videntur ne suspicari quidem, quanta sit admirabilitas caelestium rerum atque terrestrium.

91. Principio enim terra, sita in media parte mundi, circumfusa undique est hac animali spirabilique natura, cui nomen est aer, Graecum illud quidem, sed perceptum iam tamen usu a nostris: tritum est enim pro Latino. Hunc rursus amplectitur immensus aether, qui constat ex altissimis ignibus. Mutuemur hoc quoque verbum dicaturque tam aether Latine, quam dicitur aer, etsi interpretatur Pacuvius:

Hóc, quod memoro, nóstri caelum, Gráii perhibent aéthera —

quasi vero non Graius hoc dicat. At Latine loquitur. Siquidem nos non quasi Graece loquentem audiamus. Docet idem alio loco:

Graiúgena de istoc áperit ipsa orátio.*

92. Sed ad maiora redeamus. Ex aethere igitur innumerabiles flammae siderum exsistunt, quorum est princeps sol, omnia clarissima luce collustrans, multis partibus maior atque amplior, quam terra universa: deinde reliqua sidera magnitudinibus immensis. Atque hi tanti ignes tamque multi non modo nihil nocent terris rebusque terrestribus, sed ita prosunt, ut, si mota loco sint, conflagrare terras necesse sit a tantis ardoribus, moderatione et temperatione sublata.

XXXVII. 93. Hic ego non mirer esse quemquam, qui sibi persuadeat, corpora quaedam solida atque individua vi et gravitate ferri mundumque effici ornatissimum et pulcherrimum ex eorum corporum concursione fortuita? Hoc qui existimet fieri potuisse, non intelligo, cur non idem putet, si innumerabiles unius et viginti formae litterarum, vel aureae vel qualeslibet, aliquo coniiciantur, posse ex his in terram excussis annales Ennii, ut deinceps legi possint, effici; quod nescio an ne in uno quidem versu possit tantum valere fortuna. 94. Isti autem quemadmodum asseverant, ex corpusculis non colore, non qualitate aliqua, quam ποιότητα Graeci vocant, non sensu praeditis, sed concurrentibus temere atque casu mundum esse perfectum? vel innumerabiles potius in omni

puncto temporis alios nasci, alios interire? Quod si mundum efficere potest concursus atomorum, cur porticum, cur templum, cur domum, cur urbem non potest? quae sunt minus operosa et multo quidem faciliora. Certe ita temere de mundo effutiunt, ut mihi quidem numquam hunc admirabilem caeli ornatum, qui locus est proximus, suspexisse videantur. 95. Praeclare ergo Aristoteles, *si essent*, inquit, *qui sub terra semper habitavissent, bonis et illustribus domiciliis, quae essent ornata signis atque picturis instructaque rebus iis omnibus, quibus abundant ii, qui beati putantur, nec tamen exissent umquam supra terram, accepissent autem fama et auditione, esse quoddam numen et vim deorum; deinde aliquo tempore patefactis terrae faucibus ex illis abditis sedibus evadere in haec loca, quae nos incolimus, atque exire potuissent: quum repente terram et maria caelumque vidissent, nubium magnitudinem ventorumque vim cognovissent aspexissentque solem eiusque tum magnitudinem pulchritudinemque, tum etiam efficientiam cognovissent, quod is diem efficeret toto caelo luce diffusa: quum autem terras nox opacasset, tum caelum totum cernerent astris distinctum et ornatum, lunaeque luminum varietatem tum crescentis tum senescentis, eorumque omnium ortus et occasus, atque in omni aeternitate ratos immutabilesque cursus: haec quum viderent, profecto et esse deos et haec tanta opera deorum esse arbitrarentur*. XXXVIII. 96. Atque haec quidem ille. Nos autem tenebras cogitemus tantas, quantae quondam eruptione Aetnaeorum ignium finitimas regiones obscuravisse dicuntur, ut per biduum nemo hominem homo agnosceret: quum autem tertio die sol illuxisset, tum ut revixisse sibi viderentur. Quod si hoc idem ex aeternis tenebris contingeret, ut subito lucem aspiceremus: quaenam species caeli videretur? Sed assiduitate quotidiana et consuetudine oculorum assuescunt animi neque admirantur neque requirunt rationes earum rerum, quas semper vident; proinde quasi novitas nos magis, quam magnitudo rerum debeat ad exquirendas caussas excitare. 97. Quis enim hunc hominem dixerit, qui, quum tam certos caeli motus, tam ratos astrorum ordines, tamque omnia inter se connexa et apta viderit, neget in his ullam inesse rationem, eaque casu fieri dicat, quae quanto consilio gerantur, nullo consilio assequi possumus? An quum machinatione quadam moveri aliquid videmus, ut sphaeram, ut horas, ut alia permulta, non dubitamus, quin illa opera sint rationis: quum autem impetum caeli admirabili cum celeritate moveri vertique videamus, constantissime conficientem vicissitudines anniversarias cum summa salute et conservatione rerum omnium: dubitamus, quin ea non solum ratione fiant, sed etiam excellenti divinaque ratione? 98. Licet enim iam, remota subtilitate disputandi, oculis quodammodo contemplari pulchritudinem rerum earum, quas divina providentia dicimus constitutas.

XXXIX. Ac principio terra universa cernatur, locata in media mundi sede, solida et globosa et undique ipsa in sese nutibus suis conglobata, vestita floribus, herbis, arboribus, frugibus, quorum omnium incredibilis multitudo insatiabili varietate distinguitur. Adde huc fontium gelidas peremnitates, liquores perlucidos amnium, riparum vestitus viridissimos, speluncarum concavas altitudines, saxorum asperitates, impendentium montium altitudines immensitatesque camporum; adde etiam reconditas auri argentique venas infinitamque vim marmoris. 99. Quae vero et quam varia genera bestiarum vel cicurum vel ferarum! qui volucrum lapsus atque cantus! qui pecudum pastus! quae vita silvestrium! Quid iam de hominum genere dicam? qui quasi cultores terrae constituti non patiuntur eam nec immanitate belluarum efferari nec stirpium asperitate vastari: quorumque operibus agri, insulae littoraque collucent, distincta tectis et urbibus. Quae si, ut animis, sic oculis videre possemus, nemo cunctam intuens terram de divina ratione dubitaret. 100. At vero quanta maris est pulchritudo! quae species universi! quae multitudo et varietas insularum! quae amoenitates orarum ac littorum! quot genera quamque disparia partim submersarum, partim fluitantium et innantium belluarum, partim ad saxa nativis testis inhaerentium! Ipsum autem mare sic terram appetens littoribus alludit, ut una ex duabus naturis conflata videatur. 101. Exinde mari finitimus aer die et nocte distinguitur, isque tum fusus et extenuatus sublime fertur, tum autem concretus in nubes cogitur humoremque colligens terram auget imbribus, tum effluens huc et illuc ventos efficit. Idem annuas frigorum et calorum facit varietates, idemque et volatus alitum sustinet et spiritu ductus alit et sustentat animantes. XL. Restat ultimus et a domiciliis nostris altissimus omnia cingens et coercens caeli complexus, qui idem aether vocatur, extrema ora et determinatio mundi; in quo cum admirabilitate maxima igneae formae cursus ordinatos definiunt. 102. E quibus sol, cuius magnitudine multis partibus terra superatur, circum eam ipsam volvitur isque oriens et occidens diem noctemque conficit, et modo accedens, tum autem recedens, binas in singulis annis reversiones ab extremo contrarias facit, quarum intervallo tum quasi tristitia quadam contrahit terram, tum vicissim laetificat, ut cum caelo hilarata videatur. 103. Luna autem, quae est, ut ostendunt mathematici, maior, quam dimidia pars terrae, iisdem spatiis vagatur, quibus sol: sed tum congrediens cum sole, tum digrediens et eam lucem, quam a sole accepit, mittit in terras, et varias ipsa mutationes lucis habet; atque etiam tum subiecta atque opposita soli radios eius et lumen obscurat, tum ipsa incidens in umbram terrae, quum est e regione solis, interpositu interiectuque terrae repente deficit. Iisdemque spatiis eae stellae, quas vagas dicimus, circum terram feruntur eodemque modo oriuntur et occidunt, quarum motus tum incitantur, tum retardantur, saepe etiam insistunt. 104. Quo spectaculo nihil potest admirabilius esse, nihil pulchrius. Sequitur stellarum inerrantium maxima multitudo, quarum ita descripta distinctio est, ut ex notarum figurarum similitudine nomina invenerint. XLI. Atque hoc loco me intuens, Utar, inquit, carminibus Arati, eis, quae a te admodum adolescentulo conversa ita me delectant, quia Latina sunt, ut multa ex iis memoria teneam. Ergo, ut oculis assidue videmus, sine ulla mutatione aut varietate

cetera labuntur celeri caelestia motu,
cum caeloque simul noctesque diesque feruntur,

105. quorum contemplatione nullius expleri potest animus, naturae constantiam videre cupientis.

Extremusque adeo duplici de cardine vertex
dicitur esse polus.

Hunc circum ἄρκτοι duae feruntur, numquam occidentes.

Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur,
altera dicitur esse Helice,

cuius quidem clarissimas stellas totis noctibus cernimus,

quas nostri septem soliti vocitare Triones.

106. Paribusque stellis similiter distinctis eumdem caeli verticem lustrat parva Cynosura.

Hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
et late prima confestim a nocte videtur:
haec vero parva est: sed nautis usus in hac est.
Nam cursu interiore brevi convertitur orbe.

XLII. Et quo sit earum stellarum admirabilior aspectus,

has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
sese conficiensque sinus e corpore flexos.

107. Eius quum totius est praeclara species, tum* in primis suspicienda est figura capitis atque ardor oculorum.

Huic non una modo caput ornans stella relucet,
verum tempora sunt duplici fulgore notata,
e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant
atque uno mentum radianti sidere lucet:
obstipumque caput, tereti cervice reflexum,
obtutum in cauda maioris figere dicas.

108. Et reliquum quidem corpus Draconis totis noctibus cernimus;

hoc caput hîc paullum sese subitoque recondit,
ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.

Id autem caput

attingens defessa velut maerentis imago
vertitur;

quam quidem Graeci

Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.
Hic illa eximio posita est fulgore Corona.

Atque haec quidem a tergo: propter caput autem Anguitenens:

109. *quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii.*
Hic pressu duplici palmarum continet anguem,
atque eius ipse manet religatus corpore torto:
namque virum medium serpens sub pectora cingit.
Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.

Septem autem triones sequitur

Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes:
quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arctum.

110. Dein quae sequuntur. Huic Booti

— subter praecordia fixa videtur
stella micans radiis Arcturus nomine claro:

cui subiecta fertur

spicum illustre tenens splendenti corpore Virgo.

XLIII. Atque ita demetata signa sunt, ut in tantis descriptionibus divina sollertia appareat.

Et natos Geminos invises sub caput Arcti.
Subiectus mediae est cancer, pedibusque tenetur
magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.

Auriga

sub laeva Geminorum obductus parte feretur.
Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
At Capra laevum humerum clara obtinet. —

Tum quae sequuntur,

Verum haec est magno atque illustri praedita signo;
contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem,

cuius sub pedibus

corniger est valido connexus corpore Taurus.

111. Eius caput stellis conspersum est frequentibus.

Has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt,

a pluendo; ὕειν enim est pluere; nostri imperite suculas; quasi a subus essent, non ab imbribus nominatae. Minorem autem Septemtrionem Cepheus passis palmis a tergo subsequitur.

Namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti.

Hunc antecedit

obscura specie stellarum Cassiopea.
Hanc autem illustri versatur corpore propter
Andromede, fugiens aspectum maesta parentis.
Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
summum contingit caput alvo, stellaque iungens
una tenet duplices communi lumine formas,
aeternum ex astris cupiens connectere nodum.
Exin contortis Aries cum cornibus haeret;

quem propter

Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
et magis horriferis aquilonis tangitur auris.

XLIV. 112. Ad pedes Andromedae Perseus describitur,

quem summa ab regione aquilonis flamina pulsant.

Cuius propter laevum genu

— Vergilias tenui cum luce videbis.
Inde Fides posita et leviter convexa videtur.
Inde est ales avis lato sub tegmine caeli.

Capiti autem Equi proxima Aquarii dextra, totusque deinceps Aquarius.

Tum gelidum valido de pectore frigus anhelans,
corpore semifero magno Capricornus in orbe.
Quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.

113. Hinc autem aspicitur,

ut sese ostendens emergit Scorpios alte,
posteriore trahens plexum vi corporis arcum,
quem propter nitens pennis convolvitur ales.
At propter se Aquila ardenti cum corpore portat.

Deinde Delphinus;

Exinde Orion obliquo corpore nitens.

114. Quem subsequens,

fervidus ille Canis stellarum luce refulget.

Post Lepus sequitur,

curriculum numquam defecto corpore sedans.
At Canis ad caudam serpens prolabitur Argo. — —
Hanc Aries tegit et squamoso corpore Pisces,
fluminis illustri tangentem corpore ripas.

Quem longe serpentem et manantem

— aspicies; proceraque Vincla videbis,
quae retinent Pisces caudarum a parte locata. — —
Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
Aram, quam flatu permulcet spiritus austri.

Propter quae Centaurus

cedit, Equi partes properans subiungere chelis.
Hic dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,
tendit et illustrem truculentus caedit ad aram;
hic sese infernis de partibus erigit Hydra:

cuius longe corpus est fusum;

in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
Extremam nitens plumato corpore Corvus
rostro tundit; et hic Geminis est ille sub ipsis
Ante Canem, Προκύων Graio qui nomine fertur.

115. Haec omnis descriptio siderum atque hic tantus caeli ornatus ex corporibus, huc et illuc casu et temere cursitantibus, potuisse effici, cuiquam sano videri potest? An vero alia quae natura, mentis et rationis expers, haec efficere potuit, quae non modo, ut fierent, ratione eguerunt, sed intelligi, qualia sint, sine summa ratione non possunt?

XLV. Nec vero haec solum admirabilia, sed nihil maius, quam quod ita stabilis est mundus, atque ita cohaeret ad permanendum, ut nihil ne excogitari quidem possit aptius. Omnes enim partes eius undique medium locum capessentes nituntur aequaliter. Maxime autem corpora inter se iuncta permanent, quum quodam quasi vinculo circumdato colligantur: quod facit ea natura, quae per omnem mundum, omnia mente et ratione conficiens funditur et ad medium rapit et convertit extrema. 116. Quocirca, si mundus globosus est ob eamque caussam omnes eius partes undique aequabiles ipsae per se atque inter se continentur: contingere idem terrae necesse est, ut, omnibus eius partibus in medium vergentibus, (id autem medium infimum in sphaera est,) nihil interrumpat, quo labefactari possit tanta contentio gravitatis et ponderum. Eademque ratione mare, quum supra terram sit, medium tamen terrae locum expetens conglobatur undique aequabiliter neque redundat umquam neque effunditur. 117. Huic autem continens aer fertur ille quidem levitate sublimis, sed tamen in omnes partes se ipse fundit: itaque et mari continuatus et iunctus est, et natura fertur ad caelum, cuius tenuitate et calore temperatus vitalem et salutarem spiritum praebet animantibus. Quem complexa summa pars caeli, qui aether dicitur, et suum retinet ardorem tenuem et nulla admixtione concretum et cum aëris extremitate coniungitur. XLVI. In aethere autem astra volvuntur; quae se et nixu suo conglobata continent, et forma ipsa figuraque sua momenta sustentant: sunt enim rotunda: quibus formis, ut ante dixisse videor, minime noceri potest. 118. Sunt autem stellae natura flammeae: quocirca terrae, maris, aquarum vaporibus aluntur iis, qui a sole ex agris tepefactis et ex aquis excitantur; quibus altae renovataeque stellae atque omnis aether refundunt eadem et rursum trahunt indidem, nihil ut fere intereat, aut admodum paullum, quod astrorum ignis et aetheris flamma consumit. Ex quo eventurum nostri putant id, de quo Panaetium addubitare dicebant, ut ad extremum omnis mundus ignesceret, quum, humore consumpto, neque terra ali posset neque remearet aer; cuius ortus, aqua omni exhausta, esse non posset: ita relinqui nihil praeter ignem, a quo rursum animante ac deo renovatio mundi fieret, atque idem ornatus oriretur. 119. Nolo in stellarum ratione multus vobis videri, maximeque earum, quae errare dicuntur. Quarum tantus est concentus ex dissimillimis motibus, ut, quum summa Saturni refrigeret, media Martis incendat, his interiecta Iovis illustret et temperet infraque Martem duae Soli obediant, ipse Sol mundum omnem sua luce compleat ab eoque Luna illuminata graviditates et partus afferat maturitatesque gignendi. Quae copulatio rerum et quasi consentiens ad mundi incolumitatem coagmentatio naturae quem non movet, hunc horum nihil umquam reputavisse certo scio.

XLVII. 120. Age, ut a caelestibus rebus ad terrestres veniamus, quid est in his, in quo non naturae ratio intelligentis appareat? Principio eorum, quae gignuntur e terra, stirpes et stabilitatem dant iis, quae sustinent, et ex terra succum trahunt, quo alantur ea, quae radicibus continentur, obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigoribus et caloribus tutiores. Iam vero vites sic claviculis adminicula tamquam manibus apprehendunt atque ita se erigunt, ut animantes. Quin etiam a caulibus [brassicisque], si propter sati sint, ut a pestiferis et nocentibus refugere dicuntur nec eos ulla ex parte contingere. 121. Animantium vero quanta varietas est! quanta ad eam rem vis, ut in suo quaeque genere permaneant! Quarum aliae coriis tectae sunt, aliae villis vestitae, aliae spinis hirsutae; pluma alias, alias squama videmus obductas; alias esse cornibus armatas, alias habere effugia pennarum. Pastum autem animantibus large et copiose natura eum, qui cuique aptus erat, comparavit. Enumerare possum, ad eum pastum capessendum conficiendumque quae sit in figuris animantium, et quam sollers subtilisque descriptio partium, quamque admirabilis fabrica membrorum. Omnia enim, quae quidem intus inclusa sunt, ita nata atque ita locatá sunt, ut nihil eorum supervacaneum sit, nihil ad vitam retinendam non necessarium. 122. Dedit autem eadem natura belluis et sensum et appetitum, ut altero conatum haberent ad naturales pastus capessendos, altero secernerent pestifera a salutaribus. Iam vero alia animalia gradiendo, alia serpendo ad pastum accedunt, alia volando, alia nando; cibumque partim oris hiatu et dentibus ipsis capessunt, partim unguium tenacitate arripiunt, partim aduncitate rostrorum; alia sugunt, alia carpunt, alia vorant, alia mandunt. Atque etiam aliorum ea est humilitas, ut cibum terrestrem rostris facile contingant. 123. Quae autem altiora sunt, ut anseres, ut cygni, ut grues, ut cameli, adiuvantur proceritate collorum. Manus etiam data elephantis, quia propter magnitudinem corporis difficiles aditus habebant ad pastum. XLVIII. At, quibus bestiis erat is cibus, ut alius generis bestiis vescerentur, aut vires natura dedit aut celeritatem. Data est quibusdam etiam machinatio quaedam atque sollertia: ut in araneolis aliae quasi rete texunt, ut, si quid inhaeserit, conficiant: aliae autem ex inopinato observant et, si quid incidit, arripiunt, idque consumunt. Pina vero, (sic enim Graece dicitur,) duabus grandibus patula conchis, cum parva squilla quasi societatem coit comparandi cibi: itaque quum pisciculi parvi in concham hiantem innataverunt, tum admonita squillae pina morsu comprimit conchas. Sic dissimillimis bestiolis communiter cibus quaeritur. 124. In quo admirandum est, congressune aliquo inter se, an iam inde ab ortu natura ipsa congregatae sint. Est etiam admiratio nonnulla in bestiis aquatilibus iis, quae gignuntur in terra: veluti crocodili fluviatilesque testudines quaedamque serpentes ortae extra aquam, simul ac primum niti possunt, aquam persequuntur. Quin etiam anatum ova gallinis saepe supponimus; e quibus pulli orti primum aluntur ab his, ut a matribus, a quibus exclusi fotique sunt; deinde eas relinquunt, et effugiunt sequentes, quum primum aquam, quasi naturalem domum, videre potuerunt. Tantam ingenuit animantibus conservandi sui natura custodiam. XLIX. Legi etiam scriptum, esse avem quamdam, quae Platalea nominaretur; eam sibi cibum quaerere advolantem ad eas aves, quae se in mari mergerent; quae quum emersissent piscemque cepissent, usque eo premere earum capita mordicus, dum illae captum amitterent, id quod ipsa invaderet. Eademque haec avis scribitur conchis se solere complere easque, quum stomachi calore concoxerit, evomere, atque ita eligere ex iis, quae sunt esculenta. 125. Ranae autem marinae dicuntur obruere sese arena solere, et moveri prope aquam, ad quas quasi ad escam pisces quum accesserint, confici a ranis atque consumi. Milvo est quoddam bellum quasi naturale cum corvo. Ergo alter alterius, ubicumque nactus est,

ova frangit. Illud vero ab Aristotele animadversum, a quo pleraque, quis potest non mirari? grues, quum loca calidiora petentes maria transmittant, trianguli efficere formam; eius autem summo angulo aer ab iis adversus pellitur; deinde sensim ab utroque latere tamquam remis, ita pennis cursus avium levatur. Basis autem trianguli, quem grues efficiunt, ea tamquam a puppi ventis adiuvatur, eaeque in tergo praevolantium colla et capita reponunt; quod quia ipse dux facere non potest, quia non habet, cui innitatur, revolat, ut ipse quoque quiescat. Et in eius locum succedit ex iis, quae acquierunt, eaque vicissitudo in omni cursu conservatur. 126. Multa eiusmodi proferre possum, sed genus ipsum videtis. Iam vero illa etiam notiora, quanto se opere custodiant bestiae, ut in pastu circumspectent, ut in cubilibus delitescant. L. Atque illa mirabilia. Quid ea, quae nuper, id est paucis ante saeculis, medicorum ingeniis reperta sunt? vomitione canes, purgatu autem alvos ibes Aegyptiae curant. Auditum est, pantheras, quae in barbaria venenata carne caperentur, remedium quoddam habere, quo quum essent usae, non morerentur; capras autem in Creta feras, quum essent confixae venenatis sagittis, herbam quaerere, quae dictamnus vocaretur; quam quum gustavissent, sagittas excidere dicunt e corpore. 127. Cervaeque paullo ante partum perpurgant se quadam herbula, quae seselis dicitur. Iam illa cernimus, ut contra vim et metum suis se armis quaeque defendat. Cornibus tauri, apri dentibus, morsu leones, aliae fuga se, aliae occultatione tutantur, atramenti effusione sepiae, torpore torpedines: multae etiam insectantes odoris intolerabili foeditate depellunt. LI. Ut vero perpetuus mundi esset ornatus, magna adhibita cura est a providentia deorum, ut semper essent et bestiarum genera et arborum omniumque rerum, quae altae aut radicibus a terra aut stirpibus continerentur. Quae quidem omnia eam vim seminis habent in se, ut ex uno plura generentur, idque semen inclusum est in intima parte earum bacarum, quae ex quaque stirpe funduntur; iisdemque seminibus et homines affatim vescuntur et terrae eiusdem generis stirpium renovatione complentur. 128. Quid loquar, quanta ratio in bestiis ad perpetuam conservationem generis earum appareat? Nam primum aliae mares, aliae feminae sunt, quod perpetuitatis caussa machinata natura est. Deinde partes corporis et ad procreandum et ad concipiendum aptissimae et in mare et in femina commiscendorum corporum mirae libidines. Quum autem in locis semen insedit, rapit omnem fere cibum ad sese, eoque septum fingit animal: quod quum ex utero elapsum excidit, in iis animantibus, quae lacte aluntur, omnis fere cibus matrum lactescere incipit: eaque, quae paullo ante nata sunt, sine magistro, duce natura, mammas appetunt, earumque ubertate saturantur. Atque, ut intelligamus, nihil horum esse fortuitum, et haec omnia esse opera providae sollertisque naturae: quae multiplices fetus procreant, ut sues, ut canes, his mammarum data est multitudo; quas easdem paucas habent eae bestiae, quae pauca gignunt. 129. Quid dicam, quantus amor bestiarum sit in educandis custodiendisque iis, quae procreaverunt, usque ad eum finem, dum possint se ipsa defendere? Etsi pisces, ut aiunt, ova quum genuerunt, relinquunt: facile enim illa aqua et sustinentur, et fetum fundunt. LII. Testudines autem et crocodilos dicunt, quum in terra partum ediderint, obruere ova, deinde discedere: ita et nascuntur et educantur ipsa per sese. Iam gallinae avesque reliquae et quietum requirunt ad pariendum locum, et cubilia sibi nidosque construunt, eosque quam possunt mollissime substernunt, ut quam facillime ova serventur: ex quibus pullos quum excluserunt, ita tuentur, ut et pennis foveant, ne frigore laedantur, et, si est calor a sole, se opponant. Quum autem pulli pennulis uti possunt, tum volatus eorum matres prosequuntur, reliqua cura liberantur. 130. Accedit etiam ad nonnullorum animantium et earum rerum, quas terra gignit, conservationem et salutem hominum sollertia et diligentia. Nam multae et pecudes et stirpes sunt, quae sine procuratione hominum salvae esse non possunt. Magnae etiam opportunitates ad cultum hominum atque abundantiam aliae aliis in locis reperiuntur. Aegyptum Nilus irrigat, et, quum tota aestate obrutam oppletamque tenuit, tum recedit mollitosque et oblimatos agros ad serendum relinquit. Mesopotamiam fertilem efficit Euphrates, in quam quotannis quasi novos agros invehit. Indus vero, qui est omnium fluminum maximus, non aqua solum agros laetificat et mitigat, sed eos etiam conserit: magnam enim vim seminum secum frumenti et similium dicitur deportare. 131. Multaque alia in aliis locis commemorabilia proferre possum, multos fertiles agros, alios aliorum fructuum. LIII. Sed illa quanta benignitas naturae, quod tam multa ad vescendum, tam varia, tamque iucunda gignit, neque ea uno tempore anni, ut semper et novitate delectemur et copia! Quam tempestivos autem dedit, quam salutares non modo hominum, sed etiam pecudum generi, iis denique omnibus, quae oriuntur e terra, ventos Etesias, quorum flatu nimii temperantur calores! Ab iisdem etiam maritimi cursus celeres et certi diriguntur. Multa praetereunda sunt, et tamen multa dicuntur. 132. Enumerari enim non possunt fluminum opportunitates, aestus maritimi, tum accedentes, tum recedentes, montes vestiti atque silvestres, salinae ab ora maritima remotissimae, medicamentorum salutarium plenissimae terrae, artes denique innumerabiles ad victum et ad vitam necessariae. Iam diei noctisque vicissitudo conservat animantes, tribuens aliud agendi tempus, aliud quiescendi. Sic undique omni ratione concluditur, mente consilioque divino omnia in hoc mundo ad salutem omnium conservationemque admirabiliter administrari.

133. Hic quaerat quispiam, cuiusnam caussa tantarum rerum molitio facta sit; arborumne et herbarum? quae quamquam sine sensu sunt, tamen a natura sustinentur. At id quidem absurdum est. An bestiarum? Nihilo probabilius, deos mutorum et nihil intelligentium caussa tantum laborasse. Quorum igitur caussa quis dixerit effectum esse mundum? Eorum scilicet animantium, quae ratione utuntur. Hi sunt dii et homines, quibus profecto nihil est melius: ratio est enim, quae praestat omnibus. Ita fit credibile deorum et hominum caussa factum esse mundum quaeque in eo sint omnia. LIV. Faciliusque intelligetur, a diis immortalibus hominibus esse provisum, si erit tota hominis fabricatio perspecta, omnisque humanae naturae figura atque perfectio. 134. Nam quum tribus rebus animantium vita teneatur, cibo, potione, spiritu: ad haec omnia percipienda os est aptissimum: quod adiunctis naribus spiritu augetur. Dentibus autem in ore constructis manditur, atque ab his extenuatur et molitur cibus. Eorum adversi acu-

ti morsu dividunt escas, intimi autem conficiunt, qui genuini vocantur; quae confectio etiam a lingua adiuvari videtur. 135. Linguam autem ad radices eius haerens excipit stomachus, quo primum illabuntur ea, quae accepta sunt ore. Is utraque ex parte tonsillas attingens palato extremo atque intimo terminatur. Atque is, agitatione et motibus linguae quum depulsum et quasi detrusum cibum accepit, depellit. Ipsius autem partes eae, quae sunt infra id, quod devoratur, dilatantur: quae autem supra, contrahuntur. 136. Sed quum aspera arteria (sic enim a medicis appellatur) ostium habeat, adiunctum linguae radicibus, paullo supra, quam ad linguam stomachus annectitur, eaque ad pulmones usque pertineat excipiatque animam eam, quae ducta sit spiritu, eamdemque a pulmonibus respiret et reddat: tegitur quodam quasi operculo, quod ob eam caussam datum est, ne, si quid in eam cibi forte incidisset, spiritus impediretur. Sed quum alvi natura, subiecta stomacho, cibi et potionis sit receptaculum, pulmones autem et cor extrinsecus spiritum adducant: in alvo multa sunt mirabiliter effecta; quae constat fere e nervis. Est autem multiplex et tortuosa arcetque et continet, sive illud aridum est, sive humidum, quod recipit, ut id mutari et concoqui possit; eaque tum astringitur, tum relaxatur, atque omne, quod accipit, cogit et confundit; ut facile et calore, quem multum habet, exterendo cibo et praeterea spiritu omnia cocta atque confecta in reliquum corpus dividantur. LV. In pulmonibus autem inest raritas quaedam et assimilis spongiis mollitudo, ad hauriendum spiritum aptissima: qui tum se contrahunt aspirantes, tum respiratu dilatant, ut frequenter ducatur cibus animalis, quo maxime aluntur animantes. 137. Ex intestinis autem et alvo, secretus a reliquo cibo, sucus is, quo alimur, permanat ad iecur, per quasdam a medio intestino usque ad portas iecoris (sic enim appellantur) ductas et directas vias, quae pertinent ad iecur eique adhaerent. Atque inde aliae pertinentes sunt, per quas cadit cibus a iecore delapsus. Ab eo cibo quum est secreta bilis iique humores, qui e renibus profunduntur: reliqua se in sanguinem vertunt ad easdemque portas iecoris confluunt, ad quas omnes eius viae pertinent: per quas lapsus cibus in hoc ipso loco in eam venam, quae cava appellatur, confunditur, perque eam ad cor confectus iam coctusque perlabitur; a corde autem in totum corpus distribuitur per venas admodum multas, in omnes partes corporis pertinentes. 138. Quemadmodum autem reliquiae cibi depellantur tum astringentibus se intestinis, tum relaxantibus, haud sane difficile dictu est, sed tamen praetereundum est, ne quid habeat iniucunditatis oratio. Illa potius explicetur incredibilis fabrica naturae. Nam quae spiritu in pulmones anima ducitur, ea calescit primum ab ipso spiritu, deinde coagitatione pulmonum: ex eaque pars redditur respirando, pars concipitur cordis parte quadam, quem ventriculum cordis appellant, cui similis alter adiunctus est, in quem sanguis a iecore per venam illam cavam influit. Eoque modo ex his partibus et sanguis per venas in omne corpus diffunditur, et spiritus per arterias. Utraeque autem crebrae multaeque toto corpore intextae vim quamdam incredibilem artificiosi operis divinique testantur. 139. Quid dicam de ossibus, quae subiecta corpori mirabiles commissuras habent, et ad stabilitatem aptas et ad artus finiendos accommodatas et ad motum et ad omnem corporis actionem. Huc adde nervos, a quibus artus continentur, eorumque implicationem toto corpore pertinentem: qui sicut venae et arteriae a corde tracti et profecti in corpus omne ducuntur. LVI. 140. Ad hanc providentiam naturae tam diligentem tamque sollertem adiungi multa possunt, e quibus intelligatur, quantae res hominibus a diis, quamque eximiae tributae sint: qui primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. Sunt enim e terra homines non ut incolae atque habitatores, sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet. Sensus autem, interpretes ac nuntii rerum, in capite tamquam in arce mirifice ad usus necessarios et facti et collocati sunt. Nam oculi tamquam speculatores altissimum locum obtinent, ex quo plurima conspicientes fungantur suo munere. 141. Et aures, quum sonum percipere debeant, qui natura sublime fertur, recte in altis corporum partibus collocatae sunt. Itemque nares, eo quod omnis odor ad supera fertur, recte sursum sunt: et quod cibi et potionis iudicium magnum earum est, non sine caussa vicinitatem oris secutae sunt. Iam gustatus, qui sentire eorum, quibus vescimur, genera debet, habitat in ea parte oris, qua esculentis et potulentis iter natura patefecit. Tactus autem toto corpore aequabiliter fusus est, ut omnes ictus omnesque minimos et frigoris et caloris appulsus sentire possimus. Atque, ut in aedificiis architecti avertunt ab oculis et naribus dominorum ea, quae profluentia necessario taetri essent aliquid habitura; sic natura res similes procul amandavit a sensibus. LVII. 142. Quis vero opifex praeter naturam, qua nihil potest esse callidius, tantam sollertiam persequi potuisset in sensibus? quae primum oculos membranis tenuissimis vestivit et sepsit: quas primum perlucidas fecit, ut per eas cerni posset, firmas autem, ut continerentur. Sed lubricos oculos fecit et mobiles, ut et declinarent, si quid noceret, et aspectum, quo vellent, facile converterent; aciesque ipsa, qua cernimus, quae pupilla vocatur, ita parva est, ut ea, quae nocere possint, facile vitet: palpebraeque, quae sunt tegmenta oculorum, mollissimae tactu, ne laederent aciem, aptissime factae et ad claudendas pupillas, ne quid incideret, et ad aperiendas: idque providit, ut identidem fieri posset cum maxima celeritate. 143. Munitaeque sunt palpebrae tamquam vallo pilorum, quibus et apertis oculis, si quid incideret, repelleretur, et somno conniventibus, quum oculis ad cernendum non egeremus, ut qui tamquam involuti quiescerent. Latent praeterea utiliter, et excelsis undique partibus sepiuntur. Primum enim superiora, superciliis obducta, sudorem a capite et a fronte defluentem repellunt. Genae deinde ab inferiore parte tutantur subiectae leniterque* eminentes. Nasusque ita locatus est, ut quasi murus oculis interiectus esse videatur. 144. Auditus autem semper patet; eius enim sensu etiam dormientes egemus: a quo quum sonus est acceptus, etiam a somno excitamur. Flexuosum iter habet, ne quid intrare possit, quod posset, si simplex et directum pateret; provisum etiam, ut, si qua minima bestiola conaretur irrumpere, in sordibus aurium tamquam in visco inhaeresceret. Extra autem eminent, quae appellantur aures, et tegendi caussa factae tutandique sensus, et ne adiectae voces laberentur atque errarent, priusquam sensus ab his pulsus esset. Sed duros et quasi corneolos habent introitus multisque cum flexibus; quod his naturis rela-

tus amplificatur sonus. Quocirca et in fidibus testudine resonatur aut cornu et ex tortuosis locis et inclusis soni referuntur ampliores. 145. Similiter nares, quae semper propter necessarias utilitates patent, contractiores habent introitus, ne quid in eas, quod noceat, possit pervadere, humoremque semper habent, ad pulverem multaque alia depellenda non inutilem. Gustatus praeclare septus est: ore enim continetur: et ad usum apte et ad incolumitatis custodiam. Omnisque sensus hominum multo antecellit sensibus bestiarum. LVIII. Primum enim oculi in iis artibus, quarum iudicium est oculorum, in pictis, fictis caelatisque formis, in corporum etiam motione atque gestu multa cernunt subtilius; colorum etiam et figurarum tum venustatem atque ordinem et, ut ita dicam, decentiam oculi iudicant. atque etiam alia maiora. Nam et virtutes et vitia cognoscunt: iratum propitium, laetantem dolentem, fortem ignavum, audacem timidumque cognoscunt. 146. Auriumque item est admirabile quoddam artificiosumque iudicium, quo iudicatur et in vocis, et in tibiarum nervorumque cantibus varietas sonorum, intervalla, distinctio et vocis genera permulta: candidum* fuscum, leve asperum, grave acutum, flexibile durum; quae hominum solum auribus iudicantur. Nariumque item et gustandi pariter et tangendi magna iudicia sunt. Ad quos sensus capiendos et perfruendos plures etiam, quam vellem, artes repertae sunt. Perspicuum est enim, quo compositiones unguentorum, quo ciborum conditiones, quo corporum lenocinia processerint. LIX. 147. Iam vero animum ipsum mentemque hominis, rationem, consilium, prudentiam qui non divina cura perfecta esse perspicit, is his ipsis rebus mihi videtur carere. De quo dum disputarem, tuam mihi dari vellem, Cotta, eloquentiam. Quo enim tu illa modo diceres! Quanta primum intelligentia! deinde consequentium rerum cum primis coniunctio et comprehensio esset in nobis, ex quo videlicet, quid ex quibusque rebus efficiatur, idque ratione, concludimus: singulasque res definimus circumscripteque complectimur; ex quo scientia intelligitur quam vim habeat, qualis sit, qua ne in deo quidem est res ulla praestantior. Quanta vero illa sunt, quae vos Academici infirmatis et tollitis, quod et sensibus et animo ea, quae extra sunt, percipimus atque comprehendimus! 148. Ex quibus collatis inter se et comparatis artes quoque efficimus, partim ad usum vitae, partim ad oblectationem necessarias. Iam vero domina rerum, ut vos soletis dicere, eloquendi vis, quam est praeclara, quamque divina! quae primum efficit, ut et ea, quae ignoramus, discere et ea, quae scimus, alios docere possimus. Deinde hac cohortamur, hac persuademus, hac consolamur afflictos, hac deducimus perterritos a timore, hac gestientes comprimimus, hac cupiditates iracundiasque restinguimus; haec nos iuris, legum, urbium societate devinxit, haec a vita immani et fera segregavit. 149. Ad usum autem orationis, incredibile est, ubi diligenter attenderis, quanta opera machinata natura sit. Primum enim a pulmonibus arteria usque ad os intimum pertinet, per quam vox, principium a mente ducens, percipitur et funditur. Deinde in ore sita lingua est, finita dentibus. Ea vocem immoderate profusam fingit et terminat: atque sonos vocis distinctos et pressos efficit, quum et ad dentes et ad alias partes pellit oris. Itaque plectri similem linguam nostri solent dicere, chordarum dentes, nares cornibus iis, qui ad nervos resonant in cantibus. LX. 150. Quam vero aptas, quamque multarum artium ministras manus natura homini dedit! Digitorum enim contractio facilis facilisque porrectio propter molles commissuras et artus nullo in motu laborat. Itaque ad pingendum, ad fingendum, ad scalpendum, ad nervorum eliciendos sonos ac tibiarum apta manus est admotione digitorum. Atque haec oblectationis: illa necessitatis, cultus dico agrorum, exstructionesque tectorum, tegumenta corporum vel texta vel suta, omnemque fabricam aeris et ferri: ex quo intelligitur, ad inventa animo, percepta sensibus, adhibitis opificum manibus, omnia nos consecutos, ut tecti, ut vestiti, ut salvi esse possemus, urbes, muros, domicilia, delubra haberemus. 151. Iam vero operibus hominum, id est manibus, cibi etiam varietas invenitur et copia. Nam et agri multa efferunt manu quaesita, quae vel statim consumantur, vel mandentur condita vetustati. Et praeterea vescimur bestiis et terrenis et aquatilibus et volatilibus, partim capiendo, partim alendo. Efficimus etiam domitu nostro quadrupedum vectiones: quorum celeritas atque vis nobis ipsis affert vim et celeritatem. Nos onera quibusdam bestiis, nos iuga imponimus; nos elephantorum acutissimis sensibus, nos sagacitate canum ad utilitatem nostram abutimur; nos e terrae cavernis ferrum elicimus, rem ad colendos agros necessariam; nos aeris, argenti, auri venas penitus abditas invenimus et ad usum aptas et ad ornatum decoras: arborum autem consectione omnique materia et culta et silvestri partim ad calefaciendum corpus igni adhibito et ad mitigandum cibum utimur, partim ad aedificandum, ut, tectis septi, frigora caloresque pellamus. 152. Magnos vero usus affert ad navigia facienda, quorum cursibus suppeditantur omnes undique ad vitam copiae: quasque res violentissimas natura genuit, earum moderationem nos soli habemus, maris atque ventorum, propter nauticarum rerum scientiam; plurimisque maritimis rebus fruimur atque utimur. Terrenorum item commodorum omnis est in homine dominatus. Nos campis, nos montibus fruimur; nostri sunt amnes, nostri lacus: nos fruges serimus, nos arbores; nos aquarum inductionibus terris fecunditatem damus; nos flumina arcemus, dirigimus, avertimus; nostris denique manibus in rerum natura quasi alteram naturam efficere conamur. LXI. 153. Quid vero? hominum ratio non in caelum usque penetravit? Soli enim ex animantibus nos astrorum ortus, obitus cursusque cognovimus; ab hominum genere finitus est dies, mensis, annus; defectiones solis et lunae cognitae praedictaeque in omne posterum tempus, quae, quantae, quando futurae sint. Quae contuens animus accipit ab his cognitionem deorum, ex qua oritur pietas, cui coniuncta iustitia est reliquaeque virtutes, e quibus vita beata exsistit par et similis deorum; nulla alia re, nisi immortalitate, quae nihil ad bene vivendum pertinet, cedens caelestibus. Quibus rebus expositis, satis docuisse videor, hominis natura quanto omnes anteiret animantes. Ex quo debet intelligi, nec figuram situmque membrorum, nec ingenii mentisque vim talem effici potuisse fortuna. 154. Restat, ut doceam atque aliquando perorem, omnia, quae sint in hoc mundo, quibus utantur homines, hominum caussa facta esse et parata.

LXII. Principio ipse mundus deorum hominumque caussa factus est, quaeque in eo sunt, ea parata ad fructum hominum et inventa sunt. Est enim mundus quasi communis deorum atque hominum domus aut urbs utrorumque. Soli enim ratione utentes iure ac

lege vivunt. Ut igitur Athenas et Lacedaemonem Atheniensium Lacedaemoniorumque caussa putandum est conditas esse, omniaque, quae sint in his urbibus, eorum populorum recte esse dicuntur: sic, quaecumque sunt in omni mundo, deorum atque hominum putanda sunt. 155. Iam vero circuitus solis et lunae reliquorumque siderum, quamquam etiam ad mundi cohaerentiam pertinent, tamen et spectaculum hominibus praebent; nulla est enim insatiabilior species, nulla pulchrior et ad rationem sollertiamque praestantior; eorum enim cursus dimetati, maturitates temporum et varietates mutationesque cognovimus. Quae si hominibus solis nota sunt, hominum caussa facta esse iudicandum est. 156. Terra vero feta frugibus et vario leguminum genere, quae cum maxima largitate fundit, ea ferarumne, an hominum caussa gignere videtur? Quid de vitibus olivetisque dicam? quarum uberrimi laetissimique fructus nihil omnino ad bestias pertinent. Neque enim serendi, neque colendi, nec tempestive demetendi percipiendique fructus, neque condendi ac reponendi ulla pecudum scientia est, earumque omnium rerum hominum est et usus et cura. LXIII. 157. Ut fides igitur et tibias eorum caussa factas dicendum est, qui illis uti possunt, sic ea, quae dixi, iis solis confitendum est esse parata, qui utuntur; nec si quae bestiae furantur aliquid ex iis aut rapiunt, illarum quoque caussa ea nata esse dicemus. Neque enim homines murium aut formicarum caussa frumentum condunt, sed coniugum et liberorum et familiarum suarum. Itaque bestiae furtim, ut dixi, fruuntur, domini palam et libere. 158. Hominum igitur caussa eas rerum copias comparatas esse fatendum est: nisi forte tanta ubertas et varietas pomorum, eorumque iucundus non gustatus solum, sed odoratus etiam et aspectus dubitationem affert, quin hominibus solis ea natura donaverit. Tantumque abest, ut haec bestiarum etiam caussa parata sint, ut ipsas bestias hominum gratia generatas esse videamus. Quid enim oves aliud afferunt, nisi ut earum villis confectis atque contextis homines vestiantur? Quae quidem neque ali, neque sustentari, neque ullum fructum edere ex se sine cultu hominum et curatione possent. Canum vero tam fida custodia, tamque amans dominorum adulatio, tantumque odium in externos, et tam incredibilis ad investigandum sagacitas narium, tanta alacritas in venando quid significat aliud, nisi se ad hominum commoditates esse generatos? 159. Quid de bobus loquar? quorum ipsa terga declarant non esse se ad onus accipiendum figurata: cervices autem natae ad iugum: tum vires humerorum et latitudines ad aratra [ex]trahenda. Quibus quum terrae subigerentur fissione glebarum, ab illo aureo genere, ut poetae loquuntur, vis nulla umquam afferebatur.

Ferrea tum vero proles exorta repente est,
ausaque funestum prima est fabricarier ensem
et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.

Tanta putabatur utilitas percipi ex bobus, ut eorum visceribus vesci scelus haberetur. LXIV. Longum est mulorum persequi utilitates et asinorum, quae certe ad hominum usum paratae sunt. 160. Sus vero quid habet praeter escam? Cui quidem, ne putresceret, animam ipsam pro sale datam dicit esse Chrysippus. Qua pecude, quod erat ad vescendum hominibus apta, nihil genuit natura fecundius. Quid multitudinem suavitatemque piscium dicam? quid avium? ex quibus tanta percipitur voluptas, ut interdum Pronoea nostra Epicurea fuisse videatur. Atque hae ne caperentur quidem, nisi hominum ratione atque sollertia; quamquam aves quasdam, et alites et oscines, ut nostri augures appellant, rerum augurandarum caussa esse natas putamus. 161. Iam vero immanes et feras belluas nanciscimur venando, ut et vescamur iis, et exerceamur in venando ad similitudinem bellicae disciplinae, et utamur domitis et condocefactis, ut elephantis, multaque ex earum corporibus remedia morbis et vulneribus eliciamus, sicut ex quibusdam stirpibus et herbis, quarum utilitates longinqui temporis usu et periclitatione percepimus. Totam licet animis, tamquam oculis, lustrare terram mariaque omnia; cernes iam spatia frugifera atque immensa camporum vestitusque densissimos montium, pecudum pastus, tum incredibili cursus maritimos celeritate. 162. Nec vero supra terram, sed etiam in intimis eius tenebris plurimarum rerum latet utilitas, quae, ad usum hominum orta, ab hominibus solis invenitur.

LXV. Illud vero, quod uterque vestrum fortasse arripiet ad reprehendendum: Cotta, quia Carneades libenter in Stoicos invehebatur: Velleius, quia nihil tam irridet Epicurus, quam praedictionem rerum futurarum: mihi videtur vel maxime confirmare, deorum providentia consuli rebus humanis. Est enim profecto divinatio, quae multis locis, rebus, temporibus apparet, quum in privatis, tum maxime in publicis. 163. Multa cernunt haruspices, multa augures provident, multa oraculis declarantur, multa vaticinationibus, multa somniis, multa portentis; quibus cognitis, multae saepe res ex hominum sententia atque utilitates partae, multa etiam pericula depulsa sunt. Haec igitur sive vis sive ars sive natura ad scientiam rerum futurarum homini profecto est nec alii cuiquam a diis immortalibus data. Quae si singula vos forte non movent, universa certe tamen inter se connexa atque coniuncta movere debebunt.

164. Nec vero universo generi hominum solum, sed etiam singulis a diis immortalibus consuli et provideri solet. Licet enim contrahere universitatem generis humani eamque gradatim ad pauciores, postremo deducere ad singulos. LXVI. Nam si omnibus hominibus, qui ubique sunt, quacumque in ora ac parte terrarum, ab huiusce terrae, quam nos incolimus, continuatione distantium, deos consulere censemus ob eas caussas, quas ante diximus: his quoque hominibus consulunt, qui has nobiscum terras ab oriente ad occidentem colunt. 165. Sin autem iis consulunt, qui quasi magnam quamdam insulam incolunt, quam nos orbem terrae vocamus: etiam illis consulunt, qui partes eius insulae tenent, Europam, Asiam, Africam. Ergo et earum partes diligunt, ut Romam, Athenas, Spartam, Rhodum, et earum urbium separatim ab universis singulos diligunt, ut Pyrrhi bello Curium, Fabricium, Coruncanium, primo Punico Calatinum, Duillium, Metellum, Lutatium; secundo Maximum, Marcellum, Africanum; post hos Paullum, Gracchum, Catonem, patrum vero memoria Scipionem, Laelium; multosque praeterea et nostra civitas et Graecia tulit singulares viros; quorum neminem, nisi iuvante deo, talem fuisse credendum est. 166. Quae ratio poetas maximeque Homerum impulit, ut principibus heroum, Ulixi, Diomedi, Agamemnoni, Achilli, certos deos discriminum et periculorum comites adiungeret. Praeterea ipsorum deorum saepe praesentiae, quales supra commemoravi, declarant, ab

his et civitatibus et singulis hominibus consuli: quod quidem intelligitur etiam significationibus rerum futurarum, quae tum dormientibus, tum vigilantibus portenduntur. Multa praeterea ostentis, multa extis admonemur, multisque rebus aliis: quas diuturnus usus ita notavit, ut artem divinationis efficeret. 167. Nemo igitur vir magnus sine aliquo afflatu divino umquam fuit. Nec vero ita refellendum est, ut, si segetibus aut vinetis cuiuspiam tempestas nocuerit, aut si quid e vitae commodis casus abstulerit, eum, cui quid horum acciderit, aut invisum deo aut neglectum a deo iudicemus. Magna dii curant, parva negligunt. Magnis autem viris prospere semper eveniunt omnes res, si quidem satis a nostris et a principe philosophiae Socrate dictum est de ubertatibus virtutis et copiis.

LXVII. 168. Haec mihi fere in mentem veniebant, quae dicenda putarem de natura deorum. Tu autem, Cotta, si me audias, eamdem caussam agas teque et principem civem et pontificem esse cogites et, quoniam in utramque partem vobis licet disputare, hanc potius sumas, eamque facultatem disserendi, quam tibi a rhetoricis exercitationibus acceptam amplificavit Academia, huc potius conferas. Mala enim et impia consuetudo est contra deos disputandi, sive ex animo id fit, sive simulate.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc libro continetur Cottae Academici contra Stoicam rationem de diis disputatio. Ea, ut superiore libro, in quattuor partes distribuitur. Nam prima parte ille respondet c. 3-7. ad ea, quibus Balbus docere voluerat, esse deos. Ac primo quidem negat argumentis eam partem rationis Stoicae confirmandam esse, si quidem verum sit, quod Stoici dicant, esse deos, atque inter omnes constet; deinde vero agit de argumento a divinatione petito, et Cleanthis et Chrysippi argumenta breviter reprehendit: quamquam ea pars non integra ad nos pervenit. Secunda parte c. 8-25. omnia ea impugnantur, quae de diis ipsis, quales essent, disputata erant. Itaque primo non ea argumenta solum dissolvit, quibus mundo, soli, lunae sideribusque divinitas asserta erat, sed etiam, ea opinio quam absurda sit, pluribus argumentis demonstrat: quorum facile primarium est, quo Carneades uti solebat contra Stoicos: nullum neque corpus neque animal, quod patibilem naturam habeat, immortale et aeternum esse posse; immortalitate autem et aeternitate sublata ipsam divinitatem tolli. Deinde poeticos deos, et quos plebs superstitiosa venerabatur *σωρειτικαῖς ἐρωτήσεσι,* quibus Carneades in hac disputatione uti solebat, aliisque argumentis tollit. Tertia pars autem disputationis cum partibus duabus quartae intercidit. Nam quarta disputationis Stoicae pars, quae, deos providisse et consuluisse hominibus, contendebat, quattuor argumentis nitebatur (v. argum. L. *II.* in fine): horum secundo et quarto quae respondisse Cotta fingitur, ea sola supersunt: c. 26-40. Ostendit enim primo, quibus rebus hominibus consuluisse dii dicantur, eorum pleraque, in primis rationem, ad hominum perniciem converti; summosque homines et virtutis amantissimos plerumque mala fortuna usos esse.

I. 1. Quae quum Balbus dixisset, tum arridens Cotta, Sero, inquit, mihi, Balbe, praecipis, quid defendam. Ego enim, te disputante, quid contra dicerem, mecum ipse meditabar, neque tam refellendi tui caussa, quam ea, quae minus intelligebam, requirendi. Quum autem suo cuique iudicio sit utendum, difficile factu est, me id sentire, quod tu velis. 2. Hic Velleius, Nescis, inquit, quanta cum exspectatione, Cotta, sim te auditurus. Iucundus enim Balbo nostro sermo tuus contra Epicurum fuit. Praebebo igitur me ego tibi vicissim attentum contra Stoicos auditorem. Spero enim, te, ut soles, bene paratum venire. 3. Tum Cotta, Si mehercule, inquit, Vellei. Neque enim mihi par ratio cum Lucilio est, ac tecum fuit. Quî tandem, inquit ille? Quia mihi, inquit, videtur Epicurus vester de diis immortalibus non magno opere pugnare. Tantummodo negare deos esse non audet, ne quid invidiae subeat aut criminis. Quum vero deos nihil agere, nihil curare confirmat membrisque humanis esse praeditos, sed eorum membrorum usum habere nullum, ludere videtur satisque putare, si dixerit esse quamdam beatam naturam et aeternam. 4. A Balbo autem animadvertisti, credo, quam multa dicta sint quamque, etiam si minus vera, tamen apta inter se et cohaerentia. Itaque cogito, ut dixi, non tam refellere eius orationem, quam ea, quae minus intellexi, requirere. Quare, Balbe, tibi permitto, responderene mihi malis, de singulis rebus quaerenti ex te ea, quae parum accepi, an universam audire orationem meam. Tum Balbus: Ego vero, si quid explanari tibi voles, respondere malo. Sin me interrogare: non tam intelligendi caussa, quam refellendi; utrum voles, faciam; vel ad singula, quae requires, statim respondebo, vel, quum peroraris, ad omnia. 5. Tum Cotta, Optime, inquit; quamobrem sic agamus, ut nos ipsa ducit ratio. II. Sed antequam de re, pauca de me. Non enim mediocriter moveor auctoritate tua, Balbe, orationeque ea, quae me in perorando cohortabatur, ut meminissem me et Cottam esse et pontificem. Quod eo, credo, valebat, ut opiniones, quas a maioribus accepimus de diis immortalibus, sacra, caerimonias religionesque defenderem. Ego vero eas defendam semper semperque defendi: nec me ex ea opinione, quam a maioribus accepi de cultu deorum immortalium, ullius umquam oratio aut docti aut indocti movebit. Sed quum de religione agitur, Ti. Coruncanium, P. Scipionem, P. Scaevolam, pontifices maximos, non Zenonem aut Cleanthem aut Chrysippum sequor, habeoque C. Laelium augurem eumdemque sapientem, quem potius audiam de religione dicentem in illa oratione nobili, quam quemquam principem Stoicorum. Quumque omnis populi Romani religio in sacra et in auspicia divisa sit, et tertium adiunctum sit, si quid praedictionis caussa ex portentis et monstris Sibyllae interpretes haruspicesve monuerunt: harum ego religionum nullam umquam contemnendam putavi, mihique ita persuasi, Romulum auspiciis, Numam sacris constitutis fundamenta iecisse nostrae civitatis, quae numquam profecto sine summa placatione deorum immortalium tanta esse potuisset. Habes, Balbe, quid Cotta, quid pontifex sentiat: fac nunc ego intelligam, tu quid sentias. 6. A te enim philosopho rationem accipere debeo religionis, maioribus autem nostris, etiam nulla ratione reddita, credere. III. Tum Balbus, Quam igitur a me rationem, inquit, Cotta, desideras? Et ille, Quadripartita, inquit, fuit divisio tua: primum ut velles docere, deos esse; deinde, quales essent; tum, ab his mundum regi; postremo, consulere eos rebus humanis. Haec, si recte memini, partitio fuit. Rectissime, inquit Balbus, sed exspecto, quid requiras.

7. Tum Cotta, Primum quidem videamus, inquit. Et si id est primum, quod inter omnes, nisi admodum impios, convenit, mihi quidem ex animo exui non potest, esse deos. Id tamen ipsum, quod mihi persuasum est auctoritate maiorum, cur ita sit, nihil tu me doces. Quid est, inquit Balbus, si tibi persuasum est, cur a me velis discere? Tum Cotta, Quia sic aggredior, inquit, ad hanc disputationem, quasi nihil umquam audierim de diis immortalibus, nihil cogitaverim, rudem me discipulum et integrum accipe, et ea, quae requiro, doce. 8. Dic igitur, quid requiras. Egone? primum illud, cur, qui id in ista partitione* ne egere quidem oratione dixisses, quod esset perspicuum et inter omnes constaret, de eo ipso tam multa dixeris. Quia te quoque, inquit, animadverti, Cotta, saepe, quum in foro diceres, quam plurimis posses, argumentis onerare iudicem, si modo eam facultatem tibi daret caussa. Atque hoc idem et philosophi faciunt et ego, ut potui, feci. Tu autem, qui id quaeris, similiter facis, ac si me roges, cur te duobus contuear oculis, et non altero tantum, cum idem uno assequi possim. IV. 9. Tum Cotta, Quam simile istud sit, inquit, tu videris. Nam ego neque in caussis, si quid est evidens, de quo inter omnes conveniat, argumentari soleo: perspicuitas enim argumentatione elevatur: nec, si id facerem in caussis forensibus, idem facerem in hac subtilitate sermonis. Cur contuerere autem altero oculo, caussa non esset; quum idem obtutus esset amborum, et quum rerum natura, quam tu sapientem esse vis, duo lumina ab animo ad oculos perforata nos habere voluisset. Sed quia non confidebas tam esse id perspicuum, quam tu velis; propterea multis argumentis deos esse docere voluisti. Mihi enim unum satis erat, ita nobis maiores nostros tradidisse. Sed tu auctoritates contemnis, ratione pugnas. 10. Patere igitur rationem meam cum tua ratione contendere. Affers haec omnia argumenta, cur dii sint; remque, mea sententia minime dubiam, argumentando dubiam facis. Mandavi enim memoriae non numerum solum, sed etiam ordinem argumentorum tuorum. Primum fuit, quum caelum suspexissemus, statim nos intelligere, esse aliquod numen, quo haec regantur. Ex hoc illud etiam,

Aspice hoc sublime candens, quem invocant omnes Iovem.

11. Quasi vero quisquam nostrûm istum potius, quam Capitolinum Iovem appellet; aut hoc perspicuum sit constetque inter omnes eos esse deos, quos tibi Velleius multique praeterea ne animantes quidem esse concedant. Grave etiam argumentum tibi videbatur, quod opinio de diis immortalibus et omnium esset et quotidie cresceret. Placet igitur tantas res opinione stultorum iudicari, vobis praesertim, qui illos insanos esse dicatis? V. At enim praesentes vidimus deos, ut apud Regillum Postumius, in Salaria Vatinius: nescio quid etiam de Locrorum apud Sagram praelio. Quos igitur tu Tyndaridas appellabas, id est homines homine natos, et quos Homerus, qui recens ab illorum aetate fuit, sepultos esse dicit Lacedaemone: eos tu cantheriis albis, nullis calonibus, obviam Vatinio venisse existimas, et victoriam populi Romani Vatinio potius, homini rustico, quam M. Catoni, qui tum erat princeps, nuntiavisse? Ergo et illud in silice, quod hodie apparet apud Regillum, tamquam vestigium ungulae, Castoris equi credis esse? 12. Nonne mavis illud credere, quod probari potest, animos praeclarorum hominum, quales isti Tyndaridae fuerunt, divinos esse et aeternos, quam eos, qui semel cremati essent, equitare et in acie pugnare potuisse? aut si hoc fieri potuisse dicis, doceas oportet, quomodo; nec fabellas aniles proferas. 13. Tum Lucilius, An tibi, inquit, fabellae videntur? Nonne ab A. Postumio aedem Castori et Polluci in foro dedicatam, nonne senatus consultum de Vatinio vides? Nam de Sagra Graecorum etiam est vulgare proverbium, qui, quae affirmant, certiora esse dicunt, quam illa, quae apud Sagram. His igitur auctoribus nonne debes moveri? Tum Cotta, Rumoribus, inquit, mecum pugnas, Balbe: ego autem a te rationes requiro. *(Desunt nonnulla.)*

VI. 14. Sequuntur, quae futura sunt. Effugere enim nemo id potest, quod futurum est. Saepe autem ne utile quidem est scire, quid futurum sit; miserum est enim, nihil proficientem angi, nec habere ne spei quidem extremum et tamen commune solatium, praesertim quum vos iidem fato fieri dicatis omnia, quod autem semper ex omni aeternitate verum fuerit, id esse fatum. Quid igitur iuvat, aut quid affert ad cavendum, scire aliquid futurum, quum id certe futurum sit? Unde porro ista divinatio? Quis invenit fissum iecoris? quis cornicis cantum notavit? quis sortes? quibus ego credo, nec possum Attii Navii, quem commemorabas, lituum contemnere. Sed, qui ista intellecta sint, a philosophis debeo discere, praesertim quum plurimis de rebus isti divini mentiantur. 15. At medici quoque (ita enim dicebas) saepe falluntur. Quid simile medicina, cuius ego rationem video, et divinatio? quae unde oriatur, non intelligo. Tu autem etiam Deciorum devotionibus placatos deos esse censes. Quae fuit eorum tanta iniquitas, ut placari populo Romano non possent, nisi viri tales occidissent? Consilium illud imperatorum fuit, quod Graeci στρατήγημα appellant, sed eorum imperatorum, qui patriae consulerent, vitae non parcerent; rebantur enim fore, ut exercitus imperatorem, equo incitato se in hostes immittentem, persequeretur; id quod evenit. Nam Fauni vocem equidem numquam audivi. Tibi, si audisse te dicis, credam: etsi, Faunus omnino quid sit, nescio. VII. Non igitur adhuc, quantum quidem in te est, Balbe, intelligo deos esse: quos equidem credo esse, sed nihil docent Stoici. 16. Nam Cleanthes, ut dicebas, quattuor modis formatas in animis hominum putat deorum esse notiones. Unus is modus est, de quo satis dixi, qui est susceptus ex praesensione rerum futurarum. Alter ex perturbationibus tempestatum et reliquis motibus. Tertius ex commoditate rerum, quas percipimus, et copia. Quartus ex astrorum ordine caelique constantia. De praesensione diximus. De perturbationibus caelestibus et maritimis et terrenis non possumus dicere, quum ea fiant, non esse multos, qui illa metuant, et a diis immortalibus fieri existiment. 17. Sed non id quaeritur, sintne aliqui, qui deos esse putent: dii utrum sint, necne, quaeritur. Nam reliquae caussae, quas Cleanthes affert, quarum una est de commodorum, quae capimus, copia, altera de temporum ordine caelique constantia, tum tractabuntur a nobis, quum disputabimus de providentia deorum, de qua plurima a te, Balbe, dicta sunt; eodemque illa etiam differemus, quod Chrysippum dicere aiebas, quoniam esset aliquid in rerum natura, quod ab homine effici non posset, esse homine aliquid melius: 18. quaeque in domo pulchra cum pulchritudine mundi comparabas, et quum totius mundi convenientiam consensumque afferebas Zenonisque breves et acutulas conclusiones

in eam partem sermonis, quam modo dixi, differemus, eodemque tempore illa omnia, quae a te physice dicta sunt de vi ignea, deque eo calore, ex quo omnia generari dicebas, loco suo quaerentur: omniaque, quae a te nudiustertius dicta sunt, — quum docere velles deos esse — quare et mundus universus et sol et luna et stellae sensum ac mentem haberent, in idem tempus reservabo. 19. A te autem idem illud etiam atque etiam quaeram, quibus rationibus tibi persuadeas deos esse. VIII. Tum Balbus, Equidem attulisse rationes mihi videor; sed eas tu ita refellis, ut, quum me interrogaturus esse videare, et ego me ad respondendum compararim, repente avertas orationem, nec des respondendi locum. Itaque maximae res tacitae praeterierunt, de divinatione, de fato: quibus de quaestionibus tu quidem strictim, nostri autem multa solent dicere, sed ab hac eae* quaestione, quae nunc in manibus est, separantur. Quare, si videtur, noli agere confuse, ut hoc explicemus hac disputatione, quod quaeritur.

20. Optime, inquit Cotta. Itaque quoniam quattuor in partes totam quaestionem divisisti, de primaque diximus; consideremus secundam. Quae mihi talis videtur fuisse, ut, quum ostendere velles, quales dii essent, ostenderes nullos esse. A consuetudine enim oculorum animum abducere difficillimum dicebas, sed, quum deo nihil praestantius esset, non dubitabas, quin mundus esset deus, quod nihil in rerum natura melius esset; modo possemus eum animantem cogitare, vel potius, ut cetera oculis, sic animo hoc cernere. 21. Sed quum mundo negas quidquam esse melius, quid dicis melius? Si pulchrius, assentior: si aptius ad utilitates nostras, id quoque assentior: sin autem id dicis, nihil esse mundo sapientius, nullo modo prorsus assentior: non quod difficile sit mentem ab oculis sevocare; sed quo magis sevoco, eo minus id, quod tu vis, possum mente comprehendere.

IX. Nihil est mundo melius in rerum natura; ne in terris quidem urbe nostra. Num igitur idcirco in urbe esse rationem, cogitationem, mentem putas? aut, quoniam non sit, num idcirco existimas, formicam anteponendam esse huic pulcherrimae urbi, quod in urbe sensus sit nullus, in formica non modo sensus, sed etiam mens, ratio, memoria? Videre oportet, Balbe, quid tibi concedatur, non te ipsum, quod velis, sumere. 22. Istum enim locum totum illa vetus Zenonis brevis et, ut tibi videbatur, acuta conclusio dilatavit. Zeno enim ita concludit: *Quod ratione utitur, melius est, quam id, quod ratione non utitur. Nihil autem mundo melius: ratione igitur mundus utitur.* 23. Hoc si placet, iam efficies, ut mundus optime librum legere videatur. Zenonis enim vestigiis hoc modo rationem poteris concludere: *Quod litteratum est, id est melius, quam quod non est litteratum: nihil autem mundo melius: litteratus igitur est mundus.* Isto modo etiam disertus et quidem mathematicus, musicus, omni denique doctrina eruditus, postremo philosophus erit mundus. Saepe dixisti, nihil fieri sine deo, nec ullam vim esse naturae, ut sui dissimilia posset effingere. Concedam non modo animantem et sapientem esse mundum, sed fidicinem etiam et tibicinem, quoniam earum quoque artium homines ex eo procreantur? Nihil igitur affert pater iste Stoicorum, quare mundum ratione uti putemus, ne cur animantem quidem esse. Non est igitur mundus deus: et tamen nihil est eo melius: nihil est enim eo pulchrius, nihil nobis salutarius, nihil ornatius aspectu motuque constantius. Quod si mundus universus non est deus, ne stellae quidem, quas tu innumerabiles in deorum numero reponebas, quarum te cursus aequabiles aeternique delectabant: nec mehercule iniuria: sunt enim admirabili incredibilique constantia. 24. Sed non omnia, Balbe, quae cursus certos et constantes habent, ea deo potius tribuenda sunt, quam naturae. X. Quid Chalcidico Euripo in motu identidem reciprocando putas fieri posse constantius? quid freto Siciliensi? quid Oceani fervore illis in locis,

Europam Libyamque rapax ubi dividit unda?

Quid? aestus maritimi, vel Hispanienses vel Britannici, eorumque certis temporibus vel accessus vel recessus sine deo fieri nonne possunt? Vide, quaeso, si omnes motus, omniaque, quae certis temporibus ordinem suum conservant, divina dicimus, ne tertianas quoque* febres et quartanas divinas esse dicendum sit; quarum reversione et motu quid potest esse constantius? Sed omnium talium rerum ratio reddenda est. 25. Quod vos quum facere non potestis, tamquam in aram, confugitis ad deum.

Et Chrysippus tibi acute dicere videbatur, homo sine dubio versutus et callidus: (versutos eos appello, quorum celeriter mens versatur: callidos autem, quorum tamquam manus opere, sic animus usu concalluit:) is igitur, *si aliquid est*, inquit, *quod homo efficere non possit, qui id efficit, melior est homine. Homo autem haec, quae in mundo sunt, efficere non potest: qui potuit igitur, is praestat homini. Homini autem praestare quis possit, nisi deus? Est igitur deus.* Haec omnia in eodem, quo illa Zenonis, errore versantur. 26. Quid enim sit melius, quid praestabilius, quid inter naturam et rationem intersit, non distinguitur. Idemque, si dei non sint, negat esse in omni natura quidquam homine melius; id autem putare quemquam hominem, nihil homine esse melius, summae arrogantiae censet esse. Sit sane arrogantis pluris se putare, quam mundum. At illud non modo non arrogantis, sed potius prudentis, intelligere, se habere sensum et rationem: haec eadem Orionem et Caniculam non habere. Et, *si domus pulchra sit, intelligamus eam dominis*, inquit, *aedificatam esse, non muribus: sic igitur mundum deorum domum existimare debemus.* Ita prorsus existimarem, si illum aedificatum esse, non, quemadmodum docebo, a natura conformatum putarem.

XI. 27. At enim quaerit apud Xenophontem Socrates, unde animum arripuerimus, si nullus fuerit in mundo. Et ego quaero, unde orationem, unde numeros, unde cantus. Nisi vero loqui solem cum luna putamus, quum propius accesserit, aut ad harmoniam canere mundum, ut Pythagoras existimat. Naturae ista sunt, Balbe, naturae, non artificiose ambulantis, ut ait Zeno, quod quidem quale sit, iam videbimus, sed omnia cientis et agitantis motibus et mutationibus suis. 28. Itaque illa mihi placebat oratio de convenientia consensuque naturae, quam quasi cognatione continuatam conspirare dicebas. Illud non probabam, quod negabas id accidere potuisse, nisi ea uno divino spiritu contineretur. Illa vero cohaeret et permanet naturae viribus, non deorum: estque in ea iste quasi consensus, quam συμπάθειαν Graeci vocant: sed ea, quo sua sponte maior est, eo minus divina ratione fieri existimanda est.

XII. 29. Illa autem, quae Carneades afferebat, quemadmodum dissolvitis? Si nullum corpus immortale sit, nullum esse corpus sempiternum: corpus au-

tem immortale nullum esse, ne individuum quidem, nec quod dirimi distrahive non possit. Quumque omne animal patibilem naturam habeat, nullum est eorum, quod effugiat accipiendi aliquid extrinsecus, id est quasi ferendi et patiendi, necessitatem; et, si omne animal [mor]tale est, immortale nullum est. Ergo itidem, si omne animal secari ac dividi potest, nullum est eorum individuum, nullum aeternum. Atqui omne animal ad accipiendam vim externam et ferendam paratum est: mortale igitur omne animal et dissolubile et dividuum sit necesse est. 30. Ut enim, si omnis cera commutabilis esset, nihil esset cereum, quod commutari non posset; item nihil argenteum, nihil aereum, si commutabilis esset natura argenti et aeris. Similiter igitur, si omnia, e quibus, quae sunt*, cuncta constant, mutabilia sunt: nullum corpus esse potest non mutabile. Mutabilia autem sunt illa, ex quibus omnia constant, ut vobis videtur: omne igitur corpus mutabile est. At si esset corpus aliquod immortale, non esset omne mutabile: ita efficitur, ut omne corpus mortale sit. Etenim omne corpus aut aqua aut aer aut ignis aut terra est, aut id, quod est concretum ex his aut ex aliqua parte eorum. Horum autem nihil est, quin intereat. 31. Nam et terrenum omne dividitur, et humor ita mollis est, ut facile comprimi collidique possit; ignis vero et aer omni impulsu facillime pellitur naturaque cedens est maxime et dissipabilis. Praeterea omnia haec tum intereunt, quum in naturam aliam convertuntur, quod fit, quum terra in aquam se vertit, et quum ex aqua oritur aer, et quum ex aëre aether, quumque eadem vicissim retro commeant. Quod si ea intereunt, ex quibus constat omne animal, nullum est animal sempiternum. XIII. 32. Et, ut haec omittamus, tamen animal nullum inveniri potest, quod neque natum umquam sit et semper sit futurum. Omne enim animal sensus habet. Sentit igitur et calida et frigida, et dulcia et amara, nec potest ullo sensu iucunda accipere et non accipere contraria. Si igitur voluptatis sensum capit, doloris etiam capit. Quod autem dolorem accipit, id accipiat etiam interitum necesse est. Omne igitur animal confitendum est esse mortale. 33. Praeterea, si quid est, quod nec voluptatem sentiat, nec dolorem, id animal esse non potest; sin autem quod animal est, id illa necesse est sentiat: et quod ea sentiat, non potest esse aeternum: et omne animal sentit: nullum igitur animal est aeternum. Praeterea nullum potest esse animal, in quo non et appetitio sit et declinatio naturalis. Appetuntur autem, quae secundum naturam sunt, declinantur contraria: et omne animal appetit quaedam et fugit a quibusdam. Quod autem refugit, id contra naturam est, et quod est contra naturam, id habet vim interimendi: omne ergo animal intereat necesse est. 34. Innumerabilia sunt, ex quibus effici cogique possit, nihil esse, quod sensum habeat, quin id intereat: etenim necesse est ea ipsa, quae sentiuntur, ut frigus, ut calor, ut voluptas, ut dolor, ut cetera, quum amplificata sint, interimant: nec ullum animal est sine sensu: nullum igitur animal est aeternum. XIV. Etenim aut simplex est natura animantis, ut vel terrena sit, vel ignea, vel animalis, vel humida; quod quale sit, ne intelligi quidem potest: aut concreta est ex pluribus naturis, quarum suum quaeque locum habeat, quo naturae vi feratur*: alia infimum, alia summum, alia medium. Haec ad quoddam tempus cohaerere possunt, semper autem nullo modo possunt: necesse est enim, suum quaeque in locum natura rapiatur. Nullum igitur animal est sempiternum.

35. Sed omnia vestri, Balbe, solent ad igneam vim referre, Heraclitum, ut opinor, sequentes: quem ipsum non omnes interpretantur uno modo; qui quoniam, quid diceret, intelligi noluit, omittamus: vos autem ita dicitis, omnem vim esse ignem, itaque et animantes, quum calor defecerit, tum interire, et in omni natura rerum id vivere, id vigere, quod caleat. Ego autem non intelligo, quo modo, calore exstincto, corpora intereant; non intereant, humore aut spiritu amisso, praesertim quum intereant etiam nimio calore. 36. Quamobrem id quidem commune est de calido; verumtamen videamus exitum. Ita vultis, opinor, nihil esse animal et sentiens* in natura atque mundo, praeter ignem. Quî magis, quam praeter animam, unde animantium quoque constet animus, ex quo animal * dicitur? Quo modo autem hoc, quasi concedatur, sumitis, nihil esse animum, nisi ignem? probabilius enim videtur, tale quiddam esse animum, ut sit ex igni atque anima temperatum. Quod si ignis ex sese ipse animal est, nulla se alia admiscente natura, quoniam is, quum inest in corporibus nostris, efficit, ut sentiamus: non potest ipse esse sine sensu. Rursus eadem dici possunt. Quidquid est enim, quod sensum habeat, id necesse est sentiat et voluptatem et dolorem; ad quem autem dolor veniat, ad eumdem etiam interitum venire. Ita fit, ut ne ignem quidem efficere possitis aeternum. 37. Quid enim? non eisdem vobis placet omnem ignem pastus indigere nec permanere ullo modo posse, nisi alatur; ali autem solem, lunam, reliqua astra aquis, alia dulcibus, alia marinis? eamque caussam Cleanthes affert, cur se sol referat, nec longius progrediatur solstitiali orbe, itemque brumali, ne longius discedat a cibo. Hoc totum quale sit, mox. Nunc autem concludatur illud, quod interire possit, id aeternum non esse natura: ignem autem interiturum esse, nisi alatur; non esse igitur natura ignem sempiternum.

XV. 38. Qualem autem deum intelligere nos possumus nulla virtute praeditum? Quid enim? Prudentiamne deo tribuemus, quae constat ex scientia rerum bonarum et malarum, et nec bonarum nec malarum? Cui mali nihil est nec esse potest, quid huic opus est delectu bonorum et malorum? quid autem ratione? quid intelligentia? quibus utimur ad eam rem, ut apertis obscura assequamur: at obscurum deo nihil potest esse. Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos? Hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit. Temperantia autem constat ex praetermittendis voluptatibus corporis, cui si locus in caelo est, est etiam voluptatibus. Nam fortis deus intelligi quî potest in dolore, an in labore, an in periculo, quorum deum nihil attingit? 39. Nec ratione igitur utentem nec virtute ulla praeditum deum intelligere quî possumus? Nec vero vulgi atque imperitorum inscitiam despicere possum, quum ea considero, quae dicuntur a Stoicis: sunt enim illa imperitorum: piscem Syri venerantur; omne fere genus bestiarum Aegyptii consecraverunt. Iam vero in Graecia multos habent ex hominibus deos; Alabandum Alabandi: Tenedii Tenem: Leucotheam, quae fuit Ino, et eius Palaemonem filium cuncta Graecia, Herculem, Aesculapium, Tyndaridas: Romulum nostri aliosque complures, quos quasi novos et ascriptitios cives in caelum receptos putant. XVI. 40. Haec igitur indocti. Quid vos philosophi? quî meliora?

Omitto illa: sunt enim praeclara. Sit sane deus ipse mundus. Hoc credo illud esse

— *sublíme candens, quem ínvocant omnés Iovem.*

Quare igitur plures adiungimus deos? quanta autem est eorum multitudo! Mihi quidem sane multi videntur. Singulas enim stellas numeratis deos, eosque aut belluarum nomine appellatis, ut Capram, ut Nepam, ut Taurum, ut Leonem: aut rerum inanimatarum, ut Argo, ut Aram, ut Coronam. 41. Sed ut haec concedantur, reliqua quî tandem non modo concedi, sed omnino intelligi possunt? Quum fruges Cererem, vinum Liberum dicimus, genere nos quidem sermonis utimur usitato: sed ecquem tam amentem esse putas, qui illud, quo vescatur, deum credat esse? Nam quos ab hominibus pervenisse dicis ad deos, tu redde rationem, quemadmodum id fieri potuerit, aut cur fieri desierit, et ego discam libenter. Quomodo nunc quidem est, non video, quo pacto ille, cui *in monte Oetaeo illatae lampades fuerunt*, ut ait Attius, *in domum aeternam patris* ex illo ardore pervenerit: quem tamen Homerus apud inferos conveniri facit ab Ulixe, sicut ceteros, qui excesserant vita. 42. Quamquam, quem potissimum Herculem colamus, scire sane velim: plures enim tradunt nobis ii, qui interiores scrutantur et reconditas litteras: antiquissimum, Iove natum, sed item Iove antiquissimo. Nam Ioves quoque plures in priscis Graecorum litteris invenimus. Ex eo igitur et Lysithoë* est is Hercules, quem concertavisse cum Apolline de tripode accepimus. Alter traditur Nilo natus, Aegyptius: quem aiunt Phrygias litteras conscripsisse. Tertius est ex Idaeis Digitis: cui inferias afferunt. Quartus est Iovis et Asteriae, Latonae sororis, qui Tyri maxime colitur, cuius Karthaginem filiam ferunt. Quintus in India, qui Belus dicitur. Sextus hic ex Alcumena, quem Iuppiter genuit, sed tertius Iuppiter: quoniam, ut iam docebo, plures Ioves etiam accepimus.

XVII. 43. Quando enim me in hunc locum deduxit oratio, docebo, meliora me didicisse de colendis diis immortalibus iure pontificio et maiorum more, capedunculis iis, quas Numa nobis reliquit, de quibus in illa aureola oratiuncula dicit Laelius, quam rationibus Stoicorum. Si enim vos sequar, dic, quid ei respondeam, qui me sic roget: Si dii sunt, suntne etiam Nymphae deae? si Nymphae, Panisci etiam et Satyri? Hi autem non sunt: ne Nymphae quidem deae igitur? At earum templa sunt publice vota et dedicata. Quid igitur? Ne ceteri quidem ergo dii, quorum templa sunt dedicata? Age porro: Iovem et Neptunum deos numeras: ergo etiam Orcus, frater eorum, deus, et illi, qui fluere apud inferos dicuntur, Acheron, Cocytus, Styx, Phlegethon, tum Charon, tum Cerberus dii putandi. 44. At id quidem repudiandum. Ne Orcus quidem igitur? Quid dicitis ergo de fratribus? Haec Carneades aiebat, non ut deos tolleret: (quid enim philosopho minus conveniens?) sed ut Stoicos nihil de diis explicare convinceret. Itaque insequebatur. Quid enim? aiebat, si hi fratres sunt in numero deorum, num de patre eorum Saturno id negari potest, quem vulgo maxime colunt ad Occidentem? Qui si est deus, patrem quoque eius Caelum esse deum confitendum est. Quod si ita est, Caeli quoque parentes dii habendi sunt, Aether et Dies, eorumque fratres et sorores, qui a genealogis antiquis sic nominantur, Amor, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Fatum, Senectus, Mors, Tenebrae, Miseria, Querela, Gratia, Fraus, Pertinacia, Parcae, Hesperides, Somnia; quos omnes Erebo et Nocte natos ferunt. Aut igitur haec monstra probanda sunt aut prima illa tollenda. XVIII. 45. Quid? Apollinem, Vulcanum, Mercurium, ceteros — deos esse dices: de Hercule, Aesculapio, Libero, Castore, Polluce dubitabis? At hi quidem coluntur aeque, atque illi; apud quosdam etiam multo magis. Ergo hi dii sunt habendi, mortalibus nati matribus? Quid? Aristaeus, qui olivae dicitur inventor, Apollinis filius: Theseus Neptuni: reliqui, quorum patres dii, non erunt in deorum numero? Quid, quorum matres deae? Opinor etiam magis. Ut enim in iure civili, qui est matre libera, liber est: item iure naturae, qui dea matre est, deus sit necesse est. Itaque Achillem Astypalaeenses insulani sanctissime colunt. Qui si deus est, et Orpheus et Rhesus dii sunt, Musa matre nati: nisi forte maritimae nuptiae terrenis anteponuntur. Si hi dii non sunt, quia nusquam coluntur: quo modo illi sunt? 46. Vide igitur, ne virtutibus hominum isti honores habeantur, non immortalitatibus: quod tu quoque, Balbe, visus es dicere. Quo modo autem potes, si Latonam deam putas, Hecatam non putare, quae matre Asteria est, sorore Latonae? An haec quoque dea est? Vidimus enim eius aras delubraque in Graecia: sin haec dea est, cur non Eumenides? Quae si deae sunt, quarum et Athenis fanum est, et apud nos, ut ego interpretor, lucus Furinae: Furiae deae sunt, speculatrices, credo, et vindices facinorum et scelerum. 47. Quod si tales dii sunt, ut rebus humanis intersint: Natio quoque dea putanda est: cui quum fana circuimus in agro Ardeati, rem divinam facere solemus: quae quia partus matronarum tueatur, a nascentibus Natio nominata est. Ea si dea est; dii omnes illi, qui commemorabantur a te, Honos, Fides, Mens, Concordia: ergo etiam Spes, Moneta omniaque, quae cogitatione nobismet ipsi possumus fingere. Quod si veri simile non est; ne illud quidem est, haec unde fluxerunt. XIX. Quid autem dicis, si dii sunt illi, quos colimus et accepimus: cur non eodem in genere Serapim Isimque numeremus? Quod si facimus, cur barbarorum deos repudiemus? Boves igitur et equos, ibes, accipitres, aspidas, crocodilos, pisces, canes, lupos, feles, multas praeterea belluas in deorum numero reponemus. Quae si reiiciamus, illa quoque, unde haec nata sunt, reiiciemus. 48. Quid deinde? Ino dea dicetur, quae Leucothea a Graecis, a nobis Matuta dicitur, quum sit Cadmi filia: Circe autem et Pasiphaë, e Perseide, Oceani filia, natae, patre Sole, in deorum numero non habebuntur? Quamquam Circen quoque coloni nostri Circeienses religiose colunt. Ergo hanc deam dicis? quid Medeae respondebis, quae duobus avis, Sole et Oceano, Aeeta patre, matre Idyia procreata est? quid huius Absyrto fratri, qui est apud Pacuvium Aegialeus? Sed illud nomen veterum litteris usitatius. Qui si dii non sunt, vereor quid agat Ino: haec enim omnia ex eodem fonte fluxerunt. 49. An Amphiaraus deus erit, et Trophonius? Nostri quidem publicani, quum essent agri in Boeotia deorum immortalium excepti lege censoria, negabant immortales esse ullos, qui aliquando homines fuissent. Sed si sunt hi dii; est certe Erechtheus, cuius Athenis et delubrum vidimus et sacerdotem. Quem si deum facimus, quid aut de Codro dubitare possumus aut de ceteris, qui pugnantes pro patriae libertate ceciderunt? quod si probabile non est: ne illa quidem superiora, unde haec manant, probanda sunt. 50. Atqui in plerisque civitatibus intelligi potest augendae virtutis gratia, quo libentius reipublicae caussa periculum

adiret optimus quisque, virorum fortium memoriam honore deorum immortalium consecratam. Ob eam enim ipsam caussam Erechtheus Athenis filiaeque eius in numero deorum sunt. Itemque Leoïdum* est delubrum Athenis, quod Leocorion nominatur. Alabandenses quidem sanctius Alabandum colunt, a quo est urbs illa condita, quam quemquam nobilium deorum; apud quos non inurbane Stratonicus, ut multa, quum quidam ei molestus Alabandum deum esse confirmaret, Herculem negaret: »Ergo, inquit, mihi Alabandus, tibi Hercules sit iratus!« XX. 51. Illa autem, Balbe, quae tu a caelo astrisque ducebas, quam longe serpant, non vides? Solem deum esse Lunamque, quorum alterum Apollinem Graeci, alteram Dianam putant. Quod si Luna dea est: ergo etiam Lucifer ceteraeque errantes numerum deorum obtinebunt; igitur etiam inerrantes. Cur autem Arci species non in deorum numero reponatur? Est enim pulcher, et ob eam caussam, quia speciem habet admirabilem, Thaumante dicitur esse natus. Cuius si divina natura est, quid facies nubibus? Arcus enim ipse ex nubibus efficitur quodam modo coloratus. Quarum una etiam Centauros peperisse dicitur. Quod si nubes retuleris in deos, referendae certe erunt tempestates, quae populi Romani ritibus consecratae sunt. Ergo imbres, nimbi, procellae, turbines dii putandi. Nostri quidem duces, mare ingredientes, immolare hostiam fluctibus consueverunt. 52. Iam si est Ceres a gerendo (ita enim dicebas), terra ipsa dea est et ita habetur: quae est enim alia Tellus? Si terra: mare etiam, quem Neptunum esse dicebas: ergo et flumina et fontes. Itaque et Fontis delubrum Maso ex Corsica dedicavit et in augurum precatione Tiberinum, Spinonem, Almonem, Nodinum, alia propinquorum fluminum nomina videmus. Ergo hoc aut in immensum serpet, aut nihil horum recipiemus, nec illa infinita ratio superstitionis probabitur. Nihil ergo horum probandum est.

XXI. 53. Dicamus igitur, Balbe, oportet contra illos etiam, qui hos deos ex hominum genere in caelum tralatos non re, sed opinione esse dicunt, quos auguste omnes sancteque veneramur. Principio Ioves tres numerant ii, qui theologi nominantur; ex quibus primum et secundum natos in Arcadia, alterum patre Aethere, ex quo etiam Proserpinam natam ferunt et Liberum: alterum patre Caelo, qui genuisse Minervam dicitur, quam principem et inventricem belli ferunt: tertium Cretensem, Saturni filium, cuius in illa insula sepulcrum ostenditur. *Διόσκουροι* etiam apud Graios multis modis nominantur. Primi tres, qui appellantur Anaces, Athenis ex Iove, rege antiquissimo, et Proserpina nati, Tritopatres, Zagreus*, Eubuleus, Dionysus: secundi duo, Iove tertio nati et Leda, Castor et Pollux: tertii dicuntur a nonnullis Alco, Melampus et Tmolus*, Atrei filii, qui Pelope natus fuit. 54. Iam Musae primae quattuor, natae Iove altero, Thelxinoe, Aoede, Arche, Melete: secundae, Iove tertio et Mnemosyne procreatae, novem: tertiae, Piero natae et Antiopa, quas Pieridas et Pierias solent poetae appellare, iisdem nominibus, eodem numero, quo proxime superiores. Quumque tu Solem, quia solus esset, appellatum esse dicas: Soles ipsi quam multi a theologis proferuntur! Unus eorum Iove natus, nepos Aetheris: alter Hyperione: tertius Vulcano, Nili filio; cuius urbem Aegyptii volunt esse eam, quae Heliopolis appellatur: quartus is, quem heroicis temporibus Achanto Rhodi peperisse dicitur, Ialysi, Camiri et Lindi: quintus, qui Colchis fertur Aeetam et Circen procreavisse. XXII. 55. Vulcani item complures: primus Caelo natus, ex quo et Minerva Apollinem eum, cuius in tutela Athenas antiqui historici esse voluerunt: secundus Nilo natus, Phthas, ut Aegyptii appellant, quem custodem esse Aegypti volunt: tertius ex tertio Iove et Iunone, qui Lemni fabricae traditur praefuisse: quartus Menalio natus, qui tenuit insulas propter Siciliam, quae Vulcaniae nominantur. 56. Mercurius unus Caelo patre, Dia matre natus, cuius obscenius excitata natura traditur, quod aspectu Proserpinae commotus sit: alter Valentis et Coronidis* filius, is, qui sub terris habetur; idem Trophonius: tertius Iove tertio natus et Maia, ex quo et Penelopa Pana natum ferunt: quartus Nilo patre, quem Aegyptii nefas habent nominare: quintus, quem colunt Pheneatae, qui Argum dicitur interemisse, ob eamque caussam in Aegyptum profugisse atque Aegyptiis leges et litteras tradidisse. Hunc Aegyptii Thoth appellant, eodemque nomine anni primus mensis apud eos vocatur. 57. Aesculapiorum primus, Apollinis, quem Arcades colunt; qui specillum invenisse primusque vulnus dicitur obligavisse: secundus, secundi Mercurii frater. Is, fulmine percussus, dicitur humatus esse Cynosuris: tertius, Arsippi et Arsinoae; qui primus purgationem alvi dentisque evulsionem, ut ferunt, invenit: cuius in Arcadia non longe a Lusio flumine sepulcrum et lucus ostenditur. XXIII. Apollinum antiquissimus is, quem paullo ante ex Vulcano natum esse dixi custodem Athenarum: alter Corybantis filius, natus in Creta, cuius de illa insula cum Iove ipso certamen fuisse traditur: tertius Iove tertio natus et Latona; quem ex Hyperboreis Delphos ferunt advenisse: quartus in Arcadia, quem Arcades Nomion[em] appellant, quod ab eo se leges ferunt accepisse. 58. Dianae item plures: prima Iovis et Proserpinae, quae pinnatum Cupidinem genuisse dicitur: secunda notior, quam Iove tertio et Latona natam accepimus: tertiae pater Upis traditur, Glauce mater. Eam Graeci saepe Upim paterno nomine appellant. Dionysos multos habemus: primum Iove et Proserpina natum: secundum Nilo, qui Nysam dicitur condidisse: tertium, Cabiro* patre, eumque regem Asiae praefuisse dicunt; cui Cabiria* sunt instituta: quartum Iove et Luna, cui sacra Orphica putantur confici: quintum Niso natum et Thyone, a quo Trieterides constitutae putantur. 59. Venus prima Caelo et Die nata, cuius Elide delubrum vidimus: altera, spuma procreata, ex qua et Mercurio Cupidinem secundum natum accepimus: tertia, Iove nata et Diona; quae nupsit Vulcano, sed ex ea et Marte natus Anteros dicitur: quarta, Syria Cyproque* concepta, quae Astarte vocatur, quam Adonidi nupsisse proditum est. Minerva prima, quam Apollinis matrem supra diximus: secunda orta Nilo, quam Aegyptii Saitae colunt: tertia illa, quam Iove generatam supra diximus: quarta Iove nata et Coryphe, Oceani filia; quam Arcades Coriam nominant et quadrigarum inventricem ferunt: quinta Pallantis, quae patrem dicitur interemisse, virginitatem suam violare conantem, cui pinnarum talaria affigunt. 60. Cupido primus Mercurio et Diana prima natus dicitur: secundus Mercurio et Venere secunda: tertius, qui idem* est Anteros, Marte et Venere tertia. Atque haec quidem et eiusmodi ex vetere Graeciae fama collecta sunt, quibus intelligis resistendum esse, ne perturbentur religiones. Vestri autem non modo haec non refellunt, verum etiam confirmant interpretando, quor-

sum quidque pertineat. Sed eo iam, unde huc degressi sumus, revertamur.

XXIV. 61. Num censes igitur subtiliore ratione opus esse ad haec refellenda? Nam mentem, fidem, spem, virtutem, honorem, victoriam, salutem, concordiam ceteraque huiusmodi rerum vim habere videmus, non deorum. Aut enim in nobismet insunt ipsis, ut mens, ut fides, ut spes, ut virtus, ut concordia: aut optandae nobis sunt, ut honos, ut salus, ut victoria: quarum rerum utilitatem video; video etiam consecrata simulacra. Quare autem in his vis deorum insit, tum intelligam, quum cognovero. Quo in genere vel maxime est Fortuna numeranda: quam nemo ab inconstantia et temeritate seiunget: quae digna certe non sunt deo. 62. Iam si quidem vos illa delectat explicatio fabularum et enodatio nominum, exsectum a filio Caelum, vinctum itidem a filio Saturnum: haec et alia generis eiusdem vos ita defenditis, ut ii, qui ista finxerunt, non modo non insani, sed etiam fuisse sapientes videantur. In enodandis autem nominibus, quod miserandum sit, laboratis. Saturnus, quia se saturat annis; Mavors, quia magna vertit; Minerva, quia minuit, aut quia minatur; Venus, quia venit ad omnia; Ceres a gerendo. Quam periculosa consuetudo! In multis enim nominibus haerebitis. Quid Veiovi facies? quid Vulcano? quamquam, quoniam Neptunum a nando appellatum putas, nullum erit nomen, quod non possis una littera explicare, unde ductum sit. In quo quidem magis tu mihi natare visus es, quam ipse Neptunus. 63. Magnam molestiam suscepit, et minime necessariam primus Zeno, post Cleanthes, deinde Chrysippus, commentitiarum fabularum reddere rationem; vocabulorum, cur quique ita appellati sint, caussas explicare. Quod quum facitis, illud profecto confitemini, longe aliter se rem habere, atque hominum opinio sit; eos enim, qui dii appellentur, rerum naturas esse, non figuras deorum. XXV. Qui tantus error fuit, ut perniciosis etiam rebus non modo nomen deorum tribueretur, sed etiam sacra constituerentur. Febris enim fanum in Palatio et Orbonae ad aedem Larum et aram Malae Fortunae Esquiliis consecratam videmus. 64. Omnis igitur talis a philosophia pellatur error, ut, quum de diis immortalibus disputemus, dicamus digna diis immortalibus, de quibus habeo ipse, quod sentiam; non habeo autem, quid tibi assentiar. Neptunum esse dicis animum cum intelligentia per mare pertinentem; idem de Cerere. Istam autem intelligentiam aut maris, aut terrae non modo comprehendere animo, sed ne suspicione quidem possum attingere. Itaque aliunde mihi quaerendum est, ut et esse deos, et quales sint dii, discere possim, quam quales tu eos esse vis.

65. Videamus ea, quae sequuntur: primum, deorumne providentia mundus regatur; deinde, consulantne rebus humanis. Haec enim mihi ex tua partitione restant duo. De quibus, si vobis videtur, accuratius disserendum puto. Mihi vero, inquit Velleius, valde videtur; nam et maiora exspecto, et his, quae dicta sunt, vehementer assentior. Tum Balbus, Interpellare te, inquit, Cotta, nolo, sed sumemus tempus aliud. Efficiam profecto, ut fateare. Sed ***

(*Multa desunt.*)

Néquaquam istuc istac ibit: mágna inest certátio.
Nám ut ego illis súpplicarem tánta blandiloquéntia?

XXVI. 66. [Niobe] parumne ratiocinari videtur, et sibi ipsa nefariam pestem machinari? Illud vero quam callida ratione!

Quí volt esse, quód volt: ita dat sé res, ut operám dabit.

Qui est versus omnium seminator malorum.

'Ille transversa ménte mihi hodie trádidit repágula:
quibus ego iram omném recludam, atque illi perniciém dabo:
míhi maerores, ílli luctum: exítium illi, exsilium mihi.

Hanc videlicet rationem, quam vos divino beneficio homini solum tributam dicitis, bestiae non habent. 67. Videsne igitur, quanto munere deorum simus affecti? Atque eadem Medea, patrem patriamque fugiens:

— postquám pater
áppropinquat, iámque, paene ut cómprehendatúr, parat,
púerum interea obtrúncat, membraque árticulatim dívidit,
pérque agros passím dispergit córpus: id ea grátia,
út, dum nati dissipatos ártus captaret parens,
ípsa interea effúgeret, illum ut maéror tardarét sequi;
síbi salutem ut fámiliari páreret parricídio.

68. Huic, ut scelus, sic ne ratio quidem defuit. Quid? ille funestas epulas fratri comparans nonne versat huc et illuc cogitatione rationem?

Maiór mihi moles, máius miscendúm 'st malum,
quí illius acerbum cór contundam et cómprimam.

XXVII. Nec tamen ille ipse est praetereundus, qui

— nón sat habuit cóniugem illexe ín stuprum:

de quo recte et verissime loquitur Atreus:

Quod ín re summa súmmum esse periclum árbitror,
matrés coinquinári regum, régiam*
contáminari stírpem, admiscerí genus.

At id ipsum quam callide, qui regnum adulterio quaereret:

Addo (inquit) *húc, quod mihi porténto caelestúm pater*
prodígium misit régni stabilimén mei,
agnum inter pecudes aúrea clarúm coma,
quem clám Thyestem clépere ausum esse e régia:
qua in re ádiutricem cóniugem cepít sibi.

69. Videturne summa improbitate usus non sine summa esse ratione? Nec vero scena solum referta est his sceleribus, sed multo vita communis paene maioribus. Sentit domus unius cuiusque, sentit forum, sentit curia, campus, socii, provinciae, ut, quemadmodum ratione recte fiat, sic ratione peccetur; alterumque et a paucis et raro, alterum et saepe et a plurimis: ut satius fuerit nullam omnino nobis a diis immortalibus datam esse rationem, quam tanta cum pernicie datam. Ut vinum aegrotis, quia prodest raro, nocet saepissime, melius est non adhibere omnino, quam spe dubiae salutis in apertam perniciem incurrere: sic haud scio, an melius fuerit, humano generi motum istum celerem cogitationis, acumen, sollertiam, quam rationem vocamus, quoniam pestifera sit multis, admodum paucis salutaris, non dari omnino, quam tam munifice et tam large dari. 70. Quamobrem si mens voluntasque divina idcirco consuluit hominibus, quod iis largita est rationem: iis solis consuluit, quos bona ratione donavit, quos videmus, si modo ulli sunt, esse perpaucos. Non placet autem paucis a diis immortalibus esse consultum; sequitur ergo, ut nemini consultum sit.

XXVIII. Huic loco sic soletis occurrere: non idcirco non optime nobis a diis esse provisum, quod multi eorum beneficio perverse uterentur. Etiam pa-

trimoniis multos male uti: nec ob eam caussam eos beneficium a patribus nullum habere. Quisquamne istud negat? aut quae est in collatione ista similitudo? Nec enim Herculi Deianira nocere voluit, quum ei tunicam sanguine Centauri tinctam dedit: nec prodesse Pheraeo Iasoni is, qui gladio vomicam eius aperuit, quam sanare medici non potuerant. Multi enim et, quum obesse vellent, profuerunt et, quum prodesse, obfuerunt. Ita non fit, ex eo, quod datur, ut voluntas eius, qui dederit, appareat; nec, si is, qui accepit, bene utitur, idcirco is, qui dedit, amice dedit. 71. Quae enim libido, quae avaritia, quod facinus aut scelus suscipitur nisi consilio capto, aut sine animi motu et cogitatione, id est ratione, perficitur? Nam omnis opinio ratio est, et quidem bona ratio, si vera, mala autem, si falsa est opinio. Sed a deo tantum rationem habemus, si modo habemus, bonam autem rationem aut non bonam a nobis. Non enim, ut patrimonium relinquitur, sic ratio homini est beneficio deorum data. Quid enim potius hominibus dedissent, si iis nocere voluissent? Iniustitiae autem, intemperantiae, timiditatis quae semina essent, si his vitiis ratio non subesset? XXIX. Medea modo et Atreus commemorabantur a nobis, heroicae personae, inita subductaque ratione nefaria scelera meditantes. 72. Quid? levitates comicae? parumne semper in ratione versantur? Parumne subtiliter disputat ille in Eunucho?

Quid ígitur faciam? — —
Exclúsit, revocat: rédeam? Non, si me óbsecret.

Ille vero in Synephebis Academicorum more contra communem opinionem non dubitat pugnare ratione, qui *in amore summo summaque inopia suave esse* dicit,

paréntem habere avárum, illepidum, in líberos
difficilem, qui te néc amet, nec studeát tui.

73. Atque huic incredibili sententiae ratiunculas suggerit:

Aut tu íllum fructu fállas: aut per lítteras
avértas aliquod nómen: aut per sérvolum
percútias pavidum: póstremo, a parcó patre
quod súmas, quanto díssipas libéntius!

Idemque facilem et liberalem patrem incommodum esse amanti filio disputat,

quem néque quo pacto fállam, neque quid inde aúferam,
nec quém dolum ad eum aut máchinam commólior,
scio quídquam: ita omnes méos dolos, fallácias,
praestígias praestínxit commoditás patris.

Quid ergo isti doli? quid machinae? quid fallaciae praestigiaeque? num sine ratione esse potuerunt? O praeclarum munus deorum! ut Phormio possit dicere,

Cédo senem: iam instrúcta sunt mi in córde consilia ómnia.

XXX. 74. Sed exeamus e theatro: veniamus in forum. Sessum it praetor. Quid? ut iudicetur, qui tabularium incenderit. Quod facinus occultius! At se Q. Sosius, splendidus eques Romanus ex agro Piceno, fecisse confessus est. Qui transscripserit tabulas publicas. Id quoque L. Alenus fecit, quum chirographum Sex-primorum imitatus est. Quid hoc homine sollertius? Cognosce alias quaestiones, auri Tolosani, coniurationis Iugurthinae. Repete superiora: Tubuli de pecunia capta ob rem iudicandam: posteriora, de incestu, rogatione Peducaea: tum haec quotidiana, sicae, veneni, peculatus, testamentorum etiam lege nova quaestiones. Inde illa actio, OPE CONSILIOQUE TUO FURTUM AIO FACTUM ESSE; inde tot iudicia de fide mala, tutelae, mandati, pro socio, fiduciae; reliqua, quae ex empto aut vendito aut conducto aut locato contra fidem fiunt; inde iudicium publicum rei privatae lege Plaetoria; inde everriculum malitiarum omnium, iudicium de dolo malo: quod C. Aquillius, familiaris noster, protulit; quem dolum idem Aquillius tum teneri putat, quum aliud sit simulatum, aliud actum. 75. Hanc igitur tantam a diis immortalibus arbitramur malorum sementem esse factam? Si enim rationem hominibus dii dederunt, malitiam dederunt: est enim malitia versuta et fallax nocendi ratio. Iidem etiam dii fraudem dederunt, facinus ceteraque, quorum nihil nec suscipi sine ratione nec effici potest. Utinam igitur, ut illa anus optat,

— ne in nemore Pelio secúribus
caesa áccidisset ábiegna ad terrám trabes,

sic istam calliditatem hominibus dii ne dedissent! qua perpauci bene utuntur; qui tamen ipsi saepe a male utentibus opprimuntur: innumerabiles autem improbe utuntur; ut donum hoc divinum rationis et consilii ad fraudem hominibus, non ad bonitatem impertitum esse videatur.

XXXI. 76. Sed urgetis identidem, hominum esse istam culpam, non deorum: ut si medicus gravitatem morbi, gubernator vim tempestatis accuset: etsi hi quidem homunculi, sed tamen ridiculi. Quis enim te adhibuisset, dixerit quispiam, si ista non essent? contra deum licet disputare liberius. In hominum vitiis ais esse culpam. Eam dedisses hominibus rationem, quae vitia culpamque excluderet. Ubi igitur locus fuit errori deorum? Nam patrimonia spe bene tradendi relinquimus, qua possumus falli: deus falli quî potuit? An ut Sol, in currum quum Phaethontem filium sustulit, aut Neptunus, quum Theseus Hippolytum perdidit, quum ter optandi a Neptuno patre habuisset potestatem? 77. Poetarum ista sunt; nos autem philosophi esse volumus, rerum auctores, non fabularum. Atque hi tamen ipsi dii poetici si scissent perniciosa fore illa filiis, peccasse in beneficio putarentur. Et, si verum est, quod Aristo Chius dicere solebat, nocere audientibus philosophos iis, qui bene dicta male interpretarentur: posse enim asotos ex Aristippi, acerbos e Zenonis schola exire: prorsus, si, qui audierunt, vitiosi essent discessuri, quod perverse philosophorum disputationes interpretarentur, tacere praestaret philosophis, quam iis, qui se audissent, nocere. 78. Sic, si homines rationem, bono consilio a diis immortalibus datam, in fraudem malitiamque convertunt: non dari illam, quam dari humano generi melius fuit. Ut, si medicus sciat, eum aegrotum, qui iussus sit vinum sumere, meracius sumpturum statimque periturum, magna sit in culpa: sic vestra ista providentia reprehendenda, quae rationem dederit iis, quos scierit ea perverse et improbe usuros. Nisi forte dicitis eam nescisse. Utinam quidem! Sed non audebitis. Non enim ignoro, quanti eius nomen putetis.

XXXII. 79. Sed hic quidem locus concludi iam potest. Nam si stultitia consensu omnium philosophorum maius est malum, quam si omnia mala et fortunae et corporis ex altera parte ponantur, sapientiam autem nemo assequitur: in summis malis omnes sumus, quibus vos optime consultum a diis immortalibus dicitis. Nam ut nihil interest, utrum nemo valeat, an nemo possit valere: sic non intelligo, quid intersit, utrum nemo sit sapiens, an nemo esse possit. Ac nos quidem nimis multa de re apertissima. Telamo autem uno versu locum totum conficit, cur dii homines negligant:

nám si curent, béne bonis sit, mále malis: quod núnc abest.

Debebant illi quidem omnes bonos efficere, si quidem hominum generi consulebant. 80. Sin id minus: bonis quidem certe consulere debebant. Cur igitur duo Scipiones, fortissimos et optimos viros, in Hispania Poenus oppressit? Cur Maximus extulit filium consularem? Cur Marcellum Hannibal interemit? Cur Paullum Cannae sustulerunt? Cur Poenorum crudelitati Reguli corpus est praebitum? Cur Africanum domestici parietes non texerunt? Sed haec vetera, et alia permulta. Propiora videamus. Cur avunculus meus, vir innocentissimus idemque doctissimus, P. Rutilius, in exsilio est? cur sodalis meus interfectus domi suae, Drusus? cur temperantiae prudentiaeque specimen ante simulacrum Vestae pontifex maximus est Q. Scaevola trucidatus? cur ante etiam tot civitatis principes a Cinna interempti? cur omnium perfidiosissimus, C. Marius, Q. Catulum, praestantissima dignitate virum, mori potuit iubere? 81. Dies deficiat, si velim numerare, quibus bonis male evenerit, nec minus, si commemorem, quibus improbis optime. Cur enim Marius tam feliciter septimum consul domi suae senex est mortuus? cur omnium crudelissimus tam diu Cinna regnavit? At dedit poenas. XXXIII. Prohiberi melius fuit impedirique, ne tot summos viros interficeret, quam ipsum aliquando poenas dare. Summo cruciatu supplicioque Q. Varius, homo importunissimus, periit; si, quia Drusum ferro, Metellum veneno sustulerat: illos conservari melius fuit, quam poenas sceleris Varium pendere. Duodequadraginta annos Dionysius tyrannus fuit opulentissimae et beatissimae civitatis. 82. Quam multos ante hunc in ipso Graeciae flore Pisistratus! At Phalaris, at Apollodorus poenas sustulit. Multis quidem ante cruciatis et necatis. Et praedones multi saepe poenas dant: nec tamen possumus dicere, non plures captivos acerbe, quam praedones necatos. Anaxarchum Democriteum a Cyprio tyranno excarnificatum accepimus, Zenonem Eleae in tormentis necatum. Quid dicam de Socrate, cuius morti illacrimari soleo Platonem legens? Videsne igitur, deorum iudicio, si vident res humanas, discrimen esse sublatum? XXXIV. 83. Diogenes quidem Cynicus dicere solebat, Harpalum, qui temporibus illis praedo in Pamphylia felix habebatur, contra deos testimonium dicere, quod in illa fortuna tam diu viveret. Dionysius, de quo ante dixi, quum fanum Proserpinae Locris expilavisset, navigabat Syracusas: isque quum secundissimo vento cursum teneret, ridens, Videtisne, inquit, amici, quam bona a diis immortalibus navigatio sacrilegis detur? Idque * homo acutus quum bene planeque percepisset, in eadem sententia perseverabat: qui, quum ad Peloponnesum classem appulisset, et in fanum venisset Iovis Olympii, aureum ei detraxit amiculum, grandi pondere, quo Iovem ornarat ex manubiis Karthaginiensium tyrannus Hiero. Atque in eo etiam cavillatus est, aestate grave esse aureum amiculum, hieme frigidum, eique laneum pallium iniecit, quum id esse aptum ad omne anni tempus diceret. Idemque Aesculapii Epidauri barbam auream demi iussit. Neque enim convenire barbatum esse filium, quum in omnibus fanis pater imberbis esset. 84. Idem mensas argenteas de omnibus delubris iussit auferri, in quibus quod more veteris Graeciae inscriptum esset, BONORUM DEORUM, uti se eorum bonitate velle dicebat. Idem Victoriolas aureas et pateras et coronas, quae simulacrorum porrectis manibus sustinebantur, sine dubitatione tollebat, eaque se accipere, non auferre dicebat. Esse enim stultitiam, a quibus bona precaremur, ab iis porrigentibus et dantibus nolle sumere. Eumdemque ferunt haec omnia, quae dixi, sublata de fanis in forum protulisse et per praeconem vendidisse: exactaque pecunia edixisse, ut, quod quisque a sacris haberet, id ante diem certam in suum quodque fanum referret. Ita ad impietatem in deos in homines adiunxit iniuriam. XXXV. Hunc igitur nec Olympius Iuppiter fulmine percussit nec Aesculapius misero diuturnoque morbo tabescentem interemit, atque in suo lectulo mortuus in Tympanidis rogum illatus est, eamque potestatem, quam ipse per scelus erat nactus, quasi iustam et legitimam, hereditatis loco filio tradidit. 85. Invita in hoc loco versatur oratio: videtur enim auctoritatem afferre peccandi; et recte videretur, nisi et virtutis et vitiorum sine ulla divina ratione grave ipsius conscientiae pondus esset, qua sublata iacent omnia. Ut enim nec domus nec respublica ratione quadam et disciplina designata videatur, si in ea nec recte factis praemia exstent ulla nec supplicia peccatis: sic mundi divina in homines moderatio profecto nulla est, si in ea discrimen nullum est bonorum et malorum.

86. At enim minora dii negligunt, neque agellos singulorum, nec viticulas persequuntur, nec, si uredo aut grando quippiam nocuit, id Iovi animadvertendum fuit: ne in regnis quidem reges omnia minima curant: sic enim dicitis: quasi ego paullo ante de fundo Formiano P. Rutilii sim questus, non de amissa salute. XXXVI. Atque hoc quidem omnes mortales sic habent, externas commoditates, vineta, segetes, oliveta, ubertatem frugum et fructuum, omnem denique commoditatem prosperitatemque vitae a diis se habere; virtutem autem nemo umquam deo acceptam retulit. 87. Nimirum recte; propter virtutem enim iure laudamur et in virtute recte gloriamur. Quod non contingeret, si id donum a deo, non a nobis haberemus. At vero aut honoribus aucti, aut re familiari, aut si aliud quippiam nacti sumus fortuiti boni aut depulimus mali, quum diis gratias agimus, tum nihil nostrae laudi assumptum arbitramur. Num quis, quod bonus vir esset, gratias diis egit umquam? At quod dives, quod honoratus, quod incolumis. Iovemque optimum, maximum ob eas res appellant, non quod nos iustos, temperatos, sapientes efficiat, sed quod salvos, incolumes, opulentos, copiosos. 88. Neque Herculi quisquam decumam vovit umquam, si sapiens factus esset. Quamquam Pythagoras, quum in geometria quiddam novi invenisset, Musis bovem immolasse dicitur. Sed id quidem non credo, quoniam ille ne Apollini quidem Delio hostiam immolare voluit, ne aram sanguine aspergeret. Ad rem autem ut redeam, iudicium hoc omnium mortalium est, fortunam a deo petendam, a se ipso sumendam esse sapientiam. Quamvis licet Menti delubra et Virtuti et Fidei consecremus; tamen haec in nobis ipsis sita videmus: Spei, Salutis, Opis, Victoriae facultas a diis expetenda est. Improborum igitur prosperitates secundaeque res redarguunt (ut Diogenes dicebat) vim omnem deorum ac potestatem. XXXVII. 89. At nonnumquam bonos exitus habent boni. Eos quidem arripimus attribuimusque sine ulla ratione diis immortalibus. At Diagoras, quum Samothraciam venisset, Atheos ille qui dicitur, atque ei quidam amicus, »Tu, qui deos putas humana negligere, nonne animadvertis ex tot tabulis

pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint?« Ita fit, inquit; illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt in marique perierunt. Idemque,quum ei naviganti vectores, adversa tempestate timidi et perterriti, dicerent non iniuria sibi illud accidere, qui illum in eamdem navem recepissent, ostendit eis in eodem cursu multas alias laborantes quaesivitque, num etiam in iis navibus Diagoram vehi crederent. Sic enim se res habet, ut ad prosperam adversamve fortunam, qualis sis aut quemadmodum vixeris, nihil intersit. 90. Non animadvertunt, inquit, omnia dii: ne reges quidem. Quid est simile? Reges enim si scientes praetermittunt, magna culpa est. XXXVIII. At deo ne excusatio quidem est inscientiae. Quem vos praeclare defenditis, quum dicitis, eam vim deorum esse, ut, etiam si quis morte poenas sceleris effugerit, expetantur eae poenae a liberis, a nepotibus, a posteris. O miram aequitatem deorum! Ferretne ulla civitas latorem istiusmodi legis, ut condemnaretur filius aut nepos, si pater aut avus deliquisset?

Quinám Tantalidarum íntemecioni modus
parétur? aut quaenam úmquam ob mortem Mýrtili
poenis luendis dábitur satias súpplicii?

91. Utrum poetae Stoicos depravarint, an Stoici poetis dederint auctoritatem, non facile dixerim. Portenta enim et flagitia ab utrisque dicuntur. Neque enim, quem Hipponactis iambus laeserat, aut qui erat Archilochi versu vulneratus, a deo immissum dolorem, non conceptum a se ipso, continebat, nec, quum Aegisthi libidinem, aut quum Paridis videmus, a deo caussam requirimus, quum culpae paene vocem audiamus; nec ego multorum aegrorum salutem non ab Hippocrate potius, quam ab Aesculapio datam iudico; nec Lacedaemoniorum disciplinam dicam umquam ab Apolline potius Spartae, quam a Lycurgo datam. Critolaus, inquam, evertit Corinthum, Karthaginem Hasdrubal. Hi duo illos oculos orae maritimae effoderunt, non iratus aliqui, quem omnino irasci posse negatis, deus. 92. At subvenire certe potuit et conservare urbes tantas atque tales. XXXIX. Vos enim ipsi dicere soletis, nihil esse, quod deus efficere non possit, et quidem sine labore ullo; ut enim hominum membra nulla contentione, mente ipsa ac voluntate moveantur, sic numine deorum omnia fingi, moveri mutarique posse. Neque id dicitis superstitiose atque aniliter, sed physica constantique ratione. Materiam enim rerum, ex qua et in qua omnia sint, totam esse flexibilem et commutabilem, ut nihil sit, quod non ex ea quamvis subito fingi convertique possit; eius autem universae fictricem et moderatricem divinam esse providentiam: hanc igitur, quocumque se moveat, efficere posse quidquid velit. Itaque aut nescit, quid possit, aut negligit res humanas, aut, quid sit optimum, non potest iudicare. Non curat singulos homines. 93. Non mirum: ne civitates quidem. Non eas? ne nationes quidem et gentes. Quod si has etiam contemnit, quid mirum est, omne ab ea genus humanum esse contemptum? Sed, quo modo iidem dicitis non omnia deos persequi, iidem vultis a diis immortalibus hominibus dispartiri ac dividi somnia? Idcirco haec tecum, quia vestra est de somniorum veritate sententia. Atque iidem etiam vota suscipi dicitis oportere. Nempe singuli vovent; audit igitur mens divina etiam de singulis. Videtis ergo, non esse eam tam occupatam, quam putabatis? Fac esse distentam, caelum versantem, terram tuentem, maria moderantem: cur tam multos deos nihil agere et cessare patitur? cur non rebus humanis aliquos otiosos deos praeficit, qui a te, Balbe, innumerabiles explicati sunt? Haec fere dicere habui de natura deorum, non ut eam tollerem, sed ut intelligeretis, quam esset obscura, et quam difficiles explicatus haberet.

XL. 94. Quae quum dixisset, Cotta finem. Lucilius autem, Vehementius, inquit, Cotta, tu quidem invectus es in eam Stoicorum rationem, quae de providentia deorum ab illis sanctissime et providentissime constituta est. Sed quoniam advesperascit, dabis diem nobis aliquem, ut contra ista dicamus. Est enim mihi tecum pro aris et focis certamen, et pro deorum templis atque delubris, proque Urbis muris, quos vos, pontifices, sanctos esse dicitis diligentiusque Urbem religione, quam ipsis moenibus cingitis. Quae deseri a me, dum quidem spirare potero, nefas iudico. 95. Tum Cotta: Ego vero et opto redargui me, Balbe, et ea, quae disputavi, disserere malui, quam iudicare, et facile me a te vinci posse, certo scio. Quippe, inquit Velleius, qui etiam somnia putet ad nos mitti ab Iove; quae ipsa tamen tam levia non sunt, quam est Stoicorum de natura deorum oratio. Haec quum essent dicta, ita discessimus, ut Velleio Cottae disputatio verior, mihi Balbi ad veritatis similitudinem videretur esse propensior.

FRAGMENTA.

Ex libro de Nat. Deor. tertio.

1.) Intelligebat Cicero falsa esse, quae homines odorarent: nam quum multa dixisset, quae ad eversionem religionum valerent; ait tamen, *non esse illa vulgo disputanda, ne susceptas publice religiones disputatio talis exstinguat.*

(Lactant. Div. Instt. I. II. c. 3.)

2.) Primum igitur non est probabile, eam materiam rerum, unde orta sunt omnia, esse divina providentia effectam; sed habere et habuisse vim et naturam suam. Ut igitur faber, quum quid aedificaturus est, non ipse facit materiam, sed ea utitur, quae sit parata, fictorque item cera; sic isti providentiae divinae materiam praesto esse oportuit, non quam ipse faceret, sed quam haberet paratam. Quod si non est a deo materia facta, ne terra quidem et aqua et aer et ignis a deo factus est.

(Id. ibid. II. c. 8.)

3.) *Adduci — hoc ut credamus non possumus, immortalem illam praestantissimamque naturam divisam esse per sexus, et esse partem unam mares, partem esse alteram feminas. Quem quidem locum plene iam dudum homines pectoris vivi tam Romanis litteris explicavere, quam Graecis: et ante omnes Tullius etc.*

(Arnob. I. III. c. 6. p. 111. Orell. cui hoc et quae deinceps sequuntur Ciceronis fragmenta debentur. Praeterea unum ex Orellianis omisi repetitum e Servio, quod continetur de N. D. II., 36, 91.)

4.) Quin etiam gustatus, qui est sensus ex omnibus maxime voluptarius, quique dulcitudine praeter ceteros sensus commovetur.

(Non. v. Dulcitas p. 96.)

Ex libris de N. D. incertis.

5.) *Tullius in libris de N. D.* tria millia annorum *dixit* magnum annum tenere. — Cf. tamen de N. D. II., 20. et Fragm. Hortensii 54.

(Serv. ad Aen. III., 284.)

6.) — *apud Ciceronem de N. D.* LT., ubi de Cleomene Lacedaemonio.

(Maii Vett. Intpp. Virgilii p. 45. ed. Mediol. Hoc fragmentum Orellius opinatur esse libri III.)

124.

M. TULLII CICERONIS

DE

D I V I N A T I O N E

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

His de Divinatione libris, qui anno U. 710. paullo post libros de Natura deorum et his quidem quasi in supplementum sunt scripti, M. Cicero cum Q. fratre colloquium in Tusculano suo habitum refert. Ac fratrem quidem primo libro inducit omne divinationis genus e Stoicorum sententia defendentem, contra cuius sententiam ipse deinceps libro secundo disputat.

ARG. Cicero, complurium populorum et philosophorum opinionibus de divinationis veritate et decretis in libri I. prooemio c. 1-4. explicatis, ipsum colloquium exponit. Hic antiquissimam se sententiam sequi profitetur, omnium populorum gentiumque consensu comprobatam. Esse enim duo divinandi genera, unum artificiosum, quod partim constet ex coniectura, partim ex observatione diuturna: alterum naturale, quod animus arripiat aut excipiat extrinsecus ex divinitate, unde omnes haustos animos libatosque habeamus. Nullam autem esse civitatem aut gentem, quae non astrologorum, sortium, somniorum praedictione moveri soleat. Atque in his omnino magis eventa rerum spectari, quam caussas quaeri oportere arbitratur. Multa enim in rerum natura accidere, quae nemo dubitet quin vera sint, etiamsi, cur ita eveniant, ignoret. c. 5-13. Neque vero propterea tollendam esse divinationem, quod quaedam falsa sint, quaedam non ita, uti praedicta sint, eveniant. Multas enim praedictiones eventum habuisse, quod negare nemo possit, nisi omnem annalibus fidem detrahat. c. 14-17. Itaque se iis assentiri, qui duo divinationis genera esse dixerint, artis unum particeps, expers alterum. Carere autem arte eos, qui non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi aut animo a curis vacuo liberoque praesentiant. Huc igitur referendas esse praedictiones per oracula c. 18. 19. per somnia c. 20-30. itemque vaticinationes furentium c. 31. Extremae huic disputationi Chrysippi argumentatio adiicitur, haec divinandi genera vera esse statuentis c. 32.

Deinde perlustrantur divinationis artificialis genera, ad quae haruspices, augures coniectoresque pertinent. Eorumdem alia esse in disciplina et monumentis posita, alia in subita coniectura. c. 33-37. Tum exponit, quibus Stoici rationibus confirmaverint, esse re vera divinationem c. 38. sq. Iam, qui divinationem esse negent, quod nulla sit eius ratio et caussa, eos errare: nam quaerendum esse, sitne divinatio necne, non, quomodo fiat. Neque vero aut in vita communi, aut a philosophis dubitari, quin vere sit divinatio. c. 40. Recte etiam moveri animos hominum antiquitate, clarissimis testimoniis testata et consignata: c. 41. et in optima quaque republica quum cetera divinandi genera, tum auspicia semper valuisse c. 42-48. Omnem vero divinationis vim et originem referendam esse ad deum c. 49-55. ad fatum c. 56. et ad naturam c. 57. 58.

I. 1. Vetus opinio est, iam usque ab heroicis ducta temporibus, eaque et populi Romani et omnium gentium firmata consensu, versari quamdam inter homines divinationem, quam Graeci μαντικήν appellant, id est praesensionem et scientiam rerum futurarum. Magnifica quidem res et salutaris, si modo est ulla: quaque proxime ad deorum vim natura mortalis possit accedere. Itaque ut alia nos melius multa, quam Graeci, sic huic praestantissimae rei nomen nostri a divis, Graeci, ut Plato interpretatur, a furore duxerunt. 2. Gentem quidem nullam video neque tam humanam atque doctam, neque tam immanem tamque barbaram, quae non significari futura et a quibusdam intelligi praedicique posse censeat. Principio Assyrii, ut ab ultimis auctoritatem repetam, propter planitiem magnitudinemque regionum, quas incolebant, quum caelum ex omni parte patens atque apertum intuerentur, traiectiones motusque stellarum ob-

servitaverunt: quibus notatis, quid quoque significaretur, memoriae prodiderunt. Qua in natione Chaldaei, non ex artis, sed ex gentis vocabulo nominati, diuturna observatione siderum scientiam putantur effecisse, ut praedici posset, quid cuique eventurum et quoquisque fato natus esset. Eamdem artem etiam Aegyptii longinquitate temporum innumerabilibus paene saeculis consecuti putantur. Cilicum autem et Pisidarum gens et his finitima Pamphylia, quibus nationibus praefuimus ipsi, volatibus avium cantibusque, ut certissimis signis, declarari res futuras putant. 3. Quam vero Graecia coloniam misit in Aeoliam, Ioniam, Asiam, Siciliam, Italiam, sine Pythio aut Dodonaeo aut Ammonis oraculo? aut quod bellum susceptum ab ea sine consilio deorum est? II. Nec unum genus est divinationis publice privatimque celebratum. Nam, ut omittam ceteros populos, noster quam multa genera complexus est! Principio huius urbis parens Romulus non solum auspicato Urbem condidisse, sed ipse etiam optimus augur fuisse traditur. Deinde auguribus et reliqui reges usi, et exactis regibus nihil publice sine auspiciis nec domi nec militiae gerebatur. Quumque magna vis videretur esse et in impetriendis consulendisque rebus, et in monstris interpretandis ac procurandis in haruspicum disciplina, omnem hanc ex Etruria scientiam adhibebant, ne genus esset ullum divinationis, quod neglectum ab iis videretur. 4. Et, quum duobus modis animi sine ratione et scientia motu ipsi suo soluto et libero incitarentur, uno furente, altero somniante, furoris divinationem Sibyllinis maxime versibus contineri arbitrati, eorum decem interpretes delectos e civitate esse voluerunt. Ex quo genere saepe hariolorum etiam et vatum furibundas praedictiones, ut Octaviano bello Cornelii Culleoli, audiendas putaverunt. Nec vero somnia graviora, si quae ad rempublicam pertinere visa sunt, a summo consilio neglecta sunt. Quin etiam memoria nostra templum Iunonis Sospitae L. Iulius, qui cum P. Rutilio consul fuit, de senatus sententia refecit ex Caeciliae, Balearici filiae, somnio. III. 5. Atque haec, ut ego arbitror, veteres rerum magis eventis moniti, quam ratione docti probaverunt. Philosophorum vero exquisita quaedam argumenta, cur esset vera divinatio, collecta sunt: e quibus, ut de antiquissimis loquar, Colophonius Xenophanes, unus, qui deos esse diceret, divinationem funditus sustulit. Reliqui vero omnes praeter Epicurum, balbutientem de natura deorum, divinationem probaverunt; sed non uno modo. Nam quum Socrates omnesque Socratici Zenoque et hi, qui ab eo essent profecti, manerent in antiquorum philosophorum sententia, vetere Academia et Peripateticis consentientibus; quumque huic rei magnam auctoritatem Pythagoras iam ante tribuisset, qui etiam ipse augur vellet esse, plurimisque locis gravis auctor Democritus praesensionem rerum futurarum comprobaret: Dicaearchus Peripateticus cetera divinationis genera sustulit, somniorum et furoris reliquit: Cratippusque familiaris noster, quem ego parem summis Peripateticis iudico, iisdem rebus fidem tribuit, reliqua divinationis genera reiecit. 6. Sed quum Stoici omnia fere illa defenderent, quod et Zeno in suis commentariis quasi semina quaedam sparsisset, et ea Cleanthes paullo uberiora fecisset: accessit acerrimo vir ingenio Chrysippus, qui totam de divinatione duobus libris explicavit sententiam, uno praeterea de oraculis, uno de somniis: quem subsequens, unum librum Babylonius Diogenes edidit, eius auditor; duo Antipater; quinque noster Posidonius. Sed a Stoicis vel princeps eius disciplinae, Posidonii doctor, discipulus Antipatri, degeneravit Panaetius: nec tamen ausus est negare, vim esse divinandi, sed dubitare se dixit. Quod illi in aliqua re, invitissimis Stoicis, Stoico facere licuit, id nos ut in reliquis rebus faciamus, a Stoicis non concedetur? praesertim quum id, de quo Panaetio non liquet, reliquis eiusdem disciplinae solis luce videatur clarius. 7. Sed haec quidem laus Academiae praestantissimi philosophi iudicio et testimonio comprobata est. IV. Etenim nobismet ipsis quaerentibus, quid sit de divinatione iudicandum, quod a Carneade multa acute et copiose contra Stoicos disputata sint, verentibusque, ne temere vel falsae rei vel non satis cognitae assentiamur, faciendum videtur, ut diligenter etiam atque etiam argumenta cum argumentis comparemus, ut fecimus in his tribus libris, quos de natura deorum scripsimus. Nam quum omnibus in rebus temeritas in assentiendo errorque turpis est, tum in eo loco maxime, in quo iudicandum est, quantum auspiciis rebusque divinis religionique tribuamus. Est enim periculum, ne aut, neglectis iis, impia fraude aut, susceptis, anili superstitione obligemur.

V. 8. Quibus de rebus et alias saepe, et paullo accuratius nuper, quum essem cum Q. fratre in Tusculano, disputatum est. Nam quum ambulandi caussa in Lyceum venissemus: (id enim superiori Gymnasio nomen est) perlegi, ille inquit, tuum paullo ante tertium de natura deorum; in quo disputatio Cottae quamquam labefactavit sententiam meam, non funditus tamen sustulit. Optime vero, inquam. Etenim ipse Cotta sic disputat, ut Stoicorum magis argumenta confutet, quam hominum deleat religionem. Tum Quintus, Dicitur quidem istud, inquit, a Cotta, et vero saepius: credo, ne communia iura migrare videatur: sed studio contra Stoicos disserendi deos mihi videtur funditus tollere. 9. Eius rationi non sane desidero quid respondeam: satis enim defensa religio est in secundo libro a Lucilio: cuius disputatio tibi ipsi, ut in extremo tertio scribis, ad veritatem est visa propensior. Sed, quod praetermissum est in illis libris, (credo, quia commodius arbitratus es, separatim id quaeri, deque eo disseri, id est de divinatione, quae est earum rerum, quae fortuitae putantur, praedictio atque praesensio;) id, si placet, videamus, quam habeat vim et quale sit. Ego enim sic existimo: si sint ea genera divinandi vera, de quibus accepimus quaeque colimus, esse deos: vicissimque, si dii sint, esse, qui divinent. VI. 10. Arcem tu quidem Stoicorum, inquam, Quinte, defendis, si quidem ista sic reciprocantur, ut et, si divinatio sit, dii sint et, si dii sint, sit divinatio. Quorum neutrum tam facile, quam tu arbitraris, conceditur. Nam et natura significari futura sine deo possunt; et, ut sint dii, potest fieri, ut nulla ab iis divinatio generi humano tributa sit. Atque ille, Mihi vero, inquit, satis est argumenti, et esse deos, et eos consulere rebus humanis, quod esse clara et perspicua divinationis genera iudico. De quibus quid ipse sentiam, si placet, exponam, ita tamen, si vacas animo, neque habes aliquid, quod huic sermoni praevertendum putes. 11. Ego vero, inquam, philosophiae, Quinte, semper vaco. Hoc autem tempore, quum sit nihil aliud, quod libenter agere possim, multo magis aveo audire, de divinatione quid sentias.

Nihil, inquit, equidem novi, nec, quod praeter ceteros ipse sentiam. Nam quum antiquissimam sen-

tentiam, tum omnium populorum et gentium consensu comprobatam sequor. Duo sunt enim divinandi genera; quorum alterum artis est, alterum naturae. 12. Quae est autem gens aut quae civitas, quae non aut extispicum, aut monstra aut fulgura interpretantium, aut augurum, aut astrologorum, aut sortium, (ea enim fere artis sunt) aut somniorum, aut vaticinationum (haec enim duo naturalia putantur) praedictione moveatur? Quarum quidem rerum eventa magis arbitror, quam caussas quaeri oportere. Est enim vis et natura quaedam, quae tum observatis longo tempore significationibus, tum aliquo instinctu inflatuque divino futura praenuntiat. VII. Quare omittat urgere Carneades; quod faciebat etiam Panaetius, requirens, Iuppiterne cornicem a laeva, corvum a dextra canere iussisset. Observata sunt haec tempore immenso, et in significatione eventus animadversa et notata. Nihil est autem, quod non longinquitas temporum excipiente memoria prodendisque monumentis efficere atque assequi non possit. 13. Mirari licet, quae sint animadversa a medicis herbarum genera, quae radicum ad morsus bestiarum, ad oculorum morbos, ad vulnera, quorum vim atque naturam ratio numquam explicavit: utilitate et ars est et inventor probatus. Age, ea, quae, quamquam ex alio genere sunt, tamen divinationi sunt similiora, videamus.

Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
saxaque cana, salis niveo spumata liquore,
tristificas certant Neptuno reddere voces:
aut, densus stridor quum celso e vertice montis
ortus, adaugescit scopulorum saepe repulsus.

VIII. Atque his rerum praesensionibus prognostica tua referta sunt. Quis igitur elicere caussas praesensionum potest? Etsi video Boëthum Stoicum esse conatum; qui hactenus aliquid egit, ut earum rationem rerum explicaret, quae in mari caelove fierent. 14. Illa vero cur eveniant, quis probabiliter dixerit?

Rava fulix itidem, fugiens e gurgite ponti,
nuntiat horribiles clamans instare procellas,
haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.
Saepe etiam pertriste ciet de pectore carmen
et matutinis acredula vocibus instat,
vocibus instat, et assiduas iacit ore querelas,
quum primum gelidos rores aurora remittit.
Fuscaque nonnumquam cursans per littora cornix
demersit caput, et fluctum cervice recepit.

IX. 15. Videmus haec signa numquam fere ementientia; nec tamen, cur ita fiat, videmus.

Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
quum clamore paratis inanes fundere voces,
absurdoque sono fontes et stagna cietis.

Quis est, qui ranunculos hoc videre suspicari possit? Sed inest mira vis in ranunculis et natura quaedam significans aliquid, per se ipsa satis certa, cognitioni autem hominum obscurior.

Mollipedesque boves, spectantes lumina caeli,
naribus humiferum duxere ex aëre succum.

Non quaero, cur; quoniam, quid eveniat, intelligo.

Iam vero, semper viridis semperque gravata,
lentiscus, triplici solita grandescere fetu,
ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.

16. Nec hoc quidem quaero, cur haec arbor una ter floreat, aut cur arandi maturitatem ad signum floris accommodet. Hoc sum contentus, quod, etiam si, quomodo quidque fiat, ignorem, quid fiat, intelligo. Pro omni igitur divinatione idem, quod pro iis rebus, quas commemoravi, respondebo. X. Quid scammoneae radix ad purgandum, quid aristolochia ad morsus serpentum possit, quae nomen ex inventore reperit, rem ipsam inventor ex somnio, video; quod satis est: cur possit, nescio. Sic ventorum et imbrium signa, quae dixi, rationem quam habeant, non satis perspicio: vim et eventum agnosco, scio, approbo. Similiter, quid fissum in extis, quid fibra valeat, accipio: quae caussa sit, nescio. Atque horum quidem plena vita est: extis enim omnes fere utimur. Quid? de fulgurum vi dubitare num possumus? Nonne quum multa alia mirabilia, tum illud in primis: quum Summanus in fastigio Iovis optimi maximi, qui tum erat fictilis, e caelo ictus esset, nec usquam eius simulacri caput inveniretur, haruspices in Tiberim id depulsum esse dixerunt, idque inventum est eo loco, qui est ab haruspicibus demonstratus. XI. 17. Sed quo potius utar aut auctore aut teste, quam te? cuius edidici etiam versus, et libenter quidem, quos in secundo Consulatus Urania Musa pronuntiat:

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur, et totum collustrat lumine mundum,
menteque divina caelum terrasque petessit;
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
(quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur:)
omnia iam cernes divina mente notata.

18. *Nam primum astrorum volucres, te consule, motus*
concursusque graves stellarum ardore micantes
tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti:
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
quum claram speciem concreto lumine luna
abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae, magnum ad columen, flammato ardore volabat,
praecipites caeli partes obitusque petissens:
aut quum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitalia lumina liquit?
aut quum se gravido tremefecit corpore tellus!
Iam vero variae, nocturno tempore visae,
terribiles formae bellum motusque monebant:
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant, tristes minitantia casus:

19. *atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,*
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deûm genitor caelo terrisque canebat.

XII. *Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta*
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.
Tum species ex aere vetus generosaque Nattae*
concidit, elapsaeque vetusto numine leges;
et Divûm simulacra peremit fulminis ardor.

20. *Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,*
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant;
vel legum exitium constanti voce ferebant;
templa deûmque adeo flammis urbesque iubebant
eripere, et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri;
ni post, excelsum ad columen formata decore,
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
21. *Haec, tardata diu species, multumque morata,*
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
et clades patriae, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.

XIII. *Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,*
qui populos urbesque modo ac virtute regebant,
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit et longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos.
Haec adeo penitus cura videre sagaci,
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
22. *inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo*
fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxas,
quod patriae vocis studiis nobisque sacrasti.

Tu igitur animum poteris inducere contra ea, quae a me disputantur de divinatione, dicere, qui et gesseris ea, quae gessisti, et ea, quae pronuntiavi, accuratissime scripseris? 23. Quid? quaeris, Carneades, cur haec ita fiant, aut qua arte perfici possint? Nescire me fateor: evenire autem, te ipsum dico videre. Casu, inquis. Itane vero? Quidquam potest casu esse factum, quod omnes habet in se numeros veritatis? Quattuor tali iacti casu Venereum efficiunt. Num etiam centum Venereos, si cccc talos ieceris, casu futuros putas? Aspersa temere pigmenta in tabula oris lineamenta effingere possunt; num etiam Veneris Coae pulchritudinem effingi posse aspersione fortuita putas? Sus rostro si humi A litteram impresserit, num propterea suspicari poteris, Andromacham Ennii ab ea posse describi? Fingebat Carneades, in Chiorum lapicidinis saxo diffisso caput exstitisse Panisci. Credo, aliquam non dissimilem figuram, sed certe non talem, ut eam factam a Scopa diceres. Sic enim profecto se res habet, ut numquam perfecte veritatem casus imitetur.

XIV. 24. At nonnumquam ea, quae praedicta sunt, minus eveniunt. Quae tandem id ars non habet? earum dico artium, quae coniectura continentur, et sunt opinabiles. An medicina ars non putanda est? quam tamen multa fallunt. Quid? gubernatores nonne falluntur? An Achivorum exercitus et tot navium rectores non ita profecti sunt ab Ilio,

út profectióne laeti píscium lascíviam
íntuerentur, ut ait Pacuvius, *néc tuendi cápere posset sátietas?*
'Interea prope iam óccidente sóle inhorrescit mare:
ténebrae conduplicántur, noctisque ét nimbûm occaecát nigror.

Num igitur tot clarissimorum ducum regumque naufragium sustulit artem gubernandi? aut num imperatorum scientia nihil est, quia summus imperator nuper fugit, amisso exercitu? aut num propterea nulla est reipublicae gerendae ratio atque prudentia, quia multa Cn. Pompeium, quaedam M. Catonem, nonnulla etiam te ipsum fefellerunt? Similis est haruspicum responsio, omnisque opinabilis divinatio: coniectura enim nititur, ultra quam progredi non potest. 25. Ea fallit fortasse nonnumquam; sed tamen ad veritatem saepissime dirigit. Est enim ab omni aeternitate repetita; in qua quum paene innumerabiliter res eodem modo evenirent, iisdem signis antegressis, ars est effecta, eadem saepe animadvertendo ac notando.

XV. Auspicia vero vestra quam constant? quae quidem nunc a Romanis auguribus ignorantur: (bona hoc tua venia dixerim:) a Cilicibus, Pamphyliis, Pisidis, Lyciis tenentur. 26. Nam quid ego hospitem nostrum, clarissimum atque optimum virum, Deiotarum regem, commemorem? qui nihil umquam nisi auspicato gerit: qui quum ex itinere quodam proposito et constituto revertisset, aquilae admonitus volatu; conclave illud, ubi erat mansurus, si ire perrexisset, proxima nocte corruit. 27. Itaque, ut ex ipso audiebam, persaepe revertit ex itinere, quum iam progressus esset multorum dierum viam. Cuius quidem hoc praeclarissimum est, quod, posteaquam a Caesare tetrarchia*, regno pecuniaque mulctatus est, negat se tamen eorum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti secunda evenerint, poenitere. Senatus enim auctoritatem et populi Romani libertatem atque imperii dignitatem suis armis esse defensam: sibique eas aves, quibus auctoribus officium et fidem secutus esset, bene consuluisse: antiquiorem enim sibi fuisse possessionibus suis gloriam. Ille mihi videtur igitur vere augurari. Nam nostri quidem magistratus auspiciis utuntur coactis. Necesse est enim, offa obiecta, cadere frustum ex pulli ore, quum pascitur. 28. Quod autem scriptum habetis, tripudium fieri, si ex ea quid in solum ceciderit: hoc quoque, quod dixi, coactum, tripudium solistimum dicitis. Itaque multa auguria, multa auspicia, quod Cato ille sapiens queritur, negligentia collegii amissa plane et deserta sunt.

XVI. Nihil fere quondam maioris rei, nisi auspicato, ne privatim quidem, gerebatur: quod etiam nunc nuptiarum auspices declarant, qui, re omissa, nomen tantum tenent. Nam ut nunc extis: (quamquam id ipsum aliquanto minus, quam olim:) sic tum avibus magnae res impetriri* solebant. Itaque, sinistra dum non exquirimus, in dira et in vitiosa incurrimus. 29. Ut P. Claudius, Appii Caeci filius, eiusque collega, L. Iunius, classes maximas perdiderunt, quum vitio navigassent. Quod eodem modo evenit Agamemnoni: qui, quum Achivi coepissent

ínter sese strépere, aperteque ártem obterere extíspicum;*
sólvere imperát secundo rúmore adversáque avi.

Sed quid vetera? M. Crasso quid acciderit, videmus, dirarum obnuntiatione neglecta. In quo Appius, collega tuus, bonus augur, ut ex te audire soleo, non satis scienter virum bonum et civem egregium censor C. Ateium notavit, quod ementitum auspicia subscripserit. Esto: fuerit hoc censoris, si iudicabat ementitum. At illud minime auguris, quod ascripsit, ob eam caussam populum Romanum calamitatem maximam cepisse. Si enim ea caussa calamitatis fuit: non in eo est culpa, qui obnuntiavit, sed in eo, qui non paruit. Veram enim fuisse obnuntiationem, ut ait idem augur et censor, exitus approbavit: quae si falsa fuisset, nullam afferre potuisset caussam calamitatis. Etenim dirae, sicut cetera auspicia, ut omina, ut signa, non caussas afferunt, cur quid eveniat, sed nuntiant ventura, nisi provideris. 30. Non igitur obnuntiatio Ateii caussam finxit calamitatis, sed signo obiecto monuit Crassum, quid eventurum esset, nisi cavisset. Ita aut illa obnuntiatio nihil valuit: aut si, ut Appius iudicat, valuit, id valuit, ut peccatum haereret non in eo, qui monuerit, sed in eo, qui non obtemperarit. XVII. Quid? lituus iste vester, quod clarissimum est insigne auguratus, unde vobis est traditus? Nempe eo Romulus regiones direxit tum, quum Urbem condidit. Qui quidem Romuli lituus, id est incurvum et leviter a summo inflexum bacillum, quod ab eius litui, quo canitur, similitudine nomen invenit, quum situs esset in curia Saliorum, quae est in Palatio, eaque deflagravisset, inventus est integer. 31. Quid? multis annis post Romulum, Prisco regnante Tarquinio, quis veterum scriptorum non loquitur, quae sit ab Attio Navio per lituum regionum facta descriptio? Qui quum propter paupertatem sues puer pasceret, una ex iis amissa, vovisse dicitur, si recuperavisset, uvam se deo daturum, quae maxima esset in vinea: itaque sue inventa, ad meridiem spectans in vinea media dicitur constitisse; quumque in quattuor partes vineam divisisset, tresque partes aves abdixissent, quarta parte, quae erat reliqua in regione distributa, mirabili magnitudine uvam, ut scriptum videmus, invenit. Qua re celebrata, quum vicini omnes ad eum de rebus suis referrent, erat in magno nomine et gloria. 32. Ex quo factum est, ut eum ad se rex Priscus arcesseret. Cuius quum tentaret scientiam auguratus, dixit ei, cogitare se quiddam; id possetne fieri, consuluit. Ille, augurio acto, posse respondit. Tarquinius autem dixit, se cogitasse cotem novacula posse praecidi. Tum Attium iussisse experiri. Ita cotem, in comitium allatam, inspectante et rege et populo, novacula esse discissam. Ex eo evenit, ut et Tarquinius augure Attio Navio uteretur, et populus de suis rebus ad eum referret. 33. Cotem autem illam et novaculam defossam in comitio supraque impositum puteal accepimus. Negemus omnia: comburamus annales; ficta haec esse dicamus: quidvis denique potius, quam deos res humanas curare, fateamur. Quid? quod scriptum apud te est de Ti. Graccho, nonne et augurum et haruspicum comprobat disciplinam? Qui, quum tabernaculum vitio cepisset imprudens, quod inauspicato pomoerium transgressus esset, comitia consulibus rogandis habuit. Nota res est, et a te ipso mandata monumentis. Sed et ipse augur Ti. Gracchus auspiciorum auctoritatem confessione errati sui comprobavit; et haruspicum disciplinae magna accessit auctoritas, qui, recentibus comitiis in senatum introducti, negaverunt iustum comitiorum rogatorem fuisse.

XVIII. 34. Iis igitur assentior, qui duo genera divinationum esse dixerunt: unum, quod particeps esset artis; alterum, quod arte careret. Est enim ars in iis, qui novas res coniectura persequuntur, veteres observatione didicerunt. Carent autem arte ii, qui, non ratione aut coniectura, observatis ac notatis signis, sed concitatione quadam animi, aut soluto liberoque motu, futura praesentiunt: (quod et somniantibus saepe contingit et nonnumquam vaticinantibus per furorem:) ut Bacis Boeotius, ut Epimenides Cres, ut Sibylla Erythraea. Cuius generis oracula etiam habenda sunt, non ea, quae aequatis sortibus ducuntur, sed illa, quae instinctu divino afflatuque funduntur. Etsi ipsa sors contemnenda non est, si auctoritatem habet vetustatis, ut eae sunt sortes, quas e terra editas accepimus: quae tamen ductae ut in rem apte cadant, fieri credo posse divinitus. Quorum omnium interpretes, ut grammatici poetarum, proxime ad eorum, quos interpretantur, divinationem videntur accedere. 35. Quae est igitur ista calliditas, res vetustate robustas calumniando velle pervertere? Non reperio caussam. Latet fortasse obscuritate involuta naturae. Non enim me deus ista scire, sed his tantummodo uti voluit. Utar igitur, nec adducar, ut rear, aut in extis totam Etruriam delirare, aut eamdem gentem in fulguribus errare, aut fallaciter portenta interpretari, quum terrae saepe fremitus, saepe mugitus, saepe motus multa nostrae reipublicae, multa ceteris civitatibus gravia et vera praedixerint. 36. Quid? qui irridetur, partus hic mulae, nonne, quia fetus exstitit in sterilitate naturae, praedictus est ab haruspicibus incredibilis partus malorum? Quid? Ti. Gracchus, P. F., qui bis consul et censor fuit, idemque et summus augur et vir sapiens civisque praestans, nonne (ut C. Gracchus, filius eius, scriptum reliquit), duobus anguibus domi comprehensis, haruspices convocavit? Qui quum respondissent, si marem emisisset, uxori brevi tempore esse moriendum; si feminam, ipsi: aequius esse censuit, se maturam oppetere mortem, quam P. Africani filiam adolescentem. Feminam emisit: ipse paucis post diebus est mortuus. XIX. Irrideamus haruspices; vanos, futiles esse dicamus: quorumque disciplinam et sapientissimus vir et eventus ac res comprobavit, contemnamus: contemnamus etiam Babylonios et eos, qui e Caucaso caeli signa servantes numeris stellarum cursus et motus * persequuntur. Condemnemus, inquam, hos aut stultitiae aut vanitatis aut imprudentiae, qui CCCC LXX millia annorum, ut ipsi dicunt, monumentis comprehensa continent, et mentiri iudicemus, nec saeculorum reliquorum iudicium, quod de ipsis futurum sit, pertimescere. 37. Age, barbari vani atque fallaces: num etiam Graiorum historia mentita est? quae Croeso Pythius Apollo, ut de naturali divinatione dicam, quae Atheniensibus, quae Lacedaemoniis, quae Tegeatis, quae Argivis, quae Corinthiis responderit, quis ignorat? Collegit innumerabilia oracula Chrysippus, nec ullum sine locuplete auctore atque teste; quae quia nota tibi sunt, relinquo. Defendo unum hoc. Numquam illud oraculum Delphis tam celebre et tam clarum fuisset, neque tantis donis refertum omnium populorum atque regum, nisi omnis aetas oraculorum illorum veritatem esset experta. Iamdiu idem non facit. 38. Ut igitur nunc minore gloria est, quia minus oraculorum veritas excellit: sic tum, nisi summa veritate, in tanta gloria non fuisset. Potest autem vis illa terrae, quae mentem Pythiae divino afflatu concitabat, evanuisse vetu-

state, ut quosdam exaruisse amnes aut in alium cursum contortos et deflexos videmus. Sed, ut vis, acciderit: magna enim quaestio est: modo maneat id, quod negari non potest, nisi omnem historiam perverterimus, multis saeculis verax fuisse id oraculum.

XX. 39. Sed omittamus oracula: veniamus ad somnia. De quibus disputans Chrysippus, multis et minutis somniis colligendis facit idem, quod Antipater, ea conquirens, quae Antiphontis interpretatione explicata, declarant illa quidem acumen interpretis; sed exemplis grandioribus decuit uti. Dionysii mater, eius, qui Syracusiorum tyrannus fuit, ut scriptum apud Philistum est, et doctum hominem et diligentem et aequalem temporum illorum, quum praegnans hunc ipsum Dionysium alvo contineret, somniavit se peperisse Satyriscum. Huic interpretes portentorum, qui Galeotae tum in Sicilia nominabantur, responderunt, (ut ait Philistus) eum, quem illa peperisset, clarissimum Graeciae diuturna cum fortuna fore. 40. Num te ad fabulas revoco vel nostrorum vel Graecorum poetarum? Narrat enim et apud Ennium Vestalis illa:

Excita quum tremulis anus attulit artubu' lumen,
talia commemorat lacrumans, exterrita somno:
Eurydica prognata, pater quam noster amavit,
vires vitaque corpu' meum nunc deserit omne.
Nam me visus homo pulcher per amoena salicta
et ripas raptare, locosque novos. Ita sola
postilla, germana soror, errare videbar,
tardaque vestigare, et quaerere te, neque posse
corde capessere: semita nulla pedem stabilibat.
41. *Exin compellare pater me voce videtur*
his verbis: O gnata, tibi sunt ante gerendae
aerumnae: post ex fluvio fortuna resistet.
Haec effatu' pater, germana, repente recessit,
nec sese dedit in conspectum corde cupitus,
quamquam multa manus ad caeli caerula templa
tendebam lacrumans, et blanda voce vocabam.
Vix aegro tum corde meo me somnu' reliquit.

XXI. 42. Haec, etiam si ficta sunt a poeta, non absunt tamen a consuetudine somniorum. Sit sane etiam illud commentitium, quo Priamus est conturbatus.

Quia máter gravida párere se ardentém facem
visa ést in somnis Hécuba: quo factó pater
rex ípse Priamus, sómnio mentís metu
percúlsus, curis súmptus suspirántibus,
exsácrificabat hóstiis balántibus.
Tum cóniectorem póstulat, pacém petens,
ut se édoceret óbsecrans Apóllinem,
quo sése vertant tántae sortes sómniúm.
Ibi éx oraclo vóce divina édidit
Apóllo; puerum, prímus Priamo quí foret
postílla natus, témperaret tóllere.
Eum ésse exitium Tróiae, pestem Pérgamo.

43. Sint haec, ut dixi, somnia fabularum: hisque adiungatur etiam Aeneae somnium, quod in Numerii Fabii Pictoris Graecis annalibus eiusmodi est, ut omnia, quae ab Aenea gesta sunt, quaeque illi acciderunt, ea fuerint, quae ei secundum quietem visa sunt. XXII. Sed propiora videamus. Cuiusnam modi est Superbi Tarquinii somnium, de quo in Bruto Accii loquitur ipse?

44. *Quum iám quieti córpus nocturno ímpetu*
dedí, sopore plácans artus lánguidos;
visú' st in somnis, pástorem ad me appéllere
pecús lanigerum exímia pulchritúdine:
duos cónsanguineos árietes inde éligi,
praeclárioremque álterum immoláre me:
deinde éius germanum córnibus conítier
in me árietare, eoque ictu me ad casúm dari:
exín prostratum térra, graviter saúcium,
resupínum, in caelo cóntueri máximum ac
mirificum facinus; déxtrorsum orbem flámmeum
radiátum solis líquier cursú novo.

45. Eius igitur somnii a coniectoribus quae sit interpretatio facta, videamus:

Réx, quae in vita usúrpant homines, cógitant, curánt, vident,
quaéque agunt vigilántes, agitantque, éa si cui in somno áccidunt.
mínus mirum est. Sed in re tanta haud témere visa se ófferunt,
Proín vide, ne, quem tu ésse hebetem députes aeque ác pecus,
is sapientiá munitum péctus egregiúm gerat,
téque regno expéllat. Nam id, quod dé sole ostentúm est tibi,
pópulo commutátionem rérum portendít fore
pérpropinquam: haec béne verruncent pópulo. Nam quod ad déxteram
coépit cursum ab laéva signum praépotens; pulchérrime
aúguratum est, rém Romanam públicam summám fore.

XXIII. 46. Age nunc ad externa redeamus. Matrem Phalaridis scribit Ponticus Heraclides, doctus vir, auditor et discipulus Platonis, visam esse videre in somnis simulacra deorum, quae ipsa domi consecravisset: ex his Mercurium e patera, quam dextra manu teneret, sanguinem visum esse fundere: qui quum terram attigisset, refervescere videretur sic, ut tota domus sanguine redundaret. Quod matris somnium immanis filii crudelitas comprobavit. Quid ego, quae magi Cyro illi principi interpretati sunt, ex Dinonis Persicis proferam? Nam quum dormienti ei sol ad pedes visus esset, ter eum scribit frustra appetivisse manibus, quum se convolvens sol elaberetur et abiret: ei magos dixisse, (quod genus sapientum et doctorum habebatur in Persis:) ex triplici appetitione solis, XXX annos Cyrum regnaturum esse, portendi. Quod ita contigit. Nam ad septuagesimum pervenit, quum XL natus annos regnare coepisset. 47. Est profecto quiddam etiam in barbaris gentibus praesentiens atque divinans: siquidem ad mortem proficiscens Calanus Indus, quum ascenderet in rogum ardentem: »O praeclarum discessum, inquit, e vita! quum, ut Herculi contigit, mortali corpore cremato, in lucem animus excesserit!« Quumque Alexander eum rogaret, si quid vellet, ut diceret; »Optime, inquit: propediem te videbo.« Quod ita contigit. Nam Babylone paucis post diebus Alexander est mortuus. Discedo parumper a somniis, ad quae mox revertar. Qua nocte templum Ephesiae Dianae deflagravit, eadem constat ex Olympiade natum esse Alexandrum, atque, ubi lucere coepisset, clamitasse magos, pestem ac perniciem Asiae proxima nocte natam. Haec de Indis et magis.

XXIV. 48. Redeamus ad somnia. Hannibalem Caelius scribit, quum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet, dubitaretque, utrum ea solida esset, an extrinsecus inaurata, perterebravisse: quumque solidam invenisset, statuissetque tollere, ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret,

amitteret; idque ab homine acuto non esse neglectum. Itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam, et eam in summa columna collocavisse. 49. Hoc idem in Sileni, quem Caelius sequitur, Graeca historia est: is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est: Hannibalem, quum cepisset Saguntum, visum esse in somnis a Iove in deorum concilium vocari: quo quum venisset, Iovem imperasse, ut Italiae bellum inferret, ducemque ei unum e concilio datum; quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecepisse, ne respiceret; illum autem id diutius facere non potuisse elatumque cupiditate respexisse; tum visam belluam vastam et immanem, circumplicatam serpentibus, quacumque incederet, omnia arbusta, virgulta, tecta pervertere; et eum admiratum quaesisse de deo, quodnam illud esset tale monstrum: et deum respondisse, vastitatem esse Italiae, praecepisseque, ut pergeret protinus; quid retro atque a tergo fieret, ne laboraret. 50. Apud Agathoclem scriptum in historia est, Hamilcarem Karthaginiensem, quum oppugnaret Syracusas, visum esse audire vocem, se postridie caenaturum Syracusis: quum autem is dies illuxisset, magnam seditionem in castris eius inter Poenos et Siculos milites esse factam: quod quum sensissent Syracusani, improviso eos in castra irrupisse Hamilcaremque ab iis vivum esse sublatum. Ita res somnium comprobavit. Plena exemplorum est historia, tum referta vita communis. 51. At vero P. Decius ille, Q. F. qui primus e Deciis consul fuit, quum esset tribunus militum M. Valerio, A. Cornelio consulibus, a Samnitibusque premeretur noster exercitus, quum pericula praeliorum iniret audacius, moneretur que, ut cautior esset, dixit, quod exstat in annalibus: sibi in somnis visum esse, quum in mediis hostibus versaretur, occidere cum maxima gloria. Et tum quidem incolumis exercitum obsidione liberavit. Post triennium autem, quum consul esset, devovit se, et in aciem Latinorum irrupit armatus. Quo eius facto superati sunt et deleti Latini. Cuius mors ita gloriosa fuit, ut eamdem concupisceret filius. XXV. 52. Sed veniamus nunc, si placet, ad somnia philosophorum. Est apud Platonem Socrates, quum esset in custodia publica, dicens Critoni, suo familiari, sibi post tertium diem esse moriendum: vidisse se in somnis pulchritudine eximia feminam, quae se nomine appellans diceret Homericum quemdam eiusmodi versum:

Tertia te Phthiae tempestas laeta locabit.

Quod ut est dictum, sic scribitur contigisse. Xenophon Socraticus (qui vir et quantus!) in ea militia, qua cum Cyro minore perfunctus est, sua scribit somnia; quorum eventus mirabiles exstiterunt. 53. Mentiri Xenophontem, an delirare dicemus? Quid? singulari vir ingenio Aristoteles, et paene divino, ipsene errat, an alios vult errare? quum scribit, Eudemum Cyprium, familiarem suum, iter in Macedoniam facientem Pheras venisse; quae erat urbs in Thessalia tum admodum nobilis, ab Alexandro autem tyranno crudeli dominatu tenebatur: in eo igitur oppido ita graviter aegrum Eudemum fuisse, ut omnes medici diffiderent: ei visum in quiete egregia facie iuvenem dicere, fore, ut perbrevi convalesceret, paucisque diebus interiturum Alexandrum tyrannum, ipsum autem Eudemum quinquennio post domum esse rediturum. Atque ita quidem prima statim scribit Aristoteles consecuta, et convaluisse Eudemum, et ab uxoris fratribus interfectum tyrannum; quinto autem anno exeunte, quum esset spes ex illo somnio in Cyprum illum ex Sicilia esse rediturum, praeliantem eum ad Syracusas occidisse: ex quo ita illud somnium esse interpretatum, ut, quum animus Eudemi e corpore excesserit, tum domum revertisse videatur. 54. Adiungamus philosophis doctissimum hominem, poetam quidem divinum, Sophoclem: qui, quum ex aede Herculis patera aurea gravis surrepta esset, in somnis vidit ipsum deum dicentem, qui id fecisset. Quod semel ille iterumque neglexit. Ubi idem saepius, ascendit in Areopagum: detulit rem. Areopagitae comprehendi iubent eum, qui a Sophocle erat nominatus. Is, quaestione adhibita, confessus est, pateramque retulit. Quo facto, fanum illud Indici[s] Herculis nominatum est. XXVI. 55. Sed quid ego Graecorum? Nescio quo modo me magis nostra delectant. Omnes hoc historici, Fabii, Gellii, sed proxime Caelius. Quum bello Latino ludi votivi maximi primum fierent, civitas ad arma repente est excitata. Itaque, ludis intermissis, instaurativi constituti sunt. Qui antequam fierent, quumque iam populus consedisset, servus per circum, quum virgis caederetur, furcam ferens ductus est. Exin cuidam rustico Romano dormienti visus est venire, qui diceret, praesulem sibi non placuisse ludis, idque ab eodem iussum esse eum senatui nuntiare: illum non esse ausum. Iterum esse idem visum, et monitum, ne vim suam experiri vellet: ne tum quidem esse ausum. Exin filium eius esse mortuum; eamdem in somnis admonitionem fuisse tertiam. Tum illum etiam debilem factum, rem ad amicos detulisse, quorum de sententia lecticula in curiam esse delatum, quumque senatui somnium enarravisset, pedibus suis domum revertisse. Itaque somnio comprobato a senatu, ludos illos iterum instauratos, memoriae proditum est. 56. C. vero Gracchus multis dixit, ut scriptum apud eumdem Caelium est, sibi in somnis quaesturam petenti Ti. fratrem visum esse dicere, quam vellet cunctaretur, tamen eodem sibi leto, quo ipse interisset, esse pereundum. Hoc, antequam tribunus plebi C. Gracchus factus esset, et se audisse scribit Caelius, et dixisse multis. Quo somnio quid inveniri potest certius?

XXVII. Quid? illa duo somnia, quae creberrime commemorantur a Stoicis, quis tandem potest contemnere? unum de Simonide: qui quum ignotum quemdam proiectum mortuum vidisset, eumque humavisset, haberetque in animo navem conscendere, moneri visus est, ne id faceret, ab eo, quem sepultura affecerat; si navigasset, eum naufragio esse periturum; itaque Simonidem redisse; perisse ceteros, qui tum navigassent. 57. Alterum ita traditum, clarum admodum somnium. Quum duo quidam Arcades familiares iter una facerent, et Megaram venissent, alterum ad cauponem devertisse, ad hospitem alterum. Qui ut caenati quiescerent, concubia nocte visum esse in somnis ei, qui erat in hospitio, illum alterum orare, ut subveniret, quod sibi a caupone interitus pararetur; eum primo perterritum somnio surrexisse; dein quum se collegisset idque visum pro nihilo habendum esse duxisset, recubuisse; tum ei dormienti eumdem illum visum esse rogare, ut, quoniam sibi vivo non subvenisset, mortem suam ne inultam esse pateretur, se interfectum in plaustrum a caupone esse coniectum, et supra stercus iniectum; petere, ut mane ad portam adesset, priusquam plaustrum ex oppido exiret. Hoc vero eum somnio commotum, mane bubulco praesto ad portam fuisse; quaesisse ex eo, quid esset in plau-

stro: illum perterritum fugisse, mortuum erutum esse; cauponem, re patefacta, poenas dedisse.

XXVIII. 58. Quid hoc somnio dici potest divinius? Sed quid aut plura aut vetera quaerimus? Saepe tibi meum narravi; saepe ex te audivi tuum somnium: Me, quum Asiae provinciae praeessem, vidisse in quiete, quum tu equo advectus ad quamdam magni fluminis ripam, provectus subito atque delapsus in flumen, nusquam apparuisses, me contremuisse, timore perterritum: tum te repente laetum exstitisse, eodemque equo adversam ascendisse ripam, nosque inter nos esse complexos. Facilis coniectura huius somnii: mihique a peritis in Asia praedictum est, fore eos eventus rerum, qui acciderunt. 59. Venio nunc ad tuum: audivi equidem ex te ipso, sed mihi saepius noster Salustius narravit; quum in illa fuga, nobis gloriosa, patriae calamitosa, in villa quadam campi Atinatis maneres, magnamque partem noctis vigilasses, ad lucem denique arcte et graviter dormitare te* coepisse. Itaque, quamquam iter instaret, se* tamen silentium fieri iussisse, neque esse passum te excitari: quum autem experrectus esses hora secunda fere, te sibi somnium narravisse: visum tibi esse, quum in locis solis maestus errares, C. Marium cum fascibus laureatis quaerere ex te, quid tristis esses; quumque tu te tua patria vi pulsum esse dixisses, prehendisse eum dextram tuam, et bono animo te iussisse esse, lictorique proximo tradidisse, ut te in monumentum suum deduceret; et dixisse, in eo tibi salutem fore. Tum et se exclamasse Salustius narrat, reditum tibi celerem et gloriosum paratum, et te ipsum visum somnio delectari. Nam illud mihi ipsi celeriter nuntiatum est, ut audivisses, in monumento Marii de tuo reditu magnificentissimum illud senatus consultum esse factum, referente optimo et clarissimo viro consule, idque frequentissimo theatro, incredibili clamore et plausu comprobatum: dixisse te, nihil illo Atinati somnio fieri posse divinius.

XXIX. 60. At multa falsa. Immo obscura fortasse nobis. Sed sint falsa quaedam; contra vera quid dicimus? quae quidem multo plura evenirent, si ad quietem integri iremus. Nunc onusti cibo et vino perturbata et confusa cernimus. Vide, quid Socrates in Platonis Politia loquatur. Dicit enim: *Quum dormientibus ea pars animi, quae mentis et rationis sit particeps, sopita langueat: illa autem, in qua feritas quaedam sit atque agrestis immanitas, quum sit immoderato tumefacta potu atque pastu, exsultare eam in somno immoderateque iactari: itaque huic omnia visa obiiciuntur a mente ac ratione vacua: ut aut cum matre corpus miscere videatur, aut cum quovis alio vel homine, vel deo, saepe bellua; atque etiam trucidare aliquem, et impie cruentari, multaque facere impure atque taetre cum temeritate et impudentia.* 61. *At qui salubri et moderato cultu atque victu quieti se tradiderit, ea parte animi, quae mentis et consilii est, agitata et erecta, saturataque bonarum cogitationum epulis: eaque parte animi, quae voluptate alitur, nec inopia enecta, nec satietate affluenti, (quorum utrumque praestringere aciem mentis solet, sive deest naturae quippiam, sive abundat atque affluit,) illa etiam tertia parte animi, in qua irarum exsistit ardor, sedata atque restincta: tum eveniet, duabus animi temerariis partibus compressis, ut illa tertia pars rationis et mentis eluceat, et se vegetam ad somniandum acremque praebeat: tum ei visa quietis occurrent tranquilla atque veracia.* Haec verba ipsa Platonis expressi. XXX. 62. Epicurum igitur audiemus potius? Namque Carneades concertationis studio modo ait hoc, modo illud. At ille quid sentit? Sentit autem nihil umquam elegans, nihil decorum. Hunc ergo antepones Platoni et Socrati? qui ut rationem non redderent, auctoritate tamen hos minutos philosophos vincerent. Iubet igitur Plato, sic ad somnum proficisci corporibus affectis, ut nihil sit, quod errorem animis perturbationemque afferat. Ex quo etiam Pythagoricis interdictum putatur, ne faba vescerentur, quod habet inflationem magnam is cibus, tranquillitati mentis quaerentis vera contrariam. 63. Quum ergo est somno sevocatus animus a societate et a contagione corporis, tum meminit praeteritorum, praesentia cernit, futura praevidet. Iacet enim corpus dormientis, ut mortui; viget autem et vivit animus. Quod multo magis faciet post mortem, quum omnino corpore excesserit. Itaque appropinquante morte multo est divinior. Nam et id ipsum vident, qui sunt morbo gravi et mortifero affecti, instare mortem. Itaque his occurrunt plerumque imagines mortuorum; tumque vel maxime laudi student; eosque, qui secus, quam decuit, vixerunt, peccatorum suorum tum maxime poenitet. 64. Divinare autem morientes, etiam illo exemplo confirmat Posidonius, quo affert, Rhodium quemdam morientem sex aequales nominasse, et dixisse, qui primus eorum, qui secundus, qui deinceps moriturus esset. Sed tribus modis censet deorum appulsu homines somniare: uno, quod praevideat animus ipse per sese, quippe qui deorum cognatione teneatur; altero, quod plenus aer sit immortalium animorum, in quibus tamquam insignitae notae veritatis appareant; tertio, quod ipsi dii cum dormientibus colloquantur: idque, ut modo dixi, facilius evenit appropinquante morte, ut animi futura augurentur. 65. Ex quo et illud est Calani, de quo ante dixi, et Homerici Hectoris, qui moriens propinquam Achilli mortem denuntiat. XXXI. Neque enim illud verbum temere consuetudo approbavisset, si ea res nulla esset omnino:

Praésagibat ánimus, frustra me íre, quum exirém domo.

Sagire enim sentire acute est: ex quo sagae anus, quia multa scire volunt, et sagaces dicti canes. Is igitur, qui ante sagit, quam oblata res est, dicitur praesagire, id est, futura ante sentire.

66. Inest igitur in animis praesagitio extrinsecus iniecta atque inclusa divinitus. Ea si exarsit acrius, furor appellatur, quum a corpore animus abstractus divino instinctu concitatur.

H. Séd quid oculis rábere visa est dérepente ardéntibus?
Ubi illa paullo ánte sapiens, vírginali modéstia?
C. Máter, optumátum multo múlier melior múlierum;
míssa sum supérstitiosis háriolatiónibus;
nám * *me Apollo fátis fandis démentem invitám ciet.*
Vírgines vero aéquales, patrí méi, meúm factúm pudet,
optimi virí: mea mater, túi me miseret, méi piget.
Óptumam progéniem Priamo péperisti extra me: hóc dolet,
méi obesse, illós prodesse, me óbstare, illos óbsequi.

O poema tenerum et moratum atque molle! Sed hoc minus ad rem. 67. Illud, quod volumus, expressum est, ut vaticinari furor vera soleat.

Ádest, adest fax óbvoluta sánguine atque incéndio:
múltos annos látuit: cives, férte opem, et restínguite.

Deus inclusus corpore humano iam, non Cassandra loquitur:

Iámque mari magnó classis cita
téxitur: exitiúm examen rapit:
ádvenit, et fera vélivolantibus
návibu' complevit manu' littora.

XXXII. 68. Tragoedias loqui videor et fabulas. At ex te ipso non commentitiam rem, sed factam, eiusdem generis audivi: C. Coponium ad te venisse Dyrrhachio, quum praetorio imperio classis Rhodiae praeesset, cum primis hominem prudentem atque doctum: eumque dixisse, remigem quemdam e quinqueremi Rhodiorum vaticinatum, madefactum iri minus XXX diebus Graeciam sanguine; rapinas Dyrrhachii et conscensionem in naves cum fuga, fugientibusque miserabilem respectum incendiorum fore, sed Rhodiorum classi propinquum reditum ac domum itionem dari: tum neque te ipsum non esse commotum, Marcumque Varronem et M. Catonem, qui tum ibi erant, doctos homines, vehementer esse perterritos: paucis sane post diebus ex Pharsalica fuga venisse Labienum: qui quum interitum exercitus nuntiavisset, reliqua vaticinationis brevi esse confecta. 69. Nam et ex horreis direptum effusumque frumentum vias omnes angiportusque constraverat; et naves subito perterriti metu conscendistis; et noctu ad oppidum respicientes, flagrantes onerarias, quas incenderant milites, quia sequi noluerant, videbatis: postremo a Rhodia classe deserti, verum vatem fuisse sensistis.

70. Exposui, quam brevissime potui, somnii et furoris oracula, quae carere arte dixeram. Quorum amborum generum una ratio est, qua Cratippus noster uti solet; animos hominum quadam ex parte extrinsecus esse tractos et haustos. Ex quo intelligitur, esse extra divinum animum, humanus unde ducatur: humani autem animi eam partem, quae sensum, quae motum, quae appetitum habeat, non esse ab actione corporis seiugatam: quae autem pars animi rationis atque intelligentiae sit particeps, eam tum maxime vigere, quum plurimum absit a corpore. 71. Itaque expositis exemplis verarum vaticinationum et somniorum, Cratippus solet rationem concludere hoc modo: »Si sine oculis non potest exstare officium et munus oculorum; possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere: qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare; potest autem quis, quum divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere: satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid esse ita divinatum, ut nihil fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia; esse igitur divinationem, confitendum est.«

XXXIII. 72. Quae vero aut coniectura explicantur, aut eventis animadversa et notata sunt, ea genera divinandi, ut supra dixi, non naturalia, sed artificiosa dicuntur: in quo haruspices, augures coniectoresque numerantur. Haec improbantur a Peripateticis, a Stoicis defenduntur. Quorum alia sunt posita in monumentis et disciplina: quod Etruscorum declarant et haruspicini et fulgurales et tonitruales libri, vestri etiam augurales: alia autem subito ex tempore coniectura explicantur, ut apud Homerum Calchas, qui ex passerum numero belli Troiani annos auguratus est; et ut in Sisennae scriptum historia videmus, quod, te inspectante, factum est, ut, quum ille in agro Nolano immolaret ante praetorium, ab infima ara subito anguis emergeret; quum quidem C. Postumius haruspex oraret illum, ut in expeditionem exercitum educeret: id quum Sulla fecisset, tum ante oppidum Nolam florentissima Samnitium castra cepit. 73. Facta coniectura etiam in Dionysio est paullo ante, quam regnare coepit: qui quum, per agrum Leontinum iter faciens, equum ipse demisisset in flumen, submersus equus voraginibus, non exstitit: quem quum maxima contentione non potuisset extrahere, discessit, ut ait Philistus, aegre ferens. Quum autem aliquantulum progressus esset, subito exaudivit hinnitum, respexitque et equum alacrem laetus aspexit, cuius in iuba examen apum consederat. Quod ostentum habuit hanc vim, ut Dionysius paucis post diebus regnare coeperit. XXXIV. 74. Quid? Lacedaemoniis, paullo ante Leuctricam calamitatem, quae significatio facta est, quum in Herculis fano arma sonuerunt, Herculisque simulacrum multo sudore manavit? At eodem tempore Thebis, ut ait Callisthenes, in templo Herculis valvae clausae repagulis subito se ipsae aperuerunt; armaque, quae fixa in parietibus fuerant, ea sunt humi inventa. Quumque eodem tempore apud Lebadiam Trophonio res divina fieret, gallos gallinaceos in eo loco sic assidue canere coepisse, ut nihil intermitterent: tum augures dixisse Boeotios, Thebanorum esse victoriam, propterea quod avis illa victa silere soleret, canere, si vicisset. 75. Eademque tempestate multis signis Lacedaemoniis Leuctricae pugnae calamitas denuntiabatur. Namque et Lysandri, qui Lacedaemoniorum clarissimus fuerat, statuae, quae Delphis stabat, in capite corona subito exstitit ex asperis herbis et agrestibus: stellaeque aureae, quae Delphis erant a Lacedaemoniis positae post navalem illam victoriam Lysandri, qua Athenienses conciderunt, (qua in pugna quia Castor et Pollux cum Lacedaemoniorum classe visi esse dicebantur, eorum insignia deorum, stellae aureae, quas dixi, Delphis positae,) paullo ante Leuctricam pugnam deciderunt neque repertae sunt. 76. Maximum vero illud portentum iisdem Spartiatis fuit, quod, quum oraculum ab Iove Dodonaeo petivissent, de victoria sciscitantes, legatique illud, in quo inerant sortes, collocavissent; simia, quam rex Molossorum in deliciis habebat, et sortes ipsas et cetera, quae erant ad sortem parata, disturbavit et aliud alio dissipavit. Tum ea, quae praeposita erat oraculo, sacerdos dixisse dicitur, de salute Lacedaemoniis esse, non de victoria cogitandum. XXXV. 77. Quid? bello Punico secundo nonne C. Flaminius, consul iterum, neglexit signa rerum futurarum magna cum clade reipublicae? Qui, exercitu lustrato, quum Arretium versus castra movisset et contra Hannibalem legiones duceret, et ipse et equus eius ante signum Iovis Statoris sine caussa repente concidit, nec eam rem habuit religioni, obiecto signo, ut peritis videbatur, ne committeret praelium. Idem quum tripudio auspicaretur, pullarius diem praelii committendi differebat. Tum Flaminius ex eo quaesivit, si ne postea quidem pulli pascerentur, quid faciendum censeret. Quum ille quiescendum respondisset, Flaminius: »Praeclara vero auspicia, si esurientibus pullis res geri poterit, saturis nihil geretur.« Itaque signa convelli, et se sequi iussit. Quo tempore, quum signifer primi hastati signum non posset movere loco, nec quidquam proficeretur, plures quum accederent; Flaminius, re nuntiata, suo more neglexit. Itaque tribus horis concisus exercitus, atque ipse interfectus est. 78. Ma-

gnum illud etiam, quod addidit Caelius, eo tempore ipso, quum hoc calamitosum fieret praelium, tantos terrae motus in Liguribus, Gallia compluribusque insulis totaque in Italia factos esse, ut multa oppida corruerint, multis locis labes factae sint terraeque desederint fluminaque in contrarias partes fluxerint, atque in amnes mare influxerit. XXXVI. Fiunt certe divinationum coniecturae a peritis. Midae illi Phrygio, quum puer esset, dormienti formicae in os tritici grana congesserunt. Divitissimum fore, praedictum est: quod evenit. At Platoni, quum in cunis parvulo dormienti apes in labellis consedissent, responsum est, singulari illum suavitate orationis fore. Ita futura eloquentia provisa in infante est. 79. Quid? amores ac deliciae tuae, Roscius num aut ipse aut pro eo Lanuvium totum mentiebatur? Qui quum esset in cunabulis educareturque in Solonio, qui est campus agri Lanuvini; noctu lumine apposito experrecta nutrix animadvertit puerum dormientem circumplicatum serpentis amplexu. Quo aspectu exterrita clamorem sustulit. Pater autem Roscii ad haruspices retulit: qui responderunt, nihil illo puero clarius, nihil nobilius fore. Atque hanc speciem Pasiteles* caelavit argento et noster expressit Archias versibus. Quid igitur exspectamus? an, dum in foro nobiscum dii immortales, dum in viis versentur, dum domi? qui quidem ipsi se nobis non offerunt, vim autem suam longe lateque diffundunt; quam tum terrae cavernis includunt, tum hominum naturis implicant. Nam terrae vis Pythiam Delphis incitabat, naturae Sibyllam. Quid enim? non videmus, quam sint varia terrarum genera; ex quibus et mortifera quaedam pars est, ut et Ampsancti in Hirpinis, et in Asia Plutonia, quae vidimus: et sunt partes agrorum aliae pestilentes, aliae salubres: aliae, quae acuta ingenia gignant, aliae, quae retusa: quae omnia fiunt et ex caeli varietate et ex disparili aspiratione terrarum.

80. Fit etiam saepe specie quadam, saepe vocum gravitate et cantibus, ut pellantur animi vehementius: saepe etiam cura et timore: qualis est illa,

flexánima tamquam lymphata, aut Bacchí sacris
commóta, in tumulis Teúcrum commemoráns suum.

XXXVII. Atque etiam illa concitatio declarat vim in animis esse divinam. Negat enim sine furore Democritus quemquam poetam magnum esse posse: quod idem dicit Plato. Quem, si placet, appellet furorem, dummodo is furor ita laudetur, ut in Phaedro Platonis laudatus est. Quid? vestra oratio in caussis: quid? ipsa actio potest esse vehemens et gravis et copiosa, nisi est animus ipse commotior? Equidem etiam in te saepe vidi, et (ut ad leviora veniamus) in Aesopo, familiari tuo, tantum ardorem vultuum atque motuum, ut eum vis quaedam abstraxisse a sensu mentis videretur.

81. Obiiciuntur etiam saepe formae, quae reapse nullae sunt: speciem autem offerunt. Quod contigisse Brenno dicitur eiusque Gallicis copiis, quum fano Apollinis Delphici nefarium bellum intulisset. Tum enim ferunt ex oraculo effatam esse Pythiam:

Ego próvidebo rem ístam et albae vírgines.

Ex quo factum, ut et viderentur virgines ferre arma contra, et nive Gallorum obrueretur exercitus. XXXVIII. Aristoteles quidem eos etiam, qui valetudinis vitio furerent et melancholici dicerentur, censebat habere aliquid in animis praesagiens atque divinum. Ego autem haud scio, an nec cardiacis hoc tribuendum sit, nec phreneticis: animi enim integri, non vitiosi corporis est divinatio.

82. Quam quidem esse re vera, hac Stoicorum ratione concluditur: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sunt: aut non diligunt homines; aut, quid eventurum sit, ignorant; aut existimant, nihil interesse hominum scire, quid futurum sit; aut non censent, esse suae maiestatis praesignificare hominibus, quae sunt futura; aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae eventura sunt; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. 83. Non igitur sunt dii nec significant futura. Sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant, nullas vias dant nobis ad significationis scientiam: frustra enim significarent: nec, si dant vias, non est divinatio; est igitur divinatio.«

XXXIX. 84. Hac ratione et Chrysippus et Diogenes et Antipater utitur. Quid est igitur, cur dubitandum sit, quin sint ea, quae disputavi, verissima? Si ratio mecum facit, si eventa, si populi, si nationes, si Graeci, si barbari, si maiores etiam nostri, si denique hoc semper ita putatum est? Si summi philosophi, si poetae, si sapientissimi viri, qui respublicas constituerunt, qui urbes condiderunt? an, dum bestiae loquantur, exspectamus; hominum consentiente auctoritate contenti non sumus?

85. Nec vero quidquam aliud affertur, cur ea, quae dico, divinandi genera nulla sint: nisi, quod difficile dictu videtur, quae cuiusque divinationis ratio, quae caussa sit. Quid enim habet haruspex, cur pulmo incisus etiam in bonis extis dirimat tempus et proferat diem? quid augur, cur a dextra corvus, a sinistra cornix faciat ratum? quid astrologus, cur stella Iovis aut Veneris coniuncta cum Luna ad ortus puerorum salutaris sit, Saturni Martisve contraria? cur autem deus dormientes nos moneat, vigilantes negligat? Quid deinde caussae est, cur Cassandra furens futura prospiciat, Priamus sapiens hoc idem facere non queat? 86. Cur fiat quidque, quaeris? Recte omnino. Sed non nunc id agitur. Fiat, necne fiat, id quaeritur. Ut si magnetem lapidem esse dicam, qui ferrum ad se alliciat et attrahat; rationem, cur id fiat, afferre nequeam: fieri omnino neges? Quod idem facis in divinatione: quam et cernimus ipsi, et audimus, et legimus et a patribus accepimus: neque ante philosophiam patefactam, quae nuper inventa est, hac de re communis vita dubitavit: et postea, quam philosophia processit, nemo aliter philosophus sensit, in quo modo esset auctoritas. 87. Dixi de Pythagora, de Democrito, de Socrate: excepi de antiquis praeter Xenophanem neminem: adiunxi veterem Academiam, Peripateticos, Stoicos. Unus dissentit Epicurus. Quid vero? hoc turpius, quam quod idem nullam sensit gratuitam esse virtutem? XL. Quis est autem, quem non moveat clarissimis monumentis testata consignataque antiquitas? Calchantem augurem scribit Homerus longe optimum, eumque ducem classis fuisse ad Ilium*, auspiciorum credo scientia, non locorum. 88. Amphilochus et Mopsus Argivorum reges fuerunt, sed iidem augures: iique urbes in ora maritima Ciliciae Graecas condiderunt. Atque etiam ante hos Amphia-

raus et Tiresias, non humiles et obscuri, neque eorum similes, ut apud Ennium est,

qui sui quaestus caússa fictas súscitant senténtias,

sed clari et praestantes viri, qui avibus et signis admoniti futura dicebant. Quorum de altero etiam apud inferos Homerus ait, solum sapere, ceteros umbrarum vagari modo. Amphiaraum autem sic honoravit fama Graeciae, deus ut haberetur, atque ut ab eius solo, in quo est humatus, oracula peterentur. 89. Quid? Asiae rex Priamus nonne et Helenum filium et Cassandram filiam divinantes habebat, alterum auguriis, alteram mentis incitatione et permotione divina? Quo in genere Marcios quosdam fratres, nobili loco natos, apud maiores nostros fuisse scriptum videmus. Quid? Polyidum Corinthium nonne Homerus et aliis multa, et filio ad Troiam proficiscenti mortem praedixisse commemorat? Omnino apud veteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant. Ut enim sapere, sic divinare regale ducebant. Testis est nostra civitas, in qua et reges augures, et postea privati eodem sacerdotio praediti rempublicam religionum auctoritate rexerunt. XLI. 90. Eaque divinationum ratio ne in barbaris quidem gentibus neglecta est: si quidem et in Gallia Druidae sunt, e quibus ipse Divitiacum Aeduum, hospitem tuum laudatoremque, cognovi: qui et naturae rationem, quam physiologiam Graeci appellant, notam esse sibi profitebatur, et partim auguriis, partim coniectura, quae essent futura, dicebat; et in Persis augurantur et divinant Magi, qui congregantur in fano commentandi caussa atque inter se colloquendi: quod etiam idem vos quondam facere Nonis solebatis. 91. Nec quisquam rex Persarum potest esse, qui non ante magorum disciplinam scientiamque perceperit. Licet autem videre et genera quaedam et nationes huic scientiae deditas. Telmessus in Caria est: qua in urbe excellit haruspicum disciplina. Itemque Elis in Peloponneso familias duas certas habet, Iamidarum unam, alteram Clytidarum, haruspicinae nobilitate praestantes. In Syria Chaldaei cognitione astrorum sollertiaque ingeniorum antecellunt. 92. Etruria autem de caelo tacta scientissime animadvertit: eademque interpretatur, quid quibusque ostendatur monstris atque portentis. Quocirca bene apud maiores nostros senatus, tum, quum florebat imperium, decrevit, ut de principum filiis sex singulis Etruriae populis in disciplinam traderentur, ne ars tanta propter tenuitatem hominum a religionis auctoritate abduceretur ad mercedem atque quaestum. Phryges autem et Pisidae et Cilices et Arabum natio avium significationibus plurimum obtemperant: quod idem factitatum in Umbria accepimus.

XLII. 93. Ac mihi quidem videntur e locis quoque ipsis, qui a quibusque incolebantur, divinationum opportunitates esse ductae. Etenim Aegyptii et Babylonii, in camporum patentium aequoribus habitantes, quum ex terra nihil emineret, quod contemplationi caeli officere posset, omnem curam in siderum cognitione posuerunt; Etrusci autem, quod religione imbuti studiosius et crebrius hostias immolabant, extorum cognitioni se maxime dediderunt: quodque propter aëris crassitudinem de caelo apud eos multa fiebant, et quod ob eamdem caussam multa inusitata partim e caelo, alia ex terra oriebantur, quaedam etiam ex hominum pecudumve conceptu et satu, portentorum exercitatissimi interpretes exstiterunt. Quorum quidem vim, ut tu soles dicere, verba ipsa prudenter a maioribus posita declarant. Quia enim ostendunt, portendunt, monstrant, praedicunt; ostenta, portenta, monstra, prodigia dicuntur. 94. Arabes autem et Phryges et Cilices, quod pastu pecudum maxime utuntur, campos et montes hieme et aestate peragrantes, propterea facilius cantus avium et volatus notaverunt. Eademque et Pisidiae caussa fuit, et huic nostrae Umbriae. Tum Caria tota, praecipueque Telmesses, quos ante dixi, quod agros uberrimos maximeque fertiles incolunt, in quibus multa propter fecunditatem fingi gignique possunt, in ostentis animadvertendis diligentes fuerunt.

XLIII. 95. Quis vero non videt, in optima quaque republica plurimum auspicia et reliqua divinandi genera valuisse? Quis rex umquam fuit, quis populus, qui non uteretur praedictione divina? neque solum in pace, sed in bello multo etiam magis, quo maius erat certamen et discrimen salutis. Omitto nostros, qui nihil in bello sine extis agunt, nihil sine auspiciis domi habent. [Auspicia] externa videamus. Namque et Athenienses omnibus semper publicis consiliis divinos quosdam sacerdotes, quos μάντεις vocant, adhibuerunt: et Lacedaemonii regibus suis augurem assessorem dederunt; itemque senibus (sic enim consilium publicum appellant) augurem interesse voluerunt: iidemque de rebus maioribus semper aut Delphis oraculum, aut ab Ammone aut a Dodona petebant. 96. Lycurgus quidem, qui Lacedaemoniorum rempublicam temperavit, leges suas auctoritate Apollinis Delphici confirmavit. Quas quum vellet Lysander commutare, eadem est prohibitus religione. Atque etiam, qui praeerant Lacedaemoniis, non contenti vigilantibus curis, in Pasiphaae fano, quod est in agro propter urbem, somniandi caussa incubabant, quia vera quietis oracula ducebant. 97. Ad nostra iam redeo. Quoties senatus decemviros ad libros ire iussit! quantis in rebus, quamque saepe responsis haruspicum paruit! Nam et quum duo visi soles essent, et quum tres lunae, et quum faces, et quum sol nocte visus esset, et quum e caelo fremitus auditus, et quum caelum discessisse visum est atque in eo animadversi globi. Delata etiam ad senatum labes agri Privernatis, quum ad infinitam altitudinem terra desedisset, Apuliaque maximis terrae motibus conquassata esset: quibus portentis magna populo Romano bella perniciosaeque seditiones denuntiabantur. Inque his omnibus responsa haruspicum cum Sibyllae versibus congruebant. 98. Quid? quum Cumis Apollo sudavit, Capuae Victoria? quid? ortus androgyni? nonne fatale quoddam monstrum fuit? Quid? quum fluvius atratus sanguine fluxit? quid? quum saepe lapidum, sanguinis nonnumquam, terrae interdum, quondam etiam lactis imber defluxit? quid? quum in Capitolio ictus Centaurus e caelo est, in Aventino portae et homines? Tusculi aedes Castoris et Pollucis Romaeque Pietatis? nonne et haruspices ea responderunt, quae evenerunt, et in Sibyllae libris eaedem repertae praedictiones sunt? XLIV. 99. Caeciliae Q. filiae somnio modo Marsico bello templum est a senatu Iunoni Sospitae restitutum. Quod quidem somnium Sisenna quum disputavisset mirifice ad verbum cum re convenisse, tamen insolenter, credo ab Epicureo aliquo inductus, disputat somniis credi non oportere. Idem contra ostenta nihil disputat exponitque initio belli Marsici et deorum simulacra sudavisse, et sanguinem fluxisse, et discessisse caelum, et ex occulto auditas esse voces, quae pericula belli nuntiarent, et Lanuvii clypeos, quod haruspicibus tristissimum visum esset, a muri-

bus esse derosos. 100. Quid? quod in annalibus habemus, Veienti bello, quum lacus Albanus praeter modum crevisset, Veientem quemdam ad nos hominem nobilem profugisse, eumque dixisse, ex fatis, quae Veientes scripta haberent, Veios capi non posse, dum lacus is redundaret: et, si lacus emissus lapsu et cursu suo ad mare profluxisset, perniciosum populo Romano; sin autem ita esset eductus, ut ad mare pervenire non posset, tum salutare nostris fore. Ex quo illa admirabilis a maioribus Albanae aquae facta deductio est. Quum autem Veientes bello fessi legatos ad senatum misissent, tum ex his quidam dixisse dicitur, non omnia illum transfugam ausum esse senatui dicere: in iisdem enim fatis scriptum Veientes habere, *Fore, ut brevi a Gallis Roma caperetur:* quod quidem sexennio post Veios captos esse factum videmus. XLV. 101. Saepe etiam et in praeliis Fauni auditi, et in rebus turbidis veridicae voces ex occulto missae esse dicuntur: cuius generis duo sunt ex multis exempla, sed maxima. Nam non multo ante Urbem captam exaudita vox est a luco Vestae, qui a Palatii radice in novam viam devexus est: »Ut muri et portae reficerentur; futurum esse, nisi provisum esset, ut Roma caperetur.« Quod neglectum, quum caveri poterat, post acceptam illam maximam cladem expiatum est. Ara enim Aio Loquenti, quam septam videmus, exadversus eum locum consecrata est. Atque etiam scriptum a multis est, quum terrae motus factus esset, *Ut sue plena procuratio fieret,* vocem ab aede Iunonis ex arce exstitisse: quocirca Iunonem illam appellatam Monetam. Haec igitur et a diis significata, et a nostris maioribus iudicata contemnimus?

102. Neque solum deorum voces Pythagorei observitaverunt, sed etiam hominum, quae vocant omina. Quae maiores nostri quia valere censebant, idcirco omnibus rebus agendis, *Quod bonum, faustum, felix fortunatumque esset*, praefabantur: rebusque divinis, quae publice fierent, ut *faverent linguis*, imperabatur; inque feriis imperandis, ut *litibus et iurgiis se abstinerent.* Itemque in lustranda colonia, ab eo, qui eam deduceret, et quum imperator exercitum, censor populum lustraret, bonis nominibus, qui hostias ducerent, eligebantur. Quod idem in delectu consules observant, ut primus miles fiat bono nomine. 103. Quae quidem a te scis et consule et imperatore summa religione esse servata. Praerogativam etiam maiores omen iustorum comitiorum esse voluerunt. XLVI. Atque ego exempla ominum nota proferam. L. Paullus consul iterum, quum ei, bellum ut cum rege Perse gereret, obtigisset; ut ea ipsa die domum ad vesperum rediit, filiolam suam Tertiam, quae tum erat admodum parva, osculans animadvertit tristiculam. *Quid est,* inquit, *mea Tertia? quid tristis es?* — *Mi pater,* inquit, *Persa periit.* — Tum ille arctius puellam complexus, *Accipio,* inquit, *mea filia, omen:* erat autem mortuus catellus eo nomine. 104. L. Flaccum, flaminem Martialem, ego audivi, quum diceret, Caeciliam Metelli, quum vellet sororis suae filiam in matrimonium collocare, exisse in quoddam sacellum ominis capiendi caussa: quod fieri more veterum solebat. Quum virgo staret, et Caecilia in sella sederet, neque diu ulla vox exstitisset, puellam defatigatam petiisse a matertera, ut sibi concederet paullisper, ut in eius sella requiesceret: illam autem dixisse, *Vero, mea puella, tibi concedo meas sedes.* Quod omen res consecuta est. Ipsa enim brevi mortua est; virgo autem nupsit, cui Caecilia nupta fuerat. Haec posse contemni vel etiam rideri, praeclare intelligo: sed id ipsum est, deos non putare; quae ab iis significantur, contemnere.

XLVII. 105. Quid de auguribus loquar? Tuae partes sunt: tuum, inquam, auspiciorum patrocinium debet esse. Tibi App. Claudius augur consuli nuntiavit, addubitato Salutis augurio, bellum domesticum triste ac turbulentum fore: quod paucis post mensibus exortum, paucioribus a te est diebus oppressum. Cui quidem auguri vehementer assentior. Solus enim multorum annorum memoria, non decantandi augurii, sed divinandi tenuit disciplinam. Quem irridebant collegae tui, eumque tum Pisidam, tum Soranum augurem esse dicebant. Quibus nulla videbatur in auguriis aut auspiciis praesensio aut scientia veritatis futurae; sapienter, aiebant, ad opinionem imperitorum esse fictas religiones. Quod longe secus est: neque enim in pastoribus illis, quibus Romulus praefuit, nec in ipso Romulo haec calliditas esse potuit, ut ad errorem multitudinis religionis simulacra fingerent. Sed difficultas laborque discendi disertam negligentiam reddidit. Malunt enim disserere, nihil esse in auspiciis, quam, quid sit, ediscere. 106. Quid est illo auspicio divinius, quod apud te in Mario est? ut utar potissimum te auctore:

Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
arboris e trunco serpentis saucia morsu,
subigit ipsa, feris transfigens unguibus, anguem
semianimum et varia graviter cervice micantem.
Quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi, praepetibus pinnis lapsuque volantem,
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit.
Partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.

XLVIII. 107. Atque ille Romuli auguratus pastoralis, non urbanus fuit; nec fictus ad opiniones imperitorum, sed a certis acceptus et posteris traditus. Itaque Romulus augur, ut apud Ennium est, cum fratre item augure,

curantes magna cum cura, concupientes
regni, dant operam simul auspicio augurioque.
Hinc Remus auspicio se devovet atque secundam
solus avem servat. At Romulu' pulcher in alto
quaerit Aventino, servans genus altivolantum.
Certabant, urbem Romamne Remamne vocarent.
Omnis cura viris, uter esset induperator.
Exspectant, veluti, consul quum mittere signum
volt, omnes avidi spectant ad carceris oras,
108. *quam mox emittat pictis e faucibu' currus:*
sic exspectabat populus, atque ore timebat
rebus, utri magni victoria sit data regni.
Interea sol albu' recessit in infera noctis;
exin candida se radiis dedit icta foras lux;
et simul ex alto longe pulcherrima praepes
laeva volavit avis: simul aureus exoritur sol.
Cedunt de caelo ter quattuor corpora sancta
avium, praepetibus sese pulchrisque locis dant.
Conspicit inde sibi data Romulus esse priora,
auspicio regni stabilita scamna solumque.

XLIX. 109. Sed unde huc degressa est, eodem redeat oratio. Si nihil queam disputare, quamobrem

quidque fiat, et tantummodo, fieri ea, quae commemoravi, doceam: parumne Epicuro Carneadive respondeam? Quid, si etiam ratio exstat artificiosae praesensionis facilis, divinae autem paullo obscurior? Quae enim extis, quae fulguribus, quae portentis, quae astris praesentiuntur, haec notata sunt observatione diuturna. Affert autem vetustas omnibus in rebus longinqua observatione incredibilem scientiam: quae potest esse etiam sine motu atque impulsu deorum, quum, quid ex quoque eveniat, et quid quamque rem significet, crebra animadversione perspectum est. 110. Altera divinatio est naturalis, ut ante dixi: quae physica disputandi subtilitate referenda est ad naturam deorum: a qua, ut doctissimis sapientissimisque placuit, haustos animos et libatos habemus: quumque omnia completa et referta sint aeterno sensu et mente divina, necesse est cognatione divinorum animorum animos humanos commoveri. Sed vigilantes animi vitae necessitatibus serviunt, disiunguntque se a societate divina, vinclis corporis impediti. 111. Rarum est quoddam genus eorum, qui se a corpore avocent et ad divinarum rerum cognitionem cura omni studioque rapiantur. Horum sunt auguria non divini impetus, sed rationis humanae: nam et natura futura praesentiunt, ut aquarum fluxiones et deflagrationem futuram aliquando caeli atque terrarum. Alii autem, in republica exercitati, ut de Atheniensi Solone accepimus, orientem tyrannidem multo ante prospiciunt. quos prudentes possumus dicere, id est providentes; divinos nullo modo possumus; non plus, quam Milesium Thalem, qui, ut obiurgatores suos convinceret, ostenderetque, etiam philosophum, si ei commodum esset, pecuniam facere posse, omnem oleam, antequam florere coepisset, in agro Milesio coemisse dicitur. 112. Animadverterat fortasse quadam scientia, olearum ubertatem fore. Et quidem idem primus defectionem solis, quae Astyage regnante facta est, praedixisse fertur. L. Multa medici, multa gubernatores, agricolae etiam multa praesentiunt: sed nullam eorum divinationem voco, ne illam quidem, qua ab Anaximandro physico moniti Lacedaemonii sunt, ut urbem et tecta linquerent armatique in agro excubarent, quod terrae motus instaret, tum, quum et urbs tota corruit, et ex monte Taygeto extrema montis quasi puppis avulsa est. Ne Pherecydes quidem, ille Pythagorae magister, potius divinus habebitur, quam physicus; qui quum vidisset haustam aquam de iugi puteo, terrae motus dixit instare. 113. Nec vero umquam animus hominis naturaliter divinat, nisi quum ita solutus est et vacuus, ut ei plane nihil sit cum corpore. Quod aut vatibus contingit aut dormientibus. Itaque ea duo genera a Dicaearcho probantur et, ut dixi, a Cratippo nostro. Si propterea, quod ea proficiscuntur a natura, sint summa sane, modo ne sola. Sin autem nihil esse in observatione putant, multa tollunt, quibus vitae ratio continetur. Sed quoniam dant aliquid, idque non parvum, vaticinationes cum somniis; nihil est, quod cum his magno opere pugnemus, praesertim quum sint, qui omnino nullam divinationem probent. 114. Ergo et ii, quorum animi, spretis corporibus, evolant atque excurrunt foras, ardore aliquo inflammati atque incitati, cernunt illa profecto, quae vaticinantes praenuntiant: multisque rebus inflammantur tales animi, qui corporibus non inhaerent; ut ii, qui sono quodam vocum et Phrygiis cantibus incitantur. Multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent: quorum furibunda mens videt ante multo, quae sunt futura. Quo de genere illa sunt:

Eheú, videte; iúdicavit inclutum
iudícium inter deas trés aliquis:
quo iúdicio Lacedaemonia
muliér, furiarum una, ádveniet.

Eodem enim modo multa a vaticinantibus saepe praedicta sunt, neque solum verbis, sed etiam

versibu', quos olim Fauni vatesque canebant.

115. Similiter Marcius et Publicius vates cecinisse dicuntur. Quo de genere Apollinis operta prolata sunt. Credo etiam anhelitus quosdam fuisse terrarum, quibus inflatae mentes oracula funderent. LI. Atque haec quidem vatum ratio est: nec dissimilis sane somniorum. Nam quae vigilantibus accidunt vatibus, eadem nobis dormientibus. Viget enim animus in somnis, liberque est sensibus et* omni impeditione curarum, iacente et mortuo paene corpore. Qui quia vixit ab omni aeternitate, versatusque est cum innumerabilibus animis, omnia, quae in natura rerum sunt, videt; si modo temperatis escis modicisque potionibus ita est affectus, ut sopito corpore ipse vigilet. Haec somniantis est divinatio. 116. Hic magna quaedam exoritur, neque ea naturalis, sed artificiosa somniorum Antiphontis interpretatio: eodemque modo et oraculorum et vaticinationum sunt explanatores, ut grammatici poetarum. Nam ut aurum et argentum, aes, ferrum frustra natura divina genuisset, nisi eadem docuisset, quemadmodum ad eorum venas perveniretur: nec fruges terrae baccasve arborum cum utilitate ulla generi humano dedisset, nisi earum cultus et conditiones tradidisset: materia deinde quid iuvaret, nisi confectionis eius fabricam haberemus? sic cum omni utilitate, quam dii hominibus dederunt, ars aliqua coniuncta est, per quam illa utilitas percipi possit. Item igitur somniis, vaticinationibus, oraculis, quod erant multa obscura, multa ambigua, explanationes adhibitae sunt interpretum.

117. Quo modo autem aut vates aut somniantes ea videant, quae nusquam etiam tunc sint, magna quaestio est. Sed explorata si sint ea, quae ante quaeri debeant; sint haec, quae quaerimus, faciliora. Continet enim totam hanc quaestionem ea ratio, quae est *de natura deorum* a te secundo libro explicata dilucide. Quam si obtinemus, stabit illud quidem, quod locum hunc continet, de quo agimus, esse deos, et eorum providentia mundum administrari, eosdemque consulere rebus humanis, nec solum universis, verum etiam singulis. Haec si tenemus, quae mihi quidem non videntur posse convelli; profecto hominibus a diis futura significari necesse est. LII. 118. Sed distinguendum videtur, quonam modo. Nam non placet Stoicis, singulis iecorum fissis aut avium cantibus interesse deum: neque enim decorum est nec diis dignum, nec fieri ullo pacto potest: sed ita a principio inchoatum esse mundum, ut certis rebus certa signa praecurrerent, alia in extis, alia in avibus, alia in fulguribus, alia in ostentis, alia in stellis, alia in somniantium visis, alia in furentium vocibus. Ea quibus bene percepta sunt, ii non saepe falluntur. Male coniecta maleque interpretata falsa sunt, non rerum vitio, sed interpretum inscientia. Hoc autem posito atque concesso, esse quamdam vim divinam, hominum vitam continentem; non difficile est, quae fieri certe videmus, ea qua ratione fiant, suspicari. Nam et ad hostiam deligendam potest dux esse vis quaedam sentiens, quae est toto confusa mundo: et tum, ipsam

quum immolare velis, extorum fieri mutatio potest, ut aut absit aliquid aut supersit: parvis enim momentis multa natura aut affingit aut mutat aut detrahit. 119. Quod ne dubitare possimus, maximo est argumento, quod paullo ante interitum Caesaris contigit: qui quum immolaret illo die, quo primum in sella aurea sedit et cum purpurea veste processit, in extis bovis opimi cor non fuit. Num igitur censes ullum animal, quod sanguinem habeat, sine corde esse posse? Qua ille rei novitate percussus, quum Spurinna diceret, timendum esse, ne et consilium et vita deficeret; earum enim rerum utrumque a corde proficisci: postero die caput in iecore non fuit. Quae quidem illi portendebantur a diis immortalibus, ut videret interitum, non ut caveret. Quum igitur eae partes in extis non reperiuntur, sine quibus victima illa vivere nequisset; intelligendum est, in ipso immolationis tempore eas partes, quae absint, interisse. LIII. 120. Eademque efficit in avibus divina mens; ut tum huc, tum illuc volent alites: tum in hac, tum in illa parte se occultent: tum a dextra, tum a sinistra parte canant oscines. Nam si animal omne, ut vult, ita utitur motu sui corporis, prono, obliquo, supino, membraque quocumque vult flectit, contorquet, porrigit, contrahit; eaque ante efficit paene, quam cogitat: quanto id deo est facilius, cuius numini parent omnia? 121. Idemque mittit et signa nobis eius generis, qualia permulta historia tradidit; quale scriptum illud videmus: si luna paullo ante solis ortum defecisset in signo leonis, fore, ut armis Darius et Persae ab Alexandro et Macedonibus praelio vincerentur, Dariusque moreretur: et, si puella nata biceps esset, seditionem in populo fore, corruptelam et adulterium domi; et, si mulier leonem peperisse visa esset, fore, ut ab exteris gentibus vinceretur ea respublica, in qua id contigisset. Eiusdem generis etiam illud est, quod scribit Herodotus: Croesi filium, quum esset infans, locutum: quo ostento regnum patris et domum funditus concidisse. Caput arsisse Servio Tullio dormienti, quae historia non prodidit? Ut igitur, qui se tradet quieti, praeparato animo quum bonis cogitationibus, tum rebus ad tranquillitatem accommodatis, certa et vera cernit in somnis: sic castus animus purusque vigilantis et ad astrorum, et ad avium reliquorumque signorum, et ad extorum veritatem est paratior. LIV. 122. Hoc nimirum est illud, quod de Socrate accepimus, quodque ab ipso in libris Socraticorum saepe dicitur, esse divinum quiddam, quod *δαιμόνιον* appellat, cui semper ipse paruerit, numquam impellenti, saepe revocanti. Et Socrates quidem (quo quem auctorem meliorem quaerimus?) Xenophonti consulenti, sequereturne Cyrum, postea quam exposuit, quae sibi videbantur, *Et nostrum quidem*, inquit, *humanum est consilium; sed de rebus et obscuris et incertis ad Apollinem censeo referendum: ad quem etiam Athenienses publice de maioribus rebus semper retulerunt.* 123. Scriptum est item, quum Critonis, sui familiaris, oculum alligatum vidisset, quaesivisse, quid esset: quum autem ille respondisset, in agro ambulanti ramulum adductum, ut remissus esset, in oculum recidisse: tum Socrates: »Non enim paruisti mihi revocanti, quum uterer, qua soleo, praesagitione divina.« Idem etiam Socrates, quum apud Delium male pugnatum esset Lachete praetore fugeretque cum ipso Lachete, ut ventum est in trivium, eadem, qua ceteri, fugere noluit. Quibus quaerentibus, cur non eadem via pergeret, deterreri se a deo dixit. Tum quidem ii, qui alia via fugerant, in hostium equitatum inciderunt. Permulta collecta sunt ab Antipatro, quae mirabiliter a Socrate divinata sunt. Quae praetermittam: tibi enim nota sunt, mihi ad commemorandum non necessaria. 124. Illud tamen eius philosophi magnificum ac paene divinum, quod, quum impiis sententiis damnatus esset, aequissimo animo se dixit mori: neque enim domo egredienti, neque illud suggestum, in quo caussam dixerat, ascendenti signum sibi ullum, quod consuesset, a deo, quasi mali alicuius impendentis, datum.

LV. Equidem sic arbitror, etiam si multa fallant eos, qui aut arte aut coniectura divinare videantur, esse tamen divinationem: homines autem, ut in ceteris artibus, sic in hac posse falli. Potest accidere, ut aliquod signum dubie datum pro certo sit acceptum: potest aliquod latuisse aut ipsum, aut quod esset illi contrarium. Mihi autem ad hoc, de quo disputo, probandum satis est, non modo plura, sed pauciora divine praesensa et praedicta reperiri. 125. Quin etiam hoc non dubitans dixerim: si unum aliquid ita sit praedictum praesensumque, ut, quum evenerit, ita cadat, ut praedictum sit, neque in eo quidquam casu et fortuito factum esse appareat: esse certe divinationem, idque esse omnibus confitendum.

Quocirca primum mihi videtur, ut Posidonius facit, a deo, de quo satis dictum est, deinde a fato, deinde a natura vis omnis divinandi ratioque repetenda. Fieri igitur omnia fato, ratio cogit fateri. Fatum autem id appello, quod Graeci *εἱμαρμένην*, id est ordinem seriemque caussarum, quum caussa caussae nexa rem ex se gignat. Ea est ex omni aeternitate fluens veritas sempiterna. Quod quum ita sit, nihil est factum, quod non futurum fuerit, eodemque modo nihil est futurum, cuius non caussas id ipsum efficientes natura contineat. 126. Ex quo intelligitur, ut fatum sit non id, quod superstitiose, sed id, quod physice dicitur, caussa aeterna rerum, cur et ea, quae praeterierunt, facta sint et, quae instant, fiant et, quae sequuntur, futura sint. Ita fit, ut et observatione notari possit, quae res quamque caussam plerumque consequatur, etiam si non semper. Nam id quidem affirmare difficile est. Easdemque caussas verisimile est rerum futurarum cerni ab iis, qui aut per furorem eas, aut in quiete videant. LVI. 127. Praeterea quum fato omnia fiant, (id quod alio loco ostendetur,) si quis mortalis possit esse, qui colligationem caussarum omnium perspiciat animo, nihil eum profecto fallat. Qui enim teneat caussas rerum futurarum, idem necesse est omnia teneat, quae futura sint. Quod quum nemo facere, nisi deus, possit, relinquendum est homini, ut signis quibusdam, consequentia declarantibus, futura praesentiat. Non enim illa, quae futura sunt, subito exsistunt; sed est quasi rudentis explicatio, sic traductio temporis nihil novi efficientis et primum quidque replicantis. Quod et ii vident, quibus naturalis divinatio data est, et ii, quibus cursus rerum observando notatus est. Qui etsi caussas ipsas non cernunt, signa tamen caussarum et notas cernunt: ad quas, adhibita memoria et diligentia, ex monumentis superiorum efficitur ea divinatio, quae artificiosa dicitur, extorum, fulgurum, ostentorum signorumque caelestium. 128. Non est igitur, ut mirandum sit, ea praesentiri a divinantibus, quae nusquam sint. Sunt enim omnia, sed tempore absunt. Atque ut in seminibus vis inest earum rerum, quae ex iis progignuntur: sic in caussis conditae sunt res futurae, quas esse futuras aut concitata mens aut soluta somno cer-

nit aut ratio aut coniectura praesentit. Atque ut ii, qui solis et lunae reliquorumque siderum ortus, obitus motusque cognorunt, quo quidque tempore eorum futurum sit, multo ante praedicunt: sic, qui cursum rerum, eventorumque consequentiam diuturnitate pertractata notaverunt, aut semper aut, si id difficile est, plerumque, — quod si ne id quidem conceditur, nonnumquam certe, quid futurum sit, intelligunt. Atque haec quidem et quaedam huiusmodi argumenta, cur sit divinatio, ducuntur a fato.

LVII. 129. A natura autem alia quaedam ratio est: quae docet, quanta sit animi vis, seiuncta a corporis sensibus: quod maxime contingit aut dormientibus aut mente permotis. Ut enim deorum animi sine oculis, sine auribus, sine lingua sentiunt inter se, quid quisque sentiat: ex quo fit, ut homines, etiam quum taciti optent quid aut voveant, non dubitent, quin dii illud exaudiant: sic animi hominum, quum aut somno soluti vacant corpore, aut mente permoti per se ipsi libere* incitati moventur, cernunt ea, quae permixti cum corpore animi videre non possunt. 130. Atque hanc quidem rationem naturae difficile est fortasse traducere ad id genus divinationis, quod ex arte profectum dicimus: sed tamen id quoque rimatur, quantum potest, Posidonius. Esse censet in natura signa quaedam rerum futurarum. Etenim Ceos accepimus ortum caniculae diligenter quotannis solere servare, coniecturamque capere, ut scribit Ponticus Heraclides, salubrisne an pestilens annus futurus sit. Nam si obscurior et quasi caliginosa stella exstiterit, pingue et concretum esse caelum, ut eius aspiratio gravis et pestilens futura sit: sin illustris et perlucida stella apparuerit, significari, caelum esse tenue purumque et propterea salubre. 131. Democritus autem censet, sapienter instituisse veteres, ut hostiarum immolatarum inspicerentur exta; quorum ex habitu atque ex colore tum salubritatis, tum pestilentiae signa percipi; nonnumquam etiam, quae sit vel sterilitas agrorum vel fertilitas futura. Quae si, a natura profecta, observatio atque usus agnovit; multa afferre potuit dies, quae animadvertendo notarentur; ut ille Pacuvianus, qui in Chryse physicus inducitur, minime naturam rerum cognosse videatur.

— — — *Nam istos, quí linguam avium intélligunt,*
plusque éx alieno iécore sapiunt, quam éx suo,
magis aúdiendum, quam aúscultandum cénseo.

Cur? quaeso: quum ipse, paucis interpositis versibus, dicas satis luculente:

Quídquid est hoc, ómnia animat, fórmat, alit, augét, creat,
sépelit, recipitque in sese omnia: ómniumque idem ést pater:
índidemque eadémque oriuntur de íntegro atque eodem óccidunt.

Quid est igitur, cur, quum domus sit omnium una, eaque communis, quumque animi hominum semper fuerint futurique sint, cur ii, quid ex quoque eveniat et quid quamque rem significet, perspicere non possint? — Haec habui, inquit, de divinatione quae dicerem.

LVIII. 132. Nunc illa testabor, non me sortilegos neque eos, qui quaestus caussa hariolentur, ne psychomantia quidem, quibus Appius amicus tuus uti solebat, agnoscere. *Non habeo* denique *nauci Marsum augurem, non haruspices vicanos, non de circo astrologos, non Isiacos coniectores, non interpretes somniorum.* Non enim sunt ii aut scientia aut arte divini;

séd superstitiósi vates ímpudentesque hárioli,
aút inertes, aút insani, aut quibus egestas ímperat!
Quí sibi semitám non sapiunt, álteri monstránt viam:
quibu' divitias póllicentur, áb iis drachmam ipsí petunt.
De hís divitiis síbi deducant dráchmam, reddant cétera.

Atque haec quidem Ennius, qui paucis ante versibus *esse deos* censet, *sed eos non curare* opinatur, *quid agat humanum genus.* Ego autem, qui et curare arbitror et monere etiam ac multa praedicere, levitate, vanitate, malitia exclusa, divinationem probo. Quae quum dixisset Quintus, Praeclare tu quidem, inquam, paratus * *.

Desunt pauca quaedam.

125.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Cicero de libris suis ante hos de Divinatione scriptis praefatus c. 1. sq. contra rationem Stoicam a Q. fratre libro superiore explanatam et defensam disputare instituit. Initium facit a Carneadis argumento, nullam esse divinationem censentis, quod nulla sit divinationis tamquam materies. Nullam enim esse divinationem nec earum rerum, quae sensibus percipiantur, nec earum, quae arte tractentur, nec earum, quae in republica versentur. c. 3. 4. Praeterea non concedendum videri, divinationem esse praedictionem et praesensionem rerum fortuitarum: primum enim ventos, eventus morborum, multa alia esse fortuita, non tamen e Stoicorum mente divinationi subiecta: deinde si fortuita dicantur, quae nec ratione nec arte provideri possint, quod in fortuna posita sint; nullam posse earum rerum esse praesensionem. Sin autem Stoici negent esse fortunam, et omnia, quae sint quaeque futura sint, ex omni aeternitate fataliter definita esse indicent, nihil prodesse divinationem, c. 5-8. et vero inutilem hominibus esse futurarum rerum scientiam c. 9.: et quod dicant mala omnia ad ferendum leviora fore rebus divinis procuratis, nihil id esse, quod, si nihil fiat extra fatum, nihil levari re divina possit. c. 10. Deinceps singula divinationis genera, quae c. 11. denuo partitur, refutare aggreditur. Ac de haruspicina quidem disputat, i. e. de extis c. 12-16. de fulguribus c. 17-21. de ostentis c. 22-32. Deinde monstrat, quam vana sint auspicia c. 33-40. Tum de sortibus agit c. 41. et de Chaldaeorum praedictionibus astrologicis earumque vanitate. c. 42-47. Quae reliqua sunt duo naturalis divinationis genera c. 48. alterum praedictionis furore quodam natae, ad quod etiam librorum Sibyllinorum aliorumque oraculorum sortes et vaticinia refert, c. 49-57. somniorum alterum c. 58-71. attingit. In disputationis conclusione religionem tuendam, sed confutandam superstitionem esse graviter admonet c. 72.

I. 1. Quaerenti mihi multumque et diu cogitanti, quanam re possem prodesse quam plurimis, ne quando intermitterem consulere reipublicae, nulla maior occurrebat, quam si optimarum artium vias traderem meis civibus: quod compluribus iam libris me arbitror consecutum. Nam et cohortati sumus, ut maxime potuimus, ad philosophiae studium eo libro, qui est inscriptus *Hortensius*, et, quod genus philosophandi minime arrogans maximeque et constans et elegans arbitraremur, quattuor *Academicis* libris ostendimus. 2. Quumque fundamentum esset philoso-

phiae positum in finibus bonorum et malorum, perpurgatus est is locus a nobis quinque libris, ut, quid a quoque, et quid contra quemque philosophum diceretur, intelligi posset. Totidem subsecuti libri *Tusculanarum disputationum* res ad beate vivendum maxime necessarias aperuerunt. Primus enim est de contemnenda morte; secundus de tolerando dolore; de aegritudine lenienda tertius; quartus de reliquis animi perturbationibus; quintus eum locum complexus est, qui totam philosophiam maxime illustrat; docet enim ad beate vivendum virtutem se ipsa esse contentam. 3. Quibus [rebus] editis tres libri perfecti sunt *de natura deorum*, in quibus omnis eius loci quaestio continetur. Quae ut plene esset cumulateque perfecta, de divinatione ingressi sumus his libris scribere. Quibus (ut est in animo) de fato si adiunxerimus, erit abunde satisfactum toti huic quaestioni. Atque his libris adnumerandi sunt sex *de Republica*, quos tunc scripsimus, quum gubernacula reipublicae tenebamus. Magnus locus philosophiaeque proprius, a Platone, Aristotele, Theophrasto totaque Peripateticorum familia tractatus uberrime. Nam quid ego de *Consolatione* dicam? quae mihi quidem ipsi sane aliquantum medetur: ceteris item multum illam profuturam puto. Interiectus est etiam nuper liber is, quem ad nostrum Atticum *de Senectute* misimus. In primisque, quoniam philosophia vir bonus efficitur et fortis, *Cato* noster in horum librorum numero ponendus est. 4. Quumque Aristoteles, itemque Theophrastus, excellentes viri quum subtilitate tum copia, cum philosophia dicendi etiam praecepta coniunxerint, nostri quoque oratorii libri in eumdem numerum referendi videntur. Ita tres erunt *de Oratore*: quartus *Brutus*: quintus *Orator*. II. Adhuc haec erant. Ad reliqua alacri tendebamus animo; sic parati, ut, nisi quae caussa gravior obstitisset, nullum philosophiae locum esse pateremur, qui non Latinis litteris illustratus pateret. Quod enim munus reipublicae afferre maius meliusve possumus, quam si docemus atque erudimus iuventutem? his praesertim moribus atque temporibus, quibus ita prolapsa est, ut omnium opibus refrenanda ac coercenda sit. 5. Nec vero id effici posse confido, quod ne postulandum quidem est, ut omnes adolescentes se ad haec studia convertant. Pauci utinam! quorum tamen in republica late patere poterit industria. Equidem ex his etiam fructum capio laboris mei, qui iam aetate provecti in nostris libris acquiescunt: quorum studio legendi meum scribendi studium vehementius indies incitatur: quos quidem plures, quam rebar, esse cognovi. Magnificum illud etiam Romanisque hominibus gloriosum, ut Graecis de philosophia litteris non egeant. 6. Quod assequar profecto, si instituta perfecero. Ac mihi quidem explicandae philosophiae caussam attulit gravis casus civitatis, quum in armis civilibus nec tueri meo more rempublicam, nec nihil agere poteram, nec, quid potius, quod quidem me dignum esset, agerem, reperiebam. Dabunt igitur mihi veniam mei cives, vel gratiam potius habebunt, quod, quum esset in unius potestate respublica, neque ego me abdidi, neque deserui, neque afflixi neque ita gessi, quasi homini aut temporibus iratus, neque ita porro aut adulatus aut admiratus fortunam sum alterius, ut me meae poeniteret. Id enim ipsum a Platone philosophiaque didiceram, naturales esse quasdam conversiones rerum publicarum, ut eae tum a principibus tenerentur, tum a populis, aliquando a singulis. 7. Quod quum accidisset nostrae reipublicae, tum pristinis orbati muneribus haec studia renovare coepimus, ut et animus molestiis hac potissimum re levaretur, et prodessemus civibus nostris, qua re cumque possemus. In libris enim sententiam dicebamus, concionabamur, philosophiam nobis pro reipublicae procuratione substitutam putabamus. Nunc, quoniam de republica consuli coepti sumus, tribuenda est opera reipublicae, vel omnis potius in ea cogitatio et cura ponenda: tantum huic studio relinquendum, quantum vacabit a publico officio et munere. Sed haec alias pluribus: nunc ad institutam disputationem revertamur.

III. 8. Nam quum de divinatione Quintus frater ea disseruisset, quae superiore libro scripta sunt, satisque ambulatum videretur, tum in bibliotheca, quae in Lyceo est, assedimus. Atque ego, Accurate tu quidem, inquam, Quinte, et Stoice Stoicorum sententiam defendisti: quodque me maxime delectat, plurimis nostris exemplis usus es, et iis quidem claris et illustribus. Dicendum est mihi igitur ad ea, quae sunt a te dicta, sed ita, nihil ut affirmem, quaeram omnia, dubitans plerumque, et mihi ipse diffidens. Si enim aliquid certi haberem, quod dicerem; ego ipse divinarem, qui esse divinationem nego. 9. Etenim me movet illud, quod in primis Carneades quaerere solebat, quarumnam rerum divinatio esset: earumne, quae sensibus perciperentur? At eas quidem cernimus, audimus, gustamus, olfacimus, tangimus. Numquid ergo in iis rebus est, quod provisione aut permotione mentis magis, quam natura ipsa sentiamus? ut* nescio qui ille divinus, si oculis captus sit, ut Tiresias fuit, possit, quae alba sint, quae nigra, dicere? aut, si surdus sit, varietates vocum aut modos noscere? Ad nullam igitur earum rerum, quae sensu accipiuntur, divinatio adhibetur. Atqui ne in iis quidem rebus, quae arte tractantur, divinatione opus est. Etenim ad aegros non vates aut hariolos, sed medicos solemus adducere: nec vero, qui fidibus aut tibiis uti volunt, ab haruspicibus accipiunt earum tractationem, sed a musicis. 10. Eadem in litteris ratio est, reliquisque rebus, quarum est disciplina. Num censes eos, qui divinare dicuntur, posse respondere, sol maiorne, quam terra sit? an tantus, quantus videatur? luna suo lumine, an solis utatur? sol, luna quem motum habeant? quem quinque stellae, quae errare dicuntur? Nec haec, qui divini habentur, profitentur se esse dicturos; nec eorum, quae in geometria describuntur, quae vera, quae falsa sint; sunt enim ea mathematicorum, non hariolorum. IV. De illis vero rebus, quae in philosophia versantur, numquid est, quod quisquam divinorum aut respondere soleat aut consuli, quid bonum sit, quid malum, quid neutrum? Sunt enim haec propria philosophorum. 11. Quid? de officio num quis haruspicem consulit, quemadmodum sit cum parentibus, cum fratribus, cum amicis vivendum? quemadmodum utendum pecunia? quemadmodum honore? quemadmodum imperio? Ad sapientes haec, non ad divinos referri solent. Quid? quae a Dialecticis aut Physicis tractantur, num quis eorum divinare potest, unusne mundus sit, an plures? quae sint initia rerum, ex quibus nascuntur omnia? Physicorum est ista prudentia. Quomodo autem mentientem, quem ψευδόμενον vocant, dissolvas? aut quemadmodum soriti resistas? quem, si necesse sit, Latino verbo liceat acervalem appellare: sed nihil opus est; ut enim ipsa philosophia, et multa verba Graecorum, sic sorites satis Latino sermone tritus est. Ergo haec quoque Diale-

ctici dicent, non divini. Quid? quum quaeritur, qui sit optimus reipublicae status, quae leges, qui mores aut utiles aut inutiles; haruspicesne ex Etruria arcessentur, an principes statuent, et delecti viri, periti rerum civilium? 12. Quod si nec earum rerum, quae subiectae sensibus sunt, ulla divinatio est; nec earum, quae artibus continentur; nec earum, quae in philosophia disseruntur; nec earum, quae in republica versantur: quarum rerum sit, nihil prorsus intelligo. Nam aut omnium debet esse, aut aliqua ei materia danda est, in qua versari possit. Sed nec omnium divinatio est, ut ratio docuit; nec locus, nec materia invenitur, cui divinationem praeficere possimus. Vide igitur, ne nulla sit divinatio. V. Est quidam Graecus vulgaris in hanc sententiam versus:

Bene quí coniiciet, vátem hunc perhibebo óptimum.

Num igitur aut, quae tempestas impendeat, vates melius coniiciet, quam gubernator? aut morbi naturam acutius, quam medicus; aut belli administrationem prudentius, quam imperator, coniectura assequetur?

13. Sed animadverti, Quinte, te caute et ab iis coniecturis, quae haberent artem atque prudentiam, et ab iis rebus, quae sensibus aut artificiis perciperentur, abducere divinationem; eamque ita definire, Divinationem esse earum rerum praedictionem et praesensionem, quae essent fortuitae. Primum eodem revolveris. Nam et medici et gubernatoris et imperatoris praesensio est rerum fortuitarum. Num igitur aut haruspex aut augur aut vates quis aut somnians melius coniecerit, aut e morbo evasurum aegrotum aut e periculo navem aut ex insidiis exercitum, quam medicus, quam gubernator, quam imperator? 14. Atqui ne illa quidem divinantis esse dicebas, ventos aut imbres impendentes quibusdam praesentire signis: (in quo nostra quaedam Aratea memoriter a te pronuntiata sunt:) etsi haec ipsa fortuita sunt: plerumque enim, non semper eveniunt. Quae est igitur, aut ubi versatur fortuitarum rerum praesensio, quam divinationem vocas? Quae enim praesentiri aut arte aut ratione aut usu aut coniectura possunt, ea non divinis tribuenda putas, sed peritis. Ita relinquitur, ut ea fortuita divinari possint, quae nulla nec arte nec sapientia provideri possunt: ut, si quis M. Marcellum illum, qui ter consul fuit, multis annis ante dixisset naufragio esse periturum, divinasset profecto. Nulla enim arte alia id, nec sapientia scire potuisset. Talium ergo rerum, quae in fortuna positae sunt, praesensio divinatio est. VI. 15. Potestne igitur earum rerum, quae nihil habent rationis, quare futurae sint, ulla esse praesensio? Quid est enim aliud fors, quid fortuna, quid casus, quid eventus, nisi quum sic aliquid cecidit, sic evenit, ut vel non cadere atque evenire, vel aliter cadere atque evenire potuerit? Quo modo ergo id, quod temere fit caeco casu et volubilitate fortunae, praesentiri et praedici potest? 16. Medicus morbum ingravescentem ratione providet, insidias imperator, tempestates gubernator: et tamen hi ipsi saepe falluntur, qui nihil sine certa ratione opinantur: ut agricola, quum florem oleae videt, bacam quoque se visurum putat; non sine ratione ille quidem; sed nonnumquam tamen fallitur. Quod si falluntur ii, qui nihil sine aliqua probabili coniectura ac ratione dicunt: quid existimandum est de coniectura eorum, qui extis aut avibus aut ostentis aut oraculis aut somniis futura praesentiunt? Nondum dico, quam haec signa nulla sint, fissum iecoris, corvi cantus, volatus aquilae, stellae traiectio, voces furentium, sortes, somnia: de quibus singulis dicam suo loco: nunc de universis. 17. Quî potest provideri, quidquam futurum esse, quod neque caussam habet ullam neque notam, cur futurum sit? Solis defectiones, itemque lunae, praedicuntur in multos annos ab iis, qui siderum cursus et motus numeris persequuntur. Ea enim praedicunt, quae naturae necessitas perfectura est. Vident ex constantissimo motu lunae, quando illa e regione solis facta incurrat in umbram terrae, quae est meta noctis, ut eam obscurari necesse sit: quandoque eadem luna subiecta atque opposita soli nostris oculis eius lumen obscuret: quo in signo quaeque errantium stellarum, quoque tempore futura sit: qui exortus quoque die signi alicuius, aut qui occasus futurus sit. Haec qui ante dicunt, quam rationem sequantur, vides. VII. 18. Qui thesaurum inventum iri*, aut hereditatem venturam dicunt, quid sequuntur? aut in qua rerum natura inest, id futurum? Quod si haec, eaque quae sunt eiusdem generis, habent aliquam talem necessitatem; quid est tandem, quod casu fieri aut forte fortuna putemus? Nihil enim est tam contrarium rationi et constantiae, quam fortuna; ut mihi ne in deum quidem cadere videatur, ut sciat, quid casu et fortuito futurum sit. Si enim scit, certe illud eveniet. Sin certe eveniet, nulla fortuna est. Est autem fortuna. Rerum igitur fortuitarum nulla est praesensio. 19. Aut si negas esse fortunam, et omnia, quae fiunt quaeque futura sunt, ex omni aeternitate definita dicis esse fataliter; muta definitionem divinationis, quam dicebas praesensionem esse rerum fortuitarum. Si enim nihil fieri potest, nihil accidere, nihil evenire, nisi quod ab omni aeternitate certum fuerit, esse futurum rato tempore: quae potest esse fortuna? Qua sublata, qui locus est divinationi? quae a te fortuitarum rerum est dicta praesensio. Quamquam dicebas, omnia, quae fierent futurave essent, fato contineri. Anile sane et plenum superstitionis fati nomen ipsum. Sed tamen apud Stoicos de isto fato multa dicuntur, de quo alias: nunc, quod necesse est. VIII. 20. Si omnia fato: quid mihi divinatio prodest? Quod enim is, qui divinat, praedicit, id vero futurum est: ut ne illud quidem sciam, quale sit, quod Deiotarum, familiarem nostrum et necessarium, ex itinere aquila revocavit. Qui nisi revertisset, in eo conclavi ei cubandum fuisset, quod proxima nocte corruit. Ruina igitur oppressus esset. At id neque, si fatum fuerat, effugisset: nec, si non fuerat, in eum casum incidisset. Quid ergo adiuvat divinatio? aut quid est, quod me moneant aut sortes aut exta aut ulla praedictio? Si enim fatum fuit, classes populi Romani bello Punico primo, alteram naufragio, alteram a Poenis depressam, interire; etiam si tripudium solistimum pulli fecissent, L. Iunio et P. Clodio consulibus classes tamen interissent. Sin, quum auspiciis obtemperatum esset, interiturae classes non fuerunt; non interierunt fato: vultis autem omnia fato: nulla igitur est divinatio. 21. Quod si fatum fuit bello Punico secundo exercitum populi Romani ad lacum Thrasimenum interire; num id vitari potuit, si Flaminius consul iis signis iisque auspiciis, quibus pugnare prohibebatur, paruisset? Certe non* potuit. Aut igitur non fato interiit exercitus; mutari enim fata non possunt: aut, si fato, [quod certe vobis ita dicendum est:] etiam si obtemperasset auspiciis, idem eventurum fuisset. Ubi est igitur ista divinatio Stoicorum? quae, si fato omnia fiunt, nihil nos admonere potest, ut cautiores simus: quoquo enim modo nos gesseri-

mus, fiet tamen illud, quod futurum est: sin autem id potest flecti, nullum est fatum: ita ne divinatio quidem, quoniam ea rerum futurarum est. Nihil autem est pro certo futurum, quod potest aliqua procuratione accidere ne fiat.

IX. 22. Atque ego ne utilem quidem arbitror esse nobis futurarum rerum scientiam. Quae enim vita fuisset Priamo, si ab adolescentia scisset, quos eventus senectutis esset habiturus? Abeamus a fabulis; propiora videamus. Clarissimorum hominum nostrae civitatis gravissimos exitus in *Consolatione* collegimus. Quid igitur? Ut omittamus superiores, Marcone Crasso putas utile fuisse, tum, quum maximis opibus fortunisque florebat, scire, sibi interfecto Publio filio exercituque deleto trans Euphratem cum ignominia et dedecore esse pereundum? An Cn. Pompeium censes tribus suis consulatibus, tribus triumphis, maximarum rerum gloria laetaturum fuisse, si sciret, se in solitudine Aegyptiorum trucidatum iri, amisso exercitu: post mortem vero ea consecutura, quae sine lacrimis non possumus dicere? 23. Quid vero Caesarem putamus? Si divinasset fore, ut in eo senatu, quem maiore ex parte ipse cooptasset, in curia Pompeia ante ipsius Pompeii simulacrum, tot centurionibus suis inspectantibus, a nobilissimis civibus, partim etiam a se omnibus rebus ornatis, trucidatus ita iaceret, ut ad eius corpus non modo amicorum, sed ne servorum quidem quisquam accederet; quo cruciatu animi vitam acturum fuisse! Certe igitur ignoratio futurorum malorum utilior est, quam scientia. 24. Nam illud quidem dici, praesertim a Stoicis, nullo modo potest: Non isset ad arma Pompeius: non transisset Crassus Euphratem: non suscepisset bellum civile Caesar. Non igitur fatales exitus habuerunt. Vultis autem evenire omnia fato; nihil ergo illis profuisset divinare: atque etiam omnem fructum vitae superioris perdidissent. Quid enim posset iis esse laetum, exitus suos cogitantibus? Ita, quoquo se verterint Stoici, iaceat necesse est omnis eorum sollertia. Si enim id, quod eventurum est, vel hoc modo, vel illo potest evenire: fortuna valet plurimum. Quae autem fortuita sunt, certa esse non possunt. Sin autem certum est, quid quaque de re, quoque tempore futurum sit: quid est, quod me adiuvent haruspices, quum res tristissimas portendi dixerint?

X. 25. Addunt ad extremum, omnia levius casura, rebus divinis procuratis. Si enim nihil fit extra fatum, nihil levari re divina potest. Hoc sentit Homerus, quum querentem Iovem inducit, quod Sarpedonem filium a morte contra fatum eripere non posset. Hoc idem significat Graecus ille in eam sententiam versus:

Quod fóre paratum est, íd summum exsuperát Iovem.

Totum omnino fatum etiam Atellanio versu iure mihi esse irrisum videtur; sed in rebus tam severis non est iocandi locus. Concludatur igitur ratio. Si enim provideri nihil potest futurum esse eorum, quae casu fiunt, quia esse certa non possunt: divinatio nulla est. Sin autem idcirco possunt provideri, quia certa sunt et fatalia; rursus divinatio nulla est. Eam enim tu fortuitarum rerum esse dicebas. 26. Sed haec fuerit nobis tamquam levis armaturae prima orationis excursio: nunc cominus agamus, experiamurque, si possimus cornua commovere disputationis tuae.

XI. Duo enim genera divinandi esse dicebas, unum artificiosum, alterum naturale: artificiosum constare partim ex coniectura, partim ex observatione diuturna: naturale, quod animus arriperet aut exciperet extrinsecus ex divinitate, unde omnes animos haustos aut acceptos aut libatos haberemus. Artificiosae divinationis illa fere genera ponebas, extispicum eorumque, qui ex fulguribus ostentisque praedicerent, tum augurum eorumque, qui signis aut ominibus uterentur, omneque genus coniecturale in hoc fere genere ponebas. 27. Illud autem naturale aut concitatione mentis edi et quasi fundi videbatur, aut animo per somnum sensibus et curis vacuo provideri. Duxisti autem divinationem omnem a tribus rebus, a deo, a fato, a natura. Sed tamen quum explicare nihil posses, pugnasti commentitiorum exemplorum mirifica copia. De quo primum hoc libet dicere. Hoc ego philosophi non esse arbitror, testibus uti; qui aut casu veri, aut malitia falsi fictique esse possunt. Argumentis et rationibus oportet, quare quidque ita sit, docere, non eventis, iis praesertim, quibus mihi liceat non credere.

XII. 28. Ut ordiar ab haruspicina, quam ego reipublicae caussa communisque religionis colendam censeo: — sed soli sumus: licet verum exquirere sine invidia, mihi praesertim de plerisque dubitanti. Inspiciamus, si placet, exta primum. Persuaderi igitur cuiquam potest, ea, quae significari dicuntur extis, cognita esse ab haruspicibus observatione diuturna? Quam diuturna ista fuit? aut quam longinquo tempore observari potuit? aut quomodo est collata inter ipsos, quae pars inimica, quae pars familiaris esset: quod fissum periculum, quod commodum aliquod ostenderet? An haec inter se haruspices Etrusci, Elii, Aegyptii, Poeni contulerunt? At id, praeterquam quod fieri non potuit, ne fingi quidem potest. Alios enim alio more videmus exta interpretari, nec esse unam omnium disciplinam. 29. Et certe, si est in extis aliqua vis, quae declaret futura; necesse est eam aut cum rerum natura esse coniunctam aut conformari quodam modo numine deorum vique divina cum rerum natura, tanta tamque praeclara in omnes partes motusque diffusa, quid habere potest commune, non dicam gallinaceum fel, (sunt enim, qui vel argutissima haec exta esse dicant,) sed tauri opimi iecur aut cor aut pulmo? quid habet naturale, quo declarari possit, quid futurum sit? XIII. 30. Democritus tamen non inscite nugatur, ut Physicus: quo genere nihil arrogantius.

Quód 'st ante pedes, némo spectat: caéli scrutantúr plagas.

Verum is tamen habitu extorum et colore declarari censet haec dumtaxat, pabuli genus et earum rerum, quas terra procreet, vel ubertatem vel tenuitatem; salubritatem etiam aut pestilentiam extis significari putat. O mortalem beatum! cui certo scio ludum numquam defuisse. Hunccine hominem tantis delectatum esse nugis, ut non videret, tum futurum id verisimile, si omnium pecudum exta eodem tempore in eumdem habitum se coloremque converterent? Sed si eadem hora aliae pecudis iecur nitidum atque plenum est, aliae horridum et exile: quid est, quod declarari possit habitu extorum et colore? 31. an hoc eiusdem modi est, quale Pherecydeum illud, quod est a te dictum? qui quum aquam vidisset ex puteo haustam, terrae motum dixit futurum. Parum, credo, impudenter, quod, quum factus esset motus, dicere audent, quae vis id effecerit: etiamne futurum esse, aquae iugis colore praesentiunt? Multa istiusmodi dicuntur in scholis; sed credere omnia, vide, ne non sit necesse. 32.

Verum sint sane ista Democritea vera: quando ea nos extis exquirimus? aut quando aliquid eiusmodi ab haruspice, inspectis extis, audivimus? Ab aqua aut ab igni pericula monent: tum hereditates, tum damna denuntiant: fissum familiare et vitale tractant: caput iecoris ex omni parte diligentissime considerant: si vero id non est inventum, nihil putant accidere potuisse tristius. XIV. 33. Haec observari certe non potuerunt, ut supra docui. Sunt igitur artis inventa, non vetustatis, si est ars ulla rerum incognitarum. Cum rerum autem natura quam cognationem habent? quae ut uno consensu iuncta sit et continens; quod video placuisse Physicis, eisque maxime, qui omne, quod esset, unum esse dixerunt: quid habere mundus potest cum thesauri inventione coniunctum? Si enim extis pecuniae mihi amplificatio ostenditur, idque fit natura; primum exta sunt coniuncta mundo: deinde meum lucrum natura rerum continetur. Nonne pudet Physicos haec dicere? Ut enim iam sit aliqua in natura rerum cognatio, quam esse concedo; (multa enim Stoici colligunt:) nam et musculorum iecuscula bruma dicuntur augeri, et puleium aridum florescere ipso brumali die, et inflatas rumpi vesiculas, et semina malorum, quae in iis mediis inclusa sint, in contrarias partes se vertere: iam nervos in fidibus, aliis pulsis, resonare alios; ostreisque et conchyliis omnibus contingere, ut cum luna pariter crescant pariterque decrescant; arboresque ut hiemali tempore cum luna simul senescentes, quia tum exsiccatae sint, tempestive caedi putentur.

34. Quid de fretis aut de marinis aestibus plura dicam? quorum accessus et recessus lunae motu gubernantur. Sexcenta licet eiusdemmodi proferre, ut distantium rerum cognatio naturalis appareat. XV. Demus hoc: (nihil enim huic disputationi adversatur:) num etiam, si fissum cuiusdammodi fuerit in iecore, lucrum ostenditur? Qua ex cognatione naturae, et quasi concentu atque consensu, quam συμπάθειαν Graeci appellant, convenire potest aut fissum iecoris cum lucello meo, aut meus quaesticulus cum caelo, terra rerumque natura? Concedam hoc ipsum, si vis; etsi magnam iacturam caussae fecero, si ullam esse convenientiam naturae cum extis concessero. 35. Sed tamen, eo concesso, quî evenit, ut is, qui impetrire* velit, convenientem hostiam rebus suis immolet? Hoc erat, quod ego non rebar posse dissolvi. At quam festive dissolvitur! Pudet me non tui quidem, cuius etiam memoriam admiror, sed Chrysippi, Antipatri, Posidonii, qui idem istuc quidem dicunt, quod est dictum a te, ad hostiam diligendam ducem esse vim quamdam sentientem atque divinam, quae toto confusa mundo sit. Illud vero multo etiam melius, quod et a te usurpatum est et dicitur ab illis: quum immolare quispiam velit, tum fieri extorum mutationem, ut aut absit aliquid aut supersit: deorum enim numini parere omnia. 36. Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant. An censes, eumdem vitulum si alius delegerit, sine capite iecur inventurum: si alius, cum capite? Haec decessio capitis aut accessio subitone fieri potest, ut se exta ad immolatoris fortunam accommodent? Non perspicitis, aleam quamdam esse in hostiis deligendis, praesertim quum res ipsa doceat? Quum enim tristissima exta sine capite fuerunt, quibus nihil videtur esse dirius: proxima hostia litatur saepe pulcherrime. Ubi igitur illae minae superiorum extorum? aut quae tam subito facta est deorum tanta placatio? XVI. Sed affers, in tauri opimi extis, immolante Caesare, cor non fuisse: id quia non potuerit accidere, ut sine corde victima illa viveret, iudicandum esse, tum interisse cor, quum immolaretur. 37. Qui fit, ut alterum intelligas, sine corde non potuisse bovem vivere; alterum non videas, cor subito non potuisse, nescio quo, avolare? Ego enim possum vel nescire, quae vis sit cordis ad vivendum, vel suspicari, contactum aliquo morbo, bovis exile et exiguum et victum cor et dissimile cordis fuisse. Tu vero quid habes, quare putes, si paullo ante cor fuerit in tauro opimo, subito id in ipsa immolatione interisse? An, quod aspexit vestitu purpureo excordem Caesarem, ipse corde privatus est? Urbem philosophiae, mihi crede, proditis, dum castella defenditis. Nam, dum haruspicinam veram esse vultis, physiologiam totam pervertitis. Caput est in iecore, cor in extis: iam abscedet, simul ac molam et vinum insperseris: deus id eripiet, vis aliqua conficiet aut exedet. Non ergo omnium interitus atque ortus* natura conficiet: et erit aliquid, quod aut ex nihilo oriatur, aut in nihilum subito occidat. Quis hoc Physicus dixit umquam? Haruspices dicunt. His igitur, quam Physicis, potius credendum existimas? XVII. 38. Quid? quum pluribus diis immolatur, qui tandem evenit, ut litetur aliis, aliis non litetur? Quae autem inconstantia deorum est, ut primis minentur extis, bene promittant secundis? aut tanta inter eos dissensio, saepe etiam inter proximos, ut Apollinis exta bona sint, Dianae non bona? Quid est tam perspicuum, quam, quum fortuito hostiae adducantur, talia cuique exta esse, qualis cuique obtigerit hostia? At enim id ipsum habet aliquid divini, quae cuique hostia obtingat; tamquam in sortibus, quae cui ducatur. Mox de sortibus. Quamquam tu quidem non hostiarum casum confirmas sortium similitudine, sed infirmas sortes collatione hostiarum. 39. An, quum in Aequimaelium misimus, qui afferat agnum, quem immolemus; is mihi agnus affertur, qui habet exta rebus accommodata, et ad eum agnum non casu, sed duce deo servus deducitur? Nam si casum in eo quoque dicis esse, quasi sortem quamdam cum deorum voluntate coniunctam; doleo tantam Stoicos nostros Epicureis irridendi sui facultatem dedisse. Non enim ignoras, quam ista derideant. 40. Et quidem illi facilius facere possunt. Deos enim ipsos iocandi caussa induxit Epicurus perlucidos et perflabiles, et habitantes, tamquam inter duos lucos, sic inter duos mundos propter metum ruinarum: eosque habere putat eadem membra, quae nos, nec usum ullum habere membrorum. Ergo is circuitione quadam deos tollens, recte non dubitat divinationem tollere. Sed non, ut hic sibi constat, item Stoici. Illius enim deus, »nihil habens nec sui nec alieni negotii«, non potest hominibus divinationem impertire. Vester autem deus potest non impertire, ut nihilominus mundum regat et hominibus consulat. 41. Cur igitur vos induitis in eas captiones, quas numquam explicetis? Ita enim, quum magis properant, concludere solent: Si dii sunt, est divinatio: sunt autem dii: est ergo divinatio. Multo est probabilius, Non est autem divinatio: non sunt ergo dii. Vide, quam temere committant, ut, si nulla sit divinatio, nulli sint dii. Divinatio enim perspicue tollitur; deos esse retinendum est.

XVIII. 42. Atque hac extispicum divinatione sublata, omnis haruspicina sublata est. Ostenta enim sequuntur et fulgura. Valet autem in fulguribus observatio diuturna; in ostentis ratio plerumque conie-

cturaque adhibetur. Quid est igitur, quod observatum sit in fulgure? Caelum in XVI partes diviserunt Etrusci. Facile id quidem fuit, quattuor, quas nos habemus, duplicare: post idem iterum facere, ut ex eo dicerent, fulmen qua ex parte venisset. Primum id quid interest? deinde quid significat? Nonne perspicuum est, ex prima admiratione hominum, quod tonitrua iactusque fulminum extimuissent, credidisse, ea efficere rerum omnium praepotentem Iovem? Itaque in nostris commentariis scriptum habemus: *Iove tonante, fulgurante, comitia populi habere nefas.* 43. Hoc fortasse reipublicae caussa constitutum est. Comitiorum enim non habendorum caussas esse voluerunt. Itaque comitiorum solum vitium est fulmen: quod idem omnibus rebus optimum auspicium habemus, si sinistrum fuit. Sed de auspiciis alio loco; nunc de fulguribus. XIX. Quid igitur minus a Physicis dici debet, quam quidquam certi significari rebus incertis? Non enim te puto esse eum, qui Iovi fulmen fabricatos esse Cyclopas in Aetna putes. 44. Nam esset mirabile, quomodo id Iuppiter toties iaceret, quum unum haberet: nec vero fulminibus homines, quid aut faciendum esset, aut cavendum, moneret. Placet enim Stoicis, eos anhelitus terrae, qui frigidi sint, quum fluere coeperint, ventos esse: quum autem se in nubem induerint, eiusque tenuissimam quamque partem coeperint dividere atque disrumpere, idque crebrius facere et vehementius, tum et fulgura et tonitrua exsistere: si autem nubium conflictu ardor expressus se emiserit, id esse fulmen. Quod igitur vi naturae, nulla constantia, nullo rato tempore videmus effici, ex eo significationem rerum consequentium quaerimus? Scilicet, si ista Iuppiter significaret, tam multa frustra fulmina emitteret! 45. Quid enim proficit, quum in medium mare fulmen iacit? quid, quum in altissimos montes? quod plerumque fit: quid, quum in desertas solitudines? quid, quum in earum gentium oras, in quibus haec ne observantur quidem? XX. At inventum est caput in Tiberi. Quasi ego artem aliquam istorum esse negem! Divinationem nego. Caeli enim distributio, quam ante dixi, et certarum rerum notatio docet, unde fulmen venerit, quo concesserit. Quid significet autem, nulla ratio docet. Sed urges me meis versibus:

Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit
et Capitolinis iniecit sedibus ignes.

Tum statua Nattae, tum simulacra deorum, Romulusque et Remus cum altrice bellua, vi fulminis icti, conciderunt, deque his rebus haruspicum exstiterunt responsa verissima. 46. Mirabile autem illud, quod eo ipso tempore, quo fieret indicium coniurationis in senatu, signum Iovis biennio post, quam erat locatum, in Capitolio collocabatur. »Tu igitur animum induces, (sic enim mecum agebas,) caussam istam et contra facta tua, et contra scripta defendere?« Frater es: eo vereor. Verum quid tibi hic tandem nocet? resne, quae talis est; an ego, qui verum explicari volo? Itaque nihil contra dico: a te rationem totius haruspicinae peto. Sed te mirificam in latebram coniecisti. Quod enim intelligeres, fore, ut premerere, quum ex te caussas unius cuiusque divinationis exquirerem, multa verba fecisti, te, quum res videres, rationem caussamque non quaerere; quid fieret, non cur fieret, ad rem pertinere. Quasi ego aut fieri concederem aut esset philosophi, caussam, cur quidque fieret, non quaerere. 47. Et eo quidem loco et prognostica nostra pronuntiabas et genera herbarum, scammoneam aristolochiamque radicem, quarum caussam ignorares, vim et effectum videres. XXI. Dissimile totum. Nam et prognosticorum caussas persecuti sunt et Boëthus Stoicus, qui est a te nominatus, et noster etiam Posidonius: etsi caussae non reperiantur istarum rerum, res tamen ipsae observari animadvertique possunt. Nattae vero statua, aut aera legum de caelo tacta quid habent observatum ac vetustum? Pinarii Nattae nobiles: a nobilitate igitur periculum. Hoc tam callide Iuppiter cogitavit! Romulus lactens fulmine ictus: Urbi igitur periculum ostenditur ei, quam ille condidit. Quam scite per notas nos certiores facit Iuppiter! At eodem tempore signum Iovis collocabatur, quo coniuratio indicabatur. Et tu scilicet mavis, numine deorum id factum, quam casu, arbitrari? et redemptor, qui columnam illam de Cotta et de Torquato conduxerat faciendam, non inertia aut inopia tardior fuit, sed a diis immortalibus ad istam horam reservatus est? 48. Non equidem plane despero ista esse vera, sed nescio, et discere a te volo. Nam quum mihi quaedam casu viderentur sic evenire, ut praedicta essent a divinantibus; dixisti multa de casu, ut, Venerium iaci posse casu, quattuor talis iactis; quadringentis centum Venerios non posse casu consistere. Primum nescio, cur non possint: sed non pugno; abundas enim similibus. Habes et respersionem pigmentorum, et rostrum suis, et alia permulta. Idem Carneadem fingere dicis de capite Panisci. Quasi non potuerit id evenire casu, et non in omni marmore necesse sit inesse vel Praxitelia capita! Illa enim ipsa efficiuntur detractione; nec quidquam illuc affertur a Praxitele: sed quum multa sunt detracta, et ad lineamenta oris perventum est, tum intelligas, illud, quod iam expolitum sit, intus fuisse. 49. Potest igitur tale aliquid etiam sua sponte in lapicidinis Chiorum exstitisse. Sed sit hoc fictum. Quid? in nubibus numquam animadvertisti leonis formam aut hippocentauri? Potest igitur, quod modo negabas, veritatem casus imitari.

XXII. Sed quoniam de extis et fulguribus satis est disputatum; ostenta restant, ut tota haruspicina sit pertractata. Mulae partus prolatus est a te; res mirabilis, propterea quia non saepe fit: sed si fieri non potuisset, facta non esset. Atque hoc contra omnia ostenta valeat; numquam, quod fieri non potuerit, esse factum; sin potuerit, non esse mirandum. Caussarum enim ignoratio in re nova mirationem facit. Eadem ignoratio si in rebus usitatis est; non miramur. Nam qui mulam peperisse miratur, is, quo modo equa pariat, aut omnino quae natura partum animantis faciat, ignorat. Sed, quod crebro videt, non miratur, etiam si, cur fiat, nescit. Quod ante non vidit, id si evenerit, ostentum esse censet. Utrum igitur, quum concepit mula, an quum peperit, ostentum est? 50. Conceptio contra naturam fortasse: sed partus prope necessarius. XXIII. Sed quid plura? ortum videamus haruspicinae: sic facillime, quid habeat auctoritatis, iudicabimus. Tages quidam dicitur in agro Tarquiniensi, quum terra araretur, et sulcus altius esset impressus, exstitisse repente et eum affatus esse, qui arabat. Is autem Tages, ut in libris est Etruscorum, puerili specie dicitur visus, sed senili fuisse prudentia. Eius aspectu quum obstupuisset bubulcus, clamoremque maiorem cum admiratione edidisset; concursum esse factum, totamque brevi tempore in eum locum Etruriam convenisse; tum illum plura locutum

multis audientibus, qui omnia eius verba exceperint litterisque mandaverint: omnem autem orationem fuisse eam, qua haruspicinae disciplina contineretur: eam postea crevisse rebus novis cognoscendis et ad eadem illa principia referendis. Haec accepimus ab ipsis: haec scripta conservant: hunc fontem habent disciplinae. 51. Num ergo opus est ad haec refellenda Carneade? num Epicuro? Estne quisquam ita desipiens, qui credat exaratum esse, deum dicam, an hominem? Si deum, cur se contra naturam in terram abdiderit, ut patefactus aratro lucem aspiceret? Quid? idem nonne poterat deus hominibus disciplinam superiore e loco tradere? Si autem homo ille Tages fuit, quonam modo potuit terra oppressus vivere? Unde porro illa potuit, quae docebat alios, ipse didicisse? Sed ego insipientior, quam illi ipsi, qui ista credunt, qui quidem contra eos tam diu disputem. XXIV. Vetus autem illud Catonis admodum scitum est, qui mirari se aiebat, quod non rideret haruspex, haruspicem quum vidisset. 52. Quota enim quaeque res evenit praedicta ab istis? aut si evenit quippiam, quid afferri potest, cur non casu id evenerit? Rex Prusias, quum Hannibali apud eum exsulanti depugnari placeret, negabat se audere, quod exta prohiberent. An tu, inquit, caruneulae vitulinae mavis, quam imperatori veteri credere? Quid? ipse Caesar, quum a summo haruspice moneretur, ne in Africam ante brumam transmitteret, nonne transmisit? Quod ni fecisset, uno in loco omnes adversariorum copiae convenissent. Quid ego haruspicum responsa commemorem, (possum equidem innumerabilia) quae aut nullos habuerunt exitus aut contrarios? 53. Hoc civili bello, dii immortales! quam multa luserunt! quae nobis in Graeciam Roma responsa haruspicum missa sunt! quae dicta Pompeio! Etenim ille admodum extis et ostentis movebatur. Non lubet commemorare, nec vero necesse est, tibi praesertim, qui interfuisti. Vides tamen, omnia fere contra, ac dicta sint, evenisse. Sed haec hactenus. Nunc ad ostenta veniamus. XXV. 54. Multa me consule a me ipso scripta recitasti: multa ante Marsicum bellum a Sisenna collecta attulisti: multa ante Lacedaemoniorum malam pugnam in Leuctris a Callisthene commemorata dixisti. De quibus dicam equidem singulis, quoad videbitur: sed dicendum etiam est de universis. Quae est enim ista a diis profecta significatio et quasi denuntiatio calamitatum? Quid autem volunt ea dii immortales primum significantes, quae sine interpretibus non possimus intelligere: deinde ea, quae cavere nequeamus? At hoc ne homines quidem probi faciunt, ut amicis impendentes calamitates praedicant, quas illi effugere nullo modo possint: ut medici, quamquam intelligunt saepe, tamen numquam aegris dicunt illo morbo eos esse morituros. Omnis enim praedictio mali tum probatur, quum ad praedictionem cautio adiungitur. 55. Quid igitur aut ostenta aut eorum interpretes vel Lacedaemonios olim, vel nuper nostros adiuverunt? Quae si signa deorum putanda sunt, cur tam obscura fuerunt? Si enim, ut intelligeremus, quid esset eventurum: aperte declarari oportebat; aut ne occulte quidem, si ea sciri nolebant. XXVI. Iam vero coniectura omnis, in qua nititur divinatio, ingeniis hominum in multas ac diversas aut etiam contrarias partes saepe diducitur. Ut enim in caussis iudicialibus alia est coniectura accusatoris, alia defensoris, et tamen utriusque credibilis: sic in omnibus iis rebus, quae coniectura investigari videntur, anceps reperitur oratio. Quas autem res tum natura, tum casus affert, nonnumquam etiam errorem creat similitudo, magna stultitia est, earum rerum deos facere effectores, caussas rerum non quaerere. 56. Tu vates Boeotios credis Lebadiae vidisse ex gallorum gallinaceorum cantu, victoriam esse Thebanorum, quia galli victi silere solent, canere victores. Hoc igitur per gallinas Iuppiter tantae civitati signum dabat? An illae aves, nisi quum vicerint, canere non solent? At tum canebant, nec vicerant. Id enim, inquies, ostentum. Magnum vero: quasi pisces, non galli cecinerint. Quod autem est tempus, quo illi non cantent, vel nocturnum, vel diurnum? Quod si victores alacritate et quasi laetitia ad canendum excitantur: potuit accidisse alia quoque laetitia, qua ad cantum moverentur. 57. Democritus quidem optimis verbis caussam explicat, cur ante lucem galli canant. Depulso enim de pectore et in omne corpus diviso et mitificato cibo, cantus edere, quiete satiatos: qui quidem *silentio noctis*, ut ait Ennius,

— — *favent faucibus russis*
cantú, plausuque premúnt alas.

Quum igitur hoc animal tam sit canorum sua sponte; quid in mentem venit Callistheni dicere, deos gallis signum dedisse cantandi, quum id vel natura, vel casus efficere potuisset? XXVII. 58. Sanguinem pluisse senatui nuntiatum est: atratum etiam fluvium fluxisse sanguine: deorum sudasse simulacra. Num censes his nuntiis Thalen aut Anaxagoram aut quemquam Physicum crediturum fuisse? Nec enim sanguis nec sudor, nisi e corpore, est. Sed et decoloratio quaedam ex aliqua contagione terrena maxime potest sanguinis similis esse, et humor allapsus extrinsecus, ut in tectoriis videmus austro, sudorem imitari. Atque haec in bello plura et maiora videntur timentibus: eadem non tam animadvertuntur in pace. Accedit illud etiam, quod in metu et periculo quum creduntur facilius, tum finguntur impunius. 59. Nos autem ita leves atque inconsiderati sumus, ut, si mures corroserint aliquid, quorum est opus hoc unum, monstrum putemus? Ante vero Marsicum bellum, quod clypeos Lanuvii, ut a te est dictum, mures rosissent, maximum id portentum haruspices esse dixerunt. Quasi vero quidquam intersit, mures, diem noctem aliquid rodentes, scuta an cribra corroserint. Nam si ista sequimur, quod Platonis Politiam nuper apud me mures corroserunt, de republica debui pertimescere: aut, si Epicuri de Voluptate liber rosus esset, putarem annonam in macello cariorem fore. XXVIII. 60. An vero illa nos terrent, si quando aliqua portentosa aut ex pecude aut ex homine nata dicuntur? Quorum omnium, ne sim longior, una ratio est. Quidquid enim oritur, qualecumque est, caussam habeat a natura necesse est: ut etiam si praeter consuetudinem exstiterit, praeter naturam tamen non possit exsistere. Caussam igitur investigato in re nova atque admirabili, si potes. Si nullam reperies: illud tamen exploratum habeto, nihil fieri potuisse sine caussa: eumque terrorem, quem tibi rei novitas attulerit, naturae ratione depellito. Ita te nec terrae fremitus, nec caeli discessus, nec lapideus aut sanguineus imber, nec traiectio stellae, nec faces visae terrebunt. 61. Quorum omnium caussas si a Chrysippo quaeram, ipse ille divinationis auctor numquam illa dicet facta fortuito, naturalemque rationem omnium reddet. Nihil enim fieri sine caussa potest: nec quidquam fit, quod fieri non potest. Nec, si id factum est, quod potuit fieri,

portentum debet videri. Nulla igitur portenta sunt. Nam si, quod raro fit, id portentum putandum est, sapientem esse portentum est. Saepius enim mulam peperisse arbitror, quam sapientem fuisse. Illa igitur ratio concluditur, nec id, quod non potuerit fieri, factum umquam esse; nec, quod potuerit, id portentum esse: ita omnino nullum esse portentum. 62. Quod etiam coniector quidam et interpres portentorum non inscite respondisse dicitur ei, qui quum ad eum retulisset, quasi ostentum, quod anguis domi vectem circumiectus fuisset, »tum esset, inquit, ostentum, si anguem vectis circumplicavisset.« Hoc ille responso satis aperte declaravit, nihil habendum esse portentum, quod fieri posset. XXIX. C. Gracchus ad M. Pomponium scripsit, duobus anguibus domi comprehensis, haruspices a patre convocatos. Qui magis anguibus, quam lacertis, quam muribus? Quia sunt haec quotidiana, angues non item. Quasi vero referat, quod fieri potest, quam id saepe fiat. Ego tamen miror, si emissio feminae anguis mortem afferebat Ti. Graccho, emissio autem maris anguis erat mortifera Corneliae, cur alteram utram emiserit. Nihil enim scribit respondisse haruspices, si neuter anguis emissus esset, quid esset futurum. At mors insecuta Gracchum est; caussa quidem, credo, aliqua morbi gravioris, non emissione serpentis: neque enim tanta est infelicitas haruspicum, ut ne casu quidem umquam fiat, quod futurum illi esse dixerint. XXX. 63. Nam illud mirarer, si crederem, quod apud Homerum Calchantem dixisti ex passerum numero belli Troiani annos auguratum: de cuius coniectura sic apud Homerum, ut nos otiosi convertimus, loquitur Agamemno:

Ferte viri et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant;
nos, circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris divûm placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
vidimus immani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine septos
corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
nona super tremulo genitrix clangore volabat:
cui ferus immani laniavit viscera morsu.
64. *Hunc, ubi tam teneros volucres matremque peremit,*
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis divûm versarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deûm dedit ipse creator,
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exanclabimus annos:
quae decimo cadet, et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

65. Quae tandem ista auguratio est ex passeribus, annorum potius, quam aut mensium aut dierum? Cur autem de passerculis coniecturam facit, in quibus nullum erat monstrum, de dracone silet, qui, id quod fieri non potuit, lapideus dicitur factus? Postremo quid simile habet passer annis? Nam de angue illo, qui Sullae apparuit immolanti, utrumque memini, et Sullam, quum in expeditionem educturus esset, immolavisse et anguem ab ara exstitisse, eoque die rem praeclare esse gestam, non haruspicis consilio, sed imperatoris. XXXI. 66. Atque haec ostentorum genera mirabile nihil habent. Quae quum facta sunt, tum ad coniecturam aliqua interpretatione revocantur: ut illa tritici grana in os pueri Midae congesta, aut apes, quas dixisti in labris Platonis consedisse pueri, non tam mirabilia sint, quam coniecta belle: quae tamen vel ipsa falsa esse vel ea, quae praedicta sunt, fortuito cecidisse potuerunt. De ipso Roscio potest illud quidem esse falsum, ut circumligatus fuerit angui: sed ut in cunis fuerit anguis, non tam est mirum, in Solonio praesertim, ubi ad focum angues nundinari solent. Nam quod haruspices responderunt, nihil illo clarius, nihil nobilius fore; miror, deos immortales histrioni futuro claritatem ostendisse, nullam ostendisse Africano. 67. Atque etiam a te Flaminiana ostenta collecta sunt. Quod ipse et equus eius repente conciderit: non sane mirabile hoc quidem. Quod evelli primi hastati signum non potuerit: timide fortasse signifer evellebat, quod fidenter infixerat. Nam Dionysii equus quid attulit admirationis, quod emersit ex flumine, quodque habuit apes in iuba? Sed quia brevi tempore regnare coepit; quod acciderat casu, vim habuit ostenti. At Lacedaemoniis in Herculis fano arma sonuerunt, eiusdemque dei Thebis valvae clausae subito se aperuerunt; eaque scuta, quae fuerant sublime fixa, sunt humi inventa. Horum quum fieri nihil potuerit sine aliquo motu; quid est, cur divinitus ea potius, quam casu facta esse dicamus? XXXII. 68. At in Lysandri statuae capite Delphis exstitit corona ex asperis herbis, et quidem subita. Itane? censes ante coronam herbae exstitisse, quam conceptum esse semen? herbam autem asperam, credo, avium congestu, non humano satu. Iam quidquid in capite est, id coronae simile videri potest. Nam quod eodem tempore stellas aureas Castoris et Pollucis, Delphis positas, decidisse, neque eas usquam repertas esse dixisti: furum id magis factum, quam deorum videtur. 69. Simiae vero Dodoneae improbitatem historiis Graecis mandatam esse demiror. Quid minus mirum, quam illam monstruosissimam bestiam urnam evertisse, sortes dissipavisse? Et negant historici, Lacedaemoniis ullum ostentum hoc tristius accidisse. Nam illa praedicta Veientium, si lacus Albanus redundasset, isque in mare fluxisset, Romam perituram; si repressus esset, Veios: ita aqua Albana deducta ad utilitatem agri suburbani, non ad arcem Urbemque retinendam. At paullo post audita vox est monentis, ut providerent, ne a Gallis Roma caperetur: ex eo Aio Loquenti aram in nova via consecratam. Quid ergo? Aius iste Loquens, quum eum nemo norat, aiebat et loquebatur, et ex eo nomen invenit: posteaquam et sedem et aram et nomen invenit, obmutuit? Quod idem dici de Moneta potest: a qua, praeterquam de sue plena, quid umquam moniti sumus? XXXIII. 70. Satis multa de ostentis. Auspicia restant et sortes eae, quae ducuntur, non illae, quae vaticinatione funduntur, quae oracula verius dicimus; de quibus tum dicemus, quum ad naturalem divinationem venerimus. Restat etiam de Chaldaeis. Sed primum auspicia videamus. Difficilis auguri locus ad contra dicendum.

Marso fortasse, sed Romano facillimus. Non enim sumus ii nos augures, qui avium reliquorumve signorum observatione futura dicamus. Et tamen credo Romulum, qui Urbem auspicato condidit, habuisse opinionem, esse in providendis rebus augurandi scientiam: (errabat enim multis in rebus antiquitas,) quam vel usu iam vel doctrina vel vetustate immutatam videmus. Retinetur autem et ad opinionem vulgi et ad magnas utilitates reipublicae mos, religio, disciplina, ius augurum, collegii auctoritas. 71. Nec vero non omni supplicio digni P. Claudius, L. Iunius, consules, qui contra auspicia navigarunt. Parendum enim fuit religioni nec patrius mos tam contumaciter repudiandus. Iure igitur alter populi iudicio damnatus est: alter mortem sibi ipse conscivit. Flaminius non paruit auspiciis. Itaque periit cum exercitu. At anno post Paullus paruit. Num minus cecidit in Cannensi pugna cum exercitu? Etenim, ut sint auspicia, quae nulla sunt; haec certe, quibus utimur, sive tripudio, sive de caelo, simulacra sunt auspiciorum, auspicia nullo modo. XXXIV. Q. FABI, TE MIHI IN AUSPICIO ESSE VOLO; respondet, AUDIVI. Hic apud maiores nostros adhibebatur peritus, nunc quilibet. Peritum autem esse necesse est eum, qui, silentium quid sit, intelligat. Id enim silentium dicimus in auspiciis, quod omni vitio caret. 72. Hoc intelligere perfecti auguris est. Illi autem, qui in auspicium adhibetur, quum ita imperavit is, qui auspicatur, DICITO, SI SILENTIUM ESSE VIDEBITUR; nec suspicit nec circumspicit: statim respondet, SILENTIUM ESSE VIDERI. Tum ille, DICITO, SI PASCUNTUR. — PASCUNTUR. — Quae aves? aut ubi? Attulit, inquit, in cavea pullos is, qui ex eo ipso nominatur pullarius. Hae sunt igitur aves internuntiae Iovis: quae pascantur, necne, quid refert? Nihil ad auspicia: sed quia, quum pascuntur, necesse est aliquid ex ore cadere, et terram pavire, terripavium primo, post terripudium dictum est: hoc quidem iam tripudium dicitur. Quum igitur offa cecidit ex ore pulli, tum auspicanti tripudium solistimum nuntiant. XXXV. 73. Ergo hoc auspicium divini quidquam habere potest, quod tam sit coactum et expressum? Quo antiquissimos augures non esse usos argumento est, quod decretum collegii vetus habemus, omnem avem tripudium facere posse. Tum igitur esset auspicium, si modo esset ei liberum se ostendisse; tum avis illa videri posset interpres et satelles Iovis. Nunc vero, inclusa in cavea et fame enecta, si in offam pultis invadit, et si aliquid ex ore cecidit, hoc tu auspicium aut hoc modo Romulum auspicari solitum putas? 74. Iam de caelo servare non ipsos censes solitos, qui auspicabantur? Nunc imperant pullario: ille renuntiat. Fulmen sinistrum auspicium optimum habemus ad omnes res, praeterquam ad comitia: quod quidem institutum reipublicae caussa est, ut comitiorum, vel in iudiciis populi, vel in iure legum, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes. At Ti. Gracchi litteris Scipio et Figulus coss., quum augures iudicassent eos vitio creatos esse, magistratu se abdicaverunt. Quis negat augurum disciplinam esse? Divinationem nego. At haruspices divini: quos quum Ti. Gracchus propter mortem repentinam eius, qui in praerogativa referenda subito concidisset, in senatum introduxisset, non iustum rogatorem fuisse dixerunt. 75. Primum vide, ne in eum dixerint, qui rogator centuriae fuisset. Is enim erat mortuus. Id autem sine divinatione coniectura poterant dicere. Deinde fortasse casu; qui nullo modo est ex hoc genere tollendus. Quid enim scire Etrusci haruspices aut de tabernaculo recte capto aut de pomoerii iure potuerunt? Equidem assentior C. Marcello potius, quam App. Claudio; qui ambo mei collegae fuerunt; existimoque ius augurum, etsi divinationis opinione principio constitutum sit, tamen postea reipublicae caussa conservatum ac retentum. XXXVI. 76. Sed de hoc loco plura in aliis: nunc hactenus. Externa enim auguria, quae sunt non tam artificiosa, quam superstitiosa, videamus. Omnibus fere avibus utuntur, nos admodum paucis: alia illis sinistra sunt, alia nostris. Solebat ex me Deiotarus percontari nostri augurii disciplinam, ego ex illo sui. Dii immortales! quantum differebat! ut quaedam essent etiam contraria. Atque ille iis semper utebatur: nos, nisi dum a populo auspicia accepta habemus, quam multum iis utimur? Bellicam rem administrari maiores nostri, nisi auspicato, noluerunt. Quam multi anni sunt, quum bella a proconsulibus et propraetoribus administrantur, qui auspicia non habent! 77. Itaque nec amnes transeunt auspicato nec tripudio auspicantur. Nam ex acuminibus quidem, quod totum auspicium militare est, iam M. Marcellus, ille quinquies consul, totum omisit, idem imperator, idem augur optimus. Ubi ergo avium divinatio? quae, quoniam ab iis, qui auspicia nulla habent, bella administrantur, ab urbanis retenta videtur, a bellicis esse sublata. Et quidem ille dicebat, si quando rem agere vellet, ne impediretur auspiciis, lectica operta facere iter se solere. Huic simile est, quod nos augures praecipimus, ne iuge auspicium obveniat, ut iumenta iubeant disiungere. 78. Quid est aliud nolle moneri a Iove, nisi efficere, ut aut ne fieri possit auspicium, aut, si fiat, videri?

XXXVII. Nam illud admodum ridiculum, quod negas Deiotarum auspiciorum, quae sibi ad Pompeium proficiscenti facta sunt, poenitere, quod fidem secutus amicitiamque populi Romani functus sit officio: antiquiorem enim sibi fuisse laudem et gloriam, quam regnum et possessiones suas. Credo id quidem; sed hoc nihil ad auspicia, nec enim ei cornix canere potuit, recte eum facere, quod populi Romani libertatem defendere pararet. Ipse hoc sentiebat, sicuti sensit. 79. Aves eventus significant aut adversos aut secundos: virtutis auspiciis video esse usum Deiotarum: quae vetat spectare fortunam, dum praestetur fides. Aves vero si prosperos eventus ostenderunt, certe fefellerunt. Fugit e praelio cum Pompeio: grave tempus; discessit ab eo: luctuosa res; Caesarem eodem tempore hostem et hospitem vidit: quid hoc tristius? Is quum ei Trocmorum tetrarchiam eripuisset, et asseclae suo Pergameno, nescio cui, dedisset, eidemque detraxisset Armeniam a senatu datam: quumque ab eo magnificentissimo hospitio acceptus esset; spoliatum reliquit et hospitem et regem. Sed labor longius. Ad propositum revertar. Si eventa quaerimus, quae exquiruntur avibus: nullo modo prospera Deiotaro; sin officia: a virtute ipsius, non ab auspiciis petita sunt. XXXVIII. 80. Omitte igitur lituum Romuli, quem in maximo incendio negas potuisse comburi: contemne cotem Attii Navii. Nihil debet esse in philosophia commentitiis fabellis loci. Illud erat philosophi, totius augurii primum naturam ipsam videre, deinde inventionem, deinde constantiam. Quae est igitur natura, quae volucres huc et illuc passim vagantes efficiat ut significent aliquid, et tum vetent agere, tum iubeant aut cantu aut volatu? Cur autem

aliis a laeva, aliis a dextra datum est avibus, ut ratum auspicium facere possint? Quomodo autem haec, aut quando, aut a quibus inventa dicemus? Etrusci tamen habent exaratum puerum auctorem disciplinae suae. Nos quem? Attiumne Navium? At aliquot annis antiquior Romulus et Remus, ambo augures, ut accepimus. An Pisidarum aut Cilicum aut Phrygum ista inventa dicemus? Placet igitur, humanitatis expertes habere divinitatis auctores? XXXIX. 81. At omnes reges, populi, nationes utuntur auspiciis. Quasi vero quidquam sit tam valde, quam nihil sapere, vulgare; aut quasi tibi ipsi in iudicando placeat multitudo! quotus quisque est, qui voluptatem negetesse bonum? Plerique etiam summum bonum dicunt. Num igitur eorum frequentia Stoici de sententia deterrentur? aut num plerisque in rebus sequitur eorum auctoritatem multitudo? Quid mirum igitur, si in auspiciis et in omni divinatione imbecilli animi superstitiosa ista concipiant, verum dispicere non possint? 82. Quae autem est inter augures conveniens et coniuncta constantia? Ad nostri augurii consuetudinem dixit Ennius:

Quum tonuit laevum bene tempestate serena.

At Homericus Ulixes apud Achillem querens de ferocitate Troianorum, nescio quid, hoc modo nuntiat:

Prospera Iuppiter his dextris fulgoribus edit.

Ita nobis sinistra videntur, Graiis et barbaris dextra meliora. Quamquam haud ignoro, quae bona sint, sinistra nos dicere: etiam si dextra sint. Sed certe nostri sinistrum nominaverunt, externique dextrum, quia plerumque melius id videbatur. 83. Haec quanta dissensio est! Quid, quod aliis avibus utuntur, aliis signis? aliter observant, alia respondent? Non necesse est fateri, partim horum errore susceptum esse, partim superstitione multa fallendo? XL. Atque his superstitionibus non dubitasti etiam omina adiungere. Aemilia Paullo, Persam perisse; quod pater omen accepit: Caecilia sororis filiae sedes suas tradere. Iam illa, *Favete linguis*, et praerogativam. omen comitiorum; hoc est, ipsum esse contra se copiosum et disertum. Quando enim, ista observans, quieto et libero animo esse poteris, ut ad rem gerendam non superstitionem habeas, sed rationem ducem? Itane? Si quis aliquid ex sua re atque ex suo sermone dixerit, eteius verbum aliquod apte ceciderit ad id, quod ages aut cogitabis, ea res tibi aut timorem afferet aut alacritatem? 84. Quum M. Crassus exercitum Brundisii imponeret, quidam in portu, caricas Cauno advectas vendens, *Cauneas!* clamitabat. Dicamus, si placet, monitum ab eo Crassum, caveret, ne iret: non fuisse periturum, si omini paruisset. Quae si suscipiamus, pedis offensio nobis et abruptio corrigiae et sternutamenta erunt observanda.

XLI. Sortes restant et Chaldaei, ut ad vates veniamus et ad somnia. 85. Dicendum igitur putas de sortibus. Quid enim sors est? Idem propemodum, quod micare, quod talos iacere, quod tesseras; quibus in rebus temeritas et casus, non ratio nec consilium valet. Tota res est inventa fallaciis, aut ad quaestum, aut ad superstitionem, aut ad errorem. Atque, ut in haruspicina fecimus, sic videamus, clarissimarum sortium quae tradatur inventio. Numerium Suffucium Praenestinorum monumenta declarant honestum hominem et nobilem, somniis crebris, ad extremum etiam minacibus, quum iuberetur certo in loco silicem caedere, perterritum visis, irridentibus suis civibus, id agere coepisse: itaque perfracto saxo sortes erupisse, in robore insculptas priscarum litterarum notis. Is est hodie locus septus religiose propter Iovis pueri, qui lactens cum Iunone Fortunae in gremio sedens, mammam appetens, castissime colitur a matribus. 86. Eodemque tempore, in eo loco, ubi Fortunae nunc sita est aedes, mel ex olea fluxisse dicunt haruspicesque dixisse, summa nobilitate illas sortes futuras, eorumque iussu ex illa olea arcam esse factam, eaque conditas sortes, quae hodie Fortunae monitu tolluntur. Quid igitur in his potest esse certi, quae Fortunae monitu pueri manu miscentur atque ducuntur? Quo modo autem istae positae in illo loco? quis robur illud cecidit, dolavit, inscripsit? Nihil est, inquiunt, quod deus efficere non possit. Utinam sapientes Stoicos effecisset, ne omnia superstitiosa sollicitudine et miseria crederent! Sed hoc quidem genus divinationis vita iam communis explosit. Fani pulchritudo et vetustas Praenestinarum etiam nunc retinet sortium nomen, atque id in vulgus. 87. Quis enim magistratus, aut quis vir illustrior utitur sortibus? Ceteris vero in locis sortes plane refrixerunt. Quod Carneadem Clitomachus scribit dicere solitum, nusquam se fortunatiorem, quam Praeneste, vidisse Fortunam. Ergo hoc divinationis genus omittamus.

XLII. Ad Chaldaeorum monstra veniamus: de quibus Eudoxus, Platonis auditor, in astrologia iudicio doctissimorum hominum facile princeps, sic opinatur, id quod scriptum reliquit: »Chaldaeis in praedictione et in notatione cuiusque vitae ex natali die minime esse credendum.« 88. Nominat etiam Panaetius, qui unus e Stoicis astrologorum praedicta reiecit, Archelaum et Cassandrum, summos astrologos illius aetatis, qua erat ipse, quum in ceteris astrologiae partibus excellerent, hoc praedictionis genere non usos. Scylax Halicarnasseus, familiaris Panaetii, excellens in astrologia, idemque in regenda sua civitate princeps, totum hoc Chaldaicum praedicendi genus repudiavit. 89. Sed ut ratione utamur, omissis testibus, sic isti disputant, qui haec Chaldaeorum natalicia praedicta defendunt. Vim quamdam esse aiunt signifero in orbe, qui Graece ζωδιακός dicitur, talem, ut eius orbis una quaeque pars alia alio modo moveat immutetque caelum, perinde ut quaeque stellae in iis finitimisque partibus sint quoque tempore, eamque vim varie moveri ab iis sideribus, quae vocantur errantia. Quum autem in eam ipsam partem orbis venerint, in qua sit ortus eius, qui nascatur; aut in eam, quae coniunctum aliquid habeat aut consentiens; (ea triangula illi et quadrata nominant.) Etenim quum temporum* anni tempestatumque caeli conversiones commutationesque tantae fiant accessu stellarum et recessu; quumque ea vi solis efficiantur, quae videmus: non verisimile solum, sed etiam verum esse censent, perinde, utcumque temperatus sit aer, ita pueros orientes animari atque formari, ex eoque ingenia, mores, animum, corpus, actionem vitae, casus cuiusque eventusque fingi. XLIII. 90. O delirationem incredibilem! Non enim omnis error stultitia est dicenda. Quibus etiam Diogenes Stoicus concedit, aliquid ut praedicere possint, dumtaxat quali quisque natura, et ad quam quisque maxime rem aptus futurus sit. Cetera, quae profiteantur, negat ullo modo posse sciri: etenim geminorum formas esse similes, vitam atque fortunam plerumque disparem. Procles et Eurysthenes, Lacedaemoniorum reges, gemini fratres fuerunt. 91. At hi nec totidem annos vixerunt: anno enim Procli vita brevior fuit, multumque is fratri

rerum gestarum gloria praestitit. At ego id ipsum, quod vir optimus Diogenes Chaldaeis quasi quadam praevaricatione concedit, nego posse intelligi. Etenim quum, ut ipsi dicunt, ortus nascentium luna moderetur, eaque animadvertant et notent sidera natalicia Chaldaei, quaecumque lunae iuncta videantur; oculorum fallacissimo sensu iudicant ea, quae ratione atque animo videre debebant. Docet enim ratio mathematicorum, quam istis notam esse oportebat, quanta humilitate luna feratur, terram paene contingens; quantum absit a proxima Mercurii stella, multo autem longius a Veneris; deinde alio intervallo distet a sole, cuius lumine collustrari putatur. Reliqua vero tria intervalla infinita et immensa, a sole ad Martis, inde ad Iovis, ab eo ad Saturni stellam, inde ad caelum ipsum, quod extremum atque ultimum mundi est. 92. Quae potest igitur contagio ex infinito paene intervallo pertinere ad lunam, vel potius ad terram?

XLIV. Quid? quum dicunt id, quod iis dicere necesse est, omnes omnium ortus, quicumque gignantur in omni terra, quae incolatur, eosdem esse eademque omnibus, qui eodem statu caeli et stellarum nati sint, accidere necesse esse; nonne eiusmodi sunt, ut ne caeli quidem naturam interpretes istos caeli nosse appareat? Quum enim illi orbes, qui caelum quasi medium dividunt et aspectum nostrum definiunt, qui a Graecis ὁρίζοντες nominantur, a nobis finientes rectissime nominari possunt, varietatem maximam habeant aliique in aliis locis sint; necesse est ortus occasusque siderum non fieri eodem tempore apud omnes. 93. Quod si eorum vi caelum modo hoc, modo illo modo temperatur: qui potest eadem vis esse nascentium, quum caeli tanta sit dissimilitudo? In his locis, quae nos incolimus, post solstitium Canicula exoritur, et quidem aliquot diebus: apud Troglodytas, ut scribitur, ante solstitium: ut, si iam concedamus, aliquid vim caelestem ad eos, qui in terra gignuntur, pertinere, confitendum sit illis, eos, qui nascantur* eodem tempore, posse in dissimiles incidere naturas propter caeli dissimilitudinem. Quod minime illis placet. Volunt enim illi omnes eodem tempore ortos, qui ubique sint nati, eadem conditione nasci. XLV. 94. Sed quae tanta dementia est, ut in maximis motibus mutationibusque caeli nihil intersit, qui ventus, qui imber, quae tempestas ubique sit? (quarum rerum in proximis locis tantae dissimilitudines saepe sunt, ut alia Tusculi, alia Romae eveniat saepe tempestas; quod, qui navigant, maxime animadvertunt, quum in flectendis promontoriis ventorum mutationes maximas saepe sentiant): haec igitur quum sit tum serenitas, tum perturbatio caeli: estne sanorum hominum, hoc ad nascentium ortus pertinere non dicere, (quod non certe pertinet:) illud nescio quid tenue, quod sentiri nullo modo, intelligi autem vix potest, quae a luna ceterisque sideribus caeli temperatio fiat, dicere ad puerorum ortus pertinere? Quid? quod non intelligunt, seminum vim, quae ad gignendum procreandumque plurimum valeat, funditus tolli, mediocris erroris est? Quis enim non videt, et formas et mores et plerosque status ac motus effingere a parentibus liberos? quod non contingeret, si hoc non vis et natura gignentium efficeret, sed temperatio lunae caelique moderatio. 95. Quid? quod uno et eodem temporis puncto nati dissimiles et naturas et vitas et casus habent: parumne declarat, nihil ad agendam vitam nascendi tempus pertinere? nisi forte putamus, neminem eodem tempore ipso et conceptum et natum, quo Africanum. Num quis igitur talis fuit?

XLVI. 96. Quid? illudne dubium est, quin multi, quum ita nati essent, ut quaedam contra naturam depravata haberent, restituerentur et corrigerentur ab natura, quum se ipsa revocasset, aut arte atque medicina? ut*, quorum linguae sic inhaererent, ut loqui non possent, eae scalpello resectae liberarentur? Multi etiam naturae vitium meditatione atque exercitatione sustulerunt: ut Demosthenem csribit Phalereus, quum ʀʜo dicere nequiret, exercitatione fecisse, ut planissime diceret. Quod si haec astro ingenerata et tradita essent, nulla res ea mutare posset. Quid? dissimilitudo locorum nonne dissimiles hominum procreationes habet? quas quidem percurrere oratione facile est; quid inter Indos et Persas, Aethiopas et Syros differat, corporibus, animis: ut incredibilis varietas dissimilitudoque sit. 97. Ex quo intelligitur, plus terrarum situs, quam lunae tactus ad nascendum valere. Nam, quod aiunt, quadringenta septuaginta millia annorum in periclitandis experiundisque pueris, quicumque essent nati, Babylonios posuisse, fallunt. Si enim esset factitatum, non esset desitum: neminem autem habemus auctorem, qui aut fieri dicat, aut factum sciat. XLVII. Videsne, me non ea dicere, quae Carneades, sed ea, quae princeps Stoicorum Panaetius dixerit? Ego autem etiam hoc requiro, omnesne, qui Cannensi pugna ceciderunt, uno astro fuerint? Exitus quidem omnium unus et idem fuit. Quid? qui ingenio atque animo singulares, num astro quoque uno? Quod enim tempus, quo non innumerabiles nascantur? At certe similis nemo Homeri. 98. Et, si ad rem pertinet, quo modo caelo affecto compositisque sideribus quodque animal oriatur; valeat id necesse est etiam in rebus inanimis. Quo quid dici potest absurdius? L. quidem Tarutius Firmanus, familiaris noster, in primis Chaldaicis rationibus eruditus, urbis etiam nostrae natalem diem repetebat ab iis Parilibus, quibus eam a Romulo conditam accepimus, Romamque, in iugo quum esset luna, natam esse dicebat, nec eius fata canere dubitabat. 99. O vim maximam erroris! Etiamne Urbis natalis dies ad vim stellarum et lunae pertinebat? Fac in puero referre, [ex] qua affectione caeli primum spiritum duxerit: num hoc in latere aut in caemento, ex quibus Urbs affecta est, potuit valere? Sed quid plura? Quotidie refelluntur. Quam multa ego Pompeio, quam multa Crasso, quam multa huic ipsi Caesari a Chaldaeis dicta memini, neminem eorum nisi in senectute, nisi domi, nisi cum claritate esse moriturum! ut mihi permirum videatur, quemquam exstare, qui etiam nunc credat iis, quorum praedicta quotidie videat re et eventis refelli.

XLVIII. 100. Restant duo divinandi genera, quae habere dicimur a natura, non ab arte; vaticinandi et somniandi. De quibus, Quinte, inquam, si placet, disseramus. Mihi vero, inquit, placet: his enim, quae adhuc disputasti, prorsus assentior: et, vere ut loquar, quamquam tua me oratio confirmavit, tamen etiam mea sponte nimis superstitiosam de divinatione Stoicorum sententiam iudicabam: ac me Peripateticorum ratio magis movebat, et veteris Dicaearchi et eius, qui nunc floret, Cratippi, qui censent esse in mentibus hominum tamquam oraculum aliquod, ex quo futura praesentiant, si aut furore divino incitatus animus, aut somno relaxatus solute moveatur ac libere. His de generibus quid sentias, et quibus ea rationibus infirmes, audire sane velim.

XLIX. 101. Quae quum ille dixisset, tum ego rursus, quasi ab alio principio, sum exorsus dicere. Non ignoro, inquam, Quinte, te semper ita sensisse, ut de ceteris divinandi generibus dubitares; ista duo, furoris et somnii, quae a libera mente fluere viderentur, probares. Dicam igitur, de istis ipsis duobus generibus mihi quid videatur, si prius, et Stoicorum conclusio rationis et Cratippi nostri quid valeat, videro. Dixisti enim, et Chrysippum et Diogenem et Antipatrum concludere hoc modo: »Si sunt dii, neque ante declarant hominibus, quae futura sint; aut non diligunt homines: aut, quid eventurum sit, ignorant: aut existimant nihil interesse hominum, scire, quid sit futurum: aut non censent esse suae maiestatis, praesignificare hominibus, quae sint futura: aut ea ne ipsi quidem dii significare possunt. 102. At neque non diligunt nos; sunt enim benefici generique hominum amici: neque ignorant ea, quae ab ipsis constituta et designata sunt: neque nostra nihil interest scire ea, quae futura sint; erimus enim cautiores, si sciemus: neque hoc alienum ducunt maiestate sua; nihil est enim beneficentia praestantius: neque non possunt futura praenoscere. Non igitur dii sunt, nec significant nobis futura: sunt autem dii: significant ergo. Et non, si significant futura, nullas dant nobis vias ad significationum scientiam: frustra enim significarent: neque, si dant vias, non est divinatio: est igitur divinatio.« 103. O acutos homines! quam paucis verbis negotium confectum putant! Ea sumunt ad concludendum, quorum iis nihil conceditur. Conclusio autem rationis ea probanda est, in qua ex rebus non dubiis id, quod dubitatur, efficitur. L. Videsne Epicurum, quem hebetem et rudem dicere solent Stoici, quemadmodum, quod in natura rerum omne esse dicimus, id infinitum esse concluserit? *Quod finitum est*, inquit, *habet extremum*. Quis hoc non dederit? *Quod autem habet extremum, id cernitur ex alio extrinsecus.* Hoc quoque est concedendum. *At, quod omne est*, *id non cernitur ex alio extrinsecus.* Ne hoc quidem negari potest. *Nihil igitur quum habeat extremum, infinitum sit necesse est.* 104. Videsne, ut ad rem dubiam concessis rebus pervenerit? Hoc vos Dialectici non facitis: nec solum ea non sumitis ad concludendum, quae ab omnibus concedantur; sed ea sumitis, quibus concessis, nihilo magis efficiatur, quod velitis. Primum enim hoc sumitis: *Si sunt dii, benefici in homines sunt.* Quis hoc vobis dabit? Epicurusne, qui negat, quidquam deos nec alieni curare, nec sui? an noster Ennius, qui magno plausu loquitur assentiente populo:

'Ego deûm genus ésse semper díxi et dicam caélitum:
séd eos non curáre opinor, quíd agat humanúm genus.

Et quidem, cur sic opinetur, rationem subiicit. Sed nihil est necesse dicere quae sequuntur: tantum sat est intelligi, id sumere istos pro certo, quod dubium controversumque sit. LI. 105. Sequitur porro, *Nihil deos ignorare*, *quod omnia sint ab iis constituta.* Hic vero quanta pugna est doctissimorum hominum, negantium esse haec a diis immortalibus constituta! At *nostra interest scire,* quae eventura sint. Magnus Dicaearchi liber est, nescire ea melius esse, quam scire. Negant *id esse alienum maiestate deorum,* scilicet casas omnium introspicere, ut videant, quid cuique conducat. 106. Neque non possunt *futura praenoscere.* Negant posse ii, quibus non placet esse certum, quid futurum sit. Videsne igitur, quae dubia sint, ea sumi pro certis atque concessis? Deinde contorquent, et ita concludunt: *Non igitur sunt dii, nec significant futura:* id enim iam perfectum arbitrantur. Deinde assumunt: *Sunt autem dii:* quod ipsum non ab omnibus conceditur: *significant ergo.* Ne id quidem sequitur: possunt enim non significare, et tamen esse dii. *Nec, si significant, non dant vias aliquas ad scientiam significationis.* At id quoque potest, ut non dent homini, ipsi habeant. Cur enim Tuscis potius, quam Romanis darent? *Nec, si dant vias, nulla est divinatio.* Fac dare deos; quod absurdum est: quid refert, si accipere non possumus? Extremum est: *Est igitur divinatio.* Sit extremum: effectum tamen non est. Ex falsis enim, ut ab ipsis didicimus, verum effici non potest. Iacet igitur tota conclusio.

LII. 107. Veniamus nunc ad optimum virum, familiarem nostrum, Cratippum. »Si sine oculis, inquit, non potest exstare officium et munus oculorum, possunt autem aliquando oculi non fungi suo munere; qui vel semel ita est usus oculis, ut vera cerneret, is habet sensum oculorum, vera cernentium. Item igitur, si sine divinatione non potest officium et munus divinationis exstare, potest autem, quum quis divinationem habeat, errare aliquando, nec vera cernere; satis est ad confirmandam divinationem, semel aliquid ita esse divinatum, nihil ut fortuito cecidisse videatur. Sunt autem eius generis innumerabilia. Esse igitur divinationem confitendum est.« Festive et breviter. Sed quum bis sumpsit, quod voluit; etiam si faciles nos ad concedendum habuerit, id tamen, quod assumit, concedi nullo modo potest. 108. »Si«, inquit, »aliquando oculi peccent, tamen, quia recte aliquando viderint, inest in iis vis videndi.« Item, »Si qui semel aliquid viderit, is, etiam quum peccet, tamen existimandus sit habere vim divinandi.« LIII. Vide, quaeso, Cratippe noster, quam sint ista similia. Nam mihi non videntur. Oculi enim vera cernentes utuntur natura atque sensu: animi, si quando vel vaticinando vel somniando vera viderunt, usi sunt fortuna atque casu. Nisi forte concessuros tibi existimas eos, qui somnia pro somniis habent, si quando aliquod somnium verum evaserit, non id fortuito accidisse. Sed demus tibi istas duas sumptiones, ea, quae λήμματα appellant Dialectici; sed nos Latine loqui malumus: assumptio tamen, quam πρόςληψιν iidem vocant, non dabitur. 109. Assumit autem Cratippus hoc modo: »Sunt autem innumerabiles praesensiones non fortuitae.« At ego dico nullam. Vide, quanta sit controversia. Iam, assumptione non concessa, nulla conclusio est. At impudentes sumus, qui, quum tam perspicuum sit, non concedamus. Quid est perspicuum? Multa vera, inquit, evadere. Quid, quod multo plura falsa? Nonne ipsa varietas, quae est propria fortunae, fortunam esse caussam, non naturam, docet? Deinde, si tua ista conclusio, Cratippe, vera est: (tecum enim mihi res est:) nonne intelligis, eadem uti posse et haruspices et fulguratores et interpretes ostentorum et augures et sortilegos et Chaldaeos? quorum generum nullum est, ex quo non aliquid, sicut praedictum sit, evaserit. Ergo aut ea quoque genera divinandi sunt: quae tu rectissime improbas: aut, si ea non sunt, non intelligo, cur haec duo sint, quae relinquis. Qua ergo ratione haec inducis, eâdem illa possunt esse, quae tollis.

LIV. 110. Quid vero habet auctoritatis furor iste, quem divinum vocatis, ut, quae sapiens non videat, ea videat insanus, et is, qui humanos sensus amiserit, divinos assecutus sit? Sibyllae versus observamus,

quos illa furens fudisse dicitur. Quorum interpres nuper falsa quadam hominum fama dicturus in senatu putabatur; eum, quem re vera regem habebamus, appellandum quoque esse regem, si salvi esse vellemus. Hoc si est in libris, in quem hominem et in quod tempus est? Callide enim, qui illa composuit, perfecit, ut, quodcumque accidisset, praedictum videretur, hominum et temporum definitione sublata. 111. Adhibuit etiam latebram obscuritatis, ut iidem versus alias in aliam rem posse accommodari viderentur. Non esse autem illud carmen furentis, quum ipsum poema declarat (est enim magis artis et diligentiae, quam incitationis et motus), tum vero ea, quae ἀκροστιχὶς dicitur, quum deinceps ex primis versuum litteris aliquid connectitur, ut in quibusdam Ennianis: id certe magis est attenti animi, quam furentis. 112. Atque in Sibyllinis ex primo versu cuiusque sententiae primis litteris illius sententiae carmen omne praetexitur. Hoc scriptoris est, non furentis: adhibentis diligentiam, non insani. Quamobrem Sibyllam quidem sepositam et conditam habeamus; ut, id quod proditum est a maioribus, iniussu senatus ne legantur quidem libri, valeantque ad deponendas potius, quam ad suscipiendas religiones: cum antistitibus agamus, ut quidvis potius ex illis libris, quam regem proferant; quem Romae posthaec nec dii, nec homines esse patientur. LV. At multi saepe vera vaticinati, ut Cassandra,

Iámque mari magnó —

eademque paullo post:

Eheú videte —

113. Num igitur me cogis etiam fabulis credere? quae delectationes habeant, quantum voles: verbis, sententiis, numeris, cantibus adiuventur: auctoritatem quidem nullam debemus nec fidem commentitiis rebus adiungere. Eodemque modo nec ego Publicio nescio cui, nec Marciis vatibus, nec Apollinis opertis credendum existimo: quorum partim ficta aperte, partim effutita temere, numquam ne mediocri quidem cuiquam, non modo prudenti, probata sunt. 114. Quid? inquies: remex ille de classe Coponii nonne ea praedixit, quae facta sunt? Ille vero, et ea quidem, quae omnes eo tempore, ne acciderent, timebamus. Castra enim in Thessalia castris collata audiebamus; videbaturque nobis exercitus Caesaris et audaciae plus habere, quippe qui patriae bellum intulisset, et roboris, propter vetustatem. Casum autem praelii, nemo nostrum erat, quin timeret: sed ita, ut constantibus hominibus par erat, non aperte. Ille autem Graecus, quid mirum, si magnitudine timoris, ut plerumque fit, a constantia atque a mente atque a se ipse discessit? qua perturbatione animi, quae, sanus quum esset, timebat, ne evenirent, ea demens eventura esse dicebat. Utrum tandem, per deos atque homines! magis verisimile est, vesanum remigem, an aliquem nostrum, qui ibi tum eramus, me, Catonem, Varronem, Coponium ipsum, consilia Deorum immortalium perspicere potuisse? LVI. 115. Sed iam ad te venio,

[O] sáncte Apollo, qui úmbilicum cértum terrarum óbsides,
únde superstitiósa primum saéva evasit vóx fera.

Tuis enim oraculis Chrysippus totum volumen implevit, partim falsis, ut ego opinor, partim casu veris, ut fit in omni oratione saepissime, partim flexiloquis et obscuris, ut interpres egeat interprete et sors ipsa ad sortes referenda sit, partim ambiguis et quae ad Dialecticum deferenda sint. Nam quum sors illa edita est opulentissimo regi Asiae,

Croesus Halym penetrans magnam pervertet opum vim:

hostium vim sese perversurum putavit, pervertit autem suam. 116. Utrum igitur eorum accidisset, verum oraculum fuisset. Cur autem hoc credam umquam editum Croeso? aut Herodotum cur veraciorem ducam Ennio? Num minus ille potuit de Croeso, quam de Pyrrho fingere Ennius? Quis enim est, qui credat, Apollinis ex oraculo Pyrrho esse responsum,

Aio, te, Aeacida, Romanos vincere posse.

Primum Latine Apollo numquam locutus est. Deinde ista sors inaudita Graecis est. Praeterea Pyrrhi temporibus iam Apollo versus facere desierat. Postremo, quamquam semper fuit, ut apud Ennium est,

— stolidum genus Aeacidarum;
bellipotentes sunt magi', quam sapientipotentes:

tamen hanc amphiboliam versus intelligere potuisset, *vincere te Romanos*, nihilo magis in se, quam in Romanos valere. Nam illa amphibolia, quae Croesum decepit, vel Chrysippum potuisset fallere; haec vero ne Epicurum quidem. LVII. 117. Sed, quod caput est, cur isto modo iam oracula Delphis non eduntur, non modo nostra aetate, sed iamdiu, iam ut nihil possit esse contemptius? Hoc loco quum urgentur, evanuisse aiunt vetustate vim loci eius, unde anhelitus ille terrae fieret, quo Pythia mente incitata oracula ederet. De vino aut salsamento putes loqui, quae evanescunt vetustate. De vi loci agitur, neque solum naturali, sed etiam divina; quae quo tandem modo evanuit? Vetustate, inquies. Quae vetustas est, quae vim divinam conficere possit? quid tam divinum autem, quam afflatus ex terra mentem ita movens, ut eam providam rerum futurarum efficiat, ut ea non modo cernat multo ante, sed etiam numero versuque pronuntiet? Quando autem ista vis evanuit? An postquam homines minus creduli esse coeperunt? 118. Demosthenes quidem, qui abhinc annos prope ccc fuit, iam tum φιλιππίζειν Pythiam dicebat, id est, quasi cum Philippo facere. Hoc autem eo spectabat, ut eam a Philippo corruptam diceret. Quo licet existimare, in aliis quoque oraculis Delphicis aliquid non sinceri fuisse. Sed, nescio quomodo isti philosophi superstitiosi et paene fanatici quidvis malle videntur, quam se non ineptos. Evanuisse mavultis et exstinctum esse id, quod, si umquam fuisset, certe aeternum esset, quam ea, quae non sunt credenda, non credere.

LVIII. 119. Similis est error in somniis: quorum quidem defensio repetita quam longe est! Divinos animos censent esse nostros, eosque esse tractos extrinsecus, animorumque consentientium multitudine completum esse mundum: hac igitur mentis et ipsius divinitate et coniunctione cum externis mentibus cerni, quae sint futura. Contrahi autem animum Zeno et quasi labi putat atque concidere, et id* ipsum esse dormire. Iam Pythagoras et Plato, locupletissimi auctores, quo in somnis certiora videamus, praeparatos quodam cultu atque victu proficisci ad dormiendum iubent. Faba quidem Pythagorei utique abstinuere: quasi vero eo cibo mens, non venter infletur. Sed, nescio quomodo, nihil tam absurde dici potest, quod non dicatur ab aliquo philosophorum. 120. Utrum igitur censemus dormientium animos per semet ipsos in somniando moveri, an, ut Democritus censet, externa et adventitia visione pulsari? Sive

enim sic est, sive illo modo, videri possunt permulta somniantibus falsa pro veris. Nam et navigantibus moveri videntur ea, quae stant, et quodam obtutu oculorum duo pro uno lucernae lumina. Quid dicam, insanis, quid, ebriis quam multa falsa videantur? Quod si eiusmodi visis credendum non est, cur somniis credatur, nescio. Nam tam licet de his erroribus, si velis, quam de somniis disputare: ut ea, quae stant, si moveri videantur, terrae motum significare dicas, aut repentinam aliquam fugam; gemino autem lucernae lumine declarari, dissensionem ac seditionem moveri. LIX. 121. Iam ex insanorum aut ebriorum visis innumerabilia coniectura trahi possunt, quae futura videantur. Quis est enim, qui totum diem iaculans non aliquando collineet? Totas noctes dormimus; neque ulla fere est, qua non somniemus: et miramur, aliquando id, quod somniarimus, evadere? Quid est tam incertum, quam talorum iactus? tamen nemo est, quin saepe iactans, Venerium iaciat aliquando, nonnumquam etiam iterum ac tertium. Num igitur, ut inepti, Veneris id fieri impulsu malumus, quam casu, dicere? Quod si ceteris temporibus falsis visis credendum non est; non video, quid praecipui somnus habeat, in quo valeant falsa pro veris. 122. Quod si ita natura paratum esset, ut ea dormientes agerent, quae somniarent: alligandi omnes essent, qui cubitum irent. Maiores enim, quam ulli insani, efficerent motus somniantes. Quod si insanorum visis fides non est habenda, quia falsa sunt; cur credatur somniantium visis, quae multo etiam perturbatiora sunt, non intelligo. An, quod insani sua visa coniectori non narrant, narrant qui somniaverunt? Quaero etiam, si velim scribere quid aut legere aut canere vel voce vel fidibus, aut geometricum quiddam aut physicum aut dialecticum explicare, somniumne exspectandum sit, an ars adhibenda, sine qua nihil earum rerum nec fieri nec expediri potest? Atqui, ne si navigare quidem velim, ita gubernarem, ut somniaverim. Praesens enim poena sit. 123. Qui igitur convenit, aegros a coniectore somniorum potius, quam a medico petere medicinam? An Aesculapius, an Serapis potest nobis praescribere per somnium curationem valetudinis; Neptunus gubernantibus non potest? et sine medico medicinam dabit Minerva; Musae scribendi, legendi, ceterarum artium scientiam somniantibus non dabunt? At si curatio daretur valetudinis, haec quoque, quae dixi, darentur. Quae quoniam non dantur, medicina non datur. Qua sublata, tollitur omnis auctoritas somniorum.

LX. 124. Sed haec quoque in promtu [fuerint]: nunc interiora videamus. Aut enim divina vis quaedam, consulens nobis, somniorum significationes facit: aut coniectores ex quadam convenientia et coniunctione naturae, quam vocant *συμπάθειαν*, quid cuique rei conveniat, ex somniis, et quid quamque rem sequatur, intelligunt: aut eorum neutrum est, sed quaedam observatio constans atque diuturna est, quum quid visum secundum quietem sit, quid evenire et quid sequi soleat. Primum igitur intelligendum est, nullam vim esse divinam effectricem somniorum. Atque illud quidem perspicuum est, nulla visa somniorum proficisci a numine deorum: nostra enim caussa dii id facerent, ut providere futura possemus. 125. Quotus igitur est quisque, qui somniis pareat? qui intelligat? qui meminerit? quam multi vero, qui contemnant, eamque superstitionem imbecilli animi atque anilis putent! Quid est igitur, cur his hominibus consulens deus somniis moneat eos, qui illa non modo cura, sed ne memoria quidem digna ducant? Nec enim ignorare deus potest, qua mente quisque sit: nec frustra ac sine caussa quid facere dignum deo est; quod abhorret etiam ab hominis constantia. Ita si pleraque somnia aut ignorantur aut negliguntur; aut nescit hoc deus, aut frustra somniorum significatione utitur. Sed horum neutrum in deum cadit. Nihil igitur a deo somniis significari fatendum est. LXI. 126. Illud etiam requiro, cur, si deus ista visa nobis providendi caussa dat, non vigilantibus potius det, quam dormientibus. Sive enim externus et adventitius pulsus animos dormientium commovet, sive per se ipsi animi moventur, sive quae caussa alia est, cur secundum quietem aliquid videre, audire, agere videamur; eadem caussa vigilantibus esse poterat: idque si nostra caussa dii secundum quietem facerent, vigilantibus idem facerent; praesertim quum Chrysippus, Academicos refellens, permulto clariora et certiora esse dicat, quae vigilantibus videantur, quam quae somniantibus. Fuit igitur divina beneficentia dignius, quum consulerent nobis, clariora visa dare vigilantibus, quam obscuriora per somnium. Quod quoniam non fit, somnia divina putanda non sunt. 127. Iam vero quid opus est circuitione et amfractu, ut sit utendum interpretibus somniorum potius, quam directo? Deus, si quidem nobis consulebat, *Hoc facito, Hoc ne feceris,* diceret? idque visum vigilanti potius, quam dormienti daret? LXII. Iam vero quis dicere audeat, vera omnia esse somnia? *Aliquot somnia vera,* inquit Ennius; *sed omnia non est necesse.* Quae est tandem ista distinctio? quae vera, quae falsa habet? Et si vera a deo mittuntur, falsa unde nascuntur? Nam si ea quoque divina, quid inconstantius deo? quid inscitius autem est, quam mentes mortalium falsis et mendacibus visis concitare? Sin vera visa divina sunt; falsa autem et inania humana: quae est ista designandi licentia, ut hoc deus, hoc natura fecerit potius, quam aut omnia deus, quod negatis, aut omnia natura? quod quoniam illud negatis, hoc necessario confitendum est. 128. Naturam autem eam dico, qua numquam animus insistens agitatione et motu esse vacuus potest. Is quum languore corporis nec membris uti nec sensibus potest, incidit in visa varia et incerta ex reliquiis, ut ait Aristoteles, inhaerentibus earum rerum, quas vigilans gesserit aut cogitaverit. Quarum perturbatione mirabiles interdum exsistunt species somniorum. Quae si alia falsa, alia vera: qua nota internoscantur, scire sane velim. Si nulla est: quid istos interpretes audiamus? Sin quaepiam est: aveo audire, quae sit. Sed haerebunt. LXIII. 129. Venit enim iam in contentionem, utrum sit probabilius: deosne immortales, rerum omnium praestantia excellentes, concursare omnium mortalium, qui ubique sunt, non modo lectos, verum etiam grabatos, et, quum stertentes aliquos viderint, obiicere his visa quaedam tortuosa et obscura, quae illi exterriti somnio ad coniectorem mane deferant; an natura fieri, ut mobiliter animus agitatus, quod vigilans viderit, dormiens videre videatur. Utrum philosophia dignius, sagarum superstitione ista interpretari, an explicatione naturae? Ut, si iam fieri possit coniectura vera somniorum, tamen isti, qui profitentur, eam facere non possint: ex levissimo enim et indoctissimo genere constant. Stoici autem tui negant quemquam, nisi sapientem, divinum esse posse. 130.

Chrysippus quidem divinationem definit his verbis, *Vim cognoscentem et videntem et explicantem signa, quae a diis hominibus portendantur:* officium autem esse eius, praenoscere, dii erga homines mente qua sint, quidque significent, quemadmodumque ea procurentur atque expientur. Idemque somniorum coniectionem definit hoc modo, esse *vim cernentem et explanantem, quae a diis hominibus significentur in somnis.* Quid ergo? ad haec mediocri opus est prudentia, an et ingenio praestanti et eruditione perfecta? Talem autem cognovimus neminem. LXIV. 131. Vide igitur, ne, etiam si divinationem tibi esse concessero, quod numquam faciam, neminem tamen divinum reperire possimus. Qualis autem ista mens est deorum, si neque ea nobis significant in somnis, quae ipsi per nos intelligamus, neque ea, quorum interpretes habere possimus? Similes enim sunt dii, si ea nobis obiiciunt, quorum neque scientiam, neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete. 132. Iam vero quo pertinent obscuritates et aenigmata somniorum? Intelligi enim a nobis dii velle debebant ea, quae nostra caussa nos monerent. Quid? poeta nemo, nemo Physicus obscurus? Ille vero nimis etiam obscurus Euphorion. 133. At non Homerus. Uter igitur melior? Valde Heraclitus obscurus: minime Democritus. Num igitur conferendi? Mea caussa me mones, quod non intelligam? Quid me igitur mones? Ut si quis medicus aegroto imperet, ut sumat

terrigenam, herbigradam, domiportam, sanguine cassam

potius, quam, hominum more, cochleam dicere. Nam Pacuvianus Amphion,

quadrupés tardigrada, agréstis, humilis, áspera,
capité brevi, cervice ánguina, aspectú truci,
eviscerata, inánima, cum animali sono,

quum dixisset obscurius, tum Attici respondent, *non intelligimus, nisi aperte dixeris.* At ille uno verbo, *Testudo.* Non potueras hoc igitur a principio, citharista, dicere? LXV. 134. Defert ad coniectorem quidam, somniasse se, ovum pendere ex fascia lecti sui cubicularis. Est hoc in Chrysippi libro somnium. Respondit coniector thesaurum defossum esse sub lecto. Fodit: invenit auri aliquantum, idque circumdatum argento. Misit coniectori, quantulum visum est, de argento. Tum ille, Nihilne, inquit, de vitello? Id enim ei ex ovo videbatur aurum declarasse; reliquum, argentum. Nemone igitur umquam alius ovum somniavit? Cur ergo hic nescio qui thesaurum solus invenit? Quam multi inopes, digni praesidio deorum, nullo somnio ad thesaurum reperiendum admonentur? Quam autem ob caussam tam est obscure admonitus, ut ex ovo nasceretur thesauri similitudo potius, quam aperte thesaurum quaerere iuberetur, sicut aperte Simonides vetitus est navigare? LXVI. 135. Ergo obscura somnia minime consentanea maiestati deorum. Ad aperta et clara veniamus, quale est de illo interfecto a caupone Megaris: quale de Simonide, qui ab eo, quem humarat, vetitus est navigare; quale etiam de Alexandro; quod a te praeteritum esse miror: qui, quum Ptolemaeus, familiaris eius, in praelio telo venenato ictus esset, eoque vulnere summo cum dolore moreretur; Alexander assidens, somno est consopitus. Tum secundum quietem visus ei dicitur draco is, quem mater Olympias alebat, radiculam ore ferre et simul dicere, quo illa loci nasceretur, (neque is longe aberat ab eo loco) eius autem esse vim tantam, ut Ptolemaeum facile sanaret. Quum Alexander experrectus narrasset amicis somnium, emisisse, qui illam radiculam quaererent. Qua inventa, et Ptolemaeus sanatus dicitur, et multi milites, qui erant eodem genere teli vulnerati. 136. Multa etiam sunt a te ex historiis prolata somnia, matris Phalaridis, Cyri superioris, matris Dionysii, Poeni Hamilcaris, Hannibalis, P. Decii: pervulgatum iam illud de praesule: Gracchi etiam, et recens Caeciliae, Balearici filiae, somnium. Sed haec externa ob eamque caussam ignota nobis sunt: nonnulla etiam ficta fortasse. Quis enim auctor istorum? De nostris somniis quid habemus dicere? tu de merso me et equo ad ripam? ego de Mario cum fascibus laureatis me in suum deduci iubente monumentum? LXVII. Omnium somniorum, Quinte, una ratio est: quae, per deos immortales! videamus, ne nostra superstitione et depravatione superetur. 137. Quem enim tu Marium visum a me putas? Speciem, credo, eius et imaginem, ut Democrito videtur. Unde profectam imaginem? A corporibus enim solidis et a certis figuris vult fluere imagines. Quod igitur Marii corpus erat? Ex eo, inquit, quod fuerat. Plena sunt imaginum omnia. Ista igitur me imago Marii in campum Atinatem persequebatur. Nulla enim species cogitari potest, nisi pulsu imaginum. 138. Quid ergo? istae imagines ita nobis dicto audientes sunt, ut, simul atque velimus, accurrant? Etiamne earum rerum, quae nullae sunt? Quae est enim forma tam invisitata, tam nulla, quam non sibi ipse fingere animus possit? ut, quae numquam vidimus, ea tamen informata habeamus, oppidorum situs, hominum figuras. 139. Num igitur, quum aut muros Babylonis aut Homeri faciem cogito, imago illorum me aliqua pellit? Omnia igitur, quae volumus, nota nobis esse possunt: nihil est enim, de quo cogitare nequeamus. Nullae ergo imagines obrepunt in animos dormientium extrinsecus, nec omnino fluunt ullae*; nec cognovi quemquam, qui maiore auctoritate nihil diceret. Animorum est ea vis eaque natura, ut vigeant vigilantes nullo adventitio pulsu, sed suo motu, incredibili quadam celeritate. Hi quum sustinentur membris et corpore et sensibus, omnia certiora cernunt, cogitant, sentiunt. Quum autem haec subtracta sunt, desertusque animus languore corporis, tum agitur ipse per sese. Itaque in eo et formae versantur et actiones; et multa audiri, multa dici videntur. 140. Haec scilicet in imbecillo remissoque animo, multa omnibus modis confusa et variata versantur, maximeque reliquiae earum rerum moventur in animis et agitantur, de quibus vigilantes aut cogitavimus aut egimus: ut mihi temporibus illis multum in animo Marius versabatur, recordanti, quam ille gravem suum casum magno animo, quam constanti tulisset. Hanc credo caussam de illo somniandi fuisse. LXVIII. Tibi autem, de me cum sollicitudine cogitanti, subito sum visus emersus e flumine. Inerant enim in utriusque nostrûm animis vigilantium cogitationum vestigia. At quaedam adiuncta sunt: ut mihi de monumento Marii; tibi, quod equus, in quo ego vehebar, mecum una demersus rursus apparuit. 141. An tu censes ullam anum tam deliram futuram fuisse, ut somniis crederet, nisi ista casu nonnumquam, forte, temere concurrerent? Alexandro draco loqui visus est. Potest omnino hoc esse falsum, potest verum: sed, utrum sit, non est mirabile. Non enim audivit ille draconem loquentem, sed est visus audire; et quidem, quo maius sit, quum radicem ore teneret, locutus est.

Sed nihil est magnum somnianti. Quaero autem, cur Alexandro tam illustre somnium, tam certum, nec huic eidem alias, nec multa ceteris. Mihi quidem, praeter hoc Marianum, nihil sane, quod meminerim. Frustra igitur consumptae tot noctes tam longa in aetate. 142. Nunc quidem propter intermissionem forensis operae et lucubrationes detraxi, et meridiationes addidi, quibus uti antea non solebam: nec, tam multum dormiens, ullo somnio sum admonitus, tantis praesertim de rebus: nec mihi magis umquam videor, quam quum aut in foro magistratus, aut in curia senatum video, somniare.

LXIX. Etenim (ex divisione hoc secundum est) quae est continuatio coniunctioque naturae (quam, ut dixi, vocant συμπάθειαν) eiusmodi, ut thesaurus ex ovo intelligi debeat? Nam medici ex quibusdam rebus et advenientes et crescentes morbos intelligunt: nonnullas etiam valetudinis significationes, ut hoc ipsum, *pleni enectine simus*, ex quodam genere somniorum intelligi posse dicunt. Thesaurus vero et hereditas et honos et victoria et multa generis eiusdem qua cum somniis naturali cognatione iunguntur? 143. Dicitur quidam, quum in somnis complexu Venerio iungeretur, calculos eiecisse. Video sympathiam. Visum est enim tale obiectum dormienti, ut id, quod evenit, naturae vis, non opinio erroris effecerit. Quae igitur natura obtulit illam speciem Simonidi, a qua vetaretur navigare? aut quid naturae copulatum habuit Alcibiadis, quod scribitur, somnium? qui paullo ante interitum visus est in somnis amicae esse amictus amiculo. Is quum esset proiectus inhumatus, ab omnibusque desertus iaceret: amica corpus eius texit suo pallio. Ergo hoc inerat in rebus futuris et caussas naturales habebat? an, et ut videretur et ut eveniret, casus effecit? LXX. 144. Quid? ipsorum interpretum coniecturae nonne magis ingenia declarant eorum, quam vim consensumque naturae? Cursor ad Olympia proficisci cogitans visus est in somnis curru quadrigarum vehi. Mane ad coniectorem. At ille, Vinces, inquit. Id enim celeritas significat et vis equorum. Post idem ad Antiphontem. Is autem, Vincare, inquit, necesse est. An non intelligis, quattuor ante te cucurrisse? Ecce alius cursor: (atque horum somniorum, et talium plenus est Chrysippi liber, plenus Antipatri:) sed ad cursorem redeo. Ad interpretem detulit, aquilam se in somnis visum esse factum. At ille, Vicisti. Ista enim avi volat nulla vehementius. Huic quidem Antiphon, Baro, inquit, te victum esse non vides? Ista enim avis, insectans alias aves et agitans, semper ipsa postrema est. 145. Parere quaedam matrona cupiens, dubitans essetne praegnans, visa est in quiete obsignatam habere naturam. Retulit. Negavit, eam, quoniam obsignata fuisset, concipere potuisse. At alter, praegnantem esse dixit. Nam inane obsignari nihil solere. Quae est ista ars coniectoris, eludentis ingenio? An ea, quae dixi, et innumerabilia, quae collecta habent Stoici, quidquam significant, nisi acumen hominum, ex similitudine aliqua coniecturam modo huc, modo illuc ducentium? Medici signa quaedam habent ex venis et ex spiritu aegroti; multisque ex aliis futura praesentiunt. Gubernatores quum exsultantes loligines viderint, aut delphinos se in portum coniicientes, tempestatem significari putant. Haec ratione explicari, et ad naturam facile revocari possunt: ea vero, quae paullo ante dixi, nullo modo.

LXXI. 146. At enim observatio diuturna, (haec enim pars una restat) notandis rebus fecit artem. An tandem somnia observari possunt? Quonam modo? Sunt enim innumerabiles varietates. Nihil tam praepostere, tam incondite, tam monstruose cogitari potest, quod non possimus somniare. Quo modo igitur haec infinita et semper nova aut memoria complecti, aut observando notare possumus? Astrologi motus errantium stellarum notaverunt. Inventus est enim ordo in iis stellis, qui non putabatur. Cedo tandem, qui sit ordo aut quae concursatio somniorum? Quo modo autem distingui possunt vera somnia a falsis, quum eadem et aliis aliter evadant et iisdem non semper eodem modo? ut mihi mirum videatur, quum mendaci homini, ne verum quidem dicenti, credere soleamus, quo modo isti, si somnium verum evasit aliquod, non ex multis potius uni fidem derogant, quam ex uno innumerabilia confirmant.

147. Si igitur neque deus est effector somniorum, neque naturae societas ulla cum somniis neque observatione inveniri potuit scientia; effectum est, ut nihil prorsus somniis tribuendum sit: praesertim quum illi ipsi, qui ea vident, nihil divinent; ii, qui interpretantur, coniecturam adhibeant, non naturam: casus autem innumerabilibus paene saeculis in omnibus plura mirabilia, quam in somniorum visis effecerit: neque coniectura, quae in varias partes duci potest, nonnumquam etiam in contrarias, quidquam sit incertius. LXXII. 148. Explodatur haec quoque somniorum divinatio pariter cum ceteris. Nam ut vere loquamur, superstitio, fusa per gentes, oppressit omnium fere animos atque hominum imbecillitatem occupavit. Quod et in iis libris dictum est, qui sunt *de natura deorum*, et hac disputatione id maxime egimus. Multum enim et nobismet ipsis, et nostris profuturi videbamur, si eam funditus sustulissemus. Nec vero (id enim diligenter intelligi volo) superstitione tollenda religio tollitur. Nam et maiorum instituta tueri sacris caerimoniisque retinendis sapientis est: et esse praestantem aliquam aeternamque naturam, et eam suspiciendam admirandamque hominum generi, pulchritudo mundi ordoque rerum caelestium cogit confiteri. 149. Quamobrem, ut religio propaganda etiam est, quae est iuncta cum cognitione naturae: sic superstitionis stirpes omnes eiiciendae. Instat enim et urget et, quo te cumque verteris, persequitur; sive tu vatem, sive tu omen audieris; sive immolaris, sive avem aspexeris; si Chaldaeum, si haruspicem videris; si fulserit, si tonuerit, si tactum aliquid erit de caelo; si ostenti simile natum factumve quippiam: quorum necesse est plerumque aliquid eveniat; ut numquam liceat quieta mente consistere. 150. Perfugium videtur omnium laborum et sollicitudinum esse somnus. At ex eo ipso plurimae curae metusque nascuntur. Qui quidem ipsi per se minus valerent et magis contemnerentur, nisi somniorum patrocinium philosophi suscepissent, nec ii quidem contemptissimi, sed in primis acuti et consequentia et repugnantia videntes: qui prope iam absoluti et perfecti putantur. Quorum licentiae nisi Carneades restitisset, haud scio, an soli iam philosophi iudicarentur. Cum quibus omnis fere nobis disceptatio contentioque est: non quod eos maxime contemnamus, sed quod videntur acutissime sententias suas prudentissimeque defendere. Quum autem proprium sit Academiae, iudicium suum nullum interponere, ea probare, quae simillima veri vi-

deantur, conferre caussas et, quid in quamque sententiam dici possit, expromere; nulla adhibita sua auctoritate, iudicium audientium relinquere integrum ac liberum: tenebimus hanc consuetudinem a Socrate traditam, eaque inter nos, si tibi, Quinte frater, placebit, quam saepissime utemur. Mihi vero, inquit ille, nihil potest esse iucundius. Quae quum essent dicta, surreximus.

126.

M. TULLII CICERONIS

DE FATO

LIBER SINGULARIS.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc de Fato sermonem Cicero post Caesaris interitum (710. U.) se in Puteolano, unde tum etiam epistolas ad Att. XIV, 9 sqq. misit, cum Hirtio cos. des. habuisse fingit. Hic autem sermo, pariter ac Plutarchi illa περὶ εἱμαρμένης commentatio (Tom. IV. Moral. ed. Tauchn.) ad nos non pervenit integer. Sunt etiam, qui duos huius disputationis libros, quorum ulterius supersit pars, olim fuisse opinentur magis, quam ostendant.

ARG. Cicero hac contra Posidonium suscepta disputatione, cuius principium deest, docere conatus est, si fati nullum esset nomen, nulla natura et vis, si forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia, non aliter ac nunc omnia eventura; nihil igitur attinere inculcare fatum, quo sublato ratio rerum omnium ad naturam fortunamve referretur. c. 1-3. Deinde sequitur disputatio cum Chrysippo de contagione rerum et de naturae coniunctione, quam *συμπάθειαν* vocant: qua Cicero docet effici, ut alii ad alia propensiores sint ob caussas naturales et rerum antecessiones, non vero ut voluntatum nostrarum atque appetitionum tales sint caussae. c. 4-8. Iam ad Diodori *περὶ δυνατῶν* sententiam se vertit, nihil posse fieri censentis, nisi quod verum aut sit aut futurum sit. c. 9. Tum ad Chrysippum pergit ita ratiocinantem: si sit motus sine caussa, non omnem enuntiationem aut veram aut falsam fore; nam, quod non habeat caussas efficientes, id nec verum nec falsum fore: motum igitur sine caussa nullum esse: quo posito, rerum antecessionibus fieri omnia; id si ita sit, fato fieri omnia. Ad haec Cicero concedit quidem motum nullum sine caussa esse, neque vero, quaecumque fiant, fieri omnia caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. c. 10-12. Hic disserit etiam de ignava ratione (s. *ἀργῷ λόγῳ*); qua admissa omnem e vita tolli actionem liberam docet, Chrysippi et Carneadis rationes sequens. c. 13-16. Denique quum duae fuissent veterum philosophorum sententiae, una eorum, qui censerent, omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; altera eorum, qui sine ullo fato esse animorum motus voluntarios putarent: Chrysippum ait medium ferire voluisse, sed tamen magis ad eorum accedere sententiam, qui necessitate motus animos liberos esse arbitrentur. c. 17-19. Utcumque se res habeat, hoc certe modo ad hanc caussam disceptandam non ab atomis errantibus et de via declinantibus Epicureo more praesidium petendum videri. c. 20.

Deest principium.

I. 1. ** quia pertinet ad mores, quod ἦθος illi vocant, nos eam partem philosophiae »de moribus« appellare solemus: sed decet, augentem linguam Latinam, nominare moralem. Explicandaque vis est ratioque enuntiationum, quae Graeci ἀξιώματα vocant: quae de re futura quum aliquid dicunt, deque eo, quod possit fieri aut non possit, quam vim habeant, obscura quaestio est; quam περὶ δυνατῶν philosophi appellant: totaque est λογική, quam rationem disserendi voco. Quod autem in aliis libris feci, qui sunt *de natura deorum*, itemque in iis, quos *de divinatione* edidi, ut in utramque partem perpetua explicaretur oratio, quo facilius id a quoque probaretur, quod cuique maxime probabile videretur, id in hac disputatione *de fato*, casus quidam, ne facerem, impedivit. 2. Nam quum essem in Puteolano Hirtiusque noster, consul designatus, iisdem in locis, vir nobis amicissimus et iis studiis, in quibus nos a pueritia viximus, deditus: multum una eramus, maxime nos quidem exquirentes ea consilia, quae ad pacem et ad concordiam civium pertinerent. Quum enim omnes post interitum Caesaris novarum perturbationum caussae quaeri viderentur, hisque esse occurrendum putaremus: omnis fere nostra in iis deliberationibus consumebatur oratio; idque et saepe alias, et quodam liberiore, quam solebat, et magis vacuo ab interventoribus die, quum ille ad me venisset, primo illa, quae erant quotidiana et quasi legitima nobis, de pace et de otio. II. 3. Quibus actis, Quid ergo? inquit ille, quoniam oratorias exercitationes non tu quidem, ut spero, reliquisti, sed certe philosophiam illis anteposuisti, possumne aliquid audire? Tu vero, inquam, vel audire vel dicere. Nec enim (id quod recte existimas) oratoria illa studia deserui; quibus etiam te incendi, quamquam flagrantissimum acceperam; nec ea, quae nunc tracto, minuunt, sed augent potius illam facultatem. Nam cum

hoc genere philosophiae, quod nos sequimur, magnam habet orator societatem. Subtilitatem enim ab Academia mutuatur, et ei vicissim reddit ubertatem orationis et ornamenta dicendi. Quamobrem, inquam, quoniam utriusque studii nostra possessio est, hodie, utro frui malis, optio sit tua. Tum Hirtius, Gratissimum, inquit, et tuorum omnium simile: nihil enim umquam abnuit meo studio voluntas tua. 4. Sed quoniam rhetorica mihi vestra sunt nota, teque in iis et audivimus saepe et audiemus, atque hanc Academicorum contra propositum disputandi consuetudinem indicant te suscepisse *Tusculanae disputationes*; ponere aliquid, ad quod audiam, si tibi non est molestum, volo. An mihi, inquam, potest quidquam esse molestum, quod tibi gratum futurum sit? Sed ita audies, ut Romanum hominem, ut timide ingredientem ad hoc genus disputandi, ut longo intervallo haec studia repetentem. Ita, inquit, audiam te disputantem, ut ea lego, quae scripsisti. Proinde ordire.

* * *

III. 5. Consideramus hic: * * quorum in aliis, ut in Antipatro poeta, ut in brumali die natis, ut in simul aegrotantibus fratribus, ut in urina, ut in unguibus, ut in reliquis eiusmodi, naturae contagio valet: quam ego non tollo: vis est nulla fatalis, in aliis autem fortuita quaedam esse possunt, ut in illo naufrago, ut in Icadio, ut in Daphita. Quaedam etiam Posidonius (pace magistri dixerim) comminisci videtur. Sunt, inquam, quidem absurda. Quid enim? Si Daphitae fatum fuit ex equo cadere atque ita perire? ex hocne equo, qui, quum equus non esset, nomen habebat alienum? aut Philippus hasce in capulo quadrigulas vitare monebatur? Quasi vero capulo sit occisus. Quid autem magnum est*, naufragum illum sine nomine in rivo esse lapsum? quamquam huic quidem hic scribit praedictum, in aqua esse pereundum. Ne hercule Icadii quidem praedonis video fatum ullum. Nihil enim scribit ei praedictum. 6. Quid mirum igitur, ex spelunca saxum in crura eius incidisse? Puto enim, etiam si Icadius tum in spelunca non fuisset, saxum tamen illud casurum fuisse. Nam aut nihil est omnino fortuitum, aut hoc ipsum potuit evenire fortuna. Quaero igitur, (atque hoc late patebit,) si fati omnino nullum nomen, nulla natura, nulla vis esset et forte, temere, casu aut pleraque fierent aut omnia: num aliter, ac nunc eveniunt, evenirent? Quid ergo attinet inculcare fatum, quum sine fato ratio omnium rerum ad naturam fortunamve referatur?

IV. 7. Sed Posidonium, sicut aequum est, cum bona gratia dimittamus: ad Chrysippi laqueos revertamur. Cui primum quidem de ipsa rerum contagione respondeamus: reliqua postea persequemur. Inter locorum naturas quantum intersit, videmus: alios esse salubres, alios pestilentes: in aliis esse pituitosos et quasi redundantes, in aliis exsiccatos atque aridos: multaque sunt alia, quae inter locum et locum plurimum differunt. Athenis tenue caelum, ex quo acutiores etiam putantur Attici, crassum Thebis; itaque pingues Thebani et valentes. Tamen neque illud tenue caelum efficiet, ut aut Zenonem quis aut Arcesilam aut Theophrastum audiat: neque crassum, ut Nemea potius, quam Isthmo victoriam petat. 8. Disiungo longius. Quid enim loci natura afferre potest, ut in porticu Pompeii potius, quam in campo ambulemus? tecum, quam cum alio? Idibus potius, quam Kalendis? Ut igitur ad quasdam res natura loci pertinet aliquid, ad quasdam autem nihil: sic astrorum affectio valeat, si vis, ad quasdam res; ad omnes certe non valebit. At enim, quoniam in naturis hominum dissimilitudines sunt, ut alios dulcia, alios subamara delectent; alii libidinosi, alii iracundi aut crudeles aut superbi sint; alii talibus vitiis abhorreant: quoniam igitur, inquit, tantum natura a natura distat; quid mirum est, has dissimilitudines ex differentibus caussis esse factas? V. 9. Haec disserens, qua de re agatur, et in quo caussa consistat, non videt. Non enim, si alii ad alia propensiores sint propter caussas naturales et antecedentes, idcirco etiam nostrarum voluntatum atque appetitionum sunt caussae naturales et antecedentes. Nam nihil esset in nostra potestate, si res ita se haberet. Nunc vero fatemur, acuti hebetesne, valentes imbecilline simus, non esse id in nobis. Qui autem ex eo cogi putat, ne ut sedeamus quidem aut ambulemus, voluntatis esse; is non videt, quae quamque rem res consequatur. Ut enim et ingeniosi et tardi ita nascantur antecedentibus caussis, itemque valentes et imbecilli; non sequitur tamen, ut etiam sedere et ambulare et rem agere aliquam, principalibus caussis definitum et constitutum sit. 10. Stilponem, Megaricum philosophum, acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum et mulierosum fuisse: neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem; vitiosam enim naturam ab eo sic edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo umquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigium viderit. Quid? Socratem nonne legimus, quemadmodum notarit Zopyrus, physiognomon, qui se profitebatur hominum mores naturasque ex corpore, oculis, vultu, fronte pernoscere? stupidum esse Socratem dixit et bardum; quod iugula concava non haberet, obstructas eas partes et obturatas esse dicebat; addidit etiam, mulierosum: in quo Alcibiades cachinnum dicitur sustulisse. 11. Sed haec ex naturalibus caussis vitia nasci possunt: exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est positum in naturalibus caussis, sed in voluntate, studio, disciplina. Quae tolluntur omnia, si vis et natura fati ex divinationis ratione firmabitur. VI. Etenim si est divinatio, qualibusnam a perceptis artis proficiscitur? percepta appello, quae dicuntur Graece *θεωρήματα*. Non enim credo nullo percepto aut ceteros artifices versari in suo munere, aut eos, qui divinatione utantur, futura praedicere. 12. Sunt igitur astrologorum percepta huiusmodi: »Si quis, verbi caussa, oriente Canicula natus est, is in mari non morietur.« Vigila, Chrysippe, ne tuam caussam, in qua tibi cum Diodoro, valente Dialectico, magna luctatio est, deseras. Si enim verum est, quod ita connectitur: »Si quis oriente Canicula natus est, in mari non morietur;« illud quoque verum est: »Si Fabius oriente Canicula natus est, Fabius in mari non morietur.« Pugnant ergo haec inter se, Fabium oriente Canicula natum esse, et in mari Fabium moriturum: et quoniam certum in Fabio ponitur, ortum esse eum Canicula oriente; haec quoque pugnant, et esse Fabium, et in mari esse moriturum. Ergo haec quoque coniunctio est ex repugnantibus, »Et est Fabius, et in mari Fabius morietur:« quod ut propositum est, ne fieri quidem potest. Ergo illud, »Morietur in mari Fabius,« ex eo genere est, quod fieri non potest. Omne igitur, quod falsum dicitur in futuro, id fieri non potest. VII. 13. At hoc, Chrysippe, minime vis: maximeque tibi de hoc ipso cum Diodoro certamen est. Ille

enim id solum fieri posse dicit, quod aut sit verum, aut futurum sit verum; et, quidquid futurum sit, id dicit fieri necesse esse, et, quidquid non sit futurum, id negat fieri posse. Tu, et quae non sint futura, posse fieri dicis, ut frangi hanc gemmam, etiam si id numquam futurum sit: neque necesse fuisse Cypselum regnare Corinthi, quamquam id millesimo ante anno Apollinis oraculo editum esset. At si ista comprobabis divina praedicta; et, quae falsa in futuris dicentur, in his habebis, ut ea fieri non possint: ut, si dicatur, Africanum Karthagine potiturum: et, si vere dicatur de futuro, idque ita futurum sit, dicas esse necessarium. Quae est tota Diodori vobis inimica sententia. 14. Etenim si illud vere connectitur, »Si oriente Canicula natus es, in mari non moriere:« primumque, quod in connexo, »Natus es oriente Canicula,« necessarium est: (omnia enim vera in praeteritis necessaria sunt, ut Chrysippo placet, dissentienti a magistro Cleanthe, quia sunt immutabilia, nec in falsum e vero praeterita possunt convertere:) si igitur, quod primum in connexo est, necessarium est: fit etiam, quod sequitur, necessarium. Quamquam hoc Chrysippo non videtur valere in omnibus. Sed tamen, si naturalis est caussa, cur in mari Fabius non moriatur, in mari Fabius mori non potest. VIII. 15. Hoc loco Chrysippus aestuans falli sperat Chaldaeos ceterosque divinos, neque eos usuros esse coniunctionibus, ut in sua percepta pronuntient, »Si quis natus est oriente Canicula, is in mari non morietur:« sed potius ita dicant, »Non et natus est quis oriente Canicula, et is in mari morietur.« O licentiam iocularem! Ne ipse incidat in Diodorum, docet Chaldaeos, quo pacto eos exponere percepta oporteat. Quaero enim, si Chaldaei ita loquantur, ut negationes infinitarum coniunctionum potius, quam infinita connexa ponant; cur idem medici, cur geometrae, cur reliqui facere non possint? Medicus in primis, quod erit ei perspectum in arte, non ita proponet, »Si cui venae sic moventur, is habet febrem:« sed potius illo modo, »Non ei venae sic moventur, et febrem is non habet.« Itemque geometres non ita dicet, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« sed potius illo modo, »Non et sunt in sphaera maximi orbes, et hi non medii inter se dividuntur.« — 16. Quid est, quod non possit isto modo ex connexo transferri ad coniunctionum negationem? Et quidem aliis modis easdem res efferre possumus. Modo dixi, »In sphaera maximi orbes medii inter se dividuntur:« possum dicere, »Si in sphaera maximi orbes erunt:« possum dicere, »Quia in sphaera maximi orbes erunt.« Multa genera sunt enuntiandi, nec ullum distortius, quam hoc, quo Chrysippus sperat Chaldaeos contentos Stoicorum caussa fore.

IX. 17. Illorum tamen nemo ita loquitur: maius est enim, has contortiones orationis, quam signorum ortus obitusque perdiscere. Sed ad illam Diodori contentionem, quam *περὶ δυνατῶν* appellant, revertamur: in qua, quid valeat id, quod fieri possit, anquiritur. Placet igitur Diodoro, id solum fieri posse, quod aut verum sit, aut verum futurum sit. Qui locus attingit hanc quaestionem: Nihil fieri, quod non necesse fuerit: et, Quidquid fieri possit, id aut esse iam aut futurum esse: nec magis commutari ex veris in falsa ea posse, quae futura sunt, quam ea, quae facta sunt: sed in factis immutabilitatem apparere; in futuris quibusdam, quia non appareat*, ne inesse quidem videri: ut in eo, qui mortifero morbo urgeatur, verum sit, »Hic morietur hoc morbo:« at hoc idem si vere dicatur in eo, in quo vis morbi tanta non appareat, nihilo minus futurum sit. Ita fit, ut commutatio ex vero in falsum ne in futuro quidem ulla fieri possit. Nam, »Morietur Scipio,« talem vim habet, ut, quamquam de futuro dicatur, tamen id non possit convertere in falsum. De homine enim dicitur, cui necesse est mori. 18. Sic si diceretur, »Morietur noctu in cubiculo suo vi oppressus Scipio,« vere diceretur. Id enim fore diceretur, quod esset futurum: futurum autem fuisse, ex eo, quia factum est, intelligi debet. Nec magis erat verum, »Morietur Scipio,« quam, »Morietur illo modo:« nec magis * necesse mori Scipionem, quam illo modo mori: nec magis immutabile ex vero in falsum, »Necatus est Scipio,« quam »Necabitur Scipio:« nec, quum haec ita sint, est caussa, cur Epicurus fatum extimescat, et ab atomis petat praesidium easque de via deducat, et uno tempore suscipiat res duas inenodabiles; unam, ut sine caussa fiat aliquid, ex quo exsistet, ut de nihilo quippiam fiat, quod nec ipsi nec cuiquam Physico placet; alteram, ut, quum duo individua per inanitatem ferantur, alterum e regione moveatur, alterum declinet. 19. Licet enim Epicuro, concedenti, omne enuntiatum aut verum aut falsum esse, non vereri, ne omnia fato fieri sit necesse: non enim aeternis caussis naturae necessitate manantibus verum est id, quod ita enuntiatur: Descendit in Academiam Carneades: nec tamen sine caussis: sed interest inter caussas fortuito antegressas et inter caussas cohibentes in se efficientiam naturalem. Ita et semper verum fuit, »Morietur Epicurus,« quum duo et septuaginta annos vixerit, Archonte Pytharato; neque tamen erant caussae fatales, cur ita accideret: sed, quod ita cecidisset, certe casurum, sicut cecidit, fuit. 20. Nec ii, qui dicunt immutabilia esse, quae futura sint, nec posse verum futurum convertere in falsum, fati necessitatem confirmant, sed verborum vim interpretantur. At, qui introducunt caussarum seriem sempiternam, ii mentem hominis voluntate libera spoliatam necessitate fati devinciunt.

X. Sed haec hactenus. Alia videamus. Concludit enim Chrysippus hoc modo, »Si est motus sine caussa, non omnis enuntiatio, quod *ἀξίωμα* Dialectici appellant, aut vera aut falsa erit. Caussas enim efficientes quod non habebit, id nec verum nec falsum erit. Omnis autem enuntiatio aut vera aut falsa est. Motus ergo sine caussa nullus est. 21. Quod si ita est, omnia, quae fiunt, caussis fiunt antegressis. Id si ita est, omnia fato fiunt. Efficitur igitur, fato fieri, quaecumque fiant.« Hic primum — mihi libeat assentiri Epicuro et negare omnem enuntiationem aut veram esse aut falsam! eam plagam potius accipiam, quam fato omnia fieri comprobem. Illa enim sententia aliquid habet disputationis, haec vero non est tolerabilis. Itaque contendit omnes nervos Chrysippus, ut persuadeat, omne *ἀξίωμα* aut verum esse aut falsum. Ut enim Epicurus veretur, ne, si hoc concesserit, concedendum sit fato fieri, quaecumque fiant: (si enim alterum utrum ex aeternitate verum sit, esse id etiam certum: et, si certum, etiam necessarium: ita et necessitatem et fatum confirmari putat,) sic Chrysippus metuit, ne, si non obtinuerit, omne, quod enuntietur, aut verum esse aut falsum, non teneat, omnia fato fieri et ex caussis aeternis rerum futurarum. 22. Sed Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat. Itaque tertius quidam motus oritur extra pondus et plagam, quum declinat atomus intervallo mi-

nimo. Id appellat ἐλάχιστον. Quam declinationem sine caussa fieri, si minus verbis, re cogitur confiteri. Non enim atomus ab atomo pulsa declinat. Nam qui potest pelli alia ab alia, si gravitate feruntur ad perpendiculum corpora individua rectis lineis, ut Epicuro placet? Sequitur enim, ut, si alia ab alia numquam depellatur, ne contingat quidem alia aliam. Ex quo efficitur, etiam si sit atomus, eaque declinet, declinare eam sine caussa. 23. Hanc Epicurus rationem induxit ob eam rem, quod veritus est, ne, si semper atomus gravitate ferretur naturali ac necessaria, nihil liberum nobis esset, quum ita moveretur animus, ut atomorum motu cogeretur. Id Democritus, auctor atomorum, accipere maluit, necessitate omnia fieri, quam a corporibus individuis naturales motus avellere. XI. Acutius Carneades, qui docebat posse Epicureos suam caussam sine hac commentitia declinatione defendere. Nam quum docerent*, esse posse quemdam animi motum voluntarium, id fuit defendi melius, quam introducere declinationem, cuius praesertim caussam reperire non possunt. Quo defenso, facile Chrysippo possent resistere. Quum enim concessissent, motum nullum esse sine caussa, non concederent, omnia, quae fierent, fieri caussis antecedentibus. Voluntatis enim nostrae non esse caussas externas et antecedentes. 24. Communi igitur consuetudine sermonis abutimur, quum ita dicimus, velle aliquid quempiam aut nolle sine caussa. Ita enim dicimus, sine caussa, ut dicamus, sine externa et antecedente caussa, non sine aliqua. Ut, quum vas inane dicimus, non ita loquimur, ut Physici, quibus inane esse nihil placet: sed ita, ut, verbi caussa, sine aqua, sine vino, sine oleo vas esse dicamus: sic, quum sine caussa animum moveri dicimus, sine antecedente et externa caussa moveri, non omnino sine caussa, dicimus. De ipsa atomo dici potest, quum per inane moveatur gravitate et pondere, sine caussa moveri, quia nulla caussa accedat extrinsecus. 25. Rursus autem, ne omnibus* a Physicis irrideamur, si dicamus, quidquam fieri sine caussa, distinguendum est et ita dicendum, ipsius individui hanc esse naturam, ut pondere et gravitate moveatur, eamque ipsam esse caussam, cur ita feratur. Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa caussa. Motus enim voluntarius eam naturam in se ipse continet, ut sit in nostra potestate nobisque pareat: nec id sine caussa. 26. Eius enim rei caussa ipsa natura est. Quod quum ita sit, quid est, cur non omnis pronuntiatio aut vera aut falsa sit, nisi concesserimus fato fieri, quaecumque fiant? Quia futura vera, inquit, non possunt esse ea, quae caussas, cur futura sint, non habent: habeant igitur caussas necesse est ea, quae vera sunt; ita quum evenerint, fato evenerint. XII. Confectum negotium, si quidem tibi concedendum est aut fato omnia fieri aut quidquam posse fieri sine caussa. 27. An aliter haec enuntiatio vera esse non potest, »Capiet Numantiam Scipio,« nisi ex aeternitate caussa caussam serens hoc erit effectura? An hoc falsum potuisset esse, si esset sexcentis saeculis ante dictum? Et, si tum non esset vera haec enuntiatio, »Capiet Numantiam Scipio:« ne illâ quidem eversâ vera est haec enuntiatio, »Cepit* Numantiam Scipio:« potest igitur quidquam factum esse, quod non verum fuerit futurum esse? Nam ut praeterita ea vera dicimus, quorum superiore tempore vera fuerit instantia: sic futura, quorum consequenti tempore vera erit instantia, ea vera dicemus. 28. Nec, si omne enuntiatum aut verum aut falsum est, sequitur illico, esse caussas immutabiles easque aeternas, quae prohibeant quidquam secus cadere, atque casurum sit. Fortuitae sunt caussae, quae efficiant, ut vere dicantur, quae ita dicentur, »Veniet in senatum Cato,« non inclusae in rerum natura atque mundo. Et tamen tam est immutabile venturum, quum est verum, quam venisse: nec ob eam caussam fatum aut necessitas extimescenda est. Etenim erit confiteri necesse, »si haec enuntiatio, Veniet in Tusculanum Hortensius, vera non est, sequitur, ut falsa sit.« Quorum isti neutrum volunt. Quod fieri non potest.

Nec nos impediet illa ignava ratio, quae dicitur: appellatur enim quidam a philosophis ἀργὸς λόγος, cui si pareamus, nihil omnino agamus in vita. Sic enim interrogant: Si fatum tibi est ex hoc morbo convalescere; sive »medicum adhibueris, sive non adhibueris,« convalesces. 29. Item: Si fatum tibi est, ex hoc morbo non convalescere; sive tu medicum adhibueris, sive non adhibueris, non convalesces. Et alterum utrum fatum est. Medicum ergo adhibere nihil attinet. XIII. Recte genus hoc interrogationis ignavum atque iners nominatum est, quod eadem ratione omnis e vita tolletur actio. Licet etiam immutare, ut fati nomen ne adiungas, et eamdem tamen teneas sententiam, hoc modo: Si ex aeternitate verum hoc fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces. Itemque: Si ex aeternitate hoc falsum fuit, Ex isto morbo convalesces; sive adhibueris medicum, sive non adhibueris, non convalesces: deinde cetera. 30. Haec ratio a Chrysippo reprehenditur. Quaedam enim sunt, inquit, in rebus simplicia, quaedam copulata. Simplex est, »Morietur eo die Socrates.« Huic, sive quid fecerit, sive non fecerit, finitus est moriendi dies. At si ita fatum sit: Nascetur Oedipus Laio; non poterit dici, sive fuerit Laius cum muliere, sive non fuerit; copulata enim res est et confatalis: sic enim appellat: quia ita fatum sit, et concubiturum cum uxore Laium et ex ea Oedipum procreaturum: ut, si esset dictum, »Luctabitur Olympiis Milo,« et referret aliquis: »Ergo, sive habuerit adversarium, sive non habuerit, luctabitur;« erraret. Est enim copulatum, »Luctabitur,« quia sine adversario nulla luctatio est. Omnes igitur istius generis captiones eodem modo refelluntur. »Sive tu adhibueris medicum, sive non adhibueris, convalesces;« captiosum. Tam enim est fatale, medicum adhibere, quam convalescere. Haec, ut dixi, confatalia ille appellat.

XIV. 31. Carneades genus hoc totum non probabat et nimis inconsiderate concludi hanc rationem putabat. Itaque premebat alio modo nec ullam adhibebat calumniam; cuius erat haec conclusio: Si omnia antecedentibus caussis fiunt, omnia naturali colligatione conserte contexteque fiunt. Quod si ita est, omnia necessitas efficit. Id si verum est, nihil est in nostra potestate. Est autem aliquid in nostra potestate. At, si omnia fato fiunt, omnia caussis antecedentibus fiunt. Non igitur fato fiunt, quaecumque fiunt. 32. Haec arctius astringi ratio non potest. Nam si quis velit idem referre atque ita dicere: »Si omne futurum ex aeternitate verum est, ut ita certe eveniat, quemadmodum sit futurum, omnia necesse est colligatione naturali conserte contexteque fieri:« nihil dicat. Multum enim differt, utrum caussa naturalis ex aeternitate futura vera efficiat, an etiam sine aeternitate naturali, futura quae sint, ea vera esse pos-

sint intelligi. Itaque dicebat Carneades, ne Apollinem quidem futura posse dicere, nisi ea, quorum caussas natura ita contineret, ut ea fieri necesse esset. 33. Quid enim spectans deus ipse diceret, Marcellum, eum, qui ter consul fuit, in mari esse periturum? Erat quidem hoc verum ex aeternitate, sed caussas id efficientes non habebat. Ita ne praeterita quidem ea, quorum nulla signa tamquam vestigia exstarent, Apollini nota esse censebat: quanto minus futura. Caussis enim efficientibus quamque rem cognitis, posse denique sciri, quid futurum esset. Ergo nec de Oedipode potuisse Apollinem praedicere, nullis in rerum natura caussis praepositis, cur ab eo patrem interfici necesse esset: nec quidquam eiusmodi. XV. Quocirca, si Stoicis, qui omnia fato fieri dicunt, consentaneum est, huiusmodi oracula ceteraque, quae ad divinationem pertinere dicuntur, comprobare: iis autem, qui, quae futura sunt, ea vera esse ex aeternitate dicunt, non idem dicendum est; vide, ne non eadem sit illorum caussa et Stoicorum. Hi enim urgentur angustius; illorum ratio soluta ac libera est. 34. Quod si concedatur nihil posse evenire, nisi caussa antecedente; quid proficiatur, si ea caussa non ex aeternis caussis apta dicatur? Caussa autem ea est, quae id efficit, cuius est caussa; ut vulnus mortis, cruditas morbi, ignis ardoris. Itaque non sic caussa intelligi debet, ut, quod cuique antecedat, id ei caussa sit, sed quod cuique efficienter antecedat: nec, quod in campum descenderim, id fuisse caussae, cur pila luderem: nec Hecubam caussam interitus fuisse Troianis, quod Alexandrum genuerit: nec Tyndareum Agamemnoni, quod Clytaemnestram. Hoc enim modo viator quoque bene vestitus caussa grassatori fuisse dicetur, cur ab eo spoliaretur. 35. Ex hoc genere illud est Ennii:

Utinám ne in nemore Pélio secúribus
caesa áccidisset ábiegna ad terrám trabes!

Licuit vel altius, *Utinam ne in Pelio nata ulla umquam esset arbor!* etiam supra, *Utinam ne esset mons ullus Pelius!* similiterque superiora repetentem regredi infinite licet.

Neve inde navis inchoandae exórdium
coepisset.

Quorsum haec praeterita? Quia sequitur illud,

Nam númquam hera errans méa domo efferrét pedem,
Medéa, animo aegro, amóre saevo saúcia;

non, ut eae res caussam afferrent amoris. XVI. 36. Interesse autem aiunt, utrum eiusmodi quid sit, sine quo aliquid effici non possit, an eiusmodi, quo aliquid effici necesse sit. Nulla igitur earum est caussa, quoniam nulla eam rem sua vi efficit, cuius dicitur caussa: nec id, sine quo quippiam non fit, caussa est; sed id, quod quum accessit, id, cuius caussa est, efficit necessario. Nondum enim ulcerato serpentis morsu Philocteta, quae caussa in rerum natura continebatur, fore, ut is in insula Lemno linqueretur? Post autem caussa fuit propior, et cum exitu iunctior. 37. Ratio igitur eventus aperit caussam. Sed ex aeternitate vera fuit haec enuntiatio: »Relinquetur in insula Philoctetes:« nec hoc ex vero in falsum poterat convertere. Necesse est enim in rebus contrariis duabus (contraria autem hoc loco ea dico, quorum alterum ait quid, alterum negat); ex his igitur necesse est, invito Epicuro, alterum verum esse, alterum falsum: ut, »Sauciabitur Philocteta,« omnibus ante saeculis verum fuit; »Non sauciabitur:« falsum. Nisi forte volumus Epicureorum opinionem sequi, qui tales enuntiationes nec veras nec falsas esse dicunt: aut, quum id pudet, illud tamen dicunt, quod est impudentius, veras esse ex contrariis disiunctiones; sed quae in his enuntiata essent, eorum neutrum esse verum. 38. O admirabilem licentiam et miserabilem inscitiam disserendi! Si enim aliquid in eloquendo nec verum nec falsum est, certe id verum non est. Quod autem verum non est, quî potest non falsum esse? aut quod falsum non est, quî potest non verum esse? Tenebitur ergo id, quod a Chrysippo defenditur: Omnem enuntiationem aut veram aut falsam esse: ratio ipsa coget, et ex aeternitate quaedam vera esse, et ea non esse nexa caussis aeternis et a fati necessitate esse libera.

XVII. 39. Ac mihi quidem videtur, quum duae sententiae fuissent veterum philosophorum, una eorum, qui censerent omnia ita fato fieri, ut id fatum vim necessitatis afferret; in qua sententia Democritus, Heraclitus, Empedocles, Aristoteles fuit: altera eorum, quibus viderentur sine ullo fato esse animorum motus voluntarii: Chrysippus, tamquam arbiter honorarius, medium ferire voluisse: sed applicat se ad eos potius, qui necessitate motus animorum * liberatos volunt. Dum autem verbis utitur suis, delabitur in eas difficultates, ut necessitatem fati confirmet invitus. 40. Atque hoc, si placet, quale sit, videamus in assensionibus, quas prima oratione tractavi. Eas enim veteres illi, quibus omnia fato fieri videbantur, vi effici et necessitate dicebant. Qui autem ab his dissentiebant, fato assensiones liberabant negabantque, fato assensionibus adhibito, necessitatem ab his posse removeri: iique ita disserebant: Si omnia fato fiunt, omnia fiunt caussa antecedente: et, si appetitus, illa etiam, quae appetitum sequuntur: ergo etiam assensiones. At, si caussa appetitus non est sita in nobis, ne ipse quidem appetitus est in nostra potestate. Quod si ita est, ne illa quidem, quae appetitu efficiuntur, sunt sita in nobis. Non sunt igitur neque assensiones neque actiones in nostra potestate. Ex quo efficitur, ut nec laudationes iustae sint nec vituperationes nec honores nec supplicia. Quod quum vitiosum sit, probabiliter concludi putant, non omnia fato fieri, quaecumque fiant. XVIII. 41. Chrysippus autem quum et necessitatem improbaret, et nihil vellet sine praepositis caussis evenire, caussarum genera distinguit, ut et necessitatem effugiat, et retineat fatum. Caussarum enim, inquit, aliae sunt perfectae et principales: aliae adiuvantes et proximae. Quamobrem quum dicimus, omnia fato fieri caussis antecedentibus, non hoc intelligi volumus, caussis perfectis et principalibus, sed caussis adiuvantibus, antecedentibus et proximis. Itaque illi rationi, quam paullo ante conclusi, sic occurrit, Si omnia fato fiant, sequi illud quidem, ut omnia caussis fiant antepositis, verum non principalibus et perfectis, sed adiuvantibus et proximis. Quae si ipsae non sint in nostra potestate, non sequitur, ut ne appetitus quidem sit in nostra potestate. At hoc sequeretur, si omnia perfectis et principalibus caussis fieri diceremus, ut, quum hae caussae non essent in nostra potestate, ne ille quidem esset in nostra potestate. 42. Quamobrem qui ita fatum introducunt, ut necessitatem adiungant, in eos valebit illa conclusio. Qui autem caussas antecedentes non dicent perfectas neque principales, in eos nihil valebit. Quod enim dicantur assensiones fieri caussis antepositis, id quale sit, facile a se explicari putat. Nam quamquam assensio non possit fieri nisi commota viso; tamen, quum id visum proximam caussam habeat, non principalem, hanc

habetrationem (ut Chrysippus vult), quam dudum diximus, non, ut illa quidem fieri possit nulla vi extrinsecus excitata, (necesse est enim, assensionem viso commoveri,) sed revertitur ad cylindrum et ad turbinem suum, quae moveri incipere, nisi pulsa, non possunt. Id autem quum accidit, suapte natura, quod superest, et cylindrum volvi et versari turbinem putat. XIX. 43. Ut igitur, inquit, qui protrusit cylindrum, dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit: sic visum obiectum imprimet illud quidem, et quasi signabit in animo suam speciem, sed assensio nostra erit in potestate: eaque, quemadmodum in cylindro dictum est, extrinsecus pulsa, quod reliquum est, suapte vi et natura movebitur. Quod si aliqua res efficeretur sine caussa antecedente, falsum esset omnia fato fieri: si in omnibus, quaecumque fiunt, verisimile est caussam antecedere: quid afferri poterit, cur non omnia fato fieri fatendum sit? modo intelligatur, quae sit caussarum distinctio ac dissimilitudo. 44. Haec quum ita sint a Chrysippo explicata, si illi, qui negant assensiones fato fieri, fateantur tamen eas [non] sine viso antecedente fieri; alia ratio est. Sed si concedunt, anteire visa, nec tamen fato fieri assensiones, quod proxima illa et continens caussa non moveat assensionem: vide, ne idem dicant. Neque enim Chrysippus concedens, assensionis proximam et continentem caussam esse in viso positam, eam caussam ad assentiendum necessariam esse concedet, ut, si omnia fato fiant, omnia fiant caussis antecedentibus et necessariis: itemque illi, qui ab hoc dissentiunt, confitentes non fieri assensiones sine praecursione visorum, dicent, si omnia fato fierent eiusmodi, ut nihil fieret, nisi praegressione caussae, confitendum esse, fato fieri omnia: ex quo facile intellectu est, quoniam utrique, patefacta atque explicata sententia sua, ad eumdem exitum veniant, verbis eos, non re dissidere. 45. Omninoque, quum haec sit distinctio, ut quibusdam in rebus vere dici possit, quum hae caussae antegressae sint, non esse in nostra potestate, quin illa eveniant, quorum caussae fuerint: quibusdam autem in rebus, caussis antegressis, in nostra tamen esse potestate, ut illud aliter eveniat: hanc distinctionem utrique approbant: sed alteri censent, quibus in rebus, quum caussae antecesserint, [ita, ut] non sit in nostra potestate, ut aliter illa eveniant, eas fato fieri: quae autem in nostra potestate sint, ab his fatum abesse.

* * *

XX. 46. Hoc modo hanc caussam disceptari oportet, non ab atomis errantibus et de via declinantibus praesidium petere. Declinat, inquit, atomus. Primum cur? Aliam enim quamdam vim motus habebunt a Democrito impulsionis, quam plagam ille appellat: a te, Epicure, gravitatis et ponderis. Quae ergo nova caussa in natura est, quae declinet atomum? aut num sortiuntur inter se, quae declinet, quae non? aut cur minimo declinent intervallo, maiore non? aut cur declinent uno minimo, non declinent duobus aut tribus? Optare hoc quidem est, non disputare. 47. Nam neque extrinsecus impulsam atomum loco moveri et declinare dicis: neque in illo inani, per quod feratur atomus, quidquam fuisse caussae, cur ea non e regione ferretur: nec in ipsa atomo mutationis aliquid factum est, quamobrem naturalem sui ponderis motum non teneret. Ita quum attulisset nullam caussam, quae istam declinationem efficeret: tamen aliquid sibi dicere videtur, quum id dicat, quod omnium mentes aspernentur ac respuant. 48. Nec vero quisquam magis confirmare mihi videtur non modo fatum, verum etiam necessitatem et vim omnium rerum, sustulisseque motus animi voluntarios, quam hic, qui aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationes confugisset. Nam, ut essent atomi, quas quidem esse mihi probari nullo modo potest: tamen declinationes istae numquam explicarentur. Nam si atomis, ut gravitate ferantur, tributum est necessitate naturae, quod omne pondus nulla re impediente moveatur et feratur necesse est; illud quoque necesse est declinare quibusdam atomis vel, si volunt, omnibus naturaliter * * *

FRAGMENTA.

1.) *M. Cicero in libro, quem de fato conscripsit, quum quaestionem istam diceret obscurissimam esse et implicatissimam, Chrysippum quoque philosophum non expedisse se in ea refert his verbis:* »Chrysippus aestuans laboransque, quonam pacto explicet, et fato omnia fieri, et esse aliquid in nobis, intricatur hoc modo.«

(Gell. N. A. VI., 2. extr.)

2.) Nam quum esset apud se ad Lavernium Scipio unaque Pontius, allatus est forte Scipioni acipenser, qui admodum raro capitur, sed est piscis, ut ferunt, in primis nobilis. Quum autem Scipio unum et alterum ex iis, qui eum salutatum venerant, invitasset pluresque etiam invitaturus videretur; in aurem Pontius, Scipio, inquit, vide, quid agas; acipenser iste paucorum hominum est.

(Macrob. Saturn. II., 12.)

M. TULLII CICERONIS
DE RE PUBLICA
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Africani eiusque familiarium sermonem de republica his libris expositum Cicero sibi et amico cuidam, cui opus inscripsit, fortasse Attico, Smyrnae Lepido Catulo coss. s. a. 676. p. U. c. a Rutilio illo traditum esse narrat. Ipsius autem confectio operis, quod, consilio identidem mutato, in sex libros digessit, cadit in a. p. U. c. 701. (cf. Ep. ad Q. fratrem III, 5. contra vero ad Att. XIII, 19. de Div. II, 1. Tuscc. IV, 1. de Legg. I 6. III, 2.) Haec fragmenta Ang. Maius e codice Vaticano, eoque Augustini palimpsesto, primus edidit, interpositis, quae aliunde nota erant, fragmentis, Romae 1822. Quae hac in editione excidisse teste Maio dicuntur, paginae sunt illius codicis intelligendae, quarum singulae quaeque octonis fere versibus nostris respondent.

ARG. Cicero, Platonis et Aristotelis exemplo, de re publica instituit scribere. ut, si qua posset labantem iam Romanorum rempublicam consilio sustentare, nihil omisisse videretur. Ut vero sine ulla invidia disputaret, disputationem non a se, aut suo tempore, sed ab Africano minore Tuditano Aquillio coss. (625. U.) habitam fingit. Ad hunc paullo ante, quam exstingueretur, feriis Latinis convenerant aliquot familiares, Q. Aelius Tubero, Paulli nepos ex Aemilia, sorore Africani, L. Furius Philus, P. Rutilius Rufus, Sp. Mummius, Achaici frater, C. Fannius, Laelii gener, Q. Mucius Scaevola, C. Laelius Sapiens et M'. Manilius. Quorum ceteri quum de rebus caelestibus sermocinentur, Laelius magis ad se pertinere ostendit sermonem de re publica: quem ut instituat Africanus suamque ea de re sententiam exponat, ceteris assentientibus, ille impetrat. Hic igitur c. 24. tandem exordiens, primo definit notionem reipublicae, quam dicit esse rem populi, populum autem coetum multitudinis consensu iuris et utilitatis communione sociatum c. 25. Deinde omnem rempublicam, sive a rege, sive ab optimatibus, sive ab ipso populo administretur, consilio regendam esse censet. Tum interrogatus a Laelio, quam de tribus istis administrandae illius formis optimam iudicet, nullam earum sibi satisfacere respondet, sed quartam quamdam temperatam et compositam ex omnibus. c. 29. Instante autem Laelio, ut, quam de tribus illis administrationis rationibus maxime probet, aperte profiteatur, regiam reliquis duabus praefert, quum ceterorum plerorumque, tum ipsius populi Romani atque rei et domesticae et bellicae usu unice commendatam: quamquam consilium in optimatium, in populi imperio libertatem collaudat. Denique redit ad eam, quam iam supra professus est, sententiam, genus reipublicae regendae optimum illud sibi videri, quod mixtum sit e tribus illis generibus. Quod quoniam Romanae reipublicae exemplo illustrare propositum habet, antea, quantum haec ceteris praestet, sibi ostendendum esse dicit.

(Desiderantur paginae XXXIV.)

I. 1. *** *im*petu liberavissent; nec C. Duellius, Aulus Attilius, L. Metellus terrore Karthaginis; non duo Scipiones oriens incendium belli Punici secundi sanguine suo restinxissent; nec id excitatum maioribus copiis aut Quintus Maximus enervavisset, aut M. Marcellus contudisset, aut a portis huius urbis avulsum P. Africanus compulisset intra hostium moenia. M. vero Catoni, homini ignoto et novo, quo omnes, qui iisdem rebus studemus, quasi exemplari ad industriam virtutemque ducimur, certe licuit Tusculi se in otio delectare, salubri et propinquo loco. Sed homo demens, ut isti putant, quum cogeret eum necessitas nulla, in his undis et tempestatibus ad summam senectutem maluit iactari, quam in illa tranquillitate atque otio iucundissime vivere. Omitto innumerabiles viros, quorum singuli saluti huic civitati fuerunt: et quia sunt procul ab aetatis huius memoria, commemorare eos desino, ne quis se aut suorum aliquem praetermissum queratur. Unum hoc definio, tantam esse necessitatem virtutis generi hominum a natura, tantumque amorem ad communem salutem defendendam datum, ut ea vis omnia blandimenta voluptatis otiique vicerit.

II. 2. Nec vero habere virtutem satis est, quasi artem aliquam, nisi utare. Etsi ars quidem, quum ea non utare, scientia tamen ipsa teneri potest; virtus in usu sui tota posita est; usus autem eius est maximus civitatis gubernatio, et earum ipsarum rerum quas isti in angulis personant, reapse, non oratione, perfectio. Nihil enim dicitur a philosophis, quod quidem recte honesteque dicatur, quod non* ab his partum confirmatumque sit, a quibus civitatibus iura descripta sunt. Unde enim pietas? aut a quibus religio? unde ius aut gentium, aut hoc ipsum civile quod dicitur? unde iustitia, fides, aequitas? unde pudor, continentia, fuga turpi*tu*dinis, appetentia laudis et honestatis? unde in laboribus et periculis fortitudo? nempe ab his, qui haec disciplinis informata, alia moribus confirmarunt, sanxerunt autem alia legibus. 3. Quin etiam Xenocratem ferunt, nobilem in primis philosophum, quum quaereretur ex eo, quid assequerentur eius discipuli, respondisse, ut id sua sponte facerent,

quod cogerentur facere legibus. Ergo ille civis, qui id cogit omnes imperio legumque poena, quod vix paucis persuadere oratione philosophi possunt, etiam his, qui illa disputant, ipsis est praeferendus doctoribus. Quae est enim istorum oratio tam exquisita, quae sit anteponenda bene constitutae civitati, publico iuri et moribus? Equidem, quemadmodum

— *urbes magnas atque imperiosas*,

ut appellat Ennius, viculis et castellis praeferendas puto, sic eos, qui his urbibus consilio atque auctoritate praesunt, his, qui omnis »negotii publici expertes« sint, longe duco sapientia ipsa esse anteponendos. Et quoniam maxime rapimur ad opes augendas generis humani, studemusque nostris consiliis et laboribus tutiorem et opulentiorem vitam hominum reddere, et ad hanc voluptatem ipsius naturae stimulis incitamur: teneamus eum cursum, qui semper fuit optimi cuiusque, neque ea signa audiamus, quae receptui canunt, ut eos etiam revocent, qui iam processerint.

III. 4. His rationibus tam certis tamque illustribus opponuntur ab his, qui contra disputant, primum labores, qui sint re publica defendenda sustinendi: leve sane impedimentum vigilanti et industrio, neque solum in tantis rebus, sed etiam in mediocribus vel studiis vel officiis vel vero etiam negotiis contemnendum. 5. Adiunguntur pericula vitae, turpisque ab his formido mortis fortibus viris opponitur: quibus magis id miserum videri solet, natura se consumi et senectute, quam sibi dari tempus, ut possint eam vitam, quae tamen esset reddenda naturae, pro patria potissimum reddere. Illo vero se loco copiosos et disertos putant, quum calamitates clarissimorum virorum iniuriasque iis ab ingratis impositas civibus colligunt. Hinc enim illa et apud Graecos exempla, Miltiadem victorem domitoremque Persarum, nondum sanatis vulneribus iis, quae corpore adverso in clarissima victoria accepisset, vitam ex hostium telis servatam in civium vinculis profudisse, et Themistoclem patria, quam liberavisset, pulsum atque proterritum non in Graeciae portus per se servatos, sed in barbariae sinus confugisse, quam afflixerat. Nec vero levitatis Atheniensium crudelitatisque in amplissimos cives exempla deficiunt: quae nata et frequentata apud illos etiam in gravissimam civitatem nostram dicuntur redundasse. 6. Nam vel exsilium Camilli, vel offensio commemoratur Ahalae, vel invidia Nasicae, vel expulsio Laenatis, vel Opimi damnatio, vel fuga Metelli, vel acerbissima C. Marii clades, principum caedes, vel eorum multorum pestes, quae paullo post secutae sunt. Nec vero iam meo nomine abstinent; et, credo, quia nostro consilio ac periculo sese in illa vita atque otio conservatos putant, gravius etiam de nobis queruntur et amantius. Sed haud facile dixerim, cur, quum ipsi discendi aut visendi caussa maria tramittant, * * *

(Desiderantur paginae duae.)

IV. 7. * * * salvam esse consulatu abiens in concione P. R. idem iurante iuravissem, facile iniuriarum omnium compensarem curam et molestiam. Quamquam nostri casus plus honoris habuerunt, quam laboris; neque tantum molestiae, quantum gloriae; maioremque laetitiam ex desiderio bonorum percepimus, quam ex laetitia improborum dolorem. Sed si aliter, ut dixi, accidisset, qui possem queri? quum mihi nihil improviso, nec gravius, quam exspectavissem, pro tantis meis factis evenisset. Is enim fueram, cui quum liceret aut maiores ex otio fructus capere, quam ceteris, propter variam suavitatem studiorum, in quibus a pueritia vixeram; aut si quid accideret acerbius universis, non praecipuam, sed parem cum ceteris fortunae conditionem subire: non dubitaverim, me gravissimis tempestatibus ac paene fulminibus ipsis obvium ferre conservandorum civium caussa meisque propriis periculis parere commune reliquis otium. 8. Neque enim hac nos patria lege genuit aut educavit, ut nulla quasi alimenta exspectaret a nobis, ac tantummodo, nostris ipsa commodis serviens, tutum perfugium otio nostro suppeditaret et tranquillum ad quietem locum; »sed ut plurimas et maximas nostri »animi, ingenii, consilii partes ipsa sibi ad utilitatem »suam pigneraretur;« tantumque nobis in nostrum privatum usum, quantum ipsi superesse posset, remitteret.

V. 9. Iam illa perfugia, quae sumunt sibi ad excusationem, quo facilius otio perfruantur, certe minime sunt audienda: quum ita dicunt, accedere ad rem publicam plerumque homines nulla re bona dignos, cum quibus comparari sordidum, confligere autem, multitudine praesertim incitata, miserum et periculosum sit. Quam ob rem neque sapientis esse accipere habenas, quum insanos atque indomitos impetus vulgi cohibere non possit, neque liberalis, cum impuris atque immanibus adversariis decertantem, vel contumeliarum verbera subire, vel exspectare sapienti non ferendas iniurias: proinde quasi bonis et fortibus et magno animo praeditis ulla sit ad rem publicam adeundi caussa iustior, quam ne pareant improbis, neve ab iisdem lacerari rem publicam patiantur, quum ipsi auxilium ferre si cupiant, non queant.

VI. 10. Illa autem exceptio cui probari tandem potest, quod negant, sapientem suscepturum ullam rei publicae partem, extra quam si eum tempus et necessitas coegerit? quasi vero maior cuiquam necessitas accidere possit, quam accidit nobis! in qua quid facere potuissem, nisi tum consul fuissem? Consul autem esse qui potui, nisi eum vitae cursum tenuissem a pueritia, per quem equestri loco natus pervenirem ad honorem amplissimum? Non igitur potestas est ex tempore aut quum velis opitulandi rei publicae, quamvis ea prematur periculis, nisi eo loco sis, ut tibi id facere liceat. 11. Maximeque hoc in hominum doctorum oratione mihi mirum videri solet, quod, qui tranquillo mari gubernare se negent posse, quod nec didicerint nec umquam scire curaverint, iidem ad gubernacula se accessuros profiteantur excitatis maximis fluctibus. Isti enim palam dicere, atque in eo multum etiam gloriari solent, se de rationibus rerum publicarum aut constituendarum aut tuendarum nihil nec didicisse umquam nec docere; earumque rerum scientiam non doctis hominibus ac sapientibus, sed in illo genere exercitatis concedendam putant. Quare qui convenit polliceri operam suam rei publicae tum denique, si necessitate cogantur? quum, quod est multo proclivius, nulla necessitate premente rem publicam regere nesciant. Equidem, ut verum esset sua voluntate sapientem descendere ad rationes civitatis non solere; sin autem temporibus cogeretur, tum id munus denique non recusare; tamen arbitrarer hanc rerum civilium minime negligendam scientiam sapienti, propterea quod omnia essent ei praeparanda, quibus nesciret an aliquando uti necesse esset.

VII. 12. Haec plurimis a me verbis dicta sunt ob eam caussam, quod his libris erat instituta et suscepta mihi de re publica disputatio; quae ne frustra ha-

beretur, dubitationem ad rem publicam adeundi in primis debui tollere. Ac tamen si qui sunt, qui philosophorum auctoritate moveantur, dent operam parumper atque audiant eos, quorum summa est auctoritas apud doctissimos homines et gloria: quos ego existimo, etiam si qui ipsi rem publicam non gesserint, tamen, quoniam de re publica multa quaesierint et scripserint, functos esse aliquo rei publicae munere. Eos vero septem, quos Graeci sapientes nominaverunt, omnes paene video in media re publica esse versatos. Neque enim est ulla res, in qua propius ad deorum numen virtus accedat humana, quam civitates aut condere novas aut conservare iam conditas.

VIII. 13. Quibus de rebus, quoniam nobis contigit, ut iidem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quamdam facultatem, non modo usu, sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores; quum superiores alii fuissent in disputationibus perpoliti, quorum res gestae nullae invenirentur; alii in gerendo probabiles, in disserendo rudes: nec vero nostra quaedam est instituenda nova et a nobis inventa ratio, sed unius aetatis clarissimorum ac sapientissimorum nostrae civitatis virorum disputatio repetenda memoria est, quae mihi tibique quondam adolescentulo est a P. Rutilio Rufo, Zmyrnae quum simul essemus complures dies, exposita; in qua nihil fere, quod magno opere ad rationes omnium rerum pertineret, praetermissum puto.

IX. 14. Nam quum P. Africanus hic, Paulli filius, feriis Latinis Tuditano cos. et Aquillio constituisset in hortis esse; familiarissimique eius ad eum frequenter per eos dies ventitaturos se esse dixissent: Latinis ipsis mane ad eum primus sororis filius venit Q. Tubero: quem quum comiter Scipio appellavisset libenterque vidisset, Quid tu, inquit, tam mane, Tubero? Dabant enim hae feriae tibi opportunam sane facultatem ad explicandas tuas litteras. Tum ille: Mihi vero omne tempus est ad meos libros vacuum, numquam enim sunt illi occupati; te autem permagnum est nancisci otiosum, hoc praesertim motu rei publicae. Tum Scipio: Atqui nactus es, sed mehercule otiosiorem opera, quam animo. Et ille: At tu vero animum quoque relaxes oportet; sumus enim multi, ut constituimus, parati, si tuo commodo fieri potest, abuti tecum hoc otio. — Libente me vero, ut aliquid aliquando de doctrinae studiis admoneamur.

X. 15. Tum ille: Visne igitur, quoniam et me quodammodo invitas, et tui spem das, hoc primum, Africane, videamus, ante quam veniunt alii, quidnam sit, de isto altero sole quod nuntiatum est in senatu? neque enim pauci neque leves sunt, qui se duo soles vidisse dicant; ut non tam fides non habenda, quam ratio quaerenda sit. Hic Scipio: Quam vellem Panaetium nostrum nobiscum haberemus! qui quum cetera, tum haec caelestia vel studiosissime solet quaerere. Sed ego, Tubero, (nam tecum aperte quod sentio loquar,) non nimis assentior in omni isto genere nostro illi familiari, qui, quae vix coniectura qualia sint possumus suspicari, sic affirmat, ut oculis ea cernere videatur aut tractare plane manu. Quo etiam sapientiorem Socratem soleo iudicare, qui omnem eiusmodi curam deposuerit, eaque quae de natura quaererentur, aut maiora, quam hominum ratio consequi possit, aut nihil omnino ad vitam hominum attinere dixerit. 16. Dein Tubero: Nescio, Africane, cur ita memoriae proditum sit, Socratem omnem istam disputationem reiecisse et tantum de vita et de moribus solitum esse quaerere. Quem enim auctorem de illo locupletiorem Platone laudare possumus? cuius in libris multis locis ita loquitur Socrates, ut etiam, quum de moribus, de virtutibus, denique de re publica disputet, numeros tamen et geometriam et harmoniam studeat Pythagorae more coniungere. Tum Scipio: Sunt ista, ut dicis; »sed audisse te credo, Tubero, Platonem, Socrate »mortuo, primum in Aegyptum discendi caussa, post »in Italiam et in Siciliam contendisse,« ut Pythagorae inventa perdisceret; eumque et cum Archyta Tarentino, et cum Timaeo Locro multum fuisse; et Philolai commentarios esse nactum: quumque eo tempore in his locis Pythagorae nomen vigeret, illum se et hominibus Pythagoreis et studiis illis dedisse. Itaque quum Socratem unice dilexisset, eique omnia tribuere voluisset; leporem Socraticum subtilitatemque sermonis cum obscuritate Pythagorae et cum illa plurimarum artium gravitate contexuit.

XI. 17. Haec Scipio quum dixisset, L. Furium repente venientem aspexit, eumque ut salutavit amicissime apprehendit et in lecto suo collocavit. Et quum simul P. Rutilius venisset, qui est nobis lau*da*tus sermonis auctor; eum quoque ut salutavit, propter Tuberonem iussit assidere. Tum Furius: Quid vos agitis? num sermonem vestrum aliquem diremit noster interventus? Minime vero, Africanus; soles enim tu haec studiose investigare, quae sunt in hoc genere, de quo instituerat paullo ante Tubero quaerere. Rutilius quidem noster etiam sub ipsis Numantiae moenibus solebat mecum interdum eiusmodi aliquid conquirere. Quae res tandem inciderat, inquit Philus? Tum ille: De solibus istis duobus; de quo studeo, Phile, ex te audire, quid sentias.

XII. 18. Dixerat hoc ille, quum puer nuntiavit venire ad eum Laelium domoque iam exisse. Tum Scipio, calceis et vestimentis sumptis, e cubiculo est egressus; et quum paullulum inambulavisset in porticu, Laelium advenientem salutavit et eos, qui una venerant, Spurium Mummium, quem in primis diligebat, et C. Fannium et Quintum Scaevolam, generos Laelii, doctos adolescentes, iam aetate quaestorios: quos quum omnes salutavisset, convertit se in porticu et coniecit in medium Laelium: fuit enim hoc in amicitia quasi quoddam ius inter illos, ut militiae propter eximiam belli gloriam Africanum ut deum coleret Laelius; domi vicissim Laelium, quod aetate antecedebat, observaret in parentis loco Scipio. Dein quum essent perpauca inter se uno atque altero spatio collocuti, Scipionique* eorum adventus periucundus et pergratus fuisset, placitum est, ut in aprico maxime pratuli loco, quod erat hibernum tempus anni, considerent: quod quum facere vellent, intervenit vir prudens omnibusque illis et iucundus et carus M. Manilius, qui a Scipione ceterisque amicissime consalutatus assedit proximus Laelio.

XIII. 19. Tum Philus, Non mihi videtur, inquit, quod hi venerunt, alius nobis sermo esse quaerendus, sed agendum accuratius et dicendum dignum aliquid horum auribus. Hic Laelius: Quid tandem agebatis, aut cui sermoni nos intervenimus? PH. Quaesierat ex me Scipio, quidnam sentirem de hoc, quod duo soles visos esse constaret. L. Ain vero, Phile, iam explorata nobis sunt ea, quae ad domos nostras, quaeque ad rem publicam pertinent, siquidem, quid agatur in caelo, quaerimus? Et ille: An tu ad domos nostras non censes pertinere, scire, quid agatur et quid fiat

domi? quae non ea est, quam parietes nostri cingunt, sed mundus hic totus, quod domicilium quamque patriam dii nobis communem secum dederunt; quum praesertim, si haec ignoremus, multa nobis et magna ignoranda sint. Ac me quidem, ut hercule etiam te ipsum, Laeli, omnesque avidos sapientiae cognitio ipsa rerum consideratioque delectat. 20. Tum Laelius: Non impedio, praesertim quoniam feriati sumus; sed possumus audire aliquid, an serius venimus? PH. Nihil est adhuc disputatum, et quoniam est integrum, libenter tibi, Laeli, ut de eo disseras, equidem concessero. L. Immo vero te audiamus; nisi forte Manilius interdictum aliquod inter duos soles putat esse componendum, ut ita caelum possideant, ut uterque possederit. Tum Manilius: Pergisne eam, Laeli, artem illudere, in qua primum excello ipse, deinde sine qua scire nemo potest, quid sit suum, quid alienum? Sed ista mox: nunc audiamus Philum, quem video maioribus iam de rebus, quam me, aut quam P. Mucium, consuli.

XIV. 21. Tum Philus: Nihil novi vobis afferam, neque quod a me sit cogitatum aut inventum: nam memoria teneo C. Sulpicium Gallum, doctissimum, ut scitis, hominem, quum idem hoc visum diceretur, et esset casu apud M. Marcellum, qui cum eo consul fuerat, sphaeram, quam M. Marcelli avus, captis Syracusis, ex urbe locupletissima atque ornatissima sustulisset, quum aliud nihil ex tanta praeda domum suam deportavisset, iussisse proferri: cuius ego sphaerae quum persaepe propter Archimedi gloriam nomen audissem, speciem ipsam non sum tanto opere admiratus: erat enim illa venustior et nobilior in vulgus, quam ab eodem Archimede factam posuerat in templo Virtutis Marcellus idem. 22. Sed posteaquam coepit rationem huius operis scientissime Gallus exponere, plus in illo Siculo ingenii, quam videretur natura humana ferre potuisse, iudicabam fuisse. Dicebat enim Gallus, sphaerae illius alterius solidae atque plenae vetus esse inventum, et eam a Thalete Milesio primum esse tornatam: post autem ab Eudoxo Cnidio, discipulo, ut ferebat, Platonis, eamdem illam astris caelo inhaerentibus esse descriptam; cuius omnem ornatum et descriptionem, sumptam ab Eudoxo, multis annis post non astrologiae scientia, sed poetica quadam facultate versibus Aratum extulisse. Hoc autem sphaerae genus, in quo solis et lunae motus inessent et earum quinque stellarum, quae errantes et quasi vagae nominarentur, in illa sphaera solida non potuisse finiri. Atque in ea admirandum esse inventum Archimedi, quod excogitasset, quemadmodum in dissimillimis motibus inaequabiles et varios cursus servaret una conversio. Hanc sphaeram Gallus quum moveret, fiebat, ut soli luna totidem conversionibus in aere illo, quot diebus in ipso caelo, succederet; ex quo et in [caelo] sphaera solis fieret eadem illa defectio, et incideret luna tum in eam metam, quae esset umbra terrae, quum sol e regione***

(Octo paginae hic Maio desiderantur.)

XV. 23. *** fuit, quod et ipse hominem diligebam, et in primis patri meo Paullo probatum et carum fuisse cognoveram. Memini, me admodum adolescentulo, quum pater in Macedonia consul esset, et essemus in castris, perturbari exercitum nostrum religione et metu, quod serena nocte subito candens et plena luna defecisset. Tum ille, quum legatus noster esset anno fere ante, quam consul est declaratus, haud dubitavit postridie palam in castris docere, nullum esse prodigium; idque et tum factum esse, et certis temporibus semper futurum, quum sol ita locatus fuisset, ut lunam suo lumine non posset attingere. Ain tandem? inquit Tubero, docere hoc poterat ille homines paene agrestes, et apud imperitos audebat haec dicere? S. Ille vero, et magna quidem cum * * *

(Hic Maio duae ad minimum paginae videntur deesse.)

24. *neque in*solens ostentatio, neque oratio abhorrens a persona hominis gravissimi; rem enim magnam assecutus, quod, hominibus perturbatis, inanem religionem timoremque deiecerat.

XVI. 25. Atque eiusmodi quiddam etiam bello illo maximo, quod Athenienses et Lacedaemonii summa inter se contentione gesserunt, Pericles ille, et auctoritate et eloquentia et consilio princeps civitatis suae, quum obscurato sole tenebrae factae essent repente, Atheniensiumque animos summus timor occupavisset, docuisse cives suos dicitur id, quod ipse ab Anaxagora, cuius auditor fuerat, acceperat, certo illud tempore fieri et necessario, quum tota se luna sub orbem solis subiecisset: itaque, etsi non omni intermenstruo, tamen id fieri non posse, nisi certo intermenstruo tempore. Quod quum disputando rationibusque docuisset, populum liberavit metu: erat enim tunc haec nova et ignota ratio, solem lunae oppositu[m] solere deficere; quod Thaletem Milesium primum vidisse dicunt. Id autem postea ne nostrum quidem Ennium fugit, qui ut scribit, anno ccc. quinquagesimo fere post Romam conditam

— *nonis Iunis soli luna obstitit et nox.*

Atque hac in re tanta inest ratio atque sollertia, ut ex hoc die, quem apud Ennium et in maximis annalibus consignatum videmus, superiores solis defectiones reputatae sint usque ad illam, quae Nonis Quinctilibus fuit regnante Romulo: quibus quidem Romulum tenebris etiamsi natura ad humanum exitum abripuit, virtus tamen in caelum dicitur sustulisse.

XVII. 26. Tum Tubero: Videsne, Africane, quod paullo ante secus tibi videbatur, doc * * *

(Desiderantur paginae duae.)

† An vero multorum in terris praediorum dominos divites appellamus, omnium virtutum possessores pauperes nominabimus? (Augustin. de vita beata. 22.)*** lis, quae videant ceteri. Quid porro aut praeclarum putet in rebus humanis, qui haec deorum regna perspexerit: aut diuturnum, qui cognoverit, quid sit aeternum: aut gloriosum, qui viderit, quam parva sit terra, primum universa, deinde ea pars eius, quam homines incolant: quamque nos in exigua eius parte affixi, plurimis ignotissimi gentibus, speremus tamen nostrum nomen volitare et vagari latissime? Agros vero et aedificia et pecudes et immensum argenti pondus atque auri qui bona nec putare nec appellare soleat, quod earum rerum videatur ei levis fructus, exiguus usus, incertus dominatus, saepe etiam taeterrimorum hominum immensa possessio: — 27. quam est hic fortunatus putandus; cui soli vere liceat omnia, non Quiritium, sed sapientium iure pro suis vindicare! nec civili nexo, sed communi lege naturae, quae vetat ullam rem esse cuiusquam, nisi eius, qui tractare et uti sciat: qui imperia consulatusque nostros in necessariis, non in expetendis rebus, muneris fungendi gratia subeundos, non praemiorum aut gloriae caussa appetendos putet: qui denique, ut Africanum avum meum scribit Cato solitum esse dicere, possit idem de se praedicare, numquam se plus agere, quam nihil quum ageret; numquam minus solum esse, quam

quum solus esset. 28. Quis enim putare vere potest, plus egisse Dionysium tum, quum omnia moliendo eripuerit civibus suis libertatem, quam eius civem Archimedem, quum istam ipsam sphaeram, de qua modo dicebatur, nihil quum agere videretur, effecerit? Quis autem non magis solos esse, qui in foro turbaque, quicum colloqui libeat, non habeant, quam qui nullo arbitro vel secum ipsi loquantur vel quasi doctissimorum hominum in concilio adsint, quum eorum inventis scriptisque se oblectent? Quis vero divitiorem quemquam putet, quam eum, cui nihil desit, quod quidem natura desideret? aut potentiorem, quam illum, qui omnia, quae expetat, consequatur? aut beatiorem, quam qui sit omni perturbatione animi liberatus? aut firmiore fortuna, quam qui ea possideat, quae secum, ut aiunt, vel e naufragio possit efferre? Quod autem imperium, qui magistratus, quod regnum potest esse praestantius, quam despicientem omnia humana, et inferiora sapientiâ ducentem, nihil umquam nisi sempiternum et divinum animo volutare? cui persuasum sit appellari ceteros homines, esse solos eos, qui essent politi propriis humanitatis artibus? 29. Ut mihi Platonis illud, seu quis dixit alius, perelegans esse videatur; quem quum ex alto ignotas ad terras tempestas et in desertum littus detulisset, timentibus ceteris propter ignorationem locorum, animadvertisse dicunt in arena geometricas formas quasdam esse descriptas; quas ut vidisset, exclamavisse, ut bono essent animo; videre enim se hominum vestigia: quae videlicet ille non ex agri consitura, quam cernebat, sed ex doctrinae indiciis interpretabatur. Quam ob rem, Tubero, semper mihi et doctrina et eruditi homines et tua ista studia placuerunt.

XVIII. 30. Tum Laelius, Non audeo quidem, inquit, ad ista, Scipio, dicere; neque tam te aut Philum aut Manilium * * *

(Desiderantur paginae duae.)

* * * in ipsius paterno genere fuit noster ille amicus, dignus huic ad imitandum,

egregie cordatus homo, catus Aeliu' Sextus;

qui egregie cordatus et catus fuit et ab Ennio dictus est, non quod ea quaerebat, quae numquam inveniret, sed quod ea respondebat, quae eos, qui quaesissent, et cura et negotio solverent: cuique contra Galli studia disputanti in ore semper erant illa de Iphigenia Achillis:

Astrologorum signa, in caelo quid sit observát Iovis,
quúm capra aut nepa aút exoritur nómen aliquod bél-lua[rum].
Quód 'st ante pedes némo spectat; caéli scrutantúr plagas.

Atque idem, multum enim illum audiebam et libenter, Zethum illum Pacuvii nimis inimicum doctrinae esse dicebat: magis eum delectabat Neoptolemus Ennii, qui se ait philosophari velle, sed paucis; nam omnino haud placere. Quod si studia Graecorum vos tanto opere delectant, sunt alia liberiora et transfusa latius, quae vel ad usum vitae vel etiam ad ipsam rem publicam conferre possumus. Istae quidem artes, si modo aliquid, valent, ut paullum acuant et tamquam irritent ingenia puerorum, quo facilius possint maiora discere.

XIX. 31. Tum Tubero: Non dissentio a te, Laeli; sed quaero, quae tu esse maiora intelligas. L. Dicam mehercule, et contemnar a te fortasse, quum tu ista caelestia de Scipione quaesieris, ego autem haec, quae videntur ante oculos, esse magis putem quaerenda. Quid enim mihi L. Paulli nepos, hoc avunculo, nobilissima in familia atque in hac tam clara re publica natus, quaerit, quomodo duo soles visi sint, non quaerit, cur in una re publica duo senatus et duo paene iam populi sint? Nam, ut videtis, mors Tiberii Gracchi, et iam ante tota illius ratio tribunatus divisit populum unum in duas partes: obtrectatores autem et invidi Scipionis, initiis factis a P. Crasso et Appio Claudio, tenent nihilo minus, illis mortuis, senatus alteram partem dissidentem a nobis, auctore Metello et P. Mucio: neque hunc, qui unus potest, concitatis sociis et nomine Latino, foederibus violatis, triumviris seditiosissimis aliquid quotidie novi moventibus, bonis viris locupletibus perturbatis, his tam periculosis rebus subvenire patiuntur. 32. Quam ob rem, si me audietis, adolescentes, solem alterum ne metueritis: aut enim nullus esse potest: aut sit sane, ut visus est, modo ne sit molestus; aut scire istarum rerum nihil, aut, etiamsi maxime sciemus, nec meliores ob eam scientiam nec beatiores esse possumus: senatum vero et populum ut unum habeamus, et fieri potest, et permolestum est, nisi fit, et secus esse scimus, et videmus, si id effectum sit, et melius nos esse victuros et beatius.

XX. 33. Tum Mucius: Quid esse igitur censes, Laeli, discendum nobis, ut istud efficere possimus ipsum, quod postulas? L. Eas artes, quae efficiant, ut usui civitati simus: id enim esse praeclarissimum sapientiae munus maximumque virtutis vel documentum vel officium puto. Quam ob rem ut hac feriae nobis ad utilissimos reipublicae sermones potissimum conferantur, Scipionem rogemus, ut explicet, quem existimet esse optimum statum civitatis. Deinde alia quaeremus: quibus cognitis, spero nos ad haec ipsa via perventuros; earumque rerum rationem, quae nunc instant, explicaturos.

XXI. 34. Quum id et Philus et Manilius et Mummius admodum approba*vissent;*

(Desiderantur paginae duae.)

† Nullum est exemplum; quasi alius assimulare rem publicam — (Diomedes l. I. p. 362. ed. Putsch.) † Quare, si placet, deduc orationem tuam de caelo ad haec citima. (Nonius v. Cituma p. 85. et v. Deductum p. 289. e. Cic. l. II. de Rep.) —

* * * non solum ob eam caussam fieri volui, quod erat aequum de re publica potissimum principem rei publicae dicere; sed etiam quod memineram, persaepe te cum Panaetio disserere solitum coram Polybio, duobus Graecis vel peritissimis rerum civilium; multaque colligere ac docere, optimum longe statum civitatis esse eum, quem maiores nostri nobis reliquissent. Qua in disputatione quoniam tu paratior es, feceris, ut etiam pro his dicam, si de re publica quid sentias explicaris, nobis gratum omnibus.

XXII. 35. Tum ille: Non possum equidem dicere, me ulla in cogitatione acrius aut diligentius solere versari, quam in ista ipsa, quae mihi, Laeli, a te proponitur. Etenim quum in suo quemque opere artificem, qui quidem excellat, nihil aliud cogitare, meditari, curare videam, nisi quo sit in illo genere melior: ego, quum mihi sit unum opus hoc a parentibus maioribusque meis relictum, procuratio atque administratio rei publicae, non me inertiorem esse confitear, quam opificem quemquam, si minus in maxima arte, quam illi in minimis, operae consumpserim? 36. Sed neque his contentus sum, quae de ista consultatione

scripta nobis summi ex Graecia sapientissimique homines reliquerunt, neque ea, quae mihi videntur, anteferre illis audeo. Quam ob rem peto a vobis, ut me sic audiatis, neque ut omnino expertem Graecarum rerum, neque ut eas nostris in hoc praesertim genere anteponentem; sed ut unum e togatis patris diligentia non illiberaliter institutum studioque discendi a pueritia incensum, usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum, quam litteris.

XXIII. 37. Hic Philus, Non, hercule, inquit, Scipio, dubito, quin tibi ingenio praestiterit nemo, usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris: quibus autem studiis semper fueris, tenemus. Quam ob rem si, ut dicis, animum quoque contulisti in istam rationem et quasi artem, habeo maximam gratiam Laelio: spero enim multo uberiora fore, quae a te dicentur, quam illa, quae a Graecis nobis scripta sunt omnia. Tum ille: Permagnam tu quidem exspectationem, quod onus est ei, qui magnis de rebus dicturus est, gravissimum, imponis orationi meae. Et Philus: Quamvis sit magna, tamen eam vinces, ut soles: neque enim est periculum, ne te de re publica disserentem deficiat oratio.

XXIV. 38. Hic Scipio: Faciam, quod vultis, ut potero, et ingrediar in disputationem ea lege, qua credo omnibus in rebus disserendis utendum esse, si errorem velis tollere, ut eius rei, de qua quaeritur, si nomen quod sit conveniat, explicetur, quid declaretur eo nomine: quod si convenerit, tum demum decebit ingredi in sermonem: numquam enim, quale sit illud, de quo disputabitur, intelligi poterit, nisi, quid* sit, fuerit intellectum prius. Quare quoniam de re publica quaerimus, hoc primum videamus, quid sit id ipsum, quod quaerimus. Quum approbavisset Laelius: nec vero, inquit Africanus, ita disseram de re tam illustri tamque nota, ut ad illa elementa revolvar, quibus uti docti homines his in rebus solent, ut a prima congressione maris et feminae, deinde a progenie et cognatione ordiar; verbisque, quid sit et quot modis quidque dicatur, definiam saepius: apud prudentes enim homines et in maxima re publica summa cum gloria belli domique versatos quum loquar, non committam, ut sit illustrior illa ipsa res, de qua disputem, quam oratio mea: nec enim hoc suscepi, ut tamquam magister persequerer omnia: neque hoc polliceor me effecturum, ut ne qua particula in hoc sermone praetermissa sit. Tum Laelius: Ego vero istud ipsum genus orationis, quod polliceris, exspecto.

XXV. 39. »Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi: populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.« Eius autem prima caussa coeundi est non tam imbecillitas, quam naturalis quaedam hominum quasi congregatio: non est enim singulare nec solivagum genus hoc, sed ita generatum, ut ne in omnium quidem rerum affluen*tia* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

40. † *Urbis condendae originem atque caussam non unam intulerunt; sed alii eos homines, qui sint ex terra primitus nati, quum per silvas et campos erraticam degerent vitam, nec ullo inter se sermonis aut iuris vinculo cohaererent, sed frondes et herbam pro cubilibus, speluncas et antra pro domibus haberent, bestiis et fortioribus animalibus praedae fuisse commemorant. Tum eos, qui aut laniati effugerant, aut laniari proximos viderant, admonitos periculi sui, ad alios homines decurrisse; praesidium implorasse, et primo nutibus voluntatem suam significasse; deinde sermonis initia tentasse, ac singulis quibusque rebus nomina imponendo, paullatim loquendi perfecisse rationem. Quum autem nec multitudinem ipsam viderent contra bestias esse tutam; oppida etiam coepisse munire, vel ut quietem noctis tutam sibi facerent, vel ut incursiones atque impetus bestiarum non pugnando sed obiectis aggeribus arcerent. Haec aliis delira visa sunt, dixeruntque, non ferarum laniatus caussam fuisse coeundi, sed ipsam potius humanitatem: itaque inter se congregatos, quod natura hominum solitudinis fugiens et communionis ac societatis appetens esset.* (Lact. Instit. l. VI. c. 10.)

Quid est res publica, nisi res populi? res ergo communis, res utique civitatis. Quid est autem civitas, nisi multitudo hominum in quoddam vinculum redacta concordiae? Apud eos enim ita legitur: »Brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat.« (Augustin. Ep. 138, 10.)

XXVI. 41. *** *quae*dam quasi semina; neque reliquarum virtutum; nec ipsius rei publicae reperiatur ulla institutio*. Hi coetus igitur hac, de qua exposui, caussa instituti sedem primum certo loco domiciliorum caussa constituerunt; quam quum locis manuque sepsissent, eiusmodi coniunctionem tectorum oppidum vel urbem appellaverunt, delubris distinctam spatiisque communibus. Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui; omnis civitas, quae est constitutio populi; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam caussam referendum est, quae caussa genuit civitatem. 42. Deinde aut uni tribuendum est aut delectis quibusdam aut suscipiendum est multitudini atque omnibus. Quare quum penes unum est omnium summa rerum, regem illum unum vocamus et regnum eius rei publicae statum. Quum autem est penes delectos, tum illa civitas optimatium arbitrio regi dicitur. Illa autem est civitas popularis, (sic enim appellant,) in qua in populo sunt omnia. Atque horum trium generum quodvis, si teneat illud vinculum, quod primum homines inter se rei publicae societate devinxit; non perfectum illud quidem neque mea sententia optimum, sed tolerabile tamen; ut* aliud alio possit esse praestantius. Nam vel rex aequus ac sapiens; vel delecti ac principes cives; vel ipse populus, quamquam id est minime probandum, tamen nullis interiectis iniquitatibus aut cupiditatibus, posse videtur aliquo esse non incerto statu.

XXVII. 43. Sed et in regnis nimis expertes sunt ceteri communis iuris et consilii: et in optimatium dominatu vix particeps libertatis potest esse multitudo, quum omni consilio communi ac potestate careat: et quum omnia per populum geruntur, quamvis iustum atque moderatum, tamen ipsa aequabilitas est iniqua, quum habet nullos gradus dignitatis. Itaque si Cyrus ille Perses iustissimus fuit sapientissimusque rex, tamen mihi populi res (ea enim est, ut dixi antea, publica) non maxime expetenda fuisse illa videtur, quum regeretur unius nutu ac modo. Si Massilienses nostri clientes per delectos et principes cives summa iustitia reguntur, inest tamen in ea conditione populi similitudo quaedam servitutis. Si Athenienses quibusdam temporibus, sublato Areopago, nihil nisi populi scitis ac decretis agebant; quoniam distin-

ctos dignitatis gradus non habebant, non tenebat ornatum suum civitas.

XXVIII. 44. Atque hoc loquor de tribus his generibus rerum publicarum non turbatis atque permixtis, sed suum statum tenentibus. Quae genera primum sunt in iis singula vitiis, quae ante dixi: deinde habent perniciosa alia vitia: nullum est enim genus illarum rerum publicarum, quod non habeat iter ad finitimum quoddam malum praeceps ac lubricum. Nam illi regi, ut eum potissimum nominem, tolerabili, aut si vultis, etiam amabili Cyro, subest ad immutandi animi licentiam crudelissimus ille Phalaris, cuius in similitudinem dominatus unius proclivi cursu et facili* delabitur. Illi autem Massiliensium paucorum et principum administrationi civitatis finitimus est, qui fuit quodam tempore apud Athenienses triginta [virorum*] consensus et factio. Iam Atheniensium populi potestatem omnium rerum ipsi, ne alios requiramus, ad furorem multitudinis licentiamque conversam pesti * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIX. 45. * * * taeterrimus et ex hac, vel optimatium, vel factiosa tyrannica illa, vel regia vel etiam persaepe popularis: itemque ex ea genus aliquod efflorescere ex illis, quae ante dixi, solet: mirique sunt orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum: quos quum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem magni cuiusdam civis et divini paene est viri. Itaque quartum quoddam genus rei publicae maxime probandum esse sentio, quod est ex his, quae prima dixi, moderatum et permixtum tribus.

XXX. 46. Hic Laelius: Scio tibi ita placere, Africane; saepe enim ex te audivi; sed tamen, nisi molestum est, ex tribus istis modis rerum publicarum velim scire quid* optimum iudices. Nam vel profuerit aliquid ad cog * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXI. 47. * * * et talis est quaeque res publica, qualis eius aut natura aut voluntas, qui illam regit. Itaque nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet: qua quidem certe nihil potest esse dulcius, et quae si aequa non est, ne libertas quidem est. Qui autem aequa potest esse? omitto dicere in regno, ubi ne obscura quidem est aut dubia servitus; sed in istis civitatibus, in quibus verbo sunt liberi omnes; ferunt enim suffragia, mandant imperia, magistratus; ambiuntur, rogantur; sed ea dant magis, quae etiamsi nolint, danda sint; et quae ipsi non habent, unde alii petunt: sunt enim expertes imperii, consilii publici, iudicii delectorum iudicum; quae familiarum vetustatibus aut pecuniis ponderantur. In libero autem populo, ut Rhodi, ut Athenis, nemo est civium, qui * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXXII. 48. * * * populo aliquis unus pluresve divitiores opulentioresque exstitissent, tum ex eorum fastidio et superbia nata esse commemorant, cedentibus ignavis et imbecillis et arrogantiae divitum succumbentibus. Si vero ius suum populi teneant, negant quidquam esse praestantius, liberius, beatius; quippe qui domini sint legum, iudiciorum, belli, pacis, foederum, capitis unius cuiusque, pecuniae. Hanc unam rite rem publicam, id est rem populi, appellari putant. Itaque et a regum et a patrum dominatione solere in libertatem rem populi vindicari, non ex liberis populis reges requiri aut potestatem atque opes optimatium. 49. Et vero negant oportere indomiti populi vitio genus hoc totum liberi populi repudiari: concordi populo et omnia referenti ad incolumitatem et ad libertatem suam nihil esse immutabilius, nihil firmius; facillimam autem in ea re publica esse concordiam, in qua idem conducat omnibus: ex utilitatis varietatibus, quum aliis aliud expediat, nasci discordias. Itaque quum patres rerum potirentur, numquam constitisse civitatis statum. Multo iam id in regnis minus, quorum, ut ait Ennius,

— — *nulla [regni] sancta societas,*
nec fides — est.

Quare quum lex sit civilis societatis vinculum, ius autem legis aequale, quo iure societas civium teneri potest, quum par non sit conditio civium? Si enim pecunias aequari non placet; si ingenia omnium paria esse non possunt: iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi iuris societas? * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXXIII. 50. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant iis nominibus, quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem Iovis optimi nomine hominem dominandi cupidum aut imperii singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? tam enim esse clemens tyrannus, quam rex importunus potest; ut hoc populorum intersit, utrum comi domino, an aspero serviant; quin serviant, *id* quidem fieri non potest. Quo autem modo assequi poterat Lacedaemon illa tum, quum praestare putabatur disciplina rei publicae, ut bonis uteretur iustisque regibus, quum esset habendus rex, quicumque genere regio natus esset? Nam optimates quidem quis ferat, qui non populi concessu, sed suis comitiis hoc sibi nomen arrogaverunt? Qui enim iudicatur iste optimus doctrina, artibus, studiis? Audio quando * * *
(Non. v. Aemulus p. 239.)

(Desiderantur paginae duae.)

XXXIV. 51. * * * si fortuito id faciet, tam cito evertetur, quam navis, si e vectoribus sorte ductus ad gubernacula accesserit. Quod si liber populus deliget, quibus se committat; deligetque, si modo salvus esse vult, optimum quemque; certe in optimorum consiliis posita est civitatium salus: praesertim quum hoc natura tulerit, non solum ut summi virtute et animo praeessent imbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis velint. Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt, qui ignoratione virtutis, quae quum in paucis est, tum in paucis iudicatur et cernitur, opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos, esse optimos putant. Hoc errore vulgi quum rem publicam opes paucorum, non virtutes, tenere coeperunt, nomen illi principes optimatium mordicus tenent, re autem carent eo nomine. Nam divitiae, nomen, opes vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae: nec ulla deformior species est civitatis, quam illa, in qua opulentissimi optimi putantur. 52. Virtute vero gubernante rem publicam quid potest esse praeclarius? quum is, qui imperat aliis, servit ipse nulli cupiditati; quum, quas ad res cives instituit et vocat, eas omnes complexus est ipse nec leges imponit populo, quibus ipse non pa-

reat, sed suam vitam, ut legem, praefert suis civibus. Qui si unus satis omnia consequi posset, nihil opus esset pluribus; si universi videre optimum et in eo consentire possent, nemo delectos principes quaereret. Difficultas ineundi consilii rem a rege ad plures, error et temeritas populorum a multitudine ad paucos tralulit. Sic inter infirmitatem unius temeritatemque multorum medium optimates possederunt locum, quo nihil potest esse moderatius: quibus rem publicam tuentibus, beatissimos esse populos necesse est, vacuos omni cura et cogitatione; aliis permisso otio suo, quibus id tuendum est, neque committendum, ut sua commoda populus negligi a principibus putet. 53. Nam aequabilitas quidem iuris, quam amplexantur liberi populi, neque servari potest: ipsi enim populi, quamvis soluti effrenatique sint, praecipue multis multa tribuunt, et est in ipsis magnus delectus hominum et dignitatum; eaque, quae appellatur aequabilitas, iniquissima est. Quum enim par habetur honos summis et infimis, qui sint in omni populo necesse est, ipsa aequitas iniquissima est: quod in iis civitatibus, quae ab optimis reguntur, accidere non potest. Haec fere, Laeli, et quaedam eiusdem generis ab iis, qui eam formam rei publicae maxime laudant, disputari solent.

XXXV. 54. Tum Laelius, Quid tu? inquit, Scipio, e tribus istis, quid maxime probas? s. Recte quaeris, quid maxime e tribus; quoniam eorum nullum ipsum per se separatum probo; anteponoque singulis illud, quod conflatum fuerit ex omnibus. Sed si unum ac simplex probandum *sit*, regium *pro*bem *atque in* pri*mis laudem*. In *primo autem, quod* hoc loco appellatur, occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus, et eos conservantis stu*dio*sius, quam *redig*entis *in servitu*tem; *ut sane utilius sit facult*atibus *et mente exig*uos sustentari unius optimi et summi viri diligentia. 55. Adsunt optimates, qui se melius hoc idem facere profiteantur, plusque fore dicant in pluribus consilii, quam in uno, et eamdem tamen aequitatem et fidem. Ecce autem maxima voce clamat populus, neque se uni neque paucis velle parere; libertate ne feris quidem quidquam esse dulcius; hac omnes carere, sive regi sive optimatibus serviant. Ita caritate nos capiunt reges, consilio optimates, libertate populi: ut in comparando difficile ad eligendum sit, quid maxime velis. L. Credo, inquit, sed expediri quae restant vix poterunt, si hoc inchoatum reliqueris.

XXXVI. 56. s. Imitabor ergo Aratum, qui, magnis de rebus dicere exordiens, a Iove incipiendum putat. L. Quo Iove? aut quid habet illius carminis simile haec oratio? s. Tantum, inquit, ut rite ab eo dicendi principia capiamus, quem unum omnium deorum et hominum regem esse omnes doctrina expoliti* uno ore consentiunt. Quid? inquit Laelius. Et ille: Quid censes, nisi quod est ante oculos? Sive haec ad utilitatem vitae constituta sint a principibus rerum publicarum, ut rex putaretur unus esse in caelo, qui nutu, ut ait Homerus, totum Olympum converteret, idemque et rex et pater haberetur omnium; magna auctoritas est multique testes, siquidem omnes multos appellari placet; ita consensisse gentes, decretis videlicet principum; nihil esse rege melius, quoniam deos omnes censent unius regi numine. Sive haec in errore imperitorum posita esse et fabularum similia didicimus; audiamus communes quasi doctores eruditorum hominum, qui tamquam oculis illa viderunt, quae nos vix audiendo cognoscimus. Quinam, inquit Laelius, isti sunt? Et ille: Qui natura omnium rerum pervestiganda senserunt omnem hunc mundum mente * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

57. Hunc hiatum Maius expleri vult his verbis Lactantii, ex hoc Ciceronis loco, ut videtur, adumbratis: † *Plato monarchiam asserit, unum deum dicens, a quo sit mundus instructus et mirabili ratione perfectus. Aristoteles, auditor eius, unam esse mentem, quae mundo praesideat, confitetur. Antisthenes unum esse dicit naturalem deum, totius summae gubernatorem. Longum est recensere, quae de summo deo vel Thales vel Pythagoras et Anaximenes antea, vel postmodum Stoici, Cleanthes et Chrysippus et Zeno (et ipse Tullius) praedicaverint; quum hi omnes a deo solo regi mundum affirmaverint. Hermes, qui ob virtutem multarumque artium scientiam Trismegistus meruit nominari, qui et doctrinae vetustate philosophos antecessit, quique apud Aegyptios ut deus colitur, maiestatem dei singularis infinitis assereus laudibus, dominum et patrem nuncupat, etc.* (Lactant. Epit. c. 4.)

XXXVII. 58. * * * Sed si vis, Laeli, dabo tibi testes nec nimis antiquos nec ullo modo barbaros. L. Istos, inquit, volo. s. Videsne igitur minus quadringentorum annorum esse hanc urbem, ut sine regibus sit? L. Vero minus. s. Quid ergo? haec quadringentorum annorum aetas, ut Urbis et civitatis, num valde longa est? L. Ista vero, inquit, adulta vix. s. Ergo his annis quadringentis Romae rex erat? L. Et superbus quidem. s. Quid supra? L. Iustissimus; et deinceps retro usque ad Romulum, qui ab hoc tempore anno sexcentesimo rex erat. s. Ergo ne iste quidem pervetus? L. Minime, ac prope senescente iam Graecia. s. Cedo, num, Scipio, barbarorum Romulus rex fuit? L. Si, ut Graeci dicunt, omnes aut Graios esse aut barbaros, vereor ne barbarorum rex fu*erit*; sin id nomen moribus dandum est, non linguis, non Graecos minus barbaros, quam Romanos puto. Et Scipio: Atqui ad hoc, de quo agitur, non quaerimus gentem, ingenia quaerimus. Si enim et prudentes homines et non veteres reges habere voluerunt, utor neque perantiquis neque inhumanis ac feris testibus.

XXXVIII. 59. Tum Laelius: Video te, Scipio, testimoniis satis instructum: sed apud me, ut apud bonum iudicem, argumenta plus, quam testes valent. Tum Scipio: utere igitur argumento, Laeli, tute ipse sensus tui. Cuius, inquit ille, sensus? s. Si quando [si forte] tibi visus es irasci alicui. L. Ego vero saepius, quam vellem. s. »Quid? tum, quum tu es iratus, permittis illi iracundiae dominatum animi tui?« L. Non mehercule, inquit: sed imitor Archytam illum Tarentinum, qui quum ad villam venisset, et omnia aliter offendisset ac iusserat, Te, te infelicem, inquit villico, quem necassem iam verberibus, nisi iratus essem. 60. Optime, inquit Scipio. Ergo Archytas iracundiam, videlicet dissidentem a ratione, seditionem quamdam animi vere ducebat; eam consilio sedari volebat. Adde avaritiam, adde imperii, adde gloriae cupiditatem, adde libidines; et illud vides*, si in animis hominum regale imperium sit, unius fore dominatum, consilii scilicet: — ea est enim animi pars optima: — consilio autem dominante, nullum esse libidinibus, nullum irae, nullum temeritati locum. L. Sic, inquit, est. s. Probas igitur animum ita affectum? L. Nihil vero, inquit, magis. s. Ergo non profecto probares, si consilio pulso libidines, quae sunt innumerabiles, iracundiaeve tenerent omnia. L. Ego vero nihil isto animo, nihil ita animato homine miserius

ducerem. S. Sub regno igitur tibi esse placet omnes animi partes, et eas regi consilio? L. Mihi vero sic placet. S. Cur igitur dubitas, quid de re publica sentias? in qua, si in plures tralata res sit, intelligi iam licet, nullum fore, quod praesit, imperium; quod quidem, nisi unum sit, esse nullum potest.

XXXIX. 61. Tum Laelius: Quid, quaeso, interest inter unum et plures, si iustitia est in pluribus? Et Scipio: Quoniam testibus meis intellexi, Laeli, te non valde moveri, non desinam te uti teste, ut hoc, quod dico, probem. Me, inquit ille, quonam modo? S. Quia animum adverti nuper, quum essemus in Formiano, te familiae valde interdicere, ut uni dicto audiens esset. L. Quippe villico. S. Quid domi? pluresne praesunt negotiis tuis? L. Immo vero unus, inquit. S. Quid? totam domum num quis alter praeter te regit? L. Minime vero. S. Quin tu igitur concedis idem in re publica, singulorum dominatus, si modo iusti sint, esse optimos? L. Adducor igitur et propemodum assentior.

XL. 62. Et Scipio: Tum magis assentiare, Laeli, si, ut omittam similitudines, uni gubernatori, uni medico, si digni modo sint iis artibus, rectius esse, alteri navem committere, aegrum alteri, quam multis, ad maiora pervenero. L. Quaenam ista sunt? S. Quid? tu non vides unius importunitate et superbia Tarquinii nomen huic populo in odium venisse regium? L. Video vero, inquit. S. Ergo etiam illud vides, quo progrediente oratione [v]ita me dicturum puto, Tarquinio exacto, mira quadam exsultasse populum insolentia libertatis: tum exacti in exsilium innocentes, tum bona direpta multorum, tum annui consules, tum demissi populo fasces, tum provocationes omnium rerum, tum secessio plebis, tum prorsus ita acta pleraque, ut in populo essent omnia. 63. L. Est, inquit, ut dicis. Est vero, inquit Scipio, in pace et otio: licet enim lascivire, dum nihil metuas, ut in navi ac saepe etiam in morbo levi. Sed ut ille, qui navigat, quum subito mare coepit horrescere, et ille aeger, ingravescente morbo, unius opem implorat; sic noster populus in pace et domi imperat et ipsis magistratibus minatur, recusat, appellat, provocat; in bello sic paret, ut regi: valet enim salus plus, quam libido. Gravioribus vero bellis etiam sine collega omne imperium nostri penes singulos esse voluerunt, quorum ipsum nomen vim suae potestatis indicat. Nam *dictator* quidem ab eo appellatur, quia *dicitur:* sed in nostris libris vides eum, Laeli, magistrum populi appellari. L. Video, inquit. Et Scipio: sapienter igitur illi vete*res*

(Desiderantur paginae duae.)

XLI. 64. * * * iusto quidem rege quum est populus orbatus,

Pectora dura * *tenet desiderium;* sicut ait Ennius, post optimi regis obitum; *simul inter*
sese sic memorant, o Romule, Romule die,
qualem te patriae custodem dii genuerunt!
O pater! o genitor! o sanguen diis oriundum!

Non *heros* nec *dominos* appellabant eos, quibus iuste paruerunt: denique ne reges quidem; sed patriae custodes, sed patres et deos. Nec sine caussa. Quid enim adiungunt?

Tu produxisti nos intra luminis oras.

Vitam, honorem, decus sibi datum esse iustitia regis existimabant. Mansisset eadem voluntas in eorum posteris, si regum similitudo permansisset: sed vides unius iniustitia concidisse genus illud totum rei publicae. L. Video vero, inquit, et studeo cursus istos mutationum non magis in nostra, quam in omni re publica noscere.

XLII. 65. Et Scipio: Est omnino, quum de illo genere rei publicae, quod maxime probo, quae sentio, dixero, accuratius mihi dicendum de commutationibus rerum publicarum; etsi minime facile eas in ea re publica futuras puto. Sed huius regiae prima et certissima est illa mutatio. Quum rex iniustus esse coep[er]it, perit illud illico genus, et est idem ille tyrannus, deterrimum genus et finitimum optimo: quem si optimates oppresserunt, quod ferme evenit, habet statum res publica de tribus secundarium: est enim quasi regium, id est patrium, consilium populo bene consulentium principum. Sin per se populus interfecit aut eiecit tyrannum, est moderatior, quoad sentit et sapit, et sua re gesta laetatur, tuerique vult per se constitutam rem publicam. Si quando aut regi iusto vim populus attul[er]it, regnove eum spoliavit; aut etiam, id quod evenit saepius, optimatium sanguinem gustavit, ac totam rem publicam substravit libidini suae; cave putes, aut[em] mare ullum aut flammam esse tantam, quam non facilius sit sedare, quam effrenatam insolentia multitudinem.

XLIII. 66. Tum fit illud, quod apud Platonem est luculente dictum, si modo id exprimere Latine potuero; nam difficile factu est; sed conabor tamen. Quum enim, inquit, inexplebiles populi fauces exaruerunt libertatis siti, malisque usus ille ministris, non modice temperatam, sed nimis meracam libertatem sitiens hauserit: tum magistratus et principes, nisi valde lenes et remissi sint et large sibi libertatem ministrent, insequitur, insimulat, arguit; praepotentes reges, tyrannos vocat. Puto enim tibi haec esse nota. L. Vero mihi, inquit ille, notissima. 67. S. Ergo illa sequuntur: eos, qui pareant principibus, agitari ab eo populo, et servos voluntarios appellari; eos autem, qui in magistratu privatorum similes esse velint, eosque privatos, qui efficiant, ne quid inter privatum et magistratum differat, »ferunt laudibus et mactant honoribus«, ut necesse sit in eiusmodi re publica plena libertatis esse omnia; ut et privata domus omnis vacet dominatione, et hoc malum usque ad bestias perveniat; denique ut pater filium metuat, filius patrem negligat, absit omnis pudor, ut plane liberi sint; nihil intersit, civis sit an peregrinus; magister ut discipulos metuat et iis blandiatur, spernantque discipuli magistros: adolescentes ut senum sibi pondus assumant, senes autem ad ludum adolescentium descendant, ne sint iis odiosi et graves: ex quo fit, ut etiam servi se liberius gerant, uxores eodem iure sint, quo viri, inque tanta libertate canes etiam et equi, aselli denique liberi sint, sic incurrant, ut iis de via decedendum sit. Ergo ex hac infinita, inquit, licentia haec summa cogitur, ut ita fastidiosae mollesque mentes evadant civium, ut, si minima vis adhibeatur imperii, irascantur et perferre nequeant: ex quo leges quoque incipiunt negligere, ut plane sine ullo domino sint.

XLIV. 68. Tum Laelius, Prorsus, inquit, expressa sunt a te, quae dicta sunt ab illo. S. Atque, ut iam ad sermonis mei morem revertar, ex hac nimia licentia, quam illi solam libertatem putant, ait ille ut ex stirpe quadam exsistere et quasi nasci tyrannum. Nam ut ex nimia potentia principum oritur interitus principum, sic hunc nimis liberum populum libertas ipsa servitute afficit. Sic omnia nimia, quum vel in

tempestate, vel in agris vel in corporibus laetiora fuerunt, in contraria fere convertuntur maximeque *id* in rebus publicis evenit: nimiaque illa libertas et populis et privatis in nimiam servitutem cadit. Itaque ex hac maxima libertate tyrannus gignitur et illa iniustissima et durissima servitus. Ex hoc enim populo indomito vel potius immani deligitur aliqui plerumque dux contra illos principes afflictos iam et depulsos loco, audax, impurus, consectans proterve bene saepe de re publica meritos, populo gratificans et aliena et sua: cui quia privato sunt oppositi timores, dantur imperia et ea continuantur, praesidiis etiam, ut Athenis Pisistratus, sepiuntur: postremo, a quibus producti sunt, exsistunt eorum ipsorum tyranni; quos si boni oppresserunt, ut saepe fit, recreatur civitas; sin audaces, fit illa factio genus aliud tyrannorum: eademque oritur etiam ex illo saepe optimatium praeclaro statu, quum ipsos principes aliqua pravitas de via deflexit. Sic tamquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus; ab iis autem principes aut populi; a quibus aut factiones aut tyranni: nec diutius umquam tenetur idem rei publicae modus.

XLV. 69. Quod ita quum sit, tribus primis generibus longe praestat, mea sententia, regium; regio autem ipsi praestabit id, quod erit aequatum et temperatum ex tribus optimis rerum publicarum modis. Placet enim, esse quiddam in re publica praestans et regale; esse aliud auctoritati* principum partum ac tributum; esse quasdam res servatas iudicio voluntatique multitudinis. Haec constitutio primum habet aequabilitatem quamdam magnam, qua carere diutius vix possunt liberi, deinde firmitudinem, quod et illa prima facile in contraria vitia convertuntur, ut exsistat ex rege dominus, ex optimatibus factio, ex populo turba et confusio; quodque ipsa genera generibus saepe commutantur novis: hoc in hac iuncta moderateque permixta conformatione rei publicae non ferme sine magnis principum vitiis evenit. Non est enim caussa conversionis, ubi in suo quisque est gradu firmiter collocatus, et non subest, quo praecipitet ac decidat.

XLVI. 70. Sed vereor, Laeli vosque homines amicissimi ac prudentissimi, ne, si diutius in hoc genere verser, quasi praecipientis cuiusdam et docentis et non vobiscum simul considerantis esse videatur oratio mea. Quam ob rem ingrediar in ea, quae nota sunt omnibus, quaesita autem a nobis iamdiu. Sic enim decerno, sic sentio, sic affirmo, nullam omnium rerum publicarum aut constitutione aut descriptione aut disciplina conferendam esse cum ea, quam patres nostri nobis acceptam iam inde a maioribus reliquerunt. Quam, si placet, quoniam ea, quae tenebatis ipsi, etiam ex me audire voluistis, simul, et qualis sit, et optimam esse, ostendam: expositaque ad exemplum nostra re publica, accommodabo ad eam, si potuero, omnem illam orationem, quae est mihi habenda de optimo civitatis statu. Quod si tenere et consequi potuero, cumulate munus hoc, cui me Laelius praeposuit, ut opinio mea fert, effecero.

XLVII. 71. Tum Laelius, tuum vero, inquit, Scipio, ac tuum quidem munus. Quis enim te potius aut de maiorum dixerit institutis? quum sis clarissimis ipse maioribus: aut de optimo statu civitatis? quem si habemus, etsi ne nunc quidem, tum vero quis te possit esse florentior? aut de consiliis in posterum providendis? quum tu, duobus huius urbis terroribus depulsis, in omne tempus prospexeris.

LIBRI I. DE RE PUBLICA
FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

(Duo prima Maius prooemio adiudicat, ut in quo et de patriae caritate et de disciplina civili sermo sit.)

1.) Sed quoniam plur[im]a beneficia continet patria, et est antiquior parens, quam [si]qui creav[er]it; maior ei profecto, quam parenti debetur gratia. (Nonius v. Antiquus p. 426.)

2.) Nec tantum Karthago habuisset opum sexcentos fere annos sine consiliis et disciplina. (Idem cap. de doct. indag. p. 526.)

3.) Cognoscere me hercle, inquit, consuetudinem istam et studium sermonis. (Idem v. Cognoscere p. 276.)

4.) Profecto, (inquit Cicero,) omnis istorum disputatio, quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantam oblectationem quamdam otii. (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

5.) A qua isti avocabant. (Arus. Mess. Exempl. Eloc. v Avocat p. 216. ed. Lindemann.)

128.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Hoc libro Africanus Catonis confirmat sententiam, Romanorum remp. ceteris praestare civitatibus, quod non subito unius hominis arbitrio, sed complurium deinceps virorum consilio, pietate et virtute sit constituta. Qua mente enarrat, quibus illa civitas auspiciis a Romulo condita sit, et quibus beneficiis, artibus praesidiisque ab eodem ceterisque regibus aucta et firmata c. 1-22. tyrannidis impatiens, tandem excusso Tarquinii iugo, se in libertatem vindicaverit c. 23-27. Iam exposita tyrannidis natura c. 28-29. Scipio non minimae, qualem Plato cogitatione finxerit, sed maximae, quae vere fuerit. Romanorum civitatis imaginem adumbrando novam se disputandi viam ingredi profitetur c. 30. Hinc, proposito P. Valerii Publicolae exemplo, paullo post reges exactos quater consulis, quanta primo tempore senatorum, consulum, dictatorum auctoritas et quam modica populi libertas fuerit, paucis significat. c. 31. 32. Mox plebem aere alieno pressam et a patriciis vexatam, prima in montem sacrum secessione facta Cominio Sp. Cassio coss. (a. 261. p. U. c.), plus iuris adeptam esse constituta potestate tribunicia c. 33. sq. populum autem tanto tuendae libertatis studio flagrasse, ut Sp. Cassium regni appetentem ipse pater occiderit (a. 300. p. U. c.) et plebes potestatis decemviralis libidine exacerbata iterum (a. U. 304.) in montem sacrum secesserit c. 35-37. Iam enarrata rerum Romanarum historia, Scipio Tuberoni urgenti se de conservandae reipublicae rationibus disputaturum pollicetur. c. 38 sqq.

I. 1. *Ut omnes igitur vidit incensos cupi*ditate audiendi, ingressus est sic loqui Scipio. Catonis hoc senis est, quem, ut scitis, unice dilexi maximeque sum admiratus, cuique vel patris utriusque iudicio, vel etiam meo studio me totum ab adolescentia dedidi; cuius me numquam satiare potuit oratio: tantus erat in homine usus rei publicae, quam et domi et mi-

litiae quum optime, tum etiam diutissime gesserat; et modus in dicendo, et gravitate mixtus lepos, et summum vel discendi studium vel docendi, et orationi vita admodum congruens. 2. Is dicere solebat ob hanc caussam praestare nostrae civitatis statum ceteris civitatibus, quod in illis singuli fuissent fere, qui suam quisque rem publicam constituissent legibus atque institutis suis; ut Cretum Minos, Lacedaemoniorum Lycurgus, Atheniensium, quae persaepe commutata esset, tum Theseus, tum Draco, tum Solo, tum Clisthenes, tum multi alii, postremo exsanguem iam et iacentem doctus vir Phalereus sustentasset Demetrius: nostra autem res publica non unius esset ingenio, sed multorum, nec una hominis vita, sed aliquot constituta saeculis et aetatibus. Nam neque ullum ingenium tantum exstitisse dicebat, ut, quem res nulla fugeret, quisquam aliquando fuisset; neque cuncta ingenia collata in unum tantum posse uno tempore providere, ut omnia complecterentur sine rerum usu ac vetustate. 3. Quam ob rem, ut ille solebat, ita nunc mea repetet oratio populi originem; libenter enim etiam verbo utor Catonis. Facilius autem, quod est propositum, consequar, si nostram rem publicam vobis et nascentem et crescentem et adultam et iam firmam atque robustam ostendero, quam si mihi aliquam, ut apud Platonem Socrates, ipse finxero.

II. 4. Hoc quum omnes approbavissent: Quod habemus igitur, *inquit*, institutae rei publicae tam clarum ac tam omnibus notum exordium, quam huius urbis condendae principium profectum a Romulo? qui patre Marte natus; — concedamus enim famae hominum, praesertim non inveteratae solum, sed etiam sapienter a maioribus proditae, bene meriti de rebus communibus ut genere etiam putarentur, non solum esse ingenio divino; — is igitur, ut natus sit cum Remo fratre, dicitur ab Amulio, rege Albano, ob labefactandi regni timorem ad Tiberim exponi iussus esse: quo in loco quum esset silvestris belluae sustentatus uberibus, pastoresque eum sustulissent et in agresti cultu laboreque aluissent, perhibetur, ut adoleverit, et corporis viribus et animi ferocitate tantum ceteris praestitisse, ut omnes, qui tum eos agros, ubi hodie est haec urbs, incolebant, aequo animo illi libenterque parerent. Quorum copiis quum se ducem praebuisset, ut [et] iam a fabulis ad facta veniamus, oppressisse Longam Albam, validam urbem et potentem temporibus illis, Amuliumque regem interemisse fertur.

III. 5. Qua gloria parta, urbem auspicato condere et firmare dicitur primum cogitavisse rem publicam. Urbi autem locum, quod est ei, qui diuturnam rem publicam serere conatur, diligentissime providendum, incredibili opportunitate delegit. Neque enim ad mare admovit, quod ei fuit illa manu copiisque facillimum, ut in agrum Rutulorum Aboriginumve procederet; aut in ostio Tiberino, quem in locum multis post annis rex Ancus coloniam deduxit, urbem ipse conderet; sed hoc vir excellenti providentia sensit ac vidit, non esse opportunissimos situs maritimos urbibus eis, quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperii. 6. Primum quod essent urbes maritimae non solum multis periculis oppositae, sed etiam caecis. Nam terra continens adventus hostium non modo exspectatos, sed etiam repentinos multis indiciis et quasi fragore quodam et sonitu ipso ante denuntiat. Neque vero quisquam potest hostis advolare terra, quin eum non modo esse, sed etiam, quis et unde sit, scire possimus. Maritimus vero ille et navalis hostis ante adesse potest, quam quisquam venturum esse suspicari queat. Nec vero, quum venit, prae se fert, aut qui sit, aut unde veniat, aut etiam, quid velit; denique ne nota quidem ulla, pacatus an hostis sit, discerni ac iudicari potest.

IV 7. Est autem maritimis urbibus etiam quaedam corruptela ac demutatio morum: admiscentur enim novis sermonibus ac disciplinis, et importantur non merces solum adventitiae, sed etiam mores, ut nihil possit in patriis institutis manere integrum. Iam qui incolunt eas urbes, non haerent in suis sedibus, sed volucri semper spe et cogitatione rapiuntur a domo longius: atque etiam quum manent corpore, animo tamen excurrunt et vagantur. Nec vero ulla res magis labefactatam diu et Carthaginem et Corinthum pervertit aliquando, quam hic error ac dissipatio civium, quod mercandi cupiditate et navigandi et agrorum et armorum cultum reliquerant. 8. Multa etiam ad luxuriam invitamenta perniciosa civitatibus suppeditantur mari, quae vel capiuntur vel importantur: atque habet etiam amoenitas ipsa vel sumptuosas vel desidiosas illecebras multas cupiditatum. Et quod de Corintho dixi, id haud scio an liceat de cuncta Graecia verissime dicere. Nam et ipsa Peloponnesus fere tota in mari est; nec praeter Phliuntios ulli sunt, quorum agri non contingant mare: et extra Peloponnesum Aenianes et Dores et Dolopes soli absunt a mari. Quid dicam insulas Graeciae? quae fluctibus cinctae natant paene ipsae simul cum civitatium institutis et moribus. 9. Atque haec quidem, ut supra dixi, veteris sunt Graeciae. »Coloniarum vero quae est deducta a Graiis in Asiam, Thraciam, Italiam,« Siciliam, Africam, praeter unam Magnesiam, quam unda non alluat? Ita barbarorum agris quasi attexta quaedam videtur ora esse Graeciae. Nam e barbaris quidem ipsis nulli erant antea maritimi, praeter Etruscos et Poenos; alteri mercandi caussa, latrocinandi alteri. Quae caussa perspicua est malorum commutationumque Graeciae, propter ea vitia maritimarum urbium, quae ante paullo perbreviter attigi. Sed tamen in his vitiis inest illa magna commoditas; et, quod ubique gentium est, »ut ad eam urbem, quam incolas, possit adnare:« et rursus, ut id, quod agri efferant sui, quascumque velint in terras portare possint ac mittere.

V. 10. Qui potuit igitur divinitus et utilitates complecti maritimas Romulus et vitia vitare? quam quod urbem perennis amnis et aequabilis et in mare late influentis posuit in ripa, quo posset urbs et accipere ex mari, quo egeret, et reddere, quo redundaret: eodemque ut flumine res ad victum cultumque maxime necessarias non solum mari [absorb]eret, sed etiam invectas acciperet ex terra: ut mihi iam tum divinasse ille videatur, hanc urbem sedem aliquando et domum summo esse imperio praebituram: nam hanc rerum tantam potentiam non ferme facilius alia in parte Italiae posita urbs tenere potuisset.

VI. 11. Urbis autem ipsius nativa praesidia, quis est tam negligens, qui non habeat animo notata planeque cognita? cuius is est tract[at]us ductusque muri, quum Romuli, tum etiam reliquorum regum sapientia definitus ex omni parte arduis praeruptisque montibus, ut* unus aditus, qui esset inter Esquilinum Quirinalemque montem, maximo aggere obiecto fossa cingeretur vastissima: atque ut ita munita arx circumiectu arduo et quasi circumciso saxo niteretur, ut etiam in illa tempestate horribili Gallici adventus in-

columis atque intacta permanserit. Locumque delegit et fontibus abundantem, et in regione pestilenti salubrem: colles enim sunt, qui, quum perflantur ipsi, tum afferunt umbram vallibus.

VII. 12. Atque haec quidem perceleriter confecit: nam et urbem constituit, quam e suo nomine Romam iussit nominari: et ad firmandam novam civitatem novum quoddam et subagreste consilium, sed ad muniendas opes regni ac populi sui magni hominis et iam tum longe providentis, secutus est, quum Sabinas honesto ortas loco virgines, quae Romam ludorum gratia venissent, quos tum primum anniversarios in circo facere instituisset, Consu*a*libus rapi iussit, easque in familiarum amplissimarum matrimoniis collocavit. 13. Qua ex caussa quum bellum Romanis Sabini intulissent, praeliique certamen varium atque anceps fuisset, cum T. Tatio rege Sabinorum foedus icit, matronis ipsis, quae raptae erant, orantibus: quo foedere et Sabinos in civitatem ascivit sacris communicatis et regnum suum cum illorum rege sociavit.

VIII. 14. Post interitum autem Tatii quum ad eum potentatus omnis recidisset, quamquam cum Tatio in regium consilium delegerat principes, qui appellati sunt propter caritatem patres; populumque et suo et Tatii nomine et Lucumonis, qui Romuli socius in Sabino praelio occiderat, in tribus tres curiasque triginta descripserat, quas curias earum nominibus nuncupavit, quae ex Sabinis virgines raptae postea fuerant oratrices pacis et foederis: sed quamquam ea Tatio sic erant descripta vivo, tamen eo interfecto multo etiam magis Romulus patrum auctoritate consilioque regnavit.

IX. 15. Quo facto primum vidit iudicavitque idem, quod Spartae Lycurgus paullo ante viderat, singulari imperio et potestate regia tum melius gubernari et regi civitates, si esset optimi cuiusque ad illam vim dominationis adiuncta auctoritas. Itaque hoc consilio et quasi senatu fultus et munitus, et bella cum finitimis felicissime multa gessit: et, quum ipse nihil ex praeda domum suam reportaret, locupletare cives non destitit. 16. Tunc, id quod retinemus hodie magna cum salute rei publicae, auspiciis plurimum obsecutus est Romulus. Nam et ipse, quod principium rei publicae fuit, Urbem condidit auspicato, et omnibus publicis rebus instituendis, qui sibi essent in auspiciis, ex singulis tribubus singulos cooptavit augures: et habuit plebem in clientelas principum descriptam; quod quantae fuerit utilitati, post videro: multaeque dictione ovium et boum, (quod tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur;) non vi et suppliciis coercebat.

X. 17. Ac Romulus, quum septem et triginta regnavisset annos, et haec egregia duo firmamenta rei publicae peperisset, auspicia et senatum, tantum est consecutus, ut, quum subito sole obscurato non comparuisset, deorum in numero collocatus putaretur: quam opinionem nemo umquam mortalis assequi potuit sine eximia virtutis gloria. 18. Atque hoc eo magis est in Romulo admirandum, quod ceteri, qui dii ex hominibus facti esse dicuntur, minus eruditis hominum saeculis fuerunt, ut fingendi proclivis esset ratio, quum imperiti facile ad credendum impellerentur. Romuli autem aetatem minus his sexcentis annis, iam inveteratis litteris atque doctrinis, omnique illo antiquo ex inculta hominum vita errore sublato, fuisse cernimus. Nam si, id quod Graecorum investigatur annalibus, Roma condita est secundo anno Olympiadis septimae, in id saeculum Romuli cecidit aetas, quum iam plena Graecia poetarum et musicorum esset; minorque fabulis, nisi de veteribus rebus, haberetur fides. Nam centum et octo annis, postquam Lycurgus leges scribere instituit, prima posita est Olympias; quam quidam nominis errore ab eodem Lycurgo constitutam putant. Homerum autem, qui minimum dicunt, Lycurgi aetati triginta annis anteponunt fere. 19. Ex quo intelligi potest, permultis annis ante Homerum fuisse, quam Romulum: ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum vix quidquam esset loci. Antiquitas enim recepit fabulas fictas etiam nonnumquam incondite: haec aetas autem iam exculta, praesertim eludens omne, quod fieri non potest, respuit. (Augustin. C. D. l. XXII. cap. 6. Opp. T. V. p. 1335.) * * *

(Desiderantur in Ms. litterae CCXXX. s. huius ed. III fere versus.)

20. * * * *eodem nomine ali*us n*epos ei*us, ut di*xerun*t quidam, *e*x filia, quo*niam* ille mor*tuus e*odem *est an*no; na*tus S*imoni*des Oly*mpia*de se*xta et quin*quag*esima: *quo f*acilius *intel*ligi pos*sit tu*m de Ro*mu*li immortalitate creditum, quum iam inveterata vita hominum ac tractata esset et cognita. Sed profecto tanta fuit in eo vis ingenii atque virtutis, ut id de Romulo Proculo Iulio homini agresti crederetur, quod multis iam ante saeculis nullo alio de mortali homines credidissent: qui impulsu patrum, quo illi a se invidiam interitus Romuli pellerent, in concione dixisse fertur, a se visum esse in eo colle Romulum, qui nunc Quirinalis vocatur: eum sibi mandasse, ut populum rogaret, ut sibi eo in colle delubrum fieret: se deum esse et Quirinum vocari.

XI. 21. Videtisne igitur, unius viri consilio non solum ortum novum populum, neque ut in cunabulis vagientem relictum, sed adultum iam et paene puberem? Tum Laelius: Nos vero videmus; et te quidem ingressum ratione ad disputandum nova, quae nusquam est in Graecorum libris. Nam princeps ille, quo nemo in scribendo praestantior fuit, aream sibi sumpsit, in qua civitatem exstrueret arbitratu suo: praeclaram illam* quidem fortasse, sed a vita hominum abhorrentem et a moribus. 22. Reliqui disseruerunt sine ullo certo exemplari formaque rei publicae de generibus et de rationibus civitatum. Tu mihi videris utrumque facturus; es enim ita ingressus, ut, quae ipse reperias, tribuere aliis malis, quam, ut facit apud Platonem Socrates, ipse fingere; et illa de Urbis situ revoces ad rationem, quae a Romulo casu aut necessitate facta sunt; et disputes non vaganti oratione, sed defixa in una re publica. Quare perge, ut instituisti: prospicere enim iam videor te reliquos reges persequente[m] quasi perfectam rem publicam.

XII. 23. Ergo, inquit Scipio, quum ille Romuli senatus, qui constabat ex optimatibus, quibus ipse rex tantum tribuisset, ut eos patres vellet nominari patriciosque eorum liberos, tentaret post Romuli excessum, ut ipse gereret sine rege rem publicam, populus id non tulit; desiderioque Romuli postea regem flagitare non destitit: quum prudenter illi principes novam et inauditam ceteris gentibus interregni ineundi rationem excogitaverunt, ut, quoad certus rex declaratus esset, nec sine rege civitas, nec diuturno rege esset uno, nec committeretur, ut quisquam inveterata potestate aut ad deponendum imperium tardior esset, aut ad obtinendum munitior. 24. Quo quidem tem-

pore novus ille populus vidit tamen, id quod fugit Lacedaemonium Lycurgum, qui regem non deligendum duxit; si modo hoc in Lycurgi potestate potuit esse; sed habendum, qualiscumque is foret, qui modo esset Herculis stirpe generatus. Nostri illi etiam tum agrestes viderunt, virtutem et sapientiam regalem, non progeniem quaeri oportere.

XIII. 25. Quibus quum esse praestantem Numam Pompilium fama ferret, praetermissis suis civibus regem alienigenam patribus auctoribus sibi ipse populus ascivit; eumque ad regnandum Sabinum hominem Romam Curibus accivit. Qui ut huc venit, quamquam populus curiatis eum comitiis regem esse iusserat, tamen ipse de suo imperio curiatam legem tulit: hominesque Romanos instituto Romuli bellicis studiis ut vidit incensos, existimavit eos paullum ab illa consuetudine esse revocandos.

XIV. 26. Ac primum agros, quos bello Romulus ceperat, divisit viritim civibus, docuitque, sine depopulatione atque praeda posse eos colendis agris abundare commodis omnibus, amoremque eis otii et pacis iniecit; quibus facillime iustitia et fides convalescit; et quorum patrocinio maxime cultus agrorum perceptioque frugum defenditur. Idemque Pompilius et, auspiciis maioribus inventis, ad pristinum numerum duo augures addidit; et sacris e principum numero pontifices quinque praefecit: et animos propositis legibus his, quas in monumentis habemus, ardentes consuetudine et cupiditate bellandi religionum caerimoniis mitigavit: adiunxitque praeterea flamines, Salios virginesque Vestales; omnesque partes religionis statuit sanctissime. 27. Sacrorum autem ipsorum diligentiam difficilem, apparatum perfacilem esse voluit. Nam quae perdiscenda quaeque observanda essent, multa constituit, sed ea sine impensa. Sic religionibus colendis operam addidit, sumptum removit: idemque mercatus, ludos omnesque conveniendi caussas et celebritates invenit. Quibus rebus institutis, ad humanitatem adque mansuetudinem revocavit animos hominum studiis bellandi iam immanes ac feros. Sic ille quum undequadraginta annos summa in pace concordiaque regnavisset, (sequamur enim potissimum Polybium nostrum, quo nemo fuit in exquirendis temporibus diligentior:) excessit e vita, duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis, religione atque clementia.

XV. 28. Quae quum Scipio dixisset, Verene, inquit Manilius, hoc memoriae proditum est, Africane, regem istum Numam Pythagorae ipsius discipulum, an certe Pythagoreum fuisse? saepe enim hoc de maioribus natu audivimus et ita intelligimus vulgo existimari: neque vero satis id annalium publicorum auctoritate declaratum videmus. Tum Scipio, Falsum est enim, Manili, inquit, id totum; neque solum fictum, sed etiam imperite absurdeque fictum: ea sunt enim demum non ferenda in mendacio, quae non solum facta esse, sed ne fieri quidem potuisse cernimus. Nam quartum iam annum regnante Lucio Tarquinio Superbo, Sybarim et Crotonem et in eas Italiae partes Pythagoras venisse reperitur. Olympias enim secunda et sexagesima eadem Superbi regni initium et Pythagorae declarat adventum. 29. Ex quo intelligi regiis annis dinumeratis potest, anno fere centesimo et quadragesimo post mortem Numae primum Italiam Pythagoram attigisse: neque hoc inter eos, qui diligentissime persecuti sunt temporum annales, ulla est umquam in dubitatione versatum. Dii immortales, inquit Manilius, quantus iste est hominum et quam inveteratus error! Ac tamen facile patior, non esse nos transmarinis nec importatis artibus eruditos, sed genuinis domesticisque virtutibus.

XVI. 30. Atqui multo id facilius cognosces, inquit Africanus, si progredientem rem publicam atque in optimum statum naturali quodam itinere et cursu venientem videris; quin hoc ipso sapientiam maiorum natu esse laudandam, quod multa intelliges etiam aliunde sumpta meliora apud nos multo esse facta, quam ibi fuissent, unde huc tralata essent, atque ubi primum exstitissent: intelligesque non fortuito populum Romanum, sed consilio et disciplina confirmatum esse, nec tamen adversante fortuna.

XVII. 31. Mortuo rege Pompilio, Tullum Hostilium populus regem, interrege rogante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim. Cuius excellens in re militari gloria, magnaeque exstiterunt res bellicae. Fecitque idem et sepsit de manubiis comitium et curiam: constituitque ius, quo bella indicerentur; quod per se iustissime inventum sanxit fetiali religione, ut omne bellum, quod denuntiatum indictumque non esset, id iniustum esse atque impium iudicaretur. Et ut advertatis animum, quam sapienter iam reges hoc nostri viderint, tribuenda quaedam esse populo; multa enim nobis de eo genere dicenda sunt; ne insignibus quidem regiis Tullus, nisi iussu populi, est ausus uti. Nam ut sibi duodecim lictores cum fascibus anteire liceret * * *

(Desiderantur paginae duae.)

32. † Propterea et istum non creditum inter deos receptum tali morte, quia fortasse, quod erat in Romulo probatum, Romani vulgare noluerunt, si hoc et alteri facile tribueretur. (Augustin. C. D. III., 15. Tom. V. p. 179.)

XVIII. 33. * * * *neque* enim serpit, sed volat in optimum statum instituto tuo sermone res publica. s. Post eum Numae Pompilii nepos ex filia rex a populo est Ancus Marcius constitutus: itemque de imperio suo legem curiatam tulit. Qui quum Latinos bello devicisset, ascivit eos in civitatem. Atque idem Aventinum et Caelium montem adiunxit urbi: quosque agros ceperat, divisit: et silvas maritimas omnes publicavit, quas ceperat: et ad ostium Tiberis urbem condidit colonisque firmavit. Atque ita quum tres et viginti regnavisset annos, est mortuus. Tum Laelius: Laudandus etiam iste rex; sed obscura est historia Romana; siquidem istius regis matrem habemus, ignoramus patrem. s. Ita est, inquit: sed temporum illorum tantum fere regum illustrata sunt nomina.

XIX. 34. Sed hoc loco primum videtur insitiva quadam disciplina doctior facta esse civitas. Influxit enim non tenuis quidam e Graecia rivulus in hanc urbem, sed abundantissimus amnis illarum disciplinarum et artium. Fuisse enim quemdam ferunt Demaratum Corinthium et honore et auctoritate et fortunis facile civitatis suae principem: qui quum Corinthiorum tyrannum Cypselum ferre non potuisset, fugisse cum magna pecunia dicitur, ac se contulisse Tarquinios in urbem Etruriae florentissimam. Quumque audiret dominationem Cypseli confirmari, defugit patriam vir liber ac fortis, et ascitus est civis a Tarquiniensibus, atque in ea civitate domicilium et sedes collocavit. Ubi quum de matrefamilias Tarquiniensi duo filios procreavisset, omnibus eos artibus ad Graecorum disciplinam erudiit * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XX. 35. * * * facile in civitatem receptus esset; propter humanitatem atque doctrinam Anco regi familiaris est factus usque eo, ut consiliorum omnium particeps et socius paene regni putaretur. Erat in eo praeterea summa comitas, summa in omnes cives opis, auxilii, defensionis, largiendi etiam benignitas. Itaque, mortuo Marcio, cunctis populi suffragiis rex est creatus L. Tarquinius: sic enim suum nomen ex Graeco nomine inflexerat, ut in omni genere huius populi consuetudinem videretur imitatus. Isque ut de suo imperio legem tulit, principio duplicavit illum pristinum patrum numerum; et antiquos patres maiorum gentium appellavit, quos priores sententiam rogabat; a se ascitos minorum. 36. Deinde equitatum ad hunc morem constituit, qui usque adhuc est retentus: nec potuit Titiens*i*um et Rhamnensium et Lucerum mutare quum cuperet nomina, quod auctor ei summa augur gloria Att*i*us Navius non erat. Atque etiam Corinthios video publicis equis assignandis et alendis, orborum et viduarum tributis, fuisse quondam diligentes. Sed tamen, prioribus equitum partibus secundis additis, ∞ ac cc fecit equites; numerumque duplicavit, postquam bello subegit Aequorum magnam gentem et ferocem et rebus populi Romani imminentem. Idemque Sabinos, quum a moenibus urbis repulisset, equitatu fudit belloque devicit. Atque eumdem primum ludos maximos, qui Romani dicti sunt, fecisse accepimus: aedemque in Capitolio Iovi optimo maximo bello Sabino in ipsa pugna vovisse faciendam, mortuumque esse, quum duodequadraginta regnavisset annos.

XXI. 37. Tum Laelius: Nunc fit illud Catonis certius, nec temporis unius nec hominis esse constitutionem rei publicae: perspicuum est enim, quanta in singulos reges rerum bonarum et utilium fiat accessio. Sed sequitur is, qui mihi videtur ex omnibus in re publica vidisse plurimum. Ita est, inquit Scipio. Nam post eum Servius *Tul*lius* primus iniussu populi regnavisse traditur: quem ferunt ex serva Tarquiniens*i** natum, quum esset ex quodam regis cliente conceptus. Qui quum famulorum numero educatus ad epulas regis assisteret, non latuit scintilla ingenii, quae iam tum elucebat in puero: sic erat in omni vel officio vel sermone sollers. Itaque Tarquinius, qui admodum parvos tum haberet liberos, sic Servium diligebat, ut is eius vulgo haberetur filius: atque eum summo studio omnibus iis artibus, quas ipse didicerat, ad exquisitissimam consuetudinem Graecorum erudiit. 38. Sed quum Tarquinius insidiis Anci filiorum interisset, Serviusque, ut ante dixi, regnare coepisset, non iussu, sed voluntate atque concessu civium; quod, quum Tarquinius ex vulnere aeger fuisse et vivere falso diceretur, ille regio ornatu ius dixisset obaeratosque pecunia sua liberavisset; multaque comitate usus, iussu Tarquinii se ius dicere probavisset; non commisit se patribus: sed, Tarquinio sepulto, populum de se ipse consuluit; iussusque regnare, legem de imperio suo curiatam tulit. Et primum Etruscorum iniurias bello est ultus: ex quo quum ma * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXII. 39. * * * *scripsit centurias equitum** duodeviginti censu maximo. Deinde equitum magno numero ex omni populi summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a iunioribus divisit: eosque ita disparavit, ut suffragia non in multitudinis, sed in locupletium potestate essent: curavitque, quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi. Quae descriptio si esset ignota, vobis explicaretur a me. Nunc rationem videtis esse talem, ut equitum centuriae cum sex suffragiis, et prima classis, addita centuria, quae ad summum usum Urbis fabris tignariis est data, LXXXIX centurias habeat: quibus ex cent. quattuor centuriis (tot enim reliquae sunt,) octo solae si accesserunt, confecta est vis populi universa: reliquaque multo maior multitudo sex et nonaginta centuriarum neque excluderetur suffragiis, ne superbum esset; nec valeret nimis, ne esset periculosum. 40. In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens: qui quum locupletes assiduos appellasset ab aere dando, eos, qui aut non plus mille quingentum aeris aut omnino nihil in suum censum praeter caput attulissent, proletarios nominavit; ut ex iis quasi proles, id est quasi progenies civitatis, exspectari videretur. Illarum autem sex et nonaginta centuriarum in una centuria tum quidem plures censebantur, quam paene in prima classe tota. Ita nec prohibebatur quisquam iure suffragii: et is valebat in suffragio plurimum, cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem. Quin etiam accensis, velatis, liticinibus, cornicinibus, proletariis * * *

(Desiderantur paginae quattuor.)

XXIII. 41. † Statu esse optimo constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus illis, regali et optimati et populari, confusa modice nec puniendo irritet animum immanem ac ferum. (Nonius s. v. Modicum p. 342. e. Cic. l. II. de Rep.)

42. *** *quinque et* sexaginta annis antiquior, quod erat XXXIX. ante primam Olympiadem condita. Et antiquissimus ille Lycurgus eadem videt fere. Itaque ista aequabilitas atque hoc triplex rerum publicarum genus videtur mihi commune nobis cum illis populis fuisse. Sed quod proprium sit in nostra re publica, quo nihil possit esse praeclarius, id persequar, si potero, subtilius, quod erit eiusmodi, nihil ut tale ulla in re publica reperiatur. Haec enim, quae adhuc exposui, ita mixta fuerunt et in hac civitate et in Lacedaemoniorum et in Karthaginiensium, ut temperata nullo fuerint modo. 43. Nam in qua re publica est unus aliquis perpetua potestate, praesertim regia, quamvis in ea sit et senatus, ut tum fuit Romae, quum erant reges; ut Spartae Lycurgi legibus; et ut sit aliquod etiam populi ius, ut fuit apud nostros reges; tamen illud excellit regium nomen; neque potest eiusmodi res publica non regnum et esse et vocari. Ea autem forma civitatis mutabilis maxime est hanc ob caussam, quod unius vitio praecipitata in perniciosissimam partem facillime decidit. Nam ipsum regale genus civitatis non modo non est reprehendendum, sed haud scio an reliquis simplicibus longe anteponendum; (si ullum probarem simplex rei publicae genus:) sed ita, quoad statum suum retinet. Is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas et otium civium. Desunt omnino ei populo multa, qui sub rege est, in primisque libertas: quae non in eo est, ut iusto utamur domino, sed ut null*o* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXIV. 44. * * * Itaque illa praeclara constitutio Romuli quum ducentos annos et viginti fere firma mansisset — (Nonius cap. de doct. indag. p. 526. e Cic. l. II. de Rep.)

45. * * * ferebant. Etenim illi iniusto domino atque acerbo aliquamdiu in rebus gerendis prospere fortuna comitata est. Nam et omne Latium bello devicit, et Suessam Pometiam urbem opulentam refertamque cepit; et maxima auri argentique praeda locupletatus votum patris Capitolii aedificatione persolvit, et colonias deduxit, et institutis eorum, a quibus ortus erat, dona magnifica, quasi libamenta praedarum, Delphos ad Apollinem misit.

XXV. 46. Hic ille iam vertetur orbis, cuius naturalem motum atque circuitum a primo discite agnoscere. Id enim est caput civilis prudentiae, in qua omnis haec nostra versatur oratio, videre itinera flexusque rerum publicarum, ut, quum sciatis, quo quaeque res inclinet, retinere aut ante possitis occurrere. Nam rex ille, de quo loquor, primum optimi regis caede maculatus, integra mente non erat; et quum metueret ipse poenam sceleris sui summam, metui se volebat. Deinde victoriis divitiisque subnixus exsultabat insolentia, neque suos mores regere poterat, neque suorum libidines. 47. Itaque quum maior eius filius Lucretiae, Tricipitini filiae, Collatini uxori, vim attulisset, mulierque pudens et nobilis ob illam iniuriam sese ipsa morte mulctavisset; tum vir ingenio et virtute praestans L. Brutus depulit a civibus suis iniustum illud durae servitutis iugum: qui quum privatus esset, totam rem publicam sustinuit; primusque in hac civitate docuit, in conservanda civium libertate esse privatum neminem. Quo auctore et principe concitata civitas et hac recenti querela Lucretiae patris ac propinquorum, et recordatione superbiae Tarquinii multarumque iniuriarum et ipsius et filiorum, exsulem et regem ipsum et liberos eius et gentem Tarquiniorum esse iussit.

XXVI. 48. Videtisne igitur, ut de rege dominus exstiterit, uniusque vitio genus rei publicae ex bono in deterrimum conversum sit? Hic est enim dominus populi, quem Graeci tyrannum vocant: nam regem illum volunt esse, qui consulit ut parens populo conservatque eos, quibus est praepositus, quam optima in conditione vivendi. Sane bonum, ut dixi, rei publicae genus, sed tamen inclinatum et quasi pronum ad perniciosissimum statum. 49. Simulatque enim se inflexit hic rex in dominatum iniustiorem, fit continuo tyrannus, quo neque taetrius, neque foedius, nec diis hominibusque invisius animal ullum cogitari potest: qui quamquam figura est hominis, morum tamen immanitate vastissimas vincit belluas. Quis enim hunc hominem rite dixerit, qui sibi cum suis civibus, qui denique cum omni hominum genere nullam iuris communionem, nullam humanitatis societatem velit? Sed erit hoc de genere nobis alius aptior dicendi locus, quum res ipsa admonuerit, ut in eos dicamus, qui etiam liberata iam civitate dominationes appetiverunt.

XXVII. 50. Habetis igitur primum ortum tyranni: nam hoc nomen Graeci regis iniusti esse voluerunt: nostri quidem omnes reges vocitaverunt, qui soli in populos perpetuam potestatem haberent. Itaque et Spurius Cassius et M. Manlius et Spurius Maelius regnum occupare voluisse dicti sunt: et modo *Tib. Gracchus* * * *

(Desiderantur paginae duae.)

XXVIII. 51. * * * *Lycurgus γέροντας La*cedaemone appellavit, nimis is quidem paucos, XXVIII, quos penes summam consilii voluit esse, quum imperii summam rex teneret: ex quo nostri idem illud secuti atque interpretati, quos senes ille appellavit, nominaverunt senatum; ut etiam Romulum patribus lectis fecisse diximus; tamen excellit atque eminet vis, potestas nomenque regium. Imperti etiam populo potestatis aliquid, ut et Lycurgus et Romulus: non satiaris eum libertate, sed incenderis cupiditate libertatis, quum tantummodo potestatem gustandi feceris. Ille quidem semper impendebit timor, ne rex, quod plerumque evenit, exsistat iniustus. Est igitur fragilis ea fortuna populi, quae posita est in unius, ut dixi antea, voluntate vel moribus.

XXIX. 52. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica, quam auspicato Romulus condiderit, non in illa, quam, ut perscripsit Plato, sibi ipse Socrates Peripatetico illo in sermone depinxerit; ut, quemadmodum Tarquinius, non novam potestatem nactus, sed, quam habebat, usus iniuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit; sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae; sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator civitatis. Quem virum facite, ut agnoscatis: est enim, qui consilio et opera civitatem tueri potest. Quod quoniam nomen minus est adhuc tritum sermone nostro, saepiusque genus eius hominis erit in reliqua nobis oratione trac*tandum* * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

XXX. 53. * * * *Plato regionem sedesque civium aequis apprime partibus divi*sas requisivit; civitatemque optandam magis, quam sperandam, quam minimam posuit; non quae possit esse, sed in qua ratio rerum civilium perspici posset, effecit. Ego autem, si quo modo consequi potuero, rationibus eisdem, quas ille vidit, non in umbra et imagine civitatis, sed in amplissima re publica enitar, ut cuiusque et boni publici et mali caussam tamquam virgula videar attingere. His enim regiis quadraginta annis et ducentis paullo cum interregnis fere amplius praeteritis, expulsoque Tarquinio, tantum odium populum Romanum regalis nominis tenuit, quantum tenuerat post obitum vel potius excessum Romuli, desiderium. Itaque ut tum carere rege, sic pulso Tarquinio nomen regis audire non poterat. Hic facultatem cum * * *

(Desiderantur paginae sedecim.)

XXXI. 54. * * * lex illa tota sublata est. Hac mente tum nostri maiores et Collatinum innocentem suspicione cognationis expulerunt et reliquos Tarquinios offensione nominis. Eademque mente P. Valerius et fasces primus demitti iussit, quum dicere in concione coepisset, et aedes suas detulit sub Veliam, postea quam, quod in excelsiore loco Veliae coepisset aedificare, eo ipso, ubi rex Tullus habitaverat, suspicionem populi sensit moveri. Idemque, in quo fuit Publicola maxime, legem ad populum tulit eam, quae centuriatis comitiis prima lata est, ne quis magistratus civem Romanum adversus provocationem necaret neve verberaret. Provocationem autem etiam a regibus fuisse declarant pontificii libri; significant nostri etiam augurales: itemque ab omni iudicio poenaque provocari licere, indicant XII tabulae compluribus legibus: ut, quod proditum memoria est, X-viros, qui leges scripserint, sine provocatione creatos, satis ostenderit, reliquos sine provocatione magistratus non fuisse: Luciique Valerii Potiti et M. Horatii Barbati, hominum concordiae caussa sapienter popularium consularis lex sanxit, ne qui magistratus sine provocatione crearetur. Neque vero leges Porciae, quae tres sunt trium

+ vide ante cap. 24.

Porciorum, ut scitis, quidquam praeter sanctionem attulerunt novi. 55. Itaque Publicola lege illa de provocatione perlata, statim secures de fascibus demi iussit, postridieque sibi collegam Sp. Lucretium subrogavit, suosque ad eum, quod erat maior natu, lictores transire iussit: instituitque primus, ut singulis consulibus alternis mensibus lictores praeirent, ne plura insignia essent imperii in libero populo, quam in regno fuissent. Haud mediocris hic, ut ego quidem intelligo, vir fuit, qui, modica libertate populo data, facilius tenuit auctoritatem principum. Neque ego haec nunc sine caussa tam vetera vobis et tam obsoleta decanto; sed illustribus in personis temporibusque exempla hominum rerumque definio, ad quae reliqua oratio dirigatur mea.

XXXII. 56. Tenuit igitur hoc in statu senatus rem publicam temporibus illis; ut in populo libero pauca per populum, pleraque senatus auctoritate et instituto ac more gererentur: atque uti consules potestatem haberent tempore dumtaxat annuam, genere ipso ac iure regiam. Quodque erat ad obtinendam potentiam nobilium vel maximum, vehementer id retinebatur, populi comitia ne essent rata, nisi ea patrum approbavisset auctoritas. Atque his ipsis temporibus dictator etiam est institutus decem fere annis post primos consules T. Larcius; novumque id genus imperii visum est et proximum similitudini regiae. Sed tamen omnia summa cum auctoritate a principibus, cedente populo, tenebantur: magnaeque res temporibus illis a fortissimis viris summo imperio praeditis dictatoribus atque consulibus belli * * gerebantur.

XXXIII. 57. Sed id, quod fieri natura rerum ipsa cogebat, ut plusculum sibi iuris populus asscisceret, liberatus a regibus, non longo intervallo, sexto decimo fere anno, Postumo Cominio Sp. Cassio consulibus consecutus est: in quo defuit fortasse ratio, sed tamen vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem. Id enim tenetote, quod initio dixi, nisi aequabilis haec in civitate compensatio sit et iuris et officii et muneris, ut et potestatis satis in magistratibus, et auctoritatis in principum consilio et libertatis in populo sit, non posse hunc incommutabilem rei publicae conservari statum. 58. Nam quum esset ex aere alieno commota civitas, plebs montem sacrum prius, deinde Aventinum occupavit. Ac ne Lycurgi quidem disciplina tenuit illos in hominibus Graecis frenos: nam etiam Spartae, regnante Theopompo, sunt item quinque, quos illi ephoros appellant, in Creta autem decem, qui cosmoe vocantur, ut contra consulare imperium tribuni pl., sic illi contra vim regiam constituti.

XXXIV. 59. Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat; neque post aliquanto nostrum senatum, quum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata, nectierque postea desitum: semperque huic generi, quum plebes publica calamitate impendiis debilitata deficeret, salutis omnium caussa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. Quo tum consilio praetermisso, caussa populo nata est, duobus tribunis plebis per seditionem creatis, ut potentia senatus atque auctoritas minueretur: quae tamen gravis et magna remanebat, sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus; quorum auctoritas maxime florebat, quod, quum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores, nec pecuniis ferme superiores; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur.

XXXV. 60. Quo in statu rei publicae Sp. Cassium de occupando regno molientem, summa apud populum gratia florentem, quaestor accusavit, eumque, ut audistis, quum pater in ea culpa esse comperisse se dixisset, cedente populo, morte mactavit. Gratamque etiam illam rem quarto circiter et quinquagesimo anno post primos consules de mulctae sacramento Sp. Tarpeius et A. Aternius consules comitiis centuriatis tulerunt. Annis post ea xx ex eo, quod L. Papirius, P. Pinarius censores mulctis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterant, levis aestimatio pecudum in mulcta lege C. Iulii, P. Papirii consulum constituta est.

XXXVI. 61. Sed aliquot ante annis, quum summa esset auctoritas in senatu, populo patiente atque parente, inita ratio est, ut et consules et tribuni pl. magistratu se abdicarent, atque ut x-viri maxima potestate sine provocatione crearentur, qui et summum imperium haberent et leges scriberent. Qui quum x tabulas summa legum aequitate prudentiaque conscripsissent, in annum posterum decemviros alios subrogaverunt, quorum non similiter fides nec iustitia laudata. Quo tamen e collegio laus est illa eximia C. Iulii, qui hominem nobilem L. Sestium, cuius in cubiculo effossum esse se praesente mortuum diceret, quum ipse potestatem summam haberet, quod decemvir sine provocatione esset, vades tamen poposcit: quod se legem illam praeclaram neglecturum negaret, quae de capite civis Romani, nisi comitiis centuriatis statui vetaret.

XXXVII. 62. Tertius est annus x-viralis consecutus, quum iidem essent, nec alios subrogare voluissent. In hoc statu rei publicae, quem dixi iam saepe non posse esse diuturnum, quod non esset in omnes ordines civitatis aequabilis, erat penes principes tota res publica, praepositis x-viris nobilissimis, non oppositis tribunis pl., nullis aliis adiunctis magistratibus, non provocatione ad populum contra necem et verbera relicta. 63. Ergo horum ex iniustitia subito exorta est maxima perturbatio et totius commutatio rei publicae: qui duabus tabulis iniquarum legum additis, quibus, etiam quae disiunctis populis tribui solent, connubia, haec illi ut ne plebei cum patribus essent, inhumanissima lege sanxerunt; quae postea plebeiscito Canuleio abrogata est: libidinoseque omni imperio et acerbe et avare populo praefuerunt. Nota scilicet illa res et celebrata monumentis plurimis litterarum; quum Decimus quidam Virginius virginem filiam propter unius ex illis x-viris intemperiem in foro sua manu interemisset, ac maerens ad exercitum, qui tum erat in Algido, confugisset; milites bellum illud, quod erat in manibus, reliquisse et primum montem sacrum, sicut erat in simili caussa antea factum, deinde Aventinum ar*matos insedisse* * * *

(Desiderantur paginae octo.)

† Dictatore L. Quinctio dicto. (Philargyrius ad Virgil. Georg. III. 125. p. 9. ed. Paris.)

* * * *maio*res nostros et probavisse maxime et retinuisse sapientissime iudico.

XXXVIII. 64. Quum ea Scipio dixisset, silentioque omnium reliqua eius exspectaretur oratio; tum Tubero: Quoniam nihil ex te, Africane, hi maiores natu requirunt, ex me audies, quid in oratione tua de-

siderem. Sane, inquit Scipio, et libenter quidem. Tum ille: Laudavisse mihi videris nostram rem publicam, quum ex te non de nostra, sed de omni re publica quaesisset Laelius. Nec tamen didici ex oratione tua, istam ipsam rem publicam, quam laudas, qua disciplina, quibus moribus aut legibus constituere vel conservare possimus.

XXXIX. 65. Hic Africanus: Puto nobis mox de instituendis et conservandis civitatibus aptiorem, Tubero, fore disserendi locum. De optimo autem statu equidem arbitrabar me satis respondisse ad id, quod quaesierat Laelius. Primum enim numero definieram genera civitatum tria probabilia; perniciosa autem tribus illis totidem contraria; nullumque ex eis unum esse optimum; sed id praestare singulis, quod e tribus primis esset modice temperatum. 66. Quod autem exemplo nostrae civitatis usus sum, non ad definiendum optimum statum valuit; nam id fieri potuit sine exemplo; sed ut civitate maxima reapse cerneretur, quale esset id, quod ratio oratioque describeret. Sin autem sine ullius populi exemplo genus ipsum exquiris optimi status, naturae imagine utendum est nobis; quoniam tu hanc imaginem urbis et populi ni * * *

(Multa desiderantur.)

XL. 67. * * * s. *quem* iamdudum quaero et ad quem cupio pervenire. L. Prudentem fortasse quaeris? Tum ille: Istum ipsum. L. Est tibi ex *his* ipsis, qui adsunt, bella copia, velut a te ipso ordiare. Tum Scipio: Atque utinam ex omni senatu pro rata parte esset! Sed tamen est ille prudens, qui, ut saepe in Africa vidimus, immani et vastae insidens belluae, coercet et regit belluam; quocumque vult, levi admonitu, non, ac tu, inflectit illam feram. L. Novi et, tibi quum essem legatus, saepe vidi. s. Ergo ille Indus aut Poenus unam coercet belluam, et eam docilem et humanis moribus assuetam: at vero ea, quae latet in animis hominum, quaeque pars animi mens vocatur, non unam aut facilem ad subigendum frenat et domat, si quando id efficit, quod perraro potest. Namque, et illa tenenda est ferox * * *

(Desiderantur quattuor ad minimum paginae.)

XLI. 68. 1. † Quae sanguine alitur, quae in omni crudelitate sic exsultat, ut vix hominum acerbis funeribus satietur. (Nonius v. Exsultare p. 300. e Cic. l. II. de Rep.)

2. † Cupido autem et expetenti et lubidinoso et volutabundo in voluptatibus. (Idem v. Volutabundus p. 491. e Cic. l. II. de Rep.)

[3. † *Tres sunt affectus, qui homines in omnia facinora praecipites agunt, ira, cupiditas, libido. Ira ultionem desiderat, cupiditas opes, libido voluptates.* (Lact. Inst. l. VI. c. 19.)]

4. † Quartaque anxitudo prona ad luctum et maerens, semperque ipsa se sollicitans. (Non. v. Anxitudo p. 72. e Cic. l. II. de Rep.)

5. † Esse autem angores, si miseria afflictas atque abiectas timiditate et ignavia. (Idem v. Timor p. 228. e Cic. l. II. de Rep.)

6. † Ut auriga indoctus e curru trahitur, operitur, eliditur, laniatur. (Idem v. Elidere p. 292. e Cic. l. II. de Rep.)

[7. † *Concitationes animorum iuncto currui similes sunt, in quo recte moderando summum rectoris officium est, ut viam noverit: quam si tenebit, quamlibet concitate ierit, non offendet: si autem aberraverit, licet placide ac leniter eat, aut per confragosa vexabitur, aut per praecipitia labetur, aut certe, quo non est opus, deferetur.* (Lact. Inst. VI. 17.)]

XLII. 69. * * * dici possit. Tum Laelius: Video iam illum, quem exspectabam, virum cui praeficias officio et muneri. Huic scilicet, Africanus, uni paene: nam in hoc fere uno sunt cetera, ut numquam a se ipso instituendo contemplandoque discedat; ut ad imitationem sui vocet alios; ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus. Ut enim in fidibus aut tibiis, atque ut in cantu ipso ac vocibus concentus est quidam tenendus ex distinctis sonis, quem immutatum aut discrepantem aures eruditae ferre non possunt; isque concentus ex dissimillimarum vocum moderatione concors tamen efficitur et congruens; sic ex summis et infimis et mediis et interiectis ordinibus, ut sonis, moderata ratione civitas con † sensu dissimillimorum concinit: et quae harmonia a musicis dicitur in cantu, ea est in civitate concordia, arctissimum atque optimum in omni re publica vinculum incolumitatis; eaque sine iustitia nullo pacto esse potest. (Haec et sequentia refert e Cic. l. II. de Rep. Augustin. C. D. II., 21. Tom. V. p. 131.)

XLIII. 70. *Ac deinde quum aliquanto latius et uberius disseruisset (Scipio), quantum prodesset iustitia civitati, quantumque obesset, si abfuisset; suscepit deinde Philus, unus eorum, qui disputationi aderant, et poposcit, ut haec ipsa quaestio diligentius tractaretur ac de iustitia plura dicerentur, propter illud, quod iam vulgo ferebatur, rem publicam geri sine iniuria non posse.* (Idem ibid.)

XLIV. 71. * * * plenam esse iustitiae. Tum Scipio: Assentior vero renuntioque vobis, nihil esse, quod adhuc de re publica dictum putemus, aut quo possimus longius progredi, nisi erit confirmatum, non modo falsum illud esse, sine iniuria non posse, sed hoc verissimum esse, sine summa iustitia rem publicam geri nullo modo posse. Sed, si placet, in hunc diem hactenus. Reliqua (satis enim multa restant) differamus in crastinum. Quum ita placuisset, finis disputandi in eum diem factus est.

LIBER TERTIUS.

ADNOTATIO.

Principium deest in cod. Vat. cum ipso titulo libri tertii. Cui qui a Maio ob foliorum Vaticanorum cum extremo libro II. cohaerentiam accensetur praeclarus (cf. Cic. de Legg. I., 9.) de mente humana locus, disputationi de iustitia *prooemii caussa praemissus, idem a Lactantio (de Opif. dei c. 1.) ad quartum librum refertur. Maiorem autem in modum confirmat Maii sententiam libri III. summarium, quod adiunxi, ab Augustino de Civ. Dei II., 21. proditum. Nam si verum est, quod Vaticanus ille Tullianae dictionis investigator quum ex aliis Lactantii locis, tum maxime ex Inst. l. III. extr. conatus est ostendere, Cicero huic libro prooemium praemisit huiuscemodi: hominem ea lege natum esse, ut ratione, qua sola a ceteris animantibus differat, studiose exculta* sapientiae *beneficio fruatur et* iustitiae. *Ita Cicero, antequam de iustitia disputaret, de qua libro III. egisse apud Augustinum dicitur, facile potuit de mente humana disserere, ut quae sit una capax iustitiae.*

ARGUMENTUM AUGUSTINI.

In tertio libro magna conflictatione res acta est. Suscepit enim Philus ipse disputationem eorum, qui sentirent sine iniustitia regi non posse rem publicam; purgans se praecipue, ne hoc ipse sentire crederetur: egitque sedulo pro iniustitia contra iustitiam, ut hanc esse utilem rei publicae, illam vero inutilem, veri similibus rationibus et exemplis velut conaretur ostendere. Tum Laelius, rogantibus omnibus, iustitiam defendere aggressus est, asseruitque, quantum potuit, nihil tam inimicum, quam iniustitiam civitati, nec omnino, nisi magna iustitia, geri aut stare posse rem publicam. Qua quaestione, quantum satis visum est, pertractata, Scipio ad intermissa revertitur; recolitque suam atque commendat brevem rei publicae definitionem, qua dixerat eam esse rem populi: populum autem non omnem coetum multitudinis, sed coetum iuris consensu et utilitatis communione sociatum esse determinat. Docet deinde, quanta sit in disputando definitionis utilitas: atque ex illis suis definitionibus colligit, tunc esse rem publicam, id est rem populi, quum bene ac iuste geritur, sive ab uno rege, sive a paucis optimatibus, sive ab universo populo. Quum vero iniustus est rex, quem tyrannum, more Graeco, appellavit; aut iniusti optimates, quorum consensum dixit esse factionem; aut iniustus ipse populus, cui nomen usitatum non reperit, nisi ut etiam ipsum tyrannum vocaret; non iam vitiosam, sicut pridie fuerat disputatum, sed, sicut ratio ex illis definitionibus connexa docuisset, omnino nullam esse rem publicam: quoniam non esset res populi, quum tyrannus eam factiove capesseret; nec ipse populus iam populus esset, si esset iniustus, quoniam non esset multitudo iuris consensu et utilitatis communione sociata, sicut populus fuerat definitus.

* * *

I. 1. 1. † In libro tertio de re publica Tullius hominem dicit non ut a matre, sed ut a noverca natura editum in vitam, corpore nudo, fragili et infirmo; animo autem anxio ad molestias, humili ad timores, molli ad labores, prono ad libidines; in quo tamen inesset tamquam obrutus quidam divinus ignis ingenii et mentis. (Augustinus contra Iulianum Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048. ed. Basil.)

2. 2. † *Homo quum fragilis imbecillisque nascatur, tamen et a mutis omnibus tutus est; et ea omnia, quae firmiora nascuntur, etiamsi vim caeli fortiter patiuntur, ab homine tamen tuta esse non possunt. Ita fit, ut plus homini conferat ratio, quam natura mutis: quoniam in illis nec magnitudo virium, neque firmitas corporis efficere potest, quo minus aut opprimantur a nobis, aut nostrae subiecta sint potestati etc. Plato naturae gratias egit, quod homo natus esset etc.* (Lactant. de opificio dei c. 3.) * * *

(Desiderantur hic paginae ad minimum quattuor.)

II. 3. * * * et vehiculis tarditati: eademque quum accepisset homines inconditis vocibus inchoatum quiddam et confusum sonantes, incidit has et distinxit in partes, et ut signa quaedam, sic verba rebus impressit, hominesque antea dissociatos iucundissimo inter se sermonis vinculo colligavit. A simili etiam mente, vocis qui videbantur infiniti soni, paucis notis inventis, sunt omnes signati et expressi, quibus et colloquia cum absentibus et indicia voluntatum et monumenta rerum praeteritarum tenerentur. Accessit eo numerus, res quum ad vitam necessaria, tum una immutabilis et aeterna: quae prima impulit etiam, ut suspiceremus in caelum, nec frustra siderum motus intueremur, dinumerationibusque noctium ac die*rum* * * *

(Desiderantur octo fere paginae.)

III. 4. * * * quorum animi altius se extulerunt et aliquid dignum dono, ut ante dixi, deorum aut efficere aut excogitare potuerunt. Quare sint nobis isti, qui de ratione vivendi disserunt, magni homines, ut sunt, sint eruditi, sint veritatis et virtutis magistri; dummodo sit haec quaedam, sive a viris in rerum publicarum varietate versatis inventa, sive etiam in istorum otio ac litteris tractata res, sicut est, minime quidem contemnenda, ratio civilis et disciplina populorum: quae perficit in bonis ingeniis, id quod iam persaepe perfecit, ut incredibilis quaedam et divina virtus exsisteret. 5. Quod si quis ad ea instrumenta animi, quae natura, quaeque civilibus institutis habuit, adiungendam sibi etiam doctrinam et uberiorem rerum cognitionem putavit, ut ii ipsi, qui in horum librorum disputatione versantur, nemo est, quin eos anteferre omnibus debeat. Quid enim potest esse praeclarius, quam quum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur? Aut quid P. Scipione, quid C. Laelio, quid L. Philo perfectius cogitari potest? qui, ne quid praetermitterent, quod ad summam laudem clarorum virorum pertineret, ad domestic[or]um maiorumque morem etiam hanc a Socrate adventitiam doctrinam adhibuerunt. 6. Quare qui utrumque voluit et potuit, id est, ut quum maiorum institutis, tum doctrina se instrueret, ad laudem hunc omnia consecutum puto. Sin alterutra sit via prudentiae deligenda, tamen, etiam si cui videbitur illa in optimis studiis et artibus quieta vitae ratio beatior, haec civilis laudabilior est certe et illustrior, ex qua vita sic summi viri ornantur, ut vel M'. Curius,

Quem nemo ferro potuit superare nec auro:

vel * * *

(Desiderari videntur paginae sex.)

IV. 7. * * * fuisse sapientiam: tamen hoc in ratione utriusque generis interfuit, quod illi verbis et artibus aluerunt naturae principia, hi autem institutis et legibus. Plures vero haec tulit una civitas, si minus sapientes, (quoniam id nomen illi tam restricte tenent;) at certe summa laude dignos, quoniam sapientium praecepta et inventa coluerunt. Atque etiam (quod et sunt laudandae civitates et fuerunt), quoniam id est in rerum natura longe maximi consilii, constituere eam rem publicam, quae possit esse diuturna: si singulos numeremus in singulas, quanta iam reperiatur virorum excellentium multitudo! Quod si aut Italiae Latium, aut eiusdem Sabinam aut Volscam gentem, si Samnium, si Etruriam, si magnam illam Graeciam collustrare animo voluerimus; si deinde Assyrios, si Persas, si Poenos, si haec * * *

(Desiderantur paginae duodecim.)

V. 8. * * * *ad*vocati. Et Philus: Praeclaram vero caussam ad me defertis, quum me improbitatis patrocinium suscipere vultis. Atqui id tibi, inquit Laelius, verendum est, si ea dixeris, quae contra iustitiam dici solent, ne sic etiam sentire videare, quum et ipse sis quasi unicum exemplum antiquae probitatis et fidei, neque sit ignota consuetudo tua contrarias in partes disserendi, quod ita facillime verum inveniri putes. Et Philus, Heia vero, inquit, geram morem vobis et me oblinam sciens; quod quoniam, qui aurum quaerunt, non putant sibi recusandum, nos, quum iustitiam quaeramus, rem multo omni auro cariorem, nullam profecto molestiam fugere debemus. Atque utinam, quemadmodum oratione sum usurus aliena, sic mihi ore uti liceret alieno! Nunc ea dicenda sunt

L. Furio Philo, quae Carneades, Graecus homo et consuetus quod commodum esset, verbis * * *

(Desiderari videntur paginae quattuor.)

9. 3. † *Neque ego hercle ex mea animi sententia loquar, sed* ut Carneadi respondeatis, qui saepe optimas caussas ingenii calumnia ludificari solet. (Nonius v. Calumnia p. 263. cf. Lactant. Inst. l. VII. c. 7.)

VI. 4. † *Carneades, Academicae sectae philosophus, cuius in disserendo quae vis fuerit, quae eloquentia, quod acumen, qui nescit, is ex praedicatione Ciceronis intelliget aut Lucilii, apud quem disserens Neptunus de re difficillima ostendit non posse id explicari, nec si Carneadem ipsum Orcus remittat. Is quum legatus ab Atheniensibus Romam missus esset, disputavit de iustitia copiose, audiente Galba et Catone Censorio, maximis tunc oratoribus. Sed idem disputationem suam postridie contraria disputatione subvertit, et iustitiam, quam pridie laudaverat, sustulit; non quidem philosophi gravitate, cuius firma et stabilis debet esse sententia; sed quasi oratorio exercitii genere in utramque partem disserendi. Quod ille facere solebat, ut alios quidlibet asserentes posset refutare. Eam disputationem, qua iustitia evertitur, apud Ciceronem L. Furius recordatur: credo, quoniam de re publica disserebat, ut defensionem laudationemque eius induceret, sine qua putabat regi non posse rem publicam. Carneades autem, ut Aristotelem refelleret ac Platonem, iustitiae patronos, prima illa disputatione collegit ea omnia, quae pro iustitia dicebantur, ut posset illa, sicut fecit, evertere.* (Lactant. Inst. l. V. c. 14.)

VII. 10. 5. † *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt, asserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet, et quum ceterae virtutes quasi tacitae sint, et intus inclusae, solam esse iustitiam, quae nec sibi tantum conciliata sit, nec occulta, sed foras tota promineat, et ad bene faciendum prona sit, ut quam plurimis prosit. Quasi vero in iudicibus solis atque in potestate aliqua constitutis iustitia esse debeat et non in omnibus.* 11. *Atqui nullus est hominum ne infirmorum quidem ac mendicorum, in quem iustitia cadere non possit. Sed quia ignorabant, quid esset, unde proflueret, quid operis haberet, summam illam virtutem, id est commune omnium bonum, paucis tribuerunt, eamque nullas utilitates proprias aucupari, sed alienis tantum commodis studere dixerunt. Nec immerito exstitit Carneades, homo summo ingenio et acumine, qui refelleret istorum orationem et iustitiam, quae fundamentum stabile non habebat, everteret; non quia vituperandam esse iustitiam sentiebat, sed ut illos defensores eius ostenderet nihil certi, nihil firmi de iustitia disputare.* (Lactant. epitom. c. 55.)

6. † Iustitia foras spectat et proiecta tota est atque eminet. (E Cic. l. de Rep. II., ut ait Nonius v. Proiectum p. 373.)

7. † Quae virtus praeter ceteras tota se ad alienas porrigit utilitates atque explicat. (Indidem, ut ait Idem v. Explicare p. 299.)

VIII. 12. * * * et reperiret et tueretur; alter autem de ipsa iustitia quattuor implevit sane grandes libros. Nam ab Chrysippo nihil magnum nec magnificum desideravi, qui suo quodam more loquitur, ut omnia verborum momentis, non rerum ponderibus examinet. Illorum fuit heroum, eam virtutem, quae est una, si modo est, maxime munifica et liberalis, et quae omnes magis, quam sepse diligit, aliis nata potius, quam sibi, excitare iacentem et in illo divino solio non longe a sapientia collocare. 13. Nec vero illis aut voluntas defuit: quae enim iis scribendi alia caussa, aut quod omnino consilium fuit? aut ingenium, quo omnibus praestiterunt. Sed eorum et voluntatem et copiam caussa vicit. Ius enim, de quo quaerimus, civile est aliquod, naturale nullum: nam si esset, ut calida et frigida, et amara et dulcia, sic essent iusta et iniusta eadem omnibus.

IX. 14. Nunc autem, si quis, illo Pacuviano invehens alitum anguium curru, multas et varias gentes et urbes despicere et oculis collustrare possit; videat primum in illa incorrupta maxime gente Aegyptiorum, quae plurimorum saeculorum et eventorum memoriam litteris continet, bovem quemdam putari deum, quem Apim Aegyptii nominent: multaque alia portenta apud eosdem, et cuiusque generis belluas numero consecratas deorum. Deinde Graeciae, sicut apud nos, delubra magnifica humanis consecrata simulacris, quae Persae nefaria putaverunt: eamque unam ob caussam Xerxes inflammari Atheniensium fana iussisse dicitur, quod deos, quorum domus esset omnis hic mundus, inclusos parietibus contineri nefas esse duceret. 15. Post autem cum Persis et Philippus qui cogitavit, et Alexander qui gessit, hanc bellandi caussam inferebat, quod vellet Graeciae fana punire: quae ne reficienda quidem Graii putaverunt, ut esset posteris ante oculos* documentum Persarum sceleris sempiternum. Quam multi, ut Tauri in Axino, ut rex Aegypti Busiris, ut Galli, ut Poeni, homines immolare et pium et diis immortalibus gratissimum esse duxerunt! Vitae vero instituta sic distant, ut Cretes et Aetoli latrocinari honestum putent, Lacedaemonii suos omnes agros esse dictitarint, quos spiculo possent attingere. Athenienses iurare etiam publice solebant, omnem suam esse terram, quae oleam frugesve ferret. Galli turpe esse ducunt frumentum manu quaerere: itaque armati alienos agros demetunt. 16. Nos vero iustissimi homines, qui Transalpinas gentes oleam et vitem serere non sinimus, quo pluris sint nostra oliveta nostraeque vineae: quod quum faciamus, prudenter facere dicimur, iuste non dicimur; ut intelligatis, discrepare ab aequitate sapientiam. Lycurgus autem, ille legum optimarum et aequissimi iuris inventor, agros locupletium plebi, ut servitio, colendos dedit.

X. 17. Genera vero si velim iuris, institutorum, morum consuetudinumque describere, non modo in tot gentibus varia, sed in una urbe vel in hac ipsa millies mutata demonstrem: ut hic iuris noster interpres alia nunc Manilius iura dicat esse de mulierum legatis et hereditatibus, alia solitus sit adolescens dicere, nondum Voconia lege lata: quae quidem ipsa lex utilitatis virorum gratia rogata in mulieres plena est iniuriae. Cur enim pecuniam non habeat mulier? cur virgini Vestali sit heres, non sit matri suae? Cur autem, si pecuniae modus statuendus fuit feminis, P. Crassi filia posset habere, si unica patri esset, aeris millies salva lege; mea tricies non posset * * *

(Desiderari videntur paginae duae.)

XI. 18. *** sanxisset iura nobis; et omnes iisdem et idem non alias aliis uterentur. Quaero autem: si iusti hominis et si boni est viri parere legibus; quibus? an quaecumque erunt? at nec inconstantiam virtus recipit, nec varietatem natura patitur; legesque poena, non iustitia nostra, comprobantur. Nihil habet igitur naturale ius: ex quo illud efficitur, ne iustos quidem esse natura. An vero in legibus varietatem esse dicunt: natura autem viros bonos eam iustitiam sequi, quae sit, non eam, quae putetur? esse enim hoc

boni viri et iusti, tribuere id cuique, quod sit quoque dignum. 19. Ecquid ergo primum mutis tribuemus belluis? non enim mediocres viri, sed maximi et docti, Pythagoras et Empedocles, unam omnium animantium conditionem iuris esse denuntiant; clamantque inexpiabiles poenas impendere iis, a quibus violatum sit animal. Scelus est igitur nocere bestiae; quod scelus qui velit * * *

(Multa desiderantur.)

XII. 20. 8. † Nam quum quaereretur ex eo, quo scelere impulsus mare haberet infestum uno myoparone; eodem, inquit, quo tu orbem terrae. (Nonius v. Infestum mare haberet p. 125. v. Habere p. 318. v. Myoparo p. 534. e Cic. l. III. de Rep.)

21. * * * omnibus *quaeri*tote. »Sapientia iubet augere opes, amplificare divitias,« proferre fines. Unde enim *potuis*set [Alexander] summus *ille* imperator, *qui* in *Asia olim* [armis] fines imperii propagavit; nisi aliquid de alieno accessisset; — imperare, quam plurimis frui voluptatibus, pollere, regnare, dominari? Iustitia autem praecipit parcere omnibus, consulere generi hominum, suum cuique reddere, sacra, publica, [aliena] non [tangere]. Quid igitur efficitur? Si sapientiae pareas, divitiae, potestates, opes, honores, imperia, regna, vel privatis vel populis. Sed quoniam de re publica loquimur, sunt illustriora, quae publice fiunt: quoniamque eadem est ratio iuris in utroque, de populi sapientia dicendum puto. Ut* iam omittam alios, noster hic populus, quem Africanus hesterno sermone a stirpe repetivit, cuius imperio iam orbis terrae tenetur, iustitia an sapientia est e minimo omnium * * *

(Desiderantur paginae ad minimum quattuor.)

XIII. 22. 9. † *Quantum a iustitia recedat utilitas, populus ipse Romanus docet, qui per fetiales bella indicendo, et legitime iniurias faciendo, semperque aliena cupiendo atque rapiendo, possessionem sibi totius orbis comparavit.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 9.)

10. † *Quae sunt patriae commoda, nisi alterius civitatis aut gentis incommoda? id est fines propagare, aliis violenter ereptos, augere imperium, vectigalia facere meliora etc. Itaque haec bona quisquis patriae acquisierit, hoc est eversis civitatibus gentibusque deletis aerarium pecunia referserit, agros ceperit, cives suos locupletiores fecerit, hic laudibus fertur in caelum, in hoc putatur summa et perfecta esse virtus: qui error non modo populi et imperitorum, sed etiam philosophorum est, qui praecepta quoque dant ad iniustitiam.* (Lactant. Inst. l. VI. c. 6.)

XIV. 23. * * * Sunt enim omnes, qui in populum vitae necisque potestatem habent, tyranni; sed se Iovis optimi nomine malunt reges vocari. Quum autem certi propter divitias aut genus aut aliquas opes rem publicam tene[a]nt, est factio; sed vocantur illi optimates. Si vero populus plurimum potest, omniaque eius arbitrio reguntur, dicitur illa libertas, est vero licentia. Sed quum alius alium timet et homo hominem et ordo ordinem, tum, quia sibi nemo confidit, quasi pactio fit inter populum et potentes: ex quo exsistit id, quod Scipio laudabat, coniunctum civitatis genus. Etenim iustitiae non natura nec voluntas, sed imbecillitas mater est. Nam quum de tribus unum esset optandum, aut facere iniuriam nec accipere, aut et facere et accipere, aut neutrum: optimum est facere, impune si possis, secundum nec facere nec pati, miserrimum digladiari semper tum faciendis tum accipiendis iniuriis. Ita qui primum illud assequi * * *

(Aliquot paginae desunt.)

XV. 24. 11. † Carneadis summa disputationis haec fuit: *Iura sibi homines pro utilitate sanxisse, scilicet varia pro moribus; et apud eosdem pro temporibus saepe mutata; ius autem naturale esse nullum. Omnes et homines et alias animantes ad utilitates suas natura ducente ferri; proinde aut nullam esse iustitiam; aut, si sit aliqua, summam esse stultitiam, quoniam sibi noceret, alienis commodis consulens.* Et inferebat haec argumenta: *Omnibus populis, qui florerent imperio, et Romanis quoque ipsis, qui totius orbis potirentur, si iusti velint esse, hoc est si aliena restituant, ad casas esse redeundum et in egestate ac miseriis iacendum.* (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

25. * * * praeter Arcadas et Athenienses, qui, credo, timentes hoc interdictum iustitiae ne quando exsisteret, commenti sunt, se de terra, tamquam hos ex arvis musculos, exstitisse.

XVI. 26. Ad haec illa dici solent primum ab iis, qui minime sunt in disserendo mali; qui in hac caussa eo plus auctoritatis habent, quia, quum de viro bono quaeritur, quem apertum et simplicem volumus esse, non sunt in disputando vafri, non veteratores, non malitiosi. Negant enim sapientem idcirco virum bonum esse, quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet; sed quod vacua metu, cura, sollicitudine, periculo vita bonorum virorum sit: contra autem improbis semper aliqui scrupus in animis haereat, semper iis ante oculos iudicia et supplicia versentur. Nullum autem emolumentum esse, nullum iniustitia partum praemium tantum, semper ut timeas, semper ut adesse, semper ut impendere aliquam poenam putes, damna * * *

(Desiderantur in Cod. Vat. quattuor ad minimum paginae, quarum aliquod supplementum est ap. Lactant. Inst. l. V. c. 12. Nam qui e Cicerone affertur ab eo locus, ultimam lacunae et primam orationis post hanc lacunam in Cod. redintegratae partem exhibet, cincinnis ornatam.)

XVII. 27. 12. † (Lact. Inst. l. V. c. 12.) Quaero, si duo sint, quorum alter optimus vir, aequissimus, summa iustitia, singulari fide; alter insignis scelere et audacia: et si in eo sit errore civitas, ut bonum illum virum sceleratum, facinorosum, nefarium putet; contra autem, qui sit improbissimus, existimet esse summa probitate ac fide, proque hac opinione omnium civium bonus ille vir vexetur, rapiatur, manus ei denique *afferantur**, effodiantur oculi, damnetur, vinciatur, uratur, extermi»netur, egeat, postremo iure »etiam optimo omnibus miserrimus esse videatur: »contra autem ille improbus laudetur, colatur, ab »omnibus diligatur, omnes ad eum honores, omnia »imperia, omnes opes, omnes undique copiae confe»rantur, vir denique optimus omnium existimatione »et dignissimus omni fortuna optima iudicetur; quis »tandem erit tam demens, qui dubitet, utrum se esse »malit?«

XVIII. 28. Quod in singulis, id est in populis: nulla est tam stulta civitas, quae non iniuste imperare malit, quam servire iuste. Nec vero longius abibo. Consul ego quaesivi, quum vos mihi essetis in consilio, de Numantino foedere. Quis ignorabat Q. Pompeium fecisse foedus, eadem in caussa esse Mancinum? Alter vir optimus etiam suasit rogationem, me ex senatus consulto ferente; alter acerrime se defendit. Si pudor quaeritur, si probitas, si fides, Mancinus haec attulit; si ratio, consilium, prudentia, Pompeius antistat. Utrum * * *

(Aliquot desunt paginae.)

XIX. 29. 13. † Tum, omissis communibus, ad propria veniebat (Carneades). *Bonus vir,* inquit, *si habeat servum fugitivum vel domum insalubrem ac pestilentem, quae vitia solus sciat et ideo proscribat, ut vendat, utrumne profitebitur, fugitivum servum vel pestilentem domum se vendere, an celabit emptorem? Si profitebitur, bonus quidem, quia non fallet, sed tamen stultus iudicabitur, quia vel parvo vendet, vel omnino non vendet. Si celaverit, erit quidem sapiens, quia rei consulet; sed idem malus, quia fallet. Rursus, si reperiat aliquem, qui aurichalcum se putet vendere, quum sit illud aurum; aut plumbum, quum sit argentum: tacebitne, ut id parvo emat, an indicabit, ut magno? Stultum plane videtur, malle magno.* Unde intelligi volebat, et eum, qui sit iustus ac bonus, stultum esse; et eum, qui sapiens, malum.

XX. 30. Transscendebat ergo ad maiora, in quibus nemo posset sine periculo vitae iustus esse. Dicebat enim: *Nempe iustitia est, hominem non occidere, alienum prorsus non attingere. Quid ergo iustus faciet, si forte naufragium fecerit, et aliquis imbecillior viribus tabulam ceperit? nonne illum tabula deturbabit, ut ipse conscendat, eaque nixus evadat, maxime quum sit nullus medio mari testis? Si sapiens est, faciet: ipsi enim pereundum est, nisi fecerit. Si autem mori maluerit, quam manus inferre alteri, iam vero iustus ille, sed stultus est, qui vitae suae non parcat, dum parcit alienae.* Item: *Si, acie suorum fusa, hostes insequi coeperint, et iustus ille nactus fuerit aliquem saucium equo insidentem: eine parcet, ut ipse occidatur; an deiiciet ex equo, ut ipse possit hostem effugere? quod si fecerit, sapiens, sed idem malus; si non fecerit, iustus, sed idem stultus sit necesse est.* 31. Ita ergo iustitiam quum in duas partes divisisset, alteram civilem esse dicens, alteram naturalem; utramque subvertit; quod illa civilis sapientia sit quidem, sed iustitia non sit; naturalis autem illa iustitia sit quidem, sed non sit sapientia. Arguta haec plane ac venenata sunt, et quae M. Tullius non potuit refellere. Nam quum faciat Laelium Furio respondentem pro iustitiaque dicentem, irrefutata haec, tamquam foveam, praetergressus est. (Lactant. Inst. l. V. c. 16.)

XXI. 32. * * * 14. † Non gravarer, Laeli, nisi et hos velle putarem, et ipse cuperem te quoque aliquam partem huius nostri sermonis attingere: praesertim quum heri ipse dixeris, te nobis etiam superfuturum. Verum id quidem fieri non potest; ne desis, omnes te rogamus. (E l. de Rep. II. ut ait Gellius N. A. l. I. c. 22. immo e l. de Rep. III. ut vult Maius, ob hesternum, quem Cicero hic memorat, sermonem i. e. diei primi libris I. et II. expositum.)

15. † Sed iuventuti nostrae minime audiendus: quippe si ita sensit, ut loquitur, est homo impurus; sin aliter, quod malo, oratio est tamen immanis. (Nonius v. Impurus p. 323. e Cic. l. III. de Rep.)

XXII. 33. 16. † Est quidem vera lex recta ratio, naturae congruens, diffusa in omnes, constans, sempiterna, quae vocet ad officium iubendo, vetando a fraude deterreat, quae tamen neque probos frustra iubet aut vetat, nec improbos iubendo aut vetando movet. Huic legi nec obrogari fas est, neque derogari ex hac aliquid licet, neque tota abrogari potest: nec vero aut per senatum aut per populum solvi hac lege possumus: neque est quaerendus explanator aut interpres eius alius: nec erit alia lex Romae, alia Athenis, alia nunc, alia posthac; sed et omnes gentes et omni tempore una lex et sempiterna et immutabilis continebit, unusque erit communis quasi magister et imperator omnium deus; ille legis huius inventor, disceptator, lator, cui qui non parebit, ipse se fugiet, ac naturam hominis aspernatus hoc ipso luet maximas poenas, etiam si cetera supplicia, quae putantur, effugerit. (Lactant. Inst. l. VI. c. 8. e Cic. l. de Rep. III.)

XXIII. 34. † Scio in libro Ciceronis tertio, nisi fallor, de re publica, disputari: nullum bellum suscipi a civitate optima, nisi aut pro fide aut pro salute. Quid autem dicat pro salute, vel intelligi quam salutem velit, alio loco, demonstrans: Sed his poenis, inquit, quas etiam stultissimi sentiunt, egestate, exsilio, vinculis, verberibus, elabuntur saepe privati, oblata mortis celeritate: civitatibus autem mors ipsa poena est, quae videtur a poena singulos vindicare. Debet enim constituta sic esse civitas, ut aeterna sit. Itaque nullus interitus est rei publicae naturalis, ut hominis: in quo mors non modo necessaria est, verum etiam optanda persaepe. Civitas autem quum tollitur, deletur, exstinguitur. Simile est quodam modo, ut magnis parva conferamus, ac si omnis hic mundus intereat et concidat. (Augustinus de Civit. D. XXII. 6. Tom. V. p. 1336. sq.)

35. 8. † In re publica dicit Cicero: Illa iniusta bella sunt, quae sunt sine caussa suscepta, Idem Tullius, paucis interiectis, sub[di]dit; Nullum bellum iustum habetur, nisi denuntiatum, nisi indictum, nisi [de] repetitis rebus. (Isidorus Orig. XVIII. 1.)

96. † Noster autem populus sociis defendendis terrarum iam omnium potitus est. (Nonius cap. de num. et cas. p. 498. e Cic. l. III. de Rep.)

XXIV. 36. † *Disputatur certe acerrime atque fortissime in eisdem ipsis de re publica libris adversus iniustitiam pro iustitia. Et quoniam, quum prius ageretur pro iniustitiae partibus contra iustitiam et diceretur nisi per iniustitiam rem publicam stare augerique non posse, hoc veluti validissimum positum erat iniustum esse, ut homines hominibus dominantibus serviant; quam tamen iniustitiam nisi sequatur imperiosa civitas, cuius est magna res publica, non eam posse provinciis imperare; responsum est a parte iustitiae, ideo iustum esse, quod talibus hominibus sit utilis servitus, et pro utilitate eorum fieri, quum recte fit, id est, quum improbis aufertur iniuriarum licentia; et domiti se melius habebunt, quia indomiti deterius se habuerunt: subditumque est, ut ista ratio firmaretur, veluti a natura sumptum nobile exemplum, atque dictum est:* Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini ceterisque vitiosis animi partibus? (Augustinus C. D. XIX. 21. Tom. V. p. 1778.)

XXV. 37. † *Audi manifestiora quae dicat (Tullius) in libro de re publica tertio, quum ageret de caussa imperandi,* An non, *inquit,* cernimus, optimo cuique dominatum ab ipsa natura cum summa utilitate infimorum datum? Cur igitur deus homini, animus imperat corpori, ratio libidini iracundiaeque et ceteris vitiosis eiusdem animi partibus? *Adhuc audi; paullo post enim,* Sed et imperandi et serviendi, *inquit,* sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini; sed corpori, ut rex civibus suis aut parens liberis; libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratuum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras. (Augustinus contra Iulianum Pelag. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.

22. † Est enim genus iniustae servitutis, quum hi sunt alterius, qui sui possunt esse; quum autem hi famulantur, *qui sibi moderari nequeunt, nulla iniuria est.* (Nonius v. Famulantur p. 109. e Cic. l. III. de Rep.)

XXVI. 38. 23. † Si scieris, inquit Carneades, aspidem occulte latere uspiam, et velle aliquem imprudentem super eam assidere, cuius mors tibi emolumentum factura sit; improbe feceris, nisi monueris, ne assideat: sed impune tamen; scisse enim te quis coarguere possit? Sed nimis multa. Perspicuum est enim, nisi aequitas, fides, iustitia proficiscantur a natura; et si omnia haec ad utilitatem referantur, virum bonum non posse reperiri. Deque his rebus satis multa in nostris de re publica libris sunt dicta a Laelio. (Cicero de Fin. l. II. c. 18. §. 59.)

24. † Si, ut nos a te admonemur, recte in illis libris diximus, nihil esse bonum, nisi quod honestum; nihil malum, nisi quod turpe sit. (Cic. ad Att. X, 4.)

XXVII. 39. 25. † Laetor probari tibi φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα. etenim si haec non est, nulla potest homini esse ad hominem naturae adiunctio; qua sublata, vitae societas tollitur. Bene eveniat, inquit Carneades: spurce; sed tamen prudentius, quam Lucius noster et Patro: qui quum omnia ad se referant, nec quidquam alterius caussa fieri putent, et quum ea re bonum virum oportere esse dicant, ne malum habeat, non quo id natura rectum sit, non intelligunt, se de callido homine loqui, non de bono viro. Sed haec, opinor, sunt in iis libris, quos tu laudando animos mihi addidisti. (Cic. ad Att. VII, 2.)

26. † In quibus assentior, sollicitam et periculosam iustitiam non esse sapientis. (Priscian. l. VIII. p. 801. P. c. 6. §. 32.)

XXVIII. 40. 27. † Apud Ciceronem idem ille iustitiae defensor Laelius, Vult, inquit, plane virtus honorem; nec est virtutis ulla alia merces; quam tamen illa, inquit, accipit facile, exigit non acerbe. Et alio loco idem Laelius: Huic tu viro quas divitias obiicies? quae imperia? quae regna? qui ista putat humana, sua bona divina iudicat. Sed si aut ingrati universi, aut invidi multi, aut inimici potentes, suis virtutem praemiis spoliant: nae illa se multis solatiis oblectat, maximeque suo decore se ipsa sustentat. (Lactantius Inst. V. 18 et 22.)

28. † *Hercules, qui ob virtutem clarissimus et quasi Africanus inter deos habetur.* (Idem ibid. lib. 1. c. 9.)

29. † In tertio de re publica libro Cicero quum Herculem et Romulum ex hominibus deos esse factos asseveraret, Quorum non corpora, inquit, sunt in caelum elata; neque enim natura pateretur, ut id, quod esset e terra, nisi in terra maneret. (Augustinus C. D. XXII. 4. Tom. V. p. 1331.)

30. † Numquam viri fortissimi fortitudinis, impigritatis, patientiae *fructu caruerunt.* (Nonius v. Impigritas p. 125. e Cic. l. III. de Rep.)

31. † *Nisi forte stulte* Pyrrhi videtur largitas a consule, aut Samnitium copiae Curio defuerunt. (Idem v. Largitas p. 132. indidem.)

32. † Cuius etiam focum Cato ille noster, quum venerat ad se in Sabinos, ut ex ipso audiebamus, visere solebat; apud quem ille sedens Samnitium, quondam hostium, tum iam clientium suorum, dona relegaverat. (Idem v. Apud p. 522. indidem.)

XXIX. 41. *** Asia Ti. Gracchus: perseveravit in civibus, sociorum nominisque Latini iura neglexit ac foedera. Quae si consuetudo ac licentia manare coeperit latius, imperiumque nostrum ad vim a iure traduxerit, ut, qui adhuc voluntate nobis obediunt, terrore teneantur: etsi nobis, qui id aetatis sumus, evigilatum fere est; tamen de posteris nostris et de illa immortalitate rei publicae sollicitor: quae poterat esse perpetua, si patriis viveretur institutis et moribus.

XXX. 42. Quae quum dixisset Laelius, etsi omnes, qui aderant, significabant ab eo se esse admodum delectatos; tamen praeter ceteros Scipio, quasi quodam gaudio elatus, Multas tu quidem, inquit, Laeli, saepe caussas ita defendisti, ut ego non modo tecum Servium Galbam collegam nostrum, quem tu, quoad vixit, omnibus anteponebas, verum ne Atticorum quidem oratorum quemquam aut sua*vitate* ***

(Desiderantur paginae duodecim.)

33. † — duas sibi res, quominus in vulgus et in foro diceret, confidentiam et vocem, defuisse — (Nonius v. Confidentia p. 262. e Cic. l. III. de Rep.)

34. † inclusorum hominum gemitu mugiebat taurus (Schol. Iuvenal. ed. Crameri p. 245.)

XXXI. 43. *** reportare. Ergo illam rem populi, id est rem publicam, quis diceret tum, quum crudelitate unius oppressi essent universi? neque esset unum vinculum iuris, nec consensus ac societas coetus, quod est populus. — Atque hoc idem Syracusis. Urbs illa praeclara, quam ait Timaeus graecarum maximam, omnium autem esse pulcherrimam, arx visenda, portus usque in sinus oppidis et ad urbis crepidines infusi, viae latae, porticus, templa, muri nihilo magis efficiebant, Dionysio tenente, ut esset illa res publica: nihil enim populi, et unius erat populus ipse. Ergo ubi tyrannus est, ibi non vitiosam, ut heri dicebam, sed, ut nunc ratio cogit, dicendum est, plane nullam esse rem publicam.

XXXII. 44. Praeclare quidem dicis, Laelius: etenim video iam, quo pergat oratio. s. Vides igitur, ne illam quidem, quae tota sit in factionis potestate, posse vere dici rem publicam. L. Sic plane iudico. s. Et rectissime quidem iudicas: quae enim fuit tum Atheniensium res, quum post magnum illud Peloponnesiacum bellum triginta viri illi urbi iniustissime praefuerunt? num aut vetus gloria civitatis, aut species praeclara oppidi, aut theatrum, gymnasia, porticus, aut propylaea nobilia, aut arx, aut admiranda opera Phidiae aut Piraeus ille magnificus rem publicam efficiebat? — Minime vero, Laelius; quoniam quidem populi res non erat. s. Quid, quum decem viri Romae sine provocatione fuerunt, tertio illo anno, quum vindicias amisisset ipsa libertas? L. Populi nulla res erat; immo vero id populus egit, ut rem suam recuperaret.

XXXIII. 45. s. Venio nunc ad tertium genus illud, in quo esse videbuntur fortasse angustiae, quum per populum agi dicuntur et esse in populi potestate omnia; quum, de quocumque vult, supplicium sumit multitudo, quum agunt, rapiunt, tenent, dissipant, quae volunt; potesne tum, Laeli, negare rem esse illam publicam, quum populi sint omnia, quoniam quidem populi esse rem volumus rem publicam? Tum Laelius, ac nullam quidem citius nega*verim esse* rem publicam, *quam quae* tota *sit in multitudinis potestate; plane ut* nobis non placebat Syracusis fuisse rem publicam neque Agrigenti neque Athenis, quum essent tyranni; nec hic *[Romae]* quum decemviri: nec video, qui magis in multitudinis dominatu rei publicae nomen appareat: quia primum mihi populus non est, ut tu optime definisti, Scipio, nisi qui consensu iuris continetur; sed est tam tyrannus iste conventus, quam si esset unus; hoc etiam taetrior, quia nihil ista, quae populi speciem et nomen imitatur, immanius bellua est. Nec vero convenit, quum furiosorum bona legibus in agnatorum potestate sint, quod eorum iam ***

(Desiderantur paginae octo.)

XXXIV. 46. *** dici possint, cur illa sit res publica resque populi, quae sunt dicta de regno. Et multo etiam magis, inquit Mummius: nam in regem potius cadit domini similitudo, quod est unus: plures vero boni in qua re publica rerum potientur, nihil poterit esse illa beatius. Sed tamen vel regnum malo, quam liberum populum; id enim tibi restat genus vitiosissimae rei publicae tertium.

XXXV. 47. Hic Scipio, Agnosco, inquit, tuum morem istum, Spuri, aversum a ratione populari: sed * quamquam potest id lenius ferri, quam tu soles ferre, tamen assentior, nullum esse de tribus his generibus, quod sit probandum minus. Illud tamen non assentior tibi, praestare regi optimates: si enim sapientia est, quae gubernet rem publicam, quid tandem interest, haec in unone sit, an in pluribus? Sed errore quodam fallimur ita disputando: quum enim optimates appellantur, nihil potest videri praestabilius. Quid enim optimo melius cogitari potest? Quum autem regis est facta mentio, occurrit animis rex etiam iniustus: nos autem de iniusto rege nihil loquimur nunc, quum de ipsa regali re publica quaerimus. Quare cogitato Romulum aut Pompilium aut Tullum regem, fortan non tam illius te rei publicae poenitebit. 48. M. Quam igitur relinquis populari rei publicae laudem? Tum ille: Quid? tibi tandem, Spuri, Rhodiorum, apud quos nuper fuimus una, nullane videtur esse res publica? M. Mihi vero videtur: et minime quidem vituperanda. S. Recte dicis: sed, si meministi, omnes erant iidem tum de plebe tum senatores, vicissitudinesque habebant, quibus mensibus populari munere fungerentur, quibus senatorio: utrobique autem conventitium accipiebant; et in theatro et in curia res capitales et reliquas omnes iudicabant iidem: tantum poterat tantique erat, quanti multitudo, *Senatus* ***

(Multa desiderantur.)

LIBRI III. DE RE PUBLICA

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS E DIVERSIS REPETITA SCRIPTORIBUS.

49. 35. Est igitur quiddam turbulentum in hominibus singulis, quod vel exsultat voluptate vel molestia frangitur. (Nonius v. Exsultare p. 301.)

36. Sed ut ipsi seu animum periclitantur, seu vident, quid se putent esse facturos. (Idem v. Periculum p. 364. e l. Cic. de Rep. III.)

37. Phoenices primi mercaturis et mercibus suis avaritiam et magnificentiam et inexplebiles cupiditates omnium rerum exportaverunt in Graeciam. (Idem v. Merx p. 431. indidem.)

38. Sardanapalus, rex Assyriorum luxuriosus, de quo Tullius in tertio de re publica sic ait: Sardanapalus ille vitiis multo quam nomine ipso deformior. (Scholiastes Iuvenalis ad Sat. X. v. 362.)

39. Quid ergo illa sibi vult absurda exceptio, nisi quis Athonem pro monumento vult funditus efficere? Quis enim est Athos aut Olympus tantus? (Priscianus l. VI. c. 13.) 70. e Cic. l. III. — aut IV. ed. Krehl. — de Rep.)

(Locis subiectis Augustinus verbis magnam partem Tullianis libri de Rep. III. finem narrat:)

40. Enitar suo loco, ut ostendam secundum definitiones ipsius Ciceronis, quibus, quid sit res publica et quid sit populus, loquente Scipione, breviter posuit; attestantibus etiam multis, sive ipsius sive eorum, quos loqui fecit in eadem disputatione sententiis; numquam illam fuisse rem publicam, quia numquam in ea fuit vera iustitia. Secundum probabiliores autem definitiones pro suo more quaedam res publica fuit, et melius ab antiquioribus Romanis quam a posterioribus administrata est. (Augustinus C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 133.)

50. 41. Nunc est locus, ut quam potero breviter ac dilucide expediam, quod in secundo huius operis libro me demonstraturum esse promisi, secundum definitiones, quibus apud Ciceronem utitur Scipio in libris de re publica, numquam rem publicam fuisse Romanam. Breviter enim rem publicam definit esse rem populi etc. populum esse coetum multitudinis, iuris consensu et utilitatis communione sociatum. Quid autem dicat iuris consensum, disputando explicat, per hoc ostendens geri sine iustitia non posse rem publicam: ubi ergo iustitia vera non est, nec ius potest esse. Quod enim iure fit, profecto iuste fit; quod autem fit iniuste, nec iure fieri potest. Non enim iura dicenda sunt vel putanda iniqua hominum constituta: quum illud etiam ipsi ius esse dicant, quod de iustitiae fonte manaverit; falsumque esse, quod a quibusdam non recte sentientibus dici solet, id esse ius, quod ei, qui plus potest, utile est. Quocirca, ubi non est vera iustitia, iuris consensu sociatus coetus hominum non potest esse: et ideo nec populus, iuxta illam Scipionis vel Ciceronis definitionem: et si non populus, nec res populi; sed qualiscumque multitudinis, quae populi nomine digna non est. Ac per hoc, si res publica res populi est et populus non est, qui consensu non sociatus est iuris, non est autem ius, ubi nulla iustitia est; procul dubio colligitur, ubi iustitia non est, non esse rem publicam. Iustitia porro ea virtus est, quae sua cuique distribuit. (Augustinus C. D. l. XIX. c. 21. Tom. V. p. 1177.)

130.

LIBER QUARTUS.

ARG. Quoniam civitas hominum est beate honesteque vivendi societas, haud sane potuit fieri, quin, quum de iustitia, qua vitae beatae conditio continetur, libro superiore disputatum esset, iam de moribus et conformandis et tuendis sermo institueretur. Ac praeterquam quod duo illa, quae sola codex Vaticanus praestat, huius libri fragmenta publicam iuventutis disciplinam attingunt, qui ab aliis scriptoribus vel diserte hoc ex libro afferuntur, vel, ut Maio quidem videtur, ex eodem sunt repetiti, loci eodem tendunt omnes. Sunt enim alii de tuendis institutis, moribus, virtutibus, alii de earumdem rerum tuendarum rationibus. Hinc sermo de virorum notandorum iure poetis, praesertim in scena, denegando, et solis censoribus concedendo, de mulierum autem censura unis viris relinquenda.

* * *

I. 1. 1. † Tentabo —, quoniam corporis et animi facta mentio est, utriusque rationem, quantum pusillitas intelligentiae meae pervidet, explicare. Quod officium hac de caussa maxime suscipiendum puto, quod M. Tullius, vir ingenii singularis, in quarto de re publica libro, quum id facere tentasset, materiam late patentem angustis finibus terminavit, leviter summa quaeque decerpens. Ac ne ulla esset excusatio, cur eum locum non fuerit exsecutus, ipse testatus est, nec voluntatem sibi defuisse nec curam. In libro enim de legibus primo (c. 9.), quum hoc idem summatim stringeret, sic ait: Hunc locum satis, ut mihi videtur, in iis libris, quos legistis, expressit Scipio. (Lactant. de opificio divino cap. 1.)

2. † Atque ipsa mens, quae futura videt, praeterita meminit. (Nonius de num. et cas. p. 500. e. Cic. l. de Rep. IV.)

3. † Praeclare M. Tullius: *Etenim si nemo est*, inquit, *quin emori malit, quam converti in aliquam figuram be-*

stiae, quamvis hominis mentem sit habiturus; quanto est miserius, in hominis figura, animo esse efferato? Mihi quidem tanto videtur, quanto praestabilior est animus corpore. (Lactant. Inst. l. V. c. II.)

4. † Ait quodam loco Tullius, *se non putare, idem esse arietis et P. Africani bonum.* (Augustin. contra Iulian. Pelag. l. IV. c. 12. Tom. VII. p. 1048.)

5. † Eademque obiectu suo umbram noctemque efficiat, quum ad numerum dierum aptam, tum ad laborum quietem. (Nonius v. Aptam p. 234. e Cic. l. IV. de Rep.)

6. † Quumque auctumno terras ad concipiendas fruges patefecerit; hieme ad conficiendas relaxarit; aestiva maturitate alia mitigaverit, alia torruerit. (Nonius v. Mitis p. 343. e Cic. l. IV. de Rep.)

7. † Quum adhibent in pecuda pastores — (Nonius v. Pecuda p. 159. e Cic. l. IV. de Rep.)

8. [† Cicero in quarto de re publica - Armentum - et ab eo armentarius.] (Priscian. super XII verss. Virg. c. 2. §. 14. Vid. Fragm. huius de Rep. libri ultimum.)

II. 2. * * * gratiam. Quam commode ordines descripti, aetates, classes, equitatus, in quo suffragia sunt, etiam senatus: nimis multis iam stulte hanc utilitatem tolli cupientibus, qui novam largitionem quaerunt aliquo plebiscito reddendorum equorum.

III. 3. Considerate nunc, cetera quam sint provisa sapienter ad illam civium beate et honeste vivendi societatem: ea est enim prima caussa coeundi, et id hominibus effici ex re publica debet, partim institutis, alia legibus. Principio disciplinam puerilem ingenuis; de qua Graeci multum frustra laborarunt, et in qua una Polybius noster hospes nostrorum institutorum negligentiam accusat; nullam certam aut destinatam legibus aut publice expositam aut unam omnium esse voluerunt. Nam * * *

(Desiderantur paginae ad minimum quattuor.)

9. † Secundum Tullium, qui dicit, *ad militiam euntibus dari solitos esse custodes, a quibus primo anno regantur.* (Servius Aen. l. V. v. 546. p. 384.)

IV. 4. * * * ri, nudari puberem. Ita sunt alte repetita quasi fundamenta quaedam verecundiae. Iuventutis vero exercitatio quam absurda in gymnasiis! quam levis epheborum illa militia! quam contrectationes et amores soluti et liberi! Mitto apud Eleos et Thebanos, apud quos in amore ingenuorum libido etiam permissam habet et solutam licentiam. Lacedaemonii ipsi, quum omnia concedunt in amore iuvenum praeter stuprum, tenui sane muro dissepiunt id, quod excipiunt: complexus enim concubitusque permittunt: p a l l a s i n t e r p e c u s. Hic Laelius: Praeclare intelligo, Scipio, te in his Graeciae disciplinis, quas repre*h*endis, cum populis nobilissimis malle, quam cum tuo Platone luctari, quem ne attingis quidem: praesertim quum * * *

V. 5. 10. † Adeo, ut Cicero dicat in libris de re publica, opprobrio fuisse adolescentibus, si amatores non haberent. (Servius ad Virg. Aen. X. v. 325 p. 591.)

11. † Non modo ut Spartae, rapere ubi pueri et clepere discunt. (Nonius v. Clepere p. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

12. † Et noster Plato magis etiam, quam Lycurgus, omnia qui prorsus iubet esse communia, ne quis civis propriam aut suam rem ullam queat dicere. (Nonius v. Proprium p. 362. indidem.)

13. † Ego vero eodem, quo ille Homerum redimitum coronis et delibutum unguentis emittit ex ea urbe, quam sibi ipse fingit. (Idem v. Fingere p. 308. sq. indidem.)

VI. 6. 14. † Censoris iudicium nihil fere damnato, nisi ruborem affert. Itaque ut omnis ea iudicatio versatur tantummodo in nomine, animadversio illa ignominia dicta est. (Idem v. Ignominia p. 24. indidem.)

15. † Horum enim severitatem dicitur inhorruisse primum civitas. (Idem v. Horrendum et Horridum p. 423. indidem.)

16. † Nec vero mulieribus praefectus praeponatur, qui apud Graecos creari solet; sed sit censor, qui viros doceat moderari uxoribus. (Idem de num. et cas. p. 499. indidem.)

17. † Ita magnam habet vim disciplina verecundiae: carent temeto omnes mulieres. (Idem v. Temulenta p. 5. indidem.)

18. † Atque etiam si qua erat famosa, ei cognati osculum non ferebant. (Idem v. Fama p. 306. indidem.)

19. † Itaque a petendo petulantia; a procando, id est poscendo, procacitas nominata est. (Idem v. Petulantia p. 23. v. Procacitas p. 24.)

VII. 7. 20. † Nolo enim eumdem populum imperatorem et portitorem esse terrarum. Optimum autem et in privatis familiis et in re publica vectigal duco esse parsimoniam. (Idem v. Portitores p. 24. e l. Cic. de Rep. IV. quamquam e l. III. Io. Saresberiensis Policrat. III. 12.)

21. † Fides enim nomen ipsum mihi videtur habere, quum fit, quod dicitur. (Nonius v. Fidei p. 24. e Cic. l. IV. de Rep.)

22. † In cive excelso atque homine nobili blanditiam, ostentationem, ambitionem notam esse levitatis. (Idem v. Blandimentum p. 194. indidem.)

23. † *Intuere paullulum ipsos de re publica libros, quod nullus sit patriae consulendi modus aut finis bonis. Cerne, quantis ibi laudibus f r u g a l i t a s e t c o n t i n e n t i a praedicetur, et e r g a c o n i u g a l e v i n c u l u m f i d e s, c a s t i q u e, h o n e s t i a c p r o b i m o r e s.* (Augustin. Epist. CCII. Tom. II. p. 824. Ep. XCI. 3. Bened.)

VIII. 8. 24. † Admiror, nec rerum solum, sed verborum etiam elegantiam. Si iurgant, inquit. Benevolorum concertatio, non lis inimicorum, iurgium dicitur. Et in sequenti: Iurgare igitur lex putat inter se vicinos, non litigare. (Non. v. Iurgium p. 430. sq. e Cic. l. IV. de Rep.)

25. † Eosdem terminos hominum curae atque vitae, sic pontificio iure sanctitudo sepulturae. (Idem v. Sanctitudo p. 174. indidem.)

26. Quod insepultos reliquissent eos, quos e mari propter vim tempestatis excipere non potuissent, innocentes necaverint. (Idem. v. Excipere p. 293. indidem.)

27. † Nec in hac dissensione suscepi populi caussam, sed bonorum. (Idem de doct. indag. p. 519. e Cic. l. IV. de Rep.)

28. † Non enim facile valenti populo resistitur, si aut nihil impertias iuris aut parum. (Priscian. l. XV. c. 4. §. 20. e Cic. l. IV. de Rep.)

29. † Cui quidem utinam vere fideliter abunde ante auguraverim. (Nonius v. Auguro p. 469. e Cic. l. IV. de Rep.)

IX. 9. 30. † Frustra hoc exclamante Cicerone, qui quum de poetis ageret, Ad quos quum accessit, inquit, clamor et approbatio populi quasi magni cuiusdam et sapientis magistri, quas illi obducunt tenebras! quos invehunt metus! quas inflammant cupiditates! (Augustin. C. D. l. II. c. 14. Tom. V. p. 116. et Io. Saresberiensis Policr. l. VII. c. 9.)

31. † *Negat Cicero, si duplicetur sibi aetas, habiturum se tempus, quo legat lyricos.* (Seneca ep. XLIX.)

X. 10. 32. † Sicut apud Ciceronem Scipio loquitur: Quum artem ludicram scenamque totam probro ducerent, genus id hominum non modo honore civium reliquorum carere, sed etiam tribu moveri notatione censoria voluerunt. (Augustin. C. D. l. II. c. 13. Tom. V. p. 113.)

11. 33. † Quid autem hinc senserint Romani veteres, Cicero testatur in libris, quos de re publica scripsit, ubi Scipio disputans ait: Numquam comoediae, nisi consuetudo vitae pateretur, probare sua theatris flagitia potuissent. Et Graeci quidem antiquiores vitiosae suae opinionis quamdam convenientiam servaverunt, apud quos fuit etiam lege concessum, ut, quod vellet comoedia, de quo vellet, nominatim diceret. Itaque sicut in eisdem libris loquitur Africanus: Quem illa non attigit? vel potius quem non vexavit? cui pepercit? Esto, populares homines improbos, in re publica seditiosos, Cleonem, Cleophontem, Hyperbolum, laesit. Patiamur, inquit; etsi eiusmodi cives a censore melius est, quam a poeta notari: sed Periclem, quum iam suae civitati maxima auctoritate plurimos annos domi et belli praefuisset, violari versibus et eos agi in scena, non plus decuit, quam si Plautus, inquit, noster voluisset, aut Naevius Publio et Cnaeo Scipioni, aut Caecilius Marco Catoni maledicere. 12. Deinde paullo post, Nostrae, inquit, contra duodecim tabulae, quum perpaucas res capite sanxissent, in his hanc quoque sanciendam putaverunt, si quis occentavisset sive carmen condidisset, quod infamiam faceret flagitiumve alteri. Praeclare; iudiciis enim magistratuum, ac disceptationibus legitimis propositam vitam, non poetarum ingeniis, habere debemus, nec probrum audire, nisi ea lege, ut respondere liceat et iudicio defendere. Haec ex Ciceronis quarto de re publica libro ad verbum excerpenda arbitratus sum, nonnullis propter faciliorem intellectum vel praetermissis vel paullulum commutatis. Dicit deinde alia, et sic concludit hunc locum, ut ostendat, veteribus displicuisse Romanis vel laudari quemquam in scena vivum hominem vel vituperari. (Augustin. C. D. l. II. c. 9. Tom. V. p. 106.)

XI. 13. 34. † *Comoediam esse Cicero ait imitationem vitae, speculum consuetudinis, imaginem veritatis.* (Donat. de com. et trag. p. LVII. Terent. ed. Westerh.)

35. † Siquidem, quod in eo quoque (i. e. IV.) de re publica libro commemoratur, et Aeschines Atheniensis, vir eloquentissimus, quum adolescens tragoedias actitavisset, rem publicam capessivit; et Aristodemum, tragicum item actorem, maximis de rebus pacis et belli legatum ad Philippum Athenienses saepe miserunt. (August. C. D. l. II. c. 10. T. V. p. 109.)

XII. 14. 36. † *Οὔτε γὰρ ἅπασα τέρψις μεμπτὸν, οὔτε τῆς μουσικῆς αὕτη τέλος, ἀλλ᾽ ἡ μὲν ψυχαγωγία κατὰ τὸ συμβεβηκὸς, σκοπὸς δὲ ὁ προκείμενος ἡ πρὸς ἀρετὴν ὠφέλεια· ὅπερ πολλούς τε ἄλλους ἔλαθε, καὶ τὸν ἐν τοῖς Κικέρωνος τοῦ Ῥωμαίου πολιτικοῖς τὰ κατὰ μουσικῆς ῥηθέντα [διαλεγόμενον*]· οὐ γὰρ ἔγωγ᾽ ἂν φαίην ἐκείνῳ τὰ τοιαῦτα εἰρῆσθαι· πῶς γὰρ ἄν τις αὐτὸν ἰσχυρίσαιτο μουσικὴν λοιδορεῖν τε καὶ ὡς φαύλην εὐθύνειν τέχνην; ἁρμονιῶν τε καὶ ῥυθμῶν ἀρετάς τε καὶ κακίας * διορίζουσαν, ἄνδρα, ὅς γε τηνικαῦτα ῥυθμοῖς μόνοις, καὶ τούτοις ἀγενέσι καὶ φαύλοις, ἐπιδεικνύμενον Ῥώσκιον, τὸν ὀρχηστὴν, οὕτω σφόδρα ἐξεπλήττετο, ὥστε φάσκειν αὐτὸν προνοίᾳ θεῶν ἐς ἀνθρώπους παρελθεῖν. Καὶ γὰρ εἴ τις αὐτὸν φάσκοι, τὰ μὲν ἐν ᾗ συγγέγραφε πολιτείᾳ λέγειν ἑκουσίως, τὰ δὲ περὶ Ῥώσκιον προκειμένης ἕνεκεν ὑποθέσεως, ἀντιστρέφειν μὲν καὶ ἡμᾶς οὐδὲν κωλύσει τὸν αυτὸν λόγον. Ἀλλ᾽ ὅμως καὶ οὕτω λάθοι τις ἂν ἀποδοκιμάζων μᾶλλον, ὅσον εἰς τὴν παροῦσαν σκέψιν, ἢ συνιστὰς τὸν ῥήτορα· ἀναξιόπιστος γὰρ πρὸς αληθείας εὕρεσιν ἢ δικαίαν κρίσιν, ὁ ταῖς κατ᾽ αὐλὴν ἢ κατὰ τὴν αὑτοῦ προαίρεσιν, ἀλλὰ μὴ ταῖς κατ᾽ οὐσίαν δουλεύων ὑποθέσεσιν. Οἶμαι δὲ, ὡς οὐδ᾽ ἂν αὐτὴν ἔψεγε ῥητορικὴν διὰ τοὺς δεκαζομένους* τῶν ῥητόρων. Οὕτω δὴ καὶ εἴ τινες τῶν τεχνιτῶν διὰ τὸ τοῖς πολλοῖς ἀρέσκειν τὰ ἀγενῆ μελῳδοῦσιν, οὐ τῆς τέχνης τὸ αἰτίαμα. Ἀλλὰ καὶ ἡ πατρὶς αὐτῶν τοὺς μὲν ἐπὶ Νομᾶ καὶ τοὺς ὀλίγῳ μετ᾽ αὐτὸν, ἔτι τυγχάνοντας ἀγριωτέρους, μουσικῇ παιδευομένους εἶχε καθὰ καὶ αὐτός φησιν, ἰδίᾳ τε ἐν εὐωχίαις, κοινῇ τε ἐν ἁπάσαις τελεταῖς σφίσι συνοργιαζούσῃ.* (Aristides Quinct. de Musica lib.II . p. 69-71. ed. Meibom.)

LIBRI DE RE PUBLICA IV.

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Octavo inter huius libri fragmenta loco Maius ob pecuda vocis affinitatem (Fr. 7.) posuit illud Prisciani L. XII. c. 2. Sed quoniam obscura sunt verba grammatici, totum hic locum ascripsi:

Fac derivativum ab eo. Armarium, armamentum, armamentarium, armillae, quae nunc vocant brachialia. Sic Cicero in IV. de Republica. Armentum et ab eo armentarius.

In hoc fragm. Lindemann. armillae vocem a Prisciano e Cicerone afferri arbitratur; Krehl. brachialia; Mai. armentarius; Ernest. utrumque posterius.

131.

LIBER QUINTUS.

ARG. Hoc libro Scipio Tullianus, qui ad unum modo principem summam totius reipublicae curam delatam vult, id maxime egisse videtur, ut perfectam eius imaginem informaret. Itaque, quantum videre licet, de paranda rei publicae gerendae scientia, de potestate summi magistratus sapienter definienda, de officiorum rationibus exposuit. Ad hunc de ineundis cautionibus locum Maius recte, opinor, refert Quinctiliani declamationem CCLXVIII. contra concionatores seditiosos ex hoc Ciceronis libro repetitam. Ipse quidem Tullius, ut supra in adumbrando civitatis gubernatore Politicum Platonis, sic eiusdem librum de Legibus undecimum in impugnandis importunis illis oratoribus ob oculos habuisse creditur.

I. 1. 1. † Quando res publica Romana non iam pessima ac flagitiosissima, sed omnino nulla erat, secundum istam rationem, quam disputatio de re publica inter magnos eius tum principes habita patefecit. Sicut etiam ipse Tullius non Scipionis nec cuiusquam alterius, sed suo sermone loquens in principio quinti libri demonstravit, commemorato prius Ennii poetae versu, quo dixerat,

Moribus antiquis res stat Romana virisque:

quem quidem ille versum, inquit, vel brevitate vel veritate tamquam ex oraculo mihi quodam esse effatus videtur. Nam neque viri, nisi ita morata civitas fuisset, neque mores, nisi hi viri praefuissent, aut fundare aut tamdiu tenere potuissent tantam et tam iuste lateque imperantem rem publicam. Itaque ante nostram memoriam et mos ipse patrius praestantes viros adhibebat, et veterem morem ac maiorum instituta retinebant excellentes viri. 2. Nostra vero aetas, quum rem publicam sicut picturam accepisset egregiam, sed iam evanescentem vetustate, non modo eam coloribus iisdem, quibus fuerat, renovare neglexit, sed ne id quidem curavit, ut formam saltem eius et extrema tamquam lineamenta servaret. Quid enim manet ex antiquis moribus, quibus ille dixit rem stare Romanam? quos ita oblivione obsoletos videmus, ut non

modo non colantur, sed etiam ignorentur. Nam de viris quid dicam? Mores enim ipsi interierunt virorum penuria, cuius tanti mali non modo reddenda ratio nobis, sed etiam tamquam reis capitis quodam modo docenda caussa est. Nostris enim vitiis, non casu aliquo, rem publicam verbo retinemus, re ipsa vero iam pridem amisimus. Haec Cicero fatebatur longe quidem post mortem Africani, quem in suis libris fecit de re publica disputare. (Augustin. C. D. l. II. c. 21. Tom. V. p. 132. sq. cf. l. II. c. 25. p. 144.)

II. 3. * * * *Nihil esse tam* regale quam explanationem aequitatis, in qua iuris erat interpretatio, quod ius privati petere solebant a regibus: ob easque caussas agri arvi et arbusti et pascui lati atque uberes definiebantur, qui essent regii, qui colerenturque sine regum opera et labore, ut eos nulla privati negotii cura a populorum rebus abduceret. Nec vero quisquam privatus erat disceptator aut arbiter litis; sed omnia conficiebantur iudiciis regiis. Et mihi quidem videtur Numa noster maxime tenuisse hunc morem vete*rum* * Graeciae regum. Nam ceteri, etsi hoc quoque munere fungebantur, magnam tamen partem bella gesserunt et eorum iura coluerunt. Illa autem diuturna pax Numae mater huic urbi iuris et religionis fuit: qui legum etiam scriptor fuisset, quas scitis exstare: quod quidem huius civis proprium, de quo agimus * * *

III. 4. 2. † Sed tamen ut bono patrifamilias colendi, aedificandi, ratiocinandi quidam usus opus est. (Nonius de num. et cas. p. 497. e Cic. l. V. de Rep.)

5. * * * s. *ra*dicum seminumque cognoscere, num te offendet? M. Nihil, si modo opus exstabit. s. Num id studium censes esse villici? M. Minime: quippe quum agri cultura saepissime opera deficiat. s. Ergo, ut villicus naturam agri novit, dispensator litteras scit, uterque autem se a scientiae delectatione ad efficiendi utilitatem refert: sic noster hic rector studuerit sane iuri et legibus cognoscendis, fontes quidem earum utique perspexerit, sed se responsitando et lectitando et scriptitando ne impediat, ut quasi dispensare rem publicam et in ea quodam modo villicare possit; summi iuris peritissimus, sine quo iustus esse nemo potest, civilis non imperitus, sed ita, ut astrorum gubernator, physicorum medicus; uterque enim illis ad artem suam utitur, sed se a suo munere non impedit. Illud autem videbit hic vir * * *

IV. 6. * * * *civi*tatibus, in quibus expetunt laudem optimi et decus, ignominiam fugiunt ac dedecus. Nec vero tam metu poenaque terrentur, quae est constituta legibus, quam verecundia, quam natura homini dedit quasi quemdam vituperationis non iniustae timorem. Hanc ille rector rerum publicarum auxit opinionibus, perfecitque institutis et disciplinis, ut pudor cives non minus a delictis arceret, quam metus. Atque haec quidem ad laudem pertinent, quae dici latius uberiusque potuerunt.

V. 7. Ad vitam autem usumque vivendi ea descripta ratio est iustis nuptiis, legitimis liberis, sanctis Penatium deorum Larumque familiar*i*um sedibus, ut omnes et communibus commodis et suis uterentur, nec bene vivi sine bona re publica posset, nec esse quidquam civitate bene constituta beatius. Quocirca permirum mihi videri solet, quae sit tanta doc***

VI. 8. 3. Consumo igitur omne tempus considerans, quanta vis sit illius viri, quem nostris libris satis diligenter, ut tibi quidem videmur, expressimus. Tenesne igitur, moderatorem illum rei publicae quo referre velimus omnia? Nam sic quinto, ut opinor, in libro loquitur Scipio: Ut enim gubernatori cursus secundus, medico salus, imperatori victoria, sic huic moderatori rei publicae beata civium vita proposita est: ut opibus firma, copiis locuples, gloria ampla, virtute honesta sit: huius enim operis maximi inter homines atque optimi illum esse perfectorem volo. (Cic. ad Att. VIII, 11.)

4. † Et ubi est, quod et vestrae litterae illum laudant patriae rectorem, qui populi utilitati magis consulat, quam voluntati? (Augustini ep. ad Nectarium — CXIV. ed. Benedict.)

VII. 9. 5. † Tullius dissimulare non potuit in iisdem libris, quos de re publica scripsit, ubi loquitur de instituendo principe civitatis, quem dicit alendum esse gloria; et consequenter commemorat maiores suos multa mira atque praeclara gloriae cupiditate fecisse. (Augustinus C. D. V. 13. Tom. V. p. 309. Io. Saresberiensis Policr. VIII. 5.)

6. † Tullius in libris de re publica scripsit, scilicet principem civitatis gloria esse alendum, et tamdiu stare rem publicam, quamdiu ab omnibus honor principi exhiberetur. (Petrus Pictaviensis epist. ad calumn. Bibl. PP. Lugd. T. XXII. pag. 824.)

7. † Tum virtute, labore, industria quaereretur ** summi viri indolem; nisi nimis animose ferox natura illum nescio quo — (Nonius v. Anima p. 233. e Cic. l. V. de Rep.)

8. † Quae virtus fortitudo vocatur, in qua est magnitudo animi, mortis dolorisque magna contemptio. (Idem v. Contemptus p. 201. indidem.)

VIII. 10. 9. † Marcellus ut acer et pugnax; Maximus ut consideratus et lentus. (Idem v. Lentum p. 337. e Cic. l. V. de Rep.)

10. † Qui comperit eius vim et effrenatam illam ferociam. (Idem v. Ferocia p. 492. e l. Cic. de Rep. V. ed. Plantini et Gothofr. aut VI. ed. Paris.)

11. † Quod non modo singulis hominibus, sed potentissimis populis saepe contingit. (Idem v. Contingere p. 268. e l. Cic. V. de Rep.)

12. † Orbi terrarum comprehensos. (Charisius lib. l. p. 112. e Cic. libr. V. de Rep.)

13. † Quod molestias senectutis suae vestris familiis impertire posset. (Nonius v. Impertire p. 37. e Cic. l. V. de Rep.)

IX. 11. 14. † Cicero in libris de re publica: Ut Menelao Laconi quaedam fuit suaviloquens iucunditas. Et alio loco: Breviloquentiam in dicendo colat. (Seneca apud Gellium l. XII. c. 2.)

15. † *Quarum artium scaevitate,* ut Tullius asseverat, *nefas est religionem decipi iudicantis.* Ait enim: *Quumque nihil tam incorruptum esse debeat in re publica, quam suffragium, quam sententia; non intelligo, cur, qui ea pecunia corruperit, poena dignus sit; qui eloquentia, laudem etiam ferat. Mihi quidem hoc plus mali facere videtur, qui oratione, quam qui pretio iudicem corrumpit: quod pecunia corrumpere prudentem nemo potest, dicendo potest.* (Ammianus Marcellinus l. XXX. c. 4.)

16. † Quae quum Scipio dixisset, admodum probans Mummius; erat enim nimis odio quodam rhetorum imbutus. (Nonius v. Imbuere p. 521. e Cic. l. V. de Rep.)

132.

LIBER SEXTUS.

ARG. Hoc libro quid praeter somnium Scipionis exposuerit Cicero, non constat. Macrobius quidem (Somn. Scip. I, 1.) illud maxime Ciceronem spectasse ait, ut ostenderet, quod praemium ille

consecuturus esset princeps, qui rei publicae maxima cum laude praefuisset. Sed hoc non tam totius libri summarium fuisse videtur, quam quod in narrando illo somnio Cicero secutus est consilium. Immo haud dubie de aliis summi illius rerum publicarum gubernatoris officiis ineunte libro dixerat, ut de prohibendis dissensionibus civium et factionibus, de caerimoniis colendis augendisque religionibus. Ita quidem transitu commode parato, ad explicandum illud somnium suum Scipio, somniis et divinationibus nimium indulgens, accedere recte potuit et disputationi finem imponere.

* * *

I. 1. 1. † Totam igitur exspectas prudentiam huius rectoris, quae ipsum nomen hoc nacta est ex providendo. (Nonius v. Prudentia p. 42. e Cic. l. VI. de Rep.)

2. † Quam ob rem se comparet hic civis ita necesse est, ut sit contra haec, quae statum civitatis permovent, semper armatus. (Nonius v. Comparare p. 256. indidem.)

3. † Eaque dissensio civium, quod seorsum eunt alii ad alios, seditio dicitur. (Idem v. Seditionis p. 25. indidem. Cf. Servius ad Aen. l. I. v. 149. p. 179.)

4. † Et vero in dissensione civili, quum boni plus, quam multi, valent, expendendos cives, non numerandos puto. (Nonius de doct. indag. p. 519. e Cic. l. VI. de Rep.)

5. † Graves enim dominae cogitationum libidines infinita quaedam cogunt atque imperant; quae quia nec expleri nec satiari ullo modo possunt, ad omne facinus impellunt eos, quos illecebris suis incenderunt. (Idem v. Expleri p. 424. indidem.)

II. 2. 6. † Quod quidem eo fuit maius, quia, quum caussa pari collegae essent, non modo invidia pari non erant, sed etiam Claudii invidiam Gracchi caritas deprecabatur. (Gellius l. VI. c. 16. Nonius v. Deprecor p. 290. e Cic. l. VI. de Rep.)

7. † Qui numero optimatum et principum obtulit his vocibus; et gravitatis suae liquit illum tristem et plenum dignitatis sonum. (Nonius v. Triste p. 409. indidem.)

8. † Ut, quemadmodum scribit ille, cotidiano in forum mille hominum cum palliis conchylio tinctis descenderent. (Idem de num. et cas. p. 501. indidem.)

9. † In his, ut meministis, concursu levissimae multitudinis et aere congesto funus de subito esset ornatum. (Idem v. Desubito p. 517. indidem.)

10. † Firmiter enim maiores nostri stabilita matrimonia esse voluerunt. (Idem v. Firmiter p. 512. et Priscianus lib. XV. c. 3. §. 13. e Cic. l. VI. de Rep.)

11. † Oratio exstat Laelii, quam omnes habemus in manibus, quam simpuvia pontificum diis immortalibus grata sint Samiaeque, ut ibi scribit, capedines. (Nonius v. Samium p. 398. e Cic. l. VI. de Rep.)

III. 3. 12. † Imitatione Platonis (de Rep. X, 12. p. 626.) Cicero de re publica scribens, locum etiam de Eris Pamphyli reditu in vitam, qui, ut ait, rogo impositus revixisset multaque de inferis secreta narrasset, non fabulosa, ut ille, assimilatione commentus est, sed sollertis somnii rationabili quadam imaginatione composuit, videlicet scite significans, haec quae de animae immortalitate dicerentur caeloque, *non* somniantium philosophorum esse commenta, nec fabulas incredibiles, quas Epicurei derident, sed prudentium coniecturas. Insinuat Scipionem illum, qui Karthagine subiugata cognomen familiae peperit Africanum, huic Scipioni, Paulli filio, futuras a propinquis insidias et fatalis metae denuntiare curriculum, quod necessitate numerorum in vitae perfectae tempora coarctetur; ponitque illum aetatis suae quinquagesimo ac sexto anno duobus in se coeuntibus numeris absolutam caelo animam, unde acceperat, redditurum etc. (Favonius Eulogius comm. ad somn. Scip. p. 438. Graev.)

IV. 4. 13. † Nonnulli nostri, propter quoddam praeclarissimum loquendi genus et propter nonnulla, quae veraciter sensit, amantes Platonem, dicunt eum aliquid simile nobis etiam de mortuorum resurrectione sensisse. Quod quidem sic tangit in libris de re publica Tullius, ut eum lusisse potius, quam id, quod verum esset, affirmet dicere voluisse. Inducit enim hominem revixisse et narrasse quaedam, quae Platonicis disputationibus congruebant. (Augustinus C. D. l. XXII. c. 28. Tom. V. p. 1386.)

V. 5. 14. † *In hoc vel maxime operis similitudinem servavit imitatio, quod quum Plato in voluminis (de rep.) conclusione a quodam vitae reddito, quam reliquisse videbatur, indicari faciat, qui sit exutarum corporibus status animarum, adiecta quadam sphaerarum vel siderum non otiosa descriptione: rerum facies non dissimilia significans a Tulliano Scipione per quietem sibi ingesta narratur.* (Macrobius in somn. Scip. l. I. c. 1.)

VI. 6. 15. † *Hunc ordinem Tullius non minore iudicio re servans, quam ingenio repertus est. Postquam in omni reip. otio ac negotio palmam iustitiae disputando dedit, sacras immortalium animarum sedes, et caelestium arcana regionum in ipso consummati operis fastigio locavit; indicans, quo his perveniendum vel potius revertendum sit, qui rem publicam cum prudentia, iustitia, fortitudine ac moderatione tractaverint. Sed ille Platonicus secretorum relator Er quidam nomine fuit, natione Pamphylus, miles officio, qui quum vulneribus in praelio acceptis vitam effudisse visus, duodecimo die demum inter ceteros una peremptos ultimo esset honorandus igne, subito seu recepta anima seu retenta, quidquid emensis inter utramque vitam diebus egerat videratve, tamquam publicum professus indicium, humano generi enuntiavit. Hanc fabulam Cicero licet ab indoctis, quasi ipse veri conscius, doleat irrisam, exemplum tamen stolidae reprehensionis vitans, excitari narraturum, quam reviviscere maluit.* (Idem ibidem.)

VII. 7. 16. † *Ac prius quam somnii verba consulamus, enodandum nobis est, a quo genere hominum Tullius memoret vel irrisam Platonis fabulam, vel, ne sibi idem eveniat, non vereri. Nec enim his verbis vult imperitum vulgus intelligi, sed genus hominum veri ignarum subperitiae ostentatione: quippe quos et legisse talia, et ad reprehendendum animatos constaret. Dicemus igitur et quos in tantum philosophum referat quamdam censurae exercuisse levitatem, quisve eorum etiam scriptam reliquerit accusationem etc. Epicureorum tota factio, aequo semper errore a vero devia, et illa existimans ridenda, quae nesciat, sacrum volumen et augustissima irrisit naturae seria. Colotes vero inter Epicuri auditores famosior et loquacitate notabilior, etiam in librum retulit, quae de hoc amarius reprehendit. Sed cetera, quae iniuria notavit, siquidem ad somnium, de quo hic procedit sermo, non attinent, hoc loco nobis omittenda sunt: illam calumniam persequemur, quae nisi supplodatur, manebit Ciceroni cum Platone communis. Ait* a philosopho fabulam non oportuisse confingi: quoniam nullum figmenti genus veri professoribus conveniret. Cur enim, *inquit*, si rerum caelestium notionem, si habitum nos animarum docere voluisti, non simplici et absoluta hoc insinuatione curatum est, sed quaesita persona casusque excogitata novitas, et composita advocati scena figmenti, ipsam quaerendi veri ianuam mendacio polluerunt? Haec quoniam, quum de Platonico Ere iactantur, etiam quietem Africani nostri somniantis incusant, resistamus urgenti et frustra arguens refellatur etc. (Macrob. l. I. cap. 2.)

VIII. 8. 17. † *Scipionem haec occasio ad narrandum somnium provocavit, quod longo tempore se testatus est silentio condidisse. Quum enim Laelius quereretur nullas Nasicae statuas in publico in interfecti ty-*

ranni remunerationem locatas; respondit Scipio post alia in haec verba: Sed quamquam sapientibus conscientia ipsa factorum egregiorum amplissimum virtutis est praemium; tamen illa divina virtus non statuas plumbo inhaerentes, nec triumphos arescentibus laureis, sed stabiliora quaedam et viridiora praemiorum genera desiderat. Quae tandem ista sunt, inquit Laelius? Tum Scipio, Patimini me, inquit, quoniam tertium diem iam feriati sumus — *et cetera, quibus ad narrationem somnii venit, docens illa esse stabiliora et viridiora praemiorum genera, quae ipse vidisset in caelo bonis rerum publicarum servata rectoribus.* (Idem l. I. c. 4.)

18. Somnium.

(Numerus primus huius ed. caput, medius binis semicirculis circumscriptus caput separatae olim Somnii editionis, tertius §. notat.)

IX. (I.) 9. Quum in Africam venissem M'.Manilio consuli ad quartam legionem tribunus, ut scitis, militum; nihil mihi potius fuit, quam ut Masinissam convenirem, regem familiae nostrae iustis de caussis amicissimum. Ad quem ut veni, complexus me senex collacrimavit, aliquantoque post suspexit in caelum, et, Grates, inquit, tibi ago, summe Sol, vobisque,reliqui Caelites, quod ante, quam ex hac vita migro, conspicio in meo regno et his tectis P. Cornelium Scipionem, cuius ego nomine ipso recreor: ita numquam ex animo meo discedit illius optimi atque invictissimi viri memoria. Deinde ego illum de suo regno, ille me de nostra re publica percontatus est: multisque verbis ultro citroque habitis ille nobis consumptus est dies.

X. 10. Post autem regio apparatu accepti sermonem in multam noctem produximus, quum senex nihil nisi de Africano loqueretur omniaque eius non facta solum, sed etiam dicta meminisset. Deinde, ut cubitum discessimus, me et de via, et qui ad multam noctem vigilassem, arctior, quam solebat, somnus complexus est. Hic mihi (credo equidem ex hoc, quod eramus locuti: fit enim fere, ut cogitationes sermonesque nostri pariant aliquid in somno tale, quale de Homero scribit Ennius, de quo videlicet saepissime vigilans solebat cogitare et loqui:) Africanus se ostendit ea forma, quae mihi ex imagine eius, quam ex ipso, erat notior; quem ut agnovi, equidem cohorrui: sed ille, Ades, inquit, animo, et omitte timorem, Scipio, et quae dicam, trade memoriae.

XI. (II.) 11. Videsne illam urbem, quae, parere populo Romano coacta per me renovat pristina bella, nec potest quiescere? (ostendebat autem Karthaginem de excelso et pleno stellarum, illustri et claro quodam loco) ad quam tu oppugnandam nunc venis paene miles? hanc hoc biennio consul evertes, eritque cognomen id tibi per te partum, quod habes adhuc a nobis hereditarium. Quum autem Karthaginem deleveris, triumphum egeris censorque fueris et obieris legatus Aegyptum, Syriam, Asiam, Graeciam, deligere iterum cos. absens bellumque maximum conficies, Numantiam excides. Sed quum eris curru Capitolium invectus, offendes rem publicam perturbatam consiliis nepotis mei.

XII. 12. Hic tu, Africane, ostendas oportebit patriae lumen animi, ingenii consiliique tui. Sed eius temporis ancipitem video quasi fatorum viam. Nam quum aetas tua septenos octies solis amfractus reditusque converterit, duoque hi numeri, quorum uterque plenus, alter altera de caussa, habetur, circuitu naturali summam tibi fatalem confecerint: in te unum atque in tuum nomen se tota convertet civitas: te senatus, te omnes boni, te socii, te Latini intuebuntur: tu eris unus, in quo nitatur civitatis salus; ac ne multa, dictator rem publicam constituas oportet, si impias propinquorum manus effugeris. Hic quum exclamasset Laelius, ingemuissentque ceteri vehementius; leniter arridens Scipio, Quaeso, inquit, ne me e somno excitetis, et rumpatis visum*; audite cetera.

XIII. (III.) 13. Sed quo sis, Africane, alacrior ad tutandum rem publicam, sic habeto: omnibus, qui patriam conservarint, adiuverint, auxerint, certum esse in caelo definitum locum, ubi beati aevo sempiterno fruantur: nihil est enim illi principi deo, qui omnem hunc mundum regit, quod quidem in terris fiat, acceptius, quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur: harum rectores et conservatores hinc profecti huc revertuntur.

XIV. 14. Hic ego, etsi eram perterritus non tam metu mortis, quam insidiarum a meis, quaesivi tamen, viveretne ipse et Paullus pater et alii, quos nos exstinctos arbitraremur. Immo vero, inquit, ii vivunt, qui ex corporum vinculis, tamquam e carcere evolaverunt: vestra vero, quae dicitur, vita mors est. Quin tu aspicis ad te venientem Paullum patrem? Quem ubi vidi, equidem vim lacrimarum profudi; ille autem me complexus atque osculans flere prohibebat.

XV. 15. Atque ego ut primum, fletu represso, loqui posse coepi, Quaeso inquam, pater, sanctissime atque optime, quoniam haec est vita, ut Africanum audio dicere, quid moror in terris? quin huc ad vos venire propero? Non est ita, inquit ille. Nisi enim deus is, cuius hoc templum est omne, quod conspicis, istis te corporis custodiis liberaverit, huc tibi aditus patere non potest. Homines enim sunt hac lege generati, qui tuerentur illum globum, quem in hoc templo medium vides, quae terra dicitur: hisque animus datus est ex illis sempiternis ignibus, quae sidera et stellas vocatis; quae globosae et rotundae, divinis animatae mentibus, circos suos orbesque conficiunt celeritate mirabili. Quare et tibi, Publi, et piis omnibus retinendus est animus in custodia corporis: nec iniussu eius, a quo ille est vobis datus, ex hominum vita migrandum est, ne munus humanum assignatum a deo defugisse videamini. Sed sic, Scipio, ut avus hic tuus, ut ego, qui te genui, iustitiam cole et pietatem: quae quum sit magna in parentibus et propinquis, tum in patria maxima est: ea vita via est in caelum et in hunc coetum eorum, qui iam vixerunt et corpore laxati illum incolunt locum, quem vides:

XVI. 16. (erat autem is splendidissimo candore inter flammas elucens circus, quem vos, ut a Graiis accepistis, orbem lacteum nuncupatis:) ex quo omnia mihi contemplanti praeclara cetera et mirabilia videbantur. Erant autem eae stellae, quas numquam ex hoc loco vidimus, et eae magnitudines omnium, quas esse numquam suspicati sumus: ex quibus erat illa minima, quae ultima caelo, citima terris, luce lucebat aliena. Stellarum autem globi terrae magnitudinem facile vincebant. Iam ipsa terra ita mihi parva visa est, ut me imperii nostri, quo quasi punctum eius attingimus, poeniteret.

XVII. (IV.) 17. Quam quum magis intuerer, Quaeso, inquit Africanus, quousque humi defixa tua mens erit? Nonne aspicis, quae in templa veneris? Novem tibi orbibus vel potius globis connexa sunt

omnia: quorum unus est caelestis, extimus, qui reliquos omnes complectitur, summus ipse deus, arcens et continens ceteros: in quo infixi sunt illi, qui volvuntur, stellarum cursus sempiterni: cui subiecti sunt septem; qui versantur retro contrario motu atque caelum; e quibus unum globum possidet illa, quam in terris Saturniam nominant: deinde est hominum generi prosperus et salutaris ille fulgor, qui dicitur Iovis: tum rutilus horribilisque terris, quem Martium dicitis: deinde subter mediam fere regionem sol obtinet, dux et princeps et moderator luminum reliquorum, mens mundi et temperatio, tanta magnitudine, ut cuncta sua luce illustret et compleat. Hunc ut comites consequuntur Veneris alter, alter Mercurii cursus: in infimoque orbe Luna, radiis solis accensa, convertitur. Infra autem iam nihil est, nisi mortale et caducum praeter animos munere deorum hominum generi datos: supra lunam sunt aeterna omnia: nam ea, quae est media et nona, tellus, neque movetur et infima est, et in eam feruntur omnia nutu suo pondera.

XVIII. (V.) 18. Quae quum intuerer stupens, ut me recepi, Quid? hic, inquam, quis est, qui complet aures meas, tantus et tam dulcis sonus? Hic est, inquit ille, qui intervallis coniunctus imparibus, sed tamen pro rata parte ratione distinctis, impulsu et motu ipsorum orbium conficitur et, acuta cum gravibus temperans, varios aequabiliter concentus efficit: nec enim silentio tanti motus incitari possunt, et natura fert, ut extrema ex altera parte graviter, ex altera autem acute sonent. Quam ob caussam summus ille caeli stellifer cursus, cuius conversio est concitatior, acuto et excitato movetur sono, gravissimo autem hic lunaris atque infimus· nam terra nona immobilis manens ima sede semper haeret, complexa medium mundi locum. Illi autem octo cursus, in quibus eadem vis est duorum, septem efficiunt distinctos intervallis sonos: qui numerus rerum omnium fere nodus est: quod docti homines nervis imitati atque cantibus, aperuere sibi reditum in hunc locum, sicut alii, qui praestantibus ingeniis in vita humana divina studia coluerunt. 19. Hoc sonitu oppletae aures hominum obsurduerunt: nec est ullus hebetior sensus in vobis, sicut,ubi Nilus ad illa, quae Catadupa nominantur, praecipitat ex altissimis montibus, ea gens, quae illum locum accolit, propter magnitudinem sonitus sensu audiendi caret. Hic vero tantus est totius mundi incitatissima conversione sonitus, ut eum aures hominum capere non possint, sicut intueri solem adversum nequitis, eiusque radiis acies vestra sensusque vincitur. Haec ego admirans, referebam tamen oculos ad terram identidem.

XIX. (VI.) 20. Tum Africanus, Sentio, inquit, te sedem etiam nunc hominum ac domum contemplari: quae si tibi parva, ut est, ita videtur; haec caelestia semper spectato, illa humana contemnito. Tu enim quam celebritatem sermonis hominum, aut quam expetendam gloriam consequi potes? Vides habitari in terra raris et angustis locis, et in ipsis quasi maculis, ubi habitatur, vastas solitudines interiectas: eosque, qui incolunt terram, non modo interruptos ita esse, ut nihil inter ipsos ab aliis ad alios manare possit, sed partim obliquos, partim transversos, partim etiam adversos stare vobis: a quibus exspectare gloriam certe nullam potestis.

XX. 21. Cernis autem eamdem terram quasi quibusdam redimitam et circumdatam cingulis; e quibus duos maxime inter se diversos, et caeli verticibus ipsis ex utraque parte subnixos, obriguisse pruina vides; medium autem illum et maximum solis ardore torreri: duos habitabiles, quorum australis ille, in quo qui insistunt, adversa vobis urgent vestigia, nihil ad vestrum genus: hic autem alter subiectus aquiloni, quem incolitis, cerne quam tenui vos parte contingat: omnis enim terra, quae colitur a vobis, angusta verticibus, lateribus latior, parva quaedam insula est, circumfusa illo mari, quod Atlanticum, quod magnum, quem Oceanum appellatis in terris: qui tamen tanto nomine quam sit parvus, vides. 22. Ex his ipsis cultis notisque terris num aut tuum aut cuiusquam nostrum nomen vel Caucasum hunc, quem cernis, transcendere potuit vel illum Gangem tranatare? Quis in reliquis orientis aut obeuntis solis ultimis aut aquilonis austrive partibus tuum nomen audiet? Quibus amputatis, cernis profecto, quantis in angustiis vestra gloria se dilatari velit. Ipsi autem, qui de vobis loquuntur, quamdiu loquentur?

XXI. (VII.) 23. Quin etiam si cupiat proles illa futurorum hominum deinceps laudes unius cuiusque nostrum a patribus acceptas posteris prodere, tamen propter eluviones exustionesque terrarum, quas accidere tempore certo necesse est, non modo aeternam, sed ne diuturnam quidem gloriam assequi possumus. Quid autem interest, ab iis, qui postea nascentur, sermonem fore de te, quum ab iis nullus fuerit, qui ante nati sunt? qui nec pauciores, et certe meliores fuerunt viri: XXII. 24. quum praesertim apud eos ipsos, a quibus audiri nomen nostrum potest, nemo unius anni memoriam consequi possit. Homines enim populariter annum tantummodo solis, id est unius astri, reditu metiuntur: quum autem ad idem, unde semel profecta sunt, cuncta astra redierint, eamdemque totius anni descriptionem longis intervallis retulerint, tum ille vere vertens annus appellari potest: in quo vix dicere audeo quam multa saecula hominum teneantur. Namque ut olim deficere sol hominibus exstinguique visus est, quum Romuli animus haec ipsa in templa penetravit; ita, quandoque eadem parte sol eodemque tempore iterum defecerit, tum signis omnibus ad idem principium stellisque revocatis, expletum annum habeto: huius quidem anni nondum vigesimam partem scito esse conversam.

XXIII. 25. Quocirca, si reditum in hunc locum desperaveris, in quo omnia sunt magnis et praestantibus viris; quanti tandem est ista hominum gloria, quae pertinere vix ad unius anni partem exiguam potest? Igitur alte spectare si voles, atque hanc sedem et aeternam domum contueri; neque te sermonibus vulgi dederis, nec in praemiis humanis spem posueris rerum tuarum: suis te oportet illecebris ipsa virtus trahat ad verum decus; quid de te alii loquantur, ipsi videant; sed loquentur tamen. Sermo autem omnis ille et angustiis cingitur iis regionum, quas vides, nec umquam de ullo perennis fuit, et obruitur hominum interitu et oblivione posteritatis exstinguitur.

XXIV. (VIII.) 26. Quae quum dixisset, Ego vero, inquam, o Africane, si quidem bene meritis de patria quasi limes ad caeli aditum patet, quamquam, a pueritia vestigiis ingressus patriis et tuis, decori vestro

non defui; nunc tamen, tanto praemio proposito, enitar multo vigilantius. Et ille: Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc: nec enim tu es, quem forma ista declarat; sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse: si quidem deus est, qui viget, qui sentit, qui meminit, qui providet, qui tam regit et moderatur et movet id corpus, cui praepositus est, quam hunc mundum ille princeps deus: et ut mundum ex quadam parte mortalem ipse deus aeternus, sic fragile corpus animus sempiternus movet.

XXV. 27. Nam quod semper movetur, aeternum est; quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur aliunde, quando finem habet motus, vivendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod sese movet, quia numquam deseritur a se, numquam ne moveri quidem desinit. Quin etiam ceteris, quae moventur, hic fons, hoc principium est movendi. Principio autem nulla est origo: nam ex principio oriuntur omnia: ipsum autem nulla ex re alia nasci potest: nec enim id esset principium, quod gigneretur aliunde: quod si numquam oritur, ne occidit quidem umquam. Nam principium exstinctum nec ipsum ab alio renascetur, nec ex se aliud creabit: siquidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se movetur: id autem nec nasci potest nec mori: vel concidat omne caelum omnisque natura consistat necesse est, nec vim ullam nanciscatur, qua a primo impulsu moveatur.

XXVI. (IX.) 28. Quum pateat igitur aeternum id esse, quod a se ipso moveatur; quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo: quod autem animal est, id motu cietur interiore et suo: nam haec est natura propria animi atque vis. Quae si est una ex omnibus, quae sese moveat, neque nata est certe et aeterna est. 29. Hanc tu exerce optimis in rebus! sunt autem optimae—curae de salute patriae: quibus agitatus et exercitatus animus velocius in hanc sedem et domum suam pervolabit. Idque ocius faciet, si iam tum, quum erit inclusus in corpore, eminebit foras et ea, quae extra erunt, contemplans, quam maxime se a corpore abstrahet. Namque eorum animi, qui se corporis voluptatibus dediderunt, earumque se quasi ministros praebuerunt, impulsuque libidinum voluptatibus obedientium, deorum et hominum iura violaverunt, corporibus elapsi circum terram ipsam volutantur; nec hunc in locum, nisi multis exagitati saeculis, revertuntur. — Ille discessit; ego somno solutus sum.

LIBRORUM DE RE PUBLICA INCERTORUM FRAGMENTA.

1. A qua isti avocant. (Fronto Exx. Elocc. v. Avocat p. 497.)

2. Vitam lugeo. (Idem ibid. v. Doleo p. 506.)

3. Idque ipsa natura non invitaret solum, sed etiam cogeret. (Nonius v. Invitare p. 321.)

4. Nitito. (Diomedes lib. I. p. 330.)

5. Excellunt. (Idem ibid. p. 371.)

6. In libris de Re publica a Cicerone illa virtus dicitur, quae prudentia. (Victorinus prooem. ad I. Rhet. Cic. p. 102. ed. Caperonn.)

7. Et quamquam optatissimum est, perpetuo fortunam quam florentissimam permanere; illa tamen aequabilitas vitae non tantum habet sensum, quantum quum ex saevis et perditis rebus ad meliorem statum fortuna revocatur. (Ammianus Marc. l. XV., c. 5.)

8. *Aliud civitas non est, quam concors hominum multitudo.* (Augustin. C. D. l. I. c. 15. Tom. V. p. 59.)

9. Cicero in dialogis nominavit foedifragos Afros. (Interpres Cruquianus ad Horatium od. IV. 8. 17. p. 232. b. Cf. Cic. Off. l. I. c. 12.)

10. Fanni, caussa difficilis laudare puerum: non enim res laudanda, sed spes est. (Servius ad Aen. l. VI. v. 877. e Ciceronis dialogo, p. 447. ed. Paris.)

His tria accedunt fragmenta, a Maio in testimoniorum numero posita:

11. — quod ait Cicero: Quoniam sumus ab ipsa calce eius interpellatione revocati — hanc quam nunc in Circo cretam vocamus, calcem antiqui dicebant. (Seneca Ep. 108. cf. Cic. Cat. c. 23.)

12. Deinde Ennianos colligit versus et in primis illos de Africano scriptos:

— — — — — cui nemo civi' neque hostis
quivit pro factis reddere op'rae pretium.
(Idem ibid.)

13. Est enim apud Ciceronem in his ipsis de Republ. hoc epigramma:

Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam:
mi soli coeli maxima porta patet.
(Idem ibid. Cf. Lactant. Inst. l. V. c. 19.)

133.

M. TULLII CICERONIS

DE LEGIBUS

LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero quum in libris de Republica magnam partem deperditis de optimo reipublicae statu exposuisset, scribendum etiam de optimis Legibus putavit, quibus respublica carere non posset. Hinc nati sunt de Legibus libri, nec omnes, (Macrobius enim VI., 4. quintum laudat, et Goerenzius e libr. de Legg. III., 20. sex fuisse libros docet, horumque quartum de potestate, quintum de iure publico, sextum de iure privato) nec integri ad nostram aetatem servati, quibus universam iuris ac legum caussam complectitur. Scripti sunt autem hi de legibus libri confecto iam bello Africano, cf. Cic. ad Div. IX, 2. extr. et Hülsemanno post Cic. mortem demum editi videntur. Colloquium autem Marci Ciceronis cum Q. fratre in Arpinati habitum incidit in annum U. c. 702.

ARG. Cicero primum naturam iuris explicat, eamque ab hominis repetit natura, deinde considerat quibus legibus civitas regi debeat; denique vero haec tractat, quae composita et descripta erant iura et iussa populorum, in his etiam populi Romani ius, quod civile dicitur. c. 5. In hac autem disputatione usus est philosophorum more, non veterum illorum Socraticorum, Academicorum et Peripateticorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae. Nam, quae veteres illi fuse ac libere disputare consueverant, ea Ciceronis temporibus, a Stoicis in primis, articulatim distincteque dicebantur, quod negabant satisfieri huic de legibus loco posse, nisi separatim de singulis capitibus disputaretur. c. 13. Primus liber tamquam fontes omnium legum omnisque iuris aperit, et ultimam legem dicit esse mentem Dei Optimi Maximi, omnia ratione iubentis et vetantis, a qua hominum vera lex proficiscitur, quae est ratio sapientis, apta ad iubendum et vetandum. cf. II., 4. Atque hoc est argumentum huius libri, eamque scholam certis capitibus distinguit. Primo igitur docet, a deo, cuius numine ac mente omnia regantur, praeclara quadam conditione generatum esse hominem; praeter alia enim bona soli ex omnium animantium generibus ac naturis attributam esse rationem; quae, quum adoleverit atque perfecta sit, sapientia nominetur, ut homini cum deo rationis societas sit, et, quia ratio lex sit, communio iuris, et quasi quaedam agnatio: quod a deo ratio sit ingenerata. c. 7-9. Deinde ostendit c. 10. 11. hominum inter ipsos esse, propter summam similitudinem et aequalitatem, summam societatem coniunctionemque: ex quo sequitur tertium, ad participandum alium ab alio communicandumque inter omnes ius, nos natura esse factos, efficiturque, quod quibusdam incredibile videtur, est autem necessarium, uti nihilo sese magis quisquam, quam alterum diligat. c 12. Ex his tribus tamquam principiis sua sponte intelligere quisque potest, natura ius, non opinione et iudicio humano contineri. c. 13-17. Sed de eodem peculiaris est multisque argumentis confirmata disputatio, cuius tamen particula quaedam statim ab initio interiit. Eam sequitur alia brevis, qua efficitur, ius et omne honestum sua sponte esse expetendum c. 18. seq. Conclusio libri est de laudibus philosophiae et de Academicorum veterum Peripateticorumque et Stoicorum de bono et malo controversiis, iisque magis de verbis quam de rebus.

I. 1. Atticus. Lucus quidem ille et haec Arpinatium quercus agnoscitur, saepe a me lectus in *Mario*. Si manet illa quercus, haec est profecto. Etenim est sane vetus. Quintus. Manet vero, Attice noster, et semper manebit. Sata est enim ingenio. Nullius autem agricolae cultu stirps tam diuturna, quam poetae versu seminari potest. Att. Quo tandem modo, Quinte? aut quale est istuc, quod poetae serunt? Mihi enim videris fratrem laudando suffragari tibi. Q. Sit ita sane. Verum tamen, dum Latinae loquentur litterae, quercus huic loco non deerit, quae Mariana dicatur: eaque, ut ait Scaevola de fratris mei Mario,

canescet saeclis innumerabilibus.

2. Nisi forte Athenae tuae sempiternam in arce oleam tenere potuerunt; aut, quod Homericus Ulixes Deli se proceram et teneram palmam vidisse dixit, hodie monstrant eamdem: multaque alia multis locis diutius commemoratione manent, quam natura stare potuerunt. Quare glandifera illa quercus, ex qua olim evolavit

nuntia fulva Iovis, miranda visa figura,

nunc sit haec. Sed quum eam tempestas vetustasve consumpserit, tamen erit his in locis quercus, quam Marianam quercum vocent. 3. Att. Non dubito id quidem. Sed hoc iam non ex te, Quinte, quaero, verum ex ipso poeta, tuine versus hanc quercum severint, an ita factum de Mario, ut scribis, acceperis. Marcus. Respondebo tibi equidem; sed non ante, quam mihi tu ipse responderis, Attice: certe non longe a tuis aedibus inambulans, post excessum suum Romulus Proculo Iulio dixerit, se deum esse et Quirinum vocari, templumque sibi dedicari in eo loco iusserit: et Athenis, non longe item a tua illa antiqua domo, Orithyiam Aquilo sustulerit: sic enim est traditum. 4. Att. Quorsum tandem aut cur ista quaeris? M. Nihil sane, nisi ne nimis diligenter inquiras in ea, quae isto modo memoriae sint prodita. Att. Atqui multa quaeruntur in Mario, fictane, an vera sint: et a nonnullis, quod et in recenti memoria, et in Arpinati homine versere veritas a te postulatur. M. Et me

hercule ego me cupio non mendacem putari. Sed tamen nonnulli isti, Tite, faciunt imperite, qui in isto periculo non ut a poeta, sed ut a teste veritatem exigant. Nec dubito, quin iidem, et cum Egeria collocutum Numam, et ab aquila Tarquinio apicem impositum putent. Q. Intelligo, te, frater, alias in historia leges observandas putare, alias in poemate. 5. M. Quippe quum in illa ad veritatem, Quinte, referantur, in hoc ad delectationem pleraque. Quamquam et apud Theopompum sunt innumerabiles fabulae.

II. Att. Teneo, quam optabam, occasionem, neque omittam. M. Quam tandem, Tite? Att. Postulatur a te iamdiu, vel flagitatur potius historia. Sic enim putant, te illam tractante, effici posse, ut in hoc etiam genere Graeciae nihil cedamus. Atque, ut audias, quid ego ipse sentiam, non solum mihi videris eorum studiis, qui litteris delectantur, sed etiam patriae debere hoc munus; ut ea, quae salva per te est, per te eumdem sit ornata. Abest enim historia litteris nostris, ut et ipse intelligo et ex te persaepe audio. Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe quum sit opus, ut tibi quidem videri solet, unum hoc oratorium maxime. 6. Quamobrem aggredere, quaesumus, et sume ad hanc rem tempus, quae est a nostris hominibus adhuc aut ignorata aut relicta. Nam post annales pontificum maximorum, quibus nihil potest esse iucundius, si aut ad Fabium aut ad eum, qui tibi semper in ore est, Catonem aut ad Pisonem aut ad Fannium aut ad Vennonium venias; quamquam ex his alius alio plus habet virium, tamen quid tam exile, quam isti omnes? Fannii autem aetati coniunctus Antipater paullo inflavit vehementius, habuitque vires agrestes ille quidem atque horridas sine nitore ac palaestra, sed tamen admonere reliquos potuit, ut accuratius scriberent. Ecce autem successere huic Gellii, Clodius, Asellio, nihil ad Caelium, sed potius ad antiquorum languorem atque inscitiam. 7. Nam quid Macrum numerem? cuius loquacitas habet aliquid argutiarum, — nec id tamen ex illa erudita Graecorum copia, sed ex librariolis Latinis, — in orationibus autem multas ineptias, elatio summam impudentiam. Sisenna, eius amicus, omnes adhuc nostros scriptores, nisi qui forte nondum ediderunt, de quibus existimare non possumus, facile superavit. Is tamen neque orator in numero vestro umquam est habitus, et in historia puerile quiddam consectatur: ut unum Clitarchum, neque praeterea quemquam de Graecis, legisse videatur; eum tamen velle dumtaxat imitari; quem si assequi posset, aliquantum ab optimo tamen abesset. Quare tuum est munus, hoc a te exspectatur; nisi quid Quinto videtur secus. III. 8. Q. Mihi vero nihil: et saepe de isto collocuti sumus. Sed est quaedam inter nos parva dissensio. Att. Quae tandem? Q. A quibus temporibus scribendi capiat exordium. Ego enim ab ultimis censeo, quoniam illa sic scripta sunt, ut ne legantur quidem: ipse autem aequalem aetatis suae memoriam deposcit, ut ea complectatur, quibus ipse interfuit. Att. Ego vero huic potius assentior. Sunt enim maximae res in hac memoria atque aetate nostra; tum autem hominis amicissimi, Cn. Pompeii, laudes illustrabit. Incurret etiam in illum met memorabilem annum suum. Quae ab isto malo praedicari, quam, ut aiunt, de Remo et Romulo. M. Intelligo equidem, a me istum laborem iamdiu postulari, Attice: quem non recusarem, si mihi ullum tribueretur vacuum tempus ac liberum. Neque enim occupata opera, neque impedito animo res tanta suscipi potest: utrumque opus est, et cura vacare et negotio. 9. Att. Quid? ad cetera (quae scripsisti plura, quam quisquam e nostris) quod tibi tandem tempus vacuum fuit concessum? M. Subseciva quaedam tempora incurrunt, quae ego perire non patior; ut, si qui dies ad rusticandum dati sint, ad eorum numerum accommodentur, quae scribimus. Historia vero nec institui potest, nisi praeparato otio, nec exiguo tempore absolvi: et ego animi pendere soleo, quum, semel quid orsus, traducor alio; neque tam facile interrupta contexo, quam absolvo instituta. 10. Att. Legationem aliquam nimirum oratio ista postulat aut eiusmodi quampiam cessionem liberam atque otiosam. M. Ego vero aetatis potius vacationi confidebam, quum praesertim non recusarem, quo minus, more patrio sedens in solio, consulentibus responderem, senectutisque non inertis grato atque honesto fungerer munere. Sic enim mihi liceret et isti rei, quam desideras, et multis uberioribus atque maioribus operae, quantum vellem, dare.

IV. 11. Att. Atqui vereor, ne istam caussam nemo noscat, tibique semper dicendum sit: et eo magis, quod te ipse mutasti, et aliud dicendi instituisti genus: ut, quemadmodum Roscius, familiaris tuus, in senectute numeros in cantu ceciderat, ipsasque tardiores fecerat tibias, sic tu a contentionibus, quibus summis uti solebas, quotidie relaxes aliquid, ut iam oratio tua non multum a philosophorum lenitate absit. Quod sustinere quum vel summa senectus posse videatur, nullam tibi a caussis vacationem video dari. 12. Q. At mehercule ego arbitrabar posse id populo nostro probari, si te ad ius respondendum dedisses. Quamobrem, quum placebit, experiendum tibi censeo. M. Si quidem, Quinte, nullum esset in experiendo periculum. Sed vereor, ne, dum minuere velim laborem, augeam, atque ad illam caussarum operam, ad quam ego numquam nisi paratus et meditatus accedo, adiungatur haec iuris interpretatio, quae non tam mihi molesta sit propter laborem, quam quod dicendi cogitationem auferat, sine qua ad nullam maiorem umquam caussam sum ausus accedere. 13. Att. Quin igitur ista ipsa explicas nobis his subsecivis, ut ais, temporibus, et conscribis de iure civili subtilius, quam ceteri? Nam et a primo tempore aetatis iuri studere te memini, quum ipse etiam ad Scaevolam ventitarem: neque umquam mihi visus es ita te ad dicendum dedisse, ut ius civile contemneres. M. In longum sermonem me vocas, Attice: quem tamen, nisi Quintus aliud quid nos agere mavult, suscipiam: et, quoniam vacui sumus, dicam. Q. Ego vero libenter audierim. Quid enim agam potius? aut in quo melius hunc consumam diem? 14. M. Quin igitur ad illa spatia nostra sedesque pergimus? ubi, quum satis erit ambulatum, requiescemus; nec profecto nobis delectatio deerit, aliud ex alio quaerentibus. Att. Nos vero: et hac quidem adire, si placet, per ripam et umbram. Sed iam ordire explicare, quaeso, de iure civili quid sentias. M. Egone? summos fuisse in civitate nostra viros, qui id interpretari populo et responsitare soliti sint: sed eos, magna professos, in parvis esse versatos. Quid enim est tantum, quantum ius civitatis? quid autem tam exiguum, quam est munus hoc eorum, qui consuluntur? quamquam est populo necessarium. Nec vero eos, qui ei muneri praefuerunt, universi iuris expertes fuisse existimo, sed hoc civile quod vocant, eatenus exercuerunt, quoad populum praestare voluerunt. Id autem in cognitione est tenue, in usu necessarium. Quamobrem quo

me vocas? aut quid hortaris? ut libellos conficiam de stillicidiorum ac de parietum iure? aut ut stipulationum et iudiciorum formulas componam? quae et scripta sunt a multis diligenter et sunt humiliora, quam illa, quae a vobis exspectari puto. V. 15. Att. Atqui, si quaeres, ego quid exspectem: quoniam scriptum est a te de optimo reipublicae statu, consequens esse videtur, ut scribas tu idem de legibus: sic enim fecisse video Platonem illum tuum, quem tu admiraris, quem omnibus anteponis, quem maxime diligis. M. Visne igitur, ut ille Crete cum Clinia et cum Lacedaemonio Megillo, aestivo, quemadmodum describit, die, in cupressetis Cnosiorum et spatiis silvestribus, crebro insistens, interdum acquiescens, de institutis rerum publicarum ac de optimis legibus disputat: sic nos inter has procerissimas populos in viridi opacaque ripa inambulantes, tum autem residentes, quaeramus iidem de rebus aliquid uberius, quam forensis usus desiderat? 16. Att. Ego vero ista audire cupio. M. Quid ait Quintus? Q. Nulla de re magis. M. Et recte quidem. Nam sic habetote, nullo in genere disputandi magis honeste patefieri, quid sit homini tributum natura; quantam vim rerum optimarum mens humana contineat; cuius muneris colendi efficiendique caussa nati et in lucem editi simus; quae sit coniunctio hominum; quae naturalis societas inter ipsos. His enim explicatis, fons legum et iuris inveniri potest. 17. Att. Non ergo a praetoris edicto, ut plerique nunc, neque a XII tabulis, ut superiores, sed penitus ex intima philosophia hauriendam iuris disciplinam putas. M. Non enim id quaerimus hoc sermone, Pomponi, quemadmodum caveamus in iure, aut quid de quaque consultatione respondeamus. Sit ista res magna, sicut est; quae quondam a multis claris viris, nunc ab uno summa auctoritate et scientia sustinetur: sed nobis ita complectenda in hac disputatione tota caussa est universi iuris ac legum, ut hoc, civile quod dicimus, in parvum quemdam et angustum locum concludatur [naturae]. Natura enim iuris explicanda est nobis, eaque ab hominis repetenda natura: considerandae leges, quibus civitates regi debeant: tum haec tractanda, quae composita sunt et descripta, iura et iussa populorum, in quibus ne nostri quidem populi latebunt; quae vocantur iura civilia. VI. 18. Q. Alte vero, et, ut oportet, a capite, frater, repetis quod quaerimus: et qui aliter ius civile tradunt, non tam iustitiae, quam litigandi tradunt vias. M. Non est ita, Quinte: ac potius ignoratio iuris litigiosa est, quam scientia. Sed haec posterius. Nunc iuris principia videamus.

Igitur doctissimis viris proficisci placuit a lege: haud scio an recte, si modo, ut iidem definiunt, *lex* est ratio summa, insita in natura, quae iubet ea, quae facienda sunt, prohibetque contraria. Eadem ratio quum est in hominis mente confirmata et confecta, lex est. 19. Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere: eamque rem illi Graeco putant nomine, a suum cuique tribuendo, appellatam; ego nostro, a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est. Quod si ita recte dicitur, ut mihi quidem plerumque videri solet; a lege ducendum est iuris exordium: ea est enim naturae vis, ea mens ratioque prudentis, ea iuris atque iniuriae regula. Sed quoniam in populari ratione omnis nostra versatur oratio, populariter interdum loqui necesse erit, et eam legem, quae scripto sancit quod vult, aut iubendo aut vetando, ut vulgus, appellare. Constituendi vero iuris ab illa summa lege capiamus exordium, quae saeculis omnibus ante nata est, quam scripta lex ulla, aut quam omnino civitas constituta. 20. Q. Commodius vero et ad rationem instituti sermonis sapientius. M. Visne ergo, ipsius iuris ortum a fonte repetamus? quo invento, non erit dubium, quo sint haec referenda, quae quaerimus. Q. Ego vero ita faciendum esse censeo. Att. Me quoque ascribito fratris sententiae. M. Quoniam igitur eius reipublicae, quam optimam esse docuit in illis sex libris Scipio, tenendus est nobis et servandus status, omnesque leges accommodandae ad illud civitatis genus, serendi etiam mores, nec scriptis omnia sancienda: repetam stirpem iuris a natura, qua duce est nobis omnis disputatio explicanda. Att. Rectissime: et quidem ista duce errari nullo pacto potest.

VII. 21. M. Dasne igitur hoc nobis, Pomponi, (nam Quinti novi sententiam) deorum immortalium vi et natura, ratione, potestate, mente, numine, sive quod est aliud verbum, quo planius significem quod volo, naturam omnem regi? Nam si hoc non probas, ab eo nobis caussa ordienda est potissimum. Att. Do sane, si postulas. Etenim propter hunc concentum avium strepitumque fluminum, non vereor, condiscipulorum ne quis exaudiat. M. Atqui cavendum est. Solent enim, id quod virorum bonorum est, admodum irasci. Nec vero ferent, si audierint, te primum caput viri optimi prodidisse: in quo scripsit, *Nihil curare deum, nec sui, nec alieni.* 22. Att. Perge, quaeso; nam id, quod tibi concessi, quorsus pertineat, exspecto. M. Non faciam longius. Huc enim pertinet: animal hoc providum, sagax, multiplex, acutum, memor, plenum rationis et consilii, quem vocamus *hominem,* praeclara quadam conditione generatum esse a supremo deo. Solum est enim ex tot animantium generibus atque naturis particeps rationis et cogitationis, quum cetera sint omnia expertia. Quod est autem, non dicam in homine, sed in omni caelo atque terra, ratione divinius? (Quae quum adolevit atque perfecta est, nominatur rite sapientia.) 23. Est igitur, quoniam nihil est ratione melius, eaque et in homine et in deo, prima homini cum deo rationis societas. Inter quos autem ratio, inter eosdem etiam recta ratio communis est. Quae quum sit lex, lege quoque consociati homines cum diis putandi sumus. Inter quos porro est communio legis, inter eos communio iuris est. Quibus autem haec sunt [inter eos] communia, civitatis eiusdem habendi sunt. Si vero iisdem imperiis et potestatibus parent, multo etiam magis. Parent autem huic caelesti descriptioni mentique divinae et praepotenti deo; ut iam universus hic mundus una civitas sit communis deorum atque hominum existimanda. Et, quod in civitatibus ratione quadam, de qua dicetur idoneo loco, agnationibus familiarum distinguuntur status, id in rerum natura tanto est magnificentius tantoque praeclarius; ut homines deorum agnatione et gente teneantur.

VIII. 24. Nam quum de natura hominis quaeritur, disputari solet, (et nimirum ita sunt, ut disputantur,) perpetuis cursibus conversionibusque caelestibus exstitisse quamdam maturitatem serendi generis humani; quod sparsum in terras atque satum divino auctum sit animorum munere. Quumque alia, quibus cohaererent homines, e mortali genere sumpserint, quae fragilia essent et caduca; animum esse ingeneratum a deo. Ex quo vere vel agnatio nobis cum cae-

lestibus, vel genus, vel stirps appellari potest. Itaque ex tot generibus nullum est animal praeter hominem, quod habeat notitiam aliquam dei: ipsisque in hominibus nulla gens est neque tam immansueta, neque tam fera, quae non, etiam si ignoret, qualem habere deum deceat, tamen habendum sciat. 25. Ex quo efficitur illud, ut is agnoscat deum, qui, unde ortus sit, quasi recordetur ac noscat. Iam vero virtus eadem in homine ac deo est, neque ullo alio ingenio praeterea. Est autem virtus nihil aliud, quam in se perfecta et ad summum perducta natura. Est igitur homini cum deo similitudo. Quod quum ita sit, quae tandem potest esse propior certiorve cognatio? Itaque ad hominum commoditates et usus tantam rerum ubertatem natura largita est, ut ea, quae gignuntur, donata consulto nobis, non fortuito nata videantur: nec solum ea, quae frugibus atque bacis terrae foetu profunduntur, sed etiam pecudes: quod perspicuum sit, partim esse ad usum hominum, partim ad fructum, partim ad vescendum procreatas. 26. Artes vero innumerabiles repertae sunt, docente natura. Quam imitata ratio res ad vitam necessarias sollerter consecuta est. IX. Ipsum autem hominem eadem natura non solum celeritate mentis ornavit, sed etiam sensus tamquam satellites attribuit ac nuntios: et rerum plurimarum obscurarum necessarias intelligentias enudavit, quasi fundamenta quaedam scientiae: figuramque corporis habilem et aptam ingenio humano dedit. Nam quum ceteras animantes abiecisset ad pastum, solum hominem erexit ad caelique, quasi cognationis domiciliique pristini, conspectum excitavit: tum speciem ita formavit oris, ut in ea penitus reconditos mores effingeret. 27. Nam et oculi nimis arguti, quemadmodum animo affecti sumus, loquuntur; et is, qui appellatur vultus, qui nullo in animante esse praeter hominem potest, indicat: cuius vim Graeci norunt, nomen omnino non habènt. Omitto opportunitates habilitatesque reliqui corporis, moderationem vocis, orationis vim, quae conciliatrix est humanae maxime societatis: neque enim omnia sunt huius disputationis ac temporis, et hunc locum satis, ut mihi videtur, in his libris, quos legistis, expressit Scipio. Nunc quoniam hominem, quod principium reliquarum rerum esse voluit, generavit et ornavit deus, perspicuum sit illud (ne omnia disserantur), ipsam per se naturam longius progredi: quae etiam nullo docente profecta ab iis, quorum, ex prima et inchoata intelligentia, genera cognovit, confirmat ipsa per se rationem et perficit.

X. 28. Att. Dii immortales, quam tu longe iuris principia repetis! atque ita, ut ego non modo illa non properem, quae exspectabam a te de iure civili, sed facile patiar, te hunc diem vel totum in isto sermone consumere. Sunt enim haec maiora, quae aliorum caussa fortasse complecteris, quam ipsa illa, quorum haec caussa praeparantur. M. Sunt haec quidem magna, quae nunc breviter attinguntur: sed omnium, quae in doctorum hominum disputatione versantur, nihil est profecto praestabilius, quam plane intelligi, nos ad iustitiam esse natos, neque opinione, sed natura constitutum esse ius. Id iam patebit, si hominum inter ipsos societatem coniunctionemque perspexeris. 29. Nihil est enim unum uni tam simile, tam par, quam omnes inter nosmetipsos sumus. Quod si depravatio consuetudinum, si opinionum vanitas non imbecillitatem animorum torqueret et flecteret, quocumque coepisset: sui nemo ipse tam similis esset, quam omnes sunt omnium. Itaque quaecumque est hominis definitio, una in omnes valet. 30. Quod argumenti satis est, nullam dissimilitudinem esse in genere: quae si esset, non una omnes definitio contineret. Etenim ratio, qua una praestamus belluis, per quam coniectura valemus, argumentamur, refellimus, disserimus, conficimus aliquid, concludimus, certe est communis, doctrinâ differens, discendi quidem facultate par. Nam et sensibus eadem omnia comprehenduntur: et ea, quae movent sensus, itidem movent omnium: quaeque in animis imprimuntur, de quibus ante dixi, inchoatae intelligentiae similiter in omnibus imprimuntur: interpresque est mentis oratio, verbis discrepans, sententiis congruens. 31. Nec est quisquam gentis ullius, qui ducem naturam nactus ad virtutem pervenire non possit. XI. Nec solum in rectis, sed etiam in pravitatibus insignis est humani generis similitudo. Nam et voluptate capiuntur omnes: quae etsi est illecebra turpitudinis, tamen habet quiddam simile naturalis boni; est enim suavitate delectans: sic ab errore mentis, tamquam salutare aliquid, asciscitur: similique inscitia mors fugitur, quasi dissolutio naturae: vita expetitur, quia nos, in quo nati sumus, continet; dolor in maximis malis ducitur, tum sua asperitate, tum quod naturae interitus videtur sequi. 32. Propterque honestatis et gloriae similitudinem beati, qui honorati sunt, videntur: miseri autem, qui inglorii. Molestiae, laetitiae, cupiditates, timores similiter omnium mentes pervagantur: nec, si opiniones aliae sunt apud alios, idcirco, qui canem et felem ut deos colunt, non eadem superstitione, qua ceterae gentes, conflictantur. Quae autem natio non comitatem, non benignitatem, non gratum animum et beneficii memorem diligit? quae superbos, quae maleficos, quae crudeles, quae ingratos non aspernatur, non odit? quibus ex rebus quum omne genus hominum sociatum inter se esse intelligatur, illud extremum est, quod recte vivendi ratio meliores efficit. Quae si approbatis, pergam ad reliqua: sin quid requiritis, id explicemus prius. Att. Nos vero nihil: ut pro utroque respondeam.

XII. 33. M. Sequitur igitur, ad participandum alium ab alio, communicandumque inter omnes ius, homines natura esse factos — atque hoc in omni hac disputatione sic intelligi volo, ius* quod dicam, naturam esse —, tantam autem esse corruptelam malae consuetudinis, ut ab ea tamquam igniculi exstinguantur a natura dati, exorianturque et confirmentur vitia contraria. Quod si, quo modo est natura, sic iudicio homines *humani* (ut ait poeta) *nihil a se alienum putarent*, coleretur ius aeque ab omnibus. Quibus enim ratio a natura data est, iisdem etiam recta ratio data est: ergo et lex, quae est recta ratio in iubendo et vetando: si lex, ius quoque. At omnibus ratio. Ius igitur datum est omnibus: recteque Socrates exsecrari eum solebat, qui primus utilitatem a natura seiunxisset. 34. Id enim querebatur caput esse exitiorum omnium: unde est illa Pythagorea vox, [*Τὰ τῶν φίλων κοινά, καὶ φιλίαν ἰσότητα*]. Ex quo perspicitur, quum hanc benevolentiam tam late longeque diffusam vir sapiens in aliquem pari virtute praeditum contulerit, tum illud effici, quod quibusdam incredibile videatur, sit autem necessarium, ut nihilo sese plus, quam alterum diligat. Quid enim est, quod differat, quum sint cuncta paria? Quod si interesse quippiam tantulum modo potuerit, iam amicitiae nomen occiderit: cuius est ea vis, ut, simul atque sibi aliquid, quam alteri,

maluerit, nulla sit. Quae praemuniuntur omnia reliquo sermoni disputationique nostrae, quo facilius, ius in natura esse positum, intelligi possit. De quo quum perpauca dixero, tum ad ius civile veniam, ex quo haec omnis nata est oratio.

XIII. 35. Q. Tu vero iam perpauca scilicet. Ex iis enim, quae dixisti, Attico videtur, mihi quidem certe, ex natura ortum esse ius. Att. An mihi aliter videri possit, quum haec iam perfecta sint: primum, quasi muneribus deorum nos esse instructos et ornatos: secundo autem, unam esse hominum inter ipsos vivendi parem communemque rationem: deinde, omnes inter se naturali quadam indulgentia et benevolentia, tum etiam societate iuris contineri? Quae quum vera esse recte, ut arbitror, concesserimus, quî iam licet nobis a natura leges et iura seiungere? 36. M. Recte dicis: et res se sic habet. Verum philosophorum more, non veterum quidem illorum, sed eorum, qui quasi officinas instruxerunt sapientiae, quae fuse olim disputabantur ac libere, ea nunc articulatim distincteque dicuntur. Neque enim satisfieri censent huic loco, qui nunc est in manibus, nisi separatim hoc ipsum, naturae esse ius, disputarint. Att. Et scilicet tua libertas disserendi amissa est: aut tu is es, qui in disputando non tuum iudicium sequare, sed auctoritati aliorum pareas. 37. M. Non semper, Tite: sed, iter huius sermonis quod sit, vides. Ad respublicas firmandas, et ad stabiliendas vires, sanandos populos omnis nostra pergit oratio. Quocirca vereor committere, ut non bene provisa et diligenter explorata principia ponantur: nec tamen ut omnibus probentur, (nam id fieri non potest,) sed ut iis, qui omnia recta atque honesta per se expetenda duxerunt, et aut nihil omnino in bonis numerandum, nisi quod per se ipsum laudabile esset, aut certe nullum habendum magnum bonum, nisi quod vere laudari sua sponte posset, — 38. his omnibus (sive in Academia vetere cum Speusippo, Xenocrate, Polemone manserunt; sive Aristotelem et Theophrastum, cum illis re congruentes, genere docendi paullum differentes, secuti sunt: sive, ut Zenoni visum est, rebus non commutatis, immutaverunt vocabula: sive etiam Aristonis difficilem atque arduam, sed iam tamen fractam et convictam sectam secuti sunt, ut, virtutibus exceptis atque vitiis, cetera in summa aequalitate ponerent:) his omnibus haec, quae dixi, probantur. 39. Sibi autem indulgentes et corpori deservientes atque omnia, quae sequantur in vita, quaeque fugiant, voluptatibus et doloribus ponderantes, etiam si vera dicunt, (nihil enim opus est hoc loco litibus,) in hortulis suis iubeamus dicere, atque etiam ab omni societate reipublicae, cuius partem nec norunt ullam, nec umquam nosse voluerunt, paullisper facessant, rogemus. Perturbatricem autem harum omnium rerum Academiam, hanc ab Arcesila et Carneade recentem, exoremus, ut sileat. Nam si invaserit in haec, quae satis scite nobis instructa et composita videntur, nimias edet ruinas. Quam quidem ego placare cupio, submovere non audeo.

(Desunt hic fortasse nonnulla de peccati conscientia et scelerum poenis.)

XIV. 40. * * * nam et in iis sine illius suffimentis expiati sumus. At vero scelerum in homines atque impietatum nulla expiatio est. Itaque poenas luunt non tam iudiciis, (quae quondam nusquam erant, hodie multifariam nulla sunt; ut sint tamen, persaepe falsa sunt) sed ut eos agitent insectenturque furiae, non *ardentibus taedis*, sicut in fabulis, sed angore conscientiae fraudisque cruciatu. Quod si homines ab iniuria poena, non natura arcere deberet, quaenam sollicitudo vexaret impios, sublato suppliciorum metu? Quorum tamen nemo tam audax umquam fuit, quin aut abnueret a se commissum esse facinus, aut iusti sui doloris caussam aliquam fingeret, defensionemque facinoris a naturae iure aliquo quaereret. Quae si appellare audent impii, quo tandem studio colentur a bonis? Quod si poena, si metus supplicii, non ipsa turpitudo, deterret ab iniuriosa facinorosaque vita: nemo est iniustus: aut incauti potius habendi sunt improbi. 41. Tum autem qui non ipso honesto movemur, ut boni viri simus, sed utilitate aliqua atque fructu, callidi simus, non boni. Nam quid faciet is homo in tenebris, qui nihil timet nisi testem et iudicem? quid, in deserto quo loco nactus, quem multo auro spoliare possit, imbecillum atque solum? Noster quidem hic natura iustus vir ac bonus etiam colloquetur, iuvabit, in viam deducet: is vero, qui nihil alterius caussa faciet, metietur suis commodis omnia, videtis, credo, quid sit acturus. Quod si negabit, se illi vitam erepturum et aurum ablaturum; numquam ob eam caussam negabit, quod id natura turpe iudicet, sed quod metuat, ne emanet, id est, ne malum habeat. O rem dignam, in qua non modo docti, verum etiam agrestes erubescant! XV. 42. Iam vero illud stultissimum, existimare omnia iusta esse, quae scita sint populorum institutis aut legibus. Etiamne, si quae leges sint tyrannorum? si triginta illi Athenis leges imponere voluissent, aut si omnes Athenienses delectarentur tyrannicis legibus, num idcirco hae leges iustae haberentur? Nihilo, credo, magis illa, quam interrex noster tulit, ut dictator, quem vellet civium, indicta caussa impune posset occidere. Est enim unum ius, quo devincta est hominum societas, et quod lex constituit una. Quae lex est recta ratio imperandi atque prohibendi: quam qui ignorat, is est iniustus, sive est illa scripta uspiam, sive nusquam. Quod si iustitia est obtemperatio scriptis legibus institutisque populorum, et si, ut iidem dicunt, utilitate omnia metienda sunt: negliget leges, easque perrumpet, si poterit, is, qui sibi eam rem fructuosam putabit fore. Ita fit, ut nulla sit omnino iustitia, si neque natura est, et ea, quae propter utilitatem constituitur, utilitate alia convellitur. 43. Atque, si natura confirmatura ius non erit, virtutes omnes tollentur. Ubi enim liberalitas, ubi patriae caritas, ubi pietas, ubi aut bene merendi de altero aut referendae gratiae voluntas poterit exsistere? Nam haec nascuntur ex eo, quia natura propensi sumus ad diligendos homines: quod fundamentum iuris est. Neque solum in homines obsequia, sed etiam in deos caerimoniae religionesque tolluntur: quas non metu, sed ea coniunctione, quae est homini cum deo, conservandas puto. XVI. Quod si populorum iussis, si principum decretis, si sententiis iudicum iura constituerentur: ius esset latrocinari; ius adulterare; ius testamenta falsa supponere, si haec suffragiis aut scitis multitudinis probarentur. 44. Quae si tanta potestas est stultorum sententiis atque iussis, ut eorum suffragiis rerum natura vertatur: cur non sanciunt, ut, quae mala perniciosaque sunt, habeantur pro bonis ac salutaribus? aut cur, quum ius ex iniuria lex facere possit, bonum eadem facere non possit ex malo? Atqui nos legem bonam a mala nulla alia nisi naturae norma dividere possumus. Nec solum ius et iniuria a natura diiudicantur, sed omnino

omnia honesta ac turpia. Nam et communis intelligentia notas nobis res efficit, easque in animis nostris inchoavit, ut honesta in virtute ponantur, in vitiis turpia. 45. Haec autem in opinione existimare, non in natura posita, dementis est. Nam nec arboris, nec equi virtus, quae dicitur, (in quo abutimur nomine) in opinione sita est, sed in natura. Quod si ita est, honesta quoque et turpia natura diiudicanda sunt. Nam si opinione universa virtus, eadem eius etiam partes probarentur. Quis igitur prudentem et, ut ita dicam, catum non ex ipsius habitu, sed ex aliqua re externa iudicet? Est enim virtus perfecta ratio; quod certe in natura est. Igitur omnis honestas eodem modo. XVII. Nam ut vera et falsa, ut consequentia et contraria sua sponte, non aliena iudicantur: sic constans et perpetua ratio vitae, quae est virtus, itemque inconstantia, quod est vitium, sua natura probabitur. 46. Nos ingenia iuvenum non item? at ingenia natura: virtutes et vitia, quae exsistunt ab ingeniis, aliter iudicabuntur? an ea aliter: honesta et turpia non ad naturam referri necesse erit? Quod laudabile bonum est, in se habeat quod laudetur necesse est: ipsum enim bonum non est opinionibus, sed natura. Nam ni ita esset, beati quoque opinione essent. Quo quid dici potest stultius? Quare quum et bonum et malum natura iudicetur, et ea sint principia naturae: certe honesta quoque et turpia simili ratione diiudicanda et ad naturam referenda sunt. 47. Sed perturbat nos opinionum varietas hominumque dissensio: et quia non idem contingit in sensibus, hos natura certos putamus: illa, quae aliis sic, aliis secus, nec iisdem semper uno modo videntur, ficta esse ducimus. Quod est longe aliter. Nam sensus nostros non parens, non nutrix, non magister, non poeta, non scena depravat, non multitudinis consensus abducit a vero. Animis omnes tenduntur insidiae, vel ab iis, quos modo enumeravi, qui, teneros et rudes quum acceperunt, inficiunt et flectunt, ut volunt, vel ab ea, quae penitus in omni sensu implicata insidet imitatrix boni, voluptas, malorum autem mater omnium: cuius blanditiis corrupti, quae natura bona sunt, quia dulcedine hac et scabie carent, non cernunt satis.

XVIII. 48. Sequitur, ut conclusa mihi iam haec sit omnis oratio, (id quod ante oculos ex iis est, quae dicta sunt,) et ius et omne honestum sua sponte esse expetendum. Etenim omnes viri boni ipsam aequitatem et ius ipsum amant, nec est viri boni, errare et diligere, quod per se non sit diligendum. Per se igitur ius est expetendum et colendum. Quod si ius, etiam iustitia: sic reliquae quoque virtutes per se colendae sunt. Quid? liberalitas gratuitane est, an mercenaria? Si sine praemio benigna est, gratuita: si cum mercede, conducta: nec est dubium, quin is, qui liberalis benignusque dicitur, officium, non fructum sequatur. Ergo item iustitia nihil expetit praemii, nihil pretii. Per se igitur expetitur. Eademque omnium virtutum caussa atque sententia est. 49. Atque etiam si emolumentis, non suapte natura virtus expetitur, una erit virtus, quae malitia rectissime dicetur. Ut enim quisque maxime ad suum commodum refert, quaecumque agit, ita minime est vir bonus: ut, qui virtutem praemio metiuntur, nullam virtutem, nisi malitiam putent. Ubi enim beneficus, si nemo alterius caussa benigne facit? ubi gratus, si non eum ipsum cernunt grati, cui referunt gratiam? ubi illa sancta amicitia, si non ipse amicus per se amatur toto pectore, ut dicitur? qui etiam deserendus et abiiciendus est, desperatis emolumentis et fructibus. Quo quid potest dici immanius? Quod si amicitia per se colenda est, societas quoque hominum et aequalitas et iustitia per se expetenda. 50. Quod ni ita est, omnino iustitia nulla est. Id enim iniustissimum ipsum est, iustitiae mercedem quaerere. XIX. Quid vero de modestia, quid de temperantia, quid de continentia, quid de verecundia, pudore pudicitiaque dicemus? Infamiaene metu non esse petulantes, an legum et iudiciorum? Innocentes ergo et verecundi sunt, ut bene audiant, et ut rumorem bonum colligant? Erubescunt pudici etiam loqui de pudicitia. Ac me nimis istorum philosophorum pudet, qui nullum vitium nisi iudicio ipso notatum putant. 51. Quid enim? possumus eos, qui a stupro arcentur infamiae metu, pudicos dicere, quum ipsa infamia propter rei turpitudinem consequatur? Nam quid aut laudari rite aut vituperari potest, si ab eius natura recesseris, quod aut laudandum aut vituperandum putes? an corporis pravitates, si erunt perinsignes, habebunt aliquid offensionis: animi deformitas non habebit? cuius turpitudo ex ipsis vitiis facillime perspici potest. Quid enim foedius avaritia, quid immanius libidine, quid contemptius timiditate, quid abiectius tarditate et stultitia dici potest? Quid ergo? eos, qui singulis vitiis excellunt, aut etiam pluribus, propter damna aut detrimenta aut cruciatus aliquos miseros esse dicimus, an propter vim turpitudinemque vitiorum? quod item ad contrariam laudem in virtutem dici potest. 52. Postremo, si propter alias res virtus expetitur, melius esse aliquid, quam virtutem, necesse est. Pecuniamne igitur? an honores? an formam? an valetudinem? Quae et, quum adsunt, perparva sunt; et, quam diu adfutura sint, certum sciri nullo modo potest. An (id quod turpissimum dictu est) voluptatem? At in ea quidem spernenda et repudianda virtus vel maxime cernitur.

Videtisne, quanta series rerum sententiarumque sit: atque ut ex alio alia nectantur? Quin labebar longius, nisi me retinuissem. XX. Q. Quo tandem? Libenter enim, frater, ad istam orationem tecum prolaberer. M. Ad finem bonorum, quo referuntur, et cuius [apiscendi] caussa sunt facienda omnia: controversam rem, et plenam dissensionis inter doctissimos, sed aliquando tamen iudicandam. 53. Att. Quî istuc fieri potest, L. Gellio mortuo? M. Quid tandem id ad rem? Att. Quia me Athenis audire ex Phaedro meo memini, Gellium, familiarem tuum, quum pro consule ex praetura in Graeciam venisset, Athenis philosophos, qui tum erant, in locum unum convocasse, ipsisque magno opere auctorem fuisse, ut aliquando controversiarum aliquem facerent modum. Quod si essent eo animo, ut nollent aetatem in litibus conterere; posse rem convenire: et simul operam suam illis esse pollicitum, si posset inter eos aliquid convenire. M. Ioculare istuc quidem, Pomponi, et a multis saepe derisum. Sed ego plane vellem me arbitrum inter antiquam Academiam et Zenonem datum. Att. Quo tandem istud modo? M. Quia de re una solum dissident, de ceteris mirifice congruunt. Att. Ain tandem? Una de re est solum dissensio? 54. M. Quae quidem ad rem pertineat, una: quippe quum antiqui omnes, quod secundum naturam esset, quo iuvaremur in vita, bonum esse decreverint, hic, nisi quod honestum esset, nihil putarit bonum. Att. Perparvam vero controversiam dicis, ac non eam, quae dirimat omnia! M. Probe quidem sentis, si re, ac non

verbis dissiderent. XXI. Att. Ergo assentiris Antiocho familiari meo (magistro enim non audeo dicere), quocum vixi, et qui me ex nostris paene convellit hortulis, deduxitque in Academiam perpauculis passibus. M. Vir iste fuit ille quidem prudens et acutus et in suo genere perfectus mihique, ut scis, familiaris: cui tamen ego assentiar in omnibus, necne, mox videro; hoc dico, controversiam totam istam posse sedari. 55. Att. Quî istud tandem vides? M. Quia si, ut Chius Aristo dixit, solum bonum esse, quod honestum esset, malumque, quod turpe, ceteras res omnes plane pares, ac ne minimum quidem, utrum adessent, an abessent, interesse: valde a Xenocrate et Aristotele et ab illa Platonis familia discreparet, essetque inter eos de re maxima et de omni vivendi ratione dissensio. Nunc vero, quum, quod decus antiqui summum bonum esse dixerant, hic solum bonum dicat: itemque dedecus illi summum malum, hic solum: divitias, valetudinem, pulchritudinem commodas res appellet, non bonas: paupertatem, debilitatem, dolorem incommodas, non malas: sentit idem, quod Xenocrates, quod Aristoteles; loquitur alio modo. Ex hac autem non rerum, sed verborum discordiâ controversia nata est de finibus: in qua, quoniam usucapionem xii tabulae intra quinque pedes esse noluerunt, depasci veterem possessionem Academiae ab hoc acuto homine non sinemus; nec Mamilia lege singuli, sed ex his tres arbitri fines regemus. 56. Q. Quamnam igitur sententiam dicemus? M. Requiri placere terminos, quos Socrates pegerit, iisque parere. Q. Praeclare, frater, iam nunc a te verba usurpantur civilis iuris et legum: quo de genere exspecto disputationem tuam: nam ista quidem magna diiudicatio est, ut ex te ipso saepe cognovi. Sed certe res ita se habet, ut ex natura vivere summum bonum sit, id est, vita modica et apta virtute perfrui: aut naturam sequi et eius quasi lege vivere, id est, nihil, quantum in ipso sit, praetermittere, quo minus ea, quae natura postulet, consequatur, quod inter haec velit virtute tamquam lege vivere. Quapropter hoc diiudicari, nescio an numquam, sed hoc sermone certe non potest, si quidem id, quod suscepimus, perfecturi sumus. Att. At ego huc declinabam nec invitus. XXII. 57. Q. Licebit alias: nunc id agamus, quod coepimus, quum praesertim ad id nihil pertineat haec de summo malo bonoque dissensio. M. Prudentissime, Quinte, dicis. Nam quae a me adhuc dicta sunt, * * * Q. Nec Lycurgi leges, nec Solonis, neque Charondae, neque Zaleuci, nec nostras xii tabulas nec plebiscita desidero: sed te existimo quum populis, tum etiam singulis hodierno sermone leges vivendi et disciplinam daturum. 58. M. Est huius vero disputationis, Quinte, proprium id, quod exspectas: atque utinam esset etiam facultatis meae! Sed profecto ita se res habet, ut, quoniam vitiorum emendatricem legem esse oportet commendatricemque virtutum, ab ea vivendi doctrina ducatur. Ita fit, ut mater omnium bonarum rerum sapientia sit, a cuius amore Graeco verbo philosophia nomen invenit: qua nihil a diis immortalibus uberius, nihil florentius, nihil praestabilius hominum vitae datum est. Haec enim una nos quum ceteras res omnes, tum, quod est difficillimum, docuit, ut nosmet ipsos nosceremus: cuius praecepti tanta vis, tanta sententia est, ut ea non homini cuipiam, sed Delphico deo tribueretur. 59. Nam qui se ipse norit, primum aliquid se habere sentiet divinum, ingeniumque in se suum, sicut simulacrum aliquod, dedicatum putabit; tantoque munere deorum semper dignum aliquid et faciet et sentiet: et, quum se ipse perspexerit totumque tentarit, intelliget, quemadmodum a natura subornatus in vitam venerit, quantaque instrumenta habeat ad obtinendam adipiscendamque sapientiam: quoniam principia rerum omnium, quasi adumbratas intelligentias, animo ac mente conceperit: quibus illustratis, sapientia duce, bonum virum et ob eam ipsam caussam cernat se beatum fore. XXIII. 60. Nam quum animus, cognitis perceptisque virtutibus, a corporis obsequio indulgentiaque discesserit, voluptatemque sicut labem aliquam dedecoris oppresserit, omnemque mortis dolorisque timorem effugerit, societatemque caritatis coierit cum suis, omnesque natura coniunctos suos duxerit, cultumque deorum et puram religionem susceperit, et exacuerit illam, ut oculorum, sic ingenii aciem ad bona deligenda et reiicienda contraria: quae virtus ex providendo est appellata prudentia: quid eo dici aut excogitari poterit beatius? 61. Idemque quum caelum, terras, maria rerumque omnium naturam perspexerit, eaque unde generata, quo recurrant, quando, quo modo obitura, quid in iis mortale et caducum, quid divinum aeternumque sit, viderit, ipsumque ea moderantem et regentem paene prehenderit, seseque non unius circumdatum moenibus loci, sed civem totius mundi, quasi unius urbis, agnoverit: in hac ille magnificentia rerum atque in hoc conspectu et cognitione naturae, dii immortales! quam ipse se noscet! 62. quod Apollo praecepit Pythius: quam contemnet, quam despiciet, quam pro nihilo putabit ea, quae vulgo dicuntur amplissima! Atque haec omnia quasi sepimento aliquo vallabit disserendi ratione, veri et falsi iudicandi scientia et arte quadam intelligendi, quid quamque rem sequatur, et quid sit cuique contrarium. Quumque se ad civilem societatem natum senserit, non solum illa subtili disputatione sibi utendum putabit, sed etiam fusa latius perpetua oratione, qua regat populos, qua stabiliat leges, qua castiget improbos, qua tueatur bonos, qua laudet claros viros, qua praecepta salutis et laudis apte ad persuadendum edat suis civibus, qua hortari ad decus, revocare a flagitio, consolari possit afflictos, factaque et consulta fortium et sapientum, cum improborum ignominia, sempiternis monumentis prodere. Quae quum tot res tantaeque sint, quae inesse in homine perspiciantur ab iis, qui seipsi velint nosse; earum parens est educatrixque sapientia. Att. Laudata quidem a te graviter et vere. Sed quorsus haec pertinent? 63. M. Primum ad ea, Pomponi, de quibus acturi iam sumus: quae tanta esse volumus: non enim erunt, nisi ea fuerint, unde illa manant, amplissima. Deinde facio et libenter et, ut spero, recte, quod eam, cuius studio teneor, quaeque me eum, quicumque sum, effecit, non possum silentio praeterire. Att. Vero: facis et merito, et ipse, fuitque id, ut dicis, in hoc sermone faciundum.

134.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Quum ius omne vel divinum sit vel humanum, divini autem prima necessario debeat esse cura: ab hoc merito initium fecit Cicero, totamque *religionem* hoc libro constituit. Repetit autem disputationem ab aeterna illa et summa lege, quae est ra-

tio divina et humana, apta ad vetandum et iubendum. c. 4. Deinde ipsam proponit legem, e legibus Numae et moribus Romanis ductam c. 8. 9. praemisso prooemio de legis laudibus, iisque propriis generis sui. c. 7. Reliqua autem pars libri versatur in ista lege explicanda et tamquam suadenda, ut, quibus de caussis quaeque legis pars placeat, intelligatur. In quo non solum Platonem aliosque Graecos philosophos imitatur, qui de legibus scripsere (v. III. 5 6.); sed etiam consuetudinem magistratuum Romanorum, qui in ferendis rogandisque legibus, primum de legum laude et necessitate in universum disserere, deinde a praecone, scriba subiiciente, recitari legem, et, ubi docendo, explicando, rationibusque afferendis eam suasere, populum discedere et, datis tabellis, in sua quemque tribu ferre suffragium iubere consueverunt. III. 4. in fin.

I. 1. Atticus. Sed visne, quoniam et satis iam ambulatum est, et tibi aliud dicendi initium sumendum est, locum mutemus, et in insula, quae est in Fibreno, (nam opinor** illi alteri flumini nomen esse) sermoni reliquo demus operam sedentes? M. Sane quidem. Nam illo loco libentissime soleo uti, sive quid mecum ipse cogito, sive quid aut scribo aut lego. 2. Att. Equidem, qui nunc potissimum huc venerim, satiari non queo: magnificasque villas et pavimenta marmorea et laqueata tecta contemno. Ductus vero aquarum, quos isti nilos et euripos vocant, quis non, quum haec videat, irriserit? Itaque, ut tu paullo ante, de lege et iure disserens, ad naturam referebas omnia; sic in his ipsis rebus, quae ad requietem animi delectationemque quaeruntur, natura dominatur. Quare antea mirabar, (nihil enim his in locis, nisi saxa et montes, cogitabam: idque ut facerem, et orationibus inducebar tuis, et versibus) sed mirabar, ut dixi, te tam valde hoc loco delectari: nunc contra miror, te, quum Roma absis, usquam potius esse. 3. M. Ego vero, quum licet plures dies abesse, praesertim hoc tempore anni, et amoenitatem hanc et salubritatem sequor: raro autem licet. Sed nimirum me alia quoque caussa delectat, quae te non attingit ita. Att. Quae tandem ista caussa est? M. Quia, si verum dicimus, haec est mea et huius fratris mei germana patria: hinc enim orti stirpe antiquissima sumus: hic sacra, hic genus, hic maiorum multa vestigia. Quid plura? hanc vides villam, ut nunc quidem est, latius aedificatam patris nostri studio: qui quum esset infirma valetudine, hic fere aetatem egit in litteris. Sed hoc ipso in loco, quum avus viveret, et antiquo more parva esset villa, ut illa Curiana in Sabinis, me scito esse natum. Quare inest nescio quid, et latet in animo ac sensu meo, quo me plus hic locus fortasse delectet: siquidem etiam ille sapientissimus vir, Ithacam ut videret, immortalitatem scribitur repudiasse. II. 4. Att. Ego vero istam tibi iustam caussam puto, cur huc libentius venias atque hunc locum diligas. Quin ipse, vere dicam, sum illi villae amicior modo factus, atque huic omni solo, in quo tu ortus et procreatus es. Movemur enim nescio quo pacto locis ipsis, in quibus eorum, quos diligimus aut admiramur, adsunt vestigia. Me quidem ipsae illae nostrae Athenae non tam operibus magnificis exquisitisque antiquorum artibus delectant, quam recordatione summorum virorum, ubi quisque habitare, ubi sedere, ubi disputare sit solitus: studioseque eorum etiam sepulcra contemplor. Quare istum, ubi tu es natus, plus amabo posthac locum. M. Gaudeo igitur, me incunabula paene mea tibi ostendisse. 5. Att. Equidem me cognosse admodum gaudeo. Sed illud tamen quale est, quod paullo ante dixisti; hunc locum (idem ego te accipio dicere Arpinum) germanam patriam esse vestram? numquid duas habetis patrias? an est una illa patria communis? Nisi forte sapienti illi Catoni fuit patria non Roma, sed Tusculum. M. Ego me hercule et illi et omnibus municipibus duas esse censeo patrias: unam naturae, alteram civitatis: ut ille Cato, quum esset Tusculi natus, in populi Romani civitatem susceptus est. Ita, quum ortu Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram iuris; ut vestri Attici, priusquam Theseus eos demigrare ex agris et in astu, quod appellatur, omnes se conferre iussit, et simul φράτορες* iidem et Attici: sic nos et eam patriam dicimus, ubi nati, et illam, qua excepti sumus. Sed necesse est, caritate eam praestare, qua populi Romani nomen universae civitatis est: pro qua mori, et cui nos totos dedere, et in qua nostra omnia ponere et quasi consecrare debemus. Dulcis autem non multo secus est ea, quae genuit, quam illa, quae excepit. Itaque ego hanc meam esse patriam prorsus numquam negabo [, dum sit illa maior, haec in ea contineatur]. III. 6. Att. Recte igitur Magnus ille noster, me audiente, posuit in iudicio, quum pro Balbo tecum simul diceret, rempublicam nostram iustissimas huic municipio gratias agere posse, quod ex eo duo sui conservatores exstitissent: ut iam videar adduci, hanc quoque, quae te procrearit, esse patriam tuam. Q. Sed ventum in insulam est. Hac vero nihil est amoenius. Ut enim hoc quasi rostro finditur Fibrenus, et divisus aequaliter in duas partes latera haec alluit, rapideque dilapsus cito in unum confluit, et tantum complectitur, quod satis sit modicae palaestrae, loci, quo effecto, tamquam id habuerit operis ac muneris, ut hanc nobis efficeret sedem ad disputandum, statim praecipitat in Lirem et, quasi in familiam patriciam venerit, amittit nomen obscurius, Liremque multo gelidiorem facit. Nec enim ullum hoc frigidius flumen attigi, quum ad multa accesserim, ut vix pede tentare id possim: quod in Phaedro Platonis facit Socrates. 7. M. Est vero ita: sed tamen huic amoenitati, quam ex Quinto saepe audio, Thyamis Epirotes tuus ille nihil, opinor, concesserit. Q. Est ita, ut dicis. Cave enim putes, Attici nostri Amaltheo platanisque illis quidquam esse praeclarius. Sed, si videtur, considamus hic in umbra, atque ad eam partem sermonis, ex qua egressi sumus, revertamur. M. Praeclare exigis, Quinte: (at ego effugisse arbitrabar:) et tibi horum nihil deberi potest. Q. Ordire igitur: nam hunc tibi totum dicamus diem.

M. *A Iove Musarum primordia*, —

sicut in Aratio carmine orsi sumus. Q. Quorsum istud? M. Quia nunc itidem ab eodem et a ceteris diis immortalibus sunt nobis agendi capienda primordia. Q. Optime vero, frater: et fieri sic decet. IV. 8. M. Videamus igitur rursus, priusquam aggrediamur ad leges singulas, vim naturamque legis, ne, quum referenda sint ad eam nobis omnia, labamur interdum errore sermonis, ignoremusque vim [sermonis] eius, quo iura nobis definienda sint. Q. Sane quidem, hercle: et est ista recta docendi via. M. Hanc igitur video sapientissimorum fuisse sententiam, legem neque hominum ingeniis excogitatam, nec scitum aliquod esse populorum, sed aeternum quiddam, quod universum mundum regeret, imperandi prohibendique sapientia. Ita principem legem illam et ultimam mentem esse dicebant omnia ratione aut cogentis aut vetantis dei: ex qua illa lex, quam dii humano generi

dederunt, recte est laudata. Est enim ratio mensque sapientis ad iubendum et ad deterrendum idonea. 9. Q. Aliquoties iam iste locus a te tactus est: sed ante quam ad populares leges venias, vim istius caelestis legis explana, si placet: ne aestus nos consuetudinis absorbeat et ad sermonis morem usitati trahat. M. A parvis enim, Quinte, didicimus, SI IN IUS VOCAT, atque eiusmodi alias leges nominare. Sed vero intelligi sic oportet, et hoc et alia iussa ac vetita populorum vim non habere ad recte facta vocandi et a peccatis avocandi: quae vis non modo senior est, quam aetas populorum et civitatum, sed aequalis illius caelum atque terras tuentis et regentis dei.

10. Neque enim esse mens divina sine ratione potest, nec ratio divina non hanc vim in rectis pravisque sanciendis habere; nec, quia nusquam erat scriptum, ut contra omnes hostium copias in ponte unus assisteret a tergoque pontem interscindi iuberet, idcirco minus Coclitem illum rem gessisse tantam fortitudinis lege atque imperio putabimus: nec, si regnante Tarquinio nulla erat Romae scripta lex de stupris, idcirco non contra illam legem sempiternam Sex. Tarquinius vim Lucretiae, Tricipitini filiae, attulit. Erat enim ratio profecta a rerum natura, et ad recte faciendum impellens et a delicto avocans: quae non tum denique incipit lex esse, quum scripta est, sed tum, quum orta est. Orta est autem simul cum mente divina. Quamobrem lex vera atque princeps apta ad iubendum et ad vetandum ratio est recta summi Iovis.

V. 11. Q. Assentior, frater, ut, quod est rectum, verum quoque sit, neque cum litteris, quibus scita scribuntur, aut oriatur aut occidat. M. Ergo ut illa divina mens summa lex est, item, quum in homine est perfecta, est in mente sapientis. Quae sunt autem varie et ad tempus descripta populis, favore magis, quam re, legum nomen tenent. Omnem enim legem, quae quidem recte lex appellari possit, esse laudabilem, quibusdam talibus argumentis docent. Constat profecto, ad salutem civium civitatumque incolumitatem vitamque hominum quietam et beatam inventas esse leges: eosque, qui primum eiusmodi scita sanxerint, populis ostendisse, ea se scripturos atque laturos, quibus illi ascitis susceptisque honeste beateque viverent: quaeque ita composita sanctaque essent, eas leges videlicet nominarunt. Ex quo intelligi par est, eos, qui perniciosa et iniusta populis iussa descripserint, quum contra fecerint, quam polliciti professique sint, quidvis potius tulisse, quam leges: ut perspicuum esse possit, in ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententiam iusti et iuris legendi. 12. Quaero igitur a te, Quinte, sicut illi solent: Quo si civitas careat, ob eam ipsam caussam, quod eo careat, pro nihilo habenda sit, id estne numerandum in bonis? Q. Ac maximis quidem. M. Lege autem carens civitas anne ob id ipsum habenda nullo loco? Q. Dici aliter non potest. M. Necesse est igitur, legem haberi in rebus optimis. 13. Q. Prorsus assentior. M. Quid? quod multa perniciose, multa pestifere sciscuntur in populis, quae non magis legis nomen attingunt, quam si latrones aliqua consessu suo sanxerint? Nam neque medicorum praecepta dici vere possint, si quae inscii imperitique pro salutaribus mortifera conscripserint, neque in populo lex, cuicuimodi fuerit illa, etiam si perniciosum aliquid populus acceperit. Ergo est lex iustorum iniustorumque distinctio, ad illam antiquissimam et rerum omnium principem expressa naturam, ad quam leges hominum diriguntur, quae supplicio improbos afficiunt, defendunt ac tuentur bonos. VI. Q. Praeclare intelligo: nec vero iam aliam esse ullam legem puto non modo habendam, sed ne appellandam quidem. 14. M. Igitur tu Titias et Appuleias leges nullas putas? Q. Ego vero ne Livias quidem. M. Et recte, quae praesertim uno versiculo senatus puncto temporis sublatae sint: lex autem illa, cuius vim explicavi, neque tolli neque abrogari potest. Q. Eas tu igitur leges rogabis videlicet, quae numquam abrogentur. M. Certe, si modo acceptae a vobis duobus erunt.

Sed, ut vir doctissimus fecit Plato, atque idem gravissimus philosophorum omnium, qui princeps de republica conscripsit, idemque separatim de legibus eius, id mihi credo esse faciendum, ut, priusquam ipsam legem recitem, de eius legis laude dicam. Quod idem et Zaleucum et Charondam fecisse video; quamquam quidem illi non studii et delectationis, sed reipublicae caussa leges civitatibus suis conscripserunt. Quos imitatus Plato videlicet hoc quoque legis putavit esse, persuadere aliquid, non omnia vi ac minis cogere. 15. Q. Quid? quod Zaleucum istum negat ullum fuisse Timaeus? M. At Theophrastus auctor haud deterior, mea quidem sententia; meliorem multi nominant: commemorant vero ipsius cives, nostri clientes, Locri. Sed sive fuit, sive non fuit, nihil ad rem. Loquimur, quod traditum est. VII. Sit igitur hoc a principio persuasum civibus, dominos esse omnium rerum ac moderatores deos, eaque, quae gerantur, eorum geri iudicio ac numine, eosdemque optime de genere hominum mereri et, qualis quisque sit, quid agat, quid in se admittat, qua mente, qua pietate colat religiones, intueri piorumque et impiorum habere rationem. 16. His enim rebus imbutae mentes haud sane abhorrebunt ab utili et a vera sententia. Quid est enim verius, quam neminem esse oportere tam stulte arrogantem, ut in se rationem et mentem putet inesse, in caelo mundoque non putet? aut ut ea, quae vix summa ingenii ratione comprehendat, nulla ratione moveri putet? Quem vero astrorum ordines, quem dierum noctiumque vicissitudines, quem mensium temperatio, quemque ea, quae gignuntur nobis ad fruendum, non gratum esse cogant; hunc hominem omnino numerari qui decet? Quumque omnia, quae rationem habent, praestent iis, quae sint rationis expertia, nefasque sit dicere, ullam rem praestare naturae omnium rerum: rationem inesse in ea confitendum est. Utiles esse autem opiniones has quis neget, quum intelligat, quam multa firmentur iureiurando? quantae salutis sint foederum religiones? quam multos divini supplicii metus a scelere revocarit? quamque sancta sit societas civium inter ipsos, diis immortalibus interpositis tum iudicibus, tum testibus? Habes legis prooemium: sic enim hoc appellat Plato. 17. Q. Habeo vero, frater: et in hoc admodum delector, quod in aliis rebus aliisque sententiis versaris, atque ille. Nihil enim tam dissimile, quam vel ea, quae ante dixisti, vel hoc ipsum legis exordium. Unum illud mihi videris imitari orationis genus. M. Vellem fortasse. Quis enim id potest aut umquam poterit imitari? Nam sententias interpretari perfacile est. Quod quidem ego facerem, nisi plane esse vellem meus. Quid enim negotii est, eadem, prope verbis iisdem conversa, dicere? Q. Prorsus assentior. Verum, ut modo tute dixisti, te esse malo tuum. Sed iam exprome, si placet, istas leges de religione. 18. M. Expromam equidem, ut pote-

ro: et quoniam et locus et sermo familiaris est, legum leges voce proponam. Q. Quidnam id est? M. Sunt certa legum verba, Quinte, neque ita prisca, ut in veteribus XII sacratisque legibus, et tamen, quo plus auctoritatis habeant, paullo antiquiora, quam hic sermo est. Eum morem igitur cum brevitate, si potero, consequar. Leges autem a me edentur non perfectae: nam esset infinitum: sed ipsae summae rerum atque sententiae. 19. Q. Ita vero necesse est. Quare audiamus.

VIII. M. AD DIVOS ADEUNTO CASTE. PIETATEM ADHIBENTO: OPES AMOVENTO. QUI SECUS FAXIT, DEUS IPSE VINDEX ERIT. SEPARATIM NEMO HABESSIT DEOS, NEVE NOVOS, SIVE ADVENAS, NISI PUBLICE ASCITOS, PRIVATIM COLUNTO. CONSTRUCTA A PATRIBUS DELUBRA IN URBIBUS HABENTO, LUCOS IN AGRIS HABENTO ET LARUM SEDES. RITUS FAMILIAE PATRUMQUE SERVANTO. DIVOS ET EOS, QUI CAELESTES SEMPER HABITI, COLUNTO, ET OLLOS, QUOS ENDO CAELO MERITA LOCAVERUNT, HERCULEM, LIBERUM, AESCULAPIUM, CASTOREM, POLLUCEM, QUIRINUM: AST OLLA, PROPTER QUAE DATUR HOMINI ASCENSUS IN CAELUM, MENTEM, VIRTUTEM, PIETATEM, FIDEM: EARUMQUE LAUDUM DELUBRA SUNTO: NEVE ULLA VITIORUM SACRA SOLLEMNIA OBEUNTO.

FERIIS IURGIA AMOVENTO, EASQUE IN FAMULIS, OPERIBUS PATRATIS, HABENTO: ITAQUE UT ITA CADAT IN ANNUIS ANFRACTIBUS, DESCRIPTUM ESTO: CERTASQUE FRUGES, CERTASQUE BACAS SACERDOTES PUBLICE LIBANTO: HOC CERTIS SACRIFICIIS AC DIEBUS. 20. ITEMQUE ALIOS AD DIES UBERTATEM LACTIS FETURAEQUE SERVANTO. IDQUE NE COMMITTI POSSIT, AD EAM REM, RATIONEM, CURSUS ANNUOS SACERDOTES FINIUNTO: QUAEQUE QUOIQUE DIVO DECORAE GRATAEQUE SINT HOSTIAE, PROVIDENTO. DIVISQUE ALIIS ALII SACERDOTES, OMNIBUS PONTIFICES, SINGULIS FLAMINES SUNTO. VIRGINESQUE VESTALES IN URBE CUSTODIUNTO IGNEM FOCI PUBLICI SEMPITERNUM.

QUOQUE HAEC PRIVATIM ET PUBLICE MODO RITUQUE FIANT, DISCUNTO IGNARI A PUBLICIS SACERDOTIBUS. EORUM AUTEM DUO GENERA SUNTO: UNUM, QUOD PRAESIT CAERIMONIIS ET SACRIS: ALTERUM, QUOD INTERPRETETUR FATIDICORUM ET VATUM EFFATA INCOGNITA, QUORUM SENATUS POPULUSQUE ASCIVERIT. INTERPRETES AUTEM IOVIS OPTIMI MAXIMI, PUBLICI AUGURES, SIGNIS ET AUSPICIIS POSTEA VIDENTO, DISCIPLINAM TENENTO. 21. SACERDOTESQUE VINETA VIRGETAQUE ET SALUTEM POPULI AUGURANTO, QUIQUE AGENT REM DUELLI, QUIQUE POPULAREM, AUSPICIUM PRAEMONENTO, OLLIQUE OBTEMPERANTO: DIVORUMQUE IRAS PROVIDENTO, IISQUE APPARENTO: CAELIQUE FULGURA REGIONIBUS RATIS TEMPERANTO: URBEMQUE ET AGROS ET TEMPLA LIBERATA ET EFFATA HABENTO: QUAEQUE AUGUR INIUSTA, NEFASTA, VITIOSA, DIRA DEFIXERIT, INRITA INFECTAQUE SUNTO: QUIQUE NON PARUERIT, CAPITAL ESTO.

IX. FOEDERUM, PACIS, BELLI, INDUCIARUM ORATORES, FETIALES, IUDICESVE SUNTO. BELLA DISCEPTANTO. PRODIGIA, PORTENTA AD ETRUSCOS HARUSPICES, SI SENATUS IUSSIT, DEFERUNTO: ETRURIAQUE PRINCIPES DISCIPLINAM DOCETO. QUIBUS DIVIS CREVERINT, PROCURANTO: IIDEMQUE FULGURA ATQUE OBSTITA PIANTO. NOCTURNA MULIERUM SACRIFICIA NE SUNTO PRAETER OLLA, QUAE PRO POPULO RITE FIENT: NEVE INITIANTO, NISI, UT ASSOLET CERERI, GRAECO SACRO.

SACRUM COMMISSUM, QUOD NEQUE EXPIARI POTERIT, IMPIE COMMISSUM ESTO*: QUOD EXPIARI POTERIT, PUBLICI SACERDOTES EXPIANTO. LUDIS PUBLICIS, QUOD SINE CURRICULO ET SINE CERTATIONE CORPORUM FIAT, POPULAREM LAETITIAM IN CANTU ET FIDIBUS ET TIBIIS MODERANTO, EAMQUE CUM DIVUM HONORE IUNGUNTO. EX PATRIIS RITIBUS OPTUMA COLUNTO. PRAETER IDAEAE MATRIS FAMULOS, EOSQUE IUSTIS DIEBUS, NE QUIS STIPEM COGITO. 22. SACRUM SACROVE COMMENDATUM QUI CLEPERIT RAPSITQUE, PARRICIDA ESTO. PERIURII POENA DIVINA EXITIUM, HUMANA DEDECUS. INCESTUM PONTIFICES SUPREMO SUPPLICIO SANCIUNTO. IMPIUS NE AUDETO PLACARE DONIS IRAM DEORUM. CAUTE VOTA REDDUNTO. POENA VIOLATI IURIS ESTO. QUOCIRCA NE QUIS AGRUM CONSECRATO. AURI, ARGENTI, EBORIS SACRANDI MODUS ESTO. SACRA PRIVATA PERPETUA MANENTO. DEORUM MANIUM IURA SANCTA SUNTO. SOS* LETO DATOS, DIVOS HABENTO: SUMPTUM IN OLLOS LUCTUMQUE MINUUNTO.

X. 23. ATT. Conclusa quidem est a te tam magna lex, sane quam brevi: et, ut mihi quidem videtur, non multum discrepat ista constitutio religionum a legibus Numae nostrisque moribus. M. An censes, quum in illis de republica libris persuadere videatur Africanus, omnium rerumpublicarum nostram veterem illam fuisse optimam, non necesse esse optimae reipublicae leges dare consentaneas? ATT. Immo prorsus ita censeo. M. Ergo adeo exspectate leges, quae genus illud optimum reipublicae contineant; et, si quae forte a me hodie rogabuntur, quae non sint in nostra republica, nec fuerint, tamen erunt fere in more maiorum: qui tum, ut lex, valebat. 24. ATT. Suade igitur, si placet, istam ipsam legem, ut ego, *utei rogas,* possim dicere. M. Ain' tandem, Attice, non es dicturus aliter? ATT. Prorsus maiorem quidem rem nullam sciscam aliter: in minoribus, si voles, remittam hoc tibi. Q. Atque haec mea quidem sententia est. M. At ne longum fiat, videte. ATT. Utinam quidem! Quid enim agere malumus?

M. Caste iubet lex adire ad deos, animo videlicet, in quo sunt omnia: nec tollit castimoniam corporis: sed hoc oportet intelligi, quum multum animus corpori praestet, observeturque, ut casta corpora adhibeantur, multo esse in animis id servandum magis. Nam illud [incestum] vel aspersione aquae, vel dierum numero tollitur: animi labes nec diuturnitate evanescere, nec amnibus ullis elui potest. 25. Quod autem pietatem adhiberi, opes amoveri iubet, significat, probitatem gratam esse deo, sumptum esse removendum. Quid est enim, quum paupertatem divitiis etiam inter homines esse aequalem velimus, cur eam, sumptu ad sacra addito, deorum aditu arceamus? praesertim quum ipsi deo nihil minus gratum futurum sit, quam non omnibus patere ad se placandum et colendum viam. Quod autem non homo iudex, sed deus ipse vindex constituitur; praesentis poenae metu religio confirmari videtur. Suosque deos aut novos aut alienigenas coli, confusionem habet religionum, et ignotas caerimonias sacerdotibus. 26. Nam a patribus acceptos deos ita placet coli, si huic legi paruerint ipsi. Patrum delubra esse in urbibus censeo, nec sequor magos Persarum; quibus auctoribus Xer-

xes inflammasse templa Graeciae dicitur, quod parietibus includerent deos, quibus omnia deberent esse patentia ac libera, quorumque hic mundus omnis templum esset et domus. XI. Melius Graeci atque nostri; qui, ut augerent pietatem in deos, easdem illos, quas nos, urbes incolere voluerunt. Affert enim haec opinio religionem utilem civitatibus: si quidem et illud bene dictum est a Pythagora, doctissimo viro, tum maxime et pietatem et religionem versari in animis, quum rebus divinis operam daremus: et quod Thales, qui sapientissimus in septem fuit, homines existimare oportere, omnia quae cernerentur, deorum esse plena: fore enim omnes castiores, veluti quum in fanis essent maxime religiosis. Est enim quaedam opinione species deorum in oculis, non solum in mentibus. 27. Eamdemque rationem luci habent in agris. Neque ea, quae a maioribus prodita est quum dominis, tum famulis, posita in fundi villaeque conspectu, religio Larium, repudianda est. Iam ritus familiae patrumque servare, id est (quoniam antiquitas proxime accedit ad deos) a diis quasi traditam religionem tueri. Quod autem ex hominum genere consecratos, sicut Herculem et ceteros, coli lex iubet, indicat omnium quidem animos immortales esse, sed fortium bonorumque divinos. 28. Bene vero, quod Mens, Pietas, Virtus, Fides consecratur manu: quarum omnium Romae dedicata publice templa sunt, ut, illa qui habeant, (habent autem omnes boni) deos ipsos in animis suis collocatos putent. Nam illud vitiosum, Athenis quod, Cylonio scelere expiato, Epimenide Crete suadente, fecerunt Contumeliae fanum et Impudentiae. Virtutes enim, non vitia consecrare decet. Araque, quae vetustissima est in Palatio, Febris: et altera Esquiliis, Malae Fortunae, detestataque omnia eiusmodi repudianda sunt. Quod si fingenda nomina, Vicaepotae potius [vincendi] atque [potiundi] Statae* [standi] cognominaque Statoris et Invicti Iovis: rerumque expetendarum nomina, Salutis, Honoris, Opis, Victoriae: quoniamque exspectatione rerum bonarum erigitur animus, recte etiam Spes a Calatino consecrata est: Fortunaque sit vel Huiusce diei, nam valet in omnes dies, vel Respiciens, ad opem ferendam; vel Fors, in quo incerti casus significantur magis, vel Primigenia a gignendo, Comes. Tum * * *

(Desunt nonnulla.)

XII. 29. Feriarum festorumque dierum ratio in liberis requietem habet litium et iurgiorum, in servis operum et laborum: quas compositor anni conferre debet ad perfectionem operum rusticorum. Quod tempus, ut sacrificiorum libamenta serventur fetusque pecorum, quae dicta in lege sunt, diligenter habenda ratio intercalandi est. Quod institutum perite a Numa posteriorum pontificum negligentia dissolutum est. Iam illud ex institutis pontificum et haruspicum non mutandum est, quibus hostiis immolandum cuique deo, cui maioribus, cui lactentibus, cui maribus, cui feminis. Plures autem deorum omnium, singuli singulorum sacerdotes et respondendi iuris et confitendarum religionum facultatem afferunt. Quumque Vesta quasi focum Urbis, ut Graeco nomine est appellata (quod nos prope idem Graecum interpretatum nomen tenemus) complexa sit; ei colendae virgines praesint, ut advigiletur facilius ad custodiam ignis, et sentiant mulieres a natura feminarum omnium castitatem peti.

30. Quod sequitur vero, non solum ad religionem pertinet, sed etiam ad civitatis statum, ut sine his, qui sacris publice praesint, religioni privatae satisfacere non possint. Continet enim rempublicam, consilio et auctoritate optimatium semper populum indigere. Descriptioque sacerdotum nullum iustae religionis genus praetermittit. Nam sunt ad placandos deos alii constituti, qui sacris praesint sollemnibus: ad interpretanda alii praedicta vatum; neque multorum, ne esset infinitum, neque ut ea ipsa, quae suscepta publice essent, quisquam extra collegium nosset. 31. Maximum autem et praestantissimum in republica ius est augurum cum auctoritate coniunctum. Neque vero hoc, quia sum ipse augur, ita sentio, sed quia sic existimare nos est necesse. Quid enim maius est, si de iure quaerimus, quam posse a summis imperiis et summis potestatibus comitiatus et concilia, vel instituta dimittere, vel habita rescindere? Quid gravius, quam rem susceptam dirimi, si unus augur *alio die* dixerit? quid magnificentius, quam posse decernere, ut magistratu se abdicent consules? quid religiosius, quam cum populo, cum plebe agendi ius aut dare aut non dare? quid? legem, si non iure rogata est, tollere? ut Titiam decreto collegii; ut Livias, consilio Philippi, consulis et auguris: nihil domi, nihil militiae, per magistratus gestum, sine eorum auctoritate posse cuiquam probari? XIII. 32. Att. Age, iam ista video fateorque esse magna: sed est in collegio vestro inter Marcellum et Appium, optimos augures, magna dissensio: nam eorum ego in libros incidi: quum alteri placeat, auspicia ista ad utilitatem esse reipublicae composita: alteri disciplina vestra quasi divinare videatur prorsus posse. Hac tu de re, quaero, quid sentias. M. Egone? Divinationem, quam Graeci *μαντικήν* appellant, esse censeo, et huius hanc ipsam partem, quae est in avibus ceterisque signis disciplinae nostrae; quod, quum summos deos esse concedamus, eorumque mente mundum regi, et eorumdem benignitatem hominum consulere generi, et posse nobis signa rerum futurarum ostendere; non video cur esse divinationem negem. 33. Sunt autem ea, quae posui, ex quibus id, quod volumus, efficitur et cogitur. Iam vero permultorum exemplorum et nostra est plena respublica, et omnia regna, omnesque populi, cunctaeque gentes, augurum praedictis multa incredibiliter vera cecidisse: neque enim Polyidi, neque Melampodis, neque Mopsi, neque Amphiarai, neque Calchantis, neque Heleni tantum nomen fuisset, neque tot nationes id ad hoc tempus retinuissent, Arabum, Phrygum, Lycaonum, Cilicum, maximeque Pisidarum, nisi vetustas ea certa esse docuisset. Nec vero Romulus noster auspicato Urbem condidisset, neque Attii Navii nomen memoria floreret tam diu, nisi hi omnes multa ad veritatem admirabilia dixissent. Sed dubium non est, quin haec disciplina et ars augurum evanuerit iam et vetustate et negligentia. Itaque neque illi assentior, qui hanc scientiam negat umquam in nostro collegio fuisse; neque illi, qui esse etiam nunc putat; quae mihi videtur apud maiores fuisse dupliciter, ut ad reipublicae tempus nonnumquam, ad agendi consilium saepissime pertineret. 34. Att. Credo, hercle, ita esse, istique rationi potissimum assentior. Sed redde cetera.

XIV. M. Reddam vero et, si potero, brevi. Sequitur enim de iure belli: in quo et suscipiendo et gerendo et deponendo ius plurimum valet et fides: horumque ut publici interpretes essent, lege sanximus. Iam de haruspicum religione, de expiationibus et procurationibus satis superque in ipsa lege dictum

puto. Att. Assentior, quoniam omnis haec in religione versatur oratio. M. At vero, quod sequitur, quomodo aut tu assentiare, aut ego reprehendam, sane quaero, Tite. 35. Att. Quid tandem id est? M. De nocturnis sacrificiis mulierum. Att. Ego vero assentior; excepto praesertim in ipsa lege sollemni sacrificio ac publico. M. Quid ergo aget Iacchus, Eumolpidaeque nostri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? Non enim populo Romano, sed omnibus bonis firmisque populis leges damus. 36. Att. Excipis, credo, illa, quibus ipsi initiati sumus. M. Ego vero excipiam? Nam mihi quum multa eximia divinaque videntur Athenae tuae peperisse atque in vita hominum attulisse, tum nihil melius illis mysteriis, quibus ex agresti immanique vita exculti ad humanitatem et mitigati sumus: Initiaque ut appellantur, ita re vera principia vitae cognovimus: neque solum cum laetitia vivendi rationem accepimus, sed etiam cum spe meliore moriendi. Quid autem mihi displiceat in nocturnis, poetae indicant comici. Qua licentia Romae data, quidnam egisset ille, qui in sacrificium cogitatam libidinem intulit, quo ne imprudentiam quidem oculorum adiici fas fuit? Att. Tu vero istam Romae legem rogato. Nobis nostras ne ademeris. XV. 37. M. Ad nostra igitur revertor: quibus profecto diligentissime sanciendum est, ut mulierum famam multorum oculis lux clara custodiat, initienturque eo ritu Cereri, quo Romae initiantur. Quo in genere severitatem maiorum senatus vetus auctoritas de Bacchanalibus et consulum, exercitu adhibito, quaestio animadversioque declarat. Atque omnia nocturna, ne nos duriores forte videamur, in media Graecia Diagondas Thebanus lege perpetua sustulit. Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes, facetissimus poeta veteris comoediae, vexat, ut apud eum Sabazius et quidam alii dii peregrini iudicati e civitate eiiciantur. Publicus autem sacerdos imprudentiam consilio expiatam metu liberet; audaciam in admittendis religionibus foedis damnet atque impiam iudicet.

38. Iam ludi publici, quoniam sunt cavea circoque divisi, sint corporum certationes, cursu [et] pugilatione, luctatione curriculisque equorum usque ad certam victoriam in circo constitutis: in* cavea, cantu, voce, ac fidibus, et tibiis; dum modo ea moderata sint, ut lege praescribitur. Assentior enim Platoni, nihil tam facile in animos teneros atque molles influere, quam varios canendi sonos: quorum, dici vix potest, quanta sit vis in utramque partem. Namque et incitat languentes, et languefacit excitatos, et tum remittit animos, tum contrahit: civitatumque hoc multarum in Graecia interfuit, antiquum vocum conservare modum: quarum mores lapsi ad mollitiem pariter sunt immutati cum cantibus, aut hac dulcedine corruptelaque depravati, ut quidam putant; aut, quum severitas eorum ob alia vitia cecidisset, tum fuit in auribus, animis mutatis, etiam huic mutationi locus. 39. Quamobrem ille quidem sapientissimus Graeciae vir longeque doctissimus valde hanc labem veretur. Negat enim mutari posse musicas leges sine immutatione legum publicarum. Ego autem nec tam valde id timendum nec plane contemnendum puto. Illa quidem, quae solebant quondam compleri severitate iucunda Livianis et Naevianis modis, nunc ut eadem exsultant! cervices oculosque pariter cum modorum flexionibus torquent! Graviter olim ista vindicabat vetus illa Graecia, longe providens, quam sensim pernicies illapsa civium animos, malis studiis malisque doctrinis repente totas civitates everteret: si quidem illa severa Lacedaemon nervos iussit, quod plures quam septem haberet, in Timothei fidibus demi.

XVI. 40. Deinceps in lege est, ut de ritibus patriis colantur optimi: de quo quum consulerent Athenienses Apollinem Pythium, quas potissimum religiones tenerent, oraculum editum est, eas, quae essent in more maiorum. Quo quum iterum venissent, maiorumque morem dixissent saepe esse mutatum, quaesivissentque, quem morem potissimum sequerentur e variis: respondit, optimum. Et profecto ita est, ut id habendum sit antiquissimum et deo proximum, quod sit optimum. Stipem sustulimus, nisi eam, quam ad paucos dies propriam Idaeae Matris excepimus. Implet enim superstitione animos et exhaurit domos. Sacrilego poena est, neque ei soli, qui sacrum abstulerit, sed etiam ei, qui sacro commendatum. Quod et nunc multis fit in fanis. 41. Alexander in Cilicia deposuisse apud Solos in delubro pecuniam dicitur: et Atheniensis Clisthenes Iunoni Samiae, civis egregius, quum rebus timeret suis, filiarum dotes credidit. Sed iam de periuriis: de incesto nihil sane hoc quidem loco disputandum est. Donis impii ne placacare audeant deos, Platonem audiant; qui vetat dubitare, qua sit mente futurus deus, quum vir nemo bonus ab improbo se donari velit. Diligentia votorum satis in lege dicta est, ac voti sponsio, qua obligamur deo. Poena vero violatae religionis iustam recusationem non habet. Quid ego hic sceleratorum utar exemplis? quorum sunt plenae tragoediae. Quae ante oculos sunt, ea potius attingantur. Etsi haec commemoratio vereor ne supra hominis fortunam esse videatur: tamen, quoniam mihi sermo est apud vos, nihil reticebo: velimque hoc, quod loquar, diis immortalibus gratum potius videri, quam grave. —

XVII. 42. Omnia tum perditorum civium scelere, discessu meo, religionum iura polluta sunt: vexati nostri Lares familiares: in eorum sedibus exaedificatum templum Licentiae: pulsus a delubris is, qui illa servarat. Circumspicite celeriter animo, (nihil enim attinet quemquam nominari) qui sint rerum exitus consecuti. Nos, qui illam custodem Urbis, omnibus ereptis nostris rebus ac perditis, violari ab impiis passi non sumus, eamque ex nostra domo in ipsius patris domum detulimus, iudicia senatus, Italiae, gentium denique omnium, conservatae patriae consecuti sumus. Quo quid accidere potuit homini praeclarius? Quorum scelere religiones tum prostratae afflictaeque sunt, partim ex illis distracti ac dissipati iacent: qui vero ex iis et horum scelerum principes fuerunt et praeter ceteros in omni religione impii, non solum vita cruciati, [atque] dedecore, verum etiam sepultura ac iustis exsequiarum caruerunt. 43. Q. Equidem ista agnosco, frater, et meritas diis gratias ago: sed nimis saepe secus aliquanto videmus evadere. M. Non enim, Quinte, recte existimamus, quae poena divina sit: et opinionibus vulgi rapimur in errorem, nec vera cernimus. Morte aut dolore corporis aut luctu animi aut offensione iudicii hominum miserias ponderamus: quae fateor humana esse et multis bonis viris accidisse. Sceleris est poena tristis; et praeter eos eventus, qui sequuntur, per se ipsa maxima est. Vidimus eos, qui, nisi odissent patriam, numquam inimici nobis fuissent, ardentes tum cupiditate, tum metu, tum conscientia: quid agerent, modo timentes; vicissim contemnentes religiones; iudicia perrupta ab

iisdem; corrupta hominum, non deorum. 44. Reprimam iam me, et non insequar longius, eoque minus, quo plus poenarum habeo, quam petivi. Tantum ponam, duplicem poenam esse divinam, quod constat et vexandis vivorum animis, et ea fama mortuorum, ut eorum exitium et iudicio vivorum et gaudio comprobetur.

XVIII. 45. Agri autem ne consecrentur, Platoni prorsus assentior: qui, si modo interpretari potuero, his fere verbis utitur: »Terra igitur, ut focus domici»liorum, sacra deorum omnium est. Quocirca ne quis »iterum idem consecrato. Aurum autem et argentum »in urbibus et privatim et in fanis invidiosa res est. »Tum ebur, ex inani corpore extractum, haud satis ca»stum donum deo. Iam aes atque ferrum, duelli in»strumenta, non fani. Ligneum autem, quod quis »voluerit, uno e ligno dedicato, itemque lapideum, in »delubris communibus. Textile ne operosius, quam »mulieris opus menstruum. Color autem albus prae»cipue decorus deo est quum in ceteris, tum maxime »in textili. Tincta vero absint, nisi a bellicis insigni»bus. Divinissima autem dona aves et formae ab uno »pictore uno absolutae die: itemque cetera huius »exempli dona sunto.« Haec illi placent. Sed ego cetera non tam restricte praefinio, vel hominum vitiis, vel subsidiis temporum victus. Terrae cultum segniorem suspicor fore, si ad eam utendam ferroque subigendam superstitionis aliquid accesserit.

Att. Habeo ista. Nunc de sacris perpetuis et de manium iure restat. M. O miram memoriam, Pomponi, tuam! At mihi ista exciderant. 46. Att. Ita credo: sed tamen hoc magis eas res et memini et exspecto, quod et ad pontificium ius et ad civile pertinent. M. Vero: et apertissima sunt istis de rebus et responsa et scripta multa: et ego in hoc omni sermone nostro, quod ad cumque legis genus me disputatio nostra deduxerit, tractabo, quoad potero, eius ipsius generis ius civile nostrum: sed ita, locus ut ipse notus sit, ex quo ducatur quaeque pars iuris, ut non difficile sit, qui modo ingenio possit moveri, quaecumque nova caussa consultatiove acciderit, eius tenere ius, quum sciat, a quo sit capite repetendum. XIX. 47. Sed iureconsulti, sive erroris obiiciendi caussa, quo plura et difficiliora scire videantur: sive, quod similius veri est, ignoratione docendi, (nam non solum scire aliquid, artis est, sed quaedam ars etiam docendi) saepe, quod positum est in una cognitione, id in infinita dispertiuntur: velut in hoc ipso genere, quam magnum illud Scaevolae faciunt, pontifices ambo, et iidem iuris peritissimi? Saepe, inquit Publii filius, ex patre audivi, pontificem neminem bonum esse, nisi qui ius civile cognosset. Totumne? quid ita? quid enim ad pontificem, de iure parietum aut aquarum aut ullo omnino? Ergo, quod cum religione coniunctum est. Id autem quantulum est! De sacris, credo, de votis, de feriis, de sepulcris, et si quid eiusmodi est. Cur igitur haec tanta facimus, quum cetera perparva sint? De sacris autem, qui locus patet latius, haec sit una sententia, ut conserventur semper et deinceps familiis prodantur et, ut in lege posui, perpetua sint sacra. Hoc uno posito, haec iura pontificum auctoritate consecuta sunt, ut ne morte patrisfamilias sacrorum memoria occideret; iis essent ea adiuncta, ad quos eiusdem morte pecunia venerit. 48. Hoc uno posito, quod est ad cognitionem disciplinae satis, innumerabilia nascuntur, quibus implentur iurisconsultorum libri: quaeruntur enim, qui astringantur sacris. Heredum caussa iustissima est. Nulla est enim persona, quae ad vicem eius, qui e vita emigraverit, propius accedat. Deinde, qui morte testamentove eius tantumdem capiat, quantum omnes heredes. Id quoque ordine. Est enim ad id, quod propositum est, accommodatum. Tertio loco, si nemo sit heres, is, qui de bonis, quae eius fuerint, quum moritur, usu ceperit plurimum possidendo. Quarto, si nemo sit, qui ullam rem ceperit, de creditoribus eius, qui plurimum servet. 49. Extrema illa persona est, ut is, qui ei, qui mortuus sit, pecuniam debuerit, neminique eam solverit, proinde habeatur, quasi eam pecuniam ceperit. XX. Haec nos a Scaevola didicimus, non ita descripta ab antiquis. Nam illi quidem his verbis docebant, tribus modis sacris astringi: hereditate, aut si maiorem partem pecuniae capiat, aut si maior pars pecuniae legata est, si inde quippiam ceperit. 50. Sed pontificem sequamur. Videtis igitur, omnia pendere ex uno illo, quod pontifices pecuniam sacris coniungi volunt, iisdemque ferias et caerimonias ascribendas putant. Atque etiam dant hoc Scaevolae, quod est partitio: ut, si in testamento deducta scripta non sit, ipsique minus ceperint, quam omnibus heredibus relinquatur, sacrisne alligentur. In donatione hoc iidem secus interpretantur: et quod paterfamilias in eius donatione, qui in ipsius potestate esset, approbavit, ratum est: quod eo insciente factum est, si id is non approbat, ratum non est. 51. His propositis, quaestiunculae multae nascuntur: quas qui intelligat, non si ad caput referat, per se ipse facile perspiciat: veluti, si minus quis cepisset, ne sacris alligaretur: ac post de eius heredibus aliquis exegisset pro sua parte id, quod ab eo, cuius ipse heres esset, praetermissum fuisset: eaque pecunia non minor esset facta cum superiore exactione, quam heredibus omnibus esset relicta: qui eam pecuniam exegisset, solum sine coheredibus, sacris alligari. Quin etiam cavent, ut, cui plus legatum sit, quam sine religione capere liceat, is per aes et libram heredem testamenti solvat, propterea quod eo loco res est, ita soluta hereditate, quasi ea pecunia legata non esset. XXI. 52. Hoc ego loco multisque aliis quaero a vobis, Scaevolae, pontifices maximi et homines meo quidem iudicio acutissimi, quid sit, quod ad ius pontificium civile appetatis. Civilis enim iuris scientia pontificium quodam modo tollitis. Nam sacra cum pecunia, pontificum auctoritate, nulla lege, coniuncta sunt. Itaque si vos tantummodo pontifices essetis, pontificalis maneret auctoritas: sed quod iidem iuris civilis estis peritissimi, hac scientia illam eluditis. Placuit P. Scaevolae et Coruncanio, pontificibus maximis, itemque ceteris, qui tantumdem caperet, quantum omnes heredes, sacris alligari. Habeo ius pontificium. 53. Quid huc accessit ex iure civili? partitionis caput scriptum caute, ut centum nummi deducerentur. Inventa est ratio, cur pecunia sacrorum molestia liberaretur. Quod si hoc, qui testamentum faciebat, cavere noluisset, admonet iurisconsultus hic quidem ipse Mucius, pontifex idem, ut minus capiat, quam omnibus heredibus relinquatur. Super, dicebant, qui quid cepisset, adstringi. Rursus sacris liberantur. Hoc vero nihil ad pontificium ius, et e medio est iure civili, ut per aes et libram heredem testamenti solvant, et eodem loco res sit, quasi ea pecunia legata non esset, si is, cui legatum est, stipulatus est id ipsum, quod legatum est, ut ea pecunia ex stipulatione debeatur, sitque ea [*sacris non alligata.*

54. *Venio ad manium iura, quae maiores nostri et sapientissime instituerunt, et religiosissime coluerunt. Februario autem mense, qui tum extremus anni mensis erat, mortuis parentari voluerunt: quod tamen D. Brutus, ut scriptum a Sisenna est, Decembri facere solebat. Cuius ego rei caussam quum mecum quaererem, Brutum reperiebam idcirco a more maiorum discessisse, (nam Sisennam video caussam, cur is vetus institutum non servarit, ignorare. Brutum autem maiorum nostrorum institutum temere neglexisse, non fit mihi verisimile*] doctum hominem sane: cuius fuit Accius perfamiliaris:) sed mensem, credo, extremum anni, ut veteres Februarium, sic hic Decembrem sequebatur. Hostia autem maxima parentare, pietati esse adiunctum putabat. XXII. 55. Iam tanta religio est sepulcrorum, ut extra sacra et gentem inferri fas negent esse: idque apud maiores nostros A. Torquatus in gente Popilia iudicavit. Nec vero tam denicales, (quae a nece appellatae sunt, quia residentur mortuis,) quam ceterorum caelestium quieti dies, feriae nominarentur, nisi maiores eos, qui ex hac vita migrassent, in deorum numero esse voluissent. Eas in eos dies conferre ius, ut neque ipsius, neque publicae feriae sint: totaque huius iuris compositio pontificalis magnam religionem caerimoniamque declarat. Neque necesse est edisseri a nobis, quae finis funestae familiae, quod genus sacrificii Lare vervecibus fiat; quemadmodum os resectum* terrae obtegatur; quaeque in porca contracta iura sint; quo tempore incipiat sepulcrum esse, et religione teneatur. 56. At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, quo apud Xenophontem Cyrus utitur. Redditur enim terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento matris obducitur. Eodemque ritu in eo sepulcro, quo haud procul a Fonti ara* regem nostrum Numam conditum accepimus: gentemque Corneliam usque ad memoriam nostram hac sepultura scimus esse usam. C. Marii sitas reliquias apud Anienem dissipari iussit Sulla victor, acerbiore odio incitatus, quam si tam sapiens fuisset, quam fuit vehemens. 57. Quod haud scio an timens suo corpori posse accidere, primus e patriciis Corneliis igni voluit cremari. Declarat etenim Ennius de Africano, *Hic est ille situs*. Vere: nam siti dicuntur ii, qui conditi sunt. Nec tamen eorum ante sepulcrum est, quam iusta facta, et corpus incensum est. Et quod nunc communiter in omnibus sepultis ponitur, ut* humati dicantur: id erat proprium tum in iis, quos humus iniecta contegeret: eumque morem ius pontificale confirmat. Nam priusquam in os iniecta gleba est, locus ille, ubi crematum est corpus, nihil habet religionis. Iniecta gleba tum et illic humatus est, et gleba vocatur: ac tum denique multa religiosa iura complectitur. Itaque in eo, qui in navi necatus, deinde in mare proiectus esset, decrevit P. Mucius, familiam puram, quod os supra terram non exstaret: porcam heredi esse contractam, [et] habendas triduum ferias, et porco femina piaculum pati. Si in mari mortuus esset, eadem praeter piaculum et ferias.

XXIII. 58. Att. Video, quae sint in pontificio iure. Sed quaero, quidnam sit in legibus. M. Pauca sane, Tite, et, uti arbitror, non ignota vobis. Sed ea non tam ad religionem spectant, quam ad ius sepulcrorum. *Hominem mortuum*, inquit lex in XII tabulis, *in Urbe ne sepelito, neve urito*. Credo, vel propter ignis periculum. Quod autem addit, *neve urito*, indicat, non, qui uratur, sepeliri, sed qui humetur. Att. Quid? qui post XII in Urbe sepulti sunt, clari viri? M. Credo, Tite, fuisse aut eos, quibus hoc ante hanc legem virtutis caussa tributum est, ut Publicolae, ut Tuberto, quod eorum posteri iure tenuerunt: aut eos, si qui hoc, ut C. Fabricius, virtutis caussa, soluti legibus, consecuti sunt. Sed in Urbe sepeliri lex vetat. Sic decretum a pontificum collegio, non esse ius, in loco publico fieri sepulcrum. Nostis extra portam Collinam aedem Honoris: et aram in eo loco fuisse memoriae proditum est. Ad eam quum lamina esset inventa, et in ea scriptum LAMINA HONORIS: ea caussa fuit aedis huius dedicandae. Sed quum multa in eo loco sepulcra fuissent, exarata sunt. Statuit enim collegium, locum publicum non potuisse privatà religione obligari. 59. Iam cetera in XII, minuendi sumptus, lamentationesque funeris, tralata de Solonis fere legibus. *Hoc plus*, inquit, *ne facito. Rogum ascia ne polito*. Nostis quae sequuntur. Discebamus enim pueri XII, ut carmen necessarium: quas iam nemo discit. Extenuato igitur sumptu, tribus riciniis, et vinculis purpurae, et decem tibicinibus, tollit etiam lamentationem, *Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento*. Hoc veteres interpretes, Sex. Aelius, L. Acilius, non satis se intelligere dixerunt, sed suspicari vestimenti aliquod genus funebris: L. Aelius lessum quasi lugubrem eiulationem, ut vox ipsa significat. Quod eo magis iudico verum esse, quia lex Solonis id ipsum vetat. Haec laudabilia et locupletibus fere cum plebe communia. Quod quidem maxime e natura est, tolli fortunae discrimen in morte. XXIV. 60. Cetera item funebria, quibus luctus augetur, duodecim sustulerunt. HOMINI, inquit, MORTUO NE OSSA LEGITO, QUO POST FUNUS FACIAT. Excipit bellicam peregrinamque mortem. Haec praeterea sunt in legibus de unctura; quibus SERVILIS UNCTURA tollitur omnisque CIRCUMPORTATIO. Quae et recte tolluntur; neque tollerentur, nisi fuissent: NE SUMPTUOSA RESPERSIO; NE LONGAE CORONAE, nec ACERRAE praetereantur. Illa iam significatio est, laudis ornamenta ad mortuos pertinere, quod CORONAM VIRTUTE PARTAM et ei, qui peperisset, et eius parenti sine fraude esse lex impositam iubet: credo, quod erat factitatum, ut uni plura fierent, lectique plures sternerentur, idque ne fieret, lege sanctum est. Qua in lege quum esset, NEVE AURUM ADDITO, quam humane excipit altera lex: QUOI AURO DENTES VINCTI ESCUNT, AST IM CUM ILLO SEPELIRE URERE-VE, SE FRAUDE ESTO. Et simul illud videtote, aliud habitum esse sepelire, et urere. 61. Duae sunt praeterea leges de sepulcris, quarum altera privatorum aedificiis, altera ipsis sepulcris cavet. Nam quod ROGUM BUSTUMVE NOVUM vetat PROPIUS SEXAGINTA PEDES ADIICI AEDES ALIENAS, INVITO DOMINO, incendium veretur acerbum. Quod autem FORUM, id est vestibulum sepulcri, BUSTUMVE USUCAPI vetat, tuetur ius sepulcrorum. Haec habemus in Duodecim: sane secundum naturam, quae norma legis est. Reliqua sunt in more: funus ut indicatur, si quid ludorum; dominusque funeris utatur accenso atque lictoribus. 62. Honoratorum virorum laudes in concione memorentur, easque etiam cantus ad tibicinem prosequatur: cui nomen neniae: quo vocabulo etiam Graecis cantus lugubres nominantur. XXV. Q. Gaudeo nostra iura ad naturam accommodari: maiorumque sapientia admodum delector. M. Sed credo, Quinte, ut ceteri sumptus, sic etiam sepulcrorum modum recte requiri: quos enim ad sumptus progressa iam ista

res sit, in C. Figuli sepulcro vides. Sed credo minimam olim istius rei fuisse cupiditatem; alioquin multa exstarent exempla maiorum. Nostrae quidem legis interpretes, quo capite iubemur sumptus et luctum removere a deorum Manium iure, hoc intelligunt, in primis sepulcrorum magnificentiam esse minuendam. 63. Nec haec a sapientissimis legum scriptoribus neglecta sunt. Nam et Athenis iam ille mos a Cecrope, ut aiunt, permansit, ocius terra humandi: quam quum proximi iniecerant, obductaque terra erat, frugibus obserebatur, ut sinus et gremium quasi matris mortuo tribueretur: solum autem frugibus expiatum ut vivis redderetur. Sequebantur epulae, quas inibant propinqui coronati: apud quas de mortui laude, quum quid veri erat praedicatum, (nam mentiri nefas habebatur,) iusta confecta erant. 64. Postea, quum*, ut scribit Phalereus, sumptuosa fieri funera et lamentabilia coepissent, Solonis lege sublata sunt. Quam legem eisdem prope verbis nostri decemviri in decimam tabulam coniecerunt. Nam de tribus riciniis et pleraque illa Solonis sunt. De lamentis vero expressa verbis sunt: MULIERES GENAS NE RADUNTO, NEVE LESSUM FUNERIS ERGO HABENTO.

XXVI. De sepulcris autem nihil est apud Solonem amplius, quam, NE QUIS EA DELEAT, NEVE ALIENUM INFERAT: poenaque est, SI QUIS BUSTUM (nam id puto appellari *τύμβον*) AUT MONUMENTUM, inquit, AUT COLUMNAM VIOLARIT, DEIECERIT, FREGERIT. Sed post aliquanto propter has amplitudines sepulcrorum, quas in Ceramico videmus, lege sanctum est, NE QUIS SEPULCRUM FACERET OPEROSIUS, QUAM QUOD DECEM HOMINES EFFECERINT TRIDUO. 65. Neque id opere tectorio exornari, nec Hermas hos, quos vocant, licebat imponi: nec de mortui laude, nisi in publicis sepulturis, nec ab alio, nisi si qui publice ad eam rem constitutus esset, dici licebat. Sublata etiam erat celebritas virorum ac mulierum, quo lamentatio minueretur. Habet enim luctum concursus hominum. 66. Quocirca Pittacus omnino accedere quemquam vetat in funus aliorum. Sed ait rursus idem Demetrius, increbruisse eam funerum sepulcrorumque magnificentiam, quae nunc fere Romae est. Quam consuetudinem lege minuit ipse. Fuit enim hic vir, ut scitis, non solum eruditissimus, sed etiam civis e republica maxime tuendaeque civitatis peritissimus. Iste igitur sumptum minuit non solum poena, sed etiam tempore: ante lucem enim iussit efferri. Sepulcris autem novis finivit modum: nam super terrae tumulum noluit quid statui, nisi columellam, tribus cubitis ne altiorem, aut mensam, aut labellum: et huic procurationi certum magistratum praefecerat.

XXVII. 67. Haec igitur Athenienses tui. Sed videamus Platonem, qui iusta funerum reiicit ad interpretes religionum. Quem nos morem tenemus. De sepulcris autem dicit haec: vetat ex agro culto eove, qui coli possit, ullam partem sumi sepulcro: sed, quae natura agri tantummodo efficere possit, ut mortuorum corpora sine detrimento vivorum recipiat, ea potissimum ut compleatur: quae autem terra fruges ferre et, ut mater, cibos suppeditare possit, eam ne quis nobis minuat, neve vivus, neve mortuus. 68. Exstrui autem vetat sepulcrum altius, quam quod quinque diebus homines quinque absolverint, nec e lapide excitari amplius* nec imponi, quam quod capiat laudem mortui, incisam ne plus quattuor herois versibus; quos longos appellat Ennius. Habemus igitur huius quoque auctoritatem de sepulcris summi viri: a quo item funerum sumptus praefinitur ex censibus, a minis quinque usque ad minam. Deinceps dicit eadem illa de immortalitate animorum et reliqua post mortem tranquillitate bonorum, poenis impiorum.

69. Habetis igitur explicatum omnem, ut arbitror, religionum locum. Q. Nos vero, frater, et copiose quidem: sed perge cetera. M. Pergam equidem: et quoniam libitum est vobis, me ad haec impellere, hodierno sermone conficiam, spero: hoc praesertim die. Video enim Platonem idem fecisse, omnemque orationem eius de legibus peroratam esse uno aestivo die. Sic igitur faciam, et dicam de magistratibus. Id enim est profecto, quod, constituta religione, rempublicam contineat maxime. ATT. Tu vero dic et istam rationem, quam coepisti, tene.

135.

LIBER TERTIUS.

Diis immortalibus proximi et dignitate et potestate sunt magistratus. Itaque constituta religione, statim Cicero *de magistratibus* leges, eodem modo prooemio et explicatione adiectis, subiecit, quibus eorum genera, potestas imperiumque definiuntur. Ita autem sapienter a maioribus tota haec reipublicae pars constituta videbatur, ut non multum in ea novandum putaret. Itaque descriptionem magistratuum Romanam retinuit nec multum attulit novi. Explicationis magna pars interiit: in ea autem, quae restat, egregiae et sapientes de legationibus liberis, de potestate tribunicia, de senatus sanctitate et integritate, de legibus tabellariis etc. disputationes reperiuntur. In Epilogo significantur librorum, qui interciderunt, consequentium summaria.

I. 1. MARCUS. Sequar igitur, ut institui, divinum illum virum, quem quadam admiratione commotus saepius fortasse laudo, quam necesse est. ATT. Platonem videlicet dicis. M. Istum ipsum, Attice. ATT. Tu vero eum nec nimis valde umquam, nec nimis saepe laudaveris. Nam hoc mihi etiam nostri illi, qui neminem, nisi suum, laudari volunt, concedunt, ut eum arbitratu meo diligam. M. Bene hercle faciunt. Quid enim est elegantia tua dignius? cuius et vita et oratio consecuta mihi videtur difficillimam illam societatem gravitatis cum humanitate. ATT. Sane gaudeo, quod te interpellavi, quandoquidem tam praeclarum mihi dedisti iudicii tui testimonium. Sed perge, ut coeperas. 2. M. Laudemus igitur prius legem ipsam veris et propriis generis sui laudibus. ATT. Sane quidem, sicut de religionum lege fecisti. M. Videtis igitur, magistratus hanc esse vim, ut praesit praescribatque recta et utilia et coniuncta cum legibus: (ut enim magistratibus leges, ita populo praesunt magistratus:) vereque dici, magistratum legem esse loquentem, legem autem mutum magistratum. 3. Nihil porro tam aptum est ad ius conditionemque naturae, (quod quum dico, legem a me dici, nihil aliud intelligi volo,) quam imperium, sine quo nec domus ulla, nec civitas, nec gens, nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest. Nam et hic deo paret, et huic obediunt maria terraeque, et hominum vita iussis supremae legis obtemperat. II. 4. Atque, ut ad haec cite-

riora veniam et notiora nobis, omnes antiquae gentes regibus quondam paruerunt. Quod genus imperii primum ad homines iustissimos et sapientissimos deferebatur; idque in republica nostra maxime valuit, quoad ei regalis potestas praefuit: deinde etiam deinceps posteris prodebatur; quod et in his etiam, qui nunc regnant, manet. Quibus autem regia potestas non placuit, non ii nemini, sed non semper uni parere voluerunt. Nos autem, quoniam leges damus liberis populis; quaeque de optima republica sentiremus, in sex libris ante diximus: accommodabimus hoc tempore leges ad illum, quem probamus, civitatis statum. 5. Magistratibus igitur opus est: sine quorum prudentia ac diligentia esse civitas non potest: quorumque descriptione omnis reipublicae moderatio continetur. Neque solum his praescribendus est imperandi, sed etiam civibus obtemperandi modus. Nam et qui bene imperat, paruerit aliquando necesse est: et qui modeste paret, videtur, qui aliquando imperet, dignus esse. Itaque oportet et eum, qui paret, sperare, se aliquo tempore imperaturum: et illum, qui imperat, cogitare, brevi tempore sibi esse parendum. Nec vero solum, ut obtemperent obediantque magistratibus, sed etiam, ut eos colant diligantque, praescribimus, ut Charondas in suis facit legibus. Noster vero Plato Titanum e genere statuit eos, qui, ut illi caelestibus, sic hi adversentur magistratibus. Quae quum ita sint, ad ipsas iam leges veniamus, si placet. Att. Mihi vero et istud et ordo iste rerum placet.

III. 6. M. Iusta imperia sunto; iisque cives modeste ac sine recusatione parento. Magistratus nec obedientem et noxium civem mulcta, vinculis verberibus[ve] coerceto, ni par maiorve potestas populusve prohibessit: ad quos provocatio esto. Quum magistratus iudicassit inrogassitve, per populum mulctae, poenae certatio esto. Militiae ab eo, qui imperabit, provocatio ne esto: quodque is, qui bellum geret, imperassit, ius ratumque esto. Minores magistratus, partiti iuris, plures in pluria sunto. Militiae, qui iussi erunt, imperanto; eorumque tribuni sunto. Domi pecuniam publicam custodiunto: vincula sontium servanto: capitalia vindicanto: aes, argentum aurumve publice signanto: stlites contractas iudicanto: quodcumque senatus creverit, agunto. 7. Suntoque aediles, coeratores urbis, annonae ludorumque sollemnium: ollisque ad honoris amplioris gradum is primus ascensus esto. Censores populi aevitates, suboles, familias pecuniasque censento: urbis templa, vias, aquas, aerarium, vectigalia tuento: populique partes in tribus distribuunto: exin pecunias, aevitates, ordines partiunto: equitum peditumque prolem describunto: caelibes esse prohibento: mores populi regunto: probrum in senatu ne relinquunto: bini sunto: magistratum quinquennium habento: reliqui magistratus annui sunto: eaque potestas semper esto. 8. Iuris disceptator, qui privata iudicet iudicarive iubeat, praetor esto. Is iuris civilis custos esto. Huic potestate pari, quotcumque senatus creverit populusve iusserit, tot sunto. Regio imperio duo sunto: iique praeeundo, iudicando, consulendo praetores, iudices, consules appellantor. Militiae summum ius habento, nemini parento. Ollis salus populi suprema lex esto. Eumdem magistratum, ni interfuerint decem anni, nequis capito. 9. Aevitatem annali lege servanto. Ast quando duellum gravius discordiaeve civium escunt, oenus, ne amplius sex menses, si senatus creverit, idem iuris, quod duo consules, teneto: isque ave sinistra dictus populi magister esto. Equitemque qui regat, habeto pari iure cum eo, quicumque erit iuris disceptator. Ast quando consules magisterve populi, nec reliqui magistratus nec escunt, auspicia patrum sunto: ollique ex se produnto, qui comitiatu creare consules rite possit. Imperia, potestates, legationes, quum senatus creverit populusve iusserit, ex urbe exeunto: duella iusta iuste gerunto: sociis parcunto: se et servos continento: populi sui gloriam augento: domum cum laude redeunto. Rei suae ergo ne quis legatus esto. Plebes quos pro se contra vim auxilii ergo decem creassit, tribuni eius sunto: quodque ii prohibessint, quodque plebem rogassint, ratum esto: sanctique sunto: neve plebem orbam tribunis relinquunto. 10. Omnes magistratus auspicium iudiciumque habento: ex quois senatus esto: eius decreta rata sunto. Ast si potestas par maiorve prohibessit, senatus consulta perscripta servanto. Is ordo vitio vacato: ceteris specimen esto. Creatio magistratuum, iudicia, populi iussa, vetita, quum suffragio consciscentur, optimatibus nota, plebi libera sunto. IV. At si quid erit, quod extra magistratus coeratore oesus sit; qui coeret, populus creato, eique ius coerandi dato. Cum populo patribusque agendi ius esto consuli, praetori, magistro populi equitumque, eique, quem patres produnt consulum rogandorum ergo, tribunisque, quos sibi plebes rogassit, ius esto cum patribus agendi: iidem ad plebem, quod oesus erit, ferunto. Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto. 11. Senatori, qui nec aderit, aut caussa aut culpa esto. Loco senator, et modo orato: caussas populi teneto. Vis in populo abesto. Par maiorve potestas plus valeto. Ast qui turbassit in agendo, fraus actoris esto. Intercessor rei malae, salutaris civis esto. Qui agent, auspicia servanto: auguri publico parento: promulgata, proposita, in aerario cognita, agunto: nec plus, quam de singulis rebus simul consulunto: rem populum docento: doceri a magistratibus privatisque patiunto. Privilegia ne inroganto: de capite civis, nisi per maximum comitiatum ollosque, quos censores in partibus populi locassint, ne ferunto. Donum ne capiunto neve danto, neve petenda neve gerenda neve gesta potestate. Quod quis earum rerum migrassit, noxiae poena par esto. Censores fide leges custodiunto. Privati ad eos acta referunto: nec eo magis lege liberi sunto. Lex recitata est. Disce rem, et tabellam iubebo dari.

V. 12. Q. Quam brevi, frater, in conspectu posita est a te omnium magistratuum descriptio! sed ea paene nostrae civitatis: etsi a te paullum allatum est

novi. M. Rectissime, Quinte, animadvertis. Haec est enim, quam Scipio laudat in libris et quam maxime probat temperationem reipublicae; quae effici non potuisset, nisi tali descriptione magistratuum. Nam sic habetote; magistratibus iisque, qui praesunt, contineri rempublicam, et ex eorum compositione, quod cuiusque reipublicae genus sit, intelligi. Quae res quum sapientissime moderatissimeque constituta esset a maioribus nostris, nihil habui sane, non modo multum, quod putarem novandum in legibus. 13. Att. Reddes igitur nobis, ut in religionis lege fecisti, admonitu et rogatu meo, sic de magistratibus, ut disputes, quibus de caussis maxime placeat ista descriptio. M. Faciam, Attice, ut vis: et locum istum totum, ut a doctissimis Graeciae quaesitum et disputatum est, explicabo: et, ut institui, nostra iura attingam. Att. Istud maxime exspecto disserendi genus. M. Atqui pleraque sunt dicta in illis libris: quod faciendum fuit, quum de optima republica quaereretur. 14. Sed huius loci de magistratibus sunt propria quaedam, a Theophrasto primum, deinde a Diogene Stoico quaesita subtilius. VI. Att. Ain' tandem? etiam a Stoicis ista tractata sunt? M. Non sane, nisi ab eo, quem modo nominavi, et postea a magno homine et in primis erudito, Panaetio. Nam veteres verbo tenus, acute illi quidem, sed non ad hunc usum popularem atque civilem, de republica disserebant. Ab hac familia magis ista manarunt, Platone principe. Post Aristoteles illustravit omnem hunc civilem in disputando locum Heraclidesque Ponticus, profectus ab eodem Platone. Theophrastus vero, institutus ab Aristotele, habitavit, ut scitis, in eo genere rerum, ab eodemque Aristotele doctus Dicaearchus huic rationi studioque non defuit. Post a Theophrasto Phalereus ille Demetrius, de quo feci supra mentionem, mirabiliter doctrinam ex umbraculis eruditorum otioque, non modo in solem atque pulverem, sed in ipsum discrimen aciemque produxit. Nam et mediocriter doctos magnos in republica viros et doctissimos homines non nimis in republica versatos multos commemorare possumus. Qui vero utraque re excelleret, ut et doctrinae studiis et regenda civitate princeps esset, quis facile, praeter hunc, inveniri potest? VII. 15. Att. Puto posse, et quidem aliquem de tribus nobis. Sed perge, ut coeperas.

M. Quaesitum est igitur ab illis, placeretne unum in civitate esse magistratum, cui reliqui parerent: quod exactis regibus intelligo placuisse nostris maioribus. Sed quoniam regale civitatis genus, probatum quondam, postea, non tam regni, quam regis vitiis repudiatum est, nomen tantum videbitur regis repudiatum, res manebit, si unus omnibus reliquis magistratibus imperabit. 16. Quare nec Ephori Lacedaemone sine caussa a Theopompo oppositi regibus, nec apud nos consulibus tribuni. Nam illud quidem ipsum, quod in iure positum est, habet consul, ut ei reliqui magistratus omnes pareant, excepto tribuno, qui post exstitit, ne id, quod fuerat, esset: hoc enim primum minuit consulare ius, quod exstitit ipse, qui eo non teneretur; deinde quod attulit auxilium reliquis non modo magistratibus, sed etiam privatis, consuli non parentibus. 17. Q. Magnum dicis malum. Nam, ista potestate nata, gravitas optimatium cecidit convaluitque ius multitudinis. M. Non est ita, Quinte. Non enim ius illud solum superbius populo, sed violentius videri necesse erat: quo posteaquam modica et sapiens temperatio accessit, conversa lex in omnes est.

(Deest omnium huius legis capitum explicatio a principio usque ad hoc caput: Domum cum l.)

VIII. 18. *Domum cum laude redeunto.* Nihil enim, praeter laudem, bonis atque innocentibus, neque ex hostibus neque a sociis reportandum. Iam illud apertum est, profecto nihil esse turpius, quam quempiam legari nisi reipublicae caussa. Omitto, quemadmodum isti se gerant atque gesserint, qui legatione hereditates aut syngraphas suas persequuntur. In hominibus est hoc fortasse vitium. Sed quaero, quid reapse sit turpius, quam sine procuratione senator legatus, sine mandatis, sine ullo reipublicae munere? Quod quidem genus legationis ego consul, quamquam ad commodum senatus pertinere videatur, tamen, approbante senatu frequentissimo, nisi mihi levis tribunus plebis tum intercessisset, sustulissem. Minui tamen tempus, et, quod erat infinitum, annuum feci. Ita turpitudo manet diuturnitate sublata. Sed iam, si placet, de provinciis decedatur, in Urbemque redeatur. Att. Nobis vero placet; sed iis, qui in provinciis sunt, minime placet. 19. M. At vero, Tite, si parebunt his legibus, nihil erit his urbe, nihil domo sua dulcius: nec laboriosius molestiusque provincia.

Sed sequitur lex, quae sancit eam tribunorum plebis potestatem, quae est in republica nostra: de qua disseri nihil necesse est. Q. At mehercule ego, frater, quaero, de ista potestate quid sentias. Nam mihi quidem pestifera videtur, quippe quae in seditione, et ad seditionem nata sit: cuius primum ortum si recordari volumus, inter arma civium, et occupatis et obsessis Urbis locis, procreatum videmus. Deinde quum esset cito letatus*, tamquam ex XII tabulis, insignis ad deformitatem puer, brevi tempore recreatus, multoque taetrior et foedior natus est. IX. Quae enim ille non edidit? qui primum, ut impio dignum fuit, patribus omnem honorem eripuit, omnia infima summis paria fecit, turbavit, miscuit: quum afflixisset principum gravitatem, numquam tamen conquievit. 20. Atque ut C. Flaminium, atque ea, quae iam prisca videntur propter vetustatem, relinquam: quid iuris bonis viris Ti. Gracchi tribunatus reliquit? etsi quinquennio ante, D. Brutum et P. Scipionem consules, (quos et quantos viros!) homo omnium infimus et sordidissimus, tribunus plebis C. Curiatius, in vincula coniecit: quod ante factum non erat. C. vero Gracchus runis et sicis iis, quas ipse se proiecisse in forum dixit, quibus digladiarentur inter se cives, nonne omnem reipublicae statum permutavit? Quid iam de Saturnino, Sulpicio*, reliquis dicam? quos ne depellere quidem a se sine ferro potuit respublica? 21. Cur autem aut vetera aut aliena proferam potius quam et nostra et recentia? Quis umquam tam audax, tam inimicus nobis fuisset, ut cogitaret umquam de statu nostro labefactando, nisi mucronem aliquem tribunicium exacuisset in nos? quem quum homines scelerati ac perditi non modo ulla in domo sed nulla in gente reperirent, gentes sibi in tenebris reipublicae perturbandas putaverunt. Quod nobis quidem egregium et ad immortalitatem memoriae gloriosum, neminem in nos mercede ulla tribunum potuisse reperiri, nisi cui ne esse quidem licuisset tribuno. 22. Sed ille quas strages edidit! eas videlicet, quas sine ratione ac sine ulla spe bona furor edere potuit impurae belluae, multorum inflam-

matus furoribus. Quamobrem in ista quidem re vehementer Sullam probo, qui tribunis plebis sua lege iniuriae faciendae potestatem ademerit, auxilii ferendi reliquerit: Pompeiumque nostrum ceteris rebus omnibus, semper amplissimis summisque effero laudibus; de tribunicia potestate taceo: nec enim reprehendere libet, nec laudare possum. X. 23. M. Vitia quidem tribunatus praeclare, Quinte, perspicis. Sed est iniqua in omni re accusanda, praetermissis bonis, malorum enumeratio vitiorumque selectio. Nam isto quidem modo vel consulatus vituperabilis est, si consulum, quos enumerare nolo, peccata collegeris. Ego enim fateor in ista ipsa potestate inesse quiddam mali. Sed bonum, quod est quaesitum in ea, sine isto malo non haberemus. Nimia potestas est tribunorum plebis: quis negat? sed vis populi multo saevior multoque vehementior, quae, ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet. Dux enim suo periculo progredi cogitat: populi impetus periculi rationem sui non habet. 24. At aliquando incenditur. Et quidem saepe sedatur. Quod enim est tam desperatum collegium, in quo nemo e decem sana mente sit? Quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus sed etiam sublatus intercessor servaverat. Quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedendi collegae abrogavit? Sed tu sapientiam maiorum in illo vide. Concessa plebi a patribus ista potestate, arma ceciderunt; restincta seditio est; inventum est temperamentum, quo tenuiores cum principibus aequari se putarent: in quo uno fuit civitatis salus. At duo Gracchi fuerunt. Et praeter eos quamvis enumeres multos licet: quum deni creentur, nonnullos in omni memoria reperies perniciosos tribunos; leves, etiam non bonos fortasse plures. Invidia quidem summus ordo caret; plebes de suo iure periculosas contentiones nullas facit. 25. Quamobrem aut exigendi reges non fuerunt: aut plebi re, non verbo danda libertas: quae tamen sic data est, ut multis praeclarissimis addiceretur, ut auctoritati principum cederet. XI. Nostra autem caussa, quae, optime et dulcissime frater, incidit in tribuniciam potestatem, nihil habuit contentionis cum tribunatu. Non enim plebes incitata nostris rebus invidit: sed vincula soluta sunt et servitia incitata, adiuncto terrore etiam militari. Neque nobis cum illa tum peste certamen fuit, sed cum gravissimo reipublicae tempore: cui si non cessissem, non diuturnum beneficii mei patria fructum tulisset. Atque hoc rei exitus indicavit. Quis enim non modo liber, sed [etiam] servus, libertate dignus, fuit, cui nostra salus cara non esset? 26. Quod si is casus fuisset rerum, quas pro salute reipublicae gessimus, ut non omnibus gratus esset: et, si nos multitudinis vis furentis inflammata invidia pepulisset; si tribunus aliquis in me populum, sicut Gracchus in Laenatem, Saturninus in Metellum, incitasset: ferremus, o Quinte frater: consolarenturque nos non tam philosophi, qui Athenis fuerunt, qui hoc facere debent, quam clarissimi viri, qui illa urbe pulsi carere ingrata civitate, quam manere in improba maluerunt. Pompeium vero quod una ista in re non ita valde probas, vix satis mihi illud videris attendere, non solum ei, quid esset optimum, videndum fuisse, sed etiam, quid necessarium. Sensit enim deberi non posse huic civitati illam potestatem, Quippe quam tanto opere populus noster ignotam expetisset, qui posset carere cognita? Sapientis autem civis fuit, caussam nec perniciosam, et ita popularem, ut non posset obsisti, perniciose populari civi non relinquere. Scis solere, frater, in huiusmodi sermone, ut transiri alio possit, dici, *admodum*, aut *prorsus ita est.* Q. Haud equidem assentior; tu tamen ad reliqua pergas velim. M. Perseveras tu quidem, et in tua vetere sententia permanes? Q. Nunc mehercule. Att. Ego sane a Quinto nostro dissentio. Sed ea, quae restant, audiamus.

XII. 27. M. Deinceps igitur omnibus magistratibus auspicia et iudicia dantur: iudicia, ut esset populi potestas, ad quam provocaretur: auspicia, ut multos inutiles comitiatus probabiles impedirent morae: saepe enim populi impetum iniustum auspiciis dii immortales represserunt. Ex iis autem, qui magistratum ceperunt, quod senatus efficitur, populare sane, neminem in summum locum, nisi per populum, venire, sublata cooptatione censoria. Sed praesto est huius vitii temperatio, quod senatus lege nostra confirmatur auctoritas. 28. Sequitur enim: *eius decreta rata sunto.* Nam ita se res habet, ut, si senatus dominus sit publici consilii, quodque is creverit, defendant omnes; et, si ordines reliqui, principis ordinis consilio rempublicam gubernari velint, possit, ex temperatione iuris, quum potestas in populo, auctoritas in senatu sit, teneri ille moderatus et concors civitatis status, praesertim si proximae legi parebitur. Nam proximum est: *Is ordo vitio careto, ceteris specimen esto.* Q. Praeclara vero, frater, ista lex est, sed et late patet, ut vitio careat ordo, et censorem quaerit interpretem. 29. Att. Ille vero, etsi est totus tuus ordo, gratissimamque memoriam retinet consulatus tui, pace tua dixerim, non modo censores, sed etiam iudices omnes potest defatigare. XIII. M. Omitte ista, Attice. Non enim de hoc senatu, nec his de hominibus, qui nunc sunt, sed de futuris, si qui forte his legibus parere voluerint, haec habetur oratio. Nam quum omni vitio carere lex iubeat, ne veniet quidem in eum ordinem quisquam vitii particeps. Id autem difficile factu est, nisi educatione quadam et disciplina: de qua dicemus aliquid fortasse, si quid fuerit loci aut temporis. 30. Att. Locus certe non deerit, quoniam tenes ordinem legum: tempus vero largitur longitudo diei. Ego autem, etiamsi praeterieris, repetam a te istum de educatione et de disciplina locum. M. Tu vero et istum, Attice, et si quem alium praeterii. *Ceteris specimen esto.* Quod si est, tenemus omnia. Ut enim cupiditatibus principum et vitiis infici solet tota civitas: sic emendari et corrigi continentia. Vir magnus et nobis omnibus amicus, L. Lucullus, ferebatur, quasi commodissime respondisset, quum esset obiecta magnificentia villae Tusculanae, duo se habere vicinos; superiorem, equitem Romanum; inferiorem, libertinum: quorum quum essent magnificae villae, concedi sibi oportere, quod his, qui tenuioris ordinis essent, liceret. Non vides, Luculle, a te id ipsum natum, ut illi cuperent? quibus id, si tu non faceres, non liceret. 31. Quis enim ferret istos, quum videret eorum villas signis et tabulis refertas, partim publicis, partim etiam sacris et religiosis? quis non frangeret eorum libidines, nisi illi ipsi, qui eas frangere deberent, cupiditatis eiusdem tenerentur?

XIV. Nec enim tantum mali est peccare principes (quamquam est magnum hoc per se ipsum malum) quantum illud, quod permulti imitatores principum exsistunt. Nam licet videre, si velis replicare memoriam temporum, qualescumque summi civitatis viri fuerint, talem civitatem fuisse: quaecumque mu-

tatio morum in principibus exstiterit, eamdem in populo secutam. 32. Idque haud paullo est verius, quam quod Platoni nostro placet, qui, musicorum cantibus, ait, mutatis, mutari civitatum status. Ego autem, nobilium vita victuque mutato, mores mutari civitatum puto. Quo perniciosius de republica merentur vitiosi principes, quod non solum vitia concipiunt ipsi, sed ea infundunt in civitatem: neque solum obsunt, ipsi quod corrumpuntur, sed etiam quod corrumpunt, plusque exemplo, quam peccato nocent. Atque haec lex dilatata in ordinem cunctum, coangustari etiam potest. Pauci enim, atque admodum pauci, honore et gloria amplificati, vel corrumpere mores civitatis vel corrigere possunt. Sed haec et nunc satis, et in illis libris tractata sunt diligentius. Quare ad reliqua veniamus.

XV. 33. Proximum autem est de suffragiis: quae iubeo nota esse optimatibus, populo libera. Att. Ita mehercule attendi, nec satis intellexi, quid sibi lex, aut quid verba ista vellent. M. Dicam, Tite, et versabor in re difficili ac multum et saepe quaesita: suffragia magistratu mandando, aut reo iudicando, lege aut rogatione sciscenda, clam, an palam ferre melius esset. Att. An etiam id dubium est? Q. Vereor, ne a te rursus dissentiam. M. Non facies, Quinte. Nam ego in ista sum sententia, qua te fuisse semper scio, nihil ut fuerit in suffragiis voce melius, sed, obtineri an possit, videndum est. 34. Q. Frater, bona tua venia dixerim, ista sententia maxime et fallit imperitos, et obest saepissime reipublicae, quum aliquid verum et rectum esse dicitur, sed obtineri, id est obsisti posse populo, negatur. Primum enim obsistitur, quum agitur severe: deinde vi opprimi in bona caussa est melius, quam malae cedere. Quis autem non sentit, auctoritatem omnem optimatium tabellariam legem abstulisse? quam populus liber numquam desideravit: idem oppressus dominatu ac potentia principum flagitavit. Itaque graviora iudicia de potentissimis hominibus exstant vocis, quam tabellae. Quamobrem suffragandi nimia libido in non bonis caussis eripienda fuit potentibus, non latebra danda populo, in qua, bonis ignorantibus, quid quisque sentiret, tabella vitiosum occultaret suffragium. Itaque isti rationi neque lator quisquam est inventus, nec auctor umquam bonus. XVI. 35. Sunt enim quattuor leges tabellariae: quarum prima de magistratibus mandandis: ea est Gabinia, lata ab homine ignoto et sordido. Secuta biennio post Cassia est, de populi iudicio. Ea a nobili homine lata, L. Cassio, sed, pace familiae dixerim, dissidente a bonis atque omni rumusculos populares ratione aucupante. Carbonis est tertia de iubendis legibus ac vetandis, seditiosi atque improbi civis: cui ne reditus quidem ad bonos salutem a bonis potuit afferre. 36. Uno in genere relinqui videbatur vocis suffragium, quod ipse Cassius exceperat, perduellionis. Dedit huic quoque iudicio C. Caelius tabellam, doluitque, quoad vixit, se, ut opprimeret C. Popilium, nocuisse reipublicae. Et avus quidem noster singulari virtute in hoc municipio, quoad vixit, restitit M. Gratidio, cuius in matrimonio sororem, aviam nostram, habebat, ferenti legem tabellariam: excitabat enim fluctus in simpulo, ut dicitur, Gratidius, quos post filius eius Marius in Aegaeo excitavit mari. Ac nostro quidem, quum res esset ad se delata, Scaurus consul, Utinam, inquit, M. Cicero, isto animo atque virtute in summa republica nobiscum versari, quam in municipali maluisses! 37. Quamobrem, quoniam non recognoscimus nunc leges populi Romani, sed aut repetimus ereptas, aut novas scribimus: non quid hoc populo obtineri possit, sed quid optimum sit, tibi dicendum puto. Nam Cassiae legis culpam Scipio tuus sustinet, quo auctore lata esse dicitur. Tu, si tabellariam tuleris, ipse praestabis. Nec enim mihi placet, nec Attico nostro, quantum e vultu eius intelligo. XVII. Att. Mihi vero nihil umquam populare placuit: eamque optimam rempublicam esse duco, quam hic consul constituerat, quae sit in potestatem optimorum. 38. M. Vos demum, ut video, legem antiquastis sine tabella. Sed ego, etsi satis dixit pro se in illis libris Scipio, tamen libertatem istam largior populo, ut auctoritate et valeant et utantur boni. Sic enim a me recitata lex est de suffragiis. *Optimatibus nota, plebi libera sunto.* Quae lex hanc sententiam continet, ut omnes leges tolleret, quae postea latae sunt, quae tegunt omni ratione suffragium, ne quis inspiciat tabellam, ne roget, ne appellet. Pontes etiam lex Maria fecit angustos. 39. Quae si opposita sunt ambitiosis, ut sunt fere, non reprehendo: sin valuerint tantum leges, ut ne sint ambitus; habeat sane populus tabellam, quasi vindicem libertatis, dum modo haec optimo cuique et gravissimo civi ostendatur ultroque offeratur, uti in eo sit ipso libertas, in quo populo potestas honeste bonis gratificandi datur. Eoque nunc fit illud, quod a te modo, Quinte, dictum est, ut minus multos tabella condemnet, quam solebat vox, quia populo licere satis est. Hoc retento, aliqua voluntas auctoritati aut gratiae traditur. Itaque, ut omittam largitione corrupta suffragia, non vides, si quando ambitus sileat, quaeri in suffragiis, quid optimi viri sentiant? Quamobrem lege nostra libertatis species datur, auctoritas bonorum retinetur, contentionis caussa tollitur.

XVIII. 40. Deinde sequitur, quibus ius sit cum populo agendi aut cum senatu. Gravis et, ut arbitror, praeclara lex. *Quae cum populo, quaeque in patribus agentur, modica sunto:* id est modesta atque sedata. Actor enim et moderatur et fingit non modo mentem ac voluntates, sed paene vultus eorum, apud quos agit. Quod in senatu non difficile est; est enim senator is, cuius non ad actorem referatur animus, sed qui per se ipse spectari velit. Huic iussa tria sunt: ut adsit: nam gravitatem res habet, quum frequens ordo est: ut loco dicat, id est rogatus: ut modo, ne sit infinitus; nam brevitas, non modo senatoris, sed etiam oratoris, magna laus est in sententia. Nec est umquam longa oratione utendum, nisi aut peccante senatu, quod fit ambitione saepisssime, nullo magistratu adiuvante, tolli diem utile est: aut quum tanta caussa est, ut opus sit oratoris copia vel ad hortandum, vel ad docendum: quorum generum in utroque magnus noster Cato est. 41. Quodque addit, *caussas populi teneto,* est senatori necessarium nosse rempublicam. Idque late patet: quid habeat militum, quid valeat aerario, quos socios respublica habeat, quos amicos, quos stipendiarios, qua quisque sit lege, conditione, foedere: tenere consuetudinem decernendi, nosse exempla maiorum. Videtis iam, genus hoc omne scientiae, diligentiae, memoriae esse, sine quo paratus esse senator nullo pacto potest. 42. Deinceps sunt cum populo actiones: in quibus primum et maximum, *Vis abesto.* Nihil est enim exitiosius civitatibus, nihil tam contrarium iuri et legibus, nihil minus et civile et humanum, quam, composita et constituta republica, quidquam agi per vim. Parere iubet interces-

sori: quo nihil praestantius: impediri enim bonam rem melius, quam concedi malae. XIX. Quod vero *actoris* iubeo esse *fraudem*, id totum dixi ex Crassi, sapientissimi hominis, sententia: quem est senatus consecutus, quum decrevisset, C. Claudio consule de C. Carbonis seditione referente, invito eo, qui cum populo ageret, seditionem non posse fieri, quippe cui liceat concilium, simulatque intercessum turbarique coeptum sit, dimittere. Quod qui permovet, quum agi nihil potest, vim quaerit. Cuius impunitatem amittit hac lege. Sequitur illud: INTERCESSOR REI MALAE SALUTARIS CIVIS ESTO. 43. Quis non studiose reipublicae subvenerit, hac tam praeclara legis voce laudatus? Sunt deinde posita deinceps, quae habemus etiam in publicis institutis atque legibus: AUSPICIA SERVANTO, AUGURI PARENTO. Est autem boni auguris, meminisse, se maximis reipublicae temporibus praesto esse debere; Iovique optimo maximo se consiliarium atque administrum datum, ut sibi eos, quos in auspicio esse iusserit; caelique partes sibi definitas esse traditas, de quibus saepe opem ferre possit. Deinde de promulgatione, de singulis rebus agendis, de privatis magistratibusve audiendis. 44. Tum leges praeclarissimae de XII tabulis tralatae duae: quarum altera privilegia tollit, altera de capite civis rogari, nisi maximo comitiatu, vetat. Et nondum natis* seditiosis tribunis plebis, ne cogitatis quidem, admirandum, tantum maiores in posterum providisse: in privos homines leges ferri noluerunt: id est enim privilegium: quo quid est iniustius? quum legis haec vis sit, ut sit* scitum et iussum in omnes? Ferri de singulis nisi centuriatis comitiis noluerunt. Descriptus enim populus censu, ordinibus, aetatibus plus adhibet ad suffragium consilii, quam fuse in tribus convocatus. 45. Quo verius in nostra caussa vir magno ingenio* summaque prudentia, L. Cotta, dicebat, nihil omnino actum esse de nobis: praeter enim quam quod comitia illa essent armis gesta servilibus, praeterea neque tributa capitis comitia rata esse posse, neque ulla privilegii: quocirca nihil nobis opus esse lege, de quibus nihil omnino actum esset legibus. Sed visum est et nobis et clarissimis viris melius, de quo servi et latrones scivisse se aliquid dicerent, de hoc eodem cunctam Italiam, quid sentiret, ostendere.

XX. 46. Sequuntur de captis pecuniis et de ambitu leges. Quae quum magis iudiciis, quam verbis sancienda sint, adiungitur, NOXIAE POENA PAR ESTO, ut in suo vitio quisque plectatur: vis capite, avaritia mulcta, honoris cupiditas ignominia sanciatur. Extremae leges sunt nobis non usitatae, reipublicae necessariae. Legum custodiam nullam habemus. Itaque hae leges sunt, quas apparitores nostri volunt: a librariis petimus, publicis litteris consignatam memoriam publicam nullam habemus. Graeci hoc diligentius, apud quos νομοφύλακες creantur: nec hi solum litteras (nam id quidem etiam apud maiores nostros erat), sed etiam facta hominum observabant ad legesque revocabant. 47. Haec detur cura censoribus: quandoquidem eos in republica semper volumus esse. Apud eosdem, qui magistratu abierint, edant et exponant, quid in magistratu gesserint: deque iis censores praeiudicent. Hoc in Graecia fit, publice constitutis accusatoribus. Qui quidem graves esse non possunt, nisi sint voluntarii. Quocirca melius est rationes referri caussamque exponi censoribus: integram tamen legem accusatori iudicioque servari. Sed satis iam disputatum est de magistratibus, nisi forte quid desideratis.

ATT. Quid? si nos tacemus, locus ipse non admonet, quid tibi sit deinde dicendum? M. Mihine? de iudiciis arbitror, Pomponi: id est enim iunctum magistratibus. 48. ATT. Quid? de iure populi Romani, quemadmodum instituisti, dicendum nihil putas? M. Quid tandem hoc loco est, quod requiras? ATT. Egone? quod ignorari ab iis, qui in republica versantur, turpissimum puto. Nam, ut modo a te dictum est, leges a librariis lego: sic animadverto, quosque in magistratibus ignoratione iuris sui tantum sapere, quantum apparitores velint. Quamobrem, si de sacrorum alienatione dicendum putasti, quoniam de religione leges proposueras: faciendum tibi est, ut, magistratibus lege constitutis, de potestate, tum de iure disputes. 49. M. Faciam breviter, si consequi potuero: nam pluribus verbis scripsit ad patrem tuum M. Iunius sodalis perite, meo quidem iudicio, et diligenter. At de iure naturae cogitare per nos atque dicere debemus; de iure populi Romani, quae relicta sunt et tradita. ATT. Sic profecto censeo: et id ipsum, quod dicis, exspecto.

FRAGMENTA

LIBRI I. DE LEGIBUS.

Sicut una eademque natura mundus omnibus partibus inter se congruentibus cohaeret ac nititur; sic omnes homines inter se natura confusi pravitate dissentiunt, nec se intelligunt esse consanguineos et subiectos omnes sub unam eamdemque tutelam; quod si teneretur, deorum profecto vitam homines viverent. (Lactant. lib. V. c. 8.)

LIBRI II. DE LEGIBUS.

Magnum audaxque consilium Graecia suscepit, quod Cupidinum et Amorum simulacra in Gymnasiis consecravit. (Lactant. lib. I. c. 20.)

LIBRI V. DE LEGIBUS.

Visne igitur, quoniam sol paullulum a meridie iam devexus videtur, neque dum satis ab his novellis arboribus omnis hic locus opacatur, descendatur ad Lirim, eaque, quae restant, in illis alnorum umbraculis persequamur? (Macrob. lib. VI. c. 4.)

INCERTORUM LIBRORUM DE LEGIBUS.

1. Gratulamurque nobis, quoniam mors aut meliorem, quam qui est in vita, aut certe non deteriorem allatura est statum. Nam sine corpore, animo vigente, divina vita est: sensu carenti nihil profecto est mali. (Lactant. lib. III. c. 19.)

2. Octo genera poenarum in Legibus esse scribit Tullius: damnum, vincula, verbera, talionem, ignominiam, exsilium, mortem, servitutem. (Augustin. de Civ. dei XXI. c. 11.)

3. *Cicero ait in libris Legum:* Stipem prohibeo: nam auget superstitionem et exhaurit domos. Dignis igitur largiendum est. (Serv. in Aen. VI. v. 611.)

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Cicero reipublicae libertate sublata quum ad philosophiae se studium retulisset, multosque eius locos illustres latinis litteris illustrasset, hos tres de Officiis libros studiosissime et elegantissime scriptos (mensibus Novembri et Decembri anni 710.) misit ad filium tum temporum et litterarum caussa Athenis degentem, ut haec studia etiam patrio sermone illustrari posse intelligeret. Omnem vero istam quaestionem Stoicorum disciplinam secutus exposuit.

ARG. Cicero, praemissa officii et definitione et divisione, tria facit genera deliberationis in consilio capiendo: primum, honestumne factu sit an turpe: alterum, conducatne an noceat: tertium vero, ubi cum honesto pugnat id quod videtur utile, et quum aliud alio honestius aut utilius videtur, utrum alteri sit praeponendum. In tres igitur locos totam disputationem distribuit, quorum primus est de honesto (L. I.), alter de utili (L. II.), tertius de comparatione eorum (L. III.). c. 3. Primum formam quamdam honesti exhibet a natura humana ductam, eiusque quattuor partes facit, sapientiam, iustitiam, temperantiam, et fortitudinem seu magnitudinem animi, ex quibus singulis certa quaedam officia nasci docet. c. 4. Ac de his quattuor partibus accurate disputat et, quomodo ab iis officia ducantur, ostendit. c. 5-42. Huic disputationi subiicit de comparatione honesti, de duobus honestis utrum honestius. c. 43. sq.

I. 1. Quamquam te, Marce fili, annum iam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet praeceptis institutisque philosophiae propter summam et doctoris auctoritatem et urbis, quorum alter te scientia augere potest, altera exemplis; tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Graecis Latina coniunxi, neque id in philosophia solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci, idem tibi censeo faciendum, ut par sis in utriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem nos, ut videmur, magnum attulimus adiumentum hominibus nostris, ut non modo Graecarum litterarum rudes, sed etiam docti aliquantum se arbitrentur adeptos et ad dicendum et ad iudicandum. 2. Quamobrem disces tu quidem a principe huius aetatis philosophorum, et disces, quamdiu voles; (tamdiu autem velle debebis, quoad te, quantum proficias, non poenitebit): sed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis dissidentia, quoniam utrique, Socratici et Platonici, esse volumus, de rebus ipsis utere tuo iudicio; nihil enim impedio; orationem autem Latinam efficies profecto legendis nostris pleniorem. Nec vero arroganter hoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scientiam concedens multis, quod est oratoris proprium, apte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio aetatem consumpsi, si id mihi assumo, videor id meo iure quodam modo vindicare. 3. Quamobrem magno opere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes meas, sed hos etiam de philosophia libros, qui iam illos fere aequarunt, studiose legas. Vis enim maior in illis dicendi; sed hoc quoque colendum est aequabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Graecorum contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens, dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit iudicium: utrumque certe secuti sumus. 4. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere, et Demosthenem, si illa, quae a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate iudico: quorum uterque, suo studio delectatus, contempsit alterum. II. Sed quum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et aetati tuae esset aptissimum et auctoritati meae. Nam quum multa sint in philosophia et gravia et utilia accurate copioseque a philosophis disputata, latissime patere videntur ea, quae de officiis tradita ab illis et praecepta sunt. Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis, neque forensibus neque domesticis in rebus, neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest; in eoque colendo sita vitae est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. 5. Atque haec quidem quaestio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii praeceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt

nonnullae disciplinae, quae propositis bonorum et malorum finibus officium omne pervertant. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non interdum naturae bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec iustitiam, nec liberalitatem: fortis vero, dolorem summum malum iudicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. 6. Quae quamquam ita sunt in promptu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hae disciplinae igitur si sibi consentaneae esse velint, de officio nihil queant dicere: neque ulla officii praecepta firma, stabilia, coniuncta naturae tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant expetendam. Ita propria est ea praeceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli iam pridem explosa sententia est; qui tamen haberent ius suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur hoc quidem tempore et hac in quaestione potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum, iudicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus.

7. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panaetio praetermissum esse miror. Omnis enim quae [a] ratione suscipitur de aliqua re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur. III. Omnis de officio duplex est quaestio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in praeceptis, quibus in omnes partes usus vitae conformari possit. Superioris generis huiusmodi exempla [sunt]: Omniane officia perfecta sint: numquid officium aliud alio maius sit: et quae sunt generis eiusdem. Quorum autem officiorum praecepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen minus id apparet, quia magis ad institutionem vitae communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. 8. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et *medium* quoddam *officium* dicitur, et *perfectum*. Perfectum officium *rectum*, opinor, vocemus, quod Graeci *κατόρθωμα*, hoc autem commune [officium] *καθῆκον* vocant. Atque ea sic definiunt, ut, *rectum* quod sit, id *officium perfectum* esse definiant, *medium* autem *officium* id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. 9. Triplex igitur est, ut Panaetio videtur, consilii capiendi deliberatio. Nam, honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id quod in deliberationem cadit. In quo considerando saepe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt aut consultant, ad vitae commoditatem iucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint iuvare et suos, conducat id, necne, de quo deliberant. Quae deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, quum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Quum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur [in] deliberando animus afferatque ancipitem curam cogitandi. 10. Hac divisione, quum praeterire aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo praetermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum an turpe sit, deliberari solet, sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius: itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum est igitur de *honesto*, sed dupliciter, tum pari ratione de *utili*, post de *comparatione eorum* disserendum.

IV. 11. Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se, vitam corpusque tueatur, declinetque ea, quae nocitura videantur, omniaque, quae ad vivendum sunt necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia eiusdem generis. Commune autem animantium omnium est coniunctionis appetitus procreandi caussa, et cura quaedam eorum, quae procreata sunt. Sed inter hominem et belluam hoc maxime interest, quod haec tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque praesens est, se accommodat, paullum admodum sentiens praeteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, et rebus praesentibus adiungit atque annectit futuras: facile totius vitae cursum videt, ad eamque degendam praeparat res necessarias. 12. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis et ad vitae societatem; ingeneratque in primis praecipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt; impellitque, ut hominum coetus et celebrationes et esse et a se obiri velit, ob easque caussas studeat parare ea, quae suppeditent et ad cultum et ad victum, nec sibi soli, sed coniugi, liberis ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quae cura exsuscitat etiam animos et maiores ad rem gerendam facit. 13. Inprimisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque quum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, addiscere; cognitionemque rerum aut occultarum aut admirabilium ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex sincerumque sit, id esse naturae hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adiuncta est appetitio quaedam principatus, ut nemini parere animus bene a natura informatus velit, nisi praecipienti aut docenti, aut utilitatis caussa iuste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi exsistit humanarumque rerum contemptio. 14. Nec vero illa parva vis naturae est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit, quod deceat, in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quae aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservandum putat cavetque, ne quid indecore effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quaerimus, *honestum:* quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum est; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, natura esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: *quae si oculis cerneretur, mirabiles amores*, ut ait Plato, *excitaret sapientiae.* Sed omne, quod est honestum, id *quattuor partium* oritur ex aliqua. Aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur, aut in hominum societate tuenda, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide, aut in

animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore, aut in omnium, quae fiunt quaeque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. 15. Quae quattuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur: velut ex ea parte, quae prima descripta est, in qua sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; eiusque virtutis hoc munus est proprium. 16. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quaque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem, is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in qua versetur, subiecta est veritas. 17. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositae sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitae continetur: ut et societas hominum coniunctioque servetur, et animi excellentia magnitudoque quum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis eluceat. Ordo autem et constantia et moderatio et ea, quae sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod adhibenda est actio quaedam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quae tractantur in vita, modum quemdam et ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. 18. Ex quattuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in *veri cognitione* consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiae cupiditatem: in qua excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamur: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent,) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. 19. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operae curaeque ponetur, id iure laudabitur: ut in astrologia C. Sulpicium audimus: in geometria Sex. Pompeium ipsi cognovimus: multos in dialecticis, plures in iure civili; quae omnes artes in veri investigatione versantur, cuius studio a rebus gerendis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a qua tamen fit intermissio saepe, multique dantur ad studia reditus; tum agitatio mentis, quae numquam acquiescit, potest nos in studiis cogitationis etiam sine opera nostra continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiendis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiae cognitionisque versatur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. 20. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, qua societas hominum inter ipsos et vitae quasi communitas continetur. Cuius partes duae sunt: *iustitia,* in qua virtutis splendor est maximus: ex qua boni viri nominantur; et huic coniuncta *beneficientia,* quam eamdem vel *benignitatem* vel *liberalitatem* appellari licet. Sed iustitiae primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus iniuria: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. 21. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoria, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum; similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cuiusque fit, eorum, quae natura fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat: eo, si qui sibi plus appetet, violabit ius humanae societatis. 22. Sed quoniam, (ut praeclare scriptum est a Platone,) non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patria vindicat, partem parentes, partem amici; atque, ut placet Stoicis, quae in terris gignantur, ad usum hominum omnia creari, homines autem hominum caussa esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiendo, tum artibus, tum opera, tum facultatibus devincire hominum inter homines societatem. 23. Fundamentum autem iustitiae est *fides,* id est dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta, credamusque, quia *fiat,* quod dictum est, appellatam *fidem.*

Sed iniustitiae genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant iniuriam. Nam qui iniuste impetum in quempiam facit, aut ira aut aliqua perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit nec obsistit, si potest, iniuriae, tam est in vitio, quam si parentes aut amicos aut patriam deserat. 24. Atque illae quidem iniuriae, quae nocendi caussa de industria inferuntur, saepe a metu proficiscuntur; quum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad iniuriam faciendam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quae concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. 25. Expetuntur autem divitiae quum ad usus vitae necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem maior est animus, in iis pecuniae cupiditas spectat ad opes et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in republica princeps vellet esse, cuius fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus vitaeque cultus cum elegantia et copia: quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniae cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda est: sed fugienda semper iniuria est. 26. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos iustitiae capiat oblivio, quum in imperiorum, honorum, gloriae cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

— — *Núlla sancta sócietas,*
néc fides regní ést:

id latius patet. Nam, quidquid eiusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Caesaris, qui omnia iura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiae, gloriae cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. 27. Sed in omni iniustitia permultum interest, utrum perturbatione aliqua animi, quae ple-

rumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitate fiat iniuria. Leviora enim sunt ea, quae repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quae meditata et praeparata inferuntur. Ac de inferenda quidem iniuria satis dictum est. IX. 28. Praetermittendae autem defensionis deserendique officii plures solentesse caussae. Nam aut inimicitias aut laborem aut sumptus suscipere nolunt: aut etiam negligentia, pigritia, inertia, aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quae plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo ducant, propterea iustos esse. Nam alterum genus assequuntur, [in] inferenda ne cui noceant iniuria; in alterum incidunt; discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rempublicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Aequius autem erat id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita iustum est, quod recte fit, si est voluntarium. 29. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendae, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur iniuriam: qui altero genere iniustitiae vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitae societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operae, nihil facultatum.

Quoniam igitur, duobus generibus iniustitiae propositis, adiunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus iustitia contineretur: facile, quod cuiusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, iudicare. 30. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentianus ille Chremes *humani nihil a se alienum putat*: sed tamen, quia magis ea percipimus atque sentimus, quae nobis ipsis aut prospera aut adversa eveniunt, quam illa, quae ceteris; quae, quasi longo intervallo interiecto, videmus: aliter de illis, ac de nobis iudicamus. Quocirca bene praecipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, aequum sit an iniquum. Aequitas enim lucet ipsa per se: dubitatio cogitationem significat iniuriae. X. 31. Sed incidunt saepe tempora, quum ea, quae maxime videntur digna esse iusto homine eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria, ut reddere depositum, promissum facere; quaeque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit iustum. Referri enim decet ad ea, quae posui principio, fundamenta iustitiae: primum, ut ne cui noceatur: deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea quum tempore commutantur, commutatur officium et non semper est idem. 32. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit: quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quae sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec, si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, maius anteponi minori: ut, si constitueris, te cuipiam advocatum in rem praesentem esse venturum, atque interim graviter aegrotare filius coeperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Iam illis promissis standum non esse, quis non videt, quae coactus quis metu, quae deceptus dolo promiserit? 33. Quae quidem pleraque iure praetorio liberantur, nonnulla legibus.

Exsistunt etiam saepe iniuriae calumnia quadam, et nimis callida, sed malitiosa iuris interpretatione. Ex quo illud: *summum ius summa iniuria*, factum est iam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republica multa peccantur: ut ille, qui, quum triginta dierum essent cum hoste factae induciae, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactae, non noctium induciae. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium, (nihil enim praeter auditum habeo,) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, quum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter, atque ut regredi, quam progredi mallent. Id quum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines, sicut ipsi dixerant, terminavit: in medio relictum quod erat, populo Romano adiudicavit. Decipere hoc quidem est, non iudicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quaedam officia etiam adversus eos servanda, a quibus iniuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, iniuriae suae poenitere: ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad iniuriam tardiores. 34. Atque in republica maxime conservanda sunt iura belli. Nam quum sint duo genera decertandi, unum per disceptationem, alterum per vim; quumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. 35. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam caussam, ut sine iniuria in pace vivatur; parta autem victoria, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt: ut maiores nostri Tusculanos, Aequos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt; at Karthaginem et Numantiam funditus sustulerunt: nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciendum locus ipse adhortari. Mea quidem sententia, paci, quae nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum; si non optimam, at aliquam rempublicam, quae nunc nulla est, haberemus. Et quum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi sunt. In quo tanto opere apud nostros iustitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more maiorum. 36. Ac belli quidem aequitas sanctissime fetiali populi Romani iure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse iustum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denuntiatum ante sit et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam, in cuius exercitu Catonis filius tiro militabat. Quum autem Popilio videretur, unam dimittere legionem; Catonis quoque filium, qui in eadem legione militabat, dimisit. Sed quum amore pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popilium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obligaret militiae sacramento; quia, priore amisso, iure cum hostibus pugnare non poterat. — 37. Adeo summa erat observatio in bello movendo. — M. quidem Ca-

tonis senis epistola est ad M. filium, in qua scripsit se audisse, eum missum factum esse a consule, quum in Macedonia Persico bello miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne praelium ineat: negat enim ius esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare. XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine *perduellis* esset, is *hostis* vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. *Hostis* enim apud maiores nostros is dicebatur, quem nunc *peregrinum* dicimus. Indicant duodecim tabulae: ut STATUS DIES CUM HOSTE; itemque, ADVERSUS HOSTEM AETERNA AUCTORITAS. Quid ad hanc mansuetudinem addi potest? eum, quicum bellum geras, tam molli nomine appellare? Quamquam id nomen durius effecit iam vetustas: a peregrino enim recessit, et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. 38. Quum vero de imperio decertatur belloque quaeritur gloria, caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante iustas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii proposita gloria est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famae: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Poenis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Poeni foedifragi, crudelis Hannibal; reliqui iustiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa praeclara:

Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis!
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
ferro, non auro vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare, hera quidve ferat fors,
virtute experiamur. Et hoc simul accipe dictum:
quorum virtuti belli fortuna pepercit,
eorumdem me libertati parcere certum est:
dono, ducite, doque, volentibu' cum magnis dîs.

Regalis sane et digna Aeacidarum genere sententia. XIII. 39. Atque etiam si quid singuli, temporibus adducti, hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda: ut primo Punico bello Regulus captus a Poenis, quum de captivis commutandis Romam missus esset, iurassetque se rediturum: primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit; deinde, quum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. [40. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam astrictos misit iureiurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent: eos omnes censores, quoad quisque eorum vixit, qui peierassent, in aerariis reliquerunt; nec minus illum, qui iurisiurandi fraude culpam invenerat. Quum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, iureiurando se solutum putabat: et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est iustitiae in hostem a maioribus nostris constitutum. Quum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum et eum necaturum: senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedit. Ita ne hostis quidem, et potentis et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit.] 41. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est.

Meminerimus autem etiam adversus infimos iustitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum: quibus, non male praecipiunt, qui ita iubent uti, ut mercenariis; operam exigendam, iusta praebenda. Quum autem duobus modis, id est aut vi aut fraude, fiat iniuria: fraus quasi vulpeculae, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum; sed fraus odio digna maiore. Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui, quum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. — De iustitia satis dictum est.

XIV. 42. Deinceps, ut erat propositum, de *beneficientia* ac de *liberalitate* dicatur: qua quidem nihil est naturae hominis accommodatius. Sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne maior benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est iustitiae fundamentum, ad quam haec referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse velle videantur, non benefici neque liberales, sed perniciosi assentatores iudicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt iniustitia, ut si in suam rem aliena convertant. 43. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriae, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur; hique arbitrantur se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quacumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut ea liberalitate utamur, quae prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullae et C. Caesaris pecuniarum tralatio a iustis dominis ad alienos non debet liberalis videri: nihil enim liberale, quod non idem iustum. 44. Alter locus erat cautionis, ne benignitas maior esset, quam facultates: quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod iniuriosi sunt in proximos. Quas enim copias iis et suppeditari aequius est et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per iniuriam, ut ad largiendum suppetant copiae. Videre etiam licet plerosque, non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, ut benefici videantur, facere multa, quae proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est coniunctior, quam aut liberalitati aut honestati. 45. Tertium est propositum, ut in beneficientia delectus esset dignitatis: in quo et mores eius erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitae, et ad nostras utilitates officia ante collata: quae ut concurrant omnia, optabile est; sin minus, plures caussae maioresque ponderis plus habebunt. XV. 46. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus praeclare agitur si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat: colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime his virtutibus lenioribus erit ornatus, modestia, temperantia, hac ipsa, de qua iam multa dicta sunt, iustitia. Nam fortis animus et magnus in homine non perfecto nec sapiente ferventior plerumque est: illae virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque haec in moribus. 47. De benevolentia autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur: sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantia iudicemus: sin

erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, maior quaedam cura adhibenda est: nullum enim officium referenda gratia magis necessarium est. 48. Quod si ea, quae utenda acceperis, maiore mensura, si modo possis, iubet reddere Hesiodus: quidnam beneficio provocati facere debemus? an non imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui iam profuerunt? Nam quum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi; demus, necne, in nostra potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine iniuria. 49. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi; nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentia fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quadam, sine iudicio vel modo in omnes, vel repentino quodam quasi vento, impetu animi incitati: quae beneficia aeque magna non sunt habenda, atque ea, quae iudicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio et in referenda gratia, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari: quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. 50. Optime autem societas hominum coniunctioque servabitur, si, ut quisque erit coniunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed quae natura principia sint communitatis et societatis humanae, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate. Eius autem vinculum est ratio et oratio; quae docendo, discendo, communicando, disceptando, iudicando conciliat inter se homines coniungitque naturali quadam societate. Neque ulla re longius absumus a natura ferarum, in quibus inesse fortitudinem saepe dicimus, ut in equis, in leonibus: iustitiam, aequitatem, bonitatem non dicimus: sunt enim rationis et orationis expertes. 51. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas haec est: in qua omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas, ut, quae descripta sunt legibus et iure civili, haec ita teneantur, ut sit constitutum: e quibus ipsis cetera sic observentur, ut in Graecorum proverbio est: *Amicorum esse communia omnia.* Omnia autem communia hominum videntur ea, quae sunt generis eius, quod, ab Ennio positum in una re, transferri in multas potest.

Homó, qui erranti cómiter monstrát viam,
quasi lúmen de suo lúmine accendát, facit,
nihilóminus ipsi lúcet, quum illi accénderit.

Una ex re satis praecipitur, ut, quidquid sine detrimento commodari possit, id tribuatur vel ignoto. 52. Ex quo sunt illa communia, Non prohibere aqua profluente; Pati ab igne ignem capere, si quis velit; Consilium fidele deliberanti dare: quae sunt iis utilia, qui accipiunt, danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem afferendum. Sed quoniam copiae parvae singulorum sunt, eorum autem, qui iis egeant, infinita est multitudo, vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem, *Nihilóminus ipsi lúcet:* ut facultas sit, qua in nostros simus liberales. XVII. 53. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab illa infinita discedatur, propior est eiusdem gentis, nationis, linguae; qua maxime homines coniunguntur: interius etiam est eiusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viae, leges, iura, iudicia, suffragia, consuetudines praeterea et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractae. Arctior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illa enim immensa societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. 54. Nam quum sit hoc natura commune animantium, ut habeant libidinem procreandi, prima societas in ipso coniugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium Urbis, et quasi seminarium reipublicae. Sequuntur fratrum coniunctiones; post consobrinorum sobrinorumque: qui quum una domo iam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates; ex quibus etiam plures propinqui. Quae propagatio et suboles origo est rerum publicarum. Sanguinis autem coniunctio benevolentia devincit homines et caritate. 55. Magnum est enim, eadem habere monumenta maiorum, iisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla praestantior est, nulla firmior, quam quum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate coniuncti. Illud enim honestum, quod saepe dicimus, etiam si in alio cernimus, tamen nos movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. 56. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur, tamen iustitia et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt eaedemque voluntates, in his fit, ut aeque quisque altero delectetur, ac seipso; efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitia, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quae conficitur ex beneficiis ultro citro datis acceptis: quae et mutua et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firma devinciuntur societate. 57. Sed quum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quae cum republica est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro qua quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in ea funditus delenda occupati et sunt et fuerunt. 58. Sed si contentio quaedam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii: principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maximis obligati sumus; proximi liberi, totaque domus, quae spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum etiam communis plerumque fortuna est. Quamobrem necessaria praesidia vitae debentur iis maxime, quos ante dixi; vita autem, victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam obiurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea iucundissima amicitia, quam similitudo morum coniugavit. XVIII. 59. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus, qui temporum; suntque officia, quae aliis magis, quam aliis debeantur: ut vicinum citius adiuveris in fructibus percipiendis, quam

aut fratrem aut familiarem; at, si lis in iudicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Haec igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre, quae reliqui summa fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. 60. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis praecepta perceperint, quidquam magna laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt, sic officii conservandi praecepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quae sunt in iure societatis humanae, quemadmodum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus.

61. Intelligendum est autem, quum proposita sint genera quattuor, e quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod *animo magno elatoque humanas res despiciente* factum sit. Itaque in probris maxime in promptu est, si quid tale dici potest:

Vos etenim, iuvenes, animum geritis muliebrem,
illa virago viri:

et si quid eiusmodi:

Salmáci, da spolia, síne sudore et sánguine.

Contraque in laudibus, quae magno animo fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quomodo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Plataeis, Thermopylis, Leuctris; hinc noster Cocles; hinc Decii, hinc Cn. et P. Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicae gloriae, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. 62. Sed ea animi elatio, quae cernitur in periculis et laboribus, si iustitia vacat, pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non modo enim id virtutis non est, sed potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis *fortitudo,* quum eam *virtutem* esse dicunt *propugnantem pro aequitate.* Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitia, laudem est adeptus. Nihil enim honestum esse potest, quod iustitia vacat. 63. Praeclarum igitur illud Platonis: *Non solum,* inquit, *scientia, quae est remota ab iustitia, calliditas potius, quam sapientia est appellanda: verum etiam animus paratus ad periculum, si sua cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciae potius nomen habeat, quam fortitudinis.* Itaque viros fortes et magnanimos eosdem bonos et simplices, veritatis amicos, minimeque fallaces esse volumus: quae sunt ex media laude iustitiae. 64. Sed illud odiosum est, quod in hac elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatus innascitur. Ut enim apud Platonem est, *omnem morem Lacedaemoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi:* sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile est autem, quum praestare omnibus concupieris, servare aequitatem, quae est iustitiae maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo iure patiantur: exsistuntque in republica plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam iustitia pares. Sed quo difficilius, hoc praeclarius. Nullum est enim tempus, quod iustitia vacare debeat. 65. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non, qui faciunt, sed qui propulsant iniuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloria iudicat; principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitae multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res iniustas impellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriae cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. 66. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, quarum una in rerum externarum despicientia ponitur, quum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari aut optare aut expetere oportere, nullique neque homini neque perturbationi animi nec fortunae succumbere. Altera est res, ut, quum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum et periculorum, tum vitae, tum multarum rerum, quae ad vitam pertinent. 67. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: caussa autem et ratio efficiens magnos viros est in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum iudices, et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quae eximia plerisque et praeclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili firmaque contemnere, fortis animi magnique ducendum est: et ea, quae videntur acerba, quae multa et varia in hominum vita fortunaque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturae discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnaeque constantiae. 68. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore praestiterit, vinci a voluptate. Quamobrem et haec videnda, et pecuniae fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficientiam liberalitatemque conferre. Cavenda est etiam gloriae cupiditas, ut supra dixi: eripit enim libertatem, pro qua magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda nonnumquam. 69. Vacandum autem omni est animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam aegritudine et voluptate nimia et iracundia; ut tranquillitas et securitas adsit, quae affert quum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt et fuerunt, qui eam, quam dico, tranquillitatem expetentes a negotiis publicis se removerunt ad otiumque perfugerunt: in his et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, qui nec populi nec principum mores ferre potuerunt, vixeruntque nonnulli in agris, delectati re sua familiari. 70. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne qua re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cuius proprium est sic vivere, ut velis. XXI. Quare, quum hoc commune sit potentiae cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant; alteri, si contenti sint et suo et parvo. In quo

neutrorum omnino contemnenda est sententia: sed et facilior et tutior et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rempublicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. 71. Quapropter et iis forsitan concedendum sit, rempublicam non capessentibus, qui, excellenti ingenio, doctrinae sese dediderunt: et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliqua graviore caussa impediti a republica recesserunt, quum eius administrandae potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit caussa, si despicere se dicant ea, quae plerique mirentur, imperia et magistratus, iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum iudicium in eo, quod gloriam contemnant et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi quamdam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent; voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores; gloriam negligant, frangantur infamia: atque ea quidem non satis constanter. 72. Sed iis, qui habent a natura adiumenta rerum gerendarum, abiecta omni cunctatione, adipiscendi magistratus et gerenda respublica est: nec enim aliter aut regi civitas aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rempublicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam et magnificentia et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, et ea, quam saepe dico, tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt et cum gravitate constantiaque victuri. 73. Quae faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vita, quae fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine caussa maiores motus animorum concitantur, maiorque cura efficiendi rempublicam gerentibus, quam quietis; quo magis iis et magnitudo animi est adhibenda et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit, sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem: in quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet propter ignaviam, aut nimis confidat propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens.

XXII. 74. Sed quum plerique arbitrentur, res bellicas maiores esse, quam urbanas, minuenda est haec opinio. Multi enim bella saepe quaesiverunt propter gloriae cupiditatem: atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit, eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus iudicare, multae res exstiterunt urbanae maiores clarioresque, quam bellicae. 75. Quamvis enim Themistocles iure laudetur, et sit eius nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimae testis victoriae, quae anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus praeclarum hoc, quam illud, iudicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati: hoc consilio leges Atheniensium, hoc maiorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adiuverit: at ille vere, ab se adiutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatus eius, qui a Solone erat constitutus. 76. Licet eadem de Pausania Lysandroque dicere: quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedaemonis dilatatum putatur; tamen ne minima quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinae conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas et parentiores habuerunt exercitus et fortiores. Mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, quum versaremur in republica, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur.

Parvi enim foris sunt arma, nisi sit consilium domi.

Nec plus Africanus, singularis et vir et imperator, in excidenda Numantia reipublicae profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, quum Ti. Gracchum interemit: quamquam haec quidem res non solum ex domestica est ratione: (attingit etiam bellicam, quoniam vi manuque confecta est:) sed tamen id ipsum gestum est consilio urbano sine exercitu. 77. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

Ut enim alios omittam nobis rempublicam gubernantibus, nonne togae arma cessere? Neque enim periculum in republica fuit gravius umquam, nec maius otium. Ita consiliis diligentiaque nostra celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quae res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? 78. Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas huius gloriae et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus, Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rempublicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticae fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operae studiique ponendum est.

XXIII. 79. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quaerimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi cura et cogitatione: in quo non minorem utilitatem afferunt, qui togati reipublicae praesunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio saepe aut non suscepta aut confecta bella sunt, nonnumquam etiam illata: ut M. Catonis bellum Punicum tertium; in quo etiam mortui valuit auctoritas. 80. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fuga, quam utilitatis ratione faciamus.

Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quaesita videatur. Fortis vero et constantis est non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu deiici, ut dicitur; sed praesenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere. 81. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, praecipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem: et, quid agendum sit, quum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit: *Non putaram.* Haec sunt opera magni animi et excelsi et prudentia consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et belluarum simile est: sed quum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda. XXIV. 82. De evertendis autem diripiendisque urbibus, valde considerandum est, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire

sontes, multitudinem conservare, in omni fortuna recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quemadmodum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponant: sic reperias multos, quibus periculosa et calida consilia quietis et cogitatis et splendidiora et maiora videantur. 83. Numquam omnino periculi fuga committendum est, ut imbelles timidique videamur: sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine caussa: quo nihil potest esse stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter aegrotantes leniter curant, gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est, subvenire autem tempestati quavis ratione — sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicata boni, quam addubitata mali. Periculosae autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim reipublicae. Itemque alii de vita, alii de gloria et benevolentia civium in discrimen vocantur. Promptiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque paratius de honore et gloria, quam de ceteris commodis.

84. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patria parati essent, iidem gloriae iacturam ne minimam quidem facere vellent, ne republica quidem postulante: ut Callicratidas, qui quum Lacedaemoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie, vertit ad extremum omnia, quum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedaemonios, classe illa amissa, aliam parare posse, se fugere sine suo dedecore non posse. Atque haec quidem Lacedaemoniis plaga mediocris: illa pestifera, qua, quum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminonda conflixisset, Lacedaemoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius! de quo Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etsi optimum sit, tamen invidiae metu non audent dicere.

XXV. 85. Omnino, qui reipublicae praefuturi sunt, duo Platonis praecepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut, quaecumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus reipublicae curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio reipublicae ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cuiusque videantur, pauci universorum. 86. Hinc apud Athenienses magnae discordiae, in nostra republica non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quae gravis et fortis civis et in republica dignus principatu fugiet atque oderit, tradetque se totum reipublicae, neque opes aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit, omninoque ita iustitiae honestatique adhaerescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quae dixi. 87. Miserrima est omnino ambitio honorumque contentio, de qua praeclare apud eumdem est Platonem: *Similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rempublicam administraret, ut si nautae certarent, quis eorum potissimum gubernaret.* Idemque praecipit, ut *eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo iudicio tueri rempublicam velint:* qualis fuit inter P. Africanum et Q. Metellum sine acerbitate dissensio.

88. Nec vero audiendi, qui graviter irascendum inimicis putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et praeclaro viro dignius placabilitate atque clementia. In liberis vero populis et in iuris aequabilitate exercenda est etiam facilitas et altitudo animi, quae dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur reipublicae caussa severitas, sine qua administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio et castigatio contumelia vacare debet, neque ad eius, qui punitur aliquem aut verbis fatigat, sed ad reipublicae utilitatem referri. 89. Cavendum est etiam, ne maior poena, quam culpa sit: et ne iisdem de caussis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedet ad poenam, mediocritatem illam tenebit, quae est inter nimium et parum; quae placet Peripateticis, et recte placet, modo ne laudarent iracundiam et dicerent utiliter a natura datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est; optandumque, ut ii, qui praesunt reipublicae, legum similes sint, quae ad puniendum non iracundia, sed aequitate ducuntur.

XXVI. 90. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est: praeclaraque est aequabilitas in omni vita et idem semper vultus eademque frons; ut de Socrate, itemque de C. Laelio accepimus. Philippum quidem, Macedonum regem, rebus gestis et gloria superatum a filio, facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter saepe turpissimus: ut recte praecipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores sumus, tanto nos geramus submissius. Panaetius quidem *Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum* ait *dicere, ut equos, propter crebras contentiones praeliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere soleant, ut iis facilioribus possint uti: sic homines secundis rebus effrenatos sibique praefidentes tamquam in gyrum rationis et doctrinae duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunae.* 91. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, iisque maior etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut iure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata; quum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed haec quidem hactenus.

92. Illud autem sic est iudicandum, maximas geri res et maximi animi ab iis, qui respublicas regant,

quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat: esse autem magni animi et fuisse multos etiam in vita otiosa, qui aut investigarent aut conarentur magna quaedam, seseque suarum rerum finibus continerent, aut interiecti inter philosophos et eos, qui rempublicam administrarent, delectarentur re sua familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab eius usu suos; potiusque et amicis impertientes et reipublicae, si quando usus esset. Quae primum bene parta sit, nullo neque turpi quaestu neque odioso; tum quam plurimis, modo dignis, se utilem praebeat: deinde augeatur ratione, diligentia, parsimonia, nec libidini potius luxuriaeque, quam liberalitati et beneficientiae pateat. Haec praescripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere, atque etiam simpliciter, fideliter vitaeque hominum amice.

XXVII. 93. Sequitur, ut de una reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua *verecundia*, et quasi quidam ornatus vitae, *temperantia et modestia omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus* cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine *decorum* potest: Graece enim πρέπον dicitur. Huius vis ea est, ut ab honesto non queat separari. 94. Nam et, quod decet, honestum est: et, quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, quum antegressa est honestas. Itaque non solum in hac parte honestatis, de qua hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter, et agere, quod agas, considerate, omnique in re, quid sit veri, videre et tueri decet: contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et iusta omnia decora sunt; iniusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id, ut turpe, sic indecorum. 95. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum; et ita pertinet, ut non recondita quadam ratione cernatur, sed sit in promptu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. 96. Est autem eius descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur, et aliud huic subiectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: *Decorum* id esse, *quod consentaneum sit hominis excellentiae in eo, in quo natura eius a reliquis animantibus differat.* Quae autem pars subiecta generi est, eam sic definiunt, ut id *decorum* velint esse, *quod ita naturae consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quadam liberali.* XXVIII. 97. Haec ita intelligi, possumus existimare ex eo decoro, quod poetae sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poetas, quod deceat, dicimus, quum id, quod quaque persona dignum est, et fit et dicitur. Ut, si Aeacus aut Minos diceret,

Oderint, dum metuant: - - - aut,

— — *natis sepulcro ipse est parens:*

indecorum videretur, quod eos fuisse iustos accepimus: at, Atreo dicente, plausus excitantur: est enim digna persona oratio. Sed poetae, quid quemque deceat, ex persona iudicabunt. Nobis autem personam imposuit ipsa natura, magna cum excellentia praestantiaque animantium reliquarum. 98. Quocirca poetae in magna varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat et quid deceat, videbunt: nobis autem quum a natura constantiae, moderationis, temperantiae, verecundiae partes datae sint, quumque eadem natura doceat, non negligere, quemadmodum nos adversus homines geramus; efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestatem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appareat; et hoc, quod spectatur in uno quoque genere virtutis. Ut enim pulchritudo corporis apta compositione membrorum movet oculos et delectat hoc ipso, quod inter se omnes partes cum quodam lepore consentiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vita, movet approbationem eorum, quibuscum vivitur, ordine et constantia et moderatione dictorum omnium atque factorum. 99. Adhibenda est igitur quaedam reverentia adversus homines, et optimi cuiusque et reliquorum. Nam negligere, quid de se quisque sentiat, non solum arrogantis est, sed [etiam] omnino dissoluti. Est autem quod differat in hominum ratione habenda inter iustitiam et verecundiam. Iustitiae partes sunt, non violare homines: verecundiae, non offendere: in quo maxime perspicitur vis decori. His igitur expositis, quale sit id, quod decere dicimus, intellectum puto.

100. Officium autem, quod ab eo ducitur, hanc primum habet viam, quae deducit ad convenientiam conservationemque naturae. Quam si sequemur ducem, numquam aberrabimus, assequemurque et id, quod acutum et perspicax natura est, et id, quod ad hominum consociationem accommodatum, et id, quod vehemens atque forte. Sed maxima vis decori in hac inest parte, de qua disputamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam apti sunt, sed multo etiam magis animi motus probandi, qui item ad naturam accommodati sunt. 101. Duplex est enim vis animorum atque natura: una pars in appetitu posita est, quae est ὁρμή Graece, quae hominem huc et illuc rapit: altera in ratione, quae docet et explanat, quid faciendum fugiendumve sit. Ita fit, ut ratio praesit, appetitus obtemperet. XXIX. Omnis autem ratio vacare debet temeritate et negligentia, nec vero agere quidquam, cuius non possit caussam probabilem reddere. 102. Haec est enim fere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut appetitus rationi obediant, eamque neque praecurrant, nec propter pigritiam aut ignaviam deserant, sintque tranquilli atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur et tamquam exsultantes sive cupiendo sive fugiendo non satis a ratione retinentur, hi sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abiiciunt obedientiam nec rationi parent, cui sunt subiecti lege naturae: a quibus non modo animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora ipsa cernere iratorum aut eorum, qui aut libidine aliqua aut metu commoti sunt, aut voluptate nimia gestiunt: quorum omnium vultus, voces, motus statusque mutantur. 103. Ex quibus illud intelligitur, (ut ad officii formam revertamur,) appetitus omnes contrahendos sedandosque esse excitandamque animadversionem et diligentiam, ut ne quid temere ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. Neque enim ita gene-

rati a natura sumus, ut ad ludum et iocum facti esse videamur, ad severitatem potius, et ad quaedam studia graviora atque maiora. Ludo autem et ioco uti illo quidem licet; sed sicut somno et quietibus ceteris, tum, quum gravibus seriisque rebus satisfecerimus. Ipsumque genus iocandi non profusum nec immodestum, sed ingenuum et facetum esse debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentiam damus, sed eam, quae ab honestis actionibus non sit aliena: sic in ipso ioco aliquod probi ingenii lumen eluceat. 104. Duplex est omnino iocandi genus: unum illiberale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegans, urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non modo Plautus noster et Atticorum antiqua comoedia, sed etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt; multaque multorum facete dicta: ut ea, quae a sene Catone collecta sunt, quae vocant ἀποφθέγματα. Facilis est igitur distinctio ingenui et illiberalis ioci. Alter est, si tempore fit, remisso homine dignus; alter ne libero quidem, si rerum turpitudini adhibetur verborum obscenitas. Ludendi est etiam quidam modus retinendus, ut ne nimis omnia profundamus, elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur. Suppeditant autem et campus noster et studia venandi honesta exempla ludendi.

XXX. 105. Sed pertinet ad omnem officii quaestionem, semper in promptu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque belluis antecedat. Illae nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu; hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam, si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere, (sunt enim quidam homines non re, sed nomine:) sed si quis est paullo erectior, quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis propter verecundiam. 106. Ex quo intelligitur corporis voluptatem non satis esse dignam hominis praestantia, eamque contemni et reiici oportere: sin sit quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter ei tenendum esse eius fruendae modum. Itaque victus cultusque corporis ad valetudinem referatur et ad vires, non ad voluptatem. Atque etiam, si considerare volemus, quae sit in natura hominis excellentia et dignitas, intelligemus, quam sit turpe, diffluere luxuria, et delicate ac molliter vivere; quamque honestum, parce, continenter, severe, sobrie.

107. Intelligendum est etiam, duabus quasi nos a natura indutos esse personis, quarum una communis est ex eo, quod omnes participes sumus rationis, praestantiaeque eius, qua antecellimus bestiis, a qua omne honestum decorumque trahitur et ex qua ratio inveniendi officii exquiritur: altera autem, quae proprie singulis est tributa. Ut enim in corporibus magnae dissimilitudines sunt: (alios videmus velocitate ad cursum, alios viribus ad luctandum valere; itemque in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem:) sic in animis exsistunt maiores etiam varietates. 108. Erat in L. Crasso, in L. Philippo multus lepos; maior etiam, magisque de industria, in C. Caesare, L. F. At iisdem temporibus in M. Scauro et in M. Druso adolescente singularis severitas; in C. Laelio multa hilaritas; in eius familiari Scipione ambitio maior, vita tristior. De Graecis autem, dulcem et facetum, festivique sermonis, atque in omni oratione simulatorem, quem εἴρωνα Graeci nominaverunt, Socratem accepimus: contra Pythagoram et Periclem summam auctoritatem consecutos sine ulla hilaritate. Callidum Hannibalem ex Poenorum, ex nostris ducibus Q. Maximum accepimus facile celare, tacere, dissimulare, insidiari, praecipere hostium consilia. In quo genere Graeci Themistoclem et Pheraeum Iasonem ceteris anteponunt: in primisque versutum et callidum factum Solonis, qui, quo et tutior vita eius esset, et plus aliquando reipublicae prodesset, furere se simulavit. 109. Sunt his alii multum dispares, simplices et aperti, qui nihil ex occulto, nihil insidiis agendum putant, veritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii, qui quidvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod velint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum videbamus. Quo in genere versutissimum et patientissimum Lacedaemonium Lysandrum accepimus: contraque Callicratidam, qui praefectus classis proximus post Lysandrum fuit: itemque in sermonibus alium, quamvis praepotens sit, efficere, ut unus de multis esse videatur. Quod in Catulo, et in patre et in filio, idemque in Q. Mucio Mancia vidimus. Audivi ex maioribus natu hoc idem fuisse in P. Scipione Nasica: contraque patrem eius, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis; ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliae dissimilitudines sunt naturae morumque, minime tamen vituperandorum. XXXI. 110. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quaerimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus; ea tamen conservata, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra nostrae naturae regula metiamur. Neque enim attinet repugnare naturae, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet invita Minerva, ut aiunt, id est, adversante et repugnante natura. 111. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam aequabilitas universae vitae, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui notus est nobis, ne, ut quidam Graeca verba inculcantes, iure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. 112. Atque haec differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere aliquis debeat, alius in eadem caussa non debeat. Num enim alia in caussa M. Cato fuit, alia ceteri, qui se in Africa Caesari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita, et mores fuerant faciliores: Catoni autem quum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetua constantia roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultus aspiciendus fuit. 113. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, quum et mulieribus, (si Circe et Calypso mulieres appellandae sunt,) inserviret et in omni sermone omnibus affabilem se esse vellet! Domi vero etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, perveniret. At Aiax, quo animo traditur, millies oppetere

mortem, quam illa perpeti maluisset. Quae contemplantes expendere oportebit, quid quisque habeat sui, eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cuiusque maxime suum. 114. Suum quisque igitur noscat ingenium, acremque se et bonorum et vitiorum suorum iudicem praebeat: ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiae. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt: qui voce freti sunt, Epigonos Medumque; qui gestu, Menalippam, Clytaemnestram; semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam: non saepe Aesopus Aiacem. Ergo histrio hoc videbit in scena, non videbit sapiens vir in vita? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quae nostri ingenii non erunt; omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quae nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus. XXXII. 115. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adiungitur, quam casus aliqui aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismetipsi iudicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiae, opes, eaque, quae sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostra voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad ius civile, alii ad eloquentiam applicant: ipsarumque virtutum in alia alius mavult excellere. 116. Quorum vero patres aut maiores aliqua gloria praestiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F., in iure civili; Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt,addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentia cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, quum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem doctrinae et ingenii gloriam adiecit. Fit autem interdum, ut nonnulli, omissa imitatione maiorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti maioribus. 117. Haec igitur omnia, quum quaerimus quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos et quales esse velimus, et in quo genere vitae: quae deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentia, quum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus aetatis degendae constituit, quod maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo certo genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, iudicare. 118. Nam quod Herculem Prodicium dicunt, ut est apud Xenophontem, quum primum pubesceret, — quod tempus a natura ad deligendum, quam quisque viam vivendi sit ingressurus, datum est, — exisse in solitudinem, atque ibi sedentem, diu secum multumque dubitasse, quum duas cerneret vias, unam Voluptatis, alteram Virtutis, utram ingredi melius esset: hoc Herculi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere; nobis non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atque ad eorum studia institutaque impellimur; plerumque autem parentium praeceptis imbuti, ad eorum consuetudinem moremque deducimur. Alii multitudinis iudicio feruntur quaeque maiori parti pulcherrima videntur, ea maxime exoptant: nonnulli tamen sive felicitate quadam, sive bonitate naturae, sive parentium disciplina rectam vitae secuti sunt viam. XXXIII. 119. Illud autem maxime rarum genus est eorum, qui aut excellentis ingenii magnitudine, aut praeclara eruditione atque doctrina, aut utraque re ornati, spatium deliberandi habuerunt, quem potissimum vitae cursum sequi vellent: qua in deliberatione ad suam cuiusque naturam consilium est omne revocandum. Nam quum in omnibus, quae aguntur ex eo modo, quo quisque natus est, ut supra dictum est, quid deceat, exquirimus: tum in tota vita constituenda multo est ei rei cura maior adhibenda, ut constare in perpetuitate vitae possimus nobismetipsis, nec in ullo officio claudicare. 120. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitae, sed naturae magis: multo enim et firmior est et constantior, ut fortuna nonnumquam ipsa, mortalis cum immortali natura pugnare videatur. Qui igitur ad naturae suae non vitiosae genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat. Id enim maxime decet: nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitae. Quod si acciderit (potest autem accidere), facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adiuvabunt, facilius commodiusque faciemus: sin minus, sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quae minus delectent, et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente praecidere. 121. Commutato autem genere vitae, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo ante dictum est, imitandos esse maiores: primum illud exceptum sit, ne vitia sint imitanda: deinde, si natura non feret, ut quaedam imitari possit, — ut superioris filius Africani, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui: — si igitur non poterit sive caussas defensitare, sive populum concionibus tenere, sive bella gerere; illa tamen praestare debebit, quae erunt in ipsius potestate, iustitiam, fidem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo minus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem hereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimonio praestantior, gloria virtutis rerumque gestarum: cui dedecori esse, nefas et impium iudicandum est.

XXXIV. 122. Et quoniam officia non eadem disparibus aetatibus tribuuntur, aliaque sunt iuvenum, alia seniorum; aliquid etiam de hac distinctione dicendum est. Est igitur adolescentis, maiores natu vereri, exque iis deligere optimos et probatissimos, quorum consilio atque auctoritate nitatur: ineuntis enim aetatis inscitia senum constituenda et regenda prudentia est. Maxime autem haec aetas a libidinibus arcenda est exercendaque in labore patientiaque et animi et corporis, ut eorum et in bellicis et in civilibus officiis vigeat industria. Atque etiam, quum relaxare animos et dare se iucunditati volent, caveant intemperantiam, meminerint verecundiae, quod erit facilius, si in eiusmodi quidem rebus maiores natu velint interesse. 123. Senibus autem labores corporis minuendi, exercitationes animi etiam augendae videntur: danda vero opera, ut et amicos et iuventutem et maxime rempublicam consilio et prudentia quam plurimum adiuvent. Nihil autem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiaeque dedat. Luxuria vero quum omni aetati turpis, tum senectuti

foedissima est. Sin autem etiam libidinum intemperantia accesserit, duplex malum est, quod et ipsa senectus dedecus concipit, et facit adolescentium impudentiorem intemperantiam. 124. Ac ne illud quidem alienum est de magistratuum, de privatorum civium, de peregrinorum officiis dicere. Est igitur proprium munus magistratus intelligere, se gerere personam civitatis, debereque eius dignitatem et decus sustinere, servare leges, iura describere, ea fidei suae commissa meminisse. Privatum autem oportet aequo et pari cum civibus iure vivere, neque submissum et abiectum, neque se efferentem; tum in republica ea velle, quae tranquilla et honesta sint: talem enim solemus et sentire bonum civem et dicere. 125. Peregrini autem atque incolae officium est nihil praeter suum negotium agere, nihil de alio anquirere, minimeque in aliena esse republica curiosum. Ita fere officia reperientur, quum quaeretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, aetatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerenda consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. 126. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto; difficilibus ad eloquendum; sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibuscum, apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quae formam nostram reliquamque figuram, in qua esset species honesta, eam posuit in promptu; quae partes autem corporis, ad naturae necessitatem datae, aspectum essent deformem habiturae atque turpem, eas contexit atque abdidit. 127. Hanc naturae tam diligentem fabricam imitata est hominum *verecundia*. Quae enim natura occultavit, eadem omnes, qui sana mente sunt, removent ab oculis; ipsique necessitati, dant operam, ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant; quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec actio rerum illarum aperta petulantia vacat, nec orationis obscenitas. 128. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici paene Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quae re turpia non sint, verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quae turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare re turpe est, sed dicitur non obscene: liberis dare operam re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. 129. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis haec apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem mos tantam habet vetere disciplina verecundiam, ut in scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur enim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes quaedam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, cum soceris generi non lavantur. Retinenda est igitur huius generis verecundia, praesertim natura ipsa magistra et duce.

XXXVI. 130. Quum autem pulchritudinis duo genera sint, quorum in altero venustas sit, in altero dignitas; venustatem muliebrem ducere debemus, dignitatem virilem. Ergo et a forma removeatur omnis viro non dignus *ornatus;* et huic simile vitium in *gestu motuque* caveatur. Nam et palaestrici motus saepe sunt odiosiores, et histrionum nonnulli gestus inepti non vacant offensione; et in utroque genere, quae sunt recta et simplicia, laudantur. Formae autem dignitas coloris bonitate tuenda est, color exercitationibus corporis. Adhibenda est praeterea munditia non odiosa, neque exquisita nimis; tantum quae fugiat agrestem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est habenda vestitus; in quo (sicut in plerisque rebus) mediocritas optima est. 131. Cavendum est autem, ne aut tarditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomparum ferculis similes esse videamur; aut in festinationibus suscipiamus nimias celeritates; quae quum fiunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur: ex quibus magna significatio fit, non adesse constantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a natura recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. 132. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitus. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem praebeamus. XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex; altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur iudiciorum, concionum, senatus, *sermo* in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis praecepta rhetorum sunt, nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint haec quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli; rhetorum turba referta omnia. Quamquam quae verborum sententiarumque praecepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. 133. Sed quum orationis indicem vocem habeamus, in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis, utrumque omnino a natura petendum est; verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito iudicio putares uti litterarum: — quamquam erant litterati: sed et alii —: hi autem optime uti lingua Latina putabantur. Sonus erat dulcis; litterae neque expressae neque oppressae, ne aut obscurum esset aut putidum; sine contentione vox nec languens nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Caesar, Catuli patris frater, vicit omnes; ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. 134. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax; insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios; sed quum reliquis in rebus, tum in sermone communi vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si iocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, quum studiose de absentibus, detrahendi caussa, aut per ri-

diculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. 135. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republica, aut de artium studiis atque doctrina. Danda igitur opera est, ut, etiam si aberrare ad alia coeperit, ad haec revocetur oratio; sed, utcumque aderunt: neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur. Animadvertendum est etiam, quatenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. XXXVIII. 136. Sed quomodo in omni vita rectissime praecipitur, ut perturbationes fugiamus, id est motus animi nimios, rationi non obtemperantes, sic eiusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat: maximeque curandum est, ut eos, quibuscum sermonem conferemus, et vereri et diligere videamur. Obiurgationes etiam nonnumquam incidunt necessariae, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione maiore, et verborum gravitate acriore; id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. Sed, ut ad urendum et secandum, sic et ad hoc genus castigandi raro invitique veniemus; nec umquam, nisi necessario, si nulla reperietur alia medicina: sed tamen ira procul absit, cum qua nihil recte fieri, nihil considerate potest. 137. Magnam autem partem * clementi castigatione licet uti, gravitate tamen adiuncta, ut et severitas adhibeatur et contumelia repellatur. Atque etiam illud ipsum, quod acerbitatis habet obiurgatio, significandum est, ipsius id caussa, qui obiurgetur, esse susceptum. Rectum est autem, etiam in illis contentionibus, quae cum inimicissimis fiunt, etiam si nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, iracundiam repellere. Quae enim cum aliqua perturbatione fiunt, nec constanter fieri possunt, nec iis, qui adsunt, probari. Deforme est etiam, de se ipsum praedicare, falsa praesertim, et cum irrisione audientium imitari *militem gloriosum.* XXXIX. 138. Et quoniam omnia persequimur, volumus quidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis honorati et principis *domum* placeat esse: cuius finis est usus, ad quem accommodanda est aedificandi descriptio et tamen adhibenda commoditatis dignitatisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illa familia consul factus est, honori fuisse accepimus, quod praeclaram aedificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quae quum vulgo viseretur, suffragata domino, novo homini, ad consulatum putabatur: hanc Scaurus demolitus accessionem adiunxit aedibus. Itaque ille in suam domum consulatum primus attulit; hic, summi et clarissimi viri filius, in domum multiplicatam non repulsam solum retulit, sed ignominiam et calamitatem. 139. Ornanda est enim dignitas domo, non ex domo tota quaerenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est: et, ut in ceteris habenda ratio non sui solum, sed etiam aliorum, sic in domo clari hominis, in quam et hospites multi recipiendi, et admittenda hominum cuiusque modi multitudo, adhibenda est cura laxitatis. Aliter ampla domus dedecori saepe domino fit, si est in ea solitudo; et maxime, si aliquando, alio domino, solita est frequentari. Odiosum est enim, quum a praetereuntibus dicitur:

— — *o domus ántiqua, heu, quam díspari*
dominàre domino!

quod quidem his temporibus in multis licet dicere. 140. Cavendum est autem, praesertim si ipse aedifices, ne extra modum sumptu et magnificentia prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, praesertim in hanc partem, facta principum imitantur, ut L. Luculli, summi viri, — virtutem, quis? atquam multi villarum magnificentiam imitati sunt! Quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitae transferenda est. Sed haec hactenus. 141. In omni autem actione suscipienda tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat, quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus, ut neve maior, neve minor cura et opera suscipiatur, quam caussa postulet. Tertium est, ut caveamus, ut ea, quae pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium praestantissimum est, appetitum obtemperare rationi.

XL. 142. Deinceps de ordine rerum et temporum opportunitate dicendum est. Haec autem scientia continentur ea, quam Graeci εὐταξίαν nominant, non hanc, quam interpretamur *modestiam;* quo in verbo *modus* inest: sed illa est εὐταξία, in qua intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos *modestiam* appellemus, sic definitur a Stoicis, ut *modestia* sit *scientia rerum earum, quae agentur aut dicentur, loco suo collocandarum.* Ita videtur eadem vis *ordinis* et *collocationis* fore. Nam et *ordinem* sic definiunt, *compositionem rerum aptis et accommodatis locis: locum* autem *actionis, opportunitatem temporis* esse dicunt. *Tempus* autem *actionis opportunum* Graece εὐκαιρία, Latine appellatur *occasio.* Sic fit, ut *modestia* haec, quam ita interpretamur, ut dixi, *scientia* sit *opportunitatis idoneorum ad agendum temporum.* 143. Sed potest eadem esse *prudentiae definitio,* de qua principio diximus. Hoc autem loco de moderatione et temperantia et earum similibus virtutibus quaerimus. Itaque, quae erant prudentiae propria, suo loco dicta sunt: quae autem harum virtutum, de quibus iamdiu loquimur, quae pertinent ad verecundiam et ad eorum approbationem, quibuscum vivimus, nunc dicenda sunt. 144. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quemadmodum in oratione constanti, sic in vita omnia sint apta inter se et convenientia. Turpe est enim valdeque vitiosum, in re severa convivii dicta aut delicatum aliquem inferre sermonem. Bene Pericles, quum haberet collegam in praetura Sophoclem poetam, hique de communi officio convenissent, et casu formosus puer praeteriret, dixissetque Sophocles: »O puerum pulchrum, Pericle!« *At enim praetorem, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere.* Atque hoc idem Sophocles si in athletarum probatione dixisset, iusta reprehensione caruisset. Tanta vis est et loci et temporis. Ut si qui, quum caussam sit acturus, in itinere aut in ambulatione secum ipse meditetur aut si quid aliud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem si in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitia temporis. 145. Sed ea, quae multum ab humanitate discrepant, ut si quis in foro cantet, aut si qua est alia magna perversitas, facile apparent, nec magno opere admonitionem et praecepta desiderant. Quae autem parva videntur esse delicta neque a multis intelligi possunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in fidibus aut tibiis, quamvis paullum discrepent, tamen id a sciente animadverti solet: sic videndum est in vi-

ta, ne forte quid discrepet; vel multo etiam magis, quo maior et melior actionum, quam sonorum concentus est. XLI. 146. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel minima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse volumus animadversores vitiorum, magna saepe intelligemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliorum aut remissione aut contractione, ex maestitia, ex hilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentia, ex contentione vocis et submissione, ex ceteris similibus, facile iudicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab officio naturaque discrepet. Quo in genere non est incommodum, quale quidque eorum sit, ex aliis iudicare, ut, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim, nescio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam in nobismetipsis, si quid delinquitur. Itaque facillime corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, emendandi caussa, magistri. 147. Nec vero alienum est, ad ea eligenda, quae dubitationem afferunt, adhibere doctos homines vel etiam usu peritos, et, quid his de quoque officii genere placeat, exquirere. Maior enim pars eo fere deferri solet, quo a natura ipsa deducitur. In quibus videndum est, non modo, quid quisque loquatur, sed etiam, quid quisque sentiat, atque etiam, qua de caussa quisque sentiat. Ut enim pictores et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poetae, suum quisque opus a vulgo considerari vult, ut, si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur; hique et secum et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum iudicio permulta nobis et facienda et non facienda, et mutanda et corrigenda sunt. 148. Quae vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est praecipiendum: illa enim ipsa praecepta sunt: nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint locutive sint, idem sibi arbitretur licere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est eiicienda: est enim inimica verecundiae, sine qua nihil rectum esse potest, nihil honestum. 149. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de republica sentientes ac bene meritos aut merentes, sicut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus; tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne an publice venerit; ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus. XLII. 150. Iam de *artificiis* et *quaestibus,* qui liberales habendi, qui sordidi sint, haec fere accepimus. Primum improbantur ii quaestus, qui in odia hominum incurrunt, ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quaestus mercenariorum omnium, quorum operae, non artes emuntur. Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur. Nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordida arte versantur: nec enim quidquam ingenuum habere potest officina. Minimeque artes eae probandae, quae ministrae sunt voluptatum,

cetárii, lanii, coqui, fartóres, piscatóres,

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. 151. Quibus autem artibus aut prudentia maior inest, aut non mediocris utilitas quaeritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, eae sunt iis, quorum ordini conveniunt, honestae. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans, multisque sine vanitate impertiens, non est admodum vituperanda: atque etiam, si satiata quaestu, vel contenta potius, ut saepe ex alto in portum, ex ipso portu in agros se possessionesque contulerit, videtur iure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius; de qua quoniam in *Catone maiore* satis multa diximus, illinc assumes, quae ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. 152. Sed ab iis partibus, quae sunt honestatis, quemadmodum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quae honesta sunt, potest incidere saepe contentio et comparatio, *de duobus honestis utrum honestius:* qui locus a Panaetio est praetermissus. Nam quum omnis honestas manet a partibus quattuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: eae in deligendo officio saepe inter se comparentur necesse est. 153. Placet igitur, aptiora esse naturae ea officia, quae ex communitate, quam ea, quae ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest. Quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis, quamvis omnia, quae cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vita. Princepsque omnium virtutum [est] illa sapientia, quam σοφίαν Graeci vocant: *prudentiam* enim, quam Graeci φρόνησιν, aliam quamdam intelligimus; quae est *rerum expetendarum fugiendarumque scientia.* Illa autem *sapientia,* quam principem dixi, *rerum* est *divinarum atque humanarum scientia,* in qua continetur deorum et hominum communitas et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est; certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturae manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur: pertinet igitur ad societatem generis humani: ergo haec cognitioni anteponenda est. 154. Atque id optimus quisque re ipsa ostendit et iudicat. Quis est enim tam cupidus in perspicienda cognoscendaque rerum natura, ut, si ei, tractanti contemplantique res cognitione dignissimas, subito sit allatum periculum discrimenque patriae, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abiiciat, etiam si dinumerare se stellas aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. 155. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiae praeponenda esse officia iustitiae, quae pertinent ad hominum caritatem; qua nihil homini esse debet antiquius. XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rempublicam

attulimus, (si modo aliquid attulimus,) a doctoribus atque doctrina instructi ad eam et ornati accessimus. 156. Neque solum vivi atque praesentes studiosos discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus praetermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam reipublicae pertineret; ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi, doctrinae studiis et sapientiae dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentia cogitare, quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate iuncti sumus. 157. Atque ut apum examina non fingendorum favorum caussa congregantur, sed, quum congregabilia natura sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis natura congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quae constat ex hominibus tuendis, id est, ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et ieiuna videatur: itemque *magnitudo animi*, remota a communitate coniunctioneque humana, feritas sit quaedam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. 158. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitae, quod ea, quae natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem. Quod si omnia nobis, quae ad victum cultumque pertinent, quasi virgula divina, ut aiunt, suppeditarentur, tum optimo quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientia collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quaereret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad coniunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientia continetur. XLV. 159. Illud forsitan quaerendum sit, num haec communitas, quae maxime est apta naturae, sit etiam *moderationi modestiaeque* semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quaedam partim ita foeda, partim ita flagitiosa, ut ea ne conservandae quidem patriae caussa sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita taetra quaedam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Haec igitur non suscipiet reipublicae caussa; ne respublica quidem pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit reipublicae, quidquam illorum facere sapientem. 160. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque haec quidem hactenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non difficile sit in exquirendo officio, quid cuique sit praeponendum, videre. In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum; ex quibus, quid cuique praestet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriae, tertia parentibus, deinceps gradatim reliqua reliquis debeantur. 161. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne an turpe sit; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panaetio est, ut supra dixi, praetermissus. Sed iam ad reliqua pergamus.

137.

LIBER SECUNDUS.

ARG. Cicero hoc libro totius disputationis secundum de Utili locum explicare instituit. Utile autem est ei vel opinatum, quod ab honesto discrepat, vel verum, cum honesto coniunctum et natura confusum, et totum in virtute positum. Sed quoniam, quaecumque ad vitam hominum tuendam et ad utilitatem nostram pertinent, aut sunt hominum opere perfecta, aut sine eorum auxilio comparari non possunt, hominesque hominibus plurimum obesse et prodesse possunt: relictis omnibus, aliorum animos nobis conciliandos et ad usus nostros adiungendos esse docet; quod quomodo fieri possit, copiose demonstrat, sed ita, ut omnem amorem atque benevolentiam hominum a virtute et honestate repetendam esse dicat, ut a iustitia, sapientia, liberalitate, fide, humanitate, hospitalitate. c. 3-24. Ad utilitatem vero quoniam pertinet etiam valetudo, pecuniaeque curatio; quomodo valetudo sustentetur et pecunia honeste quaeratur, ostendit. c. 24. extr. In comparatione autem utilitatum, quum vel externa commoda cum commodis corporis, vel corporis commoda cum externis, item commoda corporis inter se, vel externa cum externis conferantur, dubium esse negat, quin maior utilitas minori sit anteponenda, hac tamen lege, ut ne ab honesto deflectatur. cap. 25.

I. 1. Quemadmodum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut haec officiorum genera persequar, quae pertinent ad vitae cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultates, ad opes, ad copias: [in quo tum quaeri dixi, quid utile, quid inutile; tum, ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile.] De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de iudicio meo dixero. 2. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiae nomen sit invisum mirenturque in ea tantum me operae et temporis ponere. Ego autem, quamdiu respublica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Quum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendae reipublicae, summos viros, amisissem; nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem; nec rursum indignis homine docto voluptatibus. 3. Atque utinam respublica stetisset, quo coeperat, statu, nec in homines non tam commutandarum rerum, quam evertendarum cupidos, incidisset! Primum enim, ut stante republica facere solebamus, in agendo plus, quam in scribendo, operae poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quae nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut saepe fecimus. Quum autem respublica, in qua omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino; illae scilicet litterae conticuerunt, forenses et senatoriae. 4. Nihil agere autem quum animus non posset, in his studiis ab initio versatus aetatis existimavi honestissime molestias

posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui quum multum adolescens discendi caussa temporis tribuissem; postea quam honoribus inservire coepi, meque totum reipublicae tradidi, tantum erat philosophiae loci, quantum superfuerat amicorum et reipublicae temporibus. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat. II. 5. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quae nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos! optabilius sapientia? quid praestantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, *philosophi* nominantur; nec quidquam aliud est *philosophia*, si interpretari velis, praeter *studium sapientiae*. *Sapientia* autem est (ut a veteribus philosophis definitum est) *rerum divinarum et humanarum caussarumque, quibus eae res continentur, scientia*: cuius studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. 6. Nam sive oblectatio quaeritur animi requiesque curarum: quae conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiae virtutisque ducitur: aut haec ars est aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, quum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis, ubi ea quaeretur, quum ab hoc discendi genere discesseris? Sed haec, quum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur, orbati reipublicae muneribus, ad hoc nos studium potissimum contulissemus. 7. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis quaerentibus, satisne constanter facere videamur, qui, quum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore praecepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia! Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quae enim esset ista mens, vel quae vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublata? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes *alia probabilia, contra alia* [esse] dicimus. 8. Quid est igitur, quod me impediat, ea, quae probabilia mihi videantur, sequi; quae contra, improbare, atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quae a sapientia dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utraque parte caussarum esset facta contentio. Sed haec explanata sunt in *Academicis* nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissima nobilissimaque philosophia, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista praeclara pepererunt, tamen haec nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed iam ad instituta pergamus.

III. 9. *Quinque* igitur *rationibus* propositis *officii persequendi*, quarum duae ad *decus honestatemque* pertinerent, duae ad *commoda vitae, copias, opes, facultates*: quinta ad *eligendi iudicium, si quando ea*, quae dixi, *pugnare inter se viderentur*: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod *utile* appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de via, sensimque eo deducta est, ut, honestatem ab utilitate secernens, et constitueret, esse honestum aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: qua nulla pernicies maior hominum vitae potuit afferri. 10. Summa quidem auctoritate philosophi severe sane atque honeste haec tria, genere confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim iustum sit, id etiam utile esse censent; itemque quod honestum, idem iustum. Ex quo efficitur, ut, *quidquid honestum sit, idem sit utile*. Quod qui parum perspiciunt, ii saepe, versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam iudicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis iustisque factis, non fraude et malitia se intelligant ea, quae velint, consequi posse. 11. Quae ergo *ad vitam hominum tuendam pertinent*, partim sunt *inanima*, ut aurum, argentum, ut ea, quae gignuntur e terra, ut alia generis eiusdem: partim *animalia*, quae habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia *rationis expertia* sunt, alia *ratione utentia*. Expertes rationis equi, boves, reliquae pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt: *deorum* unum, alterum *hominum*. *Deos* placatos pietas efficiet et sanctitas: *proxime* autem *et secundum deos homines hominibus maxime utiles esse possunt*. 12. Earumque *rerum, quae noceant et obsint*, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, *homines hominibus obesse plurimum* arbitrantur. Ea enim ipsa, quae inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quae nec haberemus, nisi manus et ars accessissent, nec iis sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agricultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum operâ ulla esse potuisset. 13. Iam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio et earum, quibus egeremus, invectio certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eademque ratione nec lapides e terra exciderentur ad usum nostrum necessarii: nec

— — *férrum, aes, aurum, argéntum* effoderetur, *penitus ábditum,*

sine hominum labore et manu. IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiae sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terrae motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? 14. Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos: quae unde sine hominum opera habere possemus? Ex quibus multisque aliis perspicuum est, qui fructus, quaeque utilitates ex rebus iis, quae sunt inanimae, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque opera capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus aut quae commoditas, nisi homines adiuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quaque bellua usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum opera aut pascere eas aut domare aut tueri aut tempestivos fructus ex iis capere possemus: ab eisdemque et eae, quae nocent, interficiuntur et, quae usui possunt esse, capiuntur. 15. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Qui enim aegris subveniretur, quae esset oblectatio valentium, qui victus aut cultus, nisi tam multae no-

bis artes ministrarent? Quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum. Urbes vero sine hominum coetu non potuissent nec aedificari nec frequentari: ex quo leges moresque constituti, tum iuris aequa descriptio certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta et verecundia est, effectumque, ut esset vita munitior atque ut dando et accipiendo mutuandisque facultatibus et commodandis nulla re egeremus.

V. 16. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quae pluribus verbis a Panaetio commemorantur, neminem neque ducem belli nec principem domi magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander, quos negat sine adiumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubia testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu, sic nulla tam detestabilis pestis est, quae non homini ab homine nascatur. Est Dicaearchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui, collectis ceteris caussis, eluvionis, pestilentiae, vastitatis, belluarum etiam repentinae multitudinis, quarum impetu docet quaedam hominum genera esse consumpta, deinde comparat, quanto plures deleti sint homines hominum impetu, id est bellis aut seditionibus, quam omni reliqua calamitate.

17. Quum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint et obsint: *proprium hoc* statuo *esse virtutis, conciliare animos hominum, et ad usus suos adiungere.* Itaque, quae in rebus inanimis, quaeque in usu et tractatione belluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis; *hominum* autem *studia, ad amplificationem nostrarum rerum prompta ac parata, virorum praestantium sapientia et virtute excitantur.* 18. [Etenim virtus omnis *tribus* in rebus fere vertitur: quarum *una* est in perspiciendo, quid in quaque re verum sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quaeque gignantur, quae cuiusque rei caussa sit: *alterum,* cohibere motus animi turbatos, quos Graeci *πάθη* nominant; appetitionesque, quas illi *ὁρμάς,* obedientes efficere rationi: *tertium,* iis, quibuscum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quae natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantaque poena afficiamus, quantam aequitas humanitasque patitur.] VI. 19. Quibus autem rationibus hanc facultatem assequi possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in *fortuna* in utramque partem, vel secundas ad res vel adversas, quis ignorat? Nam et quum prospero flatu eius utimur, ad exitus pervehimur optatos, et quum reflavit, affligimur. Haec igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia; deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. Haec ergo, ut dixi, rariora. 20. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, saepe multorum, clades imperatorum, ut nuper summi et singularis viri: invidiae praeterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum saepe civium expulsiones, calamitates, fugae: rursusque secundae res, honores, imperia, victoriae, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, *quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus.* Quae si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur: ita fortasse etiam brevior videbitur.

21. Quaecumque igitur homines homini tribuunt *ad eum augendum atque honestandum,* aut benevolentiae gratia faciunt, quum aliqua de caussa quempiam diligunt, aut honoris, si cuius virtutem suspiciunt, quemque dignum fortuna quam amplissima putant, aut cui fidem habent et bene rebus suis consulere arbitrantur, aut cuius opes metuunt: aut contra, a quibus aliquid exspectant, ut quum reges popularesve homines largitiones aliquas proponunt; aut postremo pretio ac mercede ducuntur; quae sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et iis, qui ea tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. 22. Male enim se res habet, quum, quod virtute effici debet, id tentatur pecunia. — Sed quoniam nonnumquam hoc subsidium necessarium est, quemadmodum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quae virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam *subiiciunt se homines imperio alterius et potestati* de caussis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentia, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis praestantia, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti: aut postremo, ut saepe in nostra republica videmus, mercede conducti. VII. 23. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam ad opes tuendas ac tenendas, quam *diligi;* nec alienius, quam *timeri.* Praeclare enim Ennius:

Quém metuunt, odére: quem quisque ódit, periisse éxpetit.

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero huius tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque quum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valeat ad pestem: sed reliquorum similes exitus tyrannorum; quorum haud fere quisquam interitum [talem] effugit. Malus enim custos diuturnitatis metus; contraque benevolentia fidelis [est] vel ad perpetuitatem. 24. Sed iis, qui vi oppressos imperio coercent, sit sane adhibenda saevitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt: qui vero in libera civitate ita se instruunt, ut metuantur, iis nihil potest esse dementius. Quamvis enim sint demersae leges alicuius opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen haec aliquando aut iudiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissae libertatis, quam retentae. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur. Ita facillime, quae volemus, et privatis in rebus et in republica consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi necesse est. 25. Quid enim censemus superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum? qui, cultros metuens tonsorios, candente carbone sibi adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheraeum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, quum uxorem Theben admodum diligeret, tamen, ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Threiciis, destricto gladio iubebat anteire; prae-

mittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam coniugem! Nec eum fefellit. Ab ea est enim ipsa propter pellicatus suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quae premente metu possit esse diuturna. 26. Testis est Phalaris, cuius est praeter ceteros nobilitata crudelitas; qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedaemonios iniuste imperantes nonne repente omnes fere socii deseruerunt, spectatoresque se otiosos praebuerunt Leuctricae calamitatis? VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verumtamen quamdiu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non iniuriis, bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites aut necessarii. Regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus: 27. nostri autem magistratus imperatoresque ex hac una re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios aequitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terrae verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam iam antea minuebamus; post vero Sullae victoriam penitus amisimus: desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, quum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hasta posita, quum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium, *praedam se suam vendere.* Secutus est, qui in caussa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis iure comprehenderet. 28. Itaque, vexatis ac perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex ea urbe triumphari, sine qua numquam nostri imperatores ex Transalpinis bellis triumpharunt. Multa praeterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Iure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunitates scelerum tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. 29. Nec vero umquam bellorum civilium semen et caussa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt, quam P. Sulla quum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem, sexto tricesimo anno post, a sceleratiore hasta non recessit: alter autem, qui in illa dictatura scriba fuerat, in hac fuit quaestor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus praemiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo Urbis stant et manent, iique ipsi iam extrema scelera metuentes; rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus, (redeundum est enim ad propositum,) dum metui, quam cari esse et diligi malumus. Quae si populo Romano iniuste imperanti accidere potuerunt, quid debent putare singuli? Quod quum perspicuum sit, benevolentiae vim esse magnam, metus imbecillam, sequitur, ut disseramus, quibus rebus facillime possimus eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. 30. Sed ea non pariter omnes egemus. Nam ad cuiusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis sit, a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum et nostra mirantium: haec enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros, eaque utrisque est propemodum comparanda. 31. Honore et gloria et benevolentia civium fortasse non aeque omnes egent, sed tamen si cui haec suppetunt, adiuvant aliquantum quum ad cetera, tum ad amicitias comparandas. IX. Sed de amicitia alio libro dictum est, qui inscribitur *Laelius.* Nunc dicamus *de gloria*: quamquam ea quoque de re duo sunt nostri libri; sed attingamus, quandoquidem ea in rebus maioribus administrandis adiuvat plurimum.

Summa igitur et perfecta *gloria* constat ex tribus his: *si diligit multitudo; si fidem habet; si cum admiratione quadam honore dignos putat.* Haec autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam *aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus.* 32. Ac primum de illis tribus, quae ante dixi *benevolentiae* praecepta, videamus: quae quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco voluntate beneficâ benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsa fama et opinione liberalitatis, beneficientiae, iustitiae, fidei, omniumque earum virtutum, quae pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium natura et specie sua commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a natura ipsa diligere cogimur. Atque hae quidem caussae diligendi gravissimae: possunt enim praeterea nonnullae esse leviores. 33. *Fides* autem *ut habeatur,* duabus rebus effici potest: si existimabimur adepti coniunctam cum iustitia prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus et, quum res agatur, in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Iustis autem et fidis hominibus, id est viris bonis, ita fides habetur, ut nulla sit in his fraudis iniuriaeque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos rectissime committi arbitramur. 34. Harum igitur duarum ad fidem faciendam iustitia plus pollet: quippe quum ea sine prudentia satis habeat auctoritatis, prudentia sine iustitia nihil valeat ad faciendam fidem. Quo enim quis versutior et callidior, hoc invisior et suspectior, detracta opinione probitatis. Quamobrem intelligentiae iustitia coniuncta, quantum volet, habebit ad faciendam fidem virium. Iustitia sine prudentia multum poterit: sine iustitia nihil valebit prudentia.

X. 35. Sed, ne quis sit admiratus, cur, quum inter omnes philosophos constet, a meque ipso saepe disputatum sit, qui unam haberet, omnes habere virtutes, nunc ita seiungam, quasi possit quisquam, qui non idem prudens sit, iustus esse: alia est illa, quum veritas ipsa limatur in disputatione, subtilitas; alia, quum ad opinionem communem omnis accommodatur oratio. Quamobrem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, alios viros bonos, alios prudentes dicamus. Popularibus enim verbis est agen-

dum et usitatis, quum loquimur de opinione populari, idque eodem modo fecit Panaetius. Sed ad propositum revertamur. 36. Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, *ut cum admiratione hominum honore ab iis digni iudicaremur.* Admirantur igitur communiter illi quidem omnia, quae magna et praeter opinionem suam animadverterunt: separatim autem in singulis, si perspiciunt nec opinata quaedam bona. Itaque eos viros suspiciunt maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam et singulares virtutes perspicere; despiciunt autem eos et contemnunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervorum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de quibus male existimant. Nam quos improbos, maledicos, fraudulentos putant et ad faciendam iniuriam instructos, eos contemnunt quidem neutiquam; sed de iis male existimant. Quamobrem, ut ante dixi, contemnuntur ii, qui *nec sibi, nec alteri,* ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. 37. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteris virtute putantur, et quum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimae dominae, maioris partis animos* a virtute detorquent; et dolorum quum admoventur faces, praeter modum plerique exterrentur: vita, mors, divitiae, paupertas omnes homines vehementissime permovent. Quae qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, quumque aliqua iis ampla et honesta res obiecta est, totos ad se convertit et rapit, tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis? XI. 38. Ergo et haec animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime iustitia, ex qua una virtute *viri boni* appellantur, mirifica quaedam multitudini videtur: nec iniuria. Nemo enim iustus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quae his sunt contraria, aequitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecunia non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quae proposita sunt ad gloriam, omnia iustitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis, et ob eamdem caussam fidem et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur.

39. Ac mea quidem sententia omnis ratio atque institutio vitae adiumenta hominum desiderat, in primisque, ut habeas, quibuscum possis familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem prae te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini atque in agro vitam agenti opinio iustitiae necessaria est; eoque etiam magis, quod, eam si non habebunt, iniusti habebuntur et nullis praesidiis septi multis afficientur iniuriis. 40. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant contrahendisque negotiis implicantur, iustitia ad rem gerendam necessaria est: cuius tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ulla particula iustitiae vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui una latrocinantur, furatur aliquid aut eripit, is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum: ille autem, qui archipirata dicitur, nisi aequabiliter praedam dispertiat, aut interficiatur a sociis aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter aequabilem praedae partitionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo maiores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt; quem C. Laelius, is, qui sapiens usurpatur, praetor fregit et comminuit ferocitatemque eius ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Quum igitur tanta vis iustitiae sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam eius vim inter leges et iudicia in constituta republica fore putamus? XII. 41. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud maiores nostros iustitiae fruendae caussa videntur olim bene morati reges constituti. Nam quum premeretur initio multitudo ab iis, qui maiores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute praestantem; qui quum prohiberet iniuria tenuiores, aequitate constituenda summos cum infimis pari iure retinebat. Eademque constituendarum legum fuit caussa, quae regum. 42. Ius enim semper quaesitum est aequabile: neque enim aliter esset ius. Id si ab uno iusto et bono viro consequebantur, erant eo contenti. Quum id minus contingeret, leges sunt inventae, quae cum omnibus semper una atque eadem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de iustitia magna esset opinio multitudinis. Adiuncto vero, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines iis auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda iustitia est, quum ipsa propter sese, (nam aliter iustitia non esset,) tum propter amplificationem honoris et gloriae. Sed ut pecuniae non quaerendae solum ratio est, verum etiam collocandae, quae perpetuos sumptus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quaerenda et collocanda ratione est. 43. Quamquam praeclare Socrates *hanc viam ad gloriam proximam et quasi compendiariam* dicebat *esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset.* Quod si qui simulatione et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis caussa familia erimus contenti una. Ti. enim Gracchus, P. F. tamdiu laudabitur, dum memoria rerum Romanarum manebit; at eius filii nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent iure caesorum. XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, iustitiae fungatur officiis. Ea quae essent, dictum est in libro superiore.

44. Sed, *ut facillime, quales simus, tales esse videamur*, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quaedam praecepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte aetate habet caussam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam, (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse,) aut aliquo casu atque fortuna: in hunc oculi omnium coniiciuntur, atque in eum, quid agat, quemadmodum vivat, inquiritur: et, tamquam in clarissima luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum eius esse nec factum. 45. Quorum autem prima aetas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur: ii simul ac iuvenes esse coeperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi aetati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex *bellicis rebus* comparari potest; in qua multi apud

maiores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem aetas incidit in id bellum, cuius altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, quum te Pompeius alae alteri praefecisset, magnam laudem et a summo viro et ab exercitu consequebare equitando, iaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum republica cecidit. Mihi autem haec oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quamobrem pergamus ad ea, quae restant. 46. Ut igitur in reliquis rebus multo maiora sunt opera animi, quam corporis: sic eae res, quas *ingenio ac ratione* persequimur, gratiores sunt, quam illae, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur *a modestia cum pietate in parentes, tum in suos benevolentia.* Facillime autem et in optimam partem cognoscuntur *adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes reipublicae, contulerunt:* quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore [se] similes, quos sibi ipsi delegerint ad imitandum. 47. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiae, et iuris scientiae, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, quum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illa accusatione nobili et gloriosa. Et, qua aetate qui exercentur, laude affici solent, ut Demosthenem accepimus, ea aetate L. Crassus ostendit, id se in foro optime iam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari. XIV. 48. Sed quum duplex ratio sit *orationis,* quarum in altera *sermo* sit, in altera *contentio*, non est id quidem dubium, quin contentio orationis maiorem vim habeat ad gloriam. Ea est enim, quam *eloquentiam* dicimus. — Sed tamen difficile dictu est, quanto opere conciliet animos hominum *comitas affabilitasque sermonis.* Exstant epistolae, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus,) quibus praecipiunt, *ut oratione benigna multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blande appellando deleniant.* Quae autem in multitudine cum *contentione* habetur oratio, ea saepe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiae gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. 49. Sed, quum sint plura caussarum genera, quae eloquentiam desiderent, multique in nostra republica adolescentes et apud iudices et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima admiratio est in iudiciis; quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen etiam accusatio probata persaepe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, quum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in iudicium vocavit. 50. Sed hoc quidem non est saepe faciendum, nec umquam, nisi aut reipublicae caussa, ut ii, quos ante dixi; aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis, pro Sardis in Albucio Iulius. In accusando etiam M'. Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur aut non saepe certe. Sin erit, cui faciendum sit saepius, reipublicae tribuat hoc muneris, cuius inimicos ulcisci saepius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id quum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere: quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui iuris civilis in primis peritus fuit. 51. Atque etiam hoc praeceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem iudicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a natura ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni, nocentem aliquando — modo ne nefarium impiumque — defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Iudicis est, semper in caussis verum sequi; patroni, nonnumquam verisimile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere, praesertim quum de philosophia scriberem, non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panaetio. Maxime autem et gloria paritur et gratia defensionibus, eoque maior, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicuius opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et saepe aliàs, et adolescentes contra L. Sullae dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quae, ut scis, exstat oratio.

XV. 52. Sed expositis adolescentium officiis, quae valeant ad gloriam adipiscendam, deinceps de *beneficentia* ac de *liberalitate* dicendum est. Cuius est ratio duplex. Nam aut *opera* benigne fit indigentibus aut *pecunia.* Facilior est haec posterior, locupleti praesertim: sed illa lautior ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen, altera ex arca, altera ex virtute depromitur: largitioque, quae fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur, qua quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. 53. At qui opera, id est, virtute et industria, benefici et liberales erunt, primum, quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adiutores habebunt: deinde consuetudine beneficientiae paratiores erunt, et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Praeclare epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur: *Quae te, malum,* inquit, *ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecunia corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et praebitorem sperent fore?* Bene *ministrum et praebitorem;* quia sordidum regi: melius etiam, quod *largitionem corruptelam* dixit esse. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. 54. Hoc ille filio· sed praeceptum putemus omnibus. Quamobrem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quae constet ex opera et industria, et honestior sit et latius pateat et possit prodesse pluribus. Nonnumquam tamen est *largiendum,* nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est, et saepe idoneis hominibus indigentibus de re familiari impertiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam, quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinae. Quum enim dando egere

coeperunt, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, quum benevolentiae comparandae caussa benefici esse velint, non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. 55. Quamobrem nec ita claudenda res est familiaris, ut eam benignitas aperire non possit: nec ita reseranda, ut pateat omnibus. Modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus saepissime usurpatum, iam in proverbii consuetudinem venit, *largitionem fundum non habere.* Etenim quis potest modus esse, quum et idem, qui consuerunt, et idem illud alii desiderent? XVI. Omnino duo sunt *genera largorum,* quorum alteri prodigi, alteri liberales: *prodigi,* qui epulis et viscerationibus et gladiatorum muneribus, ludorum venationumque apparatu pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem aut nullam omnino sint relicturi; 56. *liberales* autem, qui suis facultatibus aut captos a praedonibus redimunt, aut aes alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adiuvant, aut opitulantur in re vel quaerenda vel augenda. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa praeclare; illud absurde. Est enim multus in laudanda magnificentia et apparatione popularium munerum, taliumque sumptuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cuius pauca exempla posui, multo et maior videtur et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quae fiunt ad multitudinem deleniendam. *At ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquae sextarium mina cogantur, hoc primo incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, quum attenderint, veniam necessitati dare: in his immanibus iacturis infinitisque sumptibus nihil nos magno opere mirari; quum praesertim nec necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur, ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus, eaque a levissimo quoque, in quo tamen ipso una cum satietate memoria quoque moriatur voluptatis.* 57. Bene etiam colligit, haec pueris et mulierculis et servis et servorum simillimis liberis esse grata: gravi vero homini, et ea, quae fiunt, iudicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostra civitate inveterasse iam a bonis temporibus, ut splendor aedilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, quum cognomine dives, tum copiis, functus est aedilicio maximo munere: et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissima aedilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus me consule vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides. XVII. 58. Vitanda tamen suspicio est avaritiae. Mamerco, homini divitissimo, praetermissio aedilitatis consulatus repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, attamen approbantibus, faciendum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, si quando aliqua res maior atque utilior populari largitione acquiritur; ut Oresti nuper prandia in semitis decumae nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate annonae asse modium populo dedit: magna enim se et inveterata invidia, nec turpi iactura, quando erat aedilis, nec maxima, liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, quod gladiatoribus emptis reipublicae caussa, quae salute nostra continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. 59. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus, Q. F., magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quae haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodammodo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus, nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumptus aedilitatis fuit. 60. Atque etiam illae impensae meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quae ad usum reipublicae pertinent. Quamquam, quod praesens tamquam in manum datur, iucundius est: tamen haec in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panaetius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Graeciae, vituperat, quod tantam pecuniam in praeclara illa propylaea coniecerit. Sed de hoc genere toto in iis libris, quos *de republica* scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum, genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tamen ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est. XVIII. 61. In illo autem altero genere largiendi, quod *a liberalitate* proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus. Alia caussa est eius, qui calamitate premitur, et eius, qui res meliores quaerit, nullis suis rebus adversis. 62. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adiuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum ascendant, restricti omnino esse nullo modo debemus, sed in deligendis idoneis iudicium et diligentiam adhibere. Nam praeclare Ennius:

Benefácta male locáta malefacta árbitror.

63. Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo quum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remota, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cuiusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt eamque iniuriam in deterrenda liberalitate sibi etiam fieri, eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque haec benignitas etiam reipublicae est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro, in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Haec est gravium hominum atque magnorum, illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. 64. Conveniet autem, quum in dando munificum esse, tum in exigendo non acerbum, in omnique re contrahenda, vendendo, emendo, conducendo, locando; vicinitatibus et confiniis aequum, facilem, multa multis de suo iure cedentem, a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam, quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum nonnumquam de suo iure decedere, sed

interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris; quam quidem dilabi sinere flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiaeque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniae fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata *hospitalitas*. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domos hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam reipublicae est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostra non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratia. Theophrastus quidem scribit, *Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse: ita enim instituisse et villicis imperavisse, ut omnia praeberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.*

XIX. 65. Quae autem *opera*, non largitione beneficia dantur, haec tum in universam rempublicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in iure cavere, consilio iuvare, atque hoc scientiae genere prodesse quamplurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet et ad gratiam. Itaque quum multa praeclara maiorum, tum quod optime constituti iuris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio. Quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione sua principes retinuerunt. Nunc, ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic huius scientiae splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, quum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientia facile vicisset. Haec igitur opera grata multis et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. 66. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas et gratior et ornatior. Quid enim eloquentia praestabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratia? Huic ergo a maioribus nostris est in toga dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas et non gravate et gratuito defendentis beneficia et patrocinia late patent. 67. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiae, ne dicam interitum, deplorarem; ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Quum autem non possint omnes, ne multi quidem, aut iurisperiti esse aut diserti; licet tamen opera prodesse multis, beneficia petentem, commendantem iudicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiae consequuntur, latissimeque eorum manat industria. 68. Iam illud non sunt admonendi, (est enim in promptu,) ut animum advertant, quum iuvare alios velint, ne quos offendant. Saepe enim aut eos laedunt, quos non debent; aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiae est: si scientes, temeritatis. Utendum est etiam excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quacumque possit, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum. XX. 69. Sed quum in hominibus iuvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat; dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est. Sed quis est tandem, qui inopis et optimi viri caussae non anteponat in opera danda gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quae natura rerum sit. Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, *pecuniam qui habeat, non reddidisse; qui reddiderit, non habere: gratiam autem, et qui retulerit, habere; et qui habeat, retulisse.* At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, quum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint; atque etiam a se postulari aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos aut clientes appellari, mortis instar putant. 70. At vero ille tenuis, quum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat, (eget enim multis,) gratum se videri studet. Neque vero verbis auget suum munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod, si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo aut si forte in liberis eius manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles, quae magna in populo multitudo est, praesidium sibi paratum vident. Quamobrem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. 71. Danda omnino opera est, ut omni generi satisfacere possimus; sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui quum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: *Ego vero,* inquit, *malo virum, qui pecunia egeat, quam pecuniam, quae viro.* Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum. Quarum magnitudo quid ad unum quemque nostrûm pertinet? Illum fortasse adiuvat, qui habet: ne id quidem semper. Sed fac iuvare: utentior sane sit; honestior vero quomodo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiae, quo minus iuvetur, modo ne adiuvent: sitque omne iudicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem praeceptum in beneficiis operaque danda est, ne quid contra aequitatem contendas, ne quid pro iniuria. Fundamentum enim perpetuae commendationis et famae est iustitia, sine qua nihil potest esse laudabile.

XXI. 72. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quae ad singulos spectant; deinceps de iis, *quae ad universos, quaeque ad rempublicam pertinent,* disputandum est. Eorum autem ipsorum partim eiusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant; quae sunt etiam gratiora. Danda est opera omnino, si possit, utrisque; nec minus, ut etiam singulis consulatur, sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit reipublicae. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur aerarium: modica M. Octavii, et reipublicae tolerabilis et plebi necessaria; ergo et civibus et reipublicae salutaris. 73. In primis autem videndum erit ei, qui rempublicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, quum legem agrariam ferret, (quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum praebuit:) sed quum in agendo multa populariter, tum illud male: *non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent.* Capitalis oratio, et ad aequationem bonorum

pertinens: qua peste quae potest esse maior? Hanc enim ob caussam maxime, ut sua tenerent, respublicae civitatesque constitutae sunt. Nam etsi duce natura congregabantur homines, tamen spe custodiae rerum suarum urbium praesidia quaerebant. 74. Danda etiam opera est, ne, quod apud maiores nostros saepe fiebat propter aerarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum; idque ne eveniat, multo ante erit providendum. Sin quae necessitas huius muneris alicui reipublicae obvenerit: (malo enim, quam nostrae, ominari; neque tamen de nostra, sed de omni republica disputo:) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rempublicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quae sunt necessariae. Quarum qualis comparatio fieri soleat et debeat, non est necesse disputare: est enim in promptu: tantum locus attingendus fuit. 75. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiae pellatur etiam minima suspicio. *Utinam,* inquit C. Pontius Samnis, *ad illa tempora me fortuna reservavisset et tum essem natus, si quando Romani dona accipere coepissent! Non essem passus diutius eos imperare.* Nae illi multa saecula exspectanda fuerunt. Modo enim hoc malum in hanc rempublicam invasit. Itaque facile patior tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit [roboris]. Nondum centum et decem anni sunt, quum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea quum fuisset. At vero postea tot leges, et proximae quaeque duriores, tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter iudiciorum metum excitatum, tanta, sublatis legibus et iudiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostra virtute valeamus. XXII. 76. Laudat Africanum Panaetius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? Sed in illo alia maiora. Laus abstinentiae non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gaza, quae fuit maxima, potitus est Paullus: tantum in aerarium pecuniae invexit, ut unius imperatoris praeda finem attulerit tributorum. At hic nihil domum suam praeter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Karthagine eversa. Quid? qui eius collega fuit in censura L. Mummius, numquid copiosior, quum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit. Quamquam Italia ornata, domus ipsa mihi videtur ornatior. 77. Nullum igitur vitium taetrius, ut eo, unde degressa est, referat se oratio, quam avaritia, praesertim in principibus rempublicam gubernantibus. Habere enim quaestui rempublicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit,

Spartam nulla re, nisi avaritia perituram,

id videtur non solum Lacedaemoniis, sed etiam omnibus opulentis populis praedixisse. Nulla autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii. qui reipublicae praesunt, quam abstinentia et continentia. 78. Qui vero se populares volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant, ii labefactant fundamenta reipublicae; concordiam primum, quae esse non potest, quum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniae; deinde aequitatem, quae tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium, ut supra dixi, civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suae rei cuiusque custodia. 79. Atque in hac pernicie reipublicae ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus; cui data, etiam dissimulat se accipere voluisse, et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit iniuriam, et meminit et prae se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus iniuste ademptum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero haec iudicantur, sed pondere. Quam autem habet aequitatem, ut agrum, multis annis aut etiam saeculis ante possessum, qui nullum habuit, habeat, qui autem habuit, amittat? XXIII. 80. Ac propter hoc iniuriae genus Lacedaemonii Lysandrum ephorum expulerunt: Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt: exque eo tempore tantae discordiae secutae sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exterminarentur, et praeclarissime constituta respublica dilaberetur. Nec vero solum ipsa cecidit, sed etiam reliquam Graeciam evertit contagionibus malorum, quae, a Lacedaemoniis profecta, manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariae contentiones perdiderunt? 81. At vero Aratus Sicyonius iure laudatur, qui, quum eius civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Quumque tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant eius civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed quum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis aequum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emptionibus, multa dotibus tenebantur sine iniuria, iudicavit neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. 82. Quum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecunia, Alexandriam se proficisci velle dixit, remque integram ad reditum suum iussit esse: isque celeriter ad Ptolemaeum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam. Cui quum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset; a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecunia adiuvaretur. Quam quum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque aestimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent; aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordia constituta, sine querela discederent. 83. O virum magnum dignumque, qui in nostra republica natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis iam vidimus) hastam in foro ponere et bona civium voci subiicere praeconis. At ille Graecus (id quod fuit sapientis et praestantis viri) omnibus consulendum putavit: eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes aequitate eadem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, quum ego emerim, aedificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est

aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? 84. Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam? XXIV. Quamobrem, ne sit aes alienum, quod reipublicae noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest; non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rempublicam continet, quam fides: quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de republica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit, nec melius nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublata, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quae cogitarat, ea perfecit, quum eius iam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si caussa non esset. 85. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rempublicam tuebuntur: in primisque operam dabunt, ut iuris et iudiciorum aequitate suum quisque teneat, et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda vel recuperanda obsit invidia: praeterea, quibuscumque rebus vel belli vel domi poterunt, rempublicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Haec magnorum hominum sunt, haec apud maiores nostros factitata: haec genera officiorum qui persequuntur, cum summa utilitate reipublicae magnam ipsi adipiscentur et gratiam et gloriam.

86. *In his* autem *utilitatum praeceptis* Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, *duo praeterita censet esse a Panaetio, valetudinis curationem et pecuniae:* quas res a summo philosopho praeteritas arbitror, quod essent faciles. Sunt certe utiles: sed valetudo sustentatur notitia sui corporis et observatione, quae res aut prodesse soleant aut obesse, et continentia in victu omni atque cultu corporis tuendi caussa, et praetermittendis voluptatibus, postremo arte eorum, quorum ad scientiam haec pertinent. 87. *Res* autem *familiaris* quaeri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo; conservari autem diligentia et parsimonia, iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui *Oeconomicus* inscribitur: quem nos, ista fere aetate quum essemus, qua es tu nunc, e Graeco in Latinum convertimus.

XXV. 88. Sed *utilitatum comparatio*, quoniam hic locus erat quartus a Panaetio praetermissus, saepe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis et externa cum externis comparari solent. Cum externis corporis hoc modo comparantur: Valere ut malis, quam dives esse; cum corporis externa hoc modo: Dives esse potius, quam maximis corporis viribus; ipsa inter se corporis sic, ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati; externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. 89. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo quum quaereretur, *quid maxime in re familiari expediret?* respondit: »*Bene pascere.*« *Quid secundum?* »*Satis bene pascere.*« *Quid tertium?* »*Male pascere.*« *Quid quartum?* »*Arare.*« Et, quum ille, qui quaesierat, dixisset: *Quid fenerari?* tum Cato: »*Quid hominem*« [inquit] »*occidere?*« Ex quo et multis aliis intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adiunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. 90. Sed toto hoc de genere, de quaerenda, de collocanda pecunia, vellem etiam de utenda, commodius a quibusdam optimis viris, ad Ianum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis ulla in schola disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de qua hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

LIBER TERTIUS.

ARG. Hoc libro Cicero accedit ad tertium commentationis locum de honestatis et utilitatis comparatione. Negat vero aut dubitandum esse aut umquam dubitari, an id, quod utile videatur, honesto sit anteponendum; sed tempora incidere, quibus, quod turpe haberi soleat, honestum videatur: ut occidere hominem, qui tyrannus esse coeperit; in quo non utile honesto, sed hoc illi anteponatur. Itaque, ut sine ullo errore diiudicari possit, si quando cum illo, quod honestum intelligitur, pugnare id videatur, quod appellemus utile, formulam quamdam e Stoicorum disciplina constituit, quam si quis in comparatione rerum sequatur, numquam ab officio recedat. Ea est autem huiuscemodi: quidquid sit honestum, idem esse utile; nec utile quidquam, quod non sit honestum; ex quo consequi, unum debere omnibus esse propositum: ut eadem sit utilitas uniuscuiusque et universorum. c. 1—7. Ex hac formula deinceps multas quaestiones propositas, quibus officium temporum ratione censet, ad extremum usque explicat.

I. 1. *Publium Scipionem,* Marce fili, *eum, qui primus Africanus appellatus est, dicere solitum* scripsit Cato, qui fuit fere eius aequalis, »*Numquam se minus otiosum esse, quam quum otiosus, nec minus solum, quam quum solus esset.*« Magnifica vero vox et magno viro ac sapiente digna: quae declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Itaque duae res, quae languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem vere dicere liceret; sed si minus imitatione tantam ingenii praestantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus: nam et, a republica forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur; et ob eam caussam, Urbe relicta, rura peragrantes saepe soli sumus. 2. Sed nec hoc otium cum Africani otio, nec haec solitudo cum illa comparanda est. Ille enim requiescens a reipublicae pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a coetu hominum frequentiaque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopia, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque iudiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curia aut in foro agere possimus? 3. Ita qui in maxima celebritate atque in oculis civium quondam vixerimus, nunc, fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et saepe soli sumus. Sed quia sic ab hominibus doctis accepimus, *non solum ex malis eligere minima oportere, sed etiam excerpere*

ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debebat is, qui quondam peperisset otium civitati, nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. 4. Quamquam Africanus maiorem laudem meo iudicio assequebatur. Nulla enim eius ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, neque otiosum nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacita a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore, eversa, quam multis annis, stante republica, scripsimus. II. 5. Sed quum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars eius inculta ac deserta sit, tum nullus feracior in ea locus est nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi praecepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe huius memoriae philosophorum, haec te assidue audire atque accipere confido, tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare, nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. 6. Quod quum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandae industriae nostrae, magnam honorum, nonnullam fortasse nominis. Suscepisti onus praeterea grave et Athenarum et Cratippi: ad quos quum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem et magistri. Quare, quantum conniti animo potes, quantum labore contendere, (si discendi labor est potius, quam voluptas,) tantum fac ut efficias: neve committas, ut, quum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed haec hactenus: multa enim saepe ad te cohortandi gratia scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositae divisionis revertamur.

7. Panaetius igitur, qui sine controversia de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quadam adhibita, potissimum secuti sumus, *tribus generibus* propositis, *in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, quum dubitarent, honestumne id esset, de quo ageretur, an turpe? altero, utilene, an inutile? tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quomodo ea discerni oporteret,* — de duobus generibus primis tribus libris explicavit: *de tertio* autem *genere deinceps se* scripsit *dicturum*, nec exsolvit, quod promiserat. 8. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo eius Posidonio est, *triginta annis vixisse Panaetium, posteaquam illos libros edidisset.* Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis: praesertim quum scribat, *nullum esse locum in tota philosophia tam necessarium.* 9. Minime vero assentior iis, qui negant *eum locum a Panaetio praetermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse, quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare.* De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panaetii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panaetio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartita duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Praeterea in extremo libro tertio *de hac parte* pollicetur *se deinceps esse dicturum.* 10. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quadam epistola, *P. Rutilium Rufum dicere solere,* qui Panaetium audierat, »*Ut nemo pictor esset inventus, qui Coae Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret,*« (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat:) »*sic ea, quae Panaetius praetermisisset et non perfecisset, propter eorum, quae perfecisset, praestantiam neminem esse persecutum.*«

III. 11. Quamobrem de iudicio Panaetii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adiunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet, sive, quod honestum est, id ita summum bonum est, quemadmodum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex altera parte collocata vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui primum haec, natura cohaerentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut et, quidquid honestum esset, id utile esse censerent, nec utile quidquam, quod non honestum. 12. Quod si is esset Panaetius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset, ut ii, qui res expetendas vel voluptate vel indolentia metiuntur; liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed, quum sit is, qui id solum bonum iudicet, quod honestum sit, quae autem huic repugnent specie quadam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione peiorem; non videtur eiusmodi debuisse deliberationem introducere, in qua, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. 13. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, *Convenienter naturae vivere:* id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper; cetera autem, quae secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod quum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam praecipiendum fuisse. Atque illud quidem *honestum,* quod proprie vereque dicitur, id in *sapientibus* est solis, neque *a virtute* divelli umquam potest; in iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum nullo modo, similitudines honesti esse possunt. 14. Haec enim omnia *officia,* de quibus his libris disputamus, *media* Stoici appellant, ea communia sunt et late patent; quae et ingenii bonitate multi assequuntur et progressione discendi. Illud autem officium, quod *rectum* iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet, nec praeter sapientem cadere in quemquam potest. 15. Quum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum: propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit: quatenus autem intelligit, nihil putat praetermissum. Quod item in poematis et in picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quae laudanda non sint, ob eam, credo, caussam, quod insit in iis aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in una quaque re vitii sit, nequeant iudicare. Itaque quum sunt docti a peritis, desistunt facile sententia. IV. Haec igitur officia, de quibus his libris disserimus, *quasi secunda*

quaedam honesta esse dicunt, non sapientum modo propria, sed cum omni hominum genere communia. 16. Itaque iis omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero quum duo Decii aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut quum Fabricius Aristidesve *iustus* nominatur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his iustitiae tamquam a sapientibus petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi: nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Laelius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentia similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientum. 17. Quocirca nec id, quod vere *honestum* est, fas est cum *utilitatis repugnantia* comparari, nec id, quod communiter appellamus *honestum,* quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum: tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumque nobis est, quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si quae est ad virtutem facta progressio. Sed haec quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. 18. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt praeponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panaetium, quum dixerit, homines solere in hac comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare, quod utile videatur, quam quod honestum, sed haec etiam inter se comparare, et in his addubitare turpissimum est. Quid est ergo, quod nonnumquam dubitationem afferre soleat considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. 19. Saepe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli caussa ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest maius esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus praeclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas consecuta est.

Itaque, ut sine ullo errore diiudicare possimus, si quando cum illo, quod *honestum* intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus *utile,* formula quaedam constituenda est: quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. 20. Erit autem haec formula Stoicorum rationi disciplinaeque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis et a Peripateticis vestris, qui quondam iidem erant, *quae honesta sunt, anteponuntur iis, quae videntur utilia,* tamen splendidius haec ab eis disseruntur, quibus, *quidquid honestum est, idem utile videtur; nec utile quidquam, quod non honestum:* quam ab iis, quibus aut honestum aliquid non utile, aut utile non honestum. Nobis autem nostra Academia magnam licentiam dat, ut, quodcumque maxime probabile occurrat, id nostro iure liceat defendere. Sed redeo ad formulam. V. 21. Detrahere igitur aliquid alteri, et hominem hominis incommodo suum augere commodum, magis est *contra naturam,* quam mors, quam paupertas, quam dolor, quam cetera, quae possunt aut corpori accidere aut rebus externis. Nam principio tollit convictum humanum et societatem. Si enim sic erimus affecti, ut propter suum quisque emolumentum spoliet aut violet alterum, disrumpi necesse est eam, quae maxime est secundum naturam, humani generis societatem. 22. Ut, si unum quodque membrum sensum hunc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi membri valetudinem ad se traduxisset, debilitari et interire totum corpus necesse esset: sic, si unus quisque nostrum ad se rapiat commoda aliorum, detrahatque, quod cuique possit, emolumenti sui gratia, societas hominum et communitas evertatur necesse est. Nam sibi ut quisque malit, quod ad usum vitae pertineat, quam alteri acquirere, concessum est, non repugnante natura: illud natura non patitur, ut aliorum spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. 23. Neque vero hoc solum natura et iure gentium, sed etiam legibus populorum, quibus in singulis civitatibus respublica continetur, eodem modo constitutum est, ut non liceat sui commodi caussa nocere alteri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt, incolumem esse civium coniunctionem: quam qui dirimunt, eos morte, exsilio, vinculis, damno coercent. Atque hoc multo magis efficit ipsa naturae ratio, quae est lex divina et humana: cui parere qui velit, (omnes autem parebunt, qui secundum naturam volent vivere,) numquam committet, ut alienum appetat et id, quod alteri detraxerit, sibi assumat. 24. Etenim multo magis est secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, itemque comitas, iustitia, liberalitas, quam voluptas, quam vita, quam divitiae: quae quidem contemnere et pro nihilo ducere, comparantem cum utilitate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere autem de altero sui commodi caussa, magis est contra naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera generis eiusdem. 25. Itemque magis est secundum naturam, pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservandis aut iuvandis maximos labores molestiasque suscipere, imitantem Herculem illum, quem hominum fama, beneficiorum memor, in concilio caelestium collocavit, quam vivere in solitudine non modo sine ullis molestiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundantem omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine et viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissimo ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex quo efficitur, hominem, naturae obedientem, homini nocere non posse. 26. Deinde, qui alterum violat, ut ipse aliquid commodi consequatur, aut nihil existimat se facere contra naturam, aut magis fugiendam censet mortem, paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberorum, propinquorum, amicorum, quam facere cuiquam iniuriam. Si nihil existimat contra naturam fieri hominibus violandis, quid cum eo disseras, qui omnino hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quidem censet, sed multo illa peiora, mortem, paupertatem, dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis aut fortunae vtium vitiis animi gravius existimat. VI. Ergo unum debet esse omnibus propositum, *ut eadem sit utilitas unius cuiusque et universorum:* quam si ad se quisque rapiat, dissolvetur omnis humana consortio. 27. Atque si etiam hoc natura praescribit, ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam caussam, quod is homo sit, consultum velit: necesse est secundum eamdem naturam omnium utilitatem esse communem. Quod si ita est, una continemur omnes et eadem lege naturae: idque ipsum si ita est, certe violare alterum naturae

lege prohibemur. Verum autem primum. Verum igitur extremum. 28. Nam illud quidem absurdum est, quod quidam dicunt, parenti se aut fratri nihil detracturos sui commodi caussa; aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nihil iuris, nullam societatem, communis utilitatis caussa, statuunt esse cum civibus: quae sententia omnem societatem distrahit civitatis. Qui autem civium rationem dicunt habendam, externorum negant: ii dirimunt communem humani generis societatem: qua sublata, beneficientia, liberalitas, bonitas, iustitia funditus tollitur. Quae qui tollunt, etiam adversus deos immortales impii iudicandi sunt. Ab iis enim constitutam inter homines societatem evertunt: cuius societatis arctissimum vinculum est, magis arbitrari esse contra naturam, hominem homini detrahere sui commodi caussa, quam omnia incommoda subire vel externa, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quae vacent iustitia. 29. Haec enim una virtus omnium est domina et regina virtutum. Forsitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficiatur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem utili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea utilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem commodi mei gratia. Quid? si Phalarim, crudelem tyrannum et immanem, vir bonus, ne ipse frigore conficiatur, vestitu spoliare possit; nonne faciat? 30. Haec ad iudicandum sunt facillima. Nam, si quid ab homine, ad nullam partem utili, tuae utilitatis caussa detraxeris: inhumane feceris contraque naturae legem: sin autem is tu sis, qui multam utilitatem reipublicae atque hominum societati, si in vita remaneas, afferre possis: si quid ob eam caussam alteri detraxeris, non sit reprehendendum. Sin autem id non sit eiusmodi: suum cuique incommodum ferendum est potius, quam de alterius commodis detrahendum. Non igitur magis est contra naturam morbus aut egestas, aut quid eiusmodi, quam detractio aut appetitio alieni. Sed communis utilitatis derelictio contra naturam est: est enim iniusta. 31. Itaque lex ipsa naturae, quae utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum fortemque virum transferantur res ad vivendum necessariae; qui si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne, ipse de se bene existimans seseque diligens, hanc caussam habeat ad iniuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati consulens hominum et ei, quam saepe commemoro, humanae societati. 32. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile iudicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, sed potius summa distractio est; neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem est honestum necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminandum est. Etenim, ut membra quaedam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere coeperunt et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figura hominis feritas et immanitas belluae a communi tamquam humanitatis corpore segreganda est. Huius generis sunt quaestiones omnes eae, in quibus ex tempore officium exquiritur. VII. 33. Eiusmodi igitur credo res Panaetium persecuturum fuisse, nisi aliqui casus aut occupatio eius consilium peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa praecepta sunt, quibus perspici possit, quid sit propter turpitudinem fugiendum; quid sit, quod idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non sit. Sed quoniam operi inchoato, prope tamen absoluto, tamquam fastigium imponimus, ut geometrae solent non omnia docere, sed postulare, ut quaedam sibi concedantur, quo facilius, quae volunt, explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, *nihil, praeter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum.* Sin hoc non licet per Cratippum, at illud certe dabis, *quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum.* Mihi utrumvis satis est: et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec praeterea quidquam probabile. 34. Ac primum Panaetius in hoc defendendus est, quod non utilia *cum honestis pugnare aliquando posse* dixerit, (neque enim ei fas erat,) sed *ea, quae viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit,* saepe testatur negatque *ullam pestem maiorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint.* Itaque non, ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore diiudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quae videretur esse, non quae esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam de hac parte post Panaetium explicatum est, quod quidem mihi probaretur de iis, quae in manus meas venerint.

VIII. 35. Quum igitur aliqua species utilitatis obiecta est, commoveri necesse est. Sed si, quum animum attenderis, turpitudinem videas adiunctam ei rei, quae speciem utilitatis attulerit; tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo, (recta enim et convenientia et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria,) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas: certe in eadem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque, si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet: necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita, quidquid honestum, id utile. 36. Quare error hominum non proborum, quum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicae, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiae non ferendae: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec taetrius nec foedius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus iudiciis vident: poenam, non dico legum, quas saepe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quae acerbissima est, non vident. 37. Quamobrem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio, (est enim totum sceleratum et impium,) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent: in ipsa enim dubitatione facinus inest, etiamsi ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophia aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil iniuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum. IX. 38. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui,

quum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, descendit in illum hiatum, aeneumque equum, ut ferunt fabulae, animadvertit, cuius in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitata annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit: (erat autem regius pastor:) tum in concilium se pastorum recepit. Ibi quum palam eius annuli ad palmam converterat, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat; idem rursus videbatur, quum in locum annulum inverterat. Itaque hac opportunitate annuli usus reginae stuprum intulit, eaque adiutrice regem dominum interemit, sustulitque quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiae. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihilo plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quaeruntur. 39. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, *fictam et commentitiam fabulam* dicunt *prolatam a Platone:* quasi vero ille, aut factum id esse aut fieri potuisse, defendat. Haec est vis huius annuli et huius exempli: si nemo sciturus, nemo ne suspicaturus quidem sit, quum aliquid divitiarum, potentiae, dominationis, libidinis caussa feceris, si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum: sisne facturus? Negant id fieri posse: quamquam potest id quidem. Sed quaero, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant; hoc verbum quid valeat, non vident. Quum enim quaerimus, si possint celare, quid facturi sint: non quaerimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quaedam adhibemus, ut, si responderint se, impunitate proposita, facturos, quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per seipsa fugienda esse concedant. Sed iam ad propositum revertamur.

X. 40. Incidunt multae saepe caussae, quae conturbent animos utilitatis specie; non, quum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem; nam id quidem improbum est: sed illud, *possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter.* Quum Collatino collegae Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere id iniuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti, consiliorum etiam adiutor. Quum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriae consulere; id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem: sine qua ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui Urbem condidit, non item. 41. Species enim utilitatis animum pepulit eius: cui quum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem et humanitatem, ut id, quod utile videbatur neque erat, assequi posset: et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis neque probabilem nec sane idoneam. 42. Peccavit igitur; pace vel Quirini vel Romuli dixerim. Nec tamen nostrae nobis utilitates omittendae sunt, aliisque tradendae, quum iis ipsi egeamus: sed suae cuique utilitati, quod sine alterius iniuria fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa: *Qui stadium,* inquit, *currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, quicum certet, aut manu [de]pellere nullo modo debet. Sic in vita sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, ius non est.* 43. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere, quod recte possis, et tribuere, quod non sit aequum, contra officium est. Sed huius generis totius breve et non difficile praeceptum est. Quae enim videntur utilia, honores, divitiae, voluptates, cetera generis eiusdem, haec amicitiae numquam anteponenda sunt. At neque contra rempublicam, neque contra iusiurandum ac fidem amici caussa vir bonus faciet; ne si iudex quidem erit de ipso amico. *Ponit* enim *personam amici, quum induit iudicis.* Tantum dabit amicitiae, ut veram amici caussam esse malit: ut orandae litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. 44. Quum vero iurato sententia dicenda sit, meminerit, deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, qua nihil homini dedit deus ipse divinius. Itaque praeclarum a maioribus accepimus morem rogandi iudicis, si eum teneremus, *quae salva fide facere posset.* Haec rogatio ad ea pertinet, quae paullo ante dixi honeste amico a iudice posse concedi. Nam, si omnia facienda sint, quae amici velint: non amicitiae tales, sed coniurationes putandae sint. 45. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse, ut, quum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum caussa postulavisset: — vas factus est alter eius sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui quum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus petivit, ut se ad amicitiam tertium ascriberent. 46. Quum igitur id, quod utile videtur in amicitia, cum eo, quod honestum est, comparatur: iaceat utilitatis species, valeat honestas. Quum autem in amicitia, quae honesta non sunt, postulabuntur: religio et fides anteponatur amicitiae. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in republica saepissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Aeginetis, qui classe valebant, pollices praeciderentur. Hoc visum est utile. Nimis enim imminebat propter propinquitatem Aegina Piraeeo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturae, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. 47. Male etiam, qui peregrinos urbibus uti prohibent eosque exterminant, ut Pennus* apud patres nostros, Papius nuper. Nam *esse pro cive, qui civis non sit,* rectum est non licere: quam legem tulerunt sapientissimi consules, Crassus et Scaevola: usu vero Urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa praeclara, in quibus publicae utilitatis species prae honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra respublica, quum saepe alias, tum maxime bello Punico secundo; quae, Cannensi calamitate accepta, maiores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. 48. Athenienses quum Persarum impetum nullo modo possent sustinere statuerentque, *ut, urbe relicta, coniugibus et liberis Troezene depositis, naves conscenderent libertatemque Graeciae classe defenderent,* Cyrsilum quemdam suadentem, *ut in urbe manerent Xerxemque reciperent,* lapidibus cooperuerunt. Atque ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat, repugnante honestate. 49. Themistocles post victoriam eius belli, quod cum Persis fuit, dixit in

concione, *Se habere consilium reipublicae salutare, sed id sciri non opus esse:* postulavit, *ut aliquem populus daret, quicum communicaret.* Datus est Aristides. Huic ille, *Classem Lacedaemoniorum, quae subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse; quo facto frangi Lacedaemoniorum opes necesse esset.* Quod Aristides quum audisset, in concionem magna exspectatione venit dixitque, *Perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum.* Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus. XII. Maneat ergo, *quod turpe sit, id numquam utile esse, ne tum quidem, quum id, quod esse utile putes, adipiscare.* Hoc enim ipsum, utile putare, quod turpe sit, calamitosum est.

50. Sed incidunt, ut supra dixi, saepe *caussae, quum repugnare utilitas honestati videtur;* ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate coniungi. Eius generis hae sunt quaestiones: Si, exempli gratia, vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopia et fame summaque annonae caritate; si idem sciat, complures mercatores Alexandria solvisse navesque in cursu frumento onustas petentes Rhodum viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de eius deliberatione et consultatione quaerimus; qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe iudicet; sed dubitet, turpe sit, an turpe non sit. 51. In huiusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico, aliud Antipatro, discipulo eius, homini acutissimo. Antipatro, *omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emptor ignoret;* Diogeni, *venditorem, quatenus iure civili constitutum sit, dicere vitia oportere: cetera sine insidiis agere: et, quoniam vendat, velle quam optime vendere.* »*Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, quum maior est copia. Cui fit iniuria?*« 52. Exoritur Antipatri ratio ex altera parte: »*Quid ais? tu, quum hominibus consulere debeas et servire humanae societati, eaque lege natus sis et ea habeas principia naturae, quibus parere et quae sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas tua sit, celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiae?*« Respondebit Diogenes fortasse sic: »*Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quae natura deorum sit, qui sit finis bonorum: quae tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas. Sed non, quicquid tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est.*« — 53. »*Immo vero,* [inquiet ille,] *necesse est, si quidem meministi, esse inter homines natura coniunctam societatem.*« — »*Memini,* inquiet ille; *sed num ista societas talis est, ut nihil suum cuiusquam sit? Quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.*« XIII. Vides in hac tota disceptatione non illud dici, *Quamvis hoc turpe sit, tamen, quoniam expedit, faciam;* sed *ita expedire, ut turpe non sit:* ex altera autem parte, *ea re, quia turpe sit, non esse faciendum.* 54. Vendat aedes vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit, ceteri ignorent; pestilentes sint, et habeantur salubres; ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes; male materiatae sint, ruinosae: sed hoc praeter dominum nemo sciat. Quaero, si haec emptoribus venditor non dixerit, aedesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num id iniuste, aut improbe fecerit? »*Ille vero,*« inquit Antipater. 55. »*Quid est enim aliud, erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est, emptorem pati ruere et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare: nam est scientem in errorem alterum inducere.*« Diogenes contra: »*Num te emere coegit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit; tu, quod placebat, emisti. Quod si qui proscribunt, villam bonam beneque aedificatam, non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est nec aedificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim iudicium emptoris est, ibi fraus venditoris quae potest esse? Sin autem dictum non omne praestandum est, quod dictum non est, id praestandum putas? Quid vero stultius, quam venditorem eius rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini iussu ita praeco praedicet: domum pestilentem vendo?*« 56. Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex altera parte defenditur honestas, ex altera ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam non facere turpe. Haec est illa, quae videtur utilium fieri cum honestis saepe dissensio. Quae diiudicanda sunt: non enim, ut quaereremus, exposuimus, sed ut explicaremus. 57. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic aedium venditor celare emptores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas; sed quum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussa velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit et cuius hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non iusti, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Haec tot et alia plura, nonne inutile est, vitiorum subire nomina?

XIV. 58. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt: quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus et satis litteratus, quum se Syracusas *otiandi,* ut ipse dicere solebat, *non negotiandi caussa* contulisset, dictitabat *se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset.* Quod quum percrebruisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, [dixit,] *venales quidem se hortos non habere: sed licere uti Canio, si vellet, ut suis:* et simul ad caenam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Quum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab iis petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur, dixitque, quid eos facere vellet. Ad caenam tempore venit Canius. Opipare a Pythio apparatum convivium; cymbarum ante oculos multitudo; pro se quisque quod ceperat, afferebat; ante pedes Pythii pisces abiiciebantur. 59. Tum Canius, »*Quaeso*«, inquit, »*quid est hoc, Pythi? Tantumne piscium? tantumne cymbarum?*« Et ille, »*Quid mirum?*« inquit: »*hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium: hic aquatio: hac villa isti carere non possunt.*« Incensus Canius cupiditate contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit, et emit instructos: nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos; venit ipse mature; scalmum nullum videt. Quaerit ex proximo vicino, *num feriae quaedam piscatorum essent, quod eos nullos videret.* »*Nullae, quod sciam,*« inquit: »*sed hic piscari nulli so-*

lent. Itaque heri mirabar, quid accidisset.« 60. Stomachari Canius. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas: in quibus ipsis quum ex eo quaereretur, *Quid esset dolus malus;* respondebat, *Quum esset aliud simulatum, aliud actum.* Hoc quidem sane luculente, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius et omnes aliud agentes, aliud simulantes perfidi, improbi, malitiosi. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, quum sit tot vitiis inquinatum.

XV. 61. Quod si Aquilliana definitio vera est: ex omni vita simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus, ut tutela XII tabulis, circumscriptio adolescentium lege Plaetoria, et sine lege iudiciis, in quibus additur, EX FIDE BONA. Reliquorum autem iudiciorum haec verba maxime excellunt: in arbitrio rei uxoriae, MELIUS, AEQUIUS; in fiducia, INTER BONOS BENE AGIER. Quid ergo? aut in eo, quod MELIUS AEQUIUS, potest ulla pars inesse fraudis? aut, quum dicitur, INTER BONOS BENE AGIER, quidquam agi dolose aut malitiose potest? Dolus autem malus insimulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non illicitatorem venditor, non, qui contra se liceatur, emptor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. 62. Q. quidem Scaevola, P. F., quum postulasset, ut sibi fundus, cuius emptor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit *se pluris aestimare;* addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis negant, ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Haec igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius, *Nequidquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.* Vere id quidem, si, quid esset *prodesse,* mihi cum Ennio conveniret. 63. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panaetii, video in iis libris, quos de Officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, *Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque reipublicae. Singulorum enim facultates et copiae divitiae sunt civitatis.* Huic Scaevolae factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui caussa, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. 64. Sed sive et simulatio et dissimulatio dolus malus est, perpaucae res sunt, in quibus non dolus malus iste versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini, certe istum virum bonum non facile reperiemus. Numquam est igitur utile peccare, quia semper est turpe: et, quia semper est honestum, virum bonum esse semper est utile.

XVI. 65. Ac de iure quidem praediorum sanctum apud nos est iure civili, ut in iis vendendis vitia dicerentur, quae nota essent venditori. Nam, quum ex XII [tabulis] satis esset ea praestari, quae essent lingua nuncupata; quae qui infitiatus esset, dupli poenam subiret: a iureconsultis etiam reticentiae poena est constituta. *Quidquid enim esset in praedio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, praestari oportere.* 66. Ut, quum in arce augurium augures acturi essent, iussissentque T. Claudium Centumalum, qui aedes in Caelio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, vendidit; emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius quum demolitus esset, cognossetque Claudium aedes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri iussus, arbitrum illum adegit, *quidquid sibi dare, facere oporteret ex fide bona.* M. Cato sententiam dixit, huius nostri Catonis pater: ut enim ceteri ex patribus, sic, qui illud lumen progenuit, ex filio est nominandus: — is igitur iudex ita pronuntiavit: *quum in venumdando rem eam scisset et non pronuntiasset emptori, damnum praestari oportere.* 67. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emptori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte iudicavit, non recte frumentarius ille, non recte aedium pestilentium venditor tacuit. Sed huiusmodi reticentiae iure civili omnes comprehendi non possunt: quae autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratae vendiderat aedes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eae [Sergio] serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in iudicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Ius Crassus urgebat, *quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere praestari,* aequitatem Antonius, *quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas aedes vendidisset, nihil fuisse necesse dici, nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo iure esset, teneret.* 68. Quorsus haec? Ut illud intelligas, non placuisse maioribus nostris astutos. XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias: leges, quatenus manu tenere possunt: philosophi, quatenus ratione et intelligentia. Ratio igitur postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiae, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis feras nec agitaturus? Ipsae enim, nullo insequente, saepe incidunt. Sic tu aedes proscribas, tabulam, tamquam plagam, ponas, domum propter vitia vendas; in eam aliquis incurrat imprudens? 69. Hoc quamquam video, propter depravationem consuetudinis, neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri aut iure civili: tamen naturae lege sanctum est. Societas est enim, (quod etsi saepe dictum est, dicendum est tamen saepius,) latissime quidem quae pateat, omnium inter omnes; interior eorum, qui eiusdem gentis sunt, propior eorum, qui eiusdem civitatis. Itaque maiores aliud ius gentium, aliud ius civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri iuris germanaeque iustitiae solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbra et imaginibus utimur: eas ipsas utinam sequeremur! feruntur enim ex optimis naturae et veritatis exemplis. 70. Nam quanti verba illa: UTI NE PROPTER TE FIDEMVE TUAM CAPTUS FRAUDATUSVE SIEM! Quam illa aurea: INTER BONOS BENE AGIER OPORTET ET SINE FRAUDATIONE! Sed, qui sint *boni* et quid sit *bene agi,* magna quaestio est. Q. quidem Scaevola, pontifex maximus, *summam vim* dicebat *esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur:* EX FIDE BONA; *fideique bonae nomen* existimabat *manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emptis venditis, conductis locatis, quibus vitae societas contineretur: in his magni esse iudicis statuere, (praesertim quum in plerisque essent iudicia contraria,) quid quemque cuique praestare oporteret.* 71. Quocirca astutiae tollendae sunt, eaque malitia, quae vult illa quidem

videri se esse prudentiam, sed abest ab ea distatque plurimum. *Prudentia* est enim locata in delectu bonorum et malorum: *malitia* (si omnia, quae turpia sunt, mala sunt,) mala bonis ponit ante. Nec vero in praediis solum ius civile, ductum a natura, malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione fraus venditoris omnis excluditur. Qui enim scire debuit de sanitate, de fuga, de furtis, praestat edicto aedilium. Heredum alia caussa est. 72. Ex quo intelligitur, quoniam iuris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius praedetur inscitia. Nec ulla pernicies vitae maior inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiae: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui, impunitate et ignoratione omnium proposita, abstinere possit iniuria?

XVIII. 73. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putet. Neque enim de sicariis, veneficis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est; (qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinculis et carcere fatigandi:) sed haec consideremus, quae faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Graecia Romam attulerunt. Quod quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines eiusdem aetatis potentissimos: qui, quum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpae, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. 74. Sed quum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem: (hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: o turpem notam temporum illorum!) num erat aequum, principes cives rem habere, ad Satrium nihil praeter nomen pervenire? Etenim, si is, qui non defendit iniuriam, neque propulsat quum potest, iniuste facit, ut in primo libro disserui: qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed adiuvat iniuriam? Mihi quidem etiam verae hereditates non honestae videntur, si sunt malitiosis blanditiis officiorum, non veritate, sed simulatione quaesitae. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. 75. Falso: nam *eadem utilitatis, quae honestatis est regula.* Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: »*Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit,*« res a natura copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium. XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen eius irrepere, hac vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re vera non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem iustus isque, quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, quid sit vir bonus, nescire fateatur. 76. At vero, si qui voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, iam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit: noceat nemini, nisi lacessitus iniuria. Quid ergo? Hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? »*Non igitur faciat,*« (dixerit quis,) »*quod utile sit, quod expediat?*« Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit iniustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. 77. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer iudicem M. Lutatio Pinthiae fuisse, equiti Romano sane honesto, quum is sponsionem fecisset, NI VIR BONUS ESSET. Itaque ei dixisse Fimbriam, *se illum rem numquam iudicaturum, ne aut spoliaret fama probatum hominem, si contra iudicavisset; aut statuisse videretur, virum bonum aliquem esse, quum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur.* Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat praedicare. Haec non turpe est dubitare philosophos, quae ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod iam contritum est vetustate proverbium. Quum enim fidem alicuius bonitatemque laudant; *dignum* esse dicunt, *quicum in tenebris mices.* Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis, nullo refellente, obtinere? 78. Videsne, hoc proverbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? Ut enim, quod turpe est, id, quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante natura. XX. 79. At enim, quum permagna praemia sunt, est caussa peccandi. C. Marius quum a spe consulatus longe abesset, et iam septimum annum post praeturam iaceret neque petiturus umquam consulatum videretur, Q. Metellum, cuius legatus erat, summum virum et civem, quum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, *bellum illum ducere; si se consulem fecissent, brevi tempore aut vivum, aut mortuum Iugurtham se in potestatem populi Romani redacturum.* Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide iustitiaque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cuius legatus et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. 80. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, quum praetor esset, collegiumque praetorum tribuni plebi adhibuissent, ut res nummaria de communi sententia constitueretur: iactabatur enim temporibus illis nummus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum poena atque iudicio constitueruntque, *ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent.* Et ceteri quidem alius alio; Marius ab subselliis in rostra recta, idque, quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quaeris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuae; ad eas thus, cerei. Quid multa? nemo umquam multitudini fuit carior. 81. Haec sunt, quae conturbant homines in deliberatione nonnumquam, quum id, in quo violatur aequitas, non ita magnum, illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, praeripere collegis et tribunis plebis popularem gratiam, non ita turpe, consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: *aut il-*

lud, quod utile videtur, turpe ne sit; aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum iudicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quae sit in ea species, forma et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui caussa, criminari, praeripere, fallere? Nihil profecto minus. 82. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut viri boni et splendorem et nomen amittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, quae dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri nomen eripuerit, fidem iustitiamque detraxerit? Quid enim interest, utrum ex homine se convertat quis in belluam, an in hominis figura immanitatem gerat belluae? XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, dummodo potentiam consequantur, nonne idem faciunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, cuius ipse audacia potens esset? Utile ei videbatur, plurimum posse alterius invidia. Id quam iniustum in patriam, quam inutile, quam turpe esset, non videbat. Ipse autem socer in ore semper Graecos versus *de Phoenissis* habebat, quos dicam ut potero, incondite fortasse, sed tamen, ut res possit intelligi:

Nam sí violandum est iús, regnandi grátia
violándum est: aliis rébus pietatém colas.

Capitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, quod omnium sceleratissimum fuerit, exceperit! 83. Quid igitur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venditiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Romani dominusque omnium gentium esse concupiverit idque perfecerit! Hanc cupiditatem si honestam quis esse dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis interitum, earumque oppressionem taetram et detestabilem gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum non esse in ea civitate, quae libera fuit quaeque esse debeat, regnare, sed ei, qui id facere possit, esse utile: qua hunc obiurgatione, aut quo potius convicio a tanto errore coner avellere? Potest enim, dii immortales! cuiquam esse utile foedissimum et taeterrimum parricidium patriae: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab oppressis civibus *parens* nominetur? *Honestate* igitur *dirigenda utilitas est,* et quidem sic, ut haec duo, verbo inter se discrepare, re unum sonare videantur. 84. Non habeo, ad vulgi opinionem quae maior utilitas, quam regnandi esse possit; nihil contra inutilius ei, qui id iniuste consecutus sit, invenio, quum ad veritatem coepi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse utiles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, vita insidiarum periculorumque plenissima?

Múlti iniqui atque ínfideles regno, pauci súnt boni, inquit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et Pelope proditum iure obtinebatur. Nam quanto plures ei regi putas, qui exercitu populi Romani populum ipsum Romanum oppressisset civitatemque non modo liberam, sed etiam gentibus imperantem servire sibi coegisset? 85. Hunc tu quas conscientiae labes in animo censes habuisse! quae vulnera! Cuius autem vita ipsi potest utilis esse, quum eius vitae ea conditio sit, ut, qui illam eripuerit, in maxima et gratia futurus sit, et gloria? Quod si haec utilia non sunt, quae maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turpitudinis; satis persuasum esse debet, *nihil esse utile, quod non honestum sit.* XXII. 86. Quamquam id quidem, quum saepe alias, tum Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a senatu nostro iudicatum est. Quum enim rex Pyrrhus populo Romano bellum ultro intulisset, quumque de imperio certamen esset cum rege generoso ac potente; perfuga ab eo venit in castra Fabricii eique est pollicitus, *si praemium sibi posuisset, se, ut clam venisset, sic clam in Pyrrhi castra rediturum et eum veneno necaturum.* Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum, idque eius factum laudatum a senatu est. Atqui si speciem utilitatis opinionemque quaerimus, magnum illud bellum perfuga unus, et gravem adversarium imperii sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, quicum laudis certamen fuisset, eum non virtute, sed scelere superatum. 87. Utrum igitur utilius vel Fabricio, qui talis in hac urbe, qualis Aristides Athenis fuit, vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignitate seiunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gloriae caussa imperium expetendum est, scelus absit, in quo non potest esse gloria: sin ipsae opes expetuntur quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infamia. Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F., sententia: *quas civitates L. Sulla pecunia accepta ex senatus consulto liberavisset, ut eae rursus vectigales essent, neque his pecuniam,* quam pro libertate dederant, *redderemus.* Ei senatus est assensus. Turpe imperio! Piratarum enim melior fides. At aucta vectigalia; utile igitur. Quousque audebunt dicere quidquam utile, quod non honestum? 88. Potest autem ulli imperio, quod gloria fultum esse debet et benevolentia sociorum, utile esse odium et infamia? Ego etiam cum Catone meo saepe dissensi. Nimis mihi praefracte videbatur aerarium vectigaliaque defendere: omnia publicanis negare, multa sociis; quum in hos benefici esse deberemus, cum illis sic agere, ut cum colonis nostris solemus; eoque magis, quo illa ordinum coniunctio ad salutem reipublicae pertinebat. Male etiam Curio, quum *caussam Transpadanorum aequam esse* dicebat: semper autem addebat: »*Vincat utilitas!*« Potius diceret, non esse aequam, quia non esset utilis reipublicae, quam, quum *utilem* diceret non esse, *aequam* fateretur.

XXIII. 89. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis talium quaestionum: *Sitne boni viri in maxima caritate annonae familiam non alere?* In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quaerit, *si in mari iactura facienda sit, equine pretiosi potius iacturam faciat, an servuli vilis?* Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. *Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit?* Negat, *quia sit iniurium. Quid? dominus navis, eripietne suum? Minime: non plus, quam navigantem in alto eiicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumpta navis est, non domini est navis, sed navigantium.* 90. *Quid? si una tabula sit, duo naufragi, iique sapientes; sibine uter rapiat, an alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cuius magis intersit, vel sua vel reipublicae caussa vivere. Quid? si haec paria in utroque? Nullum erit certamen, sed, quasi sorte aut micando victus, alteri cedet alter. Quid? si pater fana expilet, cuniculos agat ad aerarium; indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria praestat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriae conducit, pios habere cives in parentes. Quid? si tyrannidem occu-*

pare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit: minabitur etiam: ad extremum si ad perniciem patriae res spectabit, patriae salutem anteponet saluti patris. 91. Quaerit etiam, *si sapiens adulterinos nummos acceperit imprudens pro bonis, quum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis.* Diogenes ait: Antipater negat, cui potius assentior. *Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse* putat Diogenes; Antipater *viri boni* existimat. Haec sunt quasi controversa iura Stoicorum. *In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quae nisi dixeris, redhibeatur mancipium iure civili, sed haec, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum.* Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. 92. *Si quis aurum vendens orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonus, aurum illud esse, an emat denario, quod sit mille denarûm?* Perspicuum iam est, et quid mihi videatur, et quae sit inter eos philosophos, quos nominavi, controversia. XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sint, QUAE NEC VI, NEC DOLO MALO, ut praetores solent, FACTA SINT? Si quis medicamentum cuipiam dederit ad aquam intercutem, pepigeritque, *ne illo medicamento umquam postea uteretur;* si eo medicamento sanus factus sit, et annis aliquot post inciderit in eumdem morbum, nec ab eo, quicum pepigerat, impetret, ut iterum eo liceat uti: quid faciendum sit. Quum sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidquam fiat iniuriae; vitae et saluti consulendum. 93. Quid? si qui sapiens rogatus ab eo, qui eum heredem faciat, *quum ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ante, quam hereditatem adeat, luce palam in foro saltet*, id se facturum promiserit, quod aliter eum heredem scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, necne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitatis. Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, honestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit, nisi forte eam pecuniam in reipublicae magnum aliquod tempus contulerit: ut vel saltare eum, quum patriae consulturus sit, turpe non sit. XXV. 94. Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quae non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris. Sol Phaëthonti filio, ut redeamus ad fabulas, *facturum se esse* dixit, *quidquid optasset.* Optavit, *ut in currum patris tolleretur.* Sublatus est. Atque is, antequam constitit, ictu fulminis deflagravit. Quanto melius fuerat, in hoc promissum patris non esse servatum! Quid? quod Theseus exegit promissum a Neptuno? Cui quum tres optationes Neptunus dedisset, optavit interitum Hippolyti filii, quum is patri suspectus esset de noverca: quo optato impetrato, Theseus in maximis fuit luctibus. 95. Quid? Agamemnon, quum devovisset Dianae, *quod in suo regno pulcherrimum natum esset illo anno,* immolavit Iphigeniam, qua nihil erat eo quidem anno natum pulchrius. Promissum potius non faciendum, quam tam taetrum facinus admittendum fuit. Ergo et promissa non facienda nonnumquam, neque semper deposita reddenda. Si gladium quis apud te sana mente deposuerit, repetat insaniens: reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid? si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriae, reddasne depositum? Non, credo: facias enim contra rempublicam, quae debet esse carissima. Sic multa, quae honesta natura videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutata utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quae videntur esse *utilitates* contra *iustitiam,* simulatione *prudentiae,* satis arbitror dictum.

96. Sed quoniam a *quattuor fontibus honestatis* primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, quum docebimus, ea, quae videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de *prudentia* quidem, quam vult imitari *malitia,* itemque de *iustitia,* quae semper est utilis, disputatum est. Reliquae sunt duae partes honestatis, quarum altera *in animi excellentis magnitudine et praestantia* cernitur, altera in *conformatione et moderatione continentiae et temperantiae.*

XXVI. 97. Utile videbatur Ulixi, ut quidem poetae tragici prodiderunt: (nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est:) sed insimulant eum tragoediae, simulatione insaniae militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. »At utile, (ut aliquis fortasse dixerit,) regnare et Ithacae vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis laboribus et periculis cum hac tranquillitate conferendum putas?« Ego vero istam contemnendam et abiiciendam, quoniam, quae honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. 98. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illa simulatione perseveravisset? qui, quum maximas res gesserit in bello, tamen haec audiat ab Aiace:

Cuius ípse princeps iúris iurandí fuit,
quod ómnes scitis, sólus neglexít fidem.
Furere ássimulavit; né coiret, ínstitit.
Quod ní Palamedis pérspicax prudéntia
istíus percepset málitiosam astútiam:
fidé sacratae iús perpetuo fálleret.

99. Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Graeciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas et externa: ad rem factam nostraque veniamus. M. Atilius Regulus, quum consul iterum in Africa ex insidiis captus esset, duce Xanthippo Lacedaemonio, imperatore autem patre Hannibalis Hamilcare: iuratus missus est ad senatum, ut, nisi redditi essent Poenis captivi nobiles quidam, rediret ipse Karthaginem. Is quum Romam venisset, utilitatis speciem videbat; sed eam, ut res declarat, falsam iudicavit: quae erat talis: manere in patria; esse domi suae cum uxore, cum liberis; quam calamitatem accepisset in bello, communem fortunae bellicae iudicantem, tenere consularis dignitatis gradum. Quis haec neget esse utilia? Quae censes, magnitudo animi et fortitudo negat. XXVII. 100. Num locupletiores quaeris auctores? Harum enim est virtutum proprium nihil extimescere, omnia humana despicere; nihil, quod homini accidere possit, intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatum venit; mandata exposuit; sententiam ne diceret, recusavit; *quamdiu iureiurando hostium teneretur, non esse se senatorem.* Atque illud etiam, *(o stultum hominem,* dixerit quispiam, *et repugnantem utilitati suae!)* reddi captivos, negavit esse utile: *illos enim adolescentes esse et bonos duces, se iam confectum senectute.* Cuius quum valuisset auctoritas, captivi retenti sunt; ipse Karthaginem rediit: neque eum caritas patriae retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignorabat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita supplicia proficisci: sed iusiurandum conservandum putabat. Itaque tum, quum vigilando necabatur, erat in meliore caussa, quam si domi senex captivus, periurus consularis remansisset. 101. »At stulte,

qui non modo non censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuaserit.« Quomodo stulte? etiamne si reipublicae conducebat? potest autem, quod inutile reipublicae sit, id cuiquam civi esse utile?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quae sunt fundamenta naturae, quum utilitatem ab honestate seiungunt. Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapimur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam quis est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possumus nisi in laude, decore, honestate utilia reperire, propterea illa et prima et summa habemus; *utilitatis* nomen non tam splendidum, quam necessarium ducimus. 102. »Quid est igitur, dixerit quis, in iureiurando? num iratum timemus Iovem? At hoc quidem commune est omnium philosophorum, non eorum modo, qui deum nihil habere ipsum negotii [dicunt], nihil exhibere alteri: sed eorum etiam, qui deum semper agere aliquid et moliri volunt, *numquam nec irasci deum nec nocere.* Quid autem iratus Iuppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? nulla igitur vis fuit religionis, quae tantam utilitatem praeverteret. An ne turpiter faceret? Primum, *minima de malis.* Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

— — — Fregistín fidem?

Néque dedi neque do ínfideli cuiquam,

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur.« 103. Addunt etiam, »quemadmodum nos dicamus, videri quaedam utilia, quae non sint: sic se dicere, videri quaedam honesta, quae non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi iuris iurandi caussa ad cruciatum revertisse; sed fit non honestum, quia, quod per vim [hostium] esset actum, ratum esse non debuit.« Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiam si antea non videretur.

XXIX. 104. Haec fere contra Regulum. Sed prima videamus. »Non fuit Iuppiter metuendus, ne iratus noceret; qui neque irasci solet, nec nocere.« Haec quidem ratio non magis contra Reguli, quam contra omne iusiurandum valet. Sed in iureiurando, non qui metus, sed quae vis sit, debet intelligi. Est enim *iusiurandum affirmatio religiosa.* Quod autem affirmate, quasi deo teste, promiseris: id tenendum est. Iam enim non ad iram deorum, quae nulla est, sed ad iustitiam et ad fidem pertinet. Nam praeclare Ennius:

'O Fides alma, ápta pinnis, ét iusiurandúm Iovis!

Qui ius igitur iurandum violat, is *fidem* violat, *quam in Capitolio vicinam Iovis Optimi Maximi,* ut in Catonis oratione est, *maiores nostri esse voluerunt.* 105. »At enim ne iratus quidem Iuppiter plus Regulo nocuisset, quam sibi nocuit ipse Regulus.« Certe, si nihil malum esset, nisi dolere. Id autem non modo summum malum, sed ne malum quidem esse, maxima auctoritate philosophi affirmant: quorum quidem testem non mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Regulum, nolite, quaeso, vituperare. Quem enim locupletiorem quaerimus, quam principem populi Romani, qui retinendi officii caussa cruciatum subierit voluntarium? Nam quod aiunt, *minima de malis,* id est, ut turpiter potius, quam calamitose: — an est ullum maius malum turpitudine? quae si in deformitate corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et foeditas turpificati animi debet videri! 106. Itaque, nervosius qui ista disserunt, *solum* audent *malum* dicere *id, quod turpe sit;* qui autem remissius, hi tamen non dubitant *summum malum* dicere. Nam illud quidem,

Néque dedi, neque do ínfideli cuíquam:

idcirco recte a poeta, quia, quum tractaretur Atreus, personae serviendum fuit. Sed si hoc sibi sument, nullam esse fidem, quae infideli data sit: videant, ne quaeratur latebra periurio. 107. Est ius etiam bellicum fidesque iurisiurandi saepe cum hoste servanda. Quod enim ita iuratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est periurium. Ut, si praedonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si iuratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero [definitus], sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec iusiurandum esse commune. 108. Non enim falsum iurare periurare est: sed, quod EX ANIMI TUI SENTENTIA iuraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, periurium est. Scite enim Euripides:

Iurávi lingua, méntem iniuratám gero.

Regulus vero non debuit conditiones pactionesque bellicas et hostiles perturbare periurio. Cum iusto enim et legitimo hoste res gerebatur; adversus quem et totum ius fetiale, et multa sunt iura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset. XXX. 109. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, quum iterum consules essent, quia, quum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub iugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt iis: iniussu enim populi senatusque fecerant: eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Maelius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque huius deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus: qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatus auctoritate foedus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam P. * Furius, S. Attilius ex senatus consulto ferebant: qua accepta, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, quum in eadem caussa esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quae videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas; apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. 110. »At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim.« Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. »Cur igitur ad senatum proficiscebatur, quum praesertim de captivis dissuasurus esset?« Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo iudicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset iudicium senatus: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Poenis redditi essent. Ita incolumis in patria Regulus restitisset. Quod quia patriae non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa et pati credidit. Nam, quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec, quia utile, honestum; sed, quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius aut praestantius.

XXXI. 111. Sed ex tota hac laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam, quod rediit, nobis nunc mirabile videtur; illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem iure-

iurando maiores arctius esse voluerunt. Id indicant leges in xii tabulis, indicant sacratae, indicant foedera, quibus etiam cum hoste devincitur fides: indicant notiones animadversionesque censorum, qui nulla de re diligentius, quam de iureiurando iudicabant. 112. L. Manlio, A. F., quum dictator fuisset, M. Pomponius, tribunus plebis, diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset: criminabatur etiam, *quod Titum filium,* qui postea est Torquatus appellatus, *ab hominibus relegasset et ruri habitare iussisset.* Quod quum audivisset adolescens filius, negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum prima luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui quum esset nuntiatum; qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo remotisque arbitris ad se adolescentem iussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, iuravitque, *se illum statim interfecturum, nisi iusiurandum sibi dedisset, se patrem missum esse facturum.* Iuravit hoc coactus terrore Pomponius. Rem ad populum detulit: docuit, cur sibi caussa desistere necesse esset; Manlium missum fecit. Tantum temporibus illis iusiurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto cognomen invenit: cuius tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati: magnus vir in primis et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium. XXXII. 113. Sed, ut laudandus Regulus in conservando iureiurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam iuratos ad senatum misit Hannibal, se in castra redituros ea, quorum potiti erant Poeni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. Nam Polybius, bonus auctor in primis, [scribit,] *ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetrata: unum,* qui paullo post, quam egressus erat e castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, *Romae remansisse.* Reditu enim in castra liberatum se esse iureiurando, interpretabatur; non recte; fraus enim astringit, non dissolvit periurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. 114. Sed illud maximum. Octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, quum id parva pecunia fieri posset; ut esset insitum militibus nostris, aut vincere aut emori. *Qua quidem re audita, fractum animum Hannibalis,* scribit idem, *quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset.* Sic honestatis comparatione ea, quae videntur utilia, vincuntur. 115. Acilius autem, qui Graece scripsit historiam, *plures* ait *fuisse, qui in castra revertissent, eadem fraude, ut iureiurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos.* Sit iam huius loci finis. Perspicuum est enim, quae timido animo, humili, demisso fractoque fiant, (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod reipublicae, censuisset aut domi remanere voluisset:) non esse utilia, quia sint flagitiosa, foeda, turpia.

XXXIII. 116. Restat quarta pars, quae *decore, moderatione, modestia, continentia, temperantia* continetur. Potest igitur quidquam utile esse, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici atque Annicerii philosophi nominati *omne bonum in voluptate* posuerunt, *virtutemque* censuerunt *ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis.* Quibus obsoletis floret Epicurus, eiusdem fere adiutor auctorque sententiae. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. 117. Nam si non modo utilitas, sed *vita omnis beata corporis firma constitutione eiusque constitutionis spe explorata,* ut a Metrodoro scriptum est, *continetur*: certe haec utilitas, et quidem summa, sic enim censent, cum honestate pugnabit. Nam ubi primum *prudentiae* locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiae? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse iucundius: quid cogitari potest turpius? Iam, qui *dolorem summum malum* dicat, apud eum quem habet locum *fortitudo,* quae est *dolorum laborumque contemptio?* Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicut dicit, satis fortiter de dolore; tamen non id spectandum est, quid dicat; sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentia et temperantia. Dicit ille quidem multa multis locis: sed aqua haeret, ut aiunt. Nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica; libidines autem consectatrices voluptatis. 118. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. *Prudentiam* introducunt, *scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem* quoque aliquo modo expediunt, quum tradunt *rationem negligendae mortis, perpetiendi doloris.* Etiam *temperantiam* inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen, quoquo modo possunt. Dicunt enim, *voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri.* Iustitia vacillat, vel iacet potius, omnesque eae virtutes, quae in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas nec liberalitas nec comitas esse potest, non plus quam amicitia, si haec non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. 119. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quae honestati esset contraria: sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum iudico, qui se dirempturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem tamquam cum homine pecudem copulavissent. Non recipit istam coniunctionem honestas; aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [et malorum,] qui simplex esse debet, ex dissimilibus rebus misceri et temperari potest. 120. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quemadmodum igitur, si quando ea, quae videtur utilitas, honestati repugnat, diiudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate coniunctio. Nam, ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse nonnihil, utilitatis certe nihil habebit.

121. Habes a patre munus, Marce fili, mea quidem sententia magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios, tamquam hospites, erunt recipiendi; sed, ut, si ipse venissem Athenas, (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clara voce patria revocasset;) aliquando me quoque audires, sic, quoniam his

voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues iis temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Quum vero intellexero, te hoc scientiae genere gaudere, tum et praesens tecum propediem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum, sed multo fore cariorem, si talibus monumentis praeceptisque laetabere.

139.

M. TULLII CICERONIS

CATO MAIOR

SEU

DE SENECTUTE

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARG. Hic libellus versatur in senectutis tum laudibus explicandis, tum repellendis criminationibus. Quattuor autem de caussis senectus putatur misera; quarum prima est, quod avocet a rebus gerendis, altera, quod corpus faciat infirmius, tertia, quod privet omnibus fere voluptatibus, quarta, quod haud procul absit a morte. Haec igitur singula accusationis capita redarguit, ut quae senectutem partim non attingant, partim non reddant miseram. Sermo autem tribuitur Catoni Censorio, seni et patientissimo aetatis suae et florentissimo. Qui quum in senectute demum litteras Graecas didicerit, oratio eius hoc in libello, quam alias, est doctior. – Habitus quidem fingitur sermo T. Quinctio Flaminino M' Acilio Balbo Coss. s. anno p. U. c. 604. Scriptus est autem post caedem Caesaris, anno, ut videtur, 710. et missus ad Atticum senem, de republica tum maxima sollicitum. Hic, Cicerone tribus annis maior, eo tempore annum agebat sexagesimum sextum.

I. 1. *O Tite, si quid ego adiûro curamve levasso,*
quae nunc te coquit et versat in pectore fixa,
ecquit erit pretii?

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

ille vir haud magna cum re, sed plenu' fidei.

Quamquam certo scio, non, ut Flamininum,

sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque.

Novi enim moderationem animi tui et aequitatem, teque non cognomen solum Athenis deportasse, sed humanitatem et prudentiam intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus meipsum, interdum gravius commoveri, quarum consolatio et maior est et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est *de Senectute* aliquid ad te conscribere. 2. Hoc enim onere, quod mihi tecum commune est, aut iam urgentis aut certe adventantis senectutis et te et meipsum levari volo; etsi te quidem id modice ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certo scio. Sed mihi, quum de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrum communiter uteretur. Mihi quidem ita iucunda huius libri confectio fuit, ut non modo omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et iucundam senectutem. Numquam igitur laudari satis digne poterit philosophia, cui qui pareat, omne tempus aetatis sine molestia possit degere. 3. Sed de ceteris et diximus multa, et saepe dicemus: hunc librum *de senectute* ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus non Tithono, ut Aristo Chius; parum enim esset auctoritatis in fabula: sed M. Catoni seni, quo maiorem auctoritatem haberet oratio; apud quem Laelium et Scipionem facimus admirantes, quod is tam facile senectutem ferat, iisque eum respondentem. Qui si eruditius videbitur disputare, quam consuevit ipse in suis libris, attribuito Graecis litteris, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? Iam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

II. 4. Scipio. Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere. Cato. Rem haud sane difficilem, Scipio et Laeli, admirari videmini. Quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beateque vivendum, iis omnis gravis est aetas: qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturae necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant, eamdem accusant adeptam. Tanta est inconstantia stultitiae atque perversitas! Obrepere aiunt eam citius, quam putavissent. Primum, quis coegit eos falsum putare? Quid enim? citius

adolescentiae senectus, quam pueritiae adolescentia obrepit? Deinde, qui minus gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quam octogesimum? Praeterita enim aetas, quamvis longa, quum effluxisset, nulla consolatione permulcere posset stultam senectutem. 5. Quocirca si sapientiam meam admirari soletis, (quae utinam digna esset opinione vestra nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quod naturam optimam ducem, tamquam deum, sequimur, eique paremus: a qua, non versimile est, quum ceterae partes aetatis bene descriptae sint, extremum actum tamquam ab inerti poeta esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum et, tamquam in arborum baccis terraeque frugibus, maturitate tempestiva quasi vietum et caducum, quod ferendum est molliter sapienti. Quid est enim aliud, Gigantum modo bellare cum diis, nisi naturae repugnare? 6. Laelius. Atqui, Cato, gratissimum nobis, ut etiam pro Scipione pollicear, feceris, si, quoniam speramus, volumus quidem certe, senes fieri, multo ante a te didicerimus, quibus facillime rationibus ingravescentem aetatem ferre possimus. Cat. Faciam vero, Laeli: praesertim si utrique vestrum, ut dicis, gratum futurum est. Lael. Volumus sane, nisi molestum est, Cato, tamquam longam aliquam viam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quo pervenisti, videre, quale sit.

III. 7. Cato. Faciam, ut potero, Laeli. Saepe enim interfui querelis meorum aequalium, *(pares* autem *cum paribus,* vetere proverbio, *facillime congregantur,)* quae C. Salinator, quae Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere aequales, deplorare solebant: tum quod voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quod spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti. Qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum. Nam si id culpa senectutis accideret, eadem mihi usu venirent reliquisque omnibus maioribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querela: qui se et libidinum vinculis laxatos esse non moleste ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in aetate. Moderati enim et nec difficiles nec inhumani senes tolerabilem senectutem agunt: importunitas autem et inhumanitas omni aetati molesta est. 8. Lael. Est, ut dicis, Cato; sed fortasse dixerit quispiam, tibi propter opes et copias et dignitatem tuam tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. Cato. Est istuc quidem, Laeli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in iurgio respondisse, quum ille dixisset, non eum sua, sed patriae gloria splendorem assecutum: *nec hercule,* inquit, *si ego Seriphius essem, nobilis, nec tu, si Atheniensis esses, clarus umquam fuisses.* Quod eodem modo de senectute potest dici. Neque enim in summa inopia levis esse senectus potest, ne sapienti quidem: nec insipienti etiam in summa copia non gravis. 9. Aptissima omnino sunt, Scipio et Laeli, arma senectutis artes exercitationesque virtutum, quae, in omni aetate cultae, quum multum diuque vixeris, mirificos efferunt fructus, non solum quia numquam deserunt, ne in extremo quidem tempore aetatis, (quamquam id maximum est,) verum etiam, quia conscientia bene actae vitae multorumque benefactorum recordatio iucundissima est.

IV. 10. Ego Q. Maximum, eum, qui Tarentum recepit, adolescens ita dilexi senem, ut aequalem. Erat enim in illo viro comitate condita gravitas, nec senectus mores mutaverat: quamquam eum colere coepi non admodum grandem natu, sed tamen iam aetate provectum. Anno enim post consul primum fuerat, quam ego natus sum: cumque eo quartum consule adolescentulus miles ad Capuam profectus sum quintoque anno post ad Tarentum. Quaestor deinde quadriennio post factus sum: quem magistratum gessi consulibus Tuditano et Cethego, quum quidem ille, admodum senex, suasor legis Cinciae de donis et muneribus fuit, hic et bella gerebat, ut adolescens, quum plane grandis esset, et Hannibalem iuveniliter exsultantem patientia sua molliebat: de quo praeclare familiaris noster Ennius:

Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo postque magisque viri nunc gloria claret.

11. Tarentum vero qua vigilantia, quo consilio recepit! quum quidem, me audiente, Salinatori, qui, amisso oppido, fugerat in arcem, glorianti atque ita dicenti: *Mea opera, Q. Fabi, Tarentum recepisti:* »*Certe,* inquit ridens: *nam nisi tu amisisses, numquam recepissem.*« Nec vero in armis praestantior, quam in toga; qui consul iterum, Sp. Carvilio collega quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit, restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim contra senatus auctoritatem dividenti; augurque quum esset, dicere ausus est, optimis auspiciis ea geri, quae pro reipublicae salute gererentur; quae contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri. 12. Multa in eo viro praeclara cognovi: sed nihil est admirabilius, quam quomodo ille mortem filii tulit, clari viri et consularis. Est in manibus laudatio: quam quum legimus, quem philosophum non contemnimus! Nec vero ille in luce modo atque in oculis civium magnus, sed intus domique praestantior. Qui sermo! quae praecepta! quanta notitia antiquitatis! quae scientia iuris augurii! Multae etiam, ut in homine Romano, litterae. Omnia memoria tenebat, non domestica solum, sed etiam externa bella. Cuius sermone ita tum cupide fruebar, quasi iam divinarem, id quod evenit, illo exstincto fore, unde discerem, neminem. V. 13. Quorsum igitur haec tam multa de Maximo? Quia profecto videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse talem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos recordentur. Est etiam quiete et pure et eleganter actae aetatis placida ac lenis senectus: qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens est mortuus; qualem Isocratis, qui eum librum, qui Panathenaicus inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse se dicit, vixitque quinquennium postea: cuius magister Leontinus Gorgias centum et septem complevit annos; neque umquam in suo studio atque opere cessavit. Qui, quum ex eo quaereretur, cur tamdiu vellet esse in vita: *nihil habeo,* inquit, *quod incusem senectutem.* Praeclarum responsum et docto homine dignum! 14. Sua enim vitia insipientes et suam culpam in senectutem conferunt. Quod non faciebat is, cuius modo mentionem feci, Ennius.

Sicut fortis equus, spatio qui saepe supremo
vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit.

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam. Quam quidem probe meminisse potestis. Anno enim undevicesimo post eius mortem hi consules, T. Flamininus et M'. Acilius, facti sunt: ille autem Caepione,

et Philippo iterum, consulibus mortuus est: quum ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magna et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quae maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis paene delectari videretur. 15. Etenim, quum contemplor animo, reperio quattuor caussas, cur senectus misera videatur: unam, quod avocet a rebus gerendis: alteram, quod corpus faciat infirmius: tertiam, quod privet omnibus fere voluptatibus: quartam, quod haud procul absit a morte. Earum, si placet, caussarum quanta quamque sit iusta una quaeque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? An iis, quae geruntur iuventute et viribus? Nullaene igitur res sunt seniles, quae, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? nihil L. Paullus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, quum rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? 16. Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut caecus esset: tamen is, quum sententia senatus inclinaret ad pacem cum Pyrrho foedusque faciendum, non dubitavit dicere illa, quae versibus persecutus est Ennius:

Quo vobis mentes, rectae quae stare solebant
antehac, dementes sese flexere [viai]?

ceteraque gravissime: notum enim vobis carmen est; et tamen ipsius Appii exstat oratio. Atque haec ille egit septem et decem annis post alterum consulatum, quum inter duos consulatus anni decem interfluxissent, censorque ante superiorem consulatum fuisset; ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sane fuisse: et tamen sic a patribus accepimus. 17. Nihil igitur afferunt, qui in re gerenda versari senectutem negant; similesque sunt, ut si qui gubernatorem in navigando nihil agere dicant, quum alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant, ille autem clavum tenens quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quae iuvenes: at vero multo maiora et meliora facit. Non viribus aut velocitatibus aut celeritate corporum res magnae geruntur, sed consilio, auctoritate, sententia; quibus non modo non orbari, sed etiam augeri senectus solet. 18. Nisi forte ego vobis, qui et miles et tribunus et legatus et consul versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, quum bella non gero. At senatui, quae sint gerenda, praescribo, et quomodo: Karthagini male iam diu cogitanti bellum multo ante denuntio: de qua vereri non ante desinam, quam illam excisam esse cognovero. 19. Quam palmam utinam dii immortales tibi, Scipio, reservent, ut avi reliquias persequare! Cuius a morte hic tertius et tricesimus est annus: sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, [I]X annis post meum consulatum, quum consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suae poeniteret? Nec enim excursione, nec saltu, nec eminus hastis aut cominus gladiis uteretur, sed consilio, ratione, sententia. Quae nisi essent in senibus, non summum consilium maiores nostri appellassent senatum. 20. Apud Lacedaemonios quidem ii, qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur senes. Quod si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas reperietis.

Cedo, quí vestram rempúblicam tantam ámisistis tám cito?

Sic enim percontantur, ut est in Naevii Ludo: respondentur et alia, et haec in primis:

Provéniebant orátores noví, stulti, adolescéntuli.

Temeritas est videlicet florentis aetatis, prudentia senescentis. VII. 21. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis natura tardior. Themistocles omnium civium perceperat nomina. Num igitur censetis eum, quum aetate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modo eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam et avos. Nec sepulcra legens vereor, quod aiunt, ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis in memoriam redeo mortuorum. Nec vero quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quae curant, meminerunt: vadimonia constituta; qui sibi, cui ipsi debeant. 22. Quid iurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quam multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modo permaneat studium et industria: nec ea solum in claris et honoratis viris, sed in vita etiam privata et quieta. Sophocles ad summam senectutem tragoedias fecit: quod propter studium quum rem negligere familiarem videretur, a filiis in iudicium vocatus est, ut, quemadmodum nostro more male rem gerentibus patribus bonis interdici solet, sic illum quasi desipientem a re familiari removerent iudices. Tum senex dicitur eam fabulam, quam in manibus habebat et proxime scripserat, Oedipum Coloneum recitasse iudicibus, quaesisseque, *num illud carmen desipientis videretur.* Quo recitato, sententiis iudicum est liberatus. 23. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num, quos ante dixi, Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem aut eum, quem vos etiam vidistis Romae, Diogenem Stoicum, coegit in suis studiis obmutescere senectus? an in omnibus his studiorum agitatio vitae aequalis fuit? 24. Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus numquam fere ulla in agro maiora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus. Quamquam in aliis minus hoc mirum. Nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere. Sed iidem in eis elaborant, quae sciunt nihil ad se omnino pertinere:

Serít arborés, quae alteri saeclo prósint,

ut ait Statius noster in Synephebis. 25. Nec vero dubitet agricola, quamvis senex, quaerenti, cui serat, respondere: *diis immortalibus, qui me non accipere modo haec a maioribus voluerunt, sed etiam posteris prodere.* VIII. Melius Caecilius de sene alteri saeculo prospiciente, quam illud idem:

Aedepól senectus, sí nihil quidquam aliúd vitî
appórtes tecum, quum ádvenis; unum id sat est,
quod, díu vivendo, múlta, quae non vúlt, videt.

Et multa fortasse, quae vult! atque in ea quidem, quae non vult, saepe etiam adolescentia incurrit. Illud vero idem Caecilius vitiosius:

Tum equidem ín senecta hoc dépulo misérrimum,
sentíre, ea aetate ésse se odiosum álteri.

26. Iucundum potius, quam odiosum. Ut enim adolescentibus bona indole praeditis sapientes senes delectantur, leviorque fit eorum senectus, qui a iuven-

tute coluntur et diliguntur: sic adolescentes senum praeceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntur. Nec minus intelligo me vobis, quam mihi vos esse iucundos. Sed videtis, ut senectus non modo languida atque iners non sit, verum etiam sit operosa et semper agens aliquid et moliens; tale scilicet, quale cuiusque studium in superiore vita fuit. Quid? quod etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versibus gloriantem videmus, qui *se quotidie aliquid addiscentem* fieri senem dicit: ut ego feci, qui Graecas litteras senex didici; quas quidem sic avide arripui, quasi diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videtis. Quod quum fecisse Socratem in fidibus audirem, vellem equidem etiam illud: discebant enim fidibus antiqui: sed in litteris certe elaboravi.

IX. 27. Nec nunc equidem vires desidero adolescentis, (is enim erat locus alter de vitiis senectutis,) non plus, quam adolescens tauri aut elephanti desiderabam. Quod est, eo decet uti et, quidquid agas, agere pro viribus. Quae enim vox potest esse contemptior, quam Milonis Crotoniatae? qui, quum iam senex esset athletasque se exercentes in curriculo videret, aspexisse lacertos suos dicitur illacrimansque dixisse: *At hi quidem iam mortui sunt.* Non vero tam isti, quam tu ipse, nugator. Neque enim ex te umquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil S. Aelius tale, nihil multis annis ante Ti. Coruncanius, nihil modo P. Crassus; a quibus iura civibus praescribebantur: quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. 28. Orator, metuo, ne languescat senectute: est enim munus eius non ingenii solum, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute: quod equidem adhuc non amisi; et videtis annos. Sed tamen decorus est sermo senis, quietus et remissus; facitque persaepe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quod si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni praecipere et Laelio. Quid enim iucundius senectute stipata studiis iuventutis? 29. An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? Quo quidem opere quid potest esse praeclarius? Mihi vero Cn. et P. Scipiones et avi tui duo, L. Aemilius et P. Africanus, comitatu nobilium iuvenum fortunati videbantur. Nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint. Etsi ista ipsa defectio virium adolescentiae vitiis efficitur saepius, quam senectutis: libidinosa enim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. 30. Cyrus quidem apud Xenophontem eo sermone, quem moriens habuit, quum admodum senex esset, negat se umquam sensisse, senectutem suam imbecilliorem factam, quam adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer, — qui quum quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio praefuit, — ita bonis esse viribus extremo tempore aetatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere: quamquam est id quidem senile, aetatique nostrae conceditur. X. 31. Videtisne, ut apud Homerum saepissime Nestor de virtutibus suis praedicet? Tertiam enim iam aetatem hominum vivebat; nec erat ei verendum, ne vera praedicans de se nimis videretur aut insolens aut loquax. Etenim, ut ait Homerus, *ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio.* Quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus; et tamen dux ille Graeciae nusquam optat, ut Aiacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat, quin brevi sit Troia peritura. 32. Sed redeo ad me. Quartum annum ago et octogesimum: vellem equidem idem posse gloriari, quod Cyrus; sed tamen hoc queo dicere, non me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Punico, aut quaestor eodem bello, aut consul in Hispania fuerim, aut quadriennio post, quum tribunus militaris depugnavi apud Thermopylas, M'. Acilio Glabrione consule: sed tamen, ut vos videtis, non plane me enervavit nec afflixit senectus: non curia vires meas desiderat, non rostra, non amici, non clientes, non hospites. Nec enim umquam sum assensus veteri illi laudatoque proverbio, quod monet, *mature fieri senem, si diu velis esse senex.* Ego vero me minus diu senem esse mallem, quam esse senem ante, quam essem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cui fuerim occupatus. At minus habeo virium, quam vestrûm utervis! 33. Ne vos quidem T. Pontii centurionis vires habetis: num idcirco est ille praestantior? Moderatio modo virium adsit, et tantum, quantum potest, quisque nitatur; nae ille non magno desiderio tenebitur virium! Olympiae per stadium ingressus esse Milo dicitur, quum humeris sustineret bovem vivum. Utrum igitur has corporis, an Pythagorae tibi malis vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dum adsit; quum absit, ne requiras: nisi forte adolescentes pueritiam, paullum aetate progressi adolescentiam debent requirere. Cursus est certus aetatis et una via naturae, eaque simplex, suaque cuique parti aetatis tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, et ferocitas iuvenum, et gravitas iam constantis aetatis, et senectutis maturitas naturale quiddam habeat, quod suo tempore percipi debeat. 34. Audire te arbitror, Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quae faciat hodie, nonaginta natus annos: quum ingressus iter pedibus sit, in equum omnino non ascendere; quum equo, ex equo non descendere: nullo imbre, nullo frigore adduci, ut capite operto sit; summam esse in eo corporis siccitatem: itaque omnia exsequi regis officia et munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etiam in senectute conservare aliquid pristini roboris. XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantur quidem vires a senectute. Ergo et legibus et institutis vacat aetas nostra muneribus iis, quae non possunt sine viribus sustineri. Itaque non modo, quod non possumus, sed ne quantum possumus quidem, cogimur. 35. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitae munus exsequi possint. At id quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quam fuit imbecillus P. Africani filius is, qui te adoptavit! quam tenui aut nulla potius valetudine! Quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis. Ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, quum id ne adolescentes quidem effugere possint? Resistendum, Laeli et Scipio, senectuti est, eiusque vitia diligentia compensanda sunt. Pugnandum, tamquam contra morbum, sic contra senectutem. 36. Habenda ratio valetudinis; utendum exercitationibus modicis: tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec vero corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam haec quoque, nisi tamquam

lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute. Et corpora quidem exercitatione ingravescunt; animi autem [se] exercendo levantur. Nam quos ait Caecilius

— — *cómicos stultós senes.*

hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quae vitia sunt non senectutis, sed inertis, ignavae, somniculosae senectutis. Ut petulantia, ut libido magis est adolescentium, quam senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum: sic ista senilis stultitia, quae deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. 37. Quattuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas Appius regebat et caecus et senex. Intentum enim animum, tamquam arcum, habebat, nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modo auctoritatem, sed etiam imperium in suos; metuebant servi, verebantur liberi, carum omnes habebant: vigebat in illa domo mos patrius et disciplina. 38. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si ius suum retinet, si nemini mancipata est, si usque ad extremum spiritum dominatur in suos. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est aliquid adolescentis, probo: quod qui sequitur, corpore senex esse poterit, animo numquam erit. Septimus mihi Originum liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo: caussarum illustrium, quascumque defendi, nunc quum* maxime conficio orationes; ius augurum, pontificum, civile tracto; multum etiam Graecis litteris utor; Pythagoreorumque more exercendae memoriae gratia, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hae sunt exercitationes ingenii; haec curricula mentis; in his desudans atque elaborans, corporis vires non magno opere desidero. Adsum amicis; venio in senatum frequens ultroque affero res multum et diu cogitatas, easque tueor animi, non corporis viribus. Quae si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus, ea ipsa cogitantem, quae iam agere non possem: sed ut possim, facit acta vita. Semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus. Ita sensim sine sensu aetas senescit; nec subito frangitur, sed diuturnitate exstinguitur.

XII. 39. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quod eam carere dicunt voluptatibus. O praeclarum munus aetatis, si quidem id aufert nobis, quod est in adolescentia vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytae Tarentini, magni in primis et praeclari viri, quae mihi tradita est, quum essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. *Nullam capitaliorem pestem, quam corporis voluptatem, hominibus* dicebat *a natura datam; cuius voluptatis avidae libidines temere et effrenate ad potiundum incitarent.* 40. *Hinc patriae proditiones, hinc rerumpublicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia nasci; nullum denique scelus, nullum malum facinus esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra vero et adulteria et omne tale flagitium nullis aliis illecebris excitari, nisi voluptatis. Quumque homini sive natura sive quis deus nihil mente praestabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quam voluptatem.* 41. *Nec enim libidine dominante temperantiae locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere. Quod quo magis intelligi posset, fingere animo iubebat tanta incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quam voluptatem: si quidem ea, quum maior esset atque longior, omne animi lumen exstingueret.* Haec cum C. Pontio Samnite, patre eius, a quo Caudino praelio Sp. Postumius, T. Veturius, consules, superati sunt, locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitia populi Romani permanserat, se a maioribus natu accepisse dicebat, quum quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis: quem Tarentum venisse L. Camillo, Appio Claudio consulibus reperio. 42. Quorsus haec? Ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientia non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quae effecerit, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica, ac mentis, ut ita dicam, praestringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri T. Flaminini fratrem L. Flamininum e senatu eiicerem VII[I]. annis post, quam consul fuisset: sed notandam putavi libidinem. Ille enim quum esset consul, in Gallia exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent damnati rei capitalis. Hic, Tito, fratre suo, censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est; mihi vero et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quae cum probro privato coniungeret imperii dedecus. XIII. 43. Saepe audivi a maioribus natu, qui se porro pueros a senibus audisse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, quum apud regem Pyrrhum legatus esset, audisset a Thessalo Cinea, esse quemdam Athenis, qui se sapientem profiteretur, eumque dicere, omnia, quae faceremus, ad voluptatem esse referenda. Quod ex eo audientes, M'. Curium et Ti. Coruncanium optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur, quo facilius vinci possent, quum se voluptatibus dedissent. Vixerat M'. Curius cum P. Decio, qui quinquennio ante eum consulem se pro republica quarto consulatu devoverat. Norat eumdem Fabricius, norat Coruncanius: qui quum ex sua vita, tum ex eius, quem dico, P. Decii facto iudicabant, esse profecto aliquid natura pulchrum atque praeclarum, quod sua sponte peteretur, quodque, spreta et contempta voluptate, optimus quisque sequeretur. 44. Quorsum igitur tam multa de voluptate? Quia non modo vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quod ea voluptates nullas magno opere desiderat. At caret epulis exstructisque mensis et frequentibus poculis? Caret ergo etiam vinolentia et cruditate et insomniis. Sed si aliquid dandum est voluptati, quoniam eius blanditiis non facile obsistimus, (divine enim Plato *escam malorum* appellat *voluptatem, quod ea videlicet homines capiantur, ut hamo pisces:*) quamquam immoderatis epulis caret senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, M. F., qui Poenos classe primus devicerat, redeuntem a caena senem saepe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine, quae sibi nullo exemplo privatus sumpserat: tantum licentiae dabat gloria! 45. Sed quid ego alios? Ad meipsum iam revertar. Primum habui semper sodales. Sodalitates autem me quaestore constitutae sunt, sacris Idaeis Magnae Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modice, sed erat quidam fervor aetatis; qua progrediente omnia fiunt in dies mitiora. Neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quam coetu amicorum et

sermonibus metiebar. Bene enim *maiores nostri accubitionem epularem amicorum,* quia vitae coniunctionem haberet, *convivium nominarunt;* melius, quam *Graeci,* qui hoc idem tum *compotationem,* tum *concaenationem* vocant: ut, quod in eo genere minimum est, id maxime probare videantur. XIV. 46. Ego vero propter sermonis delectationem tempestivis quoque conviviis delector, nec cum aequalibus solum, qui pauci admodum restant, sed cum vestra etiam aetate atque vobiscum: habeoque senectuti magnam gratiam, quae mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cuius est etiam fortasse quidam naturalis modus:) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me vero et magisteria delectant, a maioribus instituta, et is sermo, qui more maiorum a summo adhibetur in poculis, et pocula, sicut in symposio Xenophontis est, minuta atque rorantia, et refrigeratio aestate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus. Quae quidem etiam in Sabinis persequi soleo conviviumque vicinorum quotidie compleo; quod ad multam noctem, quam maxime possumus, vario sermone producimus. 47. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo: sed ne desideratio quidem. Nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, quum ex eo quidam iam affecto aetate quaereret, utereturne rebus venereis: *dii meliora!* inquit: *libenter vero istinc tamquam a domino agresti ac furioso profugi.* Cupidis enim rerum talium odiosum fortasse et molestum est carere; satiatis vero et expletis iucundius est carere, quam frui. Quamquam non caret is, qui non desiderat: ego non desiderare dico esse iucundius. 48. Quod si istis ipsis voluptatibus bona aetas fruitur libentius, primum parvulis fruitur rebus, ut diximus: deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur, qui in prima cavea spectat; delectatur tamen etiam, qui in ultima: sic adolescentia voluptates propter intuens magis fortasse laetatur, sed delectatur etiam senectus procul eas spectans, tantum, quantum sat est. 49. At illa quanti sunt, animum, tamquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse secumque, ut dicitur, vivere! Si vero habet aliquod tamquam pabulum studii atque doctrinae, nihil est otiosa senectute iucundius. Mori paene videbamus in studio dimetiendi caeli atque terrae C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio! Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, quum mane coepisset! Quam delectabat eum, defectiones solis et lunae multo nobis ante praedicere! 50. Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat bello suo Punico Naevius! quam Truculento Plautus! quam Pseudolo! Vidi etiam senem Livium: qui quum sex annis ante, quam ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit aetate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis iuris studio loquar? aut de huius P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est! Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. vero Cethegum, quem recte *Suadae medullam* dixit Ennius, quanto studio exerceri in dicendo videbamus etiam senem! Quae sunt igitur epularum aut ludorum aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandae? Atque haec quidem studia doctrinae: quae quidem prudentibus et bene institutis pariter cum aetate crescunt; ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam, ut ante dixi, *senescere se, multa indies addiscentem:* qua voluptate animi nulla certe potest esse maior. XV. 51. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quae nec ulla impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere. Habent enim rationem cum terra, quae numquam recusat imperium, nec umquam sine usura reddit, quod accepit: sed alias minore, plerumque maiore cum fenore. Quamquam me quidem non fructus modo, sed etiam ipsius terrae vis ac natura delectat: quae quum gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit, primum id occaecatum cohibet; ex quo *occatio,* quae hoc efficit, nominata est: deinde tepefactum vapore et compressu suo diffundit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem: quae, nixa fibris stirpium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis iam quasi pubescens includitur; e quibus quum emersit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. 52. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum; ut meae senectutis requietem oblectamentaque noscatis. Omitto enim vim ipsam omnium, quae generantur e terra; quae ex fici tantulo grano aut ex acino vinaceo aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus tantos truncos ramosque procreat. Malleoli, plantae, sarmenta, viviradices, propagines nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quae natura caduca est et, nisi fulta sit, ad terram fertur, eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quidquid est nacta, complectitur: quam serpentem multiplici lapsu et erratico ferro amputans coercet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis et in omnes partes nimia fundatur. 53. Itaque ineunte vere in iis, quae relicta sunt, exsistit tamquam ad articulos sarmentorum ea, quae gemma dicitur; a qua oriens uva sese ostendit: quae, et succo terrae et calore solis augescens, primo est peracerba gustatu, deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis nec modico tepore caret et nimios solis defendit ardores. Qua quid potest esse quum fructu laetius, tum aspectu pulchrius? Cuius quidem non utilitas me solum, ut ante dixi, sed etiam cultura et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum iugatio, religatio et propagatio vitium sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? 54. Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro, quem *de rebus rusticis* scripsi: de qua doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, quum de cultura agri scriberet. At Homerus, qui multis, ut mihi videtur, ante saeculis fuit, Laertem, lenientem desiderium, quod capiebat e filio, colentem agrum et eum stercorantem facit. Nec vero segetibus solum et pratis et vineis et arbustis res rusticae laetae sunt, sed etiam hortis et pomariis, tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modo delectant, sed etiam insitiones; quibus nihil invenit agricultura sollertius. XVI. 55. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quae dixi, fuisse sentio longiora. Ignoscetis autem; nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est natura loquacior: ne ab omnibus eam vitiis videar

vindicare. Ergo in hac vita M'. Curius, quum de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphasset, consumpsit extremum tempus aetatis: cuius quidem ego villam contemplans, (abest enim non longe a me,) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam vel temporum disciplinam. Curio ad focum sedenti magnum auri pondus Samnites quum attulissent, repudiati sunt. Non enim aurum habere praeclarum sibi videri dixit, sed iis, qui haberent aurum, imperare. 56. Poteratne tantus animus non efficere iucundam senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, id est senes: si quidem aranti L. Quinctio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cuius dictatoris iussu magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Maelium regnum appetentem occupatum interemit. A villa in senatum arcessebantur et Curius et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, viatores nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Mea quidem sententia haud scio an nulla beatior possit esse: neque solum officio, quod hominum generi universo cultura agrorum est salutaris, sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiaque omnium rerum, quae ad victum hominum, ad cultum etiam deorum pertinent, ut, quoniam haec quidam desiderant, in gratiam iam cum voluptate redeamus. Semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est villaque tota locuples est; abundat porco, haedo, agno, gallina, lacte, caseo, melle. Iam hortum ipsi agricolae succidiam alteram appellant. Conditiora facit haec supervacanei [etiam] operis aucupium atque venatio. 57. Quid de pratorum viriditate aut arborum ordinibus aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi praecidam. Agro bene culto nihil potest esse nec usu uberius nec specie ornatius; ad quem fruendum non modo non retardat, verum etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa aetas aut calescere vel apricatione melius vel igni, aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubrius? 58. Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, et pilam, sibi natationes atque cursus: nobis senibus ex lusionibus multis talos relinquant et tesseras: id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest. XVII. 59. Multas ad res perutiles Xenophontis libri sunt: quos legite, quaeso, studiose, ut facitis. Quam copiose ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuenda re familiari, qui Oeconomicus inscribitur! Atque ut intelligatis, nihil ei tam regale videri, quam studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum praestantem ingenio atque imperii gloria, quum Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset ad eum Sardis eique dona a sociis attulisset, et ceteris in rebus comem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quemdam conseptum agrum diligenter consitum ostendisse. Quum autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram et suavitatem odorum, qui afflarentur e floribus; tum dixisse, mirari se non modo diligentiam, sed etiam sollertiam eius, a quo essent illa dimensa atque descripta; et ei Cyrum respondisse: *Atqui ego omnia ista sum dimensus; mei sunt ordines, mea descriptio; multae etiam istarum arborum mea manu sunt satae.* Tum Lysandrum, intuentem eius purpuram et nitorem corporis ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: *Recte vero te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuae fortuna coniuncta est!* 60. Hac igitur fortuna frui licet senibus: nec aetas impedit, quo minus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. M. quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, quum esset acta iam aetate in agris, eosque coleret. Cuius inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt. Itaque quantum spatium aetatis maiores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit: atque eius extrema aetas hoc beatior, quam media, quod auctoritatis plus habebat, laboris vero minus. Apex autem senectutis est auctoritas. 61. Quanta fuit in L. Caecilio Metello! quanta in Attilio Calatino! in quem illud elogium unicum: PLURIMAE CONSENTIUNT GENTES, POPULI PRIMARIUM FUISSE VIRUM. Notum est carmen incisum in sepulcro. Iure igitur gravis, cuius de laudibus omnium esset fama consentiens! Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum, eodem sacerdotio praeditum, vidimus! Quid de Paullo aut Africano loquar aut, ut iam ante, de Maximo? quorum non in sententia solum, sed etiam in nutu residebat auctoritas. Habet senectus, honorata praesertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quam omnes adolescentiae voluptates. XVIII. 62. Sed in omni oratione, mementote, eam me senectutem laudare, quae fundamentis adolescentiae constituta sit. Ex quo efficitur id, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi: *Miseram esse senectutem, quae se oratione defenderet.* Non cani, non rugae repente auctoritatem arripere possunt; sed honeste acta superior aetas fructus capit auctoritatis extremos. 63. Haec enim ipsa sunt honorabilia, quae videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli: quae et apud nos et in aliis civitatibus, ut quaeque optime morata, ita diligentissime observantur. Lysandrum Lacedaemonium, cuius modo mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedaemone esse honestissimum domicilium senectutis. Nusquam enim tantum tribuitur aetati, nusquam est senectus honoratior. Quin etiam memoriae proditum est, quum Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum nusquam ei datum a suis civibus; quum autem ad Lacedaemonios accessisset, qui, legati quum essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse. 64. Quibus quum a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quemdam, *Athenienses scire, quae recta essent, sed facere nolle.* Multa in nostro collegio praeclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quod, ut quisque aetate antecedit, ita sententiae principatum tenet: neque solum honore antecedentibus, sed iis etiam, qui cum imperio sunt, maiores natu augures anteponuntur. Quae sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis praemiis comparandae? Quibus qui splendide usi sunt, ii mihi videntur fabulam aetatis peregisse, nec, tamquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. 65. At sunt morosi et anxii et iracundi et difficiles senes, si quaerimus, etiam avari! Sed haec morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia, quae dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem iustae, sed quae probari posse videatur. Contemni se putant, despici, illudi; praeterea in fragili corpore odiosa omnis offensio est. Quae tamen omnia

dulciora fiunt et moribus bonis et artibus: idque tum in vita, tum in scena intelligi potest ex iis fratribus, qui in *Adelphis* sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum, sic non omnis aetas vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam, sicut alia, modicam; acerbitatem nullo modo. 66. Avaritia vero senilis quid sibi velit, non intelligo. Potest enim quidquam esse absurdius, quam, quo minus viae restat, eo plus viatici quaerere?

XIX. Quarta restat caussa, quae maxime angere atque sollicitam habere nostram aetatem videtur, appropinquatio mortis: quae certe a senectute non potest longe abesse. O miserum senem, qui, mortem contemnendam esse, in tam longa aetate non viderit! quae aut plane negligenda est, si omnino exstinguit animum: aut etiam optanda, si aliquo eum deducit, ubi sit futurus aeternus. Atqui tertium certe nihil inveniri potest. 67. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam futurus sum? Quamquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quin etiam aetas illa multo plures, quam nostra, mortis casus habet. Facilius in morbos incidunt adolescentes; gravius aegrotant; tristius curantur. Itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, melius et prudentius viveretur. Mens enim et ratio et consilium in senibus est: qui si nulli fuissent, nullae omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, quum illud videatis cum adolescentia esse commune? 68. Sensi ego tum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, mortem omni aetati esse communem. At sperat adolescens diu se victurum: quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat. Quid enim stultius, quam incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex, ne quod speret quidem, habet: at est eo meliore conditione, quam adolescens, quum id, quod ille sperat, hic iam consecutus est. Ille vult diu vivere: hic diu vixit. 69. Quamquam, o dii boni! quid est in hominis vita diu? Da enim supremum tempus: exspectemus Tartessiorum regis aetatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum. Quum enim id advenit, tunc illud, quod praeteriit, effluxit: tantum remanet, quod virtute et recte factis consecutus sis. Horae quidem cedunt et dies et menses et anni: nec praeteritum tempus umquam revertitur, nec, quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad vivendum datur, eo debet esse contentus. 70. Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda fabula est; modo, in quocumque fuerit actu, probetur: nec sapienti usque ad *Plaudite* veniendum. Breve enim tempus aetatis satis est longum ad bene honesteque vivendum. Sin processeris longius, non magis dolendum est, quam agricolae dolent, praeterita verni temporis suavitate, aestatem auctumnumque venisse. Ver enim tamquam adolescentiam significat ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt. 71. Fructus autem senectutis est, ut saepe dixi, ante partorum bonorum memoria et copia. Omnia vero, quae secundum naturam fiunt, sunt habenda in bonis. Quid est autem tam secundum naturam, quam senibus emori? Quod idem contingit adolescentibus adversante et repugnante natura. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut quum aquae multitudine vis flammae opprimitur; senes autem, sicut sua sponte nulla adhibita vi consumptus ignis exstinguitur: et, quasi poma ex arboribus, si cruda sunt, vi avelluntur; si matura et cocta, decidunt: sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas; quae mihi quidem tam iucunda est, ut, quo propius ad mortem accedam, quasi terram videre videar aliquandoque in portum ex longa navigatione esse venturus.

XX. 72. Omnium aetatum certus est terminus; senectutis autem nullus certus est terminus; recteque in ea vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere. Ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quam adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, quum illi quaerenti, *qua tandem spe fretus sibi tam audaciter obsisteret*, respondisse dicitur, *Senectute.* Sed vivendi est finis optimus, quum, integra mente ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quae coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut aedificium idem destruit facillime, qui construxit; sic hominem eadem optime, quae conglutinavit, natura dissolvit. Iam omnis conglutinatio recens aegre, inveterata facile divellitur. Ita fit, ut illud breve vitae reliquum nec avide appetendum senibus, nec sine caussa deserendum sit: 73. vetatque Pythagoras, *iniussu imperatoris, id est dei, de praesidio et statione vitae decedere.* Solonis quidem sapientis elogium est, quo *se negat velle suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare.* Vult, credo, se esse carum suis: sed haud scio, an melius Ennius:

Nemo me lacrumis decoret neque funera fletu
faxit.

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. 74. Iam sensus morienti aliquis esse potest isque ad exiguum tempus, praesertim seni: post mortem quidem sensus aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentia debet esse, mortem ut negligamus: sine qua meditatione tranquillo esse animo nemo potest. Moriendum enim certe est, et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, qui poterit animo consistere? 75. De qua non ita longa disputatione opus esse videtur, quum recorder, non L. Brutum, qui in liberanda patria est interfectus; non duo Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Attilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duo Scipiones, qui iter Poenis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paullum, qui morte luit collegae in Cannensi ignominia temeritatem; non M. Marcellum, cuius interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturae carere passus est; sed legiones nostras, quod scripsi in *Originibus*, in eum saepe locum profectas alacri animo et erecto, unde se numquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solum indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent? 76. Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitae facit satietatem. Sunt pueritiae certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiae; num ea constans iam requirit aetas, quae media dicitur? Sunt etiam huius

aetatis: ne ea quidem quaeruntur a senectute: sunt extrema quaedam studia senectutis: ergo, ut superiorum aetatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis. Quod quum evenit, satietas vitae tempus maturum mortis affert. XXI. 77. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo melius mihi cernere videor, quo ab ea propius absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Laeli, viros clarissimos mihique amicissimos, vivere arbitror: et eam quidem vitam, quae est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur: est enim animus caelestis ex altissimo domicilio depressus et quasi demersus in terram, locum divinae naturae aeternitatique contrarium. Sed credo deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, caelestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitae modo atque constantia. Nec me solum ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem, sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas.

78. Audiebam Pythagoram Pythagoreosque, incolas paene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, numquam dubitasse, quin ex universa mente divina delibatos animos haberemus. Demonstrabantur mihi praeterea, quae Socrates supremo vitae die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis iudicatus. Quid multa? Sic mihi persuasi, sic sentio, quum tanta celeritas animorum sit, tanta memoria praeteritorum futurorumque prudentia, tot artes, tantae scientiae, tot inventa; non posse eam naturam, quae res eas contineat, esse mortalem; quumque semper agitetur animus, nec principium motus habeat, quia se ipse moveat; ne finem quidem habiturum esse motus, quia numquam se ipse sit relicturus; et, quum simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi: quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque ante, quam nati sint, quod iam pueri, quum artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primum accipere videantur, sed reminisci et recordari. Haec Platonis fere. XXII. 79. Apud Xenophontem autem moriens Cyrus maior haec dicit. *Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis, sed, eum esse in hoc corpore, ex iis rebus, quas gerebam, intelligebatis. Eumdem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis.* 80. *Nec vero clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutius memoriam sui teneremus. Mihi quidem numquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; quum exissent ex iis, emori: nec vero, tum animum esse insipientem, quum ex insipienti corpore evasisset; sed quum omni admixtione corporis liberatus purus et integer esse coepisset, tum esse sapientem. Atque etiam, quum hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quo quaeque discedant; abeunt enim illuc omnia, unde orta sunt: animus autem solus, nec quum adest, nec quum discedit, apparet. Iam vero videtis, nihil esse morti tam simile, quam somnum.* 81. *Atqui dormientium animi maxime declarant divinitatem suam: multa enim, quum remissi et liberi sunt, futura prospiciunt. Ex quo intelligitur, quales futuri sint, quum se plane corporis vinculis relaxaverint. Quare, si haec ita sunt, sic me colitote, ut deum: sin una est interiturus animus cum corpore, vos tamen deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri pie inviolateque servabitis.* Cyrus quidem haec moriens. Nos, si placet, nostra videamus. XXIII. 82. Nemo umquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paullum aut duos avos, Paullum et Africanum, aut Africani patrem, aut patruum, aut multos praestantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quae ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid more senum glorier,) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiaeque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam aetatam et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, quum excessisset e vita, tum denique victurus esset. Quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cuiusque animus maxime ad immortalitatem gloriae niteretur. 83. Quid? quod sapientissimus quisque aequissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longius, videre, se ad meliora proficisci: ille autem, cuius obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque vero eos solum convenire aveo, quos ipse cognovi, sed illos etiam, de quibus audivi et legi et ipse conscripsi. Quo quidem me proficiscentem haud sane quis facile retraxerit, neque tamquam Peliam recoxerit. Quod si quis deus mihi largiatur, ut ex hac aetate repuerascam et in cunis vagiam, valde recusem. Nec vero velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. 84. Quid enim habet vita commodi? quid non potius laboris? Sed habeat sane; habet certe tamen aut satietatem aut modum. Non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti, saepe fecerunt: neque me vixisse poenitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vita ita discedo, tamquam ex hospitio, non tamquam ex domo. Commorandi enim natura deversorium nobis, non habitandi [locum] dedit. O praeclarum diem, quum ad illud divinum animorum concilium coetumque proficiscar, quumque ex hac turba et colluvione discedam! Proficiscar enim non ad eos solum viros, de quibus ante dixi; verum etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate praestantior: cuius a me corpus crematum est; (quod contra decuit ab illo meum:) animus vero non me deserens, sed respectans, in ea profecto loca discessit, quo mihi ipsi cernebat esse veniendum. Quem ego meum casum fortiter ferre visus sum: non quo aequo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. 85. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Laelio admirari solere dixisti,) levis est senectus, nec solum non molesta, sed etiam iucunda. Quod si in hoc erro, quod animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo. Sin mortuus, (ut quidam minuti philosophi censent,) nihil sentiam: non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quod si non sumus immortales futuri, tamen exstin-

gui homini suo tempore optabile est. Nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum. Senectus autem aetatis est peractio, tamquam fabulae: cuius defatigationem fugere debemus, praesertim adiuncta satietate. — Haec habui, de senectute quae dicerem. Ad quam utinam perveniatis! ut ea, quae ex me audistis, re experti probare possitis.

140.

M. TULLII CICERONIS

LAELIUS

SIVE

DE AMICITIA DIALOGUS

AD

T. POMPONIUM ATTICUM.

ARG. Quum inter P. Scipionem Africanum et Laelium summam semper amicitiam fuisse constaret, Ciceroni de amicitia scripturo idoneus visus est Laelius, quem induceret de amicitia disputantem cum utroque genero C. Fannio et Q. Mucio Scaevola. Hoc igitur sermone, quem Cicero paucis diebus post Africani mortem habitum fingit, Laelius docet, quid sit amicitia, quibus de caussis amici quaesiti sint, et quibus caussis amicitia contrahatur: deinde inter quos amicitia esse possit: quae sit amicitiae lex, quae officia, et quibus denique modis perpetuo conservetur.

Scriptus est autem hic libellus post Catonem Maiorem anno fere p. U. c. 710.

I. 1. Quintus Mucius augur multa narrare de C. Laelio socero suo memoriter et iucunde solebat nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scaevolam, sumpta virili toga, ut, quoad possem et liceret, a senis latere numquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commode dicta memoriae mandabam fierique studebam eius prudentia doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scaevolam contuli, quem unum nostrae civitatis et ingenio et iustitia praestantissimum audeo dicere. Sed de hoc alias: nunc redeo ad augurem. 2. Quum saepe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, quum et ego essem una et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore. Meministi enim profecto, Attice, et eo magis, quod P. Sulpicio utebare multum, quum is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum coniunctissime et amantissime vixerat, quanta hominum esset vel admiratio vel querela. 3. Itaque tum Scaevola, quum in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Laelii de amicitia, habitum ab illo secum et cum altero genero C. Fannio, M. F., paucis diebus post mortem Africani. Eius disputationis sententias memoriae mandavi; quas hoc libro exposui arbitratu meo: quasi enim ipsos induxi loquentes, ne *inquam* et *inquit* saepius interponeretur, atque ut tamquam a praesentibus coram haberi sermo videretur. 4. Quum enim saepe mecum ageres, ut de amicitia scriberem aliquid, digna mihi res quum omnium cognitione, tum nostra familiaritate visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis rogatu tuo. Sed, ut in *Catone Maiore*, qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quae de illa aetate loqueretur, quam eius, qui et diutissime senex fuisset, et in ipsa senectute praeter ceteros floruisset: sic, quum accepissemus a patribus, maxime memorabilem C. Laelii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Laelii persona visa est, quae de amicitia ea ipsa dissereret, quae disputata ab eo meminisset Scaevola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate et eorum illustrium, plus nescio quo pacto videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me loqui existimem. 5. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitia scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Laelius, et sapiens, (sic enim est habitus,) et amicitiae gloria excellens, de amicitia loquitur. Tu velim animum a me parumper avertas, Laelium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani: ab his sermo oritur; respondet Laelius, cuius tota disputatio est de amicitia, quam legens tu te ipse cognosces.

II. 6. Fannius. Sunt ista, Laeli! Nec enim melior vir fuit Africano quisquam nec clarior. Sed existimare debes omnium oculos nunc in te esse coniectos; unum te sapientem et appellant et existimant.

Tribuebatur hoc modo M. Catoni: scimus L. Attilium apud patres nostros appellatum esse sapientem; sed uterque alio quodam modo: Attilius, quia prudens esse in iure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat: multa eius et in senatu et in foro vel provisa prudenter vel acta constanter vel responsa acute ferebantur. Propterea quasi cognomen iam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solum natura et moribus, verumetiam studio et doctrina esse sapientem, nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in Graecia neminem. 7. Nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtilius quaerunt, in numero sapientium non habent. Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum iudicatum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes. Itaque ex me quaerunt, credo item ex te, Scaevola, quonam pacto mortem Africani feras: eoque magis, quod his proximis Nonis, quum in hortos D. Bruti auguris commentandi caussa, ut assolet, venissemus, tu non adfuisti, qui diligentissime semper illum diem et illud munus solitus esses obire. 8. Scaevola. Quaerunt quidem, C. Laeli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis quum summi viri tum amicissimi morte, ferre moderate; nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuae: quod autem his Nonis in collegio nostro non adfuisses, valetudinem caussam, non maestitiam fuisse. Laelius. Recte tu quidem, Scaevola, et vere: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi, quum valerem, abduci incommodo meo debui, nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. 9. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amice: sed, ut mihi videris, non recte iudicas de Catone. Aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit. Quomodo, ut alia omittam, mortem filii tulit! Memineram Paullum, videram Gallum: sed hi in pueris; Cato in perfecto et spectato viro. 10. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum iudicavit: huius enim facta, illius dicta laudantur. De me autem, ut iam cum utroque loquar, sic habetote. III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quam id recte faciam, viderint sapientes; sed certe mentiar. Moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo umquam erit; ut confirmare possum, nemo certe fuit. Sed non egeo medicina; me ipse consolor, et maxime illo solatio, quod eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto. Mihi accidit, si quid accidit: suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed seipsum amantis est. 11. Cum illo vero quis neget actum esse praeclare? Nisi enim, quod ille minime putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo iam puero habuerant, continuo adolescens incredibili virtute superavit: qui consulatum petivit numquam, factus est consul bis; primum ante tempus, iterum sibi suo tempore, reipublicae paene sero; qui duabus urbibus eversis inimicissimis huic imperio non modo praesentia, verum etiam futura bella delevit. Quid dicam de moribus facillimis, de pietate in matrem, liberalitate in sorores, bonitate in suos, iustitia in omnes? Nota sunt vobis. Quam autem civitati carus fuerit, maerore funeris indicatum est. Quid igitur hunc paucorum annorum accessio iuvare potuisset? Senectus enim quamvis non sit gravis, ut memini Catonem anno ante, quam mortuus est, mecum et cum Scipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in qua etiamnum erat Scipio. 12. Quamobrem vita quidem talis fuit vel fortuna vel gloria, ut nihil posset accedere. Moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo de genere mortis difficile dictu est; quid homines suspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. Scipioni ex multis diebus, quos in vita celeberrimos laetissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, quum senatu dimisso domum reductus ad vesperum est a patribus conscriptis, populo Romano, sociis et Latinis, pridie quam excessit e vita: ut ex tam alto dignitatis gradu ad superos videatur deos potius, quam ad inferos pervenisse. IV. 13. Neque enim assentior iis, qui haec nuper disserere coeperunt, cum corporibus simul animos interire atque omnia morte deleri. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel nostrorum maiorum, qui mortuis tam religiosa iura tribuerunt: quod non fecissent profecto, si nihil ad eos pertinere arbitrarentur, vel eorum, qui in hac terra fuerunt magnamque Graeciam, quae nunc quidem deleta est, tunc florebat, institutis et praeceptis suis erudierunt: vel eius, qui Apollinis oraculo sapientissimus est iudicatus, qui non tum hoc, tum illud, ut plerisque, sed idem [dicebat] semper, *Animos hominum esse divinos, iisque, quum e corpore excessissent, reditum in caelum patere optimoque et iustissimo cuique expeditissimum.* 14. Quod item Scipioni videbatur, qui quidem, quasi praesagiret, perpaucis ante mortem diebus, quum et Philus et Manilius adessent, et alii plures tuque etiam, Scaevola, mecum venisses, triduum disseruit de republica: cuius disputationis fuit extremum fere de immortalitate animorum: quae se in quiete per visum ex Africano audisse dicebat. Id si ita est, ut optimi cuiusque animus in morte facillime evolet tamquam e custodia vinculisque corporis; cui censemus cursum ad deos faciliorem fuisse, quam Scipioni? Quocirca maerere hoc eius eventu vereor ne invidi magis, quam amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat: ut nihil boni est in morte, sic certe nihil mali. Sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino; quem tamen esse natum et nos gaudemus, et haec civitas, dum erit, laetabitur. 15. Quamobrem cum illo quidem, ut supra dixi, actum optime est, mecum incommodius, quem fuerat aequius, ut prius introieram, sic prius exire de vita. Sed tamen recordatione nostrae amicitiae sic fruor, ut beate vixisse videar, quia cum Scipione vixerim, quocum mihi coniuncta cura de re publica et de privata fuit, quocum et domus et militia communis et id, in quo est omnis vis amicitiae, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiae, quam modo Fannius commemoravit, fama delectat, falsa praesertim, quam quod amicitiae nostrae memoriam spero sempiternam fore: idque mihi eo magis est cordi, quod ex omnibus saeculis vix tria aut quattuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor, Scipionis et Laelii amicitiam notam posteritati fore. 16. Fann. Istud quidem, Laeli, ita necesse est. Sed, quoniam amicitiae mentionem fecisti et sumus otiosi, pergratum mihi feceris, (spero item Scaevolae) si, quemadmodum soles

de ceteris rebus, quum ex te quaeruntur, sic de amicitia disputaris, quid sentias, qualem existimes, quae praecepta des. Scaev. Mihi vero pergratum erit: atque, id ipsum quum tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris. V. 17. Lael. Ego vero non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et praeclara res est, et sumus, ut dixit Fannius, otiosi. Sed quis ego sum? aut quae in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo eaque Graecorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subito. Magnum opus est egetque exercitatione non parva. Quamobrem, quae disputari de amicitia possunt, ab eis, censeo, petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantum possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturae aptum, tam conveniens ad res vel secundas vel adversas. 18. Sed hoc primum sentio, nisi in bonis amicitiam esse non posse: neque id ad vivum reseco, ut illi, qui haec subtilius disserunt, fortasse vere, sed ad communem utilitatem parum. Negant enim quemquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sane: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus. Nos autem ea, quae sunt in usu vitaque communi, non ea, quae finguntur aut optantur, spectare debemus. Numquam ego dicam, C. Fabricium, M'. Curium, Ti. Coruncanium, quos sapientes nostri maiores iudicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiae nomen et invidiosum et obscurum; concedant, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id, nisi sapienti, posse concedi. 19. Agamus igitur *pingui Minerva,* ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, aequitas, liberalitas, nec sit in eis ulla cupiditas vel libido vel audacia, sintque magna constantia, ut ii fuerunt, modo quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus, quia sequantur, quantum homines possunt, naturam — optimam bene vivendi ducem. Sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quaedam: maior autem, ut quisque proxime accederet. Itaque cives potiores, quam peregrini; propinqui, quam alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit; sed ea non satis habet firmitatis. Namque hoc praestat amicitia propinquitati, quod ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitia non potest: sublata enim benevolentia amicitiae nomen tollitur, propinquitatis manet. 20. Quanta autem vis amicitiae sit, ex hoc intelligi maxime potest, quod ex infinita societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos iungeretur. VI. Est autem amicitia nihil aliud, nisi omnium divinarum humanarumque rerum cum benevolentia et caritate summa consensio: qua quidem haud scio, an, excepta sapientia, nihil [quidquam] melius homini sit a diis immortalibus datum. Divitias alii praeponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Beluarum hoc quidem extremum: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in consiliis nostris, quam in fortunae temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, praeclare illi quidem: sed haec ipsa virtus amicitiam et gignit et continet; nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. 21. Iam virtutem ex consuetudine vitae sermonisque nostri interpretemur nec eam, ut quidam docti, verborum magnificentia metiamur, virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paullos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est: eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. 22. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, qui potest esse *vita vitalis,* ut ait Ennius, quae non in amici mutua benevolentia conquiescat? Quid dulcius, quam habere, quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Quis esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis aeque, ac tu ipse, gauderet? Adversas vero ferre difficile esset sine eo, qui illas gravius etiam, quam tu, ferret. Denique ceterae res, quae expetuntur, opportunae sunt singulae rebus fere singulis: divitiae, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, praesto est: nullo loco excluditur: numquam intempestiva, numquam molesta est. Itaque non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quam amicitia. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri, quae tamen ipsa et delectat et prodest, sed de vera et perfecta loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit. Nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas partiens communicansque leviores. VII. 23. Quumque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum praestat omnibus, quod bona spe praelucet in posterum, nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum enim amicum qui intuetur, tamquam exemplar aliquod intuetur sui. Quocirca et absentes adsunt et egentes abundant — et imbecilli valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt: tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum. Ex quo illorum beata mors videtur, horum vita laudabilis. Quod si exemeris ex natura rerum benevolentiae coniunctionem, nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minus intelligitur, quanta vis amicitiae concordiaeque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest. Quae enim domus tam stabilis, quae tam firma civitas est, quae non odiis atque dissidiis funditus possit everti? Ex quo, quantum boni sit in amicitia, iudicari potest. 24. Agrigentinum quidem doctum quemdam virum carminibus Graecis vaticinatum ferunt, quae in rerum natura totoque mundo constarent, quaeque moverentur, ea contrahere amicitiam, dissipare discordiam. Atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores tota cavea nuper in hospitis et amici mei, M. Pacuvii, nova fabula! quum, ignorante rege, uter esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret. Stantes plaudebant in re ficta: quid arbitramur in vera facturos fuisse? Facile indicabat ipsa natura vim suam, quum homines, quod facere ipsi non possent, id recte fieri in altero iudicarent. Hactenus mihi videor, de amicitia quid sentirem, potuisse dicere. Si qua praeterea sunt, (credo autem esse multa:) ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quaeritote. 25. Fann. Nos autem a te potius: quamquam etiam ab istis saepe quaesivi et audivi non invitus equidem; sed aliud quoddam filum orationis tuae. Scaev. Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, quum est de repu-

blica disputatum, adfuisses. Qualis tum patronus iustitiae fuit contra accuratam orationem Phili! Fann. Facile id quidem fuit, iustitiam iustissimo viro defendere. Scaev. Quid amicitiam? Nonne facile ei, qui ob eam summa fide, constantia iustitiaque servatam maximam gloriam ceperit? VIII. 26. Lael. Vim hoc quidem est afferre! Quid enim refert, qua me rogatione cogatis? Cogitis certe. Studiis enim generorum, praesertim in re bona, quum difficile est, tum ne aequum quidem obsistere. — Saepissime igitur mihi de amicitia cogitanti maxime illud considerandum videri solet, num propter imbecillitatem atque inopiam desiderata sit amicitia, ut in dandis recipiendisque meritis, quod quisque minus per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet; an esset hoc quidem proprium amicitiae, sed antiquior et pulchrior et magis a natura ipsa profecta alia caussa? *Amor* enim, ex quo *amicitia* nominata, princeps est ad benevolentiam coniungendam. Nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur saepe, qui simulatione amicitiae coluntur et observantur temporis caussa. In amicitia autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quidquid est, id verum est et voluntarium. 27. Quapropter a natura mihi videtur potius, quam ab indigentia orta amicitia, applicatione magis animi cum quodam sensu amandi, quam cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest, quae ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facile earum sensus appareat. Quod in homine multo est evidentius: primum ex ea caritate, quae est inter natos et parentes, quae dirimi nisi detestabili scelere non potest; deinde, quum similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cuius cum moribus et natura congruamus, quod in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. 28. Nihil est enim amabilius virtute; nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe quum, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos numquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, M'. Curii non cum caritate aliqua et benevolentia memoriam usurpet, quos numquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Maelium non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero propter probitatem eius non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper haec civitas oderit. IX. 29. Quod si tanta vis probitatis est, ut eam vel in eis, quos numquam vidimus, vel, quod maius est, in hoste etiam diligamus: quid mirum, si animi hominum moveantur, quum eorum, quibuscum usu coniuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quamquam confirmatur amor et beneficio accepto et studio perspecto et consuetudine adiuncta; quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quaedam exardescit benevolentiae magnitudo. Quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sane relinquunt et minime generosum, ut ita dicam, ortum amicitiae, quam ex inopia atque indigentia natam volunt. Quod si ita esset: ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus: quod longe secus est. 30. Ut enim quisque sibi plurimum confidit, et ut quisque maxime virtute et sapientia sic munitus est, ut nullo egeat suaque omnia in se ipso posita iudicet: ita in amicitiis expetendis colendisque maxime excellit. Quid enim Africanus indigens mei? Minime hercle! ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quadam virtutis eius, ille vicissim opinione fortasse nonnulla, quam de meis moribus habebat, me dilexit: auxit benevolentiam consuetudo. Sed quamquam utilitates multae et magnae consecutae sunt, non sunt tamen ab earum spe caussae diligendi profectae. 31. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, (neque enim beneficium feneramur, sed natura propensi ad liberalitatem sumus:) sic amicitiam non spe mercedis adducti, sed quod omnis eius fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. 32. At ii, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longe dissentiunt: nec mirum. Nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abiecerunt in rem tam humilem tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus natura gigni sensum diligendi et benevolentiae caritatem facta significatione probitatis; quam qui appetiverunt, applicant sese et propius admovent, ut et usu eius, quem diligere coeperunt, fruantur et moribus sintque pares in amore et aequales propensioresque ad bene merendum, quam ad reposcendum. Atque haec inter eos fit honesta certatio. Sic et utilitates ex amicitia maximae capientur, et erit eius ortus a natura, quam ab imbecillitate, et gravior et verior. Nam si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret. Sed quia natura mutari non potest, idcirco verae amicitiae sempiternae sunt. — Ortum quidem amicitiae videtis, nisi quid ad haec forte vultis. Fann. Tu vero perge, Laeli! pro hoc enim, qui minor est natu, meo iure respondeo. 33. Scaev. Recte tu quidem. Quamobrem audiamus.

X. Lael. Audite ergo, optimi viri, ea, quae saepissime inter me et Scipionem de amicitia disserebantur: quamquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quam amicitiam usque ad extremum vitae permanere. Nam vel, ut non idem expediret, incidere saepe; vel, ut de republica non idem sentirent: mutari etiam mores hominum saepe dicebat, alias adversis rebus, alias aetate ingravescente. Atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis aetatis, quod summi puerorum amores saepe una cum praetexta ponerentur; 34. sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriae conditionis vel commodi alicuius, quod idem adipisci uterque non posset. Quod si qui longius in amicitia provecti essent, tamen saepe labefactari, si in honoris contentionem incidissent: pestem enim maiorem esse nullam in amicitiis, quam in plerisque pecuniae cupiditatem, in optimis quibusque honoris certamen et gloriae; ex quo inimicitias maximas saepe inter amicissimos exstitisse. 35. Magna enim dissidia et plerumque iusta nasci, quum aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur, ut aut libidinis ministri aut adiutores essent ad iniuriam. Quod qui recusarent, quamvis honeste id facerent, ius tamen amicitiae deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent; illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsa profiteri, omnia se amici caussa esse facturos. Eorum querela inveteratas non modo familiaritates exstingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Haec ita multa, quasi fata, impendere amicitiis, ut omnia sub-

terfugere non modo sapientiae, sed etiam felicitatis diceret sibi videri.

XI. 36. Quamobrem id primum videamus, si placet, quatenus amor in amicitia progredi debeat. Num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuere? Num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Maelium debuerunt iuvare? 37. Ti. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone aequalibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blossius Cumanus, hospes familiae vestrae, Scaevola, quum ad me, qui aderam Laenati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, caussam afferebat, quod tanti Ti. Gracchum fecisset, ut, quidquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego, *Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet?* »*Numquam*, inquit, *voluisset id quidem. Sed, si voluisset, paruissem.*« Videtis, quam nefaria vox. Et hercle ita fecit; vel plus etiam, quam dixit: non enim paruit ille Ti. Gracchi temeritati, sed praefuit; nec se comitem illius furoris, sed ducem praebuit. Itaque hac amentia, quaestione nova perterritus, in Asiam profugit, ad hostes se contulit, poenas reipublicae graves iustasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici caussa peccaveris. Nam, quum conciliatrix amicitiae virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. 38. Quod si rectum statuerimus, vel concedere amicis, quidquid velint, vel impetrare ab iis, quidquid velimus; perfecta quidem sapientia simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis, qui ante oculos sunt, quos vidimus, aut de quibus memoriam accepimus, quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maxime, qui ad sapientiam proxime accedunt. 39. Videmus Papum Aemilium C. Luscino familiarem fuisse, (sic a patribus accepimus,) bis una consules, collegas in censura: tum et cum iis et inter se coniunctissimos fuisse M'. Curium et Ti. Coruncanium memoriae proditum est. Igitur ne suspicari quidem possumus, quemquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra iusiurandum, contra rempublicam esset. Nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, si contendisset, impetraturum non fuisse? quum illi sanctissimi viri fuerint, aeque autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum et rogare. At vero Ti. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minime tunc quidem Caius frater, nunc idem acerrimus. XII. 40. Haec igitur lex in amicitia sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati. Turpis enim excusatio est et minime accipienda quum in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici caussa fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scaevola, locati sumus, ut nos longe prospicere oporteat futuros casus reipublicae. Deflexit enim iam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo maiorum. Ti. Gracchus regnum occupare conatus est: vel regnavit is quidem paucos menses. 41. Num quid simile populus Romanus audierat aut viderat? Hunc etiam post mortem secuti amici et propinqui quid in P. Scipione effecerint, sine lacrimis non queo dicere. Nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem poenam Ti. Gracchi sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu quid exspectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quae proclivius ad perniciem, quum semel coepit, labitur. Videtis, in tabella iam ante quanta sit facta labes, primo Gabinia lege, biennio autem post Cassia. Videre iam videor populum a senatu disiunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum haec fiant, quam quemadmodum his resistatur. 42. Quorsum haec? Quia sine sociis nemo quidquam tale conatur. Praecipiendum est igitur bonis, ut, si in eiusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment, ita se alligatos, ut ab amicis in re publica peccantibus non discedant: improbis autem poena statuenda est: nec vero minor iis, qui sequuti erunt alterum, quam iis, qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Graecia Themistocle? quis potentior? Qui quum imperator bello Persico servitute Graeciam liberasset propterque invidiam in exsilium missus esset, ingratae patriae iniuriam non tulit, quam ferre debuit. Fecit idem, quod XX annis ante apud nos fecerat Coriolanus. His adiutor contra patriam inventus est nemo: itaque mortem sibi uterque conscivit. 43. Quare talis improborum consensio non modo excusatione amicitiae tegenda non est, sed potius omni supplicio vindicanda, ut ne quis [sibi] concessum putet, amicum vel bellum patriae inferentem sequi. Quod quidem, ut res coepit ire, haud scio, an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curae est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quam qualis hodie sit. XIII. 44. Haec igitur prima lex amicitiae sanciatur, ut ab amicis honesta petamus; amicorum caussa honesta faciamus; ne exspectemus quidem, dum rogemur; studium semper adsit, cunctatio absit; consilium vero dare gaudeamus libere. Plurimum in amicitia amicorum bene suadentium valeat auctoritas, eaque et adhibeatur ad monendum non modo aperte, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitae pareatur.

45. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Graecia, placuisse opinor mirabilia quaedam: (sed nihil est, quod illi non persequantur argutius:) partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus; satis superque esse suarum cuique rerum; alienis nimis implicari molestum esse: commodissimum esse, quam laxissimas habenas habere amicitiae: quas vel adducas, quum velis, vel remittas. Caput enim esse ad beate vivendum securitatem; qua frui non possit animus, si tamquam parturiat unus pro pluribus. 46. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumanius, (quem locum breviter perstrinxi paullo ante:) praesidii adiumentique caussa, non benevolentiae neque caritatis, amicitias esse expetendas. Itaque, utquisque minimum firmitatis habeat minimumque virium, ita amicitias appetere maxime. Ex eo fieri, ut mulierculae magis amicitiarum praesidia quaerant, quam viri, et inopes, quam opulenti, et calamitosi, quam beati. 47. O praeclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt: qua nihil a diis immortalibus melius habemus, nihil iucundius. Quae est enim ista securitas? Specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere aut susceptam deponere. Quod si curam fugimus, virtus fugienda est, quae necesse est cum aliqua cura res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus iniustis iustos maxime dolere, imbellibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et laetari bonis rebus et dolere con-

trariis. 48. Quamobrem si cadit in sapientem animi dolor; (qui profecto cadit, nisi ex eius animo exstirpatam humanitatem arbitramur:) quae caussa est, cur amicitiam funditus tollamus e vita, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum aut truncum aut quidvis generis eiusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram et quasi ferream quamdam esse volunt: quae quidem est quum multis in rebus, tum in amicitia tenera atque tractabilis, ut et bonis amici quasi diffundantur et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico saepe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vita amicitiam; non plus, quam ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur. XIV. Quum autem contrahat amicitiam, ut supra dixi, si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adiungat: id quum contingit, amor exoriatur necesse est. 49. Quid enim tam absurdum, quam delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloria, ut aedificio, ut vestitu cultuque corporis, animo autem virtute praedito, eo, qui vel amare, vel, ut ita dicam, redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiae, nihil vicissitudine studiorum officiorumque iucundius. 50. Quod si etiam illud addimus, quod recte addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam alliciat et tam attrahat, quam ad amicitiam similitudo; concedetur profecto verum esse, ut bonos boni diligant asciscantque sibi quasi propinquitate coniunctos atque natura. Nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quam natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scaevola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse: qui est amicitiae fons a natura constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet. Non est enim inhumana virtus neque immunis neque superba: quae etiam populos universos tueri, eisque optime consulere soleat; quod non faceret profecto, si a caritate vulgi abhorreret. 51. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis caussa fingunt amicitias, amabilissimum nodum amicitiae tollere. Non enim tam utilitas parta per amicum, quam amici amor ipse delectat; tumque illud fit, quod ab amico est profectum, iucundum, si cum studio est profectum: tantumque abest, ut amicitiae propter indigentiam colantur, ut ii, qui opibus et copiis maximeque virtute praediti, in qua plurimum est praesidii, minime alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil umquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si numquam consilio, numquam opera nostra, nec domi nec militiae, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam consecuta est. XV. 52. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitia, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, pro deum fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quemquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis atque in omnium rerum abundantia vivere? Haec est enim tyrannorum vita, in qua nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiae potest esse fiducia; omnia semper suspecta atque sollicita: nullus locus amicitiae. 53. Quis enim aut eum diligat, quem metuat; aut eum, a quo se metui putet? Coluntur tamen simulatione dumtaxat ad tempus. Quod si forte, ut fit plerumque, ceciderint; tum intelligitur, quam fuerint inopes amicorum. Quod Tarquinium dixisse ferunt, tum [exsulantem] se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, quum iam neutris gratiam referre posset. 54. Quamquam miror, illa superbia et importunitate si quemquam habere potuit. Atque ut huius, quem dixi, mores veros amicos parare non potuere: sic multorum opes praepotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solum ipsa fortuna caeca est, sed eos etiam plerumque efficit caecos, quos complexa est. Itaque efferuntur fere fastidio et contumacia: neque quidquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus immutari, sperni que ab his veteres amicitias, indulgeri novis. 55. Quid autem stultius, quam, quum plurimum copiis, facultatibus, opibus possint, cetera parare, quae parantur pecunia, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitae, ut ita dicam, suppellectilem? Etenim cetera quum parant, cui parent, nesciunt, nec cuius caussa laborent:— eius est enim istorum quidque, qui vincit viribus: — amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio: ut, etiam si illa maneant, quae sunt quasi dona fortunae, tamen vita inculta et deserta ab amicis non possit esse iucunda. Sed haec hactenus.

XVI. 56. Constituendi sunt autem, qui sint in amicitia fines et quasi termini diligendi. De quibus tres video sententias ferri, quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicos affecti simus, quo erga nosmetipsos; alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiae pariter aequaliterque respondeat; tertiam, ut, quanti quisque seipse facit, tanti fiat ab amicis. 57. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior. Nec enim illa *prima* vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quam multa enim, quae nostra caussa numquam faceremus, facimus caussa amicorum, precari ab indigno, supplicare, tum acerbius in aliquem invehi, insectarique vehementius; quae in nostris rebus non satis honeste, in amicorum fiunt honestissime: multaeque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt detrahique patiuntur, ut iis amici potius, quam ipsi fruantur. 58. *Altera* sententia est, quae definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exigue et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Divitior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia nec observare restricte, ne plus reddat, quam acceperit. Neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus aequo in amicitiam congeratur. 59. *Tertius* vero ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis. Saepe enim in quibusdam aut animus abiectior est, aut spes amplificandae fortunae fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potius eniti et efficere, ut amici iacentem animum excitet inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis verae amicitiae constituendus est, si prius, quid maxime reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiae potuisse reperiri, quam eius, qui dixisset ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec vero se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse

dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; [sed] impuri cuiusdam, aut ambitiosi aut omnia ad suam potentiam revocantis esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quin etiam necesse erit cupere et optare, ut quam saepissime peccet amicus, quo plures det sibi tamquam ansas ad reprehendendum: rursum autem recte factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere. 60. Quare hoc quidem praeceptum, cuiuscumque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potius praecipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut ne quando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quin etiam si minus felices in deligendo fuissemus, ferendum id Scipio potius, quam inimicitiarum tempus cogitandum putabat. XVII. 61. His igitur finibus utendum arbitror, ut, quum emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum sine ulla exceptione communitas: ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minus iustae amicorum voluntates adiuvandae sint, in quibus eorum aut caput agatur aut fama, declinandum sit de via; modo ne summa turpitudo sequatur: est enim, quatenus amicitiae dari venia possit. Nec vero negligenda est fama; nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentando colligere turpe est. Virtus, quam sequitur caritas, minime repudianda est.

62. Sed saepe (etenim redeo ad Scipionem, cuius omnis sermo erat de amicitia) querebatur, quod omnibus in rebus homines diligentiores essent: capras et oves quot quisque haberet, dicere posse: amicos quot haberet, non posse dicere! et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse nec habere quasi signa quaedam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, iudicarent. Sunt igitur firmi et stabiles et constantes eligendi; cuius generis est magna penuria: et iudicare difficile est sane, nisi expertum; experiendum est autem in ipsa amicitia. Ita praecurrit amicitia iudicium, tollitque experiendi potestatem. 63. Est igitur prudentis sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiae, quo utamur, quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliqua parte periclitatis moribus amicorum. Quidam saepe in parva pecunia perspiciuntur, quam sint leves; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magna. Sin vero erunt aliqui reperti, qui, pecuniam praeferre amicitiae, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates, opes amicitiae non anteponant, ut, quum ex altera parte proposita haec sint, ex altera ius amicitiae, non multo illa malint? Imbecilla est enim natura ad contemnendam potentiam: quam etiam si neglecta amicitia consecuti sunt, obscuratum iri arbitrantur, quia non sine magna caussa sit neglecta amicitia. 64. Itaque verae amicitiae difficillime reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publica versantur. Ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? haec ut omittam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendat. Quamquam Ennius recte:

Amicus certus in re incerta cernitur:

tamen haec duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt aut si in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt. XVIII. Qui igitur utraque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitia praestiterit, hunc ex maxime raro hominum genere iudicare debemus et paene divino.

65. Firmamentum autem stabilitatis constantiaeque eius, quam in amicitia quaerimus, fides est. Nihil enim stabile est, quod infidum est. Simplicem praeterea et communem et consentientem, qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quae omnia pertinent ad fidelitatem. Neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque vero, qui non eisdem rebus movetur et natura consentit, fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quae omnia pertinent ad eam, quam iamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri, quem eumdem sapientem licet dicere, haec duo tenere in amicitia: primum, ne quid fictum sit neve simulatum;aperte enim vel odisse, magis ingenui est, quam fronte occultare sententiam: deinde, non solum ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. 66. Accedat huc suavitas quaedam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiae. Tristitia autem et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem; sed amicitia remissior esse debet et liberior et dulcior et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior. XIX. 67. Exsistit autem hoc loco quaedam quaestio subdifficilis: num quando amici novi, digni amicitia, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio! Non enim amicitiarum debent esse, sicut aliarum rerum satietates. Veterrimae quaeque, ut ea vina, quae vetustatem ferunt, esse debent suavissima: verumque illud est, quod dicitur, *multos modios salis simul edendos esse*, ut amicitiae munus expletum sit. 68. Novitates autem, si spem afferunt, ut, tamquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illae quidem repudiandae; vetustas tamen suo loco conservanda est. Maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cuius modo mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentius utatur, quam intractato et novo: nec modo in hoc, quod est animal, sed in iis etiam, quae sunt inanimata, consuetudo valet; quum locis ipsis delectemur, montuosis etiam et silvestribus, in quibus diutius commorati sumus.

69. Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori: saepe enim excellentiae quaedam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Numquam se ille Philo, numquam Rupilio, numquam Mummio anteposuit, numquam inferioris ordinis amicis. Q. vero Maximum fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quod is anteibat aetate, tamquam superiorem colebat suosque omnes per se esse ampliores volebat. 70. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam praestantiam virtutis, ingenii, fortunae consecuti sunt, impertiant ea suis communicentque cum proximis; ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortuna, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut in fabulis, qui aliquamdiu propter ignorationem stirpis et generis in famulatu fuerint, quum cogniti sunt, et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen cari-

tatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod multo profecto magis in veris patribus certisque faciendum. Fructus enim ingenii et virtutis omnisque praestantiae tum maximus capitur, quum in proximum quemque confertur. XX. 71. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiae coniunctionisque necessitudine superiores, exaequare se cum inferioribus debent: sic inferiores non dolere, se a suis aut ingenio aut fortuna aut dignitate superari. Quorum plerique aut queruntur semper aliquid aut etiam exprobrant: eoque magis, si habere se putant, quod officiose et amice et cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sane genus hominum, officia exprobrantium: quae meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. 72. Quamobrem ut ii, qui superiores sunt, summittere se debent in amicitia, sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, quum ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis, qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hac opinione non modo verbis, sed etiam opere levandi sunt. 73. Tantum autem cuique tribuendum, primum, quantum ipse efficere possis: deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adiuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis excellas, omnes tuos ad honores amplissimos perducere: ut Scipio P. Rupilium potuit consulem efficere, fratrem eius Lucium non potuit. Quod si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. 74. Omnino amicitiae, corroboratis iam confirmatisque et ingeniis et aetatibus, iudicandae sunt: nec, si qui ineunte aetate venandi aut pilae studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio praeditos dilexerunt. Isto enim modo nutrices et paedagogi iure vetustatis plurimum benevolentiae postulabunt: qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo. Aliter amicitiae stabiles permanere non possunt. Dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias: nec ob aliam caussam ullam boni improbis, improbi bonis amici esse non possunt, nisi quod tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. 75. Recte etiam praecipi potest in amicitiis, ne intemperata quaedam benevolentia, quod persaepe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Troiam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrimis iter suum impedientem audire voluisset. Et saepe incidunt magnae res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quod desiderium non facile ferat, is et infirmus est mollisque natura, et ob eam ipsam caussam in amicitia parum iustus. 76. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quaedam calamitas in amicitiis dimittendis nonnumquam necessaria: iam enim a sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt saepe vitia amicorum quum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiae sunt remissione usus eluendae et, ut Catonem dicere audivi, dissuendae magis, quam discindendae; nisi quaedam admodum intolerabilis iniuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit neque fieri possit, ut non statim alienatio disiunctioque facienda sit. 77. Sin autem morum aut studiorum commutatio quaedam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipublicae partibus dissensio intercesserit: (loquor enim iam, ut paullo ante dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis:) cavendum erit, ne non solum amicitiae depositae, sed inimicitiae etiam susceptae videantur. Nihil enim turpius, quam cum eo bellum gerere, quicum familiariter vixeris. Ab amicitia Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio: propter dissensionem autem, quae erat in republica, alienatus est a collega nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate et offensione animi non acerba. 78. Quamobrem primum danda opera est, ne qua amicorum discidia fiant: sin tale aliquid evenerit, ut exstinctae potius amicitiae, quam oppressae esse videantur. Cavendum vero, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiae: ex quibus iurgia, maledicta, contumeliae gignuntur. Quae tamen si tolerabiles erunt, ferendae sunt: et hic honos veteri amicitiae tribuendus est, ut is in culpa sit, qui faciat, non qui patiatur iniuriam.

Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est atque una provisio, ut ne nimis cito diligere incipiant neve non dignos. 79. Digni autem sunt amicitia, quibus in ipsis inest caussa, cur diligantur. Rarum genus! et quidem omnia praeclara rara, nec quidquam difficilius, quam reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quidquam bonum norunt, nisi quod fructuosum sit, et amicos, tamquam pecudes, eos potissimum diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos. 80. Ita pulcherrima illa et maxime naturali carent amicitia, per se et propter se expetenda, nec ipsi sibi exemplo sunt, haec vis amicitiae qualis et quanta sit. Ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suae, sed quod per se sibi quisque carus est. Quod nisi idem in amicitiam transferetur, verus amicus numquam reperietur. Est enim is quidem tamquam alter idem. 81. Quod si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primum ut se ipsae diligant: (id enim pariter cum omni animante nascitur:) deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent eiusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio et cum quadam similitudine amoris humani: quanto id magis in homine fit natura, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cuius animum ita cum suo misceat, ut efficiat paene unum ex duobus? XXII. 82. Sed plerique perverse, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt: quaeque ipsi non tribuunt amicis, haec ab eis desiderant. Par est autem, primum ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quaerere. In talibus ea, quam iamdudum tractamus, stabilitas amicitiae confirmari potest, quum homines benevolentia coniuncti, primum cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt, deinde aequitate iustitiaque gaudebunt, omniaque alter pro altero suscipiet, neque quidquam umquam nisi honestum et rectum alter ab altero postulabit; neque solum colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur. Nam maximum ornamentum amicitiae tollit, qui ex ea tollit verecundiam. 83. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant libidinum peccatorumque omnium patere in amicitia licentiam. Virtutum amicitia adiutrix a natura data est, non vitiorum comes, ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quae summa sunt, pervenire, coniuncta et con-

sociata cum altera perveniret. Quae si quos inter societas aut est aut fuit aut futura est, eorum est habendus ad summum naturae bonum optimus beatissimusque comitatus. 84. Haec est, inquam, societas, in qua omnia insunt, quae putant homines expetenda, honestas, gloria, tranquillitas animi atque iucunditas: ut et, quum haec adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod quum optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est, sine qua neque amicitiam, neque ullam rem expetendam consequi possumus. Ea vero neglecta, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errasse sentiunt, quum eos gravis aliquis casus experiri cogit. 85. Quocirca, (dicendum est enim saepius,) quum iudicaveris, diligere oportet; non, quum dilexeris, iudicare. Sed quum multis in rebus negligentia plectimur, tum maxime in amicis et diligendis et colendis: praeposteris enim utimur consiliis, et acta agimus, quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno vel etiam officiis, repente in medio cursu amicitias exorta aliqua offensione disrumpimus. XXIII. 86. Quo etiam magis vituperanda est rei maxime necessariae tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cuius utilitate omnes uno ore consentiunt: quamquam a multis ipsa virtus contemnitur et venditatio quaedam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat; honores vero, quorum cupiditate quidam inflammantur, quam multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! Itemque cetera, quae quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitia omnes ad unum idem sentiunt, et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinaque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi, postremo ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitia vitam esse nullam, si modo velint aliqua ex parte liberaliter vivere. 87. Serpit enim nescio quomodo per omnium vitas amicitia nec ullam aetatis degendae rationem patitur esse expertem sui. Quin etiam si quis ea asperitate est et immanitate naturae, congressus ut hominum fugiat atque oderit, qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus: tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suae. Atque hoc maxime iudicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hac hominum frequentia tolleret et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? 88. Verum ergo illud est, quod a Tarentino Archyta, ut opinor, dici solitum nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: Si quis in caelum ascendisset naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quae iucundissima fuisset, si aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tamquam adminiculum annititur: quod in amicissimo quoque dulcissimum est. XXIV. Sed quum tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat ac desideret: obsurdescimus tamen nescio quomodo, nec ea, quae ab ea monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiae, multaeque caussae suspicionum offensionumque dantur: quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitia et fides retineatur: nam et monendi amici saepe sunt et obiurgandi, et haec accipienda amice, quum benevole fiunt. 89. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in Andria familiaris meus dicit:

Obséquium amicos, véritas odiúm parit.

Molesta veritas, si quidem ex ea nascitur odium, quod est venenum amicitiae: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hac in re habenda ratio et diligentia est: primum, ut monitio acerbitate, deinde ut obiurgatio contumelia careat. In *obsequio* autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit: assentatio, vitiorum adiutrix, procul amoveatur: quae non modo amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. 90. Cuius autem aures veritati clausae sunt, ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est. Scitum est enim illud Catonis, ut multa: Melius de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum saepe dicere, hos numquam. Atque illud absurdum, quod ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt, eam capiunt, qua debent vacare. Peccasse enim se, non anguntur; obiurgari moleste ferunt: quod contra oportebat delicto dolere, correctione gaudere. XXV. 91. Ut igitur et monere et moneri proprium est verae amicitiae, et alterum libere facere, non aspere, alterum patienter accipere, non repugnanter: sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse maiorem, quam adulationem, blanditiam, assentationem. Quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. 92. Quum autem omnium rerum simulatio est vitiosa, (tollit enim iudicium veri, idque adulterat,) tum amicitiae repugnat maxime. Delet enim veritatem, sine qua nomen amicitiae valere non potest. Nam quum amicitiae vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus: quî id fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animus erit idemque semper, sed varius, commutabilis, multiplex? 93. Quid enim potest esse tam flexibile, tam devium, quam animus eius, qui ad alterius non modo sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nutum convertitur?

Négat quis? nego: ait? áio: postremo ímperavi egomét mihi,
ómnia assentári:

ut ait idem Terentius; sed ille sub Gnathonis persona: quod amici genus adhibere, omnino levitatis est. 94. Multi autem, Gnathonum similes quum sint, loco, fortuna, fama superiores: horum est assentatio molesta, quum ad vanitatem accessit auctoritas. 95. Secerni autem blandus amicus a vero et internosci tam potest, adhibita diligentia, quam omnia fucata et simulata a sinceris atque veris. Concio, quae ex imperitissimis constat, tamen iudicare solet, quid intersit inter popularem, id est assentatorem et levem civem, et inter constantem, severum et gravem. Quibus blanditiis C. Papirius nuper influebat in aures concionis, quum ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissuasimus nos. 96. Sed nihil de me: de Scipione dicam libentius. Quanta illi, dii immortales! fuit

gravitas! quanta in oratione maiestas! ut facile ducem populi Romani [non comitem] diceres. Sed adfuistis, et est in manibus oratio. Itaque lex popularis suffragiis populi repudiata est. Atque, ut ad me redeam, meministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancino consulibus, quam popularis lex de sacerdotiis C. Licinii Crassi videbatur! Cooptatio enim collegiorum ad populi beneficium transferebatur. Atque is primus instituit in forum versus agere cum populo. Tamen illius vendibilem orationem religio deorum immortalium nobis defendentibus facile vincebat. Atque id actum est praetore me quinquennio ante quam consul sum factus. Ita re magis, quam auctoritate caussa illa defensa est. XXVI. 97. Quod si in scena, id est in concione, in qua rebus fictis et adumbratis loci plurimum est, tamen verum valet, si modo id patefactum et illustratum est; quid in amicitia fieri oportet, quae tota veritate perpenditur? in qua nisi, ut dicitur, apertum pectus videas tuumque ostendas, nihil fidum, nihil exploratum habeas; ne amare quidem aut amari, quum, id quam vere fiat, ignores. Quamquam ista assentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit atque ea delectatur. Ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maxime, qui ipse sibi assentetur et se maxime ipse delectet. 98. Omnino est amans sui virtus: optime enim se ipsa novit, quamque amabilis sit, intelligit: ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione. Virtute enim ipsa non tam multi praediti esse, quam videri volunt. Hos delectat assentatio; his fictus ad ipsorum voluntatem sermo quum adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur haec amicitia, quum alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comoediis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent milites gloriosi.

Magnás vero agere grátias Thaís mihi?

Satis erat respondere: *magnas; ingentes*, inquit. Semper auget assentator id, quod is, cuius ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. 99. Quamobrem, quamvis blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animum advertant, ne callida assentatione capiantur. Aperte enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet, studiose cavendum est. Nec enim facillime agnoscitur, quippe qui etiam adversando saepe assentetur, et litigare se simulans blandiatur, atque ad extremum det manus vincique se patiatur, ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quam illudi? Quod ne accidat, cavendum est, ut in Epiclero:

Hodié me ante omnes cómicos stultós senes
*versáris atque emúnxeris * lautíssime.*

100. Haec enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum. Sed nescio quo pacto ab amicitiis perfectorum hominum, id est sapientium, (de hac dico sapientia, quae videtur in hominem cadere posse,) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando.

XXVII. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias et conservat. In ea est enim convenientia rerum, in ea stabilitas, in ea constantia: quae quum se extulit et ostendit lumen suum, et idem aspexit agnovitque in alio: ad id se admovet vicissimque accipit illud, quod in altero est: ex quo eorum exardescit sive amor sive amicitia. Utrumque enim dictum est ab amando. Amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere, quem ames, nulla indigentia, nulla utilitate quaesita: 101. quae tamen ipsa efflorescit ex amicitia, etiam si tu eam minus sequutus sis. Hac nos adolescentes benevolentia senes illos, L. Paullum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Ti. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Haec etiam magis elucet inter aequales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium. Vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus, ut in vestra, ut in Q. Tuberonis; equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii, familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitae naturaeque nostrae, ut alia aetas oriatur ex alia; maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum eisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. 102. Sed quoniam res humanae fragiles caducaeque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus et a quibus diligamur. Caritate enim benevolentiaque sublata omnis est e vita sublata iucunditas. Mihi quidem Scipio, quamquam est subito ereptus, vivit tamen semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quae exstincta non est. Nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui, sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo umquam animo aut spe maiora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. 103. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitia Scipionis possim comparare. In hac mihi de republica consensus, in hac rerum privatarum consilium, in eadem requies plena oblectationis fuit. Numquam illum ne minima quidem re offendi, quod quidem senserim: nihil audivi ex ipso, quod nollem. Una domus erat, idem victus, isque communis: neque solum militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. 104. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid atque discendi, in quibus remoti ab oculis populi omne otiosum tempus contrivimus? Quarum rerum recordatio et memoria si una cum illo occidisset, desiderium coniunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt, aluntурque potius et augentur cogitatione et memoria: et, si illis plane orbatus essem, magnum tamen afferret mihi aetas ipsa solatium; diutius enim iam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sunt. Haec habui, de amicitia quae dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine qua amicitia esse non potest, ut, ea excepta, nihil amicitia praestabilius putetis.

141.

M. TULLII CICERONIS
PARADOXA
AD M. BRUTUM.

ARG. Hoc libello Cicero, Catonis Uticensis, perfecti illius Stoici, admiratione adductus, disciplinae Stoicae praecepta, quae ob severitatem admirabantur magis, quam sequebantur, παράδοξα, quae Latini vocant admirabilia, orationis suae suavitate mollita probare populo et commendare propositum habet. Nam etsi in oratione pro Murena, Catone accusante, Stoicorum παράδοξα perstringit et in libris de Fin. III. et IV. eorumdem austeritati moderandum censet, tamen non tam doctrinae rationem improbat, quam sermonis insolentiam. Ac primo quidem loco, bonum sola honestate contineri, deinde secundo, tamquam consectario, ostendit, honestissimum quemque in se uno habere omnia bene beateque vivendi praesidia. Ex his autem locis cetera, quae deinceps persequitur, apta sunt et suspensa. Itaque tertius locus est de peccatorum aequalitate omnium. Quartum de stultorum insania locum exemplo probat alicuius, quem Clodii similem esse fingit, adversarii. Quinto loco, quo L. Lucullum atque etiam Hortensium videtur carpere, nonnisi sapientem libertate frui docet: posse vero unum quemque ita vivere, ut velit, i. e. liberum esse, si modo honestatem sequatur. Denique sexto loco, quo M. Crassum divitem reprehendit, aerarii in consulatu secundo (699 p. U. c.) expilati infamia notabilem, solum sapientem ait gaudere divitiis, ut quae quum in ceteris virtutibus, tum maxime in continentia sint positae. Hoc autem brevium quaestionum, quod ad M. Brutum mittit, munusculum unius anni tempore, sive verno, sive hiberno, compositum esse, e prooemii §. 5. apparet. Ac quamquam Cicero Crassum a. 701. et Clodium a. 702. interfectos dialogi licentia sibi adesse fingit, non tamen post mensem anni 708. Iunium, quo Cato mortem sibi Uticae conscivit, condidisse hoc opusculum Facciolato videtur.

PROOEMIUM.

1. Animadverti, Brute, saepe Catonem, avunculum tuum, quum in senatu sententiam diceret, locos graves ex philosophia tractare, abhorrentes ab hoc usu forensi et publico, sed dicendo consequi tamen, ut illa etiam populo probabilia viderentur. 2. Quod eo maius est illi, quam aut tibi aut nobis, quia nos ea philosophia plus utimur, quae peperit dicendi copiam, et in qua dicuntur ea, quae non multum discrepant ab opinione populari. Cato autem, perfectus, mea sententia, Stoicus, et ea sentit, quae non sane probantur in vulgus, et in ea est haeresi, quae nullum sequitur florem orationis neque dilatat argumentum, minutis interrogatiunculis, quasi punctis, quod proposuit, efficit. 3. Sed nihil est tam incredibile, quod non dicendo fiat probabile; nihil tam horridum, tam incultum, quod non splendescat oratione et tamquam excolatur. Quod quum ita putarem, feci etiam audacius, quam ille ipse, de quo loquor. Cato enim dumtaxat de magnitudine animi, de continentia, de morte, de omni laude virtutis, de diis immortalibus, de caritate patriae stoice solet, oratoriis ornamentis adhibitis, dicere. Ego vero illa ipsa, quae vix in gymnasiis et in otio Stoici probant, ludens conieci in communes locos. 4. Quae quia sunt admirabilia contraque opinionem omnium, ab ipsis etiam παράδοξα appellantur, tentare volui, possentne proferri in lucem, [id est in forum,] et ita dici, ut probarentur, an alia quaedam esset erudita, alia popularis oratio: eoque scripsi libentius, quod mihi ista, παράδοξα quae appellant, maxime videntur esse Socratica longeque verissima. 5. Accipies igitur hoc parvum opusculum, lucubratum his iam contractioribus noctibus: quoniam illud maiorum vigiliarum munus in tuo nomine apparuit: et degustabis genus hoc exercitationum earum, quibus uti consuevi, quum ea, quae dicuntur in scholis θετικά, ad nostrum hoc oratorium transfero dicendi genus. Hoc tamen opus in acceptum ut referas, nihil postulo. Non est enim, ut in arce poni possit, quasi illa Minerva Phidiae; sed tamen, ut ex eadem officina exisse appareat.

PARADOXON I.

Ὅτι μόνον ἀγαθὸν τὸ καλόν.

Quod honestum sit, id solum bonum esse.

I. 6. Vereor, ne cui vestrûm ex Stoicorum hominum disputationibus, non ex meo sensu deprompta haec videatur oratio: dicam tamen, quod sentio; et dicam brevius, quam res tanta dici poscit. Numquam mehercule ego neque pecunias istorum, neque tecta magnifica, neque opes, neque imperia, neque eas, quibus maxime astricti sunt, voluptates in bonis rebus aut expetendis esse duxi: quippe quum viderem, rebus his circumfluentes ea tamen desiderare maxime, quibus abundarent. Neque enim expletur umquam, nec satiatur cupiditatis sitis: neque solum, ea qui habent, libidine augendi cruciantur, sed etiam amittendi metu. 7. In quo equidem continentissimorum hominum, maiorum nostrorum, saepe requiro prudentiam, qui haec imbecilla et commutabilia [pecuniae membra] verbo Bona putaverunt appellanda, quum re ac factis longe aliter iudicavissent. Potestne bonum cuiquam malo esse? aut potest quisquam in abundantia bonorum ipse esse non bonus? Atqui ista omnia talia videmus, *ut etiam improbi habeant et obsint probis.* 8. Quamobrem licet irrideat, si qui vult: plus apud me tamen vera ratio valebit, quam vulgi opinio, neque ego umquam bona perdidisse dicam, si qui pecus aut supellectilem amiserit: neque non saepe laudabo sapientem illum Biantem, ut opinor, qui numeratur in septem: cuius quum patriam Prienen cepis-

set hostis, ceterique ita fugerent, ut multa de suis rebus secum asportarent: quum esset admonitus a quodam, ut idem ipse faceret: *Ego vero,* inquit, *facio: nam omnia mea porto mecum.* 9. Ille haec ludibria fortunae ne sua quidem putavit, quae nos appellamus etiam bona. Quid est igitur, quaeret aliquis, bonum? Si quid recte fit et honeste et cum virtute, id bene fieri vere dicitur; et, quod rectum et honestum et cum virtute est, id solum opinor *bonum.* II. 10. Sed haec videri possunt obscuriora, quum lentius disputantur. Vita atque factis illustranda sunt summorum virorum haec, quae verbis subtilius, quam satis est, disputari videntur. Quaero enim a vobis, num ullam cogitationem habuisse videantur ii, qui hanc rempublicam tam praeclare fundatam nobis reliquerunt, aut auri et argenti ad avaritiam, aut amoenitatum ad delectationem, aut supellectilis ad delicias, aut epularum ad voluptates? 11. Ponite ante oculos unum quemque regum. Vultis a Romulo? vultis post liberam civitatem ab iis ipsis, qui liberaverunt [eam]? Quibus tandem gradibus Romulus escendit in caelum? iisne, quae isti bona appellant? an rebus gestis atque virtutibus? Quid? a Numa Pompilio? minusne gratas diis immortalibus capedines ac fictiles hirnulas fuisse, quam filicatas aliorum pateras arbitramur? Omitto reliquos: sunt enim omnes pares inter se praeter Superbum. 12. Brutum si quis roget, quid egerit in patria liberanda: si quis item reliquos eiusdem consilii socios, quid spectaverint, quid secuti sint: num quis exsistet, cui voluptas, cui divitiae, cui denique praeter officium fortis et magni viri quidquam aliud propositum fuisse videatur? Quae res ad necem Porsenae C. Mucium impulit sine ulla spe salutis suae? Quae vis Coclitem contra omnes hostium copias tenuit in ponte solum? quae patrem Decium, quae filium devotavit atque immisit in armatas hostium copias? Quid continentia C. Fabricii, quid tenuitas victus M'. Curii sequebatur? Quid duo propugnacula belli Punici, Cn. et P. Scipiones, qui Karthaginiensium adventum corporibus suis intercludendum putaverunt? quid Africanus maior? quid minor? quid inter horum aetates interiectus Cato? quid innumerabiles alii? (nam domesticis exemplis abundamus:) cogitasse, quidquam in vita sibi expetendum, nisi quod laudabile esset et praeclarum, videntur? III. 13. Veniant igitur isti irrisores huius orationis ac sententiae: et iam vel ipsi iudicent, utrum se horum alicuius, qui marmoreis tectis, ebore et auro fulgentibus, qui signis, qui tabulis, qui caelato auro et argento, qui Corinthiis operibus abundant, an C. Fabricii, qui nihil eorum habuit, nihil habere voluit, similes esse malint? 14. Atque haec quidem, *quae modo huc, modo illuc transferuntur, facile adduci solent, ut in rebus bonis esse negent:* illud tamen arcte tenent accurateque defendunt, *voluptatem esse summum bonum.* Quae quidem mihi vox *pecudum videtur esse, non hominum.* Tu, quum tibi sive deus, sive mater, ut ita dicam, rerum omnium natura dederit animum, quo nihil est praestantius neque divinius, sic te ipse abiicies atque prosternes, ut nihil inter te atque quadrupedem aliquam putes interesse? Quidquamne bonum est, quod non eum, qui id possidet, meliorem facit? 15. Ut enim quisque est maxime boni particeps, ita et laudabilis maxime: *neque est ullum bonum, de quo non is, qui id habeat, honeste possit gloriari.* Quid autem est horum in voluptate? Melioremne efficit aut laudabiliorem virum? an quisquam in potiundis voluptatibus gloriando sese et praedicatione effert? Atqui si voluptas, quae plurimorum patrociniis defenditur, in rebus bonis habenda non est, eaque, *quo est maior, eo magis mentem e sua sede et statu demovet,* profecto nihil est aliud bene et beate vivere, nisi honeste et recte vivere.

PARADOXON II.

Ὅτι αὐτάρκης ἡ ἀρετὴ πρὸς εὐδαιμονίαν.

In quo virtus sit, ei nihil deesse ad beate vivendum.

16. Nec vero ego M. Regulum aerumnosum nec infelicem nec miserum umquam putavi. Non enim magnitudo animi eius excruciabatur a Poenis, non gravitas, non fides, non constantia, non ulla virtus, non denique animus ipse: qui, tot virtutum praesidio tantoque comitatu, quum corpus eius caperetur, capi certe ipse non potuit. C. vero Marium vidimus, qui mihi secundis rebus unus ex fortunatis hominibus, adversis unus ex summis viris videbatur; quo beatius esse mortali nihil potest. 17. Nescis, insane, nescis, quantas vires virtus habeat; nomen tantum virtutis usurpas: quid ipsa valeat, ignoras. Nemo potest non beatissimus esse, qui est totus aptus ex sese, quique in se uno sua ponit omnia. Cui spes omnis et ratio et cogitatio pendet ex fortuna; huic nihil potest esse certi, nihil, quod exploratum habeat permansurum sibi unum diem. Eum tu hominem terreto, si quem eris nactus, istis mortis aut exsilii minis! Mihi vero quidquid acciderit in tam ingrata civitate, ne recusanti quidem evenerit, non modo non repugnanti. Quid enim ego laboravi, aut quid egi, aut in quo evigilaverunt curae et cogitationes meae, si quidem nihil peperi tale, nihil consecutus sum, ut eo statu essem, quem neque fortunae temeritas, neque inimicorum labefactaret iniuria? 18. Mortemne mihi minitaris, ut omnino ab hominibus, — an exsilium, ut ab improbis demigrandum sit? Mors terribilis est iis, quorum cum vita omnia exstinguuntur; non iis, quorum laus emori non potest: exsilium autem illis, quibus quasi circumscriptus est habitandi locus; non iis, qui omnem orbem terrarum unam urbem esse ducunt. Te miseriae, te aerumnae premunt, qui te beatum, qui florentem putas: tuae libidines te torquent: tu dies noctesque cruciaris; cui nec sat est, quod est, et, id ipsum ne non sit diuturnum, times: te conscientiae stimulant maleficiorum tuorum: te metus exanimant iudiciorum atque legum: quocumque aspexisti, ut furiae, sic tuae tibi occurrunt iniuriae, quae te respirare non sinunt. 19. Quamobrem, ut improbo et stulto et inerti nemini bene esse potest, sic bonus vir et fortis et sapiens miser esse non potest. *Nec vero, cuius virtus moresque laudandi sunt, eius non laudanda vita est:* neque porro fugienda vita, quae laudanda est. Esset autem fugienda, si esset misera. Quamobrem, quidquid est laudabile, idem et beatum et florens et expetendum videri debet.

PARADOXON III.

Ὅτι ἴσα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ κατορθώματα.

Aequalia esse peccata et recte facta.

I. 20. *Parva,* inquis, *res est.* At magna culpa. Nec enim peccata rerum eventu, sed vitiis hominum metienda sunt. In quo peccatur, id potest aliud alio maius esse aut minus: ipsum quidem illud *peccare,* quoquo verteris, unum est. Auri navem evertat gu-

bernator, an paleae; in re aliquantulum, in gubernatoris inscientia nihil interest. Lapsa est libido in muliere ignota: dolor ad pauciores pertinet, quam si petulans fuisset in aliqua generosa ac nobili virgine: peccavit vero nihilominus, siquidem est peccare tamquam transilire lineas: quod quum feceris, culpa commissa est: quam longe progrediare, quum semel transieris, ad augendam culpam nihil pertinet. Peccare certe licet nemini. Quod autem non licet, id hoc uno tenetur, si arguitur non licere. Id si nec maius nec minus umquam fieri potest: (quoniam in eo est peccatum, si non licuit; quod semper unum et idem est:)quae ex eo peccata nascuntur, aequalia sint oportet. 21. Quod si virtutes pares sunt inter se, paria esse etiam vitia necesse est. Atqui pares esse virtutes, nec bono viro meliorem, nec temperante temperantiorem, nec forti fortiorem, nec sapiente sapientiorem posse fieri, facillime potest perspici. An virum bonum dices, qui depositum nullo teste, quum lucrari impune posset auri pondo decem, reddiderit, si idem in decem millibus pondo non [idem] fecerit? aut temperantem [eum], qui se in aliqua libidine continuerit, in aliqua effuderit? 22. Una virtus est consentiens cum ratione et perpetua constantia. Nihil huic addi potest, quo magis virtus sit: nihil demi, ut virtutis nomen relinquatur. Etenim si benefacta recte facta sunt, et nihil recto rectius: certe ne bono quidem melius quidquam inveniri potest. Sequitur igitur, ut etiam vitia sint paria: si quidem pravitates animi recte vitia dicuntur. Atqui quoniam pares virtutes sunt: recte facta, quando a virtutibus proficiscuntur, paria esse debent; itemque peccata, quoniam ex vitiis manant, sint aequalia necesse est. II. 23. *A philosophis,* inquis, *ista sumis.* Metuebam, ne a lenonibus diceres. *Socrates disputabat isto modo.* Bene hercule narras. Nam istum doctum et sapientem virum fuisse memoriae traditum est. Sed tamen quaero ex te: (quando verbis inter nos contendimus, non pugnis:) utrum de bonis est quaerendum, quid baiuli atque operarii, an, quid homines doctissimi senserint? praesertim quum hac sententia non modo verior, sed ne utilior quidem hominum vitae reperiri ulla possit. Quae vis enim est, quae magis arceat homines ab improbitate omni, quam si senserint, nullum in delictis esse discrimen? aeque peccare se, si privatis, ac si magistratibus manus adferant? quamcumque in domum stuprum intulerint, eamdem esse labem libidinis? 24. *Nihilne igitur interest,* (nam hoc dicet aliquis,) *patrem quis enecet, an servum?* Nuda ista si ponas, iudicari, qualia sint, non facile possunt. Patrem vita privare si per se scelus est: Saguntini, qui parentes suos liberos emori, quam servos vivere maluerunt, parricidae fuerunt. Ergo et parenti nonnumquam adimi vita sine scelere potest: et servo saepe sine iniuria non potest. Caussa igitur haec, non natura distinguit; quae quando utro accessit, id fit propensius; si utroque adiuncta est, paria fiant necesse est. 25. Illud tamen interest, quod in servo necando, si id fit iniuria, semel peccatur; in patris vita violanda multa peccantur. Violatur is, qui procreavit: is, qui aluit: is, qui erudivit: is, qui in sede ac domo atque in republica collocavit. Multitudine peccatorum praestat, eoque poena maiore dignus est. Sed nos in vita, non quae cuique peccato poena sit, sed quantum cuique liceat, spectare debemus: quidquid non oportet, scelus esse, quidquid non licet, nefas putare debemus. Etiamne in minimis rebus? Etiam: si quidem rerum modum fingere non possumus, animorum modum tenere possumus. 26. Histrio si paullum se movit extra numerum, aut si versus pronuntiatus est syllaba una brevior aut longior, exsibilatur et exploditur: tu in vita, quae omni gestu moderatior, omni versu aptior esse debet, ut in syllaba te peccare dices? Poetam non audio in nugis: in vitae societate audiam civem, digitis peccata dimetientem sua? Quae si visa sunt breviora, leviora quî possint videri? quum, quidquid peccatur, perturbatione peccetur rationis atque ordinis; perturbata autem semel ratione et ordine, nihil possit addi, quo magis peccari posse videatur.

PARADOXON IV.

Ὅτι πᾶς ἄφρων μαίνεται.

Omnem stultum insanire.

I. 27. Ego vero te non stultum, ut saepe; non improbum, ut semper; sed dementem et insanum rebus vincam necessariis. Sapientis animus magnitudine consilii, tolerantia rerum humanarum, contemptione fortunae, virtutibus denique omnibus, ut moenibus, septus vincetur et expugnabitur, qui ne civitate quidem pelli potest? Quae est enim civitas? Omnisne conventus etiam ferorum et immanium? omnisne etiam fugitivorum ac latronum congregata unum in locum multitudo? Certe negabis. Non igitur erat illa tum civitas, quum leges in ea nihil valebant: quum iudicia iacebant: quum mos patrius occiderat: quum, ferro pulsis magistratibus, senatus nomen in republica non erat. Praedonum ille concursus et, te duce, latrocinium in foro constitutum et reliquiae coniurationis a Catilinae furiis ad tuum scelus furoremque conversae non civitas erat. 28. Itaque pulsus ego civitate non sum, quae nulla erat: arcessitus in civitatem sum, quum esset in republica consul, qui tum nullus fuerat: esset senatus, qui tum occiderat: esset consensus populi liberi: esset iuris et aequitatis, quae vincula sunt civitatis, repetita memoria. Ac vide, quam ista tui latrocinii tela contempserim. Iactam et immissam a te nefariam in me iniuriam semper duxi: pervenisse ad me numquam putavi: nisi forte, quum parietes disturbabas, aut quum tectis sceleratas faces inferebas, meorum aliquid ruere aut deflagrare arbitrabare. 29. Nihil neque meum est neque cuiusquam, quod auferri, quod eripi, quod amitti potest. Si mihi eripuisses divinam animi mei constantiam, meas curas, vigilias, consilia, quibus respublica te invitissimo stat; si huius aeterni beneficii immortalem memoriam delevisses; multo etiam magis si illam mentem, unde haec consilia manarunt, mihi eripuisses: tum ego accepisse me confiterer iniuriam. Sed si haec nec fecisti, nec facere potuisti: reditum mihi gloriosum iniuria tua dedit, non exitum calamitosum. Ergo ego semper civis; et tum maxime, quum meam salutem senatus exteris nationibus, ut civis optimi, commendabat; tu ne nunc quidem: nisi forte idem esse hostis et civis potest. An tu civem ab hoste natura ac loco, non animo factisque distinguis? II. 30. Caedem in foro fecisti: armatis latronibus templa tenuisti: privatorum domos, aedes sacras incendisti. Cur hostis Spartacus, si tu civis? Potes autem tu esse civis, propter quem aliquando civitas non fuit? et me tuo nomine appellas, quum omnes meo discessu exsulasse rempublicam putent? Numquamne, homo amentissime, te circumspicies? numquam, nec quid facias, considerabis, nec quid loquare? Nescis, exsi-

lium scelerum esse poenam? meum illud iter ob praeclarissimas res a me gestas esse susceptum? 31. Omnes scelerati atque impii, quorum tu te ducem esse profiteris, quos leges exsilio affici volunt, exsules sunt, etiam si solum non mutarunt. An quum omnes leges te exsulem esse iubeant, non eris tu exsul? Num appellatur inimicus, qui cum telo fuerit? ante senatum tua sica deprehensa est. Qui hominem occiderit? tu plurimos occidisti. Qui incendium fecerit? aedes Nympharum manu tua deflagravit. Qui templa occupaverit? in foro castra posuisti. 32. Sed quid ego communes leges profero, quibus omnibus es exsul? Familiarissimus tuus de te privilegium tulit, ut, si in opertum Bonae Deae accessisses, exsulares. At te id fecisse, etiam gloriari soles. Quomodo igitur, tot legibus in exsilium eiectus, nomen exsulis non perhorrescis? *Romae sum,* inquis. Et quidem in operto fuisti. Non igitur, ubi quisque erit, eius loci ius tenebit, si ibi eum legibus esse non oportebit.

PARADOXON V.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς ἐλεύθερος καὶ πᾶς ἄφρων δοῦλος.
Solum sapientem esse liberum et omnem stultum servum.

I. 33. Laudetur vero hic imperator aut etiam appelletur aut hoc nomine dignus putetur. Quo modo aut cui tandem hic libero imperabit, qui non potest cupiditatibus suis imperare? Refrenet primum libidines, spernat voluptates, iracundiam teneat, coerceat avaritiam, ceteras animi labes repellat: tum incipiat aliis imperare, quum ipse improbissimis dominis, dedecori ac turpitudini, parere desierit. Dum quidem his obediet, non modo imperator, sed liber habendus omnino non erit. Praeclare enim est hoc usurpatum a doctissimis, quorum ego auctoritate non uterer, si mihi apud aliquos agrestes haec habenda esset oratio. Quum vero apud prudentissimos loquar, quibus haec inaudita non sunt, cur ego simulem, me, si quid in his studiis operae posuerim, perdidisse? Dictum est igitur ab eruditissimis viris, nisi sapientem, liberum esse neminem. 34. Quid est enim libertas? potestas vivendi, ut velis. Quis igitur vivit, ut vult, nisi qui recta sequitur, qui gaudet officio, cui vivendi via considerata atque provisa est? qui legibus quidem non propter metum paret, sed eas sequitur atque colit, quia id salutare maxime esse iudicat: qui nihil dicit, nihil facit, nihil cogitat denique, nisi libenter ac libere: cuius omnia consilia, resque omnes, quas gerit, ab ipso proficiscuntur, eodemque referuntur: nec est ulla res, quae plus apud eum polleat, quam ipsius voluntas atque iudicium: cui quidem etiam, quae vim habere maximam dicitur, Fortuna ipsa cedit: sicut sapiens poeta dixit: *Suis ea cuique fingitur moribus.* Soli igitur hoc contingit sapienti, ut nihil faciat invitus, nihil dolens, nihil coactus. 35. Quod etsi ita esse, pluribus verbis disserendum est: illud tamen et breve et confitendum est, nisi qui ita sit affectus, liberum esse neminem. Servi igitur omnes improbi. Nec hoc tam re est, quam dictu inopinatum atque mirabile. Non enim ita dicunt eos esse servos, ut mancipia, quae sunt dominorum facta nexu, aut aliquo iure civili: sed, si servitus sit, sicut est, obedientia fracti animi atque abiecti et arbitrio carentis suo, quis neget, omnes leves, omnes cupidos, omnes denique improbos esse servos? II. 36. An ille mihi liber, cui mulier imperat? cui leges imponit, praescribit, iubet, vetat, quod videtur? qui nihil imperanti negare potest, nihil recusare audet? Poscit; dandum est: vocat; veniendum: eiicit; abeundum; minatur, extimescendum. Ego vero istum non modo servum, sed nequissimum servum, etiam si in amplissima familia natus sit, appellandum puto. Atque ut in magna familia sunt alii lautiores, ut sibi videntur, servi, sed tamen servi, atrienses ac topiarii; pari stultitia sunt, quos signa, quos tabulae, quos caelatum argentum, quos Corinthia opera, quos aedificia magnifica nimio opere delectant. *At sumus,* inquiunt, *civitatis principes.* Vos vero ne conservorum quidem vestrorum principes estis. 37. Sed ut in familia, qui tractant ista, qui tergunt, qui ungunt, qui verrunt, qui spargunt, non honestissimum locum servitutis tenent: sic in civitate, qui se istarum rerum cupiditatibus dediderunt, ipsius servitutis locum paene infimum obtinent. *Magna,* inquit, *bella gessi: magnis imperiis et provinciis praefui.* Gere igitur animum laude dignum. Echionis tabula te stupidum detinet aut signum aliquod Polycleti. Mitto, unde sustuleris, [et] quomodo habeas. Intuentem te, admirantem, clamores tollentem quum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. 38. *Nonne igitur sunt ista festiva?* Sint. Nam nos quoque oculos eruditos habemus. Sed, obsecro te, ita venusta habeantur ista, non ut vincula virorum sint, sed ut oblectamenta puerorum. Quid enim censes? si L. Mummius aliquem istorum videret, matellionem Corinthium cupidissime tractantem, quum ipse totam Corinthum contempsisset: utrum illum civem excellentem, an atriensem diligentem putaret? Reviviscat M'. Curius aut eorum aliquis, quorum in villa ac domo nihil splendidum, nihil ornatum fuit praeter ipsos, et videat aliquem, summis populi beneficiis usum, barbatulos mullos exceptantem de piscina et pertractantem et muraenarum copia gloriantem: nonne hunc hominem ita servum iudicet, ut ne in familia quidem dignum maiore aliquo negotio putet? 39. An eorum servitus dubia est, qui cupiditate peculii nullam conditionem recusant durissimae servitutis? Hereditatis spes quid iniquitatis in serviendo non suscipit? quem nutum locupletis orbi senis non observat? Loquitur ad voluntatem: quidquid denunciatum sit, facit: assectatur, assidet, munerat[ur]. Quid horum est liberi? quid denique non servi inertis? III. 40. Quid? iam illa cupiditas, quae videtur esse liberalior, honoris, imperii, provinciarum, quam dura est domina! quam imperiosa! quam vehemens! Cethego, homini non probatissimo, servire coegit eos, qui sibi esse amplissimi videbantur; munera mittere, noctu venire domum ad eum, precari, denique supplicare. Quae servitus est, si haec libertas existimari potest? Quid? quum cupiditatum dominatus excessit, et alius est dominus exortus ex conscientia peccatorum, timor; quam est illa misera, quam dura servitus! adolescentibus paullo loquacioribus est serviendum: omnes, qui aliquid scire videntur, tamquam domini timentur. Iudex vero quantum habet dominatum! quo timore nocentes afficit! An non est omnis metus servitus? 41. Quid valet igitur illa eloquentissimi viri, L. Crassi, copiosa magis, quam sapiens oratio: *Eripite nos ex servitute!* Quae est ista servitus tam claro homini tamque nobili? Omnis animi debilitati et humilis et fracti timiditas servitus est. *Nolite sinere nos cuiquam servire.* In libertatem vindicari vult? Minime. Quid enim adiungit? *Nisi vobis universis.* Dominum mutare, non liber esse vult. *Quibus et possumus et debemus.*

Nos vero, siquidem animo excelso et alto et virtutibus exaggerato sumus, nec debemus nec possumus. Tu posse te dicito, quoniam quidem potes; debere ne dixeris; quoniam nihil quisquam debet, nisi quod est turpe non reddere. Sed haec hactenus. Ille videat, quomodo imperator esse possit: quum eum ne liberum quidem esse ratio et veritas ipsa convincat.

PARADOXON VI.

Ὅτι μόνος ὁ σοφὸς πλούσιος.
Solum sapientem esse divitem.

I. 42. Quae est ista in commemoranda pecunia tua tam insolens ostentatio? Solusne tu dives? pro dii immortales! egone me audivisse aliquid et didicisse non gaudeam? Solusne dives? Quid, si ne dives quidem? quid, si pauper etiam? Quem enim intelligimus divitem? aut hoc verbum in quo homine ponimus? Opinor in eo, cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit: qui nihil quaerat, nihil appetat, nihil optet amplius. 43. Animus oportet tuus se iudicet divitem, non hominum sermo, neque possessiones tuae: nihil sibi deesse putet, nihil curet amplius. Satiatus est aut contentus etiam pecunia: concedo, dives es. Sin autem propter aviditatem pecuniae nullum quaestum turpem putas, quum isti ordini ne honestus quidem possit esse ullus; si quotidie fraudas, decipis, poscis, pacisceris, aufers, eripis; si socios spolias, aerarium expilas; si testamenta amicorum exspectas, aut ne exspectas quidem, atque ipse supponis: haec utrum abundantis, an egentis signa sunt? 44. Animus hominis dives, non arca appellari solet. Quamvis illa sit plena, dum te inanem videbo, divitem non putabo. Etenim ex eo, quantum cuique satis est, metiuntur homines divitiarum modum. Filiam quis habet? pecunia est opus: duas; maiore: plures; maiore etiam. Et si, ut aiunt, Danao quinquaginta sint filiae, tot dotes magnam quaerunt pecuniam. Quantum enim cuique opus est, ad id accommodatur, ut ante dixi, divitiarum modus. Qui igitur non filias plures, sed innumerabiles cupiditates habet, quae brevi tempore maximas copias exhaurire possint; hunc quo modo ego appellabo divitem, quum ipse etiam egere se sentiat? 45. Multi ex te audierunt, quum diceres *neminem esse divitem, nisi qui exercitum alere posset suis fructibus:* quod populus Romanus tantis vectigalibus iam pridem vix potest. Ergo hoc proposito, numquam eris dives ante, quam tibi ex tuis possessionibus tantum reficiatur, ut eo tueri sex legiones et magna equitum ac peditum auxilia possis. Iam fateris igitur non esse te divitem, cui tantum desit, ut expleas id, quod exoptas. Itaque istam paupertatem vel potius egestatem ac mendicitatem tuam numquam obscure tulisti. II. 46. Nam ut iis, qui honeste rem quaerunt mercaturis faciendis, operis dandis, publicis sumendis, intelligimus opus esse quaesito: sic, qui videt domi tuae pariter accusatorum atque iudicum consociatos greges; qui nocentes et pecuniosos reos, eodem te auctore, corruptelam iudicii molientes, qui tuas mercedum pactiones in patrociniis, intercessiones pecuniarum in coitionibus candidatorum, dimissiones libertorum ad fenerandas diripiendasque provincias: qui expulsiones vicinorum, qui latrocinia in agris, qui cum servis, cum libertis, cum clientibus societates, qui possessiones vacuas, qui proscriptiones locupletium, qui caedes municipiorum, qui illam Sullani temporis messem recordetur, qui testamenta subiecta, qui sublatos tot homines: qui denique omnia venalia, delectum, decretum, alienam, suam sententiam, forum, domum, vocem, silentium: quis hunc non putet confiteri sibi quaesito opus esse? Cui autem quaesito opus sit, quis umquam hunc vere dixerit divitem? 47. Etenim divitiarum fructus in copia est: copiam autem declarat satietas rerum atque abundantia: quam tu quoniam numquam assequere, numquam omnino es futurus dives. Meam autem quoniam pecuniam contemnis; (et recte, est enim ad vulgi opinionem mediocris; ad tuam, nulla; ad meam, modica:) de me silebo: de re loquar. 48. Si censenda nobis atque aestimanda res sit, utrum tandem pluris aestimemus pecuniam Pyrrhi, quam Fabricio dabat, an continentiam Fabricii, qui illam pecuniam repudiabat? utrum aurum Samnitum, an responsum M'. Curii? hereditatem L. Paulli, an liberalitatem Africani, qui eius hereditatis Q. Maximo fratri partem suam concessit? Haec profecto, quae sunt summarum virtutum, pluris aestimanda sunt, quam illa, quae sunt pecuniae. Quis igitur (si quidem, ut quisque, quod plurimi sit, possideat, ita divitissimus habendus sit) dubitet, quin in virtute divitiae sint? quoniam nulla possessio, nulla vis auri et argenti pluris, quam virtus, aestimanda est. III. 49. O dii immortales! non intelligunt homines, quam magnum vectigal sit parsimonia. Venio enim iam ad sumptuosos: relinquo istum quaestuosum. Capit ille ex suis praediis sexcenta sestertia; ego centena ex meis: illi, aurata tecta in villis et sola marmorea facienti, et signa, tabulas, supellectilem et vestem infinite concupiscenti, non modo ad sumptum ille est fructus, sed etiam ad fenus exiguus. Ex meo tenui vectigali, detractis sumptibus cupiditatis, aliquid etiam redundabit. Uter igitur est divitior: cui deest, an cui superat? qui eget, an qui abundat? cuius possessio quo est maior, eo plus requirit ad se tuendam: an quae suis se viribus sustinet? 50. Sed quid ego de me loquor, qui morum ac temporum vitio aliquantum etiam ipse fortasse in huius saeculi errore verser? M'. Manilius patrum nostrorum memoria (ne semper Curios et Luscinos loquamur) pauper tandem fuit. Habuit enim aediculas in Carinis et fundum in Labicano. Nos igitur divitiores, qui plura habemus? Utinam quidem! Sed non aestimatione census, verum victu atque cultu terminatur pecuniae modus. 51. Non esse cupidum pecunia est: non esse emacem vectigal est. Contentum vero suis rebus esse maximae sunt certissimaeque divitiae. Etenim si isti callidi rerum aestimatores prata et areas quasdam magno aestimant, quod ei generi possessionum minime quasi noceri potest: quanti est aestimanda virtus, quae nec eripi, nec surripi potest umquam: neque naufragio nec incendio amittitur: nec vi tempestatum nec temporum perturbatione mutatur! Qua praediti qui sunt, soli sunt divites. 52. Soli enim possident res et fructuosas et sempiternas: solique (quod est proprium divitiarum) contenti sunt rebus suis, satis esse putant, quod est; nihil appetunt, nulla re egent, nihil sibi deesse sentiunt, nihil requirunt: improbi autem et avari, quoniam incertas atque in casu positas possessiones habent, et plus semper appetunt, nec eorum quisquam adhuc inventus est, cui, quod haberet, esset satis; non modo non copiosi ac divites, sed etiam inopes ac pauperes existimandi sunt.

M. TULLII CICERONIS

ORATIO DE PACE

(vel in oblivionis (*ἀμνηστίας*) laudem ad senatum in Telluris templo habita tertio post Caesaris caedem die, Graece exposita a Dione lib. XLIV. c. 23-33. ed. Reimar.)

Cap. 23. *Ἀεὶ μὲν ἔγωγε οἶμαι χρῆναι μηδένα μηδενὸς χάριν μήτε πρὸς φιλονεικίαν λέγειν, ἀλλ᾽ ὃ βέλτιστον ἕκαστος εἶναι νομίζει, τοῦτ᾽ ἀποφαίνεσθαι· δεινὸν γὰρ, εἰ τοὺς μὲν στρατηγοῦντας τούς θ᾽ ὑπατεύοντας πάντα ἀπ᾽ ὀρθῆς τῆς διανοίας ποιεῖν ἀξιώσομεν· κἂν ἄρα πως σφαλῶσιν, εὐθύνας παρ᾽ αὐτῶν καὶ τῆς τύχης ἀπαιτήσομεν· ἐν δὲ δὴ τῷ βουλεύεσθαι, ἐν ᾧ κυριώτατοι τῆς ἡμετέρας αὐτῶν γνώμης ἐσμὲν, τὰ κοινῇ συμφέροντα τῶν ἰδίων ἕνεκα πλεονεξιῶν προησόμεθα. Ἀεὶ μὲν δὴ διὰ ταῦτα, ὦ πατέρες, πάντα ἁπ᾽ ῶς καὶ δικαίως ἡγοῦμαι δεῖν ἡμᾶς συμβουλεύειν ὑμῖν· μάλιστα δὲ ἐν τοῖς παροῦσι πράγμασιν, ἐν οἷς ἂν μηδὲν πολυπραγμονήσαντες ὁμονοήσωμεν, αὐτοί τε σωθησόμεθα, καὶ τοὺς ἄλλους ἄκοντας περιποιήσομεν. Ἂν δ᾽ ἀκριβῶς πάντα ἐξετάσαι ἐθελήσωμεν, δέδοικα δὴ, μὴ κακῶς· δυσχερὲς δ᾽ οὐδὲν, ἀρχόμενος τῶν λόγων, εἰπεῖν βούλομαι.* 24. *Πρότερον μὲν γὰρ οὐκ ὀλίγος ἐξ οὗ χρόνος οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες καὶ τῆς πολιτείας ἐγκρατεῖς ὡς τὸ πολὺ ἐγίγνοντο, ὥστ᾽ αὐτοὺς ὅ, τι δεῖ βουλεύειν ὑμῖν ἐπιτάττειν, ἀλλ᾽ οὐχ ὑμᾶς ὅ, τι χρὴ πράττειν ἐκείνους προσκοπεῖν· νῦν δ᾽ ἐς τοῦτο καιροῦ πάνθ᾽ ὡς εἰπεῖν τὰ πράγματα πάρεστιν, ὥστε ἐφ᾽ ὑμῖν τε αὐτὰ εἶναι καὶ ἐς ὑμᾶς ἀνακεῖσθαι· καὶ παρ᾽ ὑμῶν, ἤτοι τὴν ὁμόνοιαν, καὶ μετὰ ταύτης τὴν ἐλευθερίαν, ἢ στάσεις καὶ πολέμους ἐμφυλίους αὖθις, καὶ ἀπ᾽ αὐτῶν καὶ δεσπότην λαβεῖν. Ὅ, τι γὰρ ἂν τήμερον ψηφίσησθε, τούτῳ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες ἀκολουθήσουσι. Τούτων οὖν οὕτως (ὥς γε ἐμαυτὸν πείθω) ἐχόντων, φημὶ δεῖν ἡμᾶς τὰς μὲν πρὸς ἀλλήλους ἔχθρας ἢ φιλονεικίας, ἢ ὅπως ἄν τις αὐτὰς ὀνομάσῃ, καταλύσασθαι, πρὸς δὲ δὴ τὴν παλαιὰν ἐκείνην εἰρήνην καὶ φιλίαν καὶ ὁμόνοιαν ἐπανελθεῖν· ἐνθυμηθέντας τοῦτό γε, εἰ μηδὲν ἄλλο, ὅτι τέως μὲν ἐκείνως ἐπολιτευόμεθα, καὶ χώρας καὶ πλούτους καὶ δόξαν καὶ συμμάχους ἐκτησάμεθα· ἀφ᾽ οὗ δὲ ἐς τὰ πρὸς ἀλλήλους κακὰ προήχθημεν, οὐχ ὅσον οὐκ ἀμείνους, ἀλλὰ καὶ πολὺ χείρους ἐγενόμεθα. Καὶ ἔγωγε τοσοῦτον δέω νομίζειν ἄλλο τι σῶσαι ἂν ἕν γε τῷ παρόντι τὴν πόλιν, ὥστ᾽ ἂν μή τι τήμερον καὶ ἤδη γε ὅτι τάχιστα προβουλεύσωμεν, οὐδ᾽ ἀναλαβεῖν δυνησόμεθα.* 25. *Σκοπεῖτε δὲ, ὡς ἀληθῆ λέγω, πρός τε τὰ παρόντα ἀπιδόντες, καὶ τὰ ἀρχαῖα ἀναλογισάμενοι. Ἢ οὐχ ὁρᾶτε μὲν τὰ γιγνόμενα; καὶ ὅτι διαιρεῖταί τε καὶ περισπᾶται ὁ δῆμος αὖθις; καὶ οἱ μὲν ταῦτα, οἱ δὲ ἐκεῖνα προαιρούμενοι, διχῇ τε ἤδη νενέμηνται, καὶ διχῇ στρατοπεδεύονται; καὶ οἱ μὲν τὸ Καπιτώλιον προκατειλήφασιν, ὥσπερ τινὰς Γαλάτας φοβούμενοι· οἱ δὲ ἐκ τῆς ἀγορᾶς πολιορκεῖν αὐτοὺς παρασκευάζονται, καθάπερ Καρχηδόνιοί τινες, ἀλλ᾽ οὐ Ῥωμαῖοι καὶ αὐτοὶ ὄντες; οὐκ ἀκούετε δὲ, ὅτι καὶ πρότερον πολλάκις, διχογνωμησάντων τινῶν, ὥστε καὶ τὸν Ἀουεντῖνόν ποτε, καὶ τὸ Καπιτώλιον, ἔστι δ᾽ οὓς αὐτῶν καὶ τὸ ἱερὸν ὄρος κατασχεῖν· ὁσάκις μὲν ἐπὶ τοῖς ἴσοις, ἢ καὶ βραχύ τι συγχωρήσαντες οἱ ἕτεροι τοῖς ἑτέροις, κατηλλάγησαν, μισοῦντές τε ἀλλήλους εὐθὺς ἐπαύσαντο, καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ τὸ λοιπὸν τοῦ χρόνου διήγαγον οὕτως, ὥστε καὶ πολλοὺς καὶ μεγάλους πολέμους κοινῇ κατορθῶσαι; ὁσάκις δὲ δὴ πρὸς φόνους καὶ σφαγὰς ἐχώρησαν, (οἱ μὲν δικαιώσει τοῦ ἀμύνεσθαι τοὺς προϋπάρξαντας, οἱ δὲ καὶ φιλονεικίᾳ τοῦ μηδενὸς ἐλασσοῦσθαι δοκεῖν, ἀπατηθέντες·) οὐδὲν πώποτε χρηστὸν ἐγένετο; τί γὰρ δεῖ πρὸς οὐδὲν ἧττον ὑμᾶς εἰδότας τὸν Οὐαλέριον, τὸν Ὁράτιον, τὸν Σατορνῖνον, τὸν Γλαύκιον, τοὺς Γράκχους λέγοντα διατρίβειν; τοιαῦτ᾽ οὖν παραδείγματα, καὶ ταῦτα οὐκ ἀλλότρια, ἀλλ᾽ οἰκεῖα ἔχοντες, μὴ μελλήσητε τὰ μὲν ζηλῶσαι, τὰ δὲ φυλάξασθαι· ἀλλ᾽ ἅτε ἀπ᾽ αὐτῶν τῶν πραγμάτων τὴν πεῖραν τῆς ἐκβάσεως, ὧν βουλεύεσθε, παρειληφότες, μηκέτι τοὺς ἐμοὺς λόγους, ὡς καὶ ῥήματα, διασκοπεῖτε, ἀλλὰ τῷ κοινῷ διαφέροντα, ὡς καὶ ἐν τῷ ἔργῳ ἤδη ὄντα, θεωρεῖτε. Οὐδὲ γὰρ ἀσαφεῖ τινι ἐνθυμήσει τἀφανὲς τῆς ἐλπίδος ἀναῤῥίψετε, ἀλλ᾽ ἐχεγγύῳ πίστει τὸ βέβαιον τοῦ λογισμοῦ προνοήσετε.* 26. *Ὑπάρχει μὲν οὖν ὑμῖν τοῦθ᾽ ὅπερ εἶπον, οἴκοθεν καὶ παρὰ τῶν προγόνων λαβοῦσιν, ὀρθῶς βουλεύσασθαι· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ ξενικοῖς παραδείγμασι χρῆσθαι ἠθέλησα, μυρία ἂν εἰπεῖν ἔχων· ἓν δ᾽ οὖν ὅμως τῆς ἀρίστης καὶ ἀρχαιοτάτης πόλεως, παρ᾽ ἧς οὐδ᾽ οἱ πατέρες ἡμῶν ἐπαγαγέσθαι τινὰς νόμους ἀπηξίωσαν, παρέξομαι· καὶ γὰρ αἰσχρὸν ἂν εἴη, τοσοῦτον ἡμᾶς καὶ τῇ ῥώμῃ καὶ τῇ γνώμῃ τῶν Ἀθηναίων ὑπερέχοντας, χεῖρον αὐτῶν βουλεύεσθαι. Ἐκεῖνοι τοίνυν (λέγω δὲ ὃ πάντες ἴστε) στασιάσαντές ποτε, καὶ ἐκ τούτου καὶ ἐκ τῶν Λακεδαιμονίων καταπολεμηθέντες, καὶ ὑπὸ τῶν δυνατωτέρων πολιτῶν τυραννηθέντες, οὐ πρότερον ἀπηλλάγησαν τῶν κακῶν, πρὶν συνθέσθαι καὶ διομολογήσασθαι, τῶν τε συμβεβηκότων σφίσι, πολλῶν που καὶ δεινῶν ὄντων, ἐπιλήσεσθαι, καὶ μηδὲν τὸ παρὰ πᾶν ὑπὲρ αὐτῶν μήτε ἐγκαλέσειν ποτὲ, μήτε μνησικακήσειν τινί. Τοιγάρτοι σωφρονήσαντες οὕτως, οὐχ ὅτι τυραννούμενοι καὶ στασιάζοντες ἐπαύσαντο, ἀλλὰ καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν εὐθύνησαν· καὶ τὴν πόλιν ἀνεκτήσαντο, καὶ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀρχῆς ἀντεποιήσαντο· καὶ τέλος, κύριοι καὶ σῶσαι καὶ ἀπολέσαι καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους αὐτοὺς καὶ τοὺς Θη-*

βαίους πολλάκις ἐγένοντο. Καίτοι εἰ ἐτεθελήκεσαν ἐκεῖνοι οἱ τὴν Φυλὴν καταλαβόντες καὶ ἐκ τοῦ Πειραιῶς κατελθόντες, τιμωρήσασθαι τοὺς ἐκ τοῦ ἄστεος ὑπὲρ ὧν ἠδίκηντο, εὔλογον μὲν ἂν πρᾶγμα πεποιηκέναι ἐδεδόκεσαν, πολλὰ δ᾽ ἂν καὶ ἐδεδράκεσαν κακὰ καὶ ἐπεπόνθεσαν. Ὥσπερ γὰρ κρείττους αὐτῶν παρὰ τὴν ἐλπίδα ἐγένοντο, τάχ᾽ ἄν τι καὶ ἡλαττώθησαν αὖθις. 27. *Οὐ γάρ ἐστιν ἐν τοῖς τοιούτοις βέβαιον οὐδὲν, οὐδὲ ἐξ ὧν ἰσχύει τις προσεπεκράτησεν· ἀλλὰ πάμπολλοι μὲν θαρσοῦντες ἔπταισαν, πάμπολλοι δὲ ζητοῦντες ἀμύνασθαί τινα προσαπώλοντο. Οὔτε γὰρ τὸ πλεονεκτούμενον ἔν τινι — πάντως ἀτυχεῖ, διότι καὶ ἀδικεῖται· οὔτε τὸ δυνάμει προὖχον πάντως κατορθοῖ, διότι καὶ προήκει. Ἀλλ᾽ ἀμφότερα ἀπὸ τῆς ἴσης καὶ τῷ παραλόγῳ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τῷ ἀσταθμήτῳ τῆς τύχης ὑποκείμενα, καὶ τὴν ῥοπὴν πολλάκις οὐ πρὸς τὸ σφέτερον εὔελπι, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀδόκητον ἐκείνων λαμβάνει. Ὅθεν ἔκ τε τούτων καὶ ἐκ τῆς φιλονεικίας (δεινὸν γάρ ἐστιν ἄνθρωπος ἀδικηθεὶς ἢ νομίσας γε ἀδικεῖσθαι) ὑπὲρ δύναμιν θρασύνασθαι· καὶ πολλοὶ πολλάκις καὶ παρὰ τὴν ἰσχὺν ἐπαίρονται διακινδυνεύειν, ὡς καὶ κρατήσοντες, ἢ οὔτι γε καὶ ἀναιμωτὶ διολούμενοι· καὶ οὗτοι τὰ μὲν, νικῶντες, τὰ δὲ, ἡττώμενοι, καὶ τοτὲ μὲν ἀντεπικρατοῦντες, τοτὲ δὲ ἀντελαττούμενοι, οἱ μὲν πασσυδὶ συναπόλλυνται, οἱ δὲ τήν γε Καδμείαν λεγομένην νίκην νικῶντες τυγχάνουσι· καὶ ἐν τῷ χρόνῳ, ὅτ᾽ οὐδὲν ὄφελός ἐστιν, αἰσθάνονται, ὅτι κακῶς ἐβουλεύσαντο.* 28. *Καὶ ὅτι ταῦθ᾽ οὕτως ἔχει, καὶ ὑμεῖς ἔργῳ μεμαθήκατε. Σκοπεῖτε δέ· ἴσχυσε τινὰ χρόνον ἐν τοῖς στασιωτικοῖς ὁ Μάριος, εἶτ᾽ ἐκπεσὼν, καὶ δύναμιν ἀθροίσας, ἴστε οἷα εἰργάσατο. Ὁμοίως ὁ Σύλλας (ἵνα μὴ τὸν Κίνναν, μηδὲ τὸν Κάρβωνα, μηδὲ τοὺς ἄλλους τοὺς διὰ μέσου καταλέγω) δυνηθεὶς τὴν πρώτην, εἶτ᾽ ἐλαττώθη· ἔπειτα δυναστεύσας, οὐδὲν ὅ, τι οὐχὶ τῶν δεινοτάτων ἔπραξε. Τί γὰρ δεῖ τὸν Μάριον τὸν δεύτερον, ἢ τὸν Κίνναν αὐτὸν, ἢ τὸν Κάρβωνα ὀνομάζειν; μετὰ ταῦτα Λέπιδος ἰδίαν τέ τινα, ὡς δὴ καὶ τούτοις ἐπεξιὼν, στάσιν ἤγειρε, καὶ πᾶσαν ὀλίγου τὴν Ἰταλίαν ἐτάραξεν. Ὡς δ᾽ ἀπηλλάγημέν ποτε καὶ τούτου, μέμνησθε ὅσα αὖ καὶ οἷα πρός τε τοῦ Σερτωρίου, καὶ πρὸς τῶν ἄλλων τῶν μετ᾽ αὐτοῦ φυγόντων ἐπάθομεν. Τί δ᾽ ὁ Πομπήϊος, τί δ᾽ ὁ Καῖσαρ αὐτὸς οὗτος; (ἵνα μηδὲν ἐνταῦθα μήτε τοῦ Κατιλίνου, μήτε τοῦ Κλωδίου μνημονεύσω) οὐ πρότερον ἐπολέμησαν ἀλλήλοις, καὶ ταῦτα συγγενεῖς ὄντες: ἔπειτα μυρίων κακῶν οὐ μόνον τὴν πόλιν ἡμῶν ἢ καὶ τὴν λοιπὴν Ἰταλίαν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν, ὡς εἰπεῖν, τὴν οἰκουμένην ἐνέπλησαν; ἆρ᾽ οὖν μετά τε τὸν Πομπηΐου θάνατον, καὶ τὸν πολὺν ἐκεῖνον τῶν πολιτῶν ὄλεθρον, ἡσυχία τις ἐγένετο; πόθεν; πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Οἶδε δὲ ἡ Ἀφρικὴ, οἶδεν ἡ Ἰβηρία τὸ πλῆθος τῶν ἑκατέρωθι ἀπολομένων. Τί οὖν; ἐπί γε τούτοις εἰρηνήσαμεν; καὶ πῶς; ὁπότε κεῖται μὲν αὐτὸς ὁ Καῖσαρ οὕτω σφαγείς· κατέχεται δὲ τὸ Καπιτώλιον, καὶ πεπλήρωται μὲν ἡ ἀγορὰ τῶν ὅπλων, πεπλήρωται δὲ καὶ πᾶσα ἡ πόλις τοῦ φόβου.* 29. *Οὕτως ἐπειδὰν ἄρξωνταί τινες στασιάζειν, καὶ τὰ βίαια ἀεὶ τοῖς βιαίοις ἀμύνεσθαι ζητῶσι, καὶ τὰς τιμωρίας μήτε πρὸς τὸ ἐπιεικὲς, μήτε πρὸς τὸ ἀνθρώπινον, ἀλλὰ πρός τε τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐξουσίαν τὴν ἐκ τῶν ὅπλων ποιῶνται, κύκλος τις ἐξ ἀνάγκης ἀεὶ τῶν κακῶν γίγνεται καὶ ἀνταπόδοσις ἐκ διαδοχῆς τῶν δεινῶν συμβαίνει. Τό, τε γὰρ εὐτυχῆσαν ὕβρει τε πλεονάζει καὶ οὐδένα ὅρον τῆς πλεονεξίας ποιεῖται, καὶ τὸ πταῖσαν, ὀργῇ τῆς συμφορᾶς, ἄν γε μὴ παραχρῆμα ἀπόληται, ἀντιτιμωρήσασθαι τὸν ἀδικήσαντα ἐπιθυμεῖ, μέχρις ἂν τὸν θυμὸν ἐκπλήσῃ· καὶ αὐτοῖς καὶ τὸ λοιπὸν πλῆθος, κἂν μὴ συμμετάσχῃ τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τῷ τε ἐλέῳ τοῦ νενικημένου, καὶ τῷ φθόνῳ τοῦ κεκρατηκότος, δεῖσάν τε ἅμα μὴ καὶ τὰ αὐτὰ ἐκείνῳ πάθῃ, καὶ ἐλπίσαν τὰ αὐτὰ τούτῳ δράσειν, συναίρεται. Καὶ οὕτω καὶ τὰ μέσα τῶν πολιτῶν στασιάζειν προάγεται· καὶ ἄλλοι τε ἐπ᾽ ἄλλοις τὸ κακὸν, προφάσει τιμωρίας τῶν ἀεὶ ἐλαττουμένων, ὥσπερ τι ἔννομον καὶ ἐγκύκλιον πρᾶγμα, ἀνταμυνόμενοι διαδέχονται, καὶ αὐτοὶ μὲν ὡς ἕκαστοι ἀπαλλάσσουσι, τὸ δὲ δὴ κοινὸν ἐξ ἅπαντος τρόπου φθείρουσιν.* 30. *Ἢ οὐχ ὁρᾶτε, πόσον μὲν χρόνον κατατετρίμμεθα πολεμοῦντες ἀλλήλοις, ὅσα δὲ καὶ οἷα ἐν αὐτῷ πεπόνθαμεν; καίτοι τί τούτου δεινότερόν ἐστι, καὶ δεδράκαμεν; καὶ τίς ἀνταριθμῆσαι δύναιτο τὸ πλῆθος τῶν χρημάτων, ἃ τούς τε συμμάχους περιδύοντες, καὶ τοὺς θεοὺς περισυλῶντες, καὶ προσέτι καὶ αὐτοὶ ἐξ ὧν οὐκ εἴχομεν συνεσφέροντες ἐπ᾽ ἀλλήλοις δεδαπανήμεθα; τίς τὸ πλῆθος τῶν ἀνδρῶν τῶν ἀπολωλότων, οὐχ ὅτι τῶν ἄλλων (ἐπεὶ τουτό γ᾽ ἀνεξεύρετόν ἐστιν), ἀλλὰ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν, ὧν εἷς ἕκαστος καὶ πᾶσαν τὴν πόλιν ἐν τοῖς ὀθνείοις πολέμοις σῶσαι καὶ ζῶν καὶ ἀποθανὼν ἐδύνατο; πόσοι μὲν γὰρ Κούρτιοι, πόσοι δὲ Δέκιοι, Φάβιοι, Γράκχοι, Μάρκελλοι, Σκιπίωνες τεθνήκασιν; οὐ μὰ Δί᾽ οὐχ ἵνα Σαυνίτας ἢ Λατίνους, ἢ Ἴβηρας, ἢ Καρχηδονίους ἀμύνωνται, ἀλλ᾽ ἵνα καὶ αὐτοὶ προσαπόλωνται. Καὶ τῶν μὲν ἐν τοῖς ὅπλοις τετελευτηκότων (εἰ καὶ τὰ μάλιστα καὶ ἐκείνων ὠδύρετο ἄν τις) ἀλλ᾽ ἧττόν γε ἄξιόν ἐστιν ὀλοφύρασθαι. Ἔς τε γὰρ τὰς μάχας ἐθελονταὶ (εἴ γε ἐθελοντὰς τοὺς ἀναγκασθέντας φόβῳ καλεῖν δεῖ) ἦλθον, καὶ θάνατον εἰ καὶ ἄδικον, ἀλλὰ ἀνδρεῖόν γε ὑπέμειναν· ἔν τε ἀγῶνι ἰσοπαλεῖ, καὶ ἐν ἐλπίδι τοῦ κἂν περιγενέσθαι καὶ κρατῆσαι, ἔπαιον ἀναισθήτως. Τοὺς δὲ ἐν ταῖς οἰκίαις καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς, τῇ τε ἀγορᾷ, τῷ τε βουλευτηρίῳ αὐτῷ, τῷ τε Καπιτωλίῳ αὐτῷ βιαίως, οὐχ ὅπως ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ γυναῖκας, οὐχ ὅπως ἀκμάζοντας, ἀλλὰ καὶ γέροντας καὶ παῖδας, οἰκτρῶς ἐξολωλότας, πῶς ἄν τις κατ᾽ ἀξίαν θρηνήσειε; καὶ ταῦτα μέν τοι τοιαῦτα, οἷα καὶ ὅσα οὔτ᾽ αὐτοί ποτε πρὸς πάντων ἅμα τῶν πολεμίων ἐπάθομεν, οὔτε ἐκείνους ἐδράσαμεν, διατεθέντες ἀλλήλους, οὐχ ὅσον οὐκ ἀχθόμεθα, οὔτ᾽ ἀπαλλαγῆναί ποτε αὐτῶν ἀνδρικῶς ἐθέλομεν, ἀλλὰ καὶ χαίρομεν, καὶ ἑορτάζομεν, καὶ εὐεργέτας τοὺς ποιοῦντας αὐτὰ ὀνομάζομεν. Καίτοι ἔγωγε οὐδ᾽ ἀνθρώπινόν τινα βίον ἡγοῦμαι τοῦτον ἡμᾶς βεβιωκέναι, ἀλλά τινων θηρίων, ἃ δι᾽ ἀλλήλων φθείρεται.* 31. *Καὶ τὰ μὲν ἤδη συμβεβηκότα τί ἂν ἐπὶ πλέον ὀδυραίμεθα (οὐ γάρ που καὶ ἀγένητα αὐτὰ ποιησαίμεθα) τῶν δὲ δὴ μελλόντων προϊδώμεθα. Διὰ γὰρ ταῦτα καὶ ἐκείνων ἐμνημόνευσα, οὐχ ἵνα τὰς κοινὰς συμφορὰς, ἅς γε μηδὲ γενέσθαι ὤφελε, καταλέξω, ἀλλ᾽ ἵνα ὑμᾶς ἐξ αὐτῶν ἀναπείσω, τὰ γοῦν λοιπὰ διασῶσαι. Τοῦτο γάρ τις μόνον τῶν κακῶν ἀπόναιτο, τὸ μηδὲν αὖθις ὅμοιον σφίσι παθεῖν φυλάξασθαι. Ἔξεστι δὲ τοῦθ᾽ ὑμῖν ἐν τῷ παρόντι μάλιστα ποιῆσαι, ἕως ἔτι τὸ δεινὸν ἄρχεται, καὶ οὔτε πολλοί που συνεστήκασιν, οἵ τε κεκινημένοι οὔτε πεπλεονεκτήκασιν ἀπ᾽ ἀλλήλων οὔτ᾽ ἠλάττωνται, ὡς τῇ ἐλπίδι τοῦ κρείττονος, ὀργῇ τοῦ καταδεεστέρου, καὶ παρὰ τὸ συμφέρον σφίσιν, ἀπερισκέπτως κινδυνεῦσαι προαχθῆναι. Καὶ*

τοῦτο μέντοι τηλικοῦτον κατορθώσετε, μήτε πόνον τινὰ πονήσαντες, μήτε κινδυνεύσαντες, μήτε χρήματα ἀναλώσαντες, μὴ σφαγὰς ποιήσαντες· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο μόνον ψηφισάμενοι, μὴ μνησικακεῖν ἀλλήλοις. 32. Εἰ γάρ τοί τινα καὶ ἡμάρτηταί τισιν, ἀλλ' οὔτι γε καιρός ἐστιν οὔτε πολυπραγμονῆσαι αὐτά, οὔτε ἐξελέγξαι, οὔτε τιμωρήσασθαι. Οὐδὲ γὰρ δικάζετέ τισιν ἂν ἐν τῷ παρόντι, ὥς τό τε πάνυ ἀκριβὲς δίκαιον ζητηθῆναι δεῖν, ἀλλὰ βουλεύεσθε περὶ τῶν ἐνεστηκότων, ὅπως ὡς ἀσφαλέστατα καταστῇ. Τοῦτο δὲ οὐκ ἂν ὑπάρξειεν ἡμῖν, εἰ μή τι παρίδοιμεν· ὥσπερ που καὶ ἐπὶ τῶν παίδων ποιεῖν εἰώθαμεν. Οὔτε γὰρ πάντα ἀκριβῶς ἐπ' αὐτῶν ἐκλογιζόμεθα, καὶ πολλὰ καὶ παρορῶμεν ἀναγκαίως. Τῶν γὰρ μετρίων ἁμαρτημάτων ἕνεκα οὐδὲν ἀνηκέστως δεῖ κολάζειν, ἀλλὰ πρᾴως σωφρονίζειν. Καὶ νῦν οὖν, ἅτε καὶ κοινοὶ παντὸς τοῦ δήμου πατέρες οὐ μόνον ὀνομαζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἀληθῶς ὄντες, μὴ καὶ πάντα διακριβολογώμεθα, ἵνα μὴ καὶ πάντες ἀπολώμεθα. Ἐπεί τοι πολλὰ μὲν ἄν τις καὶ αὐτῷ τῷ Καίσαρι ἐγκαλέσειεν, ὥστε καὶ δικαίως αὐτὸν πεφονεῦσθαι δόξαι· πολλὰ δὲ καὶ τοὺς ἀποκτείναντας αὐτὸν αἰτιάσαιτο, ὥστε καὶ τιμωρίας αὐτοὺς ἀξίους εἶναι νομισθῆναι. Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀνδρῶν ἔργον ἐστὶ στασιάσαι αὖθις ἐπιθυμούντων. Δεῖ δὲ τοὺς ὀρθῶς βουλευομένους, μὴ τὸ πάντη δίκαιον ἐξακριβοῦντας βλάπτεσθαι, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐπιεικεῖ προσχρωμένους σώζεσθαι. Ὥστε τὰ μὲν γεγενημένα ταῦτα χαλάζης τέ τινος καὶ κατακλυσμοῦ τρόπον συμβεβηκέναι νομίσαντες, λήθῃ παράδοτε· γνωρίσαντες δὲ νῦν γε ἀλλήλους, ἅτε καὶ ὁμόφυλοι, καὶ πολῖται, συγγενεῖς τε ὄντες, ὁμονοήσατε. 33. Καί, ὅπως γε μηδεὶς ὑμῶν ὑποπτεύσῃ με χαρίσασθαί τι τοῖς τὸν Καίσαρα ἀποκτείνασιν, ἵνα μὴ δίκην δῶσιν, ὅτι ποτὲ ἐν τῇ τοῦ Πομπηΐου μερίδι ἐγενόμην, βούλεσθαι· ἕν τι ὑμῖν ἐρῶ. Καὶ γάρ τοι καὶ νομίζω πάντας ὑμᾶς πεπεῖσθαι σαφῶς, ὅτι οὔτε φιλίαν, οὔτε ἔχθραν πρὸς οὐδένα πώποτε δι' ἐμαυτὸν ἀνειλόμην, ἀλλ' ἀεὶ πάντας ὑμῶν ἕνεκα, καὶ τῆς κοινῆς καὶ ἐλευθερίας καὶ ὁμονοίας, τοὺς μὲν ἐμίσησα, τοὺς δὲ ἠγάπησα. Δι' οὖν ταῦτα τὰ μὲν ἄλλα ἐάσω, βραχὺ δέ τι ὑμῖν μόνον φράσω. Τοσούτου γὰρ δέω τοῦτο ποιεῖν, καὶ μὴ τῆς κοινῆς σωτηρίας προσκοπεῖν, ὥστε καὶ τοῖς ἑτέροις οὐχ ὅτι τὴν ἄδειαν ἁπάντων, ὧν ἐπιπολάσαντες ἐπὶ τοῦ Καίσαρος ἔξω τοῦ καθεστηκότος ἐποίησαν, δοθῆναι φημὶ χρῆναι, ἀλλὰ καὶ τὰς τιμὰς καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς δωρεάς, ὅσας ἔλαβον παρ' αὐτοῦ, (καίπερ οὐκ ἀρεσκόμενός τισιν αὐτῶν,) φυλαχθῆναι. Πρᾶξαι μὲν γάρ τι, καὶ προχειρίσασθαί τι τοιοῦτον, οὐκ ἂν ὑμῖν συμβουλεύσαιμι· ἐπειδὴ δὲ γέγονεν, οὐδὲν οὐδὲ ἐκείνων οἶμαι δεῖν ὑμᾶς πολυπραγμονῆσαι. Τί γὰρ ἂν καὶ ζημιωθείητε τοσοῦτον, ἂν ὁ δεῖνα ἢ ὁ δεῖνα ἔξω τοῦ δικαίου καὶ παρὰ τὴν ἀξίαν λαβὼν ἔχῃ, ὅσον ὠφεληθείητε μήτε φόβον μήτε ταραχὴν τοῖς γε δυνηθεῖσι τότε παρασχόντες; ταῦτα μὲν ἐν τῷ παρόντι πρὸς τὸ κατεπεῖγον ἤδη λέγω· ἐπειδὰν δὲ καταστῇ τὰ πράγματα, τότε καὶ περὶ τῶν λοιπῶν σκεψόμεθα.

MARCI TULLII CICERONIS

F R A G M E N T A.

M. TULLII CICERONIS

F R A G M E N T A.

(Typi obliqui, quos cursivos vocant, supplementa fragmentis addita; asterisci singuli coniecturam, bini ** lacunam parvam, terni *** magnam, signum crucis † sedem fragmento de coniectura in media oratione assignatam, cincinni „ " fragmenti recens inventi locum iam pridem cognitum, unci [] litteras vocesve dubias notant.)*

A. FRAGMENTA ORATIONUM M. TULLII CICERÓNIS.

MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

143. Orationis pro P. QUINTIO unum vid. Adn. ad Opp. 15. c. 27.

144. Or. pro ROSCIO COMOEDO quinque a Caietano Meliore Neapolitano cum fragmento Liviano Tullianorum nomine edita partim (I. 2. 3.) Senecae sunt (cf. Niebuhrium ad Cic. orr pro Fonteio etc. Fragmm. p. 102.), partim (4.) orationis Ciceronianae pro C. Rabirio (cf. Niebuhr. ib. p. 79. sq.); quintum denique cui debeatur, incertum est. Haec omnia v. Opp. 17. extr.

145. Or. pro M. FONTEIO septem, quorum numero 7. et 10. ab Orellio sunt addita, v. Opp. 25. §§. 1-10.

146. Or. I. pro LEGE AGRARIA tria v. Opp. 29. init. In priore ed. quattuor enumeravi, quorum alterum, quod est ap. Gellium (N. A. l. XIII. c. 24.), ipsius orationis §. 12. continetur.

147. Or. pro FLACCO quindecim.

a) Ingenita levitas et erudita vanitas (int. Graecorum). (Hieronym. Comm. ad Galat. lib. I, 3. et ep. X, 3. Opp. Vol. IV, 2. p. 16. Ed. Bened.)

b) Quam benevolum hunc populo Romano, quam fidelem putatis? (Fronto Exx. Elocc. p. 368. Rom.) Haec Maio eadem videntur esse, quae exstant ap. Cic. Philipp. XI, 13, 33. „*cuius benevolentia*" etc. et verbis disparia et constructione, cuius caussa Frontoni citantur.

Hoc secundum et reliqua tredecim, quae vid. Opp. 40. inter §§. 5. et 6., Orellius primus adiecit.

148. Or. in L. PISONEM undecim, quorum prima decem vid. Opp. 50. init. A-K. Quod loco 7. Klotzius affert, Arusianus Messus p. 221. ed. Lindemann. memoriae prodidit:

Homini levi et subito filiam collocavit.

Ceterum eodem, quo Orellius, ordine haec fragmenta recensui, nisi quod eius octavum in duo h) et i) dispescui. Eodem auctore quartum d) composui e duobus, i. e. sexto et octavo Klotzii. Is vero fragmenta nescio cur in hunc redegit ordinem: a b c e g d 1. 1 d 2. f h k, omisit autem fragmentum i, uncis a me notatum, ab Orellio ascriptum fragmento i.

B. FRAGMENTA ORATIONUM DEPERDITARUM.

149. DE REGE ALEXANDRINO.

ARG. Cn. Cornelio Lentulo L. Marcio Philippo coss. 698. quum Ptolemaeus Auletes, Aegypti rex, Romam supplex confugisset, Cicero in senatu sententiis ultro citroque dictis orationem habuit de reducendo in regnum rege Alexandrino. Haec autem orationis fragmenta primus edidit A. Maius e cod. Ambros. Mediolani 1817.

I. 1. Ut rapiat, ut latrocinetur.

2. Si hercle in nostris rebus tam ad res, ad pecunias tam attenti, tam avari soleremus esse.

II. 1. Sed tamen, quae sunt nostra iudicia, tentaverat Crassus asseverare, non semel de hac Aegypti severitate, sed frequentissime praeiudicatum. Ac primo quidem, illo tempore, quo pecunia repetita esse ab Tyro, et advecta Romam videbatur, seposita iam nuper ab Alexa rege. Occurrendum est igitur, ut haec refutentur et in ipsa propositione.

2. Debent esse modestissima: quoniam quidem est hoc summi imperii, nosmet ipsos de nostris rebus iudicare.

3. Qui ex hereditate tanta unum solum nomen agnoverimus.

4. Sic est iusta caussa belli, sicuti Crassus commemoravit cum Iugurtha fuisse.

III. 1. Non patiar hanc exaudiri vocem huius imperii: ego te, nisi das aliquid, hostem; si quid dederis, regem et socium et amicum iudicabo.

2. Quum ille rex sit interfectus, hunc puerum in Syria fuisse.

3. Atque illud etiam constare video, regem illum, quum reginam sororem suam, caram acceptamque populo, manibus suis trucidasset, interfectum esse impetu multitudinis. (Haec Asconius.)

4. Difficilis ratio belli gerendi; at plena fidei, plena pietatis. (Aquila c. 14. p. 154. Fortun. Rhetor. l. II. in Partitione et in Hypophoris. Marcian. Capella de Rhetorica p. 428. ed. Capperon.)

150. IN CLODIUM ET CURIONEM.

(Cum supplementis ed. Beier.)

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

Apud Graecos *huiusmodi genera orationum* ἐπαινοῦντα καὶ ψέγοντα nominantur, continentia ferme laudes et vituperationes. Non enim rei postulantur a Tullio vel C. Curio vel P. Clodius; sed quoniam habuerant in senatu quamdam iurgiosam decertationem, visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque proscindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur. Sed enim principium huius offensae fertur a P. Clodii i*nces*tu descendisse. Nam visus est in domo pontificis maximi C. Caesaris eiusdemque praetoris incestum fecisse cum eius uxore Pompeia eo tempore, quo per Vestales virgines et matronas honestissimas in operto Bonae deae sacrificium viris omnibus inaccessum fiebat: unde elapso tamen Clodio magna invidia percrebruit et

infamia caerimoniarum, ut senatus decernere cogeretur, omni diligentia consulum pervestigandum, si quod esset publicis religionibus illatum flagitium. Accedebat huc etiam praeiudicium quoddam C. Caesaris ipsius pontificis, qui uxorem suam illico repudiavit. Post quod reus de incesto factus est P. Clodius, accusante L. Lentulo, defendente C. Curione patre. Nam tres illis temporibus Curiones illustri nomine exstiterunt atque ita in libris adhuc feruntur: Curio avus, qui Servium Fulvium incesti reum defendit, et hic C. Curio pater, qui P. Clodio adfuit, et tertius ille Curio tribunicius, qui bello civili Pompeiano in Africa periit: quum *enim* esset partium Caesaris, oppressus est ab equitibus Iubae regis. Sed hactenus de Curionibus dictum sit. Multum diuque habitis concertationibus ante iudicium, P. Clodius a turbulenta multitudine, ne caussam diceret, non sine impetu seditionis adiutus est, auctore huius conspirationis Q. Fufio Caleno tribuno pl., cuius mentionem creberrimam Tullius in Philippicis orationibus facit, obstante vero paene universo senatu pro sanctimonia religionum adversus crimen incesti. Iudices tamen ad extremum dati sunt. Et primo quidem ab senatu praesidium petiverant, *ut* de Clodio potentissimo homine liberius iudicaretur. Verum ita res cecidit, ut in eum multi grave testimonium dicerent, quorum in numero M. ipse Tullius interrogatus ait, ad se salutatum venisse ipsa die Clodium, qua se ille contenderat Interamnae fuisse millibus passuum ferme XC ab Urbe disiunctum: quo scilicet videri volebat incesti Romae committendi facultatem non habuisse. Et post haec ab iudicibus XXV damnatus est. Praevaluit tamen ad eius victoriam maior eorum numerus, qui absolverunt. Nam XXXI pro eo sententiae latae sunt. Inde igitur capitalis inimicus in M. Tullium coepit efferri. Et quum illo anno *po*testate quaestoria fungeretur, apud populum creberrimis eum concionibus lacessebat. Minas quin immo praetendens, ad familiam se plebeiam transiturum, ut tribunus pl. fieret, denuntiabat. Quibus minacissimis illius vocibus vehementer et acerrimo spiritu hac oratione Cicero respondit, duorum, tam ipsius, quam Curionis.

(Hoc veteris scholiastae argumentum, et quae huic subiecta sunt orationis fragmenta, praeter quattuor e Quinctiliano, duo e Nonio, unum ex horum utroque et Rufiniano, et unum ex ipso Cicerone iam diu cognita, primum edita a Maio e cod. Ambrosiano Mediolani 1814. *supplementis codicis Taurinensis Peyron auxit* 1824. *Ceterum Nonius orationem etiam omisso Curionis nomine commemorat.)*

I. † Statueram, P. C., quoad reus esset P. Clodius, nihil de illo neque apud vos neque alio ullo in loco dicere. *Tametsi acerbissimum et capitale mihi odium minis* † ac furiosis concionibus indixerat, (quod simul ab eo mihi et rei publicae denuntiabatur,) *tamen neque dixi quidquam pro testimonio, nisi quod erat ita notum atque testatum, ut non possem praeterire, et facile patiebar*, † nihil me addere ad alterius periculum. *Non enim illum reum, sed millies condemnatum arbitrabar, nisi religio, nisi pudicitia, nisi iudiciorum fides, nisi senatus auctoritas omnis concidisset.* † Sin esset iudicatum, non videri virum venisse, quo iste venisset, *non magno opere intelligebam esse nobis laborandum, ne ita, ut sperarunt mali, alacris exsultaret improbitas in victoria.* Ut ille iudicio tamquam e naufragio nudus emersit: † perturbatio istum mentis et quaedam scelerum offusa caligo et ardentes Furiarum faces excitarunt, *praesertim quum eum frustrata esset spes, cui inhiaverat cupiditati suae blandiens, ut opimae provinciae proconsuli quaestor auctoritate senatus adderetur.* (Ascon. Quinctil. l. VIII, c. 3. §. 81. l. IX, c. 3. §. 47.)

II. † Ac vide, an facile fieri tu potueris, quum is factus non sit, cui tu concessisti † Syriam sibi extra ordinem polliceri. (Ascon. Quinctil. l. V, 10, 92.)

Quum igitur † creditoribus suis spem ostentare provinciae videretur, augens magnum quemdam cumulum aeris alieni: *ut* ingemuit gravius timidior quidam creditor; confirmat se comitiis consularibus Romae futurum. (Asconius.)

Quum vero ipsa iam sortitio provinciarum exspectaretur: † tanto prius ad aerarium venit, ut ibi ne scribam quidem quemquam offenderet. (Asconius.)

III. *Atque etiam simulabat se, ut tribunus plebis fieret, contaminatis gentibus, iure Quiritium legitimo tutelarum et hereditatum relicto, amissis sacris paternis, in adoptiva transiturum:* † quibus iste, qui omnia sacrificia nosset, facile ab se deos placari posse arbitrabatur. (Quinctil. l. IX, c. 2. §. 96.)

† Quum se ad plebem transire velle diceret, sed misere fretum transire cuperet: hanc loquacem Siciliam non despexit. (Asconius.)

Iam vero ex iudicio tam egens emissus, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt, et ad aliquod severius iudicium reservatus, ut in concionem ad popularem iactationem escenderat, aperte victrice nequitia ac libidine exsultans et triumphans: † accesserunt ita pauci, ut eum non ad concionem, sed sponsum diceres advocasse. (Asconius.)

Quasi vero periculum sit in spondendo pro eo, † cuius satisdationes semper *iudicantur* induci! (Asconius.)

Nunc ego furialibus illis vocibus respondebo, quas tu, o coenum! o labes! o pestis importuna! in concionibus misisti. Nam quae ad fautorem tui flagitii, patroni tui filium, pertinent: quamvis ille operarum ac gregalium tuorum dux in concionibus meo nomine ad invidiam usus sit, contumelioseque me laeserit; tamen haec nunc, quantum res patiatur, antiquae, quae mihi cum patre eius adhuc fuit, amicitiae et necessitudini condonanda potius intel † ligo, quam in absentem esse dicenda.

IV. Primum homo durus ac priscus invectus est in eos, qui mense Aprili apud Baias essent et aquis calidis uterentur. Quid cum hoc homine nobis tam tristi ac severo? Non possunt hi mores ferre hunc tam austerum et tam vehementem magistrum, per quem hominibus maioribus natu ne in suis quidem praediis impune tum, quum Romae nihil agitur, liceat esse valetudinique servire. Verumtamen ceteris *possit* ignoscere; *ei* vero, *qui villam habeat* in illo loco, nullo modo. Quid homini, inquit, Arpinati cum Baiis, agresti ac rustico? Quo loco ita fuit caecus, ut facile appareret vidisse eum, quod fas non fuisset: nec enim respexit, illum ipsum patronum libidinis suae non modo apud Baias esse, verum eas ipsas aquas habere, quae gustu tamen Arpinatis fuissent. Sed videte metuendam inimici et hostis bilem et licentiam! Is me dixit aedificare; ubi nihil habeo, ibi fuisse. *Quomodo* enim non *mirer* amentem adversarium, qui id obiiciat, quod vel honeste confiteri, vel manifesto redarguere possis?

V. »Nam rusticos ei nos videri minus est mirandum, qui manicatam tunicam et mitram et purpureas fascias habere non possumus. Tu vero festivus, tu elegans, tu solus urbanus, quem decet muliebris ornatus, quem incessus psaltriae, qui effeminare vultum, attenuare vocem, levare corpus potes.«

O singulare prodigium! At, o monstrum! nonne te huius templi, non Urbis, non vitae, non lucis pudet? Tu, qui indutus muliebri veste fueris, virilem vocem audes emittere, cuius importunam libidinem et stuprum cum scelere coniunctum ne subornandi quidem mora retardavit? »Tune, quum vincirentur pedes

»fasciis, quum calautica capiti accommodaretur,« (Non. v. calautica p. 537.) quum vix manicatam tunicam in lacertos induceres, »quum strophio accurate praecingerere,« (Non. v. Strophium p. 538.) in tam longo spatio numquam te Appii Claudii nepotem esse recordatus es? Nonne, etiamsi omnem mentem libido averterat, tamen (E codice Taurin.) *exiturum per atrium imagines maiorum tuorum te a tanto scelere etiam mutae revocare debuerunt? Quem enim umquam audisti maiorum tuorum, qui et sacra privata coluerunt et publicis sacerdotiis praefuerunt, quum sacrificium Bonae deae fieret, interfuisse? Neminem; ne illum quidem, qui caecus est factus.* † Sed, credo, postquam speculum tibi allatum est, longe te a pulchris abesse sensisti. (Asconius. Nonius v. Longum p. 339. v. Speculum p. 434.)

At sum, inquit, haud ita illiberali facie. — † Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, *ac non de flagitio tuo, quo maiorum imagines funestas!* (Rufinian. c. 2. p. 197. ed. Ruhnk.)

VI. At sum, inquit, absolutus. — Novo quidem, hercle! more; cui uni absoluto lites aestimatae sunt. (Asconius.)

Iuranti, inquit, tibi iudices non crediderunt. † Quasi ego non contentus sim, quod mihi quinque et viginti iudices crediderunt! *triginta unus tibi nihil crediderunt,* qui sequestres abs te locupletes acceperint *manifesti periurii et praesidium a nobis petierint.* (Ascon.)

VII. † Integritas tua te purgavit, mihi crede; pudor eripuit; vita anteacta servavit. † Quattuor tibi sententias solas ad perniciem defuisse? (Quinctilian. l. VIII. c. 6. §. 56. et Ascon.)

Tu quidem prae te fers pecuniam te recepturum, qua sententias emisti eorum, qui te crimine liberarunt. Quem vero tam stultum fore existimas, ut pecuniam, quam acceperit, reddat? † Nam L. quidem Cotta, *quod in iudice spectari et fortuna deberet et dignitas, ita iudicatum amplissimorum ordinum delectis viris patere voluit,* † ut posthac lege Aurelia iudex esse non possit, *nisi salvis nummis quisquam illorum, quos fames magis, quam fama commovit, ut, quod omnes non modo homines, verum etiam pecudes factum esse sciant, id statuerent non videri factum. Sed nolite una plaga accepta, P. C., concidere; nolite deficere. Vulnus est eiusmodi, quod mihi nec dissimulandum nec pertimescendum videtur, ne aut ignorando stultissimi aut metuendo ignavissimi iudicemur. Bis absolutus est Lentulus, bis Catilina. Hic tertius iam est a iudicibus in rempublicam immissus.*

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

Erras, Clodi: non te iudices Urbi, sed carceri reservarunt: neque te retinere in civitate, sed exsilio privare voluerunt. Quamobrem, P. C., erigite animos, retinete vestram dignitatem: manet illa in republica bonorum consensio: dolor accessit bonis viris, virtus non est imminuta: nihil est damni factum novi, sed quod erat, inventum est in unius hominis perditi iudicio: plures similes reperti sunt. (Cic. ad Att. lib. I. ep. 16. §. 5.)

151. DE CONSULATU SUO.

Patricius dubitat, utrum hic corruptus sit locus poematis de consulatu, an orationis. Orationem enim meditatus erat Cicero, hoc se magistratu abdicaturus: quam ne haberet, Metellus trib. pl. prohibuit.

Quorum luxuries fortunata censa peperit. (Nonius v. Census p. 202.)

152. PRO C. CORNELIO ORAT. I.

ARGUMENTUM ASCONII.

Cornelius homo non improbus vita habitus est. Fuerat quaestor Cn. Pompeii, dein tribunus pl. C. Pisone consule biennio ante, quam haec dicta sunt. In eo magistratu ita se gessit, ut iustior, [sed] pertinacior videretur. Alienatus autem a senatu ex hac caussa. Retulerat ad senatum, ut, quoniam exterarum nationum legatis pecunia mutua magna daretur usura, turpiaque et famosa ex eo lucra fierent, ne quis legatis exterarum nationum pecuniam expensam ferret. Cuius relationem repudiavit senatus: et decrevit satisfactum videri eo S. C. quod ante annos aliquot Cn. Domitio, C. Caelio consulibus factum erat, quum senatus ante paucolos annos illo S. C. decrevisset, ne quis Cretensibus pecuniam mutuam daret. Cornelius, ea re offensus senatui, questus est de ea re in concione, exhauriri provincias usuris; providendum, ut haberent legati, unde in praesentia pecuniam creditoribus darent: promulgavitque legem, qua auctoritatem senatus minuebat, ne quis, nisi per populum, legibus solveretur: quod antiquo quoque iure erat cautum. Itaque in omnibus S. C., quibus tum aliquem legibus solvi placebat, adiici erat solitum, ut de ea re ad populum ferretur: sed paullatim ferri erat desitum, resque iam in eam consuetudinem venerat, ut postremo ne adiiceretur quidem in S. C. de rogatione ad populum ferenda, eaque ipsa S. C. per pauculos admodum fiebant. Indigne eam Cornelii rogationem tulerant potentissimi quique ex senatoribus, quorum gratia magno opere minuebatur. Itaque P. Servilius Globulus tribunus pl. inventus erat, qui C. Cornelio obsisteret. Is, ubi legis ferundae dies venit, et praeco subiiciente scriba verba legis recitare populo coepit, et scribam subiicere, et praeconem pronuntiare passus non est. Tum Cornelius ipse codicem recitavit, quod quum improbe fieri C. Piso consul vehementer quereretur, tollique ea re tribuniciam intercessionem diceret, gravi convicio a populo exceptus est. Et quum ille eos, qui sibi intentabant manus, prendi a lictore iussisset, fracti eius fasces cuncti lapidesque etiam ex ultima concione in consulem iacti. Quo tumultu Cornelius perturbatus concilium dimisit. Actum deinde eadem de re in senatu est magnis contentionibus. Tum Cornelius ita ferre rursus coepit, ne quis in senatu legibus solveretur, nisi CC affuissent, neve quis, quum solutus esset, intercederet, quum de ea re ad populum ferretur. Haec sine tumultu res acta est: nemo enim negare poterat, pro auctoritate senatus esse eam legem: sed tamen eam tulit invitis optimatibus, qui vel pauci senatusconsultum facere solebant. Aliam deinde legem Cornelius, etsi nemo repugnare ausus est, multis tamen invitis tulit, ut praetores ex edictis suis perpetuis ius dicerent. Quae res tum gratiam ambitiosis praetoribus, qui varie ius dicere assueverant, sustulit. Alias quoque complures leges Cornelius promulgavit: quibus plerique collegae intercesserunt: per quas contentiones totus prope tribunatus eius peractus est. Sequenti deinde anno M. Lepido, L. Volcatio coss. quo anno praetor Cicero fuit, reum Cornelium duo fratres Cominii lege Cornelia de maiestate fecerunt. Detulit nomen Publius, subscripsit Caius; et quum P. Cassius praetor decimo die, ut mos est, adesse iussisset, eoque die ipse non affuisset, seu avocatus propter publici frumenti curam, seu gratificans reo: circumventi sunt ante tribunal eius accusatores a notis operarum ducibus, ita ut mors intentaretur, si mox non desisterent. Quam perniciem vix effugerunt interventu consulum, qui advocati rei descenderant. Et quum in scalas quasdam Cominii fugissent, clausi in noctem ibi se occultaverunt, deinde per tecta vicinarum aedium profugerunt ex Urbe. Postero die quum P. Cassius assedisset, et citati accusatores non adessent, exemptum nomen est de reis Cornelii. Cominii autem magna infamia flagraverunt, vendidisse silentium magna pecunia. Sequente deinde anno L. Cotta, L. Torquato coss. (a. 689. p. U. c.), quo haec oratio a Cicerone praetore dicta est, quum prima parte M. Manilius, qui iudicium per operarum duces turbaverat, ** deinde quod ex S. C. aono coss. praesidebant, et iudicio non respondisset, atque esset damnatus, ** recreavisset, iam accepta pecunia tollere ait Cornelium lege maiestatis. Res acta est magna exspectatione paucos ante. M*. ergo Cornelius, perterritus Manilii exitu, in iudicium adhibuit, ut ne clamor quidem illius ab advocatis eius oriretur. Dixerunt in eum infesti testimonia principes civitatis, qui plurimum in senatu poterant, Q. Hortensius, Q. Catulus, Q. Metellus Pius, L. Lucullus, M. Lepidus. Dixerunt autem hoc: vidisse se, quum Cornelius in tribunatu codicem pro rostris ipse recitaret: quod ante Cornelium

nemo fecisse existimaretur. Volebant videri, se indicare eam rem magno opere ad crimen imminutae maiestatis tribuniciae pertinere. Etenim prope tollebatur intercessio, si id tribunis permitteretur. Cicero, quia non poterat negare id factum esse, eo confugit, ut diceret, non ideo, quod lectus sit codex a tribuno, imminutam esse tribuniciam potestatem. Qua vero arte et scientia orationis, ita ut et dignitatem clarissimorum civium, contra quos dicebat, non violaret, et tamen auctoritate eorum laedi reum non pateretur! quantaque moderatione rem tam difficilem aliis tractaverit, lectio ipsa declarabit. Adiumentum autem habuit, quod, sicut diximus, Cornelius, praeter districtum propositum adversus principum voluntatem, caetera vita nihil fecerat, quod magno opere improbaretur: praeterea quod ipse Globulus, qui intercesserat, aderat Cornelio, et quod ipsum quoque diximus, quod Cornelius Pompeii Magni quaestor fuerat apud duas praefecturas equitum Rom. et tribunos, et ex tertia quoque parte apud plerosque, exceptis iis familiaris principum civitatis. Res acta est magno conventu magnaque exspectatione, quis eventus iudicii futurus esset. A summis viris dici testimonium, et id, quod ii dicerent, confiteri reum animadvertebant. Exstat oratio hominis accusatoris: quam sumere in manus est aliquod operae pretium non solum propter Ciceronis orationes, quas pro Cornelio habemus, sed etiam propter semet ipsam: Cicero ipse significat quatriduo Cornelium defendisse, quas actiones contulisse eum in duas orationes apparet. Iudicium id exercuit Q. Gallius praetor.

VERSU A PRIMO CIRCITER CLXI.

* * * * *
* * * * *

1. Postulatur apud me praetorem primum de pecuniis repetundis. Prospectat videlicet Cominius, quid agatur. Videlicet homines foeneos in medium ad tentandum periculum proiectos.

2. Quid? Metellus summa nobilitate ac virtute, quum bis iurasset: semel privatim a patre; iterum publice: a lege coactus destitit accusatione. An vi? an veritate? In quo suspicionem omnem tollit C. Curionis virtus ac dignitas, et Q. Metelli adolescentia, ad summam laudem omnibus rebus ornata.

3. Legem, inquit, de libertinorum suffragiis Cornelius cum Manilio dedit. Quid est hoc, DEDIT? An tulit? an rogavit? an hortatus est? Nam tulisse ridiculum est, quasi legem aliquam aut ad scribendum difficilem, aut ad excogitandum reconditam. Quae lex paucis his annis non modo scripta, sed etiam lata esset.

4. In quo quum multa reprehensa sint, tum in primis celeritas actionis.

5. Petivit tamen a me praetore maxima contestatione, ut caussam Manilii defenderem.

VERSU A PRIMO DCCCCL. (Dicit de eodem Manilii tribunatu.)

6. Nam quum is tribunus plebis duas leges tulisset in eo magistratu, unam perniciosam, alteram egregiam: quod summam rempublicam laesit, id ab ipso tribuno abiectum est. Bonum autem in summa republica manet.

(Dicit de disturbato iudicio Maniliano.)

7. Aliis ille in illum furorem magnis hominibus auctoribus impulsus est, qui aliquod institui exemplum disturbandorum iudiciorum perniciosissimum, temporibus suis accommodatissimum, meis alienissimum rationibus, cupierunt.

VERSU CIRC. CXI.

8. Possum dicere, hominem summa prudentia clarum C. Cottam de suis legibus abrogandis ipsum ad senatum retulisse.

SEQUITUR.

9. Possum et eiusdem Cottae legem de iudiciis privatis anno post, quam lata sit, a fratre eius abrogatam.

STATIM.

10. Legem Liciniam et Muciam de civibus regundis, quam duo consules, omnium, quos vidimus, sapientissimi, tulissent, video constare inter omnes. non modo inutilem, sed perniciosam reipublicae fuisse.

11. Quattuor omnino genera sunt, iudices, in quibus per senatum, more maiorum, statuatur aliquid de legibus. Unum est eiusmodi, placere legem abrogari: ut Q. Caecilio, M. Iunio consulibus, quae leges rem militarem impedirent, ut abrogarentur. Alterum, quae lex lata esse dicatur, ea non videri populum teneri: ut L. Marcio, Sex. Iulio consulibus, de legibus Liviis. Tertium est de legum abrogationibus. Quo de genere persaepe senatusconsulta fiunt, ut nuper de ipsa lege Calpurnia, quae derogaretur.

12. P. Africanus ille superior, ut dicitur, non solum a sapientissimis hominibus, qui tum erant, verum etiam a se ipso saepe accusatus est, quod, quum consul esset cum Ti. Longo, passus esset tum primum a populari consessu senatoria subsellia separari.

CIRCA MEDIUM. (Quo loco numerat, quum lex feratur, quot loca intercessionis sunt, iubet dicere.)

13. Est utique ius vetandi, quum ea feratur, quamdiu non perfertur: quamdiu qui suffragii ferundi caussa conveniunt, huc et illuc transferuntur, dum privati dicunt: dum tabellae diribentur: dum sitella defertur: dum aequantur sortes: dum sortitio fit: et si qua sunt huius generis alia.

PAULLO POST.

14. Unum tamen, quod hoc ipso tribuno plebis factum est, praetermittendum non videtur. Neque enim maius est legere codicem, quum intercedatur, quam sitellam ipsam cum ipso intercessore deferre, nec gravius, incipere ferre, quam perferre, nec vehementius, ostendere se laturum invito collega, quam ipsi collegae magistratum derogare, nec criminosius, tribus ad legem accipiendam, quam ad collegam reddendum privatim intro vocare: quae vir fortis huius collega Aulus Gabinius in re optima fecit omnia; neque quum salutem populo Romano atque omnibus gentibus finem diuturnae captivitatis, turpitudinis et servitutis afferret, passus est, plus unius collegae sui, quam universae civitatis, vocem valere et voluntatem.

15. At enim de corrigenda lege retulerunt.

16. Idem, nisi haec ipsa lex, quam C. Cornelius tulit, obstitisset, decrevissem id, quod palam iam isti defensores iudiciorum pugnaverunt, senatui non placere, id iudicium de Sullae bonis fieri. Quam ego caussam longe aliter praetor in concione defendi, quum id dicerem, quod iidem iudices postea statuerunt, iudicium aequiore tempore fieri oportere.

STATIM.

17. Antea vero quam multarum rerum iudicia sublata sint, et quia scitis, praetereo, et ne quem in iudicium oratio mea revocare videatur.

PAULLO POST.

18. Non Cn. Dolabella C. Volcatium, honestissimum virum, communi et quotidiano iure privasset. Non denique homo illorum et vita et prudentia longe

dissimilis, sed tamen nimis in gratificando iure liber, L. Sisenna, bonorum Cn. Cornelii possessionem ex edicto suo P. Scipioni, adolescenti summa nobilitate, eximia virtute praedito, dedisset. Quare quum ambitum populus Romanus videret, et quum a tribunis plebis doceretur, nisi poena accessisset in divisores, exstingui nullo modo posse, legem hanc Cornelii flagitabat: illam, quae ex senatusconsulto ferebatur, repudiabat.

ET EADEM DE RE PAULLO POST.

19. Ut spectaculum illud duorum designatorum consulum calamitate, re et tempore salubre ac necessarium, genere et exemplo miserum ac funestum, videremus.

20. Quid ego nunc tibi argumentis respondeam, posse fieri, ut alius aliquis Cornelius sit, qui habeat Philerotem? Res nota est, vulgare nomen esse Philerotis, Cornelios vero ita multos, ut iam etiam collegium constitutum sit.

21. At enim extremi ac difficillimi temporis vocem illam, C. Corneli, consulem mittere coegisti, qui rempublicam salvam esse vellent, ut ad legem accipiendam adessent.

22. Plebem ex Maniliana offensione victam et domitam esse dicit; ante vestros annos propter illius tribuni plebis temeritatem posse adduci, ut omnino ne illius potestate abalienemur** qui restituerunt eam potestatem, alterum nihil unum posse contra multos, alterum longe abesse.

23. Tanta igitur in illis virtus fuit, ut anno XVI. post reges exactos, propter nimiam dominationem potentium, secederent, leges sacratas ipsi sibi restituerent, duos tribunos crearent, montem illum trans Anienem, qui hodie Mons Sacer nominatur, in quo armati consederant, aeternae memoriae caussa consecrarent. Itaque auspicato postero anno X tribuni plebis comitiis curiatis creati sunt.

24. Tum interposita fide per tres legatos, amplissimos viros, Romam armati reverterunt: in Aventino consederunt: inde armati in Capitolium venerunt: decem tribunos plebis per pontificem, quod magistratus nullus erat, creaverunt. Etiam haec recentiora praetereo: ponam principium iustissimae libertatis, Cassiam; qua lege suffragiorum vis potestasque convaluit: alteram Cassiam, quae populi iudicia firmavit.

Dicit de nobilibus.

25. Qui non modo cum Sulla, verum etiam, illo mortuo, semper hoc per se summis opibus retinendum putaverunt, inimicissimi C. Cottae fuerunt, quod is consul paullum tribunis plebis non potestatis, sed dignitatis addidit.

26. Quamdiu quidem hoc animo erga nos illa plebs erit, quo se ostendit, quum legem Aureliam, quum Rosciam, non modo accepit, sed etiam efflagitavit.

27. Memoria teneo, quum primum senatores cum equitibus Romanis lege Plotia iudicarent, hominem diis ac nobilitati perinvisum, Cn. Pompeium, caussam lege Varia de maiestate dixisse.

28. Ut ab Iove optimo maximo ceterisque diis deabusque omnibus opem et auxilium petam. (Priscian. l. VII. c. 3. §. 11.)

29. Nihil senatui detraxisse Cornelium. (Fronto Exx. Elocc. p. 508.)

30. Ex promulgatione trinundinum dies ad ferendum potestasque venisset. (Prisc. l. VII. c. 3. §. 9.)

31. Codicem attigit. (Quinctil. l. V. c. 13. §. 26.)

32. Repugnare — dicit Cicero —, ut divisores, quos honoris sui ministros esse voluerat, lege ambitus vellet affligere. (Marcian. Capella de Rhetorica p. 421. ed. Capperon.)

33. Quae intermissa complures annos. (Prisc. l. VII. c. 17. §. 86.)

34. Num alicui gratificabatur aut homini aut ordini? (Idem l. VIII. c. 15. §. 82.)

35. Coeptum igitur per eos, qui agi volebant, desitum est per hunc, qui decessit. (Priscian. l. X. c. 7. §. 40. c. 9. §. 55.)

36. Circuitis rostris eiicerentur lapidibus homines. (Idem l. VIII. c. 15. §. 82.)

37. Refertum tribuniciis legibus, exhaustum a quibus sit, ipsi sciunt. (Aquila c. 16. p. 156.)

38. Qui eloquentia ceteris antecellit. (Prisc. l. X. c. 6. §. 36.)

39. Demi medius fidius de his tormentis aliquantum malim. (Fronto Exx. Elocc. p. 511.)

40. Ad miserrimum crudelissimumque dominatum dedi patiamini. (Idem ibid. p. 507.)

41. Cui (sic Mai., vulgo: cur) nunc redeant, si tum gratiae concesserint. (Idem ibid. p. 503.)

42. Quid, quod ne cum iis quidem expertus es, quos duces operarum fuisse dixisti? (Idem ibid. p. 511.)

43. Eiusmodi mihi duos laqueos in caussa esse propositos, ut, si me altero expedissem, tenerer altero. (Idem ibid. p. 513.)

44. Aperuit fores scalarum. (Acro ad Hor. Serm. I. 2, 67.)

45. Legite, ut legebatis; hinc intelligetis nulla tenuissima suspicione describi aut significari Cornelium. (Boëth. de Defin. p. 659. in edit. Bas.)

46. Maiestas est in imperio, atque in omni populi Romani dignitate. (Quinctil. l. VII. c. 3. §. 35.)

47. Obiecta est paullo liberalior vita. (Idem ibid.)

153. PRO C. CORNELIO ORAT. II.

1. Pugnem aperte contra nobilissimorum hominum voluntates? studia, consilia cogitationesque eorum aperiam? (Aquila c. 10. p. 151. et Marc. Capell. l. V. p. 171.)

2. O callidos homines! o rem excogitatam! o ingenia metuenda! testes dare volumus. Quem quaeso nostrum fefellit, ita vos esse facturos? (Cic. Orat. c. 67. §. 225.)

3. Num in eo, qui sint hi testes, haesitatis? Ego vobis edam duos. Reliqui sunt de consularibus, inimici tribuniciae potestatis. Pauci praeterea assentatores eorum atque asseclae subsequuntur. (Asconius.)

4. Sed si familiariter ex Q. Catulo, sapientissimo viro atque humanissimo, velim quaerere: utrius tandem tibi tribunatus minus probari potest, C. Cornelii, an, non dicam P. Sulpicii, non L. Saturnini, non C. Gracchi, non Tiberii: neminem, quem isti seditiosum existimant, nominabo: sed avunculi tui, Q. Catule, clarissimi, patriaeque amantissimi viri; quid mihi tandem responsurum putatis? (Idem.)

POST XX VERSUS A PRAECEDENTI.

5. Quid? avunculus tuus, clarissimus vir, clarissimo patre, avo, maioribus, credo, silentio, favente nobilitate, nullo intercessore comparato, populo Romano dedit et potentissimorum hominum collegiis eripuit cooptandorum sacerdotum potestatem? (Asconius.)

SEQUITUR.

6. Quid? idem Domitius M. Silanum, consularem hominem, quemadmodum tribunus pl. vexavit? (Idem.)

7. Haec est controversia eiusmodi, ut mihi tribunus pl. Cn. Domitius, Catulo** M. Terpolius contemptissimum nomen eiectum esse ex iis, qui tribuni pl. fuerunt. (Idem.)

8. Nam neque me divitiae movent, quibus omnes Africanos et Laelios multi venalitii mercatoresque superarunt, neque vestis aut caelatum aurum et argentum, quo nostros veteres Marcellos Maximosque multi eunuchi e Syria Aegyptoque vicerunt. Neque vero movent me ornamenta ista villarum, quibus L. Paullum et Mummium, qui rebus his Urbem Italiamque omnem referserunt, ab aliquo video perfacile Deliaco aut Syro potuisse superari. (Cic. Or. c. 70. §. 232. Quinct. l. IX. c. 4. §. 14. Non. v. Venalicii p. 188. Prisc. l. X. c. 9. §. 49.)

9. Quis tam abundans copiis. (Prisc. l. XVIII. c. 2. §. 19. Fronto Exx. Elocc. p. 487.)

10. Da mihi potestatem, eos, qui tum adfuerunt Cornelio, nominandi. (Fronto Exx. Elocc. p. 492.)

11. Facite, ut facitis, qui ad caussam adestis. (Idem ibid. p. 493.)

12. Sed ad Urbem dierum tres fuerunt complurium. (Idem ibid. p. 496.)

13. Si vos huius fortunas paucorum odio adiudicaveritis. (Idem ibid. p. 497.)

14. Quid enim mihi certamen est cum accusatore aut contentio? (Idem ibid. p. 500.)

15. Quam diligentes libertatis vos oporteat esse. (Idem ibid. p. 511.)

16. Qui commodis populi R. lingua dumtaxat ac voluntate consuluit. (Idem ibid. p. 511.)

17. Expelleret a dispensantibus. (Idem ibid. p. 513.)

18. Correpsit in scalas. (Schol. vet. in Iuven. v. Rutgers. Varr. Lectt. l. V. c. 3. p. 457.)

19. Ne fraudi sit ei, qui populum ad contentionem vocarit. (Serv. ad Aen. l. XI. v. 708. p. 656. ed. Paris. 1600.)

154. PRO M. FUNDANIO.

(Haec oratio habita est a. U. 688. Duo fragmenta postrema Orellio debentur.)

1. Non modo hoc a Iulio Annale, sed vix mehercule a Q. Mutone factum probari potest. (Prisc. l. VII. c. 11. §. 58.)

2. Essetne id, quod Meno nuntiasset. (Id. l. VI. c. 6. §. 29.)

3. Arcades se proselenos esse asseverant, id est ante lunam natos: quod et Cic. in Fundaniana commemorat. (Serv. ad Georg. l. II. v. 342. cf. Placidum Lactantium ad Statii Thebaid. l. IV. p. 132. et Lindenbr. „Cicero pro Fundanio opinionis eius meminit, quum de nobilitate tractaret.“)

4. Commissura. (Id. ad Aen. l. IX. v. 675.)

5. Puncta. (Acro in Horat. Art. Poet. 343.)

6. Descripsistine eius necessarium, nostrum competitorem? istum ipsum, cuius nunc studio et gratia tota accusatio ista munita est. (Boëth. de Definit. p. 658. ed. Bas. a. 1570.)

7. Antiqui dicebant *fordeum foedus*que pro aspiratione vav simili littera utentes: nam contra Graeci aspirare solent, ut pro Fundanio Cicero testem, qui primam eius litteram dicere non posset, irridet. (Quinctil. I, 4, 14.)

8. Quasi vero ego de facie tua, catamite, dixerim, vel alias potuisti contumeliosius facere, si tibi hoc Parmeno alloqui, ac non ipse Parmeno nuntiasset. (Iul. Rufinianus de Figg. p. 197. Ruhnk. p. 30. Capper.)

155. PRO A. GABINIO.

(Dicta est haec oratio Domitio, App. Claudio coss. a. 700. p. U. c. Cf. Dio XXXIX, 63.)

Ego quum omnes amicitias tuendas semper putavi summa religione et fide, tum eas maxime, quae essent ex inimicitiis revocatae in gratiam: propterea, quod integris amicitiis officium praetermissum imprudentiae vel, ut gravius interpretemur, negligentiae excusatione defenditur: post reditum in gratiam, si quid est commissum, id non neglectum, sed violatum putatur, nec imprudentiae, sed perfidiae assignari solet. (Hieron. Apol. adv. Rufinum, Opp. T. II. p. 134. ed. Francof.)

156. PRO GALLIO.

(Dicta est oratio pro Gallio, ambitus reo, (cf. Q. Cic. de Petit. Cons. 5. M. Cic. Brut. 80, 278.) incertum, quo anno, de Sigonii autem sententia anno U. 688. Lepido, Tullo coss. dissentiente Franc. Fabricio in Cic. Hist., aut potius, si res est certa, de Galliis duobus (Cic. ad Fam. VIII, 4.) i. e. M. et Q. anno 703. Sulpicio, Marcello coss.

1. Ut (fit * Ruhnk.) clamor, ut (fit * R.) convicium mulierum, ut (fit * R.) symphoniae cantus. Videbar mihi videre alios intrantes, alios autem exeuntes, partim ex vino vacillantes, partim hesterna potatione oscitantes. Versabatur inter hos Gallius unguentis oblitus, redimitus coronis: humus erat immunda, lutulenta, vino, coronis languidulis et spinis cooperta piscium. (Aquila c. 2. p. 144. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 66. l. XI. c. 3. §. 165.)

2. — quidam poeta nominatus, homo perlitteratus, cuius sunt illa colloquia poetarum ac philosophorum, quum facit Euripidem et Menandrum inter se et in alio loco Socratem atque Epicurum disserentes, quorum aetates non annis, sed saeculis scimus esse disiunctas, quantos is plausus et clamores movet? Multos enim condiscipulos habet in theatro, qui simul litteras non didicerunt. (D. Hieronym. ad Nepotian. de vit. Cler. T. 1. p. 10. ed. Francof.)

3. An ista, si vera essent, sic a te dicerentur? (Quinct. l. XI. c. 3. §. 155.)

4. *Ut Tullius in Galliana:* qui * spurce dictum commemorarent in libera civitate. (Eugraph. in Terent. Eun. II, 2, 4.)

5. Tu istuc, M. Calidi, nisi fingeres, sic ageres? praesertim quum ista eloquentia alienorum hominum pericula defendere acerrime soleas, tuum negligeres? ubi dolor? ubi ardor animi? qui etiam ex infantium ingeniis elicere voces et querelas solet. Nulla perturbatio animi, nulla corporis; frons non percussa, non femur; pedis (quod minimum est) nulla supplosio. Itaque tantum abfuit, ut inflammares nostros animos: somnum isto loco vix tenebamus. (Cic. Brut. c. 80. §. 278. Quinct. l. c.)

6. Ego te certo scio omnes logos, qui ludis dicti sunt, animadvertisse. (Non. v. Logi p. 63.)

7. Poematorum. (Charis. l. I. p. 114. ed. Putsch.)

157. PRO C. MANILIO.

ARG. Hunc defendit Cicero, aut quod, ut Asconius scribit, iudicium Cornelius per operarum duces turbavisset, aut Plutarcho referente repetundarum reum, anno 688. p. U. c.

Hic ego non solum confiteor, verum etiam profiteor. (Non. v. Confiteri p. 434.)

158. DE AERE ALIENO MILONIS.

ARGUMENTUM, ut videtur, ASCONII.

In eumdem annum consulatum petierunt Annius Milo et Q. Metellus Scipio et Hypsaeus. Quo anno etiam P. Claudius Pulcher, inimicus eius, in praeturae candidam venerat. Idem quum petitioni Milonis adversaretur, et comitia multo et vario ambitus genere turbaret, quo magis Hypsaeus et Scipio consules designarentur, Milo autem repulsam ferret; per hos dies senatus convocatus est; apud quem P. Clodius invectionem sibi non tantum contra Milonem, verum etiam contra ipsum M. Tullium con-

tumeliosam atque asperam depoposcit, ut ambitum moveri ab eo diceret, quoniam multis erga remp. meritis praevaleret: vim moliri etiam per armatos homines criminaretur: ad extremum longe minus, quam haberet, aeris alieni esse professum. Nam sestertium sexagies in aere alieno se habere professus Milo secundum veterem consuetudinem fuerat. Quum igitur obnixe contenderet Clodius non oportere eum, qui magno aere alieno defeneratus praedae videretur, magistratum esse reipublicae, contradixit eius insectationi M. Cicero, qui familiaritate praecipua Milonem diligebat ob id maxime meritum, quod restitutionem suae dignitatis ab eodem tribuno plebis meminerat adiutam. Quanto autem odio habuerit P. Clodium, iam compertum est ex orationibus illius plurimis, quibus eius vitam moresque dilacerat. Ex iurgio itaque, quod inter se moverant, oratio ista composita est, cuius inscriptionis titulum, priusquam commentari aggrediar, explanandum puto: non ab re existimans futurum nostris lectoribus, si orationis titulum non indocte perspexerint. Quippe inscribitur INTERROGATIO DE AERE ALIENO MILONIS. Interrogationis autem non una species erat, sed varia: ut alia significaret accusationis denuntiationem, qualis illa praescriptio est orationis eius, qua usus fuit in eum P. Clodius, *quum* legibus interrogasset. Legibus enim sic interrogabatur, inquirente accusatore, an omnia secundum legum praescripta gesserit is, cui crimen intendebatur. Erat alia praeterea interrogatio testium, sicut ipse M. Tullius P. Vatinium testem interrogavit. Proprie namque interrogatio dicebatur, qua testes redarguebantur. Tertia haec est interrogandi species, ut Sinnio Capitoni videtur, pertinens ad officium et consuetudinem senatoriam. Quando enim aliquis sententiam loco suo iam dixerat et alius postea interrogatus quaedam videbatur ita locutus, ut refutari posse iustissime viderentur, postulabat ille, qui iam sententiam dixerat, ut sibi liceret interrogare, hoc est, illum redarguere, cuius sententia in multis quasi mendax et calumniosa redargui posset. Quoniam ergo dixerat Clodius et minus professum aeris alieni Milonem * * *

(Haec oratio, cuius nullum usquam vestigium expressum erat, una cum scholiastae argumento primum e cod. Ambrosiano edita est ab Angelo Maio Mediolani a. 1817. *Initium argumenti mutilum ab eodem suppletum est Asconii argumento orationis Milonianae.)*

I. 1. * * * adversarii.

2. Eiiciundus est ex Urbe civis auctor salutis.

3. Includendus intra parietes.

4. Qui populi Romani imperium non terrarum regionibus, sed caeli partibus terminavit.

II. 1. Nec vero tum timendum fuit, quum cessimus.

2. Eosdem ad caedem civium de Apennino deduxisti.

3. Lapidibus duo consules ceciderunt.

4. Qui multis inspectantibus caput feriebas, femina plangebas.

5. * * * ber animosae confidens.

6. Non pudet. Sed quid pudeat hominem non modo sine pudore, verum omnino sine ore?

7. Si enim homines egentes et turbarum cupidi loquebantur: O virum usuum!

8. Maledicere autem, immo vero domo principem civem vi et metu continere.

III. 1. Ut quas haberet in vestibulo tabulas refigeret.

2. Etenim tria, ut opinor, haec in Milonis personam questus es, de aere alieno, *de* vi, de ambitu. Duo praeteristi: nihil de religionibus violatis, nihil de incestus stupris questus es.

3. Est enim quocumque venit et reorum crimen et iudicum.

4. Tuamque praeturam non tuo more differas.

IV. 1. Nec suffragia dabis, quibus ostentas.

2. Nec vero illam nefariam libertatem.

3. Quis non meminerit pueritiam tuam?

4. Iterum a piratis redemptum. Quo enim nomine appellem eos, qui te pretio accepto liberaverunt.

V. 1. Nisi vero lineamenta hominis et nomen figuris positum, non naturis putas.

2. Tum habuisti quasdam formidines, *quae* quasi cornua quaedam exciderunt impleta.

3. Non enim viderunt, quos ipsi exturbarant, eos in civitatem restitutos.

4. Qui armis cessissem vel tuis urbanis, vel, ut opinio tum erat, alienis.

159. CONTRA CONCIONEM Q. METELLI.

(Contra concionem Metelli trib. pl., a. d. III. Non. Ianuar. anni p. U. c. 692. *habitam, Cicero brevi post dixit, multis modis lacessitus.)*

1. Sic enim, ut opinor, insequar fugientem, quoniam congredi non licet cum resistente. (Chirii s. Curii Fortunatiani Artis rhetoricae scholicae lib. III. cap. de Figuris controversiarum.)

2. Permulsa atque recreata est. (Prisc. l. IX. c. 9. §. 51.)

3. Nisi eorum exitio, non requieturam. (Idem l. X. c. 3. §. 18.)

4. Escendi in concionem: concursus est populi factus. (Gell. l. XVIII. c. 7.)

5. Vestrum iam hic factum deprehenditur (reprehenditur*), patres conscripti, non meum: pulcherrimum quidem factum: verum, ut dixi, non meum, sed vestrum. (Quinctil. l. IX. c. 3. §. 40.)

6. Dediderim periculis omnibus, obtulerim insidiis, obiecerim invidiae. (Idem ibid. §. 45.)

7. Vos enim statuistis, vos sententiam dixistis, vos iudicastis. (Ibidem.)

8. Quaero ab inimicis, sintne haec investigata, comperta, patefacta, sublata, delata, exstincta per me? (Idem ibid. §. 49.)

9. Qui indicabantur, eos vocari, custodiri, ad senatum adduci iussi; in senatu sunt positi. (Idem ibid. §. 50.)

160. PRO P. OPPIO.

ARG. Haec actio habita est anno fere 687. p. U. c. M. Aurelio Cotta ex Asia Romam reverso (cf. Dio. l. XXXVI, 23.), a quo procos. P. Oppius quaestor, quod repetundarum insidiarumque suspicionem sibi contraxerat, in Urbem erat relegatus. Huius patrocinium Cicero suscepit, Cotta reum testimonio suo urgente. Cf. Salust. Fragm. Hist. lib III. p. 978. ed. Cort. p. 236. Gerlach. „At Oppius, postquam nihil proficiebat, timide tectum pugionem expedire conatus, a Cotta Vulscioque impeditur."

1. Utrum quum Cottam appetisset, an quum ipse sese conaretur occidere, telum ei e manibus ereptum est? (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

2. Quos educere invitos in provinciam non potuit, eos invitos retinere qui potuit? (Id. l. V. c. 10. §. 76.)

3. At enim non verisimile est, tantum scelus M. Cottam esse commentum. Quid? hoc verisimile est, tantum scelus Oppium esse conatum? (Id. l. V. c. 13. §. 30.)

4. —— questusque mecum est. (Fronto. Exx. Elocc. p. 541.)

5. Etenim multum posse ad salutem alterius, honori multis, parum potuisse ad exitium, probro nemini umquam fuit. (Ammian. Marcell. l. XXX. c. 8. §. 7.)

6. O amorem mirum! o benevolentiam singularem! (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 51.)

(His accedunt sex nova Orellii fragmenta:)

7. Fortissime invaseris, quod est aut omnibus periculosum, — — aut ipsis iudicibus, ut pro Oppio

monet pluribus, ne illud actionis genus in equestrem ordinem admittant. (Quinctil. l. V. c. 13. §. 21.)

8. Obiicitur Oppio, quod de militum cibariis detraxerit: asperum crimen: sed id contrarium ostendit Cicero, quia iidem accusatores obiecerint Oppio, quod is voluerit exercitum largiendo corrumpere. (Id. l. V. c. 13. §. 17.)

9. Infinitum est, ut Cicero Cottae detraxerit auctoritatem. (Id. l. VI. c. 5. §. 10.)

10. Cicero quamquam erat in Cottam gravissime dicturus neque aliter agi P. Oppii caussa poterat, longa tamen praefatione excusavit officii sui necessitatem. (Id. l. XI. c. 1. §. 68.)

11. Προπαρασκευὴ est, qua nobis iudicem praeparamus, quum aut quaedam nobis obstant, et illis prius occurrendum est, ut fecit Cicero pro Oppio contra M. Cottae auctoritatem, cet. (Fortunatianus A. Rhet. Schol. 4. 2. p. 61. Pith.)

12. Misericordiam movemus, si ab iis nos oppugnari dicimus, quorum auxilio freti esse deberemus, ut Cicero pro Oppio. (Severianus Synt. Rhet. p. 310. Pith.)

161. DE L. OTHONE.

Hoc est fragmentum orationis consularis habitae (691. p. U. c.) ad sedandum plebeiorum tumultum, quem L. Roscius Otho concitaverat lege a. 687. proposita de primis quattuordecim subselliis in theatro ordini equestri assignandis, posterioribus autem plebi relinquendis.

Hic si se istius viae dedisset. (Fronto. Exx. Elocc. p. 507.)

162. DE PROSCRIPTORUM LIBERIS.

Hac oratione Cicero cos. (691. U. c.) egit de tuenda lege Cornelia, qua proscriptorum liberi honorum petendorum potestate privati erant.

Quid enim crudelius, quam homines honestis parentibus ac maioribus natos a rep. summoveri? Sed ita legibus Sullae cohaeret status civitatis, ut, his solutis, stare ipsa non possit. (Quinct. l. XI. c. 1. §. 85.)

163. QUAESTORIS LILYBAEO DECEDENTIS.

(Habita est oratio L. Licinio Lucullo, M. Aurel. Cotta coss. 680. U. c.)

Quod non detrectare militiam, sed defendere provinciam iudicata est. (Fronto. Exx. Elocc. p. 511. p. 375.)

164. PRO M. AEMILIO SCAURO.

(Cum supplementis ed. Beier.)

DE HAC ORATIONE ITA ASCONIUS.

Hanc quoque orationem eisdem consulibus dixit, quibus pro Vatinio, L. Domitio Ahenobarbo et Appio Claudio Pulchro coss. Summus iudicii dies fuit a. d. IV. Nonas Septembris. (a. 700. p. U. c.)

ARGUMENTUM EIUSDEM.

M. Scaurus, M. Scauri filius, qui princeps senatus fuit, vitricum habuit Sullam: quo victore et munifico in socios victoriae, ita abstinens fuit, ut nihil neque donari sibi voluerit neque ab hasta emerit.

Aedilitatem summa magnificentia gessit, adeo ut in eius impensas opes suas absumpserit, magnumque aes alienum contraxerit.

Ex praetura provinciam Sardiniam obtinuit, in qua neque satis abstinenter se gessisse existimatus est et valde arroganter: quod genus morum in eo paternum videbatur, quum cetera industria nequaquam esset par. Oraverat tamen aliquando inter patronos caussarum. Sed postquam ex provincia redierat, dixerat pro C. Catone, isque erat absolutus a. d. III. Nonas Quint. Ipse, quum ad consulatus petitionem a. d. III. Kal. Quint. Romam redisset, querentibus de eo Sardis, a P. Valerio Triario, adolescente parato ad dicendum et notae industriae, filio eius, qui in Sardinia contra M. Lepidum arma tulerat et post in Asia Pontoque legatus L. Luculli fuerat, quum is bellum contra Mithridatem gereret, postulatus apud M. Catonem praetorem repetundarum (ut in actis scriptum est) postridie Nonas Quint. post diem tertium, quam C. Cato erat absolutus.

Subscripserunt Triario in Scaurum L. Marius L. F., M. et Q. Pacuvii fratres cognomine Claudii: qui inquisitionem in Sardiniam itemque Corsicam insulas dies tricenos acceperunt neque profecti sunt ad inquirendum. Cuius rei hanc caussam reddebant, quod interea comitia consularia futura erant; timere ergo se, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet.

Scaurus summam fiduciam in paterni nominis dignitate, magnam in Cn. Pompeii Magni reponebat. Habebat enim filium, liberorum Cn. Pompeii fratrem: nam Tertiam, Scaevolae filiam, dimissam a Pompeio, in matrimonium duxerat. M. Catonem autem, qui id iudicium, ut diximus, exercebat, metuebat admodum propter amicitiam, quae erat illi cum Triario: nam Flaminia Triarii mater et ipse Triarius sororem Catonis Serviliam, quae mater M. Bruti fuit, familiariter diligebat; ea porro apud Catonem maternam obtinebat auctoritatem. Sed in eo iudicio neque Pompeius propensum adiutorium praebuit (videbatur enim apud animum eius non minus offensionis contraxisse, quod iudicium eius in Muciam crimine impudicitiae ab eo dimissam levius fecisse existimaretur, quum eam ipse probasset, quam gratiae acquisisse necessitudinis iure, quod ex eadem uterque liberos haberet) neque Cato ab aequitate ea, quae et vitam eius et magistratum illum decebat, quoquam deflexit.

Post diem autem quartum, quam postulatus erat Scaurus, Faustus Sulla tum quaestor, filius Sullae Felicis, frater ex eadem matre Scauri, serv*is* eius vulnerat*is* prosiluit ex lectic*a* et questus est, pro*pe* interempt*um* esse *a* competitoribus Scauri et ambulare cum trecentis armatis, seque, si necesse esset, vim vi repulsurum.

Defenderunt Scaurum sex patroni, quum ad id tempus raro quisquam pluribus, quam quattuor uteretur: at post bella civilia ante legem Iuliam ad duodenos patronos est perventum. Fuerunt autem hi P. Clodius Pulcher, M. Marcellus, M. Calidius, M. Cicero, M. Messalla Niger, Q. Hortensius. Ipse quoque Scaurus dixit pro se ac magno opere iudices movit et squalore et lacrimis et aedilitatis effusae memoria, ac favore populari, ac praecipue paternae auctoritatis recordatione.

I. 1. a. † »Maxime fuit optandum M. Scauro, iu»dices, ut nullo suscepto cuiusquam odio sine offen»sione ac molestia« *paternae dignitatis splendorem obtinere potuisset. Verumtamen, quoniam ita tulit casus infestus, non recusandum sibi arbitratur, quo minus eadem fortuna utatur, qua pater: qui saepe numero ab inimicis ad caussae dictionem vocatus est.*

INITIUM EXPOSITIONIS, CIRCA VERSUM A PRIMO XL. QUUM ENUMERARET IUDICIA, QUAE PATER SCAURUS EXPERTUS EST.

1. b. *Summum nostrae civitatis virum scimus accusatum a M. Bruto. Exstant orationes, ex quibus intelligi potest, multa in ipsum illum Scaurum esse dicta. — Falso. — Quis negat? verumtamen ab inimico dicta et obiecta.*

Subiit etiam populi iudicium, inquirente Cn. Domitio tribuno plebis. (Asconius.)

IBIDEM.

2. Reus est factus a Q. Servilio Caepione lege Servilia, quum iudicia penes equestrem ordinem essent et P. Rutilio damnato nemo tam innocens videretur, ut non timeret illa. (Asconius.)

IBIDEM.

3. Ab eodem etiam lege Varia custos ille rei publicae proditionis est in crimen vocatus: vexatus a Q. Vario tribuno pl. est non multo ante. (Asconius.)

Huius multorum calumniis vexati viri filium, iudices, nunc invidi atque inimici ignominioso repetundarum iudicio perfundere volunt. Eius caussam ut reciperem, hoc clarissimi patris memoriae debere me existimavi.

(Dicit iterum de patre M. Scauri.)

4. a. Non enim tantum admiratus sum ego illum virum, sicut omnes, sed etiam praecipue dilexi. Primus enim me flagrantem studio laudis in spem impulit, posse virtutem sine praesidio fortunae, quo contendisset, labore et constantia pervenire. (Asconius.)

4. b. † Et quoniam congesta fuit accusatio magis acervo quodam criminum, non distinctione aliqua generum et varietate (Severian. syntom. rhet. cap. de disponendis criminibus p. 334. ed. Capperoner.): *his si* † universe (Charis. l. II. p. 198. ed. Putsch.) *potius quam argumentis ad singula respondero; videar caussae atque officio meo satis fecisse. Nihilo minus tamen totam caussam, iudices, explicemus, atque ante oculos expositam consideremus. Ita facillime, et quibus de rebus nos dicere oporteat et quid vos sequi conveniat, intelligetis.*

4. c. † Bostarem igitur quemdam Norensem fugientem e Sardinia Scauri adventum, (Severian. c. de propositione adversarii. pap. 337. ed. C.) *Triarius criminatur huius malitiosis blanditiis e fuga revocatum atque hospitali mensae adhibitum veneno ab hospite necatum esse et* † prius illum sepultum, quam huic caenam sublatam. (Idem ibidem.)

4. d. *Quae veneni dati suspicio, iudices, primum quam levis sit, statim apparebit, si considerare volueritis, ex quibus caussis mors saepe eveniat repentina.*

* * *

4. e. *In ea Scaurus fortuna erat constitutus, ut non modo suas possessiones facillime* † retineret, id quod praecipue semper studuit, (Fronto de oratt. p. 240. et in exemplis elocutt. s. v. Studeo p. 343. ed. 1. Mediol.) *verum etiam nova posset acquirere potius bona* † quam quod habebat veniret. Agedum, ego defendi Scaurum, Triari; defende tu matrem (Ms. Ambrosiani lacinia.) *Bostaris, quam ipsam arguo huic culpae esse affinem.* * * *

Refutavi etiam illud, quod dicebas † te *metuere, ne* non solvendo fuisse; bona den*ique* reus *ne retinere vol*uisse, quae proscripta esse*nt*, nisi (Ms. Ambros.) *Bostare intestato mortuo sic egisset eamrem, quasi ad ipsum hereditas pertineret, neve haec ipsa ei caussa Bostarem veneno necandi fuisse videretur.*

4. f. *Scaurus autem* † in illa bona invadere nullo modo potuisset. (Fronto in exempl. eloec. p. 530. ed. Mediol.)

5. Si, mehercule! iudices, pro L. Tubulo dicerem, quem unum ex omni memoria sceleratissimum et audacissimum fuisse accepimus, tamen non timerem, venenum hospiti aut convivae si diceretur caenanti ab illo datum, cui neque heres neque iratus fuisset (Asconius), *ne cui hoc credibile videretur.*

6. *Venio iam ad crimen incontinentiae intemperantiaeque libidinum, cuius notam accusator Scauro eiusque famae inurere voluit. — Coniugem suam, inquit, quam ipse amabat, istius incensae libidini atque effrenatae cupiditati* † quum dare nollet Aris, clam ex Sardinia est fugere coactus. (Priscian. l. VI. c. 5. §. 28.) 7. *Scilicet relicta illic uxore ipse fuga sibi consuluit, quemadmodum castores, ut aiunt, a venatoribus* † redimunt se ea parte corporis, propter quam maxime expetuntur! (Isidor. Etym. XII. c. 2. n. 21.)

8. *Sed ut Scaurus omnium hominum dissolutissimus libidinosissimusque semper fuerit: tamen incredibile dictu est, iudices, quod Triarius addidit,* † Arinis uxorem *praetoris licentia adactam esse, ut iniuriae remedium morte ac suspendio quaereret. Hic enim primus et cum bestiis communis homini ad omnem vitam tuendam appetitus a natura datus est, quo ipse sibi conciliatur et commendatur ad se conservandum, alienatur autem ab interitu iisque rebus, quae interitum videantur afferre.* (Prisc. l. VII. c. 8. §. 36.)

CIRCA TERTIAM PARTEM A PRIMO:

II. 1. a. Sic, inquam, se, iudices, res habet. Neque hoc a me novum disputatur, sed quaesitum ab aliis est. (Asconius.) 1. b. *Sed tamen id ita esse exemplis probari potest. Stuprata per vim Lucretia a regis filio, testata cives, se ipsa interemit. Hic dolor caussa civitati libertatis fuit. Ac ne fortissimi quidem viri, nisi in extrema necessitate, alicuius dedecoris evitandi caussa mortem ultro oppetiverunt: ut P. Crassus Mucianus cum Aristonico bellum in Asia gerens, a Thracibus, quorum is magnum numerum in praesidio habebat, inter Elaeam et Zmyrnam exceptus, ne in ditionem eius perveniret, dedecus arcessita ratione mortis effugit. Virgam enim, qua ad regendum equum usus fuerat, narratur in unius barbari oculum direxisse, qui vi doloris accensus latus Crassi sica confodit, dumque se ulciscitur, Romanum Imperatorem maiestatis turpitudine liberavit. Ostendit fortunae Crassus, quam indignum virum tam gravi contumelia afficere voluisset; quoniam quidem iniectos ab ea libertati suae miserabiles laqueos prudenter pariter ac fortiter rupit donatumque se iam Aristonico dignitati suae reddidit.* Illa audivimus; hoc vero meminimus ac paene vidimus, eiusdem stirpis et nominis P. Crassum, ne in manus incideret inimicorum, se ipsum interemisse. (Asconius.)

STATIM:

2. At neque illius Crassi factum superioris iisdem honoribus usus, qui fortissimus in bellis fuisset, M'. Aquillius potuit imitari (Asconius); *sed memoriam iuventu* † tis suae rerumque gestarum senectutis dedecore foedavit. »Quid vero? alterum Crassum temporibus »iisdem — num aut clarissimi viri Iulii aut summo »ingenio praeditus M. Antonius potuit imitari? 3. Quid? in omnibus monumentis Graeciae (quae sunt verbis ornatiora, quam rebus) quis invenitur, quum ab Aiace fabulisque discesseris, qui tamen ipse

ignóminiae dolóre (ut ait poeta) victor ínsolens
— — se víctum non potuít pati,

praeter Atheniensem Themistoclem, qui se ipse morte multavit. 4. At Graeculi quidem multa fingunt, apud quos etiam *C*leombrotum Ambraciotam ferunt se ex altissimo praecipitasse muro, non quo acerbitatis accepisset aliquid, sed, ut video scriptum apud Graecos, quum summi philosophi Platonis graviter et ornate scriptum librum de morte legisset, in quo, ut opinor, Socrates illo ipso die, quo erat ei moriendum, permulta disputat, hanc esse mortem, quam nos vitam putaremus, quum corpore animus tamquam carcere septus teneretur, vitam autem esse eam, quum idem animus vinclis corporis liberatus in eum se locum, unde esset ortus, retulisset. 5. Num igitur ista tua Sarda Pythagoram aut Platonem norat aut legerat?

Qui tamen ipsi mortem ita laudant, ut fugere vitam vetent atque id contra foedus fieri dicant legemque naturae. Aliam quidem caussam mortis voluntariae nullam profecto iustam reperietis. Atque hoc ille vidit. Nam legit quodam loco vita illam mulierem spoliari, quam pudicitia maluisse. 6. Sed refugit statim, nec de pudicitia plura dixit, veritus, credo, ne quem irridendi nobis daret et iocandi locum. Constat enim illam quum deformitate summa fuisse, tum etiam senectute. Quare quae potest, quamvis salsa ista Sarda fuerit, ulla libidinis aut amoris esse suspicio?

7. Ac ne existimes, Triari, quod afferam in dicendo, me fingere ipsum et non a reo caussam cognoscere: explicabo tibi, quae fuerint opiniones in Sardinia de istius mulieris morte. Nam fuerunt duae, quo etiam facilius *hi et Scauri innocentiam et testium tuorum audaciam cognoscere possint et eorum, quae facta sunt, indignitatem.* 8. *Sardae istius maritus Aris matrem Bostaris,* te dixi, libidinosam atque improbam matrem, infami ac noto adulterio iam diu diligebat. Is quum hanc suam uxorem, anum et locupletem et molestam, timeret: neque eam habere in matrimonio propter foeditatem, neque dimittere propter dotem volebat. Itaque compecto cum matre Bostaris consilium cepit, ut uterque Romam veniret; ibi se aliquam rationem inventurum, quemadmodum illam uxorem duceret, con*fir*mavit.

9. Hic opinio fuit, ut dixi, duplex, una non abhorrens a statu naturaque rerum, »Arinis uxorem pel»licatus dolore concitatam« quum audisset Arinem cum illa sua metus et fugae simulatione Roma*m* se contulisse, ut, quum antea consuetudo inter eos fuisset, tum etiam nuptiis iungerentur, arsisse dolore muliebri et mori, quam id perpeti maluisse; 10. altera non minus veri similis et, ut opinor, in Sardinia magis etiam credita, Arinem istum, testem atque hospitem, Triari, tuum, proficiscentem Romam, negotium dedisse liberto, ut illi aniculae non ille quidem vim afferret (neque enim erat rectum patron*ae*), »sed collum digitulis duobus oblideret,« resticula cingeret, ut illa perisse suspendio putaretur. 11. »Quae quidem »suspicio valuit etiam plus ob hanc caussam, quod, »quum agerent parentalia Norenses« omnesqu*e* suo more ex oppido exissent, tum illa est a liberto suspendisse se dicta. Discessus autem solitudo ei, qui patronam suffocabat, fuit quaerenda; illi, quae volebat mori, non fuit. 12. Confirmata vero suspicio est, quod anu mortua libertus statim, tamquam opere confecto, Romam est profectus; Aris autem, simulac libertus de morte uxoris nuntiavit, continuo Romae matrem illam Bostaris duxit uxorem.

13. En, quibus familiis, quam foedis, quam contaminatis, quam turpibus *de*datis hanc familiam, iudices! en, quibus testibus commoti de quo homine, de quo genere, de quo nomine sententias feratis! Obliviscendum vobis putatis matrum in liberos, virorum in uxores scelera? Cernitis crudelitate mixtas libidines, videtis immanes; duorum maximorum criminum auctores, quibus criminibus haec tota apud ignaros aut invidos famata caussa est, omni facinore et flagitio deformatos habetis.

14. Num igitur in his criminibus, iudices, resi*de*t iam aliqua suspicio? Non perpurgata sunt? non refutata? non fracta? Quî igitur id factum est? Quia dedisti mihi, Triari, quod diluerem, in quo *argum*enta*rer*, de quo disputarem; quia genus eiusmodi fuit criminum, quod non totum penderet ex teste, sed quod ponderaret iudex ipse per se. 15. Neque vero, iudices, quidquam al*i*ud in ignoto teste facere debemus, nisi ut argumento, coniectura, suspicione rerum ipsarum vim naturamque quaeramus. Etenim testis non modo Afer, (aut Sardus sane, si ita se isti malunt nominari,) sed quivis etiam elegantior ac religiosior impelli, deterreri, fingi, flecti potest; dominus est ipse voluntatis suae, in quo est impunita men*tie*ndi licen*tia*. 16. Argumentum vero, quod quidem* est proprium rei, (neque enim ullum aliud argumentum vere vocari potest: rerum vox est naturae vestigium, veritatis nota:) id qualecumque est, maneat immutabile necesse est: non enim fingitur a*b* oratore, sed sumitur. Quare in eo genere accusationis si vincerer, succumberem et cederem: vincerer omni re, vincerer caussa, vincerer veritate. 17. Agmen tu mihi inducas Sardorum et catervas? et me non criminibus urgere, sed Afrorum fremitu terrere conere? Non potero equidem disputare; sed ad horum fidem et mansuetudinem conf*ug*e*re*, *ad ius iurandum iudicum, ad* populi Romani *ae*quitatem, qui hanc familiam in hac urbe principem voluit esse, deorum immortalium numen implorare potero, qui semper exstiterunt huic generi nominique fautores.

18. Poposcit, imperavit, eripuit, coegit. — Si docet tabulis, quoniam habet seriem quamdam et ordinem contracti negotii confectio ipsa tabularum, attendam acriter et, quid in defendendo mihi agendum sit, videbo. Si denique nitere testibus (non dico bonis viris ac probatis, noti sint modo): quemadmodum mihi cum quoque sit confligendum, considerabo. 19. Sin unus color, una vox, una natio est omnium testium; si, quod ii dicunt, non modo nullis argumentis, sed ne litterarum quidem aliquo genere aut publicarum aut privatarum (quod tamen ipsum fingi potest) confirmare conantur: quo me vertam, iudices, aut quid agam? Cum singulis disputem? quid? non habuisti quod dares? — Habuisse se dicet. — Quis id scit? Quis id i*n*dicavit? Non fuisse caussam? — Finget fuisse. Quî refellemus potuisse non dare, si noluisset? Vi ereptum esse dicet. Quae potest eloquentia disputando ignoti hominis impudentiam confutare? 20. Non agam igitur cum ista Sardorum conspiratione et cum expresso, coacto sollicitatoque periurio subtiliter nec acu quaedam enucleata argumenta conquiram; sed contra impetum istum illorum impetu ego nostro concurram atque confligam. Non est unus mihi quisque ex illorum acie protrahendus neque cum singulis decertandum atque pugnandum; tota est acies illa uno impetu prosternenda.

21. Est enim unum maximum totius Sardiniae frumentarium crimen, de quo Triarius omnes Sardos interrogavit, quod genus uno testimonii foedere et consensu omnium est confirmatum. Quod ego crimen antequam attingo, peto a vobis, iudices, ut me totius nostrae defensionis quasi quaedam iacere fundamenta patiamini. Quae si erunt, ut mea ratio et cogitatio fert, posita et constituta: nullam accusationis partem pertimescam. 22. Dicam enim primum de ipso genere accusationis; postea de Sardis; tum etiam pauca de Scauro: quibus rebus explicatis tum denique ad hoc horribile et formidolosum frumentarium crimen accedam.

23. Quod est igitur hoc accusationis, Triari, genus? Primum, ut inquisitum non ieris? Quae fuit ista tam ferox, tam explorata huius opprimendi fidu-

cia? Pueris nobis, audisse videor L. Aelium libertinum hominem, litteratum ac facetum, quum ulcisceretur patroni iniurias, nomen Q. Muttonis, hominis sordidissimi, detulisse. A quo quum quaereretur, quam provinciam aut quam diem testium postularet; horam sibi octavam, dum in foro bovario inquireret, postulavit. 24. Hoc tu idem tibi in M. Aemilio Scauro putasti esse faciendum? — Delata enim, inquit, caussa ad me Romae est. — Quid ad me Siculi — nonne Romam caussam Siciliae detulerunt? Atqui homines prudentes natura, callidi usu, doctrina eruditi. Tamen ego mihi provinciae caussam in provinciam ipsam cognoscendam et discendam putavi. 25. An ego querelas atque iniurias aratorum non in segetibus ipsis arvisque cognoscerem? Peragravi, inquam, Triari, durissima quidem hieme valles Agrigentinorum atque colles. »Campus« ille nobilissimus ac feracissimus »ipse me caussam paene docuit Leontinus. »Adii casas aratorum; a stiva ipsa homines mecum »colloquebantur.« 26. Itaque sic fuit illa expressa caussa, non ut audire ea, quae dicebam, iudices, sed ut cernere et paene tangere viderentur. Neque enim mihi probabile, neque verum videbatur, me, quum fidelissimae atque antiquissimae provinciae patrocinium recepissem, caussam tamquam unius clientis in cubiculo meo discere.

27. Ego, nuper quum Reatini, qui essent in fide mea, me suam publicam caussam de Velini fluminibus et cuniculis apud hos consules agere voluissent, non existimavi, me neque dignitati praefecturae gravissimae neque fidei meae satis esse facturum, nisi me caussam illam non solum homines, sed etiam locus ipse lacusque docuisset.

28. Neque tu aliter fecisses, Triari, si te id tui isti Sardi facere voluissent, hi, qui te in Sardiniam minime venire voluerunt, ne longe aliter omnia atque erant ad te delata cognosceres, nullam multitudinis in Sardinia querelam, nullum in Scauro odium populi. 29. *Ac vide, Triari, quantum praeterea intersit inter meam atque tuam accusationem. Ego non ante comperendinavi, quam, quemadmodum Iuppiter, si poetarum fabulis credimus, Enceladum deiectum atque semiustum imposita insula operuit vel, ut alii volunt, Typhonem, cuius anhe*litu Aetnam ardere dicunt, sic Verrem operuissem Sicilia teste tota. Tu *uno* comperendinasti *re*um teste producto. At quo teste? dii immortales! Non satis, quod uno; non, quod ignoto; non, quod levi: etiamne Valerio teste primam actionem confecisti, qui patris tui beneficio civitate donatus gratiam tibi non illustribus officiis, sed manifesto periurio retulit? 30. Quod si te omen nominis vestri for*te* duxit: nos tamen id more maiorum, quia faustum putamus, non ad perniciem, verum ad salutem interpretamur. Sed omnis ista celeritas ac festinatio, quod inquisitionem, quod priorem actionem totam sustulisti, illud patefecit et illustravit, quod occultum tamen non erat, non esse hoc iudicium iudicii, sed comitiorum consularium caussa comparatum.

31. Hic ego Appium Claudium consulem fortissimum atque ornatissimum virum mecumque, ut spero, fideli in gratiam reditu firmoque coniunctum nullo loco, iudices, vituperabo. Fuerant enim eae partes aut eius, quem id facere dolor et suspicio sua coegit, aut eius, qui has sibi partes depoposcit, quod aut non animadvertebat, quem violaret, aut facilem sibi fore in gratiam reditum arbitrabatur. 32. Ego tantum dicam, quod et caussae satis et in illum minime durum aut asperum possit esse. Quid enim habet turpitudinis, Appium Claudium M. Scauro esse inimicum? Quid, avus eius P. Africano non fuit? Quid, mihi ipsi idem iste? Quid, ego illi? Quae inimicitiae dolorem utrique nostrum fortasse aliquando, dedecus vero certe numquam attulerunt. 33. Successori decessor invidit et voluit eum quam maxime offensum, quo magis ipsius memoria excelleret: res non modo non abhorrens a consuetudine, sed usitata etiamnum et valde pervagata. »Neque vero tam haec ipsa quotidiana »res Appium Claudium illa humanitate et sapientia »praeditum per se ipsa movisset, nisi hunc C. Claudii »fratris sui competitorem fore putasset.«

34. »Qui sive patricius sive plebeius esset (non»dum enim certum constituerat): cum hoc sibi conten»tionem fore putabat;« Appius autem hoc maiorem etiam, quod illum in pontificatus petitione, in saliatu, in ceteris meminerat fuisse patricium. Quam ob rem se consule neque repelli fratrem volebat, neque, si patricius esset, parem Scauro fore videbat, nisi hunc aliquo aut metu aut infamia perculisset.

35. Ego id fratri in honore fratris amplissimo non concedendum putem; praesertim qui, quid amor fraternus valeat, paene praeter ceteros sentiam? — At enim frater iam non petit. — Quid tum? Si ille retentus a cuncta Asia supplice, si a negotiatoribus, si a publicanis, si ab omnibus, sociis, civibus, exoratus anteposuit honori suo commoda salutemque provinciae: propterea putas semel exulceratum animum tam facile potuisse sanari?

36. Quamquam in istis omnibus rebus, praesertim apud homines barbaros, opinio plus valet saepe, quam res ipsa. »Persuasum est Sardis se nihil Appio »gratius esse facturos, quam si de Scauri fama detra»xerint;« multorum etiam spe commodorum praemiorumque ducuntur; omnia consulem putant posse, praesertim ultro pollicentem. De quo plura iam non dicam. 37. Quamquam ea, quae dixi, non secus dixi, quam si eius frater essem, non is, qui et est et qui multa dixit, sed is, qui ego esse in meum consuevi. Generi igitur totius accusationis resistere, iudices, debetis, in quo nihil more, nihil modo, nihil considerate, nihil integre; contra improbe, turbide, festinanter, rapide omnia conspiratione, imperio, auctoritate, spe, minis videtis esse suscepta.

38. Venio nunc ad testes, in quibus docebo, non modo nullam fidem et auctoritatem, sed ne speciem quidem esse aut imaginem testium. Etenim fidem primum ipsa tollit consensio, quae la*be*facta est compromisso Sardorum et coniuratione agitata; deinde illa cupiditas, quae suscepta est spe et pr*omissione* pr*ae*miorum; postremo ipsa natio, cuius tanta vanitas est, ut libertatem a servitute nulla re alia nisi mentiendi licentia distinguendam putent. 39. Neque ego *dico,* Sardorum querelis moveri nos numquam oportere. Non sum aut tam inhumanus aut tam alienus a Sardis, praesertim quum frater meus nuper ab his decesserit, quum rei *frumentari*ae Cn. Pompeii missu praefuisset: qui et ipse illis pro sua fide et humanitate consuluit et eis vicissim percarus et iucundus fuit. 40. Pateat vero hoc perfugium dolori, pateat iustis querelis; coniuratio*ni* vi*a* intercludatur, obs*ep*iatur insidiis; neque hoc in Sardis magis, quam in Gallis, in Afris, in Hispanis. Damnatus est *T.* Albucius, C. Megaboccus ex Sar*di*nia, nonnullis etiam laudantibus Sardis. Ita fidem maiorem varietas ipsa faciebat. Testibus enim aequis, tabulis incorruptis tenebantur. 41. Nunc est

una vox, una mens; non expressa dolore, sed simulata; neque huius iniuriis, sed promissis aliorum et praemiis excitata. — At creditum est aliquando Sardis. — Et fortasse credetur aliquando, si integri venerint, si incorrupti, si sua sponte, si non alicuius impulsu, si soluti, si liberi. Quae si erunt: tamen sibi credi gaudeant et mirentur. Quum vero omnia absint: tamen se non respicient? non gentis suae famam perhorrescent?

42. Fallacissimum genus esse Phoenicum omnia monumenta vetustatis atque omnes historiae nobis prodiderunt. Ab his orti Poeni multis Carthaginiensium rebellionibus, multis violatis fractisque foederibus nihil se degenerasse docuerunt. A Poenis admixto Afrorum genere Sardi non deducti in Sardiniam atque ibi constituti, sed amandati et repudiati coloni.

43. Quare, quum integri nihil fuerit in hac gente plena: quam valde eam putamus tot transfusionibus coacuisse? Hic mihi ignoscet Cn. Domitius Sincaius, vir ornatissimus, hospes et familiaris meus; ignoscent de*nique* omnes ab eodem Cn. Pompeio civitate donati, quorum tamen omnium laudatione utimur; ignoscent alii viri boni ex Sardinia, credo enim esse quosdam. 44. Neque ego, quum de vitiis gentis loquor, neminem excipio. Sed a me est de universo genere dicendum, in quo fortasse aliqui suis moribus et humanitate stirpis ipsius et gentis vitia vicerunt. Magnam quidem esse partem sine fide, sine societate et coniunctione nominis nostri, res ipsa declarat. Quae est enim praeter Sardiniam provincia, quae nullam habeat amica*m* populo Romano ac liberam civitatem? 45. a. Africa ipsa parens illa Sardiniae, quae plurima et acerbissima cum maioribus nostris bella gessit, non solum fidelissimis regnis, sed etiam in ipsa provincia se a societate Punicorum bellorum Utica teste defendit. Hispania ulterior, Scipionum int*eritu et fidei Saguntinae rogo nobilitata, habet Gaditanam civitatem officiis, periculis, foedere nobiscum coniunctam. Quaero iam, quaenam Sardiniae civitas foederata possit commemorari? Nulla profecto.* 45. b. *Quo igitur ore in populi Romani conspectum se committere audet Sardus testis,* † copiis inops, gente fallax? *Repulsum etiam vos M. Scaurum a consulatu venistis, et beneficio populi Romani eum privare conamini? qua auctoritate?* (Fronto Exx. Elocc. p. 523.)

45. c. *Timere vos dixit accusator, ne Scaurus ea pecunia, quam ab sociis abstulisset, emeret consulatum et, sicut pater eius fecisset, ante quam de eo iudicari posset, magistratum iniret ac rursus ante alias provincias spoliaret, quam rationem prioris administrationis redderet: atque hanc ipsam Triarius accusationis tam turbide, tam festinanter a se susceptae caussam reddidit.* 45. d. *Quid hoc est portenti? quid hoc prodigii est?* † Quem purpura regalis non commovit, eum Sardorum mastruca mutavit? (Isidori Etym. XIX, 23, 5.) 45. e. *Nemo enim adeo hospes in hac urbe versatur, ut peregrinentur eius aures, neque in hoc pervagato civitatis sermone versentur, M. Scaurum, vitrico suo L. Sulla victore et munifico in socios victoriae, ita abstinentem fuisse, ut nihil neque donari sibi voluerit, neque ab hasta emerit. Hoc aliis mirabile videtur; ille quidem aliter facere non potuit. Meminerat enim se eius esse filium, qui senatoria sententia, cuius erat ille princeps, ac nutu prope terrarum orbem rexisset.* 45. f. *Quam ob rem, Sardi venales, impero vobis, ut,* † hoc nomine audito, quod per omnes gentes pervagatum est, † de familia nobili ipsi quoque cum orbis terrarum auctoritate sentiatis. (Fronto Exx. Elocc. p. 540. Ammian. Marcell. l. XXII. c. 15.)

45. g. *Nunc M. Scaurus, squalore sordidus, lacrimis ac maerore perditus, vester est supplex, iudices, vestram fidem obtestatur, misericordiam implorat, vestram potestatem ac vestras opes intuetur. Nolite, per deos immortales! iudices, permittere, ut ab ignotis testibus, ab hominibus barbaris civis ac supplex vester non solum consulatu, quo se honestiorem fore putavit, verum etiam ceteris ante partis honestatibus atque omni dignitate fortunaque privetur. Atque ita vos Scaurus, iudices, orat atque obsecrat, si iniuste neminem laesit, si nullius aures voluntatemve violavit, si nemini, ut levissime dicam, odio fuit. Semel tantum has partes pietas ei imposuit.*

(Post duas partes orationis dicit de Scauro, quem defendit.)

45. h. Nam quum ex multis unus ei restaret Dolabella paternus inimicus, qui cum Q. Caepione, propinquo suo, contra Scaurum, patrem suum, obsignaverat *lit*teras: eas sibi inimicitias non susceptas, sed reli*ctas pietatis caussa gerendas esse arbitrabatur, aemulatus M. et L. Lucullos, qui, pari pietate et industria praediti, admodum adolescentes paternas inimicitias magna cum gloria fuerant persecuti. Etc.* (Asconius.)

(Post tres partes, quo loco defendit, quod tam magnificam domum Scaurus haberet.)

45. i. *Quanta vero Triarii fuit iniquitas criminantis, quod tam magnificam domum Scaurus haberet? O priscum censorem ac severum, per quem ne honorato quidem homini et principi liceat habere commodam et plenam dignitatis domum;* praesertim quum propinquitas et celebritas loci suspicionem desidiae tollat aut cupiditatis. (Asconius.)

45. k. *Quam vero insolenter tua se iactabat, Triari, oratio, quum diceres, Lucullei marmoris columnarum, quas in atrio Scauri collocatas videmus, per Urbem praeter fictilia deorum fastigia in privatam domum vectas esse tantas moles, ut satisdari sibi damni infecti coegerit redemptor cloacarum, quum in Palatium plaustris extraherentur! Videlicet invidiosae istae columnae ad privatam superbiam, quam populus Romanus odit, advectae sunt, ac non ad publicam magnificentiam, quam diligit. An tu solus ignoras, usum iis Scaurum antea fuisse aedilem in ornatu theatri, ut pro muneris amplitudine et liberalitate sua in deorum immortalium honorem religionem ludorum apparatus lautitia augustiorem redderet?* 45. l. † Ego porro, qui Albanas habeo columnas, clitellis ea apportavi. (Quinctil. Inst. l. V. c 13. §. 40.) 45. m. *Quid? Tu ipse, Triari, quos, quantos quamque profusos sumptus in columnis fecisti!* † Hoc miror enim queror-que, quemquam hominem ita pessumdare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. (Quinct. l. VIII. c. 6. §. 47.) 45. n. † Domus tibi deerat? At habebas. Pecunia superabat? At egebas. Incurristi amens in columnas; in alien*is* insanus insanisti; depressam, caecam, iacentem domum pluris, quam te, quam fortunas tuas, aestimasti. (Cic. Orator c. 67. §. 223. sq. Quinctil. l. IX. c. 2. §. 15. c. 4. §. 122. Marcian. Capell. lib. de Rhetor. p. 429.) *Quid igitur, si te Scaurus arbitrum adegisset,* NI MULTO MAIORES SUMPTUS, MULTO MAIORES EFFUSIONES PRO CENSU TUO IN COLUMNIS FECISSES, QUAM IPSE? *utrum tandem sponsione vinci necesse fuisset: eumne, qui in tam amplo rei familiaris quam paterni nominis patrimonio ornasset dignitatem domo, an eum, qui magno in aere alieno totam ex domo quaesisset?* 45. o. Haec quum tu effugere non potuisses: contendes tamen et postulabis, ut M. Aemilius cum sua dignitate omni, cum patris memoria, cum avi gloria sordidissimae, levissimae, vanissimae genti,

ac prope dicam — pellitis testibus condonetur? (Asconius.) Intercidit refutatio frumentarii criminis de decimis tribus. Respice §. 22. et Marciani Capellae testimonium lib. de Rhetor. p. 418. ed. Capperon.

VERSU A NOVISSIMO CLX.

(Ex Asconio. Inde ab † signo e cod. Taurin.)

46. ** Undique mihi suppeditat, quod pro M. Scauro dicam, quocumque non modo mens, verum etiam oculi inciderint. Curia illa vos de gravissimo principatu patris fortissimoque testatur; L. ipse Metellus, avus huius, sanctissimos deos illo consti — † »tuisse templo videtur in vestro conspectu, iudices, ut »salutem a vobis nepotis sui deprecarentur«, quod ipsi saepe multis laborantibus atque implorantibus ope sua subvenissent; 47. Capitolium illud templis tribus illustratum, paternis atque etiam huius amplissimis donis ornati aditus Iovis O. M., Iunonis Reginae, Minervae, M. Scaurum apud *vos memoria huius munificentiae et liberalitatis publicae ab omni avaritiae aut cupiditatis suspicione defendunt; propinqua illa aedes Vestae admonet vos, ut recordemini* illius L. Metelli, pontificis maximi, qui, quum templum illud arderet, in medios se iniecit ignes et eripuit flamma Palladium illud, quod quasi pignus nostrae salutis atque imperii custodis Vestae continetur. 48. Qui utinam posset parumper exsistere! Eriperet ex hac flamma stirpem profecto suam, qui eripuisset ex illo incendio d*ivinum incolumitatis nostrae pignus. Permoveor cogitatione, tam parum sacerdoti deos esse propitios, ut ne servati quidem servent eius genus tutelae suae commenda*tum. 49. Te vero, M. Scaure, *e*quidem vide*o*, video, inquam, non cogito solum. Nec vero sine magno animi maerore ac dolore, quum tui filii squalorem aspexi, »de te recordor.« Atque utinam, sicut mihi tota in hac caussa versatus ante oculos*es*, sic num horum te offeras mentibus et in horum animis adhaerescas. Species medius *fidius viri, cui neminem vidimus parem consilio, gravitate, constantia, ceteris virtutibus, si posset reviviscere, sic omnes commoveret, ut, quisquis intueretur, is,* etiamsi forte non nosset, tamen principem civitatis esse diceret.

50. Quo te nunc modo appellem? ut hominem? At non es inter nos. Ut mortuum? At vivis et viges; at in omnium animis atque ore versaris, atque divinus animus mortale nihil habuit, neque tuorum quidquam potuit emori praeter corpus. Quocumque igitur te mo*do appellari verum est: adsis nobis atque istam mendacissimorum et levissimorum testium vanitatem impudentiamque vultu ipso aspectuque conterreas; adsis et civibus tui consilii, cuius auctoritatis numquam poenituit, praeferas lumen, ut ne genus tuum ignominia et calamitate dehonestent neve filium tuum, haud degenerem paterni nominis heredem, sententiis suis affligant.*

51. In Scauriana invenimus istam discretionem de *Sardis* et *Sardiniensibus*, ut illos incolas, illos advenas doceat. (Pompeii Commentum Artis Donati p. 108.)

165. IN TOGA CANDIDA.

ARGUMENTUM ASCONII.

Haec oratio dicta est L. Caesare, C. Figulo coss. (a. 690. U. c.) post annum quam pro Cornelio dixerat. Sex competitores in consulatus petitione Cicero habuit, duos patricios, P. Sulpicium Galbam, L. Sergium Catilinam: quattuor plebeios, ex quibus duo nobiles, C. Antonium, M. Antonii oratoris filium, L. Cassium Longinum: duos, qui tantum non primi ex familiis suis magistratum adepti erant, Q. Cornificium et C. Licinium Sacerdotem. Solus Cicero ex competitoribus equestri erat loco natus, atque in petitione patrem amisit. Ceteri eius competitores modeste se gessere, visique sunt Q. Cornificius et P. Galba sobrii ac sancti viri, Sacerdos nulla improbitate notus. Cassium, qui iners ac stolidus tum magis quam improbus videretur, sed post paucos menses in coniuratione Catilinae esse apparuit, ac cruentissimarum sententiarum fuisse auctorem: itaque hi quattuor pro re iacebant. Catilina autem et Antonius, quamquam omnibus maxime infamis eorum vita esset, tamen multum poterant. Coierant enim ambo, ut Ciceronem consulatu deiicerent, adiutoribus usi firmissimis, M. Crasso et C. Caesare. Itaque haec oratio contra solum Catilinam et Antonium est. Caussa orationis huiusmodi in senatu habendae Ciceroni fuit, quod, quum in dies licentia ambitus augeretur propter praecipuam Catilinae et Antonii audaciam, censuerat senatus, ut lex ambitus aucta etiam cum poena ferretur. Ei quoque rei Q. Mucius Orestinus tribunus pl. intercesserat: quum Cicero, graviter senatu intercessionem ferente, surrexit atque in coitionem Catilinae et Antonii invectus est ante dies comitiorum paucos.

(Deest principium orationis.)

1. Dico, P. C., superiore nocte cuiusdam hominis nobilis et valde in hoc largitionis quaestu noti et cogniti domum Catilinam et Antonium cum sequestribus suis convenisse.

2. Quem enim aut amicum habere potest is, qui tot cives trucidavit: aut clientem, qui in sua civitate cum peregrino negavit se iudicio aequo certare posse?

3. Nec se iam tum respexit, quum gravissimis vestris decretis absens notatus est.

4. In iudiciis quanta vis esset, didicit, quum est absolutus: si aut illud iudicium, aut illa absolutio nominanda est.

5. Populum vero, quum inspectante populo collum secuit hominis maxime popularis, quanti faceret, ostendit.

6. Me, qua amentia inductus est, ut contemneret, constituere non possum. Utrum aequo animo laturum putavit? an in suo familiarissimo non viderat, me ne aliorum quidem iniurias mediocriter posse ferre?

7. Alter, pecore omni vendito et saltibus prope addictis, pastores retinet, ex quibus ait se, quum velit, subito fugitivorum bellum excitaturum. Alter induxit eum, quem potuit, ut repente gladiatores populo non debitos polliceretur, quos ipse consularis candidatus perspexit et legit et emit: praesente populo Romano factum est.

8. Quamobrem augere etiam mercedes si vultis, Q. Mucium conantem legem impedire, ut coepit senatus, consules prohibere, sed ego ea lege contentus sum, qua duos consules designatos uno tempore damnari vidimus.

9. Te tamen, Q. Muci, tam male de republica existimare, moleste fero, qui hesterno die me esse dignum consulatu negabas. Quid? populus Romanus minus diligenter scit sibi constituere defensorem, quam tu tibi? Qui, quum te furti L. Calenus argueret, me potissimum fortunarum tuarum patronum esse voluisti: et cuius tu consilium in tua turpissima caussa delegisti, hunc honestissimarum rerum defensorem populus Romanus auctore te repudiare potest? nisi forte hoc dicturus es, quo tempore a L. Caleno furti delatus sis, eo tempore in me tibi parum auxilii esse vidisse.

10. Atque ut istum omittam, in exercitu Sullano praedonem, in introitu gladiatorem, in victoria quadrigarium.

11. Te vero, Catilina, consulatum sperare aut cogitare, non prodigium atque portentum est? A quibus

enim petis? Principibus civitatis? qui tibi, quum L. Volcatius consul in consilio fuisset, ne petendi quidem potestatem esse voluerunt. A senatoribus? qui te auctoritate sua, spoliatum ornamentis omnibus, vinctum paene Africanis oratoribus tradiderunt. Ab equestri ordine? quem trucidasti. A plebe? cui spectaculum eiusmodi tua crudelitas praebuit, ut nemo sine luctu aspicere, sine gemitu recordari posset.

12. Quod caput, etiam tum plenum animae et spiritus, ad Sullam usque ab Ianiculo ad aedem Apollinis manibus ipse suis detulit.

13. Quis? tu potes in defensione tua dicere, quod illi ne dixerunt quidem? tibi dicere non licebit?

ET PAULLO POST:

14. Denique illi negare potuerunt, et negaverunt: tu tibi ne infitiandi quidem impudentiae locum reliquisti. Quare praeclara dicentur iudicia tulisse, si, qui infitiantem Luscium condemnarunt, Catilinam absolverint confitentem.

15. Is ergo negat, se ignarum esse: quum etiam illi, imperitos se homines esse et, si quem etiam interfecissent, imperatori ac dictatori paruisse dicerent. Ac negare quoque posse: Catilinam vero infitiari non posse.

16. Hanc tu habes dignitatem, qua fretus me contemnis et despicis? an eam, quam reliqua vita es consecutus? quum ita vixisti, ut non esset locus tam sanctus, quo non adventus tuus, etiam quum culpa nulla subesset, crimen afferret.

17. Quum deprehendebare in adulteriis; quum deprehendebas adulteros ipse: quum ex eodem stupro tibi et uxorem et filiam invenisti.

18. ** stupris se omnibus ac flagitiis contaminavit, caede nefaria cruentavit, diripuit socios, leges, quaestiones, iudicia violavit.

19. Quid ego, ut violaveris provinciam, praedicem, cuncto populo Romano clamante ac resistente? Nam, ut te illic gesseris, non audeo dicere, quoniam absolutus es. Mentitos esse equites Romanos, falsas fuisse tabulas honestissimae civitatis existimo: mentitum Q. Metellum Pium, mentitam Africam, vidisse puto nescio quid illos iudices, qui te innocentem iudicarunt. O miser, qui non sentias, illo iudicio te non absolutum, verum ad aliquod severius iudicium ac maius supplicium reservatum.

20. Praetereo illum nefarium conatum tuum, et paene acerbum et luctuosum populo Romano diem, quum, Cn. Pisone socio, neque alio nemine, caedem optimatium facere voluisti.

21. An oblitus es, te ex me, quum praeturam peteremus, petisse, ut tibi primum locum concederem? Quod quum saepius ageres, et impudentius a me contenderes; meministi, me tibi respondere, impudenter te facere, qui id a me peteres, quod avunculus numquam impetrasset? Nescis, me praetorem primum esse factum, te concessione competitorum, et collatione centuriarum, et meo maxime beneficio, e postremo in tertium locum esse sublectum?

(Dicit de malis civibus.)

22. Qui posteaquam illo, ut conati erant, Hispaniensi pugiunculo nervos incidere civium Romanorum non potuerunt, duas uno tempore conantur in rempublicam sicas destringere.

23. Hunc vos scitote Licinium gladiatorem iam immisisse cupidum Catilinae, iudices, Quintumque Curium, hominem quaestorium.

---

166. FRAGM. ORATIONIS PRO TULLIO.

ARGUMENTUM.

Sex huius orationis fragmenta admodum parva, et eorum quidem duo e Quinctiliano, e Prisciano autem, Victorino, Marciano Capella et Rufiniano cetera supererant, quum satis magna eiusdem pars (§. 4. „ore putavit“ usque ad § 23. „Quum amici in comm“) e codice Ambrosiano primum edita est Mediolani a. 1814.: quae mox a Peyrone codicis Taurinensis supplementis aucta est a. 1824 Quantum orationis etiamnunc desideretur, ex incerti auctoris Dialogo de caussis corrupt. eloq. c. 20. licet coniicere.

Caussa autem, quae Metello praetore anno U., ut videtur, 683. acta est, versatur in interpretandis verbis interdicti a Lucullo propositi DE VI HOMINIBUS ARMATIS. P. enim Fabius emerat fundum in agro Thurino, cui affinis erat M. Tullius, isque haud dubie alius, quam Decula a. 673. cos. Ac controversia de fundi finibus orta, et aucta ob aedificium in centuria Populiana exstructum, Fabii familia servos Tullii praeter Philinum omnes occiderat et tectum villamque disturbaverat. Iam quum L. Quintius vel Quinctius, Fabii patronus, iure et occisos esse Tullii servos, servi cuiusdam Fabiani caede nuper inquinatos, et disturbatum esse aedificium contenderet, Cicero iniuria et dolo malo id factum esse hac oratione conatus est ostendere.

I. 1. Antea sic hanc caussam a*gere statu*eram, *recupe*ratores, *ut infitia*turos adversarios arbitrarer, tantam caedem et tam atrocem ad familiam suam pertinere. Itaque animo soluto a cura et a cogitatione veneram, quod intelligebam, facile id me testibus planum facere posse. Nunc vero, posteaquam non modo confessus est vir primarius L. Quin*tius, sed ipse P. Fabius non dubitavit hoc, quod arguitur, confiteri, longe alia ratione ad agendam caussam venio, atque initio veneram. Tum enim de eo la*borabam, ut, quod arguebam, id factum esse ostenderem; nunc in eo consumenda est oratio, ut ne adversarii, quod infitiari nullo modo potuerunt, quum maxime cuperent, id quum confessi sunt, meliore loco esse videantur. 2. Itaque tum vestrum difficilius iudicium, mea facilis defensio fore videbatur. Ego enim omnia in tes*tibus ponebam antea, nunc in confessione adversarii: cuius in vi audaciae, in iudicio impudentiae obsistere non nostri ingenii, vestri auxilii est. Nam* quid est facilius, quam de eo, qui confitetur, iudicare? Mihi autem difficile est satis copiose de eo dicere, quod nec atrocius verbis demonstrari potest, quam re ipsa est, neque apertius oratione mea fieri, quam ipsorum confessione factum est.

3. Quum in hac re, quam commemoravi, mihi mutanda ratio defensionis *est, tum obliviscendum parumper in P. Fabio illius lenitatis meae, qua usus priore actione animum a laedendo revocaram ipse et reflexeram, ut non* minus diligenter illius existimationem, quam rem M. Tullii viderer defendere. Nunc quoniam Quintius ad caussam pertinere putavit res ita multas, falsas praesertim et inique confictas, proferre de vita et moribus et existimatione M. Tullii, multis de caussis mihi Fabius debebit ignoscere, si minus eius famae parcere videbor, quam antea consului. 4. Pri*ore actione omnes aculeos orationis meae reconditos habui: sed quoniam ipse Quintius, in actione illa pri*ore, putavit ad officium suum pertinere, adversario nulla in re parcere: quid me oportet Tullium pro Tullio facere, homine coniuncto mecum, non minus animo, quam nomine? Ac mihi magis illud laborandum videtur, recuperatores, ut, quod antea nihil in istum dixi, probare possim, quam in eo reprehendar, quod hoc tempore respondeo. 5. Verum et tum id feci, quod oportuit, et nunc faciam, quod necesse est. Nam quum

esset de re pecuniaria controversia, quod damnum datum M. Tullio diceremus: alienum mea natura videbatur quidquam de existimatione P. Fabii dicere; non quia res postulare non videretur. Quid ergo est? Tametsi postulat caussa: tamen, nisi plane cogit ingratiis, ad maledicendum non soleo descendere. Nunc, quum coactus dicam, si quid forte dicam, tamen id ipsum verecunde modiceque faciam, tantum ut, quoniam sibi me non esse inimicum potuit priore actione Fabius iudicare, nunc M. Tullio fidelem certumque amicum esse cognoscat.

6. Unum hoc abs te, L. Quinti, pervelim impetrare (quod tametsi eo volo, quia mihi utile est: tamen abs te idcirco, quia aequum est, postulo), ut ita tibi multum temporis ad dicendum sumas, ut *h*is aliquid ad iudicandum relinquas. Namque antea non defensionis tuae modus, sed nox tibi fine*m* dicendi fecit. Nunc, si tibi placere potest, ne idem facias, id abs te postulo. Neque hoc idcirco postulo, quod te aliquid censeam praeterire oportere, aut non quam ornatissime et copiosissime dicere, verum ut semel una quaque de re dicas. Quod si facies: non vereor, ne dicendo dies eximatur.

7. Iudicium vestrum est, recuperatores, QUANTAE PECUNIAE PARET DOLO MALO FAMILIAE P. FABII VI HOMINIBUS ARMATIS COACTISVE DAMNUM DATUM ESSE M. TULLIO. Eius rei taxationem nos fecimus; aestimatio vestra est; iudicium datum est IN QUADRUPLUM.

8. Quum omnes leges omniaque iudicia, quae paullo graviora atque asperiora videntur esse, ex improborum iniquitate et iniuria nata sunt; tum hoc iudicium paucis hisce annis, propter hominum malam consuetudinem nimiamque licentiam, constitutum est. Nam quum multae familiae dicerentur in agris longinquis et pascuis armatae esse caedesque facere, quumque ea consuetudo non solum ad res privatorum, sed ad summam rem publicam pertinere videretur: M. Lucullus, qui summa aequitate et sapientia ius dixit, primus hoc iudicium composuit et id spectavit, ut omnes ita familias suas continerent, ut non modo armati damnum nemini darent, verum etiam lacessiti iure se potius, quam armis defenderent; 9. et quum sciret de damno legem esse Aquilliam: tamen hoc ita existimavit, apud maiores nostros quum et res et cupiditates minores essent et familiae non magnae magno metu continerentur, ut perraro fieret ut homo occideretur, idque nefarium ac singulare facinus putaretur, nihil opus fuisse iudicio de vi coactis armatisque hominibus; (quod enim usu non veniebat, de eo si quis legem aut iudicium constitueret, non tam prohibere videretur, quam admonere); — 10. his temporibus, quum ex bello diuturno atque domestico res in eam consuetudinem venisset, ut homines minore religione armis uterentur, necesse putavit esse et in universam familiam iudicium dare, QUOD A FAMILIA FACTUM DICERETUR, et recuperatores dare, ut quam primum res iudicaretur, et poenam graviorem constituere, ut metu comprimeretur audacia, et illam latebram tollere DAMNUM INIURIA. 11. Quod in aliis caussis debet valere et valet lege Aquillia, id ex huiusmodi damno, quod vi per servos armatos datum esset, *manifesto deprehensum apparere iudicavit atque ideo de INIURIA non addidit, ne, qui haberent controversiam,* ipsi statuerent, quo tempore possent suo iure arma capere, manum cogere, homines occidere. 12. Quum iudicium ita dar*etur,* ut hoc solum in iudicium venire*t*, VIDERETURNE VI HOMINIBUS COACTIS ARMATISVE DAMNUM DOLO MALO FAMILIAE DATUM, neque illud adderet INIURIA: putavit se audaciam improborum sustulisse, quum spem defensionis nullam reliquisset.

13. Quoniam, quod iudicium et quo consilio constitutum sit, cognostis: nunc rem ipsam, ut gesta sit, dum breviter vobis demonstro, attendite.

14. »Fundum habet in agro Thurino M. Tullius paternum,« recuperatores, quem se habere, usque eo non moleste tulit, donec vicinum eiusmodi nactus est, qui agri fines armis proferre mallet, quam iure defendere. Nam P. Fabius nuper emit agrum de C. Claudio senatore, cui fundo erat affinis M. Tullius, sane magno, dimidio fere pluris incultu*m* exustis villis omnibus, quam quanti integrum atque ornatissimum carissimis pretiis ipse Claudius *emerat. Agri cupidius empti pretium sero diligentius attendenti quum nimis magnum videretur, facile est existimatu, quantum stomachi fecerit suspicio venditorem se* clam circumscripsisse isti a consulari Macedonia et Asia. 15. Etiam illud addam, quod ad rem pertinet. Imperatore mortuo pecuniam, nescio quomodo quaesitam, dum vult in praedio ponere, non posuit, sed abiecit. Nihil adhuc *magno opere miror, quod stultitia sua impeditus, quoquo modo posset, se expedire voluit. Illud vero mirari satis non queo, illud indignor, quod suam stultiti*am calamitate vicinorum corrigit, et quod stomachum suum damno Tullii *re*plere conatus est.

16. Est in eo agro centuria, quae Popiliana nominatur, recuperatores, quae semper M. Tullii fuit, quam etiam pater pos*sederat sine ulla umquam controversia. Iste demum vicinus novus improbae spei eo securior, quod M. Tullius abesset, coepit inhiare, quum ei centuria Popiliana videretur satis commode* posita esse et ad fundum eius convenire. Ac primum, quod eum negotii totius et emptionis suae poenitebat, fundum proscripsit; cum autem emptum habebat cum socio Cn. Acerronio viro op*timo. Is Romae versabatur, quum subito nuntii M. Tullio veniunt a villa, P. Fabium fundi illius finitimi maiorem, quam ipse nuper cum Cn. Acerronio emisset,* modum proscripsisse. 17. Hominem appellat. Iste sane arroganter, quod commodum fuit, respondit. Neque tum fines auctor demonstraverat. Mittit ad procuratorem litteras et ad villicum Tullius, *adirent C. Claudii procuratorem, ut ipsis praesentibus fines emptoribus ostenderet. Is vero nescio qua contumelia suspicionis offensus hoc se* facturum negavit; illis absentibus fines Acerronio demonstravit: neque tamen hanc centuriam Popilianam vacuam tradidit. 18. Acerronius, quomodo potuit, se de to*ta re excusavit, quum primum potuit; Fabio autem statim renuntiavit (maluit enim rei, quam existimationis facere iacturam) atque ex societate cum h*omine eiusmodi semustilatus effugit. Adducit iste interea in saltum homines electos maximis animis et viribus, et iis arma, quae cuique *h*abilia atque apta essent, comparat: prorsus, ut quivis intelligeret, non eos ad rem rusticam, verum ad caedem ac pugnam comparari. 19. Brevi illo tempore Q. Cati Aemiliani hominis honesti, quem vos nostis, duo homines occiderunt; multa alia fecerunt: passim vagabantur armati; non obscure, sed ut plane intelligere viderentur, ad quam rem parati essent, agros, vias denique infestas habebant. Venit in Thurinum interea Tullius. Deinde iste pater familias, Asiaticus beatus, novus arator et idem pecuarius, quum ambularet in agro, animadvertit in hac ipsa

centuria Popiliana aedificium non ita magnum, servumque M. Tullii *Philinum*. 20. Quid vobis, inquit, istic negotii in meo est? Servus respondit pudenter, at non stulte, dominum esse ad villam; posse eum cum eo disceptare, si quid vellet. Rogat Fabius Acerronium (nam ibi tum erat), ut secum simul veniat ad Tullium. Venit*ur*. Ad villa*m* erat Tullius. Appellat Fabius, ut aut ipse Tullium deduceret aut ab eo deduceretur. Dicit deducturum se Tullius; vadimonium Fabio Romam promissurum. Manet in ea conditione Fabius. Mature disceditur.

21. Proxima nocte, iam fere quum lux appropinquaret, ad illud aedificium, de quo antea dixi, quod erat in centuria Popiliana, servi P. Fabii freque*n*tes armatique veniunt; introitum ipsi sibi *vi* manuque patefaciunt; homines magni pretii servos M. Tullii nec opinantes adoriuntur, quod facile factu fuit; neque tam multos neque repugnantes multi armati paratique occidunt; tantumque odii crudelitatisque *habuerunt*, ut eos omnes gurgulionibus insectis relinquerent, ne, si quem semivivum ac spirantem etiam reliquissent, minor is honor haberetur; praeterea tectum villamque disturban*t*. 22. Hanc rem tam atrocem, tam indignam, tam repentinam nuntiat M. Tullio Philinus, quem antea nominavi, qui graviter saucius e caede effugerat. Tullius statim dimittit ad amicos, quorum ea vicinitate tum ill*i* bona atque honesta copia praesto fuit. 23. Omnibus acerba res et misera videbatur. Quum amici in comm*une consuluissent: visum est ire in rem praesentem.*

* * * *

II. *** turbarunt. 24. Audite, quaeso, in eas res, quas commemoro, hominum honestorum testimonium. Haec, quae mei testes dicunt, fatetur adversarius eos vere dicere; quae mei testes non dicunt, quia non viderunt nec sciunt, ea dicit ipse adversarius. Nostri testes dicunt occisos homines, cruorem in locis pluribus, deiectum aedificium se vidisse; dicunt nihil amplius. Quid Fabius? Horum nihil negat. 25. Quid ergo addit amplius? Suam familiam fecisse dicit. Quomodo? Vi hominibus armatis. Quo animo? Ut id fieret, quod factum est. Quid est id? Ut homines M. Tullii occiderentur. Quod ergo eo animo factum est, ut homines unum in locum convenirent, ut arma caperent, ut certo consilio certum in locum proficiscerentur, ut idoneum tempus eligerent, ut caedem facerent: — id si voluerunt et cogitarunt et perfecerunt: potestis eam voluntatem, id consilium, id factum a dolo malo seiungere? 26. At istuc totum DOLO MALO additur in hoc iudicio eius caussa, qui agit, non illius, quicum agitur. Id ut intelligatis, recuperatores, quaeso, ut diligenter attendatis. Profecto, quin ita sit, non dubitabitis.

27. Si ita iudicium daretur, ut id concluderetur, QUOD A FAMILIA FACTUM ESSET: si quae familia ipsa in caede interesse noluisset et homines aut servos aut liberos coegisset, aut conduxisset; totum hoc iudicium et praetoris severitas dissolveretur. Nemo enim potest haec iudicare, qua in re familia non interfuisset, in ea re eam ipsam familiam vi armatis hominibus damnum dedisse. Ergo, id quia poterat fieri, et facile poterat, idcirco non satis habitum est quaeri, quid familia ipsa fecisset, verum etiam illud, QUID FAMILIAE DOLO MALO FACTUM ESSET. 28. Nam quum facit ipsa familia vi armatis coactisve hominibus et damnum cuipiam dat: id dolo malo fieri necesse est. Quum autem rationem init, ut id fiat: familia ipsa non facit, fit autem dolo malo eius. Ergo addito, DOLO MALO, actoris et petitoris fit caussa copiosior. Utrum enim ostendere potest, sive eam ipsam familiam sibi damnum dedisse, sive consilio et opera eius familiae factum esse: vincat necesse est.

29. Videtis, praetores per hos annos intercedere hoc *interdicto inter* me et M. Claudium: UNDE DE DOLO MALO TUO, M. TULLI, M. CLAUDIUS AUT FAMILIA AUT PROCURATOR EIUS VI DETRUSUS EST. Cetera ex formula sic, ut ita interdictum est et sponsio facta. Ego me ad iudicem si defendam: vi me deiecisse confitear; dolo malo, negem? et quis me audiat? Non opinor quidem; quia, si vi deieci M. Claudium, dolo malo deieci: in vi enim dolus malus inest et Claudio utrumvis satis est planum facere, vel se a me ipso vi deiectum esse, vel me consilium inisse, ut vi deiiceretur. 30. Plus igitur *datur* Claudio, *quum ita* interdicitur, unde a dolo malo meo vi deiectus sit, quam si daretur, unde a me vi deiectus esset. Nam in hoc posterior*e*, nisi ipse egomet deiecissem, vincerem sponsionem; in illo priore, ubi dolus malus additur, sive consilium inissem, ut vi deiiceretur, sive ipse deiecissem, necesse erat *d*e dolo malo meo vi deiectum iudicari.

31. Hoc persimile atque adeo plane idem est in hoc iudicio, recuperatores. Quaero enim abs te, si ita iudicium datum esset, QUANTAE PECUNIAE PARET A FAMILIA P. FABII HOMINIBUS ARMATIS DAMNUM M. TULLIO *FA*CTUM, quid haberes, quod diceres? Nihil, opinor. Fateris enim omnia, et familiam P. Fabii fecisse, et vi hominibus armatis fecisse. Quod additum est, DOLO MALO, id te adiuvare putas, in quo opprimitur et excluditur omnis tua defensio? 32. Nam si additum id non esset ac tibi libitum esset ita defendere, tuam familiam non fecisse: vinceres, si id probare potuisses. Nunc, sive illa defensione uti voluisses, sive hac, qua uteris, condemneris necesse est: nisi putamus *in iudi*cium venire, qui consilium inierit; illum, qui fecerit, non venire; quum consilium sine facto intelligi possit, factum sine consilio non possit. An, quod factum eiusmodi est, ut sine occulto consilio, sine nocte, sine vi, sine damno alterius, sine armis, sine caede, sine maleficio fieri non potuerit, id sine dolo malo factum iudicabitur? 33. An, qua in re praetor illi improbam defensionem tolli voluit, in ea re mihi difficiliorem actionem factam putabitis? Hic mihi isti singulari ingenio videntur esse, qui et id, quod mihi contra illos datum est, ipsi arripiunt et scopulo atque saxis pro portu stationeque utuntur. Nam in DOLO MALO volunt delitescere; in quo non modo, quum omnia ipsi fecerunt, quae fatentur, verum etiam, si per alios id fecissent, haererent ac tenerentur.

34. Ego non in una re sola, (quod mihi satis est,) neque in universa re solum, (quod mihi satis est,) sed singulatim in omnibus dolum malum exstare dico. Consilium capiunt, ut ad servos M. Tullii veniant: dolo malo faciunt. Arma capiunt: dolo malo faciunt. Tempus ad insidiandum atque celandum idoneum eligunt: dolo malo faciunt. Vi in tectum irruunt: in ipsa vi dolus est. Occidunt homines, tectum diruunt: nec homo occidi nec consulto alteri damnum dari sine dolo malo potest. *E*rgo si omnes partes sunt eiusmodi, ut in singulis dolus malus haereat, universam rem et totum facinus sine dolo malo factum iudicabitis?

35. Quid ad haec Quintius? Sane nihil certum neque unum, in quo non modo possit, verum putet se

posse consistere. Primum enim illud iniecit, nihil posse dolo malo familiae fieri. Hoc loco non solum fecit, ut defenderet Fabium, sed ut omnino huiuscemodi iudicia dissolveret. Nam si venit id in iudicium de familia, quod omnino familia nulla potest committere: nullum est iudicium; absolvantur omnes de *simili* caussa necesse est. 36. Hoc solum, (bona, mehercule, *res!*) si hoc solum esset, tamen vos, tales viri, nolle de*b*eretis maximam rem, coniunctam cum summa re fortunisque privatorum, severissimum iudicium maximaque ratione compositum per vos videri esse dissolutum. Sed non id solum agitur *in hoc iudicio, recuperatores, ut M. Tullius per interdictum suum ius teneat atque iniuriam a P. Fabii familia factam persequatur; verum* † hoc iudicium sic exspectatur, ut non uni rei statui, sed omnibus constitui putetur. (Prisc. l. VI. c. 1. §. 5.)

* * *

III. † Dicam vim factam a P. Fabii familia? Adversarii non negant. Damnum datum esse M. Tullio? Concedis; vici unam rem. Vim hominibus armatis factam? Non negas; vici alteram. Dolo malo factum negas: de hoc iudicium est. (Victorin. in I. Rhet. Cic. c. 57.)

* * *

IV. 37. *Nec vero quid attineat argumenta quaerere, quibus defensio istius tam levis nugatoriaque infirmetur ac diluatur*, ego intelligo; et tamen *di*cendum est ad ea, quae dixit Quintius, non quo ad rem pertineat, sed ne quid, quia a me praetermissum est, pro concesso putetur.

38. Dicis oportere quaeri, homines M. Tullii iniuria occisi essent, necne. De quo hoc primum quaero, venerit *ea res* in hoc iudicium, necne. Si non venit: quid attinet, aut nos dicere, aut *h*os quaerere? Si autem venit; quid attinuit te tam multis verbis a praetore postulare, ut adderet in iudicium INIURIA, et quia non impetrasses, tribunos pl. appellare et hic in iudicio queri praetoris iniquitatem, quod de INIURIA non addidisset*? 39. Haec quum praetorem postulabas, *quum* tribunos appellabas, *nempe ita* dicebas, potestatem tibi fieri oportere, ut, si posses, recuperator*ibus* persuaderes, non esse iniuria M. Tullio damnum datum. Quod ergo ideo in iudicium addi voluisti, ut de eo tibi apud recuperatores dicere liceret; eo non addito nihilo minus tamen ita dicis, quasi id ipsum, a quo *depulsus* es, impetraris? At, quibus verbis in decernendo Metellus usus est, ceteri, quos appellasti, — nonne haec omnium fuit oratio, quod vi hominibus armatis coactisve familia fecisse diceretur, id tametsi nullo iure fieri potuerit, tamen se nihil additturos? 40. Et recte, recuperatores. Nam quum perfugio nullo constituto tamen haec scelera servi audacissime faciant, domini impudentissime confiteantur: quid censetis fore, si praetor iudicet eiusmodi caedes fieri iure posse? An quidquam interest, utrum magistratus peccato defensionem constituant, an peccandi potestatem licentiamque permittant? 41. Etenim, recuperatores, non damno commoventur magistratus, ut in haec verba iudicium dent. Nam *si* id esset: nec recuperatores potius darent, quam iudicem, nec in universam famili*am*, sed in eum, *qui*cum nominatim ageretur, nec in quadruplum, sed in duplum; et *ad* DAMNUM adderetur INIURIA. Neque enim is, qui hoc iudicium dedit, de ceteris damnis ab lege Aquillia recedit, *in* quibus nihil agitur nisi damnum. Qua de re praetor animum debet advertere.

42. In hoc iudicio videtis agi de vi, videtis agi de hominibus armatis, videtis aedificiorum expugnationes, agri vastationes, hominum trucidationes, incendia, rapinas, sanguinem in iudicium venire. Et miramini satis habuisse eos, qui hoc iudicium dederunt, i*d* quaeri, utrum h*a*ec tam acer*ba*, tam indigna, tam atrocia facta essent necne; non, utrum iure facta, an iniuria? Non ergo praetores a lege Aquillia recesserunt, quae DE DAMNO esset; sed DE VI ET ARMATIS severum iudicium constituerunt: nec ius et iniuriam quaeri nusquam putarunt oportere, sed eos, qui armis quam iure agere maluissent, de iure et iniuria disputare noluerunt. 43. Neque ideo de INIURIA non addiderunt, quod in aliis rebus non adderent, sed ne ipsi iudicarent posse homines servos iure arma capere et manum cogere; neque quod putarent, si additum esset, posse hoc talibus viris persuader*i* non iniuria factum, sed ne quod tamen scutum dare in iudicio viderentur iis, quos propter haec arma in iudicium vocavissent.

44. Fuit illud interdictum apud maiores nostros DE VI, quod hodie quoque est: UNDE TU AUT FAMILIA AUT PROCURATOR TUUS ILLUM AUT FAMILIAM AUT PROCURATOREM ILLIUS IN HOC ANNO VI DEIECISTI. Deinde additur illius iam hoc caussa, quicum agitur, QUUM ILLE POSSIDERET, et hoc amplius: QUOD NEC VI NEC CLAM NEC PRECARIO POSSIDERET. 45. Multa dantur ei, qui vi alterum detrusisse dicitur, (quorum si unum quodlibet probari iudici potuerit: etiamsi confessus erit se vi deiecisse; vincat necesse est) vel non possedisse eum, qui deiectus sit, vel vi a*b* se possedisse, vel clam, vel precario. Ei, qui de vi confessus esset, tot defensiones tamen ad caussam obtinendam maiores reliquerunt.

46. Age illud alterum interdictum consideremus, quod item nunc est constitutum propter eamdem iniquitatem temporum nimiamque hominum *licentiam*.

* * *

V. * * * boni debent dicere. 47. Atque ille legem mihi de XII tabulis recitavit, quae permittit, ut furem noctu liceat occidere, et luci, si se telo defendat; et legem antiquam de legibus sacratis, quae iubeat impune occidi eum, QUI TRIBUNUM PLEB. PULSAVERIT. Nihil, ut opinor, praeterea de legibus.

48. Qua i*n* re hoc primum quaero, quid ad hoc iudicium recitari istas leges pertinuerit. Num quem tribunum pleb. servi M. Tulli pulsaverunt? Non, opinor. Num furatum domum P. Fabii noctu vener*u*nt? Ne id quidem. Nu*m* luce furatum venerunt et se telo defenderunt? Dici non potest. Ergo istis legibus, quas recitasti, certe non potuit istius familia servos M. Tullii occidere.

49. Non, inquit, ad eam rem recitavi, sed ut hoc intelligeres, non visum esse maioribus nostris tam indignum istuc nescio quid, quam tu putas, hominem occidi. — At primum istae ipsae leges, quas recitas, ut mittam cetera, significant, quam noluerint maiores nostri, nisi quum pernecesse esset, hominem occidi. Primum ista lex sacrata est, quam rogarunt armati, ut inermes sine periculo possent esse. Quare non iniuria, quo magistratu munitae leges sunt, eius magistratus corpus legibus vallatum esse voluerunt. 50. Furem, hoc est praedonem et latronem, luce occidi vetant XII tabulae, quum intra parietes tuos hostem certissimum teneas. NISI SE TELO DEFENDIT, inquit, etiamsi cum telo venerit, nisi utetur telo eo ac repugnabit: NON OCCIDES. QUOD SI REPUGNAT: ENDO-

PLORATO, hoc est conclamato, ut aliqui audiant et conveniant. Quid ad hanc clementiam addi potest, qui ne hoc quidem permiserint, ut domi suae caput suum sine testibus et arbitris ferro defendere liceret?

51. Quis est, cui magis ignosci conveniat (quoniam me ad XII. tabulas revocas), quam si quis quem imprudens occiderit? Nemo, opinor. Haec enim tacita lex est humanitatis, ut ab homine consilii, non fortunae poena repetatur. Tamen huiusce rei veniam maiores non dederunt. Nam lex est in XII tabulis: SI TELUM MANU FUGIT MA*GIS QUAM IECIT* * * *

* * *

VI. 52. † Si quis furem occiderit: iniuria occiderit. Quam ob rem? quia ius constitutum nullum est. Quid, si se telo defenderit? Non iniuria. Quid ita? quia constitutum est. (Rufinianus c. 7. p. 201.)

* * *

VII. * * * tamen *per* vim factum esset [. non modo servos. 53. Tamen] in eo ipso loco, qui tuus esset, non modo servos M. Tullii occidere iure non potuisti; verum etiam, si tectum hoc insciente aut per vim demolitus esses, quod hic in tuo aedificasset et suum esse defenderet, id vi aut clam factum iudicaretur. Tu ipse iam statue, quam verum sit, quum paucas tegulas deiicere impune familia tua non potuerit, maximam caedem sine fraude facere potuisse. Ego ipse tecto illo disturbato si hodie postulem, QUOD VI AUT CLAM FACTUM SIT: tu aut per arbitrum restituas aut sponsione condemneris necesse est. Nunc hoc probabis viris talibus, quum aedificium tuo iure disturbare non potueris, quod esset (quemadmodum tu vis) in tuo, homines, qui in eo aedificio fuerint, te tuo iure potuisse occidere?

54. At servus meus non comparet, qui visus est cum tuis; at casa mea est incensa a tuis. — Quid ad haec respondeam? Ostendi falsa esse: verumtamen confitebor. Quid postea? Hoc sequitur, ut familia M. Tullii concidi oportuerit? vix, mehercule! ut corium peti; vix, ut gravius expostulari. Verum ut esses durissimus: agi quidem usitato iure et quotidiana actione potuit. Quid opus fuit vi? quid armatis hominibus? quid caede? quid sanguine?

55. At enim oppugnatum me fortasse venissent: — haec est illorum in caussa perdita extrema, non oratio neque defensio, sed coniectura et quasi divinatio. Illi oppugnatum venturi erant? Quem? — Fabium. — Quo consilio? — Ut occiderent. — Quam ob caussam? quid ut proficerent? Quî comperisti? Et ut rem perspicuam quam paucissimis verbis agam: dubitari hoc potest, recuperatores, utri oppugnasse videantur: qui ad villam venerunt, an qui in villa manserunt; qui occisi sunt, an ii, ex quorum numero saucius factus est nemo; qui cur facerent, caussa non fuit, an ii, qui fecisse se confitentur? 56. Verum, ut hoc tibi credam, metuisse te, ne oppugnarere; »quis hoc statuit umquam, »aut cui concedi sine summo omnium periculo potest, »ut eum iure potuerit occidere, a quo metuisse se di»cat, ne ipse posterius occideretur?« (Quinctil. Inst. l. V. c. 13. §. 21.)

VIII. Plicavi legimus, ut est apud Ciceronem pro Marco Tullio. (Diomedes l. I. ed. Putsch. p. 369.)

IX. Cicero pro Tullio explicavit ait. (Macrobius de diff. et societ. Graeci Latinique verbi, p. 715. ed. Zeunii.)

167. PRO L. VARENO.

ARG. Haec oratio incertum quando, aut anno U. 674. ut Orellius existimat, aut, ut Schützius, 683. dicta est pro L. Vareno, reo inter sicarios, quod Cn. Varenum vulnerasset, C. Varenum occidisset. Damnatus est autem Lucius; quamquam oratio valde laudata est Plinio (l. I. ep. 20. §. 7.) Quinctiliano (Inst. l. VI. c. 1. §. 49. cf. l. VII. c. 2. §§. 10. et 36.), et Severiano (Syntax. Rhet. p. 305. Pith.)

1. Amici deficiunt, cognati deserunt. (Severiani Syntomat. Rhetor. c. de affectibus p. 345. ed. Capperon.)

2. In inimicissima civitate urgent, instant, insequuntur studio, multitudine, pecunia, periurio pugnant. (Idem ibidem.)

3. C. Ancharius Rufus fuit e municipio Fulginate. (Priscian. l. VII. c. 14. §. 70.)

4. In praefectura Fulginate. (Idem ibid.)

5. Quum iter per agros et loca sola faceret cum Pompuleno, in familiam Anchariananm incidisse dixerunt: deinde Pompulenum occisum esse, illico Varenum vinctum, asservatum, dum hic ostenderet, quid de eo fieri vellet. (Quinct. l. V. c. 13. §. 28.)

6. Lege de sicariis commisit L. Varenus. Nam C. Varenum occidendo et Cnaeum vulnerando et Salarium item occidendo cadit. (Id. l. VII. c. 1. §. 9.)

7. Tum C. Varenus, is, qui a familia Anchariana occisus est. (Hoc quaeso, iudices, diligenter attendite.) (Id. l. IV. c. 1. §. 74. l. IX. c. 2. §. 56.)

8. L. ille Septimius diceret (etenim est ad L. Crassi eloquentiam gravis et vehemens et volubilis): Erucius hic noster Antoniaster est. (Priscian. l. III. c. 7. §. 40. Quinct. l. VIII. c. 3. §. 22.)

9. Ea caedes si potissimum crimini datur, detur ei, cuia interfuit, non ei, cuia nihil interfuit. (Prisc. l. XII. c. 6. §. 49.)

10. Optio vobis datur, utrum velitis, casu illo itinere Varenum esse usum, an huius persuasu et inductu. (Quinct. l. V. c. 10. §. 69.)

11. Deûm fidem. (Prisc. l. VIII. c. 6. §. 25.)

168. PRO P. VATINIO.

(Habita est oratio L. Domit. Ahenobarbo, Appio Claud. Pulchro coss. 700.)

Facio quiddam, quod in Eunucho parasitus suadet militi:

Ubi nóminabit Phaédriam, tu Pámphilam
contínuo. Si quando ílla dicet, Phaédriam
intrómittamus cómessatum: Pámphilam
cantátum provocémus. Si laudábit haec
illíus formam, tu húius contra. Dénique
tu pár pari reférto, quod eam mórdeat.

Sic peto a vobis, iudices, ut, quoniam quidam nobiles homines et de me optime meriti nimis amant inimicum meum, meque inspectante saepe eum in senatu modo severe seducunt, modo familiariter atque hilare amplexantur, quoniamque illi habent suum Publium, detis mihi ipsi alium Publium, in quo possim eorum animos, mediocriter lacessitus, leviter repungere. (Cic. ad Div. l. I. ep. 9. §. 6.)

C. TITULI ORATIONUM DEPERDITARUM.

---

169. 170. PRO ACILIO, capitis reo, duas orationes habuit Cic. (ad Div. l. VII. ep. 30.) aut ipso anno 710. aut antea.

171. PRO M. ANTONIO, collega Ciceronis in consulatu. (pr. Dom. c. 16. §. 41.)

172. PRO MULIERE ARRETINA. (pr. Caecin. c. 33. §. 97.)

173. PRO ASCITIO, praevaricationis reo, (pr. Caelio c. 10. §. 24.) anno 698.

174. PRO ATRATINO (pr. Caelio c. 1.) eod. tempore.

175. PRO BESTIA (altero Vopisco), ambitus reo, a. d. III. Idus Febr. anni 698. p. U. c. (ad Q. Fratr. l. II. ep. 3. adde Philipp. XI. c. 5.)

176. PRO CANINIO GALLO, a. 699. p. U. c. (ad Div. l. VII. ep. 1.)

177. PRO M. CISPIO, dicta a Cicerone post annum U. 697., quo restitutus erat. ante Plancianam autem (699.), itaque anno fere 698. Cn. Cornelio Lentulo, L. Marcio Philippo coss. (pr. Planc. c. 31.)

178. PRO CRASSO dixit in senatu, a. 700. p. U. c. (ad Div. l. I. ep. 9. §. 7.)

179. 180. PRO DOLABELLA, capitis reo, a. 704. p. U. c. (ad Div. l. III. ep. 10.)

181. PRO DRUSO, a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

182. IN A. GABINIUM Cicero dixit, ante quam reconciliata gratia eius patrocinium suscepit, i. e. ante annum U. c. 700. (Vid. Quinctil. l. XI. c. 1. §. 73. cf. Cic. or. p. Lege Manil. c. 17. p. Sestio c. 8. sq. in Pis. c. 11. post Redit. in Sen. c. 5. de Provv. coss. c. 4.)

1. Gallienus quum Theodoto vellet imperium proconsulare decernere, a sacerdotibus est prohibitus, qui dixerunt fasces proconsulares ingredi Alexandriam non licere: cuius rei etiam Ciceronem, quum contra Gabinium loquitur, meminisse satis novimus. (Trebell. Pollio in XXX tyrannis. Aemilian. p. 521. Obrecht. cf. Orell.)

183. PRO MESSIO, a. 700. p. U. c. (ad Att. l. IV. ep. 15.)

184. PRO Q. MUCIO, furti reo, (Fragm. Orat. in toga candida.) ante ann. U. 690.

185. PRO C. MUSTIO (in Verr. Act. II. lib. I. c. 53. §. 139.) ante ann. 684. U. c.

186. CONTRA NAEVIUM, anno U. 678. dicta (Cic. Brut. c. 60. §. 217.)

187. PRO SCIPIONE NASICA, ambitus reo, a. p. U. c. 694. (ad Att. l. II. ep. 1.)

188. PRO C. ORCHIVIO. (Q. Cic. de Pet. Cons. 5. cf. p. Cluent. 34. 233.) Olim leg. ORCINIO vel ORCININO; ap. Sigon. CORVINO. Biennio ante Ciceronis consulatum habita.

189. PRO PATRICIIS adolescentibus Romanis, ignaviae suspectis, apud Peducaeum, Siciliae praetorem, anno U. 679. dicta. (Plutarch. Cic. 6.)

190. PRO C. PISONE. (Cic. pr. Flacc. c. 39.)

191. CONTRA T. MUNATIUM PLANCUM BURSAM anno 702. p. U. c. dicta. (Dio l. XL. c. 55. Cic. ad Div. VII. 2.)

192. PRO POPILLIO LAENATE, habita rogatu M. Caelii, itaque post a. U. 696. quo fere hic se ad Cic. consuetudinem applicuit et ante annum 706. quo interfectus est. (Val. Max. V. 3, 4. et Caesar. B. C. III. 22.)

193. IN DEPONENDA PROVINCIA. Haec oratio una est e consularibus. Ciceroni consuli sortienti Macedonia provincia obtigerat, Antonio collegae Gallia. Huius loco Macedoniam Cicero collegae, ut gratum faceret, concessit, et ipsam rursus Galliam postea Metello Celeri. Eo tempore dicta est haec oratio. (ad Att. l. II. ep. 1. §. 2.)

194. DE REATINORUM CAUSSA contra Interamnates, a. 700. p. U. c. (ad. Att. l. IV. ep. 15.)

195. 196. PRO SAUFEIO. Hunc primum lege Pompeia, mox lege Plautia de vi defendit. (Ascon. in Milon.) Anno 702. U. c. habita.

197. PRO SCAMANDRO anno 698. U. c. (pr. Cluent. c. 17. et 18.)

198. PRO TENEDIORUM libertate, anno U. 699. dicta. (Ep. ad Q. fratrem l. II. ep. 11.)

199. 200. PRO THERMO, dicta a. 695 p. U. c. (pro Flacco c. 39.)

201. PRO TITINIA, contra Naevium, anno 678. U. (Brut. c. 6.)

202. PRO CAESARE VOPISCO. (Vid. pro Bestia.)

E COMMENTARIIS CAUSSARUM.

(Cicero caussarum agendarum commentarios scribere consuevit (v. de Senect. c. 11.), actarum autem eas, quas maxime probabat, orationes postea emendatas edere, minus probatas in commentariis imperfectas relinquere. Sed tamen hos quoque Commentarios Quinctilianus (lib. X. c. 7. §. 30.) ad posteritatis memoriam compositos fuisse iudicat atque contractos esse dolet.)

203. (Ad Accus. II. in Verr. l. III. c. 33.) De decumis Herbitensium per triennium quum primo anno venditas dicat tritici modium XLIV, secundo tritici modium XXV milibus DCCC, anno tertio supra iacente Aeschrione venditas dicunt medimnum VIII millibus centum, i. e. modium XLVIII millibus DC, dupla summa anni proximi addicitur medimnum VIII millibus C, dimidio fere pluris, quam anno superiore. (Fronto v. Dimidio p. 507. ed. Mediol.)

(E libro XIII.) Re vendita, iterum empta. (Diomedes l. I. p. 365.)

204. PRO T. ANNIO MILONE.

Orationem Cicero, ut Dio (l. XL. c. 54.) refert, praemeditatus si scripsit, utrum integram litteris conceperit, an eius lineamenta tantum aut antea, aut postea in commentarios retulerit Tironisve manu referenda curaverit, incertum est. Dubium non est, quin ornatiorem postea ediderit. Duo sunt apud Quinctilianum loci, quorum priorem Orellius inter primitivae orationis fragmenta numerare non dubitat, posteriorem utri ascribat, dubitat. Quod in priore Fabius Tullium digredi dicit, non impedit, quominus etiam ille fragmentis orationis primitivae addatur, in cuius prooemio item legitur digressio. Quae quum ita sint, haec dicta Commentariis subiicere visum est.

1. (*Prima oratio,* vere habita, nunc deperdita:) »Ciceroni quoque in prooemio quum diceret pro Milone digredi fuit necesse, ut ipsa oratiuncula, qua usus est, patet.« (Quinctil. l. IV. c. 3. §. 17. cf. l. III. c. 6. §. 93.)

2. *An huius ille legis, quam* Clodius a se inventam gloriatur, mentionem facere ausus esset vivo Milone, non dicam consule? de nostrûm enim omnium — non audeo totum dicere. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 54.)

ORATIONES
E GRAECO IN LATINUM CONVERSAE A M. TULLIO:

205. DEMOSTHENIS PRO CTESIPHONTE ORATIO. (Cic. de opt. gen. orr. 5.)

206. AESCHINIS IN CTESIPHONTEM ORATIO. (Cic. ibid.)

D. FRAGMENTA EPISTOLARUM.

207. AD Q. AXIUM EPIST. LIB. I.

1. Ad M. Bibulum adierunt. (Fronto Exx. Elocc. p. 492. p. 365.)

2. Si tu nos aliquid adiutare potes. (Idem ibid. p. 493. p. 365.)

3. Caesar in consulatu confirmavit regnum, de quo aedilis cogitarat. (Sueton. in Iul. Caes. c. 9.)

208. AD M. BRUTUM EPIST. LIB. VII.

His contraria atque parata, ut esse solent, expertus sum. (Non. v. Experiri p. 296.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. VIII.

1. Sic igitur facies, et me aut amabis aut, quo contentus sum, diliges. (Idem v. Amare et Diligere p. 421. v. Contentus p. 264.)

2. Et quod te tantum amat, ut vel me audeat provocare. (Idem v. Vel p. 527.)

3. Simne bonus vir, si hoc suadeam? Minime. Suasoris enim est finis utilitas eius, cui quisque suadet. At recta sunt. Quis negat? Sed non est semper rectis in suadendo locus. (Quinct. l. III. c. 8. §. 42.)

4. Veritus fortasse, ne nos in Catonem nostrum transferremus illinc mali quid: etsi argumentum simile non erat. (Idem l. V. c. 10. §. 9.)

5. Nam eloquentiam, quae admirationem non habet, nullam iudico. (Quinct. l. VIII. c. 3. §. 6.)

6. Eum amorem et eum, ut hoc verbo utar, favorem in consilium advocabo. (Idem l. VIII. c. 3. §. 34.)

7. Populo imposuimus, et oratores visi sumus. (Idem l. VIII. c. 6. §. 20. et 55.)

8. Ego quum in gratiam redierim cum Ap. Claudio et redierim per Cn. Pompeium: ego ergo quum redierim —. (Idem l. IX. c. 3. §. 41.)

9. Sermo nullus scilicet, nisi de te: quid enim potius? Tum Flavius, Cras, inquit, tabellarii, et ego ibidem has inter caenam exaravi. (Idem ibid. §. 58.)

10. Res mihi invisae visae sunt, Brute. (Idem l. IX. c. 4. §. 41.)

11. Ipse Cicero in sua persona quum ad Brutum in epistolis, tum aliis etiam locis virtutem eloquentiam appellat. (Idem. l. II. c. 20. §. 10.)

12. „Tres libros epistolarum Ciceronis, duos ad Brutum, unum ad Axium, describi iubebis, si quid rei esse videbitur, et remittes mihi; nam exemplares eorum excerptorum nullos feci.“ (Fronto p. 161. Rom. qui duos libros epistolarum Cic. ad Brutum supposititios significare videtur, a Cratandro editos; Nonius autem octo epistolarum ad Brutum libros excitat — cf. v. Vel. p. 527.)

209. FRAGMENTA EPIST. BRUTI AD CICERONEM.

1. Occiso C. Caesare, postquam mare transierat, praestatum est. (Priscian. l. IX. c. 7. §. 38.)

2. Neque illi malunt habere tutores aut defensores, quamquam sciunt placuisse Catoni. (Quinctil. l. IX. c. 4. §. 75.)

3. Praestat enim nemini imperare, quam alicui servire; sine illo enim vivere honeste licet, cum hoc vivendi nulla conditio est. (Hoc, quod editores Ciceronis epistolarum fragmentis adnumerant, Quinctilianus — l. IX. c. 3. §. 95. — apud Brutum de Dictatura Pompeii scriptum fuisse testatur.)

210. AD C. CAESAREM EPIST. LIB. I.

1. Tum, quum ea, quae es ab senatu summo cum honore consecutus. (Non. v. Consequi p. 270. v. Honor p. 320.)

2. Balbum quanti faciam, quamque ei me totum dicaverim, ex ipso scies. (Idem v. Dicare p. 287.)

3. Debes odisse improbitatem eius, quia impudentissimum nomen delegerit. (Idem v. Improbum p. 327.)

4. Ut sciret, maiore cura tuenda esse, quam parta sunt. (Idem v. Tueri p. 413.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ego, quae monumenti ratio sit, nomine ipso admoneor. Ad memoriam magis spectare debet posteritatis, quam ad praesentis temporis gratiam. (Idem v. Monumentum p. 32.)

2. Vel quod locatio ipsa pretiosa. (Idem v. Locare p. 340.)

3. Quod sapientes homines ac boni putant. (Id. v. Putare p. 369. In ed. Gothofred. est e libro II. in Merc. e libro. I.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Quae si videres, non de exercitu retinendo ** tueri, sed eo tradito aut dimisso. (Non. v. Demissum p. 286.)

2. Amici nonnulli a te contemni et despici ac pro nihilo haberi senatum volunt. (Idem v. Contemnere p. 436.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Extrema vero nec quanta nec qualia sint, verbis consequi possum. (Idem v. Consequi p. 270.)

2. Iam amplitudinem gloriamque tuam magno mihi ornamento [esse et] fore existimo, quod me levas cura. (Idem v. Levare p. 336.)

211. FRAGM. EPIST. CAESARIS AD CICERONEM

(non Ciceronis, ut Schützio placuit).

Neque pro cauto ac diligente se castris continuit. (Charis. l. 1. ep. 101. ed. Putsch.)

212. CIC. EPP. AD CAES. IUNIOREM LIB. I.

1. ** et aut ad consules, aut ad te, aut ad Brutum adissent, iis fraudi ne esset, quod cum Antonio fuissent. (Non. v. Aditus p. 238.)

2. Roga ipsum, quemadmodum ego eum Arimini acceperim. (Idem v. Accipere p. 239. v. Rogare p. 383.)

3. Sed cito poenituit domumque rediit, ceteri cunctabantur. (Idem v. Cunctari p. 252.)

4. ** neminem tibi profecto hominem ex omnibus aut anteposuissem umquam aut etiam comparassem. (Idem v. Comparare p. 256.)

5. In singulas tegulas impositis sexcentis, sexcenties confici posse. (Idem v. Confectum p. 269.)

6. Ne res duceretur, fecimus, ut Hercules Antianus in alium locum transferretur. (Idem v. Duci p. 283. sq.)

7. Ex ceteris autem generibus tunc pecunia expedietur, quum legionibus victricibus erunt, quae spopondimus, persolvenda. (Non. v. Expedire p. 298.)

8. Itaque vereor, ne ferociorem eum faciant tua tam praeclara de eo iudicia. (Idem v. Ferox p. 305.)

9. Sed quod videret nomine pacis bellum involutum fore. (Idem v. Involvere p. 328.)

10. Erat opinio bona de Planco, bona de Lepido. (Idem v. Opinio p. 356.)

11. Sed haec videbimus, quum legati responsa retulerint. (Idem v. Relatum p. 380.)

12. Qui si nihil ad id beneficium adderes, quo per te me una cum republica in libertatem vindicassem. (Idem v. Vindicare p. 419.)

13. Quod mihi et Philippo vacationem das, bis gaudeo. Nam et praeteritis ignoscis et concedis futura. (Idem v. Ignoscere et Concedere p. 436.)

14. Pridie Nonas Febr. quum ad te litteras mane dedissem, descendi ad forum togatus, quum reliqui consulares sagati vellent descendere. (Idem v. Sagum p. 538.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. II.

1. Sed ita locutus insulse est, ut mirum senatus convicium exceperit. (Non. v. Insulsum p. 33.)

2. In quo tua me provocavit oratio, mea consecuta est segnis. (Idem v. Ignavum et Segne p. 33.)

3. Bellum, ut opinio mea fert, ex consensu civitatis confectum iam haberemus. (Idem v. Confectum p. 269.)

4. ** quum constet Caesarem Lupercis id vectigal dedisse, quî ante poterat id constare? (Idem v. Constat p. 273.)

5. De statua nescio cuius Clodii, quam quum restitui iussisset, Anconae cum hero deiectam esse ex senatus consulto. (Idem v. Deiicere p. 288.)

6. ** insolens, arrogans, iactans. (Non. v. Insolens p. 322.)

7. Quem perisse ita de republica merentem consulem [vehementer] doleo. (Idem v. Meret p. 344.)

8. Tu si meam fidem praestiteris, quod confido te esse facturum. (Idem v. Praestare p. 371.)

9. Scriptum erat equestre praelium valde secundum, in his autem potius adversum. (Idem v. Secundum p. 389.)

10. Quum iter facerem Athiqui (ex Arpinati?) Claternam tempestate spurcissima. (Idem v. Spurcum p. 394.)

11. Nihil omnino certi, nec locupletem ad hoc auctorem habebamus. (Idem v. Locupletes p. 462.)

12. Antonius demens ante lucem paludatus. (Idem v. Paludamentum p. 539.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

1. Itaque in eam pausam vehementer est invectus. (Non. v. Invehi p. 329.)

2. Ego autem antiquissimum Scythis oriundum, quibus antiquior laetitia est, quam lucrum. (Idem v. Antiquus p. 426.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Posthac quod voles a me fieri, scribito. Vincam opinionem tuam. (Non. v. Opinio p. 356.)

2. Promissa tua memoria teneas. (Idem v. Promittere p. 362.)

213. AD LICINIUM CALVUM LIB. I.

1. Tuli moleste, quod litterae delitae mihi a te redditae sunt. (Prisc. l. IX. c. 10. §. 54.)

2. Praesentit animus et augurat quodammodo, quae futura sit suavitas. (Non. v. Auguro p. 469.)

214. EX EPISTOLA AD CATONEM.

Nec idcirco mihi desiderandam esse dignitatem meam, quod eam multi impugnarint, sed eo magis recolendam, quod plures desiderarint. (Non. v. Plus et Multum p. 438.)

215. EX EPISTOLA AD CERELLIAM.

Haec aut animo Catonis ferenda sunt aut Ciceronis stomacho. (Quinct. l. VI. c. 3. §. 112.)

216. E M. CIC. EPP. AD M. FILIUM. LIB. I.

Quare effice et elabora, ut excelleas. (Prisc. l. VIII. c. 17. §. 96. l. X. c. 6. §. 36.)

AD EUMDEM LIB. II.

Cui ego, quibuscumque rebus potero, libentissime commodabo. (Non. v. Commodare p. 275.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Ceris delitis. (Diomed. l. I. p. 372.)

2. Philosophiae quidem praecepta noscenda; vivendum autem civiliter. (Lactant. Inst. l. III. c. 14. §. 17.)

3. Cicero per epistolam culpat filium, dicens male eum dixisse »direxi litteras duas,« quum litterae, quoties epistolam significant, numeri tantum pluralis sint. (Serv. ad Aen. VIII. 168.)

4. M. Tullius — — in filio (ut epistolis apparet) recte loquendi usquequaque asper quoque exactor? (Quinctil. l. I. c. 7. §. 34. Ioannes Sarisber. Metalog. l. I. c. 21.)

217. AD A. HIRTIUM EPIST. LIB. II.

Qua in re si mediocriter lapsus sum, defendes meum tolerabile erratum. (Non. v. Error p. 204.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. V.

Et quoniam, ut hoc tempus est, nihil habeo, patriae quod impertiam. (Idem v. Impertire p. 37.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. IX.

Dices: quid, quaeso, istuc intererat? Nescio, nisi tamen erat mihi verendum saepius, ne qui casus perimeret superiora. (Idem v. Interfici p. 450.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Luta et limum aggerebant. (Idem v. Lutum p. 212.)

2. Quum enim nobilitas sit nihil aliud, quam cognita virtus; quis in eo, quem veterascentem videt, ad gloriam generis antiquitatem desideret? (Idem v. Vetustiscere et Veterascere p. 437.)

218. EX EPISTOLA AD HOSTILIUM.

Cicero requietem dixit ad Hostilium. (Charis. p. 52. 85. Putsch.)

219. AD CORNELIUM NEPOTEM E LIB. II.

Itaque nostri, quum omnia, quae dixissemus, dicta essent: quae facete et breviter et acute locuti essemus, ea proprio nomine appellari dict[eri]a voluerunt. (Macrob. Saturn. l. II. c. 1.)

AD EUMDEM EX LIB. INCERTO.

1. Hoc restiterat etiam, ut a te fictis aggrederer donis. (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 17.)

2. Qui habet, ultro appetitur; qui est pauper, aspernatur. (Prisc. ibid.)

3. Quid? oratorum quem huic antepones eorum, qui nihil aliud egerunt? Quis sententiis aut acutior aut crebrior? quis verbis aut ornatior aut elegantior? (Sueton. Iul. Caes. c. 55.)

4. Neque enim quidquam aliud est felicitas, nisi honestarum rerum prosperitas, vel, ut alio modo definiam, Felicitas est fortuna, adiutrix consiliorum bonorum: quibus qui non utitur, felix esse nullo pacto potest. Ergo in perditis impiisque consiliis, quibus Caesar usus erat, nulla potuit esse felicitas: feliciorque meo iudicio Camillus exsulans, quam temporibus iisdem Manlius, etiamsi, id quod cupierat, regnare potuisset. (Ammian. Marcell. l. XXI. c. 16. §. 13.)

5. Quidam veterum — — cognitiones actuum variorum stilis uberioribus explicatas non edidere superstites, ut in quadam ad Cornelium Nepotem epistola Tullius quoque testis reverendus affirmat. (Idem l. XXVI. c. 1. §. 2.)

220. AD C. PANSAM EPIST. LIB. I.

1. De Antiocho fecisti humaniter: quem quidem ego semper dilexi, meque ab eo diligi sensi. (Non. v. Humaniter p. 509. Prisc. l. XV. c. 3. §. 14.)

2. ** quorum erupit illa vox, de qua ex te primum quiddam inaudieram. (Non. v. Inaudire p. 126.)

AD EUMDEM EPIST. LIB. III.

Nos Ventidianis rumoribus calficimur. (Non. v. Concalfacere p. 92.)

221. EPISTOLAE AD POMPEIUM.

Eam Scholiastes Ambros. ad Plancianam p. 177. ed. Mai. DE REBUS SUIS in consulatu gestis Ciceronem in Asiam misisse dicit voluminis instar insolentius scriptam.

222. AD M. TITINIUM.

Equidem memoria teneo, pueris nobis primum Latine docere coepisse L. Plotium quemdam: ad quem quum fieret concursus, quod studiosissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam mihi idem non licere. Continebar autem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant Graecis exercitationibus ali melius ingenia posse. (Sueton. de clar. Rhet. c. 2.)

223. EPISTOLARUM INCERTARUM.

1. Data Lupercalibus, quo die Antonius Caesari. (Quinctilian. l. IX. c. 3. §. 61.)

2. Nae illi sunt faceti ac deliciis ingredienti molles. (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 20.)

3. Piissimus vituperat Cicero in Philippicis (XIII. c. 19.); tamen Caper ille magister Augusti Caesaris laboravit vehementissime et de epistolis Ciceronis collegit haec verba, ubi dixerat ipse Cicero piissimus. (Pompeius p. 132. ed. Lindemann.)

4. *Καίτοι τινὲς τῶν προςποιουμένων δημοσθενίζειν ἐπιφύονται φωνῇ τοῦ Κικέρωνος, ἣν πρός τινα τῶν ἑταίρων ἔθηκεν ἐν ἐπιστολῇ γράψας, ἐνιαχοῦ τῶν λόγων ἀπονυστάζειν τὸν Δημοσθένην.* (Plutarch. in Vit. Cic. c. 24.)

5. Ciceroni dormitare interim Demosthenes — — videtur. (Quinctil. l. X. c. 1. §. 24.)

6. Cicero in quibusdam epistolis scripsit a satellitibus Caesarem in cubiculum regium inductum in aureo lecto veste purpurea decubuisse, floremque aetatis a Venere orti in Bithynia contaminatum. (Suet. in Caes. c. 49.)

7. P. Ventidium mulionem castrensem suffarraneum fuisse. (Plin. H. N. l. VII. c. 44.)

8. Non se timidum in suscipiendis, sed in providendis periculis. (Quinctil. l. XII. c. 1. §. 17.)

9. Sed tamen ad illum diem Memmius erat Memmius. (Aquila c. 28. p. 171.) Item: sed tamen ad illam diem Memmius, Memmius ad illud tempus, Memmius in alio. — Marc. Capell. de Rhett. p. 429. Capp. — Idem Memmius Ciceroni (ad Att. l. I. ep. 18.) Paris dicitur.

224 EPISTOLARUM *ΣΥΝΑΓΩΓΗ.*

(Cic. ad Att. l. XVI. ep. 5.)

E. FRAGMENTA LIBRORUM PHILOSOPHICORUM MAGNAM PARTEM SUPERSTITUM.

---

225. I. FRAGMENTA ACADEMICORUM.

NOTITIA LITTERARIA.

XXI fragmenta quattuor librorum Academicorum exhibuimus, ac duo quidem libri I., quorum unum (1.) inter libri II. fragmenta hactenus erat editum, quamquam primo annumeratum a Nonio. E decem libri II. fragmentis, quae adhuc enumerari consueverant, illo revulso et omisso, quod Nonius p. 162. *affert, in integra ipsius Ciceronis oratione II,* 33, 105. *conspicuo, octo tantum reliquimus.*

FRAGMENTA LIBRI I.

vide ad calcem Academicorum libri I. exscripta.

226. FRAGMENTA LIBRI II.

(i. e. apud Nonium posteriorum Academicorum libri II.)

1. Quid tam planum videtur, quam mare? ex quo etiam aequor illud poetae vocant. (Non. v. Aequor p. 65.)

2. Qui enim serius honores adamaverunt, vix admittuntur ad eos, nec satis commendati multitudini possunt esse. (Idem v. Adamare p. 69.)

3. Frangere avaritiam, scelera ponere, vitam suam exponere ad imitandum iuventuti. (Idem v. Exponere p. 104.)

4. Quid? lunae quae lineamenta sint, potesne dicere? cuius et nascentis et senescentis alias hebetiora, alias acutiora videntur cornua? (Idem v. Hebes p. 121.)

5. Atqui, si id crederemus, non egeremus perpendiculis, non normis, non regulis. (Idem v. Perpendiculi p. 163.)

6. Alius adultis, alius senibus: alius aegris, alius sanis: alius siccis, alius vinolentis. (Idem v. Siccum p. 395.)

7. Si quando enim nos demersimus, ut qui urinantur, aut nihil superum aut obscure admodum cernimus. (Idem v. Urinantur p. 474.)

8. Quibus etiam alabaster plenus unguenti putere videatur. (Idem v. Alabaster p. 545.)

227. EX LIB. III. (v. PRIORUM ACADEMICORUM I.)

1. Digladiari autem semper, depugnare cum facinorosis et audacibus, quis non quum miserrimum, tum etiam stultissimum dixerit? (Idem v. Digladiari p. 65.)

2. Et ut nos nunc sedemus ad Lucrinum, pisciculosque exsultantes videmus. (Idem v. Exsultare ibid.)

3. In tanta animalium varietate, homini ut soli cupiditas ingeneraretur cognitionis et scientiae. (Id. v. Ingeneraretur p. 123.)

4. Aliqua potestas si sit, vindicet se in libertatem. (Idem v. Vindicare p. 419.)

5. Quod si liceret, ut iis, qui in itinere deerravissent, sic vitam deviam secutis, corrigere errorem poenitendo, facilior esset emendatio temeritatis. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24.)

6. Malcho in opera affixa. (Diomed. l. I. p. 373. ed. Putsch.)

228. EX LIBRIS ACADEMICORUM INCERTIS.

1. Mihi autem non modo ad sapientiam caeci videmur, sed ad ea ipsa, quae aliqua ex parte cerni videantur, hebetes et obtusi. (Lactant. l. III. c. 14. §. 15.)

2. — — — — — — Latent ista omnia, Varro, magnis obscurata et circumfusa tenebris. (Marcian. Capell. de Rhet. p. 426. ed. C. Fortunat. l. III. c. 16. de Elocutionis Cura. cf. Cic. Acad. pr. l. II. c. 39. init.)

3. Talia mihi videntur omnia, quae probabilia vel verisimilia putavi nominanda: quae tu si alio nomine vis vocare, nihil repugno: satis enim mihi est, te iam bene accepisse, quid dicam: id est, quibus rebus haec nomina imponam. Non enim vocabulorum opificem, sed rerum inquisitorem decet esse sapientem. (Augustin. contr. Acad. l. II. c. 11. §. 26. Tom. IV. p. 432. ed. Bas.)

4. Difficile est prorsus, ut quemquam non moveat, quod ibi (a Cicerone in Academicorum libris) dictum est: Academico sapienti ab omnibus ceterarum sectarum, qui sibi sapientes viderentur, secundae partes dantur, quum primas sibi quemque vindicare necesse sit. Ex quo potest probabiliter confici, eum recte primum esse iudicio suo, qui omnium ceterorum iudicio sit secundus. Fac enim, verbi caussa, Stoicum adesse sapientem: nam contra eos potissimum Academicorum exarsit ingenium: ergo Zeno vel Chrysippus, si interrogentur, quis sit sapiens, respondebit, eum esse, quem ipse descripserit. Contra Epicurus vel quis alius adversariorum negabit, suumque potius peritissimum voluptatum aucupem sapientem esse contendet. Inde ad iurgium. Clamat Zeno, et tota illa porticus tumultuatur, hominem natum ad nihil esse aliud, quam honestatem: ipsam suo splendore in se animos ducere, nullo prorsus commodo extrinsecus posito et quasi lenocinante mercede: voluptatemque illam Epicuri solis inter se pecoribus esse communem, in quorum societatem et hominem et sapientem trudere nefas esse. Contra ille, convocata de hortulis in auxilium quasi libera turba temulentorum quaerentium tantum, quem incomptis unguibus bacchantes asperoque ore discerpant, voluptatis nomen, suavitatem, quietem teste populo exaggerans, instat acriter, ut sine ea beatus nemo esse posse videatur. In quorum rixam si Academicus incurrerit, utrosque audiet trahentes se ad suas partes. Sed si in illos aut in istos concesserit, ab eis, quos deserit, insanus, imperitus temerariusque clamabitur. Itaque quum et huc et illuc aurem diligenter admoverit, interrogatus, quid ei videatur, dubitare se dicet. Roga nunc Stoicum, quis sit melior, Epicurusne, qui delirare illum clamat, an Academicus, qui sibi adhuc de re tanta deliberandum esse pronuntiat. Nemo dubitat, Academicum praelatum iri. Rursus te ad illum converte, et quaere, quem magis amet, Zenonem, a quo bestia nominatur, an Arcesilam, a quo audit, Tu fortasse verum dicis,

sed requiram diligentius: nonne apertum est, totam illam porticum insanam, Academicos autem prae illis modestos cautosque homines visum iri Epicuro? (Idem ibid. l. III. c. 7. Tom. IV. p. 441.)

5. Ait Cicero, Academicis morem fuisse occultandi sententiam suam, nec eam cuiquam, nisi qui secum ad senectutem usque vixisset, aperiendi. (Idem ibid. c. 20. §. 43. T. IV. p. 455.)

229. II. FRAGMENTA LIBRI, ut videtur, III. DE NAT. DEORUM septem vid. ipsi libro subscripta.

230. III. EX LIB. I. DE DIVINATIONE.

Antecellunt. (Diomedes l. I. p. 371. ed. Putsch.)

231. IV. E LIB. DE FATO duo fragmenta v. ad libri exitum posita.

232-235. V. FRAGMENTA LIBRORUM DE LEGIBUS quinque et in his quintum ab Orellio additum ipsi de Legg. operi subieci.

F. FRAGMENTA DEPERDITORUM LIBRORUM PHILOSOPHICORUM.

236. I. OECONOMICA EX XENOPHONTE.

NOTITIA LITTERARIA.

Oeconomica (cf. Hieronym. ad Algasiam Quaest. VI. Opp. T IV. Part. I. pag. 196. Bened.) scripsit Cicero a. p. U. c. 670. aut 71., Oeconomicum Xenophonteum, si non interpretatus, certe secutus. Quamquam his in fragmentis multa insunt interpretationis vestigia. Macrobius Saturn. l. II. c. 16. Ciceronis Oeconomicon librum tertium memorat. Ac Serv. ad Virg Ge. I. 43. p. 63. omnino tres fuisse libros narrat, I. de domesticis, II. extraneis de officiis patrisfamilias, III. de agricultura. Ego fragmenta, quoniam, quo quaeque e libro sumpta sint, non liquet, ad Xenophontei Oeconomici ordinem redigere malui.

1. (Xenoph. Oec. c. 4. §. 20-25.) Quum ad Cyrum minorem regem Persarum, praestantem ingenio atque imperii gloria, Lysander Lacedaemonius, vir summae virtutis, venisset Sardis — et reliqua, quae continentur libro DE SENECTUTE c. 17. §. 59.

2. (Xenoph. Oec. c. 6. §. 12.) Homo ex eo numero hominum, qui apud nos hoc nomine dignantur. (Prisc. l. VIII. c. 4. §. 19.)

3. (Xenoph. Oec. c. 7. §. 9.) Quid igitur, pro deûm immortalium, primum eam docebas, quaeso? (Donat. in Ter. Phorm. 2, 3, 4.)

4. Xenophon Atheniensis eo libro, — qui Oeconomicus inscribitur, prodidit (c. 7. §. 18-28.) maritale coniugium sic comparatum esse natura, ut non solum iucundissima, verum etiam utilissima vitae societas iniretur: nam primum, quod etiam Cicero ait, ne genus humanum temporis longinquitate occideret, propter hoc marem cum femina esse coniunctum: deinde ut ex hac eadem societate mortalibus adiutoria senectutis, nec minus propugnacula praepararentur. Tum etiam, quum victus et cultus humanus non, uti feris, in propatulo ac silvestribus locis, sed domi sub tecto accurandus erat, necessarium fuit, alterutrum foris et sub dio esse, qui labore et industria compararet, quae tectis reconderentur: si quidem vel rusticari vel navigare vel etiam alio genere negotiari necesse erat, ut aliquas facultates acquireremus. Quum vero paratae res sub tectum essent congestae, alium esse oportuit, qui et illatas custodiret, et ea conficeret opera, quae domi deberent administrari. Nam et fruges ceteraque alimenta terrestria indigebant tecto: et ovium ceterarumque pecudum fetus, atque fructus clauso custodiendi erant, nec minus reliqua utensilia, quibus aut alitur hominum genus, aut etiam excolitur. Quare quum [et] operam et diligentiam ea, quae proposuimus, desiderarent, nec exigua cura foris acquirerentur, quae domi custodiri oporteret: iure, ut dixi, [a] natura comparata est [opera] mulieris ad domesticam diligentiam, viri autem ad exercitationem forensem et extraneam. Itaque viro calores et frigora perpetienda, tum etiam itinera et labores pacis ac belli, id est rusticationis et militarium stipendiorum, deus tribuit: mulieri deinceps, quod omnibus his rebus eam fecerat inhabilem, domestica negotia curanda tradidit. Et quoniam hunc sexum custodiae et diligentiae assignaverat, idcirco timidiorem reddidit, quam virilem. Nam metus plurimum confert ad diligentiam custodiendi. Quod autem necesse erat foris et in aperto victum quaerentibus nonnumquam iniuriam propulsare, idcirco virum, quam mulierem fecit audaciorem. Quia vero partis opibus aeque fuit opus memoria et diligentia: non minorem feminae, quam viro earum rerum tribuit possessionem. Tum etiam, quod simplex natura non omnes res commodas amplecti valebat*, idcirco alterum alterius indigere voluit: quoniam, quod alteri deest, praesto plerumque est alteri. Haec in Oeconomico Xenophon et deinde Cicero, qui eum Latinae consuetudini tradidit, non inutiliter disseruerunt. (Colum. l. XII. Praef. §. 1-7.)

5. (Xen. Oec. c. 7. §. 36. sq.) Ea porro persuasissimum habere debebit, aut in totum, aut certe plurimum domi se morari oportere: tum quibus aliquid in agro faciendum erit servis, eos foras emittere; quibus autem in villa quid agendum videbitur, eos intra parietes continere, atque animadvertere, ne diurna cessando frustrentur opera: quae domum autem inferuntur, diligenter inspicere, ne delibata sint, et ita explorata atque inviolata recipere, tum separare, quae consumenda sunt, et quae superfieri possunt, custodire, ne sumptus annuus menstruus fiat. Tum si quis ex familia coeperit adversa valetudine affici, videndum erit, ut is quam commodissime ministretur: nam ex huiusmodi cura nascitur benevolentia, nec minus obsequium. Quin etiam fidelius, quam prius, servire student, qui convaluerint, quum est aegris adhibita diligentia. (Colum. l. XII. c. 1. §. 5. sq.)

6. (Xen. Oec. c. 8. §. 2-4.) Nam vetus est proverbium, paupertatem certissimam esse, quum alicuius indigeas, uti eo non posse, quia ignoretur, ubi proiectum iaceat, quod desideretur. Itaque in re familiari laboriosior est negligentia, quam diligentia. Quis enim dubitet, nihil esse pulchrius in omni ratione vitae, dispositione atque ordine? Quod etiam ludicris spectaculis licet saepe cognoscere. Nam ubi chorus canentium non ad certos modos, neque numeris praeeuntis magistri consensit, dissonum quiddam ac tumultuosum audientibus canere videtur. At ubi certis numeris ac pedibus, velut facta conspiratione, consensit atque concinuit, ex eiusmodi vocum concordia non solum ipsis canentibus amicum quiddam et dulce resonat, verum etiam spectantes audientesque laetissima voluptate permulcentur. Iam vero in exercitu neque miles neque imperator sine ordine ac dispositione quidquam valet explicare, quum arma-

tus inermem, eques peditem, plaustrum equitem, si sint permixti, confundant. (Colum. l. XII. c. 2. §. 3-5.)

7. (Xen. Oec. c. 8. §. 10.) Nam et unum quodque facilius consideratur, quum est assignatum suo loco, et si quid forte abest, ipse vacuus locus admonet, ut, quod deest, requiratur.* Si quid vero curari aut concinnari oportet, facilius intelligitur, quum ordine suo recensetur. (Colum. l. XII. c. 2. §. 6.)

8. (Xen. Oec. c. 8. §. 16.) Haec eadem ratio praeparationis atque ordinis etiam in navigiis plurimum valet. Nam ubi tempestas incessit, et est rite disposita navis, suo quidque ordine locatum armamentum sine trepidatione minister promit, quum est a gubernatore postulatum. (Colum. l. XII. c. 2. §. 5.)

9. (Xen. Oec. c. 9. §. 3.) Quod excelsissimum est conclave, pretiosissima vasa et vestem desiderat: quod denique horreum siccum atque aridum, frumentis habetur idoneum: quod frigidum, commodissime vinum custodit: quod bene illustre, fragilem supellectilem atque ea postulat opera, quae multi luminis indigent. (Colum. l. XII. c. 2. §. 2.)

10. (Xen. Oec. c. 9. §. 6-10.) Praeparatis idoneis locis. instrumentum et supellectilem distribuere coepimus, ac primum ea secrevimus, quibus ad res divinas uti solemus: postea mundum muliebrem, qui ad dies festos comparatur: deinde ad bella* virilem: item dierum sollemnium ornatum, nec minus calceamenta utrique sexui convenientia: tum iam seorsum arma ac tela seponebantur, et in altera parte instrumenta, quibus ad lanificia utuntur. Post, quibus ad cibum comparandum vasis uti assolent, constituebantur; inde, quae ad lavationem, quae ad exornationem, quae ad mensam quotidianam atque epulationem pertinent, exponebantur. Postea ex iis, quibus quotidie utimur, quod menstruum esset, seposuimus, annuum quoque in duas partes divisimus. Nam sic minus fallit, qui exitus futurus sit. Haec postquam omnia secrevimus, tum suo quaeque loco disposuimus: deinde, quibus quotidie servuli utuntur, quae ad lanificia, quae ad cibaria coquenda et conficienda pertinent, haec ipsis, qui his uti solent, tradidimus, et, ubi ea ponerent, demonstravimus, et, ut salva essent, praecepimus. Quibus autem ad dies festos et ad hospitum adventum utimur et ad quaedam rara negotia, haec promo* tradidimus, et loca omnium demonstravimus, et omnia annumeravimus, atque annumerata ipsi exscripsimus, eumque admonuimus, ut, quodcumque opus esset, sciret, unde daret; et meminisset atque adnotaret, quid et quando et cui dedisset, et, quum recepisset, ut quidque suo loco reponeret. (Colum. l. XII. c. 3. §. 1-4.)

11. (Xen. Oec. c. 9. §. 11.) In primis considerandum erit, an a vino, ab escis, a superstitionibus, a somno, a viris remotissima sit, et ut cura eam subeat, quid meminisse, quid in posterum prospicere debeat, ut fere eum morem servet, quem villico praecepimus: quoniam pleraque similia esse debent in viro atque femina, et tam malum vitare, quam praemium recte factorum sperare. (Colum. l. XII. c. 1. §. 3.)

12. (Xen. Oec. c. 9. §. 14.) Postremo his rebus omnibus constitutis, nihil hanc arbitror distributionem profuturam, nisi, ut iam dixi, villicus saepius, et aliquando tamen dominus aut matrona consideraverit animadverteritque, ut ordinatio instituta conservetur. Quod etiam in bene moratis civitatibus semper est observatum; quarum primoribus atque optimatibus non satis visum est bonas leges habere, nisi custodes earum diligentissimos cives creassent, quos Graeci νομοφύλακας appellant. Horum erat officium, eos, qui legibus parerent, laudibus prosequi, nec minus honoribus: eos autem, qui non parerent, poena mulctare. (Col. l. XII. c. 3. §. 10. sq.)

13. (Xen. Oec. c. 10 §. 10.) Denique uno loco quam minime oportebit eam consistere: neque enim sedentaria eius opera est, sed modo ad telam debebit accedere ac, si quid melius sciat, docere; si minus, addiscere ab eo, qui plus intelligat: modo eos, qui cibum familiae conficiunt, invisere: tum etiam culinam et bubilia, nec minus praesepia mundanda curare: valetudinaria quoque, vel, si vacent ab imbecillis, identidem aperire, et immunditiis liberare, ut, quum res exegerit, bene ordinata [et ornata] et salubria languentibus praebeantur: promis quoque et cellariis aliquid appendentibus aut metientibus intervenire. (Colum. l. XII. c. 3. §. 8.)

14. Itaque in Oeconomico Xenophontis, quem M. Cicero Latino sermoni tradidit, vir egregius, ille Ischomachus Atheniensis, rogatus a Socrate (c. 12. §. 4.) utrumne, si res familiaris desiderasset, mercari villicum, tamquam fabrum, an a se instituere consueverit: ego vero, inquit, ipse instituto. Etenim qui me absente in meum locum substituitur, et vicarius meae diligentiae succedit, is ea, quae ego, scire debet. (Colum. l. XI. c. 1. §. 5.)

15. (Xen. Oec. c. 12. §. 10-14.) Somni et vini sit abstinentissimus, quae utraque sunt inimicissima diligentiae: nam et ebriosa cura officii pariter cum memoria subtrahitur; et somniculosum plurima effugiunt: quid enim possit aut ipse agere aut cuiquam dormiens imperare? Tum etiam sit a venereis amoribus aversus: quibus si se dediderit, non aliud quidquam possit cogitare, quam illud, quod diligit. Nam vitiis eiusmodi pellectus animus nec praemium iucundius, quam fructum libidinis, nec supplicium gravius, quam frustrationem cupiditatis existimat. (Colum. l. XI. c. 1. §. 13. 14.)

16. (Xen. Oec. c. 16. §. 14.) Nullo modo facilius arbitror posse neque herbas arescere et interfici, neque terram ab sole percoqui. (Nonius v. Interfici p. 449.)

17. (Xen. Oec. c. 17. §. 2.) Sementibus tempora plerique praesumunt et ab undecimo die auctumnalis aequinoctii fruges serunt, adveniente Coronae exortu, continuis diebus certo prope imbrium promisso; Xenophon autem, quum (al. antequam) deus signum dederit. Hoc Cicero Novembris imbre fieri interpretatus est; quum sit vera ratio non prius serendi, quam folia coeperint decidere. (Plin. H. N. XVIII. 60.)

18. (Xen. Oec. c. 17. §. 14.) Apes in alvearium congesserunt*. (Charis. l. I. p. 82.)

19. (Xen. Oec. c. 19. §. 3.) Scrobes. (Serv. ad. Virgil. Georg. l. II. v. 288.)

20. (Xen. Oec. c. 19. §. 12. sq.) [Qui] neque serit vitem, neque quae sata est diligenter colit, oleum, ficus, poma non habet. (Macrob. Saturn. l. II. c. 16.)

21. (Xen. Oec. c. 19. §. 19.) Quum vero, affecta iam prope aestate, uvas a sole mitescere tempus est —. (Gell. l. XV. c. 5. Non. v. Profligare p. 161.)

22. (Xen. Oec. c. 20. §. 16-19.) Plurimum enim refert, colonos a primo mane opus aggredi, nec lentos per otium pigre procedere, siquidem Ischomachus idem ille, Malo, inquit, unius agilem industriam, quam decem hominum negligentem et tardam operam. Quippe plurimum affert mali, si operario tricandi potestas fiat. Nam ut in itinere conficiendo saepe dimidio maturius pervenit is, qui naviter et sine ullis [con]ces-

sationibus permeabit, quam is, qui quum sit una profectus, umbras arborum fonticulorumque amoenitatem, vel aurae refrigerationem captavit: sic in agresti negotio dici vix potest, quid navus operarius ignavo et cessatore praestet. (Colum. l. XI. c. 1. §. 15. 16.)

23. Cicero in Oeconomicis praedia latifundia. (Serv. ad Virg. Georg. l. II. c. 412.)

24. Quum alius alleget agriculturam laudabilem apud omnes haberi, fructus terrae simplices esse triplos; plus qui seminaverit, eum probatiorem fore; uberiores reditus industriae fraudari, negligentiam magis et incuriam ruris inculti reprehendi. (Haec Ambros. de Officiis III. 6. 2. editoribus Benedictinis Tulliana visa Orellius quamquam non assentiens addidit.)

237. II. PROTAGORAS EX PLATONE.

(Hunc dialogum quo tempore Cicero Latine interpretatus sit, non magis constat, quam quando Aeschinis in Ctesiphontem, et Demosthenis pro Ctesiphonte orationes et, quod his praemisit, prooemium De optimo genere oratorum. Protagoram vero, et alios nescio quos Platonis libros, quum alii, tum Schützius a Cicerone in iuventute in Latinum esse conversos propterea statuere videntur, quod Xenophontis Oeconomicum ipse Cicero a se adolescente adhuc in Latinum esse tralatum scribit Off. l. II. c. 24. §. 87. Ceterum adde locum Quinctiliani l. X. c. 5. §. 2. Ruhnkenii quidem iudicio haud integrum. De Timaeo vid. Argum. Tim.)

---

1. (Plat. Prot. init.) Quid tu? unde tandem appares, o Socrate? an [id*] quidem non dubium est, quin ab Alcibiade? (Prisc. l. VI. c. 11. §. 63.)

2. (Plat. Prot. p. 356. A. ed. Steph.) Quae igitur potest esse indignitas voluntatis(voluptatis* al.)ad molestiam, nisi in magnitudine aut longitudine alterius utrius posita? (Prisc. l. V. c. 12. §. 64.)

3. (Plat. Protag. p. 357. B.) Nunc a vobis, a Protagora et Socrate, postulo, ut de isto concedatis alter alteri, et inter vos de huiuscemodi rebus controversemini, non concertetis. (Prisc. l. VII. c. 7. §. 35.)

4. Confirmandi genera compluria. (Donat. in Terent. Phorm. Act. IV. sc. 3. v. 6.)

---

238. III. TIMAEUS SEU DE UNIVERSO.

NOTITIA LITTERARIA.

Hunc Platonis librum Cicero aetate iam provectus Latine est interpretatus. Ipsum enim prooemium declarat eum scriptum esse post Academica, quae Caesare IV. cos. s. coll. s. a. U. 710. confecta esse constat. Ceterum ipse quidem Cicero librum Platonis exemplo Timaeum, seriores autem grammatici de Universitate vel de Universo inscripsisse dicuntur.

I. Multa sunt a nobis et in Academicis conscripta contra Physicos, et saepe cum P. Nigidio Carneadeo more et modo disputata. Fuit enim vir ille quum ceteris artibus, quae quidem dignae libero essent, ornatus omnibus, tum acer investigator et diligens earum rerum, quae a natura involutae videntur. Denique sic iudico, post illos nobiles Pythagoreos, quorum disciplina exstincta est quodammodo, quum aliquot saecula in Italia Siciliaque viguisset, hunc exstitisse, qui illam renovaret. Qui quum me in Ciliciam proficiscentem Ephesi exspectavisset, Romam ex legatione ipse decedens: venissetque eodem Mytilenis mei salutandi et visendi caussa Cratippus, Peripateticorum omnium, quos quidem ego audiverim, meo iudicio facile princeps: perlibenter et Nigidium vidi, et Cratippum cognovi. Ac primum quidem tempus salutationibus, reliquum percontatione consumpsimus.

* * *

(Praeter partem exordii Ciceroniani desiderantur Timaei Platonici undecim paginae a p. 17. usque ad 27. ed. Steph. (p. 22. ed. Bekker.) qua exeunte leguntur verba: Ἔστιν οὖν δὴ κατ' ἐμὴν δόξαν πρῶτον διαιρετέον τάδε. Hinc incipit Tulliana Platonis oratio.)

II. Quid est, quod semper sit, neque ullum habeat ortum, et quod gignatur, nec umquam sit? Quorum alterum intelligentia et ratione comprehenditur; quod unum semper atque idem est: alterum, quod opinioni sensus rationis expers affert; quod totum opinabile est, id gignitur et interit, nec umquam esse vere potest. Omne autem, quod gignitur, ex aliqua caussa gigni necesse est. Nullius enim rei, caussa remota, reperiri origo potest. Quocirca si is, qui aliquod munus efficere molitur, eam speciem, quae semper est eadem, intuebitur, atque eam sibi proponet exemplar, praeclarum opus efficiat necesse est. Sin autem eam, quae gignitur: numquam illam, quam expetet, pulchritudinem consequetur. Omne igitur caelum, sive mundus sive quo alio vocabulo gaudet, hoc a nobis nuncupatus sit. De quo id primum consideremus, quod principio est in omni quaestione considerandum, semperne fuerit, nullo generatus ortu: an ortus sit ab aliquo temporis principatu. Ortus est, quandoquidem cernitur et tangitur, et est undique corporatus. Omnia autem talia sensum movent: sensusque moventia quae sunt, eadem in opinione consistunt*, quae ortum habere gignique diximus: nihil autem gigni posse sine caussis. Atque illum quidem quasi parentem huius universitatis invenire difficile: et quum iam inveneris, indicare in vulgus, nefas. Rursus igitur videndum, ille fabricator tanti operis utrum sit imitatus exemplar, idne, quod semper unum et idem et sui simile, an id, quod generatum ortumque dicimus. Atqui si pulcher est hic mundus, si probus eius artifex: profecto speciem aeternitatis imitari maluit: sin secus, quod ne dictu quidem fas est; generatum exemplum est pro aeterno secutus. Non igitur dubium, quin aeternitatem maluerit exsequi, quandoquidem neque mundo quidquam pulchrius, neque eius aedificatore praestantius. Sic ergo generatus, ad id est effectus, quod ratione sapientiaque comprehenditur atque immutabili aeternitate continetur. Ex quo efficitur, ut sit necesse, hunc, quem cernimus, mundum simulacrum aeternum esse alicuius aeterni. Difficillimum autem est in omni inquisitione rationis exordium. De iis igitur, quae diximus, haec sit prima distinctio. III. Omni orationi cum iis rebus, de quibus explicat*, videtur esse cognatio*. Itaque quum de re stabili et immutabili disputatur: oratio talis sit, qualis illa, quae neque redargui neque convinci potest. Quum autem ingressa est imitata et efficta simulacra, bene agi putat, si similitudinem veri consequatur. Quantum enim ad id, quod ortum est, aeternitas valet: tantum ad fidem veritas. Quocirca si forte, de deorum natura ortuque mundi disserentes, minus id, quod avemus, omnino conseque-

mur, ut tota dilucide et plane exornata oratio sibi constet, et ex omni parte secum ipsa consentiat: haud sane erit mirum: contentique esse debebitis, si probabilia dicentur. Aequum est enim meminisse, et me, qui disseram, hominem esse, et vos, qui iudicetis: ut, si probabilia dicentur, ne quid ultra requiratis. Quaeramus igitur caussam, quae eum impulerit, qui haec machinatus sit, ut originem rerum et molitionem novam quaereret. Probitate videlicet praestabat: probus autem invidet nemini. Itaque omnia sui similia generavit. Haec nimirum gignendi mundi caussa iustissima. Nam quum constituisset deus bonis omnibus explere mundum, mali nihil admiscere, quoad natura pateretur: quidquid erat, quod in cernendi sensum caderet, id sibi assumpsit, non tranquillum et quietum, sed immoderate agitatum et fluctuans, idque ex inordinato in ordinem adduxit. Hoc enim iudicabat esse praestantius. Fas autem nec est, nec umquam fuit, quidquam, nisi pulcherrimum, facere ei, qui esset optimus. Quum rationem igitur habuisset, reperiebat nihil esse eorum, quae natura cernerentur, non intelligens, intelligente in toto genere praestantius. Intelligentiam autem ulli rei adiunctam esse sine animo, nefas esse. Quocirca intelligentiam in animo, animum conclusit in corpore. Sic ratus est opus illud effectum esse pulcherrimum. Quam ob caussam non est cunctandum profiteri, si modo investigari aliquid coniectura potest, hunc mundum animal esse, idque intelligens et divina providentia constitutum. IV. Hoc posito; quod sequitur, videndum est, cuiusnam animantium deus in fingendo mundo similitudinem secutus sit. Nullius profecto, eorum quidem, quae sunt nobis nota animantia. Sunt enim omnia in quaedam genera partita, aut inchoata, nulla ex parte perfecta. Imperfecto autem nec absoluto simile pulchrum esse nihil potest. Cuius ergo omne animal quasi particula quaedam est, sive in singulis sive in universo genere cernatur, eius similem mundum esse dicamus. Omnes igitur, qui animo cernuntur, et ratione intelliguntur animantes, complexu rationis et intelligentiae, sicut homines, hoc mundo, et pecudes et omnia, quae sub aspectum cadunt, comprehenduntur. Quod enim pulcherrimum in rerum natura intelligi potest, et quod ex omni parte absolutissimum est, id quum deus similem mundum efficere vellet, animal unum, aspectabile, in quo omnia animalia continerentur, effecit. Rectene igitur unum mundum diximus, an plures, et innumerabiles, dictu verius et melius? Unus profecto, siquidem factus est ad exemplum. Quod enim omnes animantes eos, qui ratione intelliguntur, complectitur, id non potest esse cum altero. Rursus enim alius animans, qui eum contineat, sit necesse est, cuius partes sint animantes superiores, caelumque hoc simulacrum illius ultimi sit, non proximi. Quorum ne quid accideret atque ut hic mundus esset animanti absoluto simillimus, hoc ipso, quod solus atque unus esset, idcirco singularem deus hunc mundum atque unigenam procreavit. Corporeum autem et aspectabile, itemque tractabile omne necesse est esse, quod natum est. Nihil porro, igni vacuum, videri potest: nec vero tangi, quod careat solido: solidum autem nihil, quod terrae sit expers. Quamobrem mundum efficere moliens, deus terram primum ignemque iungebat. Omnia autem duo ad cohaerendum tertium aliquid requirunt, et quasi nodum vinculumque desiderant. Sed vinculorum id est aptissimum atque pulcherrimum, quod ex se atque de his, quae astringit, quam maxime unum efficit. Id optime assequitur, quae Graece ἀναλογία, Latine (audendum est enim, quoniam haec primum a nobis novantur) comparatio proportiove dici potest. V. Quando enim trium vel numerorum vel figurarum vel quorumcumque generum contingit, ut, quod medium sit, ut ei primum proportione, ita id postremo comparetur, vicissimque ut extremum cum medio, sic medium cum primo conferatur; id quod medium est, tum primum fit, tum postremum; postrema vero et prima media fiunt: ita necessitas cogit, ut eadem sint ea, quae disiuncta fuerunt. Eadem autem quum facta sint, efficitur, ut omnia sint unum. Quod si universitatis corpus planum et aequabile explicaretur, neque in eo quidquam esset requisitum: unum interiectum medium et se ipsum, et ea, quibus esset interpositum, colligaret. Sed quum soliditas mundo quaereretur: solida autem omnia uno medio numquam, duobus semper copulentur: ita contigit, ut inter ignem et terram aquam deus animamque poneret, eaque inter se compararet et proportione coniungeret, ut, quemadmodum ignis animae, sic anima aquae; quodque anima aquae, id aqua terrae proportione redderet. Qua ex coniunctione caelum ita aptum est, ut sub aspectum et tactum cadat. Itaque et ob eam caussam, et ab iis rebus, numero quattuor, mundi est corpus effectum, ea constrictum comparatione, qua dixi: ex quo ipse se concordi quadam amicitia et caritate complectitur; atque ita apte cohaeret, ut dissolvi nullo modo queat, nisi ab eodem, a quo est colligatus. Earum autem quattuor rerum, quas supra dixi, sic in omni mundo omnes partes collocatae sunt, ut nulla pars huiusce generis excederet extra, atque in hoc universo inessent genera illa universa. Id ob eas caussas, primum ut mundus animans posset ex perfectis partibus esse perfectus: deinde ut unus esset, nulla parte, unde alter gigneretur, relicta: postremo ne qui morbus eum posset aut senectus attingere. Omnis enim coagmentatio corporis vel calore vel frigore vel aliqua impulsione vehementi labefactatur et frangitur et ad morbos senectutemque compellitur. Hanc igitur habuit rationem effector mundi molitorque deus, ut unum opus totum atque perfectum ex omnibus totis atque perfectis absolveretur, quod omni morbo seniove careret. VI. Formam autem et maxime sibi cognatam et decoram dedit. A quo enim animante omnes reliquos contineri vellet animantes, hunc ea forma figuravit, qua una omnes reliquae formae concluduntur: et globosum* est fabricatus, quod σφαιροειδὲς Graeci vocant. Cuius omnis extremitas paribus a medio radiis attingitur; idque ita tornavit, ut nihil effici possit rotundius, nihil ut asperitatis haberet, nihil offensionis, nihil incisum angulis, nihil amfractibus, nihil eminens, nihil lacunosum, omnesque partes simillimas omnium, quod eius praestabat iudicio dissimilitudini similitudo. Omni autem totam figuram mundi levitate circumdedit. Nec enim oculis egebat, quia nihil extra, quod cerni posset, relictum erat: nec auribus, quia ne quod audiretur quidem: neque erant anima circumfusa extrema mundi, ut respirationem requireret: nec vero desiderabat aut alimenta corporis, aut detractionem confecti et consumpti cibi. Neque enim ulla decessio fieri poterat, neque accessio: neque vero erat, unde. Ita se ipse consumptione et senio alebat sui, quum ipse per se et a se et pateretur et faceret omnia. Sic enim ratus est

ille, qui ista iunxit et condidit, ipsum se contentum esse mundum, neque egere altero. Itaque nec ei manus affinxit, quia nec capiendum quidquam erat, nec repellendum: nec pedes, nec alia membra, quibus ingressum corpore sustineret. Motum enim dedit caelo eum, qui figurae eius esset aptissimus, qui unus ex septem motibus mentem atque intelligentiam cieret maxime. Itaque una conversione atque eadem ipse circum se torquetur et vertitur. Sex autem reliquos motus ab eo separavit. Itaque eum ab omni erratione liberavit. Ad hanc igitur conversionem, quae pedibus et gradu non egeret, ingrediendi membra non dedit. Haec deus is, qui erat, de aliquando deo futuro cogitans, levem eum effecit et undique aequabilem, et a medio ad summum parem et perfectum atque absolutum ex absolutis atque perfectis. Animum autem ut in eo medio collocavit, ita per totum tetendit: deinde eum circumdedit corpore et vestivit extrinsecus: caeloque solivago et volubili et in orbem incitato complexus est, quod secum ipsum propter virtutem facile esse posset, nec desideraret alterum, satis sibi ipsum notum et familiare. Sic deus ille aeternus hunc perfecte beatum deum procreavit. Sed animum haud ita, ut modo locuti sumus, tum denique, quum corpus ei effecisset, inchoavit. Neque enim esset rectum, minori parere maiorem. Sed nos multa inconsiderate ac temere dicimus. VII. Deus autem et ortu et virtute antiquiorem genuit animum, eumque ut dominum atque imperantem obedienti praefecit corpori: idque molitus tali quodam est modo. Ex ea materia, quae individua est et quae semper unius modi suique similis, et ex ea, quae corporibus dividua gignitur, tertium materiae genus ex duobus in medium admiscuit, quod esset eiusdem naturae, et quod alterius: idque interiecit inter individuum atque id, quod dividuum esset in corpore. Ea quum tria sumpsisset, unam in speciem temperavit: naturamque illam, quam alterius diximus, vi cum eadem coniunxit, fugientem, et eius copulationis alienam, quae* permiscens cum materia, quum ex tribus effecisset unum, id ipsum in ea, quae decuit, membra partitus est. Iam partes singulas ex eodem et ex altero et ex materia temperavit. Fuit autem talis illa partitio. Unam principio partem detraxit ex toto: secundam autem primae partis duplam: deinde tertiam, quae esset secundae sesquialtera, primae tripla: deinde quartam, quae secundae dupla esset: quintam inde, quae tertiae tripla: tum sextam octuplam primae, postremo septimam, quae septem et viginti partibus antecederet primae. Deinde instituit dupla et tripla intervalla explere, partes rursus ex toto desecans: quas intervallis ita locabat, ut in singulis essent bina media: (vix enim audeo dicere medietates, quas Graeci *μεσότητας* appellant; sed quasi ita dixerim, intelligatur; erit enim planius.) Earum alteram, eadem parte praestantem extremis eademque superatam: alteram pari numero praestantem extremis, parique numero superatam. Sesquialteris autem intervallis et sesquitertiis et sesquioctavis sumptis ex his colligationibus in primis intervallis, sesquioctavo intervallo sesquitertia omnia explebat, quum particulam singulorum relinqueret. Eius autem particulae intervallo relicto habebat numerus ad numerum eamdem proportionem comparationemque in extremis, quam habent CCLVI cum CCXLIII, atque ita permixtum illud, ex quo haec secuit, iam omne consumpserat. Hanc igitur omnem coniunctionem, duplicem in longitudinem diffidit: mediaeque accommodans mediam quasi decussavit: deinde in orbem torsit, ut et ipsae secum et inter se ex commissura, quae e regione esset, iungerentur; eoque motu, cuius orbis semper in eodem erat eodemque modo ciebatur. undique est eas circumplexus. Atque ita quum alterum esset exteriorem amplexus orbem: illum, eiusdem naturae; hunc, alterius nominavit: eamque, quae erat eiusdem, detorsit a latere in dextram partem: hanc autem citimam a media linea direxit ad laevam: sed principatum dedit superiori, quam solam individuam reliquit. Interiorem autem quum in sex partes divisisset, septem orbes dispares duplo et triplo intervallo moveri iussit, contrariis inter se cursibus. Eorum autem trium fecit pares celeritates, sed quattuor et inter se dispares et dissimiles trium reliquorum. VIII. Animum igitur quum ille procreator mundi deus ex sua mente et voluntate genuisset: tum denique omne, quod erat concretum atque corporeum, substernebat animo, interiusque faciebat: atque ita medio medium accommodans copulabat. Sic animus a medio profectus extremitatem caeli a suprema regione rotundo ambitu circumiecit, seseque ipse versans, divinae, sempiternae sapientisque vitae induxit exordium. Et corpus quidem caeli aspectabile effectum est, animus autem oculorum effugit obtutum. Est autem unus ex omnibus rationis concentionisque (*ἁρμονίας* Graece) sempiternarum rerum et sub intelligentiam cadentium compos et particeps; quo nihil ab optimo et praestantissimo genitore melius procreatum: quippe qui ex eadem vinctus, alteraque natura, adiuncta materia, temperatione trium partium, proportione compactus, se ipse conversans, quum materiam mutabilem arripuisset, et quum rursus individuam atque simplicem, per se omnis movetur, discernitque, quid sit eiusdem generis, et alterius, et cetera diiudicat, quid cuique rei sit maxime aptum, quid quoque loco aut modo aut tempore contingat: quaeque distinctio sit inter ea, quae gignantur, et ea, quae sint semper eadem. Ratio autem vera, quae versatur in iis, quae sunt semper eadem, et in iis, quae mutantur, quum in eodem et in altero movetur ipsa per sese sine voce et sine ullo sono, quum eam* partem attingit, qua sensus cieri potest: orbis illius generis alterius immutatus et rectus omnia animo mentique denuntiat: tum opiniones assensionesque firmae veraeque gignuntur. Quum autem in illis rebus vertitur, quae manentes semper eaedem non sensu, sed intelligentia continentur: [tum intelligentia scientiaque necessario efficitur.]

* * *

(Excidit tantum fere orationis Platonicae, quantum una complectitur pagina ed. Steph. ubi ultima ante hanc lacunam verba leguntur p. 37. C. (p. 35. ed. Bekker.) *νοῦς ἐπιστήμη τε ἐξ ἀνάγκης ἐπιτελεῖται.* Post eamdem prima p. 38. C. ed. St. (p. 37. ed. B.) haec sunt: *ἐξ οὖν λόγου καὶ διανοίας θεοῦ τοιαύτης πρὸς χρόνου γένεσιν* etc.)

IX. »Ratione igitur et mente divina, ad originem »temporis curriculum inventum est solis et lunae,« ****[Corpora autem eorum singulorum quum effecisset deus, ea ad eas conversiones collocavit, quas alterius circuitus conficiebat, quae sunt septem, ut et illa septem: ita vim suam natura convertit,] ut terram lunae cursus proxime ambiret eique supra terram proxima solis circumvectio esset. Lucifer deinde et sancta Mercurii stella cursum habent solis celeritati parem, sed vim quamdam contrariam: eaque concursione*, quam inter se habent Lucifer, Mercurius, Sol, alii alios vincunt vicissimque vincuntur. Reliquorum siderum quae caussa collocandi fuerit, quaeque

eorum sit collocatio, in sermonem alium differendum est, ne in eo, quod attingendum fuit, quam in eo, cuius caussa id attigimus, longior ponatur oratio. Quando igitur unum quodque eorum siderum cursum decorum est adeptum, ex quibus erat motus temporis consignandus: colligatisque corporibus vinculis animalibus, [tum] animantia orta sunt: eaque imperio parere didicerunt: tunc ex alterius naturae motione transversa, in eiusdem naturae motum incurrentia, in eaque haerentia atque impedita, quum alia maiorem lustrarent orbem, alia minorem, tardius quae* maiorem, celerius quae* minorem, motu unius eiusdemque naturae: quae velocissime movebantur, ea celeritate vinci a tardioribus, et quum superabant, superari videbantur. Omnes enim orbes eorum quasi helicis inflexione vertebat: quam bifariam contrarie simul procedentia efficiebant, ut, quod esset tardissimum, id proximum fieret celerrimo. Atque ut esset mensura quaedam evidens, quae in [istis] octo cursibus celeritates tarditatesque declararet: deus ipse solem, quasi lumen, accendit ad secundum supra terram ambitum, ut quam maxime caelum omnibus colluceret, animantesque, quibus ius esset doceri, ab eiusdem motu et ab eius, quod simile esset, numerorum naturam vimque cognoscerent. Nox igitur et dies ad hunc modum, et ob has generata caussas, unum circuitum orbis efficit sapientissimum atque optimum: mensis autem, quando luna, lustrato suo cursu, solem consecuta est: annus, ubi sol suum totum confecit et peragravit orbem. Ceterorum autem siderum ambitus ignorantes homines, praeter admodum paucos, neque nomine appellant, neque inter se numero commetiuntur. Itaque nesciunt, hos siderum errores id ipsum esse, quod rite dicitur tempus, multitudine infinita, varietate admirabili praeditos. Attamen illud perspici et intelligi potest, absoluto perfectoque numero temporis, absolutum perfectumque annum tunc compleri denique, quum se octo ambitus, confectis suis cursibus, ad idem caput retulerunt, quumque eos permensus est idem et semper sui similis orbis. Has igitur ob caussas nata astra sunt, quae, per caelum penetrantia, solstitiali se et brumali revocatione converterent: ut hoc omne animal, quod videmus, esset illi animali, quod sentimus, ad aeternitatis imitationem simillimum. X. Et cetera quidem usque ad temporis ortum expressa* ab illis, quae imitabatur, effinxerat: sed quia nondum omne animal in mundo intus incluserat, ex ea parte deficiebat ad propositum exemplar imaginis similitudo. Quot igitur et quales animalium formas mens, in speciem rerum intuens, poterat cernere, totidem et tales in hoc mundo secum cogitavit effingere. Erant autem animantium genera quattuor: quorum unum divinum atque caeleste: alterum pennigerum et aërium: tertium aquatile: terrestre quartum. Divinae animationis maxime speciem faciebat ex igne, ita ut splendidissimus esset et aspectu pulcherrimus. Quumque similem universitatis naturae efficere vellet, ad volubilitatem rotundavit, comitemque* eum sapientia quam optimae mentis effecit, circumque omne caelum aequaliter distribuit, ut hunc hac varietate distinctum bene Graeci κόσμον, nos lucentem mundum nominaremus. Dedit autem divinis duo genera motus: unum, quod semper esset in eodem aeque, et idem in omnibus, atque uno modo celeraret: alterum, quod in anticam partem a conversione eiusdem et similis pelleretur. Quinque autem reliquis motibus orbem eum esse voluit expertem, immobilem et stantem. Ex quo genere ea sunt sidera, quae infixa caelo non moventur loco: quae sunt animantia, eaque divina ob eamque caussam suis sedibus inhaerent et perpetuo manent. Quae autem vaga et mutabili erratione* labuntur, ita generata sunt, ut supra diximus. Iam vero terram, altricem nostram, quae traiecto axe sustinetur, diei noctisque effectricem eamdemque custodem, antiquissimam deorum voluit esse eorum, qui intra caelum gignerentur. Flexiones autem deorum et inter ipsos deos concursiones, quaeque in orbibus eorum conversiones antecessionesque eveniant, quumque inter se paene contingant, eos, qui prope copulentur contraria regione, et pone quos, aut ante labantur, quibusque temporibus a nostro aspectu oblitescant, rursusque emersi terrorem incutiant rationis expertibus, si verbis explicare conemur, nullo posito sub oculis simulacro, earum rerum frustra suscipiatur labor. Sed haec satis sint dicta nobis. Quae de deorum, qui cernuntur, quique orti sunt, natura praefati sumus, habeant hunc terminum. XI. Reliquorum autem, quos Graeci δαίμονας appellant, nostri, opinor, Lares, si modo hoc recte conversum videri potest, et nosse et nuntiare ortum eorum, maius est, quam ut profiteri scribere nos audeamus. Credendum nimirum est veteribus et priscis, ut aiunt, viris, qui se progeniem deorum esse dicebant. Itaque eorum vocabula nobis prodiderunt. Nosse autem generatores suos optime poterant: ac difficile factu est, a diis ortis fidem non habere; quamquam nec argumentis nec rationibus certis eorum oratio confirmatur: sed quia de suis rebus notis videntur loqui, veteri legi morique parendum est. Sic igitur, ut ab iis est traditum, horum deorum ortus habeatur atque dicatur, ut Oceanum Salaciamque Caeli satu Terraeque conceptu generatos editosque memoremus: ex his Phorcyn, Saturnum et Opem: deinceps Iovem atque Iunonem, reliquos, quos fratres inter se agnatosque usurpare atque appellare videmus, et eorum, ut utamur veteri verbo, prosapiam. Quando igitur omnes, et qui moventur palamque ostenduntur, et qui eatenus nobis declarantur, qua ipsi volunt, creati sunt: tum ad eos is deus, qui omnia genuit, fatur. Haec vos, qui deorum satu orti estis, attendite: quorum operum ego parens effectorque sum, quae per me facta, sunt indissolubilia, me invito: quamquam omne colligatum solvi potest: sed haudquaquam boni est, ratione vinctum velle dissolvere. Sed quoniam orti estis, immortales vos quidem esse et indissolubiles non potestis: neutiquam tamen dissolvemini, neque vos ulla mortis fata periment, nec fraus valentior, quam consilium meum, quod maius est vinculum ad perpetuitatem vestram, quam illa, quibus estis tum, quum gignebamini, colligati. Quid sentiam igitur, cognoscite. Tria nobis genera reliqua sunt, eaque mortalia: quibus praetermissis, caeli absolutio perfecta non erit. Omnia enim genera animalium complexu non tenebit: teneat autem oportebit, ut ex eodem ne quid absit; quae a me ipso effecta sint, deorum vitam possint adaequare. Ut igitur mortali generentur conditione, vos suscipite, ut illa gignatis, imiteminique vim meam, qua in vestro ortu me usum esse meministis: in quibus qui tales creantur, ut deorum immortalium quasi gentiles esse debeant, divini generis appellentur, teneantque omnium animantium principatum, vobisque iure et lege volentes pareant: quorum vobis initium satusque* tradetur a me: vos autem ad id, quod erit immortale, partem attexitote mortalem. Ita orientur animan-

tes, quos et vivos alatis et consumptos sinu recipiatis. Haec ille dixit. XII. Deinde ad temperationem superiorem revertit: in qua omnem animum universae naturae temperans permiscebat, superiorisque permixtionis reliquias fundens aequabat, eodem modo ferme, nisi quod non ita incorruptas, ut ea, quae semper idem, sed ab iis secundum sumebat atque tertium. Toto igitur omni constituto, sideribus parem numerum distribuit animorum et singulos adiunxit ad singula atque ita quasi in currum universitatis imposuit commonstravitque leges fatales ac necessarias, et ostendit primum ortum unum fore omnibus, eumque moderatum atque constantem nec ab ullo imminutum: satis autem, et quasi sparsis animis, fore, uti certis temporum intervallis oriretur animal, quod esset ad cultum deorum aptissimum. Sed quum duplex esset natura generis humani, sic se res habebant, ut praestantius genus esset eorum, qui essent futuri viri. Quum autem animos corporibus* cum necessitate insevisset, quumque ad corpora necessitate tum accessio fieret, tum abscessio; principio necesse erat sensum exsistere unum, communemque omnium vehementiore motu excitatum, coniunctumque naturae: deinde voluptate et molestia mixtum amorem: post iram et metum et reliquos motus animi, comites superiorum, et iis etiam contrarios dissidentes: quos qui ratione rexerit, iuste vixerit; qui autem his se dediderit, iniuste. Atque ille, qui recte et honeste curriculum vivendi a natura datum confecerit, ad illud astrum, quocum aptus fuerit, revertetur. Qui autem immoderate et intemperate vixerit, eum secundus ortus in figuram muliebrem transferet. Et si ne tum quidem finem vitiorum faciet: gravius etiam iactabitur, et in suis moribus simillimas figuras pecudum et ferarum transferetur: neque malorum terminum prius aspiciet, quam illam sequi coeperit conversionem, quam habebat in se ipse, eiusdem et unius, simul innatam et insitam. Quod tum eveniet, quum illa, quae ex igni, aëre, aqua atque terra, turbulenta et rationis expertia insederint, denique ratione depulerit, et ad primam atque optimam affectionem animi pervenerit.

XIII. Quae quum ita designasset, seseque, si quid postea fraudis aut vitii evenisset, extra omnem culpam caussamque posuisset: alios in terram, alios in lunam, alios in reliquas mundi partes, quae sunt ad spatiorum temporis significationem notae constitutae, spargens quasi serebat. Post autem sationem eam diis, ut ita dicam, iunioribus permisit, ut corpora mortalia effingerent, quantumque esset reliquum ex humano animo, quod deberet accedere, id omne, et quae consequentia essent, perpolirent et absolverent: deinde ut huic animanti principem se ducemque praeberet, vitamque eius pulcherrime regeret et gubernaret: nisi quatenus ipse benefactus sua culpa sibi aliquid miseriae quaereret. Atque is quidem, qui cuncta composuit, constanter in suo manebat statu: qui autem erant ab eo creati, quum parentis ordinem cognovissent, hunc sequebantur. Itaque quum accepissent immortale principium mortalis animantis, imitantes genitorem et effectorem sui, particulas ignis et terrae et aquae et animae a mundo, quas rursus redderent, mutuabantur, easque inter se copulabant, haud iisdem vinculis, quibus ipsi erant colligati, sed talibus, quae cerni non possent propter parvitatem, crebris quasi cuneolis iniectis, unum efficiebant ex omnibus corpus: itemque in eo influente atque effluente animo divino ambitus illigabant. Itaque illi in flumen [ingens] immersi, neque tenebant neque tenebantur, sed vi magna tum ferebant tum ferebantur. Ita totum animal movebatur illud quidem, sed immoderate et fortuitu, ut sex motibus veheretur. Nam et ante et pone, ad laevam et ad dextram, et sursum et deorsum, modo huc, modo illuc —

* * * sex oras regionesque versus errans procedebat, * * *

(Tres fere desunt paginae orationis Platonicae. Verba ante hiatum ultima haec sunt ap. Plat. p. 43. B. ed. Steph. (p. 47. ed. Bekker.): *κάτω τε καὶ ἄνω καὶ πάντη.* Abruptae orationis filum his verbis ap. Plat. p. 46. A. ed. Steph. (p. 52. ed. Bekker.) rursus annectitur: *ἑνός τε αὖ περὶ τὴν λειότητα* etc.)

Iam vero earum imaginum, quae finguntur et redduntur in speculis, eorumque, quae splendida et lêvia sunt, rationem perspicere haud difficile est. Nam ex ignis utriusque externi atque interni communione inter ipsos, quum unus per singulas partes effectus et multis modis concors et aptus redditus in levore consedit.

XIV. Sed si in splendore consedit: tum vel eadem species vel interdum immutata redditur [*omniaque huiusmodi necessario in speculo referuntur*], quum ignis oculorum cum eo igne, qui est ob os offusus, [*in re levi et splendida,*] se confudit, et contulit. Dextra autem videntur, quae laeva sunt, quia contrariis partibus oculorum contrarias partes attingunt, [*praeter morem usitatum adiectionis et commissurae.*]

* * *

Respondent autem dextra dextris, laeva laevis conversione luminum, quum ea inter se non cohaerescunt. Id fit, quum speculorum lêvitas hinc illincque altitudinem assumpsit et ita dextra detrusit in laevam partem oculorum, laevaque in dextram. Supina etiam ora cernuntur depulsione luminum: quae convertens inferiora reddit, quae sunt superiora. Atqui haec omnia ex eo genere sunt, quae rerum adiuvant caussas. Quibus utitur ministeriis deus, quum optimi speciem, quoad fieri potest, efficit. Sed existimant plerique, non haec adiuvantia caussarum, sed has ipsas esse omnium caussas, quae vim habeant frigoris et caloris, concretionis et liquoris, careant autem omni intelligentia atque ratione, quae, nisi in animo, nulla alia in natura reperiantur. Animus autem sensum omnem effugit oculorum. At ignis et aqua et terra et aer corpora sunt, eaque cernuntur. Illum autem, qui intelligentiae sapientiaeque se amatorem profitetur, necesse est intelligentis sapientisque naturae primas caussas conquirere: deinde secundas caussas rerum earum, quae necessario movent alias, [quum] ipsae ab aliis moventur. Quocirca nobis sic cerno esse faciendum, ut de utroque nos quidem dicamus genere caussarum, separatim autem de iis, quae cum intelligentia sunt efficientes pulcherrimarum rerum atque optimarum: et de iis, quae, vacantes prudentia, inconstantia perturbataque efficiunt. Ac de oculorum quidem caussis, ut haberent eam vim, quam nunc habent, satis ferme esse dictum puto. Maxima autem eorum utilitas donata humano generi deorum munere deinceps explicetur. Rerum enim optimarum cognitiones nobis oculi attulerunt. Nam haec, quae est habita de Universitate oratio a nobis, haud umquam esset inventa, si neque sidera neque sol neque caelum sub oculorum aspectum cadere potuissent. Nunc vero dies noctesque oculis cognitae, tum mensium annorumque conversiones ad numerum machinatae sunt, et spatium temporis dimensae sunt et ad quaestionem totius naturae impulerunt. Quibus ex

rebus philosophiam adepti sumus: quo bono nullum optabilius, nullum praestantius neque datum est mortalium generi deorum concessu atque munere, neque dabitur.

* * *

(P. 47. B. ed. Steph. (p. 54. ed. Bekker.) haec exstant Platonis verba: οὔθ' ἥξει ποτὲ τῷ θνητῷ γένει δωρηθὲν ἐκ θεῶν — in quae exit hoc Ciceronis fragmentum. Hinc orationis Platonicae paginae XLVI desiderantur.)

Defenstrix. (Prisc. de XII vers. Aen. c. 2. §. 16.)

---

239. IV. DE PHILOSOPHIA
SEU
HORTENSIUS.

NOTITIA LITTERARIA.

LXXXVI fragmenta Hortensii e Nonio aliisque scriptoribus collecta editione priore continentur. Orellius tria addidit, unum post 21., *alterum post* 27., *tertium post* 86. *His Frid. Schneiderus Wratislaviensis in Progrr. gymnasii Tremesnensis* 1841. *et* 1844. *rursus tria adiunxit. Idem auctor exstitit, ut in alium ordinem redigerentur, et ipse redigere coepit. Ego disputationis ordinem, quoad ex ipsis verbis cognoscere poteram, ita sum persecutus, ut in exordio et in duobus deinceps sermonibus collocarem, et certae sedis fragmentis subiungerem sententiae similitudine affinia, in fine autem incertae sedis fragmenta componerem, vestigia sequens superioris ordinis, eiusque numeros ubique iuxta novos aspergerem. Schneideri ordinem ex magna parte meum facere dubitavi.*

Quot fuerint dialogi, incertum est. Fuisse plures et minimum duos, Fr. 23. *satis demonstrat. Bipartita autem fuit ipso Cicerone teste (de Fin. I,* 1.*) disputatio, prior Hortensii philosophiam accusantis et vituperantis, Ciceronis vero defendentis et collaudantis posterior. M. Tullio autem aderant Catulus pro philosophia dicens contra eloquentiam (Fr.* 8. 41.*) Balbus haud secus atque in libris de N. D. Stoicorum disciplinae patrocinans (Fr.* 21.*) et Lucullus historiae laudes celebrans (Fr.* 47.*). In exordio M. Tullius locum de beatitudine illustrat. Omnes in Luculli villam convenerant, ubi colloquium est habitum (Fr.* 3. *et* 4.*). Ceterum sermo non potuit post annum U.* 694. *quo Afranio et Metello coss. Catulus obiit, haberi aut habitus fingi. Cicero autem opus ad excitanda inter Romanos philosophiae studia scriptum edidit. Cf. de Div. II.* 1.

EXORDIUM.

1. (22.) Cicero quum vellet in Hortensio dialogo ab aliqua re certa, de qua nullus ambigeret, sumere suae disputationis exordium, Beati certe, inquit, omnes esse volumus. Augustin. de Trinit. l. XIII. c. 4. Opp. T. III. p. 408. Idem contra Iulian. l. VI. c. 26. Tom. X. ed. Antwerp. p. 989. haec addit: „Idque unum esse dixerunt philosophi, quod disputatione non egeat, quod nemo est qui non expetat.“ Cf. etiam Iul. Victor. p. 64. „Omnes beatam vitam vivere volunt; qui beatam vitam vivere volet, philosophetur oportet.“

2. (13.) Perge, quaeso: nec enim imperite exorsus es. (Nonius v. Exordium p. 30.)

3. (*) Scholiastes ad. Cic. Act. II. in Verrem lib. I. c. 20. §. 54.: „Qui“ (Hortensius) „huiusmodi signis et tabulis pictis familiariter „delectabatur. Id manifestius in Hortensio ostendit dialogo, „quum in villa Luculli bellum esset omni apparatu venustatis ornatum.“ Bellum esse litterarum certamen, docent verba adiecta. De improprio usu vocabuli cf. Tusc. l. I. c. 45. §. 109. Quare non est, cur sacellum Schützii aut alieniores Madvigii aut Schneideri coniecturas admittas. Quas v. ap. Schneid. Progr. 1844.

4. (3.) Lucullo quidem noster adventus et gratus et iucundus fuisset —. (Fronto Exx. Elocc. p. 380. et 519.)

5. (33.) Quare velim dari mihi, Luculle, iubeas indicem tragicorum, ut sumam, si qui forte mihi desunt. (Nonius v. Sumere p. 396.)

6. (64.) M. Tullius in Hortensio: Primus balneola suspendit, inclusit pisces. (Non. v. Balneae p. 194.)

7. (65.) — et amoenitate summa perfructus est. (Priscian. l. X. c. 2. §. 13.)

8. (4.) Hic primum Catulus delectatus ipso loco. (Fronto Exx. Elocc. p. 374. et 508.)

9. (26.) Si deus unus est, quae esse beata solitudo queat? (Lactant. Inst. l. I. c. 7.)

10. (63.) Fingamus aliquem talem, qualem Tullius fuisse dicit Oratam. Quis enim facile dicat Oratam egestate laborasse, hominem ditissimum, amoenissimum, delicatissimum, cui neque ad voluptatem quidquam defuit, neque ad gratiam, neque ad bonam integramque valetudinem. Nam et praediis quaestuosissimis, et amicis iucundissimis, quantum libuit, et abundavit et illis omnibus aptissime ad salutem corporis usus est: eiusque, ut breviter totum explicem, omne institutum voluntatemque omnem successio prospera consecuta est. (Augustin. de Vit. beat. c. 26. Opp. Tom. I. p. 308. Bened.)

11. (67.) Vixit ad summam senectutem valetudine optima. (Nonius v. Summum p. 401.)

12. (35.) Si nobis, quum ex hac vita migraverimus, in beatorum insulis immortale aevum, ut fabulae ferunt, degere liceret, quid opus esset eloquentia, quum iudicia nulla fierent; aut ipsis etiam virtutibus? Nec enim fortitudinis indigeremus, nullo proposito aut labore aut periculo: nec iustitia, quum esset nihil, quod appeteretur, alieni: nec temperantia, quae regeret eas, quae nullae essent, libidines: ne prudentia quidem egeremus, nullo delectu proposito bonorum et malorum. Una igitur essemus beati cognitione naturae et scientia, qua sola etiam deorum est vita laudanda. Ex quo intelligi potest, cetera necessitatis esse, unum hoc voluptatis. (Augustin. de Trin. l. XIV. c. 9. T. III. p. 432.)

13. (25.) Ecce autem non philosophi quidem, sed prompti tamen ad disputandum omnes aiunt esse beatos, qui vivant, ut ipsi velint. — Falsum id quidem. Velle enim, quod non deceat, id ipsum miserrimum [est]: nec tam miserum est, non adipisci, quod velis, quam adipisci velle, quod non oporteat. Plus enim mali pravitas voluntatis affert, quam fortuna cuiquam boni. (Augustin. de Vit. beat. Opp. T. I. p. 500. de Trin. lib. XIII. c. 5. T. II. p. 409.)

LIBER I.

PHILOSOPHIAE ACCUSATIO ET VITUPERATIO.

14. (17.) Praeterea illud quoque argumentum contra philosophiam valet plurimum, quo idem est usus Hortensius: ex eo ipso posse intelligi, philosophiam non esse sapientiam, quod principium et origo eius appareat: Quando, inquit, philosophi esse coeperunt? Thales, ut opinor, primus. Recens haec quidem aetas. Ubi ergo apud antiquiores latuit amor iste investigandae veritatis? (Lactant. Inst. l. III. c. 16.)

15. (19.) Epicurei plures volunt esse caelos, aut tandem doceas, quod vix cuiquam contigit. (Serv. ad. Virg. Aen. l. I. v. 331. p. 193.)

16. (61.) Ad iuvenilem libidinem copia voluptatum gliscit illa, ut ignis oleo. (Non. v. Gliscit p. 22.)

17. (68.) Voluptates autem nulla ad res necessarias invitamenta afferunt senibus. (Nonius v. Invitare p. 321.)

18. (29.) Vidi in dolore podagrae nihilo ipsum, vel omnium maximum Stoicorum, Posidonium, quam Nicomachum Tyrium, hospitem meum, fortiorem. (Idem v. Vel p. 527.)

19. (72.) Et ceteris quidem in rebus, in quibus peccata non maxima insunt, noxias tamen inferunt*. (Idem v. Noxa et Noxia p. 438.)

20. (24.) — his contrarius Aristo Chius, praefractus, ferreus, nihil bonum, nisi quod rectum et honestum est —. (Non. v. Praefractum p. 155.)

21. (69.) Vide — quid in Hortensio dialogo dicat Tullius, quae magis verba te delectare debuerant, quam Balbi Stoicorum partes agentis. Quae licet vera, tamen de parte hominis inferiore h. e. de corpore fuerunt et te nihil adiuvare potuerunt. Vide, quid iste pro vivacitate mentis contra voluptatem corporis dicat. An vero, inquit, voluptates corporis expetendae, quae vere et graviter a Platone dictae sunt illecebrae esse atque escae malorum? Quae enim confectio est, inquit, valetudinis, quae deformatio coloris et corporis, quod turpe damnum, quod dedecus, quod non evocetur atque eliciatur voluptate? cuius motus ut quisque est maximus, ita est inimicissimus philosophiae. Congruere enim cum cogitatione magna voluptas corporis non potest. Quis enim, quum utatur voluptate ea, qua nulla possit maior esse, attendere animum, inire rationes, cogitare omnino quidquam potest? Quis autem tantus est gurges, qui dies et noctes sine ulla minimi temporis intermissione velit ita moveri suos sensus, ut moventur in summis voluptatibus? Quis autem bona mente praeditus non mallet nullas omnino nobis a natura voluptates datas? (Augustin. contra Iulian. Pelagian. l. IV. c. 14. Tom. VII. p. 1054. Tom. X. p. 619. Bened. Par. Non. v. Conficere p. 269.)

22. (20.) Itaque tunc Democriti manus urgebatur. Est enim non magna. (Non. v. Urgere p. 418.)

LIBER II.

PHILOSOPHIAE DEFENSIO ET LAUDATIO.

23. (2.) Quod quum uterque nostrum annuisset, omnesque ad id tempus, quod erat dictum, postero die venissemus —. (Nonius v. Annuere p. 438.)

24. (86.) Quae nobis dies noctesque considerantibus, acuentibusque intelligentiam, quae est mentis acies, caventibusque, ne quando illa hebescat, id est in philosophia viventibus, magna spes est, aut si hoc, quo sentimus et sapimus, mortale et caducum est, iucundum nobis, perfunctis muneribus humanis, occasum, neque molestam exstinctionem, et quasi quietem vitae fore; aut si, ut antiquis philosophis, iisque maximis longeque clarissimis placuit, aeternos animos ac divinos habemus: sic existimandum est, quo magis hi fuerint semper in [suo] cursu, id est in ratione et investigandi cupiditate, et quo minus se admiscuerint atque implicuerint hominum vitiis et erroribus, hoc iis faciliorem ascensum et reditum in caelum fore. — Quapropter, ut aliquando terminetur oratio, si aut exstingui tranquille volumus, quum [in] his artibus vixerimus, aut si ex hac in aliam haud paullo meliorem domum sine mora demigrare, in his studiis nobis omnis opera et cura ponenda est. (Augustin. de Trinit. l. XIV. c. 19. Tom. III. p. 441.)

25. (28.) Quae est igitur philosophia, Socrates? nec dubito, quin, quaecumque sit, lautum victum et elegantem, magnifice, neque minus quam deceret, colere instituisset. (Nonius v. Lautum p. 337.)

26. (18.) Id enim est sapientis providere. Ex quo sapientia est appellata prudentia. (Idem v. Prudentia p. 41.)

27. (89. Orell.) Nondum scis, quantum ubique nos adiuvet philosophia, quemadmodum et in maximis, ut Ciceronis utar verbo, opituletur et in minima descendat. (Seneca Ep. XVII. ex Hortensio, ut opinatur Lipsius.)

28. (34.) Facessant igitur omnes, qui docere nihil possunt, quo melius sapientiusque vivamus. (Non. v. Facessere p. 307.)

29. (27.) Praecipiunt haec istis; facit nemo. (Idem v. Praecipere p. 372.)

30. (62.) Illi nostri amici verecundantur, capti splendore virtutis. (Idem v. Verecundatur p. 480.)

31. (36.) — deinde boni mores, et modestiores, et ad capienda praecepta molliores. (Idem v. Capi p. 254.)

32. (54.) — ut ea sibi ratio vera restituat, quae consuetudo vitiosa detraxerit. (Idem v. Detrahere p. 288.)

33. (58.) Imbecillis autem est pudoris magister timor, qui si quando paullulum aberrav[er]it, statim spe impunitatis exsultat. (Idem v. Exsultare p. 300. sq.)

34. (51.) ** ut ait Ennius:

— Refugiat tímido sanguen, átque ex-
albescát metu.

(Prisc. l. VI. c. 12. §. 66. cf. Cic. de Fin. l. V. c. 11. §. 31. Non. v. Sanguis p. 224.)

35. (59.) Ciceronis est tractum de philosophis, qui dicunt, Sufficere ad gloriam benefacti conscientiam. (Serv. ad Virg. Aen. l. IX. v. 254. p. 546.)

36. (75.) *Ne* in continentibus quidem terris vestrum nomen dilatari potest. (Nonius v. Continens p. 274.)

37. (* 29. Orell.) [Recte Tullius civiles viros, qui rempublicam gubernent, qui urbes aut novas constituant, aut constitutas aequitate tueantur, qui salutem libertatemque civium vel bonis legibus vel salubribus consiliis vel iudiciis gravibus conservent, philosophiae doctoribus praeferet] Profecto, inquit, omnis istorum disputatio quamquam uberrimos fontes virtutis et scientiae contineat, tamen collata cum horum actis perfectisque rebus vereor, ne non tantum videatur attulisse negotiis hominum utilitatis, quantum oblectationem quamdam otii. (Lactant. Institt. l. III. c. 16. §. 2. et 5.)

38. (55.) Consolabitur eum magnitudo animi et humanarum opinionum alta quaedam despectio. (Non. v. Despicere p. 288.)

39. (50.) An quum videat me, et meos comites, fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam, constantiam, gravitatem, fidem, ipsa se subducat? (Idem v. Subducere p. 399.)

40. (53.) — magnitudo animi, patientia laborum, mortis denique contemptio — (Idem v. Contemptus p. 201 sq.)

41. (42.) Malle se dicit Catulus vel unum parvum de officio libellum, quam longam orationem pro seditioso homine Cornelio. (Lactant. Inst. l. VI. c. 2. §. 15.)

42. (30.) — eloquentiam tueri, quam tu in caelum, Hortensi, credo, ut ipse cum ea simul ascenderes, sustulisses. (Nonius v. Sublatum p. 385.)

43. (15.) Se ad extremum pollicetur prolaturum, qui se ipse comest. Quod efficit Dialecticorum ratio. (Idem v. Comest p. 81.)

44. (40.) Tune pseudomenon et soritem et totam dialecticam aut illudis aut increpas? (Idem v. Increpitat etc. p. 329.)

45. (7.) — hunc Crassum, qui lentius, ut scitis, dicere solebat, ad imitationem quasi nostri generis contendisse —. (Idem v. Lentus p. 337. sq.)

46. (41.) Quis te aut est aut fuit umquam in par[t]iundis rebus, in definiendis, in explanandis pressior? (Idem v. Pressum p. 364.)

47. (*) Scholiastes in Adn. ad. Cic. or. Manil. c. 10.: „in „Hortensio Lucullus historiam laudavit." (Cf. Schneid. Progr. 1844.)

48. (11.) Unde autem facilius, quam ex annalium monumentis, aut res bellica aut omnis reipublicae disciplina cognoscitur? (Nonius v. Cognoscere p. 275.)

49. (10.) Quid enim aut Herodoto dulcius, aut Thucydide gravius, aut Philisto brevius, aut Theopompo acrius, aut Theophrasto (Ephoro ed. Merc.) mitius inveniri potest? (Idem v. Grave p. 315. v. Acre p. 241. v. Mitis p. 343.)

50. (31.) Tu me et alias nonnumquam, et paullo ante adhortatus es, (ut) aliorum facta et eventa conquirerem. (Idem v. Eventus p. 204.)

51. (76.) Ea facultas nostris maioribus erat, qui confectis senatusconsultis — (Idem v. Confectum p. 269.)

52. (12.) Unde ad agendum aut ad dicendum copia depromi maior gravissimorum exemplorum, quasi incorruptorum testimoniorum, potest? (Idem v. Grave p. 315.)

53. (21.) Et horum annorum, quos in Fastis habemus, magnus XII millia DCCCCLIV amplectitur. (Serv. ad Virg. Aen. l. I. v. 269. p. 188.) Magnum annum esse voluerunt omnibus planetis in eumdem recurrentibus locum. Et hoc fit, ut diximus, secundum Ciceronis Hortensium post annos XII [millia] nongentos quinquaginta quattuor, solstitiales scilicet. (Idem ibid. l. III. v. 284. p. 283.)

54. (* 22. Orell.) Ut Cicero in Hortensio scribit, is est magnus et verus annus, quo eadem positio caeli siderumque, quae quum maxime est, rursum exsistet, isque annus horum, quos nos vocamus, annorum XII MDCCCCLIV complectitur. ([Tacitus] Dial. de Oratorib. c. 16. §. 9.)

55. (83.) Nam quum (Cicero in extremis partibus Hortensii dialogi) multa, quae videmus et gemimus, de hominum vanitate atque infelicitate dixisset, Ex quibus humanae, inquit, vitae erroribus et aerumnis fit, ut interdum veteres illi sive vates, sive in sacris initiisque tradendis divinae mentis interpretes, qui nos ob aliqua scelera suscepta in vita superiore poenarum luendarum caussa natos esse dixerunt, aliquid vidisse videantur, verumque sit illud, quod est apud Aristotelem, simili nos affectos esse supplicio, atque eos, qui quondam, quum in praedonum Etruscorum manus incidissent, crudelitate excogitata necabantur: quorum corpora viva cum mortuis, adversa adversis accommodata, quam aptissime colligabantur: sic nostros animos cum corporibus copulatos, ut vivos cum mortuis esse coniunctos. (Augustin. contra Iulian. Pelagian. l. IV. c. 15. T. VII. p. 1058.)

56. (84.) Vidit enim, quod videndum fuit, appendicem animi esse corpus, nihilque in eo esse magnum. (Nonius v. Appendix p. 42.)

57. (16.) Quaero enim, non quibus intendam rebus animum, sed quibus relaxem et remittam. (Idem v. Intentum p. 329. v. Remissum p. 383.)

58. (5.) Nam quum omnis sollertia admiranda est, tum ea, quae efficit, ut, inanima quae sunt, vivere et spirare videantur. (Nonius v. Inanima p. 128.)

59. (66.) — sollertiamque eam [, quae] posse[t] vel in tegulis proseminare ostreas. (Non. v. Ostrea p. 216.)

60. (9.) Ut enim segetes agricolae subigunt aratris multo ante, quam serant — (Idem v. Seges p. 395. v. Subigere p. 401.)

61. (77.) — quod alterius ingenium sic dulce*, ut acetum Aegyptium; alterius sic acre, ut mel Hymettium, dicimus. (Idem v. Acre p. 240.)

62. (8.) Ut ii, qui combibi purpuram volunt, sufficiunt prius lanam medicamentis quibusdam, sic litteris talibusque doctrinis ante excoli animos et ad sapientiam concipiendam imbui et praeparari decet. (Idem v. Imbuere p. 521. v. Sufficit p. 386.)

63. (70.) — tunc obsequatur naturae, quum sine magistro censuerit, quid natura desideret. (Augustin. l. l. l. V. c. 5. p. 1079.)

64. (57.) — deinde imitator, ut sibi quidem videtur, naturae mos vindicat. (Non. v. Vindicare p. 419.)

65. (38.) Caeli signorum admirabilem ordinem insatiabilemque pulchritudinem magis specta[n]t. (Idem v. Spectare p. 402.)

66. (39.) — ut easdem tenebras efficiat (sol), quas effecit in interitu Romuli: qui in obscuratione solis est factus. (Augustin. de Civ. D. l. III. c. 15. T. V. p. 179.)

FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

67. (1.) — et Paullum Marcelli occupavisse —. (Non. v. Occupare p. 356.)

68. (6.) Praeter ceteras nostra extulit civitas. (Nonius v. Efferre p. 297. sq.)

69. (14.) Magna etiam animi contentio adhibenda est in explicando Aristotele, si lege[ri]s. (Non. v. Contendere p. 264.)

70. (23.) — quantum inter se homines studiis, moribus [et] omni vitae ratione differant —. (Non. v. Differre p. 284.)

71. (32.) Qui quum hodie bellum cum mortuo gerant —. (Fronto Exx. Eloc. p. 368. 499.)

72. (37.) — altera est nexa cum superiore, et inde apteque pendens. (Non. v. Aptum p. 235.)

73. (43.) Nam quod vereris, ne non conveniat nostris aetatibus ista oratio, quae spectat ad hortandum. (Non v. Convenire p. 270.)

74. (44.) Aut tibi id ipsum pervertendum fuit, quod tu ne attigisti quidem: aut eius partes, quasi membra quaedam, caedendae. (Non. v. Caedere p. 271.)

75. (45.) Quid? tu, inquam, soles, quum rationem a dispensatore accipis, si aera singula probasti, summam, quae ex his confecta sit, non probare? (Non. v. Aera p. 193.)

76. (46.) Itaque tibi concedo, quod in duodecim scriptis solemus, ut calculum reducas, si te alicuius dati poenitet. (Non. v. Scripta p. 170.)

77. (47.) Quare aggredere, quaeso, et gratificare reipublicae. (Non. v. Gratificari p. 118.)

78. (48.) — nihil tamen esse, in quo se animus excellens tollat. (Non. v. Tollere p. 407.)

79. (49.) Captum me fortasse, inquit, [tu] putas, et [id] quod nollem, confiteri coactum. (Non. v. Capi p. 253.)

80. (52.) Itaque nec in philosophia cuiquam cessit, et vitae gravitate praestitit. (Non. v. Praestare p. 371.)

81. (56.) Habet enim ipsa certam et definitam viam; sed ex ea, multis vitiis et erroribus depravata, deducitur. (Non. v. Deductum p. 289.)

82. (60.) Tum intelligas, quam illud non sit necessarium, quod redundat. (Non. v. Redundare p. 384.)

83. (71.) Et qui exspectat, pendet animi, quia semper, quid futurum sit, incertum est. (Nonius, Ubi genitivus pro ablativo p. 408.)

84. (73.) Ut igitur domitores equorum non verbera solum adhibent ad domandum, sed cibum etiam [saepe] subtrahunt, ut fame debilitetur equuleorum nimis effrenata vis. (Non. v. Equuleus p. 105.)

85. (74.) Qui quum publicas iniurias lente tulisset, suam non tulit. (Non. v. Lentum p. 338.)

86. (78.) Ponendae sunt fides et tibiae. (Non. v. Fides p. 313.)

87. (79.) Aliud ex silvis severum et triste. (Nonius v. Severum p. 390. v. Triste p. 409.)

88. (80.) Eumdem enim non modo ex mediocri pecunia, sed etiam ex tenui percipere possumus. (Non. v. Tenue p. 411.)

89. (81.) Qui iidem nescio quid, quod in primoribus habent, ut aiunt, labris. (Non. v. Priores et Primores p. 428.)

90. (82.) — non et sine [ea] cogitatione ineundis subducendisque rationibus. (Non. v. Subducere p. 399.)

91. (85.) — Maeoniam — cuius dum brevitas duos fratres Lydum et Tyrrhenum ferre non posset, ex sorte Tyrrhenus cum ingenti multitudine profectus est et partem Italiae tenuit et Tyrrheniam nominavit. Hi diu piraticam exercuerunt, ut etiam Cicero in Hortensio docet, quum captivos novis poenis affligerent, occisorum eos religantes cadaveribus. (Serv. ad Virg. Aen. l. VIII. v. 479. sq. p. 516. cf. de Rep. II. 4.)

92. (*) Augustini de Grammatica testimonium p. 2006. Dictum est a Cic. de philosophis »morturiunt,« mori desiderant. Hoc vocabulum Schneider Progr. 1. (1841.) p. 14. ad Hortensium refert.

240. V. DE CONSOLATIONE SEU DE LUCTU MINUENDO.

ARG. Tullia paullo post, quam cum Cn. Cornelio Lentulo Dolabella divortium fecit, i. e. mense Februario anni U. 709. Caesare cos. s Collega, Romae in patris domo (cf. Cic. ad Div. l. VI. ep. 18.) ex partu — filii an filiae, incertum — (v. Middleton. Hist. Rom. Tom. III. p. 219. intp. Seidel.) mortua est. Cicero igitur, ut, quem e filiae obitu percipiebat, dolorem levaret, a philosophia solatium petere studuit. Ea mente librum de Luctu minuendo s. de Consolatione conscripsit: quamquam Augustinus multum eum fuisse refert in lamentandis vitae miseriis. (De Civ. D. l. XIX. c. 4. T. V. p. 1147.) Sed Fr. Schneider in libro de Consol. Cic. (1835.) eum constantem se virum praestitisse ac brevi tempore scripsisse monstrat libellum, ante Tusculanas (i. e. annum 708.) editum.

1. (Cicero) quum in principio Consolationis suae dixisset, luendorum scelerum caussa nasci homines; — Quam sententiam Ciceronis editores ita conformarunt: Idcirco nati sumus, ut scelerum poenas lueremus. — (Lactant. Inst. l. III. c. 18.)

2. Hinc nata est inepta illa sententia, hanc esse mortem, quam nos vitam putemus, illam vitam, quam nos pro morte timeamus: ita primum bonum esse non nasci; secundum citius mori. Quae ut maioris sit auctoritatis, Sileno attribuitur. (Cf. Plutarch. in Consol. ad Apollonium c. 27.) Cicero sic in Consolatione: Non nasci, longe optimum, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quam primum mori et tamquam ex incendio effugere violentiam fortunae. (Idem ibid. c. 19. §. 14.)

3. Sed nescio, quis nos teneat error, aut miserabilis ignoratio veri. (Idem ibid. c. 14. §. 20. cf. III. 18, 18.)

4. Animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur, nihil ne aut humidum quidem, aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat: quod et praeterita teneat, et futura provideat et complecti possit praesentia; quae sola divina sunt. Nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod vivit, quod viget, caeleste et divinum, ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. (Cic. Tusc. l. I. c. 27. §. 66. Lactant. Ira D. c. 10. Instit. l. I. c. 5.)

5. Quum vero et mares et feminas complures ex hominibus in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima delubra veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, illud profecto fuit. Si Cadmi aut Amphitryonis progenies aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit, huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. (Lactant. Instit. l. I. c. 15. §. 20.)

6. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in caelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras, atque in coeno iacere docuerunt: castos autem, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos levi quodam et facili lapsu ad deos, id est ad naturam sui similem, pervolare. (Idem ibid. c. 19. §. 6.)

7. M. Tullius in sua Consolatione (se) pugnasse semper contra fortunam loquitur, eamque a se semper esse superatam, quum fortiter inimicorum impetus retudisset: nec tum quidem ab ea fractum, quum domo pulsus patria caruerit. Tum autem quum amiserit carissimam filiam, victum se a fortuna turpiter confitetur: Cedo, inquit, et manum (alii malum) tollo. (Idem ibid. c. 28. §. 9.)

8. Sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant; alius enim alio modo movetur, ut fere nos in Consolatione omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur oratio. (Cic. Tusc. l. III. c. 31. §. 76.)

9. Quid? qui non putant lugendum viris? qualis fuit Q. Maximus — — quales reliqui, quos in Consolatione collegimus. (Idem ib. l. III. c. 18. §. 70.)

10. Pulvillus Capitolium dedicans mortuum, ut nuntiabatur, subito filium se iussit absente sepeliri. L. Paullus septem diebus inter duorum exsequias filiorum triumphans Urbem ingressus est. Praetermitto Maximos, Catones, Gallos, Pisones, Brutos, Scaevolas, Metellos, Scauros, Marios, Crassos, Marcellos atque Aufidios, quorum non minor in luctu, quam in bellis virtus fuit, et quorum orbitates in Consolationis libro Tullius explicavit. (Hieronymus in Epitaphio Nepotiani Opp. T. IV. P. 2. p. 268. Bened.)

VI. DE GLORIA.

ARG. Cicero duos scripsit de Gloria libros (cf. de Off. l. II. c. 9 Hieronym. Comment. ad. Ep. ad Galat. VIII. c. 6. T. VII. p. 518. ed. Vallars.) atque a. d. IV. Non. Quinctil. anni 710. Antonio et Dolabella coss. absolvit (ad Att. l. XV. ep. 27. et l. XVI. ep 2.). Hos. Petrarcha (in libr. epistolar. senilium XV. ep. 1. ad Lucam de Penna dat. Arquade V. Kal. Maias s. a.) sibi contigisse scribit, ut Raimundi Superantii beneficio cognosceret: — quibus visis, inquit, me ditissimum existimavi —. De nota illa explosaque Manetti fabula de codice librorum Tullianorum de Gloria in Polonia reperto non est, quod dicam. (Cf. Orell. in Add. ad Argumentum meum.) Eos vero Tullius ideo scripsisse Patricio videtur, ut gloriam ostenderet quum aliis mercedem virtutis esse maximam, tum praecipue rerum publicarum principibus in summis bonis habendam et omnium instar praemiorum expetendam videri. Nam ipse quidem saepe alias hanc in sententiam de gloria disputat. Eadem fere de caussa Beierus istis in libris non facile potuisse locum de contemnenda gloria a Cicerone silentio praeteriri arbitratur, aliquoties tractatum videlicet, ut pr. Arch. c. 11. Tusc. l. I. c. 15.

241. LIBER I.

Oppidorum originem optime refert Cicero libro I. de Gloria, eamque appellationem usurpatione appellatam esse existimat, quod opem darent, adiiciens, ut imitetur ineptias Stoicorum. (Fest. p. 348. ed. Gothofr. p. 308. Amst.)

242. LIBER II.

1. Apud eumdem poetam Aiax cum Hectore congrediens depugnandi caussa agit, ut sepeliatur, si sit forte victus, declaratque, se velle, ut suum tumulum

multis etiam post saeculis praetereuntes sic loquantur:

Hic situs est vitae iampridem lumina linquens,
qui quondam Hectoreo perculsus concidit ense.
Fabitur haec aliquis, mea semper gloria vivet.

(Gell. l. XV. c. 6. cf. Hom. Il. l. VII. v. 89. sqq.)

2. Quo stante et incolume. (Charis. l. I. p. 108.)

3. Statuerunt aeream leaenam. (Philargyr. ad Virg. Ecl. 2. v. 63. p. 1. ed. Paris. Servii. p. 325. ed. Lion. Varro de L. L. p. 593. Spengel.)

4. In Tusculanum mihi nuntiabantur gladiatorii (gladiatoris Putsch.) sibili. (Charis. l. I. p. 61.)

LIBRORUM DE GLORIA
FRAGMENTA SEDIS INCERTAE.

1. O miserum vel potius amentem, de quo necesse erat peius existimare eos, qui plodere*, quam eos, qui non plodere. (E Cic. l. de Gloria, ut ait Diomedes lib. I. p. 378.)

2. Caesar quum quosdam ornare voluit, non illos honestavit, sed ornamenta ipsa turpavit. (Hieronym. ad Pammachium super obitu Paulliuae Opp. T. I. p. 1065. Hoc fragmentum Beieri snasu huc retuli.)

---

243. VII. COMMENTARIUS DE VIRTUTIBUS.
ADNOTATIO.

Hunc librum Cicero post tres de Officiis libros pariter, ut Aristoteles post libros τῶν ἠθικῶν *opusculum* περὶ ἀρετῶν, *exempli auctoritate adductus scripsisse Patricio videtur. Ego vero dubito, utrum utro Tullius prius, — quin eodem fere tempore similis argumenti opus confecerit, non dubito.*

1. Illud neutiquam probantes. (Charis. l. II. p. 186.

2. Memoria praeteritorum est, non praesentium: nam quidam, quum de virtutibus agerent, in quibus est etiam Tullius, in tria ista prudentiam diviserunt: memoriam, intelligentiam, providentiam. (Augustin. de Trin. l. XIV. XI. c. 14. T. III. p. 433. Tom. VIII. p. 959. Hoc fragmentum Patricio auctore ad Cic. Hortensium vulgo referunt ob Hortensii fragment. 12. Meyerus vero e l. de Inv. II. 53, 160. repetitum putat.)

3. Quattuor virtutes, prudentia, iustitia, fortitudo, temperantia, de quibus plenissime in Officiorum libris Tullius disputat, scribens proprium quoque de quattuor virtutibus librum. (Hieronym. in Zachariae Prophetae Commentario I. 2. Opp. Tom. III. p. 1715. ed. Bened.)

---

244. COMMENTARII CONSULATUS SUI

iique Graece scripti. Vid. infr. poema eiusd. argumenti.

245. VIII. M. CATO SEU LAUS M. CATONIS.
ADNOTATIO.

M. Porcius Cato minor, ne in Caesaris potestatem veniret, Uticae in Africa sibi ipse mortem consciverat (m. Aprili anni U. 709. Caesare III. Lepido coss.) quum a Cicerone hoc libro laudatus est. Huic Caesar opposuit librum de Catonis vitiis, Anticatonem inscriptum. (Cf. Cic. maxime ad Att. l. XII. ep. 40.)

1. De cuius (Catonis) vita liber est M. Ciceronis, qui inscribitur: Laus Catonis; quem in eodem libro idem Cicero pronepotem fuisse dicit (ex maiore filio) M. Catonis Censorii. (Gell. l. XIII. c. 19.)

2. Contingebat in eo, quod plerisque contra solet, ut maiora omnia re, quam fama, viderentur; id quod [non] saepe evenit, ut exspectatio [a] cognitione, aures ab oculis vincerentur. (Macrob. Saturn. l. VI. c. 2. extr.)

3. Ignoturum alteri, quod patrem, alteri, quod fautorem secutus esset. (Priscian. X. 3. p. 485. Krehl.)

---

246. LAUS PORCIAE.

Hanc laudationem, quae cuiusmodi fuerit nescimus, eodem anno scriptam memorat ipse Cicero ad Att. l. XIII. ep. 37. et 48. Fuit autem Porcia M. Catonis soror, eademque uxor L. Domitii Ahenobarbi.

G.) TITULI VARIORUM CICERONIS OPERUM.

247. LIBER DE LAUDE CAESARIS.

Hunc librum Cicero de Caesaris actis sibi probatis scripsit, si locum ad Att. l. IV. ep. 5. §. 1. Schützius recte cepit, anno U. 698. Lentulo Philippo coss. — Quod si Nonius Ciceronem in Caesarianis scribere dicit, hic titulus, incertum est, sitne libri de Caesaris amicis aut actis, an variatus libri de laude Caesaris.

»Quasi quodam aemulo atque imitatore studiorum et laborum meorum et comite abstracto.« (Non. v. Aemulatio p. 437.)

---

248. CAESARIS EXPEDITIO BRITANNICA.
NOTITIA LITTERARIA.

Voluisse M. Ciceronem de ea re poëma componere, clarum est ex epist. libri II. ad Q. fratrem 15. cf. III. 1, 10. 17. Quod quum institutum frater perficere iussisset (cf. III. 8.) ipse opus suave se absolvisse scripsit III. 9.

249. LIBER IOCULARIS.
NOTITIA LITTERARIA.

Cicero ad Div. II. 32. se sperare scripsit, ita notata se reliquisse genera dictorum suorum, ut agnosci sua sponte possent: sed tantam esse faecem in Urbe, ut nihil sit tam ἀκύθηρον, *quod non alicui venustum esse videretur. In his utrum facetias quoque deposuerit, non clare quidem dicit. Idem ad Div. XV. 21. facete dicta sua vel* ἀποφθέγματα *a Trebonio esse libro comprehensa, et ad Div. IX. 16. a C. Iulio Caesare edita memorat; Macrobius autem (Sat. II. 1.) a Tirone, Ciceronis liberto, libris (tribus, vid. Quinctil. VI. 3, 5.) memoriae prodita esse testatur.*

1. Cicero ab Androne quodam Laodiceno salutatus quum caussam adventus requisisset comperissetque, (nam ille se legatum de libertate patriae ad Caesarem venisse respondit,) ita expressit servitutem publicam: Ἐὰν ἐπιτύχῃς, καὶ περὶ ἡμῶν πρέσβευσον. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

2. Cicero post victoriam Caesaris interrogatus, cur in electione partis errasset, respondit: »Praecinctura me decepit«; iocatus in Caesarem, qui ita toga praecingebatur, ut trahendo laciniam velut mollis incederet. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

3. Quum Laberius, in fine ludorum annulo honoratus a Caesare, e vestigio in quattuordecim ad spectandum transiit, violato ordine, et quum detrectatus est eques Romanus et quum minus remissus; ait Cicero praetereunti Laberio et sedile quaerenti: Recepissem te, nisi anguste sederem, simul et illum respuens et in novum senatum iocatus, cuius numerum Caesar ultra fas auxerat. Nec impune. Respondit enim Laberius: Mirum, si anguste sedes, qui soles duabus sellis sedere. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

4. Cicero facilitatem Caesaris irridens quum ab hospite suo P. Mallio rogaretur, ut decurionatum privigno eius expediret, assistente frequentia dixit: Romae si vis habebit: Pompeio difficile est. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

5. Nec Q. Ciceroni fratri circa similem mordacitatem pepercit: nam quum in ea provincia, quam ille rexerat, vidisset clypeatam imaginem eius ingentibus lineamentis usque ad pectus ex more pictam (erat autem Quintus ipse staturae parvae) ait: »Frater meus dimidius maior est, quam totus.« (Macrob. l. II. c. 3.)

6. Quum accusator Miloni obiiceret in argumentum factarum Clodio insidiarum, „quod Bovillas ante horam nonam devertisset, ut exspectaret, dum Clodius a villa sua exiret," et identidem interrogaret, „quo tempore Clodius occisus esset?" respondit: »Sero.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 49.)

7. Hunc (M. Coelium) melius obiicientem crimina, quam defendentem, bonam dextram, malam sinistram habere dicebat. (Vid. Quinctil. l. VI. c. 3. §. 69. cf. Cic. Brut. c. 79.)

8. Quum is candidatus, qui coci filius habebatur, coram Cicerone suffragium ab alio peteret: »Ego quoque,« inquit, »tibi favebo.« (Quinctil. VI. 3. 47.)

9. M. Cicero quum apud Damasippum coenaret et ille mediocri vino posito diceret: „Bibite Falernum hoc, annorum quadraginta est:“ Bene, inquit, aetatem fert. (Macrob. Saturn. l. II. c. 3.)

10. *Πλεονασμὸν* castigans in Hirtio, ut a quo in declamatione Pansa filius a matre decem mensibus in utero latus esse diceretur, Quid? aliae, inquit (Cicero), in pennula (perula*) solent ferre?« (Quinctil. l. VIII. c. 3. §. 54.)

11. In Isauricum: »Miror, quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 48.)

12. Idem quum Lentulum [generum] suum exiguae staturae (vulgo naturae) hominem longo gladio accinctum vidisset: »Quis, inquit, generum meum ad gladium alligavit«? (Macrob. l. II. c. 3.)

13. In Marcium, hominem callidum et versutum, quum is in caussa quadam suspectus esset, paronomasia usus est: Nisi qua Ulixes rate evasit Lartius (Sic Spalding pro Laertius ad Quinctil. l. VI. c. 3. §. 96.)

14. Cicero Octavio de recitatione quadam Tulliana dicenti: „Non audio, quae dicis“ respondit: Certe solebas bene foratas habere aures, oriundus e Libya, ubi moris erat auriculas perforare. (Macrob. Sat. l. VII. c. 3. cf. Plutarch. Cic. c. 26.)

15. Cicero, quum Piso gener eius mollius incederet, filia autem concitatius, ait genero: Ambula tamquam femina; ac filiae: Ambula, tamquam vir. (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

16. In Pletorium, Fonteii accusatorem: Cuius matrem, dixit (Cicero), dum vixisset, ludum, postquam mortua esset, magistros habuisse. Dicebantur autem, dum vixit, infames feminae convenire ad eam solitae: post mortem bona eius venibant. (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 51.)

17. De Pompeio: »Ego vero, quem fugiam, habeo, quem sequar, non habeo.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

18. Quum ad Pompeium venisset, dicentibus, eum sero venisse, respondit: »Minime sero veni: nam nihil hic paratum video.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

19. Interroganti Pompeio, ubi gener eius Dolabella esset, respondit: »Cum socero tuo.« (Macrob. ib.)

20. Quum donasset Pompeius transfugam civitate Romana: »Bellum hominem! inquit; Gallis civitatem promittit alienam, qui nobis nostram non potest reddere.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3.)

21. Caninius quoque Rebilus (vulgo Revilius) qui uno die, ut iam Servius retulit, consul fuit, rostra cum ascendisset, pariter honorem iniit consulatus et eieravit: quod Cicero omni gaudens occasione urbanitatis increpuit: »*Λογοθεώρητος* est Caninius consul.« Et deinde: »Hoc consecutus est Rebilus, ut quaereretur, quibus consulibus consul fuerit.« Dicere praeterea non destitit: »Vigilantem habemus consulem Caninium, qui in consulatu suo somnum non vidit.« (Macrob. Sat. l. II. c. 3. cf. Cic. ad. Div. l. VII. ep. 30.)

22. In Triarium: Qui quum Scauri columnas per urbem plaustris vectas esse dixit, »Ego porro,« inquit (Cicero), »qui Albanas habeo columnas, clitellis eas apportavi.« (Quinctil. l. VI. c. 13. §. 40.)

23. In Vatinium: Qui, pedibus aeger, quum vellet videri commodioris valetudinis factus et diceret se iam bina millia ambulare; »Dies enim«, inquit, »longiores sunt.« (Quinctil. l VI. c. 3. §. 77.)

24. In consulatu Vatinii, quem paucis diebus gessit, notabilis Ciceronis urbanitas circumferebatur: »Magnum ostentum, inquit, anno Vatinii factum est; quod illo consulatu nec bruma, nec ver, nec aestas, nec auctumnus fuit.« — Querenti deinde Vatinio, quod gravatus esset domum ad se infirmatum venire, respondit: »Volui in tuo consulatu venire: sed nox me comprehendit.« Ulcisci autem se Cicero videbatur, ut qui respondisse sibi Vatinium meminerat, quum humeris se reipublicae de exsilio reportatum gloriaretur: „Unde ergo tibi varices?“ (Macrob. l. II. c. 3.)

CICERONIS FACETE DICTA.

25. *Κικέρων τούς γε τῷ βοᾷν μεγάλα χρωμένους ῥήτορας ἐπισκώπτων ἔλεγε, δι᾽ ἀσθένειαν ἐπὶ τὴν κραυγὴν, ὥσπερ χωλοὺς ἐφ᾽ ἵππον, πηδᾷν.*

26. *Ἡ δὲ περὶ τὰ σκώμματα καὶ τὴν παιδιὰν ταύτην εὐτραπελία δικανικὸν μὲν ἐδόκει καὶ γλαφυρόν· χρώμενος δ᾽ αὐτῇ κατακόρως πολλοὺς ἐλύπει καὶ κακοηθείας ἐλάμβανε δόξαν.* (Plutarch. Cic. c. 5.)

27. *Πολλὰ χαρίεντα διαμνημονεύεται καὶ περὶ ἐκείνην αὐτοῦ (Κικέρωνος κατὰ Βέῤῥου) τὴν δίκην. Βέῤῥην γὰρ οἱ Ῥωμαῖοι τὸν ἐκτετμημένον χοῖρον καλοῦσιν. Ὡς οὖν ἀπελευθερικὸς ἄνθρωπος, ἔνοχος τῷ Ἰουδαΐζειν, ὄνομα Καικίλιος, ἐβούλετο παρωσάμενος τοὺς Σικελιώτας, κατηγορεῖν τοῦ Βέῤῥου· „Τί Ἰουδαίῳ πρὸς χοῖρον;“ ἔφη ὁ Κικέρων.* (Plutarch. Cic. c. 7.)

28. *Ἦν δὲ τῷ Βέῤῥῃ ἀντίπαις υἱὸς, οὐκ ἐλευθερίως δοκῶν προΐστασθαι τῆς ὥρας. Λοιδορηθεὶς οὖν ὁ Κικέρων εἰς μαλακίαν ὑπὸ τοῦ Βέῤῥου· „Τοῖς υἱοῖς,“ εἶπεν, „ἐντὸς θυρῶν δεῖ λοιδορεῖσθαι.“* (Plutarch. ibid.)

29. *Τοῦ δὲ ῥήτορος Ὁρτησίου τὴν μὲν εὐθεῖαν τῷ Βέῤῥῃ συνειπεῖν μὴ τολμήσαντος, ἐν δὲ τῷ τιμήματι πεισθέντος παραγενέσθαι καὶ λαβόντος ἐλεφαντίνην Σφίγγα μισθὸν, εἶπέ τι πλαγίως ὁ Κικέρων πρὸς αὐτόν· τοῦ δὲ φήσαντος, αἰνιγμάτων λύσεως ἀπείρως ἔχειν· „Καὶ μὴν ἐπὶ τῆς οἰκίας τὴν Σφίγγα ἔχεις.“* (Plutarch ibid.) — „Non intelligo haec aenigmata.“ — »Atqui debes, inquit, quum Sphingem domi habeas.« (Quinctil. l. VI. c. 3. §. 98. cf. Plin. H. N. l. XXXIV. c. 8. §. 18.)

30. *Μέλλων δὲ Κράσσος εἰς Συρίαν ἀπαίρειν ἐβούλετο τὸν Κικέρωνα μᾶλλον αὐτῷ φίλον, ἢ ἐχθρὸν εἶναι· καὶ φιλοφρονούμενος ἔφη, βούλεσθαι δειπνῆσαι παρ᾽ αὐτῷ· κἀκεῖνος ὑπεδέξατο προθύμως. Ὀλίγαις δ᾽ ὕστερον ἡμέραις περὶ Βατινίου φίλων τινῶν ἐντυγχανόντων, ὡς μνωμένου διαλύσεις καὶ φιλίαν· ἦν γὰρ ἐχθρός· „Οὐ δήπου καὶ Βατίνιος“, εἶπε, „δειπνῆσαι παρ᾽ ἐμοὶ βούλεται;“* (Plutarch. Cic. c. 26.)

31. *Βατίνιον, ἔχοντα χοιράδας ἐν τραχήλῳ καὶ λέγοντα δίκην, οἰδοῦντα ῥήτορα προςεῖπεν. Ἀκούσας δ᾽, ὅτι τέθνηκεν, εἶτα μετὰ μικρὸν πυθόμενος σαφῶς, ὅτι ζῇ· „Κακὸς τοίνυν ἀπόλοιτο κακῶς ψευσάμενος.“* (Plutarch. ibid.)

32. *Ἐπεὶ δὲ Καίσαρι ψηφισαμένῳ τὴν ἐν Καμπανίᾳ χώραν κατανεμηθῆναι τοῖς στρατιώταις, πολλοὶ μὲν ἐδυςχέραινον ἐν τῇ βουλῇ· Λεύκιος δὲ Γέλλιος, ὁμοῦ τι πρεσβύτατος ὢν, εἶπεν, ὡς οὐ γενήσεται τοῦτο ζῶντος αὐτοῦ· „Περιμείνωμεν“, εἶπεν ὁ Κικέρων, „μακρὰν γὰρ οὐκ αἰτεῖται Γέλλιος ὑπέρθεσιν.“* (Plutarch. ibid.)

33. *Μετέλλου — Νέπωτος εἰπόντος, ὅτι πλείονας καταμαρτυρῶν ἀνῄρηκεν, ἢ συνηγορῶν σέσωκεν· „Ὁμολογῶ γὰρ“, ἔφη, „πίστεως ἐν ἐμοὶ πλέον, ἢ δεινότητος, εἶναι.“* (Plutarch. ib.)

34. *Νεανίσκου τινὸς, αἰτίαν ἔχοντος ἐν πλακοῦντι φάρμακον τῷ πατρὶ δεδωκέναι, θρασυνομένου καὶ λέγοντος, ὅτι λοιδορήσει τὸν Κικέρωνα· „Τοῦτο,“ ἔφη, „παρὰ σοῦ βούλομαι μᾶλλον, ἢ πλακοῦντα.“* (Plutarch. ib.)

35. *Ποπλίου Σηστίου συνήγορον μὲν αὐτὸν ἔν τινι δίκῃ παραλαβόντος μεθ᾽ ἑτέρων, αὐτοῦ δὲ πάντα βουλομένου λέγειν, καὶ μηδενὶ παριέντος εἰπεῖν, ὡς δῆλος ἦν ἀφιέμενος ὑπὸ τῶν δικαστῶν ἤδη τῆς ψήφου φερομένης· „Χρῶ σήμερον“, ἔφη, „τῷ καιρῷ, Σήστιε· μέλλεις γὰρ αὔριον ἰδιώτης εἶναι.“* (Plutarch ib.)

36. *Πόπλιον Κώνσταν, νομικὸν εἶναι βουλόμενον, ὄντα δ᾽ ἀμαθῆ καὶ ἀφυῆ, πρός τινα δίκην ἐκάλεσε μάρτυρα. Τοῦ δὲ μηδὲν εἰδέναι φάσκοντος· „Ἴσως“, ἔφη, „δοκεῖς περὶ τῶν νομικῶν ἐρωτᾶσθαι.“* (Plutarch. ib.)

37. *Μετέλλου Νέπωτος ἐν διαφορᾷ τινι πολλάκις λέγοντος· Τίς σου πατήρ ἐστιν, ὦ Κικέρον; „Σοὶ ταύτην τὴν ἀπόκρισιν", ἔφη, „ἡ μήτηρ χαλεπωτέραν ἐποίησεν." Ἐδόκει δ᾽ ἀκόλαστος ἡ μήτηρ εἶναι τοῦ Νέπωτος, αὐτὸς δέ τις εὐμετάβολος.* (Plutarch. ib.)

38. (*Κικέρων*) *ποτὲ τὴν δημαρχίαν ἀπολιπὼν ἄφνω πρὸς Πομπήϊον ἐξέπλευσεν εἰς Συρίαν, εἶτ᾽ ἐκεῖθεν ἐπανῆλθεν ἀλογώτερον. Θάψας δὲ Φίλαγρον, τὸν καθηγητὴν ἐπιμελέστερον, ἐπέστησεν αὐτοῦ τῷ τάφῳ κόρακα λίθινον. Καὶ ὁ Κικέρων· „Τοῦτ'", ἔφη, „σοφώτερον ἐποίησας· πέτεσθαι γάρ σε μᾶλλον, ἢ λέγειν ἐδίδαξεν."* (Plutarch. ib.)

39. *Ἐπεὶ Μάρκος Ἄππιος ἔν τινι δίκῃ προοιμιαζόμενος εἶπε, φίλον αὐτοῦ δεδεῆσθαι παρασχεῖν ἐπιμέλειαν καὶ λογιότητα καὶ πίστιν· „Εἶθ᾽ οὕτως", ἔφη, „σιδηροῦς γέγονας ἄνθρωπος, ὥστε μηδὲν ἐκ τοσούτων, ὧν ᾐτήσατο ὁ φίλος, παρασχεῖν;"* (Plutarch. ib.)

40. *Μάρκον Ἀκυΐνιον, ἔχοντα δύο γαμβροὺς φυγάδας, Ἄδραστον ἐκάλει.* (Plutarch.Cic.c.27.) *Λευκίου Κόττα τιμητικὴν ἔχοντος ἀρχὴν, φιλοινοτάτου δ᾽ ὄντος, ὑπατείαν μετιὼν ὁ Κικέρων ἐδίψησε, καὶ τῶν φίλων κύκλῳ περιστάντων, ὡς ἔπινεν· „Ὀρθῶς φοβεῖσθε", εἶπε, „μή μοι γένοιτο χαλεπὸς ὁ τιμητής, ὅτι ὕδωρ πίνω."* (Plutarch. ib.)

41. *Βωκωνίῳ ἀπαντήσας, ἄγοντι μεθ᾽ ἑαυτοῦ τρεῖς ἀμορφοτάτας θυγατέρας, ἀνεφθέγξατο·*
„Φοίβου ποτ᾽ οὐκ ἐῶντος ἔσπειρεν τέκνα." (Plutarch. ib.)

42. *Μάρκου Γελλίου δοκοῦντος οὐκ ἐξ ἐλευθέρων γεγονέναι, λαμπρᾷ δὲ τῇ φωνῇ καὶ μεγάλῃ γράμματα πρὸς τὴν σύγκλητον ἐξαναγνόντος· „Μὴ θαυμάζετε", εἶπε, „καὶ αὐτὸς εἷς ἐστι τῶν ἀναπεφωνηκότων."* (Plutarch. ibid.)

43. *Ἐπεὶ Φαῦστος ὁ Σύλλα, τοῦ μοναρχήσαντος ἐν Ῥώμῃ καὶ πολλοὺς ἐπὶ θανάτῳ προγράψαντος, ἐν δανείοις γενόμενος καὶ πολλὰ τῆς οὐσίας διασπαθήσας, ἀπαρτίαν προέγραψε, ταύτην ἔφη μᾶλλον τὴν προγραφὴν ἀρέσκειν, ἢ τὴν πατρῴαν.* (Plutarch. ib.)

---

250. DE AUGURIIS.

Cicero, Charisio teste, librum scripsit de Auguriis, ex quo iste haec duo, quae adiuncta sunt, fragmenta affert. Eumdem Servius ad Aen. l. V. vs. 737. commemorat. (Haec plene, inquit, exsequitur et Cicero in Auguralibus et Aulus Gellius.) Ipse quidem Cicero nusquam diserte eius se libri auctorem esse profitetur, nisi forte de Div. l. II. c. 35. extr. Ad scribendum vero Appii et Marcelli de iure augurali dissentientium libris compulsus esse Sigonio videtur. (Cf. de Div. l. I. et deLegg. l. II. c. 13. §. 32.) Quae quum ita sint, quando librum scripserit, non ausim dicere. Locus ille de Div. nullam nobis de ea re coniiciendi facit copiam. Sed ante annum U. 701., quo in Crassi locum successit Tullius, a toto augurum collegio expetitus (Philipp. II. c. 2.), ut ipse (ad Div. l. XV. ep. 4. §. 2.) eum a se honorem neglectum fuisse fatetur, ita, an librum ea de re scribere ne cogitaverit quidem, dubitandum videtur.

1. Cicero de augnriis: Omnibus avi incerta — (Charis. de duplici genitivi forma l. I. p. 98.)

2. Oscen augur[i]um consuetudo dicit. Cicero tamen, inquit Plinius, et hic oscinis dixit. (Idem ibid. p. 112.)

---

251. DE IURE CIVILI.

ADNOTATIO.

Quoniam Gellius lib. I. c. 22. memorat Tullii librum de iure civili s. privato in artem redigendo, vix dubitandum videtur, quin seorsum Cicero librum minimum unum operis incepti, sed fortasse non absoluti (cf. Spalding ad Quinctil. l. XII. c. 3. §. 10.) ediderit: quamquam eadem de re etiam uno librorum de Legg. deperditorum, sexto fortasse sive ultimo, singulatim exposuisse dicitur. Vid. Argum. l. I. de Legg. cf. Macrob. Saturn. VI. 4. et Cic. de Legg. l. III. c. 20. §. 48. Ceterum Q. Mucii Scaevolae opus (librr. XVIII.) ante oculos habuisse Patricio videtur.

1. Aliquo excellente ac nobile viro. (Quem locnm insolentis ablativi caussa adnotavit Charis. l. I. p. 111.)

2. Nec vero scientia iuris maioribus suis Q. Aelius Tubero defuit, doctrina etiam superfuit. (Gell. l. I. c. 22.)

---

252. EDICTUM L. RACILII TRIB. PL.

quod sub nomine ipsius Cicero inscripsit in Invectionem P. Clodii. (Ita quidem refert vet. Schol. ad orat. pro Plancio c. 32. p. 173. ed. Mai. 1817.) Racilius autem tribunatum gessit Lentulo Marcellino et Philippo coss. s. anno U. 698.

---

253. DE ORDINANDA REPUBLICA.

Fuit hic liber *συμβουλευτικός* (ad Att. l. XII. ep. 40.) vel epistola ad Caesarem IV. cos. s. coll. eumdemque dictat. s. anno U. 709. missa. Circumferuntur etiam nunc incerti auctoris de ordinanda republica epistolae, quae facilius Salustio deberi videntur, quam Tullio.

---

254. LIBER DE SUIS CONSILIIS VEL EXPOSITIO SUORUM CONSILIORUM.

ARGUMENTUM.

Quum Cicero, gratia apud populum in dies magis magisque aucta, invidiam sibi conflaret hominum in civitate potentium, ut Crassi et Caesaris, librum de consiliis suis seu expositionem consiliorum suorum publicavit, qua bonam animi voluntatem aut, ne consulatus obtinendi spe excideret, suis probaret civibus, aut ob res in consulatu iam gestas inimicorum sermonibus in suspicionem adductam purgaret. Nam quamquam in libro, quem de consulatu suo scripsit, idem egisse videri potest, tamen singulari id libello fecisse Asconii et Boethii testimonio intelligitur. Quapropter hunc circa consulatus sui tempora confecisse mihi videtur.

1. Aut C. Caesaris aut M. Crassi domum significat. Etenim acerrimi ac potentissimi fuerunt Ciceronis refragatores, quum petiit consulatum, quod eius indies civilem crescere dignitatem animadvertebant. Et hoc ipse Cicero in expositione suorum consiliorum significat. Eius quoque coniurationis, quae Cotta et Torquato coss. ante annum, quam haec dicerentur, facta est a Catilina et Pisone, arguit M. Crassum auctorem fuisse. (Asconius ad orat. in toga cand. in.)

2. Sed ut, aliqua similitudine adductus, maximis minima conferam, ut quum vinolenti adolescentes, tibiarum etiam cantu, ut fit, instincti, mulieris pudicae fores frangerent, admonuisse tibicinam, ut spondeum caneret, Pythagoras dicitur. Quod quum illa fecisset, tarditate modorum et gravitate cantus illorum furentem petulantiam resedisse. (Augustin. c. Iulian. Pelag. lib. V. c. 5. §. 23. et ex eo. ut videtur, Boeth. de Musica l. I. c. 1. p. 1372. ed. Basil. 1546.)

3. Neque assidere Gabinium aut alloqui in curia quisquam audebat. (Fronto Exx. Elocc. p. 364. ed. Rom.)

255. PONTIUS GLAUCUS.

De hoc unus Plutarchus in Cic. vit. c. 2. ita: Καί τι ποιημάτιον ἔτι παιδὸς αὐτοῦ διασώζεται Πόντιος Γλαῦκος, ἐν τετραμέτρῳ πεποιημένον. Scherpezelius, referente Tzschuckio ad Strab. Tom.

IV. p. 27. Ciceroni ob oculos fuisse suspicatur Aeschyli Glaucum. Sed hic fuit Πόντιος vel Ποντιεύς. Vid. Schweighaeuser ad Athen. T. III. p. 87. Animadv. T. II. p. 87. sq.

II. FRAGMENTA POEMATUM.

I. VERSUS HOMERICI

A CICERONE IN LATINUM TRALATI.

ADNOTATIO.

Cicero ipse se Homeri versus in Latinum tratulisse profitetur de Fin. l. V. c. 18. Nec equidem dubium est, quin, ut quae a se admodum adolescentulo conversa esse scribit Aratea, sic etiam Homerica quaedam in iuventute ab eo exercitationis caussa Latinis expressa sint versibus.

256 A) ex Iliade.

1) β'. v. 299-330. ap. Cic. de Div. l. II. c. 30. §. 36.

Ferte, viri, et duros animo tolerate labores,
auguris ut nostri Calchantis fata queamus
scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut vestita est classibus Aulis,
quae Priamo cladem et Troiae pestemque ferebant:
nos circum latices gelidos fumantibus aris,
aurigeris Divûm placantes numina tauris,
sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
vidimus immani specie tortuque draconem
terribilem, Iovis ut pulsu penetrabat ab ara:
qui platani in ramo foliorum tegmine septos
corripuit pullos: quos quum consumeret octo,
nona super tremulo genitrix clangore volabat:
cui ferus immani laniavit viscera morsu.
Hunc ubi tam teneros volucres matremque peremit,
qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
abdidit et duro formavit tegmina saxo.
Nos autem timidi stantes mirabile monstrum
vidimus in mediis Divûm versarier aris.
 Tum Calchas haec est fidenti voce locutus:
Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achivi?
Nobis haec portenta deûm dedit ipse creator,
tarda et sera nimis, sed fama ac laude perenni.
Nam quot aves taetro mactatas dente videtis,
tot nos ad Troiam belli exantlabimus annos:
quae decimo cadet et poena satiabit Achivos.
Edidit haec Calchas: quae iam matura videtis.

257. 2) ζ'. v. 201. sq. ap. Cic. Tusc. l. III. c. 26. §. 63.

Qui miser in campis maerens errabat Aleïs,
ipse suum cor edens, hominum vestigia vitans.

258. 3) ι'. v. 646-648. ap. Cic. Tusc. l. III. c. 9. §. 18.

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
quum decore atque omni me orbatum laude recordor. —

259. B) ex Odyssea.

1) μ'. v. 184-191. ap. Cic. de Fin. l. V. c. 18. §. 49.

O decus Argolicum, quin puppim flectis, Ulixe,
auribus ut nostros possis agnoscere cantus.
Nam nemo haec umquam est transvectus caerula cursu,
quin prius astiterit vocum dulcedine captus;
post, variis avido satiatus pectore Musis,
doctior ad patrias lapsus pervenerit oras.
Nos grave certamen belli, cladem que tenemus,
Graecia quam Troiae divino numine vexit;
omniaque e latis rerum vestigia terris.

260. 2) σ'. v. 136. sq. ap. Augustin. de Civ. D. l. V. c. 8. T. V. p. 293.

Tales sunt hominum mentes, qualis pater ipse
Iuppiter auctiferas lustravit lumine terras.

---

261. II. ARATI PHAENOMENA

A CICERONE IN LATINUM CONVERSA.

ADNOTATIO.

Hoc carmen, quo Cicero admodum adolescentulus Aratea Eudoxi Φαινόμενα sermone Latino illustravit, (N. D. l. II. c. 41.) magna parte mutilum Hugo Grotius suis suppletum versibus una cum Arato, Germanico et Avieno edidit a. MDC. Ciceronianis igitur versibus Grotianos numero non nimis multos, conspectus caussa, Oliveto exemplum mihi praeeunte, eosque passim emendatos, visum est addere, ut, qui ad Aratum legendum novissimis Buhlii, Matthiaei, Vossii, Buttmanni studiis excitarentur, cum perpetua illius oratione Ciceronianam facillime possent contendere. Quibus ne diversus Graecorum et Latinorum versuum numerus impedimento esset, orationem Latinam eodem fere modo, quo Buttmannus Graecam, distinguendam, Grotianam autem, quo a Tulliana facilius discerneretur, litteris obliquis i. e. cursivis exscribendam curavi. Ne vero perpetui carminis lectio auctorum nomenclatura interpellaretur, satius duxi in antecessum monere, unde parva illa Tullianorum versuum fragmenta deprompta essent. V. 1. e Cic. de Legg. l. II. c. 3. §. 7. — Vv. 19. 20. 24. 25. 28. 37. 38. 40-44. 46-48. 56-61. 63-66. 68. 73. 76. 77. e Cic. N. D. l. II. c. 41. sq. §. 104. sqq. — Vv. 80. 81. e Priscian. IV. 6, 52. — Vv. 86-90. 96-101. e Cic. N. D. l. II. c. 42. §. 109. sq. — V. 116. e Lactant. Inst. l. V. c. 5. — Vv. 134-136. e Cic. N. D. l. II. c. 63. §. 159. — V. 138. e Lactant. Inst. l. V. c. 5. — V. 149. e Priscian. VI. 4, 19. — Vv. 151-153. e Cic. N. D. l. II. c. 43. §. 110. — V. 157. e Cic. Or. c. 45. §. 152. — Vv. 165-167. 170. 171. 173. 178. 186. 193. 201. 202. 209-212. et 230. e Cic. N. D. l. II. c. 43. §. 110. sq. Maius fragmentum, quod ap. Victor. Pisanum et Aldum exstat, proprio suorum versuum ordine distinctum in margine, incipit a V. 235. atque in V. 725. desinit.

»Ab Iove Musarum primordia:« *semper in ore*
plurimus ille hominum est, qui compita numine magno
conciliumque virûm complet pelagusque profundum
et pelagi portus. Fruimur Iove et utimur omnes;
nos genus illius; nobis ille omine laeto
dextera praesignat populumque laboribus urget,
consulat ut vitae: quando sit terra ligoni
aptior aut bubus, monet; et quo tempore par sit
aut serere aut septas lymphis aspergere plantas.
Ipse etiam in magno defixit sidera mundo
ordine quaeque suo, atque in totum providus annum
astra dedit, quae nos moneant, qua quaelibet hora
apta geri, certa nascantur ut omnia lege.
Idem ergo primus placatur et ultimus idem.
Magne pater, magnum mortalibus incrementum,
progenies prior, et dulces ante omnia Musae,
cuncti una salvete mihi et, dum sidera canto,
si ius fasque sinunt, longum deducite carmen.
 »Cetera labuntur celeri caelestia motu,

»cum caeloque simul noctesque diesque feruntur:«
axis at immotus numquam vestigia mutat,
sed tenet aequali libratas pondere terras;
quem circum magno se volvit turbine caelum.
»Extremusque adeo duplici de cardine vertex
»dicitur esse Polus,« *quorum hic non cernitur, ille*
ad Boream, Oceani supera confinia tendit:
quem cingunt Ursae celebres cognomine Plaustri,
»quas nostri septem soliti vocitare Triones.«
Alterius caput alterius flammantia terga
aspicit, inque vicem pronas rapit orbis in ipsos
conversas humeros. Creta, si credere fas est,
ad caeli nitidos axes venere relicta:
Iuppiter hoc voluit, quem sub bene olentibus herbis
ludentem Dicti grato posuere sub antro
Idaeum ad montem, totumque aluere per annum,
Saturnum fallunt dum Dictaei Corybantes.
»Ex his altera apud Graios Cynosura vocatur;
»altera dicitur esse Helice,« *quae monstrat Achivis*
in pelago, navis quo sit vertenda; sed usque
»hac fidunt duce nocturna Phoenices in alto.
»Sed prior illa magis stellis distincta refulget,
»et late prima confestim a nocte videtur.
»Haec vero parva est, sed nautis usus in hac est:
»nam cursu interiore brevi convertitur orbe,«
signaque Sidoniis monstrat certissima nautis.
»Has inter, veluti rapido cum gurgite flumen,
»torvu' Draco serpit, subter superaque revolvens
»sese conficiensque sinus e corpore flexos,«
quos cani tangunt immunes gurgitis Arctoe.
Verum haec extremae circumdatur agmine caudae,
qua spirae sinus est, involvitur altera caelo.
Nempe Helice extremae circumdatur agmine caudae,
qua spirae sinus est, caput est Cynosuridos Ursae:
quae tamen usque pedes summo illum a vertice tangit.
Retrogrado hic iterum cursu convertitur anguis.
»Huic non una modo caput ornans stella relucet;
»verum tempora sunt duplici fulgore notata,
»e trucibusque oculis duo fervida lumina flagrant,
»atque uno mentum radianti sidere lucet:
»obstipum caput et tereti cervice reflexum,
»obtutum in cauda maioris figere dicas.«
Opposita extremae capitis sunt dextera caudae.
»Hoc caput hic paullum sese sero* que recondit,
»ortus ubi atque obitus parte admiscentur in una.«
Quod »tangens defessa velut maerentis imago
»vertitur;« *hanc nemo certo tibi dicere possit,*
aut quisnam, quo sit fessus, labor: attamen illam
»Engonasin vocitant, genibus quia nixa feratur.«
Illa petit binis manibus diversa locorum,
atque humeros supera tensis dispenditur ulnis,
et super ora, cavis spirantia naribus ignem,
serpentis dextrae figit vestigia plantae.
»Hic illa eximio posita est fulgore Corona:«
hanc Ariadnaeum Bacchus testatus amorem
intulit in caelum, qua Nixi terga fatiscunt.
Iuxta humeros sertum est: »propter caput Anguitenentis,
»quem claro perhibent Ophiuchum nomine Graii,«
est caput illius, summoque ex vertice Nixi
perfacile alterius candentia sidera nosces.
»Huic supera duplices humeros affixa videtur
»stella, micans tali specie talique nitore,«
fulgeat ut, pleno quum lumine Luna refulsit.
Non par est geminis manibus vigor, et licet illis
nec nullus splendor nec sit parvissima moles,
attamen est tenuis disperso lumine fulgor.
»Hic pressu duplici palmarum continet Anguem,
»atque eius ipse manet religatus corpore torto;
»namque virum medium serpens sub pectora cingit.
»Ille tamen nitens graviter vestigia ponit,
»atque oculos urget pedibus pectusque Nepai.«
Hic, pressus dextra, tollit se parte sinistra:
ac serta attingunt summae Minoia malae.
Sub spira quaeres immenso corpore Chelas,
quae tamen haud magnum iactant pro mole nitorem.
Ipsam Helicen sequitur, non dispar forma bubulco,
»Arctophylax, vulgo qui dicitur esse Bootes,
»quod quasi temone adiunctam prae se quatit Arcton.«
Clarus hic, et »subter praecordia fixa videtur
»stella micans radiis Arcturus nomine claro.«
Hic se »sub pedibus profert finita Booti,
»Spicum illustre tenens, splendenti corpore Virgo.«
Sive illi Astraeus pater est, qui dicitur idem
sideribus stellisque pater, seu quilibet alter,
sit felix: sane haec narratur fabula vulgo.
Incoluit caelo terras Astraea relicto,
conventusque hominum non dedignata priorum,
sed nec femineos spernens invisere coetus,
leti expers generi mortali mixta resedit,
nomine Iustitiae gaudens; senibusque coactis,
in magnove foro, lateve patente platea,
civiles populis dictabat sedula leges:
nec mala lis fuerat, necdum discordia nota,
nec fera seditio furiarat mobile vulgus,
saeva nec audaces fuerant freta passa carinas:
sed, bubus tracto sulcantes vomere terras,
»malebant tenui contenti vivere cultu,«
sufficiente dea iustis pleno omnia cornu.
Haec manet, in sanctis dum gens manet aurea terris:
at non argenti nimis et laetata metallo,
moribus et versis versa est prior ipsa voluntas,
raraque peiori iunxit sua numina genti:
sola sed ex raucis descendens montibus ibat,
sub noctem, nulli teneris blandita loquelis;
sed simulac magnas hominum migrarat ad urbes,
improba terrificis sic ulta est crimina verbis:
non ego me dignor posthac monstrare videndam,
degener o primae proles nunc altera prolis,
degeneres iterumque iterumque habitura nepotes:
tunc fera bella hominum generi, caedesque nefandae
impendent, culpamque comes sua poena sequetur.
Sic ait et populos, intenta etiam ora tenentes,
linquit et ad montes silvarumque avia tendit.
Haec aetas vitam liquit sobolemque reliquit.
»Ferrea tum vero proles exorta repente est,
»ausaque funestum prima est fabricarier ensem,
»et gustare manu vinctum domitumque iuvencum.«
Tunc, mortale exosa genus, dea in alta volavit,
»et Iovis in regno caelique in parte resedit,«
illustrem sortita locum, qua nocte serena
virgo conspicuo fulget vicina Bootae.
Huic, humeros supera duplices, convertitur alam
ad dextram Graio Protrygeter nomine dicta,
stella micans tali specie talique nitore,
qualis et immensae sub cauda volvitur Arcti.
Illa quidem flagrans: sed et huic flagrantia plura
sidera, quae parvo poteris reperire labore.
Quin etiam ante pedes, magno fulgore notata,
stella nitet: dehinc prima humeros subit, altera lumbos,
»tertia sub cauda ad genus ipsum lumina pandit.«
Cetera sed certo passim sine nomine fulgent.
»Et natos Geminos invises sub caput Arcti;

»subiectus mediae* est Cancer, pedibusque tenetur
»magnu' Leo, tremulam quatiens e corpore flammam.«
Explicat hic summos ardores semita Phoebi.
Tunc nullae apparent per culta novalia spicae,
principioque adeo Solis per caerula caeli
»hoc motu radiantis Etesiae in vada Ponti«
procumbunt glomerati et spirant flamine longo.
Tunc mihi non remis placeat ratis indiga, verum
larga satis, rectoque ad venti commoda clavo.
Si cupis Aurigam atque Aurigae noscere sidus,
ullaque fama tuas Caprae pervenit ad aures,
Haedorumque simul, quorum duo lumina cernunt
saepe per iratum iactata cadavera pontum:
»sub laeva *is* Geminorum obductus parte feretur.
»Adversum caput huic Helicae truculenta tuetur.
»At capra laevum humerum clara obtinet:« *illa putatur*
ubera adhuc parvo lactenda dedisse Tonanti,
hanc Iovis Oleniam capram dixere ministri.
»Verum haec est magno atque illustri praedita signo.
»Contra Haedi exiguum iaciunt mortalibus ignem«
Aurigae in manibus; cuius vestigia servans,
»corniger est, valido connixus corpore, Taurus,«
quem non difficili ratione agnoscere possis.
Namque illum exornant externi haud indiga signi
sidera, quae vivum caput olli utrimque figurant,
incluta per totam spargentia lumina frontem:
»has Graeci stellas Hyadas vocitare suerunt.«
Sed pes Aurigae dexter cornuque sinistrum
Tauri uno igne micant: pariterque feruntur uterque;
at prior Aurigâ latum petit oceanum Bos,
quum tamen e placidis surgant simul aequoris undis.
Quin etiam Iasidae domus antiquissima Cephei
aerumnis est nota suis, quam Iuppiter auctor
progenii subito praeclaris intulit astris:
»namque ipsum ad tergum Cynosurae vertitur Arcti«
Iasides, passis distendens brachia palmis;
tantaque ab extrema cauda disterminat Arcti
regula utrumque pedem, quantâ pes a pede distat.
Quod si a Cephaeo paullum tua lumina baltheo
dimoveas, versus saevi agmina prima Draconis:
Hic erit, haud plena poteris quam cernere luna,
»obscura specie stellarum Cassiepea:«
nam non crebrae illi stellae, neque sidera iuncta
egregium ex variis componunt ignibus ignem:
sed quali portas firmatas obiice clavi
occludit vectis bifori vis obdita valvae,
talia et hanc etiam prive disposta figurant
sidera; et ipsa adeo passis distenditur ulnis,
non secus ac sortem natae miseretur iniquam.
»Hanc *namque* illustri versatur corpore propter
»Andromeda, aufugiens aspectum maesta parentis:«
quam non sollicitus noctu labor inquirundi;
tam clarum caput est, tam magno sidere flagrant
ambo humeri summique pedes vestesque fluentes.
Haec etiam in varias distendit brachia partes;
utque prius, sic nunc in magno vincula mundo
non relevant duro defessas pondere palmas.
»Huic Equus ille, iubam quatiens fulgore micanti,
»summum contingit caput alvo, stellaque iungens
»una tenet duplices communi lumine formas,
»aeternum ex astris cupiens connectere nodum.«
Sed latus atque armos depingunt terna caballi,
aequali a sese spatio quae sidera distant,
eximio fulgore. quibus par nec caput altum
nec longa est cervix: flagrantis ad ultima malae
quattuor his aliis non cedat stella nitore,
fulgentes inter stellas media ipsa refulgens.
Non equidem hic quadrupes, verum media tenus alvo
conspicuus profert sonipes venerabilis ora.
Hunc fama est, olim propter iuga summa Heliconis,
Hippocrenaeum nobis donasse liquorem:
tunc nondum Aonii maduere virentia montis
fecundo latice: ut generosi prima caballi
ungula humum tetigit, simul ingens prosiluit fons,
unde Caballinum primi vocitare bubulci:
ille quidem stillans e saxis irrigat agros,
Thespia terra, tuos: sed Equus pro munere tanto
exornat magni penetralia lucida caeli.
»Exin contortis Aries cum cornibus haeret.«
Ille quidem, aeternum longos agitatus in orbes,
segnior haud currit signo Cynosuridos Arcti;
languidus obscurusque tamen, ceu luna retundat
Flammae aciem, Andromedae se propter cingula volvit.
E quibus hunc subter possis cognoscere fultum.
Nam* caeli mediam partem terit, ut prius illae
Chelae, quum pectus quod cernitur Orionis.
Et prope conspicies parvum sub pectore claro
Andromedae signum, Deltoton dicere Graii
quod soliti, simili quia forma littera claret:
huic spatio ductum simili latus exstat utrumque.
At non tertia pars lateris: — namque est minor illis,
sed stellis longe densis praeclara relucet.
Inferior paullo est Aries et flamen ad Austri
inclinatior, atque etiam vehementius illo
»Pisces, quorum alter paullum praelabitur ante,
»et magis horriferis Aquilonis tangitur alis.«
Atque horum e caudis duplices velut esse catenae
dicuntur; sua diversae per lumina serpunt,
atque una tandem in stella communiter haerent,
quam veteres soliti caelestem dicere Nodum.
Andromedae laevo ex humero, si quaesere perges,
appositum poteris supra cognoscere Piscem.
E pedibus natum summo Iove Persea vises,
quos humeris retinet defixo corpore Perseus:
»quem summa ab regione Aquilonis flamina pulsant.«
Hic dextram ad sedes intendit Cassiepeae,
diversosque pedes, vinctos talaribus aptis,
pulverulentus uti de terra elapsu'* repente
in caelum victor magnum sub culmine portat.
»At propter laevum genus omni ex parte locatas
»Parvas Vergilias tenui cum luce videbis.«
Haec septem vulgo perhibentur more vetusto
stellae, cernuntur vero sex undique parvae.
At non interiisse putari convenit unam:
sed frustra temere a vulgo ratione sine ulla
septem dicier, ut veteres statuere poetae,
aeterno cunctas aevo qui nomine dignant,
Alcyone, Meropeque, Celaeno, Taygeteque,
Electra, Steropeque, simul sanctissima Maia.
Hae tenues parvo labentes lumine lucent:
at magnum nomen signi clarumque vocatur,
propterea quod et aestatis primordia clarat,
et post, hiberni praepandens temporis ortus,
admonet, ut mandent mortales semina terris.
»Inde Fides, posita et leviter convexa, videtur,«
Mercurius parvus manibus quam dicitur olim
in cunis fabricatus in alta sede locasse.
»Haec genus ad laevum Nixi delapsa resedit,
»atque inter flexum genus et caput Alitis haesit.
»Namque est Ales avis, lato sub tegmine caeli«
quae volat et serpens geminis secat aëra pennis.

Altera pars huic obscura est et luminis expers:
altera nec parvis nec claris lucibus ardet,
sed mediocre iacit quatiens e corpore lumen.
Haec dextram Cephei dextro pede pellere palmam
gestit: iam vero clinata est ungula vêmens
fortis Equi propter pennati corporis alam.
Ipse autem labens multis Equus ille tenetur
Piscibus: huic cervix dextra mulcetur Aquari.
Serius haec obitus terrai iussit equi vis*,
quam, gelidum valido de pectore frigus anhelans,
corpore semifero magno Capricornus in orbe;
quem quum perpetuo vestivit lumine Titan,
brumali flectens contorquet tempore currum.
Hoc cave te ponto studeas committere mense:
nam non longinquum spatium labere diurnum:
non hiberna cito volvetur curriculo nox:
humida non sese vestris aurora querelis
ocius ostendet, clari praenuntia solis:
at validis aequor pulsabit viribus Auster:
tum fixum tremulo quatietur frigore corpus.
Sed tamen anni iam labuntur tempore toto,
nec cui signorum cedent, neque flamina vitant,
nec metuunt canos minitanti murmure fluctus.
At nautae, fulicae similes mergoque natanti,
anxia per totum iactantes lumina pontum,
nequidquam nusquam parentia littora quaerunt,
dum tenuis nigro tabula hos distinguit ab Orco.
Atque etiam supero navi pelagoque vagato
mense, Sagittipotens solis quum sustinet orbem.
[*Non multo leviora putes instare pericla,*
ante nigras cautus tenebras subducere puppim.]
Nam iam tum nimis exiguo lux tempore praesto est,
hoc signum veniens poterunt praenoscere nautae:
iam prope praecipitante licebit visere nocte,
ut sese emergens ostendit Scorpios alto,
posteriore trahens plexum vi corporis arcum:
sed Nepa non multum prior, at prior exit ab undis.
Iam supra cernes Arcti caput esse minoris,
et magis erectum ad summum versarier orbem.
Tum sese Orion toto iam corpore condit
extrema prope nocte, et Cepheus conditur ante,
lumborum tenus a palma* depulsus ad umbras.
Hic, missore vacans, fulgens iacet una Sagitta,
»quam propter nitens penna convolvitur Ales:«
et clinata magis paullo est Aquilonis ad auras.
»At propter se Aquila ardenti cum corpore portat«
igniferum mulcens tremebundis aethera pinnis,
non nimis ingenti cum corpore, sed grave maestis
ostendit nautis, perturbans aequora, signum.
»Tum magni curvus Capricorni corpora propter
»Delphinus iacet, haud nimio lustratu' nitore,«
praeter quadruplices stellas in fronte locatas,
quas intervallum binas disterminat unum.
Cetera pars late* tenui cum lumine serpit.
Illae, quae fulgent luces ex ore corusco,
sunt inter partes gelidas Aquiloni' locatae,
atque inter spatium et lacti vestigia solis.
At pars inferior Delphini fusa videtur
inter solis iter, simul inter flamina venti,
viribus erumpit qua summi spiritus Austri.
»Exinde Orion, obliquo corpore nitens,«
inferiora tenet truculenti corpora Tauri:
quem qui suspiciens* in caelum nocte serena
late dispersum non viderit, haud ita vero
cetera se speret cognoscere signa potesse.
Namque pedes subter rutilo cum lumine claret
»fervidus ille Canis stellarum luce refulgens.«
Hunc tegit obscurus subter praecordia venter:
nec toto spirans rabido de corpore flammam
aestiferos validis erumpit flatibus ignes:
totus ab ore micans iacitur mortalibus ardor.
Sirion hunc Graeci praeclaro nomine dicunt.
Hic ubi se pariter cum Sole in culmina caeli
extulit, haud patitur foliorum tegmine frustra
suspensos animos arbusta ornata tenere.
Nam quorum stirpes tellus amplexa prehendit,
haec augens anima vitali flamine mulcet:
at quorum nequeunt radices findere terras,
denudat foliis ramos et cortice truncos.
Tendentem occiduas etiam hunc sentimus ad oras:
cetera signandis sunt languida sidera membris.
Hunc propter subterque pedes, quos diximus ante,
Orioni' iacet levipes Lepus. Hic fugit, ictus
horrificos metuens rostri tremebundus acuti.
Nam Canis infesto sequitur vestigia cursu,
praecipitantem agitans, oriens iam denique paullo,
»curriculum numquam defecto corpore sedans.
»At Canis ad caudam serpens praelabitur Argo,«
conversam prae se portans cum lumine puppim:
non aliae naves ut in alto pondere proras
ante solent rostro Neptunia prata secantes,
sed conversa retro caeli se per loca portat:
sicut, quum coeptant tutos contingere portus,
obvertunt navem magno cum pondere nautae,
adversamque trahunt optata ad littora puppim.
Sic conversa vetus super aethera vertitur Argo,
atque usque a prora ad celsum* sine lumine malum,
a malo ad puppim cum lumine clara videtur;
inde gubernaclum, disperso lumine fulgens,
clari posteriora Canis vestigia condit.
Exin semotam procul, in tutoque locatam
Andromedam tamen explorans fera quaerere Pistrix
pergit, et usque sitam validas Aquilonis ad auras
caerula vestigat finita in partibus Austri.
»Hanc Aries tegit, et squamoso corpore Pisces,
»Fluminis illustri tangentem pectore ripas.«
Namque etiam Eridanum cernes in parte locatum
caeli, funestum magnis cum viribus amnem,
quem lacrimis maestae Phaëthontis saepe sorores
sparserunt, letum maerenti voce canentes.
Hunc Orionis sub laeva cernere planta
serpentem poteris, »proceraque vincla videbis,
»quae retinent Pisces, caudarum a parte locata«
Flumine mixta retro ad Pistricis terga reverti.
Haec una stella nectuntur, quam iacit ex se
Pistricis spina evalida cum luce refulgens.
Exinde exiguae tenui cum lumine multae
inter Pistricem fusae sparsaeque videntur
atque Gubernaclum stellae, quas contegit omnis,
formidans acrem morsum, Lepus: his neque nomen
nec formam veteres certam statuisse videntur.
Nam quae sideribus claris natura polivit
et vario pinxit distinguens lumine formas,
haec ille astrorum custos ratione notavit,
signaque signavit caelestia nomine vero:
has autem, quae sunt parvo sub culmine fusae,
consimili specie stellas, parilique nitore,

non potuit nobis nota clarare figura.
Exinde, australem soliti quem dicere Piscem,
volvitur inferior Capricorno versus ad Austrum,
Pistricem observans, procul illis Piscibus haerens.
At prope conspicies, expertes nominis omnes,
inter Pistricem et Piscem, quem diximus, Austri
stellas, sub pedibus stratas radiantis Aquarî.
Propter Aquarius obscurum dextra rigat amnem,
exiguo qui stellarum candore nitescit.
E multis tamen his duo late lumina fulgent:
unum sub magnis pedibus cernetur Aquarî.
Quod superest, gelido delapsum flumine fontis,
spiniferam subter caudam Pistricis adhaesit:
et tenues stellae perhibentur nomine Aquarî.
Hic aliae volitant parvo cum lumine clarae,
atque priora pedum subeunt vestigia magni
Arcitenentis, et obscurae sine nomine cedunt.
»Inde Nepae cernes propter fulgentis acumen
»Aram, quam flatu permulcet spiritus Austri,«
exiguo superum quae lumina tempore tranat:
nam procul Arcturo est adversa parte locata.
Arcturo magnum spatio supra dedit orbem
Iuppiter; hunc parvum inferiore in parte locavit.
Haec* tamen aeterno invisens loca curriculo nox
signa dedit nautis, cuncti quae noscere possent,
commiserans hominum metuendos undique casus.
Nam quum fulgentem cernes sine nubibus atris
Aram, sub media caeli regione locatam,
a summa parte obscura caligine tectam,
tum validis fugito devitans viribus Austrum:
quem si prospiciens vitaveris, omnia caute
armamenta locans, tuto labere per undas.
Sin gravis inciderit vehementi flamine ventus,
perfringet celsos defixo robore malos:
ut res nulla feras possit mulcere procellas,
ni parte ex Aquilonis opacam pellere nubem
coeperit et subitis auris diduxerit Ara.
Sin humeros medio in caelo Centaurus habebit,
ipseque caerulea contectus nube feretur,
atque Aram tenui caligans vestiet umbra,
ad signorum obitum vis est metuenda Favoni.
Ille autem Centaurus in alta sede locatus,
qua sese clarum collucens Scorpius infert.
Hunc subter partem praeportans ipse virilem
»cedit, equi partes properans subiungere Chelis:
»Hic, dextram porgens, quadrupes qua vasta tenetur,«
quam nemo certo donavit nomine Graiûm,
»tendit, et illustrem truculentus caedit ad Aram.
»Hic sese infernis de partibus erigit Hydra,«
praecipiti lapsu flexo cum corpore serpens.
Haec, caput atque oculos torquens ad terga Nepai,
convexoque sinu subiens inferna Leonis,
Centaurum leni contingit lubrica cauda:
»in medioque sinu fulgens Cratera relucet.
»Extremam nitens plumato corpore Corvus
»rostro tundit, et hic Geminis est ille sub ipsis
»Ante Canem, Graio Procyon qui nomine fertur.«
Haec sunt, quae, visens nocturno tempore signa
aeternumque volens mundi pernoscere motum,
legitimo cernes cael*um** lustrantia cursu.
Nam quae per bis sex signorum labier orbem
quinque solent stellae, simili ratione notari
non possunt: quia, quae faciunt vestigia cursu,
non eodem semper spatio portata teruntur.
Sic malunt errare vagae per nubila caeli,
atque suos vario motu metirier orbes.
Hae faciunt magnos longinqui temporis annos,
quum redeunt ad idem caeli sub tegmine signum:
quare ego nunc nequeo totos evolvere cursus.
Verum haec, quae semper certo volvuntur in orbe
fixa simul, magnos edemus gentibus orbes.
Quattuor, aeterno lustrantes lumine mundum,
orbes stelligeri portantes signa feruntur,
amplexi terras caeli sub tegmine fulti.
E quibus annorum volitantia lumina nosces,
quae densis distincta licebit cernere signis.
Tum multos orbes magno cum lumine latos,
vinctos inter se et nodis caelestibus aptos,
atque pari spatio duo cernes esse duobus.
Nec sic, nocturno cognoscens tempore caelum,
quum neque caligans detersit sidera nubes,
nec pleno stellas superavit lumine Luna,
vidisti magnum candentem serpere circum.
Lacteus hic nimio fulgens candore notatur.
Is non perpetuum detexens conficit orbem:
quattuor huic simili nitentes mole feruntur:
sed spatio multum superis praestare duobus
dicitur, et late caeli lustrare cavernas.
Quorum alter tangens Aquilonis vertitur auras,
ora petens Geminorum illustr*ia**. Tum genus ardens
in sese retinens Aurigae portat utrumque.
Hunc sura laeva Perseus, humeroque sinistro
tangit: at Andromedae hic dextra de parte tenetur,
cui manus ad Boream, cubitus cui spectat ad Austrum,
imponitque pedes duplices Equus: et simul Ales
ponit avis caput, et clinato corpore tergum
Anguitenens humeris connititur: illa recedens
Austrum consequitur devitans corpore Virgo.
At vero totum spatium convestit et orbis
magnu' Leo, et claro collucens lumine Cancer,
in quo consistens convertit curriculum Sol
aestivus, medio distinguens corpore cursus.
Hic totus medius circo disiungitur; iste
pectoribus validis atque alvo possidet orbem.
Hunc octo in partes divisum noscere circum
si potes, invenies supero convertier orbe
quinque pari spatio, partes tres esse relictas,
tempore nocturno quas vis inferna frequentat.

* * *

Alter ab infernis *contra connititur* austris.
Distribuens medium subter secat hic Capricornum,
atque pedes gelidum rivum fundentis Aquari,
caeruleamque ferae caudam Pistricis et illum
fulgentem Leporem, inde pedes Canis, et simul amplam
Argolicam retinet crebro cum lumine Navem:
tergaque Centauri atque Nepai portat acumen:
inde Sagittari defixum possidet arcum.
Hunc, a clarisonis auris Aquilonis ad Austrum
cedens*, postremum tangit rota fervida Solis:
exinde in superas brumali tempore flexus
se recipit sedes: huic orbi quinque tributae
nocturnae partes, supera tres luce dicantur.
Hosce inter mediam in partem retinere videtur
tantus, quantus erit collucens Lacteus orbis.
In quo auctumnali, atque iterum sol lumine verno
exaequat spatium lucis cum tempore noctis.
Hunc retinens Aries sublucet corpore totus,
atque genu flexo Taurus connititur ingens:
Orion claro contingens corpore fertur:

Hydra tenet flexu: Cratera* et Corvus adhaeret:
et paucae e Chelis stellae; simul Anguitenentis
sunt genua, et summi Iovis Ales nuntius instat:
propter Equus capite et cervicum lumine tangit.
Hosce aequo spatio devinctos sustinet axis,
per medios summo caeli de vertice tranans.
Ille autem claro quartus cum lumine circus
partibus extremis extremos continet orbes,
et simul a medio media de parte secatur,
atque obliquus in his nitens cum lumine fertur;
ut nemo, cui sancta manu doctissima Pallas
sollertem ipsa dedit fabricae rationibus artem,
tam tornare cate contortos possiet orbes,
quam sunt in caelo divino numine flexi,
terram cingentes, ornantes lumine mundum,
culmine transverso retinentes sidera fulta.
Quattuor hi motu cuncti volvuntur eodem.
Sed tantum supera terras semper tenet ille
curriculum, oblique inflexus tribus orbibus unus,
quanto est divisus Cancer spatio a Capricorno;
at subter terras spatium par esse necesse est:
et quantos radios iacimus de lumine nostro,
quis hunc* convexum caeli* contingimus orbem,
sex tantae poterunt sub eum succedere partes,
bina pari spatio caelestia signa tenentes.
Zodiacum hunc Graeci vocitant, nostrique Latini
orbem signiferum perhibebunt nomine vero:
nam gerit hic volvens bis sex ardentia signa.
Aestifer est pandens ferventia sidera Cancer.
Hunc subter fulgens cedit vis torva Leonis,
quem rutilo sequitur collucens corpore Virgo.
Exin proiectae claro cum lumine Chelae;
ipsaque consequitur lucens vis magna Nepai.
Inde Sagittipotens dextra flexum tenet arcum:
post hunc ore fero Capricornus vadere pergit:
humidus inde loci collucet Aquarius orbe.
Exin squamigeri serpentes ludere pisces:
quis comes est Aries, obscuro lumine labens,
inflexoque genu proiecto corpore Taurus,
et Gemini, clarum iactantes lucibus ignem.
Haec Sol aeterno convestit lumine lustrans,
annua conficiens vertenti tempora cursu.
Hic quantus terris connexus pellitur orbis,
tantumdem ille patens supera mortalibu' cedit*.
Sex omni semper cedunt labentia nocte,
tot caelum rursus fugientia signa revisunt.
Hoc spatium tranans caecis nox conficit umbris,
quod supera terras prima de nocte relictum
signifero ex orbe est et signorum ordine fultum.
Quod si Solis aves certos cognoscere cursus,
ortus signorum nocturno tempore vises:
nam semper signum exoriens Titan trahit unum.
Sin autem officiens signis mons obstruet altus,
aut adiment lucem caeca caligine nubes:
certas ipse notas caeli de tegmine sumens,
ortus atque obitus omnes cognoscere possis.
Quae simul exsistant, cernes, quae tempore eodem
praecipitent obitum, nocturno tempore nosces.
Iam, simul ut supero se totum lumine Cancer
extulit, extemplo cedit delapsa Corona,
et loca convisit cauda tenus infera Piscis.
Dimidiam retinens stellis distincta Corona
partem etiam supera, atque alia de parte repulsa est:
quam tamen insequitur Piscis, nec totus ad umbras
tractus, sed supero contectus corpore cedit.
Atque humeros usque a genibus, clarumque recondit
Anguitenens validis magnum a cervicibus Anguem.
Iam vero Arctophylax non aequa parte secatur.
Nam brevior clara caeli de parte videtur,
amplior infernas depulsus possidet umbras.
Quattuor hic obiens secum deducere signa
signifero solet ex orbi: tum serius ille,
quum supera sese satiavit luce, recedit,
post mediam labens claro cum corpore noctem.
Haec obscura tenens convestit sidera tellus:
at parte ex alia claris cum lucibus errat
Orion, humeris et lato pectore fulgens,
et dextra retinens non cassum luminis ensem.
Sed quum de terris vis est patefacta Leonis,
omnia, quae Cancer praeclaro detulit ortu,
cedunt obscurata, simul vis magna Aquilai
pellitur, ac, flexo considens corpore, Nixus
iam supero ferme depulsus lumine cedit:
sed laevum genus atque illustrem linquit in altum
plantam. Tum contra exoritur clarum caput Hydrae,
et Lepus et Procyon, qui sese fervidus infert
ante Canem: inde Canis vestigia prima videntur.
Non pauca e caelo depellens signa, repente
exoritur candens illustri lumine Virgo.
Cedit clara Fides Cyllenia, mergitur unda
Delphinus, simul obtegitur depulsa Sagitta,
atque Avis ad summam caudam primasque recedit
pinnas et magnus pariter delabitur Amnis.
Hic Equus a capite et longa cervice latescit:
longius exoritur iam claro corpore Serpens,
Crateraque tenus lucet mortalibus Hydra.
Inde pedes Canis ostendit iam posteriores,
et post ipse trahit claro cum lumine Puppim:
insequitur labens per caeli lumina Navis,
et iamiam toto processit corpore Virgo;
haec medium ostendit radiato stipite Malum.
At quum procedunt obscuro corpore Chelae,
exsistit pariter larga cum luce Bootes,
cuius in adversum est Arcturus corpore fixus,
totaque iam supera fulgens prolabitur Argo:
Hydraque, quod late caelo dispersa tenetur,
nondum tota patet; *nam** caudam contegit umbra.
Anguitenens autem renovata luce refulget.
Iam dextrum genus et decoratam lumine suram
erigit ille vacans vulgato nomine Nixus,
qui Fidis Arcadicae semper confinia tangit:
quem nocte exstinctum atque exortum vidimus una,
persaepe ut parvum tranans geminaverit orbem.
Hic genus et suram cum Chelis erigit alte;
ipse autem praeceps obscura nocte tenetur,
dum Nepa et Arcitenens invisant lumina caeli:
*nam** se quum medium pandet Nepa, tollere vero
in caelum totum exoriens conabitur Arcus.
Hic tribus elatus cum signis corpore toto
lucet, at exoritur media de parte Corona,
caudaque Centauri extremo candore refulget.
Hic se iam totum caecas Equus abdit in umbras,
quem, rutila fulgens pluma, praetervolat Ales.
Occidit Andromedae clarum caput, et fera Pistrix
labitur, horribiles epulas funesta requirens.
Hanc contra Cepheus non cessat tendere palmas.
Illa usque ad spinam mergens se caerula condit.
At Cepheus caput atque humeros palmasque reclinat.
Quum vero vis est vehemens exorta Nepai,
late fusa volat: [in terras labitur unda,

Orionque metu perculsus conditur una.
Pace huius liceat caussam explicuisse timoris,
Virgo, tua: mihi quaeso veni placata, Diana.
Haec fama est hominum, haec] per terras fama vagatur:
ut quondam Orion manibus violasse Dianam
dicitur, excelsis errans in collibus amens,
quos tenet Aegaeo defixa in gurgite Chius,
Bacchica* quam viridi convestit tegmine vitis.
Ille feras vecors amenti corde necabat,
Oenopionis avens epulas ornare nitentes.
At vero, pedibus subito percussa Dianae,
insula discessit, disiectaque saxa revellens
perculit, et caecas lustravit luce lacunas:
e quibus ingenti exsistit cum corpore prae se
Scorpius infestus, praeportans flebile acumen.
Hic valido cupide venantem perculit ictu,
mortiferum in venas figens per vulnera virus:
ille gravi moriens constravit corpore terram.
Quare cum magnis sese Nepa lucibus effert,
Orion fugiens commendat corpora terris.
Tum vero fugit Andromeda et Neptunia Pistrix
tota latet: cedit converso corpore Cepheus,
extremas medio contingens corpore terras.
Hic caput et superas potis est demergere partes:
infera lumborum numquam convestiet umbra
Nam retinent Arctoe, lustrantes lumine suras.
Labitur illa simul gnatam lacrimosa requirens
Cassiepea neque, ex caelo depulsa, decore
fertur: nam verso contingens vertice primum
terras, post humeris eversa sede refertur.
Hanc illi tribuunt poenam Nereides almae,
cum quibus, ut perhibent, ausa est contendere forma.
Haec obit inclinata: at pars exorta Coronae est
altera, cum caudaque omnis iam panditur Hydra.
At Caput et totum sese Centaurus opacis
eripit e tenebris, linquens vestigia parva
antepedum contecta, simul cum lumine pandit:
ipse feram dextra retinet, *sed cetera magni*
exspectant Arcus ortum. Prolabitur inde
Anguitenens capite et manibus: profert simul Anguis
iam caput et summum flexo de corpore lumen.
  Hic ille exoritur converso corpore Nixus,
alvum, crura, humeros simul et praecordia lustrans,
et dextra radios laeto cum lumine iactans.
Inde Sagittipotens superas convisere luces
instituit, emergit Nixi caput et simul effert
sese clara Fides et promit pectore Cepheus.
Fervidus ille Canis toto cum corpore cedit;
abditur Orion: obit et Lepus abditus umbra;
inferiora cadunt Aurigae lumina lapsu.
Crus dextrumque pedem linquens obit infera Perseus
in loca, tum cedens a puppi linquitur Argo.
  Inde obiens Capricornus ab alto, lumine pellit
Aurigam, instantemque Capram, parvos simul Haedos,
et magnam antiquo depellit nomine Navem.
Obruitur Procyon: emergunt alite lapsu
e terris Volucres: exsistit clara Sagitta.
  At postquam superum convisit Aquarius orbem,
Australisque Arae surgit sanctissima sedes,
seque humero et pedibus primis Equus exserit alte:
Centauri oppositam devolvit ad infera caudam
nox caput et latos humeros et pectora magna
non potis obscurare, et Hydrae quae proxima collo est
subducit Spiram rutilantiaque ora recondit:
cetera sed longum radianti lumine perstant,
nec prius a superis cedunt cum semifero oris
omnia, quam surgant geminato corpore Pisces.
Surgit et Aegoceri vicinus ab aequore piscis,
parte alia exspectans instantis sideris ortum:
sic humeri Andromedae, et cum lassis inclula palmis
crura bipartito signorum tempore surgunt:
quum primum planis Pisces oriuntur ab undis,
Andromedes dextras dabitur tibi cernere partes;
at laevas Aries, linquens inferna locorum,
ostendit terris. Illo sub tempore ferme
hesperii servantem Aram confinia ponti,
Perseaque usque humeros Eoa in parte videbis.
Hoc dubium est, cessansne Aries praecordia Persei
attrahat, an Taurus: Tauro simul aethera lustrat.
Sed non desinere haec Tauro exoriente putarim:
nam vicina illis Aurigae sidera fulgent,
quem tamen haud totum dias in luminis oras
Taurus agit, Geminis sed enim completur in ipsis.
Sed duplices Haedi, et cum planta Capra sinistra
cum bove se tollunt: tunc terga immania Pistrix
erigit et caeli splendentem in fornice caudam.
Occidit ipse etiam prima iam parte Bootes.
Quattuor hunc lato vix condunt sidera ponto,
laevaque in occiduae constans subvolvitur Ursae.
Ambo pedes usque ad geminum genus Anguitenentis
cedentes caelo, atque immensa sub aequora lapsi,
surgentes alibi poterunt monstrare Gemellos.
Iam lateri Pistrix nulli vicina videtur,
mox visenda tamen, quum iam fluvii agmina prima
in medio venient nautae cernenda profundo,
qui signum exspectans magnum manet Oriona;
nempe iter ut ratis et noctis mensura patescat,
qualia plura hominum generi dii signa dederunt.

---

262. III. PROGNOSTICA.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine, Φαινομένοις subiuncto, Aratus Eudoxo duce de orbibus caelestibus, de stellis singulorum quorumque signorum comitibus, et de portentis, quae ipse Διοσημεῖα i. e. Διός s. caeli signa, Cicero et Avienus **Prognostica** nominant, deinceps exposuit. Haec Tullius, ut videtur, admodum adolescentulus interpretatus est (N. D. l. II. c. 41.), et aetate iam provectus fortasse recensuit (ad Att. l. II. ep. 1.). Tulliani autem carminis exiguae sunt reliquiae: Vv. 132 sq. e Priscian. l. X. c. 2. §. 11. — V. 160. ex. Eiusd. l. XVI. c. 2. §. 16. et l. XVIII. c. 21. §. 172. — Vv. 177-182. e Cic. de Div. l. 1. c. 7. §. 13. — Vv. 183-185. Indid. c. 8. §. 14. — Vv. 216-218. Indid. c. 9. §. 15. — Vv. 219-224. Indid. c. 8. §. 14. — Vv. 225 sq. Indid. c. 9. §. 15. — Vv. 322-324. Ind c. 9. §. 15. Cetera cursivis expressa typis supplementa sunt Grotii.

Primum equidem modicae parent quum cornua Phoebes
aequore ab Hesperio, nascentem cernere mensem est:
at quum prima deae tenuem lux emovet umbram,
luna tibi quartam properabit reddere lucem.
Dimidia octavam, medium fax integra mensem
denotat atque alias aliis variata figuris
venturi numerum solita est narrare diei.
Nempe extrema tibi poterunt edicere noctis
signiferi partes, magnum qui digerit annum.
Quin et plantandi cum tempore tempus arandi
Iuppiter e celso cunctis monstravit Olympo.
Navita venturos e caelo providet imbres,
et cautus in medio saevos timet aequore nimbos,
Arcturum observans, et cetera sidera ponto
aut crepera luce aut primis exacta tenebris.

Scilicet haec longo rota fervida Solis in anno
permeat, aut pelago candens quum surgit Eoo,
aut ruber occidui quum mergitur aequoris undis.
cuncta suam spectant dum caeli sidera lucem.
Scire tibi hoc facile est: namque isthaec omnia monstrant
bis quini atque novem Phoebei luminis orbes.
Quid ferat Orion a zona clarus ad imum,
iam nosti et rabido flagrantem Sirion aestu,
iam varias sortes terrae et maris e Iovis astris
nosse potes stellisque tridentiferi Neptuni.
His operam nava: nec sit tibi quaerere durum,
si te sollicito cupias committere ponto,
quae tibi vel fluctus vel venti flamina monstrent.
Est labor hic parvus: non praemia parva labori,
grandiaque assiduas edulcant gaudia curas,
ipse etenim sese servat sibi, servat et illum,
quem monet horrendum, sapiens, vitare periclum:
saepe adeo navem pelago sub nocte serenam
subducit, metuens venturam mane procellam.
Tertia nunc illam, nunc quarta Aurora videbit:
nunc subita incautos veniet super. Omnia nondum
Iuppiter humanum docuit genus: abdita caecis
multa latent tenebris, quae, quum volet, ipse docebit
altitonans, qui nos praeclaris undique signis
adiuvat et sortis tradit monumenta futurae.
Multa monet facies aut dimidiata Dianae,
aut utraque augens aut aucto lumine fulgens.
Multa etiam Eoa surgens Sol aureus ora,
occiduamve petens: et sunt etiam altera signa,
plurima quae noctu vel clara luce videntur.
Observa primum nitidae duo cornua Lunae,
illam alias alio depingit lumine Vesper,
et diversa redit variatae forma Dianae,
quum primo crescit, quum quarta et tertia fulget.
Haec etiam instantem poterit tibi ducere mensem;
tertia nam tenui, sed puro sidere fulgens
suda erit: at raro paullum perfusa rubore
ventosa est: nullo si cornua acumine surgant,
quartaque quae sequitur crasso fax langueat igni,
aut Austro aut pluviae properis obtunditur undis.
Quod si nec nutent nascentis cornua Lunae,
tertia nec iaceat resupina per aethera Phoebe,
cornua sed recte per caelum prona ferantur,
cras Tartessiacis Zephyrus spirabit ab oris.
At quum recta etiam quarta sub luce renidet,
collectam metues pluviam, tunc omnia nimbo
fervere deciduo cernes: cornu altius abde —
inflexum Borean, resupinum parturit Austros.
Sed si post triduum lunam ruber ambiat orbis,
tempestas pelago, tempestas imminet agris:
quoque rubor maior, maior solet esse procella.
Bis quum dimidio, quum pleno lumine fulget,
aspice quum crescit, quum cornua prisca resumit,
aspice: signa tibi color haud dabit irrita mensis.
Namque auram facies portendit pura serenam;
at quum tota rubet, furibundos indicat Austros;
imber erit, nigro si sit variata calore.
Tempora sed tantis non sunt paria omnia signis.
Nam quae quarta tulit Phoebe vel tertia, durant
dimidiam ad Lunam, quae dimidia, omnia tendunt
ad plenam; quae plena dedit, spectare videntur
dimidiam rursum, et quae tunc praebentur ab illa,
excipiet moribunda aut quarta aut tertia mensis.
Si parilis totam Latoida circulus ambit,
aut terni geminive utraque ex parte locati;
unicus aut ventos nobis aut indicat aethram:
diruptus ventos evanidus indicat aethram,
horriferos nimbos geminatus praemonet orbis,
maioresque trahit triplicata corona procellas;
maiores, si nigra iacet, si scinditur ultro.
Haec tibi vel mensis vel Phoebe menstrua dicent.
Nec Solem gemina spectare in littoris acta
poeniteat: solem certissima signa sequentur:
quum surget gelidis et quum se condet in undis.
Nolim interstinctam, quum deseret aequora, lucem
cernere, si Soles optem radiare serenos;
malim unum nullis maculis spectare colorem:
si iuga demat equis pacato lumine Titan,
blandus et Hesperium subeat sine nubibus aequor,
pulchra serena die poteris sperare sequenti.
Non ita si recavus summo de margine surgat,
fulgeat aut sparsis radiis: pars tendat ad Austrum,
pars eat ad Borean mediusque renideat orbis;
tunc aut suspectus tibi sit Notus aut gravis imber.
Ut videas, subsitne sua lux splendida Soli,
inspice Solem ipsum (namque is certissimus auctor),
inspice, num rubeat, (fieri quod saepe videmus:
creber enim educit contracta nube ruborem:)
an niger obscuret faciem: niger indicat imbres,
rubraque venturos species denuntiat Euros.
Sin ruber incipiet color immiscerier atro,
omnia tunc Borea pariter pluviaque videbis
fervere: sin radiis coëant crescantque sub unum,
quum pelago Titan terrisve admoverit orbem,
aut lateat victus per nubila sive relicta
nocte petens lucem, seu noctem luce relicta,
illa dies pluvias et quae nascetur ab illa
proferet: Eoo nec si praeeuntia caelo
nubila Sol radiis picto disiecerit astro,
sis pluviae ignarus: si se Titanius orbis
Eoo late diffuderit aequore surgens,
inde magisque magisque exsparsum contrahat ignem,
dulcior aethra subest, pluvio se tempore quamquam
abdiderit Phoebus: si caelo decidit imber,
ex imbri alterius sortem te quaerere lucis
nubilaque et solem moneo spectare cadentem.
Nam si nigrae abiens condatur carcere nubis
Phoebus et exiguo radii fulgore micantes
immensum nebulis circumfundantur in orbem,
non erit alterius melior fortuna diei.
Purus ad hesperias si Sol labatur in undas,
quumque parat terris in aquas migrare relictis,
vicinae rubeant nubes, non crastinus imber,
non tibi nocturno est metuendus tempore nimbus.
Si Solis radii nigris absconsa tenebris
marcentes nitido depromant lumina caelo,
»ut quum luna means Hyperionis officit orbi,
»stinguuntur radii caeca caligine tecti;«
aut Phoebo instantem tardanti reddere lucem,
se toto fundant late ignea nubila caelo,
non sicco praegnans arebit pulvere tellus,
nec tibi, si, superis quum Sol est proximus oris,
obscura radios praeeuntes luce videbis,
sit pudor aut pluviam aut ventos vitare futuros.
Quoque adeo surgens primo iubar aequore condunt
maiores tenebrae, maior supereminet imber.
Sin tenui lateant radii caligine, qualis
est tenerae facies nebulae et subtilibus umbris,
venturus rapidis Sol obscurabitur Austris.
Sed neque, si cingat nigro splendore corolla,
suda dabit, quoque est Solis vicinior astro,
quo nigrior peior: binae saevissima signa.
Aspice, num, terras quum Sol petit aut petit undas,

erubeant nubes (dixere παρήλια Graii),
a Borea aut Austro aut a Borea et ab Austro;
aspice, et hanc secors non umquam neglige curam.
Namque utrumque facis, si nubila surgere cernes
aemula Phoebeae mediumque apud aequora Phoebum,
nulla mora est, subito densissimus ingruit imber.
Sin Boreas unam caeli sub culmina nubem
emittat, metue a Borea, sin Auster, ab Austro.
Iunctus erit nimbus, si iunctae nubibus undae.
Quin etiam occidui spectabis littoris ora,
certa tibi occidui monstrabit littoris ora.
»At vero tenui caligans lumine Phatne«
signa dat in Cancro spectans Aquilonia flabra
et geminae tenui stellae fulgore micantes:
has non distantes nimium nimiumve propinquas
dispescit spatium cupido non latius uno:
illa subit Borean, subit haec vicinior Austrum.
Has Asinos dicunt, mediam Praesepe vocarunt,
quod subito liquidas saepe evanescit in auras,
quum caeli nituit genitabilis aura sereni,
coniungens geminos subtracto sidere Asellos:
postilla undosam poteris spectare procellam.
Si nigra sit Phatne, geminis color unus in astris:
sin niteat, pluviis declivibus arva madebunt.
Si Boreae propior languenti torqueat igne
nube latens caeca, niteat vicinior Austro,
par metuisse Notum est, contra hic si marceat, ille
fulgeat, a saevo ventos Aquilone notabis.
»Atque etiam ventos praemonstrat saepe futuros
»inflatum mare, quum subito penitusque tumescit,
»saxaque cana salis niveo spumata liquore
»tristificas certant Neptuno reddere voces;
»aut densus stridor quum celso e vertice montis
»ortus adaugescit scopulorum saepe repulsus.
»Cana fulix itidem fugiens e gurgite ponti
»nuntiat horribiles clamans instare procellas,
»haud modicos tremulo fundens e gutture cantus.«
Cepphum etiam videas caelo volitare sereno
contra venturos connixum corpore ventos:
saepe feras anates cernas mergosve relicto
aequore mox tremulis tellurem plangere pennis;
ad iuga se supera montis distendere nubem:
quin etiam pappi, senium canentis acanthae,
dant venti indicium, numero quum forte videntur
innumero placidi fluitare per aequora ponti.
Immo adeo ex illa, volitant qua dira per aestum
fulgura, parte potes venturos noscere flatus.
Si videas stellas noctis volitare per umbram
praecipites longosque a tergo albescere tractus,
hoc iter emensi venient per inania venti.
Si varia varias videas ex parte cadentes
in terras ruere et caeli per nubila ferri,
discordes tendent animae in diversa locorum,
et vario humanas percellent flamine mentes.
Fulmen ubi ex Euro, fulmen volitabit ab Austro,
et Zephyro horriferisque Arctoi Aquilonis ab auris,
tunc nautae pavidos penetrat tremor algidus artus.
O utinam pelago ne tunc obsessus et imbre
mixta perhorrescat densatus fulgura nimbis!
Saepe etiam pluvia poteris spectare futura
nubila ceu lanae per caelum vellera ferri:
tum gemino cingit caelum Thaumantias arcu
aut aliqua atratam praeducit stella corollam:
crebra etiam volucris falsas et crebra palustris
haurit aquas potusque sitit vehementius undas.
Saepe etiam pluviae praenuntia venit hirundo,
limosam tumido protundens ventre paludem.
»Vos quoque signa videtis, aquai dulcis alumnae,
»quum clamore paratis inanes fundere voces,
»absurdoque sono fontes et stagna cietis.
»Saepe etiam pertriste canit de pectore carmen,
»et matutinis acredula vocibus instat,
»vocibus instat et assiduas iacit ore querelas,
»quum primum gelidos rores Aurora remittit:
»fuscaque non umquam cursans per littora cornix
»demersit caput et fluctum cervice recepit:
»mollipedesque boves spectantes lumina caeli,
»naribus humiferum duxere ex aëre sucum.«
Saepius et tectis effert penetralibus ova
angustum formica terens iter, undique et albos
mille pedes circa muros cernuntur iuli,
quaeque nigrae veteres dixerunt viscera terrae.
Tunc quoque cristatae soboles gallina volucris
ore pedes legit et crocitans e gutture rauco
expressit sonitus undae stillantis in undam.
Corvus et atratis velata monedula pennis
venturo terras madituras imbre monebunt,
accipitrum in morem si magnis garrula turmis
agmina concelebrent: gravibus vox aemula guttis
corvorum pluvias praedixit saepe futuras,
aut adeo streperas gaudens coniungere voces
increpuit crociens densis exercitus alis.
Tunc mansuetae anates atque intra limina degens
graculus assiduis quatiunt suggrundia pennis:
tunc fulicae magnis poscunt clamoribus undas:
haec ne, si pluviae cupies cognoscere sortem,
despicias, nec quum solito maioribus ausis
purpureum muscae certant haurire cruorem:
aut nocte incipiunt putres concrescere fungi,
ardenti in testa gelidae vel tempore brumae,
num se submisit sublimes ardor in auras,
et nunc deciduos ignes vomuere lucernae
ampullis similes tenuesve a lumine summo
dimanant radii, seu forte aestate serena
conspicias densas anatum volitare catervas,
aut igni appositas multo cum lumine cernis
scintillare ollas et multo ex aere lebetes:
in cinerive vides rutilas carbone tepenti
effervere notas, forma non dispare cenchris.
Haec catus observa et pluviam sperare memento.
Infima si montis videas sola cuncta tenebris
et caeca obvolvi nebula summumque cacumen
nulla nube premi, candenti fide sereno.
Fide sereno etiam, ponti super aequora ferri
nubila si cernas, sed nondum vergere in altum,
ceu pelago eminulas videas consurgere rupes.
Quum renitet sudum, venturam inquire procellam:
quumque procella furit, sudum: atque ante omnia Phatnen
aspice, quae curvi conclusa est sidere Cancri,
primum adeo abstersis quum fulget pura tenebris:
hac pura subito tempestas horrida cedit.
Hinc tacite in lychnis flammae, blandumque susurrans
noctua sub mediam noctem, marcescere sensim
horrisonas monstrant hiemes, et vespere sero
voce canens varia placidum cornicula carmen.
Rauca etiam primum soli tunc murmura corvi
ingeminant et se magno post agmine iungunt,
atque alacri subeunt nocturna cubilia turma
cantantes multum: multum gaudere putares,
sic laetos mixtim iactant super aethera cantus:
et vel in aeriis ramis vel in arbore summa
concutiunt reduces Eoo tempore pennas.

Tunc immensa gruum videas veniente sereno
agmina prolixo ferri super aëra tractu,
nec semel inceptum verso pede flectere cursum.
Si subito astrorum nitidum iubar obscuretur,
nec densae abscondant atra caligine nubes,
nec nebulis, nec sint victrici obnoxia lunae,
inclyta sed proprio marcescant sidera motu,
tunc tibi non placidam promittit Iuppiter aethram,
sed tristes auras; caeli regione sub una
immo tam videas illo quoque tempore nubem,
praeterlapsam aliam atque aliam post terga sequentem.
Ibit et ad pastum magnis clangoribus anser;
saecula passa novem cornix tibi signa procellae
nocte dabit stridens serumque monedula cantans,
et surgente die passer reliquaeque volucres
aequora linquentes: tunc et spelaea subibit
orchilus et recavas latebras anquiret eritheus,
nocturnoque satur condetur graculus antro.
Quum fera tempestas instat, nullae undique ceras
Phoenicias variarum apium struxere catervae,
mellifico ast intus sese accinxere labori:
atque iter inceptum refugo per aperta volatu
Strymoniae rupere grues et terga dederunt.
Nec levis implacido quum fertur aranea caelo,
aut invita nitet manantis flamma lucernae,
aut tenuis cinerem percurrit fulgor ab igni,
neglige saevam hiemem. Sed quid documenta futuri
multa tibi referam? cinis (et quid filius illo?)
concretus nimium niveos denuntiat imbres:
praemonet hos et fax nocturni conscia pensi,
quum milio paribus candent elychnia signis,
tunc spisso veniet glacialis ab aethere grando,
quum nitet extremus candenti lumine carbo,
sed medius nebulae tenui velatur amictu.
Non caruit signis, quae non et fructibus, ilex,
non nigra lentiscus: ne forsan inutilis aestas
efflueret manibus, crebrum monuere colonum.
Quum nigra densatis curvatur glandibus ilex,
invocat hibernae gelidissima tempora brumae.
Sin modicos radix emittat virida fructus;
nullo obsessa situ tellus florebit aristis.
»Iam vero semper viridis semperque gravata
»lentiscus triplici solita est grandescere fetu,
»ter fruges fundens, tria tempora monstrat arandi.«
Nam tres esse ferunt promenti vomeris horas:
primus habet primam fructus mediusque secundam,
tertius extremo fetus respondet aratro.
Si gravida egregios glandis lentiscus acervos
proferat, hoc largas sperabis ab omine messes,
et modica modicam parca praenoscere parcam
glande potes: terno pariter quae tempore floret
squilla tibi dicet, quo surgant mergite culmi;
nam quaecumque avidum lentiscus feta colonum
praemonuit, squillae poterunt tibi dicere flores.
Si crebra auctumno videas pereunte moveri
agmina vesparum, subitae se frigora brumae,
ante etiam Hesperio quam surgant Pleiades ortu,
praecipitant densoque ruit cum turbine vortex.
Si porcae turpes et oves gracilesque capellae,
exspectare mares aveant genitalibus arvis,
concubitusque novos semper iam nota voluptas
sollicitet, simili brumam ratione notabis.
Si videt in Venerem tardas, nec sponte moveri,
securas nimium generis, cui pallia desunt,
gaudet inops, hiemes iussus sperare serenas,
gaudet et assueta gruibus venientibus hora
tempora qui servat, tardis et tardus arator:
namque grues venturae imitantur tempora brumae:
si subito veniunt densisque per aëra turmis,
immitis festinat hiems; sit tardius illae
agmine non uno, non uno tempore tendunt,
lenis hiems serum veniens sata sera iuvabit:
si gravido auctumno pecudes et bucera saecla
effodiant pedibus glebas obnixaque vento
sustentent capita, horrendis furibunda procellis
surgit hiems, nostros fugiet quum lucida visus
Pleias et miseros vexabit bruma colonos,
non tenerae plantae, flavo non utilis arvo.
Quin potius totis iaceat nix plurima terris,
quum nondum grandes culmus distinxit aristas,
ut beet agricolam multo cum fenore tellus.
Nolim equidem gemini pluresve unusve cometes
flammiferum ducant spatioso limite crinem,
ne sitiat toto tellus male fertilis anno:
nec qui continuam proscindit vomere terram,
si forte emittat volucres circumflua multas
insula, laetetur: timeat magis: obsita multo
ne squalore seges vanis eludat avenis
spes tumidas domini: sed ubi conspexerit illas,
gaudeat upilio, quando tunc lacte recenti
implebunt multum niveae mulctralia vaccae.
Sic, miserandum! alios alienis vivere damnis
nos voluere dii et semper contraria vota
fundere et exiguis vanas spes pascere signis.
Venturas hiemes pecoris didicere magistri —
quum depulsi ovium properant ad pabula fetus,
lanigerique duces pecoris cum fortibus agnis
innixi gemino ludunt per compita cornu
hirsutosque pedes multo cum pulvere iactant,
cornigeri binos ductores, quattuor agni;
aut ubi iam sero processit Vesper Olympo,
inviti stabulum repetunt atque obvia carpunt
gramina nec missos curant in terga lapillos.
Saepe etiam instantem minitari dira procellam
ruricolae docuere boves, quum lingere tentant
posteriora pedum glabris vestigia linguis,
aut dextrum in stabulo ponunt latus: hisce magistris
stivae opus inceptum differt longaevus arator.
Saepe etiam insolito mugitu pascua complent,
quum stabula et notos repetunt armenta penates,
floridaque invitae linquentes prata iuvencae
ante feras cupiunt ventrem saturasse procellas:
nec levis iliceis nimium capra dedita ramis
suda monet, multo nec circumfusa lutosus.
Si secum in campis ululet solusque pererret
arva ignota lupus, quem dira coegit egestas
non vitare homines, propiusque accedere suasit
mendico similem, et dignam conquirere praedam,
tertius aequoreis quum surget Lucifer undis,
horrida tempestas instat: sic cetera cuncta
ventique pluviaeque et saevae signa procellae
ipsa sequensve dies aut tertia perficit Eos.
Quin etiam parvos, despecta animalia mures
confremere et laetas visos ductare choreas
usibus edocti non contemsere priores
sollicitosque canes; gemino pede nam sola terrae
tum canis infestat, saevas praenuntiat auras.
Tunc etiam aequoreis exsurgit Cancer ab undis,
solus et in sicca secum spatiatur arena:
inde domus socii mures e mollibus herbis
componunt pedibus lectos pluviamque futuram
venturasque hiemes gaudent eludere somnis.
Haec ne despicias: sed signum iungere signo
esto memor geminis rem praesignantibus unam,

spes subeat: ternis rata sit fiducia signis.
Quin et praeterito quaecumque notaveris anno,
confer et observa, quis sidera quaeque diebus
humanos fugiant visus fugiantve tenebras,
quidve astrum moneat: nec sit tibi quaerere durum,
quid vel nascenti primum vel quarta cadenti
mense ferat; luces namque hae, ceu vincula menses
connectunt geminos atque octo noctibus aether
lubricus est, tecta Phoebe quum luce laborat.
Quae tu si totum fueris speculatus in annum,
certa tibi certum promet praesagia caelum.

IV. CICERONIS ARATEORUM FRAGMENTA INCERTAE SEDIS.

1. In montes patrios et ad incunabula nostra.
(Cic. ad Att. l. II. ep. 5. §. 3.)

2. Caprigeni pecoris custos de gurgite vasto.
(Priscian. l. VI. c. 1. §. 3. e Cic. Progn.)

3. Quem neque tempestas perimet, neque longa vetustas
interimet, stinguens praeclara insignia caeli.
(Idem. l. X. c. 2. §. 11. p. 480. ed. Krehl.)

4. Navibus absumptis fluitantia quaerere aplustra.
(Idem l. VII. c. 15. §. 74. p. 342. ed. Krehl.)

263. 264. V. UXORIUS ET VI. NILUS.

ARGUMENTUM.

Iul. Capitolinus in Gord. c. 3. „Adolescens, inquit, quum esset Gordianus — poemata scripsit, quae omnia exstant, et cuncta illa, quae Cicero ex Demetrio et Arato: et Alcyonas, et Uxorium, et Nilum; quae quidem ad hoc scripsit, ut Ciceronis poemata nimis antiqua viderentur." Quid? ex Demetrio Comico comoediam, ut Kordesio videtur? At si fides est Salmasio et Casaubono, Capitolinus scripsit: „cuncta illa, quae Cicero edidit, Marium et Aratum et Alcyonas et Uxorium et Limona"

265. VII. LIMON.

ARGUMENTUM.

Hoc carmine Tan. Faber Ciceronem suspicatur complexum esse epigrammata in viros clarissimos. Hoc epigramma in P. Terentium, quod in Terentii vita, quae Suetonium habet auctorem, c. 5. exstat, fuerunt, qui nescio quo a Grammatico confictum putarent. Sed hoc ipsum non modo C. Iul. Caesar imitatus est, eodem usus exordio, (cf. Sueton. ibid.) sed etiam Ausonius in Protreptico:

Tu quoque, qui Latium lecto sermone, Terenti—

Tu quoque, qui solus lecto sermone, Terenti,
conversum expressumque Latina voce Menandrum
in medio populi sedatis vocibus effers,
quidquid come loquens atque omnia dulcia dicens*

— Sic Dan. Heins. linquens in Mss. —
(Sueton. vita Terent. c. 5.)

266. VIII. MARIUS.

ARGUMENTUM.

Marium municipalem suum Cicero cecinit non multo ante quam libros de Legg. scribere institueret, (v. Haupt Verhandd. d. K. G. der Wissenschaften II. 54. a. 1847.) fere 698. U. (cf. Corrad. Quaestur. p. 262. Ern.)

1. Nuntia fulva Iovis miranda visa figura.
(Cic. de Legg. l. I. c. 1. §. 2.)

2. Hic Iovis altisoni subito pinnata satelles,
arboris e trunco serpentis saucia morsu,
subigit ipsa feris transfigens unguibus anguem
semianimum et varia graviter cervice micantem,
quem se intorquentem lanians rostroque cruentans,
iam satiata animos, iam duros ulta dolores,
abiicit efflantem, et laceratum affligit in unda,
seque obitu a solis nitidos convertit ad ortus.
Hanc ubi praepetibus pennis lapsuque volantem
conspexit Marius, divini numinis augur,
faustaque signa suae laudis reditusque notavit:
partibus intonuit caeli pater ipse sinistris.
Sic aquilae clarum firmavit Iuppiter omen.
(Cic. de Divin. l. I. c. 47. §. 106.)

3. Tunc se fluctifrago* tradit mandatque paroni.
(Isidor. Orig. l. XIX. c. 1.)

IX. DE SUO CONSULATU.

ADNOTATIO.

Cicero de consulatu suo s. de rebus, quas consul anno U. 691. *gesserat, ipse primum Graece scripsit commentarium ante mensem Iunium anni* 694. *(cf. ad Att. l. II. ep.* 1. *init. et Dio lib. XLVI. c.* 21.*) mox Latinum carmen, ut videtur, tripartitum (vid. ad Att. l. I. ep.* 19. *§.* 8.*) cecinit. Scripsit iisdem de rebus etiam epistolam ad Pompeium, quam vetus scholiastes quidam, ut Maio videtur, Asconius, (ad or. pr. Plancio c.* 34. *p.* 177. *ed. Mai.) voluminis instar fuisse testatur. (Cf. Cic. or. pr. Sulla c.* 24.*) Commentarium autem* ἱστορικόν *magis, quam* ἐγκωμιαστικόν *fuisse, ipse ibidem significat. Ac quantam Plutarchus ei fidem habuerit, videre licet e Caesaris vit. c.* 8. *Ceterum de Ciceronis consulatu Atticus eodem tempore Graece exposuit. Idem ut Posidonius Rhodius faceret, optare se professus est Cicero ad Att. l. II. ep.* 1. *Ut iisdem de rebus memoriae proderet, Lucceium pulchella illa, quam ipse quidem praedicat, epistola (ad Div. l. V. ep.* 12.*) flagitavit anno U.* 798.

267. LIBER I.

Servius ad Virg. Ecl. VIII. v. 105. sq. p. 47.: Adspice, corripuit tremulis altaria flammis Sponte sua — haec adnotat: Sine igne subito ex ipsis cineribus flamma emersit. Hoc uxori Ciceronis dicitur contigisse, quum peracto sacrificio libare vellet, in cinerem ex ipso cinere flamma surrexit, quae flamma eodem anno consulem futurum ostendit eius maritum: sicut Cicero in suo testatur poemate.

268. LIBER II.

Libro II. Cicero Uraniam Musam loquentem induxit (de Div. l. I. c. 11. §. 17. cf. ad Q. fratr. l. II. ep. 9. §. 1.). Ibidem (ad Q. fr. l. I.) si titulus libri Malespinae coniectura recte est restitutus, extremi libri (II. an tertii, incertum) memoratur oratio Iovis.

Principio aetherio flammatus Iuppiter igni
vertitur et totum collustrat lumine mundum,
menteque divina caelum terrasque petessit:
quae penitus sensus hominum vitasque retentat,
aetheris aeterni septa atque inclusa cavernis.
Et, si stellarum motus cursusque vagantes
nosse velis, quae sint signorum in sede locatae,
(quae verbo et falsis Graiorum vocibus errant,
re vera certo lapsu spatioque feruntur:)
omnia iam cernes divina mente notata.
Nam primum astrorum volucres, te consule, motus
concursusque graves stellarum ardore micantes
tu quoque, quum tumulos Albano in monte nivales
lustrasti et laeto mactasti lacte Latinas,
vidisti, et claro tremulos ardore cometas,
multaque misceri nocturna strage putasti:
quod ferme dirum in tempus cecidere Latinae,
quum claram speciem concreto lumine luna
abdidit, et subito stellanti nocte perempta est.
Quid vero Phoebi fax, tristis nuntia belli,
quae magnum ad columen flammato ardore volabat,
praecipites caeli partes obitusque petessens:
aut quum terribili percussus fulmine civis
luce serenanti vitai lumina liquit:
aut quum se gravido tremefecit corpore tellus?

Iam vero variae, nocturno tempore visae,
terribiles formae bellum motusque monebant:
multaque per terras vates oracla furenti
pectore fundebant, tristes minitantia casus:
atque ea, quae lapsu tandem cecidere vetusto,
haec fore, perpetuis signis clarisque frequentans
ipse deum genitor caelo terrisque canebat.
Nunc ea, Torquato quae quondam et consule Cotta
Lydius ediderat Tyrrhenae gentis haruspex,
omnia fixa tuus glomerans determinat annus.
Nam pater altitonans, stellanti nixus Olympo,
ipse suos quondam tumulos ac templa petivit,
et Capitolinis iniecit sedibus ignes;
tum species ex aere vetus generosaque* Nattae
concidit, elapsaeque vetusto numine leges:
et divum simulacra peremit fulminis ardor.
Hic silvestris erat, Romani nominis altrix,
Martia, quae parvos Mavortis semine natos
uberibus gravidis vitali rore rigabat:
quae tum cum pueris flammato fulminis ictu
concidit, atque avulsa pedum vestigia liquit.
Tum quis non, artis scripta ac monumenta volutans,
voces tristificas chartis promebat Etruscis?
Omnes civili generosa ab stirpe profectam
vitare ingentem cladem pestemque monebant:
vel legum exitium constanti voce ferebant,
templa deumque adeo flammis urbemque iubebant
eripere et stragem horribilem caedemque vereri:
atque haec fixa gravi fato ac fundata teneri,
ni post, excelsum ad columen formata decore,
sancta Iovis species claros spectaret in ortus:
tum fore, ut occultos populus sanctusque senatus
cernere conatus posset, si, solis ad ortum
conversa, inde patrum sedes populique videret.
Haec, tardata diu species multumque morata,
consule te tandem celsa est in sede locata:
atque una fixi ac signati temporis hora
Iuppiter excelsa clarabat sceptra columna:
ac clades patriae, flamma ferroque parata,
vocibus Allobrogum patribus populoque patebat.
Rite igitur veteres, quorum monumenta tenetis,
qui populos urbesque modo ac virtute regebant;
rite etiam vestri, quorum pietasque fidesque
praestitit ac longe vicit sapientia cunctos,
praecipue coluere vigenti numine divos,
haec adeo penitus cura videre sagaci,
otia qui studiis laeti tenuere decoris,
inque Academia umbrifera nitidoque Lyceo
fuderunt claras fecundi pectoris artes.
E quibus ereptum primo iam a flore iuventae,
te patria in media virtutum mole locavit.
Tu tamen anxiferas curas requiete relaxa,
quod patriae voces studiis nobisque sacrasti.

(Cic. de Div. l. I. c. 11-13. §. 17-22. Lact. Inst. div. l. III. c. 17.)

Atque animo pendens noctu eventa timebat.

(Non. v. Eventus p. 204.)

269. LIBER III.

Interea cursus, quos prima a parte iuventae,
quosque adeo consul virtute animoque petisti,
hos retine, atque auge famam laudesque bonorum.

(Cic. ad Att. l. II. ep. 3. §. 3.)

FRAGMENTUM INCERTAE SEDIS.

In montes patrios et ad incunabula nostra.

(Cic. ad Att. l. II. ep. 5. §. 3.)

270. DE SUIS TEMPORIBUS.

De suis temporibus Cicero tres carminum libros se scripsisse ipse testis est (ad Div. l. IX. ep. 9.). Hos meritorum Lentuli erga se et suae in hunc pietatis testes esse voluit. Itaque non de consulatu tantum, sed etiam de exsilio et de reditu in patriam suo his in libris cecinisse putandus est. Eorumdem autem confectio cadit in annum U. 700. quo coss. fuere Domitius et Appius Pulcher.

1. Cedant arma togae, concedat laurea laudi.

(Quinctil. l. XI. c. 1. §. 24. Cic. de Off. l. I. c. 22. §. 77. Idem in Pison. c. 3. §. 73. sq. Idem Philipp. II. c. 8. §. 20. Idem in Salust. c. 2. §. 7. Salust. in Cic. c. 3. §. 6. Serv. ad Virg. Aen. l. I. v. 1. Plutarch. Compar. Cicer. cum Demosth. c. 2.)

2. O fortunatam natam me consule Romam!

(Quinctil. l. c. Idem l. IX. c. 4. §. 41. Iuvenal. Sat. X. v. 122. Salust. in Cic. c. 3. §. 5. Cic. in Sal. c. 2. §. 7. Diomed. l. II. p. 461.)

3. Iovem illum, a quo in concilium deorum advocatur.

(Quinctil. l. XI. c. 1. §. 24.)

4. Minerva, quae artes eum docuit.

(Quinctil. ib.)

271. X. ALCYONES.

ARGUMENTUM.

Iul. Capitolinus in Gordianis c. 3. carmen Tullianum hoc titulo inscriptum memorat. Nonius (s. v. Praevius p. 65.) hos servat versiculos, quorum priorem Ciceronis editores olim incepere: Alcyon hunc genuit — recentiores de coniectura: Alcyonem genuit — Olivetus Alcyon nomen pro libri titulo habuit, prioris versus principium deesse arbitratus. Sermo est autem, ut videtur, de Ceyce, coniuge Alcyones.

* * hunc genuit, claris delapsus ab astris,
praevius aurorae solis noctisque satelles.

272. XI. ELEGIA TAMELASTIS.

ADNOTATIO.

Haec elegia nescio quo modo Tamelastis inscripta est uno teste Servio, in cuius quidem Mss. aliis Thamelastis, in aliis Temelastis, in aliis Talemguis legitur. Nec certius est, qua de re illa composita fuerit. Si tamen ex unico, qui superstes est, versiculo de totius argumento carminis concludere licet, Cicero de profectione quadam sua aut in itinere versus fecit. De qua profectione cecinerit, non ausim dicere. Quemadmodum enim prima illa profectio, Sullae, ut quibusdam placet, vel valetudinis, secunda Clodii, tertia Caesaris, quarta Antonii caussa suscepta, sic ipsa illa in Parthos expeditio, cuius fructu caruit, Ciceroni elegiae componendae occasionem praebere potuit.

Iam mare Tyrrhenum longe penitusque palumbes
relliquit. —

(Serv. in Virg. Ecl. I. v. 58. p. 5.)

273. EPIGRAMMA IN TIRONEM.

(Plin. lib. VII. ep. 4.)

Hoc tanti fecit Plinius, quod lascivi generis fuisse scribit, epigramma, ut id ipse compluribus versibus epigrammate celebraret.

274. FRAGMENTA LIBRORUM INCERTORUM.

ADNOTATIO.

Hoc capite omissi sunt loci olim inter huius generis fragmenta perperam relati, qui ut ab aliis scriptoribus afferuntur, ita etiam hodie in integris Ciceronis libris leguntur. Omissa sunt etiam ea fragmenta, quae supplendis quum aliis, tum illis, quas haec aetas rursus in lucem protraxit, librorum reliquiis adhibita erant ab editoribus. Illius generis fragmenta haec sunt: 1.) Quinctil. l. V. c. 11. §. 28.: Dic mihi, quaeso, Xenophontis uxor *etc. de Inv. l. I. c. 31. 2.) Gell. l. III. c. 31.*

Mausolus *etc. Tuscul. l. III. c.* 31. 3.) *Lact. l. I. c.* 15. Atque adeo in plerisque civitatibus *etc. de N. D. l. III. c.* 10. §. 30. 4.) *Non. v. Deponere p.* 279. Existimavi honestissime *etc. Off. l. II. c.* 1. §. 4. 5.) *Lact. l. V. c.* 11. Etenim si nemo est, qui non mori malit *etc. Hunc locum Patricius ex Off. l. III. c.* 20. *sumptum recte iudicat, Maius de Rep. l. IV. c.* 1. *numero tertium posuit.* 6.) *Augustin de Vit. beat. cf. de Rep. l. I. c.* 17. 7.) *Philargyr. Georg. l. III. c.* 125. de accusatore lege quinta dicta — *Haec verba litterarum compendio consignata ita ab ICto videntur male explicita. Est enim Lex quinta D de iure accusandi (L. XLVII. Tit.* 15.). *Eadem Maius sic legit (de Rep. l. II. c.* 37.) de dictatore L. Quinctio dicto. 8.) *Augustin. — de Rep. l. IV. c.* 1. *fr.* 4 9.) *Serv. — de Rep l. IV. c.* 3. *fr.* 9. 10.) *Senec. — de Rep. l. IV. c.* 9. *fr.* 31. 11.) *Donat. — de Rep. l. IV. c.* 11. *fr.* 34 12.) *Serv. — de Rep. fragm. inc. libr. fr.* 10. 13.) *Ammian. Marcell. — de Rep. fragm. inc. libr. (fr.* 7.) *ed. Mai. Sed eumdem locum Patricius verbis paullum commutatis in Or. post red. ad Quir. c.* 1. *in. reperisse sibi visus est.* 14.) *Hieronym. — Cic. de Gloria fr.* 3. 15.) *Quinctil.* Hoc miror enim querorque *etc. — Cic. Or. pr. Scaur. c.* 45. *m.* 16.) *Isidor. — e Cic. Mario fr.* 3. 17.) *Donat. in Ter. Andr. Act. III. Sc. I. v.* 12. Non solum videam — sentiam. *Cf. Cic. I. Catil. c.* 3. §. 8. *Relicti sunt ii tantum loci, qui quibus e Ciceronis libris repetiti esse videantur, ascripsi. His denique accedunt pauci quidam loci, qui Ciceroni quidem tribuuntur ab auctoribus, sed neque in scriptis eius legi videntur, neque in fragmentorum numero recenseri solent.*

I. E RHETORICIS.

1. Meliora unguenta sunt, quae terram, quam quae crocum sapiunt. (Plin. H. N. l. XIII. c. 4. (3.) l. XVII. c. 5. cf. Cic. de Or. l. III. c. 25. §. 99.)

2. Et Cicero quidem in Rhetoricis iudicium subiecit (Spalding cj. subiunxit) inventioni. (Quinctil. l. III. c. 6. §. 64.)

3. Cicero certe Graecorum Metrodorum Scepsium et Empylum Rhodium, nostrorumque Hortensium, tradidit, quae cogitaverant, ad verbum retulisse. (Quinctil. l. X. c. 6. §. 4.)

4. Si calor ac spiritus tulit, frequenter accidit, ut successum extemporalem consequi cura non possit. Deum tunc adfuisse, quum id evenisset, veteres oratores, ut Cicero ait, dictitabant. (Id. l. X. c. 7. §. 13.)

5. Neque fere tam est ullus dies occupatus, ut nihil lucrativae, ut Cicero Brutum facere tradit, operae ad scribendum aut legendum aut dicendum rapi aliquo momento temporis possit. Si quidem C. Carbo etiam in tabernaculo solebat hac uti exercitatione. Ne id quidem tacendum, quod eidem Ciceroni placet, nullum nostrum usquam negligentem esse sermonem: quidquid loquemur ubicumque, sit pro sua scilicet portione perfectum. (Id. l. X. c. 7. §. 27. et 28.)

6. Iudicis vultus saepe iste rector est dicentis, ut Cicero praecipit. (Id. l. XII. c. 10. §. 56.)

7. Quis nostrum, quamvis sit ingeniosus, poterit omnia comprehendere, quum eloquentissimus orator de rhetorica et iuris scientia disputans dixerit: pauci unum possunt, utrumque nemo. (Hieronym. Dial. cum Pelagian. II. p. 703. ed. Vallarsii.)

8. Id esse optimum, quod quum te facile credideris consequi imitatione, non possis. (Quinctil. l. XI. c. 1. §. 92. Similia Spalding affert ex Orat. c. 23. et 28. Adde c. 7. extr. et Tusc. l. II. in. Verba ipsa, si sic scripta sint a Tullio, ubi legantur, incertum.)

9. — non id egisse, ut ita diceret, quomodo se quilibet posse confideret, sed quomodo nemo. (Id ibid.)

II. EX ORATIONIBUS.

1. — omnium pectora sic attingit, ut cogat in gemitum, quod ait Tullius: Nullae sunt occultiores insidiae, quam [eae], quae latent in simulatione officii aut in aliquo necessitudinis nomine. Nam eum, qui palam est adversarius, facile cavendo vitare possis: hoc vero occultum, intestinum ac domesticum malum non solum exsistit, verum etiam opprimit ante, quam prospicere atque explorare potueris. (Augustin. de C. D. l. XIX. c. 5. T. V. p. 1154. cf. Cic. II. Verr. l. I. c. 6. §. 15.)

2. Gladiatores invisos habemus, si omni modo vitam impetrare cupiunt. (Seneca de Tranq. c. 11. quem locum Lipsius refert ad Milonianam, in qua certe similia leguntur c. 34. §. 92.)

3. Nihil Tullius ait esse, quod sit manibus humanis laboratum, quod non aliquando ad interitum redigatur vel iniuria hominum, vel ipsa confectrice rerum omnium vetustate. (Lact. Inst. l. VII. c. 11. cf. pr. Marcell. c. 4.)

4. — quum parcere vel laedere potuisset (Tullius), ut ipse affirmat, ignoscendi quaerens caussas, non puniendi occasiones, quod iudicis lenti et considerati est proprium. (Amm. Marcell. l. XIX. c. 12. Hoc fragmentum Beierus ad orationem Metellinam referendum censet.)

5. At huius sceleratissimi opera, qui fuit lucus religiosissimus, nunc est locus desertissimus: nimirum quoniam traditam sibi publicorum custodiam sacrorum non honori, sed oneri esse existimavit. (Rutil. Lup. c. 3. p. 12. sqq. ed. Ruhnk. Charis. l. IV. p. 251. Diomed. l. II. p. 441. Clodium fortasse significat. Ceterum cf. II. Verr. l. IV. c. 48. ubi similis est ploce.)

6. Quamquam illa non poena, sed prohibitio sceleris fuit. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 18. Rufinian. c. 14. p. 208.)

7. Miror, quid sit, quod pater tuus, homo constantissimus, te nobis varium reliquit. (Varium Huetius Servilium Isauricum dici putat, hominem vestigiis variolarum et animi varietate insignem. — Quinctil. l. VI. c. 3. §. 48.)

8. Neque enim poterat indicio et his damnatis, qui indicabantur. — Venit ex Asia. Hoc ipsum quam bonum? — Tribunus pl. venit ex Asia. Verumtamen venit. (Idem. l. IX. c. 3. §. 42. sq.)

9. Mitto illam primam libidinis iniuriam. (Quinctil. l. IX. c. 2. §. 47.)

10. Ne illa quidem testimonia recito, quae dicta sunt de sestertiorum septingentis millibus. (Id. ibid.)

11. — possum dicere. (Id. ibid.)

12. Unum etiam mihi reliquum huiusmodi crimen est. (Id. l. IX. c. 2. §. 60.)

13. Aliud ex alio succurrit mihi. (Id. ibid.)

14. Non nimium dura archipiratae. (Id. l. IX. c. 4. §. 64.)

15. Illud scimus, ubicumque sunt, esse pro nobis. (Id. l. IX. c. 4. §. 100.)

16. Quamquam sentio, quanta hoc cum offensione dicturus sim, dicendum est. (Aquila p. 143. Ruhnk.)

17. Infirmo corpore atque aegro, colore, ut ipse iudicare p. u. (Iul. Rufin. p. 197. Ruhnk.)

18. Hoc miror enim querorque, quemquam hominum ita pessum dare alterum verbis velle, ut etiam navem perforet, in qua ipse naviget. (Quinctil. l. VIII. c. 6. §. 47. Hoc fragmentum Beiero auctore ad Scaurianam retuli.)

19. Provincias inter se partiverant. (Pompei. p. 310. Cf. Val. Prob. 1483. Putsch.)

III. A) E PHILOSOPHICIS.

1. In libris de Republica Platonis me comitem profiteor; in Consolatione filiae Crantorem, inquit (Cicero), sequor, item Panaetium de Officiis. (Plin. H. N. Praef. Haec verba haud dubie aut ex aliquo prooemio aut ex epistola ducta mihi videntur.)

2. Quoniam utraque earum sententiarum (de morte et de immortalitate) doctissimos habuit auctores, nec, quid certi sit, divinari potest. (Lact. Inst. l. VII. c. 8. §. 9.)

3. Cicero dicit Hippocratem, nobilissimum medicum, scriptum reliquisse, se quosdam fratres, quum

simul aegrotare coepissent et eorum morbus eodem tempore ingravesceret, eodem levaretur, geminos esse suspicatum. (Augustin. de C. D. l. V. 5. c. 2. T. V. p. 282. Hunc locum Bremius e princip. c. 2. de Fato haustum esse suspicatur. Ill. autem Clarus per litteras mihi aperuit, Ciceronem sibi videri festinanter retulisse sententiam Hippocratis, qui de simili quidem duorum fratrum morbo memoriae prodat, neque vero e morbi similitudine concludat, eosdem esse geminos — de Morbis vulgaribus l. I. Sect. VII. p. 31. C. D. ed. Foes.)

4. Romam conditam Olympiadis sextae anno tertio — (Solin. c. 1. p. 2. ed. Salm. cf. de Rep. l. II. c. 10.)

5. Haec est illa lex dei, ut a Cicerone dictum est (in IV. fortasse de Rep. libro, sed vid. Mai. p. 271.), praeclara et divina semper, quae recta et honesta iubet, vetat prava et turpia: cui parentem sanctissimae ac certissimae legi iuste ac legitime necesse est vivere. (Lactant. Inst. l. VI. c. 24. §. 29.)

6. Philosophiam dii paucis quibusdam veram dederunt. (Fragmentum, ut videtur, Hortensii. August. C. D. l. XXII. c. 22. T. V. p. 1375.)

7. — infelices esse eos, qui omnia sibi licere existimarent. (Amm. Marcell. l. XXVI. c. 10. §. 12.)

8. O miserum — cui peccare licebat! (Augustin. de C. D. l. V. c. 27. T. V. p. 334. Marc. Capell. p. 426. cf. Tusc. l. V. c. 19. e poëta, ut videtur.)

9. Omnes prope cives virtute, gloria, dignitate superabat (Pompeius, an Cato? — e Maniliana, an e laudatione Catonis verba repetierit Quinctil. l. IX. c. 4. §. 104. incertum.)

10. »Sic in hac calamitosa fama, quasi in aliqua perniciosissima flamma;« et, »Non enim spes laudanda, quam res est.« (Quinctil. l. IX. c. 3. §. 75. cf. Serv. ad Virgil. Aen. l. VI. v. 877., apud quem postrema e Dialogo referuntur paullo plenius: »Fanni, caussa difficilis, laudare puerum. Non enim res laudanda, sed spes est.« Hinc a Maio inter fragmenta Reipubl. numerantur.)

11. [Fatum est connexio rerum per aeternitatem, se invicem tenens, quae suo ordine et lege variatur, ita tamen, ut ipsa varietas habeat aeternitatem.] (Serv. ad Virgil. Aen. l. III. v. 376. Verba sumpta videntur e Div. l. I. c. 55. immutata tamen.)

12. Animalia biuros (al. byturos) vocari, qui vites in Campania erodant — (Plin. H. N. l. XXX. c. 52. (25.) fortassis e Chorographia.)

13. Erythraeo oppido superpositum montem Mimanta. (Ammian. Marc. l. XXXI. c. 14. §. 8. ex eodem fortasse Ciceronis libro.)

14. — duo axes, Boreus, quem Aquino*a*lem vocamus. Hinc ardua[e] (l. arctoe) sunt, id est septemtriones, quae nobis semper apparent, cuius contrarius est not*i*us, qui Australis dicitur. Hic est, qui terra tegitur, ut ait Cicero, et fanera (*φανερός*, immo *ἀντίχθων*) a Graecis nominatur. (Haec Gronovius, quum med. saec. XVII. Oxonii esset, e Ms. Bodleiano, in quo extremo scriptum erat: Finit hoc opus de Natura Rerum, eruit. Ceterum cf. Cic. Dispp. Tusc. l. I. c. 28.)

15. *Οὐκ ἀνάξιον δὲ οἶμαι, ὦ θαυμάσιε, κἀκείνου μνησθῆναι, ὃ Κικέρων ἱστορεῖ τοῦ παρὰ Ῥωμαίοις πεζικοῦ περὶ στρατοῦ· φησὶ γὰρ τὰ μὲν ὅπλα οὕτως φέροντας ἀχωρίστως σχεῖν ἀεὶ οἷόν τινα μέλη τοῦ σώματος οἰομένους, καὶ πρός γε τροφὴν σφίσι πέντε ἀποχρῶσαν ἡμέρας· ἀνάγκης τε ἄνευ τινὸς καὶ εἰ παρεῖναι συμβαίνοι νωτοφόρα ζῶα, ὃ συνηθείᾳ μακρᾷ βεβαιωθὲν νόμος παρ᾽ αὐτοῖς ἐγίνετο, ὡς καὶ τιμωρίαν ἐπικεῖσθαι εἴ τις παραβαίη.* (Petrus de scientia politica l. IV. c. 5. p. 593. ed. Maii, additum iam ab Orellio.)

IV. B) EX ADMIRANDORUM LIBRO.

ADNOTATIO.

Admirandorum librum Patricius non a Plinio, sed a librariis eius Ciceroni auctori censet ascriptum esse, quem a Varrone profectum esse constet. Neque enim, qui integer est, liber παραδόξων, quae ipse Cicero Admirabilia dicit (Acad. Pr. l. IV. c. 44. Fin. l. IV. c. 27.) harum, quae apud Plinium sunt, similem aliquam complectitur sententiam.

16. Cicero in Admirandis posuit, Reatinis tantum paludibus ungulas iumentorum indurari. (Plin. H. N. lib. XXXI. c. 8. -2-)

17. Quaedam terrae imbribus sicciores fiunt, velut in Narniensi agro, quod Admirandis suis inseruit M. Cicero, siccitate lutum fieri prodens, imbre pulverem. (Idem ib. c. 28. -4-)

Ad eumdem librum, adnotante Dalechampio, refertur etiam hic locus:

18. Haec autem (mustela), quae in domibus nostris oberrat et catulos suos, ut auctor est Cicero, quotidie transfert mutatque sedem, serpentes persequitur. (Idem ibid. l. XXIX. c. 16. -3-)

Ex eodem, ut videtur, libro:

19. Feminas omnes ubique visu nocere, quae duplices pupillas habeant. (Plin. H. N. l. VII. c. 2. cf. Gell. l. IX. c. 4.)

20. In nuce inclusam Iliada Homeri carmen in membrana scriptum tradidit Cicero. (Idem ibid. c. 21.)

21. — fuisse, qui praevideret (alii pervideret) CXXXV M. passuum — (Idem ibid.)

22. Romanum fuisse civem Naevium Pollionem, pede longiorem, quam quemquam longissimum. (Colum. l. III. c. 8. §. 2.)

V. 275. SINGULAE VOCES

E LIBRIS NON NOMINATIS.

NOTIT. LITT. *His addidi nunc post Orellium* 14-32.

1. Arcera (Non. s. h. v. p. 55.)

2. Fascem unum si nactus esses (Charis. l. I. p. 20.)

3. Forem al. ferem al. ficem al. faecem (Fortunatian. l. III. c. 2. de Elocutione p. 91. ed. Capper.)

4. Ipsus (Diomed. l. I. p. 318.)

5. Plure venit (Charis. l. I. p. 84.)

6. Rare (Idem l. II. p. 193.)

7. Rarenter (Idem ibid.)

8. Ructaretur (Paull. Diacon. v. Ructare p. 414. ed. Gothofr.)

9. De plebeia faece sellulariorum (Augustin. contr. Iul. Pelag. l. II. T. VII. p. 988.)

10. Seps (Auson. Idyll. XII. Technopaign. p. 496. ed. Toll.)

11. Formicas Cicero appellat solipugas — solivagas Ern. Schütz. — (Plin. H. N. l. XXIX. c. 29. -4-)

12. Stomachose (Charis. l. II. p. 193.). Stomachosius (ad Att. l. X. ep. 5.)

13. Tesqua loca augurio designata Cicero aspera ait esse et difficilia. (Paul. Diac. v. Tesqua p. 465. ed. Gothofr.)

14. M. Tullius et C. Caesar mordeo memordi, pungo pepugi, spondeo spepondi dixerunt. (Gell. N. A. l. VII. c. 19. §. 15. Cf. Charis. p. 364. P. Cicero: Intellexi, quid eum pupugisset.)

15. Lecturus es hic etiam novum verbum, id est essentiam; et indoloriam nominavit addens: Licet enim novis rebus nova nomina imponere. (Sidonius Apollinaris in Epistola Carmini XIV. praemissa p. 444. Ed. Sav. cf. Intpp ad. Finn. l. II. §. II. Usum v. essentiae Ciceroni tribuit etiam Seneca in ep. 58. cf. Muret. Var. Lectt. XV. 20. Spalding ad Quinctil. l. II. c. 14. p. 338.)

16. Hoc algu (*τὸ κρύος*) et algor, algoris, ut Cicero. (Charis. p. 23. ed. Putsch.)

17. Salutarius (Idem p. 194. cf. Cic. ad Div. l. IX. ep. 14.)

18. Singularie i. e. singulariter (Id. p. 195.)

19. Cicero Foresia et Megalesia et Hortesia sine N litera libenter dicebat. (Velius Longus de Orthogr. p. 2237. P.)

20. Sinum i. e. vini, non lactis vas. (Cf. Intpp. Vett. Virgil. Ecl. VII. v. 33. ap. Mai. p. 9.)

21. Cicero Canopitarum exercitum dicit; ipsi Canobon vocant. (Quinctil. l. I. c. 5. §. 13.)

22. Iolaus ille violens, crede M. Tullio. (Terent. Maurus vs. 657. cf. Santen.)

23. Ego quidem ceteras tempestates (Serv. ad Virgil. Aen. l. I. v. 580. cf. Korte ad Salust. Catil. c. 51. §. 15.)

24. Sciat etiam Ciceroni placuisse Aiio Maiiamque geminata I scribere. (Quinctil. l. I. c. 4. §. 11. cf. Spalding. Priscian. p. 1226. et Velius Longus p. 2219. P. et Pompeii Commentum p. 22.)

25. Ἐνάργεια, quae a Cicerone illustratio et evidentia nominatur. (Quinctil. l. VI. c. 2. §. 32.)

26. M. Tullius et sarracum et ficem (forem Fortunatianus, fascem ci. Moneta) et scalas (in Cornelianae Fr.) dicere non turpe duxit. (in Pisonianae Fr.)

27. Σοφίσματα cavillationes vocat Cicero. (Seneca ep. CXI. cf. fallaces conclusiunculas Acadd. priorr. l. II. §. 75.)

28. Cuicui in cuicuimodi. Cf. Pompeius p. 251.)

29. Ignitum liquorem Cicero dicit liquidum ignem. (Serv. ad Virgil. Ecl. 6. v. 33.)

30. Umbraculisque silvestribus (Idem ad Virgil. Ecl. 9. v. 42. e Tullio.)

31. Morturiunt (Augustin. de Grammatica p. 2006. P.)

32. Quaesere (Phocae Ars. p. 1718. P.)

TITULI LIBRORUM DUBIAE FIDEI.

276. DE RE MILITARI.

(Mai. Catal. Codd. Ambros. Cl.)

277. DE BIBLIOTHECARUM IMAGINIBUS.

NOTITIA LITTERARIA.

Atticus huic libro nomen dedisse Harduino virgula post Ciceronis nomen posita, eadem vero rectius praeposita Ciceronis librum edidisse mihi videtur.

An priores coeperint Alexandriae et Pergami reges, qui bibliothecas magno certamine instituere, non facile dixerim. Imaginum amore flagrasse quondam, testes sunt et Atticus ille, Ciceronis edito de his volumine, et M. Varro benignissimo invento, insertis Voluminum suorum fecunditati non nominibus tantum septingentorum illustrium, sed et aliquo modo imaginibus: non passus intercidere figuras, aut vetustatem aevi contra homines valere, inventor muneris etiam diis invidiosi, quando immortalitatem non solum dedit, verum etiam in omnes terras misit, ut praesentes esse ubique et claudi possent. (Plin. H. N. l. XXXV. c. 2.)

278. VI. ORTHOGRAPHIA AUT CHOROGRAPHIA.

ADNOTATIO.

Chorographiam pro Varroniana, ut Patricius existimat, Ciceronianam unus memorat Priscianus: quem qui nuper edidit Krehlius, h. l. orthographiam scribi iussit, subiectis chronographiae et chorographiae lectionibus. Ego chorographiam, eidem tamquam synonymam contemptam, orthographiae praeferendam duxi. Huius enim nullum usquam, nisi in vetere quodam Indice (v. Script. Cic. Subi.) invenitur vestigium. Chorographiam vero haud scio an illud Cicero inscripserit opus geographicum, in quo conficiendo se Caesare Bibulo coss. s. a. U. 695. elaborare scribit ad Att. l. II. epp. 4. 6. et 7. Praeterea Orellius Savaronem ad Sidon. Apollinarem p. 3. conferri iubet.

1. Ibi quercorum rami ad terram iacent, ut sues quasi caprae ex ramis glande pascantur. (Prisc. l. VI. c. 16. §. 83.)

DE ORTHOGRAPHIA.

(In Vetere Indice Librorum Ciceronis ad calcem Reip. ap. Mai. in Catalog. Codd. Ambros. Cl. cf. Adnot. meam ad Fragm. de Chorographia.)

279. LOCI COMMUNES.

NOTITIA LITTERARIA.

Incertum est Quinctiliani testimonium de sylloge locorum communium. Immo παράδοξα *intelligenda Gesnero, Spaldingio, Orellio videntur. Haud temere, ut arbitror.*

Communes loci sive qui sunt in vitia directi, quales legimus a Cicerone compositos; seu quibus quaestiones generaliter tractantur, quales sunt editi a Quinto quoque Hortensio. (Quinctil. l. II. c. 1. §. 11.)

OPERA CICERONI SUBIECTA.

280.

C. SALUSTII CRISPI

AUT

ALIUS CUIUSDAM AUCTORIS

IN M. T. CICERONEM DECLAMATIO.

I. 1. *Graviter et iniquo animo maledicta tua paterer, M. Tulli, si te scirem iudicio magis quam morbo animi petulantia ista uti. Sed quum in te neque modum neque modestiam ullam animadverto, respondeo tibi: uti, si quam male dicendo voluptatem cepisti, eam male audiendo amittas. Ubi querar? quos implorem, patres conscripti? diripi rempublicam atque audacissimo cuique esse perfidiae? apud populum Romanum, qui ita largitionibus corruptus est, uti sese ipsum ac fortunas suas venales habeat? an apud vos, patres conscripti? quorum auctoritas turpissimo cuique et sceleratissimo ludibrio est! ubi M. Tullius leges, iudicia populi Romani defendit, atque in hoc ordine ita moderatur, quasi unus reliquus ex familia viri clarissimi, Scipionis Africani, ac non repetitius, ascitus, ac paullo ante insitus huic urbi civis. 2. An vero, M. Tulli, facta ac dicta tua obscura sunt? an non ita a pueritia vixisti, uti nihil flagitiosum corpori tuo putares, quod alicui collibuisset? Aut scilicet istam immoderatam eloquentiam apud M. Pisonem non pudicitiae iactura perdidicisti? Itaque minime mirandum est, quod eam tam flagitiose venditas, quam turpissime parasti. II. Verum, ut opinor, splendor domesticus tibi animos tollit: uxor sacrilega ac periuriis delibuta; filia, matris pellex, tibi iucundior atque obsequentior, quam parenti par est. Domum ipsam tuam vi et rapinis, funestam tibi ac tuis, comparasti: videlicet, uti nos commonefacias, quam conversa res sit populi Romani, quum in ea domo habitares, homo flagitiosissime, quae P. Crassi, viri clarissimi, fuit. 3. Atque quum haec ita sint, tamen Cicero se dicit in concilio deorum immortalium fuisse, inde missum huic urbi civibusque custodem, absque carnificis nomine, qui civitatis incommodum in gloriam suam ponit. Quasi vero non illius coniurationis caussa fuerit consulatus tuus, et idcirco respublica disiecta eo tempore, quod te custodem habebat. Sed, ut opinor, illa te magis extollunt, quae post consulatum cum Terentia uxore de republica consuluisti, quum legis Plautiae iudicia domi faciebatis, ex coniuratis alios morte, alios pecunia condemnabas; quum tibi alius Tusculanum, alius Pompeianam villam [ex]aedificabat, alius domum emebat: qui vero nihil poterat, is erat calumniae proximus: is aut domum tuam oppugnatum venerat, aut insidias senatui fecerat: denique de eo tibi compertum erat. 4. Quae*

si tibi falsa obiicio, redde rationem, quantum patrimonii acceperis, quid tibi litibus accreverit, qua ex pecunia domum paraveris, Tusculanum et Pompeianum infinito sumptu aedificaveris: aut, si retices, cui potest dubium esse, quin opulentiam istam ex sanguine et miseriis civium paraveris? III. *Verum, ut opinor, homo novus Arpinas, ex C. Marii familia, eius virtutem imitatur, contemnit simultatem hominum nobilium, rempublicam caram habet, neque terrore, neque gratia movetur.* 5. *Illud vero amicitiae tantum, ac virtutis est animi. Immo vero homo levissimus, supplex inimicis, amicis contumeliosus, modo harum, modo illarum partium, fidus nemini, levissimus senator, mercenarius patronus, cuius nulla pars corporis a turpitudine vacat, lingua vana, manus rapacissimae, gula immensa, pedes fugaces: quae honeste nominari non possunt, inhonestissima. Atque is quum eiusmodi sit, tamen audet dicere:*

»O fortunatam natam me consule Romam!«

Te consule fortunatam, Cicero? Immo vero infelicem et miseram, quae crudelissimam proscriptionem civium perpessa est, quum tu, perturbata republica, metu perculsos omnes bonos parere crudelitati tuae cogebas: quum omnia iudicia, omnes leges in tua libidine erant: quum tu sublata lege Porcia, erepta libertate, omnium nostrum vitae necisque potestatem ad te unum revocaveras. 6. *Atque parum est, quod impune fecisti, verum etiam commemorando exprobras, neque licet oblivisci [his] servitutis suae. Egeris, oro te, Cicero, perfeceris quidlibet: satis est perpessos esse: etiamne aures nostras odio tuo onerabis? etiamne molestissimis verbis insectabere?*

»Cedant arma togae, concedat laurea linguae.«

Quasi vero togatus, et non armatus ea, quae gloriaris, confeceris; atque inter te Sullamque dictatorem, praeter nomen imperii, quidquam interfuerit. IV. 7. *Sed quid ego plura de tua insolentia commemorem? quem Minerva omnes artes edocuit, Iuppiter optimus maximus in concilium deorum admisit, Italia exsulem humeris suis reportavit. Oro te, Romule Arpinas, qui egregia tua virtute omnes Paullos, Scipiones, Fabios superasti, quem tandem locum in hac civitate obtines? quae tibi partes reipublicae placent? quem amicum, quem inimicum habes? Cui in civitate fecisti insidias, ancillaris, (quo iure, quum de exsilio tuo Dyrrhachio rediisti, eum sequebaris?) quos tyrannos appellabas, eorum nunc potentiae faves? qui tibi ante optimates videbantur, eosdem [nunc] dementes ac furiosos vocas? Vatinii caussam agis? de Sextio male existimas? Bibulum petulantissimis verbis laedis? laudas Caesarem? quem maxime odisti, ei maxime obsequeris? aliud stans, aliud sedens de republica sentis; his maledicis, illos odisti, levissime transfuga, neque in hac, neque in illa parte fidem habens.*

281.

CICERONIS PERSONATI IN C. SALUSTIUM CRISPUM RESPONSIO.

I. 1. Ea demum magna voluptas est, C. Salusti, aequalem ac parem verbis vitam agere: neque quidquam tam obscenum dicere, cui non ab initio pueritiae omni genere facinoris aetas tua respondeat: ut omnis oratio moribus consonet. Neque enim qui ita vivit, uti tu, aliter, ac tu, loqui potest: neque qui tam illoto sermone utitur, vita honestior est. Quo me vertam, patres conscripti? unde initium sumam? Maius enim mihi dicendi onus imponitur, quo notior est uterque nostrum; quod si aut de mea vita atque actibus huic conviciatori respondero, invidia gloriam consequetur: aut, si huius facta, mores, omnem aetatem nudavero, in idem vitium incidam procacitatis, quod huic obiicio. Id vos, si forte offendimini, iustius huic, quam mihi, succensere debetis, qui initium introduxit. 2. Ego dabo operam, ut et pro me minimo cum fastidio respondeam, et in hunc minime mentitus esse videar. Scio me, patres conscripti, in respondendo non habere magnam exspectationem, quod nullum vos sciatis novum crimen in Salustium audituros, sed omnia vetera recognituros, quis et meae et vestrae iam et ipsius aures calent. Verum eo magis odisse debetis hominem, qui ne incipiens quidem peccare minimis rebus posuit rudimentum: sed ita ingressus est, uti neque ab alio vinci possit, neque ipse se omnino reliqua aetate praeterire. 3. Itaque nihil aliud studet, nisi, uti lutulentus sus, cum quovis volutari. Longe vero fallitur opinione. Non enim procacitate linguae vitae sordes eluuntur: sed est quaedam calumnia, quam unus quisque nostrum testante animo suo fert, de eo, qui falsum crimen bonis obiectat. Quod si vita istius memoriam vicerit: illam, patres conscripti, non ex oratione, sed ex moribus suis spectare debetis. Iam dabo operam, quam maxime potero, brevi ut faciam. Neque haec altercatio nostra vobis inutilis erit, patres conscripti. Plerumque enim respublica privatis crescit inimicitiis: ubi nemo civis, qualis sit vir, potest latere.

II. 4. Primum igitur, quoniam omnium maiores C. Salustius ad unum exemplum et regulam quaerit, velim mihi respondeat, numquid [hi], quos protulit Scipiones et Metellos vel Fabios, ante fuerint aut opinionis aut gloriae, quam eos res gestae suae et vita innocentissime acta commendavit. Quod si hoc fuit illis initium nominis et dignitatis: cur non aeque de nobis existimetur, cuius et res gestae illustres [sunt], et vita integerrime acta? Quasi vero tu sis ab illis viris, Salusti, ortus. Quod si esses, nonnullos iam tuae turpitudinis pigeret. 5. Ego meis maioribus virtute mea praeluxi, uti, si prius noti non fuerint, a me accipiant initium memoriae suae. Tu tuis vita, quam turpiter egisti, magnas offudisti tenebras: ut, etiamsi fuerint egregii cives, certe venerint in oblivionem. Quare noli mihi antiquos viros obiectare. Satius est enim me meis rebus gestis florere, quam maiorum opinione niti: et ita vivere, ut ego sim posteris meis nobilitatis initium et virtutis exemplum. Neque me cum iis conferri decet, patres conscripti, qui iam decesserunt omnique odio carent et invidia; sed cum iis, qui mecum una in republica versati sunt. 6. Sed si fuerim aut in honoribus petendis nimis ambitiosus, (non hanc dico popularem ambitionem, cuius me principem confiteor, sed illam perniciosam contra leges, cuius primos ordines Salustius duxit,) aut in gerendis magistratibus, aut in vindicandis maleficiis tam severus, aut in tuenda republica tam vigilans, quam tu proscriptionem vocas: credo quod non omnes tui similes incolumes in hac urbe vixissent: atquanto meliore loco respublica staret, si tu, par ac similis sce-

lestorum civium, una cum illis adnumeratus esses? An ego tunc falso scripsi,

Cedant arma togae,

qui togatus armatos, [et] pace bellum oppressi? 7. An illud mentitus sum,

— *fortunatam natam me consule Romam,*

qui tantum intestinum bellum et domesticum Urbis incendium exstinxi? III. Neque te tui piget, homo levissime, quum ea culpas, quae in historiis gloriae mihi ducis? An turpius est, patres conscripti, scribentem mentiri, quam illum palam hoc ordine dicentem? Nam quod aetatem increpuisti: tantum me abesse puto ab impudicitia, quantum tu [abes] a pudicitia. 8. Sed quid ego de te plura querar? Quid enim mentiri turpe duces, qui mihi ausus sis eloquentiam, uti vitium, obiicere? cuius semper nocens eguisti patrocinio. An ullum existimas posse fieri civem egregium, qui non his artibus et disciplinis sit eruditus? an ulla alia putas esse rudimenta et incunabula virtutis, quibus animi ad gloriae cupiditatem aluntur? Sed minime mirum est, patres conscripti, si homo, qui desidiae ac luxuriae plenus sit, haec, ut nova atque inusitata, miratur. 9. Nam quod ista inusitata rabie petulanter in uxorem et in filiam meam invasisti, quae facilius se mulieres a viris abstinuerunt, quam tu vir a viris: satis docte ac perite fecisti. Non enim me sperasti mutuam tibi gratiam relaturum, ut vicissim tuas compellarem. Unus enim satis es materiae habens: neque quidquam turpius est domi tuae, quam tu. Multum te vero opinio fallit, qui mihi putasti parare invidiam ex mea re familiari, quae multo mihi minor est, quam habere dignus sum. Atque utinam ne tanta quidem esset, quanta est! uti potius amici mei viverent, quam ego testamentis eorum locupletior essem. 10. Ego fugax, Crispe Salusti? Furori tribuni plebis cessi. Utilius duxi, quamvis fortunam unus experiri, quam universo populo Romano civilis esse[m] dissensionis caussa. Qui, posteaquam ille suum annum in republica perbacchatus [est] omniaque, quae commoverat, pace et otio resederunt: hoc ordine revocante, atque ipsa republica manu retrahente me, reverti. Qui mihi dies, si cum omni reliqua vita conferatur, animo quidem meo superet: quum universi vos populusque Romanus frequens adventu meo gratulatus est: tanti me, fugacem, mercenarium patronum, hi aestimaverunt. IV. 11. Neque hercule mirum est, si ego semper iustas omnium amicitias existimavi. Non enim uni privatim ancillatus sum, neque me addixi: sed, quantum quisque reipublicae studuit, tantum mihi fuit aut amicus, aut inimicus. Ego nihil plus volui valere, quam pacem. Multi privatorum audacias metuerunt: ego nihil timui, nisi leges. Multi arma sua timeri voluerunt: ego numquam volui quidquam posse, nisi pro vobis. Multi ex vobis, potentia freti, in vos suis viribus abusi sunt. Itaque non est mirum, si nullius amicitia usus sum, qui non perpetuo reipublicae amicus fuit. 12. Neque enim me poenitet, si aut petenti Vatinio reo patrocinium pollicitus sum, aut Sextii insolentiam repressi, aut Bibuli patientiam culpavi, aut virtutibus Caesaris favi. Hae [enim] laudes egregii civis et unicae sunt. Quae si tu mihi uti vitia obiicis, temeritas tua reprehendetur, non mea vitia culpabuntur. Plura dicerem, si apud alios mihi esset dicendum, patres conscripti, non apud vos, quos ego habui omnium actionum mearum monitores. Sed ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis?

V. 13. Nunc, ad te uti revertar, Salusti, patremque tuum praeteream: qui si numquam in vita sua peccavit, tamen maiorem iniuriam reipublicae facere non potuit, quam quod te talem filium genuit: neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, ne parentem tuum videar accusare, qui eo tempore summam tui potestatem habuit: sed qualem adolescentiam egeris. Hac enim demonstrata, facile intelligetur, quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris. Posteaquam immensae gulae impudicissimi corporis quaestus sufficere non potuit, et aetas tua iam ad ea patienda, quae alteri facere collibuisset, exoleverat, cupiditatibus infinitis efferebaris: ut, quae ipse corpori tuo turpia non duxisses, in aliis experireris. 14. Ita non est facile exputare, patres conscripti, utrum in honestioribus corporis partibus rem quaesierit, an amiserit. Domum paternam vivo patre turpissime venalem habuit; vendidit. Et cui[quam] dubium potest esse, quin mori coegerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia? Neque pudet a me eum quaerere, quis in P. Crassi domo habitet, quum ipse respondere non queat, quis in ipsius habitet paterna domo. At, hercule, lapsus aetatis tirocinio, postea sese correxit. Non ita est, sed abiit in sodalitium sacrilegi Nigidiani: bis iudicum ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit: et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. 15. Primum honorem in quaestura adeptus, hunc locum et hunc ordinem despexit, cuius aditus sibi quoque, sordidissimo homini, patuisset. Itaque timens, ne facinora eius clam vos essent, quum omnibus matrum familia[rum] viris opprobrio esset, confessus est, vobis audientibus, adulterium, neque erubuit ora vestra. VI. Vixeris, uti libet, Salusti: egeris, quae volueris: satis sit, unum te tuorum scelerum conscium esse. Noli nobis languorem et soporem nimium exprobrare. Sumus diligentes in tuenda pudicitia uxorum nostrarum, sed ita experrecti non sumus, ut a te cavere possimus. 16. Audacia tua vincit studia nostra. Et quod hunc movere possit, patres conscripti, factum ac dictum turpe, quem non puduit palam, vobis audientibus, adulterium confiteri? Quod si nihil pro me tibi respondere voluissem, sed illud censorium elogium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem: nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non possit? Neque post illum delectum senatus te umquam vidimus: nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina reipublicae confluxerat. 17. At idem Salustius, qui in pace ne senator quidem manserat: posteaquam respublica armis oppressa est, et idem victores, qui exsules reduxit: in senatum post quaesturam reductus est. Quem honorem ita gessit, ut nihil in eo non venale habuerit, cuius aliquis emptor fuerit. Ita igitur egit, ut nihil non aequum ac verum duxerit, quod ipsi facere collibuisset: neque aliter vexavit, ac debuit, si quis praedae loco accepisset magistratum. 18. Peracta quaestura, posteaquam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitae se coniunxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis exemplar erat Salustius, quo, tamquam in imam voraginem, coetus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cyllonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in Urbe, municipiis, coloniis, Italia tota, sicut in fretis subsederant, nominis perditi ac notissimi, nulla in parte

castris apti, nisi licentia vitiorum, et cupiditate rerum novarum. VII. 19. At posteaquam praetor factus est, modeste se gessit, et abstinenter. Nonne ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint, neque exspectarint gravius socii nostri in bello, quam experti sunt in pace, hoc Africam interiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traiici, aut in naves contrudi: tantum, inquam, patres conscripti, exhausit, quantum voluit. Ne caussam diceret, sestertio duodecies cum Caesare paciscitur. Quod si quidpiam eorum falsum est, hic palam refelle, unde tu, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus, hortos pretiosissimos, villam Tiburti, C. Caesaris reliquas possessiones paraveris. 20. Neque piguit quaerere, cur ego P. Crassi domum emissem, quum tu veteris villae dominus sis, cuius paullo ante fuerat Caesar. Modo, inquam, patrimonio non comeso, sed devorato, quibus rationibus repente factus es tam affluens et tam beatus? Nam quis te faceret heredem, quem ne amicum quidem suum satis honestum quisquam sibi ducit, nisi similis ac par tui? VIII. At, hercule, egregia facta maiorum tuorum te extollunt: quorum sive tu es similis, sive illi tui, nihil ad omnium scelus ac nequitiam addi potest. 21. Verum, ut opinor, honores tui te faciunt insolentem. Tu, Crispe Salusti, tantidem putas esse, bis senatorem et bis quaestorem fieri, quanti bis consularem et bis triumphalem? Carere debet omni vitio, qui in alterum paratus est dicere. Is demum maledicit, qui non potest verum ab altero audire. Sed tu, omnium mensarum assecla, omnium cubiculorum in [prima] aetate pellex, et idem postea adulter, omnis ordinis turpitudo es, et civilis belli memoria. Quid enim [hoc] gravius pati potuimus, quam quod te incolumem in hoc ordine vide[a]mus? 22. Desine bonos petulantissima consectari lingua: desine morbo procacitatis isto uti: desine unum quemque moribus tuis aestimare. His moribus amicum tibi facere non potes: videris velle inimicum habere. Finem dicendi faciam, patres conscripti. Saepe enim gravius vidi offendere animos auditorum eos, qui aliena flagitia aperte dixerunt, quam eos, qui commiserunt. Mihi quidem ratio habenda est, non quid Salustius merito debeat audire, sed [ut] ea dicam, si qua ego honeste effari possum.

282.

CICERONIS

CUIUS OLIM INSCRIPTA EST

NOMINE INDIGNA

AD POPULUM

ET

EQUITES ROMANOS

ANTEQUAM IRET IN EXSILIUM

ORATIO.

I. 1. Si quando inimicorum impetum propulsare ac propellere cupistis, defendite nunc universi unum, qui, ne omnes concideretis ardoreque flammae conflagraretis, mei capitis periculo non dubitavi providere. Nam, quem virtutis gloria cum summa laude ad caelum extulit, eumdem inimicorum invidia indignissime oppressum deprimit ad supplicium. Si liberûm conceptam dulcedinem animo inclusam continetis, nolite eo velle carere, qui carissimam vestram procreationem sibi esse duxit. 2. Est enim liberale officium, serere beneficium, ut metere possis fructum. Fidei conducit, in loco, debitum retribuere. Illic enim animi voluntas propensa comprobatur: hic memoria collaudatur. Itaque, si omnibus grave servitutis iugum esse debet in libertate educatis: sit is vestris animis acceptissimus, qui a vestro corpore iugum acerbissimum repulit servitutis. 3. Et, si maiores vestri eos imperatores, qui militum virtute hostium fregerunt furorem, iucundissimo fructu libertatis reconciliato, non solum statuis dignos putarunt, sed etiam aeterna triumphi laude decorarunt: tum vos eum consulem, qui non militum praesenti fortitudine, sed sua eximia animi virtute hostilem civium mentem senatus auctoritate vindicavit, existimate vobis retinendum in civitate esse. II. 4. Si, quae beneficia singulis civibus privatimque dantur, ea solent iis esse fructuosa, a quibus sunt profecta: iure et merito possum ego vos ad defensionem meae salutis adhortari, quos conservavi universos. Nam neque maius est, defendere unum, quam populum: neque verius, a singulis, quam ab omnibus repetere officii praemium et fructum: propterea quod in unius periculo saepe contentio parva est, ut levis sit labor defensori sustinendus: in reipublicae insidiis, quo firmius est quod oppugnatur, eo paratiores sunt inimici, ut iis sine magna sollicitudine, industria, virtute non queat resisti. 5. Et singulorum opes saepe sunt tenues, et infirmae ad gratiam referendam, ut opitulari bene merentibus non queant, si maxime cupiant: universorum auxilium eo plurimum prodest, quod firmioribus opibus est nixum. Iure igitur, quoniam et maior impensa in patriam officii facta est, quam in privata fit defensione, et plus a vobis praesidii, quam a ceteris opis ad salutem potest afferri: vos obtestor, quos mihi et debere et posse intelligo opitulari. 6. Non convenit enim, quum ego ad promerendum officium tam fuerim expeditus, vos ad referendam gratiam esse tardiores: ne, cuius amplitudinem ac gloriam laude atque honoribus amplificare debeatis, eius incolumitatem et salutem deserendam existimetis. III. Etenim errat, si quis arbitratur, M. Tullium idcirco in capitis periculum vocari, quod deliquerit aliquid, quod patriam laeserit, quod improbe vixerit. Non citatur reus audaciae: virtutis reus citatur. Non accusatur, quod rempublicam vi oppugnarit, sed quod homo novus perniciosum nobilium restinxerit furorem. Non obest mihi turpis et nocens, sed honestissime laudatissimeque acta vita. Non odio bonorum, sed invidia premor malorum. 7. Intelligunt homines, tot et tam praeclaris testimoniis monumentisque virtutis comparatis, M. Tullio, dum sit incolumis, fore voluptati. Idcirco vitam eripere cupiunt, ut cum spiritu sensum quoque adimant iucunditatis. Nonne igitur indignum est, eos praemiis meis invidere, qui virtute certare noluerunt? eos in contentionem honoris venire, qui officiis se superari aequissimo animo tulerunt? Si dulcis est gloria, consequere virtutem: noli abiicere labores, petere honorem: honorem dico? immo vero famam, fortunas, familiam, liberos, caput, corpus, ipsum denique sanguinem et animam. Cedo invitus de republica: cedo oppressus

de fortuna, de dignitate: discedo a republica victus audacia malorum. 8. Liceat manere, si non illum M. Tullium, custodem Urbis, defensorem omnium, patrem patriae, at certe reliquias Tullii: liceat in conspectu civium, in hac urbe, quam ex parricidarum faucibus eripuit, remanere, tecta omnium, fana deorum, universam videre periculo liberatam suo civitatem: liceat ex hac flamma evolare, praesertim qui illud impium incendium perditorum hominum lacrimis potius meis, quam sanguine vestro restingui malui. Neque enim peto, ut mihi detis vitam: sed datam repeto, ut reddatis. Si meministis, quod dedi, vos non debetis oblivisci, sed retribuere, quod debetis.

IV. 9. Vos, vos obtestor, dii immortales, qui meae menti lumina praetulistis, quum consensum exstinxi coniurationis, arcemque Urbis ab incendio ac flamma liberavi, liberosque vestros e gremio et complexu matrum ad caedem et cruorem non sum passus abstrahi. Num igitur potest fieri, a clientibus ut recipiar, quum, a quibus debeam retineri, reiicere instituant? Socii quo fugiant, quum aditus custodi patriae praeclusus sit? Quomodo spes salutis reliquis residebit, quum civibus praeclusa sit exspectatio incolumitatis? Pax et concordia extraneis gignetur, quum iam domesticis non insideat, sed publice providenti eripiatur? 10. Nam quid ego improborum facta renovem oratione, ut redintegratione illius coniurationis animos vulnerem vestros? Auxilium ab alienis efflagitabo, quum cives vestros deseratis? Sociorum invocem subsidium, quum a civibus interclusum sit praesidium? Quam colere gentem nunc instituam? utrum ut custos accipiar, an ut proditor excludar? Si ut conservator: vestra erit ignominia. Sin ut oppugnator: praecisa erunt omnia. Itaque quod putavi fore gaudium, id exstitit exitium. 11. Si, Quirites, eumdem in ceterorum periculis haberemus animum, quem in nostris difficultatibus, et pro innocentissimo quoque propugnare, et nocentissimum quemque oppugnare nobis utilissimum esse arbitraremur, et si cum optimi cuiusque rebus adversis nostram salutem, cum deterrimorum hominum secundis nostra pericula putaremus coniuncta: frequentes profecto talibus conatibus obviam ire niteremur: neque partim innocentia freti, partim nobilitate nixi, partim potentia ac multitudine amicorum fulti, quum perfacile existimaremus adversariorum vim ac factionem a nobis repelli posse, subito ipsi simili periculo circumventi, in nostro eventu aliorum reminiscentes casus, iure id nobis accidere nequidquam quereremur. V. 12. Quis enim est, Quirites, qui nunc, quum inimicorum nostrorum vim atque violentiam perspiciat, quique nostrûm ipsum periculosissimum casum recognoscat, qui non sibi ac suis diffidat fortunis? Quo enim se satis tutum arbitrabitur praesidio? Virtutis et gloriae? At ea nos ipsa hoc tempore oppugnant. Multitudine amicorum? Aperuerunt non fortes esse se amicos, si in eorum potestate nostra sita salus non est. Paucitate inimicorum? At id non in ipsius, sed in aliorum voluntate positum est. Nam non satis est, ne cui iniuriam facias, providere, si tamen sunt voluntarii inimici, qui tuis praemiis te oppugnent. 13. Atque quum haec omnia omnibus sint gravia atque acerba, tum vero nobis misera atque intoleranda, quorum et officia in rempublicam recentissima, et incommoda ob rempublicam frequentissima in familia versantur. Nunc si eadem conditio disceptationis proponetur, aequi auditores adhibebuntur, aures non obtusae criminatione, sed vacuae praebebuntur: qui sunt asseculi summum gradum honoris, non dispoliabuntur honore: qui sperant, facilius et proclivius ad laudem nobilitatis pervenient. Quamobrem nolo me duce supplicii vos ad fraudem deduci, ut ego ad pristinum statum recidam casus. Nunc igitur, si lingua est concertandum, innocentiae virtute fretus supero: si facta compensanda sunt, conferamus aequitatem: si violentiae impetu opprimimur, cedam pro omnibus tribunicio furori, quoniam laborem pro cunctis ferre consuevi. VI. 14. Si igitur aliquo tempore iis hominibus consuluistis, quorum animus est religionis pietate defunctus: debetis mihi quoque prospicere, qui numini deorum consecratum sartum tectum ab omni piaculo conservavi et, vos ut tutam tranquillamque fortunam traheretis, mea perfeci vigilantia. Nam me, quem paullo ante fortuna erexerat ad gloriam, virtus extulit ad laudem, populus tribuit honorem: eumdem tribuni furor exagitatus depulit ad calamitatem. Et quoniam animadvertistis, illam conspirationem conflatam ita esse restinctam, ut nulla scintilla compareat incendii, vos quoque tribuniciam sedate temeritatem; (qui nunc se mihi inimicum ostendit, se prius esse vestrum professus est inimicum;) ne rei crudelitas, experta in me, in vos convalescat, et calamitas remorata longius serpat atque progrediatur, praecavete. 15. Nunc vel solus delectus ad calamitatem, vel primus vocatus ad tale periculum, omnium animos iure debeo commovere. Omnia sunt immutata. Manus ad demonstrandam religantur iniuriam: lingua inciditur ad deplorandam calamitatem: animus praecluditur ad exponendam rei indignitatem. Humilitatem generis obiiciunt nobis, qui novam rationem suscitant, veteres maiorum obterunt laudes. Sed quid ego plura de illorum aut in me maledictis, aut in vos scelerate loquar factis? quorum cognita improbitas, me tacente, coarguitur turpitudine vitae, ut de iis non sit necesse inimicos praedicare, de quorum scelere ne amici quidem aut ipsi possunt negare. 16. Vos ego appello, quorum de me maxima est potestas. Apud vos loquor de mea calamitate, quos habui semper innocentiae et virtutis meae testes. VII. Igitur ex civitate bene meritus de republica civis exturbatur? innocens expellitur consularis homo? non facultatibus usus quondam minimis, amicorum multorum praesidio munitus, nunc partim ab invidis, partim ab inimicis circumventus eget indigne? Huic si opem non tuleritis in periculo capitis, vos, credo, retinebitis vestram libertatem? qui neque tanta valetis auctoritate, neque tantorum officiorum impensam egistis in patriam. Mihi credite, hoc in uno incommodum confirmatum multorum infirmabit incolumitatem: et si initio non erit refutatum, impune ad omnium perniciem convalescet. Proinde aut in meo periculo salutem integram praestate communem, aut in vestris hoc idem incommodum exspectate fortunis. 17. Nemo tam perdita auctoritate, tam facinorosa inventus est vita, qui, quum de scelere fateretur, non tamen sententiis prius iudicum convinceretur, quam supplicio addiceretur. Ego repente vi tribunicia correptus, non modo loquendi libere in iudicio, sed ne consistendi quidem in civitate habeo potestatem. Eiicior non solum sine teste, sine indice, sine crimine, sed sine etiam scelere, sine accusatore. 18. Hostibus in bello, qui dissident voluntate, dimicant armis, vitam quotidie oppugnant, in ipsa acie quum praeliantur, licet loqui, licet disputare: mihi in pace, civi, qui perditorum hominum fre-

gi furorem, pro fortunis meis apud vos loqui non licebit? Servi, qui ad supplicium caesi verberibus trahuntur, apud eos saepe disputant, quos necare voluerunt: ego consularis apud vos non loquar, quos conservavi? Tacebo, si necesse est: tacebo, inquam, animo aequo, quoniam virtus mea, me tacente, agit caussam meam. VIII. 19. Itaque ut ego in concione mea nihil ponam de rebus meis gestis, tamen in animis et memoria vestra largiter relinquam. Isti modo videant, qua ratione hanc inultam meam fugam ferre possint. Etenim si a me, ut isti existimant, Lentuli mortui sordes, si Catilinae notissimus furor, si amentia Cethegi, si luxuries ac stupra Cassii poenas repetunt: profecto istis hora nulla, eiecto Tullio, vacua periculo aut periculi exspectatione relinquetur. Itaque illi in dies non meis insidiis, quae nullae a me parantur, sed suorum scelerum conscientia cruciati, mihi absenti et populo Romano poenas dabunt. 20. Quas ob res ego inimicorum amentiae cupiditatique paucorum, omnium salutis caussa, decedam: neque eo deducam aut progredi patiar, ut opera mea manus inter vos conseratis, caedesque civium inter se fiat: multoque potius ipse patria liberisque meis carebo, quam, propter unum me, vos de fortunis vestris reique publicae dimicetis. Sic enim ab initio fui animatus, ut non magis me mea caussa putarem esse natum, quam reipublicae procreatum. 21. Sed illud queror, (quod non iam ad unius perniciem, sed ad universorum instruitur calamitatem,) conqueri, commiserari, dicere, expurgare, suspicionem dimovere, crimen diluere non licere: ore oppresso cervices esse praebendas: quae tamen omnia iam non sunt tam calamitosa, quod mihi sunt subeunda, quam perniciosa, quod in rempublicam sunt introducta. IX. Quamobrem statutum est atque decretum, in his temporibus civitatis omnia perpeti, quae volet furor libidinosus. Vim volunt afferre? praesto sum. Eiicere volunt? exeo indicta caussa. Nolunt audire? caussam non dico. Aliud quippiam conantur? agant: nihil duri, nihil acerbi mihi erit, quod rempublicam tutabitur. Non enim illis victus cedo, sed incolumibus vobis me condono. 22. Neque enim mors miseranda est, quae ob rempublicam capitur: neque exsilium turpe, quod virtute suscipitur: quum praesertim nonnullam hae poenae habeant in se consolationem. Nam vitam si eripiunt, non adiment gloriam immortalem. Si exsilio mulctabunt corpus, non animum a republica removebunt. Nam, ubicumque ero, hoc cogitabo, haec semper cura mea erit: meque vobis ereptum, non a vobis repudiatum existimabo. 23. Illud ab universis postulo petoque, si, dum in civitate manere licitum est, nemini iniuste periculum creavi, nemini innocenti fui calamitati, si omnibus auxilio praesidioque esse consuevi, plurimosque in hac civitate sum tutatus: uti vos liberos meos in vestram fidem recipiatis, eosque defendatis, neve inimicos meos in familiam nostram longius progredi patiamini: utique, sive hinc abiero, sive ero hic oppressus, ea maneat opinio et existimatio, quae virtute parta, non quae infelicitate illata est. X. 24. Nunc ego te, Iuppiter Optime Maxime, cuius nutu ac ditione sola terrarum gubernantur, teque, particeps connubii, socia regni, regina Iuno, teque, Tritonia, armipotens Gorgophora Pallas Minerva, cetérique dii deaeque immortales, qui excellenti tumulo civitatis sedem Capitolii in saxo incolitis constitutam, ut non solum cunctam intueri, sed etiam tueri possitis civitatem: a quorum ego quondam altaribus impiam manum civium removi: a quorum templis meo periculo funestam facem repuli, ne illustrissimum orbis terrarum monumentum cum principe omnium terrarum occideret civitate: teque, Iuppiter Stator, quem vere huius imperii statorem maiores nostri nominaverunt: cuius in templo hostilem impetum Catilinae repuli a muris: cuius templum a Romulo victis Sabinis in Palatii radice cum Victoria est collocatum: oro atque obsecro, ferte opem pariter reipublicae cunctaeque civitati meisque fortunis: resistite tribunicio furori: favete innocentiae, subvenite solitudini, miseremini senectutis: nolite eum supplicem a vobis absterrere et excludere, qui in suo magistratu funestam facem a vestris repulit templis. 25. Si C. Mario auxilio fuistis, quod in clivo Capitolino improborum civium caedem fecerat; si P. Scipioni, quod Hannibalis furibundam mentem a vestris repulit templis, si denique Cn. Pompeio, quod terra marique hostes reddidit pacatos: sic nunc in meis calamitatibus aliquam ferte opem divinam, ut saepe multorum in periculis fecistis; sic nunc in meis miseriis divinum aliquod auxilium et numen ostendite. XI. 26. Deinde vos, quorum potestas proxime ad deorum immortalium numen accedit, oro atque obsecro, quibus singillatim saepe supplex ad pedes iacui, ut eum, quem singuli stratum atque abiectum sublevatis, nunc universi conservatum velitis. Si neminem umquam vestrûm laesi, si nemini innocenti obfui, si etiam e contrario, ut quisque auxilium meum desideravit, opem ferre non dubitavi: si denique, quaecumque administravi, ex vestra auctoritate et patrum conscriptorum voluntate feci: si malui inimicorum cupiditati, quam reipublicae et legitimae auctoritati poenas sufferre: ut existimetis, ex illo crudelissimo inimicorum impetu ereptum, in antiquum statum dignitatis restitui convenire. 27. Sed quoniam neque mihi libere loquendi, neque vobis clementer audiendi, neque omnino iudicandi, paucorum furore et audacia, facta est potestas: sed oppressa est respublica armis, metu debilitata servili, uti liberum spiritum ducendi nullam habeat potestatem: cedam inermis armatis, innocens nocentibus, privatus furibundo magistratui. Neque enim Q. Metellus quidquam de virtute sua detraxit, quod cessit L. Saturnino furenti: neque C. Cotta, quod Q. Vario tribuno plebis, inferiore genere orto, cedendum putavit: neque C. Marius: qui quantas res gesserit, vestra vobis libertas indicio esse poterit: neque vero M. Tullius suum animum vestra abalienavit potestate, quum praecipuum vobis obsidem sui animi vestram reliquerit libertatem. 28. Quamobrem testor deos deasque omnes immortales, vestrasque maxime mentes, me non vitae turpitudine, non pro magnitudine scelerum, non propter reliquae aetatis infamiam poenas iure et lege persolvere: sed propter virtutis invidiam, propter iucundissimam ingenii laudem, propter magnitudinem rerum gestarum crudelissime civitate privari. Quod si idem accidit Q. Caepioni, si Mancino, si Rutilio; mihi quoque hoc accidisse non magno opere erit mirandum, quum praesertim non generis antiquitate, sed virtutis ornamentis summam laudem sim consecutus.

XII. 29. Nunc ego vos, equites Romani, obtestor, quorum virtute nomen Romanum victoriam cum laude possidet coniunctam, quorum factis gloriantur cives, laetantur socii, gemunt hostes: ut, si erga vos omni tempore optime fui animatus, si mea pericula neglexi, dum timorem a patria propulsarem: si aeque liberis vestris prospexi, ac vos parentibus consuestis: ut

nunc me velitis, vestris opibus defensum, incolumem in hac civitate retinere: quae quum a scelerata coniuratione esset incensa, meo ductu ac labore restincta est: nec patiamini me, a liberis meis abstractum, a coniuge abreptum, ab aris focisque innocentem proiectum, vitam degere in exsilio, miserrimi mortalis casum subire. 30. Proiicitur Tullius in exsilium. At a quo? nimirum innocens ab inimico, religiosus a scelerato, benevolus huic civitati ab hoste. O misera vitae ratio, quae tamdiu resides in voluptate, quamdiu fortunae poscit libido! Egone inimicus huic civitati? quamobrem? quia inimicos necavi. Egone hostis? quid ita? quia hostes interfeci. En conditionem huius temporis! antea gloria et laude dignissimi ducebantur, qui haec perfecerunt: nunc scelerati et parricidae esse dicuntur, qui haec administrarunt. Sint sane scelerati: superet istorum victoria, si modo victoria appellanda est, in qua civitatis inest luctus: habeant hanc palmam ex innocentis cruore: tantum a vobis illud, equites Romani, peto et rogo, ut, quem saepenumero vestra laude cohonestastis, eumdem in dubiis vitae periculis vestra virtute conservetis.

283.

INCERTI AUCTORIS
CONSOLATIO.

I. 1. Quamquam recentibus morbis medicinam adhibere vetant sapientes, nihilque adversi hominibus accidere solet in vita, quod aut improvisum aut inexspectatum videatur: conemur tamen, si qua ratione possumus, mederi nobismetipsis et domesticae subvenire calamitati. Si enim, quoties usuvenit, consuluimus ceteris, cur non aliquando nobis ipsis? et, si mala, quae nec vitari nec averti humanis viribus possunt, pertulimus toleranter, cur non ea, si possumus, ratione leviora faciamus? praesertim quum ad aegritudines et molestias depellendas eo acrius incumbere homines debeant, quo melius est, sine cura vivere, quam, curis et angoribus oppressum ac circumventum humanam conditionem, satis per se miseram, aliis etiam incommodis efficere miseriorem. 2. Quid porro praestantius, quid utilius est, quam, quum corpore valeas, curare, ut etiam animo valere possis? siquidem corpus animi gubernaculo, animus autem ministerio corporis indiget. At neque animus aeger bene gubernabit, nec affectum corpus animi recte parebit imperio. II. 3. Quamobrem prudenter a doctis et sapientibus viris et cogitatum et factum est, qui de luctu minuendo ante nos scripserunt: quorum exstant satis multa, sane sapienter litteris mandata, in primisque a Theophrasto, Xenocrate et Crantore: quorum libros quum saepe animi caussa sumpserimus in manus, admirati eorum saluberrimis praeceptis refertam et conditam eloquentiam, tum proxime legimus necessario. 4. Casus enim ereptae nobis filiae, quam in oculis ferebamus, eximiis et virtutis et prudentiae laudibus praestantem, ita nos vel perculit vel afflixit, ut ab iis opem ad leniendum et mitigandum dolorem petere coacti simus, quorum maxime doctrina atque auctoritate antea movebamur. Itaque multa, quae ab illis vel acute cogitata, vel eleganter enuntiata sunt, ad dolorem nostrum abstergendum colligemus; ut, si minus ceteros in tanto maerore delectare poterimus, quod alias et dicendo et scribendo efficere conati sumus et fortasse interdum praestitimus, saltem nobis ipsis medeamur. 5. Sed nos etiam in hoc fortiores erimus, quam ceteri, quibus difficile non fuit, quum doloris expertes ipsi essent, alios consolari et a maerore abducere: nos autem dolore afflicti, consolationem a nobis petentes, nosmetipsos in dolore vincemus, ac naturae quamdam quasi vim afferemus. Quae utinam tanti sit, ut ceteros quoque in pari fortuna doceat adversos casus patienter ferre: qui quo saepius contingunt, eo propiores hominibus putandi sunt, quasique in ipsa humana natura innati atque insiti, ideoque levius ferendi. Qui enim hominem se esse agnoscit, hominisque nomen sibi vindicat, cur ea, quae hominis maxime propria sunt, recusare ac reiicere audeat? Quod simul ut fecisset, et imprudens et iniustus merito haberetur. 6. Atque hic locus a Theophrasto egregie tractatus et perpolitus est: itemque a Xenocrate: quorum uterque eos, qui communes casus recusant, imprudentiae atque iniustitiae condemnat: alter etiam diis ipsis adversos non dubitat appellare. Quod etiam gravius crimen est, ac vix in homine tolerabile: qui, quum omnia diis immortalibus accepta referre debeat, quorum ope vivit, intelligit, agit; si eorum voluntati repugnet, cum diis gigantum more bellare videbitur. III. 7. Haec autem perite, ut dixi, a multis tractata sunt. Sed ego Crantorem sequor: cuius legi brevem illum quidem, sed vere aureum et, ut Panaetio placuit, ad verbum ediscendum de luctu librum, quo acute universam doloris medicinam complexus est. Sed humanae naturae incommoda ita diligenter et accurate expressit, ut, quasi luendorum scelerum caussa nasci homines et in hanc lucem ingredi, possis agnoscere. 8. Fac enim, nasci hominem et in lucem edi: continuo senties, non rerum humanarum dominum et gubernatorem exortum, sed verius miseriarum servum atque incommodorum. Nam infantiam et pueritiam vagitus, lacrimae, imbecillitas, nullus nec rationis nec corporis usus, dolores molestiaeque quam plurimae amplectuntur. Adolescentiam ardor quidam excipit aetatis, nec prudentiae nec iudicii compos: rerum utilium ac laudabilium contemptio: voluptatis et saepe turpitudinis appetitio: veri boni ignoratio: in pares ferocia, in superiores superbia, in infimos arrogantia. 9. Ex his contentiones, rixae, contumeliae, assiduus denique molestiarum concursus exsistit: ex rebus honestis contemptis infelicitas et infamia: ex turpibus curiose arreptis et conquisitis luctus, morbi, perpetuum denique sui ipsius odium, ex cognita rerum turpium mercede conflatum. 10. Adde insanas pecuniarum largitiones, nullam futuri temporis curam, non inopiae, non liberorum, non uxoris, non posterorum, non familiae. Quae si quis aetatis potius vitia, quam naturae miserias velit appellare: quamquam nominis quaestionem inducat, non tamen ipsas ab homine miserias atque incommoda removebit. 11. Nec vero audiendus erit, qui haec ab humanae naturae miseriis separanda putet, quod non in natura insita sint, sed unius vel aliquorum hominum errores videantur: totius autem naturae illa esse affirmet, quae a nullo prorsus homine seiungi possunt. Quasi vero humanum non sit irasci, quod multi non irascantur, aut non humanum loqui

et societatem coire, quod multi reperiantur, qui nihil difficilius faciant, quam cum hominibus congredi aut sermonem cum aliquo conferre. IV. 12. Vere autem humanae miseriae sunt, quod, etsi non omnes in uno, certe omnes in omnibus, et aliqua in multis, et multae saepe in uno agnoscuntur. Iam, constantis aetatis quot quantaeque miseriae sint, non difficile est intelligere, at difficillimum enumerare. Haec enim ex omnibus hominis aetatibus in perturbationes animi, in pericula capitis, famae, fortunarum una maxime incurrit. 13. Sicut enim ceterarum omnium aetatum ad res negotiaque, tum privata, tum publica peragenda, aptissima est maximeque idonea: ita etiam una, prae ceteris omnibus, difficultatum miseriarumque omnium, quae ex publica privataque administratione oriuntur, particeps et socia est. Haec privata amicorum negotia procurat, haec publica sustinet munera: haec gloriam et commodum ex rebus feliciter evenientibus, haec aerumnas et molestias ex adversis experitur. Huic bonorum civium propugnatio, huic malorum accusatio proposita est: huic invidia et aemulatio a bonis imminent, a malis pericula et insidiae intenduntur: aetas numquam sibi ipsi non infesta, numquam pacata; semper laboriosa, semper anxia et sollicita. Quae si non aliquos interdum vel utilitatis, vel voluptatis fructus ex assiduo labore perciperet, se ipsam profecto regere ac tueri non posset. 14. Sed miseriarum numerus multo maior est: magnitudo autem tanta, ut neminem a publicis procurationibus non avertere ac deterrere possit. Illustre praebuit exemplum universae civitati calamitas nostra, quam ex parta civium salute, ex defensis aris ac focis, ex proditoribus a reipublicae ac populi Romani cervicibus depulsis contraximus. Sed nostra fuerit aerumna: civibus contigerit salus et quies: quam etiam, vita ipsa profundenda, si opus fuisset, libentissime redemissemus. 15. Nihil necesse est mihi de me ipso praedicare. Sed tamen verissime affirmare possum, eos demum annos me vere vixisse, quos in praeclaro aliquo patriae vel commodo vel ornamento consumpsi. Ac, si longius mihi vitam producere liceret, non me alia caussa ad diutius vivendum, quam publicae utilitatis studium curaque adduceret: quae una cogitatio in homine gloriosa et laudabilis est maxime. V. 16. Nunc, quae extrema de aetatibus superest, quid ego de senectutis incommodis ac miseriis loquar? quas plurimas esse et gravissimas, et nomen ipsum languoris calamitatisque plenissimum indicat et aspectus ipse senum hominum patefacit. Quid est enim aliud senem videre trementem, incurvum, canum, imbecillum, infirmum, quam cernere morientem vivum aut viventem mortuum? Ac, si nonnullis visum est, magnam esse senilis aetatis consolationem prudentiam, usu rerum quaesitam, quae illius aetatis propria est; eosdem illos fateri oportet, ex eo ipso fonte manare etiam ad senes non minimum doloris atque molestiae. 17. Qui enim se prudentem rerumque agendarum peritum agnoscit, cur non doleat, quae optime intelligit, prae aetatis vitio optime etiam perficere non posse? et, si patriam diligit, cur non angatur, quod, quam consilio iuvat, opera etiam iuvare non possit? eoque maior prudentium dolor est, quod optimorum consiliorum fructum nulla alia ratione percipi posse, quam si optime ad exitum perducantur, intelligunt, quod, nisi vir optimus patriaeque amantissimus ad agendum accedat, prorsus inania sint futura. VI. 18. De aetatibus satis mihi videor dixisse. Quid iam de generibus hominum loquar? aut numquid principes viros et medios et infimos aeque miseros esse negare possum? Reges ipsi quam miseri sint, quantoque opere sollicitudini, timori atque insidiis propositi, satis ostendit Dionysius, quum imminente capiti gladio Damoclem fortunae suae felicitatem voluit experiri. Nec mirum, quum iis bellorum calamitates, agrorum vastationes, populorum caedes, urbium exitia immineant. 19. Quae quum eveniunt, qui victoria potitur, aliquid et ad gloriam, et ad imperium semper acquirit: sed tanta praeterea rerum amissio tantusque sumptus consequitur, ut magni constet victoria ac plerumque praestiterit, numquam arma sumpsisse. Sin profligatio exercitus aut clades aliqua contingit, nihil eo statu miserius ne cogitari quidem potest: si quidem captivitati, inopiae, luctui, contemptui coniunctus est. 20. Sed fac, regem esse a bellorum impetu et a castrorum pulvere remotum, sua pacate possidentem, nulla hostium incursione vexatum: num idcirco tutior, a miseriis securior? Quin immo, ut otium humana natura non fert, ipse sibi molestiam ac sollicitudinem exhibebit. Nam aut de augendis vectigalibus, aut de producendis finibus, deque urbibus ad imperium acquirendis, aut de iungendis cum potentioribus propinquitatibus atque amicitiis cogitabit. Quae qui animo agitat, nec a molestia liber est, nec alios securos ac quietos esse sinit. 21. De avaritia vero, maxima animorum peste, nolim hoc loco pluribus disputare: quae in deside atque otiosa mente quam maxime exoritur. Eaque erectiores animos, et altiores dignitatis gradus maxime sollicitat. Huic generi infimum hominum genus opponitur: quod, ut nomine abiectissimum, sic re quoque omnibus calamitatibus atque angoribus est propositum. Huic inopia, fames, contumelia, iniuriae, tributorum solutio, militiae incommoda, misera denique omnia perferenda sunt: eoque miserius est, quod ceteris omnibus, quum adversa fortuna premuntur, permulta tamen suppetunt, e quibus consolationem dolorisque levationem petunt. 22. At infimam plebem natura ipsa fatali quadam necessitate tam abiecto tamque imo loco collocavit, ut, omnibus aerumnis subiecta, nulla propemodum ratione erigi aut sublevari possit. Ne mediocris quidem hominum conditio miseriarum expers esse cognoscitur. Nam inter summum et infimum interiecta alteri paret, alterum patitur. Cui si imperare posset, certe longius a miseria distaret. Sed quia neque dignitate praestat, nec summos viribus adaequat, suo statu contenta esse cogitur. Itaque multis in civitate perfungitur incommodis, non illis quidem parum reipublicae fructuosis aut valde ad ferendum gravibus atque asperis: sed quae tamen animum sollicitent et humanas miserias augeant.

VII. 23. Haec longiori oratione persequi non est praesentis instituti: ante oculos omnia sunt et nobis praecipue re ipsa perspecta et cognita. Nec vero alia est feminarum conditio. Aut enim iisdem aut parum certe diversis et molestiis et angoribus vexantur: nam et iisdem morbis, quibus viri, et iisdem animi perturbationibus mentisque erroribus obiiciuntur. 24. Eoque miserior illarum status est, quo mollior natura et ad propulsanda incommoda calamitatesque perferendas infirmior. Easdem, quas viri ex parentum, fratrum, sororum, affinium interitu, molestias et dolores hauriunt: maritos saepe fatuos, parum de re domestica sollicitos, pecuniam profundentes nanciscuntur. 25. Ex quo paupertas et luctus. Quibus malis eo premuntur gravius, quod non, ut homines, indagare

possunt, qua maxime ratione medeantur incommodis rebusque suis consulant. Quantum Tullia mea ex patris exsilio doloris, quantum ex maritorum aerumnis et difficultatibus luctus molestiaeque percepit! Et quamvis optanda etiam minime pauca in vita viderit; malorum tamen paucorum sensus, vel doctissimis hominibus iudicantibus, ita acerbus est, ut bonis vel plurimis et maximis aequetur, interdum etiam praeferatur. Permulta praeterea in hoc genere sunt, quae reticere praestat, quam edere. 26. Sed magna certe vel hoc uno nomine feminarum miseria est, quod, quamdiu vivunt, parere semper coguntur: aut enim innuptae parentibus et affinibus, aut nuptae maritis parent et serviunt. Sic, quo minus liberae, eo magis miserae, nec umquam liberae, nisi e vita profectae. Ergo mortuae beatae censendae erunt. Nec sane video, quid aptius dici possit. Sed, ut ad nos ipsos redeamus: cui uxor contingit, is praeter communes omnium calamitates praecipuo etiam miseriae genere premitur, quod non solum suis, sed etiam domesticis uxoris et familiae molestiis curisque vexatur. Neque enim ab ea, quicum arctissimo matrimonii vinculo conglutinatus est, aut mente aut cogitatione seiunctus esse potest. 27. Itaque tot vexatus calamitatibus tantisque miseriis circumclusus hominis animus quid egregium aut eximium suscipere aut cogitare potest? Mirum, ni sese abiiciat, ac veluti desperatione perculsus humi iaceat. VIII. 28. Redeo igitur ad illud, quod initio dixi, neminem esse, qui spiritum ducat, non miserum, neminem vere felicem. Parumque sapiunt ii, qui hominem luendorum scelerum caussa natum felicem aut beatum audent nominare. Nostra enim, quae dicitur vita, mors est, nec umquam vivit animus, nisi, compage solutus corporis, liber aeternitate potiatur. 29. Itaque mortem in beneficii loco tributam a diis immortalibus iis, quos maxime dilexerunt, traditum est: ut, quum, Herodoto auctore, Argia sacerdos, quod optimum filiis esset, a dea precata, eos reperit mortuos; mortem autem, tamquam optimam, illis esse concessam. Credamus sane Apollini Delphico, qui exoratus a Trophonio et Agamede, a quibus templum magnifice Apollini exaedificatum Delphis erat, ut, quod esset optimum homini, tribueret: post diem tertium exanimes sunt inventi. 30. Quo munere indicavit deus, et deus is, cui divinationis partes a reliquis diis sunt relictae, mortem homini omnium rerum esse optimam. Itaque excutiatur iam et evellatur funditus falsa illa multorum opinio, malam esse mortem: quandoquidem, vel deorum iudicio, non modo mala non est, sed omnium rerum optima et omnium munerum, quae humano generi dari possunt, praestantissima. 31. Praeclare: nam et miseriarum omnium, quas viventes pertulimus, finis est in morte, et vitatio futurarum, in quas progredientes in vita incurrunt. Docemur enim exemplis, e propagatione vitae permultos optimos et fortissimos cives incredibiles hausisse calamitates. Immerentes, dixerit aliquis; ergo non sunt in miseriis ponendae. Nihil enim miserum, quod non culpa contractum. De hoc alias viderimus: sed calamitates certe fuerunt, quarum etiam unica cogitatio, quae praetervolat et effugit, non modo sensus, qui corpori firmius inhaeret, acerbitatis habet plurimum. 32. Ex quo vere colligi potest, sapienter fecisse Thraces, qui, si Herodoto credimus, nascentibus liberis lugere, morientibus laetari solebant. Exitum videlicet vitae, ut miseriarum finem et quietis portum, probabant: vitae initium, ut ingressum ad molestias et dolores, inviti videbant. IX. 33. Si ergo nascimur miseri, morimur beati: quis in hanc lucem edi velit, ut miseriis opprimatur? quis non potius mori, ut beatam vitam acquirat? et, si hoc nobismet ipsis, ut optimum, vellemus; cur liberis et affinibus diversum? An melius nobis, quam iis, quos summe diligimus, esse velimus, aut potius beate nobis, misere ipsis et infeliciter? Hoc certe nullo modo. 34. Quamobrem amanda mors semper omnibus, carissimis etiam optanda. Ac, si quibus mori praestat, quam vivere, iis praecipue, quos et acta cum virtute vita claros effecit, et mors, satis diuturna vita perfunctos, molestia afficere non potest. 35. Nasci vero, non intelligo, quibus expediat. Nam in aerumnas miseriasque ingredientes quid gratum, quid hilare aspicimus? qua re potius non offendimur? quod primus ille nascentium infantium vagitus et eiulatus satis declarat. Tributus enim est ab optima parente natura, quae nihil inane solet efferre, ac potius iis rebus, quas efficit, admiranda semper edit vel pietatis vel iustitiae vel prudentiae documenta. 36. Ex quo intelligi licet, non nasci longe optimum esse, nec in hos scopulos incidere vitae: proximum autem, si natus sis, quam primum mori, et tamquam ex incendio effugere fortunae. Sileni quae fertur fabula, si gravioribus ludicra interdum admiscere liceat, idem certe confirmat: qui, captus a Mida, missionem doctrina redemit. Docuit autem regem, numquam nasci optimum esse, sed celeritatem mortis proxime accedere. Idemque Euripidis testimonio, poetae sapientissimi, comprobatur. 37. Sed Crantor noster patri, filii mortem aegerrime ferenti, responsum ait datum esse in Psychomantio, filio suo bene beateque esse, utiliusque futurum fuisse, si etiam pater pari ratione fatis concessisset. Quamobrem, si dolorum finem mors affert, si securioris et melioris initium vitae; si futura mala avertit; si medetur praesentibus; si nos ex plurimis vel morborum vel molestiarum vel acerbitatum periculis educit: cur eam tanto opere accusare aut dolorem ex ea derivare velimus, ex qua potius consolationem et laetitiam haurire fas esset? Nisi si, quod mortem subsequitur, nos fortasse sollicitos habet. 38. De quo libet pauca dicere, ne hic unus ad molestiam doloremque alendum angulus relinquatur: qui profecto insipientibus obiiciendus non est, nec in tanto argumentorum acervo, quibus mortem ipsam nobis obstringere conamur, committendum, ut hoc uno nomine minus nobis debere videatur. Et quamquam haec futuri post mortem temporis cura hominis propria non sit, sed diis immortalibus potius relinquenda, quorum nos vel liberalitati vel sapientiae permittere fas piumque esset: (qui enim nascentium curam suscipiunt, qui viventes protegunt, alunt, tuentur, fovent, cur morientes deserant?) tamen aliquid etiam modeste de iis exquirere, non est inutile. Necesse est autem, sit alterum de duobus, ut aut sensus penitus omnes mors auferat, aut in alium quemdam locum ex his locis morte migretur. X. 39. Quod si morte sensus exstinguitur, obitusque noster ei somno similis est, qui nonnumquam etiam sine visis somniorum placatissimam quietem affert; quid lucri est emori? aut quod omnino tempus reperiri potest, quod ei tempori anteponatur, cui similis futura est perpetuitas omnis consequentis aetatis? Sin migrationem malimus esse mortem in eas oras, quas e vita profecti incolunt: quid optabilius, quam ad eos proficisci, quos mortuos vivens dilexeris; et cum iis perpetua vita perfrui, qui, ut nos in

laude viveremus et libenter moreremur, suis et praeceptis et exemplis tanto opere laborarunt? 40. Mihi certe nihil videtur evenire posse gratius, quam, si mors aditum ad alia loca patefaciat, ad eos venire et cum iis esse, quos et maxime dilexi, et numquam non diligere ac laudare possum. Ad meos autem et affines et amicos ut pervenero, quanto opere laetabor! Quae iucundior collocutio, qui suavior vel congressus vel complexus? O vitam vere *vitalem*, ut ait Ennius, omnibus bonis ac gaudiis circumfluentem: sed beatam etiam mortem, quae ad beatissimam vitam aditum aperiat. Me quidem, etsi dolore vehementer perculsum et afflictum, his tamen monitis et praeceptis non mediocriter allevari sentio. 41. Itaque neminem puto fore, quem non rationes, a nobis tam studiose e sapientum libris collectae, iuvent ac delectent: eoque magis, quo leviores erunt aliorum dolores, quam hic, quo nos tanto opere vexati sumus. Nam si amor, si pietas filiae, si virtus, si gravitas, si constantia, si cetera, quae vix in feminis spectari, nedum requiri solent, consideranda sint: tanta facta iactura, gravissime dolere debuimus. Sed vincat dolorem consolatio: nec iam, quid amiserimus, sed, quatenus mortalem filiam lugere deceat, cogitemus. Hoc nos in maerore nostro: quod certe fortis est aegroti, non solum accipere, sed etiam exquirere medicinam. XI. 42. At, si quis erit, quem dolor a ratione averterit, cui non satis firma videantur ea, quae iam dicta sunt: is se hominem esse meminerit; nihil autem humanius esse morte, ut, si mors ab ipso divelli atque auferri posset, diis propior habendus esset, quam hominibus, nec omni ex parte hominis nomen ipsi congrueret, quia communi et praecipua hominis conditione non uteretur. Praeterea lacrimis nihil profici, quae si quid adiumenti afferre possent, non solum effundendae, sed studiose conquirendae viderentur. XII. 43. Denique, non solum iniuste, sed etiam turpissime agere, qui immodice doleat. Turpitudo enim peior est dolore: siquidem dolor homini a natura insitus est, nihilque habet infamiae. Turpitudo autem idcirco vituperanda, quod aliquid semper indecorum continet, culpa contractum. At omnis immodicus dolor turpis est et a viro alienus: quandoquidem, ut immodice praeterque rationem doleas, sponte efficis. Ex quo culpa exoritur: quae homini maxime fugienda vitandaque est, ne cogitationibus mollissimis, quales interdum perdite amantes suscipere solent, nimium perturbemur et effeminemur. 44. Quin potius nos ad Homerica praecepta referamus:

Corde age sis firmo, nec te submitte dolori:
namque aliquid gravius peiusque aliquando tulisti.

Nemo videlicet suorum funera experitur, cui non adversa multa antea contigerint; ita variis omni ex parte incommodis humana natura concluditur. Cur igitur graviora, vel certe aeque gravia fortiter passus, quum maxime occalluisse et ad dolorem novum obduruisse deberet, despondeat animum, seque maerori tradat? Quod etiam iniustum esse, paullo ante dicebamus. Natura enim usuram nobis vitae dedit, tamquam pecuniae, nulla praefinita die. Quod si, quum libet, sua repetit, ea conditione commodata, ut restituenda sint, cur accusatur? aut, cur non potius naturae gratias agis, quod, quum citius potuisset, tardius repetierit, quam, quod aliquando repetierit, iniusta querela insequeris? 45. Certum est enim, non habitandi locum, sed commorandi deversorium nobis esse concessum: e quo quum migramus, alacres tamquam ex hospitio miseriarum atque incommodorum plenissimo egredi debemus, ac laetissimo animo ad futuram vitam tamquam ad patriam evolare. Quod sapientes re ipsa praestitisse memorantur. Profecto enim, si quid est, quod morientes perturbet, aut morientium affines habeat sollicitos, id totum aut ex falsa quadam opinione oritur, quod vitae huius usum nimis utilem ac iucundum arbitremur, aut ex nimio in nosmetipsos amore caritateque provenit. Sed opinionem illam, quam rationes adeo firmae convellunt, libenter deponere debemus; ab hoc vero amore nimio tanto libentius abhorrere, quanto indecentius est, vitae munere perfunctos velle etiam in vita diis invitis commorari communemque omnium, qui ante nos e vita discesserunt, conditionem recusare; demum tanta esse mollitie tantaque impudentia, ut ne in morte quidem confirmemur ac resipiscamus. XIII. 46. Quod si nostrorum mortem dolemus, cogitemus aliquando, moriendum ipsis fuisse: mortem autem incertam esse, nec in hominis arbitrio positam, sed e deorum voluntate pendere: quos vero lugemus, eos quoque suorum mortem vidisse patienterque tulisse: ideoque suo exemplo, quid nos facere velint, praecipere: denique, id quod ad consolandum maximum ac firmissimum est, non eos nobis penitus ereptos esse nec prorsus amissos, sed ad praefinitum tempus a nostris oculis nostraque consuetudine remotos. 47. Itaque, quum ad eum vitae terminum, quem natura praescripsit, nos quoque pervenerimus, statim eorum consuetudinem regustabimus et ad suavissimam vel consuetudinem vel convictum redibimus. Mortem suis acerbam amaramque in moriendo esse, nonnulli existimant, atque ideo fortasse perturbantur; quod me quidem, sublatis gravioribus dolendi caussis, quas iam superiori disputatione reiecimus, minime angit. Ipse enim discessus animi a corpore vel cum nullo, vel certe cum modico dolore fit, et interdum sine sensu: nonnumquam etiam, si recte sapimus, cum voluptate. 48. Sed quidquid sit, totum hoc ita leve est, qualia sunt ea, quae puncto temporis fiunt. Nec, si mors paullo longior alicui contingat, desperandum est de deorum naturaeque benignitate, quin eo quoque tempore properantem e vita discedere foveant atque allevent. Cuius rei in morientibus saepissime signa minime dubia cernuntur: quum, velut e somno exciti, quo tempore extremum spiritum edituri sunt, ita gaudentes et alacres aspiciunt, ut libentissime iudices e vita proficisci. 49. Quamobrem ne haec quidem ullam aequam doloris afferre caussam possunt; qui certe comprimendus ac minuendus est, quod, etiam si nolis, tempore tamen ipso extenuatur et evanescit: non, quod minuendi doloris vis in ipsa die posita sit, sed quod usus ipse cogitatioque diuturni temporis doceat, nihil esse in morte mali, ideoque leviter et patienter ferendam.

XIV. 50. Sed turpe stultumque est homini, tanta tamque varia rerum cognitione instructo, non a se ipso potius mature, quam sero ab usu et cogitatione doloris remedia exspectare: quae tam firma sunt, ut neminem fore putem, quem non vehementer non iuvent solum, sed etiam permoveant. Mihi vero eo magis necessaria fuerunt, quo turpius visum esset, me, qui ceteros constantissime consolatus essem, in meo dolore iacere: voxque illa exaudiri, et fortasse non immerito, potuisset, *Hiccine ille* Cicero,

— *cúius ob os Graii óra obvertebánt sua!*

Sed nos philosophia adversus omnes vel temporum vel fortunae vel naturae insidias munivit: quae ita

fortis est, ut nullius iniuriae impetum extimescat: ita lenis et suavis, ut omnes acerbitates facile mitiget ac molliat: ita demum utilis et fructuosa, ut totam se ad humanas utilitates liberalissime porrigat atque explicet. 51. Nec vero secus debet. Quae enim humanarum miseriarum cumulum optime norit et acutissime perspiciat, si eas patiatur manare longius, neque homini, maerore confecto, consilio praesidioque suo praesto sit: quid illo miserius? quid vita nostra laboriosius aut taetrius? aut quid prodesset, aspectum a natura ad supera erectum accepisse, ut caelum contemplari, ut deorum maiestatem cogitare, aut a diis immortalibus mentem et rationem, ut utilia cognoscere, honesta a turpibus secernere, aequa amplecti, ab iniquis abstinere possemus, voce denique ipsa et oratione frui, quae nullis animantibus concessa est, quaque ceteris omnibus, quae sub caelo sunt, viventium naturis antecellimus? inania haec videri possent, si tam multis ex adverso miseriis oppressa hominis natura neque se ad caelestia erigere, nec tantis bonis, quibus maiora nulla esse potuerunt, uti posset. 52. Sed profecto, ut contra serpentium virus pharmacorum genera multa, contra inopiae calamitatem sollertia et industria, contra turpitudinis voluptatem pudor et verecundia; sic contra doloris morsum philosophia nobis data est deorum immortalium concessu atque munere. Quam ut nemo satis pro dignitate laudare queat, sic quam plurimi mentis tranquillitatem, animi moderationem, in voluptates imperium, in acerba omnia summam quamdam vim ac fortitudinem illi uni acceptam referant necesse est. Neque nos aut in exsilio patientes, aut in honorum cursu temperantes fuissemus, aut nunc in tanto maerore sapienter et fortiter versaremur, nisi tuo, philosophia optima rerum humanarum moderatrix, beneficio. XV. 53. Tu vero felix et beata, Tullia mea, si quis tibi in morte sensus est, quae tot tantisque miseriis, quibus proposita fuisses in vita, una morte perfuncta es: a praesentibus malis expedita, ab impendentibus erepta, et in tuto ac tranquillo quietis portu collocata. Merito tibi mortem iucundam fuisse putem, quum vel ea bona, quibus viventi frui licuit, animo reputas, vel mala, quae moriens vitasti, mente ac cogitatione complecteris. 54. Ego autem, quum te felicem iudicem, ac, si dicere liceat, paene oculis cernam, cur tua morte excrucier? Potius laetabor ac tibi tamquam de re optatissima gratulabor. Cui nisi molestum est me iam aetate confectum in tam perturbata republica tamque misero vitae genere reliquisse, quid iam grave aut acerbum esse possit? 55. Sed hoc quoque ratione ipsa levius aliquanto efficitur: neque tu nunc, quid me perferre necesse sit, sed, quam non multo post tecum iisdem bonis usurus sim, debes cogitare. Nihil enim accidere valde grave potest iis, qui spe iam propinqua futuri boni recreantur et aluntur. Sed nescio, qui nos teneat error aut miserabilis ignoratio veri. Non enim tanto opere bonis delectamur, quam malis affligimur. Ex quo fit, ut haec etiam nolentes augeamus: bona autem, quae fruendo, cogitando, gaudendo maiora efficere expediret, etiam deteramus: quod certe minime oporteret. Nam, si serio disputare volumus, cur dolores resque adversas refugiamus, quae fortitudinem in nobis gignunt et efficiunt? 56. Quae si nulla essent, nulla profecto fortitudo agnosceretur. Cur mortem horreamus, quae assidua sui memoria, nos ut meliores simus, admonet? nec patitur, ad ea nos animum adiungere, quae aliquam nomini nostro vel intemperantiae vel iniustitiae notam possint inurere. Bona vero, et ea, quae probantur in vulgus, cur tanto opere appetamus? quae consecuti, molliores plerumque ac deteriores evadimus. XVI. 57. Itaque his voluptatum lenociniis obruimur, ut, discessum ex hac vita impendere, vix aliquando recordemur. Sapienter philosophorum princeps et magister Plato: quae sensus appetit aut timet, nihil aliud esse, quam somnia: itaque penitus contemnenda esse. Mala vero ut vitentur, ad aeterna properandum: quo nisi confugias, vitari numquam posse. At ad aeterna ne properari quidem potest, nisi morte ianitore ac duce. 58. Quorsum haec? ut intelligamus, non modo a dolore vacuam, quietam, opportunam, bonam denique esse mortem, sed etiam summorum atque immortalium bonorum liberalem ac beneficam ministram. Itaque Cato sic e vita discessit, ut laetaretur, caussam se nactum esse moriendi. Iam nemini dubium esse potest, quin vir prudentissimus, si sua morte laetabatur, mortem etiam optimam esse agnosceret. 59. Certe enim in re sua, quae praesertim sensu percipiatur, nemo fallitur. Quod comprobare possum Artabani, Xerxis patrui, viri sapientissimi, testimonio. De quo est apud Herodotum, quum Xerxes, exercitus sui copias paene innumerabiles ante se in aciem instructas intuens, collacrimatus esset, neminem ex tot millibus ad centum annos superstitem futurum, illum Xerxi respondisse: at tam multa sunt, tamque misera, quae viventes perferunt, ut nemo sit, quin mori saepissime cupiat: quum incidentes calamitates et morbi vitam adeo perturbent sollicitamque habeant, ut longissima videatur. 60. Itaque, mortem perfugium esse aerumnosae vitae, dubitare nemo potest. Nec his contentus addidit etiam illud: deos immortales, quum hominum vitam, quae adeo misera sit, multis bonorum integumentis velarunt et operuerunt, fecisse quodammodo invidentius, ne mortis suavitatem, quanta est, omni ex parte degustaremus. Amphiaraum fabulae narrant Iovi atque Apollini fuisse carissimum, neque tamen illum senium attigisse. XVII. 61. Ex quo quid aliud coniici potest, quam mortis celeritatem divinum munus et lucrum esse maximum? Itaque scitum est illud comicum:

Nam quém tuetur átque diligít deus,
iuvenís supremum mórtis intrat límitem.

Neminem enim, quem dilexerint dii, patiuntur esse miserum. Quare vitam eis, miseriarum plenam, adimant necesse est. 62. Quid autem contingere homini tam gratum potest, quod eum magno opere in vita retineat? Voluptas, credo, quam ex alicuius sive artis sive doctrinae tractatione percipit. At doctrina aemulationem, omnium rerum molestissimam, si quaeris, etiam dolorem, parit. Non tam enim delectamur aliquid discentes, quam angimur multo plura ac maiora, quae scire vellemus, penitus ignorantes. Artes vero, quas tenuiores tractant, quid habent voluptatis, aut quid non potius molestiarum et maeroris? Quanta inter eos, qui illas exercent, perfidia! quantum odium! quanta invidia! aut quis est sua sorte contentus, et non alienae sive industriae, sive fortunae aemulator, osor, detractor? 63. Sin civilem vitam quisquam appetit, et in reipublicae luce vivere pulchrum putat, is se exigua ac paene nulla honoris specie magnas comparare calamitates certo sciat. Quotus enim quisque est, cui non publica administratio vel maeroris vel iacturae tantum attulerit, quantum verbis explicare vix queat? Ac, si de toto vitae cursu iudicare vere vo-

lumus, exitum videamus. Ubi optimi reipublicae administratores, seu verius parentes, Miltiades, Ephialtes, Cimo, Themistocles, Aristides? Quantum illis fides, caritas, integritas, constantia peperit miseriae? ut non modo honoribus, dignitate, auctoritate spoliarit, sed etiam in exsilium miserit. Quod contra oportebat: viros optimos patriaeque amantissimos honore affici, in oculis ferri. Scipio Africanus apud nostros, optimam caussam amplexus, paucorum immoderatae libidini repugnans, mane mortuus in lecto est inventus: nec abfuit suspicio, quin ab uxore, quae Gracchorum soror fuit, interfectores essent immissi. 64. Metello autem Numidico, homine omnium clarissimo ac praestantissimo, quid miserius? qui, ne in legem perniciosam iuraret, in exsilium abire sit coactus. Fateor profecto, inter omnia exsilii genera atque omnes miseriarum caussas maxime honestam Numidici fuisse conditionem; cui probitas, integritas, in patriam caritas calamitatis caussam attulerit: sed tamen fatendum est, gravissimam fuisse calamitatem, pelli patria, avelli a suis, bonorum direptionem, liberorum sive maestitiam sive aerumnam videre. 65. M. Regulum, C. Marium, L. Brutum, ob liberandam patriam interfectum, praetereo. Nolim in iis commemorandis nimius videri, quorum exitus nemo est quin ex libris, imaginibus, fama denique vulgari iam didicerit. Quae quum multa maximeque gravia sint: gravissimum tamen illud debet videri, quod homine ambitionis vinculis irretito, quique e popularibus suffragiis totus pendeat, nihil usquam infelicius reperiri potest. Quantus in eo timor, quanta dubitatio, quantus conatus, quanta sollicitudo! ut, nullam illi a molestia vacuam esse horam, non immerito suspicari possimus. Nam si servientis ea est conditio, ut ex eius, cui servit, moribus, voluntate, ingenio propriam sibi fortunam fingat: qui populo serviet, avido, invido, ignaro, ad mutationem proclivi et, quod caput est, ingrato, num aliquando beatus esse poterit? an potius, quoties de eius natura cogitabit, toties suam ipse calamitatem ac fortunam conqueretur? Praeclare vetus poeta:

Aeterno mixtam luctu mortalibu' vitam
olim constituit divum pater atque hominum rex.

XVIII. 66. Itaque quamdiu hac luce utimur, vivere quidem videmur, sed verius assidue morimur, aut saltem vitam verbo retinemus, re ipsa amisimus. Equidem non video, quid in hominis vita valde optandum aut felix esse possit. Multos potius, ne in maiora, quam quae humana consuetudo quotidie fert, mala inciderent, mortem sibi dedita opera conscivisse scio. Quod tamen non iccirco dictum velim, quia probandum putem; sed, ut ex eo appareat, humana vita quam multis undique prematur difficultatibus. 67. Cleomenes Lacedaemoniorum rex eiusque filius, morte ultro appetita, praeterea Theagenes Numantinus, qui, ne in hostium manus veniret, primum suis, deinde sibi ipsi mortem attulit, quanto opere vita fugienda sit, satis videntur aperte declarasse. Ac nisi turpe videatur homines a mulierculis multo certe imbecillioribus fortitudinis exempla petere, repetamus ex historiis Asdrubalis uxorem illam, quae, Carthagine in hostium potestatem redacta, se ipsam cum tribus filiis in conflagrantis patriae incendium immisit. 68. Sed praeter haec, quae iam testata sunt et illustria, fateamur sane ingenue, tantam esse humanae naturae miseriam, ut neque genus ipsum hominum, nec e toto genere singuli miseriarum expertes esse possint. Quod eo magis mirandum est, quod non iis solum malis, quibus hominis natura assidue affligitur, mala nostra praescripta sunt: sed ipsi nos, quantum in nobis est, miseriores quotidie reddere conamur. Nullum enim aliud in toto terrarum orbe genus animantium reperias, praeter unum hominem, quod in proprium genus atque in se ipsum saevitiam exerceat suam: meritoque Dicaearchus in eo libro, quem de hominis interitu luculentum et eruditum conscripsit, nihil habere dubitationis putavit, quin multo plures exstincti sint homines ipsa hominum saevitia et acerbitate, quam omni reliquo genere calamitatis. Tanta est enim in permultis avaritia, tantum ambitionis, imperii, divitiarum studium, ut explendae cupiditatis gratia nihil sibi non licere putent. Atque hoc malum non iam angustis finibus compressum videmus, sed superioribus saeculis erupisse vehementer et manasse latius. Non enim certum aliquem hominum numerum, sed regna ipsa et totas persaepe funditus sustulit civitates. XIX. 69. At, si ad singulos homines, quae proxima ratio est, mentem cogitationemque converteris, ne in iis quidem quidquam reperies, quod valde appetere aut approbare possis. Finge enim animo, quidquid homini felix aut beatum ex opinione vulgari possit in vita contingere; congerantur divitiae, bona valetudo, honores, potentia; etiam voluptates accedant: quum haec omnia in hominem contuleris, nihil tamen tribueris stabile aut firmum, nihil, quod non repentinam et assiduam pati mutationem possit. Caduca enim et incerta sunt omnia, non in humanis consiliis aut viribus posita, sed in fortunae temeritate ac temporum vicissitudine constituta. 70. Quid autem homini turpius, quam e temporis ac fortunae mutatione pendere, et secundo illius flatu sublevari, reflatu deprimi et affligi? aut laetis rerum eventis gloriari, adversis lugere, nec lacrimis temperare posse? Quid iam intersit inter hominem mutamque pecudem, si nos perinde atque illa, quibus rationem natura denegavit, extrinsecus toti pendeamus, in nobis ipsis nihil fortitudinis, nihil firmitatis, nihil habeamus constantiae? Quamvis enim homini non mater, sed verius noverca natura corpus fragile infirmumque tradiderit, animum autem et in molestiis anxium et in timore humilem et ad labores mollem: plurimos tamen insevit divinos ingenii iudiciique igniculos, quorum auxilio et cum dolore luctari, et timori obsistere, labores vero omnes nullo negotio vincere ac perferre possemus. Itaque tributum divinitus mentis ignem et prudentiae non exstinguere, sed sopitum fovere atque augere debemus. XX. 71. Mors autem progressis in vita longius si immineat, nihil est, cur magno opere commoveamur: quae praesertim aut meliorem, quam quo viventes fruimur, aut certe non deteriorem vitae statum sit allatura. Quis enim negabit, si animus omnino intereat, exstincto sensu nihil esse mali, propterea que nullam iustam doloris caussam exsistere: at, si vigeat corpore solutus ac liber, quid iam illa vita beatius, quid divinius? ex quo maxima et verissima laetitiae ac voluptatis exoritur occasio. 72. Itaque nihil iam restat, quo minus, optimam esse mortem, vere affirmare possimus, tantumque abesse, ut, quum adest, dolenda sit, ut numquam fugienda, saepe etiam optanda videatur: atque eo magis, quo diutius in vita homo permanserit. Nam, quum iis bonis, quae afferre vita potest, satiari coeperit, tum, ab humanis molestiis secedens, in beatissimam vitam commigrabit. Non enim is ego sum, qui animum simul cum homine in-

terire putem, tantumque mentis lumen, e divina natura delibatum, posse exstingui, sed potius certo tempore emenso ad immortalitatem redire. 73. Quid autem hominem magis deceat, quam, tam multis tamque firmis rationibus nixum, virilem animum retinere, femineam mollitiem exuere? Qui vero mortuos nimis lugent, nec humanam conditionem magno elatoque animo despicere possunt: in eos illud probri plenum vere dicetur:

Vos etenim iuvenes animum geritis muliebrem:
illaque virgo viri.

Multae enim repertae feminae sunt, quae in domestico luctu singularem animi praesentiam ac magnitudinem praestiterunt. Sed virilis fortitudo, ut libidini, sic dolori, non aliter, quam servo domina, imperare debet, eamque coercere ac frangere, tamquam vitiosam et imbecillam animi partem. Quam si emergere patiatur, seque paullo altius efferre, non modo rationi praecurret, sed etiam victrix in animo exsultabit. Quo nihil homini turpius aut perniciosius ne excogitari quidem possit. 74. Gorgias orator, iam aetate confectus ac morti proximus, rogatus, num libenter moreretur: Maxime vero, inquit. Nam tamquam ex putri miseraque domo laetus egredior. O virum egregium dignumque, cuius vigeat in omnium ore ac mente sententia! Quid enim potuit praeclarius dicere? Quum mala, quae viventem pati necesse est, cogitaret, miseriarum finem, quas moriens relinquebat, adesse laetaretur? Sic par est loqui hominem, qui non libidine vexetur, non voluptatis illecebris irretiatur, nulli denique pareat cupiditati: quae summa est ratio et sapientia, humanae necessitati imperare, non dolori cedere, non desiderio angi, nihil denique humanum extimescere. XXI. 75. Angamur liberorum aut affinium interitu? Quid ita? ut stultos imitemur, qui, quae mutari non possunt, quaeque vel nolentes opprimunt, perferre nequeunt: saniores, quorum tam multa exstant ad aeternitatem illustria sive exempla sive testimonia, negligamus? Quid est aliud caecorum more ambulare et, quum in celebritate versari ac solis lumine uti possis, solitudinem tamen ac tenebras quaerere? Iam enim ad eos, quos aemulari satius est, quosque nobis imitandos proposuit antiquitas, nostra delabatur oratio. 76. Mortem igitur in malis nullo modo esse ponendam, sed in praecipuis bonis numerandam, dubitaturum puto neminem. Si enim a miseriis abstrahit, si in meliorem vitam inducit, si neque misera ipsa est, nec ullius particeps miseriae, cur mala censeatur? Sin hoc largitur, ut sempiternis bonis potiamur vitamque, quam mortalem habuimus, aeternam adipiscamur, quid morte beatius esse possit? Itaque sapientissimos homines accepimus non modo suorum morte non perculsos neque dolore ullo affectos, sed etiam saepissime laetatos esse. 77. Anaxagorae, inter familiares suos de natura rerum disserenti, filii mortem nuntiatam tradunt; nihilque aliud ab eo responsum, nisi, se illum genuisse mortalem. Praeclara vero vox et vere digna, quae a tanto viro emitteretur. Non enim sane video, quid sapientius aut constantius dici posset. An adolescentem illum esse mortuum? Fracti hoc animi nec in rebus adversis admodum firmi signum fuisset. An angi sese non sua, sed filii caussa? Num igitur ignorare se fateretur, quantis e malis elapsus esset filius? An se quidem dolere, sed tamen humanum casum agnoscere? Ubi ergo hominis gravitas, iudicium, sapientia? aut quid ab imperitorum turba distabit? e quibus tamen saepe multi nec iis rebus anguntur, quae necessario eveniunt, nec, quo minus eveniant, quum communes omnibus sint, laborandum ullo pacto censent. 78. Ille vero sapiens et vere philosophus: quem neque improvisus nuntius perculit, nec a disputatione abduxit, sed potius vocem expressit, summae indicem fortitudinis ac sapientiae. Vellem et hoc ipsum de pluribus ex nostris dicere liceret: quos si qua interdum fortunae oppressit iniuria, nihil aliud iudices, quam prostratos illos ac penitus abiectos esse. Quasi vero aliquid acciderit, quod vel ante ipsos nemini, aut quod ipsis, si minus hoc tempore, saltem paucis post annis non eventurum fuerit. Ac, quum maxime animo vigere deberent, tum praecipue non solum praeteritae patriaeque virtutis, sed etiam humanae legis ac paene obliviscuntur sui. Tantum in eorum animis mollities potest ac servitus quaedam doloris atque tristitiae. XXII. 79. An ego illum iudicare liberum possim, cui dolor imperat? quem repentinus casus perturbat, impellit, evertit, qui nihil prae doloris magnitudine cogitare, nihil meditari queat? qui nihil in se ipso, in temporibus atque in fortuna, quae stabilitatis nihil habet, sua ponat omnia? Ego vero istam non modo servitutem, sed paene captivitatem et quidem miserrimam censuerim. Quid enim interest inter eum, qui vinctus ab hostibus et carceribus conclusus obsideatur, et eum, qui dolore captus suo prorsus careat arbitrio? At ille quidem, etsi corpore serviat, animo tamen liber est, nec dubitat aliquando fore, ut libertatem assequatur: qui vero dolori paret, nec valet corpore, et animo quam maxime laborat. Non enim amicis frui, non reipublicae prodesse, non privatas res curare, non publicis consulere potest. Ita in otio, et quidem molestissimo, nec cuiquam paret, et tamen sibi non imperat. Qui quum assiduis et maximis prematur angustiis, alterum esse necesse est, ut, quamdiu in dolore versatur, semper miser sit: alterum fieri nullo modo potest, ut, nisi dolere desinat, a miseriis eximatur. 80. Quanto sapientius Xenophon, qui, quum sacra sollemnia perageret, maioremque natu filium in praelio apud Mantineam cecidisse audiret, coronam tantum e capite deposuit, sed in sacris peragendis constanter perstitit. Ubi vero cognovit, fortiter pugnantem occidisse, coronam rursus capiti imposuit, deosque ipsos, quibus litabatur, testatus est, maiorem se ex filii virtute voluptatem, quam ex obitu molestiam cepisse. Huic ego, non dubitarim, quin omnia, quaecumque accidere possent in vita, nullam essent perturbationem allatura. Qui enim usque eo in deorum cultu constans et firmus esset, ut neque filii morte nuntiata ab iis avocari posset, cur eum credam filii morte lugenda a deorum voluntate dissensurum fuisse? aut qui virtutem filii vitae anteferret, non iure credi possit, illum et virtutis studio incensum, et patriae caritate impulsum, omnes molestias omnesque calamitates libentissime fuisse subiturum? 81. Sed quo rariores, qui hoc modo animati sint, hoc praeclariores viri. Nihil enim ad laudem illustrius, quam in aeternam gloriam aut in patriae utilitatem intuentem, aut saltem fortiter dolores perferentem et cum fortuna luctantem negligere humana. Quae qui nimium curant, ii laudis studium, civium commoda, denique omnia, quae laudabilia putantur, prorsus e mente ac cogitatione eiiciant necesse est. Neque enim humanis curis implicitus toto animo de patriae salute atque utilitate cogitare, aut laudem sibi praeclaris actionibus comparare vel egregii quidquam suscipere

ac sustinere queat. Suis autem commodis ac rationibus prospiciens et consulens cetera omittet, de se ipso dies noctesque cogitabit. Ita nec boni civis, nec boni viri fungetur officio. Bonum enim virum decet de ceterorum commodis aeque laborare ac de suis; bonum vero civem sua omnia posteriora habere, patriae commoda prima et maxima ducere, a quibus neque dolore, neque ulla omnino humana avelli perturbatione debemus. XXIII. 82. Periclem narrant historiae intra quatriduum duobus filiis, eximiae indolis adolescentibus, esse orbatum. Qui usque eo fortis ac constans in luctu fuit, ut nihil prorsus de pristino habitu cultuque deminuerit, sed eumdem, quem antea, in concionibus habendis morem ritumque servarit, nec umquam coronam e capite deposuerit. De quo traditum est, nihil eum putavisse indignius futurum, quam si aliquod fracti animi signum maeroris caussa muliebri more edidisset. Fortem sane hominem et magna laude aeternaque memoria dignissimum, quem neque naturae vis, ad nimium saepe amorem trahens, potuerit de statu dimovere et ad dolorem abducere, nec liberorum desiderium, quos tamen summe dilexisse dicitur, ulla ratione perturbarit. 83. Nec mirum. Vera enim fortitudo inanes sollicitudines eiicit ac depellit, opprimit cupiditates, imperat timori, nihil autem appetit forti viro indignum, nec ab ulla re vel metu vel inconstantia repellitur. Et quamvis excelsam elatamque naturam ratio ipsa, doctrinae praeceptis imbuta, confirmet: quod Pericli, doctissimo homini maximoque ingenio praedito, sine ulla dubitatione contigisse, prorsus mihi persuadeo: ipsae tamen fortitudinis radices in animo praecipue insident. Qui quum humana despicit, nec ad humilia, quasi humi depressus, ullo pacto adhaerescit: facile fit, ut uberiores et maturiores fructus ferat, quum ad eum, veluti ad agrum optimum cultura, ratio etiam accesserit conformatioque doctrinae. Non enim sensu omni doloris caruisse summos viros credendum est. Qualis enim nihil sentientis animi sensuque prorsus carentis esse fortitudo potuisset? Sed dolorem sentientes ad eum opprimendum ac vincendum summam animi contentionem adhibebant tantumque nitebantur, ut e pugna discederent superiores. 84. Verum enim illud est, nullam animo maiorem pestem una remissione posse contingere. Qui si intentus est seque ad resistendum parat, omnia sustinet pondera, omnia vel firmissima tormenta facile discutit ac depellit: at remissione enervatus et effeminatus ita deprimitur et urgetur, ut se ad aequitatem nequeat extollere. Nec vero quisquam doloris impetum excipere ac fortiter perpeti posset, nisi se prius ad obsistendum comparasset, aut fortitudinem acquirere, nisi prius doloribus multis acerrime ac fortissime restitisset. XXIV. 85. Ex quo consuetudo fit, quae callum obducit animo nosque contra omnes vel naturae vel fortunae impetus armat. An censemus Harpagum Medum tantum fortitudinis exemplum, quantum ab Herodoto memoriae mandatum est, edere potuisse, nisi prius in patientiae ac fortitudinis exercitatione saepissime versatus esset? nec sine maximo fructu, magnaque potius cum nominis sui gloria. Tantum enim fortitudine ac prudentia praestitit, ut acerbissimam iniuriam sine ullo plane doloris sensu pertulerit, et sese cumulate contra regis immanitatem ulcisci potuerit. Nam, quum eius filium rex Astyages interfectum ad epulandum apponi iussisset, caputque ei post coenam allatum ostendisset, rogans, cuius ferae viscera in mensa comedisset; ille vero, nihil perterritus nec animo ullam in partem deiecto, Agnosco, inquit, quid sit actum, ac, quidquid regi placuit, mihi quoque placere pronuntio. Hoc autem immanissimum genus iniuriae tam diu dissimulavit, quoad Cyrum ex Persia in Mediam evocare potuit: quo adveniente, quum exercitus imperator contra eum a rege missus esset, et regnum et regem illi tradidit. Itaque Astyages in Cyri potestatem, impietatis suae poenas daturus, redactus est. 86. O factum omnium gentium ac saeculorum memoria dignissimum! ex quo non modo, qui dolori cedunt, ad patientiam ac fortitudinem excitentur, sed etiam reges, quique hominibus imperant, ne quid impium aut indecens audeant, erudiantur. Nam adversus iniustitiam atque impietatem tantum est odium, tanta invidia, ut ne ipsum quidem caelum aut sidera, etiam si homines velint, huiusmodi scelera pati ac dissimulare possint. Ac, si sera deorum vindicta sit, noluerunt tamen impios ipso in facinore adeo exsultare, ut non angore conscientiae fraudisque cruciatu, tamquam domesticis furiis, assidue vexentur. 87. Tantumque potest impietatis odium, ut tyrannum exstinctum ac saevissime excruciatum nemo misereatur, nemo doleat. Nam adversus hoc hominum genus, nec in ullo praeterea, omnem prorsus vim omnesque stimulos amittit dolor. Qui si ratione comprimendus est, quod supra diximus, multo etiam magis consuetudine vincetur: cuius tantae sunt vires, ut non modo perturbationes animi sedare, sed etiam naturae vim afferre, eamque saepissime immutare ac penitus aliam possit efficere. Cuius auxilio non modo doloris aculei, sed etiam fortunae fulmina depelli ac contemni facile poterunt. Meditemur igitur et omnino statuamus nihil prorsus humanum esse dolendum, non mortem, quam iam optimam esse cognovimus; non egestatem, quae saepissime maximi boni caussa a diis immortalibus tribuatur; non exsilium, quum orbis terrarum omnibus pateat; non cetera generis eiusdem, quae vulgi opinione gravissimis in malis numerantur. Nullum enim tam grave malum apparebit, quin ex eo bonum aliquod multo maius multoque optabilius magno deorum beneficio aliquando colligatur. Pleni sunt libri philosophorum, refertae argumentis ac rationibus paginae fere omnes, tanta autem exemplorum copia, ut nihil possit esse cumulatius. XXV. 88. Quae quum ita sint, qua iam re terreamur, aut cui dolori cedamus? Dion certe, qui e Platonis schola defluxit, quum eius filius in atrium e tecto delapsus interisset, non modo non doluit, sed etiam in eo, quod tum forte agebat, constanter perstitit. Quo facto iudicavit et vir sapiens, et Platonis discipulus, quid ceteros, qui sapientes haberi volunt, facere oporteat. 89. At Traheaspas multo fortius: si quidem filii morientis, quum ferro traiiceretur, sine ullo prorsus dolore spectator fuit. Cambyses enim iratus et ebrius quum eius filium sagittis peteret iamque pectus reclusum appareret, patrem iussit inspicere, num cor percussum esset. Cui quum pater respondisset, iam cordi sagittam esse infixam: tum Cambyses, Numquid certam, inquit, habeo manum? At pater, nullo doloris signo dato, nec usquam conversa aut commota facie, Ne Apollinem quidem, inquit, certiores sagittas emissurum crediderim. Quid hunc patrem putemus facturum fuisse, si filius in pugna fortiter dimicans occubuisset, qui nullius culpae conscium filium crudelissime trucidari non doluerit? Num credamus, filii mortem honestam ac pro patria susceptam tali patri futuram fuisse iucundissimam?

Nec tamen dubito, permultos fore, qui impium illum ac paene viscerum suorum carnificem vocent. Sed faciant sane, ut lubet; dum hoc mihi concedant, exemplum hoc fortitudinis ac devicti doloris esse praeclarissimum. 90. Quod si ita est, ut infirmos animos spectata ceterorum virtus erigat et confirmet, quem censeamus iam dolori concessurum, quum tam multos audiat, qui se ipsos in dolore superarint. Quocirca tam multa veterum exempla colligere vereor ne supervacaneum aut fortasse putidum videatur. Quod si ceteris tantum, et non nobismetipsis scriberemus, fortasse breviores in scribendo, in exemplis autem recensendis etiam priores essemus. Sed fit nescio quomodo, ut ex aliorum casibus ad mala nostra sananda medicinam colligamus. Nobis quidem ita videtur: et, quum nostro vulneri medeamur, mirari non debebunt, qui haec in manus sument, si quid fortasse paullo expressum uberius invenerint. 91. Illud certe propositum habemus, ut omnibus nobiscum prodesse omniumque dolori, quam accuratissime fieri possit, consolationem afferre possimus. Quamobrem his enumerandis nostram valde imminui atque allevari molestiam experimur: ceteris idem optamus, ac, si dicere liceat, etiam speramus. Nam in tanta vel argumentorum vel exemplorum copia, quibus se legentes paene obrui sentient, ecquis se immobilem aut in dolore inexorabilem praebeat?

(Desunt nonnulla.)

XXVI. 92. Nec vero ignoro, nonnulla interdum accidere, quibus ita perturbetur et opprimatur animus, ut a medicina refugiat, idque si ullo in casu contingit, certe, quum dolore affligimur, maxime solet evenire. Quod ex eo fit, quod erepti vel amici vel affinis vel filii cogitatio adeo nobis grata est, quod illum paene ante oculos constituere videatur, ut, etiam si dolorem refricet et lacrimas eliciat, tamen eam deponere nolimus. Ac, si ad consolandum remedia suppetant, tamen nihil minus, quam consolantium verba, audiamus. Falluntur sane graviter, qui ita agunt: sed hunc errorem, quo magno opere delectantur, sibi extorqueri nolunt. 93. Quare suum uni cuique studium, suaque omnibus delectatio relinquatur. Non enim vereor, quin, si minus in ipso doloris aestu remediis utendum homines censeant, certe, quum modice dolor resederit ac se paullum quasi remittere coeperit, ad exstinguendas doloris reliquias monita praeceptaque nostra adhibeantur. Nihil autem utilius est, quam haec eadem in voluptate ac laetitia pertractare atque in manibus habere. Sic enim et legi atque ad verbum edisci et penitus memoriae mandari possunt, ut, quum in animum penitus influxerint, tum exhauriri ac prorsus elabi non facile queant. 94. Ita fit, ut, quum repente dolor invasit, tum iis utamur: quae, nisi ante percepta et cognita sint, impetu ipso doloris incurrente plane depelli atque excludi solent. Sensimus hoc in nobis ipsis: nec parum nobis obfuit, hanc universam adversus dolorem commentationem non multo ante animo ac mente percurrisse. Quamvis enim permultos philosophorum libros vel de luctu, vel de morte satis accurate legissemus, ut Theophrasti, Xenocratis, aliorum, quos commemorare nihil attinet: tamen hoc non ideo feceramus, quod eventurum putaremus, ut iis ipsis in nostro maerore uteremur. Itaque neque lectionem, quantum oportuisset, accuratam, nec memoriam satis intentam adhibuimus. Casu autem repentino oppressi, non prius ad libros confugere potuimus, quin ante acerbitatis vi prosternere-mur. Quamquam postea tempore ipso factum est, ut dolor nec, ut antea, acrior, et mens ipsa paullo esset sedatior et ad medicinam accipiendam magis idonea.

XXVII. 95. Sed pergamus ad reliqua, quae nec multa restant, et scitu ac cognitione dignissima, fructu autem ipso, quem praecipue quaerimus, gratiora fortasse et uberiora. Quid est ergo, quod aliquam nobis afferre dubitationem possit, cur nihil omnino nostrorum morte dolere debeamus? Credo, si quando nobis in mentem venit, magnam nos ex eorum, quos amisimus, opera ac studio utilitatem percepturos fuisse. At hoc non ad amicos aut affines, quorum dolere videmur interitu, sed ad nosmetipsos pertinebit. Mercenarius igitur dolor fuerit, quique non ex affinitate aut benevolentia, sed ex una proveniat utilitate. Quid autem flagitiosius et indignius, quam eum, qui sic doleat, fateri oportere, quum tanto opere alicuius morte crucietur, quod aliqua utilitate privatus sit, si nihil ex eius vita beneficii ac commodi se consecuturum speravisset, nihil sibi omnino dolendum fuisse? 96. At videamus, non Persas aut Scythas, sed e media civitate nostra clarissimos et praestantissimos viros ac cives, qui non modo amicorum, cum quibus coniunctissime vixerant, sed etiam liberorum, et quidem carissimorum, interitum ita fortiter et constanter tulerunt, ut caussae nihil sit, quin eos superioribus Graecis comparare atque etiam anteferre debeamus. Atque hoc multo magis in illis mirandum fuerit, quod in eorum obitu se fortissimos et constantissimos praebuerunt, qui non modo ipsis utilissimi, si vixissent, sed paene soli utiles ac iucundi esse potuissent. Quid enim utilius filio? quid iucundius unico? 97. At filium et unicum Q. Fabius, praeterea consularem, qui iam magnas res gesserat et maiores cogitabat, amisit. Neque solum non doluit, quod fortissimi animi fuit; sed etiam mortuo laudationem in foro dixit: quo nihil fortius aut laudabilius ne ex omni quidem antiquitate recenseri potest. Cuius orationem quis non admiretur, insignem ingenii, iudicii, ordinis praestantia? Quo modo ille vel ea, quae dixit, sine luctu dicere aut, quae scripsit, sine dolore cogitare potuit? quum praesertim hoc in illa laudatione et admirari et obstupescere soleamus, quod non, ut alii, de ceterorum fortitudine disputat, ut suum ipse dolorem aliorum exemplo minuat, sed in filio haerens, illius maxime virtutes propriasque laudes, quae vel acerbiorem efficere doloris sensum poterant, longissimo sermone persequitur.

XXVIII. 98. Quod singularis virtutis exemplum fortasse Horatii Pulvilli laudem magna ex parte deminuere videatur: quem tamen summum virum silentio praeterire nefas ducimus, quum in eo ipso, quod filii mortem aequissimo ac fortissimo animo tulit, etiam Iovi Optimo Maximo, cuius aedem dedicabat, gratissimum fecisse videatur. Nam pontifex inter sollemnium verborum nuncupationem postem tenens, ut filium mortuum audivit, neque manum a poste removit, ne sacra dirimeret, nec vultum a populo avertit, ne suum potius dolorem, quam populi utilitatem ac salutem cogitare videretur. 99. Iam, quid L. Paullo insignius, quid illustrius? qui filios paucissimis diebus duos ita perdidit, ut nullum paene doloris paullo acrius indicium ediderit: ac potius in ea concione, quam de rebus a se gestis ad populum habuit, laetatus est, quidquid populo Romano immineret adversi, totum id in se ipsum a diis immortalibus esse conversum. 100. Cum Sulpicio vero Gallo quis neget actum esse praeclarissime? cuius innocentiam, sapientiam,

militarem virtutem etiam insignis in obitu filii fortitudo illustraverit. Quem ut numquam lubens tacitum dimiserim, sic ad Catonem properans exsultare videtur animus et, quasi in portum ex horrida tempestate delatus, in sapientissimi viri nomine atque exemplo conquiescere. Neque enim maiori mihi admirationi esse solent clarissimi hominis res gestae ac virtus, non solum in luce patriae, sed etiam in congressu hostium cognita, quam fuit illa in filii morte, praetoris designati, in oculis omnium civium fortitudo declarata. 101. Atque horum egregia in domesticis miseriis atque aerumnis facinora qui fortiter in civitate nostra imitati sint, casusque fortunae gravissimos patientissime tulerint, non difficile fuerit oratione complecti. Nam et Q. Marcius Rex, quum unicum summae pietatis summaeque virtutis filium amisisset, dolorem prudentia pervicit et eo ipso die, quo filii rogum spectarat, curiam ingressus est senatumque iussit convenire. Crassus vero in eo praelio, quod cum Parthis commisit, occiso filio, tantum abfuit ut doleret, ut etiam exercitum increpaverit, quod unius militis iactura tanto opere commoveretur, hortatusque sit, ut patriae virtutis memores pro republica fortiter dimicarent, filii mortui ultionem sibi uni relinquerent. 102. Sed antiquior P. Crassus, vir clarus et consularis, P. Crassi filii mortem et vidit et moderatissime tulit. Nec ab eius laude abfuit ac fortasse Crasso praestitit Cn. Caepio, qui Caepionem filium naufragio absumptum ita non doluit, ut eum ne leviter quidem e vultu aut ulla corporis parte commotum e familiaribus quisquam ullo pacto senserit. Iam quid Pisones, Scaevolas, Brutos, Marcellos, Metellos, Lepidos, Aufidios enumerem? quorum singuli, pluribus amissis filiis vel uxoribus vel parentibus, nec lugendum existimarunt, et suam in illorum funeribus virtutem atque constantiam non sibi solum, sed etiam generi nominique Romano gloriosam fore putaverunt.

XXIX. 103. Pudet in virorum gravissimis casibus repetendis longiori uti oratione, quum virorum maxime peculiaris virtus sit, et in viris efflorescat ac vigeat maxime. Quamobrem de feminis potius dicendum est, ut, quum eas fortissimas fuisse cognitum sit, tum pudeat viros a mulierculis virtutis exempla petere, et ab iis ea virtute, quae ipsorum propria esse debeat, videri aliquando superatos. 104. Nam, si verum est, quod a Theophrasto alicubi proditum memoriae mandavimus, orbem terrarum theatrum quoddam esse magnum, divina mente repletum, et caelestis indicandae sapientiae gratia tam multis undique collucentibus ornamentis illustratum ac depictum; in eo autem medio collocatos esse homines a deo, ut cum fortuna, dolore, morbis, egestate casibusque permultis assidue luctentur; deum vero ipsum, quantum quisque pugnando valeat, quamque viriliter fortitudine divinitus accepta utatur, desuper aspectare; hoc, inquam, si verum est, dubitari profecto non potest, quin, quemadmodum populus Romanus in muneribus publicis invisos habet gladiatores, qui omni modo vitam impetrare cupiunt, favet iis, qui contemptum eius prae se ferunt; itidem dii immortales, si quos ex hominibus nimis anxie de vita sollicitos eiusque exitum detrectantes aspiciant, iis aliquo modo succenseant: eos vero et caros habeant et muneribus prosequantur, qui, si e vita revocentur ipsi vel suos revocari videant, alacres laetique deo pareant nihilque propterea mali sibi accidisse iudicent. XXX. 105. Quod si feminas praestitisse intelligimus: cur iis imbecilliores atque infirmiores videri velint viri? Neque solum unam aliquam e multis feminam, sed totam gentem ac nationem, ut marium virtute, sic feminarum eximia quadam magnitudine animi praestitisse accepimus. 106. Lacaenas enim matronas, traditum est, occisis filiis vulnera inspicere consuevisse: ac, si adversos vulneratos esse comperissent, laetabundas funus ducere, eosque in avita sepulcra inferre solitas esse; contra vero, quos aversis vulneribus concisos agnoscebant, ab iis refugientes, clam sepeliendos curabant, nec ullo prorsus honore funeris prosequendos statuebant. Tantum in femineis quoque animis decus poterat et studium gloriae. 107. Qua ex gente etiam illud ad nos praeclarum dimanavit, matrem quamdam filium, senis confossum vulneribus, intuentem nec ingemere voluisse, nec coronam e capite deponere, sed, ad comites conversam, ita locutam: Quanto pulchrius et optabilius est in acie victorem animam efflare, quam in Olympio certamine parta victoria vivere! At alia, filium in praelio interfectum audiens, Idcirco, inquit, genueram, ut mortem pro patria fortiter occumbere non dubitaret. XXXI. 108. Quid his feminis facias, aut quo non honore ac gratulatione dignas putes, quae de patriae dignitate deque gloria sollicitae honestam mortem cuivis saluti ac lucro anteponerent! Age vero, num Lacaenis Romanarum virtus inferior? Par fortasse, nisi malis etiam superiorem appellare. Quam fortis enim et quam magnifica illa Corneliae vox, quae, duodecimo iam fetu amisso, quum Tiberium et Caium filios interfectos spectavisset, nullo timore perculsa nulloque dolore confecta, Numquam, inquit, ego me non felicem dixerim, quae Gracchos pepererim. Fortem vero feminam, et cuivis ex veteribus mentis praestantia ac magnitudine animi conferendam! Non enim dolori concessit, sed potius, quum virtute vicisset, victrix de dolore triumphum egit. 109. Nihil iam Rutiliam miremur, quae C. Cottam filium in exsilium secuta, quum postea reversum in patriam amisisset, nemo eam lacrimantem post elatum funus vidit. Parique fato Clodia usa est, quae D. Brutum filium consularem mortuum superstes vidit, neque tamen eius obitum non fortiter et patienti animo tulit. Quae virtutis non vulgaria in feminis exempla mirari aliquis possit, qui sexus imbecillitatem ac mollitiem cogitet. Ac vero, qui fortissimis genitas parentibus, et fortibus etiam avis maioribusque prognatas recordatus fuerit, nihilo ab eis minorem vel prudentiam vel animi magnitudinem requirat.

XXXII. 110. Est ergo ulla res tanti aut commodum ullum tam expetendum, ut, illo amisso, ne prudentiam quidem retineamus? Quae si ulla in nobis residet, nos profecto vel avitae vel patriae virtutis admonet, nec de Pisonibus, Fabiis, Brutis, Marcellis cogitantes, quos imitemur et a quibus ortum ducamus, immemores esse patitur. 111. Horum enim armis imperii fines producti sunt: horum sanguine parta ac stabilita libertas: horum denique labore ac studio respublica ad tantam pervenit sive bellicae laudis sive domesticae virtutis gloriam. Quorum in vestigia pedem ponere oportet, qui laudabiliter vivere, quique honestis in actionibus exerceri volunt nec ullo mentis errore ad nimium dolorem atque insaniam traduci. Nominavimus externos magnos clarosque viros; collegimus de nostris plurimos, quibus mortis sensus non modo non ingratus, sed etiam optatus et iucundus accidit. Addatur, si placet, etiam Theramenes, qui, veneno epoto, maxima aequitate animi, ludens in mor-

te. quod erat in poculo reliquum, Critiae propinavit. 112. Ergo ille in sua morte vir clarus et sapiens ludebat: nos in filiorum aut affinium morte lugebimus? et veterum dicta quotidie legentes atque addiscentes, praeclara ducemus, exempla repudiabimus? aut eam vitam, quae mortem hanc consecutura est, immortalem, beatam, a miseriis omnibus vacuam, negligemus? Quamvis enim nudum corpus et exanime discedens relinquat animus, nec amplius liceat homini, qui e vita discedat, suis opibus, bonis, divitiis perfrui:

— — *adstante*, ut ille ait, *ope bárbarica,*
tectis caelatis, láqueatis:

tamen multo maioribus et bonis et opibus, quae nulla vetustas absumet, nulla vis eripiet, piorum mentes assidue potiuntur. XXXIII. 113. Sed dimittamus et exempla clarorum hominum, et illorum virtutis impressam historiis memoriam: veniamus ad id, quod unus quisque sensu percipit, quantumque ex morte consequamur emolumenti ac commodi, re ipsa factisque probemus. Ex qua docendi ac disputandi ratione perspicue veritas elucescit, quidque hoc modo se habeat, vel illo, facile potest perspici. 114. Si quisquam est, qui secundos in omni vita rerum exitus adipisci et consequi possit, nihilque timeat adversi, hunc nemo infitiari poterit iure dicturum, si vitam sibi morte multis partibus meliorem affirmet. Atqui nemo est, qui non modo miserias atque aerumnas ab humana vita segregare, sed ne semihoram quidem felicem sibi ac beatam polliceri possit. 115. Metelli sibi fortunam sperant omnes: Priami sobolem ac regnum exoptant alii: quasi non et Metellus, tam multos nactus filios ac nepotes, quum maxime beatus esse posset, invitus obierit, et Priamum non, omni orbatum progenie summoque dolore confectum, hostilis manus interemerit. His vitam si mors aliquot ante annis ademisset, e multis eos miseriis ac luctibus simul eripuisset: quos idcirco experti sunt, quia vitam diutius, quam ipsorum requirebat felicitas, produxerunt. 116. Hinc illa miserabiliter decantata:

Haec ómnia vidi inflámmari,
Priamó vi vitam [*auferri*]
Iovis áram sanguine túrpari:

quae non modo visu, sed etiam auditu acerbissima sunt; quid putamus misero regi, qui omnia et videre et audire et experiri coactus est? Num ei multo melius evenisset, si vitam omnino multis ante annis, quam haec acciderent, amisisset? Forsitan quispiam dixerit: multa, quae vivens nactus est, bona cito decedens penitus reliquisset. Sed a malis etiam multo gravioribus, qualia multa saecula non viderunt, felicissime liberatus esset. XXXIV. 117. Ex quibus omnibus multisque aliis perspicuum est, pervertere homines ea, quae sunt humanae fundamenta felicitatis, quum utilitatem a morte seiungunt aut quum miseriam cum morte connectunt. 118. L. Crassum, ex nostra civitate clarissimum et eloquentissimum virum, matura mors quantis e molestiis quantisque incommodis eripuit! Nam, qua in patriam pietate fuit, ex iis malis, quae mortem eius consecuta sunt, incredibilem, si vixisset, dolorem accepisset. 119. Flagravit enim bello Italia, exarsit senatus invidia, nihil denique in civitate fuit, quod non eius temporis calamitatem luctumque persenserit. Nam quid fugam Marii, quid cetera, quae in illius discessu acciderunt, maxime luctuosa summeque miseranda commemorem? quid reditum illum sanguinarium, cuius ex recordatione nemo est qui non intimis sensibus exhorrescat. 120. Tenemus enim memoria aut saltem ex patrum scriptis accepimus, crudelissimam omnium caedem illo tempore esse factam, trucidatos bonos viros et cives, incisas eorum cervices in rostrisque positas, qui multorum civium salutem ac dignitatem eloquentia peperissent. Quam multos ex illa reipublicae tempestate commemorare possumus, innocentissimos homines atque optimos, ut acerbissimam calamitatem effugerent, libertatem morte quaesisse! 121. O acerbum ac nemini non poenitendum reipublicae statum conditionemque vivendi! quum eos ipsos, qui rempublicam suo labore suoque sanguine auxerint, iuverint, servarint, nusquam tuto, nihilque magis, quam propinquorum manus ac gladios timentes horrescentesque videas: illorum autem, quorum ope atque auxilio servatus sis, quum horribiles miserosque casus spectes, nulla tamen ratione opitulari nihilque afferre adiumenti queas. XXXV. 122. Quis neget iis ipsis, qui haec intueri cogantur, mortem esse non modo detrectandam, sed etiam optandam? Qui autem, ne in horum temporum flammam incidant, mortis beneficio consecuti sint, eos vero beatissimos iure omnes existimabunt: qualem fuisse L. Crassum, nisi res ipsa probavisset, nihil esset, cur oratione persuadendum videretur. Sed haec paullo antiquiora, quam ut omnibus in memoriam redigi ac cogitatione comprehendi possint. 123. Pompeii autem, nostri familiaris, casu quid in civitate notius, quid illustrius? aut quid omnium oculis ac mentibus perspectius et clarius? Hunc, si mature exstinctus esset, nihil doloris, nihil invasisset mali. Quod tam diu in vita mansit, idcirco factum est, ut singularis calamitatis exemplum omnibus praebuerit. Cui eo luctuosior fortunae acerbitas visa est, quo feliciore ac secundiore fortuna in omni vita usus erat. Quis enim universis civibus aliquando carior? quis in toga vel rebus gestis, vel honoribus extra ordinem delatis clarior? quis opibus, propinquitatibus, amicitiis florentior? cui nihil prorsus ad summam absolutamque felicitatem praeter honestum ac iucundum vitae exitum deesset. 124. Sed videamus, quantum in rebus humanis fortunae possit iniuria. Nisi malimus ad propriam mortalis vitae nimis asperam miseramque conditionem omnia mala revocare. Qui enim amplissimis fortunis usus erat; qui nihil, nisi sublime ac beatum, nec cogitare nec optare consueverat; cui omnia vel ad usum vel ad voluptatem supererant; bellum cum socero suscepit, deseruit domum, profugit ex Italia; et quum antea nihil in ceteris bellis, nisi summo consilio prudentiaque gessisset, quum vel maxime ingenio iudicioque excellere debuisset, sui paene oblitus est. 125. Itaque imbelles et infirmas copias, tirones collectitiosque milites cum robustissimis legionibus conferre non dubitavit: et, amisso exercitu ereptisque castris turpissime victus, in servorum manus vir summus et clarissimus incidit. Vita vero ut miserabiliter privatus sit, commemorare nihil est necesse: quum eo ipso, quod in tam miseram fortunam delapsus vitam cito amiserit, minus fortasse miser censeri possit. Beatissimus autem obiisset, si, quum in republica florebat, quum valebat auctoritate et gratia, quum copiis opibusque affluebat, e vita decessisset. Cuius propagatio quantum illi maeroris ac luctus attulerit, non modo scribendo, sed vix etiam cogitando consequi quisquam possit. XXXVI. 126. Itaque, hoc stabilito et fixo, mortem saepissime beatam homini contin-

gere, non solum, quod nos in beatam vitam inducat, sed etiam, quod multarum magnarumque miseriarum sensu liberet et a futuris vel calamitatibus vel doloribus abstrahat: quid iam relinquetur, cur non morte laetari ac clarorum hominum virtutem, qui nullius interitu perturbati sunt, imitari debeamus? An non optimam beatamque mortem iudicabat L. Brutus, quum, tyrannum arcens, quem expulerat, vitam pro nihilo ducebat? Item Decii, quo tempore cum Latinis pro patria dimicantes sese hostium telis obiiciebant? Praeterea Scipio, Paullus, Marcellus, Albinus, quos vitam in acie iuvandae patriae caussa fortissime profudisse memoriae proditum legimus. Et vero nihil fuit, quamobrem elato excelsoque animo homines vitam non despicerent, ut sempiternam gloriam consequi possent. Nam cum nullo vel certe minimo doloris sensu, quem morientes perferunt, infinitam laudem commutabant. XXXVII. 127. Hunc enim locum de exiguo vel nullo potius dolore mortis, quem supra perstrinximus, paullo uberius percurramus. Neque enim absurde dixisse mihi videtur is, qui morientium mortuorumque hominum statum et conditionem duabus potissimum ex rebus percipi atque intelligi posse affirmavit; quarum unam somnum statuit, alteram vero tempus illud, quod nostrûm cuiusque ortum antecessit. 128. Et sane ita est, ut ex omnibus opinionibus, quarum errore duci vulgus solet, quum de morte loquitur, nulla plane ad veritatem videatur esse propensior. Ita enim multi vivunt, ut praesentibus bonis fruantur, nec sane cogitent, quid paucis post annis vel ipsis vel ceteris boni aut mali possit evenire. Itaque saepe non opinatis morbis, perturbationibus et angoribus vexantur: mortis vero, de qua potissimum cogitare debuerant, ita non reminiscuntur, ut ad se minimum illam pertinere, nec sua quidquam interesse existiment. 129. Qui, ut Panaetius Africanum dicere solitum tradit, ferociores equos domitoribus tradendos esse, ut paullatim parere seque mitiores ac molliores praebere incipiant: sic ipsi in gyrum fortitudinis ac patientiae reducendi sunt, ne, si mors imprudentes oppresserit, perterreantur planeque concidant. XXXVIII. 130. Sed nescio quo modo voluptate luxuque delinita hominum consuetudo de recta maiorum vita deflexit eoque sensim delata est, ut nihil minus, quam verum, agnoscat, nec, quum aliquid agitur, rectum id necne sit, magno opere cogitet. Qua nulla maior pestis ac pernicies humanis rebus valde iam labefactatis potuit afferri. Atqui, si in ullo homine, certe in his ipsis vulgare dictum et verum et acute cogitatum esse deprehenditur. 131. Quid enim isti aliud agunt, nisi totos dies per inertiam perdunt atque ita vivunt, ut stertere potius, quam ullo pacto vivere videantur? Dormiens autem ut nihil sentit, nihil agit, nihil curat: sic mortuus quid agere, quid curare aut sentire possit, haud sane intelligas: itaque in fabulis, quos dii maxime adamarunt, eos, ne imminentem aliquam calamitatem sentire cogerentur, si vigilassent, a diis immortalibus consopitos esse accepimus. 132. Mortem igitur, siquidem somno similis est, singulis noctibus induimus, et, quum in somno sensus sit plane nullus, nullum etiam in morte futurum esse sensum, verissime statuere debemus. Quod ut sensu ipso plane percipitur, sic ne de altero quidem dubitari ullo pacto potest, quin, quales ante, quam oriremur, fuimus, tales etiam mortui futuri simus. Mors enim quemadmodum ad eum, qui nondum ortus est, nihil pertinuit, sic ne ad eum quidem, qui mortuus est, ulla ratione pertinebit. Ad morientem vero vel nihil, vel parum certe pertinet: siquidem tam angusto spatio tamque brevi curriculo coercetur, ut nec si velit quidem, vires suas nimium porrigere aut explicare possit. XXXIX. 133. Quae est igitur eorum oratio, qui tantum in morte dolorem se timere atque expavescere dictitant? Quamquam non sane video, quo modo aliter facere possint. Qui enim mortem numquam experti sint, quam semel homo subiturus est, quo modo, bona malane sit, vere sentire ac diiudicare possunt? Morientes aiunt cruciari, angi, distorqueri: quod in nonnullis fortasse animadverti atque observari potuit. 134. In quo tum isti aliquid dixisse videri possent, si hoc ex ipso mortis sensu penderet. Nam, si mors ipsa dolore suo corpus usque eo cruciaret atque angeret, ut haec doloris edere indicia cogeretur: negari profecto non posset, quin dolorem non levissimum mors ipsa esset allatura. Quum vero huiusmodi cruciatus paucissimos angat, et eos maxime, qui intemperanter, flagitiose, nefarie vixerint: nunc dubitari non potest, quin tales homines non mors, sed admissorum scelerum conscientia vexet habeatque sollicitos. 135. Qui enim se morituros numquam crediderint ac ne cogitarint quidem, quum ad ipsam mortem pervenerint, anguntur non dolore moriendi, sed, quod e vita inviti discedunt. In qua quum omnia secunda feliciaque experirentur, ne secus mortuis accidat, valde vereri ac dubitare coguntur. 136. At bonis, qui mortem semper tamquam praesentis tempestatis portum in ore ac sermone habuerint, quique ex huius vitae procellis mortis beneficio aliquando egredi saepissime concupiverint, nihil libentius ac iucundius mentione ac nomine mortis accidit. Atque in iis etiam praestans planeque admirandum deorum munus agnoscitur. Bonos enim, et quidem plurimos, non modo cum exiguo dolore, ut optare homines vulgo solent, sed omnis plane doloris expertes ex hac vita egressos sine ulla dubitatione reperias.

XL. 137. Ex quibus Q. Fabius, consulatum adeptus, quum in curia praetereuntes salutaret, nihil dolens, nihil molesti sentiens, immo plane gaudens, e vita discessit. Atque idem contigit A. Pompeio, quum in aede Iovis Capitolini sacra fecisset, itemque Thalnae consuli, diis immortalibus supplicanti. Quid hos in ipso mortis articulo doloris expertos existimes, qui paullo ante laeti vivebant, et in eo, quo moriebantur, puncto temporis nihil lugubre testati sint, nihil flebile dixerint? Morte, inquies, oppressi sunt. 138. At sapientissimi et optimi viri: quibus mortem tamquam beatae vitae initium dii immortales largiri voluerunt; quam eo fortasse iucundiorem ipsis fore videbant, quo minus eo tempore tantum boni exspectaverant ac ne sperare quidem poterant. Nam quum mors e divina voluntate tota pendeat, haud sane in hominis potestate esse possit, quo potissimum die quaque conditione mori velit. 139. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, mortis eumdem omnibus hominibus diem ac terminum divinitus esse constitutum: ut autem vel citius vel serius moriamur, singulorum hominum vel intemperantia vel negligentia contingere. Nam, ut illud verissimum est, praefinitum esse vitae terminum a deo, quem praeterire, aut ex quo egredi nemini liceat: sic illud affirmare nemo possit, eumdem omnibus eademque hora vitae finem impendere.

XLI. 140. Quod si agnosceremus, nihil sane esset, cur homini prudentiam, temperantiam, pietatem tribueremus. Quae omnes plane virtutes, si hoc conse-

quereretur, non modo inutiles, sed penitus inanes viderentur. Cur enim prudentia uteretur homo, cur abstinentia, cur temperantia, si eodem, quo reliqui omnes, temporis spatio vitam esset terminaturus? Ut diutius, inquis, vitam producere liceret. 141. At, si vitae terminus fatalis est, nec immutari quidem posse necesse est. Sin voluntarius et in hominis arbitrio positus, nihil est, cur, eumdem omnibus a deo constitutum esse, quisquam affirmet. Sed de his statuat unus quisque, ut libet. Quid autem verius sit, deus ipse viderit; hominem quidem scire arbitror neminem. Stet modo nobis illud, doloris esse nihil in morte; boni autem tantum ex ea ad homines permanare, quantum sperare multi possint, cogitatione quidem assequatur nemo. Itaque hoc divinitus hominibus datum est, ut, quoties molesti aliquid experiantur, tum mortem exoptent, ac votis etiam conceptis saepe implorent. Quid ita? quia, bonam utilemque esse mortem, coguntur agnoscere: malam autem aut acerbam esse numquam posse, homini a natura insitum est. 142. Itaque dolore perculsi mortem imploramus, eamque unam, ut miseriarum malorumque terminum exoptamus. Admonet me locus, ut, quum neminem ipsa morte magno opere commoveri debere probatum sit, iis praecipue dolendum nihil esse contendam, quos mors cum laude oppetita consolari potest. Satis enim diu vixisse putandi sunt, qui vitam honeste clauserunt. Eosdemque e vita abeuntes non modo laus, sed etiam perpetua voluptas delectatioque prosequitur. Quae sane eo maior in animo exoriri ac vigere solet, quo latior alicuius in colendo officio vitaque honeste ducenda manavit industria. 143. Certe enim, quum ad recte agendum natus homo sit, ideoque mentis et rationis munere prae ceteris animantibus ornatus atque instructus, unde potius laudem ac voluptatem, quam ab honestis actionibus petat? An, unde ortum duxerit, obliviscatur? Ille vero nec sui oblitus est, qui recte vixit, nec iniquo animo mori potest, quum multos relinquat suae testes memoresque virtutis. 144. Quanto autem gaudio exsultare credendus est illorum animus, qui corporis admixtione solutus in caelestes ignes sempiternasque domos, unde exierat, revertit? Profecto enim ex divina mente delibatos habemus animos, qui hac mole inclusi tamquam terrae gravitate, sic ipsi nimio pondere corporis opprimuntur. Ubi autem soluti corporibus ad proprias sedes evolaverunt, tum vere vivunt, nec libidini, voluptati, dolori serviunt, sed sui compotes nulla re anguntur, nihil requirunt, omnibus imperant.

XLII. 145. Recte igitur dictum est corpus terram esse, mentem autem ignem de caelo sumptum. Id quod clarorum virorum acta cum virtute vita praeclaraeque actiones facile testantur. Quo modo enim aut omnia humanae vitae commoda contemneret, aut voluptates cunctas pro nihilo duceret, aut vitam ipsam laudis honestatisque gratia profunderet, qui nihil quidquam ad se, praeter haec ipsa mortalia, quae manibus contrectat, quae terit pedibus, pertinere cogitaret? Verum haec non ita se habent. Corpus enim, e terra concretum, tamdiu terrestrium rerum amore ducitur, quoad in terram ipsam, unde ortum duxit, revertatur. Animus vero, qui e caelo sumptus est, sempiternum quiddam et caeleste appetit, nec iisdem, quibus corpus, finibus cogitationes coercet suas. Itaque numquam quiescere, nec vere vivere putandus est, quamdiu, corpore conclusus, invitus propemodum mortali labe terrenisque vinculis cohibetur. 146. At illa quanti sunt, gravissimis vitae laboribus liberari, in mediis doloribus et aerumnis obdormiscere, et quasi emissos e molestissima vitae custodia in iucundissimam suavissimamque domum remigrare? Huc enim pertinent, quae de piorum quiete deque voluptate illa, qua egressi e vita perfrui dicuntur, disputari a sapientibus solent. Qui quum intelligerent, non fortuito aut temere satos et creatos homines esse; nec eadem mereri bonos, qui multis exantlatis laboribus vitam in medio dolore amisissent, et improbos, quorum in patrandis flagitiis semper est animus cogitatioque defixa: idcirco non eumdem probis et improbis vitae terminum, nec eadem mortuis praemia statuerunt. 147. Qua nos recordatione potissimum refici ac recreari decet, qui carissimam filiam optimeque de nobis meritam ita vixisse scimus, ut ad optimos mores summamque prudentiam nihil posset accedere: et ita mortuam, ut in dolore, quem ex partu contraxerat, summam animi magnitudinem summamque constantiam praestiterit. Cuius mentio nobis, dolore iam, si non penitus exstincto, certe magno opere levato, non solum acerba, sed etiam iucunda accidit. Qui enim aliter debet? quum nec ipsi quidquam accideret mali, nec ego ulla re, quae tanto opere cum natura congruat et cum omnibus hominibus communicet, angi aut perturbari debeam. XLIII. 148. Quid ergo mihi restat? Nihil sane, nisi quum ea divino potissimum beneficio vitae munere perfuncta sit, ut ad eam maxime vivendi conditionem cogitationem meam mentemque referam, qua nunc ipsam perfrui credimus, ac si, quod aequum est, fateri velimus, etiam intelligimus. Qua ex meditatione eo maiorem voluptatem percepturus sum, quo meliore illa nunc statu, quam quem vivens experta est, sine ulla dubitatione perfruitur. Quid enim boni non merita est, quae nihil umquam egit ac ne cogitavit quidem mali, et iis angoribus ac malis, quae viventi obiecta sunt, ita patienter perfuncta sit, ut non secus de adversis, quam de secundis rebus diis immortalibus gratulari gratiasque agere soleret? et, quum nihil nisi rectum honestumque cogitaret, tamen una conscientia contenta, nec sua benefacta in luce collocari, nec sibi quidquam propterea laudis aut gloriae deberi arbitraretur. 149. Quae ergo ita animata fuerit, ut de se quidem minimum, de recta mente ac de aequitate plurimum laboraret, an non diis ipsis censemus maxime gratam et probatam fuisse, in qua non ficta et adumbrata, ut in multis, sed maxime solida et expressa virtutis elucebat effigies? Nam, quum eam talem natura genuisset, ut, quod pulchrum rectumque agnoscebat, sua sponte sequeretur: tamen, eo non contenta, summa vi rationis prudentiaeque perfecerat, ut nulla re minus, quam natura duce egere videretur. 150. Itaque qui eius instituta et mores paullo diligentius inspexisset, qui regundae familiae sollertiam, qui summum in cunctis rebus ingenium singularemque doctrinam advertisset: haud fuisset sane, quod aut virilem in intelligendis iudicandisque rebus prudentiam, aut exquisitam patris familias sollertiam requireret. Itaque, quibus maxime rebus egere saepe homines solemus, fortitudo et prudentia, hae ita in muliere abundabant, ut sui maeroris medicinam non peteret foris, sed, in se ipsam spectans, ex sua semper virtute penderet. Quanto autem graviores ac difficiliores animi morbi sunt, quam corporis, eo magis mirandum est, talem exstitisse illam, cuius fortitudini corporis mala parerent, prudentiae vero omnes animi morbi facile cederent. Itaque quamquam ex calami-

tate temporibusque nostris molestiae plurimum traxerit, numquam tamen animo perculsam aut deiectam sensimus. 151. Angebatur patris exsilio, totiusque familiae luctum bonorumque direptionem invita videbat: sed matri tamen consilio prudentiaque aderat et, rebus in magnum saepe discrimen adductis, reditus spem nobis afferre numquam dubitavit. Ita, quantum ex calamitate doloris, tantumdem ex filiae suavitate ac pietate solatii capiebamus. Quod ut esset diuturnius, si commodum nostrum aut eam, quae omnibus antiquissima est, liberorum caritatem cogitaremus, magno opere optare debuimus. At, quum illam corporis vinculis solutam, omnibus exutam miseriis et immortalitatis compotem factam animo reputamus, non modo in dolore conquiescimus, sed etiam praecipue laetamur. XLIV. 152. Quid enim mihi accidere laetius potest, quam de immortalitate animorum cogitanti de filiae simul aeterna beataque vita confidere? Animos enim esse immortales, ne dubitandum mihi quidem videtur. Faciam autem non invitus, ut sapientissimorum hominum percurram hac de re sententiam, quando me in hunc locum deduxit oratio. Neque vero haec ita disputanda censeo, ut animos idcirco non interire probari possit, quod mortuorum corporibus vis quaedam inesse veneratione digna putetur, quae significare debeat, non deleri morte animos, sed immortalium animorum, veluti sepulcra quaedam, mortalia corpora fuisse. Quasi non et maiora et firmiora multa suppetant, quibus planum fieri possit, qui animos simul cum corporibus interire contendat, eum contra rationem, nulla nixum ratione, pugnare. 153. Quod si auctoritas quaerenda sit, quem graviorem nominare auctorem possum, quam eum, quem Apollo ipse sapientissimum omnium pronuntiavit? Cuius testimonium tale fuit, ut divinos esse hominum animos, et eos corpore solutos in caelum remigrare, unde prius venissent, in omni sermone assever aret. In quo cum philosophis illis consensit, quos quondam Italicos nominavit antiquitas, maximeque nobiles iudicavit: quorum semper constans fuit opinio, demitti animos e caelo, divinaeque mentis eos esse non solum munus, sed etiam partem praecipuam ac propriam Quod si secus esse quisquam putet, haud sane facile, quid multis et firmissimis in hanc sententiam argumentis respondere possit, inveniet. Sic enim plane cognosci ac sensu ipso diiudicari potest: summam esse paeneque incredibilem in animis celeritatem ac festinationem, cuius ope, quae corpus non modo certo mensium, sed vix etiam annorum spatio perficere atque exsequi posset, ea ipsi non modo semel puncto temporis percurrere, sed etiam saepius excogitare et repetere facillime queant. XLV. 154. Quod si mirum videtur, cur non admirabilius censeatur, meminisse animum tam multa innumerabilibus ante saeculis gesta: quae futura sunt, cogitando prospicere, ac non modo praesentia, sed etiam praeterita et futura, veluti deum, omnia complecti ac sub oculos subiicere conari? Quis dubitet, quum haec intelligat, eademque in se ipso agnoscat, divinum esse animum, nec, si divina aeterna sunt, ipsum esse mortalem? quum praesertim duabus ex rebus, quae praecipuae in animo sunt, illius aeterna natura facile intelligi ac deprehendi possit. Haec autem sunt motus, qui in eo praecipuus est, principium ac perpetuitas. Quum enim ex se ipso moveatur, nec aliunde, ut cetera, principium motus mutuetur: summa autem in eo, quamdiu in corpore est, perpetuitas motus appareat, quippe quae etiam in dormientibus agnoscatur et vigeat: idcirco dubitari nullo modo potest, quin divinus sit et sempiternus futurus. 155. Et sane ita esse ratio vincit et rerum probat exitus. Dei enim imago quaedam animus est, ex ipso deo delibata ac profecta. Quod si deus immortalitate fruitur, cur eam partem, quam ex se ipso sumpsit, mortalem esse velit? Quin hoc ipso singularem et eximiam divinam esse vim indicandum putavit, quod non solum ipse immortalis sit, sed etiam, quos velit, suae naturae compotes et plane immortales efficiat. Corpus autem voluit esse mortale: nec immerito, quum e terra, cuius mutationi subiecta natura est, initium duxerit, et in eam ipsam vitae cursu confecto abire debeat. Sed animus, profectus a deo, caelum ipsum appetit: nam in eum locum, unde discessit, semper optat redire. Terra autem, si cui appetenda, corpori soli est. 156. At vero animis aeterna caeli sedes quaerenda, eaque propria illorum patria: siquidem animorum nulla in terris origo inveniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse videatur. Nihil ne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod vim memoriae, mentis, cogitationis habeat: quod et praeterita teneat, et futura praevideat, et complecti possit praesentia. Quae sola divina sunt, nec invenietur umquam, unde ad hominem venire possint, nisi a deo. XLVI. 157. Singularis est igitur quaedam natura atque vis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quidquid est illud, quod sapit, quod vult, quod viget, caeleste et divinum est ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec vero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest, nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et movens, ipsaque praedita motu sempiterno. 158. Itaque eamdem aeternitatem animis quoque nostris, ex se ipsa exortis, impartivit. Quorum ex cogitationibus atque operibus nihil aliud, nisi divinos esse illos et sempiternos, colligere possumus. Nam si aedificiorum magnitudinem atque ornatum, si monumenta litterarum, si pecuniae vim infinitam in res maxime stabiles et admirandas effusam, si plurimarum maximarumque rerum adeptionem cogitare voluerimus, profecto intelligemus, haec numquam facturum fuisse hominem, nisi diuturnitatem temporis ipsamque aeternitatem plurimum ad se pertinere existimaret. Iam ipsa gloriae cupiditas, honorum sitis, opum ac divitiarum assidua procuratio quid aliud indicat, nisi cogitare hominem in posterum, nec eodem vescendi vivendique studio, quo ceteras animantes duci videmus, humanum animum detineri? Sed haec abiectiora atque humiliora, nec ullis, nisi sane angustis naturae terminis, circumscripta. 159. Quid illa in primis gravia atque praestantia, nec ulli plane in terris degenti, nisi soli homini tributa? contemplatorem esse ipsum caeli rerumque caelestium; frui magnarum obscurissimarumque rerum scientia, quae vel ad excolendos ad integritatem atque innocentiam mores, vel ad comparandam solis astrorumque cognitionem, vel ad exercendam in abditis obscurisque rebus memoriam mentemque pertineant. XLVII. 160. Nonne haec ipsa tanta ac talia, divinum esse animum, ostendunt, nec illius naturam aliunde, quam e caelo, delibatam ac deductam? An censemus, si una cum corporibus animi interirent, aut sapientissimos homines tam aequo animo mori posse, aut tam iniquo planeque invito stultos et fatuos? So-

cratem ferunt, morti proximum, de piorum immortalitate beataque vita, quae mortem consequitur, disputavisse, itaque laeto ac libenti animo letale illud poculum hausisse, quasi non ad mortem, sed ad regnum atque imperium vocaretur. 161. At vero, quorum animus in terra defixus haeret: qui nihil, nisi mortale terrenumque, cogitant: eos plane repugnantes atque invitos e vita discedere videmus. Nec immerito: quum, animorum aeternitatem propius iam intuentes, crucientur mirum in modum, quasi flagitiose actam vitam poena etiam sit immortalis consecutura. Atque illud etiam (o stultum hominem, dixerit aliquis, et naturae suae penitus ignarum!) nemini obscurum esse potest, ex ipsis etiam sacris caerimoniisque maiorum aeternam hominis vitam facile cognosci atque intelligi posse. Neque enim illi aut mortuos tanto honore coluissent, aut tam multas tamque varias sepulcrorum caerimonias posteris tradidissent, nisi cognitum perspectumque habuissent, vigere animum in morte, nec, quamquam corpus occidat, hominem ipsum penitus evanescere. 162. Itaque statuisse videntur, mortem ipsam non esse humanae vitae confectricem, nec ex ea sequi interitum, sed potius ad aliam multo feliciorem vitam iis, qui recte vixissent, ducem optimam solere exsistere. Quicumque enim convenienter naturae vixerint, nec illam secuti sint malae consuetudinis corruptelam, quae divinitus datos igniculos exstinguit, vitiaque gignit et confirmat omnia, eos et viventes gloria et e vita excedentes praemiis prosequi oportet. Id enim non solum rationi consentaneum, sed etiam verissimum atque aequissimum est. Cui autem aequitatis antiquior cura, quam deo? XLVIII. 163. Itaque, quum homo solus ex omni propemodum genere nactus sit aliquam notitiam dei, nisi vitae iniquitate deo iniquus atque invisus evaserit, ad deum certe evolabit. Idque aeternitatis humanae vel maximum ac firmissimum argumentum est, solum hominem divinae voluntatis participem consciumque exsistere: ut, quamquam agrestibus silvestribusque in locis natus sit, tamen ipsa docente natura, et esse deum, et colendum ac verendum esse, dubitare non possit. 164. O rem dignam, in qua non modo homines, sed ipsas etiam pecudes obstupescere ac, si fieri possit, etiam erubescere oporteat! cognatum esse hominem deo: nullum aliud in terris animal, nisi hominem solum, dei cognitione imbutum esse: nec quidquam esse aliud, quod animo, e divina mente hausto, praeditum sit: tantamque inesse homini caecitatem atque socordiam, ut, divinae cognationis immemor, aversetur migrationem ad deum? Nec enim aliud esse mors, quam migratio ad caelestes superasque sedes, existimanda est, nec id solum ratione quadam, aequitati veritatique consentanea, sed etiam sapientissimorum hominum maxime firmo stabilique consensu. Atqui eum, qui hoc pacto vivere, ac paene a se ipso dissentire velit, meminisse certe oportuit, terram ipsam omniaque, quae sub caelo sunt, divina voluntate regi, propterea que quiddam nobis, quod observandum et addiscendum videatur, praescribere. 165. Quis ergo terram ipsam aut quotannis feracem, aut semper optimas fruges et numquam malas inutilesque herbas edentem efferentemque vidit? quis animalia semper uberes foetus edidisse, numquam sterilitatem passa esse recordabitur? Quod si haec ipsa secus se habent, nihilque in rebus humanis perpetuo firmum eiusdemque naturae optare licet: cur, quam in omnibus et rebus et animantibus vicissitudinem cernimus, eam ab homine seiungamus? Qui si multos annos feliciter vixerit, si sobolem, honores, opes assequutus diu tantis bonis frui potuerit: praeclare secum esse actum vere dixerit. 166. Sed adversi tamen aliquid subeundum perferendumque relinquetur: demum oppetenda mors erit, quae eo levior esse debet, quod omnibus communis est, nec cuiquam singularis aut praecipua; sed hoc quoque gratior, quod nos a multis erroribus abstrahit, quibus, quoad vivimus, in tanta opinionum varietate assiduaque veri inquisitione perturbari saepe solemus, et ad ipsam cernendam fruendamque veritatem iucunde traducit. Quo nihil beatius homini posse contingere, satis, ut arbitror, ex eo suspicari possumus, quod innata est homini cupiditas scientiae: eius autem praestantia, non sane video, qua alia in re nisi in perfecta veritatis cognitione posita sit. Ex quo fit, ut, veritatis cognitionem assecuti, perfecta absolutaque scientia potiamur; vereque dici potest, qui veritatem intueatur sensuque percipiat, eum voti sui compotem vereque beatum esse. XLIX. 167. Quod si beata vita quaerenda nobis est, nec quidquam fugiendum magis, quam ne miseriarum gravitate premamur: quid illo homine stultius aut stolidius reperiri potest, qui ceterorum morte ita angitur, ut, beatae vitae oblitus, miseram atque infelicem consectetur? Profecto enim ita se res habet, ut, nisi mortis dolorisque timore liberatus sit, etiam si multas cognitas perceptasque virtutes habeat, rectumque et aequum omni plane utilitati anteponat, beatus tamen esse nemo possit. Quid enim aliud dolor est, nisi cruciatus animi, isque perpetuus? quid aliud timor, nisi assiduus invisarum ac molestarum rerum metus? 168. At quo modo felix aut beatus esse poterit, qui assiduo cruciatu metuque urgebitur? Quin eo miserior atque infelicior existimari debet, quod non solum sibi ipsi molestiam miseriamque comparabit, sed in ceterorum etiam sermonem ac vituperationem incurret. Nihil enim nimio dolore deformius, nihil a viro alienius. Et, si corporis pravitatibus vituperatio proposita est, vitiis ipsis, quibus laborat animus, nihil turpitudinis, nihil inuretur infamiae? Illa vero et graviora sunt, et maiori animadversione vindicanda, quo nobiliorem, quam corpus est, sedem, nempe animum ipsum, occupaverunt. 169. Quod si turpis dolor nimius et vituperatione dignus, certe illud consequetur, ut, qui nimio dolori seipsum tradat, ne laude quidem ulla dignus censeatur. Est enim series quaedam, maxime veritati consentanea, ut sententiarum, sic rerum: et, quemadmodum in sermone disputationeque nostra nectitur aliud ex alio, ita, qui se una aliqua vel deformitate vel turpitudine implicari patitur, multis statim miseriis ac deformitatibus opprimetur. L. 170. Nec vero credi velim, me, quia dolori nimio repugnem, idcirco dolorem omni ex parte improbare, omnesque illius ex animo fibras evellendas existimare. Est enim, quatenus homo doleat; et, (quod prudenter a Crantore dictum est,) sive secetur pars aliqua corporis, sive avellatur, sensus tamen adesse debet. Istud enim nihil dolere — fieri non potest, quin, quemadmodum feritatem corporis quamdam, sic animi stuporem maximum indicet. 171. Sed nimirum illud est, quod improbamus, dolori nos ipsos ita tradere, ut in aliam fortasse graviorem ex alia parte vituperationem incidamus. Nam quemadmodum, qui nihil prorsus doleat, desciscere videatur ab hominis natura, quae, morte perculsa, dolorem ac luctum aliquo modo indicare cogitur: ita, qui dolori nimis

indulgeat, humanae naturae penitus oblivisci, communemque omnium conditionem recusare iudicabitur. Quibus rebus intelligitur, graviter peccare homines, quum vel ea, quae omnibus perferenda subeundaque sunt, detrectare audent, vel, quid ipsos in vita deceat, quaeque sequi aut refugere debeant, non cernunt satis. Quod proprium prudentiae munus est: quam humanarum actionum moderatricem a diis immortalibus esse constitutam, infitiari nemo potest. 172. Atqui huic tam praeclaro divinoque muneri plane obsistit, qui nimio dolore ducitur. Non modo enim se ipsum sine ullo fructu lacrimis ac tristitiae tradit, sed etiam omni plane consilio ac iudicio vacat. Ubi enim ratio, si se dolore auferri sinat? ubi constantia, si sibi ipse repugnet et in maerore iaceat? ubi denique humanitas, si, se hominem esse oblitus, nihil sibi cum morte commune esse contendat? Iam vero illud stultissimum, existimare, quae ceteri homines libenti animo subeant, iis se non esse obstrictum. 173. Quid enim? an ignorare quisquam potest, quanta inter homines cognatio sit, quantaque similitudo? Etenim, nisi hoc verum fateremur, caussae nihil esset, cur homo hominem consilio, re, gratia iuvaret, ab hostium impetu ac laesione defenderet. Quod contra videmus accidere: ut, qui ab his actionibus avertat animum, non modo in vulgus improbetur, sed etiam inhumanitatis ac feritatis accusetur. Certe enim non e marmore sculpti aut e robore dolati sumus: est in nobis quiddam, quod pietate misericordiaque moveatur, nec exstingui sinat illam, qua diis proximi sumus, iuvandi ac benefaciendi voluntatem. LI. 174. Itaque insitum homini atque innatum videtur, ut, quoties alium hominem, quamvis alienum, premi calamitate atque aerumna videat, crucietur animo, nec, si facultas suppetat, dimittendam putet illius sublevandi occasionem. Quam enim ipse, si eo loco esset, benignitatem sibi impartiri optaret, ea ut in alium utatur, natura tacita quadam voce monere ac praecipere videtur. Quae igitur sibi evenire posse dubitet, ea si contingant, cur angi ac perturbari velit? aut cur non potius, humana illa esse et omnibus hominibus proclivia, fateatur? 175. Quanto rectius ille, qui *hominem se* agnoscit *nihil*que *humani a se alienum putat?* Itaque quum hanc ex animis nostris opinionem, mala omnia non esse humana, veluti immitem quamdam et immanem belluam, extraxerimus, profecto minus misere minusque sollicite vivemus. Relinquetur enim illa cogitatio, quaecumque accidant, fortiter ferenda esse, nihilque posse homini evenire, quo funditus prosternatur: idque ita erit, si nobismetipsis non assentabimur, sed veritatem, qua nihil praeclarius, praestabilius, uberius esse potest, toto pectore amplectemur. Haec enim illa est, quam assecuti, meliores multo efficimur et ad perferenda incommoda praeclaraque peragenda alacriores; 176. quum nihil, nisi quod rectum et aequum est, laudabile arbitramur, nihilque aliud, nisi egregia illa, ex quibus vera gloria nascitur, expetimus. Ac mihi videor nimis etiam nunc anguste atque exiliter agere. Qui enim latior obiici campus queat, in quo fidentius atque alacrius exsultare possit oratio? Sed faciam impudenter, si medicinam deserens animorum, quam ex omnibus maxime utilem esse intelligo, ad meam unius delectationem sermonem omnem mentemque convertam. 177. Dolorem igitur nimis acrem ac diuturnum fugiendum diximus, et quidem probabiliter; quum ex eo mala multa maximeque gravia soleant exoriri, contra vero nihil boni. Neque enim dolor ex illis rebus est, in quibus vel ad probandum vel ad vituperandum multa et magna contrariarum rationum paria momenta agnoscantur. Hoc enim si accideret, agerem verecundius, neque me in eum locum demitterem, unde nullum plane exitum viderem. Sed, quoniam haec ita se habent, contendo, vincendum esse animum dolorique acriter obsistendum. Sive enim nosmetipsos, sive vulgi opinionem cogitemus, id nobis sine ulla dubitatione faciendum est. 178. At, si ad mortuos ipsos animum traducamus, qui possumus existimare, gratum illis fore, quod nimio dolore cruciemur? praesertim quum ex eo nihil ad illos utilitatis, sed permultum ad nos dedecoris atque incommodi permanet. Quid igitur eos ipsos a nobis optare atque expetere arbitremur? Nihil sane, nisi ut eos illustri memoria ac recordatione decoremus.

Nemo me lacrumis decoret,

ait Ennius:

— *cur?* quia *volito vivu' per ora virûm.*

LII. 179. Quid igitur est caussae, cur fletum lacrimasque recuset? Nimirum ea gloria, quam se adhuc viventem assecutum esse confidebat. Eamdem igitur ob caussam nostrum quoque luctum mortuis ingratum molestumque fore suspicemur, nec aliud eos a nobis quidquam flagitare credamus, quam, ut id ipsum illis, quo maxime delectamur, tribuamus. 180. Haec autem gloria est et assidua illorum virtutis recordatio, quam si sermone laudationeque nostra immortalem efficere liceat, hoc uno de mortuis nos vel optime meritos existimare possemus. Quid? quod eum, qui sic doleat, ut recreari confirmarique non possit, ne divinum quidem numen horrere, sapientissimi homines prodiderunt? 181. Impium autem est, quibus debemus omnia, iis pessimam referre gratiam: contra vero, qui deorum voluntati paruerunt, nihilque se, quod ab illis ultro daretur, moleste ferre declaraverunt, eos non solum viventes praecipua laude ornavit antiquitas, sed etiam e vita egressos perpetuo coluit honore: idque eo studiosius ac libentius, si quos intellexit cum deorum cultu exercitationem virtutis et praecipuam in mortales beneficentiam coniunxisse. Scite profecto, ut cetera ferme omnia. 182. Quid enim? maiori laude dignum ex omnibus rebus humanis commemorare possimus, quam eum, qui vitam ducat cum virtute coniunctam, ad deorum cultum atque honorem perpetuum in homines studium ac pietatem aggregare? nec quidquam tantulum modo in eius animo exsistere, quod non vel pietati vel humanitati vel denique virtuti sit consentaneum? LIII. 183. Nec aliam sane ob caussam perturbari omnem vitam errore inscitiaque videmus, nisi quod, quae in hominis vita praecipua esse deberent, pietas erga deos, in homines beneficentia, virtus in ingeniis ac moribus, ea fere omnia negliguntur: eademque ratione, quae maxime vitare deberemus, ea studiose expetimus, caecoque impetu ferimur ad illa, quibus vita nostra plane fera atque immanis efficitur. Ex hoc fonte cupiditates insatiabiles exoriuntur, quibus non modo singulos homines, sed totas familias et universas funditus eversas civitates videmus: praeterea seditiones, insidiae, discordiae rerumque et hominum clades et interitus. Ex his etiam incredibiles dolores emanant, quibus perturbari vitam, neque solum insuavem, sed acerbissimam effici necesse est. 184. Quod contra probis virtutemque amantibus accidit. Nam divinae voluntati obtemperantes nihil in se ipsis, sed in ea se ipsos

ac sua ponunt et locant omnia, neminem laedunt, omnes liberalitate, benignitate, caritate amplectuntur; nulla re cruciantur, nihil appetunt, omnium vitiorum fracto impetu cupiditatumque radicibus ex animo penitus evulsis. Nempe igitur eos, qui ita vixerunt, ut sibi iucundi, diis grati, hominibus fructuosissimi exstiterint, divinis honoribus iure dignos maiores nostri censuerunt: eosque *cum diis immortalibus aevum agere* sapientissimus poeta non immerito cecinit, nec tamen idcirco, quod eorum corpora in caelum perlata credere sapienter quisquam possit: quod, quia natura non patitur, ut, quod e terra est, alibi, quam in terra maneat, ne credi quidem debeat necesse est: sed, quod eorum animi, tamquam hominum de diis immortalibus humanoque genere optime meritorum, in caelum putentur elati. 185. Quod de Romulo, urbis nostrae conditore, memoriae proditum accepimus: quem singulare in genus hominum collatum munus tam praeclarae urbis condendae in deorum numero collocavit: idque eo tempore, quo litteris et doctrinis homines exculti facile fictum a germano, verum a falso secernebant: ut credi non possit, quidquam illis persuaderi potuisse, quod ullam ficti aut falsi imaginem prae se ferret. 186. Sed, quod ille mortalis eximia virtutis ac beneficentiae gloria consecutus est, ut non solum immortalis, sed deus iudicaretur: id ipsum aliis etiam tributum esse, ut inter deos recepti putarentur, quum excessissent e vita, annales veterum loquuntur. Quod et apud Graecos prius contigit, et inde fortasse ad nostros permanavit. Nam et Hercules et Liber, fratres Tyndaridae et feminae plurimae, quibus nunc inter deos locus esse praecipuus creditur, et hominibus nati et homines fuerunt. Sed, quod virtute praestiterunt et, ut ceteris ad recte vivendum beneque merendum praelucerent, elaboraverunt *, ideo eos hominum fama beneficiorum memor in consessu concilioque caelestium collocavit. Atque ipsos, quos vocamus maiorum gentium deos, aliosque quam plurimos, quos in deorum numerum retulimus, hinc a nobis egressos et in caelum profectos, facillimum erit agnoscere. LIV. 187. Maximum vero argumentum est, quod de illis credimus, id esse verissimum, quod et tantus tot saeculorum doctissimorumque hominum consensus veritatis vox ipsa esse videtur, et quod, tantae tamque praeclarae virtuti quem alium vere congruentem locum tribuere oporteat, non sane reperies. 188. Quis est autem tam demens, ut, quos innocentia, liberalitate et singulari quadam ac praecipua virtute diis proximos intelligat, iis seiunctum a diis tribuendum locum censeat? et, quum hominis animus terrena respuat, ad supera semper feratur: qui non solum tacito naturae impulsu, sed voluntate, reque ipsa, ut quam maxime caelestibus similes essent, praestiterunt, eos licebitne caelo esse privatos? 189. Mihi vero eo iustius in caelo collocati videntur, quo clarior eorum inter homines vel eluxit liberalitas vel virtus enituit. Quis enim Hercule fortior? quis prudentior? quis ab omni cupiditate remotior? Quos ille labores, ut fortiter ageret et hominibus prodesset, suscepit et pertulit: aut quid non doloris et calamitatis exhausit? 190. Quis ergo hunc caelo excludi patiatur, quum eius virtuti sempiterna gloria et laudis patuerit immortalitas? Eademque ceterorum conditio est: quorum alius alio genere virtutis, omnes summis et singularibus vel in ipsos deos, vel in homines meritis praestiterunt. Itaque tam egregiis eximiisque factis non infixas plumbo statuas, non arescentes triumphorum coronas satis diuturna persolvere posse praemia indicatum est, sed florentiora stabilioraque munera quaesita sunt, quibus ornarentur ii, qui virtutem, honestatem, gloriam otio, libidini, voluptati, vitae denique praetulissent: tamque id aequum est, quam illud decorum maximeque probandum, non easdem improbis sedes, quas bonis atque integris, post mortem esse propositas. 191. Intellexerunt enim ex maioribus nostris complures, qui sapientia praestiterunt, quum in diis aequitas praecipue vigeat, eaque in eorum gubernatione appareat maxime, fieri non posse, quin nequitiam sceleraque aversentur, quique ea in vita exercuerunt, eos a se ipsis longissime seiungant. Quod in vulgus edi verumque existimari, non modo rationi conveniens, sed utile quoque in primis est futurum. Nam si quid in hominum animis pietatis, si quid religionis inerit, certe ob hanc potissimum caussam se a flagitiis ac facinoribus abstinebunt, quod impios ac nefarios homines a deorum concilio ac societate arceri indicabunt. 192. Nec enim omnibus iidem illi sapientes arbitrati sunt eumdem cursum in coelum patere. Nam vitiis et sceleribus contaminatos deprimi in tenebras atque in caeno iacere docuerunt: castos autem animos, puros, integros, incorruptos, bonis etiam studiis atque artibus expolitos, leni quodam ac facili lapsu ad deos, id est ad naturam sui similem, pervolare.

LV. 193. Quod si ita est, certe nobis, quantum conniti animo possumus, quantum diligentia consequi, contendendum atque elaborandum est, ut ne ab iis segregemur, quorum est proprium vita frui sempiterna ac beata. Quod efficere qui voluerit, (omnes autem velle debebunt, qui se ipsos diligere convenienterque naturae volent vivere:) numquam committet, ut, quae ceteris exitiosa fore crediderit, ea ipse persequatur. Neque enim in spem venire poterit, aut ignoraturos esse deos, quae ipse agat, quum divinam naturam nihil praeterire credibile sit, aut illa probaturos, a quibus non modo dii, sed etiam sani homines abhorreant. Quid enim turpius libidine? quid taetrius avaritia? quid detestabilius crudelitate? Quae quamvis in hominibus aliquando exsistant, tamen ab hominis natura tam aliena sunt, quam humanum illud erit, si omnia nobis bona omniaque commoda expetamus. 194. Atque in hoc comprimendae sunt cupiditates, quibus trahimur persaepe ad ea, quae virtuti adversantur. Quod facillime perficiet, qui tam gloriosi facinoris exitum secum ipse assidue cogitabit. Tantaque est huius cogitationis suavitas, ut, quod libenter alacriterque agimus, etiam sine labore peragamus. Idque in praestantibus laudisque appetentibus hominibus facile cernitur: quorum tanta esse solet vel in obeundis praeliis, vel in agendis caussis, vel in contentionibus pro republica suscipiendis alacritas, tantaque virtus, ut, quod in iis rebus periculi aut laboris est, aut non sentiant aut pro nihilo ducant. 195. Magnum enim est contendentis et ad gloriam anhelantis animi fomentum, magnum solatium spes futurae ac propinquae sive utilitatis sive gloriae. Neque id solum in magnis, sed etiam in levioribus laboribus ac studiis. Quos enim cursus, quos venatio delectat, eos quamvis de via fessos ac paene exanimes videas, numquam tamen minus alacres minusque concitatos animadvertas. Iam, honorum cupiditas quid non in nostra civitate laboris, quid non sollicitudinis negotiique facessit? LVI. 196. Quotus tamen quisque est, qui se vel labore defatigatum, vel prensationis molestia curaque confectum audeat dicere? Sic, quorum oculos

virtutis splendor occupavit, gloriaeque studium animos delenivit, ii nec laborem sentiunt, et, si tantus est, ut aliquando erumpat, eo tamen non magno opere moventur. Toti enim in eo sunt, ut prosint patriae immortalemque sibi nominis memoriam comparent. Quam si quis negligendam ducat, omnemque hominis felicitatem recte factorum conscientia metiri velit, is certe divinos honores, qui claris viris tribui consueverunt, numquam negliget. Etenim de diis ipsis, qui eosdem sibi honores asciverunt, pessime iudicasse videretur. 197. Tanta autem eorum, qui huiusmodi consuetudine delectati sunt, et sapientia et aequitas agnoscitur, ut dubitari non possit, quin, ipsi quod egerunt, a certa ratione proficiscatur. Quales numerare Lacedaemonas possumus, clarissimos et fortissimos viros, qui cives suos, mortem pro patria obeuntes, divinis honoribus afficere solebant. Quid vero illae, omnis plane doctrinae omnisque sapientiae parentes, Athenae? nonne Codrum, regem suum, ob pietatem in patriam meritaque illa, quibus excelluit, magno consensu in deos retulerunt? 198. Atque haud scio, an recte senserint viri doctissimi, quorum ea fuit opinio, viros claros et fortes idcirco deorum immortalium honore consecratos, ut incitaretur virtus acrius, et acuerentur vehementius ad obeunda pericula, qui patriae amore studioque tenebantur. Vera enim virtutis merces gloria est: nec quidquam est aliud, quo magis ad recte honesteque agendum praestantis animi homines incendantur. Quod optime agnovit ac diutissime retinuit omnium litterarum praeclara custos et altrix Graecia: quae multos habet virtutis gratia factos ex hominibus deos, quorum alios fatentur novos, alios multis iam saeculis receptos in caelum consecratosque contendunt; quam multi autem sint, qui reconditas eorum scrutantur litteras, nosse fortasse possunt. LVII. 199. Neque vero haec a me ideo copiosius disputantur, quod eos temere neque satis considerate tam multos consecratos esse credi velim: quum eos ipse quoque venerer, deorumque loco habendos putem: sed potius, quum tot apud omnes paene gentes immortalitate divinisque honoribus affecti reperiantur, ut exacuam bonorum mentes ad ea promerenda, quae sapientium iudicio ducuntur amplissima. Nihil enim praestantius aut beatius accidere homini potest, quam eo loco donari, in quem ut ascenderent urbis nostrae conditores, nullum periculum, nullum laborem, nullum denique certamen praetermiserunt. Ac, si privatae utilitatis et commodi habenda ratio est, nullam aliam expetere aut optare vir sapiens et eruditus praeter hanc unam debet. 200. Templa vero publice vota et dedicata quantum in vulgus dignitatis, quantum habent gloriae! quum omnes, qui deos illos, quibus templa voventur, publice colunt, fateri cogantur, et fuisse homines, et ad deos divinosque honores, una virtute fretos, ascendisse. 201. Nec mirandum est, deos illos publice coli, eorumque delubra et templa auguste sancteque exornari, qui vel patribus nati sunt diis vel matribus. Nam, quemadmodum eorum cultus et sanctus et religiosus est, maximeque pietati atque aequitati consentaneus: sic admirationis aut dubitationis nihil habet. Totus enim ex natura oritur, ut iure ipso naturae, qui deo satus vel dea editus procreatusque sit, deus esse debeat: at vero, qui homine patre vel mortali matre natus est, hunc esse deum, et magnum quiddam videri potest, et dubitandi occasionem, nec fortasse ineptam, multis afferre solet. 202. Non enim, si eximius talium virorum virtuti tribuatur honos, quin id iure fiat, aut dubitare aut negare quisquam potest: sed, quod tantam virtutis esse vim velimus, ut vel natura ipsa eius unius ope immutetur, hoc illud est, de quo quaerere doctiores viri non immerito soleant. Quibus ita responsum est, non immutari virtute naturam; nec enim id, sine prioris naturae corruptione, posse evenire: sed, eadem in illis manente natura, evolare animum ad deos, et in eorum ascribi concilium, quum immortalis sit et immortalitatis divinae particeps; corpus autem suapte natura mortale manere in terra; quodque terrenum est, nullo pacto suam exuere posse naturam, ut alienam induat. 203. Quamvis enim haec ipsa quaestio perobscura videri soleat, nec omnino proclives aut faciles habeat explicatus: tamen, nisi auctoritatibus contra rationem pugnetur, non incommode, opinor, a nobis exposita censeri potest. Et quoniam, quae in hoc genere praecipua cognituque digna sunt, persequimur omnia, (volumus quidem certe,) praetereundum non est, quales quamque multae virtutes erudiendorum hominum gratia sint honore deorum immortalium consecratae. Cuius rei finis est publica utilitas: ut, quo honore virtutes ipsas decoratas videant, eumdem se consecuturos esse homines sperent, si iisdem virtutibus excellant. LVIII. 204. Quo in genere multum boni est in imitatione. Libenter enim ea imitantur et persequuntur multi, ex quibus alios illa eadem, quae ipsi appetunt, consecutos vident. Atque ex eo plerumque accidit, ut multis in rebus, quas antea ne cogitaverant quidem, quum ad clarorum virorum imitationem se contulerint, multorum vigeat industria. Quae quum paullo manavit latius, quantos progressus, quantaque acquirat incrementa, nihil necesse arbitror commemorare. 205. Constat enim inter omnes, quae praeclara ducuntur, ea fere omnia a tenuibus initiis sumpsisse exordium. Quod paullatim, imitatione progrediente confirmatum, ita increbruit, ut ne augeri quidem aut exaggerari magis posset. Quod si ulla in re gratum nobis atque optatum esse debet, certe in complectendis provehendisque virtutibus, non video, quid esse possit optatius. Siquidem ex his informatoi pendet educatioque vitae: quae quum recte instituitur atque excolitur, incredibile dictu est, quantos quamque uberes iustitiae, integritatis omnisque amplissimae laudis fructus afferat. LIX. 206. Sed. quum virtutes multae merito colantur, quod et ipsae cultu dignae sint, et multae ab iis ad universum genus hominum utilitates proveniant, quid sit, cur bestiae quoque ipsae ab Aegyptiis ferme omnes consecratae sint, scire sane velim. Sit piscis in cultu ac deorum opinione apud Syros, homines nec tanta ingenii acie praeditos, nec tantis doctrinarum praesidiis instructos, ut haec inepta ridiculaque esse possint agnoscere. 207. Aegyptii vero, omnibus affluentes eruditionis et scientiae laudibus, quo modo in tam inanem tamque absurdam delabi opinionem potuerint, equidem intelligere vix possum. Quid enim? an boves, canes, lupos, feles, pisces in deorum numero habebimus? et quas nobis natura praesidii auxiliique caussa animantes genuit, eas per inscitiam deos indicabimus? quibus nihil foedius, obscenius, lutulentius ne natura quidem ipsa viderit. 208. Etiamne animalium monstra illa, a quibus hominum generi praecipua incommoda inferuntur, crocodilos, aspidas, serpentes, ceteras feras et immanes belluas in deorum numerum referemus? Quid erit aliud naturam invertere, et ima summis, summa infimis commutare?

Et, quum tantam in his imperitiam barbariamque agnoscamus, tamenne ista penitus inania pertinaciter defendemus? Eademque inscitia cepas, allia, fructus ceteros, qui oriuntur e terra, in deorum numero reposuit Aegyptus. 209. Quae, haud scio, cur longiori oratione refellere sit necesse. Incredibilis est enim eorum absurditas, ut nulla esse possit aut pertinacia aut imperitia tanta, quae non ista aspernetur atque refugiat. Imbres autem, nimbi, procellae si a nostris consecratae sunt, id antiquissimis populi Romani ritibus ac caerimoniis receptum et confirmatum est. Quae tolli aut perturbari, quum et satis firma ratione nitantur, et usu iam ipso confirmata et approbata sint, sine nefario scelere non possunt. 210. Graeciam vero, quam paullo ante laudibus ornavimus, hoc loco non sane laudare possumus, quae Cupidines et Amores satis audacter et temere in gymnasiis aedibusque publicis consecrarit. Quid enim Cupidini aut Amoribus cum gymnasiis? aut quid ea consecratio vel ad considerandum vel ad imitandum afferre potuit honestatis aut boni? LX. 211. Nihil enim temerarium, nihil insipiens in deorum consecratione esse debet, nec, quod ullam vel levissimam aut turpitudinis aut ullius omnino impudentiae suspicionem afferat. Quales videri possunt eorum consecrationes, quorum in rebus probitati pudorique contrariis numen esse potentiaque creditur. Qui ergo ad hominum vitam vel adiuvandam vel excolendam atque exornandam aliquid attulerunt, quique virtutibus rerumque gestarum gloria praestiterunt, eos nemo dubitet, iure deos habitos, divinoque cultu affectos esse. Neque ego ullo pacto auderem hoc primus prodere. Non enim tam studiose, quae laudari possunt, appeto, quam reformidare ea soleo, ex quibus possit aliquid vel levioris culpae redundare. 212. Quum vero et mares et feminas complures in deorum numero esse videamus, et eorum in urbibus atque agris augustissima templa veneremur: assentiamur eorum sapientiae, quorum ingeniis et inventis omnem vitam legibus et institutis excultam constitutamque habemus. Tantis enim ducibus aberrare non possumus: nec a nobis, sed ab illis ipsis, quos sequimur, rei tam iustae ac debitae ratio reposcetur. Iure enim fecisse putandi sunt, qui, ne quem virum aut feminam praeclare meritam debito honore spoliarent, eorum memoriam sanctam venerandamque esse voluerunt. Nos autem iniuste ageremus, si, quos pari cultu venerationeque dignos cognovimus, eos pateremur silentio praeteriri.

LXI. 213. Neque hoc de te una, mea Tullia, dictum volumus, cuius exstabunt virtutis, prudentiae, doctrinae, continentiae ad omnem aeternitatem impressa vestigia, sed de iis omnibus, quos tali honore dignos aut ipsi vidimus, aut futuro tempore posteritas intuebitur. Nunc autem de te loquar, quam non ego amissam aut mihi penitus ademptam velim dicere, quum illucescat menti meae quotidie magis praeclarissima nominis tui tuarumque virtutum gloria. 214. Vigebis autem memoria, quamdiu monumenta exstabunt illa, quibus eximia consignata sunt tam excelsae laudis testimonia, quae sempiterna fore, quum praestantissima sint, plane confidere debemus. Tibi igitur numquam me debitum persolvisse officium putabo, nisi de me optime meritae, quem eximie coluisti, ac de patria, quam semper ornasti, supremo honore decoravero. Id autem facile consequar, quum is locus, quem tibi delegi, sempiternam habiturus sit religionem. 215. Nostra vero si qua erit ex ea re consolatio, quae magna certe erit, aut si qua laus ex paterna pietate, mihi certe iucundissima acciderit. Nihil enim aliud vel audire vel memoria repetere libentius possum, quam me in eam, quam summe dilexerim summeque diligendam merito suo censuerim, quam maxime pium gratumque esse: quum praesertim in alienos, quia de se optime erant meriti, tam prolixos liberalesque sese et maiores nostri et exteri praebuerint. LXII. 216. Quod si ullum umquam animal consecrandum fuit, qualia multa consecraverunt Aegyptii, quod nullum profecto fuit: si Cadmi aut Amphitryonis progenies aut Tyndari in caelum tollenda fama fuit: huic idem honos certe dicandus est. Quod quidem faciam, teque omnium optimam doctissimamque, approbantibus diis immortalibus ipsis, in eorum coetu locatam, ad opinionem omnium mortalium consecrabo. Tu ergo in eo ipso fano, quod ad nominis tui memoriam ac cultum votum dedicatumque est, et laudari te et coli senties. Maxime autem laetaberis in eo, quod et eum tibi, quem maxime debui, honorem persolverim, et me simul iniquissimo fortunae imperio penitus exsolverim. Nosti enim, quam semper alacri fortique animo cunctis casibus restiterim: ut ne me quidem, pulsum patria omnique plane dignitate spoliatum, tam acri impetu frangere ac deiicere fortuna potuerit. 217. Cum inimicis autem quanta contentione decertaverim, quaeque mea fuerit in iis refutandis frangendisque virtus et constantia, norunt omnes, qui varios civitatis nostrae casus curiose notaverunt. Quum vero, Tullia, te mihi extremo loco fortuna ademisset, tum equidem intellexi, quantum illa in rebus posset humanis, quantaque adversus me ipsum vi ac potestate niteretur. Itaque nihil habui, quod dicerem, nisi, Cedo, et manum tollo, quum, tam gravi accepto vulnere, plane dolore perculsus atque afflictus essem. 218. Nunc autem, et praeceptis sapientiae adversus omnem fortunae vim confirmatus et, te consecrata in caelumque recepta, tanta affectus voluptate ac laetitia, quantam animo capere maximam possum, exsultare plane videor, victorque de fortuna ac de omni prorsus dolore triumpho. Tu ergo, quando me insigni et excellenti tuarum laude memoriaque virtutum tam praeclare iuvisti: nunc, ab hominibus seiuncta, non me deserens, sed aliquando respectans, perduc eo, ubi tua tandem collocutione conspectuque fruar; ut et parenti tui amantissimo, quam potissimum optare debes, gratiam referas, et ego multo mihi gratiorem multoque iucundiorem congressum nostrum futurum intelligam, quam insuavis et acerbus digressus fuit.

---

284. SYNONYMA.

(Mai. in Catal. Codd. Ambros. LVI. qui hoc opus spurium iudicat.)

285.

Q. CICERO
DE PETITIONE
CONSULATUS
AD
M. TULLIUM FRATREM.

ARG. Quum tempus instaret, quo M. Tullius Cicero consulatum ex lege annali petere posset, scripsit ad eum Quintus

frater hunc libellum, quo docere fratrem suscepit, quibus rationibus et artibus illud munus, quod mox petiturus erat, consequi certo posset. Quare, quamquam ad ipsum quidem Ciceronem pertinet libellus, tamen omnium honorum petendorum ratio, quae libera republica Romae usu venit, ex eo perspici potest. Primo autem agit de persona, quae petit, c. 1-3., deinde de re, quae petitur, c. 4-13.; denique de loco, ubi petitur, c. 14.: in quibus singulis fere haec duo spectantur: quae impedimenta obstent et rem difficilem reddant; deinde, quibus ea subsidiis tolli queant.

I. 1. Etsi tibi omnia suppetunt, quae consequi ingenio aut usu homines aut diligentia possunt: tamen amore nostro non sum arbitratus alienum, ad te perscribere ea, quae mihi veniebant in mentem, dies ac noctes de petitione tua cogitanti; non ut aliquid ex iis novi addisceres, sed ut ea, quae in re dispersa atque infinita viderentur esse, ratione et distributione sub uno aspectu ponerentur. Quamquam plurimum natura valet, tamen videtur in paucorum mensium negotio posse simulatio naturam vincere. 2. Civitas quae sit, cogita; quid petas; qui sis. Prope quotidie ad forum tibi descendenti meditatum hoc sit: *novus sum; consulatum peto; Roma est.* Nominis novitatem dicendi gloria maxime sublevabis. Semper ea res plurimum dignitatis habuit. Non potest, qui dignus habetur patronus consularium, indignus consulatu putari. Quamobrem, quoniam ab hac laude proficisceris, et, quidquid es, ex hoc es: ita paratus ad dicendum venito, quasi in singulis caussis iudicium de omni ingenio futurum sit. 3. Eius facultatis adiumenta, quae tibi scio esse seposita, ut parata ac prompta sint, cura; et saepe, quae de Demosthenis studio et exercitatione scripsit Demetrius, recordare; deinde et amicorum multitudo et genera appareant. Habes enim ea, quae novi habuerunt: omnes publicanos, totum fere equestrem ordinem, multa praeterea municipia, multos abs te defensos cuiusque ordinis, aliquot collegia; praeterea studio dicendi conciliatos plurimos adolescentulos, quotidianam amicorum assiduitatem et frequentiam. 4. Haec cura ut teneas commendando et rogando et omni ratione efficiendo, ut intelligant, et qui debent tua caussa, referendae gratiae, et qui volunt, obligandi tui tempus sibi aliud nullum fore. Etiam hoc multum videtur adiuvare posse novum hominem: hominum nobilium voluntas, et maxime consularium. Prodest, quorum in locum ac numerum pervenire velis, ab his ipsis illo loco ac numero dignum putari. 5. Ii rogandi omnes sunt diligenter, et ad eos allegandum est persuadendumque iis, nos semper cum optimatibus de republica sensisse, minime populares fuisse; si quid locuti populariter videamur, id nos eo consilio fecisse, ut nobis Cn. Pompeium adiungeremus, ut eum, qui plurimum posset, aut amicum in nostra petitione haberemus aut certe non adversarium. 6. Praeterea adolescentes nobiles, elabora, ut habeas vel ut teneas, studiosos tui quos habes. Multum dignitatis afferent. Plurimos habes: perfice, ut sciant, quantum in eis putes esse. Si adduxeris, ut ii, qui non nolunt, cupiant, plurimum proderunt. II. 7. Ac multum etiam novitatem tuam adiuvat, quod eiusmodi nobiles tecum petunt, ut nemo sit, qui audeat dicere, plus illis nobilitatem, quam tibi virtutem prodesse oportere. Iam P. Galbam et L. Cassium, summo loco natos, quis est qui petere consulatum putet? Vides igitur, amplissimis ex familiis homines, quod sine nervis sunt, tibi pares non esse. 8. At Catilina et Antonius molesti sunt. Immo homini novo, industrio, innocenti, diserto, gratioso apud eos, qui res iudicant, optandi competitores: ambo a pueritia sicarii, ambo libidinosi, ambo egentes. Eorum alterius bona proscripta vidimus, vocem denique audivimus iurantis, se Romae iudicio aequo cum homine Graeco certare non posse; et ex senatu eiectum scimus. Optima vero censorum existimatione in praetura competitorem habuimus, amico Sabidio et Panthera; quod, ad tabulam quos poneret, non habebat. Quo tamen in magistratu amicam, quam palam domi haberet, de machinis emit. In petitione autem consulatus caupones omnes compilare per turpissimam legationem maluit, quam adesse et populo Romano supplicare. 9. Alter vero, dii boni! quo splendore est? Primum nobilitate eadem: num maiore? non; sed virtute: quamobrem, quod inanius, umbram suam metuit: hic ne leges quidem, natus in patris egestate, educatus in sororis stupris, corroboratus in caede civium: cuius primus ad rempublicam aditus in equitibus Romanis occidendis fuit. Nam illis, quos meminimus, Gallis, qui tum Titiniorum ac Nanniorum ac Tanusiorum capita demebant, Sulla unum Catilinam praefecerat, in quibus ille hominem optimum, Q. Caecilium, sororis suae virum, equitem Romanum, nullarum partium, quum semper natura, tum etiam aetate iam quietum, suis manibus occidit. III. 10. Quid ego nunc dicam, petere eum consulatum, qui hominem carissimum populo Romano, M. Marium, inspectante populo Romano, vitibus per totam Urbem ceciderit; ad bustum egerit; ibi omni cruciatu vivum lacerarit; [in uno] instanti collum gladio sua dextera secuerit, quum sinistra capillum eius a vertice teneret; caput sua manu tulerit, quum inter digitos eius rivi sanguinis fluerent; qui postea cum histrionibus et cum gladiatoribus ita vixit, ut alteros libidinis, alteros facinorum adiutores haberet? qui nullum in locum tam sanctum ac tam religiosum accessit, in quo non, etsi in aliis culpa non esset, tamen ex sua nequitia dedecoris suspicionem relinqueret; qui ex curia Curios et Annios, ab atriis Sapalas et Carvilios, ex equestri ordine Pompilios et Vettios sibi amicissimos comparavit; qui tantum habet audaciae, tantum nequitiae, tantum denique in libidine artis et efficacitatis, ut prope in parentum gremiis praetextatos liberos constuprarit. Quid ego nunc tibi de Africa, quid de testium dictis scribam? Nota sunt: et ea tu saepius legito. Sed tamen hoc mihi non praetermittendum videtur, quod primum ex eo iudicio tam egens discessit, quam quidam iudices eius ante illud iudicium fuerunt; deinde tam invidiosus, ut aliud in eum iudicium quotidie flagitetur. Hic se sic habet, ut magis timeat, etiam si quierit, quam ut contemnat, si quid commoverit. 11. Quanto melior tibi fortuna petitionis data est, quam nuper homini novo C. Caelio! Ille cum duobus hominibus ita nobilissimis petebat, ut tamen in iis omnia pluris essent, quam ipsa nobilitas; summa ingenia, summus pudor, plurima beneficia, summa ratio ac diligentia petendi. Tamen eorum alterum Caelius, etiam quum multo esset inferior genere, superior nulla re paene, superavit. 12. Quare si facies ea, quae tibi natura et studia, quibus semper usus es, largiuntur, quae temporis tui ratio desiderat, quae potes, quae debes; non erit difficile certamen cum iis competitoribus, qui nequaquam sunt tam genere insignes, quam vitiis nobiles. Quis enim reperiri potest tam improbus civis, qui velit uno suffragio duas in rempublicam sicas destringere?

IV. 13. Quoniam, quae subsidia novitatis haberes

et habere posses, exposui: nunc de magnitudine petitionis dicendum videtur. Consulatum petis: quo honore, nemo est, quin te dignum arbitretur, sed multi, qui invideant. Petis enim homo ex equestri loco summum locum civitatis, atque ita summum, ut forti homini, diserto, innocenti multo ille idem honos plus amplitudinis, quam ceteris afferat. Noli putare, eos, qui sunt eo honore usi, non videre, tu quum idem sis adeptus, quid dignitatis habiturus sis; eos vero, qui consularibus familiis nati locum maiorum consecuti non sunt, suspicor, tibi, nisi si qui admodum te amant, invidere. Etiam novos homines praetorios existimo, nisi qui tuo beneficio vincti sunt, nolle abs te se honore superari. 14. Iam in populo quam multi invidi sint, quam multi consuetudine horum annorum ab hominibus novis alienati, venire tibi in mentem certo scio. Esse etiam nonnullos tibi iratos ex iis caussis, quas egisti, necesse est. Iam illud tute circumspicito, quod ad Cn. Pompeii gloriam augendam tanto studio te dedisti, num quos tibi putes ob eam caussam esse amicos. 15. Quamobrem quum et summum locum civitatis petas et videas esse studia, quae tibi adversentur, adhibeas necesse est omnem rationem et curam et laborem et diligentiam. V. 16. Et petitio magistratuum divisa est in duarum rationum diligentiam, quarum altera in amicorum studiis, altera in populari voluntate ponenda est. Amicorum studia beneficiis et officiis et vetustate et facilitate ac iucunditate naturae parta esse oportet. Sed hoc nomen amicorum in petitione latius patet, quam in cetera vita. Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus. Sed tamen, qui sunt amici ex caussa iustiore, cognationis aut affinitatis aut sodalitatis aut alicuius necessitudinis, iis carum et iucundum esse maxime prodest. 17. Deinde ut quisque est intimus ac maxime domesticus, ut is amet et quam amplissimum esse te cupiat, valde elaborandum est; tum ut tribules, ut vicini, ut clientes, ut denique liberti, postremo etiam servi tui; nam fere omnis sermo ad forensem famam a domesticis emanat auctoribus. 18. Denique instituendi sunt cuiusque generis amici: ad speciem, homines illustres honore ac nomime; qui etiam si suffragandi studia non navant, tamen afferunt petitori aliquid dignitatis; ad ius obtinendum, magistratus, ex quibus maxime consules, deinde tribuni plebis; ad conficiendas centurias, homines excellenti gratia. Qui abs te tribum aut centuriam aut aliquod beneficium aut habeant aut habere sperent, eos prorsus magno opere et compara et confirma. Nam per hos annos homines ambitiosi vehementer omni studio atque opera elaborarunt, ut possent a tribulibus suis ea, quae peterent, impetrare. Hos tu homines, quibuscumque poteris rationibus, ut ex animo atque ex illa summa voluntate tui studiosi sint, elaborato. 19. Quod si satis grati homines essent, haec omnia tibi parata esse debebant, sicut parata esse confido: nam hoc biennio quattuor sodalitates civium ad ambitionem gratiosissimorum tibi obligasti, M. Fundanii, Q. Gallii, C. Cornelii, C. Orchivii: horum in caussis ad te deferundis quidnam eorum sodales tibi receperint et confirmarint, scio: nam interfui. Quare hoc tibi faciendum est hoc tempore, ut ab iis, quod debent, exigas saepe commonendo, rogando, confirmando, curando, ut intelligant, nullum se umquam aliud tempus habituros referendae gratiae: profecto homines et spe reliquorum tuorum officiorum, etiam recentibus beneficiis, ad studium navandum excitabuntur. 20. Et omnino quoniam eo genere amicitiarum petitio tua maxime munita est, quod ex caussarum defensionibus adeptus es: fac, ut plane iis omnibus, quos devinctos tenes, descriptum ac dispositum suum cuique munus sit. Et quemadmodum nemini illorum molestus nulla in re umquam fuisti: sic cura, ut intelligant, omnia te, quae ab illis tibi deberi putaris, ad hoc tempus reservasse. VI. 21. Sed quoniam tribus rebus homines maxime ad benevolentiam atque ad haec suffragandi studia ducuntur, beneficio, spe, adiunctione animi vel voluntate: animadvertendum est, quemadmodum cuique horum generi sit inserviendum. Minimis beneficiis homines adducuntur, ut satis caussae putent esse ad studium suffragationis; nedum ii, quibus saluti fuisti, quos tu habes plurimos, non intelligant, si hoc tuo tempore tibi non satisfecerint, se probatos nemini umquam fore. Quod quum ita sit, tamen rogandi sunt atque etiam in hanc opinionem adducendi, ut, qui nobis adhuc obligati fuerint, iis vicissim nos obligari posse videamur. 22. Qui autem spe tenentur, (quod genus hominum multo etiam est diligentius atque officiosius:) iis fac ut propositum ac paratum auxilium tuum esse videatur; denique ut spectatorem te suorum officiorum esse intelligant diligentem: ut videre te plane atque animadvertere, quantum a quoque proficiscatur, appareat. 23. Tertium illud genus est studiorum voluntarium, quod agendis gratiis, accommodandis sermonibus ad eas rationes, propter quas quisque studiosus esse tui videbitur, significanda erga illos pari voluntate, adducenda amicitia in spem familiaritatis et consuetudinis confirmari oportebit. Atque in iis omnibus generibus iudicato et perpendito, quantum quisque possit; ut scias, et quemadmodum cuique inservias, et quid a quoque exspectes et postules. 24. Sunt enim quidam homines in suis vicinitatibus et municipiis gratiosi; sunt diligentes et copiosi; qui, etiam si antea non studuerunt huic gratiae, tamen ex tempore elaborare eius caussa, cui debent aut volunt, facile possunt. His hominum generibus sic inserviendum est, ut ipsi intelligant te videre, quid a quoque exspectes; sentire, quid accipias; meminisse, quid acceperis. Sunt autem alii, qui aut nihil possunt, aut etiam odio sunt tribulibus suis: nec habent tantum animi aut facultatis, ut enitantur ex tempore. Hos internoscas videto; ne, spe in aliquo maiore posita, praesidii parum comparetur. VII. 25. Et quamquam partis ac fundatis amicitiis fretum ac munitum esse oportet, tamen in ipsa petitione amicitiae permultae ac perutiles comparantur. Nam in ceteris molestiis habet hoc tamen petitio commodi, ut possis honeste, quod in cetera vita non queas, quoscumque velis, adiungere ad amicitiam; quibuscum si alio tempore agas, ut te utantur, absurde facere videare: in petitione autem nisi id agas, et cum multis et diligenter, nullus petitor esse videare. 26. Ego autem tibi hoc confirmo, esse neminem, (nisi aliqua necessitudine competitorum alicui tuorum sit adiunctus,) a quo non facile, si contenderis, impetrare possis, ut suo beneficio promereatur, se ut ames, et sibi ut debeas: modo ut intelligat, te magni aestimare, ex animo agere, bene se ponere, fore ex eo non brevem et suffragatoriam, sed firmam et perpetuam amicitiam. 27. Nemo erit, mihi crede, in quo modo aliquid virtutis sit, qui hoc tempus sibi oblatum amicitiae tecum constituendae praetermittat: praesertim quum tibi hoc casus

afferat, ut ii tecum petant, quorum amicitia aut contemnenda aut fugienda sit; et qui hoc, quod ego te hortor, non modo assequi, sed ne incipere quidem possint. 28. Nam quid incipiat Antonius homines adiungere atque invitare ad amicitiam, quos per se suo nomine appellare non possit? Mihi quidem stultius nihil videtur, quam existimare esse eum studiosum tui, quem non noris. Eximiam quamdam gloriam et dignitatem ac rerum gestarum magnitudinem esse oportet in eo, quem homines ignoti, nullis suffragantibus meritis, honore afficiant. Ut quidem homo nequam, iners, sine officio, sine ingenio, cum infamia, nullis amicis [septus,] hominem plurimorum studio atque omnium bona existimatione munitum praecurrat, sine magna culpa negligentiae fieri non potest.

VIII. 29. Quamobrem, omnes centurias multis et variis amicitiis, cura, ut confirmatas habeas. Et primum, id, quod ante oculos est, senatores equitesque Romanos, ceterorum ordinum navos homines et gratiosos complectere. Multi homines urbani industrii, multi libertini in foro gratiosi navique versantur, quos per te, quos per communes amicos poteris, summa cura, ut tui cupidi sint, elaborato, appetito, allegato, summo beneficio te affici ostendito. 30. Deinde habeto rationem Urbis totius, collegiorum omnium, pagorum, vicinitatum. Ex iis principes ad amicitiam tuam si adiunxeris, per eos reliquam multitudinem facile tenebis. Postea totam Italiam fac ut in animo ac memoria tributim descriptam comprehensamque habeas; ne quod municipium, coloniam, praefecturam, locum denique Italiae ne quem esse patiare, in quo non habeas firmamenti, quod satis esse possit. 31. Perquiras etiam et investiges homines ex omni regione, eos cognoscas, appetas, confirmes; cures, ut in suis vicinitatibus tibi petant, et tua caussa quasi candidati sint. Volent te amicum, si suam a te amicitiam expeti videbunt. Id ut intelligant, oratione, quae ad eam rationem pertinet, habenda consequere. Homines municipales ac rusticani, si nobis nomine noti sunt, in amicitia esse se arbitrantur. Si vero etiam praesidii se aliquid sibi constituere putant, non amittunt occasionem promerendi. Hos ceteri, et maxime tui competitores, ne norunt quidem: tu et nosti et facile cognosces: sine quo amicitia esse non potest. 32. Neque id tamen satis est, tametsi magnum est, sed non sequitur spes utilitatis atque amicitiae, ne nomenclator solum, sed amicus etiam bonus esse videare. Ita quum et hos ipsos, propter suam ambitionem, qui apud tribules suos plurimum gratia possunt, tui studiosos in centuriis habebis, et ceteros, qui apud aliquam partem tribulium propter municipii aut vicinitatis aut collegii rationem valent, cupidos tui constitueris; in optima spe esse debebis. 33. Iam equitum centuriae multo facilius mihi diligentia posse teneri videntur. Primum cognosci equites; pauci enim sunt: deinde appeti; multo enim facilius illa adolescentulorum ad amicitiam aetas adiungitur. Deinde habebis tecum ex iuventute optimum quemque et studiosissimum humanitatis. Tum autem, quod equester ordo tuus est, sequentur illi auctoritatem ordinis, si abs te adhibebitur ea diligentia, ut non ordinis solum voluntate, sed etiam singulorum amicitiis eas centurias confirmatas habeas. Iam studia adolescentulorum in suffragando, in obeundo, in nuntiando, in assectando mirifice et magna et honesta sunt.

IX. 34. Et quoniam assectationis mentio facta est, id quoque curandum est, ut quotidiana cuiusque generis et ordinis et aetatis utare. Nam ex ea ipsa copia coniectura fieri poterit, quantum sis in ipso campo virium ac facultatis habiturus. Huius autem rei tres partes sunt: una salutatorum, quum domum veniunt; altera deductorum; tertia assectatorum. 35. In salutatoribus (qui magis vulgares sunt et hac consuetudine, quae nunc est, plures veniunt) hoc efficiendum est, ut hoc ipsum mininum officium eorum tibi gratissimum esse videatur. Qui domum tuam venient, iis significato, te animadvertere; et eorum amicis, qui illis renuntient, ostendito, saepe ipsis dicito. Sic homines saepe, quum obeunt plures competitores, et vident unum esse aliquem, qui haec officia maxime animadvertat, ei se dedunt, deserunt ceteros, minutatim ex communibus proprii, ex fucosis firmi suffragatores evadunt. Iam illud teneto diligenter, si eum, qui tibi promiserit, audieris fucum, ut dicitur, facere aut senseris; ut te id audisse aut scire dissimules. Si qui tibi se purgare volet, quod suspectum se esse arbitretur, affirmes te de illius voluntate numquam dubitasse nec debere dubitare. Is enim, qui se non putat satisfacere, amicus esse nullo modo potest. Scire autem oportet, quo quisque animo sit; ut, quantum cuique confidas, constituere possis. 36. Iam deductorum officium, quo maius est, quam salutatorum, hoc gratius tibi esse significato atque ostendito, et, quoad eius fieri poterit, certis temporibus descendito. Magnam affert opinionem, magnam dignitatem quotidiana in deducendo frequentia. 37. Tertia est ex hoc genere assidua assectatorum copia. In ea quos voluntarios habebis, curato, ut intelligant, te sibi in perpetuum summo beneficio obligari. Qui autem tibi debent, ab iis plane hoc munus exige: qui per aetatem ac negotium poterunt, ipsi tecum ut assidui sint. Qui ipsi sectari non poterunt, suos necessarios in hoc munere constituant. Valde ego te volo (et ad rem pertinere arbitror,) semper cum multitudine esse. 38. Praeterea magnam affert laudem et summam dignitatem, si ii tecum erunt, qui a te defensi et qui per te servati ac iudiciis liberati sunt. Hinc tu plane ab iis postulato, ut, quoniam nulla impensa per te alii rem, alii honestatem, alii salutem ac fortunas omnes obtinuerunt, nec aliud ullum tempus futurum sit, ubi tibi referre gratiam possint, hoc te officio remunerentur. X. 39. Et quoniam in amicorum studiis haec omnis ratio versatur, qui locus in hoc genere cavendus sit, praetermittendum non videtur. Fraudis atque insidiarum et perfidiae plena sunt omnia. Non est huius temporis perpetua illa de hoc genere disputatio, quibus rebus benevolus et simulator diiudicari possit: tantum est huius temporis admonere. Summa tua virtus eosdem homines et simulare tibi se esse amicos et invidere coegit. Quamobrem Ἐπιχάρμειον illud teneto, nervos atque artus esse sapientiae — non temere credere. 40. Et quum tuorum amicorum studia constitueris, tum etiam obtrectatorum atque adversariorum rationes et genera cognoscito. Haec tria sunt: [unum ex iis,] quos laesisti; alterum, qui sine caussa non amant, tertium, qui competitorum valde amici sunt. Quos laesisti, quum contra eos pro amico diceres, iis te plane purgato; necessitudines commemorato; in spem adducito, te in eorum rebus, si se in amicitiam contulerint, pari studio atque officio futurum. Qui sine caussa non amant, eos aut beneficio aut spe aut significando tuo erga illos studio [futura] delinito, dato operam, ut de illa animi pravitate deducas. Quorum voluntas erit abs te pro-

pter competitorum amicitias alienior, iis quoque eadem inservito ratione, qua superioribus, et, si probare poteris, te in eos ipsos competitores tuos benevolo esse animo ostendito. — XI. 41. Quoniam de amicitiis constituendis satis dictum est, dicendum est de illa altera parte petitionis, quae in populari ratione versatur. Ea desiderat nomenclationem, blanditiam, assiduitatem, benignitatem, rumorem, spem in republica. 42. Primum id, quod facis, ut homines noris, significa, ut appareat: et auge, ut quotidie melius fiat. Nihil mihi tam populare, neque tam gratum videtur. Deinde id, quod natura non habes, induc in animum ita simulandum esse, ut natura facere videare. Nam comitas tibi non deest ea, quae bono ac suavi homine digna est. Sed opus est magno opere blanditia, quae, etiam si vitiosa est et turpis in cetera vita, tamen in petitione est necessaria. Etenim quum deteriorem aliquem assentando facit, tum improba est: quum amiciorem, non tam vituperanda; petitori vero necessaria est, cuius et frons et vultus et sermo ad eorum, quoscumque convenerit, sensum et voluntatem commutandus est. 43. Iam assiduitatis nullum est praeceptum: verbum ipsum docet, quae res sit. Prodest quidem vehementer, nusquam discedere; sed tamen hic fructus est assiduitatis, non solum esse Romae atque in foro, sed assidue petere, saepe eosdem appellare, non committere, ut quisquam possit dicere: quoad eius sit, consequi possis, si abs te [non] sit rogatum, et valde ac diligenter rogatum. 44. Benignitas autem late patet; et est in re familiari; quae quamquam ad multitudinem pervenire non potest, tamen ab amicis laudatur, [et] multitudini grata est. Est in conviviis, quae facito et abs te et ab amicis tuis concelebrentur et passim, et tributim: est etiam in opera; quam pervulga et communica; curaque, ut aditus ad te diurni nocturnique pateant, neque solum foribus aedium tuarum, sed etiam vultu ac fronte, quae est animi ianua. Quae si significat, voluntatem abditam esse ac retrusam, parvi refert patere ostium. Homines enim non modo promitti sibi, praesertim quod a candidato petant, sed etiam large atque honorifice promitti volunt. 45. Quare hoc quidem facile praeceptum est, ut, quod acturus sis, id significes te studiose ac libenter esse facturum; illud difficilius et magis ad tempus, quam ad naturam accommodatum tuam, quod facere non possis, ut id aut iucunde [promittas, aut ingenue] neges. Quorum alterum est boni viri, alterum boni petitoris. Nam quum id petitur, quod honeste aut sine detrimento nostro promittere non possumus, (quo modo, si qui roget, ut contra amicum aliquem caussam recipiamus,) belle negandum est, ut ostendas necessitudinem, demonstres quam moleste feras, aliis te [id] rebus exsarturum esse persuadeas. XII. 46. Audivi hoc dicere quemdam de quibusdam oratoribus, ad quos caussam suam detulisset, gratiorem sibi orationem fuisse eius, qui negasset, quam illius, qui recepisset. Sic homines fronte et oratione magis, quam ipso beneficio reque capiuntur. Verum hoc probabile est: illud alterum subdurum tibi, homini Platonico, suadere: sed tamen tempori tuo consulam. Quibus enim te propter aliquod officium necessitudinis affuturum negaris, tamen ii possunt abs te placati aequique discedere; quibus autem idcirco negaris, quod te impeditum esse dixeris aut amicorum hominum negotiis, aut gravioribus caussis ante susceptis, inimici discedunt, omnesque hoc animo sunt, ut sibi te mentiri malint, quam negare. 47. C. Cotta, in ambitione artifex, dicere solebat, se operam suam, quoad non contra officium rogaretur, polliceri solere omnibus, impertire iis, apud quos optime poni arbitraretur: ideo se nemini negare, quod saepe accideret caussa, cur is, cui pollicitus esset, non uteretur: saepe, ut ipse magis esset vacuus, quam putasset: neque posse domum eius compleri, qui tantum modo reciperet, quantum videret se obire posse: casu fieri, ut agantur ea, quae non putaris; illa, quae credideris in manibus esse, ut aliqua de caussa non agantur: deinde esse extremum, ut irascatur is, cui mendacium dixeris. 48. Id si promittas, et incertum est et in diem et in paucioribus; sin autem neges, et certe abalienes, et statim, et plures. Plures enim multo sunt, qui rogant, ut uti liceat opera alterius, quam qui utuntur. Quare satius est ex iis aliquos aliquando in foro tibi irasci, quam omnes continuo domi; praesertim quum multo magis irascantur iis, qui negent, quam ei, quem videant iusta caussa impeditum; ut facere, quod promisit, cupiat, si ullo modo possit. 49. Ac ne videar aberrasse a distributione mea, qui haec in hac populari parte petitionis disputem, hoc sequor; haec omnia non tam ad amicorum studia, quam ad popularem famam pertinere. Etsi inest aliquid ex illo genere, benigne respondere, studiose inservire negotiis ac periculis amicorum, tamen hoc loco ea dico, quibus multitudinem capere possis, ut de nocte domus compleatur; ut multi spe tui praesidii teneantur, ut amiciores abs te discedant, quam accesserint, ut quam plurimorum aures optimo sermone compleantur.

XIII. 50. Sequitur enim, ut de rumore dicendum sit: cui maxime serviendum est. Sed quae dicta sunt omni superiore oratione, eadem ad rumorem concelebrandum valent; dicendi laus, studia publicanorum et equestris ordinis, hominum nobilium voluntas, adolescentulorum frequentia; eorum, qui abs te defensi sunt, assiduitas; ex municipiis multitudo eorum, quos tua caussa venisse appareat: bene ut homines nosse, comiter appellare, assidue ac diligenter petere, benignum ac liberalem esse loquantur et existiment; domus ut multa nocte compleatur; omnium generum frequentia adsit; satisfiat oratione omnibus, re operaque multis; perficiatur id, quod fieri potest labore et arte ac diligentia; non ut ad populum ab iis omnibus fama perveniat, sed ut in iis studiis populus ipse versetur. 51. Iam urbanam illam multitudinem et eorum studia, qui conciones tenent, adeptus es in Pompeio ornando, Manilii caussa recipienda, Cornelio defendendo; excitanda nobis sunt, quae adhuc habuit nemo, quin idem splendidorum* hominum voluntates haberet. Efficiendum etiam illud, ut sciant omnes, Cn. Pompeii summam esse erga te voluntatem, et vehementer ad illius rationes, te id assequi, quod petis, pertinere. 52. Postremo tota petitio cura ut pompae plena sit, ut illustris, ut splendida, ut popularis, ut habeat summam speciem ac dignitatem; ut, etiam si qua possit, ne competitoribus tuis exsistat aut sceleris aut libidinis aut largitionis accommodata ad eorum mores infamia. 53. Atque etiam in hac petitione maxime videndum est, ut spes reipublicae bona de te sit et honesta opinio; nec tamen in petendo respublica capessenda est, neque in senatu, neque in concione: sed haec tibi sunt retinenda, ut senatus te existimet ex eo, quod ita vixeris, defensorem auctoritatis suae fore: equites Romani, et viri boni ac locupletes, ex vita acta te studiosum otii ac rerum tranquillarum; multitudo ex eo, quod dumtaxat oratione in concione ac iudicio

popularis fuisti, te a suis commodis non alienum futurum. XIV. 54. Haec mihi veniebant in mentem de duabus illis commentationibus matutinis, quod tibi quotidie ad forum descendenti meditandum esse diximus: *Novus sum, consulatum peto.*

Tertium restat: Roma est, civitas ex nationum conventu constituta; in qua multae insidiae, multa fallacia, multa in omni genere vitia versantur; multorum arrogantia, multorum contumacia, multorum malevolentia, multorum superbia, multorum odium ac molestia perferenda est. Video esse magni consilii atque artis in tot hominum cuiusque modi vitiis tantisque versantem vitare offensionem, vitare fabulam, vitare insidias; esse unum hominem accommodatum ad tantam morum ac sermonum ac voluntatum varietatem. 55. Quare etiam atque etiam perge tenere istam viam, quam instituisti. Excelle dicendo. Hoc et tenentur Romae homines et alliciuntur et ab impediendo ac laedendo repelluntur. Et quoniam in hoc vel maxime vitiosa est civitas, quod, largitione interposita, virtutis ac dignitatis oblivisci solet; in hoc, fac, ut te bene noris, id est, ut intelligas, eum esse te, qui iudicii ac periculi metum maximum competitoribus afferre possis. Fac, se ut abs te custodiri atque observari sciant. Quum diligentiam tuam, tum auctoritatem vimque dicendi, tum profecto equestris ordinis erga te studium pertimescent. 56. Atque haec ita volo te illis proponere, non, ut videare accusationem iam meditari, sed ut hoc terrore facilius hoc ipsum, quod agis, consequare. Et plane sic contende omnibus nervis ac facultatibus, ut adipiscamur, quod petimus. Video nulla esse comitia tam inquinata largitione, quibus non gratis aliquae centuriae renuntient suos, maxime necessarios. 57. Quare, si advigilamus pro rei dignitate, et si nostros ad summum studium benevolos excitamus, et si hominibus gratiosis studiosisque nostri suum cuique munus describimus, et si competitoribus iudicium proponimus, sequestribus metum iniicimus, divisores ratione aliqua coercemus, perfici potest, ut largitio aut nulla fiat aut nihil valeat. 58. Haec sunt, quae putavi non melius scire me, quam te, sed facilius his tuis occupationibus colligere unum in locum posse et ad te perscripta mittere. Quae tametsi ita sunt scripta, ut non ad omnes, qui honores petant, sed ad te proprie et ad hanc petitionem tuam valeant: tamen tu, si quid mutandum esse videbitur, aut omnino tollendum, aut si quid erit praeteritum, velim hoc mihi dicas. Volo enim hoc commentariolum petitionis haberi omni ratione perfectum.

286. QUINTI CICERONIS

VERSUS QUIDAM DE XII SIGNIS.

Flumina verna cient obscuro lumine Pisces:
curriculumque Aries aequat noctisque diique:
cornua quem comunt, florum praenuntia, Tauri:
aridaque aestatis Gemini primordia pandunt:
longaque iam minuit praeclarus lumine Cancer:
languificosque Leo proflat ferus ore calores.
Post modicum quatiens Virgo fugat orta vaporem.
Auctumni reserat portas, aequatque diurna
tempora nocturnis, dispenso sidere Libra:
et foetos ramos denudat flamma Nepai.
Pigra sagittipotens iaculatur frigora terris.
Bruma gelu glacians iubare spirat Capricorni:
quam sequitur nebulas rorans liquor altus Aquarî:
tanta super circaque vigent, ubi flumina Mundi.
At dextra laevaque ciet rota fulgida Solis
mobile curriculum, et lunae simulacra feruntur.
Squama sub aeterno conspectu torta Draconis
eminet: hanc inter fulgentem sidera septem
magna quatit stellans: quam servans serus in alta
conditur Oceani ripa cum luce Bootes.

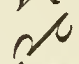
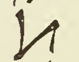
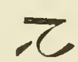
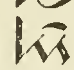
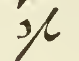
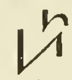
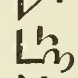
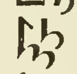
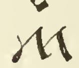
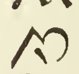
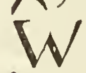
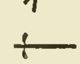
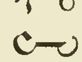
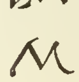
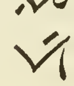
287. EIUSDEM AUT ALIUS EPIGRAMMA DE AMORE FEMINARUM.

Crede ratem ventis; animum ne crede puellis:
namque est feminea tutior unda fide.
Femina nulla bona est: et, si bona contigit ulla,
nescio, quo fato res mala facta bona.

288. DE NOTIS LIBER.

ADNOTATIO.

Romani veteres in scribendo praeter ipsas litteras vel arcanis earumdem in paucorum usum inventis vel compendiariis totarum vocum notis ad festinandam scriptionem excogitatis usi fuisse dicuntur. Illius generis notas ut alii alias (Gell. XVII. 9.), ita Cicero suas usurpasse legitur (ad Div. XIII. 6.). Alterius generis notae non singulorum arbitrio fictae, sed certa quadam notariorum lege compositae iam a veteribus collectae sunt et illustratae. Ita natum est notarum lexicon, quod alii ad Tullium Tironem, Ciceronis libertum, alii ad Senecam auctorem referunt, Trithemius Ciceronis esse et a Cypriano amplificatum tradit. Primus enim Trithemius, Abb. Herbipolit., lexici quod nunc vocant Tironiani fragmentum, quod XXX tantum notas complectitur, e codice, quem in ordinis sui monasterio quodam invenerat, edidit (Polygraph. p. 599. sqq. a. 1496.). Hoc in Ciceronis fragmenta ita receptum est, ut notae omitterentur, et earum interpretamenta tantum retinerentur. Deinceps Gruter. syllogen notarum Tironianarum auctiorem Thes. Inscrr. addidit, Senecam Commelinianum secutus. Eamdem codicis Casselani incrementis conspicuam edidit Kopp. (Palaeogr. crit. 1817.) Hunc nos sequi oportebat, nisi e re esse duceremus, aut plane omittere notas Tironianas, aut retinere XXX Trithemii, quas tamquam Ciceronianas solent edere, a Koppianis et numero et figura discrepantes.

	adprobat.		incommodus.
	comprobat.		accommodat.
	improbus.		in modum.
	probus.		admodum.
	probitas.		quemadmodum.
	improbitas.		epistola.
	probabilis.		littera.
	reprobat.		litterae.
	modus.		syllaba.
	modulus.		tempus.
	modestus.		per tempus.
	immodestus.		per idem tempus.
	modicus.		temporalis.
	immodicus.		extemporalis.
	commodus.		homo.

ADNOTATIO

LOCORUM EMENDATORUM EMENDATIONISQUE FONTIUM.

Emendatorum locorum scriptura prior huius est editionis, posterior plerumque meae anni 1827. *utrique adiectis litteris maiusculis*, E. *Ernestii*, L. *Lindemanni*, O. *Orellii, suam cuiusque novissimam*, O 1. *Orellii priorem*, O 2. *eiusdem alteram*, S. *Schützii*, N 1. *meam priorem*, N. *posteriorem item meam, editiones hodie in scholis usitatas, significantibus. Litterae minusculae* a b c d e *hoc est* 1. 2. 3. 4. 5. *documento sunt, quotum quaeque vox in editionibus* O S *etc. locum habeat;* cj. *coniecturam designat. Numerorum emendato vocabulo praescriptorum prior cum commate §um, posterior cum puncto §i versum, ad quem referenda est emendatio, indicat.*

---

1. Lib. I. ad Herennium.

§. 1, 11. *animi moderatione.* N1.2. b a O. — 2, 15. *et* omisi ante *pronuntiationem.* — 2, 19. *in* omisi ante *locis.* — 4, 3. *inventionem* SN1. *orationem* O1.2.L. — 5, 6. *considerandum est* ESN1. b a O 2. — 5, 15. *partes* ES. *partem* O1.2. — 6, 6 sq. *humile erit genus* EN1. a c b O2. — 7, 3. *Dociles auditores* ESN1. *Docilem auditorem* O. sic accommodate proximis. — 8, 17. *potentiam* EN1. *si pot.* O. — 8, 22. *eorum* N1. [*adversariorum*] O1.2. — 10, 13. *exordiemur* N1. [*exordiemur*] O. — 10, 14. *depravatione* E. *depravata* SO. cf. Cic. 8, 29. — 11, 3. *eiusmodi* O. *huiusmodi* N1. sic etiam 3, 18. — 11, 23 sq. [*quod — includitur*] cum Aldo, Vict. EO. ( ) N1. — 12, 4. *quidque* O. *quodque* N1. — 13, 7. *tragoediis* O. *a tragoedis* N1. — 13, 12. *lenitatem* O. *levitatem* N1. — 14, 13. *genus est* EN1. *genus* O. — 15, 9. *etsi sequamur* O. *et si sequemur* N1. — 16, 4. *refelli* O. *referri* N1. — 16, 10. *erit* EN1. [*erit*] O. om. Erf. N2. *observanda* S. *conserv.* O. etc. — 16, 14. *quae* O. *quia* N1. — 16, 15. *quaedam* expunxi post *nova.* — 16, 15. *soli nos* [praeter ceteros] N2. *soli* [nos] *praeter ceteros* O2. — 17, 2. *enim* omisi post *Primum.* — 17, 15. *periculosum* Mss. O. *periculum* cj. ESN1. — 17, 18. *quibus de* O. b a N1. — 18, 9. [*Hermes*] O. *Hermes* N. — 18, 22. *docere* O. *doceri* cj. EN1. *bipartito* E. *bipert.* O. et sic deinceps. — 19, 8. *Sit lex* O. *Si lex sit* N1. — 20, 16. *Tullius* O. *Filius* cj. S. — 21, 5. *id* O. *per id* N1. — 23, 4. *ESCIT* ESN1. *exsistet* O. glossa. — 23, 13. *indutae* O. cod. Lips. *inductae* N1. — 24, 15. *translatio crim. remotio* EN1. c b a O. sed cf. §. 25. — 24, 21. *exerc. amissione* O. b a EN1. — 24, 22. *suppl. sumpsit, cui frater esset* O. Mss. c d e a b N1. — 24, 24. *aperuit* Mss. *aperuisset* cj. O. — 26, 6. *perverterit* Mss. *pervertet* cj. O. — 27, 4. *quaeritur, quare fecerit* Ald. S. b c a O. — 27, 20. *quo* (i. e. aliquanto) O. *qua* cj. Ald. om. SN1.

2. Lib. II. ad Herennium.

§. 1, 3. *artis* recte cf. fin. §. 1. includit O. — 1, 5. *rebus* includit O. — 1, 14. *eaque* O. *ea quoque* N1. — *hoc libro* O. *hoc in libro* E. etc. N1. — 1, 15. *et* etc. *sed* O. — 2, 19. *sequi et quas vitare* (*vitari* N1.) O. d b c a EN1. — 3, 18. *eiusmodi* O. *huiusm.* N1. — 6, 10. *bono* O2. *bonum* N1. — 7, 11. *qua hora* cj. O. *quo die* mallem; *qua*[*die*] N1. — 7, 13. *considerabitur* O. *consideratur* congrue verbo *quaeritur* N1. — 7, 14. *scieritne* O. *et potueritne sciri* (*scire* E.) N1. S. — 7, 25. *scire* EOS. *scir*[*i*] N1. — 8, 2. *reus* ex coniectura ESO. *res* N1. E. — 8, 9. Scribe: *num quid in loco praeter consuetudinem fecerit.* — 8, 14. *sensus* EO. *sensuum* N1. S. — 8, 37. *commotum* intellige reum N2. [*se*] *commotum* O. — 10, 13. *sit* O. *esset* ES. — 11, 7. *quomodo* O. *quo* N1. E. — 13, 7. *pertineat* ES. *pertinebit* LO. — 14, 3. *quod* EO. *id, quod* N1. S. — 14, 17. *contra* N1. [*et*] *contra* O. — 14, 20. *expositio* N2. [*et*] *exp.* O. — 15, 16. *partes* O. *partem* EL. *faciant* O. *faciat* ELN1. *qua* N2. *qua* [*parte*] O. *qua parte* L. — 16, 5. *interpretantur* O. *interpretentur* ES. — 16, 10. *utrum* EO. *utra* LSN1. — 16, 11. *arbitrentur* EO. *arbitrantur* L. — 16, 17. *sententiam* O. [*in*] *sententiam* N1. S. — 16, 24. *In praesentiarum* EO. *in praesenti* autem N1. S. — 18, 5. *aut agente* ELO. *sit agendum* SN1. — 18, 12. *scriptor, an* SN1. *an* L. utrumque om. EO. — 20, 4. *conferemus* cj. SO. *proferemus* E. — 20, 8. *ex hominis* O. *hominis* EL. — 21, 1. *In assumptiva* * addidi de cj. S. cum O. — 21, 4. *conveniet* O. *convenit* cett. — 22, 13. *si* SN1. *an* cett. — 22, 24. *dicat* O. *dicant* E. — 22, 28. *utile fuisse* O. ba EL. — 24, 1. *Sin* OS. *Si* EL. — 24, 10. *imprudentia* ELO. [*in*] *imprud.* N1. S. — 24, 22. *quae* O. *et quae* cett. — 28, 2. *est argumentatio* O. b a cett. — 29, 4. *inducti* O. cf. §. 30. *ducti* EN1. — 34, 15. *prae ceteris* dedi cum LO. sed inclusi, om. ES. neque enim est Tulliana dictio. — 34, 16. *infinitae et immod. sunt. Hae* LO. om. ESN1. — 37, 13. *in huiusmodi* O. b a ESLN1. — 38, 16. *collocari* E. ἑφθημιμερής enim est caesura versus; *te locavi* O. *bene locavi* L. — 41, 9. *attulerit* O. *attulit* ESLN1. — 41, 17. *Quid?* SO. *Quod* ELN1. — 44, 6. *constet* EO. *constat* SLN1. — 45, 2. *re altera* O. *altera re* L. *altera* ES. — 45, 18. *vocabulo* EOL. [*de*] *voc.* N1. *de voc.* S. — 45, 31. *commutationem* O. *mutationem* ELSN1. — 46, 4. *his* O. *iis* ESLN1. — 46, 15. *id quod* ELO. *quod* S. — 47, 11. *In qua* O. *Item* ESL. — 47, 12. *oratio*[*nis enumeratio*] N2. sine uncis EOL. *orationis* om. S. — 49, 2. *ex consulto* EO. *consulto* LS. — 49, 2. *ostendimus — dicimus* OL. *ostendemus — dicemus* ES. — 49, 12. *constat* ELO. *est, qui constat* S. — 49, 13 et 18. *dicimus — exponimus* O. *dicemus — exponemus* ESL.

3. Lib. III. ad Herennium.

§. 1, 5. *pertinebant* LO. *pertinerent* ES. — 2, 1 et 3. *eiusmodi* O. *huiusmodi* ESL. et sic 17, 9. cf. *eae* 19, 12. — 4, 5. *disciplinabilem sc.* EO. *disciplinam aut sc.* SL. — 4, 11. *innocentium* O. *innocentum* ESL. — 5, 3. *appetere* cj. SN1. *appeti* cett. — 5, 4. *res — indignas viros* EL. *r. — indignas viris fortibus viros* O. — 5, 14. *similium* O. *similiumque* ESL. — 5, 16 et 17. *nimium-modum* O. *et nimium — et modum* ESL. — 6, 5. *eiusmodi dicantur* O. *huiusmodi dicatur* ESL. — 6, 11. *liberalitatem* OS. *libertatem* cett. — 6, 14. *esse dicemus* OS. *dicemus* EL. — 8, 19. *Poeno* O. *Poenis* cett. — 9, 13. *in iud.* O. *iud.* cett. — 10, 3. *comparata* O. *comparanda* ESLN1. — 10, 5. *animi* SLO. *et animi* EN1. — 11, 7. *quod rectum sit aut* O. dabc ESL. — 11, 8. *ipsius* O. *noster* cett. — 11, 18. *contrarie* O. *contraria* cett. — 12, 5. *quo* Lamb. N1. *atque* ESOL. — 14, 5. *haec* O. om. cett. — 14, 11. *fugisse* O. *occidisse* S. — 15, 5. *praedicemus; si* O. *dicamus: sin* cett. — 15, 19. *commentandum* * cj. ESON1. *considerandum* EL. — 15, 21. *accommodatissime* OL. *commodissime* ES. — 16, 14. *libro secundo* O. ba ESL. — 17, 10. *nisi* ELO. *non, si* cj. ESN1. — 17, 16. *quod* O. *quia* EL. — 18, 9. *statim re narrata* O. bca ESL. — 19, 4. *egregie* O. *nec egr.* EL. *sed egr.* SN1. — 19, 17. *est ea* O. *est* ESL. — 20, 5. *cura* * cj. S. *natura* cett. — 20, 6. *ratio* * cj. S. *exercitatio* cett. — 20, 11. [*ad*] om. OL. — 21, 11. *vulneratur* O. *vulnus* cett. — 21, 19. *servandam* ESL. *conservandam* O. — 22, 2. *firmitudinem* LSO. *firm. vocis* E. — 22, 17. *suavitudini* LO. cf. 22. in. *suavitati* ES. — 23, 18. *enuntiandae* ELO. *continuae* cj. SN1 — 24, 22. *hilare* O. *hilariter* ESLN1. — 25, 2. *tremebundam vocem* * cj. SN1. *trem. voce* cett. — 25, 3. *mimicae* * cj. ESN1. *mimae* Grut. LO. *nimiae* cett. — 26, 1. *est corporis* LO. ba ES. — 27, 9. *sin* SLO. *si* EN1. — 28, 9. *sit ea* O. ba ESL. — 28, 16. *item* O. *ita* cett. atque ita §. 40, 9. — 29, 20. *leonis, aquilae* O. *leones, aquilae; quorum* ESLN1. — 31, 8. *in* O. *et in* ESN1. *et si in* L. — 31, 9. *deinde facile erit deinceps* LO. *deinde f. e.* E. *f. e. deinceps* SN1. — 31, 19. *Et* ELO. *Iam et* SN1. — 32, 9. *et quamvis* O. *quamvis* ESLN1. — 32, 10. *satis* O. *ad ista satis* ESLN1. — 34, 19. *cum imaginibus* LO. *imag.* ESN1. — 35, 14. *quod recens audivimus* O. *recens audivimus* SN1. *audimus* EL. — 37, 7. *aliquas* O. *aliqua re* ESLN1. — 37, 9. *quam rem* O. *qua re* ESLN1. — 37, 17. *pervagemur* O. *percurramus* ESL. — 38, 18. *notata sit, ea p. videatur insignis* O. c Ms. T. *notatae sint, eae p. videantur insignes* ES. *notae* etc. L.

4. Lib. IV. ad Herennium.

§. 1, 3. *exemptis* OL. om. ESN1. — 1, 20. *etiam ipsos* O. ba ESL. — 2, 23. *Non* Paul. Manut. Ven. 1564. *Nam* cett. — 3, 1. *summum est* O. ba ESLN1. — 3, 19. *ipsum* OSL. om. EN1. — 4, 1. *auctoritate* OS. *auctoritate sua* ELN1. — 4, 8. *concedenda esse* O. ba ESLN1. — 6, 18. *artificiosum* EO. *artificium* SLN1. — 7, 13. *huius rei* NL. *eius* E. Schützius autem omittit verba: „*quod — intelligemus.*“ Eadem includit N1. — 8, 1. *se* O. *si* cett. *esse* O. *esse se* cett. — 8, 4. *Igitur* OL. *Ergo* EN1. *Atqui* S. — 8, 11. *Deinde* ELO. *Denique* SN1. — 9, 1. *sumenda non fuisse* [*sic*] *intelligemus* O. deabc ESL. — 9, 8. *aut in areis* O. [*aliud*] *mercis; aut si* E. — 9, 14. *ridiculus* LON. *ridiculum* ESN1. — 9, 18. *haec* O. *hoc* ESLN1. — 9, 25. *arescant* O. *aliis, arescant* ESLN1. — 9, 28. *ventrem et crura* * * O. om. cett. — 9, 30. *poterat considerare* O. ba ESLN1. — 11, 5. *levi* LO. *magna* ES. — 11, 9. *consuetudinem sermonis* O. ba ESL. — 11, 12. *extranea* O. *translata* ESL. — 12, 10. *reliquerunt* O. *non reliquerunt?* EN1. *non reliquerunt.* SL. — 12, 20. *concideret* SN1. *concidat* cett. — 13, 7. *et inopiam* O. om. cett. — 13, 13. *partem sociorum* O. ba ESL. — 13, 17. *quae res* O. *quae* ESL. — 13, 20. *et apparatiores* O. *ac parat.* ESL. — 13, 27. *quod* SO. *quo* EL. — 14, 5. *ire* SO. om. ELN1. — 14, 12. *atque acer* ELO. *et protervus* SN1. — 15, 7. *gravis figura — ei* O. *gravi figurae — ea* ESLN1. — 15, 18. *quum declinant et* OL. *declinant quum* SN1. — 15, 20. *specie — perspicere* O. *et specie — prospicere* E. — 16, 20. *ille* OL. *ille huic* ES. — 17, 4. *ad modum oratoris* N2. *ad officium oratoris* S. *admodum oratori* EOL. Liber IV. capite XII. finitur in Mss. Paris. 7714. et Monac. Liber V. a cap. XIII. incipit. — 18, 27. *et in* O. *et* ESL. — 19, 4. *est habenda* O. *habenda* ESLN1. *ista res* O. b a ESLN1. — 19, 13. *reliquisti* EO. *contempsisti* SL. — 20, 9.

quam O. *quid* ESLN1. — 21, 2. *ponitur modo* O. ba ESLN1. — 21, 5. *Nam amari* O. *Amari* ESLN1. — 23, 22. *hoc* LO. om. ES. — 24, 3. et 17. *pacto* OSO. *modo* ESLN1. — 24, 11. *satis nihil* OL. ba ESN1. — 24, 28. incipit §. 25. — 24, 50. *cognoscentem sui* O. ba ESLN1. — 26, 27. *corpus vulnere* O. ba ESLN1. — 28, 13. *a* O. *eius a* ESLN1. — 29, 8. *sic* O. om. ESLN1. — 30, 4. *Qui* O. *Quid* ESLN1. — 30, 11. *magis accedit* O. ba ESL. — 31, 4. 5. *Alexandrum — dilexerunt* SOL. hic om. EN1. posita demum post verbum *transvolasset*. — 31, 12. *est ablata* O. ba ESLN1. — 32, 1. *proxima genera* O. ba ESLN1. — 32, 12. *ioratone* O. *oratione auditar* ESL. — 33, 3. *apartet dici* O. ba ESL. — 33, 14. *nan est licitum* O. cba ESL. — 33, 20. *alicubi* ELO. *ati[cu]bi* N1. *aut ubi* S. — 33, 20. *at* O. *Nam* SL. — 33, 24. *turpe putet* O. ba ESLN1. — 36, 4. *facile hac* O. ba ESLN1. — 37, 18. *eiusmadi — actionem* O. *huiusmodi oratianem* ESL. — 38, 16. *C. Gracchus* O. *C. Gracchi* EL. *Gracchi*, *Gracchi — camparant* SN1. — 38, 17. *comparat* ELO. *camparant* SN1. — 39, 12. *tralatione* ESL. *relatiane* O. — 40, 15. *etiam nunc usu fecisse* O. cab ESLN1. — 41, 7. *separatis partibus* O. ba ESLN1. — 42, 4. *sunt pasitae* O. ba ESLN1. — 42, 8. *cuius* O. *cui* ESLN1. — 42, 15. *utendum raro* O. ba ESLN1. — 42, 20. *non potest appellari* O. cba ELN1. — *(placet)* S. — 42, 22. et 23. *inquiat — inquiat* O. *inquiet — inquit* ESLN1. — 43, 2. *rebus propinquis et finitimis* O. dabc ESLN1. — 43, 21. *aut argentum* O. *vel argentum* ESLN1. — 45, 3. *nounema sensit idem togatus* O. cadb ESLN1. — 45, 20. *nacentium* OL. *nocentum* ESN1. — 46, 18. *ut* O. om. ESL. — Liber quintus capite XXXIV. terminatur in Mss. Paris. 7714. et Monac. Liber sextus a cap. XXXV. initium habet. — 47, 2. *certa* O. om. ESN1. — 47, 11. *sint in civitate* O. cab ESLN1. — 48, 9. *est enim* O. ba ESL. — 48, 29. *nabis — vas* O. *nobis* ESL. — 48, 30. *ad* O. *ac* ESL. Ceterum O. sublato post *alitis* commate verba ,,*retinetis q. p. i. civitate*" includit. — 48. 3. *quo eos — aliquo in — reprehendere — videamur* O. *quod eos minime offendat — quum in aliquo — reprehendi — videantur* ESLN1. — — 49, 5. *Et* SO. *ut* EL. — 49, 27. *tamen dicam* LO. ba ES. — 50, 8. *inesse* O. *esse* ESL. — 50, 10. *fartuna* OL. *forma* ES. — 50, 19. *contraria est* O. ba E. — 52, 5. *prameritis* EO. *meritis* S. *prapriis meritis* L. — 53, 13. *est ab isto quicquam* O. dabc ESLN1. — 53, 21. *quo est* SLO. *qua* EN1. — 53, 34: *haec est* O. ba ESL. — 55, 5. *quad ad hanc rem* O. dabc ESL. — 55, 10. *sic secum* O. ba ESN1. *sic* om. L. — 55, 17. *Quare saepe* O. cf. SN1. *Quia haec secum laquitur sapiens saepe* E. cf. L. — 57, 23. *vitup. est* O. *vitup.* ESL. — 57, 24. *Navi* O. *Nave* ESL. — 58, 8. *qua de re* O. *de qua* ESL. — 58, 22. *huiusmadi* O. *eiusmadi* ESL. — 59, 19. *exercitus* O. *excrcitum* ESL. — 60, 11. *ultra f.* LO. *usque ad f.* ES. — 60, 29. *item* O. *ita* ESL. atque ita §. 61, 7. — 61, 1. *apartet* O. *apartebit* ESLN1. — 61, 17. *totae* O. *toti* ESL. — 62, 23. *venenato spiritu* OL. ba ES. — 62, 25. *quem ore* O. [*ore*] EL. — 62, 27. *iactans* O. *iactat* ES. — 62, 30. *retentat sese tacitus; quo sit tutus c. d. s.* LO. *retentans sese tacitus, c. d. s. totus* ES. — 63, 3. *iudices, dico* O. ba ESLO. — 64, 5. *visit* LO om. ESN1. — 65, 33. *Verebar* O. *Metuebam* ESL. — 65, 43. *Cur nan* ELO. *Quin* S. — 65, 54. *omnes hac* O. ba ESL. — 66, 3. *loquens* SLO. *eloquens* E. — 66, 6. *emittat* O. *mittat* ESL. — 66, 19. *inanimatus* LO. *inanimas* ES. — 67, 2. et 4. *exsuperatianem* LO. *exuberationem* ES. — 67, 17. *sequantur* O. *sequuntur* ESL. — 68, 4. *appulsus* * cj. Aurat. Lamb. O. *pulsus* ESL. — 68, 8. *factus est consul* O. cab ESL. — 68, 13. *verbis res* O. ba ESL. — 68, 16. *aut a* O. *aut si a* ESL. — 68, 28. *et ex* O. *ex* S. — 68, 38. *hilare* SO. *hilaris* EL. — 69, 14. *quicum* OS. [*qui*] *cum* N1. *cum quibus* EL. — 69, 27. sq. *oporteat — canveniat* OL. *oporteret — canveniret* E. concinnius propter sequentia *esset, passemus, camparraretur* (Schützius: *passimus, comparetur.*)

AD CICERONIS LIBROS DE INVENTIONE RHETORICA.

His annatationibus designata sunt discrimina scripturae vel a mea editione superiare vel ab Ernestiana abharrentis, plerumque cum Schützia vel Lindemanna, vel Orellio, qui saepe utrumque sequitur, concrepantis. Praetermissa sunt autem ea amnia, quae non nisi diversum eorumdem verborum ardinem indicarent, et quaecumque levioris momenti esse vulgo putantur, ac saepe haud multum discrepante sententia canfusa huius *et* eius — his *et* iis — iis *et* eis *pranomina, et alia eiusdem generis.*

5. Lib. I.

§. 2, Vs. 17. *materies — inesset* O. *matcria esset.* Sed postea ubique *materia.* — 3, 19. *calliditas* * cj. E. *cammaditas* cett. — 11, 5. *Et quid* E. *Ecquid* O. — 11, 20. *dicant* * cj. E. *dicunt* O. — 12, 5. *amnia* O. *amnino* SN1. — 13, 9. *eius* O. *canstitutianis eius* N1. — 16, 9. *animadverterunt — retulerunt* SO. —*rint* —*rint* — 18, 4. *Ac* O. *At* N1. — 18, 5. *quum* om. O. — 18, 15. *est ea* O. etc. *ea* E. — 23, 3. *audient* O. *audiunt* N1. etc. — 32, 18. *Thebani aut Troiani* O. *Thebanis aut Traianis* E. etc. — 33, 2. *speciem* * cj. S. *secum* N1. *sicuti* O. — 34, 11. *Omnis — canfirmatur* O. *Omnes — confirmantur* E. — 35, 15. *dantur* O. *data* E. — 35, 16. [*considerabuntur*] *in natura.* O sine uncis. — 35, 16. *consideranda sunt* omisi cum O. — 36, 3. *virtutis* O. Graev. *virtutem* cett. — 36, 9. *est autem* LO. *est* E. — 37, 12. *sint* O. *sunt* E. — 38, 11. *aut* SO. *an* ELN1. — 39, 1. *autem est* L. ba O. *est* ESN1. — 39, 9 etc. *faciunt — sunt — possunt — instant — fiunt — consequuntur* SO. *faciant — sunt* etc. ELN1. — 41, 1. *est autem* O. ba L. *est* ES. — 41, 5. *Prudentiae autem* LO. *Prudentiae* ES. — 41, 13. *quo de* EO. *de quo* cod. Oxon. N1. — 43, 11. *affendere* SO. *affendi* ELN1. — 48, 18. [*Horatii — vel ut*] rest. S. e Mss. — 48, 21. *reum* om. O. — 51, 14. *Agesis* O2. *Age* cett. — 51, 15. *utrumne tuum virum malis, an illius?* O2. *virumne tuum an illius malis?* E. — 53, 16. *nan* O. *e* N1. — 59, 10. *necessitudine* O. *necessitate* ESLN1. — 63, 8. *quidem quamdam* O2. *quamdam* ES. — 69, 8. *atque* O. *aut* EN1. — 69, 10. *At* O. *Atque* EN1. — 79, 13. *negatur* O. *negetur* EN1. — 79, 14. *una aut utraque ex* O. *ex una aut ex utraque* cett. — 80, 7. *canstet* O. *canstat* SN1. — 89, 8. *Id quod* O. *Id* cett. — 90, 9. *ut hoc* O. *hoc moda* cett. — 91, 2. *repetitur* O. *petitur* E. — 93, 2. *dicitur atque* O. *ea dicitur, atque* E. — 93, 9. *vivi* O. cod. Turic. *vivere* cett. — 94, 14. *si qui* O. *si quis* E. etc. et sic saepe alias non monito lectore scr. — 94, 15. *vitia* O. *vitiis* — 97, 17. *implicatas* O. *implicitas* ESLN1. more minus Tulliano. — 101, 10. *aut* SO. *an* LEN1. — 101, 16. *remotissimae sint* O. *remotissima sit* ESL. — 102, 12. *Quintus* O. *Quintus est* cett. — 109, 15. *benigne* O. *bene* ELS. — 109, 27. *in quo* SO. *in qua* EL.

6. Lib. II.

§. 3, Vs. 5. *pradiderunt* O. *tradiderunt* cett. — 4, 8. *iis* O. *his* cett. pro crebra permutationo in Cic. codd. — 5, 6. *inscientia* O. *inscitia* cett. — 14, 13. *iam* LO. om. ES. — 15, 3. *illum* O. om. ES. — 27, 2. *reum* * cj. SO. [*r*]*eum* N1. *eum* cett. — 34, 10. *necesse esse* LES. *necesse est* N1. — 37, 7. *in genere* O. *generi* cett. — 38, 8. *earum* cj. S. *eorum* vulgo. — 39, 3. *possint* cj. O. *possunt* vulgo. — 39, 4. *cansiderasse* O. *considerare* cett. — 40, 6. *iniiciemus* O. *demonstrabimus* cett. — 43, 2. *ecqua* O. *si quo* E. §. 42. *ecqua* bis O. *ecquae* N. — 50, 3. *multa in* O. *multa* cett. — 53, 1. *qui* O. *quis* cett. — 55, 2. *maiore aut minare* O. *maiori aut minori* L. *maiori* N1E. — 60, 9. *iudicatur* O. *iudicetur* E. — 68, 19. *quos nas* O. *quos* E. — 70, 8. *cancelebrandae* O. *celebrandae* vulgo. — 70, 9. *statuerunt* O. *statuerint* cett. — 74, 1. *tractare apartebit et* O. *tractari canveniet. Oportebit* cett. — 79, 14. *transferetur* O. *transfertur* ELS. — 83, 7. *se punitum* O. *punitum* ESLN1. — 90, 8. *Sin* O. codd. *Si* cett. — 91, 3. *certissime* O. codd. *certissimi* ed. Iuntin. etc. — 99, 16. *ni sic* EO2. codd. *nisi* O1. — 101, 11. *canfessianem* O. codd. cf. §. 103. *confessiane* cett. — 103, 7. sq. *in — intendimus* O. *ad — cantendimus* S. — 104, 8. *sunt* O. *sint* ELSN1. — 105, 3. *haec* O. om. cett. — 107, 8. [*demonstrabit*] hoc verbum etiam ab O. inclusum e superiore loco repetitum videtur. — 111, 5. *esse dicerentur, qui tunc* O. *dicerentur, quad tamen* cett. — 111, 8. *Hic et* O. Lambin. *Hic ut et* cett. e. codd. — 111, 11. *incidet* LSO. *incidit* EN1. — 113, 8. *eiusmodi* O. codd. ut saepe, cf. §. 130. *huiusmodi* cett. — 113, 12. *quad* O. *qua* E. — 114, 7. *sint, ea experienda* O. *sunt, ea ex praemio* cett. — 115, 11. *uti* O. *ut* vulgo. — 117, 8. *et ex factis* O. *factis* cett. — 121, 11. *utrimque* O. *utrasque* ESN1. *utrumque* L. — 126, 2. *quad* O. *qua* ESLN1. — 128, 2. *haec* O. *hoc* ESLN1. — 129, 9. *afferre* Lamb. 1. 3. Iunt. *inferre* O. — 132, 10. *quo secius* cj. S. e Cic. 2, 12. O. *quum saepius* cett. — 134, 9. *captianes* * cj. SO. *actiones* vulgo. — 134, 12. *cuicuimadi* O. *cuius*[*ce*]*modi* N1. — 136, 3. *dicet* O. *dicit* ESL. — 140, 11. *qui ea* SO. *qui* EN1L. — 149, 9. *ipsis libet* O. *ipse iubet* ESL — 150, 7. *percontatione* LO. [*per contentianem*] N1E. om. S. *cum percantatiane* Lambin. — 150, 11. *hac* O. *hac re* ESLN1. — 154, 16. *quaeretur* O. *quaeritur* ESLN1. Paullo ante *navim* O. *navem* cett. — 159, 7. *mado atque* O. *mada* ESLN1. — 161, 2. *inseruit* vulgo, *insevit* Lambin. — 164, 8. *invectianes — retinentur* Garatonius ad Cic. 51. p. 274. O. *invectio — retinetur* E. — 164, 9. *honesti curam* O. *hanestus caram* E. — 167, 5. *existimans — incipiat* O. *existiment — incipiant* ES. — 168, 9. *extrariis* O. *extraneis* ESL. — 169, 11. *posse* O. *difficile* ESLN1. — 170, 8. *Animal* O. *Carpus* ESLN1. — 170, 12. [*necessitudines*] EO. uncis excludit L. omittit S. — 170, 13. *accident* O. *incident* E. — 171, 7. *non est* SO. *nan* E. — 172, 2. *si aliquid* O. *ut aliquid* ESLN1. — 174, 10. *huiusmodi* O. *eiusmadi* ESLN1. — 177, 2. *iis* O. *his* vulgo. — 178, 2. *extrariis* O. *extraneis* ESLN1. — 178, 10. *hoc ac* O. *hunc ab* ESLN1.

AD LIBROS DE ORATORE.

In his libris scripturae discrimina editionum E. *Ernestianae*, S. *Schützianae*, O. *Orellianae*, M. *Müllerianae*, Ell. *Ellendtianae*, *ac passim Aldinae iterum collatae, aliarumque in subsidium adhibitarum sunt adnotata.*

7. De Oratore Lib. I.

§. 3, Vs. 7. *redundarunt* E. *redundarent* O. — 3, 7. *eis* O 2. *his* cett. — 4, 3. *quisquam* MSO1. *quispiam* O 2. — 5, 8. *prudentissimorum* E. *eruditissimorum* glossa O 2. — 6, 4. *rebus* E. *artibus* Ald. O. — 8, 11. *floruerunt, quam multi sint. Sic* SO. *floruerint* O 2. *floruerunt, quamque multi: sic* Ell. N1. *Sic* om. E. — 16, 7. *Quid enim? quis* N 2. *Quid enim quis* EllO2. *Quis enim* E. — 18, 3. *ac iuris* Ms. Guelf. SMOEll. *aut iuris* E. — 22, 8. *ac* O 2 Ell. *aut* ES. etc. — 31, 1. *est enim* O 2. b a E. etc. — 36, 6. *in conserv.* O. *conserv.* vulgo. — 39, 1. *mosque* Aldus O. *moresque* E. etc. — 42, 3. *sua in iure* O 2. *suo in genere* E. *suo iure* O1. — 43, 5. *putas* OEllS. *putares* E. — 44, 3. *coniungitur* Ald. Pearce Ell O 2. *contingitur* EN 1. — 44, 10. *videare dicere* EllO. *dicere videaris* ES. — 48, 2. *iure et* EllO. *iure aut* ES. — 48, 6. *moris* SEllO. *morum* E. — 53, 3. *ad dolorem* SEll O. *dolorem* E. — 59, 1. *Nec* Ell O. *Numquam* ESN1. — 59, 4. *eum, qui* EllO2. *eum dicam, qui* ESN 1. — 63, 5. *si optime* EllO2. *si [qu]id optime* N1. *si quid opt.* cj. SM. *si id opt.* E. — 71, 1. *Nam* EllO. *Namque* ESN1. — 72, 3. *volebat* EllO. *volebat* cj. ESN1. — 75, 8. *ministras* E. etc. *ministratrices* EllO. e Nonio speciose. — 85, 7. *excitabatur* * Guilielm. SEllO. *exagitabatur* E. etc. — 87, 15. *quae* O. *quam* cj. Walker SM. — 88, 3. *Demostheni* EllO. Mss. (cf. *Carneadi* 8, 61. 9, 80. *Pericli* 10, 59. *Isocrati* 11, 190.) *Demosthenis* ES. — 94, 1. *Itaque* SEllO. *Tumque* E. — 94, 7. *opinione hominum* EllO. *opinione* ES. — 97, 4. *via* Gronov. Ms. EllO. *vi* ES. — 109, 8. *ea quidem* O. b a E. — 112, 3. *ita ei* O. b a E. — 121, 6. *artubus omnibus* O. b a E. — 127, 1. *in ceteris* EllO. *ceteris* ES. — 137, 7. *id* EllO. *illud* ES. — 146, 5. *id egisse* EEllO. *digessisse* cj. Gesn. SMN1. — 149, 2. *aliqua* SEllO. om. E. — 162, 6. *esset* EllO. *esses* ES. — 162, 6. *illam* EllO. *eam* ES. — 168, 8. *ne* EllO. om. ES. — 178, 2. *Oratae* EllO. *Auratae* et sic deinceps ES. — 178, 5. *M.* EllO. om. ES. — 180, 11. *veniret* EllO. *venisset* S. — 180, 14. *autem* SEllO. *voluntatem* — 180, 14. *eum mente* O. *eum tum mente* SEll. — 193, 5. *haec aliena* * Ald. EllO. *antiqua* Wyttenb. MSN1. *aliena* E. — 193, 10. *contemplatur* EllO. *contempletur* EN 1. *complectitur* S. de conj. Wyttenb. — 198, 11. *auctore* O. [ ] EEll. om. S. — 202, 14. *labentem* EEllO. *labantem* Lamb. MSN1. — 212, 4. *agendum* EllO. *scribendum* ES. — 213, 6. *et verbis* EllO. *verbis* ES. — 217, 3. *is* O. *ita* EEllS. — 222, 7. *visum est* O. *visum* ESEll. — 235, 5. *etiam* EEllO. [*et semper praefuerunt*] *et* MN 1. similiter S. — 241, 9. *in controversiis* EllO. [*incontroversi*] E. sine uncis S. — 245, 6. *et in eo* O. *in eo* ESEll. — 246, 10. *in qua* EEllO. *in quo* MS. cod. Guelf. — 253, 2. *peritissimi* OMS. *imperitissimi* ESEll. — 255, 3. [*et*] O. *id* * Heusinger SN1. om. Ell. — 256, 8. *habere videntur* Ald. MSEllO. *videtur* E.

8. De Oratore Lib. II.

§. 2, Vs. 10. *quod, quum essemus* * *eiusmodi* (eruditi scil.) bcda. EO. inclus. post Lamb. Ell. *quod quum esset eiusmodi* cj. Guil. SM. Ego *quod* transposui. — 10, 16. *soles* SEllO. *soleo* E. — 20, 4. *nunc ambulamus* E. etc. [*in*]*ambulamus* S. et M. e Mss. Guelf. — 20, 7. *importunum* E. etc. *inopportunum* Pearc. Lamb. SN 1. — 23, 1. *res* * *sese* EllO. *se res* ES. — 23, 3. *effingere — constituere* EllO. *fingere — construere* ES. — 23, 7. *gestiant — cupiant* SMEllO. *gestiunt — cupiunt* E. — 34, 8. [*enim*] inclusit O. om. Mss. Abring. et Erlang. b. — 37, 1. *Et* Ell. *Sed* E. — 37, 5. *cognovit* SM. codd. Guelff. EllO. *cognorit* Gruter. Gronov. E. Olivet. *cognoverit* Lambin. — 38, 6. *est* EllO. *sit* ES. — 43, 2. *oranda* SEll. *or*[*di*]*nanda* N 1. *ordinanda* E. *ornanda* al. — 45, 1. *ornamenta dicendi* SEllM. *ornate dicendi praecepta* Grut. Gron. Oliv. Lambin. — 47, 2. *est* EllO. *inest* ES. — 51, 6. *quoque ipsi* EllO. *quoque* ES. — 53, 7. *ornetur* EllO. *ornatur* ES. — 61, 2. *qui* EllO. *quod* ES. — 66, 6. *eis* EllO. ut saepe alias deinceps cf. §. 312. *iis* ESN 1. — 72, 18. *aut* Ell. *qui* E. *qui quum* S. — 73, 5. *clypeo* O. *in clypeo* SEll. — 73, 5. *idem* EllO. *idem ille* S. — 79, 1. *Deinde* EllO. *Denique* ES. — 88, 4. *aptis* EllO. *aptum* ES. — 91, 3. *vitiosi* EllO. *vitiosum* MN 1. *insigne* S. *vitiose* E. — 94, 4. *Atqui* EllO. *Itaque* ES. — 108, 3. *briviterque uterque* EllO. *absolute breviter uterque* SMN1. — 110, 4. *quod* EllO. *quum* E. — 110, 8. *ex contrariisque* EllO. *et ex contr.* E. — 113, 2. *possint* EllO. *possunt* E. — 116, 9. *in argument.* EllO. *in* om. ESN 1. — 117, 3. *isti* EEllO. *ista* cj. ESM. — 122, 11. *Itaque* EllO. *Atque* ES. — 122, 14. *sint* EllO. *sunt* ES. — 124, 14. *posset* EllO. *possit* ES. — 142, 14. *esset* O. *est* ESEll. — 149, 5. *vires, diligentia est* EllO. *vires, haec magna sunt* E. — 155, 1. *ego hoc* EllO. *ego* ES. — 159, 4. *negat* EllO. *neget* ES. — 159, 7. *si qui* O. ut saepe alias, *si quis* vulgo. — 166, 1. *attingit* EllO. *attingat* ES. — 166, 7. *sint* EllO. *sunt* ES. — 177, 2. *audit* EllO. *audiat* ES. — 177, 4. *et quare* EllO. *et id quare* ES. — 177, 4. *ex iisdem* EllO. *iisdem* ES. — 182, 2. *mores et* EllO. *mores* ES. — 183, 2. *excellit* EllO. *excellet* ES. — 185, 8. *permotionibus* EllO. *perturbationibus* ES. — 187, 3. *flatus* SEll. *status* E. — 187, 9. *excipere* EllO. *impellere* ES. — 193, 5. *spondalia* EllO. *e sponda illa* Hermann. M. *spondialia* S. *spondaulia* Salmas. ad Solin. 1, 88. — 193, 10. *At* EllO. *Ut* ES. — 194, 6. *velim — sim* EllO. *vellem — essem* ES. — 197, 2. [*et Q. meo*] om. O. — 204, 2. [*istam enim ipsam demonstr. — abs te ipso comm.*] N2. quamquam pronomina salva sunt; *istam tamen ipsam* [*dem. — comm.*] EllO. [*abs te ipso comm.*] incl. N 1. om. SM. — 214, 5. *Argum.* EllO. *Argum. enim* ES. — 214, 6. *cui* * — *emissum* * Wyttenbach. SMO. *quae — emissa* E. — 219, 8. *facete* O. *facetum* vulgo. — 221, 5. *ipse* EEllO. *ipso* SMN1. — 221, 7. *occurrunt* EllO. *occurrant* E. — 222, 1. *Scaevola* O. *Scaevolam* SEll. — 225, 4. [*funere*] incl. EllO. — 227, 3. *contentio* MSO. cf. §. 230. *concio* E. — 239, 10. *sunt enim* EllO. b a ES. — 249, 9. *hoc rid.* EllO. *ridic.* ES. — 251, 2. *animadv. est* EllO. *est* om. ES. — 255, 5. *Novium* * cj. Schneider SMEllO. *Naevium* E. etc. — 255, 6. *videns percontatur* SEllO. *videt percunctatus* E. — 260, 6. *L. Porcius Nasica* EO. [*Porcius*] incl. Ell. om. MS. — 268, 11. *Tanta* EllO. *Tacita* cj. SM. — 276, 8. *inquit, vocem* EllO. b a ES. — 280, 1. *Est etiam* O. *Etiam* ESEll. — 281, 4. *Albium Granius* EllO. *Albius Granium* ES. — 287, 6. *nolint* MEll. *nollent* E. *nolent* S. — 289, 8. *volet* EllO *vult* ES. — 302, 6. *turpius videri* EllO. b a ES. — 305, 3. *adversariis* N 2. *in* incl. EllO. *in adversariis* ES. — 305, 6. *quo, non* O. *quo, ego non* ESEll. — 309, 1. *utilia sunt* EllO. b a ES. — 311, 5. *digredi* O. *degredi* E. — 319, 1. *Sumetur* EllO. *Sumentur* ES. — 319, 1. *eas — non esse communes* EllO. *ea — non esse communia* S. *ea — esse communia* E. — 321, 3. *agetur* EllO. *agitur* ES. — 322, 1. *nefanda* O. *infanda* ESEll. — 324, 3. *trahetur* EllO. *trahitur* E. *trahemus* S. e cod. Guelf. 1. — 325, 8. *Samnitium* EllO. *Samnitum* ES. — 325, 10. *proluserint* EllO. *proluserunt* ES. — 327, 7. *imposita* O. *posita* ESEll. — 329, 6. *maiore etiam* EllO. *maiore* ES. — 330, 3. *nec dubium* EllO. *nec si non dubium* ES. — 330, 4. *narrare* EllO. *narrari* ES. — 340, 5. *et breviter* O. *ac breviter* E. — 342, 3. *dat* SEllO. *det* E. — 367, 11. *inquit* O. *ille inquit* ESEll.

9. De Oratore Lib. III.

§. 2, Vs. 6. *Septembribus* EllO. *Septembris* ES. — 3, 6. *se* EllO. *sese* ES. — 7, 3. *aut ante* EllO. *et ante* ES. — 8, 3. *reipublicae* EllO. *rempublicam* ES. — 9, 1. *Et* EllO. *Sed* ES. — 24, 9. *partis* SMEllO. *par*[*ti*]*tis* N1. *partitis* E. — 47, 4. *Tu vero, inquit ille, quoniam* EllO. *Tum ille, Tum quod* E. *Tum ille, Tu vero, quod* Lamb. S. — 59, 12. [*fuit*] includ. EllO. *fuit* ES. — 62, 14. *dicebant* EllO. *dicerent* ES. — 74, 6. [*ipse*] om. MS. includ. EllO. defendit Goerenz. — 80, 7. [*rhetoricum*] — [*moremque*] om. S. includ. EllO. tuetur M. — 82, 15. *tantis tuis* EllO. b a E. — 88, 4. *agitatio* EllO. *agitatione* ES. — 88, 4. *facilis, si usus* EllO. *facilis usus* ES. — 88, 9. *at* EllS. *aut* E. — 92, 3. *saneque* Ell. *sane atque* ES. — 100, 3. [*vel oratoribus*] haec glossatoris esse Schützio EllO. videntur, item 100, 7. [*vel poesis vel oratio*] — 109, 8. *definita controversia* Gr. *de finita contr.* EllO. *definitae controversiae* cett. — 110, 4. *vi* EEllO. *aut vi* Lambin. SM. — 115, 8. *ut* EllO. *et* * Pearc. SMN1. *aut* E. — 119, 3. *discrepuit* SEllO. e codd. Guelff. al. et Nonio, *discrepavit* E. — 122, 2. *oratores* EllO. *oratores sumus* ES. — 123, 9. *hauriemus* EllO. *hauriamus* ES. — 125, 3. *re naturalis* SMEllO. *rei natura* E. — 125, 9. *cognorit*, EN1. et N2. operae, *delegerit* codd. Erf. Stephani Pearc. SMEllO. rectius. — 128, 5. *Calchedonio* EllO. *Chalcedonio* (*Χαλκηδονίῳ*) ES. — 135, 5. *elaboravit* EllO. *laboravit* ES. — 136, 5. *aut bellicam* EllO. *ut bellicam* ES. — 138, 2. *vi* EllO. *copia* ES. — 138, 10. *declamator* Ell. *clamator* ES. — 139, 14. *Philolaus Archytam Tar.* EllO. *Philolaum Archytas Tarentinus* ES. — 141, 2. *ipse* EEllO. *ille* * SM. — 141, 7. *Philoctetae* EEllO. *de Philocteta* Heusingero tuente S. — 141, 14. *eloquendi* EllO. *loquendi* ES. — 142, 6. *malet* Lamb. SMEllO. *malit* E. — 144, 4. *erat* SEllO. *esset* E. — 150, 1. *igitur est* EllO. b a ES. — 151, 1. *Itaque* EllO. *Etiam* ES. — 153, 1. *vetustate* EllO. *vetusta et* ES. — 159, 5. *vocabulum propr.* EllO. b a ES. — 162, 8. *victurum* SEllO. *sese victurum* E. — 166, 7. *Achivom* EllO. *Achivum* ES. — 168, 15. *fuvimus* Pearc. SMEllO. cf. Conradi ad Gell. XII, 4. *fuimus* E. — 171, 15. *ut ille vult* EllO. *quod* * *ille voluit* de E. sententia SM. — 177, 8. *Itaque tum* EllO. *Itaque ut* * *tum* SM. secundum Quinctil. 9, 4, 69. — 177, 11. [*rationem et*] om. SEllO. — 179, 2. *paullum ut* EllO. b a ES. — 180, 13. *caelo Capitolium* EllO. *caelo* ES. — 182, 9. *dactyli e. a. e. sp. pedem* haec Madvig. Henrichsen Ell. omitti volunt, includ. O. — 182, 14. *cadunt* EEllO. *cedant* SM. — 185, 13. *auribus — modulatur ipsa* EllO. *aures — modulantur ipsa* (*ipsae* E.) S. — 190, 6. *efficiendum* EllO. *Et efficiendum* E. *sed eff.* SM. — 191, 6. *aut paeone* SEllO. *et paeone* E. — 192, 5. *est* EllO. *sit* ES. — 192, 6. *pauci prima* EllO. b a ES. — 202, 8. *percursio* EEllO. *praecisio* editiones veteres Grut. Gronov. Lamb. Oliv. SM. — 208, 8. *nobis* EN1. et N2. *vobis* recte scripserunt SEllO. (contra §. 190. *nobis* pro *vobis* SM. etc.). — 212, 4. *agemus* O. *agimus* ESEll. — 214, 5. *lamentantem* SEll. *lamentantemque* — 216, 12. *extenuatum* EllO. *atten.* S. — 217, 2. *horum generum* O. *horum* (*et* addit. Ell.) *similium generum* S. [ ] Ell. — 218, 3. *mi* Ell. *mihi* S. — 221, 5. *vultus* Ell. *vultus est* S. — 221, 8. *connivens* SEll. *contuens* — 227, 8. *et iam ab ipsa* EEll. *sed iam ab ista* * — 228, 8. [*ut*] *meus ut* om. S. includ. EllO.

AD (10.) BRUTUM.

Haec adnotatio scripturum refert editionis II. *ab ed.* I. (1827.) *abhorrentem, utriusque autem editionis modo cum* (E.) *Ernestii et* (S.) *Schützii, modo cum* (O2.) *Orellii ed. secunda vel* (Ell.) *Ellendtii aliorumque editionibus concordiam.*

§. 6, Vs. 3. *hunc aut* EllO. *hunc autem* ES. — 19, 7. *veterum analium* ES. de Victoris Pisani cj. *veterum rerum* MO. Usus fert *veteres* ut scriptores, sic annales, non res, pro antiquis vel ante factis. Non desideratur *veterum* de cj. datum, cuius vocabuli vix ullum est in codd. vestigium. — 30, 4. *Calchedonius* EMO. cf. 9, 32, 128. 11, 12, 39. non *Chalcedonius* ES. quamquam *Καλχηδόνιος*. — 31, 1. *His* EMO. *Iis* ES. item §. 63, 7. §. 207, 16. §. 294, 11. §. 305, 8. — 31, 3. *solebat* S. *solebat verbis* EO. [*verbis*] Ell. — 43, 12. *Coriolano* EEllO. [*in*] *Coriolano* N1S. auctore Lambino. — 60, 13. *consulibus* EllO. *consules* ES. — 62, 8. *ad plebem* EllO. *a plebe* ES. — 67, 3. *ne* SEllO. *non* E. — 72, 2. *Liv. qui primus* EO. *Liv. primus* Ell. 2. — 72, 2. *Claudio* EllO. *Clodio* ES. item §. 166, 6. — 72, 8. *Tarenti* EllO. *Tarento* ES. — 72, 8. *scripsit* ESO. *scribit* Ell. cf. Ritschel Parergon Vol. I. p. 57. — 79, 7. *eloquentem aiunt, illius* EllO. *eloquentem, Publii illius eloqu. M. alium* E. — 79, 7. *acceperit* EEllO. *accepit* S. — 79, 7. *dicunt etiam* EllO. *etiam* E. — 83, 6. *aut quo* EllOS. cod. Guelf. 2. *aut quod* E. Ald. — 89, 15. [*an*] EllON2. sine uncis ES. — 96, 2. *levitas* O. *lenitas* ESEll. — 109, 9. *is omnia* EllO. ba ES. — 110, 1. et 7. *His* SEllO. *Iis* E. — 114, 5. *esse* S. e codd. Guelff. EllS. om. E. — 122, 8. *haec* EllO. om. ES. — 129, 5. *truculentus* de Ern. cj. EllO. *trucul. accusator* S. *luculentus patronus* E. — 131, 4. *damni iniuria* EllO. *de iniuria* ES. — 141, 4. *orationem* O. *oratorem* ESEll. — 145, 6. *et iam* EllO. *etiam* ES. — 147, 4. *utebar* EllO. *utebatur* ES. — 149, 3. *tamen sic se* EllO. bca ES. — 165, 1. *etiam* EllO. *et* ES. — 167, 8. *ille quidem* SEllO. ba E. — 169, 6. *Rusticellius* (*Rusticelius* EllO.) *Rusticellus* ES. — 172, 13. *sic, ut* EllO. *sicut* ES. — 175, 9. *Bellienus* EllO. *Bilienus* ES. — 178, 7. *Ophella* (aut *Ofella*) Lamb. SEllO. *Aphilia* cett. [*Aphilia*] N1. — 180, 2. *et plane* EEllO. *aut plane* S. — 180, 3. *et inurb.* SEllO. *aut inurb.* E. — 180, 6. *Gargonium* EllO. *Gorgonium* ES. — 191, 3. *clarum* EllO. *Clarium* ES. — 191, 7. *omnium* EllO. *millium* S. *omnium millium* E. — 200, 15. *audiverit* EllO. *audierit* ES. cf. §. 249. — 213, 6. *illigatam* SO. [*illuminatam*] N1. et Ell. sine uncis E. — 214, 10. *clauderet* EllO. *claudicaret* ES. — 218, 2. *obliviscebatur* Victor. Lambin. SEllO. *oblivisceretur* E. — 223, 8. *aptior etiam* SEllO. *apt. autem etiam* E. — 225, 7. *sumus locuti* EllO. ba ES. — 241, 6. *Staienus — Staieno* EllO. *Stalenus — Staleno* ES. item §. 244. etc. — 246, 7. *mirabile esset* EllO. *mirabile* ES. — 249, 1. *audivisti* EllO. *audisti* ES. — 252, 3. *existimatore* SEllO. *aestimatore* E. — 253, 1. *qui* SEllO. *quin* E. — 253, 8. *si, ut cog.* EllO. *si, cog.* ES. — 253, 13. *nunc* ESEllO. *num* * Lallemann. N1. — 280, 3. *alter ita* Lallem. SEll. *alter,* [*quod verisimile dixisset*] *ita* N1. sine uncis E. — 298, 7. *alium, arbitror* S. *alium* [*ut*] *arbitror* N1. sine uncis EEllO. — 301, 7. *nullo* SEllO. *ullo* Ald. E. — 312, 6. *nos* O. *non minus* ESEll. — 320, 11. *ut* EllO. [*et*] N1. sine uncis E. *quum* Lamb. S.

AD (11.) ORATOREM.

Haec adnotatio continet huius et superioris editionis meae (1827.) *scripturam discrepantem, cum* (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii* (1845.) *et* (M.) *Meyeri exemplis collatam.*

§. 6, Vs. 1. *vero* EOM. om. S. Goerenzio auctore [ ] N1. — 6, 6. *se studio eloquentiae* EOM. bca S. codd. Guelff. — 18, 7. *reapse* O. *re ipsa* ESM. — 21, 4. *vicinus* SO. *ut cinnus* EM. — 25, 4. *adipatae* EMO. *adipale* S. codd. Guelff. Schneider. — 27, 5. *hoc an illo verbo usus sit, huc* SMO. *hoc an illud verbum dixerit, huc* E. — 39, 1. *Calchedonium,* non *Chalcedonium,* cf. Adnot. ad Cic. 10, 30, 4. — 40, 3. *leniter* Muret. SMO. *leviter* E. cf. Adnot. ad Cic. 10, 96, 2. — 40, 4. *cedes* SO. *cedas* EM. — 57, 4. *etiam in dicendo* O. cab ESM. — 64, 5. *miserabile* M. *mirabile* E. — 65, 9. *altius* O. *apertius* EM. *audacius* S. — 74, 8. *probi* O. *probam* ESM. — 82, 1. *parum* EMO. *partum* cj. S. — 82, 10. *alta* MO. *alia* ES. — 83, 2. *iis* O. *his* ESM. item §. 168, 3. §. 175, 9. §. 176, 5. §. 211, 3. *eis* §. 184, 7. — 84, 1. *S. e. pleraque apta* MO. *S. e. pleraeque aptae* E. *Non s. e. pleraque apta* S. — 93, 3. *arce et urbe orba* adde *sum,* ab operis omissum, SMO. cf. Cic. 118, 19. *arcem et urbem orbas* E. — 95, 4. *explicantur — dicuntur* EMO. *explicabuntur — dicentur* Heinsius S. — 100, 6. *Is est enim* MO. acb ES. — 112, 5. *esse dicturos* MO. *dicturos* ES. — 114, 6. *trahi* SMO. *tradi* E. — 124, 5. *tenuis caussa est* O. *tenues caussae* ESM. — 126, 10. *atque ut* S. *atque* EMO. — 127, 8. *etiam faciendum* O. *faciendum* ESM. — 134, 2. *iis ipsis* MO. *ipsis* E. — 135, 16. *commutantur* MO. *commutatur* ES. — 136, 6. *quidquam est aliud* MO. bca ES. — 137, 2. *eadem et una in re* MO. *eamdem et unam rem; et* ES. — 139, 2. *sequetur* Lamb. SMO. *sequatur* E. — 141, 9. *praescriptionum* O. *persecutionum* ESM. — 142, 9. *gloriosum est* O. *gloriosum* ESM. — 144, 4. *nescio cur quum doc.* MO. *nescio doc.* ES. — 146, 15. *Quid erat, cur* EMO. *Quis erat, cui* S. — 149, 7. *est enim* MO. *ut fiat* ES. — 149, 8. *nec id tamen fiet* MO. *nec tamen fiat* ES. — 150, 7. *gravesve* MO. *gravesque* ES. — 155, 27. *centuriam* scribi oportebat, ut O. *armorum* ESM. — 157, 17. *nec tamen eisdem ut* O. [ ] M. *sed * tamen eisdem* E. *sed tamen* S. — 158, 13. *refecit, retulit, reddidit* O. [ ] M. *effecit, extulit, edidit* ES. — 161, 6. *Ita non erat ea offensio* MO. *Ita non erat offensio* E. *Id non erat offensioni* S. — 166, 2. *referendis contrariis* MO. ba ES. — 172, 9. *infensius* MO. *impensius* ES. — 173, 2. *quia* MO. *quid?* ES. — 173, 5. *exclamant* EMO. *reclamant* S. — 174, 3. *illa* MO. *alia* ES. — 176, 8. *etiam temperavit* O. *tempcravit* ESM. — 178, 10. *admonente natura* O. ba ESM. — 187, 2. *collatata* EMO. *dilatata* S. — 188, 9. *sesquiplex paean* MO. cf. §. 191. sqq. *sesquipaeon* E. *sesquiplex paeoni* S. — 195, 3. *eisdem* O. cf. §. 157. *iisdem* ESM. cf. 233, 2. — 197, 10. *ipsa minus* SMO. *ipsa* E. — 198, 12. *nisi ut* SMO. *nisi aut* E. — 210, 16. *anquirit* MO. *inquirit* ES. — 210, 16. *quid* MO. *quod* ES. — 211, 2. *ipsam* O. *ipse* ESM. — 213, 4. *ipse ille* O. ba ESM. — 215, 11. *longa est* EMO. *longa* S. — 217, 2. *choreo, qui habet tres breves, trochaeus* O. *choreo, qui habet tres breves,* E. *trochaeus, q. h. t. breves,* SM. — 220, 2. *est* O. *inest* ESM. — 222, 12. *se fudisse* MO. *effugisse* ES. — 229, 10. *ne aut* EMO. ba N1. *ut ne* Sirach S. — 232, 8. *paullulum* MO. *paullum* ES. — 237, 9. *levissima* O. *novissima* ESM.

AD (12.) TOPICA.

Haec adnotatio indicat, quid nova haec mea editio a priore discrepet, collata cum (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii aliorumque editionibus.*

§. 2, Vs. 1. *Quumque tibi* O. *Quam tibi quum* ES. — 2, 4. *illis libris* O. ba ES. — 2, 6. *facile ut* O. ba ES. — 3, 6. *ignoraretur* SO. *ignoretur* E. — 8, 2. *orationem* O. *rationem* ES. — 8, 3. *iis locis* O. *his locis* ES. cf. §. 41, 6. §. 57, 7. §. 73, 15. — 8, 8. *ducuntur* O. Ascens. Lambin. *dicuntur* ES. — 14, 6. [*enim*] O. om. Victor. sine uncis ES. — 16, 2. *argentum omne* O. ba ES. — 21, 4. *amittit* O. *amittet* ES. — 23, 4. *huiusmodi* O. *eiusmodi* ES. — 27, 10. *in intelligentia* Victor. O. *intelligentia* E. — 27, 12. *explicanda est* O. *expl. sunt* ES. — 28, 11. *Sunt etiam* O. ex optimis quibusque libris Mss. *Sunt et* ES. — 29, 16. *inter se, qui* O. bca ES. — 30, 6. *εἴδη* Ascens. O. *ἰδέας* ES. — 31, 5. *πρόληψιν* O. *πρόλ.* *dicunt* ES. — 31, 7. *sunt igitur eae* N2S. [*igitur*] *e.* O. *igitur sunt hae* ES. — 32, 10. *tralatione enim* O. *tralatione* ES. — 33, 1. *Partitione* O. *Partitione autem* ES. — 37, 1. *esse putat* O. ba ES. — 37, 4. *ex suo* O. *et ex suo* ES. — 37, 5. *rediisse videantur* O. ba ES. — 37, 6. *Quo genere* O. *Quo in genere* ES. — 40, 2. *partes persequare* O. ba ES. — 44, 3. *caussa Curiana* O. ba ES. — 45, 9. *ut aliquid* O. *aut aliquid* ES. — 48, 3. *Praeposito — privatur* O. *Praepositio — privat* ES. — 49, 8. *in argumento* O. *argumento* ES. — 50, 2. [*scilicet*] N2. om. O. *scilicet* ES. — 50, 3. *edicto praetoris* Lamb. O. *edicto* ES. — 51, 1. *Ac* SE. Mss. *At* E. — 51, 3. *ad nos* cj. Sch. e Mss. O. *ad ius* E. etc. — 53, 12. *simplex locus* O. ba ES. — 53, 14. *argentum omne* O. ba ES. — 54, 7. *iis unum aut plura* O. *his primum* ES. — 55, 3. *quin* O. *quod non* ES. — 57, 4. *hoc et* O. *hoc est* ESN1. — 58, 6. *sub eam vim* O. *sub ea* ES. — 59, 4. *materia* O. *materiae* ES. — 59, 4. *cetera* O. *et cetera* ES. — 59, 7. *attulerat* O. *attulerit* ES. — 62, 9. *ut qui* O. Mss. *ut* ES. — 65, 8. *consilia* O. Mss. *consilio* ES. — 67, 6. *eloqui* O. *loqui* ES. — 71, 7. *atqui* O. *at, quod* ES. — 71, 7. *Igitur perfecta* O. *igitur. Perfecta* ES. — 73, 4. *qualiscumque est* O. Mss. *qualiscumque* ES. — 74, 5. *magna est enim* O. acb ES. — 74, 7. *quae tum* SO. *quae quum* E. — 75, 4. *quo id* O. *ad quod* ES. — 75, 7. *Staieno* O. *Staleno* ES. cf. Adn. ad 10, 241, 6. — 77, 4. *quaedam opera divina* O. cab ES. — 78, 2. *est autem* O. ba ES. — 79, 4. *et quibusd.* O. *sed quibusd.* ES. — 80, 3. *eorum* O. *earum* ES. — 82, 6. *aut sitne* O. *quum an sit* ES. — 86, 7. *ad laudem, ad gloriam* O. *ad gloriam et ad laudem* ES. — 95, 4. *ea* O. *eae* ES. — 95, 9. *sed appellentur* O. *qui appellantur* ES. — 96, 6. [*an*] O. *aut* ES. — 97, 8. *moratae* Victor. Oliv. SO. *mo*[*de*]*ratae* N2. *moderatae* E. — 98, 8. *sint* O. *sunt* ES.

AD (13.) PARTITIONES ORATORIAS.

Haec adnotatio monstrat, ubi haec a superiore editione mea dissentientem scripturam habeat, cum (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii editionibus comparatam.*

§. 3, Vs. 10. *custos* O. *custos est* ES. — 7, 2. Omisi, quod e Cic. 12, 2, 8. repetita videbantur, haec, quae uncis seclusa post verba „*rebus ipsis*" in ed. 1. dederam: *tam ex toto, tum ex partibus, tum ex notatione, tum ex iis rebus, quae quodam modo affectae sunt ad id, de quo quaeritur, et ad id totum, de quo disseritur, tum definitio adhibetur, tum partium enumeratio, tum notatio verbi. Ex iis autem rebus, quae quodammodo affectae sunt ad id, de quo quaeritur, alia coniugata appellantur, alia ex genere, alia ex forma, alia ex similitudine, alia ex differentia, alia ex contrario, alia ex coniunctis, alia ex antecedentibus, alia ex consequentibus, alia ex repugnantibus, alia ex caussis, alia ex effectis, alia ex comparatione maiorum, aut parium, aut minorum.* Om. Oliv. ESO. Seclusere Gruter, Gronov. Lambin. — 8, 2. *ex istis* O. *ex his* ES. — 11, 6. *genere caussarum?* O. *genera controversiarum?* ES. — 12, 6. *in aequali* EO. *in aequa[bi]li* N1. Gruter. *inaequalia* S. — 20, 1. *est autem oratio* O. b c a ES. — 21, 3. *lêvium* O. *lenium* ES. — 22, 12, *faciunt* O. *faciant* ES. — 24, 5. *versum* O. *versus* ES. — 32, 3. *sit brevitas ea, quae* O. *est brevitas, eaque* ES. — 39, 3. *clamor, eiulatus,* O. *clamor editus,* ES. — 42, 3. *et factum* O. *factum* ES. — 42, 3. *constat* O. *constet* ES. — 42, 8. *inscientia* O. *inscitia* ES. — 44, 7. *sumpta sunt* O. *sumpta sint* ES. — 45, 4. *est argumenti* O. *sit arg.* ES. — 47, 1. *Est etiam* SO. *Est autem* E. — 47, 3. *nosmetipsos* O. *nosmetipsi* ES. — 52, 1. *restat pars* O. b a ES. — 54, 9. *agendum* S. Ms. Erlang. O. *agenda* E. — 60, 6. *brevi* O. *brevia* E. *breviter* S. — 61, 8. *propositum quasi latior* O. et, mutato verborum ordine, S. *consultatio quasi latior* E. — 62, 8. *sit, sic:* O. *sit;* ES. — 62, 9. *sic: iuste* O. *iuste* ES. — 66, 11. *ex comparatione etiam* O. c a b ES. — 68, 7. *transferetur* O. *transfertur* ES. — 68, 9. [*admodum*] incl. O. *admodum* ES. — 73, 4. *oraculis* O. *et oraculis* ES. — 75, 5. *digerenda* Lambin. SO. *dirigenda* E. — 77, 12. [*non turbulentum*] O. apud alios aliter scripta. — 78, 3. [*vulgo autem bonitas*] om. S. (glossema Christianum) [ ] O. — 87, 1. [*Eorum — expetuntur*] includit O. — 90, 6. *atque expolitum* Lamb. *et politum* E. — 91, 7. *gravis est testis. Genus* S. Ms. Erlang. *gravis est. Est genus* E. — 91, 11. *qua via* * SO. *qua vi* E. — 92, 8. *est enim* SO. b a E. — 94, 5. *etiam illa* O. *et illa* ES. — 95, 8. *suppetant — adversentur* EO. *suppetunt — adversantur* S. — 96, 7. *eiusmodi* O. *huiusmodi* ES. — 98, 7. *disceptatur* SO. *disputatur* E. — 104, 11. *fusa* O. [*con*]*fusa* N1. *confusa* E. *diffusa* S. — 106, 3. [*factum*] O. om. Ald. — 124, 2. *tractatur hoc genus* O. b c a ES. — 126, 5. *soleat* O. *solet* ES. — 130, 2. *directo* O. *directa* SN1. *directi* E. — 130, 5. *punitio* O. *ultio* ES. — 131, 2. *sunt fontes* SO. b a E. — 133, 6. [*et*] O. *et* ES. — 137, 2. *retrahetur* SO. *retrahatur* E. — 139, 10. *et aut* SO. *aut* E.

AD (14.) LIBR. DE OPTIMO GENERE ORATORUM.

Haec adnotatio scripturam huius editionis meae continet, cum priore discrepantem, collatam cum (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii aliorumque editionibus.*

§. 1, Vs. 4. [*quod minus* * — *Latinis*] spuria iudicat E. om. S. *minus* cj. Lamb. *quo magis* — *Latinis* O. — 1, 5. *cuiusque* O. *quodvis* ES. — 6, 2. *perfectissimus or.* O. *or.* [*peritissimus*] sine uncis E. *or. perf.* S. — 8, 5. *quum careant* O. *quamvis car.* ES. — 9, 7. *quum* O. *quoniam* ES. — 11, 6. *arridere*[*n*]*tur* N. *arriderentur* ES. *riderentur* O. — 14, 3. *Aeschini Demosthenique* O. *Aeschinis Demosthenisq.* ES. cf. §. 6, 6. — 16, 7. *abhorrebit* SO. *abhorreat* E. — 16, 8. *quod* SO. [*quae*] N1. sine uncis E. — 17, 11. *Pacideiano* O. *Pacidiano* ES. cf. Cic. 119, 21. et 89, 4, 2. — 19, 10. *illo* O. *ipso* ES. — 21, 1. *caussa fuit* O. *caussa* ES. — 21, 1. *quum* O. *quoniam* ES. — 22, 6. *tam aut* O. b a ES.

AD (15.) ORATIONEM PRO QUINCTIO.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a superiore editione mea dissentiat collata cum (E.) *Ernestii* (B.) *Beckii,* (S.) *Schützii,* (K.) *Klotzii,* (O.) *Orellii aliorumque editionibus.*

§. 24, Vs. 2. *Februarias* KO. *Februarii* EBS. — 30, 9. *essent* EO. *non essent* Muret. Lamb. BS. Mss. Oxon. K. — 39, 8. *eum tum* KO. *eum tu*[*m*] N1. *eum tu* ES. — 53, 4. *concurrisses* EBOK. [*cu*]*currisses* N1. Rufinian. Lamb. S. — 54, 4. *Lucili* KO. *Luculle* EBS. — 57, 10. *nihil* KO. *nil* EBS. — 59, 14. *se* BSKO. *sese* E. — 69, 6. *non erat* KO. *erat* EBS. — 70, 1. *Tametsi* E. *Tamen etsi* BS. Codd. Ox. K. — 75, 13. *negligent* EO. *neglegent* K. *neglexerint* BS. — 76, 1. *Ego* BKO. *Ergo* ES. — 80, 4. *Secusianos* Itin. *Sebusianos* E. *Sepusianos* S. *Segusianos* BOK. — 84, 6. *possessa non sint* EBSK. *non* om. O. — 86, 12. *latitasse* O. *latitasset* EBSK. — 90, 3. *hoc ipso* KO. *ipso* EBS. — 93, 10. *sibi ait* KO. *sibi* EBS.

AD (16.) ORATIONEM PRO S. ROSCIO AMERINO.

Haec adnotatio continet discrimina scripturae a priore editione mea discrepantis, cum (E.) *Ernestii* (B.) *Beckii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (K.) *Klotzii aliorumque exemplis collatae.*

§. 4, Vs. 7. *debeam* BKO. *debebam* ES. — 27, 3. *filiam* EBO. *sororem* N1. *Nepotis* [*sororem, Balearici*] *filiam* K. om. S. — 34, 1. *Fimbriano simil.* O. *Fimbriae* [*non*] *simil.* EBK. *Fimbriae simil.* S. — 39, 3. *annis maior quadrag.* O. *annos natus magis quadrag.* EBSK. — 51, 9. *quum ruri* EO. *quum rure* K. *qui r.* B. Weiske. Matthiae. Möbius. *quod ruri* S. — 81, 3. *in sanguine* O. *sanguine* EBSK. — 95, 4. *cuicuimodi* BSK. *cuiusmodi* E. — 104, 9. *paullo tamen* BSOK. *paullo* E. — 113, 8. [*mandati*] O. — 118, 3. *audaciter* O. *audacter* EBSK. — 131, 8. *pernicii* BSO. *pernici* K. *pernicie* E. — 132, 9. Fragmenta h. l. Orellio et Klotzio auctoribus ponere visum est. — 133, 2. *relaxandi* includ. Matth. O. — 152, 10. *Numquid hic aliud* O. *Numquid aliud* EBSK.

PRO (17.) ROSCIO COMOEDO.

Haec adnotatio discrepantem sistit scripturam huius et superioris editionis meae, cum (E.) *Ernestio,* (S.) *Schützio,* (O.) *Orellio et* (K.) *Klotzio collatam.*

§. 9, Vs. 6. *debere tibi* OK. *debere* EBS. — 13, 5. *iudicavit* EBK. *indicavit* Lambin. SN1. Nauger. — 15, 5. *et advocatio* OK. *advocatio* EBS. — 32, 12. *enim tu* BSK. *enim* E. — 32, 13. *Magno tu* BS. *Magno et tu* EK. — 32, 15. *tu abstulisti* BSK. *abstulisti* Z. — 42, 7. [*index*] secludit O. Verba „*quis est — index*" S. aegre Ciceroniana iudicat. — 49, 10. [*respondit*] includunt S. et O.

Corollarium fragmentorum debetur Orellio, Cic. Opp. Vol. IV, 2. p. 442. Adn. 1.

IN DIVINATIONEM ET VERRINAS.

Haec adnotatio scripturam huius editionis cum superiore mea discrepantem indicat, cum (E.) *Ernestii*, (B.) *Beckii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii*, (Z.) *Zumptii aliorumque editionibus collatam.*

18. Divinatio in Q. Caecilium.

§. 24, Vs. 12. *diutius* SOK. om. EBZ. — 28, 3. *ab Siculis* OKZ. *a Siculis* EBS. cf. §. 48. Ita saepe librorum meliorum vestigia secutus non monito lectore scripsi. — 62, 8. *eum, quaestor cui fueris* O. *eum, cui q. f.* S. *qui quaestor eius fueris* EBKZ.

19. Actio I.

§. 9, Vs. 3. *aut in al.* BO. *aut al.* ES. *aut in al. aut* KZ. — 23, 8. *negasse* EBOKZ. *negasse se* * Lamb. S. — 54, 4. *diuturnitate* * Hervag. Grut. Graev. ES. *diuturnitatis* BKZ.

20. Actionis II. Lib. I.

§. 11, Vs. 14. *et ex urbibus* KZ. *ex. urb.* EBSO. — 19, 10. *iniquus* Z. *inicus* K. *inimicus* EBSO. — 21, 13. *unum in* KZ. ba EBSO. — 23, 3. *nostri* KZ. *vestri* EBSO. — 28, 17. *eos* KZ. *eo* EBSO. — 31, 3. *in eo elaborari* Z. *id elaborari* K. *in eo laborari* EBOS. — 34, 20. *exspectatus in Galliam* KZ. cab EBOS. — 36, 6. *X et VII nummos* KZ. *XVII nummos* EBSO. — 37, 7. *conscelerata* KZ. *scelerata* EBSO. — 38, 3. *insidiosam* OKZ. *invid.* E. om. S. seclud. B. — 41, 10. *Ille, m. q. esset, Cn. Dolabella* Z. *Ille* om. K. *I. m. q. esset* EBSO. — 50. Verba „*Qua de re — pertinere*" post *oportere* ab EBS. posita §. 52. extr. reposui cum OKZ. — 53. 11. *suo artificio* KZ. *art.* [*suo*] N2. sine uncis EBO. *suo* om. Ascon. S. — 57. 17. *perscripta* KZ. *descripta* EBSO. — 60, 13. *M. Antonio* KZ. *Antonio* EBSO. – 63, 17. *flagitiose* BOZ. *flagitiosae* ESK. — 65, 15. *domum* KZ. *in domum* EBSO. — 71, 15. *tacu[er]it* N2. *tacuerit* EBSO. *tacuit* KZ. — 75, 8. *sine Dol.* KZ. *Dol.* EBSO. — 77, 9. *loco* KZ. *locum* EBSO. — 80, 3. *concurrerit* KZ. *concurrerent* EBSO. — 85, 7. *arguebatur* Z. *argueretur* EBSOK. — 87, 4. *Fannio* KZ. *Rabio* EBSO. — 92, 9. *a multis* KZ. *multis* EBSO. — 98, 5. *Ita est: sed* KZ. *sed* EBSO. — 99, 11. *Pr. et Pro Pr.* KZ. *Pr. P. Pr.* EBSO. — 100, 7. *callidissimus* Z. *castissimus* EBSOK. — 108, 5. *his ipsis* KZ. *his* EBSO. — 109, 3. *Furias Fusias* KZ. *Furias* EBSO. — 111, 2. *mercenario prooemioque* vit. typ. Scribi oportuerat *mercenarioque prooemio*, ut est ap. KZ. *mercenario prooemio* EBSO. — 111, 7. *Annaea* KZ. *Annia* EB. — 111, 11. *C. Verres* KZ. *Verres* EBSO. — 114, 9. *quemque* SOKZ. *proximum quemque* E. [*prox.*] B. — 114, 10. *op. si is intestato mortuus esset, ita* Z. *intestatus* K. *op. ita* EBSO. — 114, 12. *dicere* KZ. *docere* EBSO. — 116, 12. *complecteris* KZ. *amplecteris* EBSO. — 117, 13. *hoc postea* KZ. *postea* EBSO. — 119, 14. *illud ipsum* KZ. *illud* EBSO. — 122, 7. *iste virgis* KZ. ba EBSO. — 127, 2. *credetur* BSOKZ. *crederetur* E. — 128, 4. *proferentur* OKZ. *proferuntur* EBS. — 130, 10. „*Qua potestate — verumtamen*" Haec verba ita collocata apud EO. hoc ordine scripta leguntur ap. BSKZ: „*Qua potestate iste permissa, quum esset omnibus in rebus apertissime impudentissimeque praedatus, ut ex C. Funnio et ex Q. Tadio cognovistis, verumtamen*" — 134, 4. *tradendum* KZ. *reddendum* EBSO. — 135, 10. *atque opinione* KZ. *et op.* EBSO. — 137, 9. *qui numquam ulla* KZ. *qui nulla* EBSO. — 139, 6. *iudicium* KZ. *id iud.* EBSO. — 141, 1. *Tutores hoc* KZ. *Tutores haec* EBSO. — 143, 11. *SOCIUM* KZ. *EUM SOC.* EBS. [*redemerit eum*] O. — 143, 11. *NEVE — NEVE* KZ. *NEVE EI — NEVE EI* EBS. [ ] O. — 144, 4. *subierant* Z. *suberant* K *suberunt* EBSO. — 147, 5. *manus pretium* EKZ. *manupretii* Lamb. Garaton. Ascon. BS. *manupretium* O. — 149, 6. *negabat se* KZ. *negabat* EBSO. — 149, 13. *qui pot.* KZ. *quid pot.* EBSO. — 149, 15. *haberet Rabonio?* EBOZ. *haberet Habonio?* K. *haberem**? *Rab.* Lamb. S. — 150, 5. *Nunc ne argutemur* KZ. *Nam quid argutamur* EBSO. — 151, 12. *quum tut.* KZ. *tum tut.* EBSO. — 154, 12. *is uno* SKZ. *is in uno* EBO. — 155, 9. *id quod* KZ. *quod* EBSO. — 157, 4. *conatus sit* BKZ. *con. est* ESO. — 158, 13. *quos quum iste* Z. *quos iste* EBKO. *quos ubi iste* S.

21. Actionis II. Lib. II.

§. 2, Vs. 6. *dicam* Z. *dico* EBSOK. — 5, 9. *nominabat* ZK. *nominavit* EBSO. — 11, 4. *amplissima* ZK. *honestissima* EBSO. — 12, 10. *legationem* ZK. *-nes* EBSO. — 12, 10. *diceret* ZK. *dicerent* EBSO. — 13, 13. *isti* ZK. *illi* EBSO. — 16, 3. *honest. ex Sicilia plurimos* ZK. dabc EBSO. — 22, 2. *petit* OZK. *petiit* EBS. — 23, 2. *Dionis egit?* ZK. ba EBSO. — 26, 16. *ob imperata, ob edicta* N2. *ob edicta, ob imperia, ob iudicia* KZ. *ob imperata, ob iudicata* EBSO. — 28, 2. *rempubl.* OKZ. *reip.* EBS. — 28, 3. *ordinis nostri* Lambin. SZK. *ordinis* EBO. — 29, 12. *cum his* ZK. *cum illis* EBSO. — 30, 2. *cum consil.* ZK. *in cons.* EBSO. — 35, 10. *pec. relictam* ZK. *pec. venisse* EBSO. — 39, 2. *commonstrem* ZK. *demonstrem* EBSO. — 40, 10. *servassent* Z. *observassent* EBSOK. — 41, 3. *reiectione* ZK. *religione* EBSO. — 42, 7. *turpiorem fore* Z. *turpiorem* EBSOK. — 42, 11. *lege Rup.* ZK. *e lege Rup.* EBSO. — 42, 14. *oraret* ZK. *eum oraret* EBSO. — 44, 2. *iudices* ZK. *iudicium* EBSO. — 44, 6. *adesse* Z. *ipse adesse* EBSKO. — 48, 13. *et dignitatis* ZK. *dign.* EBSO. — 49, 3. *criminibusque* ZK. *et crim.* EBSO. — 49, 8. *quum* ZK *tum* EBSO. — 50, 4. *testibusque* ZK. *et testibus* EBSO. — 50, 9. *civitate illa* ZK. *civitate* EBSO. — 50, 20. *facta est* ZK. *facta* EBSO. — 50, 21. *ponerent* Z. *posuerint* EBSO. *posuerunt* K. — 52. 4. *Iam* ZK. *Sed iam* EBSO. — 52, 11. *quaeso, quo* Z. *quo, quaeso, acc.* K. *quoquam si* EB. *q.* [*si*] O. *quoq.* (*si* om.) S. — 54, 11. *amicorum suorum* ZK. ba EBO. — 55, 2. *interfuerant*, BZKO. *interfuerat*, ES. — 55, 3. *Primum* Z. *Primo* EBKS. — 55, 12. *esset ulla* ZK. *esset* EBSO. — 56, 2. *dimittit* K. *dimisit* EBSO. — 58, 9. *nisi tecum tum* Z. *nisi tecum* EBSO. *nisi tum* K. — 58, 12. *relictus es* ZK. *sis relictus* EBSO. — 59, 3. *debuit, a quibus* ZK. *debuit, ut a quibus* EBSO. — 60, 5. *consilia* SZK. [*iudicia*] EBO. — 61, 3. *absente Epicrate* ZK. *absentem Epicratem* EBSO. — 62, 10. *potuerat* Z. *poterat* EBSOK. — 63, 12. *edixerat.* Z. *dixerat.* EBSOK. — 63, 13. *non tam suam praeturam, quam istius pr.* ZK. *non totam istius praeturam*, EBSO. — 65, 2. *Sociorum* ZK. *Siculorum* EBSO. — 66, 5. *compromisso* ZK. *compromissis* EBO. — 66, 7. *falso* Z. *falsum* EBOK. — 67, 7. *provincia. Hoc* Z. *provincia munsit. Hoc* EBSOK. — 67, 11. *ut haec H.* ZK. *ut H.* EBSO. — 70, 19. *est* ZK. *esset* EBSO. — 74, 5. *adhibitis in consilium* ZK. *adhibitis* EBSO. — 75, 2. *Reus* ZK. *Sopatrus* EBSO. — 75, 10. *condemnat.* ZK. *condemnavit.* EBSO. — 76, 9. *tantae luxuriae — desidiae* ZK. *tanta luxuria — desidia* EBSO. — 77, 10. *istum vobiscum* ZK. *vobis istum* EBSO. — 79, 2. *Staienum* OK. *Stalenum* EBSZ. — 85, 1. *iste cupiditate* ZK. ba EBSO. — 86, 6. *arbitrabatur* Z. *arbitraretur* EBSOK. — 87, 17. *illius* ZK. *ipsius* EBSO. — 88, 13. *eius* ZK. *huius* EBSO. — 90, 17. *haberet* Z. *habuerit* EBOK. — 91, 4. *nona* K. (VIIII. Z.) *octava* EBOS. — 91, 6. *potuerat* ZK. *poterat* EBSO. — 92, 2. *nonam* K. (VIIII. Z.) *octavam* EBSO. — 92, 8. *discedit* ZK. *discessit* EBSO. — 95, 2. *pervenisset* ZK. *venisset* EBSO. — 95, 5. *erat — videbatur* ZK. *erant — videbuntur* EBSO. — 96, 9. *esse missurum* ZK. *missurum* EBSO. — 97, 2. *illo* BSZK. *incepto* EO. — 98, 3. *adductus* ZK. *inductus* EBSO. — 99, 5. *condemnari* EBSZK. *damnari* O. — 99, 9. *ad diem non affuissem* ZK. cdab EBSO. — 100, 7. *Sthenii: et* ZK. *Sthenii:* EBSO. — 100, 9. *X tribunos* Z. *decem trib.* K. *tribunos* EBO. — 102, 11. *Macros Soluntinus* ZK. *Matro Solentinus* EBSO. — 102, 13. *audierunt — interfuerunt* ZK. *audierint — interfuerint* EBSO. — 104, 3. *promulgata* ZK. *pervulgata* EBSO. — 107, 1. *amplum* ZK. *amplum esse* EBSO. — 108, 6. *ipsi* Z. *ipse* EBSOK. — 109, 4. *amicissimum* ZK. *amicum* EBSO. — 109, 11. *iam Romam* ZK. *iam* om. EBSO. — 110, 13. *ceterorum* ZK. *ceterorumque* EBSO. — 113, 5. *quumque* OZK. *quum* EBS. — 113, 18. *et essent* ZK. *essent* EBSO. — 115, 4. *Vidi* BOZK. *Vide* ES. — 117, 12. *caussa videretur* SOZK. *caussa* EB. — 119, 14. *et quin* OZK. *quin* EBS. — 124, 6. *emptum venerunt illum locum* ZK. badc EBSO. — 127, 10. *iste* Z. *ille* EBSOK. — 127, 12. *Cuium* ZK. *Cuius* EBSO. — 127, 16. *Respondent*, ZK. *Responsum*, EBSO. — 130, 4. *eum mensem, qui consequitur mensem comit.* EZK. *cum mensem comit.* BSO. — 133, 11. *pecuniae* ZK. *pecunia* EBSO. — 135, 3. *opus esset* ZK. *esset necesse* EBSO. — 137, 14. *empta* OZK. *erepta* EBS. — 137, 16. *fateare* ZK. *fatebere* EBSO. — 137, 18. *totius* ZK. *istius* EBSO. — 141, 6. et 142, 16. *tricies* Z. *viciens* KS. [*CXX*] *millia* EBO. — 142, 6. *deferemus* OZK. *deferamus* EBS. — 142, 8. *tricies* (*vicies* SK.) — *captum* SZK. *CXX millia — capta* EBO. — 142, 14. *est ista pecunia* ZK. cab EBSO. — 142, 17. *hoc a vobis* ZK. cab EBSO. — 144, 9. *manifestissimo* ZK. *manifesto* EBSO. — 145, 19. *etiamsi* ZK. *etiamsi quis* EBSO. — 147, 10. *ipsum* ZK. *istud* EBSO. — 148, 6. et 9. *ne liceat* ZK. *non liceat* EBSO. — 148, 10. *haec est nata* ZK. cba EBSO. — 152, 7. *togatum* Z. *civem Romanum* K. *tog. velis* EBSO. — 153, 2. *tibi inimicissimum* ZK. ba EBSO. — 154, 17. *locis omnibus* ZK. ba EBSO. — 155, 14. *hi* (*ii* K.) *nunc veniunt* OZK. *huc conveniunt* E. *nunc contra te veniunt* BS. — 156, 8. *prae* OZ. *pro* EBSK. — 156, 19. *Enumerare* ZK. *Numerare* EBSO. — 157, 10. *declarabit* ZK. *declaravit* EBSO. — 158, 2. *auditum* Z. *hoc auditum* EBSKO. — 158, 4. *vim et* ZK. *vim* EBSO. — 158, 8. *audivistis?* ZK. *audivimus?* EBSO. — 159, 1. *Rhodii, qui* ZK. *quum Rhodii* EBSO. — 159, 1. *prope soli bellum illud* ZK. cdab EBSO. — 159, 2. *gesserunt* ZK. *gesserint* EBSO. — 159, 5. *tamen quum ei regi* ZK. *quum et regis* EBO. *et quum regis* S. — 160, 3. *remoti* ZK. *remotissimi* OEBS. — 160, 5. *abiecta* ZK. *ablata* EOBS. — 160, 13. *Syracusis* Z. *Syracusanis* EBOKS. — 160, 15. *illic* ZK. *illuc* EBOS. — 161, 5. *attigit* OZK. *attingeret* EBS. — 161, 13. *voluerunt* ZKOB. *voluerant* ES. — 162, 3. *Centuripinorum magistratus* ZK. *Centuripinum magistratum* ESOB. — 162, 5. *minatur* ZK. *iis minatur* ESOB. — 163, 8. *Romanum* ZK. *Romanorum* EBSO. — 165, 5. *tricies* Z. *vicies* SK. *CXX millia* EBO. — 168, 10. *oppositis* ZK. *positis* EBSO. — 170, 5. *his ferebat* N2. ba Z. *iis ferebat* EBSO. ba K. — 172, 7. *etiam ille* ZK. ba EBSO. — 173, 2. *ea se* OZK. ba EBS. — 173, 6. *caput suum* ZK. ba EBSO. — 176, 1. *Ac* ZK. *At* EBSO. — 177, 3. *eiusmodi* ZK. *huiusmodi* EBSO. — 181, 2. *nobis* ZK. *vobis* EBSO. — 182, 2. *eorum annorum* ZK. *eorum* EBSO. — 183, 9. *Canuleiani. Non* Z. *Canuleii. Iam non* EBSOK. — 183, 11. *tantum Melitensium* Z. *tantam Melitensem vestem* EBSOK. — 183, 13. *tantum tibi* ZK. ba EBSO. — 186, 6. *pecunias* ZK. *pecuniam* EBSO. — 186, 7. *Quod erit* ZK. *Erit* EBSO. — 187, 6. *C. Verr.* ZK. *a C. Verr.* EBSO. — 187, 12. *is esset* ZK. ba EBSO. — 187, 20. *teneretur* ZK. *contineretur* EBSO. — 188, 13. *conficeret* Z. *confecerit* EBSOK. — 190, 8. *cognoveris* Z. *cognoris* EBSOK.

22. Actionis II. Lib. III.

§. 2, Vs. 9. *vi quad. mag. nec.* Z. *ut quad. mag. nec. ratione* EBSOK. — 5, 5. *moleste fero* ZK. *moleste* EBSO. — 7, 2. *decrevisset* ZK. *decresset* EBSO. — 7, 14. *industriam* Z. *industrias* EBSOK. — 8, 13. *vixerint* ZK. *vixerunt* EBSO. — 10, 10. *fere* SOZK. *et re* EB. — 16, 20. *qua* ZK. *quo* EBSO. — 19, 5. *Romanus* Z. *Romanus idem* EBSOK. — 20, 7. *posset* ZK. *possit* EBSO. — 20, 13. *posset* Z. *possit* EBSOK. — 23, 19. *solus* BOZK. *socius* ES. — 33, 7. *quod* ZK. *quum* EBSO. — 34, 8. *reliqui est* ZK. *dereliquit* EBSO. — 34, 9. *possit* ZK. *posset* EBSO. — 34, 14. *quin* ZK. *qui non* EBSO. — 38, 4. *ne quis — cogatur* ZK. *ne — cogantur* EBSO. — 40, 22. *vendidisti* Z.

vendidi EBSOK. — 42, 16. *C. Marcellus* BSOZK. *M. Marc.* E. — 43, 3. *posteritatem* BSOZK. *posterum* E. — 43, 8. *te praetore* ZK ba EBSO. — 43, 15. *potuerat* ZK. *poterat* EBSO. — 44, 10. *inductus* ZK. *adductus* EBSO. — 44, 13. *ex prov.* Z. *de prov.* K. *in prov.* EBSO. — 46, 8. *ipse accepi* Z ba EBSO. *ipse* om. K. — 47, 8. et 56, 1. *Murgentinus* ZK. *Morgantinus* EBSO. — 48, 16. *add. bene de republica, bene de p.* ZK. *add. bene de p.* EBSO. — 49, 4. *oratio* Z. *ratio* EBSOK. — 51, 14. *haberet* EZK. *haberent* BSO. — 52, 11. *ac locupletissimos* ZK. haec verba om. EBSO. — 53, 11. *magnoque* ZK. *magno* EBSO. — 54, 6. *Volusium* ZK. *Volusianum* EBSO. — 55, 2. *Menaeni* ZK. *Meneni* EBSO. — 63, 5. *nemo abs te interrog.* Z. *nemo int.* EBSOK. — 63, 15. *alium antea* ZK. ba EBSO. — 64, 4. *furta antea* ZK. ba EBSO. — 65, 5. *vivere* ZK. *inire convivium* EBSO. — 65, 10. *quaestu maximo* ZK. ba EBSO. — 66, 19. *iudices,* ZK. *iudicia et* EBSO. — 67, 7. *vi ac minis* ZK. cba EBSO. — 67, 10. *occupare* Z. *occurrere* EBSOK. — 69, 21. *suas sibi* Z. ba EBSOK. — 70, 9. *istius* ZK. *ipsius* EBSO. — 71, 3. *perspexit* ZK. *perspexerit* EBSO. — 71, 4. *aratorum* ZK. *arationum* EBSO. — 71, 7. *pretium dilig.* N2. *pretia dil.* ZK. ba EBSO. — 72, 5. *lucri* ZK. *lucrum* EBSO. — 73, 6. *exiguntur* ZK. *exigentur* EBO. — 73, 15. *LX* EBOZK. *CXXIX* S. — 73, 15. *At* ZK. *An* EBSO. — 74, 13. *defensio non potest* Z. *defensione non potes* EBKO. — 75, 8. *modiûm* Z. *medimnûm* EBS. — 75, 8. *item istius* Z. ba EBK. — 75, 12. et 13. *modiûm* Z. *medimnûm* EBSO. — 75, 14. *tantum* S. *tantum triticum* EBO. — 76, 3. *modiûm XXVDCC* ZO. *medimnûm XXV millibus* EB. — 76, 3. *illa sua* Z. *illa* EBSOK. — 77, 9. *recidisset* ZO. *redisset* EBS. *resedisset* K. — 77, 14. *VIIIC* ZO. *XXXV* EBSK. — 77, 19. *DC* ZO. *CIↃCIↃCIↃDC* EBSK. — 77, 21. *medimnis VIIIC* OZ. *medimnûm XXXV* EBS. *DↃMMMC* K. — 77, 21. *VIIC* Z. *XXXI et CCCC* EBS. *IↃↃMMD* OK. — 78, 2. *ad quem iste* ZK. *qui ad istum* EBSO. — 78, 15. *tantum dare* ZK. ba EBSO. — 78, 16. *modiûm* OZK. *medimnûm* EBS. — 79, 2. *de Docimo* ZK. *Doc.* EBSO. — 79, 3. *Atque* ZK. *At* EBSO. — 79, 4. *quidquam sibi* ZK. ba EBSO. — 79, 5. *XII* ZK. *XV* EBSO. — 79, 15. *enim iam* ZK. *enim* EBSO. — 80, 9. *iste* ZK. *ipse* S. *ipso* EBO. — 81, 12. *aliquot senatus consultis* ZK. *illius SClto* EBSO. — 82, 4. *legem* ZK. *lege* EBSO. — 83, 4. *Tertiae, tritici — (mill.* om.) ZK. *trit. — mill.* ES. [ ] BO. — 83, 21. *eripiet aut ulla larg.* Z. dabc EBSO. — 84, 1. *totum g. int.* N2. cab EBSO. bac ZK. — 84, 9. *dari* OZK. *dare* EBS. — 86, 1. *Quid vero?* ZK. *Q. ergo?* EBSO. — 86, 8. *accedunt* ZK. *accedant* EBSO. — 86, 9. *XII modiûm* ZK. *CIↃCIↃCIↃ medimnûm* EBSO. — 89, 2. *litt. publicis. Litterae publicae.* ZK. *litt. recita ex litt. publ.* EBSO. — 89, 13. *medimna* OZ. *medimnis* EBS. *med.* K. — 90, 8. *vendidisti* ZK. *vendidi* EBSO. — 90, 8. *datum esse* ZK. *datum* EBSO. — 93, 2. *Arabat — nemini est* BOZ. *arator. (Arabat is — nemini est)* K. *arator. Is agrum in Segestano (nam commercium in eo agro Panormitanis est)* ES. — 93, 6. *millibus et medimnis* ZK. *millibus et* EBSO. — 93, 8. et sic deinceps *C. Annaeus* ZK. *Anneius* EBSO. — 96, 2. *multi* ZK. *inulti* EBSO. — 96, 3. *equites Romanos* ZK. *equitem Romanum* EBSO. — 97, 8. *decumanos* ZK. *in decumas* EBSO. — 99, 7. *medimnûm* ZK. *modiûm* EBSO. — 99, 11. *et praeterea* ZK. *praet.* EBSO. — 100, 8. *VIIICC* ZK. *CIↃCIↃCIↃCC* EBSO. — 100, 14. *sint* ZK. *sunt* EBSO. — 100, 14. *sed quae* ZK. *sed* EBSO. — 102, 2. *factae sunt* ZK. *pactae sint* ESO. *pacta sint* B. — 103, 7. *hominum* ZK. *hom.* om. EBSO. — 103, 14. *Enguinam* ZK. *Engyinam* Cluver. Graev. EBSO. — 103, 15. *Inensibus* ZK. *Hennensibus* EBS. *Ennensibus* O. — 103, 17. *Citarinos* EZ. *Cetarinos* BSOK. — 103, 22. *relictum aut remiss.* OZK. cba EBS. — 104, 3. *ego agrorum* ZK. ba EBSO. — 104, 8. *in Sicilia nullum* ZK. cab EBSO. — 106, 15. *II-S L.* ZK. *L II-S Millia.* EBSO. — 106, 17. *lucri* ZK. *millia lucri* EBSO. — 108, 17. *poss. habent* ZK. ba EBSO. — 109, 10. *fuerint* ZK. *fuerunt* EBSO. — 109, 16. *audistis* ZK. *audietis* EBSO. — 110, 10. *decumanos* ZK. *decumanum* EBSO. — 111, 6. *capiam* ZK. *faciam* EBSO. — 112, 5. *se tabulas* ZK. ba EBSO. — 112, 13. *omnes arat.* ZK. ba EBSO. — 112, 17. *iugero* ZK. *iugere* EBSO. — 112, 22. *sint* ZK. *sunt* EBSO. — 113, 4. *essent* ZK. *erant* EBSO. — 113, 5. *exararent* ZK. *ararent* EBSO. — 113, 7. *oportebat* ZK. *poterat* EBSO. — 113, 10. *emerent* ZK. *emeret* EBSO. — 113, 13. *aut* ZK. *an* EBSO. — 113, 15. *id quod* ZK. *quod* EBS. — 114, 1. *ostendam* Z. *ostendo* EBSOK. — 115, 13. *hisce* ZK. *his* EBSO. — 115, 14. *quid* Z. *quid lucri* EBSOK. — 116, 2. *XXX* ZK. *XXX millia* EBSO. — 116, 3. *CCXVI* ZK. *CCXVI millibus* EBSO. — 116, 4. *(CCXXIV)* scribe potius *CCCXXIV* ut ZK. *CCCXXIV millia* EBSO. — 116, 6. *fit* ZK. *id est* EBSO. — 116, 8. *CCCLX* ZK. *CCCLVI* EBSO. — 116, 13. *singulos semis acc.* ZK. *quinque access.* EBS. — 116, 16. *accedant* ZK. *accedebant* EBSO. — 118, 17. *millia nummum* ZK. *millia* EBSO. — 120, 12. *LXXXIV* ZK. *LXXXIII* SO. *LXXXVIII* E. — 120, 13. *Duo* ZK. *Unum* ESO. — 120, 16. *CLXXXVII* ZK. *CLXXXVIII* EBSO. — 120, 17. *LXXXVII CI aratores unus* ZK. *„CI“ LXXXVII aratores unus (CI — LXVII.* vitio typographor. E.) BSO. — 120, 21. *CCLII* ZK. *CCLVII* EBSO. — 120, 22. *CXXXII* ZK. *CXXXVII* ESO. — 120, 27. *litteris publ.* ZK. ba EBSO. — 122, 8. *ostendo test. et publ. hon. civ. et priv.* K. *doceo litteris civ. et priv.* EBSOZ. — 122, 9. *virorum* ZK. *virorum testimoniis* EBSO. — 124, 2. *summa vi* ZK. *summa* EBSO. — 124, 2. *a me opera* ZK. cab EBSO. — 124, 5. *offendisti* ZK. *offendi* EBSO. — 124, 9. *modo* ZK. *quod* EBSO. — 124, 10. *non ulla* scribendum erat, quod et reponendum. *nulla* ZK. EBSO. — 124, 12, *dicit* ZK. *dicat* EBSO. — 127, 7. *deiectos* Z. *deiectos, eiectos* EBSK. — 127, 16. *pop. Rom. commoda* ZK. cab EBS. — 129, 6. *pervagatum* ZK. *pervulgatum* EBS. — 130, 6. *conetur* ZK. *conentur* EBS. — 132, 9. *L. Rubrius* ZK. *P. Rubrius* EBSO. — 134, 3. *illorum* ZK. *eorum* EBSO. — 134, 9. *profecto* OZK. *non profecto* EBS. — 135, 12. *socium in decumis* ZK. cab EBSO. — 135, 15. *tantis erunt* ZK. ba EBSO. — 136, 2. *nemo est, quin audisse se* ZK. *quum nemo esset, quin hoc se audisse* EBS. [*quum*] etc. O. — 137, 22. *sibi putant* Z. *(sibi esse putant)* K. *putant* EBSO. — 137, 23. *sibi totam* ZK. ba EBSO. — 138, 9. *statuas alium* Z. *statuas* EBSOK. — 140, 5. *Estne* ZK. *Est* EBSO. — 140, 6. *possit? Est.* ZK. *potest.* EBSO. — 140, 20. *II-SV* Z. *(IↃↃ* K.) *II-SV millia* EBSO. — 141, 12. *agitatum* ZK. [*excogitatum*] EBSO. om. S. — 143, 3. *habeam* Z. *haberem* EBSOK. — 144, 14. *vobis magis hoc* ZK. bca EBSO. — 147, 18. *plus decumam* ZK. *plus decuma* EBSO. — 148, 2. *atque al. quid. agr. prop. mag. dec. vendidisse* Haec verba quae habet Z. om. EBSOK. — 148, 5. *CCXII* BSO. *CCXVI* EZK. — 148, 9. *ipse Alba* ZK. *Alba* E. — 149, 9. *procuratorem* (non *procuratores*) ZK. *procurare* EBSO. — 149, 10. *tuum negotium agere* ZK. *negotium* EBSO. — 152, 1. *manifesta* cj. *manifesto* EBSOZK. — 153, 5. *hoc ipse* Z. *hoc ipso* EBSOK. — 154, 10. *quod adscribit* Z. *quod adscripsit* EBSO. *quom scribat* K. — 154, 14. *praetoris exist.* ZK. ba EBSO. — 155, 3. *non illum putem* N2. bac ZKEBSO. — 155, 17. *habebere* BSOZ. *haberere* E. *habebis* K. — 155, 20. *est* Z. *sit* EBSOK. — 155, 23. *dare, profundere oportere* SK. *d. p. opponere* B. *d. p. apponere* O. *da, profunde, oppone* E. — 156, 10. *errat* BSO. *erravit* E. — 156, 11. *et per se* N2. *per se* EBSOZ. — 156, 13. *arbitratur* BSO. *arbitrabatur* E. — 156, 21. *ei* ZK. *ei Verri* EBSO. — 157, 4. *Concedisne* Z. *Concedesne* EBSOK. — 157, 12. *Volent* ZO. *Volunt* EBSK. — 157, 16. *ac* ZK. *his* EBSO. — 157, 21. *se insinuet* ZK. *insinuet* EBSO. — 158, 10. *recup. in aratorem* ZK. cab BSO. *in aratorem* verb. om. E. — 159, 6. *iste* ZK. *ille* EBSO. — 160, 9. *facere* ZK. *agere* EBSO. — 160, 10. *patris* ZK. *patri* EBSO. — 161, 2. *Verres, sed* ZK. *verum* EBSO. — 161, 11. *forte hoc* ZK. ba EBSO. — 161, 12. *deteriorem* ZK. *deterior est* EBSO. — 162, 6. *sunt* ZK: *sint* EBSO. — 162, 8. *Verris* ZK. *Verri* EBSO. — 163, 4. *decumanum* SOZ. *decumarum* EBK. — 163, 10. *in Sic. emere* ZK. cab EBS. — 163, 18. *II-S III S* ZK. *II-S IIII* EBSO. — 163, 19. *duodetricies* ZK. *bis et tric.* EBSO. — 164, 4. *ut arat.* ZK. *aratoribus* EBSO. — 166, 10. *et amicus* ZK. *amicus* EBSO. — 167, 3. *quum* ZK. *ut ei* EBSO. — 167, 4. *litt. in Siciliam* ZK. cab EBSO. — 167, 8. *L. Tullium* BZOK. *Tullium* ES. — 167, 14. *pecun. populo* ZK. ba EBSO. — 169, 8. *praetorem* S. (e marg. cod. L.) ZK. *non populi Rom.* EBO. — 170, 9. (et 171, 8.) *sexagena* OZ. *sexaginta* EBS. *LX* K. — 170, 12. *Halesae* BZO. *Halesiae* ES. *Halaesae* K. — 171, 5. *esset Romam* Z. ba EBSO. *esset frum. Rom.* K. — 171, 13. *debeat* ZK. *debebat* EBSO. — 171, 18. *id a* ZK. *id* EBSO. — 172, 4. *Siculorum* ZK. *Siculum* EBSO. — 172, 18. *eiusdem* ZK. *eiusdemque* EBSO. — 173, 1. *improbes* Z. *improbas* EBSOK. — 173, 4. *his* ZK. *iis* EBSO. — 173, 17. *emere* ZK. *em. a Siculis* EBO. *pecunia f. e. a Siculis* om. S. — 174, 12. *III S* ZK. *III* EBSO. — 174, 14. *II. Sed — II S quoniam* ZK. *II S — III quon.* EBSO. — 176, 2. *maximorum p. h. e. iniq. e. inertiae confessio, non* verba om. EBSO. habent ZK. — 176, 15. *improbis* ZK. *in improbis* EBSO. — 177, 15. *natura* ZK. *in nat.* EBSO. — 177, 16. *ipse* ZK. *ipse sibi* BSO. *(ipse ipsi* E. vit.) — 178, 14. *multorum* SZK. *in multis* EBO. — 179, 4. *Ita* ZK. *Itaque* EBSO. — 179, 5. *erat ipsum frumentum* ZK. *fuit ipsius frumenti* EBSO. — 180, 3. *Sint sane* ZK. *Sint* EBSO. — 180, 11. *ad statuas* ZK. *vel ad statuam* EBSO. — 181, 8. *quid vocas?* ZK. *quid?* EBSO. — 182, 3. *tantis praes.* Z. *praes. in tantis* EBSO. — 182, 4. *Romanus* Z. *id* EBSO. — 182, 5. *est ita* Z. ba EBSO. — 182, 10. *aut u. i. sit* Z. dabc EBSO. — 182, 25. *omn. umquam* Z. ba EBSOK. — 183, 4. *aut Ven.* ZK. *ac Ven.* EBSO. — 184, 17. *IV* Z. *XVIII* EBSO. *VIII* K. — 186, 7. *ac man.* Z. *aut man.* EBOK. *aut quibus man.* cj. ES. — 186, 9. *praesidium propque* ZK. bac EBSO. — 187, 6. *liberisque suis* OZK. *liberisque* EBS. — 187, 8. *tua praef.* ZK. *praef. tuae* EBSO. — 187, 9. *quandoque tu quid* ZK. *quando tu quidem* EBS. *q. t.* [*quidem*] O. — 187, 11. *quandoque* ZK. *quandoquidem* EBSO. — 187, 15. *eas* Z. *hasce* EBSOK. — 187, 15. *te re* ZK. *te* EBSO. — 187, 17. *Neque* ZK. *Non* EBSO. — 188, 12. *ternis den.* ZK. ba EBO. — 189, 2. *binis* ZK. *II* EBSO. — 189, 9. *coniunctione* Z. *coauctione* EBSO. *coniectione* K. — 190, 4. *in* ZK. *ad* EBSO. — 191, 13. *Philomelensibus* Z. *—liensibus* EBSOK — 192, 2. *eiusm. est?* ZK. *eiusmodi?* EBSO. — 193, 1. *si vis H. d.* ZK. *si quid H. d. vis* EBSO. — 193, 3. *oportebit* Z. *oportet* EBSOK. — 193, 10. *in i. l. i. q.* Z. *quum in i. l. i. q. es* EBSOK. — 194, 12. *defendis* Z. *defendes* EBSOK. — 194, 15. *ratione* Z. *recte* EOBSK. — 194, 16. *defendes* EBSOK. *defendis* Z. — 195. 19. *improbe* ZK *improbi* EBSO. — 196, 5. *frumentum* ZK. *frumento* EBSO. — 197, 3. *de fisco* ZK. *ex f.* EBSO. — 197, 9. *dare vol.* ZK. *dari vol.* EBSO. — 197, 9. *habes* Z. *habebis* EBSOK. — 198, 4. *fructum omnem amitteret* ZK. *frumentum omne amittere* EBSO. — 198, 5. *Quonam se verteret?* ZK. *Quo enim se verteret, non habebat.* EBSO. — 199, 9. *aliquid* Z. *onus aliquod* EBSO. *munus aliquod* K. — 200, 8. *vestris* Z. *nostris* EBSOK. — 201, 10. *arator* Z. *aratio* EBSOK. — 201, 12. *Magna* Z. *Magna est* EBSOK. — 201, 13. *modo* Z. *modo id* EBSOK. — 201, 14. *possitis* EBSO. *possumus* ZK. — 202, 2. *constituatur* ZK. *constituitur* EBS. — 207, 11. *flagitiis* Z. *in flag.* EBSOK. — 209, 3. *tanta caussa* Z. ba EBSOK. — 209, 10. *idem fec.* Z. ba EBSOK. — 210, 13. *habeo iud. tecum* ZK. *quum habeas iudices* EBSO. — 210, 14. *et Q. Cat.* ZK. *Q. Cat.* EBSO. — 210, 16. *antiquissimorum clar. que* ZK. *antiquorum et clar.* EBSO. — 213, 17. *iniur. eius* Z. ba EBSOK. — 213, 18. *omnia eius* Z. ba EBSOK. — 213, 19. *populus* Z. *populusque Rom.* EBSOK. — 214, 13. *annona* OZK. *annonae* EBS. — 215, 1. *praetor Anton.* ZK. *Anton.* EBSO. — 221, 5. *idem qui* Z. ba EBSOK. — 222, 3. *frum. quum dices* ZK. cab EBSO. — 224, 5. *neque id* Z. *neque* EBSOK. — 224, 13. *hac* S. e Lamb. Ms. ZK. *hic* EBO. — 228, 2. *reipublicae* ZK. *populo Rom.* EBSO. — 228, 7. *gratis addere* ZK. *gr. dare.* EBSO. — 228, 12. *cognostis* ZK. *cognoscitis* EBSO.

23. Actionis II. Lib. IV.

§. 3, Vs. 8. *qui Messanam acc. fac. concedent* N2. *(— concedunt* ZK.) deabc EBSO. — 5, 5. *hos* ZK. *hosce* EBSO. — 8, 2. *uno* ZK. *iam uno* EBSO. — 8, 4. *omnia qui* ZK. ba EBSO. — 13, 3. *usumque meum* ZK. *usumque*

EBSO. — 14, 3. XL. ZK. CXX EBSO. — 14, 8. si non lib. Z. si lub. non K. nisi lib. EBSO. — 16, 2. tamen, iudices ZK. t. me iud. EBSO. — 16, 5. Esse illa signa domi suae, non esse ZK. ebacdf (alterum esse om.) EBSO. — 17, 12. cybaea ZK. cybea O. Cybea EBS. — 18, 1. ecquae ZK. ecqua EBSO. — 18, 6. Tibi habe ZK. Habe EBSO. — 21, 1. debuisti ex foedere ZK. bca EBSO. — 25, 16. Percenniorum OZK. Parc. EBS. — 27, 15. Quaesivi, quemadmodum ZK. Quaesivi, an domum EBSO. (Quaesivi om. SO.) — 29, 21. phaleras ablatas ZK. ba EBSO. — 32, 1. Verum ZK. Vere EBSO. — 33, 16. accessit — coepit ZK. accesserit — coeperit EBSO. — 33, 23. dicta essent ZK. ba EBSO. — 34, 3. reus et reus lege ZK. adbc EBSO. — 36, 4. aliquid Z. aliquot EBSOK. — 36, 18. dicis — profers ZO. dicas — proferas EBS. dicas — profers EK. — 37, 3. prompti ZK. promptissimi EBSO. — 38, 5. non iam Z. ba EBSOK. — 38, 17. Lilybaei se ZK. ba EBSO. — 39, 4. propinquum suum ZK. ba EBSO. — 41, 3. Curidio ZK. Cordio EBSO. — 45, 5. facta sunt K. f. sint EBSO. — 45, 10. CCC ZK. LXXX EBSO. — 45, 11. LXXX ZK. CCC EBSO. — 46, 2. Papinio ZK. Papirio EBSO. — 48, 1. haec crimina ZK. hoc crimen EBSO. — 48, 7. sed ne domus quidem ulla ZK. domus nulla EBSO. — 49, 6. tamquam ZK. quasi EBSO. — 49, 9. evellenda ZK. avellenda EBSO. — 51, 1. optima est, ZK. optima EBSO. — 52, 13. detrahebantur BZK. detrahuntur ESO. — 53, 4. a priv. ZK. de priv. EBSO. — 53, 5. hi ZK. illi EBSO. — 53, 14. dicere se ZK. ba EBSO. — 53, 19. repetere ZK. petere EBSO. — 54, 13. evellerat ZK. vellerat EBSO. — 55, 8. audisse aut vidisse ZK. aut vid. aut aud. EBSO. — 56, 4. Ei ZK. Is EBSO. — 58, 4. Quaesivit Graev. Garaton. BSZK. [Ex]quisivit N1. Exquisivit EO. — 62, 6. olei, vini ZK. ba EBSO. — 64, 7. nondum ZK. nondum etiam EBSO. — 67, 18. possunt ZK. possint EBSO. — 68, 4. audirent ZK. audierint EBSO. — 76, 16. lamentationibus ZK. lamentatione EBSO. — 77, 1. religio BZK. religione ESO. — 79, 13. munus ZK. onus EBSO. — 79, 13. cur M. Tull. ZK. M. Tull. EBSO. — 79, 19. monumentum Z. monumento K. monumenta EBSO. — 79, 20. delevit ac sust. BOZK. cba ES. — 81, 10. Deinde Z. Aliquando K. Nae EBSO. — 83, 1. Equidem ZK. Et quidem EBSO. — 83, 4. nihil minus ferendum BSOZK. ferendum E. — 85, 6. Et statim ZK. Ita tum EBSO. — 86, 7. id fore ZK. ideo EBSO. — 86. 18. quum domi ZK. tum domi EBSO. — 91, 2. M. Marcello ZK. C. Marc. EBSO. — 91, 11. deduxi testes ZK. ba EBSO. — 91, 12. esse nemini ZK. ba EBSO. — 92, 8. ei loco ZK. eo loco EBS. — 92, 10. istum ipsum BZ. ba K. istum ES. — 92, 13. Ismenias ZK. Hismenias EBS. — 96, 12. aeditui EOZ. aeditumi K. aeditimi BS. — 97, 16. atque in supellectile ZK. ac supellectili EBSO. — 100, 4. illud ZK. ea EBSO. — 101, 2. exspectas OZK. spectas EBS. — 106, 6. ita ZK. tam EBSO. — 107, 9. prope ZK. propter EBSO. — 112, 2. Henna Z. Ennae EBSO. Hennae K. — 112, 12. tam illi ZK. ba EBSO. — 113, 11. maxime ZK. multo max. EBSO. — 113, 20. privatimque ZK. vel privatim EBSO. — 114, 6. Ea BSOZK. Et EB. — 118, 5. Hieronis regis ZK. ba EBSO. — 118, 7. antecellant ZK. antecellunt EBSO. — 118, 13. disiunctus esset a mari ZK. cdab EBSO. — 123, 9. Septem et viginti ZK. cba EBSO. — 129, 2. arbitramini? BSOZK. arbitremini? E. — 129, 2. coniicere ZK. hinc colligere EBSO. — 131, 7. conservaret ZK. servaret EBSO. — 134, 5. tabulas Z. tabulas publ. K. litteras publicas EBSO. — 135, 16. accipere eos BZK. accidere iis ESO. — 138, 7. Timarchidi ZK. Timarchides EBSO. — 138, 17. provinciae ZK. Siciliae EBSO. — 139, 7. de Heracl. ZK. ex Her. EBSO. — 140, 1. istius ZK. illius EBSO. — 141, 1. sic mihi ZK. sic EBSO. — 141, 6. appropinquaret ZK. appropinquarit EBSO. — 141, 8. illi ZO. illa EBSK. — 142, 5. Sin aliquando tacent ZK. Si quando taceant EBSO. — 143, 13. periculorum ZK. periculorum tuorum EBSO. — 143, 15. Illi ipsi ZK. ba EBSO. — 146, 7. Caesetius BOZK. Caecilius ES. — 146, 12. populi Romani praet. ZK. praet. EBSO. — 147, 2. acute ZK. diligenter et caute EBSO. — 148, 12. coepit ZK. coeperit EBSO. — 149, 18. iam antea Z. ba EBSOK. — 150, 8. dederunt ZK. dederint EBSO. — 150, 17. isto ZK. isto praetore EBSO. — 151, 2. Mamertinorum ZK. Mamertinam EBSO.

24. Actionis II. Lib. V.

§. 1, Vs. 9. istius ZK. eius EBSO. — 4, 1. Eadem ZK. Haec eadem EBSO. — 4, 4. at felix ZK. et fel. EBSO. — 5, 2. laus et ZK. laus EBSO. — 6, 1. At quum esset SOZK. At quum B. At tum E. — 6, 5. propinquitas locorum ZK. propinquitas EBSO. — 6, 7. imit. belli ZK. imit. eius belli EBSO. — 9, 5. scripserit SZK. conscr. EBO. — 10, 1. tenuerunt ZK. tenuerant EBSO. — 10, 1. (11, 9.) Triocalino EZK. Leonidae BO. — 10, 20. Fieri nihil Lamb. SZO. Nihil EBK. — 15, 12. DC ZK. centum EBSO. — 19, 5. iudicarit N2. iudicaverit ZK. iudicavit EBSO. — 19, 13. damnatus ZK. condemnatus EBSO. — 20, 10. honestissimae civ. honestissimum recte reposuerunt ZK. cba EBSO. — 21, 12. Relinquo ZK. Relinquam EBSO. — 24, 2. possint Z. possunt EBSOK. — 26, 11. viderint ZK. viderent EBSO. — 27, 6. viderit ZK. videret EBSO. — 30, 15. patris simil. SO. patri sim. EB. — 31, 12. homines ZK. homines in eo EBSO. — 35, 12. terrarum orbis BZK. ba SO. orbis terrae E. — 35, 13. esse videntur Z. ba EBSOK. — 37, 3. etiamsi ZK. tametsi EBSO. — 38, 16. totam ZK. tuam totam EBSO. — 39, 5. officiique ZK. et off. EBSO. — 39, 10. omnibus quum ZK. ba EBSO. — 39, 12. nullam tibi ZK. ba EBSO. — 39, 13. fugitivorum belli ZK. ba EBSO. — 39, 16. attulisset ZK. obtulisset EBSO. — 40, 7. tu tecum deportaras ZK. tecum deportabas EBSO. — 46, 14. in Italia mar. habere ZK. dabc EBSO. — 46, 18. et ad ZK. et quae ad EBSO. — 47, 4. istis ips. Mamert. tuis ZK. badc EBSO. — 47, 5. princeps Z. princeps civitatis, princeps EBSOK. — 48, 6. deinde persp. Z. deinde id quod persp. EBSK. deinde id quoque O. — 51, 5. imponebatur codd. Lamb. SOKZ. imperaretur EB. — 53, 7. Quid immunes? hi ZK. Qui sunt immunes, ii EBO. Quid? qui s. i. ii S. — 53, 12. Sed Mamert. ZK. Mam. EBSO. — 54, 2. et cognoscite OZK. cogn. EBS. — 56, 10. eadem in ZK. ba EBSO. — 58, 7. omnia te ZK. ba EBSO. — 59, 8. spolia prov. ZK. ba BS. nova prov. sp. EO. — 60, 5. suo quaeque nau. ZK. cab EBSO. — 63, 5. suis ZK. his EBSO. — 64, 2. suppl. ZK suppl. de captivis ES. [de capt.] B. [sumi de capt. putatur] O. — 64, 6. scribis Z. scribis suis EBSOK. — 65, 1. Coniect. est ZK. [Coni. bona est] Hotom. S. coni. [bona] est O. sine uncis EB. — 65, 13. saepe tim. ZK. quum eum saepe tim. EBS. [quum eum] s. tim. O. — 66, 5. victorum Z. vinctorum EBSOK. — 67, 8. quam ob rem? Z. quo K. quem EBSO. — 69, 5. in lautumiis ZK. illis in laut. EO. [ ] B. om. S. — 70, 1. Quo ig. ZK. Quid ig. EBSO. — 70, 11. adhiberetur ZK. habeatur EBSO. — 74, 5. Fit ZK. Fit in eo ESO. Fit [in eo] B. — 74, 8. Quid? ZK. Qui EBSO. — 74, 14. cum imperio OZK. in imp. EBS. — 75, 13. Quam ob rem N2. Quam ob caussam Z. Q. o. r.? Quam ob caussam? ESOK. — 77, 12. privati hominis ZK. privatis EBSO. — 77, 14. reservant ZK. servant EBSO. — 78, 12. tu te fass. esses ZK. tute f. esses te EBSO. — 81, 10. Pippa EBOZ. Erat Pippa SK. — 83, 9. ubi tribuni ZK. et trib. EBSO. — 84, 12. Syracusanorum Z. Syracusanum EBSOK. — 89, 6. aliqua tamen BOZK. aliqua ES. — 90, 1. (91, 2. 7. et 95. 5.) Helorum Z. Elorum BSO. Pelorum E. — 90, 3. hi Z. ii K. hi tamen EBSO. — 90, 5. in periculo ZK. periculo EBSO. — 94, 16. duabus ZK. duabusque EBS. — 94, 17. habita ZK. hab. est EBS. — 95, 7. Syracusas Z. ad Syr. EBSOK. — 96, 12. sed ipse ZK. sed EBO. sed ut Lamb. S. — 97, 14. viderint Z. viderent EBSOK. — 98, 6. civitatis ZK. civ. victae EBS. civ. [victae] O. — 98, 11. urbs ZK. urbis magna pars EO. incl. B. om. S. — 98, 13. Syracusanum ZK. Syr. quemquam EBSO. — 101, 7. audacia ZK. avaritia EBSO. — 102, 1. eiusmodi ZK. huiusmodi EBSO. — 104, 3. pot. imp. que ZK. bac EBSO. — 104, 7. non modo inanes ZK. cab EBSO. — 105, 9. (116, 2. etc.) Phalacrum ZK. Phalargum EBSO. — 107, 1. Quum haec ita fierent Ita scribi iusseram, ut est ap. Z. Quum haec fierent EBSOK. et ego invitus. — 107, 2. Omittatur ita, uti recte ZK. illum ipsum EBSO. — 107, 13. turpitudinum ZK. turpitudinis EBSO. — 108, 12. fuerat ZK. fuit EBSO. — 108, 12. (110, 2. etc.) Dexo ZK. Dexio EBSO. — 110, 3. Deseruerat ZK. Des. exercitum EBSO. — 111, 13. falsi ZK. falso EBSO. — 112, 4. non domi suae sol. ZK. cbad E. [non solum] BO. om. S. — 113, 10. scelerumque ZK. sceleratorumque EBSO. — 116, 7. accedit ad hom. ZK. cab EBSO. — 116, 8. esse ei ZK. ba EBSO. — 117, 4. Usitatum. Z. Us. est. EBSOK. — 117, 7. nefario ZK. crudelissimo EBSO. — 119, 5. Sestio suo ZK. Sestio EBSO. — 119, 14. parentibus ZK. parenti EBSO. — 120, 7. Timarchidi pact. ZK. per Timarchidem pact. EBSO. — 120. 12. deligantur ZK. et deligantur ad palum EBSO. — 123, 2. audistis Z. auditis EOK. — 123, 14. funestam securim (-urem K.) Z. ba (securem) EBSO. — 125, 7. ducimini OSZ. ducemini EBK. — 125, 12. patriae Z. patris EBSOK. — 125, 16. apud Z. tanta apud EBSO. — 125, 17. auctoritatis — ius Z. — iuris K. auctoritate — iuris EBSO. — 126, 3. deseretis OZK. deseritis EBS. — 126, 3. venient ZK. devenient EBSO. — 126, 4. sumant Z. sumat EBSOK. — 127, 3. deportata Z. apportata EBSOK. — 128, 9. Tyndaride ZK. Tyndari EBSO. — 128, 16. de suis ZK. ex suis EBSO. — 129, 9. ceteris in ZK. ba EBSO. — 130, 6. exsanguia ZK. exsanguium EBSO. — 131, 14. illo ipso tempore Z. bac O. acb EBSK. — 133, 2. de his quod Z. quod EBSOK. — 133, 16. tuus aemulus tuus hosp. ZK. tuus hosp. EBSO. — 135, 7. esse te ZK. ba EBSO. — 136, 4. te in huiusm. (huiuscemodi K.) crimine — eum ZK. tui huiuscemodi criminis — eum EBSO. — 140, 9. e conventu ZK. in conv. EBSO. — 141, 1. At quam ob SZK. Ob quam EBO. — 141, 3. ulla possit esse ZK. bca EBSO. — 141, 12. duorum millium nummûm sponsionem ZK. spons. H-S duobus millibus EBSO. — 141, 14. se de — dicebat ZK. de — dicit EBSO. — 142, 2. lictores BZK. lict. eum ES. [eum] O. — 142, 5. iam saepe ZK. ba EBSO. — 144, 2. hom. maleficorum ZK. hom. et mal. EBSO. — 144, 13. duxisti ZK. putasti EBSO. — 146, 4. immanioribus Lamb. SZK. maioribus EBO. — 149, 11. mercatores esse coniectos Z. cba EBSO. cab K. — 151, 7. ipsa illa falsa ZK. illa ipsa EBSO. — 151, 11. iure ZK. id iure EBSO. — 153, 2. occ. Perperna permulti ZK. cab EBSO. — 153, 8. quem contra a. tulerant ZK. contra quem a. tulerunt EBSO. — 155, 7. T. Herennius ZK. L. Her. EBSO. — 155, 9. Syracusano ZK. Syracusanorum E. Syracusarum BSO. — 155, 11. tamen ZK. tamen a te EBSO. — 158, 13. dedi OZK. testimoniis dedi EBS. — 160, 14. consciam ZK. sociam EBSO. — 161, 9. meruisse ZK. meruisse se EBSO. — 162, 11. pestem ZK. potestatem EBSO. — 163, 9. candentesq. OZK. ardentesq. EBS. — 165, 14. sed se ZK. sed qui se EBSO. — 168, 6. quod eum quis EZK. quod quis BSO. — 168, 15. cogn. EBOZK. si * cognosceret Lamb. S. — 170, 2. necare — tollere ZK. necari — tolli EBSO. — 172, 3. indigna ZK. indignissima EBSO. — 173, 3. Nam si ZK. Nam etsi EBSO. — 177, 12. requirit OZK. requiret EBS. — 179, 9. aut tacitus ZK. aut diutius tacitus EBSO. — 179, 13. aut iudicium ZK. ac. iud. EBSO. — 183, 2. est illud Z. ba EBSOK. — 183, 5. Delib. est autem ZK. acb EBSO. — 183, 7. corrupti ZK. corrumpendi EBSO. — 185, 10. in domo ZK. in villa EBSO. — 186, 6. templo Z. in templo EBSOK. — 186, 13. iste sibi ZK. ba EBSO. — 186, 13. improbissimam ZK. maximam improbissime EBSO. — 187, 4. morum, legum ZK. ba EBSO. — 187, 5. humanitatis ZK. hum. exempla EBSO. — 188, 14. virtutem ZK. veritatem EBSO.

AD (25.) ORATIONEM PRO FONTEIO.

Haec adnotatio indicat, ubi haec mea editio a priore, collata cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Beckii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (K.) *Klotzii aliorumque passim memoratorum scriptura, abhorreat.*

§. 11, Vs. 9. *Audaciter* (cf. Quinctil. 1, 6, 17.) BOK. *Audacter* ES. — 12, 9. *haec est* K. b a EBS. — 13, 6. *praetori* K. *populo* EB. — 13, 7. *remis copiisque* cj. K. *coriis remisque* EB. *copiis armisq.* SO. — 13, 11. *proximi* K. *proxime* EBSO. — 15, 5. *oppugnatum* Faern. Iunt. Lamb. Graev. Gruter. OK. *oppugnent* EBS. — 16, 5. *omnium* K. *hominum* EBSO. — 18, 3. *possumus* OK. *possimus* EBS. — 18, 3. *non ut* OK. b a EBS. — 18, 5. *possunt* OK. *possent* EBS. — 18, 13. *vestris* EBSK. *nostris* O. — 18, 14. *quas exscripsistis* K. *quas scripsistis* EBS. *ex quas scripsistis* O. — 18, 17. *L. M.* (i. e. litterae missae) BOK. *Litterae* — ES. — 19, 11. *Munium* OK. *Numium* EBS. — 19, 16. *Elesiodulus cantum* OK. *Elesiodolum tantum* EBS. — 21, 14. *existimandam* OK. *aestimandam* EBS. — 32, 8. *cum Gallis iurare* Faern. O. *Gallis credere* EBS. — 42, 2. *a me, iudices* Faern. Lamb. Garat. Graev. KO. c a b E. — 44, 10. *defensa est* cj. Faern. Lamb. SOK. *def. fuit* EB.

AD (26.) ORATIONEM PRO CAECINA.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore mea editione dissentiat, cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Beckii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (K.) *Klotzii et subinde aliorum scriptura collata.*

§. 2, Vs. 15. *idem possit in iudicio* K. c d b a EBSO. — 7, 4. (et 8, 4.) *vindicanda* OK. *iudicanda* EBS. — 7, 5. *de eadem hac, quia* K. *ea, in qua* EBS. — 7, 14. *ex facto* OK. *et facto* EB. *et factum* Lamb. Hotom. Ald. S. — 9, 5. *leniorem* K. *leviorem* EBSO. — 10, 3. *et ius* EK. *eius* * cj. Faber, Lallem. BSO. — 11, 11. *usum et fructum* K. *usumfructum* EBSO. — 13, 6. *eo quoque* OK. b a EBS. — 14, 9. *ille, ille* K. *ille* EBSO. — 15, 8. *posse eam* K. b a EBSO. — 15, 11. *illius hoc munus esse* BOK. *hominis ill. ad hoc mun. et* ES. — 16, 8. *dubitaret* K. *dubitarit* EBSO. — 18, 11. *stultitiamque eius* K. *stultitiamque* EBSO. — 19, 13. *fundi et fructus* K. b c a EBSO. — 21, 1. *De cast.* K. *Tum de cast.* EBSO. — 22, 3. *est in* K. *ex* EBSO. — 25, 2. *ipse facinoris arg.* K. *ipsum arg.* EBSO. — 30, 70. *caussae* K. *caussa* EBSO. — 31, 6. *inesse* K. *utrum esse* EBS. *an esse* O. — 34, 11. *coegisset — prohibuisset* K. *-sent -sent* EBSO. — 35, 10. *Quid ad* BK. *Quid id ad* ES. Q. [*id*] *ad* O. — 35, 13. *atque animadversionem ages* OK. *et ad animadversionem? Ages* EBS. — 39, 6. *distare aliquid aut* K. *illa res aliquid* EBO. *in iure aliquid* S. — 39, 6. *ex aliqua* K. b a EBO. *ex al. parte* om. S. — 39, 8. *possessione* K. *-nem* EBSO. — 39, 9. *eadem* OK. *quum eadem* ES. *in ead.* B. — 39, 10. *verum* K. *verum etiam* EBSO. — 42, 7. *relinquent* K. *relinquunt* EBSO. — 42, 9. *Quid? si* K. *Quodsi* EBSO. — 48, 3. *tandem noluit* K. b a EBSO. — 49, 6. *Quid? si* SOK. *Quodsi* EB. — 49, 9. *controversiam* K. *controversias* EBSO. — 49, 17. *adiungere* OK. *attingere* EB. *alligare* S. — 50, 2. *verbo* K. *vero* EBSO — 52, 1. *hercule* K. *mehercule* EBSO. — 54, 8. *Quandoque* K. *Quandoquidem* EBS. [*quidem*] O. — 55, 7. *velimus* K. *volumus* EBSO. — 55, 16. *Neque enim* K. *neque* EBSO. — 58, 9. *fecerit* BK. *deiecerit* ESO. — 58, 12. *Etiamsi ut* K. *Etiam ut iam* EBSO. — 58, 13. *et si* K. *si* EBSO. — 63, 2. *haec ad* K. *haec in* EBSO. — 64, 2. *non enim* K. *si non* EBSO. — 64, 5. *cum saxis* O. *saxis* EBS. — 69, 5. *potius* K. *non potius* EBSO. — 71, 7. *testem tamen* OK. *testimonium* EBS. — 76, 9. *solum esse* SO. *solum* EB. — 76, 11. *iniuria dici eum deiectum* K. a c b d OS. *iniuriarum delictum* EB. — 78, 7. *est et bonus vir* K. b c d a EBSO. — 79, 9. *neminem* SOK. *nominem* EB. — 81, 4. *quid — quid* K. *quod — quod* EBSO. — 84, 4 *intercludere* OK. *includere* EBS. — 86, 7. *id sum* K. b a EBSO. — 86, 11. *ubi f. s. d. diceret* K. *in quo esset* EBSO. — 86, 12. *si qui ab* BK. *si ab* ESO. — 86, 12. *venisset* K. *veniret* EBSO. — 87, 11. *deiecti* K. *deiectus* * EBSO. — 88, 8. *unde — dei* K. *unde tu dei* EBSO. — 88, 18. *verborum vim* K. b a EBSO. — 90, 13. *eum qui non possideat, negas deiici posse.* SOK. Haec om. EB. — 92, 12. *sponsione* K. *-nem* EBSO. — 93, 3. *voluerint* OK. *-runt* EBS. — 93, 7. *inermus* K. *inermis* EBSO. — 93, 9. *hoc sit* K. *hoc* EBSO. — 95, 9. *rogarier* BSOK. *rogari* E. — 97, 13. *omni* K. *omnes* EBSO. — 97, 16. *est nemini vestrum* K. b c a EBSO. — 98, 7. *tamen* K. *tum* EBSO. — 99, 5. *ii — fuerint — liberentur* K. *is -rit -retur* BESO. — 101, 3. *nostri* K. *vestri* EBSO. — 103, 6. *non minus id* K. c a b EBSO. — 104. 12. *direptum* K. *erept.* EBSO.

AD (27.) ORATIONEM PRO LEGE MANILIA.

Haec adnotatic scripturae discrimina continet huius editionis cum priore mea discrepantis, cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Beckii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (K.) *Klotzii aliorumque passim lectione collata.*

§. 2, Vs. 17. *duxerunt* K. *censuerunt* EBSO. — 3, 4. *possit* K. *potest* EBSO. — 6, 6. *persequendi studium* K. b a EBSO. — 6, 6. *In quo agitur* Ms. Vat. OK. *Agitur* EBS. — 7, 11. *Ponti* K. *Ponto* EBSO. — 9, 7. *simularet* K. *simulasset* EBSO. — 9, 8. *ac litteras* OK. *Ecbatanis* EBS. — 10, 6. *rerum gest.* K. b a EBSO. — 10, 11. *actione* EK. *oratione* BSO. — 12, 2. *tradere* K. *relinquere* EBSO. — 12, 5. *vocatur, quo t. a. f. debetis? Regno* K. *vocatur? Regno* EBSO. — 13, 10. *quod cet.* K. *quam cet.* EO. [ ] B. om. S. — 13, 10. *in prov. eiusm.* K. *eiusm. in prov.* EB. — 14, 6. *maximis vestris* K. b a EBSO. — 14, 12. *exportentur* K. *-tantur* EBSO. — 16, 6. *saltibus* Hotom. Lips. Gronov. ES. *salinis* BO. *silvis* K. — 16, 10. *fructui* K. *fructuosi* EBSO. — 19, 3. *certe id quidem* K. b c a EBSO. — 19, 17. *coniunctae cum* K. *cum* EBSO. — 21, 7. *fuisset* K. *esset* EBSO. — 21, 12. *atque ad* BOK. *atque* ES. — 22, 2. *magnum esse* K. b a EBSO. — 23, 10. *animos* K. *per animos* EBSO. — 26, 5. *vetere* K. *veteri* EBSO. — 26, 8. *perspicite* K. *-citis* EBSO. — 26, 9. *putetis* EOK. *putatis* BS. — 28, 8. *miles in exerc.* K. *miles* EBSO. — 31, 3. *quum* K. *tum* ESO. — 31, 9. *navigaret* K. *navigaret*[*ur*] N 1. sine uncis Heumann. Nauger. SO. — 33, 5. *potestatem* BSOK. Cf. Gell. 1, 7. *potestate* E. — 33, 18. *nunc* K. *ii nunc* EBSO. — 35, 1. *quum se* K. b a EBSO. — 35, 10. *se imp. ac pot.* K. b c d a EBSO. — 37, 1. *imp. poss.* K. b a EBSO. — 41, 5. *continentia* K. *abstinentia* EBSO. — 41, 8. *ea temp.* K. *hac temp.* EBSO. — 42, 4. *ex toco* K. *in loco* EBSO. — 42, 10. *huic hoc tantum* OK. *huic tantum* EBS. — 43, 9. *et fama* OK. *famae* EBS. — 44, 4. *completisque* K. *repletisque* EBSO. — 44, 8. *huius auct.* K. [*huius*] O. *auct.* EBS. — 45, 10. *perfecturus* OK. *prof.* EBS. — 46, 10. *eum, quem* BOK. *eumque* ES. — 49, 1. *sit ita necess.* K. b c a EBSO. — 52, 10. *eam legem* K. b a EBSO. — 53, 9. *nobis erant maria omnia* K. b a d c EBSO. — 54, 7. *tam parva* K. *quae t. p.* EBSO. — 58, 7. *vos ipse* BSOK, *se ipse* E. — 58, 17. *Cn. Pomp. socius* OK. *auctor, comes Cn. Pomp.* EBS. — 58, 18. *illud bell.* K. *id bell.* EBSO. — 60, 1. *ne quid* K. *nihil* EBSO. — 60, 7. *duasque* SK. *duas* EBO. — 60, 8. *minitabantur* BOK. *minabantur* ES. — 61, 8. *aetas a sen. gr.* K. b c d a EBSO. — 64, 13. *nisi* K. *quam* EBSO. — 67, 6. *praetores* K. *populum Rom.* EBSO. — 67, 8. *eos* K. *nos* EBSO. — 67, 11. *iacturis et* K. *iacturis* EBSO. — 68, 14. *cognovistis* OK. *cognoscitis* EBS. — 68, 16. *ut horum* EBK. *num horum* SO. — 71, 2. *id ego* K. *id* EBSO. — 71, 5. *multas me* K. *multas* EBSO.

AD (28.) ORATIONEM PRO CLUENTIO.

Haec adnotatio docet, ubi nova editio a priore mea discrepet, collata cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Beekii* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (K.) *Klotzii et* (C.) *Classenii editionibus.*

§. 3, Vs. 4. *omnium* K. *omnem* EBSOC. — 3, 8. *inter nos* K. *inter vos* EBSOC. — 10, 17. *hic — dicimus — accipere* CK. *huic — dicitur — accedere* EBSO. — 10, 18. *ac molestia* CK. *ac dolore* EBSO. — 12, 9. *enim est* BSKC. *enim* EO. — 17, 4. *cuius cumque modi* CK. a c b EBSO. — 18, 19. *debebitis* K. *debetis* EBSOC. — 20, 14. (55, 7. etc.) *Staienum* OKC. *Stalenum* EBS. — 21, 8. *fratrem* KC. *fr. suum* EBSO. — 22, 6. *tamen* BSOK. *tantum* E. — 24, 7. *is, qui* OKC. *qui* EBS. — 25, 11. *Vibium* OKC. *Virbium* EBS. — 31, 6. *putaretur* CK. *videretur* EBSO. — 31, 8. *Post* CK. *Postea* EBSO. — 31, 18. *custodiae — potuissent* KC. *-dia — potuisset* EBSO. — 32, 10. *ipsa* EBOKC. *ipsam* Nauger. Quinctil. S. — 33, 1. *hanc eius* Oliv. BSOKC. *hanc* E. — 33, 2. *cognosset* OKC. *cognosceret* EBS. — 33, 6 etc. *Dinaea* CK. *Dinea* EBSO. — 34, 5. *non longe* CK. *longe* EBSO — 36, 1. *Asuvii* CK. *Asinii* EBSO. — 36, 3. etc. *Avillius* CK. *Avilius* EBSO. — 36, 12. *Inire — perficere* OK. *Iniri — perfici* EB. *Iniri — perficere* C. — 37, 2. *ubi pern. ibi* K. *ibi pern. et ibi* EBSC. *i. p. e. ibidem* O. — 37, 7. *disceditur* K. *discedit* EBSOC. — 38, 8. (39, 2.) *Manlii* CK. *Manilii* EBSO. — 38, 9. *illic* CK. *ille* EBSO. — 39, 3. *quid iam* CK. b a EBSO. — 40, 9. *duobus millibus* CK. *quadringentis* EBSO. — 41, 9. *ceteris quoque* CK. *ceteris*

EBSO. — 42, 5. *erat, sed* CK. *sed* EBSO. — 46, 8. *est usus* K. b a EBSOC. — 47, 7. *incallidus et* CK. *inc. sed* EBSO. — 47, 13. *diligentia* CK. *dignitate* EBSO. — — 47, 16. *multa* CK. *multis* EBSO. — 52, 3. *quae* OK. *an quae* EBS. — 53, 8. *Baebius* CK. *Bebrius* EBSO. — 60, 9. *ii* CK. *illi* EBSO. — 68, 2. *ante quam* K. *ante quum* EBSOC. — 71, 1. *consilii* CK. *consilium* EBSO. — 72, 1. *iis — degustarant* CK. *is — degustarat* EBSO. — 74, 15. *e publ.* COK. *a publ.* EBS. — 75, 9. *exspectabant* COK. *spect.* EBS. — 76, 3. *et ex* OK. *ex* EBSC. — 76, 15. *absolverunt* CK. *absolverent* EBSO. — 78, 15. *condemn. aud.* K. *condemn. esse aud.* EBSOC. — 92, 8. *iidem illud* CK. b a EBSO. — 92, 9. *C. Iunio* CK. *Iunio* EBSO. — 94, 1. *Orchivium* (cf. 28, 53. et 285, 5.) CK. *Orchinium* EBSO. — 97, 1. *At enim* CK. *At* EBSO. — 98, 2. *huic obesse* CK. b a EBSO. — 99, 12. *reticuit* CK. *retinuit* EBSO. — 102, 8. *reperietur* OK. *reperitur* EBC. *reperiatur* S. — 103, 26. *capta nusq. Stai.* KC. *(captam)* O. *quam Stal. qui caussam nusq.* EBS. — 104, 8. *At docti* K. *Addocti* EBSO. *Adducti* C. — 106, 2. *redderet* CSOK. *reddet* EB. — 106, 7. *perculsi* C. *percussi* EBSO. — 107, 3. *hi* CK. *ii* EBSO. — 111, 3. *etiam illam* K. *illam* EBSOC. — 113, 13. *nego aliquid* cj. SOK. *neque aliquid* EB. *aliquid* C. — 117, 3. (138, 7. 140, 4.) *proinde* CK. *perinde* E. — 117, 4. *animadversionem a. auctoritatem censoriam* CBO. *-ione a. -tate -ria* ES. — 117, 5. *dicere incipio* CBOK. *incipio* ES. — 117, 10. *sicuti* CK. *sicuti et* O. *sicut et* EBS. — 118, 10. *quum fidem* COK. *fidem* EBS. — 125, 2. *manu sua* CK. *sui* EBSO. — 125, 10. *abortione* CK. *potione* EBSO. — 126, 14. *reliquisse subscripserunt* CK. *reliquissent* EBS O. — 127, 8. *habebantur* OCK. *habebant* EBS. — 127, 12. *sese* C. *esse* E. — 128, 5. *animadvertes carpas — velis — sortiere* COKS. *-tas c- v- -tiare* EB. — 129, 15. *aut quam* OK. *et quam* EBS. *ut quam* C. — 130, 5. *multitudini: Nemini* COK. *multitudinem illicitum* EBS. — 130, 10. *tabellarum* COK. *tabularum* EBS. — 130, 17. *iudicia repreh.* COK. *iud. cum equestri ordine repreh.* EBS. — 131, 1. *eosdem* OK. *eos* EBSC. — 131, 12. *his* K. *iis* EBSOC. — 136, 11. *sunt* COK. *sint* EBS. — 137, 16. *ill. quaestionem et legem* K. b a c d C. a d c b EBSO. — 139, 14. *aut patron.* CK. *ac patr.* EBSO. — 140, 5. *si quid* BCK. *quid* ESO. — 140, 11. *callido* OCK. *calido* cj. Victor. EBS. — 141, 3. *ex caussa* K. *caussa* EBSOC. — 142, 7. *cognosse* OCK. *cognoscere* EBS. — 143, 16. *ac* OCK. *hac* EBS. — 144, 5. *prudentisq.* BSCOK. *pudentisq.* E. — 144, 10. *capite eo* K. *de eo* EBSOC. — 145, 8. *obtineremus* CK. *obtinerem* EBSO. — 146, 4. *contineatur* COK. *teneatur* EBS. — 147, 11. *ergo?* CK. *ergo est?* EBSO. — 150, 3. (cf. 158, 5. et 9.) *eiusmodi — his* K. *huiusm. — iis* E. — *eis* BSO. *eiusm. — eis* C. — 150, 17. *summum* CK. *in summum* EBSO. — 152, 13. *constitutum est* CK. *const. esset* EBS. *sit const.* O. — 152, 14. *possint* COK. *possent* ESB. — 153, 11. *eiusdem* K. *huiuscemodi* EBSOC. — 154, 14. *summa — praemia* COK. *summum — praemium* EBS. — 156, 10. *omnes exist.* BCOK. *exist.* ES. — 159, 13. *reputare solum esse* CK. *putare sol. esse* EBSO. — 160, 15. *potuerint* CK. *-runt* EBSO. — 161, 5. *incommodissimis* CK. *incommodis* EBSO. — 163, 5. *servis* CK. *servo* EBSO. — 165, 1. (et 4.) *Cappadocem* CK. *Capacem* EBSO. — 165, 8. *ex praetoris ed.* K. c a b C. *praet. ed.* EBSO. — 167, 13. *defendit* CK. *-dat* EBS. *-det* O. — 170, 7. *Si* K. *Sin* EBSOC. — 170, 11. *adire* ESCO. *audire* BK. — 176, 6. *Ascla* CK. *assecla* EBSO. — 182, 6. *Itane* ECO. *Ita[que]* N1. sine uncis B. *Ita* S. — 182, 14. *es* CK. *est* EBSO. — 183, 2. *ab hoc* CK. *adhuc* EBSO. — 183, 2. *esset* EOKC. *est* BS. — 183, 15. *igitur alia* CK. b a EBSO. — 184, 10. *suspicio* CK. *suspicione* EBSO. — 187, 7. *esse actum* CK. b a EBSO. — 188, 16. *A. Aurium* CK. *Aurium* EBSO. — 190, 2. *strueret* CK. *instr.* EBSO. — 192, 2. *misisset: ipsa* CK. *ipsa misisset:* EBSO. — 195, 14. *communi* CK. *in communi* EBSO. — 200, 7. *veritatem* CK. *bonitatem* EBSO. — 201, 13. *fortasse* K. *fortassis* EBSOC. — 202, 11. *dignitatis, vestrae cl.* OCK. *vestrae clem.* EBS.

AD ORATIONES CONTRA RULLUM ET SEQUENTES.

Haec adnotatio indicat, ubi ista editio a priore mea discedat, collata cum (E.) *Ernestii*, (B.) *Beckii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (K.) *Klotzii editionibus.*

Ad (29.) orationem I. contra Rullum.

§. 11, Vs. 7. *Num quisquam tandem* N2. *Numquisnam tam* O. *Nunc quisquam tandem* K. *Nunc quisquam tam* EB. — 12, 4. *pervenit aut* K. *aut* om. EBSO. Verba seqq. *ex praeda — coronario* quae Gell. 13, 24. refert, in ed. 1. inter fragmenta recensueram. — 26, 3. *aliquod* OK. *aliud* EBS. — 26, 5. *patres conscripti* BSOK. *pop. Romano* E.

Ad (30.) orationem II. contra Rullum.

§. 3, Vs. 13. *petissent* EBK. *petierint* SO. — 5, 10. *cuius* K. *cui* EBSO. — 7, 7. *essem* K. *sim* EBSO. — 10, 10. *sed si a. quidem* K. *si a. quiddam* EBSO. — 12, 12. *Quib. in reb.* K. *Quib. rebus* EBSO. — 18, 18. *Eodem* OK. *Eodemque* EBS. — 19, 14. *populo tamen* K. *potestate* ESO. [ ] B. — 21, 10. *fieri* OK. *creari* EBS. — 22, 2. *prohibuit* OK. *privavit* EBS. — 22, 8. *arbitrer* BOK. *arbitrarer* ES. — 22, 9. *suspicione* OK. *exceptione* EBS. — 22, 11. *quae* K. *quos* EBSO. — 22, 14. *indice et* OK. haec verba om. EBSO. — 26, 3. *novum* K. *novo more* EBSO. — 29, 7. *quum* OK. *quoniam* EBS. — 29, 11. *itaque* OK. *iique* EBS. — 30, 12. *cui v. intercedi* K. *cui vetat, intercedendi* [ ] E. om. BS. *cui v. intercedere* O. — 31, 8. *auspicii* Lamb. Garat. SK. [ ] E. *auspicia* O. [ ] B. — 32, 8. *finitores* OK. *ianitores* [ ] EB. om. S. — 34, 3. *petere* K. *gerere* EBSO. — 35, 10. *ea* K. *eis* EBSO. — 35, 12. *coss. aut postea* OK. *coss.* EBS. — 44, 11. *Quirites* K. *quietis iis* EB. *qui etesiis* OS. — 45, 2. *una Quirites:* SK. *unaque* EBO. — 54, 15. *viderint* K. *viderit* EBSO. — 56, 6. *ne vobis* BK. *vobis* ESO. — 56, 11. *sic Quirites* K. *sicque* EBSO. — 57, 7. *ipse* K. *saepe* EO. [ ] B. om. S. — 57, 7. *quid* K. *quae* EBSO. — 61, 6. *reportare* K. *dep.* EBSO. — 61, 12. *vestros* K. *nostr.* EBSO. — 62, 11. *praeterm., sed* EK. *praeterm. sit:* BSO. — 72, 2. *pecuniae* BSOK. *-nia* E. — 73, 6. *aut pl. recuset?* K. *Est qui pl. recuset* SO. *Est pl. Rectius, et* EB. — 76, 10. *delectet* K. *delectat* EBSO. — 81, 6. *quod de* OK. *quod a* EBS. — 83, 3. *Atque* OK. *Atqui* EBS. — 87, 2. *nefarie* K. *-rii* EBSO. — 87, 9. *iam* K. *ita* EBO. *Italiae et* S. — 89, 11. *M. Bruti* Man. Graev. SOK. *Bruti* EB. — 90, 12. *nihil omn. est cog.* BOK. *omnino cog.* S. *omn. excog.* E. — 93, 6. *baculis* K. *bacillis* EBSO. — 95, 18. *sunt* EBOK. *fuit* S. — 96, 10. *Pupinium* K. *-niam* EBSO. — 97, 3. *venustatis* K. *vet-* EBSO. — 100, 13. *quam ego, si quivero* OK. *quamquam ego sum is, qui eam possim* EB. *q. e. s. i. q. eum p.* S. — 101, 5. *nec vereor* OK. *nunc verear* EBS. — 102, 12. *res* OK. *et res* EBS.

Ad (31.) orationem III. contra Rullum.

§. 2, Vs. 9. *probabo* OK. *-aro* EBS. — 3, 4. *Hoc* K. *Haec* EBSO. — 8, 9. etc. *Hirpinus* OK. *Irpinus* EBS. — 9, 7. *liberantur* OK. *-rabuntur* EBS. — 11, 5. *Hoc* K. *Haec* EBSO. — 15, 4. *pop. Romanus* BSOK. *respubl.* E.

Ad (32.) orationem pro C. Rabirio.

§. 2, Vs. 1. *quum dign.* K. *tum dign.* EBSO.

Ad (33.) orationem Catilinariam I.

§. 7, Vs. 8. *optimatium* K. *optimatum* EBSO. — 8, 2. *Novembribus* OK. *-bris* EBS. — 16, 5. *esse cos.* Lambin. Graev. SK. *cos.* EBO. — 20, 2. *si emori* SOK. *si hic em.* B. *si hic morari* E. — 28, 1. *te imp.* K. b a EBSO.

Ad (34.) orationem Catilinariam II.

§. 4, Vs. 14. *aere al.* K. b a EBSO. — 7, 4. *cogitari* K. *excogitari* EBSO. — 10, 2. *secuti erunt sui comites* OK. *sui fuerint com. sec.* EBS. — 13, 3. *in noct.* OK. *an noct.* EBS. — 17, 8. *volunt* K. *volent* EBSO. — 19, 19. *sint* K. *fuerint* EBSO. — 21, 3. *emergunt* K. *-gent* EBSO. — 22, 5. *carcer cap.* K. b a EBSO. — 23, 4. *psallere* Mss. Oxx. SOK. *cantare* EB.

Ad (35.) orationem Catilinariam III.

§. 14, Vs. 21. *usus est* K. b a EBSO. — 15, 11. *patefactis* K. *-ctus* EBSO. — 16, 7. *non* K. *nec* EBSO. — 18, 10. *ceteraque* OK. *ut cet.* EBS. — 22, 22. *superare potuerunt* OK. *superarent* EBS. — 27, 2. *eadem est* K. b a EBSO.

Ad (36.) orationem Catilinariam IV.

§. 2, Vs. 7. *hon. sella curulis umq.* OK. *hon. umq.* EBS. — 2, 12. *miserrima* SOK. *misera* EB. — 4, 14. *populi Rom.* K. *reip.* EBSO. — 11, 15. *sepultam patriam* OK. *sepulta in patria* BS. — 14, 12. *est enim* K. b a EBSO. — 16, 17. *quantum a. e. q. p. tantum* K. f a b c d e EBSO. — 17, 10. *velint* BOK. *vellent* ES. — 17, 14. *sustentatur* OK. *sustinetur* EBS. — 23, 17. *solius* BOK. *solus* ES.

Ad (37.) orationem pro Murena.

§. 7, Vs. 4. *se dixit* K. *dixit* EBSO. — 13, 7. *circumspicere* K. *conspic.* EBSO. — 25, 10. *petebantur* OK. *-batur* EBS. — 26, 6. *Inde ibi* BSOK. *Inde* E. — 26, 22. *qua ex* K. *qui* EO. om. BS. — 32, 15. *pugnax et acer et* K. *pugna excitatum* EBSO. — 45, 7. *aut suam* EBOK. *et suam* Lamb. S. — 48, 13. *satietati* OK. *sapientiae* EBS. — 51, 15. *timebant: quum* K. *tim. Tum* EBSO. — 54, 1. *est relictus* K. *est* EBSO. — 58, 9. *prodesset* K. *prodesse posset* EBSO. — 60, 19. *istuc* OK. *his tot* EB. *his* S. — 62, 11. *quippe iam* K. *quippiam* EBSO. — 63, 1. *illi* OK. *isti* EBS. — 66, 4. *Panaetium* K. *et paene divinum* EBSO. — 73, 18. *gladiatorium* K. *-toribus* EBSO. — 74, 11. *eam* OK. *etiam* EBS. — 77, 6. *Quid? quod* K. *Aut quid* EBSO. — 83, 3. *esse videris* K. *es* EBSO. — 83, 21. *iudicarit* K. *iudicaret* EBSO. — 85, 6. *perrumpet* K. *prorump.* EBSO. — 87, 4. *vos si L. Mur.* K. *vos Mur.* ES. *vos L. Mur.* BO.

Ad (38.) orationem pro Sulla.

§. 6, Vs. 7. *C Cornelium* BOK. *Cornel.* ES. — 6, 10. *deserendos* K. *non defendendos* EBSO. — 12, 6. *quum comm.* K. *tum comm.* EBSO. — 17, 6. *ligones* K. *legiones* EBO. *legionis* S. — 26, 19. *abest a me* BSOK. b c a E. — 28, 2. *in qua* K. *et in qua* EBSO. — 33, 15. *confessis* K. *confoss.* EBSO. — 46, 9. *perculerim et perfregerim* K. *praeverterim* EBSO. — 55, 9. *Bellum* OK. *Balbum* EBS. — 63, 4. *quo fratris casum levare posset, quem quia res* K. *quo res* EBSO. — 63, 5. *desisteret* K. *statueretur* EBSO. — 65, 2. *deposita* OK. *posita* EBS. — 65, 6. *illam* OK. *istam* EBS. — 66, 2. *tamen* BOK. *tum* ES. — 70, 7. *grassatum* K. *versatum* EBSO. — 81, 17. *num* K. *non* EBSO. — 90, 7. *miserrima* K. *misera* EBSO. — 92, 13. *sunt* K. *est* EBSO.

Ad (39.) orationem pro Archia poeta.

§. 6, Vs. 12. et 8, 5. *L. Lucullus* BOK. *M. Luc.* ES. — 9, 4. *An* K. *At* EBSO. — 14, 9. *sunt omnes* K. b a EBOS. — 22, 9. *Rudinum* OK. *Rudium* EBS. — 25, 9. *iussit* K. *iubere* EBSO. — 31, 2. *quum dign* K. *tum dign.* EBSO.

Ad (40.) orationem pro Flacco.

§. 4, Vs. 1. *enim app.* K. *enim alium app.* EBSO. — 6, 11. *qua*

_ri_ K. om. EBSO. — 6, 19. post _voluntates_ pono comma. — 9, 9. et 10. _prudentes — imprud._ K. _pud. — impud._ EBSO. — 14, 6. _D. Lael._ OK. _Lael._ EBS. — 24, 2. _aut_ K. _ac_ EBSO. — 30, 6. _postero_ OK. _postremo_ EBS. — 31, 13. _Atyanas_ OK. _Atinas_ EBS. — 32, 14. _omnes_ OK. _in omnes_ EBS. — 32, 14. _in provincia_ OK. _pecunias_ EB. [ ] S. — 33, 2. _onus_ K. _genus_ EBSO. — 40, 8. _cuicuimodi_ SOK. _cuiuscumque modi_ Lamb. _cuiusque modi_ EB. — 41, 5. _quum_ K. _quod_ EBSO. — 41, 7. _arborem_ K. _arb. fici_ EBSO. — 45, 12. _in frum._ K. _frum._ EBSO. — 48, 12. _in illa_ BSOK. _illa_ E. — 50, 10. _et ab_ K. _ab_ EBSO. — 54, 6. _siluerunt_ K. _exsiluerunt_ EBSO. — 54, 7. _istius_ OK. _ipsius_ EBS. — 57, 21. _a suis_ OK. _suis_ EBS. — 59, 3. _Flacco_ BSOK. _-cci_ E. — 64, 3. _Graec. cup. ut Gr._ K. c a b d EBSO. — 65, 2. _ut, quum_ OK. _quum_ EBS. — 68, 14. _hunc_ K. _hunc ipsum_ EBS. [_ips._] O. — 70, 7. _illo_ K. _isto_ EBSO. — 71, 2. _Pergami_ OK. _Pergae_ EBS. — 72, 13. _et ux._ BOK. _uxor_ ES. — 73, 6. _membra_ K. _nam membra_ EBSO. — 74, 15. _atque_ K. _At qui_ EBSO. — 75, 2. _habere me_ OK. _hab._ EBS. — 76, 9. _Illi — illi_ OK. _Isti — isti_ EBS. — 78, 3. _aliter_ K. _aliter ac_ EBSO. — 78, 5. _sed in latentem_ K. om. EBSO. — 80, 4. _aut apud_ K. _apud_ EBSO. — 80, 17. _maxima habiturum esse_ OK. [_maximam habiturum esse familiam. Responsum est, eius facta non videri. Idem visum est postea Flacco, quum rem cognosceret: itaque decrevit._] EBS. — 81, 12. _Scilicet_ OK. _Sed_ EBS. — 84, 10. _nisi_ K. _sine_ EBSO. — 85, 8. _Vecti_ EK. _Vetti_ BSO. — 85, 12. _occisio_ K. _occasio_ EBSO. — 86, 5. _Extorquere_ K. _eripere, extorq._ EBSO. — 87, 7. _civit. et provinc._ K. _provinc._ EBSO. — 91, 8. _venierant_ BSOK. _venierunt_ E. — 93, 2. _constant._ K. _et const._ EBS. [_et_] O. — 102, 7. _Tu, tu_ K. _Tu, tum_ EBSO. — 102, 12. _Pomptinio_ EK. _-ptino_ Lall. S. _-mtino_ B.

Ad (41.) orationem post reditum in senatu.

§. 1, Vs. 10. _enum._ OK. _num._ EBS. — 7, 10. _paullulum_ K. _paullum_ EBSO. — 8, 15. _quid prius_ SK. _quid eg[er]it pr._ Graev. N 2. _quid egit pr._ EBO. — 9, 3. _fuit! quo_ O. _est_ ES. _Est, quo_ B. — 10, 2. _inimicus_ K. _unicus_ ESO. [ ] B. — 14, 3. _elinguem_ BOK. _elingue_ ES. — 17, 8. _depulissem_ K. _depellerent_ ESO. [_tum — dep._] B. — 21, 12. _speciatim_ K. _separatim_ EBSO. — 25, 10. _et vera_ K. _aut vera_ EBSO. — 26, 7. _quum_ * K. _quo_ EBSO. — 36, 3. _imminuam_ K. _minuam_ EBSO. — 38, 4. _consulis_ BOK. _consularis_ ES.

Ad (42.) orationem ad Quirites post reditum.

§. 1, Vs. 11. _patresque_ K. _patres_ EBSO. — 5, 13. _eam_ BOK. _iam_ ES. — 5, 18. _careremus_ BK. _caruissemus_ ES. _carueramus_ O. — 5, 22. _universum c._ K. _-rsim cuncto_ S. _uni_ E. _cuncto_ BO. — 6, 16. _valent_ K. _valerent_ EBSO. — 7, 6. _at me_ BOK. _Me autem_ ES. — 7, 10. _fratrisque_ BOK. _frq. mei_ ES. — 8, 4. _Tanto_ K. _Et tanto_ EBSO. — 8, 8. _eodem me_ BOK. _eod._ ES. — 15, 8. _et coll._ K. _coll. autem_ EBSO. — 16, 6. _eadem_ K. _eodem_ ESO. [ ] B. — 21, 9. _nef. me_ BOK. _nef._ ES.

Ad (43.) orationem pro domo.

§. 6, Vs. 5. _etiam_ BOK. om. ES. — 8, 14. _putarent_ K. _-rint_ EBSO. — 15, 7. _ann. esse_ K. _ann._ E. _esse ann._ BSO. — 27, 11. _illustrius_ K. _industrius_ EBSO. — 31, 11. _civis_ BSOK. om. E. — 36, 3. _eae v. sint_ K. _hae v. sunt_ EBSO. — 36, 3. _adopt. loco patris_ BOK. _adopt._ ES. — 37, 10. _iam patr._ BOK. _patr._ ES. — 37, 10. _vellet_ OK. _velit_ EBS. — 37, 13. _non is sit_ OK. _non sit is_ B. _non sit_ ES. — 40, 12. _quod_ BOK. _quae_ ES. — 45, 10. _quum_ K. _tum_ EBSO. — 47, 15. _dic_ K. om. EBSO. — 55, 6. _paratos_ K. _speratos_ EBSO. — 57, 7. _se praesentem_ SOK. _se_ EB. — 57, 8. _ord., an ii_ B. _an ord. ii_ ES. — 62, 2. _erat, nisi ut, qui mihi dux in omnibus meis rebus fuerat, socius idem_ K. _erat, ut, qui modus moribus fuerat, idem_ EBSO. — 65, 4. _Quid? eiicere posses? Non. Quid ergo? extrudere_ K. _Quid posses extr._ EBSO. — 65, 6. _hic modo amandatus sit_ K. _hunc m. amandandum esse_ EBSO. — 79, 5. _An_ K. _Hanc_ EBSO. — 83, 11. _praescr._ K. _perscr._ BSO. _proscr._ E. — 87, 3. _est iam_ K. _est_ EBSO. — 88, 11. _ut ne_ K. _ut_ EBSO. — 89, 5. _Catilinae_ K. _quotidie_ EBSO. — 101, 8. etc. 10. _Maelii — Aequimaelii_ BSOK. _Melii — Aequimelii_ E. — 101, 10. _stultitiae_ SK. _-tia_ EBO. — 106, 2. _quid — rogari_ K. _quod — rogare_ ES. _quid — re_ BO — 120, 6. _repererit_ K. _reperiet_ EBSO. — 127, 5. _tuo_ BOK. _homine_ ES. — 129, 12. _nova_ BSOK. _novae_ E. — 137, 14. _religionis tamen_ BSOK. _reip. tantum_ E.

Ad (44.) orationem de haruspicum responsis.

§. 23, Vs. 4. _amisit_ K. _omisit_ EBSO. — 24, 15. _pollueret_ K. _-rit_ EBSO. — 32, 12. _quaerimus_ K. _conquirimus_ EBSO. — 39, 23. _habueris_ K. _haberes_ EBSO. — 40, 17. _et honestis_ OK. _honeste_ BS. om. E. — 61, 10. _non, quin_ Lamb. Vict. BSOK. _non, inquam,_ E.

AD (45.) ORATIONEM SESTIANAM.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore editione mea discedat, collata cum (E.) _Ernestii_, (S.) _Schützii_, (O.) _Orellii_, (K.) _Klotzii et expressa typis sed inedita_ (B.) _Beckii editionibus._

§. 1, Vs. 16. _etiam_ BSK. _etiam voluntarios_ E. [ ] O. — 7, 2. _et_ BOK. _at_ ES. — 7, 8. _ille_ K. _illo_ EBSO. — 8, 4. _multa P. Sestius, quum esset cum collega meo, senserit, ad_ K. _multa ad_ EBSO. — 12, 13. _animus et amor_ K. _animo et amore_ EB. _animus in amore_ S. _animus_ O. — 14, 2. _dictum est_ K. _dictum_ EBS. — 14, 13. _agam m. e. huius_ K. _ut ag. m. et huic_ ES. _quam mod. huic_ B. — 14, 17. _offerunt_ K. _off._ [_insolenter_] _et_ B. sine uncis ES. _efferunt_ [_ins._] O. — 16, 4. _lege curiata_ K. [_legem_] EB. sine uncis O. om. S. — 16, 11. _insani_ BOK. _infamis_ ES. — 26, 15. _vos_ OK. _Quum venisset ad senatum, vos_ EBS. — 27, 10. _deprecarere_ K. _deprecarentur_ EBSO. — 30, 2. _soc. et Lat._ K. _soc. Lat._ EBSO. — 30, 2. _quam se_ K. _quam_ EBSO. — 31, 11. _ignoscitote_ OK. _-oscite_ EBS. — 32, 16. _neve_ OK. _ne_ EBS. — 33, 11. _quin_ K. _qui_ EBSO. — 43, 7. _quis reliqua praestaret? cui_ K. _quid reliquiarum restaret? quid_ EBSO. — 44, 1. _ac non_ SOK. _ac modo_ EB. — 44, 2. _insanabilis, illa_ OK. _ins. illa et_ S. _mihi sanabilis, illis_ EB. — 44, 2. _quam reip. imposuisset_ OK. _quam illi imposuissent_ S. _qui eam imposuissent_ EB. — 47, 3. _qui superessent_ K. _quid superesset_ EBSO. — 47, 4. _remp._ K. _rem_ EBSO. — 48, 17. _victorem vivus_ OK. _vict._ EBS. — 50, 10. _fatum_ K. _statum_ EBO. (_reip. recuperandae reserv._ S.) — 52, 14. _brevi tempore doloris_ O. _brevis temporis dolore_ EBS. — 55, 17. _lege legem ferret_ OK. _lege potestas fieret_ EBS. — 61, 10. _videret_ OK. _viderit_ EBS. — 62, 8. _ob eam causs._ K. _ob causs._ EBSO. — 64, 8. _defenderunt — protexerunt_ BOK. _-rant -rant_ ES. — 66, 7. _aut flandae_ K. _auferendae_ EBSO. — 80, 5. _maledic Titio_ K. _maledicto_ EBSO. — 80, 6. _temere_ K. _tempore_ BO. _tempori_ ES. — 81, 10. _conculcatum_ K. _occupatam_ EBSO. — 81, 12. _vivi_ OK. _viri_ EBS. — 82, 3. _perhorruerunt_ K. _-rant_ EBSO. — 84, 16. _mirabamini_ K. _maerebatis_ EBSO. — 88, 13. _iam in_ BOK. _iam_ ES. — 89, 16. _et laterc. Perfecit, ut_ K. _Etiam e rep. credidit, ut_ EBSO. — 90, 6. _iure_ BOK. _qui vitae_ ES. — 90, 7. _monetur_ BOK. _movetur_ ES. — 92, 7. _Hoc_ K. _Haec_ EBSO. — 94, 11. _eludere_ K. _illudere_ EBSO. — 96, 7. _vestro_ K. _nostro_ EBSO. — 97, 12. _Sequitur_ K. _Esto igitur_ EBSO. — 97, 13. _qui et_ BOK. _quiqui_ ES. — 104, 8. _amplexatur_ K. _malle videatur_ EBSO. — 110, 13. _sane Attae_ K. om. EBSO. — 115, 2. _vester iste_ BOK. _vester_ ES. — 117, 4. _rei_ K. _ore_ EO. [ ] B. om. S. (_ipsi autem_ S. _ipsi atque_ cet.) — 123, 13. _Populus Rom._ BOK. _populum Rom._ ES. — 124, 1. _Maxime_ OK. _Maximum_ EBS. — 126, 1 _ille_ OK. _et ille_ EBS. — 130, 19. _beneficio suo_ K. _benef._ EBSO. — 131, 13. _idem Salutis, ut scitis:_ OK. _idemque Sal._ EBS. — 134, 7. _Iste_ K. _Ista_ EBSO. — 134, 11. _eos_ K. _hos_ EBSO. — 135, 4. _Dicet_ K. _Dicit_ EBSO. — 135, 12. _Aciliam_ immo _Caeciliam_, cf. Orelli Ind. Legg. 125. — 136, 5. _maiorum vestrorum_ K. _mai. vestrûm_ EBSO. — 138, 16. _virorum fortium_ OK. _viros fortes_ EBS. — 141, 5. _e civ._ BSOK. _a civ._ E. — 143, 16. _aut lab._ K. _ac lab._ EBSO. — 144, 6. _actorem_ K. _auctorem_ EBSO.

AD (46.) ORATIONEM IN VATINIUM ET SEQUENTES.

Haec adnotatio indicat, ubi ista mea editio a priore discrepet, cum (E.) _Ernestii_, (S.) _Schützii_, (O.) _Orellii_, (K.) _Klotzii et inedita_ (B.) _Beckii ad § usque_ 17. _collata._

§. 3, Vs. 7. _hoc_ K. _huius_ EBSO. — 5, 5. _num_ BSOK. _quum_ E. — 10, 8. _omnium_ OK. _non solum_ E. [ ] B. om. S. — 12, 3. _me cos._ BOK. _cos._ ES. — 16, 8. _scies_ K. _scis_ EBSO. — 17, 3. _fuerit_ BOK. _fuit_ ES. — 18, 12. _ex omnibus trib._ K. _ex trib._ E. — 19, 10. _labefactatam_ OK. _-factam_ ES. — 24, 9. _dixeritne_ OK. _ut diceret_ ES. — 28, 6. _nihil Q._ OK. _nihilque_ ES. — 28, 15. _collocatam_ K. _collocatas_ ESO. — 33, 3. _clarissimi viri caussa_ K. _-simis viris_ ESO. — 34, 4. _escenderit_ K. _asc._ ESO. — 34, 5. _deiecerit_ K. _delegerit_ ESO. — 35, 11. _oratores_ K. _curatores_ ESO. — 36, 5. _ut tu summi cons. gubernationem_ K. _a rep. s. c. gubernationem_ O. _haec a summi cons. gubernatione_ ES. — 37, 1. Verba „_Ob hasce — perdidisse?_“ hoc loco collocarunt OK, codd. Victor. Bern. Lambin. Palat. g. et Erfurt. auctoritate moti. Eadem verba ap. cett. §. 37. extr. leguntur. — 37, 10. _sunt_ OK. _sint_ ES. — 41, 4. _verum tamen_ K. _verum etiam_ ESO. — 41, 10. _non numquam_ OK. _numquam_ ES. — 41, 22. _plurimis_ K. _pluribus_ ESO. — 41, 23. _huius_ O. _eius_ ESK. — 41, 24. _coniungas_ K. _coniungis_ ESO. — 41, 28. _nolis_ ES. _noles_ OK.

Ad (47.) orationem pro Caelio.

§. 3, Vs. 7. _M. Cael._ OK. _Cael._ ES. — 8, 5. _falso_ EOK. _salse_ * cj. S. — 10, 13. _caussam_ EOK. _quo caussam_ S. — 18, 3. _caussa iam_ OK. _caussa_ ES. — 18, 20. _malorum_ SO. _sive mal._ EK. — 23, 7. _rex_ OK. _reus_ ES. — 23, 7. _Qui_ OK. _qui huius_ ES. — 25, 8. _animos — accenderet_ O. _ad an. — accederet_ ESK. — 25, 12. _omnes_ OK. _homines_ ES. — 26, 14. _ne quis_ SOK. _ne, si quis_ E. — 27, 11. _respondebo_ OK. _-deo_ ES. — 35, 8. _quae moliris_ OK. haec om. ES. — 36, 17. _parasti_ OK. _praeparasti_ ES. — 38, 4. _est, qui_ OK. haec om. ES. — 54, 16. _hospitem_ OK. _-spite_ ES. — 55, 4. _L. Lucceii_ OK. _Lucc._ ES. — 55, 5. _aliquam_ K _aliam_ ES. — 55, 15. _dignitatis, off._ OK. _off._ ES. — 56, 7. _L. Herenn._ O. _Her._ ESK. — 66, 10. _reperietur_ OK. _reperitur_ ES. — 71, 11. _Camurtii_ SO. _Camurti_ E. — 71, 12. (etc.) _Caesernii_ O. _Caeserni_ K. _Aesernii_ S. _Eserni_ E. — 77, 6. _iam res, iam dies_ O. _iam ista dies_ EK. _iam dies_ S. — 77, 6. _mitigavit_ O. _mitigarit_ ESK.

Ad (48.) orationem de Provinciis consularibus.

§. 7, Vs. 13. *Senatus consulta* OK. *-ltum* ES. — 18, 13. *An Tib.* OK. *An non Tib.* ES. — 19, 2. [*aliine inimici?*] EO. sine uncis K. *aliive inim.* cod. Med. N1. *inimici* S. — 22, 6. *respubl. dign. que* cod. Erf. Graev. SOK. *reip. dign. et* E. — 29, 7. *tradat* OK. *tradantur* ES. — 33, 3. *contervuit* OK. *contrivit* ES. — 33, 12. *quin* OK. *qui non* ES. — 37, 4. *Atqui* O. *Qui* E. *Quo* S. *Quamquam* K. — 37, 5. *magis* SO. *minus* EK. — 38, 9. *quod* O. *si quod* ESK. — 38, 9. *si etiam* OK. *sin etiam* ES. — 38, 15. *indign.* SO. *dign.* EK. — 45, 9. *Est mihi* O. *Mihi* ESK.

Ad (49.) orationem pro Cornelio Balbo.

§. 3, Vs. 4. *quae vellet* om. ES. *quae [facere] vellet* O. *quae faceret* K. — 5, 4. *ei lic.* OK. *et lic.* ES. — 9, 2. *hoc ei* * O. *hoc* ES. *haec ei* K. — 14, 5. *an* EOK. *quam* * S. — 24, 1. *Est enim i. p. R. grave* O. *Etenim i. p. R. grave est* SEK. — 33, 8. *fecerit* OK. *facit* ES. — 43, 16. *consequantur* OK. *-quuntur* ES. — 45, 4. *arbitramur* EO. *-tremur* SK. — 47, 8. *gessit et confecit* O. *gessit, confecit* K. *et gessisset et confecisset* ES. — 48, 5. *T. Matrin.* OK. *L. Matr.* ES. — 48, 9. *non dix.* OK. *ci non dix.* S. *Spoletinus dix.* E. — 50, 5. *Heracleensem Alexam* OK. *Heracliensium legionem* ES. — 50, 15. *quum grav.* OK. *tum gr.* ES. — 51, 8. *obvios* EO. *Orios* Lamb. SK. — 51, 9. *Fabios* OK. *fabros* ES. — 51, 11. *defendunt* OK. *-derunt* ES. — 51, 21. *etsi id hab. omnes leve (etsi* om. O.)K. *etsi id hab. hoc leve* ES. — 52, 5. *sanctissimum et sap.* OK. *sanctissimum* E. *sapientiss.* S. — 54, 2. *poterit* O. *potuit* ESK. — 54, 3-5. *licebat — licebit — poterant — licebit* O. *-bat -bat -rant -bat* K. *-bit -bit -runt -bit* ES. — 54, 12. *eiusm.* EO. *et eiusm.* S. Weiske. K. — 54, 17. *populos Latinos* O. *populos* ES. *populo* K. — 56, 10. *suae* OK. *summa* ES. — 58, 12. *vestrisq. disc.* K. [ ] O. *nost.q. disc.* [ ] E. om. S. — 64, 13. *P. Crass.* cf. §. 50. *M. Crass.* EO. *L. Crass.* K.

Ad (50.) orationem in Pisonem.

§. 8, Vs. 10. *mag.* EOK. *mag. vicorum* S. — 8, 13. *Kal.* OK. *III. Kal.* ES. — 20, 13. *aut* OK. *tum* ES. — 23, 1. *Tune* O. *Tu* ESK. — 23, 5. * *His* O. *Huius* ESK. — 25, 15. *defenderant* OK. *-runt* ES. — 30, 13. *putabatis* O. *putabitis* ESK. — 33, 3. *e patr.* OK. *a patr.* — 39, 4. *mea ium* OK. *mea* ES. — 39, 7. et 69, 9. *tabellas* OK. *tabulas* ES. — 44, 4. *gloria et laude* OK. *gloriae laude* ES. — 44, 7. *Esse* OK. *Ecce* ES. — 46, 6. *numquam veniret* OK. *non venerat* ES. — 47, 14. *leve est* SOK. om. E. — 48, 4. *reip.* O. *populi Rom.* ESK. — 48, 12. *Tusculani* OK. *-lanum* ES. — 49, 5. *Praebuit* OK. *Tribuit* ES. — 53, 9. *solitudo* OK. *non sol.* E. — 54, 15. *longe* OK. *non longe* ES. — 55, 1. [*Cui*] O. sine uncis K. om. ES. — 55, 14. *aut vestr.* OK. *ut vestr.* E. — 57, 7. *et omnes* OK. *ut omn.* ES. — 58, 8. *L. Afrani* OK. *P. Africane* ES. — 63, 7. *sed os* Ald. Lamb. SK. *os* E. — 64, 1. *Num* OK. *Nunc* ES. — 68, 9. *fastidivit* OK. *fugit* ES. — 69, 10. *est tamen: dicit, ut opinor,* O. et t. *dicit, u. o.* SK. *et tamen dictum opinor* E. — 70, 16. *omnia stupra* O. om. ESK. — 77, 8. *ut ne* OK. *ne* ES. — 81, 4. *Neque — umquam* OK. *Atqui — numquam* ES. — 84, 14. *Macedoniam C. Sentio praetore* O. *Macedonica C. -tium -rem* ESK. — 88, 11. *militares* OK. *militum* ES. — 89, 10. *Execesti* * OK. *Exegisti* E. *Exoecisti* S. — 92, 4. *exspectaret* O. *spectaret* ESK. — 94, 1. *non enim* OK. *non* ES. — 94, 6. *satis* OK. *satius* ES. — 96, 2. *dirimantur* O. *diribeantur* ESK.

Ad (51.) orationem pro Plancio.

§. 13, Vs. 4. *te non* K. *non* ESO. — 16, 12. *assequerere* * Grut. Wolf. O. *assequerer* ESK. — 17, 4. *ortis* OK. om. ES. — 19, 16. *municipum* cod. Erfurt. Verburg. Lall. OK. *hominum* ES. — 20, 9. *etiam de* OK. *de* ES. — 22, 15. *legatione et t.* Verburg. OK. *-nis t.* ES. — 23, 6. *reperiuntur* cod. Bavar. OK. *inveniuntur* ES. — 24, 15. *tributim* cod. Erfurt. OK. *tribubus* ES. — 27, 9. *Quod* OK. *Qui* ES. — 27, 16. *Cui* K. *Quibus* ESO. — 29, 10. *videtis* cod. Bavar. OK. *videatis* ES. — 37, 1. *huiusce* codd. Bavar. Erfurt. Garat. OK. *huius* ES. — 37, 2. *agit. tum* iid. codd. OK. *agit.* ES. — 37, 3. *copiosissime* iid. codd. OK. *-sius* ES. — 38, 2. *Fuit certe* Graev. Garat. OK. *Fuit* ES. — 42, 6. *hunc, his* K. *(iis* O.) *hunc* ES. — 42, 10. *iudicavisti* K. *ind.* ESO. — 43, 2. *Terentinam* SK. *-tiam* EO. — 43, 3. *aut apud* OK. *aut* ES. — 48, 6. *Num* OK. *Non* ES. — 49, 18. *praerogativa* OK. *-gata* ES. — 50, 9. *repud. est* K. *rep. fuit* ESO. — 53, 4. *provid. autem* K. *prov. ante* ESO. — 59, 13. *Nosti cetera. Nonne? Id q. m. invid. quae cetera, quae* OK. *Non Te id q. m. i. Nostis cetera* ES. — 61, 4. *magistratus ceperint, quod triumpharant* OK. *(-runt)* S. *magis laude fuerint digni, quod triumpharant* E. — 64, 4. *gloriae sit* cod. Bavar. OK. *sit* ES. — 64, 14. *in me* codd. Bavar. Erfurt. OK. om. ES. — 67, 10. *vitae* cod. Bavar. OK. om. ES. — 70, 9. *patriae* SOK. om. E. — 72, 17. *ex host.* OK. *host.* ES. — 77, 16. *tantum* SOK. om. E. — 78, 13. *defugerim* K. *defugerem* ESO. — 78, 19. *enim est* cod. Bavar. Garat. OK. *enim* ES. — 79, 5. *aedilitatis* OK. *-tas* ES. — 82, 2. *tuo crimini* OK. *tuae orationi* ES. — 83, 10. *sanxisse* OK. *traxisse* E. *legem de ambitu tulisse* S. — 87, 1. *At erat* K. *Aderat* ESO. — 87, 10. *At tota* ESK. *Ac tota At* om. O. — 89, 15. *gloria et laude* OK. *gloriae laude* ES. — 90, 17. *vigiliam* OK. *iugulum* ES. — 94, 12. *defensas* OK. *defendendas* ES. — 97, 12. *filiorum* SOK. *filii* E. — 98, 7. *tamen* cod. Bavar. Garat. OK. *tantum* ES. — 100, 4. *ad me* K. om. ESO. — 100, 7. *vi me, vi me* K. *vi me* ESO.

Ad (52.) orationem pro Rabirio Postumo.

§. 2, Vs. 3. *ut grav.* OK. *grav.* ES. — 2, 12. *uti quâ* SOK. *uti quae* E. — 2, 14. *memoria patrum* SO. *ad memoriam prodendam patrum* E. *(prod.* om) K. — 4, 2. *viderit* K. *viderat* ESO. — 8, 7. *est. At nec ex Postumi bonis servari legem aequum est* K. *Lex aequa est* ESO. — 10, 8. *iidem* OK. *iisdem* ES. — 14, 7. *sin esset* K. *sin autem* ESO. — 21, 2. *suasor perbl.* K. *perbl.* EO. *persuasor bl.* S. — 23, 2. *tandem* K. *tamen* ESO. — 30, 2. *Gab. quum* K. *dum Gab.* ESO. — 31, 7. *imponere tanto plus suis* K. *imponi tantum pati suis* S. *(imponere)* EO. — 35, 4. *doc. nunc* K. *doc. nos* E. *doc. nunc nos* S. b a c O. — 35, 5. *esse, quod vullis, aut sil.* K. *Quid vultis? sil.* E. *Quid multa? sil.* SO. — 35, 5. *Dici* K. *Dicere* E. [ ] O. *Dudum* S. — 35, 6. *de Alexandria* K. *Alexandriam* ESO. — 35, 8. *maiorum* K. *minorum* ESO. — 36, 10. *sederint* K. *fuerint* ESO. — 37, 7. *quum ceperit is, qui* K. *ad quem eorum,* EO. *a. q. sociorum eius* S. — 37, 8. *ad aliquem in illo* K. *(in* om. N2.) *in illo* ESO. — 40, 5. *atque arcta. Quid amplius?* K. *Cataplus* ESO — 41, 14. *et afflictum* K. *affl.* ESO. — 43, 10. *praestringit* Lamb. SOK. *perstr.* E. — 45, 9. *est C. Curti (i. e. Curtii)* K. *es Curii* ESO.

Ad (53.) orationem pro Milone.

§. 6, Vs. 9. *Sed si* OK. *Sin* ES. — 8, 7. *responderit* K. *-dit* ESO. — 10, 4. *Est igitur* E. Garat. SK. *Est enim* O. — 12, 15. *aut propt.* Garat. OK. *propt.* ES. — 15, 3. *esset* OK. *fuit* ES. — 15, 6. *Vid. igitur* OK. *Vid.* ES. — 26, 8. *aut summ.* OK. *ad summ.* ES. — 29, 14. *re vera* OK. *ita esse* ES. — 30, 2. *sup. est* K. *sup.* ESO. — 30, 5. *sane quod* KN2. *quid* mallem. *id* ESO. — 30, 8. *fieri non potuit* K. *non posset* ESO. — 31, 2. *fuit* SOK. *fuisset* E. — 31, 6. *occ.* OK. *non occis.* ES. — 31, 15. *ut scel.* K. *ut nos sc.* O. *tum nos scel.* ES. — 33, 13. [*omnes — ferrent*] OK. Verba „*Atque — reprehensio est*" om. ES. — 34, 1-13. [*Demonstravi — interf.*] O. *Audistis — prof.* K. Verba „*Demonstravi — solutam*" om. ES. — 34, 19. *nunc* OK. *non* ES. — 37, 11. *rursus est* ESO. *rurs.* K. — 38, 4. *quoties et quant.* K. *quant. quoties* ESO. — 39, 1. *At quod erat tempus* OK. *Atqui erat id temporis* ES. — 39, 14. *quem qui* OK. *quem si qui* ES. — 40, 2. *in iud.* OK. *ad iud.* ES. — 40, 14. *M. vero Antonii* OK. *Ant. vero* ES. — 43, 6. *quin se ille* K. *qui se* ESO. — 48, 2. *igitur ne* OK. *ne* ES. — 51, 2. *in Alb.* OK. *ad Alb.* ES. — 54, 14. *morae et tergiversationis?* K. *mora et -atio?* ESO. — 60, 2. *Rufio* OK. *Ruscio* ES. — 64, 10. *ferramentorum,* K. *frenorum,* ([ ] O.) *sparorum* ESO. — 66, 3. *sed omnia* SK. *sed omnino omn.* EO. — 66, 13. *ut* OK. *nisi* ES. — 67, 2. *Cur tamen si* K. *Quodsi tamen* ESO. — 67, 9. *dictitarunt* OK. *dictitant* ES. — 69, 8. *temp.* K. *temp. immutatis* ESO. — 73, 6. *populus Rom.* OK. *pop.* ES. — 74, 12. *M. Paconio* OK. *(non Pacc.) T. Pacavio* ES. — 76, 9. *immitt.* OK. *mitt.* ES. — 79, 11. et 12. *aut — aut* K. *ut — sic* ESO. — 79, 14. *vellet* OK. *voluisset* ES. — 83, 11. *nostri* K. *vestri* ESO. — 85, 7. *obtestor* K. *testor* ESO. — 86, 6. *acceperit* K. *acciperet* ESO. — 86, 13. *cui* OK. *quam* ES. — 89, 5. *virtutem — vexatam* OK. *virum — vexatum* ES. — 92, 9. *parcere! Haud* OK. *parc. atque haud* ES. — 94, 1. *mihi susc.* O. *susc. mei* ESK. — 94, 12. *illa tua* O. b a K. *tua* ES. — 98, 5. *subiiciantur* OK. *-ciuntur* ES. — 99, 4. *quo* SOK. *quod* E. — 100, 11. *quid fac.* K. *quod dic.,* [ ] O. *quod fac.* ES. — 102, 1. *o me inf.* OK. *o inf.* ES. — 103, 10. *distrahar* K. *-hor* ESO. — 105, 6. *sentiatis* K. *sentietis* ESO.

Ad (54.) orationem pro Marcello.

§. 2, Vs. 12. *meae* OK. *et meae* ES. — 3, 3. *in omn.* K. *omn.* ESO. — 8, 3. *quae et* K. *quae* ESO. — 11, 2. *anteponis* K. *-pones* ESO. — 11, 6. *ut nulla* K. *ut* ESO. — 13, 7. *item* OK. *iterum* ES. — 14, 7. *consilio* K. *officio* ESO. — 20, 6. *quod* K. *quod plerique* ESO. — 23, 2. *motus* K. *eventus* ESO. — 27, 4. *primis cum* N2. *cum* om. K. *primis composita cum* ESO. — 27, 12. *semper* K. *semperque* ESO. — 31, 3. *nec qui* EOK. *neque* S. cum Wolfio Worm. e codd. Oxoniensibus Ψ etc.

Ad (55.) orationem pro Ligario.

§. 3, Vs. 11. *a privato* K. *ad privatum* ESO. — 10, 4. *acuit* K. *acuet* ESO. — 15, 5. *quem tu nunc* OK. *quem nunc* ES. — 16, 3. *civi calamitoso* OK. *civis -tosi* ES. — 20, 3. *Ligarium — vos — inquies* OK. *Ligario — vobis — inquis* ES. — 22, 8. *voluisse q. al. se* OK. *quam al.* ES. — 24, 4. *esse* K. *fuisse* ESO. — 24, 9. *non dubitem* OK. *dubit.* ES. — 25, 7-9. *accusetis — velitis* K. *-atis — vultis* ESO. — 25, 12. *tamen* K. *autem* ESO. — 27, 8. *erat* K. *esset* ESO. — 28, 6. *omnes enim* K. *omnes* ESO. — 28, 10. *veneras* K. *venisses* ESO. — 30, 2. *et quidem* EK. *equidem* S. cf. Görenz de Finib. II, 9. O. — 30, 11. *eo ipso* OK. *eo* ES. — 30, 12. *tametsi* K. *tum etiam* ES. om. O. — 30, 13. *apud par.* K. *ad par.* ESO. — 31, 7. *gratiosiores* OK. *graviores* ES. — 31, 8. *vultus* EOK. *preces* codd. Erfurt. Oxx. 1. 2. S. — 31, 9. *sed quae* K. *sed quam* ESO. — 31, 13. *concedas* K. *-dis* ESO. — 33, 12. *omnium,* K. *omnem* ESO. — 33, 15. *qui tecum fuerunt* K. *tec. fuisse* ES. *tecum fuerunt* O. — 34, 5. *fuisset fut.* K. *fut. fuerit* ESO. — 36, 7. *ipsos* EK. *ipsis* cj. SO. — 37, 7. *et pop.* K. *pop.* ESO. — 38, 2. *Caesar,* K. om. ESO.

Ad (56.) orationem pro Deiotaro.

§. 2, Vs. 2. *solebamus* K. *solebam* ESO. — 8, 5. *amicum esse* K. *amicum* ESO. — 9, 2. *fac. orari* K. *fac. exorari* ESO. — 9, 9. *esse* K. *fuisse* ESO. — 11, 2. *sumpta esse* K. *sumpta* ESO. — 11, 13. *veri nuntii* K. *veri* ESO. — 12, 10-11. *Quanto — tanto* K. *Tanto — quanto* ESO. — 17, 13. *subornavit* SOK. *-bit* E. — 19, 4. *rex illo t. n. perf. re* K. *re i. t. n. perf.* ESO. — 23, 11. *vel si nosset* K. *vel quia non posset* ESO. — 24, 4. *At nesc.* K. *Ait nesc.* ESO. — 24, 11. *quem A. p. nulla re* K. *ei, q. A. p. n. in re* ESO. — 26, 16. *aet. quum* K. *aet. tum* ESO. — 28, 1. *avi* K. *avi tui* ESO. — 29, 9. *qui ab* OK. *qui et ab* ES. — 30, 6. *repudiaretis* K. *-ritis* ESO. — 33, 3. *regem, inquit,* K. *reg.* ESO. — 38, 2. *noctesque* SOK. *et noct.* E. — 41, 8. *quum reg.* K. *tum reg.* ESO.

Ad (57.) orationem Philippicam I.

§. 6, Vs. 8. *appellabantur* OK. *-llantur* ES. — 9, 4. *non put.* OK. *put.* ES. — 10, 11. *videntur* OK. *-debantur* ES. — 10, 12. *huius tamen* OK. *huius* ES. — 14, 13. *amplissimoque* codd. Oxx. OK. om. ES. — 15, 1. *Quae* OK. *Quaenam* ES. — 15, 6. *metus* OK. *metu* ES. — 16, 6. *licuit* OK. *licebat* ES. — 17, 6. *a vivo* OK. *vivo* ES. — 22, 5. *obiicere* K. *-ci* ESO. — 22, 11. *pest.* OK. *reip. pest.* ES. — 23, 6. *tamen ita* cod. Vat. Muret. Garat. OK. *ita* ES. — 25, 5. *Quaero autem* OK. *Quaerunt* E. *Quaer. quidam* S. — 26, 4. *hoccine* OK. *hoc enim* ES. — 26, 8. *possint* OK. *possunt* ES. — 28, 5. *loquuntur* K. om. ESO. — 31, 4. *abs. enim* K. *abs.* ESO. — 31, 10. *a te i. a. pop. Rom. nuntiata* OK. et *(pop. Rom.* om.) S. *te i. a. nuntiante* E. — 32,

6. *denique rel.* OK. *rel.* ES. — 33, 1. *te quum haec* OK. *huiusce quum* ES. — 33, 2. *fort. tuae* OK. *fort. te* ES. — 34, 2. *fabula illi ipsi — dixerit* OK. *fabulis ipsis illis — dixerint* ES. — 36, 4. *versus* OK. *concursus* ES. — 36, 5. *tribun.* OK. *iis trib.* ES. — 37, 11. *est ipse* K. *est* ESO. — 38, 4. *consulturos* SOK. *consultores* E.

Ad (58.) orationem Philippicam II.

§. 6, Vs. 5. *At* OK. *Nam* ES. — 11, 10. *Curioni* OK. *Curionem* ES. — 12, 4. *Q. Catulo* OK. *Q. Lutatio Catulo* ES. — 12, 7. *C. Pis. M.' Glabr. M.' Lepido* OK. *M. Lep. C. Pis. M.' Glabr.* E. *(M.)* S. — 15, 8. *referas — referas* OK. *refers — refers* ES. — 19, 2. *audacem* Cod. Vat. Muret. OK. *aud. dici* ES. — 19, 14. *videas* OK. *vides* ES. — 19, 16. *ipse* OK. om. ES. — 20, 2. *id te* OK. *id* ES. — 20, 8. *plura* OK. om. ES. — 20, 9. *te neque* OK. *neque* ES. — 20, 15. *maiora videamus* OK. *ad mai. veniamus* ES. — 21, 10. *fact. id* OK. *fact.* ES. — 24, 10. *quae* K. *quae ego* ESO. — 26, 7. *maioribus* OK. *mai. orbi* ES. — 38, 8. *rep.* Cod. Vat. Muret. SOK. *re* E. — 38, 11. *ut postea* SOK. *et postea* E. — 39, 3. *de Phars.* OK. *Phars.* ES. — 39, 3. *pers.* OK. *pros.* ES. — 41, 2. *aterne* SOK. *aterve* E. — 41, 9. *inquis,* K. *inquies,* ESO. — 49, 6. *cultus* OK. *custoditus* ES. — 54, 1. *si haec* K. *si* ESO. — 65, 9. *igitur viri* OK. *ig.* ES. — 68, 2. *Tu etiam ingr.* OK. *Tu* ES. — 70, 7. *Nisi si* OK. *Nisi* ES. — 71, 5. *multosque praet.* K. *multos* ESO. — 75, 13. *Deos penates patr.* OK. *Deos patr.* ES. — 75, 17. *pugnare? quem?* OK. *Cn. Pompeii pugn.* ES. — 79, 5. *ille prom.* K. *prom.* ESO. — 85, 3. *Escendis* OK. *Ascendis* ES. — 86, 12. *Quid indignius, quam vivere eum* EOK. *Indignissimum est hunc vivere* S. — 87, 11. *et Melius* N2. *Mel.* ES. *Mael.* O. *Sp. Mael.* K. — 88, 10. *praeclaro illo* OK. *illo* ES. — 90, 6. *nobilem* SOK. *nob. M. Antonii filium* E. — 93, 8. *a tuis* K. *a diversis* ESO. — 97, 3. *imitatores* ESO. *institores?* (quod recipiendum) K. — 98, 3. *inquinatos* OK. *aequatos* ES. — 99, 6. *enim, cui* K. (non *enim. Cui*) *enim. Quid* ESO. — 103, 7. *valeat hasta* OK. om. ES. — 105, 11. *obsolefiebant* Codd. Oxx. Olivet. OK. *obsolebant* ES. — 107, 14. *ut similis* K. *ut sit sim.* ESO. — 108, 7. *sequuntur* OK. *seq. milites* ES. — 115, 8. *gustatum* OK. *gustum* ES. — 115, 11. *sin* OK. *si* ES. — 115, 13. *ei quid* OK. *quid* ES. — 116, 8. *litterae, cura* OK. *litteratura* E. *litterae* S. — 117, 6. *Haec* OK. *Haec igitur* ES.

Ad (59.) orationem Philippicam III.

§. 3, Vs. 12. *debui* OK. *decuit* ES. — 6, 12. *reip.* OK. *populo Rom.* ES. — 9, 8. *D. Brutus* OK. *Decimus* ES. — 9, 9. *Antonium* OK. om. ES. — 10, 13. *ad trec.* OK. *trec.* ES. — 12, 12. *die se* OK. *die* E. — 12, 14. *insignia* K. *insigne* ESO. — 15, 13. *nostrum* Garat. OK. om. ES. — 16, 1. *Atiniae* OK. *Scatiniae* ES. — 16, 6. *Atius* OK. *Attius* ES. — 18, 11. *ac pessimis* OK. om. ES. — 21, 3. *nisi se h. iud.* K. dabc ESO. — 26, 7. *L. Annius* K. *C. Antonius* ES. *L. Ant.* O. — 39, 5. *quaestore* OK. om. ES. — 39, 11. *inissent — videretur — referrent — videretur* OK. *inierint — videbitur — referant — censuerint* ES.

Ad (60.) orationem Philippicam IV.

§. 2, Vs. 4. *Quirites* OK. om. ES. — 4, 9. *fort.* OK. *fort. que* ES. — 11, 4. *videant — adhortentur* SOK. *vident — adhortantur* E. — 14, 10. *quum* OK. *qui* ES.

Ad (61.) orationem Philippicam V.

§. 7, Vs. 12. *biennium — sexennium* Lambin. OK. *-nii -nii* ES. — 7, 14. *non* OK. *nonne* ES. — 8, 2. *trinum nundinum* OK. *trinundinum* ES. — 9, 8. *revulsis* OK. *evulsis* ES. — 12, 15. *Leg. etiam* OK. *Is etiam leg.* ES. — 13, 13. *eodemque* K. *eod. et* ESO. — 17, 4. *habuerit* OK. *habuit* ES. — 22, 12. *locupletium* OK. *-etum* ES. — 25, 5. *quae* Cod. Vat. Garat. *quas* ES. — 25, 7. *haec hi* OK. *at hi* ES. — 25, 13. *decernis — deprecere — imperes* OK. *decernitis -centur -retis* ES. — 27, 16. *mittimus* SOK. *-temus* E. — 29, 2. *ut* OK. *ut re* ES. — 30, 2. *depugnarit* OK. *-vit* ES. — 30, 3. *Sit* OK. *Si* ES. — 33, 6. *destinavit* OK. *destituit* ES. — 34, 12. *quoad* OK. *quod* ES. — 35, 3. *rog. serv.* OK. *rog. more maiorum serv.* ES. — 39, 5. *etiam* codd. Mediol. Barberin. O. *eius* ES. — 45, 5. *illa aetate* OK. *illi -ati* ES. — 46, 7. *propraetore* EOK. *-torem* S. — 46, 15. *petet* cj. Muret. OK. *appeteret* E. *peteret* S. — 46, 16. *quaestor* OK. *praetor* cj. Ursin. ES. — 53, 13. *Trig. Quinta* OK. ba ES.

Ad (62.) orationem Philippicam VI.

§. 7, Vs. 9. *exhibere nullam* EK. *eximere ullam* SO. — 11, 7. *hoc* OK. *hinc* ES. — 11, 13. *scelere* OK. *scelus est* ES. — 14, 3. *exercitu — II.* K. *exercitibus — duobus* ES. — 14, 12. *fecerant — instruxerant* OK. *-runt -runt* ES. — 15, 3. *A Iano Medio* OK. *Iani Medii* ES. — 15, 4. *est* K. *sit* ESO. — 15, 9. *cogitare* OK. *iudicare* ES. — 18, 9. *vestrum* OK. *vestra* ES.

Ad (63.) orationem Philippicam VII.

§. 4, Vs. 5. *evenit* K. *convenit* ESO. — 14, 4. *vos prob.* OK. *prob.* ES. — 14, 7. *porro* OK. *porro est* ES. — 14, 15. *dignitatemque* OK. *dignitatem* ES. — 14, 21. *extorq.* OK. *sed extorq.* ES. — 16, 11. *equitum Rom.* OK. *equitum* ES. — 21, 7. *vestras* OK. *nostras* ES. — 23, 8. *si qui* OK. *qui* ES. — 23, 11. *nullo* OK. *ullo* ES. — 27, 6. *tenueritis* OK. *retin.* ES.

Ad (64.) orationem Philippicam VIII.

§. 3, Vs. 7. *potest* K. *licet* ESO. — 4, 11. *tolletur — tollentur* OK. *tollitur — tolluntur* ES. — 5, 9. *vestra* K. *nostra* ESO. — 6, 11. *esse dixit* Cod. Vat. OK. *dixit* ES. — 13, 1. *etiam* OK. *etiam memini* ES. — 13, 2. *Atque* OK. *Atqui* ES. — 13, 5. *et e rep.* OK. *reip.* ES. — 13, 10. *eius* OK. *eius enim* ES. — 14, 3. *L. Opim.* SOK. *Opim.* E. — 18, 6. *sis* ES. *es* OK. — 18, 8. *facit* OK. *fecit* ES. — 20, 2. *quin* OK. *qui non* ES. — 21, 9. *postea f. s. quam M. Ant.* OK. *facti s. postq.* ES. — 25, 10. *ut quos* Faërn. Graev. OK. *quos* ES. — 29, 9. *propos.* OK. *expos.* ES. — 32, 15. *ut se* K. *ut huic se* ES. [*huic*] O.

Ad (65.) orationem Philippicam IX.

§. 3, Vs. 2. *nos et* K. *nos* ESO. — 5, 3. *restaret* OK. *restat* ES. — 6, 3-5. *sin — fore — emori* OK. *si — allaturum — mori* ES. — 9, 6. *sumus adv.* OK. *sumus eius adv.* ES. — 13, 4. *L. Sull. primum statuta est* OK. *est L. S. prima statua* ES. — 15, 14. *in* OK. *ad* ES — 17, 3. *iis* OK. *his* ES. — 17, 11. *eius esset — dat. esset* OK. *eius sit — dat. est* ES.

Ad (66.) orationem Philippicam X.

§. 3, Vs. 2. *ut numq.* OK. *qui numq.* ES. — 3, 8. *sint* OK. *sunt* ES. — 4, 9. *Brutos ut* OK. *Br. tu* ES. — 4, 10. *ceteri* OK. *omnes* ES. — 5, 2. *eumne Br.* K. *cum Brutine* ESO. — 5, 4. *eos* OK. *quos* ES. — 6, 20. *C. Ant.* OK. *Ant.* ES. — 7, 12. *reip.* OK. *populi Rom.* ES. — 10, 3. *circumsedeat* OK. *circumsedet* ES. — 10, 11. *is* cod. Vat. O. *qui* ES. — 12, 3. *reip.* K. *populi Rom.* ESO. — 15, 12. *Decimo tamen* OK. *Dec. t. Bruto* ES. — 16, 10. *Ergo* OK. *Igitur* ES. — 17, 10. et 24, 9. *M Bruto* OK. *Br.* ES. — 19, 4. *gubernantur — referuntur* OK. *gubernabuntur — referentur* ES. — 20, 11. *referremus* OK. *-ramus* ES. — 23, 4. *videte* OK. *vide* ES. — 25, 3. *in hoc ordine* OK. *huic ordini* ES. — 26, 2. *cunctamque* OK. *totamque* ES.

Ad (67.) orationem Philippicam XI.

§. 5, Vs. 19. *affixum* OK. *fixum* ES. — 6, 9. *illa* exstat post verba *ex hoc* ap. ESOK. deest post verba *ab hoc* ap. OK. recte. — 7, 14. *animi* K. *sed animi* ES. [ ] O. — 9, 7. *a Karth.* K. *et a Kar.* ES. — 9, 8. *Qua re* K. *In q. re* ES. — 9, 9. *de Dol. iudicandum* OK. *Dol. iudicandus* ES. — 9, 12. *ulcisci cupit* SOK. *ulciscitur* E. — 9, 19. *semper ipse* cod. Vat. OK. *semper* ES. — 13, 10. *effundant* K. *-dunt* ESO. — 14, 4. *vidimus* ESO. *vidernus* K. — 14, 4. *T. Planc.* K. *L. Pl.* ES. *Planco* O. — 18, 7. *pop. Rom.* OK. *pop.* ES. — 18, 11. *solas tulit* OK. *tulit* ES. — 19, 6. *Assensus ero* OK. *Assensero* ES. — 20, 19. *Imperium C. Caes. belli nec.* OK. *Caes. bellum nec.* ES. — 27, 3. *omnium rerum* OK. *rerum* ES. — 33, 3. *summaque* EK. *summa* SO. — 35, 8. *Parthorum* OK. *Pacori* ES.

Ad (68.) orationem Philippicam XII.

§. 13, Vs. 10. *sermonesque* SOK. *sermones* E. — 14, 5. *Sciosve* OK. *Saxasve* ES. — 15, 1. *L. Piso* OK. *Piso* ES. — 15, 9. *cadendum est* K. *cad.* ESO. — 17, 10. *egi* K. *semper egi* ESO. — 21, 2. *potuero* OK. *potero* ES. — 22, 7. *extim.* OK. *pertim.* ES. — 24, 5. *Si sic* OK. *Si* ES. — 24, 8. *nam hoc caput est,* K. om. ESO. — 27, 17. *et condit.* K. *condit. que* ESO. — 29, 3. *cogitetis* ES. om. OK.

Ad (69.) orationem Philippicam XIII.

§. 2, Vs. 2. *auctorem — fatemur* OK. *quum — fateamur* ES. — 4, 10. *Quem vini anhelitum* OK. *Quam vim anhelitus* ES. — 6, 7. *protectior* ES. *tectior,* quod rectius videtur, OK. — 6, 12. *fuerit* OK *si erit* ES. — 6, 16. *ut haec* OK. *ut* ES. — 7, 14. *mea q. officia in illum* OK. abdcc S. *ac mea quaedam* E. — 9, 12. *quum pr.* OK. *ut pr.* ES. — 11, 6. *Formianum* OK. *Firmanum* ES. — 16, 10. *ne oppr.* OK. *ne ab hoc oppr.* ES. — 26, 16. *quem* OK. *quos* ES. — 27, 4. *unde* K. *e qua* ESO. — 27, 11. *munera rosit* OK. *munere* ES. — 31, 9. *senatusc.* OK. *et sen.* ES. — 31, 10. *legem c. c. latam* OK. *lege c. c. lata* ES. — 32, 4. *animadvertite* OK. *advertite* ES. — 32, 8. *teneri — dictitatis* K. *tenere — dignitates* ESO. — 32, 8. *Qui, quaeso* OK. *Quisquam* ES. — 33, 1. *Petrum* codd. pleriq. K. *Pactum* ESO. recte, opinor. — 33, 19. *nesciebant* O. *nec sciebant* ES. *ignorabant* K. — 34, 7. *esse possit* OK. ba S. *poss.* E. — 35, 3. *depravati. An corr.* K. *Depr. et corr.* ES. *Depr. aut corr.* O. — 35, 6. *tantum modo patiantur* K. *si tamen patiuntur* ESO. — 37, 11. *essent* K. *esset* ESO. — 39, 7. *rep.* OK. *pop. Romano* ES. — 44, 5. *maximo* SOK. *magno* E. — 44, 7. *ille huius* OK. *huius* ES. — 47, 17. *igni ferroq.* OK. *ignem ferrumque* ES. — 49, 2. *et virt.* SOK. *virt.* E.

Ad (70.) orationem Philippicam XIV.

§. 1, Vs. 9. *quam sit* O. *quam* ES. — 1, 10. *frui laetitia* K. *sit laetitiae usus* ESO. — 6, 11. *dubitantes* OK. *et dubitare* ES. — 9, 4. *cum dedecore* OK. haec om. ES. — 11, 13. *sing. que* OK. *et sing.* ES. — 12, 5. *interf. host.* N2. ba O. *host. interf. host.* K. *host. dico* ES. — 13, 5. *sive uni gr.* OK. *sive gr.* ES. — 13, 7. *Equidem invitus* K. *Et quidem invitus* ESO. — 14, 2. *creberrimum* OK. *celeberrimum* ES. — 14, 5. *confictum* K. *consultum* ESO. — 23, 8. *calamitosissima* OK. *calamitosa* ES. — 24, 7. *patres conscr.* OK. *publice* ES. — 28, 8. *consecutus* OK. *secutus* ES. — 30, 6. *quoniam — sunt* K. *quum — sunt* O. *quum — sint* ES. — 35, 4. *pop. Rom. pietatem* K. *piet.* ESO. — 36, 15. *occidione* Stephan. Faërn. OK. *occisione* ES. — 37, 7. *pro praetore imp.* OK. *imp.* ES. — 38, 20. *utique* K. *utque* ESO. — 38, 23. *iisque* SOK. *eaque fratribus* E.

IN EPISTOLAS AD DIVERSOS.

Haec adnotatio indicat discrimina huius editionis cum priore mea discrepantis, cum (E.) *Ernestii*, (B.) *Benedicti*, (M.) *Martyni-Lagunae ad librum usque VI.*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (71.) Lib. I.

Ep. I. §. 1. Vs. 4. *quoniam* Ms. Guelf. Oliv. MSO. *quia* EB. — II. I, 15. *cui* MSO. *cuique* EB. — II. 4, 13. *omni* MO. *omnia* EBS. — IV. 2, 12. *etiam* BO. *iam* ESM. Va. 2, 8. *resistemus* O. *resistimus* EBMS. — VII. 8, 3. *iam* BMSO. *etiam* E. — VII. 8, 4. *dignitatique* BSO. *dign. virtutique* EM. — VII. 8, 7. *illi esse* EB. *etsi illi* O. *(tamenetsi* MS.) — IX. 4, 15. *alicui* O. *aliquo* EBMS. — IX. 15, 1. *sint* BMO. *sunt* ES. — IX. 22, 4. *quum* O. *tum* EBMS. — IX. 25, 5. *paraturum cum collega* BO. *paraturum* EMS.

Ad (72.) Lib. II.

Ep. I. §. 2, Vs. 2. *consuet.* BO. *consuet. tuae* EMS. — III. 1, 6. *ea* MSO. *eam* EB. — III. 2, 4. *summam s. tui exspectationem* O. *summa s. in exspectatione te* EBM. a b e c d S. — IV. 1, 5. *exspectas* BO. *expetis* EMS. — VI. 1, 2. *Sex. Vitlium* EBO. *Servilium* S. *Sext. Serv.* M. — VI. 2, 8. *merita* MS. om. EBO. — VI. 2, 11. *cumulare atque* O. *cumulandoque* EBMS. — VIII. 2, 10. *Quare da* etc. hexameter dactylicus apud O. — IX. 1, 8. *quae* MS. *quem* EBO. — X. 4, 1. *sperares* O. *speres* EBMS. — XIII. 2, 6. *cui iam* MSO. *quoniam* EB. — XIII. 2, 14. *non nihil* MO. *mihi* EBS. — XIII. 4, 6. *militemque* O. *militaremque rem* EBMS. — XVII. 5, 6. *tarde* BMO. *landem* ES.

Ad (73.) Lib. III.

Ep. II. §. 1, Vs. 13. *et consulas* BMOS. *cons.* E. — II. 2, 11. *a te provisum* BM. e a b O. *meis* ES. — V. 1, 16. *praestituerésque* O. *restitueresq.* EBM. *statueresq.* S. — V. 4, 4. *Pridie* MO. *Prope* EBS. — V. 5, 6. *Ac sane* O. *At sane* M. *Sane* ESB. — VI. 3, 7. *iis* O. *illis* EMS. om. B. — VII. 5, 20. *quid sit εὐγ. quid ἐξοχή* MS. *quid s. εὐγ. quid sit nobilitas* EBO. — VIII. 2, 11. *sollicitudine significationis* MO. *significatione* ES. *soll. significatione* B. — VIII. 5, 17. *si* O. *quum* EBMS. — XI. 2, 11. *etsi* BMO. *ut* E. — XIII. 2, 7. *ut, quanti — tanti* BSO. *quanti — uti* EM.

Ad (74.) Lib. IV.

Ep. III. §. 2, Vs. 3. *sint* BO. *sunt* EMS. — IV. 2, 10. (et VIII. 1, 9.) *et sibi* O. *ut sibi* EBMS. — V. 4, 12. sq. Versus monstrat forma *oppidûm.* Illud *iaceant* EM S. pro vulgato *iacent* et poscit versus et confirmat. — V. 4, 18. *populi Rom.* O. *praeterea* EBMS. — VII. 7, 8. *cuicuimodi* MSO. *cuiusmodi* EB. — XII. 1, 10. *ὑπὸ Μαλέας* Lamb. e Mss. suis. Matthiae MS. *supra Maleas* (forma soloeca) EB. *supra Maleam* O. — XII. 2, 1. *Post diem tertium e. d.* O. *Postridie e. d.* EMS. *Postridie* B. — XIII. 6, 13. *te esse* BS. cod. Ox. ψ O. *esse* EM. — XIV. 3, 10. *vel etiam* BMSO. *etiam* E. — XV. 2, 6. *ac praec.* MS. *et praec.* EO. *aut praec.* BN1.

Ad (75.) Lib. V.

Ep. II. §. 9, Vs. 13. *Addam illud* MO. *Addam et ill.* EBS. — XII. 3, 7. *flecti* O. *affici* EBMS. — XIV. 1, 4. *a me discesseras* BM. *disc.* ES. *decesserat* O. — XIV. 2, 1. *hinc discesseras* MO. *hic dum eras* EBS. — XV. 2, 6. *(quaeres)* B. ego parenthesin feci. *quae res* M. om. E. *si quaeris* S. *quasi* O. — XVI. 4, 16. *et pest.* BO. *ac pest.* M. *pest.* ES. — XVII. 5, 5. *conscientia* MO. *conscientiae* EBS. — XVII. 5, 6. *et illud* O. *cui et ill.* MS. *si et ill.* EB. — XX. 1, 1. *Quoquo* MSO. *Quo* EB. — XX. 2, 2. *quando* BM. *quum* ES. *quoniam* O. — XX. 5, 16. (et 6, 11.) *quoniam* MO. *quum* EB. — XX. 6, 7. *de Lucceio p. gratum visum est* S. *legio (de loco eo* B. *de locello* M.) *p. gratiosum est* EO *(sit)* B.

Ad (76.) Lib. VI.

(Hic liber eorum, quos edidit Martyni-Laguna, est ultimus.)

Ep. I. §. 7, Vs. 6. *quin, si — poss.* O. *qui — non poss.* EBMS. — III. 3, 4. *ut tum* BMSO. *ut non* E. — VI. 7, 1. *quoniam* O. *quum* EBMS. — VIII. 1, 10. inter verba *rogationi * potius* excidisse quaedam M. suspicatur. — Xa. 1, 1. *quantique me* EBO. *quanti me* ESM. — X a. 1, 10. *haec his* BO. *iis* E. *haec iis* S. *hoc his* M. — XIII. 2, 9. *virtute et pietate* BMO. *virtus et pietas* ES.

Ad (77.) Lib. VII.

Ep. I. §. 1, Vs. 12. *Misenum* SO. *Seianum* Lamb. E. *scenam* B. — I. 2, 10. *quid?* BO. *qui* ES. — I. 4, 11. *exsp.* BO. *ex his exsp.* ES. — I. 6, 4. *eiusm.* BO. *huiusm.* ES. — II. 1, 6. *illicitatorem* BSO. cf. Off. III, 15. *licit.* E. — V. 2, 6. *Orfium* EBO. *Rufum* S. — V. 2, 7. *si vis. Tu* SO. *Si vis tu* EB. — VIII. 2, 3. (et XXX. 2, 7.) *quando* ed. Iensoniana 1470. ut saepe alias. *quum* EBS. *quoniam* O. — XVIII. 3, 6. *M. Aemilii* O. *Metrilii* EBS. — XIX. Vs. 13. *lumenque ** Manut. 1572. *nonnumquam* O. *usum q.* cj. Manut. BS. *unum quem* E. — XXIII. 1, 9. *Ac tamen* BO. *Attamen* ES. — XXXI. 1, 3. *quoniam* O. *quum* EBS. — XXXII. 3, 6. *idque* O. *id* EBS. — XXXIII. 2, 10. *litt. meis* B. *[meis]* O. *litt.* ES. — XXXIII. 2, 17. *pluribus* BO. *perinvitus* ES.

Ad (78.) Lib. VIII.

Ep. III. §. 1, Vs. 19. *ut si* BO. *quod si* ES. — III. 1, 20. *sed tanti? sed meh.* BO. *sed tanti meh.* ES. — IV. 4, 9. *interrogatus est* SO. *interrogatus* EB. — IV. 5, 4. *vehantur* BO. *venentur* ES. — VIII. 2, 4. *maximae — invidiae* O. *-me -diae* E. *-ma -dia* N1. — VIII. 3, 17. *Sext. Tettio* BO. *Tettio* ES. — VIII. 5, 16. *sex* EBO. *eos* Manut. S. — VIII. 5, 17. *quid de* BO. *quid* E. *quo* S. — VIII. 6, I. *I. N.* Iens. *L. V.* EB. om. SO. — VIII. 6, 2. *Metellus Q. F. Fabius* O. *Caecilius Q. F. Met.* EBS. — IX. 2, 10. *quando* Iens. 1470. B. *quum* ES. *quoniam* O. — IX. 3, 10. *hoc. Curare sol.* O. *hoc curae. Sol.* EBS. — X. 4, 2. *afferet;* O. *afferre et* EBS. — XI. 2, 17. *qui inique* BO. *quidem, qui neque* ES. — XI. 4, 8. *quoniam* O. *quum* EBS. — XII. 2, 8. *excanduit* BO. *incanduit* ES. — XII. 4, 4. *[comitiorum]* O. sine uncis S. om. EB. — XII. 4, 7. *proinde* BO. *perinde* ES. — XIII. 2, 1. *Votes, Cicero, Cur.* BO. *Velles C. Cur.* E. *Voles C. Cur.* S. — XIV. 3, 9. *esse omnino. Modo* O. *esse. Omnino* EBS. — XV. I, 8. *videntur* BSO. *videantur* E. — XVI. 5, 7. *quae iam erunt confecta* SO. om. EB. — XVII, 1, 3. *aut* BO. *ut* ES. — XVII. I, 6. *Tu, tu* BO. *Tum tu* ES. — XVII. 1, 7. *Arimino* BO. *Ariminum* ES. — XVII. 2, 9. *[haec] adhuc* O. sine uncis B. *adhuc* ES. — XVII. 2, 9. *qua — qua* BO. *quam — quam* S. — XVII. 2, 15. *Vale* addit O. om. EBS.

Ad (79.) Lib. IX.

Ep. I. §. 2, Vs. 10. *quoniam — iis* O. *quando — his* ES. *quum — his* B. — II. 4, 2. *effervescit* BO. *defervescat* ES. — VII. I, 3. *[te]* O. om. EBS. — XIV. 2, 7. *Et tamen n. al. est* O. *(est* om. B.) *Est t. n. al.* ES. — XV. 1, 1. *quatriduo* BO. *triduo* ES. — XV. 3, 3. *moderationis* BO. *demorationis* Guilielm. S. *commor.* E. — XV. 4, 5. *ad scribendum* EBO. *adfuisse scribendo* cj. Manut. S. — XVI. 2, 1. (et 7, 2. item XVIII. 4, 7.) *quoniam* O. *quum* EBS. — XVI. 2, 4. *potuerit* O. *poterit* EBS. — XVI. 2, 9. et 10. *iis* O. *his* EBS. — XX. 1, 11. *Nunc* O. *Nam* EBS. — XXII. 1, 10. *Modo forte* ad versum retuli cum O. *modo [forte]* om. S. — XXII. 1, 17. *usurpat* N2. *usurpat[o]* O. sine uncis B. *usurpat ea* S. — XXV. 2, 3. atque ita deinceps *Fadio* O. *Fabio* EBS.

Ad (80.) Lib. X.

Ep. II. §. 2, Vs. 6. *poterunt* O. *possunt* EBS. — III. 2, 3. *es* O. *esses* EBS. — III. 2, 7. *debere esse* O. *habere* EBS. — V. 3, 7. *proprium* BO. *proprie* ES. — VI. 3, 14. *[in]* N. sine uncis ES. om. BO. — XIV. 2, 4. *et cum rep.* O. *reip. satis* EBS. — XV. 3, 9. et 14. (cf. XVII. 1, 1.) *Maias* O. *Maii* EBS. — XVIII. 3, 13. *nisi* EBO. *si* cj. Manut. S. — XXX. 2, 4. *potueramus* BO. *poteramus* ES. — XXXI. 4, 2. *litteris suis* B. *litteris* ES. — XXXI. 5, 8. *putare esse* B. *putare* ES. — XXXIV. 1, 6. *Voconii* O. *Vocontium* EBS. — XXXIV b. Hanc ep. separandam esse primus vidit Victor. O.

Ad (81.) Lib. XI.

Ep. II. §. 1, Vs. 3. *quando* ed. Ienson. 1470. *quum* EBS. *quoniam* O. — IV. 2, 6. *facies* BO. *feceris* ES. — VII. 3, 5. *ita* O. *seu* EBS. — IX. 2, 2. *animadvertere* BO. *advertere* ES. — X. 2, 3. *peditum* O. *militum* EBS. — XIII b. epistolae fragm. adiecit ante me h. l. O. — XXVIII. 3, 5. *quando* O. *quum* EBS.

Ad (82.) Lib. XII.

Ep. X. §. 1, Vs. 6. *maxime spe* BO. *maxima spes* ES. — X. 2, 2. *Maiis* BO. *Maii* ES. — XIII. Titul. *Cassius Q.* (i. e. *Quaestor)* BO. *Q.* om. ES. — XV. Titul. *Sen. P. P.* (i. e. *Plebi) Q. R.* Orell. *Sen. P. Q. R. S. P. D.* Ern. S. — XXVI. 2, 8. *a me* BO. haec om. ES. — XXX. 2, 8. *cogamur* O. *conamur* EBS. — XXX. 3, 10. *unum a te litt.* O. *unum litt.* EBS.

Ad (83.) Lib. XIII.

Ep. I. §. 2, Vs. 14. *mihi commendatusque* O. *mihique comm.* EBS. — IV. 1, 4. *nec in lab.* edd. pr. Ox. Oliv. S. *nec [in]* O. *lab.* EB. — VIa. 3, 11. *quoniam* O. *quum* EBS. — VIa. 4, 5. *valeant* BO. *valerent* ES. — VIII. 1, 8. (cf. 3, 3.) *Albinii* EBO. *Albini* S. — XII. 1, 5. *deminuam* SO. *comminuam* EB. — XVI. 1, 4. *[ex] iis* O. sine uncis B. *iis (ex* om.) ES. — XVI. 4, 9. *cupiebat* Medic. al. *cupit* cj. EBSO. — XVII. 3, 10. *quum* O. *tum* EBS. — XXVI. 3, 8. *arbitramur* BO. *arbitrabamur* ES. — XXXIX. Vs. 8. *Erit id* O. *id* om. EBS. — XLIII. 1, 9. *qui quum* O. *qui* EBS. — LVI. 2, 5. *Bargyletae* EBS. *Bargylietae* O. — LXI. Vs. 9. *quoad* O. *quod* EBS. — LXV. 1, 8. *quoniam* O. *quum* EBS. — LXVI. 1, 2. *vestrae* BSO. *nostrae* E. — LXXV. 1, 3. et 2, 2. cf. LXXIX. Vs. 1. et 6. *Avianio* O. *Aviano* EBS.

Ad (84.) Lib. XIV.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *quoniam* O. *quum* EBS. — IV. 1, 12. *semper servivi* BO. *servivi* ES. — V. 3, 8. *Nos si dii* EO. e a b BS. — XI. Vs. 1. *ego* O. om. EBS. — XVI. Vs. 10. *Prid. Nonas Ian.* O. *Prid. Kalend. Ian.* ES. om. B.

Ad (85.) Lib. XV.

Ep. I. §. 5, Vs. 12. *noluerit* BO. *noluit* ES. — IV. 2, 5. et 11. *Philomelii* BO. *-li* ES. — IV. 12, 11. *in te id* O. *idem* EBS. — XII. 2, 5. et XIV. 3, 1. *quoniam* O. *quum* EBS. — XV. 1, 2. *belli necessarii* O. *belli* EBS. — XV. 2, 11. *te* SO. *et* EB. — XV. 2, 12. *alleg.* Gronov. SO. *legato* EB. — XVI. 1, 1. *te iam* BO. *te* ES. — XVI. 2, 8. *ad pectus* BSO. *adspectus* E. — XVIII. 1, 8. *in palaestra* Manut. SO. *molesta* EB. — XIX. 2, 3. *nostrorum* BO. *nostrum* ES. — XIX. 3, 3. *vobis* BSO. *nobis* E. — XIX. 3, 7. *sed omnia* O. *omnia* ES. *et omn.* B. — XX. 2, 5. *fiet* BO. *fiat* ES. — XXI. 3, 1. *iis* O. *his* EBS.

Ad (86.) Lib. XVI.

Ep. IV. §. 4, Vs. 7. *a te* BO. haec om. ES. — IX. 3, 7. *quoniam* O. *quum* EBS. — XXIII. 2, 9. *et N.* ed. N2. *et n.* O. *Etenim* EBS. — XXIV. 1, 11. *eius* O. om. EBS. — XXIV. 2, 6. *sed quid egerint…* O. aut lacuna est, aut ellipsis; *seu* B. *sciemus* S. *seu quod egerint* E. — XXV. Vs. 1. *intermissionis* O. *de intermissione* EBS.

IN EPISTOLAS AD Q. FRATREM.

Haec adnotatio indicat, ubi ista a priore editione mea discrepet, collata cum (I.) *Iensoniana anni* 1470. (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii editionibus.*

Ad (87.) Lib. I.

Ep. I. §. 13, Vs. 5. *eo etiam* I. *eo* ESO. — I. 19, 5. *decernendisque* I. *et dec.* ESO. — I. 23, 7. et 11. *his* I. *iis* ESO. — I. 28, 7. *traditae* IO. *tradita* ES. — I. 37, 13. *illud* IO. om. ES. — I. 45, 5. *laudarent* IO. *laudent* ES. — II. 1, 5. *antea* ISO. *ante* E. — II. 3, 13. *velint* IO. *vellent* ES. — II. 3, 14. *antea* IO. *et antea* ES. — II. 5, 10. *oportuerat* O. *oportuerit* ES. *potuerit* I. — II. 7, 7. *valuissent* I. *valuisset* ESO. — II. 10, 8. et 11, 6. *Apollonidenses* IO. *-dienses* ES. — II. 11, 8. *facies* IO. *facias* E. — II. 11, 10. *et te* IEO. *te* Lamb. S. — II. 12, 2. *etiam* IO. om. ES. — II. 12, 3. *conscrips.* IO. *scrips.* ES. — II. 13, 2. *Cassiis — his* IO. *Cassio — iis* ES. — II. 13, 6. *nonnulla — mediocria et parva* IO. *nonnullae — mediocres et parvae* ES. — III. 2, 5. *occidissem* IO. *cecidissem* ES. — III. 9, 3. *ne* IO. *non* ES. — III. 10, 9. *quoad* ISO. *quod* E. — III. 10, 9. *patietur* IO. *patiatur* ES.

Ad (88.) Lib. II.

(Huius libri epistolas nostro ordine 6. et 7. cum 5. coniunxit Mommsen in Bergkii et Caesaris Diurnis anni 1844. *p.* 605.)

Ep. I. §. 1, Vs. 18. *Illico* IO. *In illo* ES. — II. 1, 7. *me Lent.* IO. *me de Lent.* ES. — II. 1, 15. *Numisiana* (non *Nusiana*) IO. *Minuciana* ES. — III. 2, 28. *virorum* IO. om. ES. — III. 5, 1. *Id. Febr.* IO. *Id.* ES. — III. 4, 9. *erat* ISO. *eram* E. — V. 1, 5. *decreta est* I. *est* om. ESO. — VI. 2, 14. *Labrone* * EIO. *Salabrone* N1. *Salebrone* cj. Wesseling S. — VI. 3, 1. *simul ut* O. *simul ac* IES. — VII. 1, 2. *conscripseram, scripseramque* Ald. Manut. O. *dictaveram scripseramque* IE. *dictaveram, eramque* S. — XI. 4, 3. *Id. (Aprilis)* I. *Id.* ESO. — XII. 2, 6. *Euphrati Zeugm.* O. *Euphrati et Zeugm.* I. *Euphrate et Zeugm.* E. *Euphrate* S. — XII. 3, 5. *Bostrenum* O. *Busrenum* ES. *Buscenum* I. — XII. 4, 11. *eiusm.* O. *huiusm.* ES. — XIII. 4, 9. *Dionysius* IO. om. ES. — XIV. 1, 10. *spectantes scribimus* IO. *scribentes spectamus* ES. — XV b. epistola cum XV a. cohaeret apud E. disiuncta est ap. SO. — XV b. 2, 6. *germane* IO. *genuine* ES. — XV b. 3, 6. *illa* [*me*] N2. *illa esse e re tua* Lambin. N1. *illa* O. *illa (etenim)* E. — XV b. 3, 6. *aestimo* Lambin. N2. *aestimo* [*me*] O. sine uncis E. — XV b. 3, 10. *quo* IO. om. ES. — XV b. 4, 3. *S-ex - -* IO. *ZZ ex Z* ES. — XVI. 1, 3. *paullum* IO. *nullum* E. *nonnullum* S. — XVI. 1, 12. *his* I. *iis* ESO.

Ad (89.) Lib. III.

Ep. I. §. 2, Vs. 7. *hoc* E. *haec* * S. — I. 2, 7. *bonum aestivum* I. *boni aestivi* ES. *boni aestivum* O. — IV. 1, 6. *tamen* IO. *tum* E. [*tum*] N1. om. S. — IV. 1, 6. *illoque* IS. *illorumque* E. — IV. 2, 6. *introisset* IO. *intrasset* ES. — VII. 1, 6. Verba ὅτι — χαλεπαίνῃ auctore O. post Ζεύς posui. Apud ceteros Gabinii nomen excipiunt. — IX. 2, 11. *CCCI* IO. *CCC* E. *CCCIↃↃↃ* S. — IX. 9, 2. *ne* ES. *non* vit. typ. N1. — IX. 9, 3. *Porcia* IO. [*Pomponia*] N1. sine uncis E. om. S. — IX. 9, 6. *Vale* IO. om. ES.

IN EPISTOLAS AD ATTICUM.

Haec adnotatio docet, ubi haec a priore editione mea discrepet, cum (I.) *Iensoniana anni* 1470. *cum* (E.) *Ernestiana*, (S.) *Schütziana et* (O.) *Orelliana anni* 1845. *collata.*

Ad (90.) Lib. I.

Ep. I. §. 1, Vs. 10. *die* I. *tempore* ESO. — I. 1, 16. *denegat* IO. *denegavit* ES. — I. 1, 19. *Palic.* I. *de Palic.* ESO. — I. 2, 1. et V. 2, 7. *his* I. *iis* ESO. — I. 2, 10. *procurator* I. *curator* ESO. — II. 2, 6. *ineunte* I. *mense* ESO. — III. 3, 7. *eo* I. om. ESO. — IV. 3, 1. *ornam.* I. *et ornam.* ESO. — X. 1, 5. *eum* Lambin. O. om. ES. — X. 6, 11. *non* IO. om. ES. — XIV. 4, 5. *ἤ — ἤ — ἤ* EO. *si — si — si* S. — XIV. 4, 8. *intermortuis* Lamb. SO. *immortuis* E. — XIV. 4, 11. *istim* et sic alias e cod. Bosii OIES. *istinc* N1. — XIV. 7, 1. *ut* Med. IOS. om. E. — XV. 1, 7. *et eff.* IO. *eff.* ES. — XVI. 12, 2. *exsp. ingens* SO. *exsp.* E. — XVI. 12, 2. *quae* SO. *qua* E. — XVI. 12, 7. *Deter.* Mss. Med. Bos. I. *Doter.* ES. — XVI. 12, 12. *modi* O. *domi* ES. *cuicuimodi* vult O. — XVI. 13, 13. *fama imum* N2. opp. ἀπονήσωσιν *fabam mimum* O. *fabam imam* E. *fabulam et mimum* S. *fabaginum* cj. N1. — XVI. 16, 9. *quo* O. *quid* S. — XVI. 16, 9. *Valde te venditavi* Lamb. SO. *Vale. Te vindicavi* E. — XVIII. 1, 22. *sunt enim, quae* IO. *enim* ES. — XVIII. 8, 10. *XI. Kal.* O. *Kal.* ES. — XIX. 4, 5. *illa* IO. om. ES. — XIX. 8, 13. τῶν Dio Chrysost. O. τῶν ES. — XX. 1, 15. *nihil iam* O. e Med. *nihil* ES. — XX. 2, 16. *sed tamen* EOI. *sed* S. — XX. 3, 11. τοῖς δ' Lamb. O. οἷς δ' Ern. S. — XX. 7, 13. *his* O. *iis* ES. — XX. 7, 15. *iis* O *his* ES.

Ad (91.) Lib. II.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *non modo non* I. Ald. O. *non modo* ES. — I. 8, 13. *ii* O. om. ES. — II. 1, 2. συννοεῖν Muret. Ms. SO. θεῖοι E. — II. 3, 1. *Vino* Ald. O. *Vinio* ES. — III. 3, 17. κατακλεῖ, Turneb. Lamb. SO. κατάστασις E. — IV. 2, 2. *Syrpiae* I. Ald. O. *Syspirae* E. *Scepsii* cj. Gronov. e Plutarch. Lucull. 22. S. — IV. 2, 7. *scierimus* O. *sciemus* E. — IV. 7, 2. *Tu* IO. om. ES. — V. 1, 16. *hercule* O. om. ES. — VI. 1, 13. *videbantur* IO. *-batur* ES. — VI. 2, 8. *Hic, hic* O. *Hic* ES. — IX. 1, 21. *oportuit* SO. *potuit* E. — IX. 2, 6. *quid iam* O. *quidnam* ES. — XV. 2, 5. *Fiat, fiat* Ald. O. *Fiat* ES. — XVI. 1, 11. *egomet* O. *ego* ES. — XIX. 2, 11. *ne necess.* S. *necess.* E. — XIX. 4, 10. *Nihil me* EO. *Nihil mi* cj. ES. — XIX. 5, 3. *nunc* O. *non* I. om. ES. — XXI. 4, 2. *quia* ISO. *qui* E. — XXII, 4, 7. *quum* O. *tum* ES.

Ad (92.) Lib. III.

Ep. V. Vs. 9. *IV.* SO. [*IIX*] E. Ald. — Ep. VI. Vs. 8. *Maias* O. *Maii* ES. — Ep. VII. §. 1, Vs. 6. *ut* O. *et* ES. — VII. 1, 10. *sic* O. *sed* ES. — IX. 2, 10. *ista* Guct. SO. *ita* E. — X. 2, 19. *non* Cratand. Bos. O. *nunc* ES. — XII. 2, 3. *ei* Ald. om. ES. — XIII. 1, 9. *me* Ernestio auctore SO. *meque* Ald. om. E. — XV. 4, 25. *etiam vid.* O. *etiam minus vid.* ES. — XXIII. 1, 8. *scribis* Ald. O. om. ES. — XXIII. 2, 10. *aut ut* Bos. O. *aut* ES. — XXIII. 3, 1. *et re — et quum* Bos. O. *re — quum* ES.

Ad (93.) Lib. IV.

Ep. II. §. 3, Vs. 6. [*posse*] incl. EO. om. S. — II. 6, 3. [*a*] incl. O. — II. 6, 6. *suscipere* O. *sumpsisse* E. *sumere* S. — III. 3, 18. *se in* SO. *in* E. — III. 3, 22. *et virt.* I. Rom. *virt.* ES. *invitae* O. — V. 2, 8. *ii* O. *hi* ES. — V. 2, 10. *me* O. om. ES. — VIII a. 1, 8. *Antium Buthrotum* O. *Antium* cj. ES. — VIII a. 1, 8. *Corc. illud* O. *Corc. Buthrotum ill.* cj. ES. — X. 2, 3. *quum* IO. *quod* ES. — XIII. 1, 5. *Ego, ut sit* Bos. O. *Ergo, ut si* ES. — XV. 5, 5. *Nar*[*em*] N2. *Nar* O. *Narem* ES. — XVI b. ab ep. XVI a. auctore Schützio in utraque ed. seiunxi. Coniungunt EO. itemque XVI c. et XVI d. — XVI b. 6, 20. *e rep.* O. *e re* E. — XVI c. 12, 11. *triumphaturum* O. *triumphare* ES.

Ad (94.) Lib. V.

Ep. I. §. 2, Vs. 4. *veluti* O. *vel* ES. — I. 3, 9. *sumptus* O. *sumpta* ES. — I. 3, 15. *accivero* Ald. SO. *acciam* E. — II. 2, 11. *post etiam* Ald. Ernestii suasu SO. *postea iam* E. — II. 3, 8. *odorere* cod. Ursini O. *opperiare* ES. — III. 2, 3. *simul* SO. *semel* E. — IV. 2, 3. *tu ais* δυσδ. *esse. Quidem* O. *ut vis,* δυσδιάγνωστον *est. Equidem* S. *Esset quidem* E. — IV. 2, 4. *et* EO. *nec* S. — IV. 2, 4. *res.* EO. om. S. — IV. 2, 4. *mei* EO. *rei* S. — X. 5, 8. *iunctim* O. *invicem* ES. — XI. 4, 5. ἐπικώπων SO. (δεῖ del.) ἐπικόν δεῖ E. — XI. 5, 6. οἷά περ O. οἷά γ' ES. — XI. 6, 2. *in praefectis excusatio iis* O. *ni praefectis excusationi sis* E. *in praef. excusatio ni sit* S. — XIII. 1, 2. *Bovillanam* O. *Bovillam* ES. — XIX. 3, 1. *De Patrone et tuis cond.* Lamb. O. *Patron et tui condiscipuli* E. *Patronem et tuos cond.* S. — XIX. 3, 2. *parietinis* O. *Tarentinis* E. — XX. 1, 1. et 3. *Pindenissitae* Lamb. O. *Pindenissae* ES. — XX. 6, 17. Verba „*Atque — fore*“ leguntur ante „*Brutum*“ nomen apud ES. post verba „*quam te*“ ap. O. — XXI. 3, 10. *Sed dices* Ald. IO. *Dices* ES. — XXI. 9, 5. *Lycaonium* Mongault. SO. *Aonium* E. — XXI. 12, 16. sq. *illos — (illos)* IO. *eos — (eos)* ES.

Ad (95.) Lib. VI.

Ep. I. §. 3, Vs. 5. *mandarat* SO. *mandat* E. — I. 3, 17. *efficitur* IO. *efficit* ES. — I. 13, 10. *cum Dem. tuo quum* O. d a b c ES. — I. 17, 10. [*Metellus*] O. om. ES. — I. 17, 11. *imaginem* O. *cognomen* E. *imagine* S. *agnomen* — I. 22, 5. [*iam pridem!*] O. om. ES. — I. 23, 5. *P. R.* (i. e. *propter remp.?*) *prae aere* ES. *prae re* O. — II. 3, 18. *Itaque istum* O. b a I. *Atque istum* ES. — II. 8, 4. *nostrae* IO. om. ES. — V. 3, 16. *obrepebat* IO. *obreptat* ES. — IX. 1, 13. *clamavi* IO. *amavi* ES.

Ad (96.) Lib. VII.

Ep. II. §. 3, Vs. 16. *trium* O. om. ES. — II. 5, 1. *Commodum* Lamb. O. *-modo* ES. — III. 1, 1. *Aeculanum* O. *Herculanum* ES. — III. 3, 9. *Fadio* O. *Fabio* ES1. — III. 5, 13. *illac* IO. *illuc* ES. — III. 5, 18. *omnes* EO. *omnes debent* IS. — III. 5, 19. *etiam* Ald. O. om. ES. — III. 10, 17. sq. Non unius (ut in ed. I.), sed duorum haec sunt hemistichia versuum, alterum ineuntis, exeuntis alterum. — IV. 1, 4. *sane* ISO. *sanctum* E. — VI. 2, 7. γὰρ δή SO. sic Cic. nexus, μὲν δή Hom. Od. 12, 209. ἂν E. — VIII. 5, 9. *non* * *rel.* S. *INX.* O. qui in his latere *in* et temporis notam suspicatur. *ita rel.* E. qui *ita* addubitat, tuente Wielandio. — IX. 2, 2. *iis* O. *his* ES. — IX. 3, 8. *sic* Lamb. O. *dico* ES. — IX. 3, 12. *inquit* O. *inquis* ES. — XV. 2, 12. *Postumius* SO. *Postumus* E.

Ad (97.) Lib. VIII.

Ep. III. §. 3, Vs. 16. *Kalendarum Martiarum diem* O. *Kal. Martiis* ES. — IV. 1, 17. *hominem* Ald. O. *unum* ES. utrumque coniungi vult O. — IV. 3, 6. *scis, Cnaeum ire Brundisium desertum.* EO. *scis. Cnaeus noster Brundisium! Deseruit!* N1. Graev. cod. Balliot. Wieland. — V. 1, 14.

meum Victor. I. O. *meis* ES. — VIII. 2, 6. *πᾶν* Victor. I. O. *πάντ'* ES. — XI. 1, 6. *sit* Malaspina O. *sim* ES. — XI. 4, 4. *ab utriusque manc.* ed. Rom. 1. *et quati utriusque vi manc.* ES. *aut utriusq. in mancipiis* O. — XI. 4, 5. *emptio* O. *proscriptio* cj. Victor. N 1. *irruptio* E. *direptio* S. — XI d. 4, 7. *videbamus* O. *videbatur* ES. — XII. 1, 3. *Fadio* OS. *Fabio* E. — XII. 2, 5. *Capuam* SO. *iam Capuam* E. — XII. 2, 5. *dedecus* O. *delectus* ES. — XII. 5, 9. *in pericto* N 2. *in periculo* cj. O. *in paullo* O. *etiam paullo* S. — XII a. 3, 11. *et e[xercitu]m (em i. e. exercitum)* Graev. *se* EO. *seu isque se* S. *isque* inepte; neque enim Domitius Pompeio, sed hic illi succurrere dicitur. — XII c. 4, 4. *iis* O. *his* ES. — XIV. 3, 9. *etiam* Madvig O. *enim* ES.

Ad (98.) Lib. IX.

Ep. VI a. §. 7, Vs. 4. *liberanti* IO. *liberari* ES. — VII. 5, 4. *vagamur* SO. *agamus* E. — VII a. 2, 14. *suos* O. *nos* ES. — IX. 2, 21. *eum — salvum* IO. *eam — salvam* ES. — IX. 4, 9. et 6, 6. *Lanuvino* Ascens. 1. et 2. O. *Lanuino* ES. — X. 6, 3. *fugamne fidam an moram desidem* numerose Man. *deserendam* pro *desid.* EI. alii. *defoedam* O. — XI. 4, 9. *Ἀραβίαν εὐδαίμονα* N 2. *Arabiam εὐδαίμονα* ESO. — XIII. 4, 14. *quisnam hic significasse te* O. *te* om. E. *quinam hi, significasses* S. — XIII. 6, 7. *somniaveram* O. *somniabam* ES. — XIII. 7, 1. *Mene* SO. *Tene* E. — XIII. 7, 3. *Cn. Magium* O. *N. Magium* ES. — XIV. 1, 2. *et a te ibi* O. *ecce tibi* ES. — XIV. 2, 10. *contra. Haec* SO. *Haec contra* E. — XIV. 2, 13. *Illim* O. *Illinc* ES. — XV. 3, 2. *Τίτλαθι* O. *Τίτλα* ES. — XV. 3, 11. *qui* O. om. ES. — XV a. 1, 3. *habuerit* O. *habuit* E. — XV a. Vs. 11. *sedulo* SO. *Scaevola* apud Caesarianos audiebat iurisprudentiae caussa Trebatius; cf. Wieland. IV, 354. — XVI. 1, 4. *redditae sunt* SO. *redditae* E. — XIX. 2, 14. *immitissimus* O. *iniustissimus* ES.

Ad (99.) Lib. X.

Ep. I. §. 2, Vs. 13. *illim* O. *filii* ES. — I. 2, 14. *praecipiam* ISO. *praeripiam* E. — I. 3, 9. *probi est magnum τῶν* N 2. e vestigio scripturae E. et O. *probi, et magnum τῶν* ES. *probi est. Magnum est et τῶν* O. — I. 4, 14. *me* ed. Rom. 1. O. om. ES. — II. 2, 4. *Melius si* O. *Si melius* ES. — IV. 6, 6. *videremur* * Madvig. O. *videmus* E. *videmur* S. — IV. 6, 21. *indulgentiam* Ald. O. *diligentiam* ES. — IV. 8, 10. *belli* * cj. Manut. edd. Oliv. Ox. Lamb. Gothofr. SN 1. *illi* E. — IV. 8, 10. *prope iam* * Ald. *propius* ESO. — IV. 11, 10. *dic — eum scripsisse* SO. *dico — quum scripsisset* E. — V. 2, 6. *detuli* cod. Helmstadt. 4. Graev. SO. *de Tullia* E. — V. 3, 1. *Vettienus* Ursin. O. et sic epp. XI. XIII. etc. *Vectenus* ES. — VIII. 2, 10. *sin* Lamb. O. *si* ES. — VIII. 3, 4. *Clodium* SO. *Cloelium* E. — VIII. 3, 5. *Cateii* Cod. Bos. O. *C. Ateii* ES. — VIII. 4, 6. *necesse esse* Lambin. O. *necesse* ES. — VIII. 4, 12. *mal. maius? scilicet! tantum* O. cuius signum interrogandi post *denique* sustuli. *mal. maius seu tantum* E. *maius malum? (seu tant.* om.) S. — VIII. 7, 7. *suo lectulo* IO. *lectulo* ES. — IX. 2, 7. *unicum filium* O. secundum Corrad. et Manut. *unicam filiam* ES. edd. Manut. 1554. et 1563. — X. 5, 2. *alteram* O. *altera* ES. — X. 5, 4. *eae sunt, amicorum?* O. *sunt an amicor.* ES. — XI. 3, 15. *certiorem* Victor. Gruter. SO. *fortiorem* E. — XI. 4, 8. *actuariola* Victor. O. *actuariolo* ES. — XI. 4, 9. *O rem* I. Ald. O. *Rem* ES. — XIII. 1, 7. *viros. Venerunt* O. *Viri venerunt* ES. — XV. 1, 4. *eae* O. *hae* ES. — XV. 1, 11. *qua* EO. *quum* cj. Graev. S. — XVII. 1, 6. *scripta* IO. *tecta* ES. — XVII. 1, 7. *probo: nam* Vict. O. [*bonum*] om. S. sine uncis E. — XVIII. 1, 2. *gaudeo* Ursini cod. SO. *gaudebam* E. — XVIII. 2, 6. *sequentur* SO. *sequuntur* E. — XVIII. 2, 12. *purgavi* IO. *purga* ES.

Ad (100.) Lib. XI.

Ep. VII. §. 2, Vs. 16. *res* IO. *re* ES. — VII. 6, 2. *T[ulliam]* sine uncis ES. *istam* O. — VIII. 1, 10. *a praes.* O. *praes.* ES. — IX. 3, 4. *patre* Graev. SO. om. ES. — X. 1, 6. *percontaretur* (non *percunctaretur)* O. *cunctaretur* ES. — XII. 4, 4. *erectiorem* IO. *fractiorem* ES. — XIII. 4, 3. *tam desperatum iri mihi videbatur* N2. *tam mihi desp. iri videbantur* O. *mihi desp. iri videbantur* S. *desperaturi mihi ita videbamur* E. — XV. 2, 18. *Nam* O. om. ES. — XV. 4, 7. *malle* Lambin. O. om. ES. — XVI. 3, 4. *iis* EO. *his* S. — XVII. 2, 6. *non sub.* O. *sub.* ES. — XX. 1, 7. *aliis* O. *aliisque* ES. — XXI. 2, 7. *alio: nam* N 2. *aliquo enim modo hinc evasissem* O. *Aliquo enim* E. *alio quo* S. — XXI. 2, 9. *huic miserrimae* O. *hic miserrime* ES. — XXII. 2, 9. *quae* O. *qui* ES. — XXIV. 2, 2. *redi* EO. *rediero* Manut. S. — XXIV. 2, 4. *quaerere* EO. *haerere* S. — XXIV. 2, 10. *me hoc timere. De illo altero, scio* O. *me in hoc timere de illo altero. Scio* E. — XXIV. 2, 16. *permutarem* SO. *permutaret* E.

Ad (101.) Lib. XII.

Ep. II. §. 1, Vs. 3. *Uticam* Crat. Manut. *in Uticam* ES. [*in*] *Ut.* O. — V. 1, 7. *et ἀμπ.* OS. *sed ἀμπ.* E. — VI b. 3, 1. *oti* O. *otii* ES. — VII. 1, 14. *Vellet* O. *Velim* ES. *velit* Victor. — VII. 1, 17. *teque* O. *atque* ES. — VII. 1, 18. *simpt.* Lamb. Manut. *et simpt.* ESO. — XII. 1, 5. *videatur ἔκτρ. Est ig.* O. *videatur. Ἔκτροπος est. Igitur* ES. — XIV. 4, 3. *quod me adiuvaret* O. *quo me adiuvarent* ES. — XVIII a. 1, 13. *sumptorum* cod. Lamb. O. et ed. Rom. 1. *scriptorum* ES. — XVIII b. 2, 18. *videbitur* O. *videtur* ES. — XIX. 1, 2. *Circeiis* O. *Circaeis* ES. — XXII. 2, 3. *et num* SO. *num* E. — XXIII. 5, 16. *Scribet* O. *Scribat* ES. — XXIV. 3, 2. *et ei* O. *it. ei* E. *it.* om. S. — XXVI. 2, 7. *ergo* O. Med. et Sueton. *ego* ES. — XXVII. 1, 6. *satis nisi* O. Wesenberg. *nihil, satis* ES. — XXVII. 3, 8. *et Atticae* IO. *et* om. ES. — XXVIII. 3, 16. *Piliae et* IO. *Piliae* ES. — XXXI. 3, 3. *scribes* Ald. O. *scribe* ES. — XL. 2, 10. *pot'est* O. *potest* ES. — XL. 2, 12. *offenderet?* O. *offenderetur* ES. — XLIV. 2, 9. *in villa? ista ig.* O. *in villa ista? Ig.* ES. — XLIV. 3, 3. *Lanuvii* O. *Lanuvium* ES. — XLVI. Vs. 9. *Exculto* *'S. *Isto* E. *Exto* O. — XLVII. 1, 9. *re incerta* O. *incerta* E. *incerto* S. — XLVIII. Vs. 8. *quum* O. *quod* ES.

Ad (102.) Lib. XIII.

Ep. VI. §. 4, Vs. 5. *est mortuus* SO. *est* E. — VII. 1, 12. *aut si Sil.* SO. *aut Sil.* E. — X. 2, 19. *factus est* O. *factus* ES. — XI. 1, 1. Verbis *Οὐ ταὐτὸν εἶδος* finit superiorem ep. E. hanc iisdem ordiuntur SO. — XII. 3, 2. *antea* O. *ante* ES. — XIX. 5, 10. *Ἀντιόχεια* O. *Antiochia* ES. — XX. 2, 3. *pervulgata* O. *res pervulg.* ES. — XX. 2, 3. *offendere* SO. *def.* E. — XXII. 4, 2. *Oviae* SO. *aviae* E. — XXIII. 3, 4. *εὐαγώγως* O. *εὐλόγως* ES. — XXV. 3, 19. *Ergo* O. [*Ergo*] N 1. sine uncis ES. — XXXVIII. 2, 4. (et XLI. 1, 8.) *σκολιαῖς ἀπάταις* O. *σκολιὰς ἀπάτας* ES. — XXXIX. 1, 2. *plenam* O. *plena* ES. — XXXIX. 2, 9. *περὶ θεῶν et Παλλάδος* O. *περισσῶν et Ἑλλάδος* ES. — XLIV. 1, 6. *pompa deterret* SO. *pompam videret* E. — XLVI. 2, 4. *Tradidi* O. *Tradidit* ES. — XLVI. 2, 9. *Tum ex eo* O. *Ex eo* ES. — XLVI. 2, 11. *arcessendus* SO. *arcendus* E. — XLVI. 3, 15. *nihil lib.* O. *lib.* ES. — XLVII. 1, 3. *aures nuntius; — omisi; ea* Grut. Lamb. O. om. ES. — XLIX. 2, 8. *et quemadmodum non omnibus dormire, ita* Lamb. SO. lacunam reliquit E. omissis verbis praeter *quem ad modum* omnibus. — LI. 1, 3. *hemicillus* EO. *μικκύλος* N 1. *μικύλος* S.

Ad (103.) Lib. XIV.

Ep. VII. §. 1, Vs. 1. *Caietae* O. *in Caieta* ES. — VIII. 2, 4. *tuam* SO. *tum* E. — X. 2, 11. *utinam* O. *numquam* ES. — XII. 1, 3. *istim* O. *istinc* ES. — XIII. 1, 7. cf. Hom. Il. 9, 218. — XIII. 2, 15. cf. Hom. Il. 5, 428. — XIII b. 1, 2. *egisses* O. *egisse* ES. — XIV. 1, 3. *solus; etsi* O. *etsi* ES. — XVI. 1, 7. *renavigaro* SO. *renavigare* E. — XVI. 1, 7. *ceteroqui* Victor. O. *cetera quam* ES. — XVI. 3, 9. *Non est fid.* O. *Non fid.* ES. — XVII a. 1, 7. *in haec loca veniant* Ascens. Oliv. Gothofr. *veniunt* O. *in his locis conveniant* ES. — XVII. 8, 8. *quando* I. *quoniam* ESO. — XVIII. 2, 3. *suppetiatus* SO. *suppeditatus* E. — XIX. 1, 8. *ex Dol.* Crat. Lamb. O. *Dol.* ES. — XX. 1, 5. *veni in Puteolanum. — Nonis, alteram* Crat. in marg. O. *qua veni* ES.

Ad (104.) Lib. XV.

Ep. IV a. §. 1, Vs. 5. *existimo* Rom. 1. O. *existimem* ES. — IV. 1, 7. *Et leniorem* Rom. 1. O. *Et legio? Rem* E. — IV. 1, 10. *Cui* IO. *Quod* ES. — IV. 1, 14. *At ego doleo* Lamb. O. *Ast condoleo* ES. — IX. 1, 5. *locatoriam* Bos. O. *legatoriam* IES. Utrumque *ἅπαξ λεγόμενον.* — IX. 1, 8. *ut et iis* O. *ut iis* ES. — XIII a. 3, 9. *Vettienum* ut supra et postea O. *Vectenum* ES. — XIII a. 3, 13. *C. Annio* O. cf. Val. Max. 4, 2. *Gallo Caninio* ES. — XIII a. 4, 7. *Selicia* Ald. EO. *Servilia* S. — XVI a. Vs. 4. *Leonides* IO. *Leonidas* ES. — XIX. 1, 10. *pertinerent* O. *pertineant* ES. — XX. 4, 15. *ei* Malasp. auctore Lambin. *id.* ES. — XX. 4, 20. *Hanc — scribendam* O. *Haec — scribenda* ES. — XXV. Vs. 4 *ut si* O. *si* ES. — XXVI. 1, 9. *idem illud* O. [*i. e. illud*] E. om. S. — XXVI. 4, 4. *iam iam* O. *iam* ES. — XXVI. 4, 13. *Cui* EO. *Quod* S. — XXVI. 4, 20. *is —. Tu* O. *istum* ES. — XXIX. 1, 7. *tua me* O. *tua* ES.

Ad (105.) Lib. XVI.

Ep. I. §. 2, Vs. 3. *inaudiebam* O. *audiebam* ES. — I. 3, 1. *gaudeo Dym.* O. *gaudeo. Videndum e. u. m. l. Dym.* ES. — I. 3, 3. *nil mirum. Nimirum — laudetur. Ἐν* O. *nil mirum. Ἐν* ES. — I. 5, 2. *Ovius — recens* SO. *Obvius — recessus* N 1. *Obvius — recens* E. — I. 5, 2. *is multa, quae* ESO. *multaque* N 1. — I. 5, 3. *sat abunde* EO. *si abunde* N 1. — I. 5. 5. *Quo* ESO. *Quod* N 1. — II. 1, 14. *tibi* IO. om. ES. — II. 3, 11. *quidlubet* O. *quod lubet* ES. cf. Cic. 119, 20. — II. 4, 11. [*Id*] sine uncis SO. *Kal.* E. — II. 4, 11. *Aeculanum* (cf. Cic. 96, 3, 1.) O. *Aculanum* ES. — II. 6, 3. *est* O. *sit* E. — III. 1, 8. *auges* O. *addis* ES. — III. 1, 13. *macrocollum* IO. *macrocolum* ES. — IV. 1, 5. *eam* cj. SO. Graeter. *etiam* E. — IV. 1, 8. *suum* int. libertum. — V. 3, 12. *antequam* O. *ante* ES. — VI. 1, 14. *ast* O. *atque* ES. — VI. 2, 6. *autem* SO. *enim* E. — VII. 3, 3. *Relinques* Lamb. Bos. O. *Relinquis* ES. — IX. Vs. 7. *Si* O. om. ES. — X. 1, 7. *V. Idus* SO. *II Id.* E. *pridie Idus* N 1. Gothofr. Graeter. — XIII a. 1, 13. *eas* O. *has* ES. — XIII c. 1, 2. *temere* O. om. ES. — XIII c. 2, 6. *quibus* (adde *coss.)* O. *quibus censoribus* ES. — XIII c. 2, 8. *Mummio censoribus* O. *Mummio* ES.

IN EPISTOLAS AD BRUTUM.

Haec adnotatio indicat, quid huius ed. scriptura a priore mea anni 1827. *differat, collata cum* (I.) *Nic. Iensonis*, (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii et* (O.) *Orellii editionibus.*

Ad (106.) Lib. I.

Ep. I. §. 1, Vs. 7. *magno meo* I. *magno* ESO. — II. 2, 1. *Et tuum* IO. *Tuum* ES. — II. 3, 5. *expertum esse* I. *expertum* ESO. — II. 5, 9. *voluerimus* I. *volumus* ESO. — III. 2, 14. *congratulatio* I. *gratul.* ESO. — IV. 1, 6. *scribis mihi* IO. *scribis* ES. — V. 2, 5. *tum* I. *quum* ESO. — VI. 2, 1. *Glycona* quod probandum videtur, O. cf. Suetonium in Augusto 11. *Glaucona* habent ES. — VI. 2, 11. *elaborat* I. *laborat* ESO. inepte. — VI. 3, 5. *Cicereii* O. *Cycherei* ES. — VIII. 2, 6. *vult* O. *vellet* ES. — IX. 1, 4. *quam mihi* O. *quam tunc mihi* ES. — IX. 1, 7. *quidem tum* I. *quidem quum* ESO. — IX. 1. 8. *Et quum eum* I. *Quum enim* ESO. — X. 2, 11. *et etiam maxima* I. *et maxima* ESO. — XII. 1, 7. *nihil etiam* I. *nihil* ESO. — XII. 1, 16. *acerrime* O. *acerrimum* ES. — XII. 2, 2. *parentum* IO. *parentium* ES. — XII. 2, 11. *et Antonius* I. *Antonius* ESO. — XIII. 2, 7. *hoc a te* IO. *hoc* ES. — XIV. 2, 15. *resp.* I. *res* ESO. — XIV. 2, 19. *II. Id.* IES. *V. Id.* N 2. *Prid. Id.* O. — XV. 2, 8. *as-*

sequebatur I. *sequebatur* ESO. — XV. 5, 10. *infixus* IO. *infixus est* ES. — XV. 9, 19. *illum etiam* I. *illum* ESO. — XVI. 2, 13. *Vindici illi* I. *Vindici* ESO. — XVI. 11, 3. *sapientia aut* I. haec om. ESO. — XVII 1, 2. *me flagitas* O. *efflagitas* ES. — XVIII. 5, 5. *locupletium* O. *locupletum* ES. — XVIII. 6, 5. *possem* IO. *non possem* ES.

Ad (107.) Lib. II.

Ep. II. §. 3, Vs. 10. *per bid.* IO. *bid.* ES. — VI. 1, 9. *equidem* Cratand. O. *quidem* ES.

Ad (108.) Epistolam ad Octavium.

§. 2, Vs. 9. *est doloris indicium* O. *doloris est indicium* ES. — 3, 9. *posset* O. *poterat* ES. — 8, 15. *ex Urbe* IO. *Urbe* ES. — 9, 7. *discesserit* IO. *decesserit* ES.

AD QUAESTIONES ACADEMICAS.

Haec adnotatio indicat, ubi ista editio a priore mea anni 1827. *differat, cum* (E.) *Ernestii*, (R.) *Rathii*, (G.) *Görenzii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii editionibus et* (M.) *Madvigii Emendationibus in Cic. libros philos. collata.*

Ad (109.) Lib. I.

§. 5, Vs. 2. et deinceps: *Amafinii* GO. de incerta G-i sententia *Amafanii* cett. — 7, 4. *negat se* N. *se negat* G. *se sine* Davis. *se* recte omitti docet M. p. 111. — 8, 8. *enim* ERS. etc. *etiam* Manut. M. — 9, 9. *sed[i]um* GS. ex Augustino, scil. *nomina. sedem* cett. — 13, 4. *iam* E. etc. om. GS. *Academiam* cj. Bentl. *illam* M. — 13, 13. *Philonem* Ascens. Victor. E. *Philonis* Mss. Gruter. al. *Philonia* cj. M. — 14, 2. *a qua absum iam* O. *aqua absumptam* cett. — 32, 9. *in qua* G. parte supplet. *in quo* proclivius est scribi, quam cum M. *ita.* — 33, 1. *Haec erat prima a Platone tradita* (mallem *erant*) AG. *pars* suppletur. Pro *prima* M. *forma* conj. — 45, 16. *dies iam*] *dicens in eam* cj. M.

Ad (110.) Lib. II.

§. 8, Vs. 11. *cuipiam* O. *cuidam* ERGS. — 9, 7. *atque* O. om. ER GS. — 13, 18. *suspicantur* Davis. GSO. *suspicamur* ER. — 16, 12. *Hegesinum* EG. *Egesinum* RSO. — 20, 13. *quia sentiatur* ceteri. *cui assentiatur* M. infeliciter; neque enim vidit, in *solo* (sensu, non assensu) verti cardinem. — 22, 14. *Quam* RO. tuetur M. *Quas* EGS. — 23, 8. *aut* GO. *et* ERS. — 29, 14. *esse initium* GSO. *initium* ER. — 33, 1. *regula veri et falsi* O. *reg.* [*v. et f.*] R. *regula* EGS. — 34, 7. *convicio* * cj. M O. *convicti ac vi* ER. *iudicio* G. *vi* S. — 36, 6. *ne si * magnam partem quidem* OM. *sic magnam p. q.* GS. *quomodo si magna parte quidem* ER. — 36, 9. *obscurato* RSO. *obscuro* EG. — 39, 6. 40, 4. et 42, 11. *iis* O. *his* ERGS. — 40, 19. *sint* RGSO. *sunt* E. — 45, 11. *ii, qui videntur* EROM. *is, qui videtur* GS. — 51, 16. *memet* GSO. *med ego* R. *me et ego* E. — 52, 2. *et eorum* OM. *horum et eorum* E. *ac eorum* R. *eorum* GS. — 54, 4. *habeat* * SO. *habeant* ER. *habet* G. — 54, 16. [*sibi*] *sint* N. sine uncis ER O. *sunt* S. *sint* G. — 55, 10. *eos quoque* O. *eo quoque* G. *eo quidem* S. *et eos quidem* ER. — 63, 12. *non te* EOM. *te modo* GS. *te non* R. — 66, 4. [*sic*] sine uncis ERO. om. GS. — 66, 16. *elimatas* ER. *limatas* GSO. — 69, 7. *Quis enim* Davis. GSO. *Quis, inquit, enim* E. *Quisnam enim* R. — 73, 11. *plane negat esse: sensus* O. *esse pl. negat: esse sensus* ERM. — 81, 10. *num* GSO. *non* ER. — 83, 3. *in parvo lis sit* cj. Durand. OM. *in parvulo sitis* ERGS. — 88, 24. *ista mi* N2. *ista mihi* ERSN1. *istaec mihi* GO. — 89, 19. *Caerulea — angui* GSO. *Caeruleae — igni* ER. — 91, 4. *aut fals.* GO. *vel fals.* ES. *et fals.* R. — 91, 5. *an in mus.* RGSO. *aut in mus.* E. — 107, 12. *haruspicinam* * GSO. *haruspicum* E. *aruspicium* R. — 107, 14. *fac. vel * de* GSO. *fac. de* ER. — 120, 2. *ipsa* GSO. *ista* ER. — 121, 13. *Nae* RGSO. *Sic* E. — 123, 14. *quae si* GSO. *quasi* ER. — 124, 8. *numerus* GSO. *mens* ER. — 128, 19. *id approbat* RGO. *approbat* ES. — 129, 19. *Herilli* cj. OM. 202. *H illi* ERGS. — 143, 13. *Diodoro* Davis. RGSO. *Diodoto* E. — 145, 13. *aut sint* RGO. *sint* ES.

AD LIBROS DE FINIBUS BONORUM ET MALORUM.

Haec adnotatio monstrat discrimina huius et prioris editionis meae anni 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (G.) *Görenzii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

Ad (111.) Lib. I.

§. 4, Vs. 15. Verba *verum — sit* M. etc. Ciceroni adscribunt, quamquam in versus ordinem coeuntia. — 17, 4. ἀτόμους GSO. *atomos* cett. Sed vox Graeco h. l. tributa et Latine explicata manifesto Graece scribenda est. — 50, 7. *allicit* * Rath. GSO. *alit aliquid* E. *aliquid* M. Corruptus est locus. — 50, 14. *si vero* SO. *etsi vero* EGM. — 61, 8. *sapientium* GSOM. *sapientum* E. — 68, 3. *recipiet* GO. *suscipiet* ESM. — 70, 2. *minus amicos* GOM. *minus quidem amicos* ES.

Ad (112.) Lib. II.

§. 3, Vs. 13. *in formulis ea* EO M. *formulis* G. *in formulis, quae* S. — 6, 1. *Quis quaeso, inquit, est*, GOM. *Quasi quis, inquit, sit* ES. — 8, 2. *notasse* GSO. *nosse* EM. — 18, 14. *quam ut* GSOM. *quam* E. — 23, 18. *siphove* GSOM. cf. Bremi. *siphone* E. — 26, 7. *frangere* GOM. *frangere rem* ES. — 30, 1. *si div.* GSOM. *vel div.* E. — 35, 5. *Calliphontis* GSOM. *Calliphonis* E. — 36, 4. *quum iud.* OM. *iud.* EGS. — 36, 9. *iudicant* GSOM. *iudicat* E. — 44, 17. *via* GO. *tua* EM. *tua via* S. — 46, 3. *videndi* GSOM. *inveniendi* E. — 54, 9. *de callide* GSO. *callide* E. *callido* M. — 57, 11. *quam vellet* GSOM. *quamvis vellet iustus* E. — 59, 5. *impune* EO. *impunite* GSM. — 61, 5. *devoveret* GO. *devovebat* ES. *devoverat* M. — 61, 6. *irrueret* Lambin. *irruebat* EGSOM. — 64, 3. *his* GSO. *iis* EM. — 66, 8. *in imperio* EO. *imp.* GSM. — 70, 6. *C. Hirrius* GSO. *cur Chius* EM. — 71, 9. *potuerit* GSOM. *poterit* E. — 79, 9. *Quid? si* GOM. *Quod si* ES. — 79, 18. *deprecarere* O. *precarere* EGSM. — 80, 9. *Quis, quaeso, illum negat* GOM. *Quasi quis illum neget* ES. — 82, 10. *per* codd. Oxx. GSOM. *propter* E. — 84, 13. *eis* GS. *etiam* EOM. — 85, 12. *praeterea est* GSOM. *praeterea* E. — 86, 10. *sibi semper id* OM. *semper sibi illud* E. b a c S. (*illud* om. G.) — 96, 7. *Miserum* SM. *En miserum* G. [*Ecce*] *mis.* O. sine uncis E. — 100, 4. *philosophia* GSOM. *philosophi* E. — 106, 11. *prima* EO. *prona* G. (*prima summa quaeque* S.) — 113, 4. *et ea* Manut. SO. *vitae* E. *inde* G. *in te* M. — 116, 3. *aut Themist. — aut Alex.* GOM. *non Themistocl. — non Alex.* E. — 116, 8. *Unum hunc* SOM. *Uno ore* EG. om. S. — 119, 13. *Eiuro* * GSOM. *Immo* E.

Ad (113.) Lib. III.

§. 1, Vs. 6. *et titillationem* (vit. typ. *titillatione*) GSO. *titillantem* E. om. M. — 3, 15. *earum* EM. *ea* GS. — 4, 3. *vero et* GOM. *vero* ES. — 11, 5. [*quaeris*] — [*scire, quid sentiam*] O. sine uncis EM. om. S. *quaeris — scire* om. G. — 12, 4. [*similiter*] *his* O. sine uncis GS. om. EM. — 15, 4. *novabantur* N2. *novarum novabantur* O. *novarum non videbantur* GM. *novarum nova vid.* S. *nova tum vid.* E. — 16, 10. *eaque* GSO. *et ad ea* E. — 21, 13. *quod solum in* GSOM. *quod in* E. — 22, 13. *dicimus* GOM. *diximus* ES. — 26, 4. *Graeci dicunt* GOM. (*dicant* S.) *Graecus dicat* E. — 29, 7. *decreverit* GSOM. *decernit* E. — 31, 5. *aut ut* GSO. *ut* EM. — 31, 18. *sunt* GO. *sint* ESM. — 37, 3. *quo modo* GSOM. *quo* E. — 39, 2. *esset* GSOM. *sit* E. — 41, 17. *compleri* EGOM. *complecti* Eliens. 2. N1. — 43, 6. *ea, quae* GSOM. *quae* E. — 48, 19. *negant* OM. *negent* EGS. — 51, 1. *Quaeque* GO. *Quae* ESM. — 55, 11. *id* GSO. [*id*] M. *ideo* E. — 59, 11. *fit* GSOM. *f[ac]it* N1. sine uncis E. — 62, 9. *perspici* GSOM. *inspici* E. — 67, 7. *ut* GSOM. *quum* E. — 72, 9. *est, ars* GOM. *est*, ES. — 73, 12. *Atque* GSOM. *Atqui* E. — 74, 4. *quem* GOM. *Quae* ES.

Ad (114.) Lib. IV.

§. 2, Vs. 2. *inquam* GSOM. om. E. — 6, 6. *de consuetudine* * N2. *nec more* GO. *de fortitudine* E. *de fort. de more* S. om. M. — 6, 6. *acu* * O. om. EGSM. — 7, 10. *Circeiis* GOM. *Circeis* ES. — 9, 6. *ut eorum* ESM. *eorum* GO. — 13, 13. *Democritum* EGS. *Democritium* OM. — 15, 8. *sunt* GO. *sint* ESM. — 19, 18. *eam* GOM. om. ES. — 20, 11. *sumenda* GOM. *et sumenda* ES. — 20, 12. *omni* Davis. GSOM. *de omni* E. — 30, 13. *cui* SO. *quo* EGM. — 34, 15. *Huic sap.* GSO. *Huic est sap.* E. *Huic similis est sap.* M. — 35, 9. *cetera* GOM. *et cetera* EO. — 36, 7. *animali* EO. *inanimali* N1. codd. Mon. Ox. E. Crat. *non animali* GS. *in animo* M. — 40, 6. *negligemus* OM. *-gimus* EGS. — 42, 5. *propter quae* O. *quae* EGSM. — 50, 1. *Calliphon* SO. *Callipho* EGM. — 56, 9. *accommodata* EM. incl. S. *comm.* GO. — 75, 5. *pluribus* GSOM. *plurimis* E. — 75, 6. *numeris* O. *nervis* EGSM. — 75, 13. *sequetur* OM. *sequitur* EGS. — 80, 2. *quoniam et* GSOM. *quoniam* E.

Ad (115.) Lib. V.

§. 11, Vs. 9. *conscripsisset* OM. *quum scripsisset* EGS. — 15, 11. *quid* EM. *quod* GSO. — 15, 12. *et vitae* GO. *vitae* ESM. — 19, 8. *etiamsi non adipiscare* O. haec om. EGS. *etiam si nihil consequare* M. — 23, 4. *ipsa est* GSO. *ea ipsa est* E. *ea est ipsa* M. — 23, 13. [*quod*] O. sine uncis EGS. om. M. — 30, 6. *sumus* OM. *simus* EGS. — 30, 14. *nobismet* GOM. *nobis* ES. — 36, 3. *apti* M. *apta* EGSO. — 40, 4. *per se ipsam* G. *et p. s. ipsam* O. *et per se ipsa* EM. — 40, 14. *animus, et animus* O. *animus* EGM. — 40, 15. *tuenda sint* OM. *tuenda* EG. — 42, 11. *utuntur* OM. *utantur* EGS. — 47, 2. *nihil inest* GOM. *nihilne est* ES. — 48, 8. *recurrant? ut* SOM. *requirant et* EG. — 53, 2. *futura* OM. *naturâ* EGS. — 58, 6. *cognitioque* EOM. *cognitiove* GS. — 63, 11. *quin* GOM. *qui non* ES. — 68, 2. *quibus* SO. *in quibus* EGM. — 74, 2. *quaerunt — habent* (non *habeat*) EO. *quaerant — habeant* GSM. — 74, 3. *dicunt* ESO. *dicant* GM. — 74, 4. *naturam quamdam* M. b a GO. *naturam* ES. — 74, 7. *rem * a nobis* GM. [*rem*] O. *a nob.* ES. — 82, 5. *augur* GSOM. *etiam augurque* E. — 86, 2. *quaeris* OM. *quaeres?* ESG. — 86, 2. *respondero* SOM. *respondebo* EG. — 88, 9. *fecit* uncis incl. MO. om. EGS. — 91, 10. *sint* GSOM. *sunt* E. — 92, 10. *mari* GSOM. *mare* E. — 93, 3. *sapientium* GSOM. *sapientum* E. — 93, 8. *hi* GSO. *ii* EM.

AD TUSCULANAS DISPUTATIONES.

Haec adnotatio indicat, ubi huius editionis oratio discrepet a priore mea anni 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (W.) *Wolfii*, (R.) *Rathii*, (S.) *Schützii et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (116.) Lib. I.

§. 4, Vs. 10. *recusaret* RO. *recusasset* EWS. — 12, 2. *Qui* WO. *Quid* ERS. — 19, 11. *sanguinem* WRSO. om. E. — 20, 11. *animum* WRSO. *animam* E. — 25, 5. *nam* WSO. *iam* ER. — 30, 17. *hoc* W RO. *haec* S. — 31, 7. *ille* WSO. [*Statius*] N1. sine uncis ER. — 39, 7. *Ain tu?* WSO. *An tu* ER. — 48, 11. *pallida Leti Nubila* O. *pallida leti (Lethes* W.) *obnubila* WR S. *Palatia Leti, obnubila, obsita* E. — 53, 1. *nesciat* WSO. *nesciet* ER. — 54, 3. *esset id* WRO. *esset* ES. — 60, 5. *ignisne* WSO. *ignisve* ER. — 71, 18. *escendere* RO. *ascendere* EWS. — 72, 3. *e corp.* WRSO. *a corp.* E. — 73, 1. *Itaque* RO. *Ita* EWS. — 73, 8. *qui*[*quum*] EWRO. *qui* S. — 77, 5. *quisque* SO. *quisque contemnit* EWR. — 77, 11. *Numne* WRO. *Num* ES. — 79, 8. *procreentur* WRO. *procreantur* ES. — 84, 7. *idem* WSO. *id* ER. — 85, 19. *vi* WSO. *vel* ER. — 87, 12. *etsi* SO. *aut* E. *aut si* WR. — 88, 16. *regno te* Davis. WRSO. *regno* E. — 90, 17. *urbe*[*m*] *nostra*[*m*] sine uncis WRO. *urbe nostra* ES. — 94, 2. *non ullis* O. *nullis* EWRS. — 95, 8. *simus* W SO. *sumus* ER. — 97, 15. *emori* WRSO. *mori* E. — 99, 3. *negligentur* EO. *negliguntur* Davis. W SR. — 100, 5. *miseriae* WSO. om. ER. — 104, 2. *idem* WRSO. om. E. — 104, 10. *auferri* WRSO. *afferri* E. — 106, 5. *mei te miseret* WRSO. *te mei miseretur* N1. *miseret* E. — 116, 4. *magnum* WRS O. *longum* E.

Ad (117.) Lib. II.

§. 7, Vs. 11. *ipsi* WRO. *ipsis* ES. — 12, 9. *profitetur* WRO. *profiteatur* ES. — 20, 25. *vir* WRSO. *vi* E. — 20, 28. *Huc* WRSO. *Heu* E. — 21, 7. *Eviscerati — lacerati* WSO. *Evisceratum — laceratum* E. *-atum -atum* R. — 22, 7. *e* WRO. *a* ES. — 38, 14. *neque* ER O. *seu* WS. — 38, 15. *si qui* RO. *si qua* E. *seu qua* WS. — 39, 8. *est* SO. *esset* EWR. — 39, 11. *pótis* WRSO. *potest* E. *pot'st* N1. — 42, 5. *dolor* WS. *dolere* ER. — 44, 7. *mi?* (cf. 103, 15.) O. *mihi.* EWRS. — 46, 6. *Ferri* WS. *Fieri* E. — 46, 12. *honestatem* W. *honestum* ES. — 49, 1. *hoc* WRSO. *haec* E. — 51, 1. *viro* O. *vero* EW RS. — 55, 6. *muliebriterve* WRSO. *mul-que* E. — 58, 17. *tantillum* RO. *tantum* EWS. — 60, 5. *de-doctus* WRSO. *deductus* E. quod me invito repetitum est. — 63, 4. *ut id* WO. *quum id* ERS. — 64, 3. *quae* WRO. *qui* ES.

Ad (118.) Lib. III.

§. 3, Vs. 8. *magistram* WRS. *naturam* EO. — 8, 4. *aestimanda* WRSO. *exist.* E. — 12, 10. *sin; is, qui fuerat* WSO. *sed si fuerim* E. *sin quid fuerit* R. — 26, 2. *socru* RSO. *socero* EW. — 36, 2. *si* WSO. *sic* ER. — 36, 11. *patietur* W. *patiatur* ERS. — 37, 2. *docenti* WRS. *dicenti* E. — 37, 3. *etiam* WR. *et* ES. — 37, 4. *et or.* WR. *or.* ES. — 44, 7. *mi* O. *mihi* EW RS. — 44, 9. *occidat* WO. *accidat* ERS. — 44, 14. *Huic* WRO. *Hic* ES. — 51, 5. *iis* WO. *his* ERS. — 58, 9. *tum mor. scivi* WS. haec incl. O. om. ER. — 61, 12. *attingat* WRSO. *tangat* E. — 71, 2. *maerorem esse* WRO. *maerorem* ES. — 83, 3. *contractiuncula relinquetur* WSO. *-lae -quentur* ER. — 83, 9. et 84, 6. *elidendae* WSO. *eligendae* ER.

Ad (119.) Lib. IV.

§. 4, Vs. 8. *etiam* WRSO. om. E. — 6, 9. et 7, 1. *Amafanius* v. l. *Amafinius* ut supra. — 6, 12. *invitabantur* WSO. *invitabatur* R. *invitabat* E. — 9, 4. *istuc* ERO. *istud* SW. — 9, 6. *iis* WO. *his* ERS. — 13, 9. *si cum* O. [*si*] *cum* W. *cum* ERS. — 16, 9. et 18, 14. *metum* RO. *metu* EWS. — 21, 2. *definiunt* WO. *definiuntur* ERS. — 24, 11. *sanet* WRSO. *san*[*ar*]*et* N1. sine uncis E. — 24, 14. *evelli* Wopkens WSO. *avelli* ER. — 26, 7. *iudicatio* WRSO. *iudicare* E. — 28, 11. *est vit.* O. *et vit.* EWRS. — 31, 8. *quoque* Davis. WSO. *que* R. om. E. — 32, 1. *et hebetes* O. *et inter heb.* EWRS. — 32, 6. *in ulla* * WO. *in ullum* R. *in ullam* S. *multa* E. — 32, 6. *efferata et immania* EO. *efferatam et immanem* RS. — 35, 1. *erit* WSO. *est* ER. — 36, 6. *al. modestum et temperantem* O. *al. mod. temp.* ER. [*al. modest.*] *tum temp.* W. *tum temp.* S. — 45, 12. et 55, 19. *quidlubet* WRSO. *quod lubet* E. — 52, 17. *rem rest.* cj. Bent. Davis. *praelium rest.* ERW. ba SO. — 57, 9. *possunt* WSO. *possint* ER. — 57, 17. *ei, cui* WSO. recte, et sic scribendum est; *et cui* ER. — 61, 10. *et mala — et bona* WSO. *mala — bona* ER. — 77, 13. *Quae — haec erit* WSO. *Quae — hae erunt* E. *Quo — haec erumpit* R. — 80, 9. *iis* WRSO. *ii* E. — 80, 10. *Socratis* WRO. *Socrates* ES. — 82, 4. *nos* WRSO. *vos* E. — 84, 1. *igitur* WRSO. *ergo* E.

Ad (120.) Lib. V.

§. 14, Vs. 8. *M. Attilio* WRO. *M.' Att.* ES. — 29, 10. *atque — accidere* EWSO. *ad quae — accedere* R. — 30, 6. *Quos* WRSO. *Quod* E. — 34, 5. *quidam* WRSO. *quidem* E. — 34, 6. [*se*] O. sine uncis EWRS. — 39, 8. *id est* O. *item* EWRS. — 42, 10. *minitanti* WO. *minitante* ERS. — 43, 2. *miseriam* WRO. *miseram* ES. — 49, 4 *et glor.* O. *aut glor.* EWRS. — 50, 1. *si* codd. pleriq. *si est* E. *si est*, WRO. — 54, 6. *repulsa*, WR SO. *rep. cum L. Cinnae quattuor* E. — 54, 9. *vano* O. *malo* EWRS. — 58, 6. *iis* WSO. *his* ER. — 69, 18. *sustineat* O. *sustineantur* EW RS. — 72, 19. *his* WRO. *iis* ES. — 76, 7. [*ut*] WO. sine uncis E. om. RS. — 77, 7. *quum* WRSO. *ut* E. — 78, 2. *cuius* WRSO. [*cuiusvis*] E. — 80, 2. *deflexit* WRO. *defluxit* E. — 80, 9. *comitatu* ERO. [*a*] *com.* WS. — 82, 12. *ut, nisi* WO. *nisi* ERS. — 84, 7. *voluptatem — vacuitatem* WRSO. *voluptas — vacuitas* E. — 87, 11. *eorum, quin* WSO. *qui eorum* ER. — 88, 14. *cuius* WRO. *quorum* ES. — 89, 1. *Qui* RO. *Quid* EWS. — 89, 3. *se hab.* R. *hab.* EWS. — 89, 11. *his* WRO. *iis* ES. — 94, 3. *quaerunt* RSO. *non quaerunt* EW. — 96, 7. *memoria* O. *memoriae* EWRS. — 98, 2. *philitiis* WSO. *phiditiis* ER. — 102, 2. *sinit* WRO. *sinat* ES. — 102, 6. *privatim* O. *privati* EWRS. — 107, 10. *reverterunt* RO. *revertere* EWS. — 112, 11. *consult.* WSO. *a consult.* ER. — 114, 16. *Homero* WRSO. *Hom. ad* E. — 115, 2. *Aut* WSO. *An* ER. — 115, 5. *dedidissent* SO. *dedissent* EWR. — 117, 11. [*ibidem*] O. verba „*quoniam — est*“ incluserunt EWR. om. S.

AD LIBROS DE NATURA DEORUM.

Haec adnotatio indicat, ubi scriptura huius editionis dissentiat ab editione priore mea anni 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (H.) *Heindorfii*, (C.) *Creuzeri et Moseri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (121.) Lib. I.

§. 1, Vs. 2. *sint* Ascens. ESCO. *sunt* H. — 2, 12. 3, 7. et 10. *iis* O. *his* EHC. — 10, 4. *auctoritatis* E CO. *-tates* SH. — 15, 4. *est* HO. *sit* EC. — 16, 3. *enim* O. om. EH C. — 20, 5. *id est naturae rat.* O. haec om. EHC. — 28, 8. *quidem* HO. om. EC. — 28, 10. *continente ardore* O. *continentem ardorem* SH. *continentem ardore* EC. — 28, 13. *multaque* cj. SHO. *multa* E. — 32, 7. *diximus* SHO. *dicimus* E. — 36, 2. *divinam* ECO. *Deum* SH. — 37, 14. *omnem* HCO. om. E. — 57, 7. *ducam* Codd. Iunt. Ald. O. *dicam* EHC. — 63, 14. [*aut*] N2. sine uncis E. om. Scaliger SHO. — 68, 1. *Quod — aliquando* Lallem. O. *Quia — aliquando sit* ESHC. — 76, 5. *quod* Walch. SHC. *ut* E. — 82, 10. *Argiva* HO. *Argia* (cf. Cic. 116, 47.) EC. — 84, 10. *sibi* HO. *tibi* cj. Manut. Davis. EC. — 85, 6. *venerantes* cj. Manut. Lamb. SO. *numerantes* EHC. — 93, 5. *est* O. *sit* EHC. — 101, 3. *tribuant* HO. *tribuunt* EC. — 106, 6. *pervenerint* O. *pervenerim* EHC. — 107, 7. *hominum* O. *omnium* EHC. — 107, 9. *ea* cj. Lamb. SO. *ex* EHC. — 116, 12. *sint* SHCO. *sunt* E.

Ad (122.) Lib. II.

§. 3, Vs. 9. et 104, 8. et 157, 4. *iis* O. *his* EHC. — 20, 8. *convicia* cj. Davis. SHCO. *vitia* E. — 36, 3. *ut et pr.* HO. *ut pr.* EC. — 38, 1. *neque enim* HO. *nec* EC. — 39, 8. *equuleo* ECO. *equuleo* Davis. H. — 40, 5. *in* HO. om. EC. — 44, 17. *esse* HSO. om. EC. — 48, 3. *an ne* HO. *ne* EC. — 48, 4. *aequabilitatem* HO. *aequalitatem* EC. — 53, 10. *quae* HO. om. EC. — 56, 2. *vanitas* HO. *varietas* EC. — 59, 9. *ut aut* ECO. *ut* HS. — 71, 5. *Deos et* ECO. *Deos* HS. — 77, 3. *terrae, maria* N2. ba O. *terra mariaque* cod. Red. SH. *maria terraeque* E. — 81, 2. *regi* ECO. *geri* Davis. SH. — 84, 10. *citro* O. *citroque* EHC. — 87, 16. *aut descr.* SHO. *vel descr.* EC. — 103, 10. *eae* O. *hae* EHC. — 104, 4. *notarum* HO. *nota* EC. — 109, 3. *torto* HO. *toto* EC. — 110, 1. *sequuntur* ECO. *sequitur* SH. — 110, 9. *mediae* HO. *media* EC. — 110, 13. *Helicae* HO. *Helice* EC. — 111, 7. *ipsum* ECO. *ipse* (αὐτός Arat.) Davis. SH. — 114, 14. *subiungere* HO. *submergere* EC. — 115, 3. *cursitantibus* HO. *cursantibus* N1. Davis. *concursantibus* EC. — 115, 9. *maius* ECO. *magis* cj. Walker. SH. — 117, 7. *qui aether* SHO. *quae aether* E. *quae aethra* C. — 118, 7. *paullum* O. *paullulum* EHC. — 118, 8. *consumit* O. *consumat* EHC. — 124, 3. *natura ipsa* cj. Walker. O. *naturae ipsae* ECH. — 125, 13. *quem* HO. *quam* EC. — 125, 14. *eaeque* O. *haeque* EHC. — 130, 1. *etiam* SH O. *autem* cod. Ox. E. om. C. — 130, 3. *hominum* SHO. *hom. etiam* EC. — 135, 3. *ore. Is* SO. *oris* C. *ore. Is oris* H. — 136, 23. *respiratu* O. *respiritu* EHC. — 140, 4. *diis* Codd. Ox. Ψ Red. SHO. *deo* EC. — 141, 11. *minimos* O. *nimios* EHC — 141, 12. *possimus* O. *possemus* EHC. — 148, 6. *ut et ea* HO. *ut ea* EC. — 149, 2. *ubi* HO. *nisi* EC. — 149, 8. *atque sonos* O. *quae son.* HC. *sonosque* Lamb. S. — 151, 4. *efferunt* HO. *ferunt* EC. — 153, 11. *alia* HO. om. EC. — 157, 3. *dixi* O. *diximus* EHC. — 159, 6. *nulla umquam* O. *numquam ulla* EHC. — 159, 10. *cinctum* HO. *victum* EC. — 162, 12. *quum* O. *tum* EHC. — 163, 5. *utilitates* O. *utilitate* EHC. — 165, 9. *Duillium* EC. *Duilium* O. *Duellium* SH. — 165, 11. *patrum vero* HO. *patrumve* EC. — 167, 4. *aut* ECO. *vel* SH. — 167, 9. *philosophiae* O. *philosophorum* EHC.

Ad (123.) Lib. III.

§. 3, Vs. 1. *Si* O. *Sim* EC. *Sum* HN1. — 5, 28. *ego* O. *ergo* EHC. — 8, 2. *qui id in ista partitione* O. *quod perspicuum in istam partem* H. incl. EC. — 9, 11. *velis* HS. *velles* EHC. — 24, 13. *quoque* O. *quidem* EHC. — 26, 14. *esse* HS. om. E. — 30, 4. *aereum* SHO. *aeneum* EC. — 36, 4. *et sentiens* O. *intrinsecus* cj. Boher. SH. [*extrinsecus*] N1. sine uncis EC. — 36, 6. *animal* * O. *anima* ESHC. — 39, 9. *Alabandi* ECO. *Alabandei* SH. — 42, 7. *Lysithoe* * O. *Lisyto* ESHC. — 43, 4. *iis* SHO. om. EC. — 43, 15. *Phlegethon* O. *Pyriphl.* ESC. — 44, 2. *quidem ig.* ECO. *quidem Deus ig.* Davis. SH. — 44, 12. *Dolus* O. *Dolor* ESC. — 50, 7. *Leoïdum* O. *Leonatarum* E. *Leonaticum* C. *Lei filiarum* SH. —

51, 10. *nata* O. *natus* ES. — 51, 12. *coloratus* O. *coloratis* ESH. — 52, 3. *Si* SHO. *Sin* E. — 53, 15. *et Leda* SHO. *ex Leda* EC. — 58, 9. *Cabiro* * O. *Caprio* ESHC. — 58, 10. *Cabiria* * O. *Sabazia* ESHC. — 59, 5. *Cyproque* O. *Tyroque* ESHC. — 69, 15. *sit* ECO. *sunt* Victor. SH. — 69, 16. *salutaris* ECO. *salutaria* Victor. SH. — 75, 9. *accidisset* (cf. 126, 15.) SHO. *cecidisset* EC. — 77, 3. *hi* SHO. *ii* E. — 83, 15. *Hiero* O. *Gelo* ESHC. — 84, 1. *Idem* HO. *Iam* ESC.

AD LIBROS DE DIVINATIONE.

Haec adnotatio indicat, ubi istius oratio editionis a priore mea anni 1827. *abhorreat, cum* (E.) *Ernestii*, (H.) *Hottingeri*, (R.) *Rathii*, (S.) *Schützii*, (C). *Creuzeri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (124.) Lib. I.

§. 2, Vs. 9. *observitaverunt* RCO. *observaverunt* E. — 2, 9. *quoque* cj. HSCO. *cuique* ER. — 3, 13. *impetriendis* cj. Manut. probante H. SCO. *impetrandis* EHR. — 12, 2. *extispicum* CO. *extis pecudum* EHR. *exta pecudum* S. — 12, 15. *non* HRCO. om. ES. — 14, 6. *ciet* CO. *canit* ERS. — 15, 7. *mira vis in ranunculis et* CO. *in rivis et ran.* ERS. — 16, 15. *utimur* HRCO. *utuntur* ES. — 16, 21. *est* HRCO. *esset* ES. — 18, 15. *petissens* SC. *petessens* O. *petessit* HR. *petisset* E. — 31, 14. *eum* HRSCO. *unum* E. — 46, 4. *ipsa* CO. *ipse Phalaris* EHS. *ipsa Ph.* R. — 48, 7. *si fecisset* Davis. HRSCO. *si id fec.* E. — 58, 4. *provinciae* secundum codd. et historiam O. *proconsul* EHRSC. — 60, 10. *tumefacta* RCO. *obstupefacta* EHS. — 72, 12. *Sisennae* SCO. *Sullae* EHR. — 79, 10. *Pasiteles* * CO. *Praxiteles* EHRS. — 79, 15. *tum* SO *quum* EHRC. — 80, 4. *aut* HRSCO. *ut* E. — 89, 11. *Testis* CO. *ut test.* EHRS. — 95, 8. *Namque* HRCO. *Nam* ES. — 98, 4. *quum* cj. Herel. SCO. *quod* EHR. — 103, 8. *vesperum* HRSCO. *vesperam* E. — 107, 11. *Romamne Remamne* CO. *Romam Remoramne* EHRS. — 116, 4. *Sunt* SCO. *Sunt enim* EHR. — 117, 6. *a te sec. libro* HSCO. *quae a te sec. libro est* ER. — 126, 5. *ut et* EHCO. *ut* Davis. RS. — 129, 10. *libere* * SCO. *liberi* EHR. — 131, 20. *eademque* HRSCO. *eadem quae* E.

Ad (125.) Lib. II.

§. 20, Vs. 10. *moneant* Davis. RSCO. *moveant* E. — 21, 5. *non pot.* CO. [*potuit*] HSN1. sine uncis ER. — 28, 10. *inimica* SCO. *inimici* EHR. — 29, 4. *vique divina* O. *Atqui divina* EHR. *Atqui* SC. — 34, 3. *Eiusdemmodi* RO. *Eiusmodi* EHS. *cuiusdam modi* C. — 37, 6. *et viet.* HRCO. *vel viet.* ES. — 39, 1. *Aequimaelium* CO. *Aequimelium* EHRS. — 51, 4. *deum* auctore H. SCO. *deus* Davis. EH. — 62, 3. *quum* RCO. om. EHS. — 79, 8. *Trocmorum* Sylburg. Gronov. Lallem. *Trogmorum* HRSCO. *Troginorum* E. — 83, 11. *ista* HRSCO. *illa* E. — 97, 3. *quadring. sept.* RCO. *quadr. et sept.* EHS. — 105, 5. *eventura* HRSCO. *ventura* E. — 106, 10. *significant* CO. *significent* EHRS. — 124, 1. [*fuerint*] O. sine uncis EHRSC. — 134, 14. *nasceretur* E. cj. HRC. *nosc.* S. — 135, 2. *consent. mag.* RC. *cons. sunt mag.* EHS. — 138, 5. *fingere* HRCO. *effing.* E. — 139, 6. *ullae* * cj. Davis. HSCO. *illae* ER. — 142, 12. *nonnullas — dicunt* CO. *nonnullae — dicuntur* ERS.

AD LIBRUM DE FATO.

Haec adnotatio indicat huius et superioris meae editionis discrimina cum (E.) *Ernestii,* (B.) *Bremii,* (R.) *Rathii,* (S.) *Schützii*, (C.) *Creuzeri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

§. 5, Vs. 14. *est* * Wolf. SCO. [*et*] N1. sine uncis EBR. — 12, 15. *esse mor.* CO. *mor.* EBRS. — 14, 2. *moriere* O. *morieris* EBRSC. — 14, 7. 17, 20. 20, 2. et 37, 4. *convertere* Davis. BRSCO. *converti* E. — 17, 13. *appareat* * CO. *apparent* EBRS. — 17, 20. *convertere* RCO. *converti* EBS. — 18, 6. *magis* * CO. *minus* EBRS. — 21, 4. *primum* BCO. *primum si* ERS. — 22, 12. *etiam* BRCO. *ut iam* ES. — 22, 13. *eam sine* [*eam*] OBC. *sine* ERS. — 23, 5. *Id* O. *Hinc* EBRSC. — 23, 10. *docerent* * CO. *doceret* EBRS. — 24, 4. *antecedente* O. *antecedenti* EBRSC. — 25, 2. *omnibus* CO. *omnes* EBRS. — 33, 6. *quanto* CO. *quo* EBR. *quando* S. — 33, 11. *eiusmodi* BRCO. *huiusm.* ES. — 33, 14. *pertinere dicuntur* CO. *pertinent* EBRS. — 35, 4. *accidisset* (cf. Cic. 2, 22. 47, 8. 111, 2.) O. *cecidisset* EBRSC. — 39, 9. *animorum* CO. *animos* EBRS. — 44, 3. [*non*] CO. *non* EBS. om. R. — 44, 8. *eam* RSCO. [*neque*] *eam* B. *neque eam* E. — 45, 6. *illud* BCO. *aliud* RS. — 45, 8. [*ita ut*] CO. *ita, ut* BRS. — 45, 9. *eas* CO. *illas* BRS.

AD LIBROS DE REPUBLICA.

Haec adnotatio indicat, ubi haec a priore editione mea anni 1827. *dissentiat, cum* (P.) *principe Angeli Maii,* (M.) *Moseri et Creuzeri,* (H.) *Heinrichii,* (St.) *Steinackeri,* (O.) *Orellii et* (F.) *Friderici Osanni editionibus collata.*

Ad (127.) Lib. I.

§. 14, Vs. 3. *frequenter* PHStOF. *frequentes* * M. — 18, 15. *atque* F. *aut* OM. *an* PHSt. — 19, 9. *pertinent* MStO. *pertineant* PH. — 40, 23. sqq. Augustini locum Mosero auctore apposui, ut similia similibus coagmentarentur, quamquam nec integra Ciceronis esse, nec immutata videbantur, aut ex aliis scriptionis deperditae emota sedibus. — 46, 4. *quid* Steinackero auctore scripsi in edd. 1. et 2. (cf. 54, 2. et 21.) *quod* ceteri. — 54, 4. *separatum* cod. 1. MHOF. *separatim* PSt. — 56, 6. *doctrina expoliti* M. Doctrina expolitorum consensus multo pluris, quam doctorum, nedum indoctorum. Quod sentiens Heinrichius verborum invertit ordinem. *docti indoctique* PSt. *expoliri* cum cod. addit O. *indocti doctique* H. — 60, 5. *vides* *, *si in* N2. *vide, si in* PHStN1. *vides in* OF. — 62, 9. [*v*]*ita me dicturum* N2. *venturum me* PMN1. *me dicturum* St. *ultra — me dict.* H. *ventura me dicturum* ed. Halens. a qua non alienus fuit Reisig. *multa me dicturum* F. in cod. 2. *ventura* aut *futura:* in cod. 1. *vita* — 64, 3. *dura* * MO. *dia* PHSt. *diu* F. — 67, 17. *inque* O. *Quin* PMHStF.

Ad (128.) Lib. II.

§. 44, Vs. 1. Nonii fragmentum in hac lacuna, de qua cf. M., reponendum videbatur, ipsis annorum numeris hanc fere sedem sibi deposcentibus. — 66, 4. *ut civ.* MHOF. *ut a civ.* PSt.

Ad (129.) Lib. III.

§. 8, Vs. 9. *Heia* PMHStOF. *Eia* N1. — 9, (No. 4.) 16. *cuius firma* OF. *cuius prudentia firma* PM. — 15, 5. *oculos* * MO. *os* PHStF. — 42, (Nr. 34.) 13. Nonii fragmentum h. l. posui auctore O. — 45, 13. *hic* [*Romae*] N2. *hic* MOF. *Romae* PSt. om. H. *hic Romae* N1. — 47, 2. *sed* * MO. *et* PHStF.

Ad (132.) Lib. VI.

§. 15, Vs. 4. *huc* MO. *hinc* PH. — 18, 6. *et acuta* OF. *qui acuta* PM. — 19, 7. *locis* O. *in locis* PMF. — 20, 11. *transversos* OF. *aversos* M. *adversos* P. — 21, 6. *duos* O. *duo sunt* MF. — 27, 9. *alia nasci potest* OF. haec om. PM. — 29, 7. *Namque* OF. *Nam* PM.

AD LIBROS DE LEGIBUS.

Haec adnotatio docet, quae sint huius et superioris editionis meae discrimina, cum (E.) *Ernestii,* (G.) *Görenzii,* (S.) *Schützii,* (C.) *Creuzeri Moserique et* (O.) *Orellii editionibus,* (M.) *Madvigiique Emendationibus in Ciceronis libros philosophicos collata.*

Ad (133.) Lib. I.

§. 3, Vs. 6. *certe,* GSO. *num* E. — 5, 2. *Quinte* EGO. *quaeque* SC. — 7, 5. *impudentiam* Victor. EOM. *imprudentiam* GS. cf. C. — 12, 5. *Siquidem* cf. M. [*Id*] *siquidem* O. sine uncis EGSC. — 13, 4. *Nam et a* GCO. *Nam a* ES. — 14, 16. *in cognitione est tenue,* O. cf. M. *incognitum est minusque* E. *in incognitum est minus, quam* GSC. — 23, 2. *eaque et* ceteri; *eaque est et* M. non necessario. — 24, 1. *hominis* O. cf. M. *omni* EGSC. — 24, 7. *cohaererent* GCO. *cohaerent* ES. — 24, 8. *anim.* CO. *anim. tamen* EGS. — 26, 7. *enudavit* Steph. EO. *enodavit* Victor. GSC. — 27, 4. *indicat* SCO. *indicat mores* E. — 31, 6. *etsi est* C. *etsi* ES. — 31, 7. *levitate (lenitate* S.) *enim et suav. delectans,* ESC. (vitiose: *est enim s. del.*) *lenitatis est enim s. del.* G. — 31, 12. *tum* GSCO. *quum* E. — 41, 9. *faciet, metietur* N2. *f.* [*et*] *m.* GSO. *facit et metitur* E. — 42, 3. *sint* N2. *sint in* ES. *sint* [*in*] O. — 42, 9. *indicta* EO. *vel indicta* GS. — 43, 8. *tolluntur* GSO. *tollentur* EC. — 44, 10. *easque* EO. *eas quas* Pearc. GSC. — 45, 14. *probabitur* CO. *probatur* EGS. — 46, 1. *Nos — iudicab.* C. et Görenzii lectionem N1. quamquam impugnatam a M. et O. retinui, haud dubie genuinam et commodam. — 46, 3. *aliter:* EO. *aliter quam* GC. — 47, 15. *cernunt* O. *cernimus* EGSC. —

48, 2. *oratio* CO. *ratio* EGS. — 48, 12. *benignusque* GCO. *benignusve* ES. — 50, 10. *vitium* — omisi verbum *vitare*, quod incl. CO. *vit. vitare* EGS. — 52, 7. *id quod* GCO. *quod* ES. — 52, 15. [*apiscendi*] C. sine uncis EGS. om. O. — 55, 10. *dixerant* O. *dixerunt* EGSC. — 55, 10. *itemque dedecus* GO. *itemque ded. quod* CS. *item dedecus quod* E. — 55, 20. *his* GCO. *iis* ES. — 56, 15. *sumus* GCO. *simus* ES. — 59, 11. *illustratis* GSCO. *illustratus* E. — 60, 11. *excogitari* CO. *cogitari* EGS.

Ad (134.) Lib. II.

§. 5, Vs. 13. *priusquam* GCO. *postquam* ES. — 5, 18. *qua populi Rom.* O. *qua reip.* EG. — 5, 24. *haec* O. cf. M. *et* E. uncis inclusa om. GSC. — 6, 6. *procreurit* GCO. *procreavit* ES. — 10, 14. *est autem simul* O. b c a E. b a c C. *est* om. GS. — 14, 14. *quamquam* GSO. *quum* EC. — 16, 2. *et a* GSCO. *ac* E. — 19, 19. *ita cadat* GSCO. *cadant* E. — 21, 12. *iudicesve* GSCO. *iudices duo* E. — 24, 2. *rog.* GSCO. *tu rogas* E. — 26, 17. *quum* CO. *qui* EGS. — 26, 18. *quaedam* O. *quadam* EGSC. — 27, 4. *Larium* GSCO. *Larum* E. — 28, 10. *omnia* GSCO. *quae omnia* E. — 35, 5. *nostri* CO. *vestri* EGS. — 39, 14. *quod* E. *quo* MO. *quos* GSC. — 41, 5. *incesto* Ascens. Victor. GSCO. *incestis* E. — 44, 2. *iam me* Lamb. GSCO. *iam* E. — 45, 20. *utendam* Davis. codd. C. cf. GO. *tuendam* ES. — 46, 4. *Vero* EGSCO. *Vera* codd. Oxon. ε ψ N1. — 55, 9. *ut neque* CO. *ut ne* GSN1. *quibus neque* E. — 56, 6. *quo haud procul a Fonti ara* * CO. *quod* [*procul*] *ad Fontis aras* G. sine uncis E. *procul* om. Davis. S. — 58, 19. *lamina* (non *LAMINA*) CO. [*Do*]*mina* N1. G. sine uncis E. om. S. — 62, 2. *memorentur — prosequatur* EO. *memorantor — prosequitor* GSC. — 62, 12. *iubemur* O. *iubentur* EGSC.

Ad (135.) Lib. III.

§. 6, Vs. 12. *pluria* GSCO. *plura* E. — 6, 17. *stlites* GSCO. *lites* E. — 9, 9. *consules magisterve — escunt* O. cf. M. [*consul is*] *est magister populi; reliqui magistratus ne sunto.* GSC. sine uncis E. — 9, 12. *possit* GCO. *possint* E. — 10, 3. *si* CO. *ni* E. om. G. — 11, 5. *actoris* SCO. *auctoris* E. — 11, 10. *simul* CO. [*semel*] E. om. GS. — 14, 2. *Diogene* cj. Turnebus CO. *Dione* EGS. — 19, 6. *quae est* SCO. *quae* EG. — 24, 4. *neglectus — servaverat* O. *vetitus — perculerat* E. *vetitus — straverat* GS. *nectus — fuerat* C. — 24, 13. *creentur* OM. *creantur* GSC. — 25, 4. *multis praecl. adduceretur* SCO. *vinclis praecl. adduc.* M. *mult. praecl. addiceretur* G. — 27, 6. *iis* O. *his* EGSC. — 27, 7. *populare* GSCO. *populare*[*m*] N1. sine uncis E. — 28, 10. *sed et* O. *et* EGSC. — 28, 11. *quaerit* CO. *quaerat* EGS. — 29, 9. *quisquam* codd. Lambin. et Davis. *umquam* EGS. utrumque mixtum sic est: *umquam quisquam* OC. — 33, 6. *lege* GC. *aut lege* ES. [*aut*] *lege* O. — 35, 6. *omni* E. *omnes* Victor. GSCON1. — 39, 6. *in eo sit ipso* EO. cf. M. [*in eo*] *sit ipsa* codd. Bruxell. Vienn. Dresd. 1. 2. Ox. ψ N1. *in eo* verba om. GSC. — 44, 4. *natis* * cj. GSCON1. *initis* E. — 44, 8. *ut sit* * *scitum et* GSCO. *scitum est* E. — 45, 2. *magno ingenio* * SCO. *magni ingenii* E. *magnus ingenio* G.

AD LIBROS DE OFFICIIS.

Haec adnotatio praestat discrimina editionis istius et superioris meae anni 1827. *cum* (E.) *Ernestii*, (G.) *Gernhardi*, (S.) *Schützii*, (B.) *Beieri et* (O.) *Orellii editionibus collata.*

Ad (136.) Lib. I.

§. 4, Vs. 9. *multa* GSBO. *et multa* E. — 5, 6. *pervertant* EO. *pervertunt* GSB. — 9, 5. *autem aut* E. *aut* GSB. — 9, 14. [*in*] sine uncis GSBO. om. E. — 11, 4. *sunt* GSBO. *sint* E. — 14, 14. *est* Heusing. GBO. *sit* ES. — 19, 7. *audimus* GSBO. *audivimus* E. — 22, 3. *partem parentes* GSB. includit O. om E. — 25, 11. *vitup. est* GSO. *vitup.* EB. — 27, 4. *cogitate* EO. *cogitata* GSB. — 28, 13. [*in*] O. sine uncis GB. om. E. — 29, 10. *contineretur* Heusing. GBO. *continetur* E. — 38, 7. *cont. si* GSBO. *cont. aliter si* E. — 44, 5. 73, 8. 90, 16. 91, 2. *iis* O. *his* EGSB. — 61, 4. *humanas* GBO. *humanasque* ES. — 61, 11. *fortiter* GSBO. *et fort.* E. — 62, 10. *vacat* GSBO. *vacet* E. — 63, 7. *et magn.* GSBO. *magn.* E. — 66, 11. *rerum* GSBO. *aliarum rerum* E. — 67, 8. *ab omni* GSBO. *omni* E. — 69, 4. *nimia* cod. reg. Lallem. O. [*animi*] G. sine uncis ES. om. B. — 71, 13. *et* GSBO. *tum* E. — 72, 8. *tranq.* GBO. *et tranq.* ES. — 75, 10. *vere ab se adiutum* E. *reapse adiuvit* GB. — 76, 5. *etiam* EO. *enim* GSB. — 78, 4. *laudi* ESO. *linguae* GB. Olivet. — 78, 8. *igitur* GBO. *ergo* ES. — 84, 18. *ponebat enim* EG. et inverso ordine SO. *hic ponebat* B. — 88, 14. *fatigat* (*fastigat* vitiose) Heusinger, GO. *castigat* E. — 90, 12. *sumus* GSBO. *simus* E. — 109, 2. *de insidiis* SBO. et sic scribendum; *ex insidiis* EG. — 129, 8. *vetere* GSBO. *veteri* E. — 133, 8. *sed et* EGS. *sed ut* cj. Heusing. B. (probat G.) — 137, 11. *ipsum* GSO. *ipso* EB. — 145, 7. *tibiis* Lambin. Pearce Victor. O. *in tib.* EGSB. — 150, 6. *omnium* Graev. GO. *omniumque* EBS. — 150, 7. *non artes* ESB. *non quorum artes* OG. — 150, 10. *proficiant* Heusinger. GSBO. *proficiunt* E. — 155, 13. *doctrina* Lamb. Heusing. BO. *a doctr.* EGS. — 157, 5. *cogitandique* EGO. *congregandique* SB. — 157, 9. *remota a* BO. *remota* GS. — 159, 9. *ne resp. quidem* O. *ne res quid. publ.* EGS. *nec resp.* B. — 160, 4. *sequetur* O. *sequitur* EGSB.

Ad (137.) Lib. II.

§. 5, Vs. 11. *eae* O. *hae* EGSB. — 9, 2. *pertinerent* BO. *pertinent* EGS. — 10, 6. 12, 7. 14, 14. 21, 11. 24, 5. 36, 15. 37, 10. 42, 10. 45, 3. 46, 2. 63, 6. 69, 16. *ii* O. *hi* EGSB. — 18, 14. *quantam* ESO. *quanta* GB. — 20, 12. *fortasse* BO. *fortassis* EGS. — 30, 3. *satis sit* GBO. *satis* ES. — 31, 11. *quum* GO. *tum* ESB. — 33, 8. *homines* GSBO. *omnes* E. — 36, 14. *contemn.* EGSO. *haud cont.* B. — 37, 1. *autem* O. *quadam* B. om. EGS. — 39, 8. *et nullis* O. *nullis* EGSB. — 41, 4. *initio* O. *inops* EGSB. — 42, 12. *quum* O. *tum* GB. — 42, 14. *verum* Heusinger. GBO. *sed* ES. — 46, 5. *cum piet. — tum in* (*tum* om. B.) GO. *tum piet. — tum in* ES. — 48, 18. *nihil* SBO. *nil* EG. — 49, 3. *desiderent* O. *desiderant* EGSB. — 50, 5. *Albucio* O. *propraetore Alb.* B. *pro M. Alb.* EG. *in T. Albucium* S. — 50, 8. *cui — tribuat* EO. *cur — tribuatur* GSB. — 54, 3. *constet* GS. *constat* EGB. — 60, 15. *et tamen* SBO. *tamen* G. *et tum* E. — 69, 20. *aut* BO. *et* EGS. — 70, 3. *putat* GSBO. *putet* E. — 70, 8. *aut si* O. *aut* EGSB. — 72, 9. *ne* GBO. *non* ES. — 77, 8. *etiam* GO. *et* EB. om. S. — 78, 1. *volunt* EO. *esse volunt* GSB. — 85, 3. *et* GSBO. *ut* E.

Ad (138.) Lib. III.

§. 3, Vs. 2. *vixerimus* O. *viximus* EGSB. — 8, 3. *illos* O. *eos* EGSB. — 15, 11. 16, 1. 28, 8. 12. 42, 4. 58, 14. 87, 11. 109, 5. *iis* O. *his* EGSB. — 15, 12. *sententia* GSO. *a sent.* EB. — 16, 6. *sapiens* BO. *sap. est* EGS. — 16, 8. *habiti* SBO. *habiti sunt* EG. — 17, 7. *illud* BO. *id* EGS. — 24, 6. *autem de alt.* O. *ergo de altero* N1. SB. *autem alteri* EG. — 26, 9. *sed multo* SBO. *sed et multo* EG. — 30, 11. *eiusmodi* EO. *huiusmodi* GSB. — 33, 6. *quid sit, quod* O. *quid* GSB. *quid quod* E. — 44, 6. *posset* O. *possit* EGSB. — 44, 8. et 10. *sint — sint* ESO. *sunt — sunt* GB. — 47, 3. *Pennus* * EGSO. *Fannius* B. — 54, 5. *mat. sint* GSBO. *mat.* E. — 54, 6. *haec* GSBO. *hoc* E. — 55, 15. *stult.* B. *est stult.* EGS. [*est*] *stult.* O. — 58, 9. [*dixit*] N2. om. GSBO. *dixit* E. — 59, 2. *pisc.* EO. *hic pisc.* GSB. — 59, 13. *inquit* BO. *inquit ille* EGS. — 61, 5. *et leg.* GBO. *etiam leg.* ES. — 61, 6. *circumscr.* BO. *et circ.* EGS. — 61, 14. *in simul.* (non *insimulatione*) GBO. *simul.* E. — 61, 16. *illicit.* SBO. *licit.* EG. — 64, 1. *sive et sim.* O. *sive sim.* EGSB. — 69, 7. *omnium inter omnes* O. *hominum inter homines* EGSB. — 73, 3. *putet* BO. *putat* EGS. — 73, 10. *scripserunt* GSBO. *scripserant* E. — 78, 4. *converrere* SO. *convertere* EGB. — 79, 11. *redacturum* EO. *daturum* GSB. — 82, 7. *in hom.* BO. *hom.* EGS. — 89, 12. *navig.* GBO. *si nav.* ES. — 90, 2. *iique* GB. *eique* O. *aeque* ES. — 92, 10. *sit* Victor. Lambin. *fuerit* EGSB. *esset* O. — 93, 1. *si qui sap.* O. *si quis sap.* E. *si sap.* GBS. — 94, 10. *filii* GO. [*filii sui*] B. sine uncis ES. — 95, 4. *eo* ESO. *in eo* GB. — 101, 13. *illa et* GBO. *illa* ES. — 102, 4. [*dicunt*] O. sine uncis EGS. om. B. — 107, 9. [*definitus*] O. sine uncis EGSB. — 109, 14. *Fur. S. Att.* GBO. *Fur. et S. Att.* ES. — 110, 14. *honestum; sed* BO. *honestum est; sed* EGS. — 113, 8. [*scribit*] G. sine uncis E. om. SBO. — 115, 10. *sint* EO. *sunt* Heusinger. GSB. — 118, 6. *perpetiendi* O. *perpetiendique* EGSB. — 120, 4. *videtur* GSBO. *videretur* E.

AD CATONEM MAIOREM.

Haec adnotatio huius et superioris editionis discrimina praestat, cum (E.) *Ernestii*, (S.) *Schützii*, (O.) *Orellii*, (G.) *Gernhardi et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

§. 3, Vs. 4. *parum enim* OM. *ne parum* ESG. — 7, 3. *vetere* OM. *veteri* ESG. — 10, 18. *ponebat enim rum.* E. b c a SOGM. *hic ponebat rum.* N1. — 11, 9. *Picentem* ESOM. *Picenum* G. — 16, 4. *foedusque* OM. *et foedus* ES. — 16, 7. [*viai*] sine uncis OM. om. ES. — 17, 6. *Non facit* SOGM. *Non faciat* E. — 18, 4. *sint* OM. *sunt* ESG. — 19, 4. *tertius* EOM. *quintus* SG. — 21, 12. *cui* OM. *quibus* ESG. — 23, 8. *an in* OM. *an non in* ESG. — 23, 8. et 56, 10. *his* OGM. *iis* ES. — 24, 6. *aliis* OM. *illis* ESG. — 24, 10. *prosient* OM. sic scribendum etiam Cic. 116, 31. *prosint* ESG. — 26, 18. *etiam* OM. *et* ESG. — 29, 10. *enim* OM. *etenim* ESG. — 36, 7. *exercit.* OG. *defat.* M. *defatigatione et exercit.* ES. — 42, 9. *VII*[*I*] N2. *octo* SG. *septem* EOM. — 46, 14. *Xen. est* OM. *Xen.* ESG. — 47, 10. *ego* O. *Ergo* ESGM. — 47, 11. *iucundius.* OGM. *iuc. quam frui.* ES. — 48, 7. *propter* OM. *prope* ESG. — 56, 22. *Conditiora* OGM. *tum cond.* ES. — 58, 2. *claram et pilam* OM. *clar. sibi pil.* ESG. — 65, 9. *fiunt* OM. *sunt* ESG. — 68, 1. *tum* SO. *quum* EG. om. M. — 70, 3. *veniendum.* N1. *ven. est.* OM. *vivendum.* ES. — 78, 23. *Platonis fere* OM. *Plato noster* ESG. — 84, 19. *quo* OGM. *quod* ES.

AD LAELIUM.

Haec adnotatio monstrat, quibus locis haec a priore editione mea anni 1827. *discrepet, cum* (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (O.) *Orellii,* (B.) *Beieri,* (G.) *Gernhardi,* (K.) *Klotzii et* (M.) *Madvigii editionibus collata.*

§. 6, Vs. 15. *in Graecia* OB. *in tota Graec.* ESG. *in reliqua Gr.* K. ba M. — 10, 4. *ut conf.* OBKM. *et ut conf.* ESG. — 12, 9. *populo Rom.* OBKM. *a populi Rom.* ESG. — 12, 11. *deos* OGKM. om. ESB. — 13, 9. *tunc* OBKM. *tum* ESG. — 13, 12. *in plerisque* SOBKM. *plerique* EG. — 13, 12. [*dicebat*] sine uncis ESG. om. OBKM. — 18, 14. *concedant* OBKM. *concedantque* ESG. — 19, 3. *cis* OBKM. *illis* ESG. — 19, 7. *sequantur* ESOBK. *sequuntur* GM. — 20, 9. *nihil* [*quidquam*] sine uncis ES. *nihil* M. *quidquam* OGK. — 20, 13. *extremum* KM. *extr. est* ESG. *extr.* [*est*] O. — 22, 2. *qui* OBGKM. *cui* ES. — 22, 3. *quae* OBGKM. *qui* ES. — 22, 3. *nón in amici mútua* (conq.) *benevoléntia.* Beierus haec verba pro parte tetrametri habet. — 23, 5. *enim* OBKM. *etiam* ESG. — 23, 7. *imbecilli* OBKM. *imbecilles* ESG. — 24, 11. *uter* OBK. *uter eorum* ESGM. — 28, 9. *decert. est* OKM. *decert.* ESBG. — 32, 14. *fit* EOBKM. *sit* SG. — 34, 7. *nullam in am.* O. *nullam am.* ESGKM. *null.* [*am.*] B. — 38, 6. *quos* OBKM. *aut quos* ESG. — 39, 3. *colleg.* OBKM. *et colleg.* ESG. — 39, 14. *tunc* OGKM. *tum* ESB. — 41, 4. *in P. Scipione* OBKM. *in P. Scipionem* ESG. — 43, 3. [*sibi*] O. sine uncis ESG. om. BKM. — 45, 3. *argutius* EK. *suis argutiis* SOBG. *argutiis* M. — 50, 13. *immunis* SOBGKM. *immanis* E. — 53, 2. *metuat — putet* OBKM. *metuit — putat* ESG. — 53, 6. *tum* [*exs.*] O. sine uncis GK. *exsulantem* ESM. *tum* B. — 54, 8. *fere* OBKM. *illi fere* ESG. — 58, 5. *Divitior* OKM. *Ditior* ESBG. — 59, 10. *edixero* OBGKM. *dixero* ES. — 62, 4. *capr. — dicere posse* OBKM. *ut capr. — dicere posset* EG. — 62, 5. *non posse dicere* OBKM. *non posset dicere* EG. — 78, 12. *incipiant* BGKM. *incipiamus* ES. — 80, 7. *transferetur* OBKM. *-ratur* ESG. — 82, 4. et 101, 15. *cis* OBK. *iis* ESGM. — 84, 4. *ut et, quum* OBKM. *ut, quum* ESG. — 85, 6. *vetere* OKM. *veteri* ESBG. — 86, 17. *nullam* OBGKM. *nullam sentiunt* ES. — 89, 11. *deinde ut* SOBKM. *deinde* EG. — 90, 6. *absurdum* OBKM. *absurd. est* ESG. — 96, 2. *illi* OBKM. *illa* ES. — 96, 15. *Ita* OBGK. *Itaque* ESM. — 99, 8. *agnoscitur* ESOKM. *cognoscitur* GB. — 99, 15. *emunxeris* * OBKM. [*luseris*] sine uncis E. *unxeris* SG.

AD PARADOXA.

Haec adnotatio docet, ubi haec a priore editione anni 1827. *discrepet, cum* (E.) *Ernestii,* (S.) *Schützii,* (G.) *Gernhardi,* (O.) *Orellii editionibus collata.*

§. 6, Vs. 8. *viderem* GO. *viderentur* ES. — 6, 9. *circumfluentes* GO. *circumfluentibus* ES. — 10, 7. *auri et* GO. om. ES. — 11, 3. [*eam*] O. sine uncis ESG. — 11, 4. *escendit* ESO. *adscendit* G. — 11, 7. *hirnulas* O. *urnulas* ESG. — 12, 17. *cogitasse* O. *cog. putamus* ESG — 12, 19. *esset* O. *esse* ES. [*esse*] G. — 12, 19. *videntur* O. *videretur* ESG. — 16, 8. *sec. rebus — adv.* GO. *sec. in reb. — in adv.* ES. — 20, 7. *inscientia* ES. *inscitia* GO. — 21, 8. [*idem*] — [*eum*] O. sine uncis ES. [*idem*] — *eum* G. — 23, 4. *hercule* O. *hercle* ESG. — 24, 10 *adiuncta est* O. *adi. sit* ESG. — 25, 2. *id fit* O. *adsit* ESG. — 26, 4. *quae* O. *qui* ESG. — 31, 5. *Num appellatur inimicus* E. *Non appellatur sicarius* S. *Exsul non appelletur is* O. *Non expelletur is* G. — 33, 11. *ego* O. om. ESG. — 34, 9. *referuntur* O. *feruntur* ESG. — 36, 13. *inquit* O. *inquiunt* ESG. — 37, 5. *inquit* O. *inquis* ESG. — 37, 9. [*et*] GO. sine uncis ES. — 39, 7. *munerat*[*ur*] N2. sine uncis ES. *munerat* GO. — 47, 1. *Etenim — copia est* GO. *Est enim — copia* ES. — 48, 11. *divitissimus* GO. *ditissimus* ES. — 52, 3. *cont. sunt* ES O. *cont.* G. — 52, 6. *possessiones* GO. om. ES.

AD FRAGMENTA CETERASQUE ALIORUM ETIAM SCRIPTIONES.

Fragmenta librorum Tullianorum cum singulis vocibus deperditorumque operum titulis anno iam MDCCCXXVII. a me studiose ordinata, emendata et aucta, postea et Henrici Meyeri et Io. Casp. Orellii aliorumque studiis recognita et locupletata, iterum a me perlustrata et novis accessionibus ornata sunt, libris autem magnam partem integris et sua cuique fragmenta adiecta et libri de Republica adiuncti. Quae sint utriusque editionis meae discrimina, haec deinceps Adnotatio breviter explicat, nominatis diversae scripturae auctoribus. Siglae (E.) *Ernestium,* (S.) *Schützium,* (O.) *Orellium aliaeque alios suo quaeque loco memoratos significant.*

Ad (164.) orationem pro Scauro.

§. 51, Vs. 2. *hos* (non *illos*) Pompeius debuit scribere.

Ad (166.) orationem pro Tullio.

(Haec adnotatio utriusque editionis meae discrimina indicat, etiam cum (B.) *Beieri et* (K.) *Klotzii editionibus collata.)*

§. 1, Vs. 2. *infitiaturos* OK. *numquam dicturos* B. — 5, 5. *P. Fabii* et sic deinceps etiam O. *Q. Fabii* K. — 8, 12. *omnes* P. Beier. KO. *homines* Cod. Ambros. 1. Mai. — 12, 2. *daretur* Mai. P. *daret* K. — 14, 1. *Thurino* Mai. PBO. *Thyrino* K. — 16, 1. *Popiliana* Ambros. O. cf. Heinrich. *Popul.* cett. — 38, 9. *addidisset* * K. *addiderit* O. *addi debet* N1.

Ad (167.) orationis pro Vareno Fragmentum.

§. 5, Vs. 3. *Pompulenum* O. cf. Spalding ad Quinctil. V. 13, 28. *Populenum* N1.

Ad fragmenta epistolarum.

(210.) Lib. I. Fragm. 3, Vs. 1. *quae* E. *quam* O. Non. ed. Merc. — Lib. III. 2, 2. *volunt* O. *velint* E.

(212.) Lib. I. Fragm. 3, Vs. 1. *domumque* O. *domum* E. — I. 12, 1. *Qui si nihil — adderes* O. *Quasi si me — arcesseres* E. — II. 5, 1. *De statua nescio cuius Clodii, quam* O. *Adest Albae nescio quis Claudius, quem* EN1. — II. 5, 2. *Anconae c. h. deiectam esse* O. *Ancone cum eo deiectus est* EN1. — II. 7, 2. [*vehementer*] N2. sine uncis E. om. O. — II. 9, 2. *in his autem* O. *quin* E. — II. 10, 1. *Athiqui* Merc. om. E. — III. 1, 1. *eam pausam* O. *eum palam* E.

(217.) Vs. 1. *defendes meum* O. *defendas velim* E.

(219.) Vs. 3. *dict*[*eri*]*a* sine uncis E. *dicta* ed. Vulp. O.

(222.) Vs. 2. *Plotium* Lamb. Oudend. Baumgarten-Cr.

Ad (226.) Acad. Lib. II.

Fragm. 4. *cuius et nascentis et sen. al.* O. *cur eius nasc. al.* E.

Ad (236.) Xenophontis Oeconomica.

(Priore editione XXI fragmenta, hac XXIV continentur, quorum tria 17. 23. *et* 24. *Orellio accepta referenda sunt.)*

Fragm. 4, Vs. 32. *eam* om. ES. — 4, 43. *valebat* * cj. Schneider. O. *volebat* ES. — 10, 5. *bella* * supplevit Schneider. [ ] O. — 10, 20. *ea ponerent* O. *exponerent* E. — 19, 1. [*Qui*] inclusit O. — 20, 8. [*con*]*cessationibus* sine uncis O. *cessationibus* ES.

Ad (237.) Protagoram.

Fragm. 2, Vs. 2. *voluptatis* * ESO. *voluntatis* Putsch. et Krehl. — 3, 3. *huiuscemodi* Krehl. O. *huiusmodi* ES.

Ad (238.) Timaeum.

Cap. II, Vs. 4. *alterum quod* (*quod* dele) *opinioni sensus rat. exp. affert* O. *alterum affert opinionem per sensus rat. expers* E. — II, 12. *eam* Crat. O. *illam* E. — II, 15. *quo* O. *quovis* E. — II, 22. *opinione* E. *opinatione* O. — II, 41. *inquisitione* O. *conquis.* E. — III, 1. *Omni orationi* O. *In omni oratione* E. — III, 2. *explicat* * O. Victor. *explicandum* E. — III, 4. *qualis* O. Victor. *qual. sit* E. — III, 10. *avemus, omnino* (*πάντῃ*) O. *habemus, animo* E. — III, 16. *ne quid* Crat. Victor. O. *nil* E. — IV, 9. *universo* Creuzeri cod. O. *diverso* E. — IV, 16. *ei* Lamb. Schütz. O. om. cett. — IV, 19. *diximus* Lamb. O. *dixerimus* E. — IV, 19. *plures* Lamb. *sint plures an* E. — V, 3. *ut ei* Gesn. *uti* E. — V, 7. *fit* Crat. al. *sit* E. — V, 24. *constrictum comparatione* O. *constructum proportione* E. — V, 32. et 35. *posset* Lamb. O. *possit* E. — V, 35. *attingere* Creuzer. Victor. O. *affligere* E. — V, 41. *absolveret* Crat. Victor. O. *absolveretur* E. — VI, 5. *globosum* * O. *globosus* E. — VI, 9. *incisum* O. *inclusum* E. — VI, 11. *simillimas — quod* O. *simillimae — quoad* E. — VI, 26. *ingressum* O. *ingressus* E. — VI, 28. *esset* O. *sit* E. — VI, 29. *cieret* Victor. O. *cohiberet* E. — VII, 4. *ea* om. E. — VII, 12. *vi* Lambin. O. *vel* E. — VII, 36. *relicto* om. E. — VIII, 2. *voluntate* O. *divinitate* E. — VIII, 9. *adspectabile* cj. Stephan. Lamb. O. *spectabile* E. — VIII, 11. *unus — concent.* Crat. O. *animus — content.* E. — VIII, 17. *compactus* Lambin. O. *compacta* E. — VIII, 19. *se* O. (κινουμένης διὰ πάσης ἑαυτῆς) *quam* E. — VIII, 27. *eam* * cj. Manut. O. *eamdem* E. — IX, 11. *concursione* O. *concursatione* Stephan. *conversione* E. — IX, 20. [*tum*] om. Manut. Lambin. O. — IX, 24. et 25. *quae* * cj. Ast. *que* cett. — IX, 25. *motu* O. *motu vero* E. — IX, 28. *Omnes — orbes* O. *Omnis — orbis* E. — IX, 28. *helicis — vertebat* O. *facilitatis — vertebatur* E. — IX, 37. *ab eius* O. *ab eo* E. — IX, 44. *nomine* Lamb. O. *nomen* E. — X, 14. *comitemque* Lamb. O. *comiteque* E. — X, 16. *omne* om. E. — X, 28. *erratione* * cj. Stephan. O. *ratione* cett. — X, 32. *Flexiones* E. *Lusiones* (χορείας) cj. Stephan. O. — XI, 25. *sunt indissolubilia* O. ex Augustin. *non sunt dissoluta* E. — XI, 38. *ex* om. E. — XI, 39. *deorum vit. possint* O. *quod deor. vit. possit* E. — XI, 46. *satusque tradetur* cj. Stephan. O. *statusq. traditur* E.

— XII, 6. *ab iis* O. *a Diis* E. — XII, 7. *omni* Crat. O. *omnino* E. — XII, 18. *animos corporibus* * Lambin. O. *animis corpora* E. — XII, 20. *principio* om. E. Schütz. — XII, 22. *excitatum coniunctumque* O. *excitato coniunctoque* E. — XIII, 3. *terram — lunam* O. *terra — luna* E. — XIII, 10. *consequentia* O. *seq.* E. — XIII, 20. *animae* O. *aëris* E.

Ad (239.) Hortensium.

(Haec fragmenta etiam cum Frid. Schneideri exemplo collata sunt.)

Fragm. 4, Vs. 2. *fuisset* Mai. O. *fuisse* N1. — 8, 1. *delectatus* Patric. Mai. *-tur* N1. — 10, 3. *delicatissimum* N. *deliciosissimum* O. — 10, 6. *et amicis* O. *am.* N1. — 12, 1. *migraverimus* N. *emigr.* Augustin. O. — 15, 1. et 2. *aut — contigit.* Haec recepi ex ed. O. — 18, 1. *nihilo ipsum* O. haec om. N1. — 19, 1. *celeras q. res* O. *ceteris q. in rebus* N1. — 20, 1. *his* O. *huic* N1. — 21, 15. *rationes* O. ex Augustin. *rationem* N1. — 22. Orellio debetur. — 24, 3. *id est in phil. viv.* O. haec om. N1. — 24, 5. *quo* O. *quod* N1. — 29, 1. *haec istis* Cod. Gothofr. Merc. O. *hoc isti* N1. — 33, 1. *Imbecillis* N1. *Imbecillus* Non. O. — 46, 2. *explanandis* N1. *explicandis* O. — 53, 2. *DCCCCLIV* Fuld. cf. Dronke Dial. de Orr. O. *DLIV* N1. — 77, 1. *aggredere* N1. *egr.* Non. Gothofr. Merc. — 78, 2. *tollat* N1. *tollere* O. — 88, 1. *enim* om. O. — 88, 2. *ex tenui* N1. *tenui* O. — 89, 1. *iidem* N1. *illum* O.

Ad (240.) librum de Consolatione.

Fragm. 4, Vs. 16. *omnia* O. *omniaque* E. — 5, 3. *delubra* O. *templa* E. — 7, 2. *semper* om. E. — 7, 5. *caruerit* O. *caruit* E. — 7, 7. *et* O. *en* E.

Ad (242.) librum II. de Gloria.

Fragm. 3, Vs. 1. *aeream leaenam* Spengel. O. *gloria leaena* E.

Ad (261.) Arati Phaenomena.

Vs. 39. *usque Hac fidunt* O. *illa Confidunt* N1. — 60. *caput et* Grot. O. *que caput* N1. — 61. *cauda* Grot. O. *caudam* N1. — 63. *sero* * O. *subito* N1. — 87. *torto* O. *toto* N1. — 92. *Ac* O. *Vel* N1. — 124. *migrarat* O. *migravit* N1. — 136. *vinctum* O. *victum* N1. cf. Cic. 122, 63. — 161. *sidus* N2. *stellas* N1. — 166. *Helicae* (non *Helicoe*) cf. Cic. 122, 43. — 186. *ipsum* O. *ipse* N1. — 191. *saevi* O. *saeva* N1. — 235. *Nam* * O. *Iam* N1. — 242. *namque est* O. *nam non* N1. — 252. *quaesere* Grot. Victor. O. *quaerere* N1. — 254. *natum s. Iove Persea vises* Morell. Grot. O. *vatum s. natus I. Perseus,* N1. — 259. *elapsu'* cj. Grot. O. *lapsu'* N1. — 278. *In cunis* Lambin. Buhle O. *Infirmis* N1. — 279. *Haec* vid. Priscian. VI. p. 685. P. Tom. I. p. 233. ed. Krehl. O. *Quae* N1. — 314. *tum nimis* cj. Lambin. O. *quum minus* N1. — 316. *praecipitante* Grot. O. *praecipiti ante* N1. — 317. *emergens ostendit S. alto* O. *ostendens emergit* N1. — 324. *umbras* O. *undas* N1. — 329. *pinnis* O. *pennis* N1. — 336. *late* * Grot. Morell. O. *laeta* N1. — 346. *haud ita* O. *abdita* N1. — 388. *pectore* Heins. O. *corpore* N1. cf. 714. — 397. *Haec* O. *Hic* N1. — 398. *spina evalida* O. *spinae valida* N1. — 401. *Atque* Grot. Buhle O. *Ante* N1. — 452. *clarum* O. *clare* N1. — 453. *Hunc* O. *Haec* N1. — 454. *subiungere* O. *coni.* N1. — 470. *orbem* O. *orbes* N1. — 480. *edemus* O. *edamus* N1. — 512. *iste* O. *ipso* etc. N1. — 521. *Caeruleamque ferae* O. *Caeruleaeque feram* N1. — 528. *flexus* Grot. O. *flexu* N1. — 531. *Hosce* Grot. Buhle O. *Hisce* N1. — 555. *supera* O. *supra* N1. cf. 581. 585. 595. 600. 642. — 558. *At* O. *Ac* N1. — 579. *vertenti — cursu* Grot. Buhle Schambach O. *vertentia — cursus* N1. — 581. *mortalibu' cedit* O. *mortalibus edit* N1. — 585. *relictum* O. *relictum est* N1. — 586. *est et sign.* Grot. O. *et sign. ex* N1. — 595. *se totum* O. *se toto* N1. — 675. *Bacchica* Lambin. O. *Brachia* N1. — 677. *ornare* Mss. O. *coenare* N1. — 714. *emergit* Grot. O. *et mergit* N1. — 718. sq. *Crus — Argo* O. haec leguntur post 725. N1.

Ad (266.) Marium.

Fragm. 3. *fluctifrago* * conieci, cf. Lucret. I, 386. *fluctigero* in libris Mss. *fluctiseco* O. de Hermanni cj. quae vox nusquam alias legitur.

Ad (268.) librum II. de suo consulatu.

Vs. 7. *quae* O. *qua* E. — 22. *petessens* O. *petisset* E. — 23. *percussus* O. *perculsus* E. — 27. *vitai* E. *vitalia* O. — 49. *ab* om. E. — 52. *urbemque* O. *urbesque* E. — 79. *noctu* O. (qui *nocturna* cj.) *noctis* cett. quod a sensu plus commendationis nec minus excusationis ab arsi habet, quam ab hiatu illud *noctu*.

Ad (280.) Salustii Declamationem.

(Discrimina utriusque editionis meae, cum (H.) Herzogii Specimine a. 1833. collata.)

§. 1, Vs. 4. *respondeo* H. *respondebo* N1. — 1, 9. *ipsum* H *ipse* N1. — 2, 3. *alicui* H. *alteri* N1. — 2, 3. *Aut* H. *An* N1. — 2, 12. *res sit populi Rom.* H. *sit respl.* N1. — 2, 14. *clarissimi* H. *consularis* N1. — 4, 10. *movetur* H. *commovetur* N1. — 6, 4. *quidlibet* H. *quodlibet* N1. — 7, 18. *habens* O. *habes* N1.

Ad (281.) Responsionem.

(Discrimina utriusque editionis meae, cum (H.) Herzogii Obss. Part. VI. (Progr. Gerae 1834.) collata.)

§. 4, Vs. 3. [*hi*] om. H. — 4, 8. [*sunt*] sine uncis H. — 6, 14. [*et*] sine uncis H. — 7, 9. *in aetatem* H. — 7, 10. [*abes*] om. H. — 8, 5. scribe: *obiicere, — patrocinio?* — 10, 4. *esse*[*m*] N2. *essem* H. — 11, 7. *metuerunt* N1. 2. *nutriverunt* H. — 11, 8. *Multa* N1. 2. *Multi* H. — 12, 5. [*enim*] sine uncis H. — 12, 6. *reprehenderetur* N. *reprehenditur* H. — 14, 2. *in hon.* N. *inhon.* H. — 14, 4. *cui*[*quam*] N. *cui* H. — 14, 11. *iudicum* N. *iudicis* H. — 15, 5. *familia*[*rum*] sine uncis H. immo *familias* scriptum oportebat.

Ad (283.) Consolationem.

(Discrimina utriusque editionis meae, cum (E.) Ernestii et (S.) Sigonii recensione collata.)

§. 11, Vs. 6. *possunt* S. *possint* E. — 20, 4. *num* E. *non* S. — 30, 1. *indicavit* S. *iud.* E. — 31, 4. *e prop.* S. *a prop.* E. — 59, 7. *millibus* E. *militibus* S. — 61, 5. *quem* S. *quae* E. — 67, 3. *Theagenes* E. *Theogenes* S. — 75, 9. *aemulari* E. *aemulare* S. — 85, 19. *tam diu* S. *tam* E. — 89, 1. *Traheaspas* E. *Praexaspes* S. fortasse *Prexaspes*? (Πρηξάσπης) cf. Herodot. 3, 34. — 97, 16. *persequitur* E. *proseq.* S. — 98, 5. *aequiss. et fort.* E. *nequissimo* S. — 98, 6. *dedicabit* E. *dicabat* S. — 99, 4. *: ac* S. *. Ac* E. — 104, 18. *iis aliquo* E. *iis dii aliquo* S. — 107, 4. *intuentem nec ing. voluisse nec* E. *ing. noluisse* S. — 120, 3. *bonos* om. S. — 121, 5. *iuverint* N2. *iuvarint* ES. — 124, 6. *qui nihil* S. *nihil* E. — 136, 6. *nomine* E. *nomine ipso* S. — 177, 8. *acciderel* S. *acciderit* E. — 182, 6. *quidquam* E. *quidpiam* S. — 184, 8. *Nempe* E. *Num* S. — 184, 16. *ne* E. *nec* S. — 186, 12. *elab.* * N2. *laboraverunt* ES. — 189, 4. *enituit* S. *nituit* E. — 196, 9. *Quam* S. *Nam* E. — 211, 4. *impudentiae* S. *imprudentiae* E. — 214, 7. *meritae* correxi; *meritam* ES.

Ad (285.) librum de Petitione consulatus.

§. 2, Vs. 3. *hoc* om. O. — 5, 4. *videamur* O. *videmur* Hummel. om. ES. — 8, 2. *novo* ES. *naro* Puteanus O. — 10, 5. [*in uno*] *instanti* sine uncis O. *stanti* Lamb. E. — 10, 10. *facinorum* O. *facinoris* cett. — 13, 7. *homini* O. *viro* ES. — 13, 12. *nisi si* O. *nisi* E. — 16, 11. *iustiore* O. *honestiore* E. — 18, 8. *habere* cod. Turnebi O. *ut habeant* E. — 18, 11. *opera elaborarunt* cod. Turnebi O. *opere laborarunt* E. — 18, 13. *poteris* om. E. — 19, 5. *Orchivii* O. (cf. Cic. 28, 34. et 35.) *Orcinini* E. — 20, 2. *ex* om. E. — 21, 4. *vel vol.* S. Hummel. *ac vol.* O. — 22, 4. *suorum* om. cod. Erf. [ ] O. — 28, 8. *nequam* om. ES. — 28, 10. [*septus*] om. ES. codd. 2. Lamb. et Pal. sine uncis O. — 29, 7. *summa cura* O. codd. Erfurt. Ox. *sumere. Cura* E. — 31, 3. *eos* O. *eosque* E. — 31, 7. *habenda* O. *abunde* E. — 32, 2. *sed non sequitur* O. *si non consequatur* ES. *sed ut consequatur* Hummel. — 32, 8. *vicinitatis* Turn. SO. *civitatis* E. Hummel. — 33, 3. et 4. *cognosci — appeti* O. *cognoscendi sunt — adipiscendi* S. Hummel. — 37, 2. *curato* Erfurt. O. *cura* E. — 38, 8. *remunerentur* O. *remunerent* E. — 40, 4. [*unum ex iis*] om. cod. Erfurt. *ex iis* om. cod. Pal. — 40, 12. *tuo — studio* O. *tua — studia* [*futura*] N1. Si vel scribas *futuro*, ineptum est. — 40, 12. *delinita* om. O. — 40, 15. *inserrito ratione* cod. Turn. O. *inservito oratione* E. — 42, 9. *Etenim* Lamb. O. *Tunc enim* E. — 42, 10. *tum* om. E. — 43, 2. *verbum* O. *verbumque* E. — 43, 3. *discedere* O. e codd. *deesse* E. — 43, 7. *quoad* O. *quod* E. — 43, 7. [*non*] om. ES. — 44, 10. *significat* O. *significant* cett. — 44, 12. *quod* O. *quae* E. — 45, 5. [*promittas aut ingenue*] om. O. — 45, 12. [*id*] om. Putean. O. — 46, 12. *hominum* om. ceteri praeter O. et cod. Erfurt. — 47, 6. *caussa, cur* O. Crat. cod. Erfurt. *ut* E. — 48, 4. *utuntur* Erfurt. O. *utantur* ES. — 48, 7. *iis, qui negent* O. codd. *ei, qui neget* cett. — 49, 5. *inest aliquid* O. *enim inest aliquid ductum* ES. — 50, 1. *enim* om. ES. — 50, 3. *rum. concel.* Erfurt. O. *cel. rum.* ES. — 51, 2. *adeptus* O. *quae adept.* E. — 51, 5. *splendidorum* * O. *splendorem* E. *splendorum* cod. Erfurt. — 51, 5. *hom. voluntates* O. *omnium voluntatesque* E. Hummel. — 52, 2. *pop.* O. *pop. sit* ES. — 52, 4. *qua* O. *quae* E. — 53, 2. *commentutionibus* O. *commonitionibus* E. — 55, 12. *pertimescent* O. *pertimescant* ES. — 57, 5. *iudicium* O. *iudicia* ES. — 58, 4. *tametsi* O. Erfurt. *tamenetsi* cett. — 58. 5. *petant* O. *petent* E.

Ad (286.) Q. Ciceronis versus.

Vs. 2. *diique* E. *dieque* O.

INDICES

AD CICERONIS OPERA.

INDEX SCRIPTORUM CICERONIANORUM.

Tituli numerus librum suo quemque ordine designat. In indicibus II. et III. numerus primus librum, secundus etc. cum puncto caput, epistolam, fragmenti particulam aut versum, tertius praemisso commate §. indicat. Tomi sign. cd. min.

A., Opera magnam partem aut omnino integra.

Tom. I.

1. Auctoris ad Herennium lib. I.
2. ,, ,, ,, ,, II.
3. ,, ,, ,, ,, III.
4. ,, ,, ,, ,, IV.
5. Cic. de Inventione ,, I.
6. ,, ,, ,, ,, II.

Tom. II.

7. Cic. de Oratore lib. I.
8. ,, ,, ,, ,, II.
9. ,, ,, ,, ,, III.
10. ,, Brutus.
11. ,, Orator.
12. ,, Topica.
13. ,, Partitiones Oratoriae.
14. ,, de Optimo genere oratorum.

Tom. III.

15. Cic. Oratio pro Quintio.
16. ,, ,, ,, Roscio Amerino.
17. ,, ,, ,, ,, Comoedo.
18. ,, Divinatio in Caecilium.
19. ,, Actio I. in Verrem.
20. ,, Actionis II. ,, ,, lib. I.
21. ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
22. ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.
23. ,, ,, ,, ,, ,, ,, IV.
24. ,, ,, ,, ,, ,, ,, V.

Tom. IV.

25. Cic. Oratio pro Fonteio.
26. ,, ,, ,, Caecina.
27. ,, ,, ,, Lege Manilia.
28. ,, ,, ,, Cluentio.
29. ,, ,, I. contra Rullum in senatu.
30. ,, ,, II. ,, ,, ad populum.
31. ,, ,, III. ,, ,, ,, ,,
32. ,, ,, pro Rabirio, perduellionis reo.
33. ,, ,, I. in Catilinam in senatu.
34. ,, ,, II. ,, ,, ad Quirites.
35. ,, ,, III. ,, ,, ,, ,,
36. ,, ,, IV. ,, ,, in senatu.
37. ,, ,, pro Murena.
38. ,, ,, ,, Sulla.
39. ,, ,, ,, Archia.
40. ,, ,, ,, L. Valerio Flacco.
41. ,, ,, post reditum in senatu.
42. Cic. Oratio post reditum ad Quirites.
43. ,, ,, pro Domo sua ad pontifices.
44. ,, ,, de Haruspicum responsis.

Tom. V.

45. Cic. Oratio pro Sestio.
46. ,, ,, in Vatinium.
47. Cic. Oratio pro Caelio.
48. ,, ,, de Provinciis consularibus.
49. ,, ,, pro Cornelio Balbo.
50. ,, ,, in Pisonem.
51. ,, ,, pro Plancio.
52. ,, ,, ,, C. Rabirio Postumo.
53. ,, ,, ,, Milone.
54. ,, ,, ,, Marcello.
55. ,, ,, ,, Ligario.
56. ,, ,, ,, Rege Deiotaro.
57. ,, ,, Philippica I.
58. ,, ,, ,, II.
59. ,, ,, ,, III.
60. ,, ,, ,, IV.
61. ,, ,, ,, V.
62. ,, ,, ,, VI.
63. ,, ,, ,, VII.
64. ,, ,, ,, VIII.
65. ,, ,, ,, IX.
66. ,, ,, ,, X.
67. ,, ,, ,, XI.
68. ,, ,, ,, XII.
69. ,, ,, ,, XIII.
70. ,, ,, ,, XIV.

Tom. VI.

71. Cic. Epistolarum ad Div. lib. I.
72. ,, ,, ,, ,, ,, II.
73. ,, ,, ,, ,, ,, III.
74. ,, ,, ,, ,, ,, IV.
75. ,, ,, ,, ,, ,, V.
76. ,, ,, ,, ,, ,, VI.
77. ,, ,, ,, ,, ,, VII.
78. ,, ,, ,, ,, ,, VIII.
79. ,, ,, ,, ,, ,, IX.
80. ,, ,, ,, ,, ,, X.
81. ,, ,, ,, ,, ,, XI.
82. ,, ,, ,, ,, ,, XII.
83. ,, ,, ,, ,, ,, XIII.
84. ,, ,, ,, ,, ,, XIV.
85. ,, ,, ,, ,, ,, XV.
86. ,, ,, ,, ,, ,, XVI.
87. ,, ,, ,, Q. fratrem lib. I.
88. ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
89. ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.

Tom. VII.

90. Cic. Epistolarum ad Atticum lib. I.
91. ,, ,, ,, ,, ,, II.
92. ,, ,, ,, ,, ,, III.
93. ,, ,, ,, ,, ,, IV.
94. ,, ,, ,, ,, ,, V.
95. ,, ,, ,, ,, ,, VI.
96. ,, ,, ,, ,, ,, VII.
97. ,, ,, ,, ,, ,, VIII.
98. ,, ,, ,, ,, ,, IX.
99. ,, ,, ,, ,, ,, X.
100. ,, ,, ,, ,, ,, XI.
101. ,, ,, ,, ,, ,, XII.
102. ,, ,, ,, ,, ,, XIII.
103. ,, ,, ,, ,, ,, XIV.
104. ,, ,, ,, ,, ,, XV.
105. ,, ,, ,, ,, ,, XVI.
106. ,, ,, ,, Brutum ,, I.
107. ,, ,, ,, ,, ,, II.
108. ,, Epistola ad Octavium.

Tom. VIII.

109. Cic. Academicorum Posteriorum Lib. I.
110. ,, ,, Priorum ,, II.
111. ,, de Finibus Bonorum et Mal. ,, I.
112. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, II.
113. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, III.
114. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, IV.
115. ,, ,, ,, ,, ,, ,, ,, V.
116. ,, Disputationum Tusculanarum ,, I.
117. ,, ,, ,, ,, II.
118. ,, ,, ,, ,, III.
119. ,, ,, ,, ,, IV.
120. ,, ,, ,, ,, V.

Tom. IX.

121. Cic. de Natura Deorum Lib. I.
122. ,, ,, ,, ,, ,, II.
123. ,, ,, ,, ,, ,, III.
124. ,, ,, Divinatione ,, I.
125. ,, ,, ,, ,, II.
126. ,, ,, Fato.
127. ,, ,, Republica ,, I.
128. ,, ,, ,, ,, II.
129. ,, ,, ,, ,, III.
130. ,, ,, ,, ,, IV.
131. ,, ,, ,, ,, V.
132. ,, ,, ,, ,, VI.
133. ,, ,, Legibus ,, I.
134. ,, ,, ,, ,, II.
135. ,, ,, ,, ,, III.

Tom. X.

136. Cic. de Officiis Lib. I.
137. ,, ,, ,, ,, II.
138. ,, ,, ,, ,, III.
139. ,, Cato v. de Senectute.
140. ,, Laelius v. de Amicitia.
141. ,, Paradoxa.
142. ,, or. de Pace, graece.

B., Fragmenta Orationum.

a., Orationum magnam partem superstitum:

143. (cf. Nr. 15.) Cic. or. pro Quintio.
144. (,, ,, 17.) ,, ,, ,, Roscio Comoedo.
145. (,, ,, 25.) ,, ,, ,, Fonteio.
146. (,, ,, 29.) ,, ,, I. de lege agraria.
147. (,, ,, 40.) ,, ,, pro Flacco.
148. (,, ,, 50.) ,, ,, in Pisonem.

b., Orationum deperditarum:

149. (XVII.) Cic. or. de Rege Alexandrino.
150. (XV.) ,, ,, in Clodium et Curionem.
151. (XIV.) ,, ,, de Consulatu suo.
152. et 153. ,, ,, (VII et VIII.) pro C. Cornelio, I. et II.
154. (VI.) ,, ,, pro Fundanio.
155. (XX.) ,, ,, ,, Gabinio.
156. (X.) ,, ,, ,, Gallio.
157. (V.) ,, ,, ,, C. Manilio.
158. (XVI.) ,, ,, de Aere alieno Milonis.
159. (XIII.) ,, ,, contra Concionem Q. Metelli.
160. (IV.) ,, ,, pro Oppio.
161. (XI.) ,, ,, de L. Othone.
162. (XII.) ,, ,, ,, Proscriptorum liberis.
163. (III.) ,, ,, Quaestoris Lilybaeo decedentis.
164. (XIX.) ,, ,, pro M. Scauro.
165. (IX.) ,, ,, in Toga candida.
166. (I.) ,, ,, pro M. Tullio.
167. (II.) ,, ,, ,, L. Vareno.
168. (XVIII.) ,, ,, ,, Vatinio.

C., Tituli.

a., Orationum deperditarum:

169. Cic. or. I. pro Acilio.
170. ,, ,, II. pro eodem.
171. Cic. or. pro M. Antonio.
172. ,, ,, ,, Muliere Arretina.
173. ,, ,, ,, Ascitio.
174. ,, ,, ,, Atratino.
175. ,, ,, ,, Bestia.
176. ,, ,, ,, Caninio Gallo.
177. ,, ,, ,, Cispio.
178. ,, ,, ,, Crasso.
179. ,, ,, ,, Dolabella.
180. ,, ,, ,, eodem.
181. ,, ,, ,, Druso.
182. ,, ,, in Gabinium.
183. ,, ,, pro Messio.
184. ,, ,, ,, Mucio.
185. ,, ,, ,, Mustio.
186. ,, ,, contra Naevium s. pro Titinia.
187. ,, ,, pro Scipione Nasica.
188. ,, ,, ,, Orchivio.
189. ,, ,, ,, Patriciis adolescentibus Rom.
190. ,, ,, ,, Pisone.
191. ,, ,, contra Plancum.
192. ,, ,, pro Popillio Laenate.
193. ,, ,, in Deponenda provincia.
194. ,, ,, de Reatinorum caussa.
195. ,, ,, pro Saufeio.
196. ,, ,, ,, eodem.
197. ,, ,, ,, Scamandro.
198. ,, ,, ,, Tenediorum libertate.
199. ,, ,, ,, Thermo.
200. ,, ,, ,, eodem.
201. ,, ,, ,, Titinia.
202. ,, ,, ,, Caesare Vopisco (sexies defenso?) v. pro Bestia.

E commentariis caussarum:

203. ,, Act. Verrin. II. l. III. c. 33.
204. ,, or. pro Milone.

b., deperditarum orationum,

e Graeco in Latinum conversarum a M. Tullio.

205. Demosthenis oratio pro Ctesiphonte.
206. Aeschinis in Ctesiphontem oratio.

D., Fragmenta Epistolarum.

207. Cic. ep. ad Q. Axium (12).
208. ,, ,, ,, Brutum (8).
209. ,, ,, Bruti ad Cic. (9).

LEGES APUD CICERONEM MEMORATAE.

NOMINUM INDEX.

Siglae: nr. legis numerum, reliqui Ciceronis aliorumque locos indicant.

1. *Acilia* de coloniis deducendis. Lata A. U. 556. a. C. Acilio trib. pl. de quinque coloniis. Cf. Liv. 32, 29.

2. *Acilia* de repetundis. A tribuno pl. M.'Acilio, M. F. M. N. Glabrione, cuius filius quaesitor fuisse dicitur, 19, 17. lata A. U. C. 652. ut, sublata comperendinatione, repetundarum reus una eademque actione vel absolveretur vel condemnaretur. Cf. 20, 9. Cf. infra *Calpurnia*. Nam illa lex de ambitu, A. U. 686. a. C. Calpurnio Pisone et M.'Acilio Glabrione coss. lata, Acilia Calpurnia appellata est. Prima autem lex de repetundis L. Calpurnio Pisoni trib. pl. A. U. 655. tribuitur. Cic. 10, 27. 23, 25. 137, 21.

3. *Acilia-Didia*, rectius Caecilia Didia (45, 64.) de comitiis habendis et legum ferendarum modo. Nam numquam cum Acilio Didius consul fuit, sed cum Caecilio anno U. 656. Cf. 91, 9.

4. *Aebutia* de affinibus curatione excludendis, ne quis, qui de aliqua curatione aut potestate tulerit, unum de collegis, cognatis, affinibus ornandum censeat, 30, 8. A Pighio et Schützio temere eius rogatio confertur in annum U. 520. Alia eiusdem nominis memoratur apud Gell. XVI, 10. (Cf. nr. 107.)

5. *Aelia et Fufia de auspiciis*, lex tribunicia, lata a Q. Aelio Paeto et M. Fufio anno U. 597. modo huius, modo illius tantum, plerumque amborum nomine appellata, 695. Clodii tribunatu abrogata. Fuit autem huiusmodi, ut, quoties quis de coelo servare aut servaturum se diceret, 1) nec comitia habere, 2) et obnuntiare liceret, obnuntiationique cedere necesse esset, 3) pares autem magistratus aeque ac tribuni intercedere possent. Cf. 45, 15. 53. 48, 19. 41, 5. 44, 27. 46, 9. 50, 4. 91, 9. Lex Aelia de duabus coloniis deducendis non ad Ciceronem pertinet, cf. autem Liv. 34, 53. et post Ciceronis mortem in Augusti tempora incidit lex Aelia Sentia.

6. *Aemilia de censura*, una fuit Mam. Aemilii anno U. 320. iterum dictatoris de censura minuenda, h. e. a quinquennali in annuam potestatem redigenda, cf. Liv. 4, 24. 9, 33. sq.; altera sumptuaria; tertia de libertinorum suffragiis lata a M. Aemilio Scauro A. U. 638. cos.

7. *Antoniae leges de actis Caesaris* confirmandis, — 8. de dictatura in perpetuum tollenda, — 9. de coloniis in agros deducendis a M. Antonio cos. et augure A. U. 709. per vim et contra auspicia latae. Cic. 61, 4. 59, 4. 62, 2. 69, 5. 82, 14. Deinde — 10. iudiciaria, vid. Cic. 57, 8. 61, 5. 64, 9. 61, 14. Tum — 11. de provocatione, qua et de vi et de maiestate damnati ad populum provocent, si velint; quae non lex, sed legum omnium solutio Ciceroni videtur. Cic. 57, 9. Porro — 12. de permutatione provinciarum, Liv. Epit. 117. Dio 45, 9. 20. 25. 34. 46, 23. 59. Cic. 67, 2. — 13. Insuper de die quinto ludorum Romanorum Caesari tribuendo, Cic. 58, 43. Postea — 14. agraria, qua M. Antonius L. Antonio, homini immodico, omnem Italiam dividendam dedit. Cic. 61, 3. Dio 45, 9. Denique etiam Iuliae leges ab Antonio post Caesaris mortem fixae sunt.

Appuleiae leges Gracchanae sunt ab Appuleio Saturnino, trib. pl. per vim creato A. U. 653. instauratae; Cic. 134, 6. Flor. 3, 16. primum — 15. agraria, lata per vim, adiuvante C. Mario; cuius in legis verba quum Metellus Numidicus iurare recusasset, in exsilium Smyrnam abiit. Cf. Liv. Epit. 69. Appian. B. C. 1, 29. Cic. 45, 46. 47. Aurel. Vict. de Viris illustr. 62. Fuit autem lex huiuscemodi, ut quae ille, quo C. Marius Cimbros nuper expulerat, non iam iuris Gallici esset, sed populo Rom. divideretur, itemque veteranis centena agri iugera in Africa tribuerentur. Deinde — 16. de coloniis in Siciliam, Achaiam Macedoniamque deducendis; Cic. 49, 21. 134, 6. cf. Aurel. Vict. de Viris Ill. 73. Tum — 17. frumentaria ita lata est, ut, quum Q. Servilius Caepio, quaestor urbanus, tantam largitionem aerario praestari posse negaret, senatus tribunum, si ferret, contra rempublicam facere videri censeret. Caepio pontibus disturbatis cistisque deiectis maiestatis accusatus est, Cic. 1, 12. Denique — 18. de maiestate, Cic. 8, 25. 49 Incertum est, utrum iam A. U. 651. victis Cimbrorum impetu Romanis et perterritis, an demum, ut ceteris Appuleii legibus adderetur sanctio, biennio post sit lata. Cf. Pigh. Annal. Rom. 3, 163.

19. *Aquillia de damno*, C. Aquillii Galli trib. pl. lex. Cic. 10, 34. qua omnibus de damno per iniuriam illato legibus derogatum est, ut ait Ulpianus L. XVIII. ad edictum.

20. *Aquillia de dolo malo*, quam tulit C. Aquillius Gallius, Ciceronis familiaris, non ille quidem, ut Meermanno videtur, cos. anni 625. de dolo malo, quem tum teneri putabat, quum aliud esset simulatum, aliud actum. Cf. Cic. 138, 14. sq. coll. 137, 14. Omnium malitiarum everriculum hanc legem appellat Cicero 123, 30.

21. *Aternia-Tarpeia*, de multa, quam Sp. Tarpeius, A. Aternius A. U. 299. coss. de multae sacramento tulerunt. Vid. Cic. 128, 35. adde Dirksen ad h. l. ed. Moser. Cf. Dionys. Hal. 10, 50. Gell. 11, 1. Niebuhr. Röm. Gesch. 2, 341. Fuit minima multa unius ovis, suprema duarum ovium, triginta boum. Festus in v. peculatus perperam. Nam lege demum C. Iulii, C. Papirii coss. constituti sunt in oves singulas aeris deni, in boves aeris centeni, aestimatione multae; Liv. 4, 30.

22. *Atilia Furia* est L. Furii et Sext. Atilii tribb. pl. A. U. 618. de Mancino dedendo Numantinis, quibuscum iniussu senatus et populi pacem fecerat; Cic. 138, 30.

23. *Atiniae* leges (al. Scatiniae aut Scantiniae, cf. Iuvenal. 2, 44. ibique Ruperti. Haec nominis forma credibilior. Atinias scripsi apud Ciceronem Orellio auctore codd. secutus.) Furiae, Fusiae, Voconiae de iure civili; Cic. 20, 42. 59, 6. (Cf. Furiae.)

24. *Atinia de rebus furtivis*, Cic. 20, 42. de rebus furto surreptis non usu capiendis: cuius haec verba fuerunt: „quod surreptum erit, eius aeterna auctoritas esto." v. Gell. 17, 7. Tulit tribunus quidam Atinius, in Institutionibus et Pandecte aliquoties memoratus.

25. *Atinia de tribunis pl.* lex, incerti tamen anni et auctoris; cf. Liv. 69. cf. Cic. 43, 47.

26. *Aufidia de ambitu* lata ab Aufidio Lurcone, trib. pl. A. U. 692. in qua hoc novi est, ut, qui nummos in tribus pronuntiarit, si non dederit, impune sit: sin dederit, ut, quoad vivat, singulis tribubus HS CIↃCIↃCIↃ debeat. Vid. Cic. 90, 16.

Auli de versura vid. Nr. 79.

27. *Aurelia* Cic. 87, 3. extr. ut videtur, *de ambitu*. Ea cuius Aurelii fuerit, non constat.

28. *Aurelia iudiciaria*, L. Aurelii Cottae, praetoris A. U. 683. Enimvero iudicia a senatu propter avaritiam lege Sempronia C. Gracchi tralata ad equites, quorum perpetuam integritatem ipse Cic. 20, 13. laudat, postea propter eorumdem in senatores reos iniquitatem lege Livia et Plautia utriusque ordinis communia facta, a C. Sulla soli restituta senatui, propter diutinas plebis querelas (cf. Ciceronis subinde Verrinas) Cotta illa lege Aurelia aequabiliter dedit senatoribus, equitibus et e plebe tribunis aerariis. Vid. Cic. 57, 8. 29, 2. etc. cf. Vellei. 2, 32.

29. *Aurelia de iudiciis privatis*. Cf. Ascon. ad Cic. 152. quo referente, anno post, quam lata erat, abrogata est.

30. *Baebia-Cornelia* de ambitu lex P. Cornelii Cethegi, M. Baebii Tamphili coss. A. U. 572. Cf. Liv. 40, 19. ut, qui secus facerent, magistratuum petitione in decem annos abstinerent. Schol. Bob.

31. *Caecilia* de ambitu, a trib. pl. L. Caecilio A. U. 691. lata, sed non perlata. Vid. Cic. 38, 22. sq. Ceterum legibus de ambitu Ern. et Schütz. Fabiam et Iuliam annumerant.

32. *Caecilia et Cornelia de Cn. Pompeio*. P. Cornelius Lentulus et Q. Caecilius Metellus coss. A. U. 696. legem scripserunt, qua Pompeio per quinquennium annonae cura mandaretur. Liv. Epit. 94. Dio 39, 9. Cic. 93, 1. 7.

33. *Caecilia Didia*, de legislatione, lata a Q. Caecilio Metello et T. Didio Vivio coss. A. U. 655. Manutio duae fuisse leges videntur. Saltem duo legis capita apud Ciceronem memorantur, alterum, de modo legum promulgandarum, 61, 3. alterum de duabus rebus non una lege coniungendis, quod dicebatur, *per saturam* ferre, 43, 16. 20. 45, 64. De legis utilitate vid. Cic. 91, 9. init.

34. *Caelia*, tabellaria, A. U. 646. ad C. Popillium opprimendum lata, ut, quod unum lege Cassia exceptum erat, perduellionis quoque iudicium cum reliquis tabellas communes haberet. Vid. Cic. 51, 6. 135, 16.

Caesaris leges vid. *Iuliae*.

35. *Calidia de Metello Numidico*. Q. Calidius trib. pl. A. U. 654. legem tulit, qua in civitatem restitueretur Q. Metellus Numidicus. (Val. Max. 5, 2, 7. Aurel. Vict. de Viris Illustrr. 62. Cic. 51, 28.) Cuius amore insignis filius, Metellus *Pius*, consul pro Calidio postea praeturae candidato lacrimabundus populo supplicavit.

36. *Calpurnia* de ambitu lex C. Calpurnii Pisonis cos. (A. U. 686.) cf. Cic. 152, 11. Asconio teste in Cornel., pecuniae et iuris honorum petendorum in perpetuum adimendi poena proposita, cf. Dio 36, 21. et Schol. Bob. cf. Salust. Catil. 18. Cic. 37, 23. 27. Paullo post senatus consulto abrogata est. Cf. Nr. 2.

Calpurnia de repetundis, vid. Nr. 2.

Campana vid. Nr. 88.

Carbonis Papiria vid. Nr. 131. de tribunis.

Carbonis lex de civitate vid. Nr. 130.

Carbonis tabellaria vid. Nr. 132.

37. *Cassia* agraria anni U. 267. eaque lata a Sp. Cassio cos. agri Hernicis adempti partem dimidiam Latinis, dimidiam plebi dividente, adversante tamen collega, Proculo Virginio, collegam in regni affectati suspicionem adducente. Hanc excepit

38. *Cassia et Terentia*, frumentaria. C. Cassius et M. Terentius A. U. 680. coss. senatu consentiente plebem coortam hac lege placandam censuerunt, ut in singulos annos frumentum Siciliae

(aliarumque provinciarum?) SCo ex aerario redimeretur pretio quaternorum sestertiorum annuo singulis tritici, binis hordei modiis constituto, quini autem modii singulis dividerentur. Cf. Cic. 35, 70.

39. *Cassia de senatu*, quam L. Cassius L. (Longinus?) trib. pl. (A. U. 649.) pluribus ad nobilitatis potentiam minuendam latis notus legibus, tulit, ut, quem populus damnasset cuive imperium abrogasset, in senatu non esset, Q. Servilium, qui biennio ante consul fuerat, invisum populo propter res adv. Cimbros male gestas et inimicum, odio persecutus.

Cassia tabellaria vid. Nr. 40.

Cassia Terentia frumentaria v. Nr. 38

40. *Cassia de populi iudicio:* lata a L. Cassio Longino trib. pl. A. U. 616. cuius a severitate severissimi quique iudices Cassiani sunt dicti, ut tabellae etiam in iudicio populi adhiberentur, praeterquam in iudicio perduellionis. Cf. Cic. 135, 16. 10, 27. 45, 48. 28, 20. Erant enim perpetuae vel ordinariae quaestiones, de repetundis, de periuriis, de adulteriis, de vi etc., quaesitoribus mandatae a praetoribus, et interdum extraordinariae vel ipsius populi iudicia. (Cf. Heinecc. Antiq. Rom. Lib. IV. Tit. 18. §. 11. qui hoc iudiciorum publicorum vel criminalium genus hac lege dici recte vidit, quamquam in indice Orelliano reprehensus a Wittichio, cui de comitiis in lege esse sermo videtur: quod si ita esset, perduellionis iudicium excipi non potuerat).

41. *Cincia de donis*, lata a M. Cincio Alimento. trib. pl. a. U. 549. ne quis ob caussam orandam donum munusve acciperet. Cf. Tacit. Ann. 11, 5. 13, 42. 15. 20. Cic. 139, 4. 8, 71. 90, 20.

42. *Claudia* de civitate, lata ab C. Claudio Pulchro, qui una cum Ti. Sempronio Graccho cos. erat a. U. 577.: ne socii Latini Romae essent, neve urbes Latinorum vastae fierent. Vid. 49, 23. 138, 11.

43—49. *Clodiae* a P. Clodio trib. pl. (A.U. 696.) latae, cf. 45, 25. — 43. Notissima est, quam tulit, „ut Ciceroni aqua et igni interdiceretur, et ne intra quingenta millia passuum ab Italia tecto reciperetur: ac ne quis de eo revocando mentionem neque in senatu neque ad populum faceret;" Vid. 45, 25. 26. cf. 41. 42. 50. etc. Deinde 44. lex „de Cypri rege Ptolemaeo: ut bona eius publicarentur, et Cyprus in provinciae formam redigeretur, eaque res Catoni mandaretur." Cf. 45, 26. Ptolemaeus enim Clodio, a piratis qua se redimeret, pecuniam negaverat. Cato autem, si in urbe esset, tribuni conatus impediturus erat. Vid. Dio 38. p. 79. Tum illa 45. qua „Sacerdoti Pessinuntio sacerdotium ademit" ibid. — 46. qua „Gabinio et Pisoni provincias Syriam et Macedoniam" dedit, ne Ciceronis relegationem impedirent. Vid. Cic. 182. — 47. lex „ne quis eo die de caelo servaret, quo cum populo agi posset;" Cic. 45, 26. 90, 16. — 48. lex „de collegiis novis instituendis:" (quae deinde Caesar sustulit. Sueton. c. 42.) Censorum praeteritio v. Ind. II.

49. *Clodia* P. Clodii, trib. pl., frumentum populo gratis dandum censentis. Cic. 43, 10. 45, 26. Ascon. in 50, 4.

Coctia vel potius Cottia vel L. Aurelii Cottae cf. Aurelia Nr. 28.

50. *Corneliae* agrariae, quibus L. Sulla dictatore (A. U. 672.) Volaterranorum, Fesulanorum in Etruria, aliorumque, qui a partibus Marianis steterant, agri in Gallia, Umbria, Latio, Campania, Samnio aliisque per Italiam regionibus publicati et veteranis divisi sunt. Cf. Cic. 29, 3. 30, 15. 28. 31, 2. (§§. 6. et 8.) et 3. 16, 43.

51. *Cornelia*, P. Cornelii Lentuli cos. (A. U. 696.) *de Cicerone restituendo.* Vid. Cic. 50, 15.

52. *Cornelia de civitate* Volaterranis adimenda salvo iure hereditario et per nexum i. e. per aes et libram abalienandi quae vellent, lata a Corn. Sulla dictatore, non posse rata haberi visa est. Vid. 26, 33. sq.

53. *Cornelia-Gellia* de civitate, lata a L. Gellio Publicola et Cn. Cornelio Lentulo Clodiano coss. a. U. 681.

54. *Cornelia iudiciaria*, qua iudicia, equitibus adempta, senatui sunt restituta. Ascon. in Divin. 19, 13. 16.

55. *Cornelia de reiectione iudicum.* Sulla plebeiis et equitibus in caussa dicenda nonnisi trium iudicum reiiciendorum facultatem dedit, plurium senatoribus. Cic. 21, 7. 31.

56. *Cornelia* de magistratibus, a L. Cornelio Sulla dictatore A. U. 673. lata, ne cui ante quaesturam praetura aut ante praeturam consulatu fungi liceret, nisi Sullae partes secutus esset. Cf. Appian. de B. C. 1, 100. sq. Liv. 7, 42. 10, 13. Cic. 67, 5. 65, 5. 110, 2.

57. *Cornelia maiestatis*, in minutae populi Rom. maiestatis reos. Cf. 50, 21. 28, 21. 20, 5. 73, 11. 2, 12.

58. *Cornelia nummaria*, qua provisum est, ne quis privatus nummos impune adulterinos faceret. Cic. 20, 42. Plin. 33, 9.

Cornelia et Caecilia de Pompeio cf. Nr. 32.

59. *Cornelia de proscriptis*, qua cautum est, ne quis proscriptum iuvaret, vid. 20, 47. ut proscriptorum bona venirent ad Kalend. Iunias, et in tabb. publicas ad aerarium pecunia redacta referretur: vid. 16, 43. sq. 31, 3.

60. *Cornelia de provinciis ordinandis.* Huius legis capita apud Ciceronem haec sunt: a) quos sumptus liceat facere, si qui provincialium legati publice Romam mitterentur, qui de laudibus referrent eorum, qui provinciae praefuissent. Cic. 73, 8, 10. Eadem b) sanxit, ut, qui provincias ex S. C. *lege Sempronia* haberent, imperium retinerent, quoad in urbem introissent.

61. *Cornelia de repetundis* secuta est *Serviliam*, ex qua hoc maxime in suam tratulit Sulla, ut, si bonis rei condemnati lis aestimata compensari non posset, persequi ab iis liceret, ad quos pervenisset ea pecunia, quam damnatus cepisset. Cf. v. c. 52, 4.

62. *Cornelia de sacerdotiis*, ap. Ascon. in Div. v. Nr. 68.

63. *Cornelia*, C. Cornelii, trib. plebis A. U. 686. „ne quis nisi per populum legibus solvatur." Vid. Ascon. ad Fragm. Or. Cornel. 152. sq. Ita senatus imminuta auctoritas est et fracti sunt consulis fasces, defendente M. Tullio. Cf. Dio 36, p. 18. sq.

64. *Cornelia, L. Cornelii Sullae*, a. U. 672. dictatoris, de sententia ferenda, ut, causa cognita, antequam iretur in consilium, quaesitor interrogaret reum, palam an per tabulas vellet sententias ferri. Haec lex valuerat etiam paullo ante, quam Cicero pro Cluentio diceret: vid. 28, 20. Eiusdem deinceps sunt ceterae:

65. *Cornelia de falso* vel *testamentaria*, quae quum alia falsi genera, tum maxime testamenti corruptionem complectitur. Cic. 20, 42.

66. *Cornelia de potestate tribunicia.* Sulla solo intercedendi iure relicto (Cic. 135, 9. Caes. B. C. 1, 5. 7.) a. U. 674. tribunis reliquam, maxime legum ferendarum, potestatem ademit; Vellei. 2, 30. Cic. 20, 60. Appian. B. C. I, 109.

67. *Cornelia*, quam antecesserat Sempronia, ut de *veneficiis*, de sicariis, de coitionibus, de falso etc. quaestiones capitales haberentur, poena deportationis bonorumque proscriptionis proposita. Cf. 28, 51 sqq.

Cornelia de libertinorum suffragiis. Vid. Nr. 119.

Cottae leges (28. 29.)

Crassi de peregrinis urbe prohibendis. Vid. Nr. 109.

Didia Acilia. Vid. Nr. 3.

Didia Caecilia. Vid. Nr. 33.

68. *Domitia de sacerdotiis*, lata A. U. 649. C. Mario, C. Fimbria coss. a *Cn. Domitio Ahenobarbo* trib. pl. Vid. 106, 5. Ex ea lege sacerdotes, h. e. pontifices, augures, quindecimviri sacr. fac., qui ante a suo quique collegio cooptabantur, comitiis populi Rom. electi sunt.

69. *Fabia de plagiariis* s. *de servis alienis retentis.* De tempore legis et auctore non constat: quamquam A. U. 570. Q. Fabio Labeone et M. Claudio Marcello coss. lata esse dicitur. Fuit autem haec eius vis, ne quis aut ingenuum, aut libertinum, aut servum alienum invitum secum haberet, aut invito vel insciente domino venderet aut emeret sciens. Vid. Cic. 32, 3.

70. *Fabia de numero sectatorum*, 37, 34. (De sectatoribus cf. 283, 9.) ambitus coercendi caussa lata, impugnata tamen una cum edicto L. Iulii Caesaris consulis.

71. *Fabricia de reditu Ciceronis*, lata a Q. Fabricio trib. A. U. 696. pulso tamen caede in foro crudelissima edita, Cic. 53, 14.

72. *Flaminia*, agraria, lata a tribunis pl. C. Flaminio et C. Carvilio Maximo, invito senatu, sed patre impediente Flaminii promulgationem. Vid. Valer. Max. 5, 4, 5. Eadem caussa fuit morum populi Rom. corruptorum bellique postea cum Boiis et Insubribus gesti, censente Polybio 2, 21. eoque rem credibilius referente in annum 521. quam Cicerone (139, 4.) in annum 525. Neque enim, ut Pighius recte statuit, verisimile est, Flaminium e magistratu flagitioso statim praeturam adeptum esse, qua functus est A. U. 526. Ceterum vid. Cic. 6, 17. 10, 14. 110, 5.

Flaminia de agro Gallico et Piceno. Vid. 10, 57.

73. *Flavia agraria*, A. U. 693. promulgata a *L. Flavio* trib. pl. eiusdem fere generis, cuius Plotia, repulsa a senatu acerrime, inprimis Metello cos. Nam erat huiuscemodi, ut, qui P. Mucio L. Calpurnino coss. publicus fuisset ager, a senatu venditus, pretio emptoribus reddito divideretur, itemque agri a Sulla publicati venderentur et quaesitis superiore bello vectigalibus pecuniae hinc comparata vis per quinquennium agris coemendis dividendisque insumeretur. Eo autem deducta res est, ut hic cos. a trib. pl. in carcerem coniiceretur. Cf. Cic. 90, 18. 19. Dio Cass. XXXVII.

Fufia Aelia. Vid. Nr. 5.

74. *Fufia iudiciaria*, a Q. Fufio Caleno praetore, ut videtur, A. U. 695. lata, qua numerus comitum definiretur, quot cuique liceret habere in provinciam eunti, etiam ad iudicum reiectionem pertinens, ita ut appareret, cuius quisque ordinis esset, qui suffragando damnasset, senator, eques, tribunus aerarius etc. Dio 38, 8. Schol. ad Cic. 147. 41, 5. 46, 7. 48, 19. 45, 15. Cf. Nr. 180.

75. *Fufia de religione*, lata a Q. Fufio Caleno trib. pl. a. U. 693. Qui quum videret Clodium amicum, sacris Bonae Deae pollutis et de ea re facta rogatione consulari, ex qua a praetore iudicii Clodiani iudices legerentur, aegre posse servari; ipse tulit, ut iudices sorte ducerentur, quod ita facilius posse iudices fieri putaret corruptioni obnoxios, eiusque legis patronum nactus est Hortensium. Cic. 90, 14. 16.

Furiae (al. Fusiae) Atiniae-Furiae (non Fusiae; vid. Orell. Ind. Legg. p. 178. contra Zumptium ad 20, 42, 109. cf. Nr. 23. supra.) Furia vel Fusia testamentaria, vid. Ind. II. in *Testamentariis Legg. Furia* et Ind. I. Nr. 22. *Furia Atilia.*

76. *Gabinia de uno imperatore contra praedones constituendo* A. Gabinii trib. pl. A. U. 688. Vid. Cic. 27, 17. sqq. cf. Dio 36, 6. Vell. 2, 31. Plutarch. Pompej. 25.

77. *Gabinia*, de senatu legatis dando, eiusdem A. Gabinii lex, legi Pupiae similis. Ea sancitum est, ut senatus, quibus per mensem Februarium haberetur diebus, legationibus daretur. Cic. 88, 13.

78. *Gabinia*, a Q. Gabinio trib. pl. A. U. 615. lata, ut, in magistratibus creandis, non voce cives, sed tabellis uterentur, ut suffragia libere sine inimicitiarum metu ferre possent; unde Cic. 29, 2. tabellam *vindicem tacitae libertatis* vocat.

79. *Gabinia de versura.* A. Gabinius trib. pl. tulit, ne cui provincialium liceret Romae versuram facere, i. e. pecuniam fenori sumere, neque ex syngrapha hanc ob rem facta ius reddi a magistratibus. Cic. 94, 21. 95, 1. 2.

Gellia Cornelia. Vid. Nr. 53.

80. *Genucia*, agraria, rogata a Q. Considio et T. Genucio tribunis pl. anno U. 277. cf. Liv. 2, 52. Neutra autem lex a Cicerone commemoratur.

C. Gracchi frumentaria vid. Nr. 164. Eiusd. lex de capite civis Rom. cf. Nr. 163.

Helia est potius Aelia. Cf. Nr. 5.

81. *Herennia de re Clodii.* C. Herennius trib. pl. P. Clodium ad plebem traduxit tulitque, ut universus pop. in campo Martio suffragium de re Clodii ferret. Cic. 90, 18. 19.

82. *Hieronica* v. frumentaria Siculorum. Hanc Hiero, Siciliae rex, dedit, qua aratores Siculi agros regios obtinerent. Eamdem retinuerat in pacanda Sicilia (a. U. 623.) P. Rupilius Lupus procos., qua inter aratores (h. e. qui agros publicos pop. Rom. hac conditione ac lege tenerent, ut decimas quotannis darent pop. Rom.) et decumanos (h. e. publicanos, qui decumas redemerant.) indicia fierent. Cic. 21, 13. 22, 7. sq. 23, 22. cf. Nr. 154.

83. *Hirtia de Pompeianis*, ab A. Hirtio incertum trib. pl. a. U. 704. aut 705. an praetore 707. lata; nec certius est, cuiusmodi fuerit. Cic. 69, 16.

84—86. *Horatiae Valeriae* (tribuniciae). — 84. L. Valerius Poplicola Potitus et M. Horatius Barbatus consules per interregem creati a. U. 305. legem centuriatis comitiis tulerunt, ut, quod tributim plebes iussisset, populum teneret. Liv. 3, 55. — 85. deinde legem restituorunt, ne quis

ullum magistratum sine provocatione crearet: qui creasset, eum ius fasque esset occidi, neve ea caedes capitalis noxae haberetur. Cic. 128, 31. Liv. 3, 55. — 86. denique legem sanxerunt, qui tribunis plebis, aedilibus, iudicibus, decemviris nocuisset, eius caput Iovi sacrum esset. Liv. 3, 55.

87. *Icilia tribunicia* a Sp. Icilio trib. pl., ut coniicit Niebuhr, A. U. 284. lata et a Cicerone inter sacratas relata, qua tribunis licebat esse tutis non modo contra vim et ferrum, sed etiam contra verba et interfationem. Cic. 45, 37.

Iuliae leges, a C. Iulio Caesare primum consule (A. U. 695.) postea dictatore latae, Cic. 57, 7. 58, 42. 48, 19. contra auspicia 44, 23. 91, 2. 57, 1.

Iulia, a) agraria. Vid. Nr. 14.

88. *Iulia agraria*, quam Caesar primum A. U. 695. cos. tulit et „Campanum agrum et Stellatem XX millibus civium, quibus terni pluresve liberi essent, divisit;" eique rei XX viros constituit ex iis, qui maximos honores gessissent, Ciceroni autem honorem frustra obtulit. Cf. Cic. 91, 16. 18. — 51, 5. 22. — 83, 4. — 61, 19. 62, 19. Bibulus autem quum Caesari obnuntiaret, armis foro expulsus est. Suet. in Caes. c. 20. Adde Caes. B. C. 1, 14. Dio Cass. 38, 1—7. Plutarch. in Cat. min. 31—33. Appian. B. C. 2, 10.

89. *Iuliae iudiciariae*, Cic. 50, 39. 57, 8. Iudicia ad duo iudicum genera Caesar redegit, equestris ordinis et senatorii, tribunos aerarios, quod erat tertium, sustulit. Suet. Caes. 41.

90. *Iulia de Legationibus liberis. Liberae legationes* dicuntur, cum senatoribus, privatae rei causa, tamquam voti solvendi, hereditatis aut syngraphae persequendae, extra Italiam abeuntibus, ius nomenque legati pop. Rom. SCto datur, ut eo maiori cum dignitate, securitate etc. ubique versari possint. Hae olim tempore infinitae fuerant vel liberae. Cicero cos. tempus earum fecit annuum, 135, 8. Caesar libertatem legationum restituisse videtur, 104, 11.

91. *Iulia de provinciis ordinandis*, lata in primo consulatu, auctior, quam Cornelia (Nr. 60.) 1) de binis rationibus in provincia apud binas civitates deponendis et iisdem verbis ad aerarium referendis; Cic. 75, 20. 72, 17. 95, 7. 2) ne praetoriae ultra annum, consulares ultra biennium obtinerentur; 57, 8.

92. *Iulia de provincia Ciceroni extra ordinem decernenda*, qua ex privilegio Cicero provinciam obiit contra legem Semproniam, qua non nisi designatis consulibus et praetoribus decernendae erant. Cic. 59, 15.

93. *Iulia de publicanis tertia parte pecuniae debitae relevandis*, lata a. U. 695. quam primus scivit Plancius. Cic. 51, 14. Ea lege sibi equestrem ordinem Caesar adiunxit, Cato, in publicanos severior, a senatu abalienavit. 91, 16. Suet. Caes. 20.

94. *Iulia de repetundis*, lata A. U. 695. post *Calpurniam, Aciliam, Serviliam, Corneliam*, acerrima et iustissima. Cic. 45, 64. 50, 16. 21. 54, 4. 46, 12. Multa autem fuerunt eius capita: 78, 8. 40, 6.

95. *Iulia de sacerdotiis*, auctior, quam lex *Domitia*, quae permittebat etiam absentes in comitiis creari sacerdotes. Cic. 106, 5.

96. *Iulia sumptuaria*, a Gellio 2, 20. Octaviano tribuitur. Sed ipsum Caesarem testatur Cicero 102, 7. questum esse per litteras, se absente suas leges negligi, in his sumptuariam. Cf. 77, 26. 79, 15.

97. *Iulia de vi et maiestate.* Ea sancitum est, ut de vi et maiestate damnatis aqua et igni interdiceretur, nec provocandi ad populum venia relinqueretur. Cic. 57, 9. Praeterea exstant in libris iuris civilis fragmenta legis Iuliae de vi privata et publica, haud dubie Augusteae.

98. *Iulia et Papiria de multis.* C. Iulio, P. Papirio coss. (a. U. 324.) L. Papirius, P. Pinarius censores multis dicendis vim armentorum a privatis in publicum averterunt. Cic. 128, 35. cf. Liv. 4, 30.

Iuliae post Caesaris mortem ab Antonio fixae, Cic. 58, 36.

99. *Iulia* de Creta, 58, 38.

100. *Iulia* de rege Deiotaro, 58, 37.

101. *Iulia* de exsulibus, 58, 38. 61, 4.

102. *Iulia* de Siculis, 103, 12.

103. *Iulia de civitate sociorum.* L. Iulius Caesar cos. a. U. 664. tulit, ut sociis et Latinis daretur civitas. 49, 8.

104. *Iunia Licinia*, de lege promulganda a *Licinio Murena* et *D. Iunio Silano* coss. a. U. 692. lata, eaque severior, quam *Caecilia Didia*, qua sancitum erat, ut lex ferenda per trinundinum promulgaretur. Cf. Cic. 61. 3. 45, 64. 91, 9. 93, 16. 46, 14.

105. *Iunia de peregrinis.* M. Iunius Pennus trib. pl. legem tulit (A. U. 628. non, ut Beierus opinatur, 631.) de peregrinis urbe exterminandis; 10, 28. 138, 11. Postea instaurata est a Papio.

Laetoria v. Plaetoria.

106. *Licinia-Sestia*, agraria, a C. Licinio et L. Sestio tribunis pl. A. U. 377. promulgata, ne quis plus D iugera agri possideret, sed anno demum 386. perlata dissuadente inprimis App. Claudio Crasso.

107. *Licinia de affinibus curatione excludendis*, lata a C. Licinio Stolone trib. pl. A. U. 378. ut Pighius putat; ut Ernestius, a L. Crasso Oratore; ut Bachius, a P. Crasso A. U. 659. (cf. Nr. 4.) similis Aebutiae, qua cautum est, ne ei, qui de aliqua curatione ac potestate ferret, collegis, cognatis, affinibus ea potestas curatiove mandaretur. Cic. 30, 8. 43, 20.

Licinia de ambitu, vel de sodalitiis, vid. Nr. 111.

108. *Licinia de epulonibus.* Anno U. 558. primum instituti sunt triumviri faciendis sacrificiis epularibus, Liv. 33, 42. Cicero autem pontifices veteres scribit 9, 19. propter sacrificiorum multitudinem tres viros epulones esse voluisse, quum essent ipsi a Numa instituti.

Licinia Iunia. Vid. Nr. 104.

109. *Licinia-Mucia* de peregrinis urbe prohibendis lata a L. Licinio Crasso Oratore et Q. Mucio Scaevola A. U. 658. de civitate, ne quis sit pro cive, qui non sit civis. Vid. 8, 64. 49, 24. 138, 11. 152, 10. ubi lex de civibus regundis [redigundis cj. Orell.] dicitur; add. Asconius. Eadem potissimum fuit belli Italici caussa, 138, 11. ceterum non multum discrepans a Papia.

110. *Licinia de sacerdotiis*, lata anno U. 609. a C. Licinio Crasso, trib. pl. Cf. Nr. 68.

111. *Licinia de sodaliciis*, quam M. Licinius Crassus cos. (A. U. 698.) pertulit, non de ambitu quidem est, sed de sodaliciis, tamen omnes ambitus leges complectens. Cf. Cic. 51, 36. poena legis de vi proposita, si quis per sodales populum pecunia ad suffragandum aut de ambitu corrumperet.

Liviae, Cic. 134, 6. 12. 16. 19. 152, 11. a M. Livio Druso, seditioso tribuno pl. A. U. 663. contra auspicia latae, ideoque senatusconsulto sublatae:

112. *Livia agraria* M. Livii Drusi trib. plebis A. U. 631. fuit, ut Pighius ait, de agrorum conditionibus, quos populus Rom. tunc in Italiae Siciliaeve colonias deducendis civibus sociisque dividere et assignare volebat; quo iure possiderentur, qui ager publicus, quive privatus foret; qui rursus coloniarum municipiorumve publicus ager immunis foret, et qui Romano populo aut publicano pecuniam, scripturam vectigalve daret, utique, qui ager, locus, aedificium lege rogata dandus, assignandus, ex publico in privatum commutatus fuit, de eo sirempss lex esset, quam si is ager, locus, aedificium P. Mucio, L. Calpurnio coss. lege Sempronia datus, assignatus esset. Cf. Cic. 134, 6. Ceterum haec lex non perlata est.

113. *Livia frumentaria*, lata a M. Livio Druso, trib. pl. (A. U. 662.) Cf. Liv. Epit. 71. Cic. 134, 6. 12. 43, 16. 19.

114. *Livia iudiciaria*, cuius duo erant capita, alterum, ut, sublectis in senatum CCC equitibus, iudicia aequa parte essent penes senatum et equestrem ordinem; alterum, ut in iudices quaestio de pecunia ob rem iudicatam institueretur. Vellei. 2, 13. Cic. 28, 56. 52, 7. (cf. 89. et 137. et *agraria* Nr. 112.)

Lurconis v. *Aufidia.* Vid. Nr. 26.

Lutatia. Vid. Nr. 138.

115. *Maenia*, de praetractandis senatui populiscitis, lata a Maenio trib. pl. A. U. 467. ut patres ante inita a populo suffragia fierent auctores eius rei, quam populus iussurus esset, neque adeo reprehendere comitia, h. e. irrita facere possent. Cic. 10, 14. cf. Liv. 1, 17. Ita confirmata est lex Publilia.

116. *Mamilia*, agraria, de regundis finibus agrorum i. e. fundorum, cf. Cic. 133, 21. Ernestio indice anno U. 643. Pighio autem opinante (Ann. Rom. T. II. p. 393.) a C. Mamilio trib. pl. A. U. 588. lata.

117. *Mamilia de Iugurthae fautoribus*, lata a C. Mamilio Limetano, trib. pl. A. U. 643. ut quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senatus decreta neglexisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Sallust. Iug. 40. 65. Cic. 10, 33, 34.

118. *Manilia* (et Cornelia) de imperio Cn. Pompeii, praecipue Manilia dicta, nomen habet a tribunis, a quibus lata esse fertur, C. Manilio et Cornelio, A. U. 688. quo defensa a Cicerone est or. 27. qua Pompeio conficiendi belli Mithridatici cura demandata est.

119. *Manilia de libertinorum suffragiis* Manlia Cn. Manlii trib. pl. (A. U. 695.) Asconio ad Cic. 53. dicitur. Fuit autem illa lex de confusione suffragiorum vel de libertinorum suffragiis et dignitatis gratiaeque caussa, quo diuturnior esset, proroganda visa Servio 37, 23. 157. sq. qua sancitum est, ut libertinis suffragium esset in tribubus omnibus, teste Ascon. ad Cic. 53. Antea libertini omnes in quattuor tribubus urbanis suffragia ferre coacti erant una cum reliqua faece ex instituto Fabii Censoris, ideo Maximi cognominati.

120. *Manilianae* venalium vendendorum (Cic. 9, 58.) erant formulae, quibus uti possent in rebus vendendis emendisque, qui se decipi nollent: unde actiones vocantur a Varrone R. R. II. 5. 11. cuiusmodi lex apud eumdem II. 3. 5. Auctorem habebant M.' Manilium, ICtum eum, qui A. U. 604. consul cum L. Marcio Censorino fuit.

Manlia de libertinorum suffragiis, (Var. Lect.) cf. Nr. 119.

Manlia de creandis triumviris epulonibus, (Var. Lect.) cf. Nr. 108.

Marcia agraria. Vid. Nr. 15.

121. *Marcia*, a L. Marcio Philippo trib. pl. A. U. 649. lata, sed non perlata. Cf. Cic. 137, 21.

122. *Maria*, de coercendis suffragantibus, lata A. U. 635. a C. Mario trib. pl. eoque postea saepe consule, ambitum coërcet et libertatem suffragii ferendi auget. Iussit enim pontes angustiores fieri, ne, qui suffragandi caussa transirent, alios transeuntes appellare aut de suffragio rogare aut inspicere tabellas possent. Vid. 138, 17. Quae, quia potentiae procerum opposita erat, a Cotta et Metello coss. oppugnata SCto est, sed frustra.

Memmia, de calumniatoribus, vid. Nr. 151.

Messiae, C. Messii trib. pl. A. U. 696.

123. *Messia de revocando Cicerone*, 41, 8.

124. *Messia de imperio Cn. Pompeii*, 93, 1. 7.

125. *Militaris* lex incerti auctoris ex omnibus una ap. Cic. 40, 32. memoratur, qua quis ex eius, quem inimicum putaret, tribuni legione, in quam forte allectus esset, in aliam transire posset nullo incommodo. Cf. Lipsium De Re Militari 15, 15.

Mucia Licinia. Vid. Licinia Mucia, Nr. 109.

126. *Mucia de L. Tubulo.* P. Mucio Scaevola trib. pl. A. U. 612. ferente, plebiscito decretum est, ut Cn. Caepio cos. quaereret de L. Tubulo, qui, quum praetor anno superiore quaestionem inter sicarios exerceret, aperte cepisset ob rem iudicandam pecunias. Cic. 114, 28. 115, 22. 123, 30. 121, 23. adde 164.

Octavia frumentaria. Vid. Nr. 164.

127. *Octavia* non Cn. sed, Orellio coniiciente, M. Octavii (nati Cn. Octavio cos. A. U. 666.) qua lex Sempronia ex parte abrogata est: cf. Cic. 10, 62. 137, 21.

Othonis lex, vid. Roscia.

128. *Papia*, de peregrinis ex urbe in suas civitates redigendis, lata a C. Papio, trib. pl. A. U. 688. (Vid. Dio 37, p. 33.) primum hoc sanxit, „ut peregrini urbe pellerentur, et socii Latini nominis in suas civitates redigerentur;" 39, 5. 49, 23. 93, 14. 138, 11. deinde, ne socii Latini Romae essent, ne urbes sociorum Latin. vastae fierent.

129. *Papiria*, de aedium consecratione, a Q. Papirio, trib. pl. incertum quando, lata, „ne quis aedes aut quamcumque rem, terram, aram, lignum, iniussu populi consecraret." Cic. 43, 50.

130. *Papiria Plautia* (vel Plotia) de civitate, lata a M. Plautio Sil[v]ano et C. Papirio Carbone tribunis pl. A. U. 664. ut, quicumque essent e populis foederatis et eo tempore, quo haec lex ferretur, in Italia domicilium haberent et intra diem LX. apud praetorem profiterentur, cives Romani optimo iure essent. Vid. Cic. 39, 4.

Papiria Iulia. Vid. Nr. 98.

131. *Papiria,* lata a C. Papirio Carbone, trib. pl. A. U. 622. ut in legibus iubendis et antiquandis populus tabellis uteretur.

132. *Papiria de reficiendis tribunis* pl. quam C. Papirius Carbo trib. pleb. (A. U. 622.), P. Africano C. Laelio dissuadentibus, tulit, ,,ut eumdem trib. pleb. toties creare liceret, quoties populus vellet.“ Cf. Epit. Liv. 50. 109. Cic. 140, 25. adde Meyeri Fragm. Oratt. Rom. p. 116. sq.

133. *Peducaea* de incestu virginum Vestalium, Cic. 123, 30. cf. Ascon. ad 53, 12. lata a Sexto Peducaeo trib. pl. A. U. 640.

Penni lex cf. Nr. 105.

Philippi vid. Marcia Nr. 121.

134. *Pinaria annalis*, a M. Pinario Rusca trib. pl. lata, cuius nullum vestigium superest, et ne tempus quidem proditum est. Vid. Cic. 8, 65.

Pisonis v. Calpurnia vid. Nr. 36.

135. *Plaetoria de circumscriptione adolescentium,* al. Pletoria, Plectoria, Lectoria, Laetoria. In aeneis tabb. Heracleensibus (cf. Marezoll p. 139.) est *Plaetoria,* ap. Plautum Pseudol. 1, 3, 69. quina — vicenaria dicitur. Nondum enim XXV annos natis adolescentibus ne fraus fiat vel dolus malus, ita epitulatur, ut etiam sine iudiciis ex bona fide agentibus stipulandi facultatem adimat, circumscriptoresque adolescentium multis modis coerceat. Cic. 138, 15. 123, 30.

136. *Plotia* vel *Plautia,* agraria, lata vel ab A. Plautio Silvano trib. pl. 656. vel a M. Plautio Silvano tribuno plebis A. U. 665. Cf. Cic. 90, 17.

Plotia Papiria vid. Nr. 130.

137. *Plotia* vel *Plautia iudiciaria*, lata a M. Plautio Silvano, trib. pl. A. U. 665. qua iudicia ab equitibus cum senatoribus communicata sunt. Cic. 152, 27. Nam ex ea lege tribus singulae e suo numero quinos denos suffragio creabant, qui eo anno iudicarent, in his igitur senatores aeque, ac de plebe homines.

138. *Plotia* vel *Plautia* [et Lutatia] *de vi* lata esse dicitur a M. Plautio Silvano, trib. pl., et, ut Pighio videtur, etiam a C. Lutatio, item trib. pl. Una amborum lex Sigonio auctore etiam Gravinae Heineccio et Wächtero *(Neues Archiv des Criminalrechtes* Vol. XIII. p. 8. sqq.) videtur, rogata illa quidem ante annum U. 690. Manutio Plotia de vi contra privatos, Ernestio lex de vi armatis hominibus dicitur, ita ut de eius capite quaereretur, qui vim fecisset; aliis alia videntur; Lutatia Manutio de vi contra magistratus et rempublicam, Ernestio, incertum qua re, severior fuisse dicitur. Eidem illud effecisse videtur, ut etiam festis diebus ludisque publicis de vi quaeri posset. Hoc certum est, ex ea lege non licuisse cum telo esse necandi caussa vid. Ascon. ad Cic. 53. extr. cf. Sallust. Cat. 31. Cic. 278, 1. 44, 8. nec vastare sedes ferro, saxis, ignibus, aut universam oppugnare rempublicam, 91, 24. adde 47, 1. 27. et orr. 38. 45. 53.

139. *Poetelia de ambitu* lex C. Poetelii trib. pl. (A. U. 395.) cf. Liv. 7, 15.

140. *Pompeia de ambitu*, Cn. Pompeii Magni A. U. 701. cos. de graviore ambitus poena et de breviore forma iudicii, ita ut per triduum testes audirentur, deinde uno die binae horae accusatori, ternae reo darentur, et ut vir consularis quaestor populi suffragio crearetur. Cic. 99, 4. 102, 49.

141. *Pompeia iudiciaria*, lata a Cn. Pompeio in consulatu secundo A. U. 699. qua lege servatur quidem Aurelia, sed hoc adiicitur, ut amplissimo ex censu, e centuriis, aliter atque ante, indices legerentur. Vid. Ascon. ad 50, 39. Cf. Cic. 57, 8.

142. *Pompeia de iure magistratuum*, a Cn. Pompeio cos. s. coll. A. U. 702. promulgata, qua absentibus non liceret esse honorum competitoribus, nec cuiquam deposito magistratu prius, quam quinque anni praeteriissent, ire cum potestate in provinciam. Vid. Dio 40, 56. Suet. Iul. Caes. 28. Cic. 97, 3. 58, 10.

143. *Pompeia tribunicia.* Cn. Pompeius Magnus et M. Licinius Crassus A. U. 684. auctoribus Sicinio, Quintio, Palicano tribb. restituerunt potestatem tribuniciam, lege Cornelia A. U. 674. sublatam. Cic. 135, 9. 11. 20, 15. Liv. Epit. 97. Vellei. 2, 30. Sueton. Iul. Caes. 5.

144. *Pompeia de vi,* item ac lex *de ambitu* ex senatus consulto a Cn. Pompeio cos. s. coll. A. U. 702. promulgata, ut edita caede Clodii in via Appia curiaeque facto incendio quaestionis ex lege de vi forma esset brevior, ternis horis ad dicendum datis (Cic. 10, 94. cf. Nr. 140.), et poena gravior reoque aqua et igni interdiceretur. Ascon. in Cic. 53. Cf. 103, 1. et Wächter l. l.

145. *Porciae* C. Catonis trib. pl. A. U. 698. perniciosissimae, Cic. 88, 6. de imperio Lentulo abrogando, 88, 3.

146—148. *Porciae* tres de provocatione ,,quae tres sunt, inquit Cicero 128, 31., trium Porciorum.“ Fuerant autem X viri sine provocatione A. U. 304. Unde anno post L. Valerii Potiti et M. Horatii Barbati lege consulari sanctum est, ne qui magistratus sine provocatione crearetur (vid. Cic. l. l.), neve quis civem Romanum interposita provocatione vinciret, verberaret, necaret. Cic. 52, 4. 24, 63. Liv. 10, 9. Neque vero Porciae quicquam praeter sanctionem attulerunt novi. (Vid. Cic. 128, 31.) Quarum qui sint auctores, nemo habet dicere. Manutius M. Porcium Catonem Censorium, Pighius Porcium Laecam A. U. 556. trib. pl. intelligendum putat. Uterque utrumque recte, opinor; de tertio res etiam incertior est.

149. *Publilia* de praetractandis senatui populiscitis, lata a Q. Publilio Philone A. U. 414. dictatore, Liv. 8, 12. Cic. 51, 3. ut populi scita patrum consilio, ne postea reiicerentur, ante populi suffragationem praetractarentur. Cf. Nr. 115.

150. *Pupia,* de senatu habendo, a Pupio quodam trib. pl. nomen habere videtur. Eius haec apud Ciceronem exstant capita: alterum, ,,ne senatus de ulla re toto mense Ianuario habeatur, nisi aut perfectis aut reiectis legationibus,“ 71, 4. cui post lege Gabinia (Nr. 77.) adiectum est, ut ne Februario quidem; alterum, ,,ne senatus diebus comitialibus habeatur,“ 88, 12.

151. *Remmia* de calumniatoribus (edd. antiqq. *Memmia,* Remmia autem in melioribus Digestorum et opp. Cic. codd.), qua, qui calumniabatur, damnabatur, 16. 19. eiusque frons littera inusta notabatur, 16, 20. De anno legis et auctore non constat.

152. *Roscia theatralis,* lata a L. Roscio Othone trib. pl. A. U. 687. ut, restituto more, in quatuordecim gradibus orchestrae, in qua senatores sedebant, proximis sederent equites et qui equestri censu essent, exceptis scilicet decoctoribus, quibus alius in theatro locus erat assignatus. Cic. 58, 18. 37. 19. cf. Vellei. 2, 32.

Rulli lex agraria. Vid. Servilia Nr. 167.

153. *Rupiliae.* P. Rupilius ex publicano proconsul A. U. 622. factus ex senatusconsulto de decem legatorum sententia leges Siculis constituit, Siciliam in provinciae formam redacturus. Cic. 21, 16.

154. *Rupilia de re frumentaria.* Lex de re frumentaria in Orelliano legum indice memoratur e Cic. 22, 40. ubi non frumentaria quidem lex, sed omnino lex Rupilia dicitur, contra quam Verres ab aratoribus vadimonium sibi promitti iussit.

155. *Rupiliae* de cooptando senatu Heracliotarum. P. Rupilius colonis Heracliam deductis A. U. 622. leges de cooptando senatu veterum et novarum dedit. Cic. 21, 50.

156. *Rupilia de iudiciis,* lex Siculis dicta, quod more Romano decretum potius dixeris: cf. 21, 13. 37. Haec Siculorum ius sanxit, ut, quod Siculus cum Siculo ageret, de eo praetor iudices sortiretur. 21, 16. Eadem, quod a Verre in iurisdictione et re frumentaria neglecta erat, saepe commemoratur 21. et 22.

Scantiniae (aut Scatiniae aut etiam Atiniae, cf. Nr. 23. nisi, ut videtur, diversae leges sunt diversis tribuendae auctoribus).

157. *Scantinia* de nefanda Venere, Cic. 78, 12. 14. lex in molles et effeminatos, qui nefanda Venere uterentur, h. e. qui vel vim pueris facerent, vel muliebria paterentur, dicta a C. Scantinio Capitolino, trib. pl., cui M. Claudius Marcellus aedilis diem ad populum dixisse fertur A. U. 527. Cf. Plutarch. Marcell. 2. Valer. Max. 6, 1, 7. Iuvenal. 2, 44. Quinctil. Inst. Or. 4, 2, 69. 7, 4. 42. Cic. 59, 61.

Scatinia. Vid. Nr. 23.

Scipionis, v. *Cornelia.*

158. *Scribonia alimentaria,* ut Manutius opinatur, de frumento plebi gratis dividundo, iam antea gratiae hominum infimorum aucupandae studio tentata a seditiosis tribunis pl., a C. Graccho, a Saturnino, a P. Clodio.

159. *Scribonia viaria* i. e. de viis muniendis. Hac vectigal constitutum videtur, aerario solvendum in vehicula, esseda, rhedas, equos etc. Cf. 30, 8. 95, 1. Appian. de B. C. 2, p. 732. ed. Toll.

160. *Sempronia,* a Ti. Sempronio Graccho tribuno plebis A. U. 620. stabiliendae legis Liciniae caussa lata: ,,Ne quis ultra quingenta agri iugera possideret; filii familias emancipati non ultra dimidium. Neve quis ex publico plus quam centum iugera haberet; tres viri quotannis crearentur a populo, qui agrum privatum a publico secernerent, quodque superesset agrorum, pauperibus dividerent; utique his, qui lege Sempronia agrum accipere deberent, pecunia, quae ex Attali hereditate populo Rom. obvenisset, divideretur ad agrum colendum instrumentumque rusticum comparandum.“ Mox ingens in urbe tumultus in diversis partium studiis est consecutus, ut lex primis diebus perferri non potuerit. Tandem abrogato collegae M. Octavio, quem intercessorem legis subornarant optimates, tribunatu lex summo plebis studio, nec minore cum dolore locupletum perlata est. Itaque III viri creati sunt agris dividundis, ipse Ti. Gracchus cum C. fratre et socero App. Claudio, viro consulari et censorio. Ille, tribunatu in annum posterum prorogato, assiduis concionibus et vel comitiis plebem adversus optimates concitare enisus, quum in Capitolium magna cum hominum caterva escendens capiti dextram imponeret, altiora concupiscere ut ceteris nobilibus, ita P. Scipioni Nasicae pontifici maximo visus et ab istis magna ducentorum fere hominum strage edita interfectus est.

161. *Sempronia agraria*, a C. Sempronio Graccho A. U. 630. lata, sed non perlata: — uti ex lege Sempronia fratris sui Tiberii quotannis agri populo dividerentur.

162. *Sempronia de Asia tributaria.* Haec lex isti regioni in provinciae formam redactae certum quoddam vectigal tributi nomine imposuit. Cic. 22, 6. 90, 1.

163. *Sempronia* de capite civis Rom., quam C. Gracchus trib. pl. tulit A. U. 630. Cf. Cic. 32, 4. 24, 63. 163. 36, 5. 33, 11. Plutarch. Ti. Gracch. 20. C. Gracch. 4. Ea vero hanc habebat vim, ut non liceret iniussu populi de civis Rom. capite quaeri. Idem vero iam in Monte Sacro lege Valeria sancitum erat.

164. *Sempronia*, frumentaria, C. Gracchi trib. pl. (A. U. 630.), ut inopi plebi singuli modii venderentur a senatu triente cum semisse, idque frumentum ex aerario emeretur. Cf. Plutarch. in Mario. p. 407. ed. Sylb. Cic. 118, 20. 45, 48. 137, 21. 10, 62.

165. *Sempronia*, *ne quis iudicio circumveniretur,* lata ab eodem C. Graccho trib. pl. Cic. 28, 55. 56. aucta posthac lege L. Cornel. Sullae de veneficiis (Nr. 67.).

166. *Sempronia*, de provinciis consularibus. Idem tulit, ut quotannis a senatu ante comitia consularia designandis consulibus decernerentur duae ex omni numero selectae provinciae, quas illi deinceps inter se sorte dividerent. Cic. 43, 9. cf. Curtius ad Salust. Iug. 27. Add. Cic. 48, 2. 71, 7. 10. 49, 27.

167. *Servilia agraria,* A. U. 690. Cicerone consule promulgata a P. Servilio Rullo, uti decemviri cum summo imperio crearentur, qui agros plebi dividerent; sed dissuadente Cicerone non est perlata.

168. *Servilia de repetundis.* Hanc C. Servilius Glaucia praetor rogavisse dicitur A. U. 653. quo anno est interfectus. Incertum est tamen, quando lata sit. Qua M. Scaurus et M'. Aquillius et P. Rutilius Rufus rei sunt facti. Cic. 164. cf. Ascon. Fuit severior, quam Acilia, Cic. 49, 24. foederatisque vel Latinis viam patefecit ad civitatem, ita ut damnato cive Romano ipsi cives Romani fierent. Huius legis fragmenta collecta et illustrata ed. Klenze Berolini 1825. Ceterum *Servilia de civitate* ab Ernestio ficta est in Indice non secus, ac *Servilia iudiciaria.*

169. *Sestia,* de revocando Cicerone lata a P. Sestio trib. pl. A. U. 696. Cf. Cic. 92, 20, 3. et 23, 4.

Sestia. Vid. Licinia Sestia agraria Nr. 106.

Silvani et Carbonis. Vid. Nr. 130.

Tarpeia Aternia. Vid. Nr. 21.

Terentia Cassia. Vid. Nr. 38.

Terentia vel *Terentilla.* Vid. Ind. II. Legg. XII. Tabb.

170. *Thoria agraria*, fuit Sp. Thorii, trib. pl. A. U. 646. agrum publicum vectigali levantis, cf. Cic. 10, 36. 8, 70. eaque, ut videtur, diversa a lege Sp. *Borii* apud

Appian. de B. C. 1, 27., ubi quidem Ernestius *Thorii*, Schweighäuser *Varii* nomen substituit.

171. *Titia* de agris dividundis, quam Sex. Titius seditiosus tribunus plebis A. U. 654. M. Antonio, A. Postumio Albino coss. tulit malis ominibus. Cf. Iul. Obsequens De Prodigiis c. 45. Cic. 134, 12. Eadem lex videtur dici 37, 8.

172. *Titiae leges*, 134, 6. i. e. quae sunt instar illius Titiae agrariae (vid. Nr. 171.). Quod autem L. Murena lege *Titia* provinciam tacitam et quietam habuisse dicitur 37, 18.: incertum est, utrum auctore Pighio legem intelligi oporteat de duplicando quaestorum numero quaestoriisque provinciis sortiendis, an aliam et vel maxime agrariam.

173. *Tullia de ambitu*, lex M. Tullii Cic. (A. U. 690.) qui, quum senatus legis de ambitu poenam augendam censuisset, intercedente Q. Mucio Orestillo trib. pl., crescente in dies ambitus licentia, in Catilinae et Antonii coitionem invectus est paucis diebus ante comitia, Ascon. cf. Cic. 165. tulitque, ne quis biennio, quo peteret petiturusve esset, gladiatores daret, nisi ex testamento praestituta die; vid. Cic. 46, 15. 37, 2. 3. 5. 23. 32. 41. 45, 64. 50, 34. Dio 37 29.

174. *Tullia de liberis legationibus.* Vid. Cic. 135, 8. cf. Nr. 90.

175. *Valeria de aere alieno.* L. Valerius Flaccus, cos. suff. (A. U. 668.) tulit, ut creditoribus quadrans solveretur. Vellei. 2, 23. Cic. 145, 1. Salust. Catil. 33.

176. *Valeria de civitate Calliphanae Veliensis.* C. Valerius Flaccus tulit (A. U. 655.), ut Calliphana Veliensis (sacerdos Cereris) civis Romana esset. Cic. 49, 24.

177. *Valeria de Sulla dictatore*, est L. Valerii Flacci interregis A. U. 671. qua L. Cornelium Sullam dictatorem creavit, tulitque legem iniquissimam, ut omnia, quae fecisset, rata essent, possetque impune, quem vellet, indicta caussa interficere. Cic. 31, 2. 133, 15. 16, 43. Schol. Gronov. p. 435. Plutarch. Sull. 33.

178. *Varia de maiestate* lata est a Q. Vario Hybrida trib. pl. A. U. 664. qua sancitum est, ut quaestio haberetur de iis, quorum opera consiliove socii contra populum Rom. arma sumpsissent bello Marsico. Cic. 53, 36. 10, 56. 117, 24.

Vatiniae, P. Vatinii trib. pl. A. U. 694. Cic. 46, 12.

179. *Vatinia* de Caesaris imperio. P. Vatinius tulit, ut Caesar exercitum per Illyricum et Gallias duceret. Schol. Bob. in Cic. 46. p. 317. 45, 64. 46, 15.

180. *Vatinia de iudicum reiectione*, sive a P. Vatinio trib. sive a Q. Fufio Caleno (cf. Nr. 74.) lata, ut repetundarum iudicio liceret alterna consilia reiicere. Cic. 31, 13. 46, 11. Schol. Bob. p. 321. sqq.

181. *Vatinia* de L. Vettii indicio. Vatinius ferre conatus legem non pertulit, ut quaestio haberetur de iis, quos L. Vettius caedem Cn. Pompeii sibi mandasse indicaret. Cic. 46, 11. Schol. Bob. p. 320. Dio 38, 9. Appian. B. C. 2, 12.

182. *Verria*, frumentaria. Cic. 22, 49. cf. Nr. 82.

De vi, cf. Nr. 97. et 144.

Viaria, cf. Nr. 159.

183. *Villia annalis*, cf. Nr. 134. L. Villii tribuni pl. A. U. 574., qua quaesturae annus XXXI. aedilitati XXXVII. praeturae XL. consulatui XLIII. destinatus est. Nam his annis Cicero se suo tempore honores adeptum esse praedicat. Cf. Liv. 40, 44. Cic. 137, 17.

184. *Voconia de mulierum hereditatibus*, lata a Q. Voconio Saxa trib. pl. suadente M. Catone, de Ernestii, Savignii, Hugonis aliorumque sententia anno demum U. C. 585. vel a. Ch. 169. censoribus A. Postumio Q. Fulvio cf. Cic. 20, 41. et eo quidem anno ineunte. Ceterorum coniecturae, ut Kindii de A. U. 576. et Zumptii de A. U. 580. rationibus historicis parum conveniunt. Primum legis caput erat, ne quis, qui centum millia aeris census esset, mulierem heredem institueret. Gaius 2. §. 274. Dio 56, 10. In Catonis autem oratione de classícis i. e. primae classis et infra classem census sermonem fuisse, Gellius 7, 13. testatur. Alterum autem legis caput hoc erat: qui centum millia aeris census esset, ne quis plus legaret, quam ad heredem heredesve perveniret, i. e. ne mulieri plus quam dimidiam hereditatem relinqueret. Voconius autem et Cato hac legis rogatione maxime veterum familiarum splendori prospicientes verebantur, ne mulierum luxuria opes dilapidarentur. Nihilo minus multis modis ea lex elusa est, v. c. ita potissimum, ut quis fideicommisso mulierem heredem institueret, vel heredem aliquem nominaret, rogaretque, ut hereditatem feminae cuidam redderet. De hac lege scripsere: I. F. Gronov. de sestertiis III, 16. Perizonius Diss. III. Daventriae 1679. Wirling Lectiones iuris civ. 1740. M. Kind de lege Voconia Lips. 1820. Savigny in Commentt. Acad. Berol. Zimmern (et Neustetel) Röm. rechtl. Untersuchungen 1821. Hugo Hist. iur. cum Schillingii Annott. 1829. Hasse zur lex Voconia Cic. de Rep. III, 10. in Musei Rhenani iurispr. Vol. III. 1829. Zumpt ad Verrinas 1831. p. 183. sqq. Rein Röm. Privatrecht 1836. Orelli Cic. Index Legg.

INDEX RERUM LEGIBUS CONSTITUTARUM.

Numeris indicantur leges prioris legum Indicis.

INDEX

GEOGRAPHICUS ET HISTORICUS.

STEMMA AEMILIORUM

A CLEMENTE CARDINALE COMPOSITUM 1825.

- M. Aemilius Lepidus Cos. A. U. 468.
  - M. Aemilius M. F. Lepidus.
    - A. M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Augur, Cos. A. U. 522. 534.
      - L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
      - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Praetor 541.
        - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus, Censor Pontif. Max. Cos. A. 567. 579.
          - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Porcina Cos. 617.
            - Man. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
              - Man. Aemilius Man. F. M. N. Lepidus.
                - Q. Aemilius Man. F. Man. N. Lepidus.
                  - Man. Aemilius Q. F. Man. N. Lepidus Cos. 764.
          - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus Cos. 628.
            - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
              - L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
                - Q. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 733.
          - L. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
            - M. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 676.
              - L. Aemilius M. F. Q. N. Paulus, Censor Cos. 704.
                - L. Aemilius L. F. M. N. Paullus Cos. 754.
                  - L. Aemilius L. F. L. N. Lepidus.
                  - Aemilia Lepida uxor imp. Claudii.
                - M. Aemilius L. F. M. N. Lepidus Cos. 759.
              - M. Aemilius M. F. L. N. Lepidus, Pontif. Max. Cos. 708. 712. Triumvir Reip. Constituendae.
                - M. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
      - Q. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
    - B. Man. Aemilius M. F. M. N. Lepidus.
      - Man. Aemilius Man. F. M. N. Lepidus.
        - M. Aemilius Man. F. Man. N. Lepidus Cos. A. U. 596.
          - Mam. Aemilius M. F. Man. N. Lepidus.
            - Mam. Aemilius Mam. F. M. N. Lepidus Livianus Cos. 677.
            - Man. Aemilius Mam. F. M. N. Lepidus Cos. A. 688.

STEMMA GENTIS ATTILIAE.

M. Attilius Regulus.
- M. Attilius M. F. Regulus cos. 460. Etruriae victor Liv. 10, 32. sqq.
  - A. (non M.) Attilius A. F. C. N. Calatinus cos. 496. Poenorum victor 497. cos. 500. dictator 505.
    - C. Attilius A. F. A. N. Bulbus cos. 509. et 519.
    - A. Attilius Calatinus, gener Q. Fabii Verrucosi, oppidi Sorani proditionis reus, soceri auctoritate absolutus, Val. Max. 3, 1
  - C. Attilius Serranus M. F. M. N. Regulus cos. 497. Poenorum victor, cos. 504.
    - C. Attilius Serranus praetor 536. Liv. 21, 26. et 62.
      - C. Attilius Serranus aedil. cur. A. 560. Megalesia primus fecit senatoriis sedibus a plebe secretis Liv. 34, 54. Val. Max. 2, 4. praet. 570. Liv. 39, 23.
      - A. Attilius C. F. C. N. Serranus praet. 562. et 581. cos. 584.
        - Sex. Attilius Serranus cos. 618.
        - C. Attilius Serranus cos. 648.
        - Sex. Attilius Serranus Gavianus trib. pl. 697.
      - M. Attilius Serranus IIIvir coloniis Cremonam et Placentiam deducendis A. 564. Liv. 37, 46.

L. Attilius Regulus trib. pl. 443. Liv. 9, 30.
- M. Attilius M. F. L. N. Regulus cos. A. U. 487. Sallentinorum victor, cos. suff. 498.
  - M. Attilius M. F. cos. 527. suff. 537. censor 540.
  - C. Attilius M. F. L. N. Regulus cos 529.

STEMMA CAECILIORUM METELLORUM.

(Numerorum notae)) Caecilios Ciceronianos designant, de quibus vid. Ind.)

1) L. Caecil. C. F. Metellus cos. 470

2)) L. Caecil. Met. cos. 503. et 507. etc.

3)) Q. Caecil. Met. cos. 548. 4) (C. an L.) Met. quaest. 5) M. Caecil. praet. urb. 549.

6)) Q. Caecil. Met. Macedon. cos. 611. etc. 7)) L. Caecil. Met. Calvus, cos. 612.

14)) L. Caecil. Met. Calv. Dalmat. cos. 635. etc. 15)) Q. Caecil. Met. Numid. cos. 646. etc. 16) Caecilia nupta L. Lucullo.

20) L. Caecil. Met. 21)) Q. Caecil. Met. Pius, cos 674.

29)) Q. Met. Pius Scipio, cos. 702. 30) Caecilia nupta M. Scauro tum Cornelio Sullae.

24)) Q. Met. Cret. cos. 685. 25)) L. Met. cos. 686. 26)) M. Metell. praet. urb. 685.

31)) L. Metellus, trib. pl. 705.

8)Q. Caecil. Met. Balear. cos. 631. 9) Caecilia nupta C. Servilio. 10) Caecilia nupta Scipioni Nasicae. 11)) L. Met. Diadem. cos. 637. 12) M. Met. cos. 639. 13)) C. Met. Caprarius cos. 641.

19) C. Caecil. Met.

17)) Q. Caecil. Met. Nepos, cos. 656. 18)) Caecilia nupta App. Claudio.

22)) Q. Caecil. Met. Celer trib. pl. 23)) Q. Caecil. Met. Nepos ap. Ascon.

27)) Q. Caecil. Met. Celer, cos. 694. 28)) Q. Caecil. Met. Nepos, cos. 697.

STEMMA CLAUDIORUM.

STEMMA SCIPIONUM.

(De Scipionum familia vid. Intpp. ad. 44, 11. *Eorum sepulchra ad portam Capenam,* 116, 7. *Ibidem marmoreus Ennius,* 39, 9.*)*

L. Cornelius Scipio 456. cos. Tuscorum victor (Liv. 10, 11.)

- Cn. Corn. Scipio Asina, 494. et 500. cos.
  - P. Cornel. Scipio Asina, quo (533.) cos. Hannibal dux in Hispania.
- C. Cornel. Scipio, 495. Sardorum et Hannonis victor bello Punico I.
  - P. Cornel. Scipio, 536. cos. a. filio ad Ticinum servatus, victus ad Trebiam. — In Hispanis perierunt. —
    - P. Cornel. Scipio Africanus maior, 549. et 560. cos. Hannibalis victor.
      - P. Corn. Scip. Africanus, Augur 574. Adoptavit
        - P. Cornelium Scipionem Aemilianum Africanum minorem (L. Aemilii Paulli Macedonici filium) 607. et 620. cos. Karthaginis et Numantiae exstinctorem.
      - L. Corn. Scipio Africanus, degener, ab Antiocho in Asia captus, a censoribus notatus.
      - Cornelia, mater Ti. et C. Gracchorum
    - L. Corn. Scipio Asiaticus, 564. cos. Antiochi M. victor.
  - Cn. Cornel. Scip. Calvus, 537. cos.
    - P. Cornel. Scipio Nasica Optimus, A. U. 563. cos.
      - P. Cornel. Scipio Nasica Corculum, 592. et 599. cos.
        - P. Corn. Scipio Nasica Serapio, 616. cos. Ti. Gracchi occisor 621.
          - P. Corn. Scipio Nasica, cos. 643. mortuus, sub quo bellum Iugurthinum exarsit.
            - P. Corn. Scipio Nasica, L. Licinii Crassi oratoris gener, 660. praetor.
              - L. Licinius Crassus, ab avo materno adoptatus.
              - P. Corn. Scip. Nasica, idemque (a Q. Metello Pio adoptatus) Q. Caecilius Metellus Scipio 702. cos. Pompeii M. socer. Victus a Caesare in Africa se occidit.
  - L. Cornel. Scipio delituit.
    - Cn. Cornel. Scipio Hispallus, 578. cos. Hinc familia Hispallorum.

178 *

I.

K.

L.

STEMMA MUCIORUM.

P. Mucius Scaevola.

Q. Mucius Scaevola, A. U. 539. praetor.

- P. Mucius Scaevola, A. U. 579. cos.
  - P. Licinius Crassus Mucianus, a filio P. Crassi A. U. 549. consulis adoptatus, pontifex max. A. U. 623. cos. victus in Asia ab Aristonico, et a custode 624. occisus.
  - P. Mucius Scaevola, pontif. max. in locum occisi fratris Muciani cooptatus. Primus iuris civilis scientiam fundavit.
    - Q. Mucius Scaevola, pontifex max. A. U. 659. cos. vulneratus in funere Marii 668. iubente Fimbria, 671. a Mario filio occisus.
- Q. Mucius Scaevola, A. U. 580. cos.
  - Q. Mucius Scaevola, augur, auditus a Cicerone.
    - Q. Mucius Scaevola, A. U. 700. trib. 705. augur.

N.

O.

P.

S.

STEMMA SERVILIORUM CAEPIONUM.

1) Cn. Servilius Cn. F. Cn. N. Caepio cos. A. U. 501.

2) Cn. Servilius Cn. F. Cn. N. Caepio cos. A. U. 551. pontifex.

3) Cn. Servilius Caepio, praetor A. U. 579. cos. 585.

4) Q. Fabius Maximus Servilianus, adoptatus a Q. Fabio Maximo, Verrucosi F. cos. A. U. 612. cens. 619.

5) Cn. Servilius Caepio Cn. F. A. U. 613. cos. A. U. 628. censor.

6) Q. Servilius Caepio Cn. F. A. U. 614. cos. 634. censor.

7) Q. Servilius Caepio Cn. F. Cn. N. praetor Hispaniam ulteriorem A. U. 644. obtinuit, propraetor de Lusitanis triumphavit (646.). A. U. 648. cos. contra Cimbros et Teutonos infeliciter pugnat. Eius propterea (A. U. 659.) damnati bona iussione populi Rom. publicata sunt; Liv. Epit. 63.

8) Cn. Servilius Q. F. Cn. N. Cn. pronepos.

9) Q. Servilius Cn. F. Q. N. quaestor A. U. 654. Contra M. Livium Drusum trib. pl. stetit pro equitibus A. U. 663. (cf. Flor. 3, 17.) Legatus Rutilii cos. occisus bello sociali A. U. 664.

10) Servilia Claudii.

11) Q. Caepio, qui obiit in Asia ante quaesturam (Plut. Cat. min. 11.). Hic adoptavit sororis filium M. Iunium Brutum, postea appellatum Q. Caepionem Brutum.

12 et 13) Servilia, M. Iunii Bruti uxor; Servilia, L. Luculli uxor, Plut. Cat. min. 24. Manutio et Reinesio esse eadem videtur.

14) Lucullus puer, pupillus Catonis Uticensis.

T.

Alexandri M. pellicis, picta, v. Plin. 35, 10. Athenaeus, 13. p. 590. F. Picta exemplari Phrynes, quae Eleusi Posidoniorum die festo nuda mare ingressa est. Eadem *Coa*, ab Apelle inchoata, 8, 5. 121, 27. 91, 21. 124, 13. Venus *Cnidia* marmorea a Praxitele sculpta, 23, 60. Venus *Erycina*, 21, 9. Eius liberti: *Venerii*, 18, 17. Venus *Volupia*, v. Lubentina, 122, 23. Veneris stella φωσφόρος, Lat. *Lucifer*, quum antegreditur solem, quum subsequitur, Hesperos v. *Vesper*, 124, 39. 132, 17. — *Veneris iactus* in lusu quaternorum talorum, alius alium numerum praestantium, vid. *Venerius iactus.* — *Venere prognatus* C. Iul. Caesar, 119, 34. „*In illa calamitate non Martem fuisse communem, sed Venerem possumus dicere*“, 24, 50. Hoc facete dictum respicit calamitatem a piratis acceptam, quae Verris negligentia et culpa acciderat, qui ipso illo tempore cum mulierculis in litore perpotaverat, 47, 21. iocose Clodia dicitur Venerem suam spoliatricem ornamentis spoliasse, quibus ea scil. iuvenes amatores spoliaverat, iisque Veneris signum quod habebat in armario exornare solebat. Eadem postea simili ioco dicitur *Venus hospitalis.*

Venusia, oppidum in finibus Apuliae et Lucaniae, patria Horatii Flacci; unde *Venusini.*

Vercellae, municipium Galliae Transpadanae, 81, 19.

Vergiliae, i. e. Pleiades, VII vulgo perhibentur, cernuntur vero VI. — 261, 262. 122, 44.

Vergilius, vid. *Virgilius.*

C. Verres pater, senator, 21, 39.

C. Verres C. F. quaestor Cn. Carbonis, in Gallia eum et provinciam deserit, ad Sullam victorem transit et pecuniam publicam avertit, 20, 12. Cn. Dolabellae legatus in Cilicia et, quaestore Malleolo mortuo, proquaestor. Furta et scelera in legatione perpetrata, ib. 17. sqq. Malleoli pecuniam avertit, nec pupillo restituit, ib. 36. contra Cn. Dolabellam a. M. Scauro accusatum testimonium dicit, eumque prodit, ib. 38. A. U. 680. praetor urbanus, ib. 40. eius praeturae flagitia. In praetura ex SCto de sartis tectis iudicat, ib. usque ad finem. Post praeturam Siciliam provinciam propraetor obtinuit per triennium A. 681—683. ubi primum in iurisdictione avarissime et iniquissime versatus est, 21, 12. sqq. secundo in re frumentaria innumerabilia furta commisit, primum in frumento decumano, 22, 6—69. deinde in empto, ib. 70-80. denique in aestimato, ib. 81. sqq. tertio Siculos fere omnibus signis, picturis, gemmis vasisque pretiosis spoliavit, 23, 2. sqq. postremo plurimos homines innocentes, 24, 2—52. in his etiam cives Romanos, ib. c. 53. sqq. crudelissimis suppliciis affecit. Eum Lampsaceni vivum comburere voluerunt, 20, 31. ei eiusque filio statuae ponuntur inauratae Syracusis, 21, 21. eius adventus in urbem Syracusarum cum Marcelli victoria comparatus 23, 52. eius iussu Verria sublatis Marcelleis in Sicilia instituta, 21, 21. Ceteri loci de Verre inprimis memorabiles: Verres Marianus, Schol. Gronov. ad 20. Hortensii familiaris, 11, 37. imperatoria laude destitutus, 24, 1. sqq. littora Italiae propinqua firmavit, 28, 33. Depeculator maxime Siciliae, 20, 1. sui semper similis, ib. Ab honesto genero post annum desertus, 21, 20. Pessime educatus filius, ib. 46. cf. 22, 68. Scelera in Dolabellam et Carbonem, 22, 76.

Q. Verres, e tribu Romilia, C. Verris propinquus, 19, 8.

Verria solemnia a Verre in suum honorem instituta, 21, 21. 46. 63. Verria ap. Syracusanos sublata, 23, 67. vid. *Verres.*

Verrinae, scil. orationes in Verrem habitae, praecipue libri V. Accusationis, 11, 38. v. Septem 11, 29. citantur. Quamquam Lambinus *quinque* vult substitui: tamen h. l. plures dici attinet.

Verrius, amicus Paeti et Ciceronis, 79, 20. 26. amicus Lentuli Spintheris fil. 101, 14. Manutio videtur ille esse Verrius Flaccus, iuris pontificii peritus, cuius libertus fuit Verrius Flaccus grammaticus, 79, 20.

C. Verrutius, nomen fictum a Verre, sub quo ipse latebat, 21, 76.

Vertumnus, 19, 59. Deus, qui in omnes figuras se vertit, aut vertere potest; vid. Propert. 4, 2.

Vescia, Latii prope Minturnas urbs, cuius ager *Vescinus*, 30, 25. v. *Vescinum* praedium, 104, 2.

Veseris, fluvius, it. oppidum Campaniae sub monte Vesuvio, 111, 7. 138, 31.

Vesta, cuius vox audita ex ipsius luco, 124, 45. qui sub Commodo est combustus; cf. Herodian. 1, 14.

Vestales, de quarum capite iudicabat collegium pontificum, 44, 7. cf. 35, 4. 10, 67.

Vestini Pinnenses, prope agrum Picenum (h. Civita di Penna), 2, 28.

C. Vestorius, Puteolanus argentarius, 93, 6. in Ciceronem liberalis, Ciceronis officia mutua experitur, 93, 14. 17. eius Latinus ἀττικισμός, 93, 17. Controversia cum Sempronio Rufo, 94, 2. 95. 2. 97, 8. De Cluvii hereditate omisit scribere, 102, 46. A dialecticis abhorrens, in arithmeticis satis exercitatus, 103, 12. *Haeresis Vestoriana*, per quam Atticus haud dubie argentarios foenori exercendo intentos significat, 103, 14.

L. Vetecilius Ligur, 21, 8.

Veteres tabernae in foro Romano, 110, 22.

M. Vetilius, 59, 10. vid. Pighius ad A. 709.

P. Vetilius, testis in Caecinam, 26, 9.

Vettius, int. Cyrus architectus, 91, 4.

Vettius, eques Rom. Catilinae amicissimus, 285, 3.

Vettius, unus de stupratoribus Clodiae, quem, quum ortae inter eos essent inimicitiae, ulta est per Camurtium quemdam et Caesernium, 47, 30.

Vettius, homo vilis, de quo villam Catuli Cicero emit, 93, 5. Idem hic Ernestio videtur esse, qui

Vettius manceps, inter iudices sedens, 95, 1.

L. Vettius, in senatu confessus est, se cum telo fuisse Cn. Pompeii interficiendi causa, 46, 10. index a Caesare inductus in senatum, ut diceret, se interficere principes voluisse invidiae inimicis Caesarianis faciendae causa. Sed mendacium deprehenditur, et reus ipse fit de vi, 91, 24. 45, 63. De indicio Vettiano Baumgarten-Crus. ad Suet. Caes. 17. et 20.

P. Vettius, quaestor Verris, 24, 44.

Sex. Vettius, Attici amicus, Ciceronis coheres (A. U. 709.) 102, 12.

T. Vettius iudex, praetor A. U. 695. quaestionem de repetundis sortitus, in causa Flacci de repetundis accusati quaestor, 40, 34.

Vettius Chrysippus, Cyri architecti libertus, 77, 12.

P. Vettius Chilo, eques Romanus, magister publicanorum in Sicilia, 22, 71.

P. Vettius Scato, dux Marsorum, 68, 11. Cum eo Cn. Pompeius colloquium inter castra habet, vid. Vellei. 2, 16.

Q. Vettius Vettianus, Marsus, vir prudens et in dicendo brevis, 10, 46.

T. Veturius Calvinus, Sp. Postumius Albinus A. U. 535. coss. quum proelio Caudino a C. Pontio Thelesino, Herennii filio, Samnite, superati, 139, 12. legionibus sub iugum missis pacem fecissent, Samnitibus sunt dediti, 138, 30.

T. Veturius Cicurinus, quo et A. Verginio Tricosto coss. A. U. 260. plebs in montem Sacrum secessit, Ascon. ad 152.

L. Veturius Philo, A. U. 548. cos. 10, 14.

C. Vibienus, senator, a servis Clodianis male mulcatus interiit, 53, 14.

C. Vibius Cappadox (al. *Capax*), Larinas, 28, 60.

L. Vibius, eques Rom. 21, 74.

Sex. Vibius Larinas, ab Oppianico interfectus, 28, 8.

T. Vibius, D. Bruti amicus, 81, 12.

C. (Vibius) Norbanus, A. U. 659. Q. Servilium Caepionem, cuius vitio pop. Rom. exercitus a Cimbris deletus erat, huius rei et auri Tolosani crimine accusavit. Ipse ob seditiosum (13, 30. 137, 14.) tribunatum anni 660. a P. Sulpicio accusatus, M. Antonii, cuius quaestor fuerat, eloquentia servatus est, Val. Max. 8, 5, 2. Cic. 8, 21. 25. cf. 137, 14. Idem non acerrimus Siciliae propraetor, 24, 4. cf. 22, 49. A. U. 671. cos. 15, 6. quo in magistratu victus a Sulla Capuam fugit et proscriptus se interemit (Vellei. 2, 25.).

C. Vibius Pansa, Gabinium a Cicerone defendi voluit (A. U. 700.) 89, 5, 5. A. U. 703. trib. pl. 78, 8. Multum habebat auctoritatis apud Caesarem A. U. 708. 76, 12. Ligarium in Asia fuisse ausus est confiteri (ironice), 55, 1. Eius profectio (A. U. 709.) in Galliam Cisalpinam, 101, 14. 17. gaudente C. Cassio, 104, 19. Pansa decessurus erat (709.) de provincia, 101, 27. Ciceroni Cassium tuenti in senatu et ad pop. obstitit, 101, 7. cum Hirtio languidissimus et indignissimus (710.) 86, 27. In Pansa spes? 105, 1. Furit restitutis Clodio et Deiotaro, 103, 19. Bene se sentire Ciceroni plane probat (710.) ib. 20. 82, 22. cum A. Hirtio cos. A. U. 711. de D. Bruti statu cum Cic. colloquitur, 81, 5. A. U. 710. Romae copias comparabat e delectu Italiae, 82, 5. 66, 10. Princeps pugnae ad Mutinam (A. U. 711.) 80, 30. et 33. inter principes pugnans duo vulnera accepit, 66, 9. 14. Decretum de coss. 61, 19. Pansae laudes 63, 2. Senatum cohortatur ad honorandum Sulpicium, 65, 1. Q. Cornificium in senatu tuetur (711.) 82, 25. Ad pacem cum Antonio faciendam admonet, 68, 1. Eius interitus, 81, 9. 13. Pansa loquens inductus est a Curione in libro adv. Caesarem, 10, 60. cf. 100, 6. 77, 12. 82, 14. 59, 15.

Vibius Curius, qui equitatui Caesaris A. U. 705. praeerat (Caes. B. C. 1, 24.) Spaldingio ad Quinctil. 6, 3, 73. videtur esse ille, a quo Cicero Alexandri Lychni poemata accepit, 91, 20.

Vibo, oppidum Bruttiorum, hodie Monte-Leone, 92, 3. cf. 21, 40. et 105, 6.

L. Vibullius Rufus, Pompeii familiaris, 71, 9. e Piceno, quo missus erat a Pompeio, redit, 96, 24. Caesar. B. C. 1, 15. Cic. 97, 7. eius res gestae laudantur ib. de Pompeio parum honorifice sentit, 88, 9. 89, 1, 5.

Vicentini, s. *Vicetini* (vel *Vincentini*), incolae *Vicentiae* vel Vincentiae, oppidi regionis Transpadanae in Venetorum finibus, 81, 19.

Vicepota (*Vicapota?* vid. Drakenb. ad Liv. 2, 7.) nomen habet a *vincendo* et *potiundo* adeoque ipsius victoriae nomen est, 134, 11. Aedem eius infra Veliam fuisse constat e Livio 2, 7.

L. Vicinius (pro quo Graevius reposuit *Vinicius*), 78, 8. Tribunus plebis M. Marcello et Sulpicio coss. A. U. 703.

Victor, homo obscurus exsul, quem Antonius testamenti Caesariani calumnia revocaturus putabatur, 103, 14.

Victoria, cuius signum Capuae sudat, 124, 43. Victoriae signum populus non plausu excepit, ne Caesari plaudere videretur, 102, 44. simulacrum eius in Cereris Hennensis dextera, 23, 49. Victoriolas aureas Dionysius Syracusarum tyrannus sustulit, 123, 34. Eius templum Romae, 122, 23. Eius ludi, 20, 10.

Victoriati nummi, 25, 5. i. q. quinarii Victoriae imagine insignes; quinque asses valebant. Vid. Eckhel doctr. nummor. veterum Vol. V. p. 20.

Vidius, 79, 10.

Vienna, urbs Allobrogum, in Gallia Narbonensi, 80, 9.

M. Vigellius (*Visellius*, Manut.) qui a Panaetio Stoicam philosophiam didicit, 9, 21.

Villius Annalis, 154, 1.

L. Villius Annalis L. F. 78, 8. senator, trib. pl. A. U. 572. et legis annalis auctor, a quo ceteri deinceps Villii dicti sunt Annales, Liv. 40, 44.

S. Villius (*S. Servilius*, Martyni-Laguna perperam), Milonis familiaris, 72, 6. Idem fortasse apud Quinctil. 6, 3, 86. cf. Horat. Sat. 1, 2, 64.

Vincla, sidus, 261. 101. 122, 42.

Vindullus Pompeius, Pompeii Magni libertus, Laodiceae A. U. 704. mortuus, 95, 1.

L. Vinicius (*L. Vicinius*, cod. Medic.) A. U. 703. trib. pl. 78, 8.

Vinius (fluctuat codd. Mss. scriptura, in quorum nonnullis pro *Lollio-Vinio* legitur *oleo-vino*), 91, 2.

Violens, i. e. Iolaus (?) 275, 22.

S. Virbius, Larinas, 28, 8.

Virgilianus, vid. Q. Fabius.

C. Virgilius, s. *Vergilius*, A. U. 695. propraetor Siciliae, 51, 40. Eius laudes 87, 2, 2, 7. cf. (de anno 709.) 101, 51. C. Caelii Caldi propinquus, Ciceronis familiarissimus, 72, 19. Cf. Bell. Afric. 28, 86. Haud facile idem, qui

C. Virgilius (al. *Virginius*, al. *Vergilius*), incertum, quis, 84, 4. Ceterum C. Virginius A. U. 691. trib. pl. cf. Pigh.

M. Virgilius (al. *Virginius*, al. *Vergilius*), frater T. Aufidii. A. U. 667. trib. pl. a Cinna subornatus L. Sullae imperatori diem dixit, sed parum alias consuevit dicere, 10, 48. Sed Sulla abiit; cf. Plutarch. Sulla, 10.

Virginius (al. *Verginius*), fenerator (?) 101, 5.

A. Virginius (al. *Verginius*), P. Rutilio aequalis, 140, 27.

A. Virginius (al. *Verg.*) *Tricostus*, quo et T. Veturio Cicurino

X.

Z.